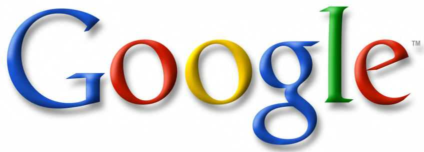

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

DERTIGSTE JAARGANG.

1923.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 30sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Mevr. Dr. J. van den Bergh van Eysinga-Elias te Santpoort.
Prof. Dr. H. Blink te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Th. Böhl te Groningen.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. Tj. de Boer te Amsterdam.
Dr. D. E. Bosselaar te Gouda.
Dr. C. Brakman Jzn. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. Brinkgreve te Bunnik.
Prof. Dr. H. Brugmans te Amsterdam.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
J. J. L. Duyvendak te Leiden.
Prof. Dr. A. Eekhof te Oegstgeest.
Dr. J. van der Elst te Hilversum.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
Dr. S. Eringa te Rotterdam.
Prof. Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Mr. F. E. H. Groenman te Kaapstad.
J. H. A. Günther te Amsterdam.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. J. Hartman te Leiden.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. A. H. L. Hensen te Rome.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Dr. J. van IJzeren te 's-Gravenhage.
Dr. G. Italie te 's-Gravenhage.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. Th. W. Juynboll te Utrecht.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
Prof. Mr. J. C. Kielstra te Wageningen.
Dr. G. G. Kloeke te Bonn.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. W. Koch te Wageningen.
B. L. de Kok te Arnhem.
Dr. F. Kossmann te Oegstgeest.
Dr. W. J. W. Koster te Rotterdam.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Mr. J. H. Kramers te Leiden.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Prof. Dr. N. J. Krom te Leiden.
Mevr. J. A. Lambert-v. d. Kolf te Rotterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. I. W. Lely te Leiden.
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
H. J. van der Meer te 's-Gravenhage.
Dr. J. Mehler te Baarn.
Mr. J. H. van Meurs te Santpoort.
Prof. Dr. H. U. Meyboom te Paterswolde.
H. Middendorp te Amsterdam.
Dr. R. Miedema te Amersfoort.
Mr. W. Moll te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
B. M. Noach te Leiden.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Dr. G. Piepers S. J. te Nijmegen.
Dr. L. Polak te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. A. J. Portengen te 's-Gravenhage.
W. Prins te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Dr. F. Sassen te Rolduc.
Dr. M. A. Schepers te 's-Gravenhage.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Prof. J. H. Scholte te Amsterdam.
J. H. Schutt te 's-Gravenhage.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. E. L. Smit te Zalt-Bommel.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Mevr. A. C. E. Vechtman-Veth te Hengelo (O.).
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Dr. P. Vrijlandt te Zwolle.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
Dr. H. Wagenvoort te 's-Gravenhage.
B. Weerenbeck te Amsterdam.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
C. M. van der Zanden te Hilversum.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM
MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 1. — October 1922.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

C. Robert, Die griechische Heldensage, Erstes Buch: Landschaftliche Sagen. Zweites Buch: Die Nationalheroen. Drittes Buch: Die groszen Heldenepen; 1e Abteilung, die Argonauten, der Thebanische Kreis. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1920, 21. (Ladenpreis 36, 36, 33 Mk.).

Deze boeken dragen tot boventitel: Griechische Mythologie von L. Preller Zweiter Band en vormen de voortzetting van den in 1894 verschenen eersten band: Theogonie und Götter, vierde uitgave. Terwijl evenwel dit laatstgenoemde werk nog als Preller—Robert moet worden geciteerd, wijl Robert den arbeid van Preller vrijwel onaangetast gelaten had, zal men de hierboven aangekondigde boeken, evenals de nog te drukken tweede afdeeling van boek III (Troischer Kreis) als „Robert" dienen aan te halen. Want al moge ook de indeeling nog die van Preller zijn, den inhoud heeft Robert opnieuw gegoten en voor eigene verantwoording genomen. Indien nu het slotstuk ons tevens de uitvoerige indices zal hebben gebracht en de schrijver daarin ook den grond zal hebben gelegd van een oorkondenboek van de grieksche heldensage, mogen wij ons verheugen in het bezit van een uiterst solide handboek, voor welks samenstelling den zeventigjarigen geleerde een eeresaluut toekomt[1]). Immers de hoeveelheid arbeid, die hier is neergelegd, doet met eerbied opzien tegen zulk eene onverdroten werkkracht. Naast Gruppe's handboek, bulk of knowledge, waarin men bijkans nimmer te vergeefs duikt, maar steeds iets bruikbaars boven brengt, is Roberts Mythologie eene Waldung, waarin zorgvuldig is afgerasterd en de omtuining wilde zijsprongen met wijze zorgvuldigheid weert. Wij willen niet zeggen, dat deze aanleg ietwat verveelt, maar wel, dat er over den wandelaar eene stemmigheid komt en dat de vaste vaderlijke hand, die hem voert, zelfs de gedachte aan ravotten betoomt. Naast Roberts breede en diepgaande kennis van de materie waardeeren wij zijne rustige combinaties, die door beeld en lied worden geillustreerd, doch zóó groot is de indruk van de placide betoogwijze, dat men bijwijle zou gaan vergeten te vragen, of het ook anders kan.

Boven alles overwegend blijft zeker de impressie, dat hier een synthetisch werk uit velerlei analysen is opgebouwd; waartoe jarenlange ernstige omgang hoofdvereischte was. Vergissen wij ons, of zou de rijke citatenschat uit moderne schrijvers gelicht aan de tirones de gedachte kunnen opdringen, dat Robert slechts aan duitsche schedels de bosse mythologique ontdekte? Van hem, die zoo goed thuis is in engelsche en fransche literatuur, zou men op de honderd pagina's toch wel éene buitenlandsche verwijzing hebben, mogen verwachten. Onbescheiden moge het zijn tegenover het gebodene met een roep om nog meer aan te komen, of hier en daar een steen uit de voegen te lichten. Maar toch hadden wij gaarne dit rijke werk wat meer internationaal opgevat gezien.

In het tweede boek over de Nationalheroen is ongeveer vijfzesdedeel aan Heraklos, de rest aan Theseus gewijd. Die tweehonderd en vijftig pagina's over Herakles vormen een welgeordend geheel; werkelijk eene vergoeding voor het ontbreken van het artikel Herakles (in de literatuur) in Roschers Lexicon. Toch zal ieder daarnevens raadplegen Gruppe's tweehonderd en twintig dubbele kolommen in Pauly-Wissowa, al ware het slechts hierom, dat Gruppe de verhouding van Herakles tot niet-grieksche figuren als Melkart, Sandon e.a. niet zoo maar, met afwijzend gebaar, laat rusten. Men mag, als Robert, van meening zijn, dat Herakles niet uit het Oosten stamt, niet met den phoenicischen Melkart identiek is, toch zijn de mededeelingen uit Tyrus — gelijk die uit

[1]) Inmiddels is Robert overleden; dit werk van hem zal blijven.

Tarsus — te belangwekkend om er niet, zij het gereserveerd, meer van te zeggen, dan dat de „Urteilsfähigen" hun verdict hebben geveld.

Wie, b.v. te Leiden, in de gelegenheid is uitstapjes mede te maken op het terrein der om Griekenland heen verbreide mythologieën, die zal — zonder in onbekookte hypothesen te gaan liefhebberen[1]) — aan den indruk niet kunnen ontkomen, dat er iets zeer verfrisschends van deze giri uitgaat en vaak zich afvragen, of het parool „sluit de grieksche grenzen" van de grieksche mythologie niet een ingesluimerd Doornroosje maakt. Mede door Roberts ijverige hand is de helleensche schat thans vrijwel geinventariseerd. Daarmede thans over de helleensche grenzen! Op welke wijze toonde nog voor kort Nilsson in zijne studie over Athene. De nieuwe academische banen kunnen voor classici gevoegelijk over limitrophe gebieden worden gelegd.

Hulde verdient Robert ook voor de nauwkeurige correctie van zijn werk, wat — gezien de menigvuldige noten — reeds een omvangrijke taak op zichzelf is. Te bejammeren is het daarom, dat zooveel goeds (in- en uitwendig) door tijdsomstandigheden is afgedrukt op een papier van zulke minderwaardige kwaliteit. Wij zouden boeken als deze, die als Nachschlagewerke telkens door de handen gaan, in beter gewaad willen zien; vooral nu de koopprijzen voor het buitenland met krachtige hand worden opgeschroefd.

Leiden. J. Vürtheim.

J. Vürtheim, Grieksche Lyrische Dichters en hunne Poëzie. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur. 1921.

Ziehier een voortreffelijk boek, waarin één onzer beste Graeci met succes een poging waagt de Grieksche lyriek — niet door een vertaling, maar door het spreken over en het paraphraseeren van de oude liederen — nader te brengen tot een jongere generatie.

Na een kort voorwoord, waarin het verschil tusschen moderne en antieke lyriek wordt geäccentueerd, gewezen wordt op de grootere vertrouwdheid van den modernen dichter met de natuur en onder verwijzing naar de omstandigheid, dat de Grieksche poëet meer vasthoudt aan conventioneele uitdrukkingen de stelling wordt verkondigd, dat „geen twee liederen van denzelfden of van verschillende dichters uit onzen tijd op elkander gelijken" (een stoute bewering: men legge bijv. Gorter en van Collem maar eens naast elkaar), verschijnen ze in lange rij, de begenadigde zangers:

Eumelos, van wien slechts twee charmante regels over zijn, ontleend — en dit is van beteekenis — aan het prosodion der Messeniërs ter eere van Apollo, den reinen en reinigenden god van Delos, van wien een ethische reformatie zou uitgaan; Terpander, die „versmadend het vierstemmig lied nieuwere liederen zal doen ruischen op zeventonige lier"; de Lydiër Alcman, die reeds meer voor ons leeft, de eigenlijke grondlegger der koorpoëzie, de onsterflijke dichter van het beroemde εὕδουσιν δ' ὀρέων κορυφαί τε καὶ φάραγγες, omtrent wiens duister Partheneion menige schrandere opmerking gemaakt wordt en die ons geschilderd wordt als „de bewonderde leermeester met zijn grijze haren, doch jeugdig stralende oogen" (fr. 26B); Alcaeus ten slotte, bij wien wij staan in het teeken van „Leier und Schwert."

Wie den naam Alcaeus noemt, denkt tevens aan zijn tijdgenoote, door de traditie eng met hem verbonden, de Lesbische Sappho. Die arme Sappho! Was het dan niet genoeg, dat zij den laster van comedie en critieklooze napraters moest verduren? En moest me daar waarlijk een Oostenrijksche schoolmeester op het wonderlijke idee komen haar eer te redden door in het bekende vers ἐγὼ δὲ μόνα κατεύδω listig een negatie in te voegen „ik alléen slaap niet"? Ik denk, dat Sappho een dergelijken vereerder onbarmhartig de bons zou gegeven hebben en met meer genoegen kennis zou nemen van de weinige, maar verstandige woorden, die de schrijver over de geheele dwaze mythe van Sappho's onzedelijkheid schrijft: de warmbloedige Lesbische met haar lieflijk „Muzenheim" is moeilijk te vergelijken met de duffe directrice eener meisjeskostschool, die het woord „kus" als onbehoorlijk uit haar onderwijs bant; en de vettige bourgeois, wiens bierbuik hem verhindert met dichter of dichters omhoog te stijgen, die leze Sappho maar liever niet; dem Schweine blijft nu eenmaal alles — Schwein! Maar voor de ware philologen, d.w.z. de mislukte kunstenaars, die het lied wel hooren in hun hart, maar het niet kunnen zingen, zal zij aldoor blijven stralen als de gebenedijde vrouw, wier verzen een geur van lente en bloemen verspreiden; immers zelve is zij vergelijkbaar met dien γλυκύμαλον, „die aan den hoogsten tak kleurend rijpt, niet vergeten, maar onbereikbaar!"

Karig zijn de fragmenten van den vurigen Ibycus, die als Stesichorus epische stof in lyrischen vorm goot en dus waarschijnlijk tot de voorgangers van het epos terugkeerde; de bekende kraanvogelgeschiedenis is vlgs. den schrijver opgebouwd uit het aan Arions biografie ontleende rooververhaal en uit een speculatie over den naam Ibycus (ibyx), „een typisch voorbeeld van de anecdotieke biografie, die met geestig spel en puttende uit de werken zelf der schrijvers, literaire historie bedenkt." De schaarschte der fragmenten verhindert ons een juiste voorstelling te krijgen van 's mans dichterlijk kunnen: schoon is in elk geval het beeld van het oude renpaard, dat onwillig opgaat tot den strijd, een vergelijking door Sophocles in zijn Electra overgenomen en veredeld en sinds dien een gemeenplaats geworden in de wereldliteratuur.

Doch ik moet mij beperken en noem dus slechts met een enkel woord Stesichorus, over wiens dichtkunst men zich bezwaarlijk een oordeel kan vormen, doch die in de hoogste mate belangrijk is voor de mythengeschiedenis (vgl. „Stesichoros' Fragmente und Biographie" van den schrijver); Anacreon, wiens poëzie in de eerste plaats erotisch en sympotisch moge zijn, dienaresse van Venus en Bacchus, gelijk te verwachten is van een in weelde levenden Ioniër, maar die toch met dat al een ferme kerel is en een krachtigen, frisschen toon weet aan te slaan; men vergelijke maar eens fr. 47, waar Eros den dichter ἔκοψεν ὥστε χαλκεὺς en ἔλουσεν ἐν χαράδρῃ, met de beschrijving der suikergoed-Erotes in de zoetige ulevel-poëzie der Anacreontea. Op hem volgen de universeele Simonides, ὁ πολύτροπος, Corinna, Mimnermos,

[1]) De pas verschenen Herakles van B. Schweitzer (Tübingen 1922) geeft daarvan een voorbeeld. Schrijver baseert zelfs „anregende" Hypothesen op gefalsifieerde archaeologische „vondsten" pag. 166).

Solon, wien men minder wijsheid en meer dichterlijke gave zou kunnen toewenschen, Xenophanes ten slotte, poëet en philosoof.

Aan Pindarus heeft de schrijver blijkbaar zijn hart verpand en waarlijk niet zonder reden: voor velen, die hem slechts oppervlakkig kennen, moge hij niet meer zijn dan de bewonderaar van het blauwe bloed en het gele goud, in waarheid straalt hij van Apollinische wijsheid. De man is niet te meten: wij meenen hem te vinden in onze hartstochtelijke jeugd, waarin wij alles denken te begrijpen, wij verliezen hem vaak in de drukte van den dagelijkschen arbeid, maar hij komt tot ons terug in nieuwe glorie, als onze omstandigheden ons tijd tot bezinning geven. De arme Bacchylides, die maar steeds moet kwijnen onder de schaduw van zijn reusachtigen mededinger, heeft het ongeluk immer met Pindarus te worden vergeleken, doch met recht wijst V. op het schoone beeld van Körte, die den jongeren nevens den krachtigen concurrent stelt als het Erechtheion nevens het Parthenon; „overstraalt de trotsche bouw van het grootsche Parthenon het Erechtheion, dit verrukt toch immer weder den beschouwer door lieflijke fijnheid." Inderdaad zijn liederen zijn „vazenbeelden in lyriek omgezet".

Het laatste hoofdstuk behandelt Timotheos — een geweldige anticlimax; want ik heb mij steeds verbaasd over den smaak van dien dapperen soldaat met een barren sabelhouw over den schedel, die Timotheos meenam in zijn doodkist, uit welke de dichter eeuwen later zou herrijzen: **ἥκω νεκρῶν κευθμῶνα καὶ σκότου πύλας λιπών!** Immers al moge een goed deel van zijn werk verloren zijn, al mogen wij de begeleidende muziek missen, men moet toch wel van zeer goeden wil zijn om den poëet te kunnen waardeeren, die den Grieksch radbrakenden barbaar beschrijft als een, die „vermorzelt het doordringend zegel (d.i. de verstaanbaarheid) van den mond helleensch invlechtende in den aziatischen stemklank opsporend de ionische tonge." En wie leest zonder misselijk te worden een beeldspraak, waardoor de zee wordt aangeduid als de „vischbekranste marmerwiekige boezem van Amphitrite"?

Wie een taai gestel heeft, dat hem in staat stelt vele uren achtereen op een stoel te zitten, turend in boeken vol ontzaglijke wijsheid; wie een normaal verstand en een behoorlijk geheugen heeft meegekregen en rijk genoeg is om zich een dikke „Einleitung in die Altertumswissenschaft" aan te schaffen, zoo iemand kan zich een respectabele hoeveelheid geleerdheid vergaren en te recht eeren dankbare tijdgenooten hem met een benoeming tot hoogleeraar of wethouder van onderwijs of ze maken hem minstens lid eener commissie van toezicht op deze of gene school. Maar toch is deze man nog niet de ware philoloog; want wij werken in een ruine en wij kunnen een uur, een dag lang blij zijn met een woord, een klank, een frase, die ons treft — wie herinnert zich niet den dag, toen hij voor het eerst las **λάμπει δ' ἐπὶ πορφυρέαισι παρῇσι φῶς ἔρωτος** — maar daarmee zijn we niet klaar: wij moeten opbouwen. En dat kan alleen hij, die de gave heeft ontvangen eener fantasie, die reconstrueert en het doode levend maakt. Zulk een reconstrueerende fantasie bezit de schrijver dezer belangwekkende studiën in hooge mate en daarom wenschen we zijn boek ook om de groote protreptische waarde in de hand van elken leeraar en elken student, die het wèl meent met het Grieksch.

Groningen. P. Groeneboom.

B. A. van Groningen, De Papyro Oxyrhynchita 1380. Groningen, 1921. (Pr. f 1.50; bij den schrijver verkrijgbaar). (Groningsche diss.).

De papyrus Oxyrhynchita 1380, gepubliceerd door Grenfell en Hunt in „*The Oxyrhynchus Papyri*" (11e deel, blz. 190 vg., Londen, 1915) is een waardevol document voor de kennis van het godsdienstig denken in Egypte in de tweede eeuw na Christus. Zij bevat een hymne aan Isis, die belangrijke gegevens verschaft ten opzichte van de vereering dezer godin. De hymne bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste een uitvoerige lijst van haar benamingen in de steden en vlekken van Egypte en in steden, districten of landen buiten Egypte behelst, terwijl het tweede deel een lofzang is op de godin, waarin haar verschillende eigenschappen en hoedanigheden worden beschreven. Met de keuze van deze stof tot onderwerp van een dissertatie in de klassieke letteren heeft de Heer van Groningen het zich niet gemakkelijk gemaakt en zeer verdienstelijk werk verricht. Het is een verblijdend teeken dat ook in de Nederlandsche wetenschappelijke wereld meer en meer belangstelling ontstaat voor een allerbelangrijkst gebied, dat tot dusverre vrijwel onontgonnen is gebleven: de geschiedenis van Egypte in de eeuwen rond het begin onzer jaartelling.

De schrijver geeft in het eerste deel zijner studie een commentaar op den Griekschen tekst van de hymne en op haar inhoud. Daar het handschrift veel geleden heeft en op menige plaats de letters door haar zwakke kleur moeilijk te herkennen zijn, was de ontcijfering een moeilijk werk en toont de door Grenfell en Hunt gepubliceerde tekst veel hiaten en dubieuze lezingen. Met groote kennis van zaken, vooral van het oude Egypte en hetgeen op dit gebied is gepubliceerd en geschreven, tracht de schrijver zich een weg te banen door al de moeilijkheden en problemen die de tekst ons voorlegt en geeft verklaringen en hypothesen, waaruit een zelfstandig oordeel en een scherp inzicht spreken. Terwijl dit eerste deel uit den aard der zaak fragmentarisch is, daar vers voor vers aan een onderzoek wordt onderworpen, behandelt het tweede deel in een vijftiental korte paragrafen de geheele hymne en de vragen die zich daarbij voordoen: de volgorde van de opgenoemde plaatsen, de Isismythe en de Isiscultus, de vraag of wij met een oorspronklijken tekst te doen hebben of met de vertaling van een Egyptisch origineel, op welke wijze en waar de tekst ontstaan is en wie hem geschreven heeft.

Het aantrekkelijke van deze dissertatie is naast haar wetenschappelijke gedegenheid, de bescheidenheid en omzichtigheid waarmede de auteur te werk gaat. Hij houdt voortdurend rekening met het feit dat er bij dergelijke tekstverklaringen, vooral wanneer de tekst onzeker of corrupt is, verschillende mogelijkheden zijn en zal de eerste zijn om mij het recht te geven naast de door hem gegeven hypotheses andere ter overweging te stellen die m. i. meer waarschijnlijkheid bezitten. Om een voorbeeld te noemen: ik heb een andere opvatting van de verzen 159—163 dan de auteur en acht de door Grenfell en Hunt aangebrachte versindeeling beter dan de door hem voorgestelde (blz. 51). Wanneer men,

zooals de schrijver voorstelt, een punt achter *ἐπιχώριοι* plaatst dan zit men met de moeilijkheid dat de tekst geeft: *τὰ ἄλλα ἱερὰ ζῷα ἱλαροὶ γείνονται* waarbij dus een neutrum pluralis gevolgd wordt door een masculinum pluralis en ook *ἄλλα* geen zin heeft. De schrijver ziet deze moeilijkheid heel goed en schrijft: „nescio an id eo factum sit quod verba Aegyptiaca in graecum versa sint". Ik voor mij betwijfel of wij in deze hymne een vertaling uit het Egyptisch moeten zien, doch zelfs wanneer dit het geval zou zijn is deze fout al zeer onwaarschijnlijk en is daarmede het woordje *ἄλλα* nog niet verklaard. De tekst is echter duidelijk, wanneer men hem met Grenfell en Hunt aldus leest: *ἄστρων ἀνατολαῖς σὲ ἀκάματοι προσκυνοῦσιν οἱ ἐπιχώριοι καὶ τὰ ἄλλα ἱερὰ ζῷα ἐν τῷ Ὀσίριδος ἀδύτῳ, ἱλαροὶ γείνονται ὅταν σὲ ὀνομάσωσιν·*

Waar van het woord *ἐπιχώριοι* alleen de *χ* en de uitgang *οι* leesbaar zijn en de overige letters door Grenfell en Hunt als hypothese zijn ingevuld, acht ik het waarschijnlijker dat hier *κάτοχοι* of *κατόχιμοι* gelezen moet worden. Wij lezen daar dus van de inwijdelingen en de andere heilige wezens die bij het opgaan der sterren onvermoeid Isis aanbidden in het heiligdom van Osiris en zich verheugen wanneer zij haar naam noemen. Met „de andere heilige wezens" zijn waarschijnlijk de heilige dieren bedoeld die zoo menigmaal bij tempels vermeld en binnen het eigenlijke tempelgebied gehouden worden, een gebruik zoo taai dat het zelfs bij Christelijke heiligdommen in Egypte is voortgezet [1]). Dat deze aanbidding 's nachts plaats vond, toont ons Apulejus' beschrijving van den Isisdienst. De hypothese van den schrijver als zouden met *τὰ ἱερὰ ζῷα* de gestorvenen worden bedoeld en met *τὸ Ὀσίριδος ἄδυτον* de onderwereld lijkt mij al te gezocht en bovendien onnoodig. De schrijver zegt dan ook zelf: „sed ita obscurum est illud *ἱερά*".

Er zouden meer punten te noemen zijn waarin ik met den auteur van opvatting verschil, doch dit wil allerminst zeggen dat ik niet met groote belangstelling en vreugde zijn studie heb begroet en hem gelukwensch met den volbrachten arbeid die, zooals hij zelf schrijft, nog heel wat overlaat, „quae adhuc interpretatione carent."

Jammer dat deze dissertatie naar den vorm zoo weinig aantrekkelijk is. Heeft de gedachte voorgezeten, dat een proefschrift toch niet gelezen wordt? Dat zou mij spijten want de studie is er waardevol genoeg voor. Waarom niet een korte inleiding over het onderwerp, over de papyrus en haar beteekenis? Waarom geen publicatie van tekst en vertaling? En waarom alle citaten en bronnenvermelding tusschen den tekst en niet aan den voet der bladzijden?

Moge spoedig de tijd gekomen zijn waarop Dr. van Groningen in een uitvoeriger werk ons de resultaten van zijn waardevolle studie over de papyrus oxyrhynchita 1380 toont.

Amersfoort. R. Miedema.

H. Pernot, La Grèce actuelle dans ses poètes. Paris, Garnier. 1921.

Professor Pernot heeft van een groot aantal hedendaagsche Nieuwgrieksche dichters eenige hunner gedichten vertaald en in dit boek vereenigd. Het is geen bloemlezing uit de huidige Grieksche dichters: de bedoeling van den vertaler was om door middel van een aantal gedichten uit den laatsten tijd een denkbeeld te geven van het tegenwoordige Griekenland, zijn landschappen, zijn zeden, enz. Een enkele uitzondering heeft hij zich veroorloofd: eenige dichters uit de eerste helft der vorige eeuw zijn vertegenwoordigd, o.a. Solomós door de eerste zestien strofen van zijn groote Grieksche vrijheidshymne uit 1823, die het Grieksche volkslied is geworden.

Het boek is opgedragen aan een van Griekenlands grootste dichters van dezen tijd, Kóstis Palamás. Veel specimina van dezen meester zal men hier echter niet vertaald vinden: daar er een vertaling van Palamas' werken in bewerking is, heeft Prof. Pernot zich in dezen bundel beperkt tot een kleine keus uit zijn verzen.

Van een kenner der Nieuwgrieksche letteren als Prof. Pernot kan men rekenen op een zeer goede keus uit den overvloed van Grieksche gedichten. Allerlei soorten zijn vertegenwoordigd; fijne lyriek en merkwaardige oorlogsverzen treffen we aan, studie en ontwikkeling worden verheerlijkt als belangrijke factoren o.a. voor het zegevieren der volkstaal, herhaaldelijk blijkt ook de invloed der volksliederen en de groote ontvankelijkheid der Grieken voor natuurindrukken; en kenmerkend is voor het grootste gedeelte ervan het verschijnsel der Grieksche melankolie.

Het Grieksche volk heeft een natuurlijke begaafdheid om zich dichterlijk uit te drukken. Toe te juichen is het, dat Prof. Pernot eenige uitingen hiervan heeft opgenomen en een plaats waardig gekeurd tusschen al de erkende groote dichters. Een zeldzaamheid is het dat een gedicht als de Mirologue pour le fils de Livanas wordt opgeteekend en in breederen kring bekend wordt. Het is een lijkzang: op Kerstdag 1912 vereenigden zich familie en vrienden in het huis van Livanas, om diens zoon, die in den oorlog gedood was, te beweenen. O.a. was daarbij aanwezig een vrouw wier zoon kort tevoren eveneens in den strijd gevallen was, en zij hief toen een klaagzang aan, die door de grootmoeder van den doode beantwoord werd. Dergelijke gedichten zijn spontane klachten, improvisaties, en hieruit blijkt zeer duidelijk het groote dichterstalent der Grieken. Ook vinden we een kort gedicht, gemaakt in 1912, van een Griekschen poilu aan zijn kinderen: de dichter is een schrijnwerker.

Prof. Pernot heeft al deze gedichten weergegeven in rythmisch proza: hij streeft steeds naar een getrouwe vertaling, waartoe hij den tekst zooveel mogelijk op den voet volgt, en zulks in een proza, dat een groot aesthetisch genot schenkt. Een voortreffelijke, betrouwbare gids voor niet-Grieken om hun een juist denkbeeld te geven van dichterlijke voortbrengselen der Nieuwgrieksche letterkunde.

Rotterdam. J. A. Lambert-van der Kolf.

C. Julii Caesaris Commentarii de bello Gallico von **F. Kraner** und **W. Dittenberger.** Siebzehnte, vollständig umgearbeitete Auflage von **H. Meusel,** erster Band 1913, zweiter und dritter Band 1920. Berlin, Weidmann.

C. Julius Caesar edidit **A. Klotz I De bello Gallico,** editio maior 1921, editio minor 1920 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). (Pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.60; en *f* 1.—).

Het zou van weinig bescheidenheid getuigen, wanneer ik mij tot criticus wilde opwerpen over de pres-

---

[1]) Ik wees daar op in mijn studie over *De wonderverhalen van den heiligen Menas*, Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis, dl. XIV, afl. 3, blz. 241 en 244, 's Gravenhage, 1917.

taties van iemand als Meusel. Hij heeft gedurende tientallen jaren zijn niet te verachten scherpzinnigheid en echt Duitsche „Bienenfleisz" geconcentreerd op Caesars geschriften, wellicht evenveel tientallen jaren als ik maanden daaraan kon besteden. Men beschouwe derhalve de volgende bespreking slechts als de poging van een classicus n i e t-specialist om zich rekenschap te geven omtrent de beteekenis van deze laatste standaarduitgave.

Zoo mag toch deze editie inderdaad heeten. Zij geeft immers een zorgvuldig overwogen text en een commentaar, die hoogst zelden een moeilijkheid uit den weg gaat. Wat het vaststellen van den text betreft, heeft Meusel het zich niet gemakkelijk gemaakt. De handschriften voor de recensie van het ***Bellum Gallicum*** kunnen — het is overbekend — in twee families α en β worden gesplitst, die ongeveer dezelfde waarde hebben. Nu doet zich dus deze moeilijkheid voor: Wanneer beide families ieder een verschillende lezing bieden, die even aannemelijk is ten opzichte van vorm en inhoud, welke verdient dan de voorkeur? Hier past Meusel een mechanisch-statistische methode toe, daarin bestaande, dat hij natelt, hoeveel malen elk der beide constructies bij Caesar voorkomt, en dat hij de meest voorkomende opneemt, vooral waar het de woordschikking betreft. Een bezwaar verder tegen Meusels recensie is zijn zucht om overal interpolaties te ontdekken. Toen hij zijn critische uitgave in 1894 publiceerde, was hij daarvan nog vrij. Niet alleen verwerpt hij — volkomen terecht — de geographische invoegsels omtrent Maas en Waal (IV, 10) en Britannia (V, 12—14), en het Jagerlatijn (VI, 25—28), maar ook alles, waarvan het verdwijnen volgens hem den text duidelijker zou maken. Deze krasse maatregel, waartegen o.a. Klotz in de praefatio van zijn Editio maior p. IX protesteert, zou alleen gerechtvaardigd zijn, indien de Caesartext door de librarii al te erg was toegetakeld, wat omnium consensu niet het geval is.

Niet eens ben ik het met het oordeel van Klotz over de onnoodige uitbreiding van de kritische Anhang (Phil. Wochenschrift 9 April 1921). Deze uitvoerigheid is zeer welkom aan ieder, die niet Meusels kritische uitgave van 1894 bezit of de Editio maior van Klotz van 1921, om nog te zwijgen van Meusels Lexicon Caesarianum of zijn Coniecturae Caesarianae en de Jahresberichte des Phil. Vereins zu Berlin, waarin Meusel zijn studiën placht te publiceeren. Ik neem als voorbeeld het bekende caput V, 44 (Pullo en Vorenus). De beide handschriftenfamilies loopen hier ver uiteen en het is toch geen overdreven eisch, dat de leeraar — en voor hem heeft Mensel blijkens zijn voorrede zijn uitgave bestemd — zich kan orienteeren. Persoonlijk heb ik met groote instemming telkens de korte verhandelingen gevolgd, waarin hij hetzij zijn voorkeur voor de lezing van α of β toelicht, hetzij een coniectuur verdedigt, hetzij het schrappen van een invoegsel bepleit.

De commentaar van M. kan mij minder bekoren. In de eerste plaats vind ik de aanteekeningen voor een uitgave, die n i e t voor leerlingen bestemd is, soms wel wat erg onnoozel. Aan een leeraar behoeft toch het verschil tusschen *ad Genavam pervenit* en *Genavam pervenit* (Band I p. 93) of tusschen *perfugae* en *fugitivi* (Band I p. 127) niet te worden uitgelegd. Dan zou men een menigte aanteekeningen „comment for comment's sake" kunnen noemen. Een beschouwing over het schreien van Galliërs met de toelichting, dat tranen bij Grieken en Romeinen niet voor onmannelijk golden (Band I p. 134), en een verhandeling van bijna een pagina druks over het weglaten van een uit het zinsverband te vinden object (Band II p. 38) kunnen toch kwalijk tot het beter begrijpen van den text bijdragen.

Een persoonlijke bekentenis moet mij nog van het hart. De bekende plaats (I, 25), waar de uitwerking van het pilensalvo op de phalanx der Helvetiërs wordt geschilderd, is — het pleit misschien niet bijster voor mijn inzicht — mij nooit duidelijk geweest. Dat een pilum, waarvan nota bene de metalen schacht uit week ijzer bestaat, door twee schilden heendringt, is op zichzelf al een sterk stukje, maar dat zulk een werptuig verscheidene schilden doorboort en aan elkaar hecht (*pluribus scutis transfixis et conligatis*), lijkt mij ten eenenmale onmogelijk. Dat verder een schild in de dicht opeengedrongen phalanx een gedeelte van het schild van den nevenman bedekt, is natuurlijk zeer goed denkbaar, al kan het niet meer dan louter toeval zijn, dat het pilum juist twee schilden aan elkaar hecht. Maar hoe stelt men het zich voor, dat m e e r schilden zich dicht achter elkaar zouden kunnen bevinden en elkaar bedekken? Meusel zwijgt hierover, hoe uitvoerig hij overigens pleegt te zijn. Trouwens ook Rice Holmes, die in zijn uitmuntende uitgave van 1914 van een frisschen en praktischen kijk blijk geeft, rept daarover geen enkel woord.

Nog twee andere grieven wil ik niet verzwijgen. De eerste betreft het uiterst schamele kaarten- en teekeningenapparaat. De kaart van Gallië in het eerste deel kan er desnoods mee door, ofschoon zij niet haalt bij het prachtstuk in de uitgave van Rice Holmes. Verder zijn er nog drie speciaalkaartjes van Gergovia, Uxellodunum en Alesia, waarvan het laatstgenoemde absoluut onvoldoende is. Caesars slagbeschrijvingen zijn — zonderling genoeg — soms verre van duidelijk, zoodat het zonder de hulp van een zeer uitvoerig speciaalkaartje niet mogelijk is zich bijv. van het ingewikkelde schansensysteem en de verschillende operaties rond Alesia een voorstelling te maken. Teekeningen, schetsen en doorsneden van belegeringswerken, zooals in het voortreffelijke atlasje van Albert van Kampen, ontbreken geheel behalve een kleine schets van de brug over den Rijn. Moeilijkheden door den wereldoorlog ontstaan kunnen niet tot verontschuldiging voor dit gemis worden aangevoerd, althans niet ten opzichte van het eerste deel, dat reeds in 1913 het licht zag.

Mijn tweede grief betreft de Seitenhiebe, die Meusel in zijn commentaar, tijdens den oorlog bewerkt, aan Duitschlands vijanden meent te mogen toedienen. Dat iemand in een wetenschappelijken commentaar, die toch ook voor het buitenland bestemd is, durft de praten van „unerhörte Lügen ihrer Präsidenten, Minister, Generäle", waardoor de Franschen „(sich) zu empörenden Schandtaten jetzt noch geradeso wie vor 2000 Jahren fortreiszen (lassen)" (Band II p. 341) is alleen misschien uit oorlogspsychose te verklaren, maar nooit te verontschuldigen.

Ondanks deze aanmerkingen aarzel ik niet het boek van Meusel te blijven noemen een standaarduitgave. Hij beheerscht volkomen zoowel de kritische als de

exegetische hulpmiddelen en maakt er over het algemeen een zeer nuttig gebruik van.

In de Editio maior van Klotz is het vooral de praefatio, die aan de uitgave haar beteekenis geeft. Met verschillende voorbeelden toont hij aan, dat eigenlijk beide handschriftenfamilies α en β aan dezelfde fouten laboreeren, dat Orosius alreeds de lezingen uit β kent (dat dus die familie niet eerst aan een vrij corrupt middeleeuwsch handschrift haar oorsprong dankt) maar ook hier en daar de lezing van α volgt. De verschillen tusschen α en β bestaan voornamelijk in de omzetting van overigens dezelfde woorden en de vervanging van een woord door een synoniem. De archetypus zal in hoofdzaak hetgeen Caesar schreef, vrij nauwkeurig hebben bewaard behoudens dan de geographische en andere interpolaties en enkele lacunes.

Van wien die geographische interpolaties afkomstig zijn, is nog een open kwestie. Het zou, dunkt me, hier wel de plaats geweest zijn — zij het met eenige terughouding — daarover te spreken, te eerder, omdat Klotz in zijn Caesarstudiën (1910) deze zaak in den breede behandelt. Thans bepaalt hij zich tot de verzekering, dat de onechtheid dier stukken vaststaat, en verwijst in den apparatus criticus naar de daarop betrekking hebbende artikelen. In de Caesarstudiën heeft Klotz getracht te bewijzen, dat die interpolaties, voor een deel althans, uit Timagenes vloeien. Ik laat in het midden, of hij gelijk heeft. Belangrijk zijn deze interpolaties zeker, daar ze reeds in den archetypus voorkwamen, ± 400 na Chr. al een integreerend deel der commentarii uitmaakten, en, al zijn ze niet van Caesar, vaak belangwekkende bijzonderheden bevatten.

Waarom Klotz in zijn praefatio de verschillende plaatsen van Strabo, Plutarchus en Ammianus Marcellinus, die — volgens hem, ook weer door bemiddeling van Timagenes — op Caesar teruggaan, tegenover de correspondeerende plaatsen van het bellum Gallicum heeft laten afdrukken, begrijp ik niet recht. Slechts een heel enkele maal levert de vergelijking eenig voordeel voor den text van Caesar op.

Wat den apparatus criticus aangaat, zoo geloof ik niet, dat deze tegenover dien van Meusels kritische uitgave van 1894 een grooten vooruitgang beteekent. Klotz heeft, gelijk te verwachten was, uiterst conscientieus de Caesarlitteratuur nagegaan en zijn apparatus legt daarvan getuigenis af. Maar eigenlijk is sinds 1894 de opvatting omtrent de waarde der verschillende codices niet noemenswaard gewijzigd en nieuwe handschriften zijn er niet aan het licht gekomen. Zoo moest hij bij de constitutie van den text nagenoeg dezelfde lijn volgen als Meusel. Ook hij geeft aan geen der beide handschriftenfamilies de voorkeur, maar past toch niet bij verschil van lezing diens machinale methode toe. Hij meent (praefatio p. XIII): „*diligenter ....observato Caesaris genere dicendi fere semper certa via progredi licet*". Waar zoowel α als β onmiskenbaar bedorven zijn, neemt hij zijn toevlucht tot coniecturen, waarvan hijzelf een aantal — en zeker niet de minst ingenieuze — heeft bijgedragen.

Over de Editio minor, die reeds in 1920 verschenen is, valt alleen dit te zeggen, dat Klotz in den text niet meer zijn allerlaatste verbeteringen heeft kunnen opnemen, waarvoor hij dan ook naar de Editio maior verwijst.

Utrecht. A. H. Kan.

W. Caland, Das Śrautasutra des Āpastamba. Buch 1-7. Aus dem Sanskrit übersetzt. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. Leipzig, J. C. Hinrichs. 1921. (Pr. M. 40, geb. M. 50 + Valutaausgl.).

„A most unattractive form of literature", aldus karakteriseert Macdonell de Śraurasūtra's. Niettemin, of liever derhalve heeft de Sanskritist reden van dankbaarheid jegens Caland om zijn vruchtbare werkzaamheid op dit gebied. Want eerst uit deze afschrikkende sutra's krijgen de Brāhmaṇa's begrijpelijkheid en aanschouwelijkheid.

In de inleiding duidt de vertaler de plaats aan van het Āpastambasūtra in de Vedische letterkunde. Ook deze vraag komt daarbij ter sprake: wat is de reden, dat de auteur het Taittirīya-brāhmaṇa aanhaalt met volledige citaten, de Taitt.-Saṃhitā daarentegen met eerste woorden? Het antwoord daarop houdt de vertaler zich voor. Zou de verklaring van dit feit, wilde ik vragen, niet verband houden met de eischen en gebruiken van het onderwijs? Werd bijv. in de Āpastamba-school, hetzij van den aanvang af, hetzij eerst later, de studie van het sūtra ter hand genomen, nadat het onderwijs in de Saṃhitā beëindigd, dat in het Brāhmaṇa nog begonnen moest worden.

Bij de bespreking der hulpmiddelen blijft de vertaling van de Taitt.-Samhitā door B. Keith, geheel onvermeld; en ofschoon dit wel opzettelijk zal geschied zijn, vind ik het jammer.

Het gedeelte van het Āpastambasūtra, dat thans voor ons ligt, begint met het nieuwe- en volle-maans-offer en eindigt met het dieren-offer.

Eenige aanteekeningen van uiteenloopenden aard, zoowel naar aanleiding van den tekst, als van de vertaling, bied ik hierbij den vertaler als mijn *namaskara* aan.

In de inhouds-opgave op p. 7 is een vergissing geslopen. De inhoud van 11, 7, 2—12 betreft het vullen der lepels met boter, en niet het „Besprengen des Brennholzes".

Van grooten dienst voor den lezer zijn de vele verwijzingen, die de vertaler op de afzonderlijke sūtra's laat volgen, deels naar plaatsen in het sūtra zelf, deels naar de Taittirīya-geschriften, deels naar verder afgelegen Brāhmaṇa's. Immers ons sutra heeft een zeer eclectisch karakter. Met behulp dezer aanteekeningen kan men elk onderdeel in al zijn verbanden nagaan.

In I, 2, 11 zou ik *ā caturthāt* distributief willen opvatten: „[onophoudelijk] moet de adhvaryu zich op vier handelingen vooruit bezinnen", eerst op die wijze voelt de priester zich thuis in zijn werk en wordt hij *gṛhavān*.

In I, 4, 14 vertaalt Caland grammaticaal juist: „Nicht treffe dieser dich" (vgl. Delbrück, Altind. Syntax p. 144 en Macdonell, Vedic Grammar p. 327 n. 5); d.w.z. de knoop, onder het snoer gestoken, moge den bundel halmen niet deren. Keith vertaalt zoowel in strijd met grammatica, als zonder zin: that knot shall mount me.

Noot 2 bij I, 6, 8 is mij niet begrijpelijk; zou men in sūtra 7 bij *mūlataḥ parivāsya* niet kunnen denken aan het afstroopen van den tak aan het dikke einde; het doorsnijden van den geheelen tak in tweeën en het bestemmen

van het onderste stuk tot *upaveṣa* is, in verband met sūtra 9, reeds uitgedrukt in *upaveṣam karoti*, de *parivāsana-śakala*'s zijn dan de afgesneden bast-splinters.

In I, 7, 5 wordt *dakṣiṇā-prāg-agrair* — in afwijking van Rudradatta's commentaar — vertaald als: „deren Spitze nach Südosten gerichtet werden"; in sūtra 10 *dakṣiṇā-prācī tiṣṭhantī* als „mit dem Angesichte nach Süden gekehrt". Dit laatste is wel onjuist; *prāñc-* is geen synoniem van *mukha*.

I, 8, 7, „die vätergestaltigen Asuras"; door list namelijk nemen de asura's deze vormen aan. *Parāpuro nipuro bharanti*; de volgende gissing zou ik te berde willen brengen: *parā* en *ni* moeten met *bharanti* geconstrueerd en *puro* gelezen worden als afzonderlijk woord. Vertaling: „Zij, de daemonen, nemen hun steden mee, en verbergen ze"; m.a.w. ze gedragen zich als nomaden en roovers. *Svadhayā caranti*: zij bemoeien zich met de handeling, onder den *svadhā*-roep uitgevoerd; d.w.z. zij maken zich meester van spijzen, voor de *pitaraḥ* bestemd (vgl. I, 8, 3 & 4).

I, 11, 4 *darbhān saṃstīrya*, in de vertaling uitgevallen; vgl. I, 7. 5.

I, 14, 12. Die goldnen Säfte der Wasser und der Kräuter; merkwaardige wending! bedoeling: de gouden kruiden, die een sap der wateren zijn. Vgl. Chāndogya Upanisad I, 1, 2 en voor het gebruik van *gouden*: K. Bruchmann, Psychologische Studien zur Sprachgeschichte, Leipzig 1888 p. 111.

De opmerkingen, gegeven in verband met I, 14, 17 bevredigen mij niet ten volle. Hoe pijnlijk het aannemen van interpolaties altijd blijft, toch is het m. i. zeker, dat het geheele stuk van *vediḥ* af tot en met *parigṛhṇīyāt* niet van den oorspronkelijken auteur kan zijn. Niet alleen krijgen we door de weglating ervan een juiste grammaticale constructie: *agnyanvādhānam .... vedaḥ paristaraṇam ca pūrvedyur amāvāsyāyām*; *paurnamāsyām tu* &c, maar ook eenige argumenten van zakelijken aard pleiten voor deze onderstelling. Het eenige bezwaar er tegen zou zijn, dat men zou verwachten: *vedaḥ paristaraṇam upavāsaś ca*; maar blijkbaar heeft de oorspronkelijke auteur dit in verband met sūtra 16 als van zelf sprekend beschouwd. De innerlijke gronden, die voor mijn hypothese spreken, zijn de volgende: 1. ook volgens de Taitt.-Saṃhitā had de geheele altaar-aanleg op den tweeden dag plaats; immers wordt daar behandeld in I, 1, 9 na de nummers 4 — 8, die alle betrekking hebben op handelingen, verricht in den aanvang van den tweeden dag; 2. het Āpastambasūtra gaat bij zijn beschrijving van het maan-offer uit van het nieuwe-maan-offer; behandelt bijv. ook het *piṇḍa-pitṛ*-offer in zijn eerste boek; 3. ook Rudradatta is zich bewust, dat de praktijk, ten zijnen dage in zijn school geldig, en derhalve ook de overgeleverde lezing, van het sūtra in strijd is met het Brāhmaṇa. Op sūtra 16, waarin de *upavāsa* wordt voorgeschreven, terwijl nog in het geheel niet van altaar-aanleg is gerept, laat hij deze aanteekening volgen: *evaṃ tāvad yathābrāhmaṇam upavāsaprakāra uktaḥ*; *atraiva* (d.w.z. ten opzichte van hetzelfde onderwerp) *idānīṃ śākhāntarīyaṃ vidhiṃ darśayati*. — De *upavāsa* is hier: de ritueele nachtrust, gedacht als afsluiting van de reeks handelingen, uitgevoerd op den eersten dag.

I, 16, 8. „Im Trank schwelgend", gezegd van de *praṇītāḥ*: vgl. I, 11, 10 „ihr göttlichen Wasser, die ihr zuerst trinket"; eerst vangen de wateren der rivieren het regenwater op, daarna gebruikt het de mensch. De kringloop der (bezielde) elementen door de natuur is een motief, dat telkens in mythologie, ritueel en mystiek terugkeert. De leer van den *saṃsāra* is daarmee verwant (vgl. Chānd. Up. *passim*).

I, 17, 9, „Mit dem Winde" is een drukfout voor „Weit dem Winde".

I, 17, 12. Driemaal met een spreuk, eenmaal zwijgend. Deze vaak voorkomende aanwijzing doet ons denken, aan het feit, dat het vierkante *āhavanīya*-vuur slechts aan drie kanten door *paridhi*'s wordt omgeven, en dat ed *vedi* door drie *sphya*-strepen *parigṛhyate*; aan de opvatting van de lettergreep *om* als bestaande uit de drie klanken *a*, *u*, *m*, en één more rust.

I, 21, 7. In verband met sutra 6, waar het bewegen van den bovensten molensteen met ademhalen wordt vergeleken, is Caland's interpretatie van Taitt.-Saṃhitā I, 1, 6 *i* ongetwijfeld geestig.

II, 1, 1, „Er verfertigt .... die Vedi"; schijnt in verband met het volgende alleen te bedoelen: hij geeft de lengte en breedte ervan aan.

II, 2, 3. Het doel van den *parigraha* is niet zoozeer de omlijning (vgl. II, 3, 1), dan wel het in-bescherming-stellen van het zuidelijk, westelijk en noordelijk deel van den vedi onder drie goden-groepen: Vasu's, Rudra's en Āditya's; *svīkarana* zegt Rudradatta. Vergelijk hiermede II, 9, 5, waar als goden der *paridhi*'s worden genoemd: Indra, de Gandharva Viśvāvasu en het paar Mitra en Varuna. Zie ook Ṛg-Veda II, 38, 9 (Indra; Varuna, Mitra, Aryaman; Rudra; gezamenlijk tegenover Savitar, den God der zon-verrijzing) en Chānd. Up. III, 1 — 10.

II, 3, 1. Eerst hier wordt de omtrek van de vedi vastgesteld (zie boven).

III, 1, 2. In het daargegeven citaat T. B. III, 7, 5, 6 lezen we *mā rūrupāma yajñasya*, en in de daaraan parallele plaats T. S. II, 6,8, 3 — 4 *ropayet tad yajñasya*. Gerедupliceerde aoristus en causativum behooren hier bij elkander. Het simplex van den wortel *rup* regeerde den genetivus van den persoon, die de ziekte ondervindt, volgens Pāṇini II, 3, 54; voor het causativum vergelijk ook P. II, 3, 56 (genetivus van den persoon, wien het leed wordt aangedaan).

Ten slotte nog een persoonlijke opmerking! Caland denkt zich als lezers vooral belangstellenden in de Indische godsdienst-geschiedenis; maar ook voor de geschiedenis van het wetenschappelijk denken in Indië heeft zijn werk beteekenis. Uit de gelijktijdige studie van Brāhmaṇa en Kalpasūtra leert men de Pūrva-mīmāṃsā begrijpen; aan die Pūrvamīmāṃsā heeft de Uttaramīmāṃsā zijn methode ontleend (zie inzonderheid boek III hoofdstuk 3 van Bādarāyaṇa's Sutra). Zoo ook kan ik van deze zijde van de waarde van Caland's arbeid getuigen. Met de hartelijke wenschen voor de voltooiing van zijn arbeid eindig ik ten slotte deze aankondiging.

Doorn. B. Faddegon.

Van den vos Reynaerde. Tweede, herziene druk, uitgegeven naar het Comburgse en Darmstadse handschrift door **Dr. F. Buitenrust Hettema,** naar het Dyckse handschrift door **Dr. H. Degering.** (Zwolsche Herdrukken, **n°.** 18). Zwolle, W. E. J. Tjeenk Willink. 1921. (Pr. ƒ 2.90).

„Van Reinaerde es een groot saet ghebleven, dat nu

seere up gaet" mogen wij den omwerker van Reinaert II, schoon in anderen zin dan hij bedoelde, nazeggen: Reinaert houdt nog steeds de belangstelling, zoowel van het lezend publiek als van de wetenschappelijke wereld, gaande. In 1920 verscheen het opmerkelijke geschrift van A. Defresne, De Psychologie van „Van den vos Reynaerde", dat ik slechts uit de verte met een mengeling van eerbied en verwondering durf beschouwen; in 1921 de kleurige en „smeue" vertaling van Reinaert I „in 'n Grönneger tongval (tenoastebie dei van 't Oldambt)" door J. Dijkstra, die hare plaats in de lange reeks nieuwere vertalingen en bewerkingen, ook naast de telkens, in verschillenden vorm, herdrukte en wijdverbreide Nieuwvlaamsche van Stijn Streuvels, met eere inneemt en die Reinaert (ditmaal alleen I) opnieuw, evenals voor ruim vier eeuwen, uit Vlaanderen naar „Nedersassen" heeft overgebracht. En meer binnenskamers, inter philologos, is in de vier laatste jaren herhaaldelijk over en weer gepleit in het geding over Aernouts aanspraak op een aandeel in den vroeger alleen aan Willem toegezwaaiden „letterroem".

Voor dienzelfden engeren kring van geleerden is ook bovenstaande uitgave van belang, waarin de teksten der drie volledige of fragmentarische handschriften van Reinaert I samen zijn afgedrukt. Dr. Buitenrust Hettema heeft den door hem en mij in 1903 uitgegeven tekst van het Comburgsche hs. (A) herdrukt en er dien van het Darmstadsche brokstuk (E) onder aan toegevoegd; terwijl Dr. Degering daarnaast den tekst van het door hem in 1907 gevonden en in 1910 uitgegeven Dycksche hs. (F) opnieuw heeft afgedrukt. Wij hebben hier dus alle Dietsche handschriften, die — met en benevens het volledige hs. der omwerking, R. II (B), de fragmenten van den geglosseerden druk van R. II (D) en vooral de Latijnsche vertaling van R. I (L) — den grondslag uitmaken voor eene reconstructie van den oorspronkelijken tekst, bijeen; met photographische proeven der drie hss., doch zonder B. H.'s Inleiding en Aanteekeningen en D.'s Voorbericht bij de vroegere uitgaven. Voor dezen gezamenlijken, overzichtigen herdruk in één handig deeltje zijn wij beiden uitgevers oprechten dank verschuldigd.

Die dankbaarheid is echter, helaas, niet onvermengd. Beide uitgevers zijn hier, gelijk de tweede van zich zelf getuigt, „nog conservatiever te werk gegaan, overeenkomstig het plan der eerste uitgave, als in de eerste druk". Inderdaad; maar voor d e z e uitgave m.i. toch nog lang niet conservatief genoeg. Immers de gewone lezers, de „convivae", wien 't alleen om het literaire genot van het dierenepos te doen is, zullen deze ietwat groene en rauwe spijs, vrees ik, ongaarne „ontbiten", althans niet licht verorberen. En de philologische „coqui" zouden stellig nóg dankbaarder geweest zijn voor een volstrekt diplomatischen afdruk der drie hss., gelijk b.v. Martin dien van E (met zijne reconstructie afzonderlijk er achter) gegeven heeft. Afdrukken als deze zijn — om 't maar aanstonds te zeggen — halfslachtig: visch noch vleesch; gelijk ik 't destijds, te laat, zelf ervaren heb bij de eerste uitgave van A in 1903 (een der redenen, waarom ik mij aan verdere medewerking onttrokken heb), en ten aanzien der eerste uitgave van F heb uiteengezet in mijne aankondiging in dit maandschrift (XVII 420—3), waarnaar ik meen te mogen verwijzen. Van een zóó voortreffelijk en zóó vermaard gedicht als onze Reinaert I is, zou het nu inderdaad eens wèl de moeite en de kosten waard geweest zijn (wat in vele andere gevallen aan rechtmatigen twijfel onderhevig is), alles wat er aan Dietsche hss. van over is, zoo al niet photographisch gereproduceerd, dan toch volkomen getrouw, zonder éénige verandering, oplossing van verkortingen of vermeerdering van interpunctie, afgedrukt voor zich te hebben, zoodat elk philoloog met één oogopslag kon zien wat er werkelijk in de hss. staat.

Aan deze eischen voldoet deze uitgave niet in allen deele. Wel is in den herdruk van A op 19 plaatsen de in 1903 gewijzigde tekst in den oorspronkelijken staat van 't hs. hersteld. Doch in niet minder dan 93 gevallen zijn die wijzigingen behouden. En in tegenspraak met B.H. moet ik verklaren, dat n i e t „alleen klaarblijkelijke verschrijvingen of vergissingen, om de lezer daarmee niet te vermoeien, verbeterd (zijn)"; neen, meer dan één (op zich zelf voortreffelijke, ja ontwijfelbare, in een critische editie alleszins aannemelijke, doch hier misplaatste) emendatie of conjectuur van Jonckbloet, De Vries, Verdam e.a. is aanvaard en in den tekst opgenomen (zie 1, 7, 258, 320, 378, 786. 1510, 1577, 1689, 2512, 2681, 2698, 3180, 3305, 3455), enkele zelfs nu voor 't eerst (1738, 2344, 3132); ja, geheele regels zijn, zonder [ ], uit B ingelascht (1050, 1968, 2762). Voor 't overige zal de tekst van A, na de herhaalde collaties van vroegeren of lateren tijd, over 't geheel wel nauwkeurig afgedrukt zijn; toch merk ik op dat, naar de (immers onafgesneden?) photographie in Teirlinck's Toponymie v. d. Reinaert, blz. 80, te oordeelen, in 2261 niet *wysē*, maar *wyse* geschreven staat. — Ook E is door B.H. „nauwkeurig vergeleken"; hetgeen, naar de staaltjes indertijd door H. Brandes in Zeitschr. f. deutsche Philol. XXIII 349—52 van Martin's acribie gegeven, niet onnoodig scheen, doch aan B.H. alleen stof gegeven schijnt te hebben voor de befaamde gewichtige „visevasen" over heel, half of driekwart uitgekrabde letters, hanepooten, streepjes en schrapjes (zie b.v. bij E 2599, 2652, 3115 (sic, l.: 3111)), waaraan ook de voetnoten bij F rijk zijn.

't Meest veranderd is in dezen herdruk, vergeleken bij den eersten druk, de tekst van F. Deze is „opnieuw herzien", in conservatieven geest natuurlijk. Geen inlassching derhalve meer, als in 1910, van niet minder dan 43 heele verzen, naar A, E, B of zelfs L; geen (in d e z e editie misplaatste) critische noten, of althans nog slechts enkele: bij 1148, 1708, 1724. Ook zijn vele zonderlinge gewaande „verbeteringen", waar de lezing van 't hs. (schoon, met de andere gegevens vergeleken en critisch beschouwd, wel zeker niet de oorspronkelijke) o p z i c h z e l f geen volslagen onzin oplevert, en dus in eene c o n s e r v a t i e v e, nagenoeg diplomatische editie gespaard diende te blijven, thans door dezen tekst vervangen. Alles behoorlijk en loffelijk. Dat voorts niet aaneen geschreven leden van nominale samenstellingen door een - verbonden zijn is zeker vrij onschuldig (daarentegen is 482 en 2999 het aaneen drukken zeker slechts een drukfout). Ook dat niet zelden, tusschen [ ], enkele woorden uit A, E of B zijn ingelascht (zie b.v. 66, 2382, 2387, 2480, 3264) hindert weinig, al is 't in beginsel eer te laken dan te loven. Doch elders is vaak meer veranderd dan, altoos in eene uitgave als deze, gerechtvaardigd is: zie b.v. 666, 1257 (in de noot verkeerdelijk: 1258), 1512, 2270 (kennelijk naar 870), 2285, 2319—20, 2391, 2897; alle welke veranderingen en toevoegsels moeten dienen

om die enkele klaarblijkelijk bedorven verzen in hun ouderen staat te herstellen. Daarnaast blijven nu echter — en dit geldt natuurlijk ook voor de afdrukken van A en E — nog tal van ten minste evenzeer onverstaanbare verzen onveranderd: behalve nagenoeg alle in mijne vorige — door den uitgever òf niet gelezen òf wel verwaarloosde — recensie opgesomde, nog b.v. 163, 413, 878 — 9, 1027, 1186 — 7, 1516 — 7, 1545 — 6, 2487.

Alles het gevolg van het hinken op twee gedachten, het dienen van twee heeren, het publiek en de wetenschap; of liever van tweeërlei „afschuwelijk misverstand": 1o dat het mogelijk is, de lezingen der twee (drie) hss., elk op zich zelf, voor de wetenschap bruikbaar, en te gelijker tijd met enkele lapmiddeltjes voor het „leekediet" leesbaar gemaakt, uit te geven; hetgeen ook inderdaad wèl mogelijk is bij een eenig, nauwkeurig, gelijktijdig en „gelijkplaatsig" afschrift, maar niet bij twee jongere, (elk op zijn manier) slordige hss. als deze; 2o. dat deze Overlandsche uitgever van F bekwaam en bevoegd is een Nederlandschen tekst te verstaan en uit te geven. Dat dit laatste niet het geval is, blijkt èn uit hetgeen hij lees- en verstaanbaar acht èn uit zijne „verbeteringen" en aanteekeningen bij hetgeen hem niet duidelijk is; als bij 938 (waar, naar 't schijnt, uit een mhd. *willen*, *wüllen*, nauseare, een trans. bet.: walgen van > onwillig gedoogen wordt gewrongen), 1073 (waar een oorspronkelijk *mic* iplv. *mi* wordt gegist), 1708 (waar een mnl. *sijt* = *sint* en een „gewone ellips" van *hebt* ondersteld wordt), 2370 (waar in een, kennelijk na en naar het vlak voorafgaande *croep* iplv. *vant* geschreven *crant ic* een mnl. *cramt ic* = kocht ik (dus zeker 1 sg. praet. van *cramen*) of wel *craut* = *crauet* (idem van *crauwen*, krabben) wordt gezocht!), 2692 (waar, gansch onnoodig, een mnl. of nederrijnsch *elmes* wordt gegist), 3012 (waar *scouden* voor *souden* verdedigd wordt met een niets afdoend, en foutief, beroep op „Frank: Gramm. § 114, 7", l.: Franck § 115, 8), 3235 (waar een onzinnig *dus* door een in het zinsverband evenmin passend *durs* = *dore des* vervangen is). Zelfs indien, gelijk op enkele dezer plaatsen wellicht 't geval is, niet met een Nederlandsch-Dietsch, maar met een mogelijk Overlandsch-Duitsch voorschrift gerekend wordt, schijnt deze averechtsche geleerdheid geheel overbodig, waar de oorspronkelijke lezing en een bloote verschrijving van den Overlandschen afschrijver overal voor de hand ligt. En de Nederlandsche medeuitgever schijnt zich eerbiedig van alle aanmerking onthouden te hebben, maar laadt daardoor ook den schijn op zich dit alles mede te aanvaarden en te willen verantwoorden.

Wat overigens de nauwkeurigheid van den afdruk van F betreft, ook deze schijnt niet boven allen twijfel verheven, wanneer men ziet, dat twee errata, die de uitgever op blz. XXII der eerste uitgave verzoekt te verbeteren, in de tweede door hem zelf niet verbeterd zijn (3126 en 3129: *wie*, l. :*wi*; of zijn dit geen d r u k fouten, maar vormen van 't hs., die de uitgever nu ongewijzigd wil laten?); en dat, blijkens zijn eigen photographie, in 582 *desen*, niet *tesen* staat (verg. de *d*'s der twee vorige regels), blijkens die in Teirlinck's Toponymie, blz. 1 en 13, in 775 misschien *maelidaue* (?), kwalijk *maelslaue*, in 738 stellig *absdale*, niet *abstale* (verg. hierboven *desen* 582), in 1504 *hadie*, niet *hadic*, in 1505 *hadic* (aaneen) staat. Voorts zijn de noten lang niet vrij van drukfouten (ik telde er bij 't enkele doorlezen een goede twintig) en staan zij niet zelden op de verkeerde bladzijde. „Wij struikelen allen in vele": ook de nauwkeurigste philoloog blijft in dezen niet „zonder zonde". Maar toch wekken en voeden zóóveel drukfouten in zóó schaarsche voetnoten eener bijna diplomatisch bedoelde tekstuitgave een onaangenaam gevoel van wantrouwen of althans ongerustheid ten aanzien der betrouwbaarheid van den tekst zelf. Dat er in diezelfde voetnoten nog al eenige germanismen (of temet ook frisiacismen?) en slordige bewoordingen voorkomen (zie behalve de twee voorberichten de noten op F 938, 1073, 1088, 1148, 2318, 2319, E 3032) kan bij deze twee uitgevers niet al te zeer verwonderen. Een vorm als „De vos Reynaerde", die beneden aan de eerste blz. van elk vel te lezen staat, doet denken aan „de voorbedachte rade" van sommige vroegere juristen.

Over de beide Voorberichten ten slotte slechts dit, dat D., ik weet niet op welken grond, spreekt van „het „rhapsodiese" van het werk", en dat hij aan eene eventueele, z.i. eigenlijk onmogelijke, „reconstructie van de R. zooals Willem hem vervaardigde ... het Dyckse handschrift en niet het Comburgse tot grondslag ... gelegd" zou wenschen te zien; hetgeen vermoedelijk weinig naar den smaak zal zijn van zijn medeuitgever, den kampioen voor de onfeilbaarheid van A, en waartegenover ik mijne opvatting, met geringe wijziging (zie Crit. Comm. 15, Frings in Afd. A. XL 114), blijf stellen, dat de vergelijking van A, een nauwkeurig Vlaamsch afschrift van een vrij slecht voorschrift, en F, een slordig, wellicht zuidoostelijk afschrift van een vrij goed voorschrift, die elkaar vaak prachtig verbeteren en aanvullen, gesteund door E, door BD en door L, ons wèl in staat stellen om, binnen zekere grenzen van waarschijnlijkheid, den oorspronkelijken tekst van Aernout en Willem te benaderen; over wier beider aandeel aan het werk ik 't thans met D. waarschijnlijk eens ben (zie Tschr. XLI 65—114).

Leiden. J. W. Muller.

Willi Flemming, Andreas Gryphius und die Bühne. Halle a. S., Max Niemeyer. 1921. (Pr. M. 80).

Andreas Gryphius, de belangrijkste Duitsche tooneelschrijver van de zeventiende eeuw, de schepper van het Duitsche renaissance-drama, vertelt in de voorrede van het „blij-eindend treurspel" *Cardenio und Celinde* iets omtrent het ontstaan van dit stuk, dat wel de moeite waard is geciteerd te worden. „Als ich von Strassburg zurück in Niederland gelanget, und zu Amsterdam bequemer Winde nacher Deutschland erwartet" — dat moet in Juni 1647 geweest zijn — „hat eine sehr werthe Gesellschafft etlicher auch hohen Standes Freunde, mit welchen ich theils vor wenig Jahren zu Leiden" — waar hij 26 Juli 1638 zich had laten inschrijven om er te studeeren, maar binnen 't jaar ook een veelsoortigheid van vakken te onderwijzen — „theils auf unterschiedlichen Reisen in Kundschafft gerathen, mich zu einem Panquet, welches sie mir zu Ehren angestellt, gebeten. Als bey selbstem, nach allerhand zugelassener Kurtzweilen man endlich auf Erzehlung unterschiedener Zufälle gerathen, und damit einen ziemlichen Theil der Nacht verzehret, hab ich mich entschlossen Abschied zu nehmen, und in mein damaliges Wirthshauss—[waar?]— zu eilen. Wolgedachte meine Liebesten wolten, was ich auch bitten oder einwenden möchte, nicht unterlassen

mich biss nach Hause, durch die so weite Stadt zu begleiten, und geriethen, so bald sie auf die Gassen kommen, wider auf ihr voriges Geschicht-Gespräch, dabey mir auf ihr Anhalten Anlass gegeben, den Verlauff dieser zwey unglücklich Verliebeten zu erzehlen. Die Einsamkeit der Nacht, die langen Wege, der Gang über den einen Kirch-Hof — [welk ?] — und andere Umstände machten sie so begierig auffzumercken. Als fremde ist ihnen dieses des Cardenio Begebnis, welche man mir in Italien vor eine wahrhaffte Geschicht mitgetheilet, vorkommen, dass sie auch nachdem ich mein Reden geendet, von mir begehren wollen ihnen den ganzen Verlauff schrifftlich mitzutheilen. Ich der nach vielem Abschlagen mich überreden lassen, Freunden zu Gefallen eine Thorheit zu begehen, hab endlich versprochen, ihnen, wie in andern Vergnügungen, also auch mit dieser nicht zu entfallen, bin aber doch bald anderer Meynung worden, und habe stat einer begehrten Geschicht-Beschreibung gegenwärtiges Trauer-Spiel auffgesetzt, bey welchem ich (weil es durch vieler Hände gehen, und manch scharffes Urtheil ausstehen wird) eines und andere nothwendig erinnern muss. Zu förderst aber wisse der Leser, dass es Freunden zu Gefallen geschrieben, welche die Geschicht sonder Poetische Erfindungen begehret."

Dit interessante verhaal krijgt diepere beteekenis, wanneer men er zich rekenschap van geeft, dat het Nederlandsche invloeden waren, die Gryphius als tooneeldichter hebben gevormd. Zijn kunst is zonder die van Vondel ondenkbaar. Dit eens voor al gedocumenteerd te hebben, is de verdienste van Dr. R. A. Kollewijn. Gryphius' *Die Sieben Brüder oder die Gibeoniter* is een trouwe vertaling van Vondel's *Gebroeders*; in de *Geliebte Dornrose* vinden wij heele stukken tekst en een belangrijk brok handeling uit de *Leeuwendalers*; *Catharina von Georgien* is afhankelijk van Vondel's *Maeghden*, *Der sterbende Papinianus* van Vondel's *Palamedes*. Maar vooral, de techniek van Gryphius' treurspel is tot in bijzonderheden verwant met die van onzen grooten dichter. Niet alleen, dat de uiterlijke vorm in bouw en metriek overeenstemt, dat beheerschende principes, als strenge eenheid van tijd en vrijer opgevatte eenheid van plaats en handeling, aan Vondel's voorbeeld beantwoorden, zelfs bepaalde kunstgrepen van expositie en bedrijfsafronding geven den indruk van ontleening. Met Vondel's „Reyen van Edelingen" of „Reyen van Maeghden" correspondeeren „Reyen der Höflinge" en „Reyen der Jungfrauen." Deze *poetisch-literaire* afhankelijkheid, door Flemming nergens op den voorgrond geplaatst, vindt evenmin bestrijding.

De strekking van Flemming's belangrijk werk gaat een anderen kant uit. Het is hem om de tooneelwaarde en tooneel-inrichting van Gryphius' drama's te doen. Hij ziet in den dichter van *Cardenio und Celinde*, *Leo Arminius*, *Catharina von Georgien*, *Carolus Stuardus* en zooveel andere stukken, een geboren tooneelman, die met scherpen blik uit de verschillende vormen van tooneel, die hij om zich heen zag — Jezuietentooneel, school-opvoeringen, Engelsche comedianten, opera — het doelmatigste voor zijn tooneelen en zijn tooneel-aanwijzingen wist te kiezen. Voor dit betoog maakt de schrijver een nuttig gebruik van een achttal kopergravures van Jan Using, denzelfden Using, die ook naar Cats gegraveerd heeft en die tooneelen uit *Catharina von Georgien* in verdienstelijke schetsen heeft vastgelegd. Bepaaldelijk houdt Flemming zich met de beteekenis van het voor- en het achtertooneel bij de opvoering van Gryphius' drama's bezig en komt tot de conclusie, dat de schrijver bij zijn concepties de tooneel-inrichting van het protestantsche schooltooneel voor oogen had: „Gryphius schrieb nicht lebensfremd für ein unbekanntes Publikum, sondern er schaute seine Stücke auf der realen protestantischen Schulbühne seiner Zeit und seiner Umgebung."

Dat is alles heel belangrijk en wordt ook in aantrekkelijken vorm medegedeeld, maar de beteekenis van den Amsterdamschen schouwburg, die waarschijnlijk in de eerste plaats Gryphius heeft gevormd, komt daarbij in 't gedrang. Gryphius heeft het helaas nooit uitgesproken, wat het bouwwerk van Jacob van Campen met de opvoeringen van Hooft's *Gerard van Velzen* en *Granida*, van Vondel's *Gebroeders* en *Gysbreght van Aemstel*, van Jan Vos' *Aran en Titus* voor hem en zijn kunst heeft beteekend. Flemming's typeering is in dit opzicht mat: „Wenn uns direkte Zeugnisse auch mangeln, so werden wir uns Gryphius mit seinen Freunden nicht nur in der verkehrs- und anregungsreichen Weltstadt die schönen Häuser mit ihrer behaglichen Ausstattung oder die grossen öffentlichen Bauten bewundernd denken müssen, sondern auch inmitten des Publikums der Schouwburg." Tusschen de regels door leest men, dat technische bijzonderheden in zijn stukken aan Vos, aan Hooft, aan Breero, vooral aan Vondel zouden kunnen doen herinneren, maar als geheel blijft onze schouwburg in Flemming's uiteenzetting verborgen in een sfeer van oninteressante vaagheid. Dat hij in een „Anhang" uitzicht opent op een aparte publikatie over het toenmalige tooneel in ons land — „über das Theater gedenke ich noch Genaueres zu veröffentlichen" — maakt de zaak niet beter: in dit werk zelf had aan den Amsterdamschen Schouwburg een veel ruimer plaats moeten zijn toegekend. De vijf bladzijden „Das Amsterdamer Nationaltheater" (p. 53—58) zijn daarvoor geheel ontoereikend en wettigen niet de karakteriseering: „1638 noch eine solche Bühne zu bauen, scheint ein schlimmer Atavismus."

Flemming's streven, voor zijn dichter belangstelling te wekken en hem een beteekenis als tooneelreformator toe te schrijven, die hem tot dusver nooit in die mate is toegekend, ontneemt hem den blik voor de ware verhoudingen. Een uitspraak als deze: „Ganz im Gegensatz zu den Stücken Vondels, selbst dem theatralischsten, das Gryphius kennen gelernt haben kann, dem Gysbreght van Aemstel, ist Gryphius' Bühnenanschauung bedeutend lebendiger und plastischer", blijft een subjectieve waardeering zonder bewijskracht. En herhaling in dezen vorm: „Im Gegensatz zu seinem holländischen Vorbild ist Gryphius der geborene Theatraliker", versterkt wel den indruk, dat de schrijver zou wenschen, zijn dichter zooveel mogelijk van Vondel te emancipeeren, maar werpt op de verhouding van voorbeeld en navolging geen juister licht. Dat de schrijver niet onbevangen staat tegenover zijn onderwerp, ontneemt aan het met vlijt en talent geschreven boek een nietonbelangrijk deel van zijn waarde. Slechts hij, die niet wil lezen of niet kan lezen — en het Nederlandsch van schrijvers citaten doet vermoeden, dat hem het lezen in onze taal niet gemakkelijk valt — kan van „unwillkürlichen Reminiszenzen" in een stuk als de *Geliebte Dornrose* spreken. De parallellen, die Kollewijn bladzijde

aan bladzijde (p. 54 tot en met 61 van zijn proefschrift) geeft, bewijzen, dat Flemming op deze plaats aan de waarheid te kort doet.

Dit is jammer. Van Vondel afhankelijk te zijn, niet alleen literair, ook tooneeltechnisch, is voor een Gryphius geen schande. Indien de auteur met meer waardeering voor Vondel en met meer intime kennis van onze taal en letterkunde zijn taak was begonnen, zou dit aan de resultaten van zijn onderzoek en wellicht aan de monumentaliteit van zijn uitbeelding ten goede zijn gekomen. Zooals het nu is, kan ik althans het boek niet uit handen leggen, zonder den wensch te koesteren, dat een goed kenner van ons tooneel in de zeventiende eeuw en het gelijktijdige Duitsche een onderzoek moge instellen, of het juist is met betrekking tot de verhouding van Gryphius tot Vondel en den Amsterdamschen Schouwburg te zeggen: „Die holländische Bühne war damals doch schon rückständig gegen die hochentwickelte ganz Europa beeinflussende der jesuiten." Is dit niet een studie voor een van hen, die door art. 42 van het nieuwe Academisch Statuut worden geprikkeld tot wetenschappelijk onderzoek? Het aan materiaal zoo rijke werk van Willi Flemming zij in hun wetenschappelijke en vaderlandslievende aandacht aanbevolen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Johanna Jahn, Die mittelenglische Spielmannsballade von Simon Fraser. (Bonner Studien zur englischen Philologie. Heft XIII). Bonn, Hanstein. 1921. (Pr. M. 7).

Na een inleiding bespreekt de schrijfster eerst uitvoerig den tijd van ontstaan van het lied en gaat na in hoeverre de historische feiten overeenstemmen met wat daarvan uit andere bronnen bekend is. Dan volgt een hoofdstuk over de stijl van het lied, waarin de schrijfster tot de conclusie komt, dat we te doen hebben met een „Spielmanslied" en niet met een volksballade. Ze tracht dan aannemelijk te maken, dat de dichter een minstreel was in dienst van Thomas de Multone, misschien de Richard le Harpur, die wordt vermeld in de Calendar of Patent Rolls. Een onderzoek over de metriek van het gedicht besluit de verhandeling.

De schrijfster heeft de stof streng-methodisch gerangschikt en met groote helderheid en nauwkeurigheid behandeld. De volgende opmerkingen kwamen bij het lezen bij mij op.

Er is vergeten te vermelden, dat het lied ook is afgedrukt in Brandl und Zippel. *Mittelenglische Sprach- und Literaturproben.*

De schrijfster toont onwederlegbaar aan, dat het gedicht geschreven moet zijn tusschen 7 September 1306 en 7 Juli 1307. Ze is zelfs in staat den datum nog nauwkeuriger te bepalen. In de *Flores Historiarum* wordt verhaald, dat het lijk van Sir Simon twintig dagen aan de galg hing. Wanneer men mag aannemen, en onwaarschijnlijk is dit niet, dat de dichter met alle bijzonderheden van de terechtstelling door persoonlijke aanschouwing op de hoogte was, dan volgt hieruit, dat het gedicht ontstaan moet zijn tusschen 7 en 27 September, dus „unmittelbar unter dem Eindruck der Ereignisse". Deze laatste opmerking toont aan, dat de nauwkeurige datum van eenige waarde kan zijn voor de beoordeeling van het gedicht als literatuur. Dit wordt echter niet verder uitgewerkt.

Uit het feit, dat het gedicht onmiddellijk na de gebeurtenissen gemaakt moet zijn, volgt, dat de kronieken niet als bron gediend kunnen hebben. De schrijfster komt tot dezelfde conclusie op andere gronden; haar bewijsvoering lijkt me hier noodeloos omslachtig.

In het tweede hoofdstuk vond ik een opgave van acht bronnen, die *niet* handelen over de geschiedkundige feiten, waarop ons lied doelt. Was het noodig deze alle te vermelden?

De schrijfster merkt op, dat er een tegenspraak is tusschen regel 178, waar de Tower, en regel 115, waar Newgate als de gevangenis van Fraser wordt genoemd. Dit zou op zichzelf zeer vreemd zijn voor iemand, die klaarblijkelijk Londen goed kende. De schrijfster tracht dan aan te toonen, dat Newgate een algemeene naam voor een gevangenis was. De verklaring lijkt me veel eenvoudiger.

Sone þerafter þe tydynge to þe kyng com;
He him sende to Londone wiþ mony armed grom;
He com yn at Newegate etc.

Naar mijn meening kan met Newegate hier alleen de poort en niet de gevangenis bedoeld worden.

Ik geloof, dat de schrijfster wat te boud is, wanneer ze zegt van den geheel onbekenden dichter: „Ein solcher Spielmann, der aus dem Volke kam und dann in den Dienst eines Herrn trat, is also unser Spielmann sicher auch gewesen". Ook vind ik haar bewijsvoering, dat de dichter misschien in dienst van Thomas de Multone was, niet overtuigend. Ze berust in eerste instantie op het feit, dat deze edelman tweemaal met name wordt vermeld met de toevoeging „gentil baroun ant fre", „an hendy knyht ant wys". Dergelijke epitheta zijn echter schering en inslag in het gedicht en daar niet alleen:

Sire Emer de Valence, gentil knyht ant free (regel 82)
Sire Herbert of Norham, feyr knyht ant bold (regel 129).

Dat Thomas de Multone tweemaal genoemd wordt, is het gevolg van de historische feiten, niet van het verlangen van den dichter om zijn beschermheer op den voorgrond te brengen.

Ten slotte een opmerking van meer algemeenen aard. Het schrijven van een verhandeling als de besprokene heeft in de eerste plaats waarde — en zeer groote waarde — voor dengene, die ze schrijft. Is het echter wel noodig een dergelijke detailstudie zoo uitvoerig te publiceeren, als ze niet geleid heeft tot conclusies van meer algemeen belang?

Den Haag. J. H. Schutt.

Chateaubriand, Vie de Rancé. (Collection Adolphe Bordes). Paris, Helleu & Sergent. 1920.

Chateaubriand, La Vie de Rancé. Introd. et Notes de **Julien Benda.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Bossard. 1921.

René, ou les suites des passions, 1802, en *La vie de Rancé*, 1844. Legt men 't werk van den 34-jarige naast dat van den grijsaard van 76, dan ziet men de eenheid van dien woordtoovenaar, die van zich zelf dorst getuigen: „je me suis ennuyé dès le ventre de ma mère". Deze uitgaven brengen dit prachtige boek, een heusch chef-d'œuvre méconnu, tot den lezer in twee verschillende lezingen: Bordes brengt den tekst van de eerste editie, met de bijvoegingen in de tweede als noot; Bossard

geeft de tweede uitgave weer en duidt de weglatingen aan, die Chat. had aangebracht op aanwijzing van anderen: „on a toujours plus de lumière et plus de savoir que moi", zegt deze schrijver met zijn „modesties ostentatrices", waarover hij, naar aanleiding van.... een ander spreekt. Die ongeveer 30 weglatingen zijn van tweeërlei aard vooral: de grofheden welke citaten uit de XVIIe eeuw met zich brachten en die trouwens naar 't eind van 't boek al minder talrijk waren dan in 't begin, zelfs de eenvoudigé grappen („D'Urfé... épousa Diane *et partagea son lit avec de grands chiens*") worden opgeofferd, en daarnaast de uitlatingen die geloovigen aanstoot konden geven of die de Katholieke leer konden schaden: een bladzijde over de herroeping van 't Edict van Nantes, „que manger de la viande ou de n'en pas manger était jugé chose indifférente pour la gloire de Dieu", „à Rome la tombe, toute souveraine qu'elle est, n'a aucun crédit" e. d. En welk een hartzeer zal 't hem gekost hebben om een zin te schrappen als deze: „elle (Mme de la Vallière) demeurait seule à seul avec Dieu et Louis" of „En ce temps-là les hommes qui avaient aimé ne croyaient pas que les tombes fussent inhabitées" of een beschouwing over 't noodlot bij Grieken en Christenen. Soms ook wijzigt hij wat te zwoel van hartstocht was: „Si...., il (Rancé) eût préféré à l'éternité des nuits heureuses" wordt „des plaisirs à l'éternité". Want dit werk is toch geheel Chateaubriand zelf, René die nu „der Welt abhanden kommen" is: „Je tarde tant à m'en aller que j'ai envoyé devant moi tous ceux que je devais précéder" en „J'ai osé profaner, avec mes pas qui me servirent à rêver *René*, la digue où Bossuet et Rancé s'entretenaient des choses divines". Mysticisme passionnel en egocentrisme, dat is Chateaubriand, die, eenzame — „je n'aperçois personne; je suis resté seul" —, zich terugvindt in den solitairen Rancé. En daardoor, of daarom, historische of letterkundige onjuistheden begaat of plotseling een paragraaf wijdt aan den dood van Paul-Louis, aan Bonaparte, aan Béranger, aan Voltaire's correspondentie en aan.... minnebrieven (2 pagina's nog wel; in Bordes p. 203 en 204). En toch pakt hij steeds door zijn visie: „Ninon, dévorée du temps, n'avait plus que quelques os entrelacés, comme on en voit dans les cryptes de Rome"; „lorsqu'on erre à travers les saintes et impérissables Ecritures où manquent la mesure et le temps, on n'est frappé que du bruit de la chute de quelque chose qui tombe de l'éternité", naast een raak portret: „Le coadjuteur (de Retz) finit ses jours en silence, vieux réveille-matin détraqué" en „on entendit un bruit de papier et de poussière: c'était Mabillon qui s'élevait" of naast een karakteristiek „... en Hollande, où la littérature française avait son écho; écho protestant, qui répétait mal le son, et ne le répétait qu'aigre et sec". Dat is de bijtende, raak slaande Katholiek, die ook weer zulke majestueuze zinnen heeft, breed en dreunend in deinende golvingen: „Il avait vu partout ces grandes feuilles solitaires qui flottaient sur les eaux comme un plancher, et à travers lesquelles (zet daar nu eens in onzen tijd: quoi!) les oiseaux aquatiques faisaient entendre quelques cris". 't Werk is toch een echt specimen van superieure Chateaubriand-kunst. De uitgave-Bordes heeft toch enkele uitlatingen p. 28 (cfr. Bossard p. 67), p. 31 (idem 60) en p. 227 (idem 276); zij verdeelt het werk in drieën, Bossard in vieren, hetgeen juister is; in Bordes is een omzetting tusschen p. 241 en 238, die niet logisch is (p. 238. Après le roi d'Angleterre.... en p. 241 Il ne manquait plus qu'un roi....). Bij Bossard is op p. 218 een zin uitgevallen, 1e regel bovenaan: „N'est-ce pas *Emilie*?" Ik begrijp niet waarom, tenzij om de moeilijkheid van een verklaring te vermijden. Ik waag een conjectuur: een herinnering aan *Emilie et Alphonse* van Mme de Souza (1799), want ik durf niet aan *Cinna* denken. De editie Bossard wordt voorafgegaan door een inleiding van den schrijver van *L'ordination*. Men kent zijne voorliefde voor 't klassieke en verwondert zich niet, dat hij te velde trekt tegen Suarès, Marcel Proust, Rolland en de jongeren van 1890, vooral tegen Barrès, in een overigens belangrijke analyse van de schoonheid van dit *Vie de Rancé*, ook een „suite des passions".

Amsterdam. K. R. Gallas.

C. Autran, „Phéniciens". Essai de contribution à l'histoire antique de la Méditerranée. Paris, Geuthner. 1920. (Pr. 30 francs).

De Grieksche traditie schrijft aan de Phoeniciërs een breede en diepe werking op Hellas toe. De europeesche wetenschap houdt hen voor één van de noord-semietische stammen die zich aan de syro-palestijnsche kust vestigden eenigen tijd voordat de Israëlieten zich tot een gezeten volk hebben weten te maken. Inderdaad zijn vele phoenicische persoons- en plaatsnamen gemakkelijk uit het Semietisch te verklaren, o. a. die van Kadmos (blz. 4 en 5). Omgekeerd zijn er een aantal grieksche woorden, die geen inheemsche etymologie toelaten doch wel in het semietische lexicon passen.

Toch hadden Curtius en Renan, ieder van zijn kant, er reeds bedenkingen tegen om aan kanaäneesche Semieten een diepgaanden invloed op de helleensche cultuur toe te kennen. Bovendien constateerde in 1894 J. Beloch, dat noch in de grieksche zeetermen, noch in de plaatsnamen van Sicilië of de Aegeïsche Zee een enkel semietisch woord voorkomt en dat de archeologische vondsten in hetzelfde gebied ten opzichte van semietischen invloed even negatief waren (blz. 4—10). Tot een gelijk resultaat voert het onderzoek van de onhelleensche elementen in het vocabulaire van Homerus (blz. 11—13).

Het tweede hoofdstuk (blz. 14—52) is hoofdzakelijk gewijd aan onderzoekingen betreffende de herkomst van vele der voornaamste grieksche godenfiguren. Apollo, de schutsgod van de vijanden der Acheeërs in den trojaanschen oorlog, is afkomstig uit Lycië. Hetzelfde mag gelden van zijn moeder Leto en zijn zuster Hecate—Artemis. Hephaistos, Hera, Isis en Demeter Poseidon, ja Athena zelve worden door de traditie met Klein-Azië verbonden, waar ook vele heroën, o. a. Phoenix en Kadmos thuis hooren.

De schrijver gaat verder. Ook talrijke woorden, die voor phoenicisch of voor hebreeuwsch doorgaan, hebben in het Semietisch geen etymologie. Zij wijzen in massa op verband met een zeer geciviliseerd, begaafd, algemeen ontwikkeld volk, terwijl de echt phoenicische inscripties door Renan gekenschetst worden als „vraie langue d'enfant". Bovendien, „quel ingénieur, quel philosophe, quel grand esprit la Phénicie sémitique a-t-elle donné au monde"? (blz. 51). Wenden wij daarentegen den blik naar Klein-Azië, dan kunnen wij constateeren, dat daar geen tegenspoeden den geest van vrij onderzoek, waaraan de wereld haar wetenschap en phi-

losophie te danken heeft, konden uitblusschen; daar is de bakermat van Thales, Anaximenes, Anaximander, Herodotus en anderen.

Aan het einde van het tweede hoofdstuk overzien wij dus drie gedachtenreeksen: De eerste, dat de antieke traditie een belangrijk deel van het helleensche kultuurbezit als leengoed uit Phoenicië beschouwt. De tweede, dat de semietische bevolking van Phoenicië niet de haard van zulk een uitstraling kan geweest zijn. De derde, dat een ander deel van de traditie naar Klein-Azië wijst.

Het volgende hoofdstuk (blz. 52—81) wijst een weg uit de moeilijkheid. Volgens het getuigenis van Corinna en Bakchylides heete Karië oudtijds .... Phoenicië. Zoo volgen een reeks van gegevens, die een band leggen tusschen Phoenicië en Klein-Azië. Wie de Grieken Phoeniciërs noemden zijn ‚Asianen' geweest. Kan men dus de geheele phoenicische traditie door een ‚asianische' vervangen? Dat zou te ver gaan. Gelukkig brengen geschiedenis en archeologie hier licht. Van de 25/23e tot de 12e eeuw heeft Syro-palestina onder asianische kultuurhegemonie gestaan en juist in deze eeuwen is van dit land levende en levenwekkende energie uitgegaan, in de eeuwen dus, dat de Semieten daar nog van ondergeschikte beteekenis waren.

Twee oorzaken hebben deze hegemonie gebroken: de trojaansche oorlog, en de komst van de kanaäneesche Semieten, die zich aan de kust wel van de asianische erfenis meester maakten, maar daarmee nog niet van het asiaansche genie.

Tot versterking van deze constructie worden dan sporen van klein-aziatischen invloed in Syro-palestina bloot gelegd (blz. 65—74).

Het vierde hoofdstuk (blz. 82—92) geeft een geestdriftige synthetische beschrijving van het begaafde en energieke volk, dat zulk een invloed op de wereldgeschiedenis uitgeoefend heeft. Het vijfde (blz. 93—112) sluit zich hierbij aan door een breed en tevens gedetailleerd onderzoek naar zijn verspreiding en werkzaamheid in Egypte en Voor-Azië. Ten slotte (blz. 117—123) een schets van zijn verval.

De schrijver heeft, zooals uit dit overzicht van zijn werk moge blijken, een complex van gangbare voorstellingen rakende de oude geschiedenis van het gebied om de Middellandsche Zee aan een diepgaand onderzoek onderworpen en gepoogd ze te vervangen door nieuwe. Hij heeft dit gedaan met groote kennis van zaken, met scherpzinnig analytisch en synthetisch vernuft, en met een warmte die alle dorheid uitsluit. Hij heeft er recht op, dat zijne denkbeelden gekend worden. Dit is een van de redenen, die mij tot een uitvoerig weergeven van den inhoud van zijn werk genoopt hebben. Dat hierop geen uitvoerige kritiek volgt, vindt zijn grond daarin, dat ik niet bevoegd ben alle deelen van zijn werk te beoordeelen. Tegen verschillende argumenten heb ik bedenkingen, maar het zou onbillijk zijn, dit groot opgezette werk met détailkritiek te ontmoeten. Ik wil slechts twee vragen doen, die de groote lijnen raken. Is het geoorloofd semietisch-phoenicischen invloed op Hellas te loochenen op grond van beschouwingen over den aard der semietische Phoeniciërs, van wie wij minder weten dan van éénigen anderen belangrijken volksstam der Semieten? En: staat het vast dat de syro-palestijnsche invloed op Hellas vóór en niet na de vestiging van de semietische Phoeniciërs aan de kust, heeft gewerkt?

Hoe het antwoord op deze vragen ook moge luiden, het boek van Autran zal er niet minder lezenswaard om zijn; het moge dan ook vele lezers vinden.

Leiden A. J. Wensinck

R. Much, Deutsche Stammeskunde. (Sammlung Göschen). Berlin-Leipzig, Vereinigung wissensch. Verleger W. de Gruyter & Co. 1920. (Pr. ƒ 1.—).

Dr. Much, welbekend door zijn studies over de duitsche stammen, heeft in dit handige boekje, natuurlijk zonder opgave van bronnen, maar ook zonder er op te wijzen, dat vele quaesties nog lang niet opgelost zijn, zijn uitgebreide kennis op dit gebied in beknopten vorm weergegeven. Het eerste hoofdstuk (p. 1 — 20) behandelt de Indogermanen, het 2de (p. 20 — 65) is getiteld: Die Germanen als Gesamtvolk, terwijl hij in het 3de (p. 65 — 132) uitvoerig de afzonderlijke germaansche stammen bespreekt. Een kort hoofdstuk over het ontstaan van het *duitsche* volk, een geographische *index* en een paar plaatjes en kaarten besluiten het praktische boekje, dat uitstekend kan dienen ter oriënteering in deze moeilijke quaesties.

Enkele opmerkingen, bij het doorlezen mij opgevallen, wil ik hier bijvoegen. Volgens den schrijver hebben de Indogermanen oorspronkelijk aan de Oost- of de Noordzee gewoond. In hoever dit juist is, is natuurlijk nooit uit te maken; men vergelijke hieromtrent echter Ed. Meyer, Gesch. d. Altertums I, 2 § 561, vgg., vooral § 568 en 569, die tot geheel andere conclusies komt.

Dat de Germanen daarentegen reeds zeer vroeg in het N. van Europa gewoond hebben, staat natuurlijk vast. In het 2de hoofdstuk worden — vooral uit een taalkundig oogpunt — de grensvolken der Germanen, en wel voornamelijk de Kelten besproken; niet alleen in Zuid-Duitschland, maar ook in Midden-Duitschland moeten die gewoond hebben. Een van de eerste stammen is een afdeeling van de *Volcae*, welke naam nog in het duitsch over is, om de geromaniseerde Kelten aan te duiden, n.m. het adj. *welsch*.

Het woord *Germani* houdt Much voor een Germaansch woord; het is oorspronkelijk alleen toepasselijk op een enkele stam; één algemeenen naam voor hun volk hebben de Germanen niet gekend.

In het hoofdstuk over de germaansche stammen valt het volgende op (p. 73): aan de oostkust van Ierland noemt Ptolemaeus de Kaukoi, welke naam ook in het Iersch voorkomt; daar nu daarnevens ook Manapioi genoemd worden, veronderstelt Much, dat een afdeeling der Chauken of Kauchen zich eerst op eilanden aan de monden van den Rijn heeft neergezet, en zich daarna met Menapiërs als zeeroovers aan de iersche kust heeft gevestigd. Evenzoo schijnen de Koriondoi aan de zuidoostkust van Ierland een germaansche stam te zijn. (In een korte bespreking in de Berl. Phil. Woch. van 20 Nov. 1920 (Sp. 1117/1118) bestrijdt L. Schmidt echter deze veronderstelling; hij houdt de *Καῦκοι* voor een *keltisch* volk, dat denzelfden naam draagt als het germaansche, hetgeen meer voorkomt).

Omtrent de Chauken (p. 89/90) komt schr. tot een geheel andere conclusie dan andere schrijvers; ze gaan op, niet in de Saksers, maar in de Franken, aangezien dezen in poëtische taal ook Hugones, ags.: Hūgas, heeten, hetgeen verwant is met Chauci, germ. Hauhos.

Deze theorie lijkt mij onhoudbaar: de naam Franken komt het eerst op bij de Rijnfranken, en niet bij de Saliërs, de eenige Franken, met wie de Chauci (over zee) verbinding kunnen gehad hebben: cf. Schmidt, Gesch. der deutschen Stämme II, 1, p. 38, die de theorie van Much reeds weerlegd heeft. De Oost- en West-falen daarentegen, die volgens Schmidt Chauci zijn, rekent Much p. 87 eerst tot de Cherusci, terwijl hij ze later bij de Sachsen indeelt. Men moet hierbij er rekening mede houden, dat de Sachsen een veroverend volk zijn, zoodat vele andere stammen onder hun leiding opgenomen zijn. Ter oriënteering vgl. men *Museum* XXII p. 117 en mijn jongste artikel in *Museum* XXIX van April 1922 p. 166 vg.

Overigens is dit hoofdstuk wel het beste en meest geslaagde van het geheele boekje. Heel in het kort, maar toch buitengewoon duidelijk en overzichtelijk worden de verschillende stammen in hun splitsingen en geschiedenis besproken. Na een algemeen overzicht behandelt de schr. eerst p. 71 — 92 de westelijke Germanen, dan p. 92 — 102 die tusschen de monding van de Elbe en het Kattegat (waarbij de Sachsen vooraanstaan), in § 13 de Suebische groep, in § 14 de oost-duitsche stammen, en in § 15 de Noord-Germanen.

Tiel. W. Koch.

M. de Jong Hzn., Joan Derk van der Capellen. Groningen, J. B. Wolters. 1921. (Pr. geb. *f* 22.50). (Amsterdamsche diss.).

Het boek van Dr. Murk de Jong, bestemd tot academisch proefschrift en betiteld als „levensbeeld", blijkt een werk van heel wat meer beteekenis dan deze woorden zouden doen vermoeden, doordat de schrijver zich niet heeft bepaald tot zijn eigenlijk onderwerp, maar in zijn werk al de vóór- en bijstudiën heeft opgenomen, die hij voor de kennis en de waardeering van Capellens handelingen en geschriften noodzakelijk of wenschelijk oordeelde. Er is zeker wel eenige reden om te meenen, dat hij zich daarbij een zekere grens had kunnen stellen en niet al zijne excursen zoo uitvoerig uitwerken als hij gedaan heeft, maar dat neemt niet weg, dat zijn boek juist door die excursen tot een werk van groote waarde voor de Nederlandsche geschiedenis is geworden. Eene „geschiedenis van Overijsel in het tijdperk van het erfstadhouderschap" zou het met meer recht kunnen heeten dan alleen een „levensbeeld uit den wordingstijd der moderne democratie".

Bij die vóór- en bijstudiën heeft Dr. de Jong tijd noch moeite gespaard om met groote nauwgezetheid de velerlei vraagstukken, die in Capellens tijd aan de orde waren of door diens werkzaamheid te berde gebracht werden, met volkomen kennis van zaken te behandelen, en daardoor is hij erin geslaagd den aard en het gewicht van die vraagstukken in een zeer helder licht te plaatsen. Reeds het tweede hoofdstuk — over „het Overijselsche staatsleven" — geeft daarvan een sprekend bewijs. Het zou niet gemakkelijk zijn een geschrift aan te wijzen, waarin de netelige, telkens weder herrijzende quaestie der overstemming op den landdag zoo grondig en volledig onderzocht blijkt en uiteengezet is als in deze verhandeling. Mag men al bedenking maken tegen de vooropgestelde uitspraak, dat de unie van Utrecht, met de daarop volgende afzwering van den landsheer, de „grondwet van het particularisme", en de Republiek — zooals herhaaldelijk op andere plaatsen in het boek met stelligheid wordt verklaard — van den aanvang af een federatieve staat was, het doet niets af aan de waarde van het verdere betoog.

Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over de drosten diensten, het vijfde : ook deze zaak is in haren oorsprong opgespoord en het ontstaan en de prakrijk van de ongegronde vordering dier diensten zijn met groote zekerheid en op onwederlegbare gronden aangetoond, bovendien in het hoofdstuk over Capellens readmissie — het tiende — nog door concrete voorbeelden gestaafd.

Alle rijzende vraagpunten : de houding van de gezworen gemeente, de rol der kleine steden, de gedragslijn der ridderschap e.a., zijn op soortgelijke wijze door historisch onderzoek toegelicht, en het is daardoor dat het boek, niet alleen voor de kennis van het leven en werken van Capellen, maar, wat van meer belang is, voor die van de geschiedenis der achttiende eeuw, en ook van de voorafgaande tijdperken, zulke waardevolle bijdragen geeft. En daarom neemt men het voor lief, dat de behandeling van andere onderwerpen, als b.v. de buitenlandsche staatkunde, de betrekkingen met Amerika en dergelijke, die geene zoo uitvoerige uiteenzetting vorderden, wel wat al te breed is uitgevallen.

De besproken voorstudiën geven het boek zijn groote waarde, meer dan de levensbeschrijving van den hoofdpersoon. Doch ook deze is, na de meest nauwgezette raadpleging en overweging van al het beschikbare materiaal, dat archieven en bibliotheken leveren kunnen, met zorg en toewijding samengesteld. Bovendien heeft de schrijver er zich niet toe laten verleiden datgene wat in Capellens leven, om welke reden, dan ook, bedenkelijk kan geacht worden, te verbloemen, laat staan te verzwijgen ; hij wijst integendeel, overal waar het pas geeft, op de bevreemdende tegenstrijdigheid in zijne meeningen en uitlatingen, de onoprechtheid en dubbelzinnigheid in zijne handelingen, de hersenschimmigheid zijner staatkundige plannen. Maar, zoo de schrijver dat alles onomwonden erkent, hij poogt het te „verklaren", en dat verklaren is metterdaad vergoelijken, of liever verdedigen. De „duistere punten" in de zaak van Capellens admissie in de ridderschap, met name zijn voorgewend eigendomsrecht op de havezate de Bredenhorst, de boosaardige aanvallen op den stadhouder in zijn anoniem Schotschrift „Aan het volk van Nederland", geschreven in 1781, terwijl hij nog tot het vorige jaar bij dien stadhouder zijn steun was blijven zoeken, eerst in zake zijne admissie, daarna ten behoeve zijner readmissie, het wordt, zoowel als zijne verwarde politieke denkbeelden, verklaard uit zijne „duocentrische mentaliteit". Het is mogelijk dat Dr. de Jong met deze psychologische analyse van Capellens denk- en handelwijze zoo gelukkig geweest is de juiste verklaring daarvan te treffen, maar het is te vreezen, dat zijn boek bij den aandachtigen lezer de overtuiging zal wekken, dat dan het „lagere centrum" in Capellens wezen aanmerkelijk sterker is geweest dan het „hoogere", en dat zelfs het „democratisch idealisme", hem door het laatstgenoemde ingegeven, ten zijnen nadeele door het eerste maar al te zeer is vertroebeld.

Evenwel, deze persoonlijke beschouwingen van den schrijver hebben het getrouwe beeld, dat hij van Capellen gegeven heeft, niet geschaad, en moge ook zijne beoordeeling van de staatkunde, die in den tijd van prins Willem V afkeerig bleef van de anti-Engelsche actie en

de oude richting, door Willem III aangegeven, eenzijdig en daardoor betwistbaar zijn, ook deze is de uiting van persoonlijke opvatting, die aan de biographie van Capellen geen afbreuk doet, en die men kan laten gelden, ook al deelt men ze niet.

Met eenige teleurstelling leest men alleen het hoofdstuk over het libel „Aan het volk van Nederland".

Tijdgenooten, die dagelijks gewoon waren het banaalste geschrijf onder de oogen te krijgen, mogen het „een krachtig stuk" hebben gevonden, de bezadigde geschiedkundige van onzen tijd kan slechts leedwezen gevoelen over het treurige feit, da een anoniem schimpschrift van zoo in alle opzichten laag allooi uit de pen gevloeid is van een Nederlandsch edelman.

Dr. de Jongs boek is een doorwrochte studie, waarmede men hem zelf, maar ook de Nederlandsche historiographie van harte gelukwenschen mag.

Rijswijk. F. J. L. Krämer.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Wetenschappelijk onderzoek der Zuidnederlandsche dialecten, ingericht door het **Phonetisch Laboratorium der Leuvensche Universiteit.** Eerste lijst: A—M.

Ziedaar dan het Zuidnederlandsch dialectonderzoek georganiseerd en op vasten grondslag gesteld. Het Phonetisch Laboratorium te Leuven kan, dank zij den steun van de Leuvensche Universiteit, een begin maken met een **Zuidnederlandsche Taalatlas.** Bij het opmaken van de uitvoerige woordenlijst heeft men als grondslag gekozen de lijst voor enkele jaren opgemaakt door de Heeren van Ginneken, Schrijnen en Verbeeten, met het oog op het onderzoek der Hollandsch-Limburgsche dialecten. Deze lijst is echter omgewerkt en aangevuld, vooral met Brabantsche, Oost- en Westvlaamsche eigenaardigheden. Later zal deze eerste lijst nog door nieuwe aangevuld moeten worden. Dit spreekt natuurlijk vanzelf, bij een dergelijk dialectonderzoek doet men immers voortdurend nieuwe vondsten en hierbij moet het questionnaire voortdurend worden aangepast. Ook de vragenlijst van de „Atlas linguistique" is gedurende het onderzoek hoe langer hoe grooter geworden, iedereen die een bepaald dialectgebied exploreert zal trouwens steeds weer nieuwe woorden in zijn materiaal willen opnemen.

Zooals men ziet is aan schriftelijke enquête de voorkeur gegeven. Dat is, dunkt me, nog wel de meest practische methode, waarmede men, voorloopig althans, nog de meest tastbare resultaten kan verwachten. Mondelinge enquête is wel betrouwbaarder, maar is aan den anderen kant zóó tijdroovend en zóó kostbaar, dat maar weinigen zich daaraan kunnen wijden. Als correctief op de schriftelijke methode stelt Dr. Grootaers, de actieve auctor intellectualis der geheele onderneming, zich voor, om het ingekomen materiaal te controleeren met betrekking tot de juiste schriftelijke weergave der dialectklanken. Dit werk zal, onder toezicht van Dr. Grootaers, verricht worden door studenten in de philologie, die een voldoende kennis van de phonetica bezitten en zich bovendien practisch geoefend hebben in het nauwkeurig opteekenen van dialectteksten.

Naar men weet bestaat er sinds eenige jaren te Bonn ook reeds een centrale van het Nederlandsch dialectonderzoek. Daar wordt o. a. ook een Zuid-Nederlandsche dialectatlas bewaard en thans ook het uitgebreide materiaal voor een atlas van alle gemeenten onzer Oostelijke provinciën benoorden den Rijn. Het is zeker een verblijdend verschijnsel, dat nu ook voor de Vlaamsche gewesten een bijzondere centrale is opgericht; aan Dr. Grootaers onze beste wenschen voor den bloei der nieuwe onderneming.

Het Nederlandsch dialectonderzoek gaat vooruit.... vooral in het Buitenland.

Bonn. G. G. Kloeke.

Prof. Louis Halphen van de universiteit van Bordeaux is de leider van een groote wetenschappelijke uitgave, getiteld *Les classiques de l'histoire de France au moyen âge* (ed. Champion, Paris), die zich ten doel stelt de voornaamste fransche kronieken, heiligenlevens, brieven, geschiedwerken enz. uit de Middeleeuwen in wetenschappelijke bewerking uit te geven. De meest aangewezen bewerkers zullen aan dezen arbeid deelnemen; latijnsche, provençaalsche en oudfransche teksten zullen van een getrouwe en leesbare vertaling worden voorzien; een sobere annotatie zal de belangrijke varianten en eenige historische toelichting leveren. De uitgave begint met 1923.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1922, Janv.-Févr.: Lettres adressées p. M. Pierre Montet, au sujet des fouilles de Byblos. — R. Lantier, Notes de topographie carthaginoise. — L. Chatelain, Travaux et recherches du Service des antiquités du Maroc. — R. Cagnat, Deux bornes milliaires de Syrie. — E. Chatelain, Rapport sur les travaux des Ecoles franç. d'Athènes et de Rome 1920-21.

Journal des Savants, 1922, Mai-Juin: C. Jullian, Arles grecque et romaine. — A. Diès, Une nouvelle éd. de Platon (slot). — H. Cordier, Le vieux Paris. — Nouv.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XLI, 1-2: A. C. Bouman, Joh. Ruusbroec en de Duitsche mystiek. — L. Arbusow, Ein fragment vom mnl. „Reinout van Montalbaen" in der Rigaschen Stadtbibl. — M. Ramondt, De bronnen van den Gloriant. — C. G. N. de Vooys, Nog een Utr. navolging van *Huygens' Voorhout.* — W. v. Eeden, *Vinland*-studiën, I. — J. W. Muller, Aernout en Willem als de twee dichters v. Reinaert I gehandhaafd. — A. A. Verdenius, Lexicol. aanteek. bij stichtelijk proza uit de Middeleeuwen (*verv.*). — O. Dambre, De bronnen v. J. de Harduijn (1582—1641 ±). — J. de Vries, Van Bere Wisselauwe. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 5: A. C. Bouman, Syntaktiese groepen in Afrikaans. — J. J. Salverda de Grave, Taal en Gedachte. — Ph. J. Simons, Kenniskritiese beschouwingen, IV. Kausaliteit. — E. Jongejan, Fonetiese sprokkel. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Archief Aartsbisdom Utrecht, XLVII, 2-3: Séjourné, Trois consultations canoniques (XIIe siècle). — Post, St. Bernardsklooster te Aduard, I.

XLVIII, 1: Post, Aduard, vervolg; Kroniek aartsb. 1920/1.

English Historical Review, July 1922: Chew, Scutage under Edward I. — Pollard, Council, Star Chamber and Privy Council under the Tudors, I. — Kingsford, The Highland forts in 1745. — Unwin, The transition to the factory system, II.

Anglia, XLVI, 3: Fr. Klaeber, Der Held Bēowulf in deutscher Sagenüberlieferung? — O. B. Schlutter, Zur Rechtfertigung meiner Stellung zu Holthausen. — Dez., Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — Fr. Klaeber, Zum Bedeutungsinhalt gewisser ae. Wörter u. ihrer Verwendung. — G. Dubislav, Stud. zur me. Syntax, IV. — A. Nicoll, It lian Opera in England. The first five years. — H. Patzig, Zur Episode von þrȳd im Bēowulf. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXX, 6: H. Lindkvist, Some Notes on Elfric's Festermen.

Studiën, XCVIII, Sept.: F. Tummers, Het offer in nieuwe belichting, I. — L. v. Miert, Hoe te Amsterdam Jezuïetengeheimen aan het licht kwamen. Een brokje bibliographie. — M. v. Steen, Het Land der Perzen, I. — J. Beuns, De toekomst van het goud. — J. Kroon, „Het groote bedrog". — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 2. — November 1922.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

K. Meuli, Odyssee und Argonautica. Untersuchungen zur griechischen Sagengeschichte und zum Epos. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. 16 Mark).

De jonge Bazelsche geleerde is bij zijn onderzoek naar het sprookje van Polyphemus den zoon van Poseidon uitgegaan van een opmerking van zijn leermeester, prof. von der Mühll, dat nl. de aloude aardgod Poseidon eerst door Homerus tot vorst der zee is geworden [blz. 78]. Er kon zijn bijgevoegd dat dus ook Polyphemus' moeder Thoösa [Thaousa ?] wel geen zeewezen zal zijn geweest, en haar vader Phorkys eerst recht niet: de onmogelijke gissing van Maass, dat de naam Thoösa iets met dien van den berg Athos zou te maken hebben [blz. 77,1], zou dan wel onvermeld zijn gebleven. Maar de heer M. heeft, met wijze zelfbeperking, niet te veel hooi op zijn vork genomen, en zich streng bij zijn onderwerp gehouden. Op gelukkige wijze kenschetst hij het wezen van dien reus, den „Wilden man", zooals ik hem in het zwitsersche bergdorpje, waar ik woon, nog kort geleden, zeer vermenschlijkt dan, tezamen met de „Wilde vrouw" zag optreden in den plechtigen optocht ter gelegenheid van het jaarlijksch Aelplerfest.

Bij zijn onderzoekingen op een uiterst onzeker terrein blijkt de schrijver alles behalve een waaghals, en toont telkens een heilzaam scepticisme en nuchter oordeel. Kalm en zakelijk tracht hij aan te toonen dat de Argonautensage veel ouder moet zijn dan „onze Odyssee". — Wanneer zal men zich weder aanwennen eenvoudig van „de Odyssee" te spreken ? *Weet* iemand iets van andere Odysseeën ? . . . . Zie, tegen het einde van zijn boek vervult de heer Meuli onzen wensch reeds, en spreekt van „den dichter der Odyssee" [blz. 116].

Uit de namen van eenigen der metgezellen van Jason, en uit hun wonderbaarlijke eigenschappen, maakt hij op, dat zij in den oudsten vorm der vertelling geen menschen maar dieren waren: Lynceus de lynx, Coronus de kraai, Ancaeus [„de omarmer"] de beer, Echion de slang, Autolycus de wolf, enz., en dat de Argonautensage dus een der vele vervormingen is van het wijdverspreide sprookje der „hulpvaardige dieren", waaruit later dat van de „kunstvaardige helpers" is geworden.

Men zal tegen deze uiteenzetting wel geen bezwaar hebben. Verder meent de heer M., in aansluiting aan Kirchhoff en vele anderen, dat de avonturen van Odysseus bij Circe, de Sirenen enz., tot en met dat op Thrinacia, het eerst in de Argonautensage voorkwamen, waarin zij bijzonder goed passen, en dat zij daaruit door Homerus, die immers van „het alom vermaarde Argoschip" gewag maakt [μ 70], in zijn eigen gedicht zijn overgenomen en voor zijn doel vervormd. Zeer goed mogelijk : zeer aannemelijk zelfs, al kennen wij de Argonautensage slechts in late omwerking. Waarom ook niet ? Dat Homerus zijn gegevens niet uit zijn duim heeft gezogen, zal wel niemand ontkennen.

Maar van „Homerus" mag ik nu eigenlijk niet spreken. De heer M. spreekt slechts van „den dichter van ι—μ" [blz. 87]. Over de boeken α—δ en ν—ω laat hij zich voorzichtiglijk nergens uit, maar met genoegen zien wij dat hij althans de eerst genoemde boeken een oorspronkelijk geheel noemt, een gedicht van een grooten, in zijn kunst doorkneden dichter, en zich — kalm maar beslist — verzet tegen allerlei moderne vivisectie, die men zich veroorloofd heeft op dat kunstwerk toe te passen.

„Gegevens uit de Argonautensage in de Odyssee opgenomen". . . . Gegevens dan toch zeker uit den tijd toen Jason met zijn makkers nog op weg ging naar het „Sonnenland des Jenseits", — niet naar den Kaukasus ! Den tijd toen zijn wonderbark nog niet de Zwarte zee doorvoer. Den tijd dus toen Polyphemus nog de „Wilde man" was. Zóó zal de heer M. concludeeren, — meent men na het

tot dusver gelezene, en wij zijn gaarne bereid met hem in te stemmen. Maar neen — er volgt iets geheel anders, waarbij wij ons afvragen wat het onderzoek naar de „hulpvaardige dieren" en de „wilden Leute" voor nut heeft gehad. „Dat de rotsen van de hemelpoort" [de eertijds samenklappende Plankten] „thans vaststonden" [nadat de Argo er op haar terugkeer was doorheengeglipt], „is men ongetwijfeld eerst toen gaan beweren, „toen men die engte in een bepaald gedeelte van de „Zwarte zee meende te erkennen. Heel de oudheid, bijv. „Herod. IV 85, zag de rotsen, die in den voortijd hadden „samen geklapt, in de oostelijk van den Bosporus gelegen „eilandjes Cyaneae. De Argonautensage was derhalve „reeds vóór onze Odyssee in de Zwarte zee gelokali-„seerd" [blz. 89].

„Derhalve" ? — Niet zonder weifelen, en als zijns ondanks, is de schrijver tot deze gevolgtrekking gekomen, waarvan de logica den lezer — althans den referent — volkomen ontgaat. Uit Herodotus en lateren wordt een conclusie getrokken omtrent den tijd die aan het ontstaan van de Odyssee is voorafgegaan, en van de duivenzwerm, waaruit de Plankten er telkens een „wegnemen" [μ 64], m. a. w. bij het samenklappen verpletteren [aldus volkomen juist op blz. 88], wordt geen gewag meer gemaakt. Men zou geneigd zijn aan een vergissing te denken, als niet aan het einde van het werk hetzelfde werd beweerd [blz. 118].

Hoe komt dat ? Hoe is het mogelijk geweest dat de omzichtige onderzoeker op dit ééne punt staarblind is geworden ?

De oorzaak is te vinden in een veelbesproken versregel van de Odyssee [κ 108]. Daar wordt de bron Artacia genoemd, en een bron Artacia lag bij de in de 7e eeuw gestichte grieksche colonie Cyzicus aan de zee van Marmora; zij wordt nòg Artaki genoemd. Op grond van dien versregel beschouwde Kirchhoff — en velen hebben het hem nagezegd — dat gedeelte der Odyssee als jonger dan de stichting van Cyzicus. De heer Meuli, die tot de overtuiging is gekomen dat de Odyssee — of althans ι—τ, dus verreweg het grootste gedeelte der Odyssee — een onverbrekelijk en oorspronkelijk geheel vormt, zegt nu : de Odyssee is dus jonger dan de stichting van Cyzicus, en de dichter ontleende een deel der avonturen van Odysseus aan een Argonauten-epos, dat de Zwarte zee tot terrein der handeling had.

Maar gaf dan geen der talrijke Duitsche werken, die de heer M. heeft bestudeerd, — gaf zijn eigen gezond verstand hem geen aanleiding om [met Düntzer en Bergk en anderen] aan de *echtheid* van dien versregel [κ 108] te twijfelen ? Grieksche kolonisten — of wie dan ook, die de streek kenden — hebben van Cyzicus toch niet kunnen spreken als van „het land der middernachtzon" ?! — en dàt staat toch bij Homerus onmiskenbaar, gelijk reeds door den ouden geleerde Crates werd ingezien, wiens verklaring ook door den heer M. wordt aanvaard ! — „Wie van de bron Artacia spreekt, moet niet spreken van Lamus en de menschenvretende Laestrygoniërs, in wier land de zon niet ondergaat, maar van Cyzicus en de Grieken." Zoo schreef de recensent vele jaren geleden, en sedert herhaaldelijk, en het zal moeilijk vallen daar iets tegen in te brengen : zwijgen is natuurlijk geen weerlegging.

Toen de Zwartezee-kusten gecoloniseerd waren en men daar het terrein van de avonturen der Argonauten was gaan zoeken, als dat der zwerftochten van Odysseus in de Middellandsche zee, wist men ook bij Cyzicus de bron te wijzen, waaruit de dochter van den koning der „wilden Leute" haar waterkruik was gaan vullen, en laschte den versregel : „namelijk de bron Artacia, want dááruit haalden de stedelingen hun water" in, die het ongelukkig voorrecht genoot tot heden in de handschriften te blijven staan. De frase die men wel eens — niet bij den heer M. — tegenkomt : „àlle verzen, die in den tot ons gekomen tekst staan, zijn echt" heeft slechts zin in den mond van wie zich Odyssee of Ilias nog als een in elkaar geknutselde legkaart van gedichtbrokjes voorstelt : de heer M. weet gelukkig wel beter. Moge voortgezet nadenken hem vrijmaken van die met name bekende bron in een geheel ònbekend land — en van de aan dien naam verbonden gevolgtrekkingen. De versregel is niet slechts overbodig, maar hinderlijk tautologisch.

Op blz. 33 wordt gesproken van *athetese* der versregels τ 275 — 277 in de hss. F [en diens schaduw Z] en U. Dat is niet juist uitgedrukt ; het is slechts slordigheid van een afschrijver, door homoeoteleuton veroorzaakt [πόντωι — πόντωι], die in margine van F en U is verbeterd.

Het op blz. 42 geopperde bezwaar, dat de tocht van Odysseus op zijn vlot niet in het late najaar kan hebben plaats gevonden, „daar een 18-daagsche zeetocht bij helderen hemel in dat jaargetijde ondenkbaar is", zou men van dezen bezonnen en voor de vrijheid der dichterfantasie geenszins ongevoeligen geleerde niet hebben verwacht. Of dat inderdaad onmogelijk is, blijve daargelaten ; maar wie de Odyssee leest, weet met volkomen zekerheid dat het in de tooverwereld, waar Calypso over den wind gebiedt, even goed mogelijk is als dat de held achttien etmalen achtereen op zijn vlot wakker blijft.

Op blz. 116 staat een uitdrukking die tot misverstand kan leiden : „Het doel onzer onderzoekingen was het „oude Argonautengedicht ; de Odyssee interesseerde „ons slechts in zóóver als zij als bron voor dat gedicht is te beschouwen." Uit het geheele boek blijkt duidelijk dat de bedoeling is : „als bron voor *onze kennis van* het oude Argonautengedicht."

Andere opmerkingen laat ik ter zijde, want ik mag niet al te wijdloopig worden. Wij hebben met veel genoegen van dit eerstelingswerk — dat is het immers ? — kennis genomen, en hopen den schrijver wel meer te ontmoeten op het even verlokkende als verraderlijke terrein, waarop hij zich omzichtiger dan veelal nieuwelingen, beweegt. Zijn zeer leesbaar geschrift zij allen belangstellenden aanbevolen.

Melchthal [*Zwits.*] J. van Leeuwen Jr.

K. Elebaers, De Katharsistheorie bij Plutarchus. Leuven, Gent, Mechelen, Leiden, De Vlaamsche Boekenhalle. 1922. (Pr. fr. 1).

Waartoe zal ik eigenlijk van dit boekske een aankondiging schrijven ? Het telt zeven pagina's. Wat daarin staat kan ieder beschaafd mensch door eigen lectuur te weten komen. Maar de redactie van het *Museum* verzoekt mij om zulk een aankondiging. Welnu, ik kan verzekeren dat hier zeker wel het voornaamste is bijeengebracht wat over het aanhangige onderwerp bij Plutarchus te vinden is, dat er, evenals bij Plutarchus zelven, hoofdzakelijk over muzikale katharsis in wordt gehandeld, dat we er dus niet in moeten zoeken naar een kritische be-

schouwing van de fameuze plaats in Aristoteles' poetica .... en dat de auteur een geleerde is die het aanhooren ten zeerste verdient. Dat hij zich niets laat gelegen liggen aan 't geen in den laatsten tijd over de juiste lezing van die plaats is in 't midden gebracht in een Mnemosyne-artikel en in.... een dagblad-feuilleton, of dat een gemis is waag ik niet te beslissen.... nog minder hoe groot dan wel.

Leiden. J. J. Hartman.

Q. Horatius Flaccus, erklärt von **Adolf Kiessling. 2er Teil: Satiren.** 5te Aufl. erneuert von **Richard Heinze.** Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 24).

De vijfde druk van Kiesslings Satiren-uitgave heet ditmaal niet meer „bearbeitet" maar „erneuert" door Heinze, en de omwerking, die sommige gedeelten ditmaal weer ondergaan hebben, gaf daar inderdaad het recht toe. Zoowel het litterair-historische en het stilistische als het prosodisch-metrische gedeelte der inleiding zijn nu geheel van Heinze afkomstig; aan het laatstgenoemde in 't bijzonder werd 'n volledig nieuwe en breedvoerige behandeling gewijd, waarbij een dankbaar gebruik werd gemaakt van de metrische aanhangsels in Nordens „Vergils Aeneis Buch VI". Verder zijn vooral van de Satiren II 2-6 inleiding en commentaar grondig herzien. Voor de zorgvuldigheid, waarmede over het algemeen deze arbeid geschied is — ook de nieuwere litteratuur heeft haar sporen in het werk achtergelaten — mogen wij erkentelijk zijn; het waardevol werk heeft aan waarde gewonnen.

Het heeft geen zin, hier de plaatsen op te sommen, waar ik het waag, met H. van meening te verschillen. Eene uitzondering moge ik maken voor enkele opmerkingen van aanvullenden of corrigeerenden aard. Bij I. 2. 37, waar ik overigens ook de voorkeur geef aan de lezing *moechos*, staat nog altijd als argument, dat „unpersönliches *procedit* sich nicht nachweisen lässt," hoewel anderen al lang gewezen hebben op Cic. *ad fam.* VIII. 12.3 en Liv. II. 44.1.—Over de behandeling van II. 1.86 verwonder ik mij. Volgens H. is *solventur risu tabulae* nog niet verklaard; dat met *tabulae* de twaalf tafelen zouden bedoeld worden (zoo Lambinus, Krüger, Orelli e.a.) is uitgesloten, want dat de wetten krachteloos zouden gemaakt worden, lag volstrekt niet in 's dichters bedoeling, „sondern (er) hatte nur zu erweisen gesucht, dass man ihm nichts anhaben könne, [Kiessling schreef zuiverder: „dass er freigesprochen werden müsse"] weil die Bestimmungen des Gesetzes.... nicht auf ihn zuträfen." Maar als dat werkelijk 'n bezwaar is, geldt dit ook voor het vervolg van den zin: *tu missus abibis*. Dat erkent ook H. zelf („allerdings scheint in der Wendung zu liegen, dass das Verfahren nicht zur regulären Entscheidung durch Urteilsspruch gelangt"); officieele vrijspraak stelt Trebatius in geen geval in uitzicht: wat is er dan tegen bovengenoemde verklaring van *solventur tabulae* in te brengen? En wat het bezwaar tegen het geheele vers betreft, heeft Horatius hier niet geteekend de houding van den geroutineerden advocaat, die zich op eigen terrein door een leek overtroefd ziet? Zeker, vrijspraak moest volgen, maar dat wil Trebatius niet erkennen; hij houdt de eer aan zich, en zegt met een minzaam lachje: dan zal, dank zij je geestigheid, de wet buiten werking gesteld worden en kun je ongestraft heengaan.

Met de behandeling van Sat. II. 1. 34 vlgg. kan ik mij niet vereenigen; het komt mij trouwens voor, dat die plaats tot nu toe steeds onjuist verstaan is. Ongetwijfeld moet deze passus „die polemische Ader des Dichters aus seiner Abstammung von kriegerischen apulischen oder lukanischen Vorfahren erklären", en hebben dus de woorden *Lucanus an Apulus anceps* geen betrekking op de vraag, tot welk landschap Venusia gerekend moet worden. Maar dat „die landschaftliche Zugehörigkeit Venusias zu Apulien für H. feststeht", meen ik te moeten bestrijden. Nissen, *Italische Landeskunde* II 2. 828 heeft er al op gewezen, dat het grondgebied van Venusia oorspronkelijk tot Samnium gerekend werd; eerst later, vanaf een niet zeker te dateeren tijdstip onder Augustus' regeering, werd het bij Apulië ingelijfd. Strabo, die in 29 v. C. voor het eerst naar Rome kwam, dus een jaar na de publicatie van het 2e Satiren-boek, rekent Venusia nog tot Samnium (VI. 254, 283). Welnu, dat doet Horatius immers ook: *nam Venusinus arat finem sub utrumque colonus*, — „want het bouwland van den Venusijnschen boer ligt tot vlak aan de grenzen van beide landschappen", en *ligt dus in geen van beide*! Van de twee plaatsen, die volgens Heinze bewijzen moeten, dat Horatius Venusia tot Apulië rekent, bewijst Od. III. 30, 11 niets en wat III. 4. 9 betreft, waar de Vultur „Apulisch" heet — dit zou hoogstens kunnen bewijzen, dat de uitgewerkte vulkaan buiten de eigenlijke mark van Venusia viel. Ik kan niet inzien, dat wij het recht hebben, vs. 35 anders te vertalen, en verwonder mij, dat geen enkele editie moeite doet, de woorden *sub utrumque finem* met de gebruikelijke verklaring overeen te brengen. De dichter, die naar eigen schatting van afkomst wel 'n Apuliër of Lucaniër zou zijn (waarom geen Samniet, dat zegt vs. 36 uitdrukkelijk), beschouwt zich dus, wat zijn woonplaats betreft, nog juist als Samniet. Langs geheel anderen weg kom ik zoo tot hetzelfde resultaat als E. A. Sonnenschein („*The Nationality of Horace*", *Class. Rev.* 1898 p. 305), met dit verschil, dat S. juist aan Horatius' afstamming denkt, omdat ook hij Venusia tot Apulië rekent. S. bewijst n.l. m.i. overtuigend, met verwijzing naar Brugmann, dat *Sabellus* (*Ep.* I. 16, 49) in de litteratuur van dezen tijd steeds „Samniet" en niet „Sabijn" beteekent, en dat dus Horatius in dien brief „cannot be alluding to his possession of an estate in Sabina, but must be speaking of his connexion with Samnium."

Ik voeg hier terloops nog aan toe, dat we m.i. de geboorteplaats van Horatius eenige mijlen ten Z. van Venusia te zoeken hebben. Wanneer Od. III. 4 ons hieromtrent iets leert, dan bewijzen de namen van Acherontia, Bantia en Forentum, die resp. 24, 20 en 15 K.M. zuidelijk van Venusia gelegen zijn, dat Horatius zelf in die richting de woonplaats zijner jeugd zocht; had hij werkelijk vlak bij den Aufidus gewoond, zooals Nissen meent op grond van Od. IV. 9, 2, dan is niet in te zien, waarom juist de bewoners van de drie genoemde plaatsen getuigen moesten zijn van het merkwaardig avontuur, of althans daarvan gehoord moesten hebben. Dat het bestaan van een *fons Bandusiae*, 11 K.M. ten Z. van Venusia, door een bul van 1103 bewezen is (Capmartin de Chaupy, *Maison d'Horace* III 364; de woorden luiden.... *item ecclesiam S.S.M.M. Gervasi et Protasius in Bandusino fonte apud Venusiam*), versterkt dit vermoeden tenzeerste. Overigens wijs ik er nog op, dat Horatius den Aufidus alleen kent als 'n bruisende berg-

stroom (*violens Od.* III. 30, 10; *longe sonans* IV. 9, 2; *saevit, horrendamque cultis / diluviem meditatur agris* IV. 14, 27 59; *acer Sat.* I, 1, 58), m.a.w. hij kent den bovenloop, want als de rivier in de vlakte van Apulië komt, wordt het een rustig stroomend water (zie Hülsen in Pauly-Wissowa s. v.).

Drukfouten zijn niet zeldzaam; als storend merkte ik op: p. 94 heet het verdrag van Brundisium in 34 gesloten i. p. v. 40; p. 101 (in het Seneca-citaat) staat 6 *modii* i. p. v. 5; p. 203 geeft de commentaar *adhaesit* i. p. v. *adhaeret*, 'n vergissing, die zich door alle drukken handhaafde.

's-Gravenhage. H. Wagenvoort Jr.

An Arabic History of Gujarat — by **'Abdallâh Muḥammad bin 'Omar al-Makkî, al-Asafî Ulughkhânî** — edited by Sir **E. Denison Ross.** C. I. E. vol. II. (Indian texts Series). London, J. Murray. 1921. (Pr. 21 sh.)

Sir E. Denison Ross, de volijverige Direkteur van de School of Oriental Studies te Londen is een van die veelzijdige en voortvarende geleerden, zooals er wellicht alleen in Engeland gevonden worden en dan nog zeer zelden. Zijne verdiensten ten opzichte van de bevordering der Oostersche studiën zijn zoo groot en van zoo velerlei aard, dat wij er niet aan kunnen denken ze hier alle op te sommen. Waar hij zijne hand aan zet, daar kan men zeker zijn, dat er iets van beteekenis tot stand komt, want hij is niet een van degenen, die velerlei aanpakken en niets ten einde brengen, niet iemand die door allerlei kleinigheden opgehouden het groote doel, dat hij zich gesteld heeft uit het oog verliest. Vindt hij een belangrijken tekst, die hij meent dat publiek gemaakt moet worden, dan is hij aanstonds gereed om de uitgave ter hand te nemen, zonder zich te laten weerhouden door den min of meer gebrekkigen toestand van het handschrift, dat hem ten dienste staat, overtuigd als hij is, dat, al kan hij niet overal met volkomen zekerheid den juisten tekst weergeven, een uitgegeven tekst toch heel wat meer is, dan een vergeten voor velen onbereikbaar handschrift. Daarenboven behoedt hem zijne groote taalkennis voor het maken van erge *blunders*, al zijn deze ook op zich zelf niet zoo bedenkelijk, daar zij immers door vakgenooten, die den tekst raadplegen, al heel gemakkelijk worden ontdekt en verbeterd.

Zoo ontdekte hij gedurende zijn verblijf in Indië in de Madrasa van Calcutta een lijvig hs. van 544 folia met fijn Arabisch schrift, behelzende eene geschiedenis van Gujarat en daarbij aansluitende eene algemeene geschiedenis der Arabische, of liever der Mohammedaansche verovering van Indië. Aanstonds wist hij de Indische Regeering van het belang dezer vondst te overtuigen en haar te doen besluiten het werk in de *Indian texts series* uit te geven. Reeds in 1910 verscheen het eerste deel, bevattende 390 bladzijden Arabische tekst, terwijl Ross het jaar te voren ook eene Perzische geschiedenis van Gujarat liet verschijnen in de bekende *Bibliotheca Indica*, N⁰. 1197. Eenige jaren later brak de wereldoorlog uit, maar niettegenstaande velerlei andere bezigheden, verloor hij zijne uitgave niet uit het oog, al gelukte het hem eerst in 1921 het tweede deel te doen verschijnen. Daarmede is hij nog niet aan het einde van zijne taak, want nog wacht ons een derde deel tekst en vervolgens eene Engelsche vertaling met aanteekeningen, Indices enz.

Het handschrift dat aan de uitgave ten grondslag ligt is het autograaf van den schrijver, zoodat de uitgever voor fouten van afschrijvers niet te vreezen had, maar aan den anderen kant was het door den schrijver nog niet in het net geschreven en waren hier en daar *folia* ingevoegd met toevoegselen, die, zooals de uitgever erkent, in den gedrukten tekst niet overal op de juiste plaats staan. Ook plegen Arabische geleerdem het brouillon van hun werk weinig zorgvuldig te redigeeren; zij laten diakritische punten weg, die voor het verstaan van het geschrevene, onmisbaar zijn, bekommeren zich weinig om stijl en taal, schrijven ook dikwijls slordig. Vandaar dat het uitgeven van een dergelijk autograaf bijzondere zorg vereischt. Of deze nu bij deze uitgave geheel voldoende geweest is mag misschien betwijfeld worden. Althans bij de lectuur van sommige gedeelten scheen mij de tekst dikwijls niet geheel in orde, zoodat ik twijfelde, of de bedoeling van den schrijver juist was weergegeven, maar ik moet daarbij in rekening brengen, dat wij te doen hebben met een auteur, die in het begin der 17de eeuw schreef en nu juist niet het Arabisch uit de goede periode gebruikt. Ook drukfouten zijn niet zeldzaam, maar in den regel gemakkelijk te verbeteren. Kortom, om den tekst volkomen te verstaan, is het hulpmiddel van eene Engelsche vertaling, bewerkt door iemand, die in de geschiedenis van het Mohammedaansche Indië goed te huis is, voor den gewonen lezer, die deze kennis niet bezit, onmisbaar. De wenken door den uitgever in de Inleiding tot het tweede deel gegeven zijn wel nuttig en behartigenswaardig, maar desniettemin onvoldoende. Met deze opmerking wordt niet bedoeld iets te kort te doen aan het belang van deze uitgave, niet alleen voor de lokale geschiedenis van Gujarat, maar ook voor andere historische feiten, want de auteur dwaalt bij meer dan eene gelegenheid van zijn eigenlijk onderwerp af, om meer of min uitvoerig de geschiedenis van andere zaken, of de biographie van beroemde personen te behandelen. Soms schrijft hij voor dat doel zelfs geheele verhandelingen van anderen af, bijv. in deel I, bladz. 333—390 een tot nog toe onbekend biographisch werk van Ibn Hadjar. Tot naricht voor den lezer zij ten slotte nog opgemerkt dat de eigenlijke geschiedenis van Gujarat, waarvan het begin ontbreekt, abrupt eindigt op bladz. 643 van het tweede deel; de rest van het tweede deel bevat het eerste gedeelte van de algemeene geschiedenis van Mohammedaansch Indië, die in het derde deel ten einde zal gebracht worden.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

C. H. O. M. von Winning, Johan de Brune de oude. Een Zeeuwsche Christen-moralist en humanist uit de zeventiende eeuw. Groningen-Den Haag, J. B. Wolters. 1921. (Pr. ƒ 3.90).

Het is voor mij een weemoedige taak het geschrift van een gewezen Utrechtschen leerling aan te kondigen, dat hem den doctorstitel had moeten verwerven, doch door zijn te vroegen dood in 1920 onvoltooid gebleven, thans door zijn promotor De Vooys naar nagelaten verspreide aanteekeningen afgemaakt en door zijne familie in 't licht gegeven is. Den schrijver heb ik indertijd, eerst laat en langzaam, leeren kennen en waardeeren als een jongen man van aanleg en met echte belangstelling, gevoelig, stil en teruggetrokken van natuur, zich niet gemakkelijk uitsprekende en gevende, doch van een fijne, voorname innerlijke en uiterlijke beschaving: een aristo-

craat des geestes, afkeerig van het gemeene en alledaagsche. In deze studie toont hij wat hij kon geven en beloofde. Na eene inleidende schets van de eigenaardige plaats en beteekenis van Zeeland naast en tegenover Holland in de 17de eeuw, getuigende van een ruimen blik en een juist inzicht in de geschiedenis en de beschaving van het gewest en van de Republiek, schildert hij ons achtereenvolgens „De Brune als lid van een regentenfamilie", „als Calvinist en stichtelijk schrijver" en „als humanist"; welk laatste hoofdstuk, meer in 't bijzonder handelende over zijn „belezenheid en talenkennis, verzorging der moedertaal, belangstelling in volksleven en volkswijsheid, vaderlandsen vrijheidsliefde, belangstelling voor geschiedkunde en natuurwetenschap, bij schrijvers dood nog niet, gelijk de voorafgaande, geheel volschreven was en gevolgd had moeten worden door een hoofdstuk over „De Brune als kunstenaar", waarmede de schrijver, jammer genoeg, zijn arbeid niet meer zelf heeft mogen besluiten. Twee bijlagen kennelijk van zijne hand, geven een nauwkeurige, naar den eisch bewerkte „Bibliographie van De Brune's geschriften" en een uitweiding over „De Brune's psalmvertaling".

Al heeft hij zijn werk dus niet geheel kunnen voleindigen, wij vinden in het gedrukte geschrift bijna geheel de belofte vervuld, die vervat is in den juisten, volledigen ondertitel. De Brune wordt ons geteekend als type van den zeventiendeeuwschen, in den besten zin des woords aristocratischen Zeeuwschen regent, een „Christelick-Politvck", d.i. Christen-staatsman, in wiens geest, evenals bij Cats en Huygens en vele andere niet genoemde dichters, geleerden en geletterden der 16de en 17de eeuw 't geval is geweest — men mist in dit verband met eenige verwondering alle gewag van Marnix —, Calvinisme en Humanisme een eigenaardig huwelijk hadden gesloten, dat ons soms een „monsterverbond" moge schijnen, maar toen evenmin als zoodanig beschouwd en beseft werd als de verbintenis tusschen Katholicisme en Renaissance in Vondel en zoovele Romaansche vertegenwoordigers der Contra-Reformatie. Hierbij geeft de schrijver telkens, zonder vertoon van geleerdheid, blijk van een juist en rijp oordeel, vrucht eener breede studie zoowel der algemeene als onzer zeventiendeeuwsche literatuur- en cultuurgeschiedenis — zie b.v. de schatting van het aandeel van het piëtisme in De Brune's vorming (51 vlgg.), de weldoordachte schets der Renaissance (83-7), de juiste karakteristiek onzer vier hoofddichters, met Hooft aan de spits (7), of van De Brune, vergeleken met geestverwanten als Cats en Huygens (43-4, 63, 82) —; van menschenkennis en het vermogen van zielkundige ontleding; van een warme sympathie voor den door hem behandelden mensch en schrijver, die hem geenszins belemmert in zijn billijk oordeel over diens staat- en letterkundige verdiensten, noch hem onbillijk maakt tegenover anderen (zie b.v. de vergelijking tusschen De Brune's en Datheen's psalmvertaling 171-6); eindelijk ook van een weldadige bewondering voor de grootheid onzer Republiek. Kortom een voortreffelijke monographie, langgerijpte, maar ook inderdaad volkomen rijpe vrucht van ijverige, breede studie, over een onzer langen tijd vergeten en verwaarloosde zeventiendeeuwsche prozaïsten; geschreven in een krachtigen, kloeken, zuiveren stijl, ons menigmaal treffende door een welgekozen, teekenend adjectief, en nagenoeg geheel vrij van hinderlijke germanismen en andere ongerechtigheden, als bij dezen Nederlander van Duitsche afkomst en geboorte zoo licht begrijpelijk en vergefelijk waren geweest.

Had de schrijver zelf zijn werk mogen voltooien en er de secundae curae aan kunnen besteden, dan zou hij ons wellicht een nog meer afgeronde en verdiepte beschouwing hebben gegeven over het karakter van De Brune's proza en poëzie, kunst, stijl en taal dan zijn promotor nu, met gepasten eerbiedigen schroom, heeft gemeend uit zijne verspreide nagelaten aanteekeningen te mogen samenstellen (139-54). Ook zou hij misschien enkele germanismen in de laatste door hem geschreven bladzijden (*begronding* 132, *uit den weg gaan* 134), sommige herhalingen (over de „Woord-boecken" 98 = 133 = 173, over Eyndius' kroniek 121 = 130) en verschillende drukfouten uitgezuiverd hebben. Of hem daarbij niet gebleken zou zijn dat De Brune, als hij, naar herhaalde eigen getuigenissen, „zijn publiek voor een groot deel onder het eenvoudige, ongeletterde volk (zocht)", „op den eenvoud van zijn publiek steeds bedacht was" en „wilde gelezen worden ook door zijn ongeletterde landgenooten" (89, 92, 99, zie ook 112 3), zich vleide met een ijdele hoop, voortspruitende uit onvoldoende kennis van zich zelf en het volk? Mij althans schijnt dit manlijk gespierde, bondige en pittige, doch ook sierlijke, en wel eens gezochte proza, vol woord- en klankspelingen, vol vernuftig gevonden en nieuw-samengestelde woorden, nauwelijks een spijs voor den zeventiendeeuwschen Jan Alleman; als schrijver staat De Brune m.i. toch dichter bij Huygens dan bij Cats. En of de Calvinist, die zelf spreekt van „die wreede secte der Stoïcisten (74), wel zeer gesteld zou geweest zijn op den naam van Stoïcijn, hem hier meer dan eens (95, 96 e.e.) gegeven?

Niet waarschijnlijk echter had de schrijver, ook al ware hem een langer leven gegund geweest, een hoofdstuk aan zijn werk toegevoegd over De Brune's eigenaardige en merkwaardige, nog vrij sterk Zeeuwsch of zelfs Vlaamsch gekleurde schrijftaal. Voor zulke vraagstukken miste hij misschien, evenals andere literair-historici, de noodige belangstelling. Maar wellicht had hij toch nog wel vele zijner lezers aan zich verplicht door althans — meer dan nu slechts een enkele maal (100) geschied is — de verouderde of gewestelijke of oogenschijnlijk niet verouderde, maar in hunne toenmalige beteekenis zoo licht misverstane woorden in de talrijke aanhalingen, tusschen haakjes of aan den voet der bladzijde, even te verklaren; als b.v. *luid-jaer van braecke* (18), *ghemoedigh* en *toevalligh* (39), *guich* (46), *wrot* (70), *boguyne* (104), *mijmeringe* (111), *weren-hard* (143) enz. enz. Doch dit zijn, helaas, alles ijdele en onbescheidene bespiegelingen over hetgeen de schrijver ons misschien nog had kunnen en willen geven, ware dit jonge leven niet zoo ontijdig afgesneden! Ons past alleen dankbaarheid jegens hem voor hetgeen hij ons nagelaten heeft, en aan Prof. De Vooys en de familie, die deze nalatenschap met zooveel piëteit hebben uitgegeven.

Leiden. J. W. Muller.

H. Gose, Goethes „Werther". (Bausteine zur Geschichte der deutschen Literatur herausgegeben von **Franz Saran**, Band XVIII). Halle a. S., Max Niemeyer. 1921. (Pr. M. 12).

In een korte inleiding zet schrijver de methode uiteen, die hem bij zijn onderzoek heeft geleid. Bij de beoordeeling en verklaring van een kunstwerk moet in de aller-

eerste plaats worden uitgegaan van het werk zelf niet van de omstandigheden, die aanleiding hebben gegeven tot zijn ontstaan ; de stoffelijk — biographische relaties komen pas in de tweede plaats. Op p. 2 zegt hij : „Durch eine sorgfältige Erklärung, die bemüht ist, auch den kleinsten Wink des Dichters zu verwerten, sucht die vorliegende Untersuchung den Werther von innen heraus zu verstehen, um so aus der Dichtung selbst die Gesichtspunkte zu gewinnen, nach denen Goethes Jugendroman an die geistigen Strömungen der Zeih anzuschliezen ist."

Een gevolg hiervan is, dat zijn voorgangers, die hij in § 3 de revue laat passeeren, geen genade in zijn oogen kunnen vinden. Het komt mij voor, dat de auteur wel wat sterk overdrijft en dat hij tegenover de vertegen woordigers van de oude, ik zou haast zeggen beproefde kritisch historische methode niet geheel billijk is. Ik ben volstrekt niet blind voor de gebreken dezer methode en zie zeer goed in, dat zij kan leiden en inderdaad geleid heeft tot verstarring — maar levert niet elke methode zulk een gevaar op ? En dan nog iets. Niet alle kunstwerken kunnen over denzelfden kam geschoren worden ; het eene hangt losser samen met het „Erlebnis" van zijn schepper dan het andere. Mij dunkt, dat in dit opzicht de werken van Goethe niet op een lijn staan met die van Shakespeare of Schiller. Heeft Goethe niet zelf zijn werken genoemd „Bruchstücke einer groszen Konfession" en daardoor duidelijk doen uitkomen, welke waarde de biographische bijzonderheden voor het begrijpen en verstaan van zijn werken hebben ?

Wijkt schrijver methodisch van zijn voorgangers af, ook het doel van zijn onderzoek is een ander. P. 2. zegt hij : „Da sich die Wertherforschung bisher vorwiegend mit den philologischen, den stofflichen und den aesthetisch-formalen Fragen beschäftigt hat, eine methodische Herausarbeitung des Gedankengehalts aber noch aussteht, so betont die vorliegende Arbeit mit bewuszter Einseitigkeit das Gedankliche."

Na eenige inleidende hoofdstukken gaat Gose over tot de analyze der hoofdpersonen. Die van Werther mag alleszins als geslaagd beschouwd worden, zij munt uit door scherpzinnigheid en volledigheid. Een opmerking zou ik mij nochtans willen veroorloven. Sterker dan schrijver het doet [hij is er volstrekt niet blind voor, zie p. 31 32 42 en 84], zou ik hebben doen uitkomen de wanverhouding tusschen de receptieve en productieve vermogens van Werther, een manco, dat het hem onmogelijk maakt zijn leed en zijn smart uit te zingen en er zich zoodoende van te bevrijden.

Minder gelukkig komt mij de analyze van het character van Lotte en Albert voor. Ook na herhaalde lectuur zoowel van Werther zelf als van het boekje van Gose voel ik nog altijd niet „dasz ihr Eheglück unheilbar zerstört ist" p. 78, en evenmin wat van Albert gezegd wordt : „Er gibt seine Stellung in Lottes Herzen verloren" p. 83. Goethe heeft met een veel fijnere stift gewerkt als Gose, wiens lijnen hier al te scherp en hard zijn.

Het laatste gedeelte van Goses boekje houdt zich bezig met de gedachtenwereld, die aan het werk van Goethe ten grondslag ligt. P. 85 lezen wij : „Hinter dem Werther steht die Gedankenwelt, in der sich der um eine Weltanschauung ringende fünfundzwanzigjährige Goethe im Frühjahr 1774 bewegte. Da der Dichter selbst kein Fertiger war, bietet auch die Dichtung in ihrem gedanklichen Bestand kein ganz einheitliches Bild. Verschiedene Vorstellungskreise bestehen nebeneinander, und die vorherrschenden Anschauungen lassen noch mannigfache Reste früherer Denkart durchschimmern." Mij dunkt, dat is juist en voorzichtig uitgedrukt. Goethes wereldbeschouwing kan niet in een scherp omlijnd systeem gebracht worden, maar toch treden enkele lievelingsideeën sterk naar voren. Goethe zag in de natuur een conglomeraat van op elkander inwerkende krachten, een opvatting, die het beste door den philosophischen term pandynamisme aangeduid kan worden ; en ten opzichte van den mensch huldigt hij een ethisch naturalisme. Ook de mensch, die als een psychisch-lichamelijke eenheid gedacht wordt, is een samenstel van krachten en hij staat evenals de natuur onder de wet van oorzaak en gevolg, hetgeen zedelijk verantwoordelijkheid uitsluit. Dit wordt duidelijk, als wij in dit opzicht Werther en Lotte met elkander vergelijken. „Lotte ist sittlich orientiert, sie wird also als Albert Braut in ihrer Stellung zu Werther einem Konflikt zwischen sittlicher Pflicht und Gefühls bedürfnis ausgesetzt sein — im Gegensatz zu Werther, der in seiner naturalistischen Denkart die sittliche Verpflichtung wegdeutet" p. 72.

Wat over de herkomst van deze ideeën, over den invloed van Leibniz, Shaftesbury en Herder te berde gebracht wordt, komt mij juist voor.

Het eindoordeel over Goses werk kan gunstig luiden. Wie niet door eigen kracht in Goethes Werther zich kan inleven, die zal in Gose een goeden leidsman vinden, maar aan dezulken zou ik toch den raad willen geven het beste, wat vroegere generaties over dit onderwerp hebben geschreven, niet ongelezen te laten, maar vooral Werther zelf niet te verwaarloozen.

Groningen. H. H. Breuning.

Les Chansons de Conon de Béthune, éditées par **A. Wallensköld.** (Les Classiques français du moyen âge). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 3).

Nieuwe inzichten hebben een tweede editie van de *chansons* van Conon de Béthune noodzakelijk gemaakt. Ongetwijfeld heeft het artikel van Jeanroy [*Romania*, XXI, 418] niet weinig tot de noodzakelijkheid eener herziening van den critischen tekst bijgedragen ; deze toch publiceerde eenige fragmenten van Conon, die behooren tot twee van zijn meest duistere gedichten en die hij vond in de manuscripten *O* [Parijs, Bibl. Nat. fr. 846] en *U* [aldaar, 20050]. *O* verschaft ons bijna het geheele 2e couplet van het 7e gedicht van Wallensköld's uitgave, *Belle doce dame chiere.* De onbegrijpelijke tekst van *M T* [vs. 18] *Fausse estes voir plus que pie*, wordt vervangen door *Fausse, plus vaire que pie*, lezing die aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat. Het ontbrekende vs. 21 vinden we in *O*, en de varianten van de andere verzen van dit handschrift zijn eveneens te verkiezen boven die van *M T*. *U* geeft eenige lezingen die W. in zijn nieuwe editie heeft overgenomen. Gelukkig stelt dit manuscript hem in staat de veranderingen welke hij zich genoodzaakt zag aan te brengen om het gewenschte aantal lettergrepen te verkrijgen, te beperken [vs. 9, 12].

O geeft, behalve het tweede couplet van het 7e gedicht, nog een strophe, die zonder twijfel niet van Conon, doch voor de versbouw van belang is. De vier lettergrepen die de verzen 3, 7, 11, 15, 19, en 23 aldaar tellen, hadden Jeanroy er toe gebracht op die plaatsen vierlettergrepige verzen in het gedicht van Conon te herstellen.

Ook in de 1e uitgave van Wallensköld vinden we verzen van vier syllaben; de opmerking van Bédier over gedicht I van Colin Muset, en analoge gevallen bij Thibaut de Champagne hebben hem echter deze doen veranderen in drielettergrepige, daar waar de stomme *e* van het voorafgaande vers niet wegvalt vóór de klinker van het eerste woord van het volgende vers.

Over de tweede strophe van *Belle doce dame chiere*, die een geestestoestand verraadt, lijnrecht tegenovergesteld aan die van de eerste, is veel geschreven; hieromtrent loopen de meeningen der verschillende geleerden zeer uiteen. Scheler [*Trouvères belges*] ziet in het eerste couplet de verheerlijking van een nieuwe geliefde: het tweede, waarin de dichter zijn „dame" beschuldigt van verraad en valschheid, zou betrekking hebben op zijn eerste „amie", die hem ontrouw is geworden; Wallensköld spreekt in de eerste editie van een „lacune" tusschen de twee strophen. Jeanroy gelooft dat er geen verband is tusschen beide: het tweede couplet zou een palinodie zijn, geschreven volgens het model van de lofrede, in de hoop dat het laatste gedicht het eerste zou doen vergeten. In de 2e uitgave laat Wallensköld zijn idee dat de beide coupletten tot één gedicht behooren, varen.

Inderdaad geeft *O* een betere lezing dan *MT*. Toch lijken de twee coupletten mij niet onvereenigbaar. Wij moeten niet te zeer het gedicht van een modern standpunt beschouwen, maar rekening houden met den tijd waarin Conon schreef. Men verdiepte zich toen nog niet in de nauwkeurige analyse van een zielstoestand; de fijne nuances ontsnapten aan den geest van den dichter; hij geeft slechts de groote lijnen van het probleem. In de eerste strophen drukt hij zijn bewondering uit voor de schoonheid van „sa belle doce dame chiere"; in het tweede couplet daarentegen geeft hij lucht aan de verontwaardiging die haar ontrouw bij hem heeft opgewekt. Wij vinden dezelfde gedachten in één couplet vereenigd in gedicht VI, vs. 17 — 20:

Plus est belle k'imaige
Cele ke je vos di,
Mais tant a vil coraige
Anuieus et failli, enz.,

en een niet minder sterke tegenstelling bevat het vers *Tant ai amé c'or me convient haïr* [VIII, vs. 1].

Het gedicht dat met deze verzen begint heeft slechts weinige veranderingen ondergaan. Vs. 14 vertoont een meer expressieve lezing dan in de eerste editie. 't Is de tekst van *C* gesteunt door *O*: *S'em porroit tost mal oïr*, toespeling op de satirische gedichten van den auteur. Verder hebben vs 22 en 24 aan schoonheid gewonnen. Helaas zijn vs. 19, *De çou ke fis covreture de saus*, en vs. 21, *Et de l'anel ki fu mis en traïne*, nog niet opgehelderd. Wat vs. 19 betreft, zoo veronderstelt Wallensköld dat *saus* s a l i c e m [„wilg"] is, doch vindt geen verklaring van de inhoud van het vers: Jeanroy ziet erin een toespeling op een verloren gedicht. Berger, in *Canchons*, .. d'Adan de le Hale, gelooft dat *saus* een picardische vorm van *sous* [s o l i d o s] is, en vertaalt *covreture* door „Unterschlagung"; maar zijn vertaling blijft duister. Zou *saus* niet kunnen zijn Lat. s a l e s (plur.), „sel, plaisanterie"? Vgl. Cicero, *Orator*, I, 26, 85: „huic generi orationis aspergentur etiam sales, enz." Godefroy geeft voorbeelden van den vorm *sal*, die voorkomt naast *sel*, en evenzoo vinden we *mal* en *mel*, meervoud *maus*. De beteekenis van de ze verzen zou dan zijn: „Velen zeggen dat ik een fout heb begaan, door te spotten [met spotternijen te bedekken]". Waarschijnlijk heeft de dichter dat in satirische gedichten gedaan. 't Is trouwens niet de eerste maal, dat hij hiervan spreekt:

Se raige et derverie
Et destrece d'amer
M'a fait dire folie
Et d'amors mesparler,
Nus ne m'en doit blasmer [VI, vs. 1 — 5].
Ke j'ai chanté des dames laidement;
Mais il n'ont pas ma chançon bien aprise:
Je n'en chantai fors d'une solement,
Qui bien forfist ke venjance en fu prise.
[IX, vs. 5 — 8].

In vs. 21, *Et de l'anel ki fu mis en traïne*, werd het werkwoord door Scheler vertaald met: zich verraderlijk toeeigenen". Wallensköld gelooft niet dat dit de juiste opvatting is, maar vindt geen andere oplossing. Beteekent misschien *mettre en traïne* „door 't slijk sleuren"?

Zooals men ziet, blijven er nog enkele moeilijkheden onopgelost, maar dank zij de diepgaande studie van Wallensköld zijn 't er slechts weinige. We verheugen ons zulk een uitstekenden critischen tekst te bezitten van een der voornaamste lyrische dichters van Frankrijk uit de XIIe eeuw.

Arnhem. B. L. d e K o k.

Annales Jean-Jacques Rousseau. XIII (1920-21). Genève, A. Jullien.

Maurice Gautier brengt de uitgave van 't slot der *Institutions chymiques*, waarvan onze Boerhaave weer een der bronnen is [vgl. *Mus.*, XXVIII, kol. 227]; 't is een eigenaardig geschrift dat een overtuigend bewijs brengt van Rousseau's deïsme op een oogenblik [1747] waarop hij veel verkeerde met de a.s. Encyclopedisten [z. *Ann. J. J. R.*, XII, p. 46]. Kleine bijdragen van groote verscheidenheid en de bibliographie en de kroniek volgen. A. François geeft jeugdgeschriften [1728 tot 1742] uit het fonds de Saussure, die hij commenteert; ze zijn belangrijk omdat ze o. a. doen zien, dat R's vlucht in 1728 met zijn neef Abraham Bernard was overeengekomen; dat hij goed zorgde voor 't geld van Mme de Warens; dat de oorsprong van het idyllische verhaal in *Julie* (IV, 10) te zoeken is in een avontuur van zijn nichtje Jeanne Françoise Fazy. L. Herrmann onderzoekt R's vertaling van Seneca's *Apocolokyntose*, welke hij prijst om den genialen durf in de teekenachtige taal. K. R. Gallas geeft aanvullingen op Mornet's studiën over de uitgaven van *Julie* [vgl. *Ann. J. J. R.* V en IX] en bespreekt een unicum, *Les Bigarures d'un Citoyen de Genève* (Philadelphie 1776 en 1777), dat door den onbekenden schrijver listig R. wordt toegeschreven. L. J. Courtois voegt de beschrijving van 5 stempels van R. bij de 8 die hij reeds kende [vgl. *Mélanges Bouvier*, p. 105]. Uit de kroniek blijkt, dat R. weer sterk op den voorgrond is gekomen door de oprichting van den Volkenbond, dank zij zijn *Projet de paix perpétuelle.*

Amsterdam. K. R. G a l l a s.

S. Agrell, Zur baltoslavischen Lautgeschichte. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 17 Nr. 5). Lund, Gleerup. 1921. (Pr. 2 kr. 50 öre).

Dit boek van Sigurd Agrell bevat op 45 pagina's twee onderzoekingen : I Slavisches *rz* aus *rs* nach Zirkumflexbetonung, II. Zur baltoslavischen Velarisierung der ursprachlichen Palatale. Deze opstellen vormen twee schakels in een lange keten van onderzoekingen van dezelfde schrijver en het zullen wel niet de laatste zijn. Het zijn grotendeels netelige problemen der klankleer, waaraan Agrell zijn belangstelling wijdt. De konklusies baseert hij op een etymologies materiaal, dat hem soms aanleiding geeft tot scherpzinnige opmerkingen, vaak ook tot spitsvondige redeneringen, waarbij telkens de vraag opkomt : kan het verloop der zaken niet evengoed anders zijn geweest ?

In het eerste opstel van dit boekje poogt de schrijver, aanknopend aan een vroeger artikel „Zur Herkunft des slavischen *z*", aan te tonen, dat in enkele gevallen na een gecircumflekteerde *r* een niet tot *š* [*ch*] geworden *s* in *z* is overgegaan. De condities voor deze klankontwikkeling zijn, behalve de voorafgaande circumflexus, een volgende *u* [*u̯*] of *n* of een tussen *r* en *s* weggevallen medeklinker.

De vier eerste voorbeelden zijn adjektiviese *u*-stammen, altans in al deze vier gevallen [slav. **dirzŭ-kŭ*, slov. *tr'zok*, ksl. *trězvŭ*, ksl. *brìzo*] gaat Agrell van oude *u*-stammen uit. Nu komt echter de vraag op, of deze adjectiva, die in het Indogermaans gewoonlik oxytona waren, in het oudere Oerslavies inderdaad een hoofdtonige, gecircumflekteerde wortelsyllabe hadden, hetgeen volgens A. de noodzakelike conditie is voor de overgang *s* > *z*. Deze zaak heeft A. m.i. onvoldoende onderzocht. Bij het vijfde voorbeeld, russ. *verzila*, voert zijn fantasie hem m.i. door doolhoven, bij het zesde doet diezelfde fantasie hem een merkwaardige combinatie van russ. *zubr*, *zubr'*, dial. *iz'ubr'* met oi. *ṛṣabháḥ* aan de hand, die onze belangstelling opwekt, ons aan het denken brengt, maar toch ons een zekere graad van scepsis doet behouden. Zo gaat het gewoonlik, wanneer wij iets van Agrell lezen ; wij worden getroffen door des schrijvers omvattende kennis, een origineel combinatievermogen, maar daarmee gaat samen een beslist tekort aan zelfkritiek.

In zijn „Introduction" heeft Meillet, gelijk onder linguisten algemeen bekend geacht mag worden, de Indogermaanse „zuivere velaren" als een derde gutturaalrij naast palatalen en labiovelaren geloochend. Hij somt enige gevallen op, waarin die zgn. zuivere velaren bij voorkeur voorkomen [vóór *r* ; vóór *a* ; na *s* ; aan het eind van wortels, vooral na *u*], en hij meent, dat „dans la plupart de ces cas, les *k*, *g*, *gh* du groupe oriental sont donc suspects de résulter de situations particulières, et il peut s'agir d'anciens $*k_1, g_1, g_1 h$ traités d'une manière spéciale par suite de leur position" [4de druk, p. 72]. Aan deze betrekkelik vage aanduiding van Meillet doen § 1, 2 en 4 van Agrell's tweede onderzoeking, over velarisering van palatalen, denken : *k̑ă* > slav. *ko*, *ka*, baltoslav. *k̑r-* > *kr-*, *s k̑* na *i*, *r*, *k* > lit. *szk*, lett.-opruis. *sk*. De twee eerste regels had A. reeds vroeger gepubliceerd, hij geeft tans nieuwe voorbeelden. A.'s regels verdienen door ervaren en behoedzame etymologen onderzocht te worden ; ik acht mij niet in staat, tans zonder een zeer uitvoerig onderzoek met gezag hierover te spreken. Ook hier is de schrijver vaak fantasties, maar met die opmerking is de zaak niet afgedaan. § 3 is aan een klankwet : idg. *sk̑i̯* > slav. *st̑i̯* gewijd, die ons — in verband met de regel *k̑u* > *ka*—in staat zou stellen gevallen als r. *puskat'* : *pustit'* te begrijpen. Het wil er bij mij echter nog niet in, dat het hele verbum *pustit* zijn *t* zou hebben gekregen van de luttele vormen, waar op de *t* een *i̯* volgde. Bovendien stelt A. zich de verhouding van *pustŭ* tot *pustiti* op p. 37 al heel weinig eenvoudig voor.

Om overtuigend te schrijven, moet de auteur, dunkt mij, er steeds op bedacht zijn, zijn fantasie in toom te houden.

Leiden. N. van Wijk.

G. Busolt, Griechische Staatskunde. Dritte, neugestaltete Auflage der griechischen Staats- und Rechtsaltertümer. Erster Hauptteil : Allgemeine Darstellung des griechischen Staates. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, begründet von I. v Müller. Bd. IV, Abtg. 1, Hälfte 1.) München, Beck. 1920.

Op dit eerste deel van Busolt's Grieksche „Staatskunde", — een term, die in het Nederlandsch niet met één woord kan worden weergegeven — zullen het in het vooruitzicht gestelde tweede en derde helaas niet volgen : eenigen tijd na de verschijning ervan is de reeds bejaarde schrijver overleden, en zoowel dit werk als zijne Griechische Geschichte zullen, tot groot nadeel der wetenschap, een torso blijven. Terwijl het aan den te vroeg gestorven Bruno Keil gegeven is geweest, zijne voortreffelijke en diep doordachte schets der Grieksche „Staatsaltertümer" in Bd. III van Gercke-Norden's Einleitung in die Altertumswissenschaft te voltooien, zal de hoop, om eene uitvoerige behandeling daarvan van de hand van Busolt te ontvangen, niet verwezenlijkt worden, en moeten wij ons met dit eerste deel vergenoegen. Het vormt het begin van eene geheel nieuwe en zeer uitvoerige bewerking zijner vrij beknopte „Griechische Staats- und Rechtsaltertümer". De bedoeling dezer bewerking, die men gerust een nieuw werk mag noemen, was, het staatkundig leven der Grieken op eene breedere oeconomische en sociale basis te schetsen dan tot nu toe in de handboeken het geval was. Terwijl het eerste deel den Griekschen staat in het algemeen behandelt, zou, blijkens het voorwoord hiervan, het tweede over de staten der Lacedaemoniërs, Cretensen en Atheners handelen, en het derde aan het volkenrecht, de statenbonden en bondsstaten gewijd zijn en met een slotwoord over de staatsgedachte eindigen. In hoeverre de schrijver er toe gekomen is, enkele deelen van dit program uit te voeren, is mij onbekend ; ook al zou een gedeelte ervan zijn voltooid, dan is het toch in de huidige tijdsomstandigheden hoogst onwaarschijnlijk, dat dit het licht zal zien. Door die tijdsomstandigheden is reeds de uitgave van dit eerste deel vertraagd. Bij het uitbreken van den wereldoorlog was het reeds voor een gedeelte afgedrukt ; de druk werd toen opgeschort, en eerst begin 1920 voltooid. Daardoor werden vrij omvangrijke „Nachträge und Berichtigungen" aan het slot van het werk noodig, waarin de sinds het begin van den druk nieuw verschenen literatuur wordt opgegeven en besproken. Tot eene wijziging van zijne meening op punten van beteekenis is de schrijver daardoor echter niet gebracht.

Dit eerste deel begint met eene inleiding, waarin eerst over de begrenzing en behandeling van de stof wordt ge-

sproken. Als taak van de Grieksche „Staatsaltertümer" beschouwt de schrijver het, een beeld te geven van de organen en vormen van het politieke leven der Grieken: het onderwerp ervan vormen niet historische persoonlijkheden en handelingen, maar staatsrechtelijke inrichtingen en begrippen. Maar men moet naast deze uitwendige vormen het inwendig leven niet over het hoofd zien, dat er organisch mee verbonden is, immers, de vorm, het praestatievermogen en de duur van eene staatsinrichting zijn bepaald door de belangen en behoeften, de neigingen en het karakter der bevolking. Slechts als men hiermee rekening houdt, kunnen de „Staatsaltertümer" worden tot eene werkelijke „Staatskunde". Een Grieksch staatsrecht echter, naar 't voorbeeld van Mommsen's Romeinsch staatsrecht, kan voor den tijd der politieke zelfstandigheid der Grieksche staten niet gereconstrueerd worden. Daarvoor ontbrak bij de Grieken niet slechts de allen omvattende éénheidsstaat, maar hunne staatsrechtelijke opvattingen en begrippen misten ook de Romeinsche scherpte en consequentie. Reeds dadelijk heeft men bij de Grieken te maken met de zeer wezenlijke verschillen tusschen democratische en aristocratische staatsprincipes en staatsregelingen, zoodat het reeds moeilijk is, om het begrip van den staatsburger nauwkeurig vast te stellen. Intusschen kunnen toch, zooals reeds Aristoteles aangetoond heeft, voor elken hoofdvorm der Grieksche staatsregelingen zekere gemeenschappelijke staats- en rechtsbeginselen vastgesteld worden, en alle vormen zijn door verscheidene trekken en door het ondanks alle verscheidenheid toch gelijksoortig karakter van Grieksche staats- en rechtsopvatting met elkander verbonden. In den hellenistischen tijd heeft eene steeds voortgaande nivelleering der staatsrechtelijke vormen en inrichtingen plaats, maar toch blijven ook dan nog niet onbelangrijke verschillen bestaan: in elken autonomen stadstaat had het gemeenzame zich in meerdere of mindere mate in een eigen vorm ontwikkeld en was het met het aan dien staat bijzondere op organische wijze verbonden. Tot de vorming van een ontwikkeld staatsrecht, dat in de Grieksche stadstaten algemeene geldigheid had, is het niet gekomen. Men kan dus slechts de algemeene staatsrechtelijke grondbegrippen en de gemeenschappelijke inrichtingen systematisch ordenen met in het oog houding der verscheidenheid ervan, en zoo eene „Staatskunde" scheppen, waarin éénheid en veelsoortigheid verbonden zijn. Men kan op die wijze het typische beeld van den ontwikkelden Griekschen stadstaat, de polis, schetsen, een beeld, dat wèl realiteit bezit, maar tegenover de menigte der afzonderlijke staten alleen de realiteit van het door abstractie gewonnen algemeene begrip, of die van de Aristotelische substantie der wezens in verhouding tot hunne individueele bestaansvormen.

Aldus, zeer in het kort, de inhoud van het inleidende hoofdstuk. Hierop volgt een uitgebreid overzicht van de „Neuere Forschung und Literatur", van den tijd der renaissance af. Van de oudere geleerden wordt hier uitvoerig en met bijzonderen lof gewag gemaakt van Ubbo Emmius en diens Vetus Graecia illustrata (1626), dat Busolt noemt, „den ersten Versuch zu einer zusammenfassenden Behandlung griechischer Staatsverfassungen", terwijl hij van den schrijver zegt: „Ubbo Emmius überragte weit diejenigen an Bedeutung, die im 17en und 18en Jahrhundert umfassende Bearbeitungen der griechischen Altertümer unternahmen". De reden hiervan zal wel mede deze geweest zijn, dat Emmius niet uitsluitend geleerde was, maar ook zelf in het politieke leven van zijn tijd eene rol speelde. Onze bijzondere belangstelling wekken in dit gedeelte van Busolts werk zijne steeds bezonnen en onpartijdige oordeelvellingen over de nieuwere werken: hoe iemand als hij dacht b.v. over Ed. Meyer's Geschichte des Altertums of Burckhardt's Griechische Kulturgeschichte, is het de moeite waard te vernemen.

Het slot van de inleiding vormt de behandeling der „Quellen und quellenkritische Probleme". Hierin zijn deze laatste het belangrijkst: eenige punten nmlk., die voor de constitutioneele geschiedenis van Griekenland van bijzonder gewicht zijn, worden in afzonderlijke verhandelingen uitvoerig besproken. Het zijn: problemen uit de geschiedenis der oud-spartaansche staatsregeling (de zoogen. groote rhethra houdt Busolt voor eene oude en echte oorkonde, ook de door Plutarchus in aansluiting daaraan meegedeelde Tyrtaeusverzen zijn echt); de staatsregeling van Dracon (een politiek bedenksel, dat met het streven der oligarchen van 411 en 404, in 't bijzonder met dat van Theramenes, samenhangt); de coup d'état der oligarchen in 411 (het verhaal van Thucydides kan door de in Aristoteles' **Ἀθηναίων πολιτεία** meegedeelde oorkonden slechts in zooverre verbeterd worden, als het daarmede in werkelijk onvereenigbare, niet slechts in schijnbare tegenspraak is). Ook over het genoemde werk van Aristoteles en de bronnen ervan wordt uitvoerig gesproken (hoofdbron van de eerste, Athenes constitutioneele geschiedenis behandelende, helft is ook volgens Busolt de zeer tendenzieuse Atthis van Androtion; op de tekortkomingen van Aristoteles in de appreciatie der waarde zijner bronnen en zijn gebrek aan eigen onderzoek op dit gebied wordt zeer de aandacht gevestigd).

Op blz. 102 begint de schrijver met zijn eigenlijk onderwerp, de „allgemeine Darstellung des griechischen Staates". Overeenkomstig het in de inleiding gegeven program wordt deze op eene breede basis geplaatst, want eerst worden achtereenvolgens behandeld de „Geographischer Boden", de „Ethnisch-historischer Boden", en de „Sozial-politischer Boden". Onder dit laatste hoofd worden besproken: stamverband en stamstaat; „Grundherschaft", hoorigheid, perioeken; landverdeeling en grondeigendom; dorpsgemeente en gouwverband. We krijgen hier een overzicht van de natuurlijke gesteldheid en van de oudere geschiedenis van Griekenland, niet als doel op zich zelf, maar om de voorwaarden te leeren kennen, waaronder de typische Grieksche staat, de stadstaat, de polis, zich heeft ontwikkeld. Aan deze is het grootste en belangrijkste gedeelte van het boek gewijd, van blz. 153 tot het slot op blz. 630. Zonder twijfel bezitten we hierin thans de beste en diepste behandeling van dit onderwerp. Niet ééne bepaalde polis wordt geschilderd, maar zoowel dat, wat aan de verschillende poleis gemeen is als wat deze van elkaar onderscheidt, zoowel het gemeenschappelijke als het bijzondere, vindt hier zijne plaats, en wordt daardoor wederkeerig toegelicht. De schrijver begint niet dadelijk met de staatsinrichting der polis, maar na over het begrip polis en over het ontstaan van poleis te hebben gehandeld, na gesproken te hebben over stad, landgebied, en bevolkingscijfer, wijdt hij eerst zijne aandacht aan het oeconomisch leven, waarvan de vorm, die de staatsinrichting eener polis aanneemt, voor een groot deel afhankelijk is, en

geeft hij als 't ware eene beknopte oeconomische geschiedenis van Griekenland: onder het hoofd „Volkswirtschaft" behandelt hij de Grieksche middeleeuwen en den overgang tot den classieken tijd, het grondbezit, groothandel en industrie, grootte en verdeeling der vermogens, den middenstand, geschoolde en ongeschoolde loonarbeiders, prijzen en loonen, waarop hij eene paragraaf over tegenstellingen tusschen klassen en partijen laat volgen. Hiermede wordt dus de in de inleiding gedane belofte, om niet slechts de uiterlijke vormen, maar ook het inwendige leven der staten te behandelen, volledig ingelost. Nu eindelijk wendt de schrijver zich tot de staatsinrichting. Achtereenvolgens bespreekt hij: de burgerij en hare indeeling (het burgerrecht, verwerving en verlies daarvan, de familie, geslachten en phratriën, phylen, demen en districten), de positie der niet-burgers (slaven en hoorigen, vrijgelatenen, vreemden), eindelijk de vormen der staatsinrichting en de organen der staatsmacht. Hierin vinden hun plaats de Homerische staat en het Homerische koningschap, de oligarchie van den adel en van de vermogenden, de tyrannis en de democratie. Het uitvoerigst wordt uit den aard der zaak deze laatste met hare soorten en organen (volksvergadering en wetgeving, de raad, beambten, volks- en gezworenenrechtbanken) behandeld. Op de staatsinrichting volgt ten slotte de behandeling van de voornaamste takken van het staatsbestuur: cultus, rechtspleging, leger, financiën.

Met dit overzicht van den inhoud van dit belangrijke boek moge hier worden volstaan. De wijze van behandeling is zoo als men die van Busolt verwachten mocht: met eene volledige beheersching van de stof en van de daarop betrekking hebbende literatuur en met onovertroffen nauwkeurigheid gaat gepaard een steeds bezadigd en bezonken oordeel. Weldadig doet aan zijne waardeering voor de Grieksche democratie, die men in moderne Duitsche werken wel eens mist. De text is helder en duidelijk en het tegendeel van wijdloopig. Bewijsplaatsen en korte discussies vindt men in de aanmerkingen, aan het slot van elke paragraaf eene opgave der moderne literatuur. Ongetwijfeld zal dit boek, een monument van geleerdheid en inzicht, gedurende langen tijd het standaardwerk blijven op dit gebied.

Groningen. A. G. Roos.

E. Bickel, Der Altroemische Gottesbegriff, eine Studie zur antiken Religionsgeschichte. Leipzig-Berlijn, Teubner. 1921. (Pr.f 0.80 + 120 %).

Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf schrijft — naar ik meen in de inleiding op een der bundels Grieksche tragedies, die hij in het Duitsch publiceerde —, dat hij voor de zooveelste maal „gerungen" heeft om het „Verständnis" van Aeschylus. Si parva licet etc. wil ik dat woord overnemen. Tot tweemaal toe heb ik met den duisteren betoogtrant van het langste stuk uit bovengenoemd werk geworsteld, zonder er uit te kunnen komen. Tot mijn groote spijt kan ik dus zelfs geen inhoudsopgave daarvan opmaken. Begrepen heb ik slechts de helaas korte citaten uit klassieke schrijvers, Mommsen, Goethe en andere, tot mijn bevreemding uitsluitend Duitsche auteurs; de daartusschen liggende tekst van Prof. Bickel bleef mij een gesloten boek. Daar het tweede hoofdstuk [over de *di certi*] sluit met een zin, waarin enkele woorden gespatieerd zijn vermoed ik, dat daarin de quintessens van het betoog uitgedrukt is en neem ik hem over — zonder hem geheel te doorgronden echter —: „der *deus certus* Varros ist eine notwendig sich ergänzenden Seiten des römischen Wesens der dumpfen Bedenklichkeit vorreligiöser Affekte und der wissentlicher Rechtlichkeit des Kulturvolkes in ihrer Paarung entsprungene Frucht, die Synthese aus Dämon und juristischer Person" [blz. 35]. —

Na de zes hoofdstukken [Di incerti, Di certi, Persönliche Götter, Personifikationen, Ahnengeister, die Ordnung der römischen Kultobjekte] von het eerste gedeelte volgen twee „Einzelausführungen" [I Carmen arvale und Mars, II Der Mythus von Verginia]. In de eerste wordt terecht — in navolging van anderen — Mars als „Vegetationsgeist" opgevat, in de tweede getoogd, dat het verhaal van Verginia een „etymologische Legende" is, waarbij, als bij de Pudicitia patricia — Livius X 23 spreekt hier ook van een Verginia — „die Gentilgottheit der Vorzeit um des Namens willen als Schutzgeist jungfräulicher Keuschheit nach dem Aussterben des patricischen Geschlechtes vom plebeischen Stadtvolk gefasst wurde."

Een zeer uitvoerig „Register" met den ondertitel „Religionsgeschichtliche Begriffe" besluit het boek, waarvan druk en papier voortreffelijk zijn. —

Rome. H. M. R. Leopold.

E. Lohmeyer, Vom göttlichen Wohlgeruch, (Uit: Sitzungsberichte d. Heidelberger Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse, Jhrg. 1919, 9. Abteilung). Heidelberg, Winter. (Pr. M. 1.75).

Dat bovenmenschelijke wezens hun tegenwoordigheid ook door geur te kennen geven, is een wijdverspreid geloof en de auteur stelt zich ten doel, de geschiedenis van het „Duftsymbol" van zijn vroegste oostersche tot zijn laatste christelijke gestalte na te gaan, p. 4.

Eerst worden de Grieksche gegevens, p. 4—14, daarna de Egyptische p. 15—22 en de Perzische, p. 22 vlgg. behandeld. Lohmeyer constateert p. 24 dat het „Duftsymbol" in Griekenland op de meest naïv-menschelijke wijze werd opgevat, dat het in Egypte ten nauwste met offergedachten en voorstellingen van het leven hiernamaals was verbonden en in de Perzische religie tot een beeld van zedelijke krachten is geworden.

Bij het Jodendom p. 25—31 beweegt het symbool, wellicht onder Perzischen invloed, zich in de „menschlich sittliche Sphäre" p. 31; het beeld zelf wordt geallegoriseerd. Ditzelfde is ook bij de Christenen het geval, p. 32—52, bij de Gnostieken daarentegen werd het beeld veel levendiger opgevat, p. 38—41. In de middeleeuwen leefde het „Duftsymbol" nog in tal van legenden voort, p. 49 vlg.

De schrijver haalt tal van belangrijke citaten aan, o. m. Eusebius, Demonstr. evang. IV, 3, 9—12, waarin de verhouding van den Vader tot den Zoon door het beeld in quaestie aanschouwelijk gemaakt en Christus rechtstreeks de „goddelijke, levende geur" genoemd wordt. Lohmeyer denkt hierbij aan gnostieke speculaties, p. 43 aanm. 1), referent eerder aan Plotinus, Enn. V, 1, 6 waar de verhouding van het Eene tot het ervan afhankelijke met de uitwaseming van welriekende stoffen wordt vergeleken.

Lohmeyers studie is een verdienstelijke bijdrage tot

de godsdienstgeschiedenis, al kunnen wij ons met zijne manier van denken niet geheel vereenigen, vgl. bijv. een uitdrukking als „übersinnlich-sinnliche Beseeltheit”, p. 37.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

W. Göricke, Das Bildungsideal bei Addison und Steele. (Bonner Studien zur Englischen Philologie, Heft XIV). Bonn, Peter Hanstein. 1921. (Pr. M. 7).

Wanneer en hoe is het ideaal van den „gentleman” voor Engeland ontstaan? Ziedaar een vraag die ongetwijfeld velen zich zullen hebben gesteld. Aan weinigen echter zal het bekend zijn hoe dit grootendeels aan de litteraire werkzaamheid van 2 mannen, Addison en Steele, te danken is. Beiden mogen dan ook in paedagogicis op één lijn worden gesteld met mannen als Rousseau en Pestalozzi. Dat zij veel minder bekend zijn zal wel hieraan te wijten zijn, dat zij geen boeken van litteraire waarde, geèn weloverwogen verhandelingen hebben geschreven. Hun arbeid bepaalde zich tot couranten-artikelen. Tusschen de jaren 1700 — 1715 redigeerden zij achtereenvolgens The Tatler, The Spectator, en The Guardian.

Aan de hand van deze tijdschriften schetst de auteur van bovenstaande brochure ons nu hoe Addison en Steele doelbewust het ideaal van den „gentleman” bij hun lezers ingang trachtten te doen vinden. De tijd was rijp voor een nieuwe orientatie. De renaissance had de oude vormen en tradities van de middeleeuwen voorgoed vernietigd. Voor den „ridder zonder blaam en schroom”, den „courtier” moest iets anders komen. De overgang van de adellijke naar de burgerlijke maatschappij moest worden gevonden, voor geboorte-adel moest karakter-adel komen. In Engeland voltrekt dit proces zich het eerst en het zuiverst. Het woord „gentleman” werd geschapen, inhoud en beteekenis er aan gegeven. Castiglione, Ascham, Milton, Locke, Defoe — zij baanden den weg. Addison en Steele, zij werkten practisch uit wat daar blijkbaar als vage gevoelens leefde in breede kringen van het Engelsche volk. Het is een interessant brok geestelijke ontwikkeling van een volk waarmee wij hier kennis maken. De schrijver heeft zijn onderwerp nauwkeurig en systematisch behandeld, zooals wij dat van een Duitscher mogen verwachten. Alleen de vele aanhalingen bemoeilijken het vlotte lezen, en daardoor het overzicht, eenigszins. Doch daardoor is dunkt ons de studie niet alleen paedagogisch [dat is zij ongetwijfeld] maar ook philologisch van groot belang. Het zij mij vergund daarover in dit blad, zij het als volslagen leek, een opmerking te maken. Ik zou de opmerking ongetwijfeld achterwege hebben gelaten wanneer ik niet in de gelegenheid ware geweest haar onlangs zelf in Engeland te verifieeren in een gesprek dat ik had met iemand aan wien ik groote autoriteit durf toekennen. Zij is deze: mij trof de zuiverheid, ja de volmaaktheid der Engelsche taal van deze 200 jaar oude geschriften. Niet alleen orthografisch, maar ook syntactisch scheen deze taal mij hooger te staan dan het hedendaagsche Engelsch. Dat leent zich niet meer voor het scherp weergeven en formuleeren van gedachten. Verkeert het Engelsch inderdaad in een periode van décadence? Mij bleek dat er zijn die zoo meenen; de gevolgen daarvan zijn nauwelijks te overzien. Zij wijten dit aan het geheel loslaten van den vorm, het bindende cement, het uitsluitend letten op den klank. Als dat waar is, dan zou deze kleine brochure misschien wel iets te zeggen hebben tot hen die ook voor ons moedertaal-onderwijs met vuur hetzelfde propageeren.

Amsterdam. C. P. Gunning.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Ten gevolge van de wereldoorlog is de Byzantinische Zeitschrift, het internationale orgaan voor de studie van het leven der Byzantijnen in al zijn uitingen, zeer sterk in haar bestaan bedreigd. De drie-en-twintigste jaargang, in 1914 begonnen, kon eerst in 1920 worden voltooid; daarna verscheen tot heden geen nieuwe aflevering. Tans deelt de redaktie en de uitgever (de firma Teubner) ons echter mede dat met hulp van Griekse, Amerikaanse, Engelse en Zweedse zijde, de onderneming een vaste finantiële basis heeft verkregen, waardoor het tijdschrift weder geregeld zal kunnen verschijnen. Gelijk vroeger zal twee maal per jaar een dubbele aflevering uitgegeven worden; voor Nederland is de prijs der eerste dubbele aflevering gesteld op 8 gulden.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1922, Mars-Avril: Note de M. Ch. Lee Brossé sur deux monuments de Ma'-Rab. — L. Joulin, La protohistoire de la France du Sud et de la péninsule hispan., d'après les découvertes archéol. récentes. — L. Poinssot et R. Lantier, Note sur deux stèles de Carthage. — J.-B. Chabot, Note sur une inscription de Carthage. — M. Prou, Note sur un diplôme faux de Charles le Chauve pour Saint-Germain-des Prés. — Th. Homolle, Remarques sur la carrière d'Euboulos, clérouque athén. de Délos, 166 — 159.

Neophilologus, VIII, 1: B. Faddegon, Woord en zin. — M. J. Premsela, La préciosité dans l'oeuvre d'Edmond Rostand. — J. v. Dam, Die sprachliche Gestalt der Stargarder Eilhart- u. Lamprecht-handschr. — A. L. Corin, Textkritische Vorschläge zur Vetterschen Ausgabe des Predigten Taulers. — W. Heldt, A chronolog. and crit. review of the appreciation and condemnation of the comic dramatists of the Restoration and Orange periods. — D. C. Hesseling, Enige Grieks-Hollandse parallellen. — H. Pernot, Grec moderne τοῦ λόγου σου. — P. Lehmann, Der Schwank vom Einsiedler Johann. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, IV, 5: M. E. Kawa, The Women of G. Eliot's Novels. — M. S. Serjeantson, The Dialect. Distribution of certain Phonolog. Features in Middle English II. — Translation M. O. 1922. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Studiën, XCVIII, Oct.: J. v. Ginneken, Zielevlekken. Der Beroepskeus aanschouwelijkheid. — L. P. P. Franke, G. K. Chesterson. — F. v. Lith, De politiek v. Nederl. ten opzichte van Ned.-Indië. — M. v. Steen, Het land der Perzen, II. — Meded. — Dingen v. d. dag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Edmundson, History of Holland: Engl. Hist. Rev. 1922, July (C.B.).

De Groot, Prosarhythmus: Rev. Crit. 1922, n°. 13 (Chabert).

Hesseling, Nieuwgrieksche Letterk.: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 26 (Soyter).

Leendertz, Spelling en verbuiging: N. Taalg. XVI, n°. 5 (C. d. V[ooys]).

Roland Holst-van der Schalk, Rousseau: Zschr. f. Bücherfreunde 1922, n°. 3 (G. W[itkofski].

Schrijnen, Indogerm. Sprachwiss.: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 35 (E. Fraenkel); Lit. Zentralbl. 1922, n°. 37 (Meltzer).

Toll, Englands Beziehungen zu den Niederlanden: Engl. Hist. Rev. 1922, July (A. L. P.).

De Vries, Rother: Lit. Zentralbl. 1922, n°. 25.

Wensinck, Tree and Bird: D.Lit.Ztg. 1922, n°. 25 (Gressmann).

Van Wijk, Republiek en Amerika: Rev. Crit. 1922, n°. 13 (R.)

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 3.** **December 1922.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

J. Vendryes, Le Langage. (L'Évolution de l'Humanité, t. 3). Paris, La Renaissance du Livre. 1921. (Pr. fr. 15).

Ziehier wederom een boek van een Fransch geleerde over de taalwetenschap in het algemeen, en dat, zooals de schrijver uitdrukkelijk zegt, niet een werk is over algemeene taalwetenschap. Immers, om te geven wat hij noemt „un traité de linguistique générale", zou men moeten zijn „un homme capable d'embrasser toutes les formes de langage connues, rompu à la pratique de toutes les langues parlées sur le globe". Wie zou aan dien eisch kunnen voldoen? De schrijver heeft dus niet een volledig en streng systematisch werk kunnen leveren, maar door de behandeling van verschillende onderwerpen, in verband met elkaar, den lezer willen doen zien met welk soort van vraagstukken de taalwetenschap zich bezighoudt. Het handschrift was reeds in 1914 voltooid: men zal hier dus niets vinden van wat eerst gedurende den oorlog de aandacht kan hebben getrokken. Na een inleiding, waarin betoogd wordt dat het vraagstuk van den oorsprong der taal niet tot het domein van den linguist behoort, komen achtereenvolgens de onderdeelen, getiteld *Les Sons, La Grammaire, Le Vocabulaire, Constitution des Langues, L'Ecriture*: men ziet dus dat het boek toch, al is het dan ook onvolledig, op een systematisch werk gelijkt. Een vrij uitvoerige, en zeer moderne bibliographie vindt men aan het slot (de heer van Ginneken is, voorzoover ik zie, de eenige Nederlander die hier wordt vermeld; want den heer A. van Gennep moet men als een Fransch geleerde beschouwen). In een werk als dit zijn twee elementen, de algemeene denkbeelden en de voorbeelden waardoor deze worden toegelicht; voor sommige lezers hebben die voorbeelden alleen waarde in zooverre zij algemeene stellingen kunnen bewijzen, en andere vinden in die bijzonderheden op zich zelf reeds een genoegen, indien zij ten minste nieuw en verrassend zijn. Over die hoedanigheid zullen natuurlijk verschillende lezers verschillend oordeelen. Ik denk dat de Nederlandsche lezers het meest zullen worden getroffen door de vele bijzonderheden die Prof. Vendryes geeft uit het Fransch, en met name door de voorbeelden van het verschil tusschen de taal zooals zij wordt geschreven en zooals zij wordt gesproken: immers de meesten onzer kennen het Fransch vooral uit de boeken. Het is zeer natuurlijk, dat de rijkdom van stof waarover de auteur in dit geval beschikt, veel grooter is dan waar hij talen te pas brengt die ook hij uit boeken heeft moeten leeren, en vandaar dat wat hij geeft over het Duitsch of het Engelsch, ook over het Latijn en het Grieksch, minder nieuw klinkt. Wat hij meedeelt over Celtische talen zal hier te lande niet genoegzaam kunnen gewaardeerd worden, doordat het Celtisch te weinig wordt beoefend; ook sommige talen van het verre Oosten zijn slechts aan weinigen bekend, ten minste het Chineesch of het Annamitisch. Wat daaromtrent wordt gezegd zal dus op de meeste lezers slechts een vagen indruk maken: wie door zijn moedertaal heeft leeren beseffen wat het zegt een taal te kennen als iets volkomen natuurlijks, hij zal zich niet zoo spoedig verbeelden met een ander volk te kunnen meegevoelen, indien hij de taal van dat volk slechts eenigszins uit boeken heeft bestudeerd; ook daarom zal men het denkbeeld van een eenigszins algemeene taalwetenschap als een ver verwijderd ideaal moeten beschouwen: het is niet alleen de veelheid der talen, maar ook het feit van hun verschil waardoor de

geleerden worden belemmerd. Maar toch is het verlangen naar conclusies van algemeenen aard bij vele geleerden zeer sterk, en tot hen behoort ook de heer Vendryes. Hij zegt b.v. p. 228: „L'étymologie des mots isolés n'a pas d'intérêt en elle-même: un fait particulier, même s'il est scientifiquement établi, n'est qu'une amusette si l'on n'en dégage pas un principe général qui puisse s'appliquer à d'autres faits. Or, parmi les étymologies, il y en a beaucoup qui ne comportent pas de conclusions générales ..... Le linguiste ne fait d'étymologie que pour réunir le plus grand nombre possible de procès sémantiques semblables et pour dégager de cette étude les lois générales suivant lesquelles le sens des mots évolue". Misschien is dit zoo voor sommige etymologen, maar zeker toch niet voor alle. Duizenden etymologieën zijn gevonden, en daaronder niet weinige die van groote geleerdheid en scherpzinnigheid getuigen, maar hoe luiden de duidelijk geformuleerde wetten die men daaruit heeft afgeleid? Indien men het werk naar het resultaat in dit opzicht moest beoordeelen, dan zou men het geloof ik liever willen staken: de Semantiek is vooral een naam. En toch zal niemand beweren, dat groote ondervinding en oefening voor den etymoloog overtollig zijn. Maar het gebruik maken van die ondervinding bestaat niet in het toepassen van strenge formules: wat hij noodig heeft is een zekere tact, een fijn gevoel vóor hetgeen waarschijnlijk is of niet. En telkens heeft hij, wanneer hij nieuwe ontdekkingen doet, het aangename besef dat die tact hem alweer opnieuw den weg doet vinden in de mogelijkheden die hij voor zich ziet. De eenige regels van een zekere strengheid zijn voor hem de zgn. klankwetten, en ook hier zijn nog graden van strengheid te onderscheiden, want niet alles wat klankwet heet is even betrouwbaar voor alle gevallen die in aanmerking schijnen te komen. Men kan van taalwetenschap spreken zooveel men wil, maar men zal moeten berusten in de waarheid dat die wetenschap een historisch vak is, zij het ook van een eigenaardige soort: want er is een element van wettelijkheid in dat aan een ander type van wetenschappen doet denken. Dit belet niet, dat geleerden van veel ondervinding, zooals de schrijver van *Le Langage*, van zelf komen tot bespiegelingen van een algemeen karakter, die groote waarde kunnen hebben, doordat zij in een beknopten vorm uitdrukken wat die geleerden over het vak van hunne voorkeur denken. En van die algemeene beschouwingen neemt men met des te meer genoegen kennis wanneer zij in een keurigen vorm worden voorgedragen. Doch het meesterschap herkent men vooral daaraan, dat de meester in een concreet geval de oplossing vindt die anderen niet kunnen vinden, en voor het vertoonen van dit meesterschap is in een werk als dit minder gelegenheid, omdat het in de eerste plaats handelt over algemeenheden die uit bewezen waarheden zijn af te leiden. Bij voorkeur zal men zich daartoe beroepen op feiten waaraan door niemand wordt getwijfeld, maar die daardoor de bekoorlijkheid van het nieuwe missen: immers maakte men gebruik van meer twijfelachtige gevallen, dan zou de discussie daarvan de aandacht afleiden van het algemeene dat de schrijver in het licht wil stellen. En wat volgt uit het zeer bekende is aan de eenigszins deskundigen meestal niet geheel onbekend. Vandaar dat er naast groote geleerden die houden van dit algemeene, andere groote geleerden zijn die er niet veel van willen weten, en zoo iemand was geloof ik bv. Ascoli, die al spoedig geneigd was zeer algemeene beschouwingen „wanhopig elementair" te noemen. Doch aldus voortgaande zou ik in gevaar komen aan het werk van den heer Vendryes niet alle eer te geven waarop het aanspraak heeft, en dit is natuurlijk niet mijn bedoeling. Het is in de eerste plaats zoo helder doordat het zuiver taalkundig is, en niet onder den naam van taalkunde allerlei geeft dat veeleer tot de psychologie of de psysiologie behoort; ook bij andere Fransche geleerden vindt men die behoefte om de taalkunde niet met andere vakken te verwarren. Het werk is in de tweede plaats zoo aanbevelenswaardig, omdat het nergens min of meer onbegrijpelijk is, zelfs niet waar de schrijver zeer subtiele onderscheidingen behandelt. Zoo geeft hij b.v. zijn gevoelen over een quaestie waaromtrent Schuchardt en Meillet zich op verschillende wijze hebben uitgelaten: die van het begrip van verwantschap tusschen talen. A priori is het niet te denken, dat twee geleerden van zooveel ondervinding het over zulk een begrip inderdaad oneens zouden zijn, en ieder weet dat van verwantschap zooals bij menschen hier geen sprake is, dat men zich dus bedient van een oneigenlijken term waaraan men eene conventioneele beteekenis moet geven. Doch toen men, nu reeds lang geleden, dien term invoerde, heeft men die moeilijkheid niet goed beseft, en later heeft men aan een reeds bestaanden term een helder begrip moeten verbinden. Iedere taal neemt in den loop der tijden vreemde elementen in zich op: dit is het normale, en in menig geval kunnen die elementen aan de taal een ander karakter geven; zal men zeggen dat daardoor de verwantschapsbetrekkingen van die taal worden veranderd; of zal men zeggen dat de taal dezelfde gebleven is, wanneer de achtereenvolgende geslachten altijd het gevoel hebben gehad dat zij dezelfde taal spraken als hunne ouders? Dit is de opvatting van Meillet, die met de classieke opvatting het meest overeenkomt. Schuchardt daarentegen wil aan het hier genoemde besef niet zooveel belang toekennen, hij meent dat het volstrekt niet altijd zoo levendig is, en dat het voornaamste gevoel altijd de behoefte zal zijn zich verstaanbaar te maken. Men kan het criterium van verwantschap zoeken in gramatische vormen, waarvan men beweert dat zij nooit uit vreemde talen worden overgenomen; doch er zijn talen die zoogoed als geen grammatische vormen hebben, en waar men dus alleen het woordenboek tot zijn dienst heeft, dat echter zeer goed uit grootendeels uitheemsche woorden kan bestaan. Volgt men dezen gedachtengang, dan begint het begrip *verwantschap*, dat eerst vrij helder scheen, nevelachtig te worden. Men leze wat de heer Vendryes hierover zegt p. 340-366. Ten slotte wil ik opmerken, dat Schuchardt in 1917 (in zijn verhandeling *Sprachverwandtschaft*) herroepen heeft wat de schrijver p. 343 aanhaalt; in zijn stuk van 1917 zegt Schuchardt: „Ich benutze die Gelegenheid um die Deutung des *-s* in einem indoport. *gobernadors casa* als eines engl. Genetiv *-s*, die ich früher einmal gegeben habe, zu berichtigen; *s* steht für *su* (dem G. sein Haus").

Groningen. A. Kluyver.

E. Drerup, Homerische Poetik. Erster Band, **das Homerproblem in der Gegenwart** von **Engelbert Drerup.** Würzburg, Selbstverlag des Herausgebers. 1921. (Verkrijgbaar bij Dekker en Van der Velde, Utrecht).

Een deel van vierhonderd en tachtig pagina's over Homerus en de homerische poëzie te schrijven nà Cauer, Finsler, Jebb, Leaf, v. Leeuwen, Wilamowitz (om van Bethe, Chadwick en het verdere alfabet te zwijgen) is een daad, die tegenwoordig alleen zou mogen worden begroet, als de schrijver aan bekende gegevens nieuwe conclusiën ontlokte of deze gegevens op klaarder wijze dan tot dusverre geschiedde ten toon stelde. De doornige haag, die om de beide epen heengroeit — een haag van critisch-analytisch-synthetisch-aesthetisch gewas, waartusschen grammaticale ranken zich slingeren en schuchtere bloemknopjes schuilen van etymologischen stam —, onttrekt langzamerhand het dichtwerk zelf aan het oog. Wie niet in de struiken blijft hangen, komt mat en moe van inspanning binnen de heg. Zal men dan maar door het schoolpoortje sluipen en, zich het bestaan van het vlechtwerk der homerische kwesties ontveinzende, aan het lezen van de poëzie zelf zich geven? Wie op een mooien dag zulks aanvangt, ontdekt 's avonds, dat hij met een probleem te bed zal gaan. Kinderen kunnen nu eenmaal een horloge niet zien loopen of hooren tikken zonder dat het verlangen opkomt het open te maken en het wonderraderwerk van nabij te zien. Diezelfde magische aantrekking oefent nu ook het homerische raadsel op elk uit, die geleerd heeft met aandacht te lezen. Ongevoelig er voor blijven slechts zij, die niet leerden lezen, niet leerden zien, maar zich met een onbestemd gevoel van mooi vinden tevreden leerden stellen bij eene vertaling van ongeveer en om-ende-nabij. Zóó zijn er; zoo zullen er steeds meer komen.

Wie echter door de homerische sfinx gegrepen is en door die ondoorgrondelijke oogen aan het peinzen is gegaan, moet te eeniger tijd zich uiten. Zoo groeit de rij der boeken over Homerus nog dagelijks en welk een arbeidskracht zich in den dienst van dit onderzoek stelt, getuigt Drerups jongste werk.

Men zou paradoxaal mogen beweren, dat het eigenlijk zwaarder valt een dik boek te lezen dan een dik boek te schrijven. Wie vindt den tijd alleen voor Homerus drie deelen elk van circa 500 blz. door te werken? Deel I wil het fundament zijn van eene in II en III uitgewerkte aesthetische analyse van Ilias en Odyssee. Een vierde deel, dat de resultaten der analyse systematisch samenvat, zou moeten volgen, indien „gegenwärtige schwierige Druckverhältnisse" het niet belemmerden! Men geve zich rekenschap van de werkkracht eens auteurs, die na 1500 pagina's met dit excuus tot u komt. Mochten echter zulke cijfers iemand afschrikken Drerups eerste deel ter hand te nemen, zoo wil ik aanstonds mededeelen, dat ik dit boek als verpoozing las. Want het heeft de kapitale deugd leesbaar te zijn. Klaar en frisch in markanten stijl schrijdt het voorwaarts met rustige vastheid. Anderen mogen sceptischer worden, hoe meer zij zich in de befaamde kwesties verdiepen, de Würzburger hoogleeraar voelt zich op vasten bodem en slingert vandaar met krachtige hand scherpe, goed gemikte, schichten naar zijne tegenstanders, die moeten boeten voor apodictische beweringen of trouw aan valsche leuzen.

Zeer geslaagd komt mij voor het hoofdstuk te zijn over Homer und die Volksepik. Niemand heeft de comparatieve eposbeschouwing breeder behandeld dan hier geschiedt. De geschiedenis der mythologische beschouwingswijze moge daarnevens worden genoemd. Bij andere capita zal de belangstelling ietwat dalen, hetzij omdat soortgelijke beschouwingen reeds uit andere auteurs bekend waren, hetzij, wijl de weerlegging van een aprioristischen epos-opbouw, waaraan men toch niet geloofde, geen attractie heeft. Evenwel, na dit uitvoerige voorwerk zullen wij afwachten, wat Drerups Iliasanalyse zelf brengen zal. De voorproef kreeg de lezer er reeds van in een werk van 1913: Das fünfte Buch der Ilias, waarin tweehonderd vijftig bladzijden gewijd zijn aan de psychologische ontleding eener enkele rhapsodie. Dit was naar Drerups verklaring slechts een Querschnitt der homerischen Kunst. Wat volgt zal een Längsschnitt zijn.

Dat het hier aangekondigde boek zóó breed opgevat, noodwendig fundament is voor zulke eene kunstzinnige beschouwing, kan ik niet aannemen. Liever wil ik gelooven, dat de schrijver zijne uitvoerige en goed gecomponeerde prolegomena op het epos in wijderen kring wilde bekend maken. Wij zien daaruit, dat hij de positieve waarde der critisch-analytische methode der 19e eeuw beslist ontkent, in het epos een „einheitlichen" Plan vindt, dat met phaenomenaal epische techniek is doorgevoerd en waarin de enkele onvolkomenheden „menschlich bedingt und dadurch liebenswürdig" al het harde eener strenge compositie bannen.

Hier ontbreekt de ruimte om de vraag te beantwoorden, of het liefdevolle oog van Drerup in het troetelkind niet bijwijlen ernstige karakterfouten voor aanminnige ondeugendheidjes aanziet. Het is bovendien uitgesloten, dat in homericis door discussie overeenstemming valt te bereiken. Hier spreekt te luid het temperament. De Unitariërs hebben hun hart aan de kwestie verpand en in 't algemeen maakt de liefde hen sterk. Deze warmte straalt ook in Drerups betoog; zij doet hem een kleurrijken stijl vinden, vergelijkingen vinden tusschen Homerus' Kleinkunst en de Altaarstukken der gebroeders van Eyck. En daar „Homerus" ons pronkjuweel blijft, welks schoonheid de inkervingen van het splijtende mes merkwaardig overstraalt, sluiten wij Drerups boek met een tevreden glimlach van verstandhouding.

Leiden. J. Vürtheim.

E. Drerup, Homerische Poetik. Dritter Band, **die Rhapsodien der Odyssee** von **Franz Stürmer.** Würzburg, Selbstverlag des Herausgebers. 1921. (Verkrijgbaar bij Dekker en Van der Velde, Utrecht).

In den eersten band gaf Drerup een welgeschreven overzicht van den stand der homerische problemen, om — na afgerekend te hebben met de analytische kritiek — het fundament te leggen voor eene aesthetische waardeschatting der epen, die voor de Ilias door hem zelf in band II, voor de Odyssee door Stürmer in band III zou worden persklaar gemaakt. Voorloopig vertelde hij ons reeds, hoe hij zich de Ilias ingedeeld voorstelde in 18 rhapsodieën van gemiddeld 870 verzen, de Odyssee in 15 van circa 800 verzen, eene indeeling die dus met de alexandrijnsche boektelling breekt. Afgescheiden van deze cijfers zal men voor het prijsgeven dier oude dwaze versnijding in tweemaal 24 boeken wel wat kunnen

gevoelen. Doch verder zou worden aangetoond, dat elke rhapsodie streng symmetrisch was opgebouwd naar het principe der dreiteiligen Gliederung, en wel volgens het Kerngesetz (als de hoofdzaak in het middenstuk ligt), het Dreistufengesetz (hoofdzaak aan het slot), of wel volgens het Szenenspaltungsgesetz, als eene scène in tweeën gedeeld en daartusschen een nieuw element gedrongen is. Verder zouden wij zien, hoe de Einzelszenen wederom volgens ditzelfde geometrische beginsel zoo zijn te splitsen, dat een künstlerisches Gleichgewicht voortdurend den dichter zal blijken te hebben beheerscht.

Thans, nu Stürmers behandeling der Odyssee voor ons ligt, kunnen wij zien, waartoe Drerups methode heeft geleid. In ongeveer 575 dicht gedrukte bladzijden wordt de Odyssee ons in haar schoonheid ontvouwd. Stürmer is in de Odyssee thuis, sinds lang en goed. Het was hem toevertrouwd hier anderen rond te leiden. Zoo zal men goede opmerkingen van hem hooren. Maar ieder weet bij ervaring, hoe moeilijk het is den inhoud van een uitgebreid dichtwerk in proza weer te geven zonder dat de spankracht van het woord verlamt. Te meer, als het een bekend dichtwerk is en de paraphrase meer beproefd. Ook zou men willen, dat — als zulk een aesthetische rondgang onder leiding van een steeds pratenden cicerone nu eenmaal wenschelijk is — de gids over meer persoonlijken stijl beschikte. Misschien is het onredelijk tegenover een stuk werk als hier is afgeleverd zooveel te eischen; doch.... inest quaedam vis dormitiva. Gaandeweg is het beter gelukt, maar aanvankelijk vooral loopt de inkt niet uit de pen. Voorts die schemata na elke rhapsodie en erger nog de Anmerkungen: „5. Der I Ht. zeigt Sch. a im Vh. V. 5 : 13 : 2 (ann.); alle 3 A. sind dr.; I u. III zeigen umgekehrtes Sch.: (ann) aab u. abb. II zeigt Sch. b mit stark vermindertem Mst. im Vh. von 5 : $1^1/_2$: 7 (ann.). Die Sz. zeigen folgende T.: 3, 3, 2; 2, 2, 2, sodasz u. s. w." Moeten wij nu waarlijk door zulke telegraafcodices tot de schoonheid der Odyssee doordringen? Gesteld al, dat de dichter zijn werk naar zulke getalverhoudingen had gebouwd, zou het dan niet eene hoofdverdienste van hem zijn, dat vóór Drerup nog niemand achter dit geheim gekomen is? En zouden wij niet tot Drerup moeten zeggen: „och, had ons uwe ontdekking maar bespaard! Want door de poëzie schemeren thans uwe cijfers heen en gij wildet ons juist tot hoogere aesthesis opvoeren." Waarbij nog komt, dat heel die getallenkraam opgetrokken is op de zuiver subjectieve indeeling in 15 rhapsodieën!

Wie de Odyssee interpreteert, zal op deze en gene plaats gaarne eens opslaan, wat Stürmer er van zegt. In zooverre is het gemakkelijk eene doorloopende expositie tot zijne beschikking te hebben. Wij vreezen echter, dat de navorscher niet altijd vinden zal wat hij zocht, n.l. een duidelijk geschreven antwoord op een scherp gestelde vraag. Want aesthetici zijn lieden van veel tijd, veel woorden en veel papier. Zij verstoppen elk goudstukje in een baal wol en er zijn balen onder, waarin het goud ontbreekt. Ook waar het goud verguldsel blijkt te zijn. De aestheticus is een voortreffelijk man, maar men moet niet dagelijks met hem aanzitten. Zoo is mij eene fijne opmerking over eene Homerus-plaats eene delicatesse. Maar circa 500 bladzijden dicht gedrukt vol opmerkingen, verdraagt de beste maag kwalijk.

Zal men de aanstaande philologen met deze spijze opkweeken?

Bevrijd van de rodomontades der eloquentie begonnen wij juist voor lacoonsche apophthegmata te gevoelen. Maar als Duitschland voorgaat?

Stürmers boek heeft ons — met alle appreciatie voor het gebodene — voor Drerups methode niet ontvlamd. Misschien lukt het Drerup zelf met de Ilias.

Leiden. J. Vürtheim.

Fr. Klingner, De Boethii Consolatione Philosophiae. (Philologische Untersuchungen, herausg. von A. Kiessling und U. von Wilamowitz-Moellendorf, 27es Heft). Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Pr. M. 18 + toeslagen).

Deze studie over het meest verspreide leesboek van de middeleeuwen wordt aangediend als een hulde aan Dante, die het best van alle middeleeuwers in den geest van deze „anima santa" (Par. X, 125) heet te zijn doorgedrongen, en die zelf in Boethius' boek den troost vond in eigen zieleleed.

Schr. zegt zich voor te stellen, „non id agere, ut auctores Boethii indagentur," maar „id ostendere, quod eius est proprium" (p.l.). Toch blijkt veruit het grootste deel van het boek besteed aan naspeuring van hetgeen Boethius in vorm en inhoud van zijn werk aan oudere schrijvers verschuldigd is. Daarmee wordt het oordeel van Praechter (bij Ueberweg-Heinze I, 678) bevestigd: „diese Consolatio ist weder in der Form, noch im Inhalte eine originale Leistung ihres Verfassers."

Wat dan wel de verdienste van Boethius geweest is? Schr. ziet die vooral hierin, dat hij de menigvuldige wijsgeerige stijlvormen van de oudheid, menippeische satyren, stoische en cynische diatriben, platoonsche dialogen, aristotelische verhandelingen, tot één geschrift heeft weten te verwerken. Door die zuiver-formeele beschouwing wordt, dunkt mij, Boethius beslist te kort gedaan. Ik zie in de Cons. Phil. iets meer dan een bloemlozing van wijsgeerige woordkunst, en waardeer den „laatsten romein" het meest om zijn middelaarschap tusschen oudheid en middeleeuwen, dat bij den ondergang van de romeinsche beschaving de hooge zedelijke waarde van de antieke wijsbegeerte aan het christelijke westen in vollen luister vertoond heeft.

Was 't B.'s bedoeling, om in de C. Ph. zich tot zuiver wijsgeerige theorieen en argumenten te beperken, dan verliest de vraag naar zijn christelijke overtuiging veel van haar belang. Temeer, nu de identiteit van den schr. der C. Ph. met dien der Opuscula Sacra voor goed is bewezen, kan men van de overige geschriften van B. abstractie maken, en hem hier eenvoudig als wijsgeer beschouwen. Grabmann vindt „das darin (n.l. in de C. Ph.) gezeichnete Gottesbild so christlich warm und wahr, dass man, selbst wenn keine entscheidende äussere Belege für das christliche Bekenntnis des letzten Römers zur Verfügung stünden, in B. einen christlichen Denker zu sehen berechtigt ist. (Gesch. der scholast. Methode, I, 163) Schr. heeft echter m.i. terecht aangetoond, dat de Godsidee in de C. Ph. een meer neoplatoonsch karakter draagt, en dat met name de uitingen van vroomheid in het boek echt neoplatoonsch getint zijn. Hoogstens negatief zou men het christendom van den auteur kunnen bewijzen, doordat hij nergens het christelijk dogma of de christelijke zedeleer aantast. Schr. tracht nog hier en daar positieve sporen van christendom te ontdekken, die echter m.i. wel een bekend-zijn met christelijke ter-

minologie, maar geen eigenlijken gedachteninvloed kunnen bewijzen. Als b.v. B. bidt (lib. I, cap. 5), „uti quae coelum terras quoque pax regeret," en dus op neoplatoonsche wijze in den aardschen mikrokosmos een nabeelding wenscht te zien van de harmonie in het heelal, denkt schr. (p. 5) aan de bede uit 't Onze Vader: **γενηθήτω τὸ θέλημά σου, ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς** (Mt. VI, 10), waar **θέλημα** van den Vader toch wel een heel anderen zin heeft dan de neoplatoonsche wereldorde. Zelfs noemt schr. de uitdrukking „deo adhaerere" zuiver christelijk (p. 101), terwijl toch heel de christelijke mystiek die door Ps-Dionysius eerder kent als vertaling van het plotinische **συνάπτω** (Enn. V, 3, 10 en VI, 9. 10) dan van het paulinische **κολλάω** (ICor. VI, 17).

Met meer succes werkt schr, waar hij de niet-christelijke bronnen van B.'s geschrift nagaat. Hier komt hij tot merkwaardige resultaten, die hier en daar iets wezenlijk nieuws brengen. Men nam tot nu toe algemeen met Usener aan, dat in Lib. II van Cap. 4, 38 af de verloren Protreptikos van Aristoteles, verwerkt in Cicero's Hortensius, of wellicht in een jonger geschrift, benut was. Schr. zet daartegenover (p. 8, vlg.), dat geen positief verband met den Hortensius kan worden aangetoond, wel echter met Somnium Scipionis (uit de Rep. VI), waaruit hij besluit, dat B. den Protreptikos niet navolgt, maar op de wijze van de cynisch-stoische diatribe te werk gaat. Deze conclusie lijkt mij echter niet voldoende gegrond. Met Zeller (Phil. der Gr. II. 2, 62) houd ik 't tegen Usener voor waarschijnlijk, dat de Protreptikos niet den vorm droeg van een dialoog, maar van een voortloopende voordracht, die, *ook* in Somnium Scipionis verwerkt. B. tot voorbeeld gediend heeft, zoodat schr. gegevens in deze zeer wel met de oudere van Usener zijn overeen te brengen. Dat afgezien hiervan de invloed der cynisch-stoische diatribe op B. merkbaar is, geef ik gaarne toe. Ook het verband van Lib. III, cap. 1 met Plato's Politeia VII acht ik door schr. overtuigend bewezen; eveneens zie ik met hem in Lib. III, carmen 9 een „summa religionis platonicorum", waarvan de gedachten meer aan den Timaios, kleur en stemming aan Plotinus en Proclus herinneren. Een direct verband met Plotinus schijnt nauwelijks aan te wijzen, wel echter met Proclus, terwijl hier en daar zoowel met dezen als met Plato's Timaios haast letterlijke overeenkomst bestaat. Zoo: „(mundum) perfectas iubens perfectum absolvere partes" (*v.* 9) naast **ἵνα ὅλον ὅτι μάλιστα ζῷον τέλειον ἐκ τελείων τῶν μερῶν εἴη** Tim. 32 d. en „stabilisque manens das cuncta moveri" (*v.* 3) naast **ἀφ' ἑαυτοῦ μένοντος πάντα παρήγαγεν** (Proclus, in Tim. I. 396, 25). (Aan een vage gelijkenis met Ps. CXLVIII, 5 „quia ipse dixit et facta sunt, ipse mandavit et creata sunt" kan hier geen waarde gehecht worden.). Het derde boek volgt trouwens ook naar den vorm niet meer de diatribe, maar de platoonsche dialogen.

Bij het vijfde boek merkt schr. terecht op, dat B. de wilsvrijheid niet behandelt in verhouding tot het fatum als wet van algemeene causaliteit, maar met betrekking tot de voorkennis Gods. De vraagstelling moge hier ontleend zijn aan de patristiek, de wijze van behandeling is geheel neoplatoonsch.

Ten slotte deelt schr. de C. Ph. trots platoonsche, aristotelische en stoische invloeden in bij een eigen soort van geschriften, die alle dit gemeen hebben, dat er de wijsheid wordt voorgesteld als door de Godheid of door van de Godheid gezonden personen aan den schr. medegedeeld. Als voorbeelden noemt hij den Poimandros van Hermas Trismegistos, den Pastor Hermae en 't z.g. 4e boek van Esdras. Deze indeeling lijkt mij vrij arbitrair, daar alle verder verband met de genoemde geschriften ontbreekt, en daar B.' werk èn in volmaaktheid van vorm, èn in rijkdom van gedachten, èn in breedheid van blik zeker veel hooger staat.

Rolduc. Ferd. Sassen.

Silviae vel potius Aetheriae Peregrinatio ad Loca Sancta, hsgg. v. **W. Heraeus.** (Sammlung vulgärlat. Texte). Heidelberg, C. Winter. 1921. (Pr. *f* 1.—).

Het feit dat een tweede uitgaaf van de *Peregrinatio* noodig is gebleken bewijst wel hoezeer het belang ervan door Romanisten wordt gevoeld; trouwens de kommentaar van Löfstedt heeft er ten zeerste toe bijgedragen de aandacht op onze tekst te vestigen.

Deze uitgave reproduceert vrijwel onveranderd de eerste van 1908. Zij bevat bovendien een lijstje titels van sedert verschenen werken over de *Peregrinatio*, enkele „Berichtungen und Zusätze" en excerpten uit onze tekst, die zich in een hs. te Madrid bevinden en die de Bruyne in de *Revue Bénédictine*, XXVI (1909), gepubliceerd heeft. Deze handige uitgaaf van een voor theologen zoowel als filologen belangrijke tekst zal zeker in veler handen komen en goede diensten bewijzen.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

Olga Rinck-Wagner, Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1572) mit besonderer Berücksichtigung seiner politischen Tätigkeit. (Historische Studien herausgegeben von Dr. E. Ebering, Heft 138). Berlin 1919. (Pr. M. 4.80). 111 bladzijden. (Hoofdstuk 5 en 6, blz. 52—85, zijn ook als Dissertatie Freiburg i. B. verschenen).

De schrijfster meent dat er na de boeken van Ten Brink, Moorrees en Lorentzen nog behoefte bestaat aan een kritische beschouwing van Coornhert's leven. Wij stemmen haar dit toe; haar boekje geeft echter slechts zeer ten deele wat wij van deze gewenschte monografie zouden verlangen. De overgeleverde, in hoofdzaak op het „Leven" voor C.'s werken (1630) berustende feiten dienen in alle opzichten aan betrouwbare historische bronnen te worden getoetst. De schrijfster doet dit eenigszins voor dat gedeelte van C.'s openbare leven, dat in onmiddellijk verband staat met de geschiedenis van den opstand. In het bijzonder put zij uit de Brusselsche archieven, waar zij de acta van den bloedraad raadpleegde. Het hoofdstukje over C.'s proces bevat zeker nieuws; bepaalde heuglijke verrassingen geeft het echter niet. Daartoe is de liefde van de schrijfster voor hetgeen ons als eigen historie warm doet worden, wellicht te zwak geweest. In de voorafgaande hoofdstukken echter heeft zij zich willens en wetens aan de overlevering gehouden en „auf einen jedesmaligen Quellennachweis verzichtet". Hierdoor verliezen deze hoofdstukken hun reden van bestaan, althans voor de nederlandsche wetenschap. En ook als voorlichting voor het duitsche publiek kunnen wij ze niet prijzen. Een algemeene waardeering van C.'s letterkundige werkzaamheid, overgenomen uit den ouden Van der Aa, een apodiktische mededeeling over het auteurschap van het Wilhelmuslied op gezag van N. G. van Kampen, zijn aanwijzingen van geheel onvoldoende kennis onzer

letterkundige geschiedenis en vaklitteratuur. Elders blijkt de schrijfster weliswaar ook Kalff's Geschiedenis d. 16e eeuw en zelfs Prinsen's Handboek te kennen. Hier missen wij echter in haar werk het overzicht en het inzicht; en zulk nutteloos werk is te betreuren. Waarom echter is er niet reeds eerder een nederlandsch proefschrift over Coornhert verschenen, dat aan de eischen onzer staatkundige en letterkundige historie voldoet? Dat werk is nog te doen; maar de nederlander die het onderneemt zal zeker rekening moeten houden met de pogingen tot aanvulling en verbetering der traditie in dit duitsche boekje gedaan.

Leiden. Fr. Kossmann.

Joachim Rachel, Zwei satyrische Gedichte, Der Freund und der Poet, nach den Kopenhagener Handschriften herausgegeben von **A. Lindqvist.** Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, O. Harrassowitz. 1920. (Pr. kr. 3).

In het Februari-nummer van dit tijdschrift wees ik naar aanleiding van Lempicki's *Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft* op den geweldigen invloed, theoretisch en practisch, dien dichters-geleerden als Heinsius, Vossius en Scriverius op Opitz uitoefenden. Van Opitz is dan de Duitsche renaissance-poëzie der zeventiende eeuw volstrekt afhankelijk. Dat geldt voor Gryphius, dien ik in het Octobernummer naar aanleiding van Flemming's boek behandelde, dat is in niet mindere mate met Joachim Rachel het geval.

Hij is de Juvenalis van de Duitsche renaissance-poëzie. Geboren te Lunden in Dithmarschen, bezocht hij het gymnasium in Hamburg en studeerde te Rostock klassieke philologie. Literair sloot hij zich aan bij zijn hoogleeraar in welsprekendheid en dichtkunst. Andreas Tscherning en aan een van diens voorgangers, den platduitschen dichter Johann Lauremberg. Beide invloeden laten zich in zijn werk onderscheiden: als dialectdichter is hij bekend geworden door zijn boerinnenlied:

Nu, min Dochter, zegg von harten....

Zijn tijdgenooten stelden zijn geleerde poëzie hooger. Het zijn zes satiren, vereenigd in een bundel: *Joachimi Rachelii Londinensis Teutsche Satyrische Gedichte, Frankfurt* 1664. Zij behandelen de onderwerpen, die hem ethisch het meest belang inboezemden: *Das Poetische Frauen-Zimmer oder Böse Sieben, Der Vortheilige Mangel, Die gewünschte Haussmutter, Die Kinder-Zucht, Vom Gebeth, Gut und Böse.* Van dezen druk zijn tal van exemplaren bewaard gebleven in Duitsche bibliotheken.

Dit is ook het geval met een uitgave uit het jaar 1677: *Joachimi Rachelii Londinensis Neu-Verbesserte Teutsche Satyrische Gedichte, Mit Fleiss übersehen, von vielen hiebevor mit untergelauffenen Trukkfehlern corrigiret, und mit der Siebenden und Achten Satyren, als der Freund und der Poet genannt, welche noch niemahls im Trukke haussen gewesen, vermehret, und zum ersten mahl in offenen Trukk bracht,* Oldenburg, Gedrukkt und verlegt durch Joh. Erich Zimmern, Buchdrukkern daselbst.

De mededeeling, dat de zevende en achtste satire, *der Freund* en *der Poet*, nooit te voren waren gedrukt, wekt onze belangstelling: zij vormt het uitgangspunt van een philologische quaestie. De verantwoordelijkheid voor deze verzekering komt geheel voor rekening van den uitgever Zimmer, want Rachel zelf was acht jaar te voren (3 Mei 1669) gestorven.

In tegenspraak met Zimmer's mededeeling vermeldt Goedeke als aparte drukken: *Der Freund*, Kopenhagen, 1666 en *Der Poet*, Kopenhagen, 1666. Exemplaren van deze drukken zijn echter in geen enkele bibliotheek, voorzoover bekend, voorhanden. Karl Drescher, die in de *Neudrucke deutscher Literaturwerke des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts* Rachel's *Satyrische Gedichte* heeft uitgegeven (Halle a. S. 1903) zegt daarover in zijn inleiding: „Hier scheint Nasser (*Vorlesungen über die Geschichte der deutschen Poësie*, Altona und Leipzig 1800) Verwirrung angerichtet zu haben. Er spricht (S. 339) von dem Drucke der einen Satire (*Poet*) 1666 zu Kopenhagen, ohne dass der Ursprung seiner Notiz zu kontrollieren ist." Latere philologen hebben dan blijkbaar deze oncontroleerbare mededeeling verder geëxploiteerd: Schröder spreekt in zijn uitgave (1828) van *twee* „Separatdrucke" onder de toevoeging „von der letzteren (Satire) wenigstens kennt man eine Ausgabe 1666 zu Kopenhagen gedruckt"; Sach geeft in zijn monographie (1869) de interessante, maar verder niet bevestigde mededeeling: „*Der Freund* und *der Poët*, beide auf Tschernings Kosten kurz vor seinem Tode gedruckt." Dit is dan blijkbaar de bron voor Goedeke.

Heeft dus de uitgever gelogen, toen hij in 1667 op zijn titelblad drukte: „noch niemahls im Trukke haussen gewesen" en in een *Zuschrifft* er de uitweiding „mit der Siebenden Satyren *der Freund* und der Achten *der Poet* benahmet (welche beyde von einem vornehmen Patrone auf inständiges anhalten überkommen, und noch niemahls in Trukk gewesen) vermehret" aan toevoegde? Waarschijnlijk niet. Zooiets aan te nemen, heeft reeds zoo dikwijls tot overhaaste conclusies aanleiding gegeven. Juist in mijn Grimmelshausen-publicaties heb ik tal van dergelijke philologische eigenwijsheden kunnen redresseeren, door vertrouwen te stellen in uitdrukkelijk gedane mededeelingen van uitgever en auteur.

Het komt mij dan ook voor, dat wij onvoorwaardelijk hebben aan te nemen, dat Zimmer geen drukken van *Der Freund* en *Der Poet* gekend heeft. Wij kunnen zelfs nog een stap verder gaan: geen der beide satiren zal in den boekhandel verschenen zijn. De mogelijkheid van „Privatdrucke" blijft open. Maar toch ook al weer niet op Tschernings kosten, want deze was zeven jaar te voren gestorven. En waarom juist te Kopenhagen?

De bovenvermelde publicatie van Axel Lindqvist werpt op deze quaestie een nieuw licht. Hem is gebleken, dat de koninklijke bibliotheek te Kopenhagen afschriften bezit juist van deze zevende en achtste satire. Beide handschriften worden door Lindqvist nauwkeurig beschreven; dat van *der Poet* dateert volgens hem uit de zeventiende eeuw; omtrent het andere deelt hij slechts mede: „die Schrift ist regelmässig, fest und kräftig, sehr gewandt und macht durchaus den Eindruck, von einem Berufsabschreiber, Kanzleibeamten o.dgl. herzurühren".

Deze vondsten nu vormen een zeer gewenschte bevestiging van Drescher's hypothese, dat er inderdaad geen drukken van deze beide satiren ouder dan 1677 hebben bestaan en dat de vermelding van een Kopenhagenschen druk bij Nasser eenvoudig een vergissing met een daar bewaard handschrift is geweest, die dan door Schröder en Sach, zelfs door Goedeke, verder is gecolporteerd

Met deze opvatting klopt Zimmer's uitlating, dat hij deze satiren met moeite „von einem vornehmen Patronen auf inständiges anhalten" zou hebben losgekregen.

In bovenstaande uitgave publiceert Lindqvist beide satiren naar het handschrift en vermeldt als varianten onder den tekst de afwijkingen van Zimmer's druk, dien wij sinds 1903 ook bij Drescher kunnen consulteeren. Op verschillende plaatsen geeft het Kopenhagensche afschrift tegenover den druk de juiste redactie. Zoo luiden de versregels *Freundt* 155-156 bij *Zimmer*, resp. *Drescher*:

Sieh da, es gilt drauf hin, das halt' und glaube nur,
Dass ich ein redlich Hertz in meinem Leibe führ.

Lindqvist geeft ons de blijkbaar juiste redactie:

(Sieh da! Ess gilt drauff hinn.) Das halt' und glaube mir,
Dass ich ein redlich Hertz in meinem Leibe führ.

Vormt Lindqvist's publicatie een welkome bijdrage tot de tekstcritische behandeling van Rachel's satiren en een te waardeeren aanvulling van Drescher's voortreffelijke uitgave, nog belangrijker schijnt mij het feit te zijn, dat daardoor in het licht wordt gesteld, dat inderdaad de Oldenburger boekdrukker J. E. Zimmer in het jaar 1677 een daad van piëteit verrichtte, door aan de zes gedrukte satiren van den reeds lang gestorven dichter twee tot dusver niet door den druk bekende toe te voegen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

Ordbog over Det danske Sprog grundlagt af Verner Dahlerup.... udgivet af det danske Sprog- og literaturselskab. Tredje bind. Bræ-Dö. Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1921.

Voor een bespreking van het doel met dit werk beoogd en de wijze waarop dit nagestreefd wordt verwijs ik naar *Museum* XXVI, 103, voor twee verdere recensies naar *Museum* XXVII, 13 en XXVIII, 83. De Redactie vraagt nu slechts om een zeer korte aankondiging. Daarom beperk ik mij tot een paar enkele opmerkingen. Kol. 38 wordt de spreekwijze *krummer er ogsaa bröd, — sagde fanden, han slugte skrædderen* [var. *smuler* voor *krummer*], geciteerd, waarvan de pointe menigeen zal ontgaan die niet aan de rol denkt welke de kleerenmakers in 't volksgeloof spelen; hier had naar Dania I, 165, III, 184 en Feilberg's *Ordbog over jydske Almuesmaal*, [III, 323 v. v. die prachtige fundgrube voor de internationale *folklore*] verwezen kunnen worden. Dat *brækage* werkelik uit het eng. *breakage* stamt valt te betwijfelen; zou het niet eerder gelijk zoveel nederl. woorden een directe verbinding betekenen met het ook in 't Deens nog aktief bestaande suffiks — *age*? (cf. b.v. De. *lækkage* dat wegens de vokaal toch duidelik bij *lække* hoort). Hoe het *intr. bære* [kol. 230] een verdere ontwikkeling van 't *transitieve bære* zijn kan, is niet duidelik. Daar reeds in 't O. N. en 't O.E. een intrans. bera, bæran voorkomt, zal ook 't moderne intr. w.w. (evenals ndl. *-baar* in *kostbaar* en *-beren* in *ontberen*) wel geen verdere, eerder een vroegere, parallelle, ontwikkeling representeren. In Kol. 253 ontbreekt merkwaardigerwijze (zelfs een verwijzing naar) Holberg's *the de böf* [en compliment de Böf! Barselstuen IV, 4] waar Ibsen in zijn *Kjærlighedens Komedie* zulk een vermakelik gebruik van maakt: Kjærlighed de boeuf. Bij *bönhas* had naar Z. für D. Wortf. 8, 191 verwezen moeten worden. Dat deense fonetici werkelik het bestaan van een stemhebbende *d* in 't Deens erkennen [Kol. 376] mag wel even met voldoening aangestipt worden; 'de' *d* is dus niet altijd stemloos! Bij *Danelag* wordt niet aangegeven dat *lag* hier toch in de *eerste* plaats zeker wel op het territorium slaat waar die Deense wet gold; zie Herrigs Archiv 117 een uitvoerige behandeling van dit woord. En om onze Nederlandse Anglisten eens een lekker hapje voor te zetten, vermeld ik ten slotte alleen nog de hoogst belangrijke verwijzing in v. *dansker* naar een artikel in het Finsk tidskrift, 1920, 63. ff., waar bewezen wordt dat Shakespeare ten onrechte het woord dansker gebruikt als = deens; oorspronkelik zou het duiden op wat uit Danzig komt, welke betekenis ook het woord dansk heeft in de citaten in de N.E.D. [p. 29] die het daar als *danish* verklaart. Men zie ook een interessante noot op p. 160 van de laatste Deense Hamletvertaling, door V. Österberg, Gyldendal, Kopenhagen, 1921.

Gent. H. Logeman.

H. Schurter, Die Ausdrücke für den „Löwenzahn" im Galloromanischen. Halle, Max Niemeyer. 1921.

Als „zweites Heft" der bij Max Niemeyer te Halle uitgegeven *Sprachgeographische Arbeiten* biedt Hans Schurter een omvangrijke reeks Galloromaansche namen voor den leeuwentand.

Na eene beschrijving der plant, geciteerd uit Nemnich's *Allgem. Polyglotten — Lexicon der Naturgeschichte* (1793) en waarin wij tevens een menigte Duitsche, Fransche en Latijnsche namen der plant aantreffen, zoomede eenige aanwijzingen omtrent haar economisch nut, stelt Schr. zich de vraag, of de leeuwentand aan de oude Romeinen bekend was. Hoewel, naar Schrijvers aanhaling op p. 33, de Latijnen en Grieken volgens Carl Stephanus (*De re hortensi libellus*) de Cicerbita en Sonchus gekend hebben, een soort sla of cichorei, meent hij de vraag ontkennend te moeten beantwoorden. Een Latijnsche naam, zoo die al bestaan mocht hebben, kon daarom geen levensvatbaarheid genoeg hebben, om 2000 jaar lang bewaard te worden en van mond tot mond te gaan.

Eerst de plantenglossaria der XIIIe en XIVe eeuwen vermelden, thans nog in woord en schrift bestaande, namen voor den leeuwentand, zooals dens leonis, rostrum porcinum en caput monachi. Het Arabische taraxacum is niet in de volkstaal doorgedrongen.

Met een zelfs voor Duitsche onderzoekingen merkwaardige nauwgezetheid geeft Sch. aan de hand van kaart 1022 van den *Atlas Linguistique de la France* en van verschillende woordenboeken de grenzen aan der verschillende woordtypen. „Haupttypus" is *pissenlit*, „Abwehrtypen" zijn *dent de lion, laiteron, chicorée*, enz. Van zeer veel belang schijnen de verschillende dialectische namen en vormen, die Schrijver citeert, en die hij niet alleen uit woordenboeken aanhaalt, doch ook met veel moeite opteekende uit den mond der in Zwitserland geïnterneerde Fransche soldaten.

Hij tracht ook verklaringen te geven, waarom op de eene plaats deze, op de andere plaats gene benaming wordt aangetroffen en waarom bijv. *pissenlit* op sommige plaatsen onmogelijk als naam der plant

kon doordringen. / „Befriedigende Lösungen wurden nicht immer gefunden" erkent Schr. zelf[1]). Of zijn werk dat, behalve de Fransche, Provençaalsche en dialectische namen voor den leeuwentand, de meest nauwgezette geographische aanwijzingen verstrekt en bovendien de geschiedenis der plant verhaalt als marktprodukt, als spijs voor mensch en dier, ook werkelijk een „Einblick ins Sprachleben" geeft, zoo belangrijk als Schr. het zich voorstelde, mag misschien betwijfeld worden. Dat er in het Galloromaansche taalgebied 91 verschillende naamtypen bestaan voor den leeuwentand, is op zich zelf natuurlijk een curiosum, maar het is toch te hopen, dat dergelijke curiosa tot de uiterste zeldzaamheden zullen behooren. Schr. moge nu al beweren, dat het volk den leeuwentand zeer goed van alle andere planten onderscheidt, het wil ons toch voorkomen, dat zulks nu niet altijd en voor iedereen even gemakkelijk is. En als hij beweert, dat een naam als *laiteron* in West-Zwitzerland vrij gekomen was, omdat de ganzendistel tot den rang van onbekend onkruid verviel, en dat men dien naam toen maar gaf aan den beroemd wordenden *dent de lion*, dan lijkt dat toch niet zoo heel zeker. Waren de Fransche geïnterneerde soldaten altijd zeker van hunne namen ? zouden wij willen vragen.

De Schrijver verbetert meer dan eens de gegevens van den *Atlas linguiritique.* Hij geeft ook een serie geleerde namen en de daarvan afgeleide, behandelt de „Medicinische Verwendung" der plant alsmede hare „Wirtschaftliche Verwendung", en vermeldt eene menigte namen, gegeven naar den bladvorm, bloei der plant, stand der vrucht, enz. Het werk wordt besloten met een register der verschillende namen — ook in vreemde talen — en door een kaart der voornaamste typen.

Men kan aan Schrijver den lof niet onthouden van een methodischen, geduldigen, wetenschappelijken arbeid te hebben geleverd, die een keer te meer duidelijk aantoont, hoe ontzaglijk moeilijk de beoefening der geographische linguïstiek is.

Amsterdam. B. Weerenbeck.

A. M. Tozzer, A Maya Grammar with bibliography and appraisement of the works noted. (Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University). Cambridge, Massachusetts, Published by the Museum. 1921.

De Maya-talen van Yucatan, Quintana Roo, Campeche, Tabasco, Chiapas, Guatemala, Britsch-Honduras, Honduras, waartoe ook nog het afgelegen Huasteca-dialect in het dal van den Rio Panuco ten noorden van Vera Cruz behoort (vgl. D. G. Brinton, The American Race, Philadelphia 1901, p. 153 sqq.), hebben vanouds de aandacht van zendelingen en oudheidkenners getrokken, maar onder de grammatica's, die ons van deze talen ten dienste staan, zijn er slechts heel enkele, die aan de eischen der hedendaagsche taalwetenschap voldoen. Zulk eene is Otto Stoll's uitnemend boek „Die Sprache der Ixil-Indianer" (Leipzig 1887), waarin een dialect uit het noordelijke Guatemala wordt beschreven. Thans heeft de bekende Americanist Alfred Tozzer ons eene spraakkunst van het eigenlijke Maya, of het Maya in engeren zin, de taal van het aloude cultuurvolk van Yucatan, geschonken, die met Stoll's Ixil-grammatica op één lijn mag worden gesteld. Het boek bestaat uit vier gedeelten, namelijk de eigenlijke spraakkunst, een verzameling teksten met interlineaire en vrije vertaling, een naar de onderwerpen gerangschikte beoordeeling der op het Maya betrekking hebbende werken, en ten slotte een alphabetisch geordende bibliografie. Het grammatisch gedeelte berust op de persoonlijke waarneming van den schrijver, die vier seizoenen onder de Maya's van noordoostelijk Yucatan heeft doorgebracht. De ontcijfering der oude Maya-hieroglyphen is, helaas, nog niet ver genoeg gevorderd om bij een grammatisch werk van dienst te kunnen zijn, ook al is het waarschijnlijk dat aan bepaalde symbolen een phonetische waarde zal moeten worden toegekend. Wegens de zeer beperkte ruimte kan ik slechts op enkele trekken van het grammatisch stelsel de aandacht vestigen.

Het klanksysteem is vrij eenvoudig. Bij de consonanten valt de aanwezigheid van twee op verschillende plaats gearticuleerde *k*-klanken op te merken. De eenige zachte explosiva is de *b*. Naast de stemlooze *t*, *ts*, *tš*, *p* staan „geglottalizeerde" varianten. Verder heeft het Maya een soort van *h*-klank, een *s*, een *š*, een *n*, een *l*. Deze laatste schijnt van denzelfden aard te wezen als de niet-gemouilleerde Russische *l*. In de beschrijving der consonanten missen wij bij den schrijver hier en daar de gewenschte duidelijkheid en nauwkeurigheid. De klinkers leveren zoo goed als geen moeilijkheden op, en er is maar één diphthong, namelijk *ai*. In sommige gevallen richt de klinker van het suffix zich naar dien van den stam, een analeptische tendentie, die aan de Ural-Altaïsche vocaalharmonie herinnert.

De bouw van de taal, die in haar flexie voornamelijk van praefixen en suffixen, maar in bepaalde gevallen ook van reduplicatie gebruik maakt, kan in het algemeen als agglutineerend en incorporeerend worden bestempeld. Klinkerwisseling met grammatische betekenis, zooals wij die in het Indogermaansch, het Semitisch, het Uralisch (zie E. N. Setälä, Journal de la Société Finno-Ougrienne, XXX, 5, p. 20 sq.), maar ook in vele taalgroepen van de Nieuwe Wereld aantreffen, is in het Maya afwezig. Daarin verschilt het b.v. van het Algonkin, het Athapaskisch, het Tsimshian, het Wakashisch, het Salish, het Chinook, het Klamath, het Takelma, het Yokuts, het Salinisch. Ook de b.v. in het Athapaskisch, het Takelma, het Chinook een rol spelende consonantwisseling met semantische waarde, is in het Maya onbekend. Bij de substantiva vinden wij slechts in verbinding met numeralia een grammatische classificatie, maar dan ook eene bijzonder uitgewerkte. Er zijn meer dan tachtig classificeerende telwoordsuffixen geregistreerd, een getal, dat noch door het Nahuatl, noch door het Algonkin, noch door eenige taal van het Noord-Pacifische gebied, waar een dergelijke telwoordwijziging voorkomt, ook maar in de verte wordt geëvenaard. Ook buiten Amerika zijn zulke classificatoren geenszins ongehoord. Zoo vermeldt Sternberg (Izvěstija Imperatorskoj Akademii Nauk, Tom XIII, p. 409 sq.) verschillende vormen der telwoorden naar mate der substantiefklassen in het Giljakisch, en ook elders in Oost-Azië vinden wij ethnopsychologisch-verwante verschijnselen. Wie denkt hier niet b.v. aan de zoogenaamde „hulptelwoorden" van het Maleisch ? Een andere trek van het Maya, waar-

[1]) 't Is hier de plaats niet uit te weiden over sommige phonetische en semantische verklaringen. Zooals die van b a r a b a n, dat met m a r a b o u t c h i s (e s) in verband gebracht wordt.

van ik nog even gewag wil maken, is het compositioneele proces, dat onder den naam van „nomen-incorporatie" bekend staat. In het Maya wordt, evenals in sommige andere talen en taalgroepen van Amerika, hiervan in het bijzonder gebruik gemaakt, als men het habitueele van eene actie wil doen uitkomen. Een buitengewoon belangrijke rol speelt de „nomen-incorporatie" in bepaalde Algonkin-talen. Voor het Blackfoot, waar zij lang niet altijd tot de uitdrukking van habitueele handeling beperkt is, zie mijn „Survey of the non-pronominal and non-formative affixes of the Blackfoot verb" (Verh. Kon. Akad. Afd. Letterk. N. R. Deel XX, No 2).

Maar ik moet hier afbreken. Waar het zoo ver van ons afstaande talen als het Maya betreft, mag ik de aandacht der Museum-lezers niet te lang in beslag nemen. Ik eindig daarom met den wensch, dat Alfred Tozzer onze kennis van deze, zoowel linguistisch als cultuurhistorisch, hoogstbelangrijke taal nog door menig ander geschrift moge verrijken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte. Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 20).

De schrijver van dit werk heeft met de keuze van zijn onderwerp een zeer gelukkigen greep gedaan: aan hem, die zich met de wetenschappelijke bestudeering der Romeinsche geschiedenis bezig houdt, in het bijzonder hem, die daarmede begint, wil hij een overzicht geven over de bronnen. Tot nu toe bestond een dergelijk werk niet, want Schaefer's nog steeds hoogst nuttige Quellenkunde (de tweede druk, bewerkt door Nissen, is van 1885; tot mijne verwondering wordt dit werk door Rosenberg in 't geheel niet genoemd) geeft in hoofdzaak betreffende de behandelde historici slechts citaten uit de antieke schrijvers en, nu natuurlijk totaal verouderde, bibliographische opgaven van moderne literatuur, Wachsmuth's Einleitung in das Studium der alten Geschichte (1895) is reeds door hare zonderlinge indeeling althans voor beginners onbruikbaar en heeft voor anderen slechts als nasla-werk waarde, terwijl de gedeelten, die in de moderne handboeken van Romeinsche geschiedenis aan de bronnen zijn gewijd, zeer beknopt zijn (het uitvoerigst nog in Niese's Grundriss en bij Beloch en Kornemann in Gercke-Norden's Einleitung in die Altertumswissenschaft Bd. III) en het literair karakter der behandelde schrijvers niet voldoende laten uitkomen. Dat een werk, zooals Rosenberg ondernam, zijn nut zou hebben, stond dus van tevoren vast, en reeds dadelijk zij hier opgemerkt, dat hij ook in de uitvoering, naar het mij voorkomt, over het algemeen zeer goed geslaagd is. Eene moeilijkheid was voor den schrijver, wat hij onder eene „bron" zou verstaan, en dus in zijn werk eene plaats zou geven. Immers, eigenlijk is voor ons „bron" alles, wat uit de Romeinsche oudheid tot ons gekomen is, en, zelfs als men zich beperkt tot de politieke en oeconomische geschiedenis, vormen toch, zooals Rosenberg terecht opmerkt, Horatius, Gajus, Augustinus evengoed „bronnen" voor ons als Sallustius, Livius, Tacitus. Uit praktische overwegingen beperkte hij zich echter tot de eigenlijke historische literatuur en tot de zoogen. primaire historische bronnen. Deze beperking is alleszins te billijken, zou het werk niet uitdijen tot eene historische encyclopaedie der Romeinsche oudheid of verdorren tot een geraamte van namen en korte mededeelingen.

Eene tweede moeilijkheid was die der indeeling. Men kan nmlk. de stof chronologisch behandelen, d.w.z. de Romeinsche geschiedenis in een aantal periodes verdeelen en dan voor elke periode alle bronnen, die ervoor aanwezig zijn, bespreken, of men kan de bronnen zelve naar de soorten ervan indeelen en dan over elke soort afzonderlijk handelen. Rosenberg heeft deze laatste wijze gekozen. Als hoofdindeeling nam hij die tusschen primaire en secundaire bronnen, waarbij hij onder primaire bronnen verstaat oorkonden, redevoeringen, brieven, mémoires, vlugschriften, onder secundaire de werken der geschiedschrijvers. Hij behandelt nu eerst de primaire bronnen, en motiveert de vooropstelling daarvan hiermede, dat reeds den beginner duidelijk moet worden gemaakt, hoe het onderzoek van de Romeinsche geschiedenis, evengoed als dat der moderne, heeft uit te gaan van de oorkonden. Wat de secundaire bronnen, de historici, betreft, deze worden ingedeeld naar „Stilgattungen", als annalistische werken, historische monographieën, biographiën.

Voor eene indeeling als die van Rosenberg is veel te zeggen. Zij is logisch en aan den aard der stof zelve ontleend. Absoluut doorgevoerd kan zij niet worden, evenmin trouwens als de chronologische. Het meest komt dit uit bij het gedeelte, dat de historici behandelt, en dat in sommige opzichten een compromis vertoont tusschen beide soorten van indeeling. Op 'n inleidend hoofdstuk volgen daarin nmlk. hoofdstukken over: De annalistiek der Republiek, Historische monographiën der Republiek, De Grieksche geschiedschrijving en de Romeinsche Republiek, De biographiën van personen uit den tijd der Republiek, De biographie van den keizertijd, De annalistiek van den keizertijd, Historici en chronographen uit de laatste eeuwen der oudheid. Hier valt niet slechts het laatste hoofdstuk uit het schema, maar de annalistiek van Republiek en keizertijd wordt in twee ver uiteenliggende hoofdstukken behandeld, de Grieksche historici over de Romeinsche Republiek kunnen moeilijk als behoorend tot één „Stilgattung" worden beschouwd, en de historische monographiën uit den keizertijd worden ondergebracht bij de gelijktijdige annalistiek. Intusschen zijn deze afwijkingen van de gekozen indeeling uit een praktisch oogpunt zeer wel te verdedigen, en ik maak er den schrijver dan ook geen verwijt van. Een ernstiger bezwaar van de indeeling, in het bijzonder voor den beginner, acht ik, dat nu b.v. Cato en Coelius Antipater (onder de historische monographiën) behandeld worden nà Livius (onder de republikeinsche annalistiek), dat men van Polybius (onder de Grieksche historici) eerst hoort nà Livius en Coelius, dat Suetonius en de Historia Augusta behandeld worden vóór Tacitus. Bij eene behandeling der bronnen voor de Romeinsche geschiedenis op een college verdient dan ook m.i. de chronologische volgorde de voorkeur, daar de docent immers telkens er de aandacht op kan vestigen, tot welke „Stilgattung" de besproken historicus behoort en uiteraard steeds zoo veel mogelijk gelijksoortige schrijvers na elkander behandelen zal.

Om ook degenen, die een overzicht wenschen van de bronnen voor eene bepaalde periode, te gerieven, heeft Rosenberg eene lijst daarvan, naar perioden gerangschikt, aan zijn werk toegevoegd.

Zien wij thans, hoe de schrijver zijne taak heeft uitgevoerd. Hij wil beknopt zijn en toch aan de eischen der wetenschap recht laten wedervaren, dus zijne op eigen onderzoek gegronde meening uiteenzetten en den lezer gelegenheid geven na te gaan, waarop deze berust. Op elke paragraaf volgen daarom, in kleineren druk, bewijsplaatsen en citaten uit de antieke schrijvers, opgaven van moderne literatuur, korte discussies over dubieuze punten enz., op de wijze als in Ed. Meyer's Geschichte des Altertums. Naar volledigheid is daarbij, terecht, niet gestreefd, doch naar wat van werkelijk belang is, zal men niet tevergeefs zoeken, afgezien van eenige niet-duitsche literatuur. Al geven nu deze aanmerkingen bij elke paragraaf den schrijver gelegenheid, zijne meening nader toe te lichten, het ligt in den aard van het werk, dat deze toelichting slechts kort kan zijn, terwijl de text zelf der paragrafen meest apodictisch moet luiden. De vraag, of het werk bruikbaar genoemd mag worden, vooral voor beginners, hangt dus in de eerste plaats af van het oordeel, dat men over dezen text velt, en, zooals reeds boven opgemerkt, is op dit punt mijne meening zeer gunstig. De schrijver is op de hoogte van de quaesties, weet zijne meening helder uiteen te zetten, en is bezadigd in zijn oordeel. Natuurlijk zal de een hier, de ander daar van Rosenberg's oordeel afwijken; zoo zou ik de waarde van Klotz's critiek op de onderzoekingen van Kahrstedt betreffende de 4e en 5e decade van Livius hooger aanslaan dan Rosenberg (blz. 143) doet, en met zijne uiteenzettingen over de Historia Augusta ben ik het niet eens, maar dit doet aan het gunstige eind-oordeel niets af. Zijn boek kan met gerustheid worden aanbevolen; m.i. behoort het door ieder, die de oude geschiedenis als hoofdvak kiest van zijn doctoraal-examen, te worden doorgewerkt.

Ten slotte eenige bijzonderheden. In de eerste hoofdafdeeling, die over de primaire bronnen, volgt op eene uitvoerige en zeer geslaagde behandeling der oorkonden (decreta magistratuum, acta principum, senatus consulta, leges enz.) een hoofdstuk over opschriften, munten, papyri en het archaeologisch materiaal. Dat een dergelijk hoofdstuk in een boek over bronnen der Romeinsche geschiedenis behoort ,is duidelijk, aan den anderen kant mocht het ook niet uitdijen tot eene inleiding in de Romeinsche epigraphiek, numismatiek enz. Zonder hierin te vervallen en zonder aan de compositie van zijn boek te schaden, had de schrijver hier echter uitvoeriger kunnen zijn: nu worden al de genoemde onderwerpen in één hoofdstuk van 20 bladzijden afgehandeld! Het karigst, ook in de bibliographische opgaven, is het „archaeologische materiaal" bedeeld. Het prachtige boek van Cagnat en Chapot, Manuel d'archéologie romaine, was den schrijver misschien nog onbekend, maar verwondering moet wekken, dat als werk over de Romeinsche beschaving in Duitschland alleen Dragendorff's Westdeutschland zur Römerzeit genoemd wordt, niet het veel uitgebreidere en rijker geïllustreerde boek van Koepp, Die Römer in Deutschland. Ook hadden hier Haverfield, The romanization of Roman Britain; Cumont, Comment la Belgique fut romanisée; Jullian, Histoire ancienne de la Gaule, en de boeken van Holwerda over ons land genoemd moeten worden. Bij de bespreking der munten hadden Hill, Historical Roman coins, en Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum, niet onvermeld mogen blijven.

Het derde en laatste hoofdstuk van de eerste hoofdafdeeling handelt over de redevoeringen, brieven, mémoires en vlugschriften. Hier nemen natuurlijk Cicero en Caesar de meeste ruimte in beslag. De hoofdstukken van het tweede, aan de historici gewijde, gedeelte zijn boven reeds genoemd.

Op deze beide gedeelten volgt een derde, getiteld: Die moderne Beschäftigung mit der römischen Geschichte, dat wederom slechts 20 bladzijden vult. De schrijver had dit gedeelte gevoegelijk kunnen weglaten, of, zoo hij aan zijn werk over bronnen een overzicht over de moderne wetenschappelijke behandeling der Romeinsche geschiedenis wilde toevoegen, had hij dit moeten verdiepen en uitvoeriger maken: thans is het m.i., ook voor den beginner, geheel onvoldoende. Bij een nieuwen druk, dien ik het verdienstelijke werk gaarne toewensch, zou ik den schrijver vooral eene verrijking van dit gedeelte willen aanraden, terwijl ook de bibliographische opgaven erbij zouden moeten worden aangevuld. Werken als (om slechts eenige zeer belangrijke te noemen): Cumont, Les mystères de Mitra; Toutain, Les cultes païens dans l'Empire romain; Willems, Le droit public romain, en Le sénat de la République romaine; Cagnat, L'armée romaine d'Afrique, zouden dan op de hun toekomende plaats moeten worden genoemd.

Groningen. A. G. Roos.

P. Cruveilhier, Les principaux résultats des nouvelles fouilles de Suse. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 7.50).

In bovengenoemd werk zet Cruveilhier zijne overzichten van de voornaamste resultaten der opgravingen te Susa, die hij vroeger in de *Revue du clergé français* gegeven heeft, voort. Had hij daarin de eerste 9 deelen van de *Mémoires de la Délégation en Perse* besproken, in het voor ons liggende geschrift handelt hij over hetgeen de 6 volgende deelen aan nieuw materiaal hebben opgeleverd. De publicatie daarvan is door den oorlog vertraagd en inmiddels hebben Lagrange en Pézard reeds over de nieuwe vondsten gehandeld, maar de schrijver zag daarin terecht geene aanleiding om zijn werk achter te houden, daar geen van beiden zich, zooals hij, ten doel gesteld had, een vrij wel volledig overzicht van de vermeerdering onzer kennis der oude beschaving van Susa te geven. Na een inleidend hoofdstuk over den toestand der opgravingen behandelt hij het genoemde onderwerp in 4 hoofdstukken, waarin achtereenvolgens de nieuwe vondsten uit een *point de vue historique, religieux, juridique et économique* en *philologique* bekeken en besproken worden. Het spreekt wel van zelf dat de juiste beteekenis van veel dat men gevonden heeft niet even doorzichtig en slechts door vergelijking met hetgeen men van elders weet, te benaderen is; dien ten gevolge is ook P. Cruveilhier meer dan eens genoodzaakt elders en met name in het Oude Testament naar gegevens te zoeken, die over de toestanden in het oude Susa licht kunnen verspreiden. Over het algemeen geeft hij daarbij blijk van een gezond oordeel en weet hij zich vrij te houden van de fout, waarin velen zoo dikwijls vervallen, die door eenige punten van overeenkomst verleid, aanstonds gereed zijn ons een afgerond beeld van een verdwenen beschavingstoestand te toonen, terwijl zij in werkelijkheid slechts een phantasie-beeld ontworpen hebben. Kortom P. Cruveilhier heeft zich op verdien-

stelijke wijze van zijne taak gekweten en een nuttig overzicht samengesteld, dat men met vrucht zal raadplegen, wanneer men zich over het bewonderenswaardige werk der Fransche archeologen te Susa verricht wenscht te orienteeren.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

F. J. Tausend, Studien zu Attischen Festen (Anthesterien, Askolien, Diomeen) nach den Aristophanesscholien, insbesondere nach Didymos. Würzburg, C. J. Becker. 1920. (Würzburgsche diss.).

Deze slecht verzorgde dissertatie (het uiterlijk van het boekje is onooglijk, de text wemelt van drukfouten) blijkt bij nadere bestudeering toch niet geheel waardeloos te zijn.

In de inleiding behandelt schr. oppervlakkig de figuur van Didymus en de overlevering der Scholia ad Aristophanem; bij geen van beide heeft hij zich een zelfstandig oordeel gevormd, of ook maar naar uitvoerigheid gestreefd. Hij somt de meeningen der hedendaagsche viri docti over Didymus op en sluit zich aan bij het oordeel van Foucart (Etude sur Didymos etc, Par. 1906), die de vergissingen van D. verontschuldigt met zijn veelomvattende werkzaamheid, en verwerpt de vernietigende kritiek van Ad. Roemer (Philol. 1908). De bespreking der hss. beperkt zich voornamelijk tot de gebruikelijke klachten over de ontoereikende editie's en Rutherford's eenzijdigheid, die zijn uitgave slechts op den Ravennas, op verscheiden plaatsen achterstaand bij den Ven. en ook de andere hss, heeft gebaseerd. Bij het overzicht der Byzantijnsche scholia had Zuretti's „Scolii al Pluto ed alle Rane" (Turijn 1890) niet onvermeld mogen blijven; evenmin bij het vermelden van den vermaarden codex Ambros. C 222 ord. inf. Studemund's uitvoerige beschrijving in de Anecdota Varia.

Bij de kwestie, in hoeverre Didymus, ook waar zijn naam niet genoemd wordt, den grondslag van Symmachus' scholia-corpus vormt, sluit schr. zich aan bij J. W. White („The Scholia on the Aves", Boston — London 1914), die weliswaar aan Symmachus een zekere zelfstandigheid niet ontzegt, doch hem in hoofdzaak op D. laat teruggaan.

Origineel werk is de uitvoerige bespreking van Schol. ad Ach. 961 (over de Choën), ad Ran. 218 en Ach. 1076 (over de Chytroi); de Ascolia en Diomeia worden meer terloops behandeld. Wat de Choën betreft, Pandion (Schol. ad Ach. 961) zou volgens de volksoverlevering de stichter van het feest zijn, Demophon echter door de Atthidographen (cf. Phanodemus, Athen. X 437 c, e. a.) voor hem in de plaats zijn gesteld.

Van de beide Scholia, waarin over de Chytroi gesproken wordt, is het eerste in twee redactie's overgeleverd. Alle gaan terug op Theopompus, doch de beide eerste (ad Ran.) laten den inhoud van de **χύτρα** offeren op de **Χύτροι**, het laatste op de **Χόες**, terwijl in een aanhangsel (**ἄλλως**) de meening van Didymus geciteerd wordt, die **Χύτροι** en **Χόες** op één dag laat vallen. (Helaas staat de naam van het feest niet in de woorden, die letterlijk geciteerd zijn uit Theopompus). Volgens schr. zou Didymus beide feesten hebben doen samenvallen, afgaand op een foutieven text; in werkelijkheid zouden de **Χόες** op den 12en, de **Χύτροι** op den 13en Anthesterion gevierd en beide geheel afzonderlijke plechtigheden geweest zijn.

Hiermee in verband staat de kwestie, voor wien de inhoud der **χύτρα** geofferd werd; Theopompus in al de genoemde scholia noemt slechts **Ἑρμῆς Χθόνιος**, doch Didymus tevens Dionysus. Rutherford bepaalde zich er toe, **Διονύσῳ καὶ** te schappen; volgens schr.'s verklaring zouden wij ook hier een gevolg van bovengenoemde contaminatie hebben.

Aristophanes zelf echter geeft Didymus gedeeltelijk gelijk; in Ran. 216 - 18 wordt Dionysus op de **Χύτροι** vereerd. Schr.'s verklaring van deze plaats doezelt dit feit zooveel mogelijk weg, doch **Διόνυσον ἐν Λίμναισι ἰαχήσαμεν, ἡνίχ' ὁ κραιπαλόκωμος τοῖς ἱεροῖσι Χύτροισι χωρεῖ κτλ.** is niet anders uit te leggen, dan dat Dionysus in zijn heiligdom (Thuc. II, 15) gevierd wordt. In hoeverre het **χύτρα**-offer ook aan hem gebracht werd, laat ik in het midden; dat hij ook op de **Χύτροι** een belangrijke rol speelde, is duidelijk. Aug. Mommsen's voorstelling (gecit. p^{a} 28), dat de **Χόες** voornamelijk in den nacht van 12 op 13 Anthest. plaats vonden, en de **Χύτροι** daarbij op den volgenden morgen aansloten, blijft de waarschijnlijkste. Ook de Scholia berichten, dat de **Χύτροι** overdag (voor een doodenoffer iets ongewoons) zouden plaats gevonden hebben; volgens schr. zou dit een toevoegsel van latere grammatici zijn, en hij moet nu eens **καὶ οὐ νυκτί** schrappen, dan weer (met Rutherf.) in **τῇ** < > **ἡμέρᾳ** een lacune aannemen.

Al deze maatregelen zijn overbodig, indien wij slechts, de plaats van Aristophanes juist interpreteerend, in verband met de overige gegevens een samenvallen van **Χόες** en **Χύτροι** aannemen.

Het offer, dat in de **χύτρα** gekookt wordt, is **πᾶν σπέρμα** bij Didymus, **πανσπερμία** bij Theopompus (beide in Schol. ad Ach. 1076); deze laat het op den stichtingsdag na de overstrooming der aarde gebeuren. Schr. vertaalt: „die Reste ihrer Lebensmittel (Sämereien)": zij zouden daarna dus niets meer te eten hebben gehad! **Πανσπερμία** (v.e.g. Timaeus 73 C) en **πᾶν σπέρμα** is echter niet *alle* **σπέρματα**, maar *alle soorten* **σπέρματα**. Het offer was dus uit alle soorten van veldvruchten samengesteld.

Daarentegen kan ik geheel met schr. meegaan, wanneer hij betoogt, dat er geen dieren bij dit offer geslacht zijn (p^{a} 26 - 27); **ἱερείων** in de tweede redactie van Schol. ad Ran. 218 is ontstaan uit **ἱερέων** in de eerste.

Van schr.'s conclusie's valt dus wel een en ander af te dingen; niettemin mogen wij hem voor zijn nauwkeurige beschouwing van deze moeielijke plaatsen dankbaar zijn. Het is een, zij het ook kleine, bijdrage tot de bestudeering der Aristophanes-scholiën, waaraan ikzelf binnenkort door de uitgave van scholia uit een Parijsch en Florentijnsch hs. hoop mede te werken.

Amsterdam. W. J. W. Koster.

I. Hasebroek, Das Signalement in den Papyrusurkunden. (Papyrusinstitut Heidelberg, Schrift 3). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger. 1921. (Pr. f. 0.65).

Het is een bekend feit, dat in een groot aantal papyri uit den Griekschen en Romeinschen tijd persoonsbeschrijvingen voorkomen, die moesten dienen om, zoo noodig, den beschreven persoon te identificeeren. Van tweeërlei aard zijn de oorkonden, waarin men deze signalementen vindt: aangiften bij de overheid en contracten. De schrijver van het bovengenoemde boekje

heeft nauwkeurig alles, wat de papyri omtrent het signalement bevatten, verzameld en zijn materiaal overzichtelijk naar den aard der oorkonden geordend; daaraan zijn dan toegevoegd opmerkingen over den vorm van het signalement en een verklaring der gebruikelijke termen.

Wanneer ik de door de papyrologie ten opzichte van de cultuur-historie behaalde resultaten in twee groepen mag scheiden, die, welke betrekking hebben op de geheele antieke wereld en zulken, welke slechts van belang zijn voor Egypte, dan zal men „Das Signalement" onder de laatste moeten rangschikken. Want wel beweert de schr. in een polemiek met Fürst, die in zijn geschrift „*Die literarische Porträtmanier im Bereich des griechisch-römischen Schrifttums*" (Philologus LXI, 3 p. 374 vv.) ook de persoonsbeschrijvingen van de papyri had behandeld, dat men zich in de geheele antieke wereld van deze signalementen bediende ter identificeering van personen, en dit zal ook wel juist zijn, maar ten eerste heeft deze bewering niet meer dan hypothetische waarde en dan laten de papyri natuurlijk alle vragen die we in de eerste plaats beantwoord zouden willen zien, „in welke mate en in welke oorkonden werden ze gebruikt? Hoe was de vorm der signalementen bij Grieken en Romeinen?" onbeantwoord. Een nuttig werk heeft de schr. intusschen gedaan door de beweringen van zijn voorganger Fürst recht te zetten. Deze was op grond van onvoldoende materiaal tot resultaten gekomen, die onhoudbaar blijken. Tegenover de stellingen van Fürst, bij wien mooie taal en te groote fantasie wel eens in de plaats van argumenten treden, vormt het nuchtere betoog van H., dat hier en daar zelfs den vorm van statistieken aanneemt, een heilzaam correctief.

Rotterdam. M. Engers.

R. Bultmann, Die Geschichte der synoptischen Tradition. (Forschungen zur Religion u. Literatur des A. u. N. T., N. F. 12). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1921. (Pr. f. 5).

Dit boek van den Marburgschen Nieuwtestamenticus is een zeer belangrijke bijdrage tot het onderzoek naar de literarische vormen van de synoptische overlevering en naar de geschiedenis harer ontwikkeling. Van de onderzoekingen van K. L. Schmidt (Der Rahmen der Geschichte Jesu 1919 cf. *Museum* 1920 No. 11/12) en M. Dibelius (Formgeschichte des Evangelium, 1919 cf. Theol. Tijdschr. 1919, 371 vv.)[1]) onderscheidt zich dit nieuwe werk hierdoor, dat het niet alleen let op de wijzen van redactioneele samenvoeging, die de evangelisten toegepast hebben (zooals Schmidt), maar ook het literaire genre van de Einzelstücke zelf nauwkeurig tracht te bepalen; en niet volstaat met grootscheeps enkele hoofdtypen van evangelische traditiestoffen er uit te halen (aldus Dibelius), maar de heele massa van overleveringen aan een nauwkeurig detailonderzoek onderwerpt, voorts analogieën uit de joodsche, uit de oostersche, met name de indische literatuur, ook uit de internationale sprookjesliteratuur vergelijkt en met groote scherpzinnigheid en nauwkeurigheid de verschillende phasen der ontwikkeling (palaestijnsche, hellenistische traditie) tracht te onderscheiden.

Van belang en waarde is reeds de indeeling van de stof. De woorden van Jezus, waarover deel I handelt deelt B. in apophthegmata (uitspraken van Jezus met eenvoudige, historische omlijsting, zooals wij die veelal in de grieksche philosophen-biographieën vinden) en in losse woorden en woordgroepen. Terwijl in de groep der apophthegmata te onderscheiden vallen: twist- en schoolgesprekken en biographische apophth., deelt B. de losse „woorden" in: enkelvoudige „logia" (meestal spreuken der „wijsheid"), profetische en apokalyptische woorden, wetsvoorschriften en gemeenteregels, „Ik"-woorden en parabelen. Naast de „woorden" staan dan de „vertellingen" waarvan in deel II gehandeld wordt, en waartoe eenerzijds wonderverhalen, anderzijds niet-miraculeuze historische legenden van stichtelijken aard behooren. Deze groepeering is in het algemeen gelukkig; alleen zou ik slechts de heel eenvoudige „apophthegnata" onder de „woorden" gerangschikt willen zien en de gesprekken van grooter omvang, namelijk als er verschillende phasen in voorkomen, liever als een aparte groep der „verhalen" beschouwen.

In beide deelen begint de schr. met de volledige opnoeming van de repraesentanten der bepaalde groep en korte critische opmerkingen betreffende de compositie van elke pericoop; daarna onderzoekt hij systematisch de verschillende vormen, de technische middelen waarover de tradities beschikken, de analogieën der andere literaturen, de motieven die tot verandering of versiering van de stof en tot uitbreiding en vorming van nieuwe, analoge overleveringen geleid hebben.

Voor de juiste beoordeeling van het literarische genre evenals van de eigenaardige compositie der evangel. overleveringsstoffen is van groote beteekenis de vergelijking met verwante stoffen uit andere literaturen. Het is eene groote verdienste van B., dat hij in dit verband bijzondere aandacht aan de talmudische literatuur wijdt. Terecht maakt hij er opmerkzaam, dat stijlonderzoekingen over den Talmud nog geheel ontbreken. Hier zal nog veel nuttig werk gedaan moeten worden, al brengt B. nu reeds talrijke, goed gekozen parallellen ter sprake. Ik vermoed, dat eene systematische doorvorsching van de joodsche literatuur zal aantoonen, dat de overeenkomsten tusschen rabbijnsche en evangelische overlevering nog grooter zijn, als uit B.'s boek al blijkt. Deze vergelijkingen zijn ook nuttig voor de vraag, of de verschillende pericopen nog in Palestina, al dan in de hellenistische sfair hare vorm gekregen hebben. B. is soms te voorbarig met de ontkenning van palestijnschen oorsprong: wat hij dan „hellenistisch" noemt, kan soms veeleer als algemeen oostersch of syncretistisch aangeduid worden.

Bijzonder gewaagd lijkt mij in deze zijne bewering, dat de conserveering van arameesche woorden als b.v. talitha kûm en effatha voor den oorsprong niets zouden bewijzen, omdat hier het motief van de tooverkrachtige ῥῆσιδ βαρβαρική van kracht is; dat is wel zoo, maar de barbarische taal zelf wijst toch duidelijk den oorsprong van het verhaal aan. Evenzoo is het m. i. buiten twijfel, dat de kindsheidsberichten van Lucas, al zijn ze hellenistisch bewerkt, toch uit palestijnsche bronnen afgeleid moeten worden.

[1]) Cf. ook Cl. W. Votaw, The Gospels and contemperarij biographies Amer. J. of theol. 1915; C. Bouma, De literarische vorm der evangeliën (Dissert.) 1921; M. Albertz, Die synoptischen Streitgespräche, Berlin Trowitzsch 1921.

Onder den invloed van H. Gunkel, Das Märchen im Alten Testament (1917) heeft B. ook acht geslagen op de in de evangeliën voorkomende sprookjes-motieven. Anderzijds had hij m. i. de analogieën van de apophthegmen-literatuur in ruimer mate moeten aanhalen, en bovenal den stijl en de wijze van compositie, die wij in de oudtestamentische verhalen (Genesis, profeten enz.) aantreffen, moeten vergelijken.

Bijzonder goed gelukt lijkt mij de groepeering en beschrijving van de gelijkenisachtige stoffen en van de wonderverhalen, al doet de schr. hier niet veel anders dan in hoofdzaak samenvatten en aanvullen, wat vele anderen voor hem ter zake hebben bijgedragen.

Van het onderzoek naar den literarischen vorm is die naar den inhoud nooit te scheiden; integendeel, de beoordeeling van de historische waarde en van den oorsprong van een stof is gedeeltelijk ook afhankelijk van den vorm der betrokken overlevering. Er doen zich gevallen voor, waar de juiste bepaling van den vorm het verdichte karakter onmiddelijk aanwijst. Toch zijn zulke gevallen niet zoo talrijk als B. aanneemt, die m. i. soms zonder voldoende redenen woorden of verhaalstoffen als „ideale" gewrochten, nieuwe legenden of producten van gemeente-traditie aanwijst. Volkomen zekerheid is op dit gebied natuurlijk zelden te bereiken; maar die skepsis, die B. ten toon spreidt, gaat mij te ver. Op zijn minst zal men veelal tot een non liquet besluiten, waar B. apodictisch verklaart, dat de traditie zuivere legende of een vreemde, op Jezus toegepaste stof is.

Deel III heeft tot onderwerp de redactie van de traditiestoffen in de logiënbron en in de drie evangeliën. Met K. Schmidt en anderen neemt ook B. aan, dat de oorspronkelijke phase in de evangelische traditie bepaald is door de vorming en tradeering van enkele afzonderlijke verhalen en woorden, waarop volgt de vorming van groepen van verwante pericopen en van meer of minder los aan elkaar geregen woorden. Een evangelie is dus de verzameling van zulke groepen en van Einzelstoffen, samengesteld met het doel, een meer of minder samenhangende beschrijving van de daden en woorden van Jezus te geven. Elk evangelie draagt zijn eigen karakter, hetgeen afhangt van de stof en de bronnen, waarover de schrijver beschikte en van de redactioneele methode die hij bij de samenwerking zijner bronnen en stoffen toepaste. Zoo wordt ten slotte het literaire genre van de evangeliën in het algemeen en van elk afzonderlijk heel duidelijk.

Van belang is in dit verband, dat B. aantoont, dat ook de lijdensgeschiedenis als eene literaire compositie van losse pericopen te beschouwen is.

De these, dat „het evangelie" (Marcus) eene schepping der hellenistische gemeente is, omdat het hellenistische Kerygma van den Christus (de Christosmythos) er aan ten grondslag ligt, zou ik in dezen vorm niet voor mijne rekening willen nemen. Anderzijds zou ik tegenover B., die dat ontkent, volhouden, dat eene zekere verwantschap tusschen de evangeliën en de hellenistische biographiën toch bestaat; daarnaast zou ik als belangrijke analogiën zekere oudtestamentische stoffen (Mozes-, Simson-, profeten legenden) noemen.

Een geweldig omvangrijk materiaal wordt in het boek in sterk samengeperst vorm behandeld. Ook niet-theologen, deskundigen op welk gebied dan ook van religieuze overleveringen of populaire literatuur, zullen hier veel vinden, wat van hun gading is, en misschien ook zien, in welk opzicht ook zij belangrijke bijdragen tot het juiste begrip van de ontwikkeling van de synoptische traditie kunnen leveren: naast de talmudisten zijn hier bijzonder genoemd indologen, klassieke philologen en Märchenforscher.

Leiden. H. Windisch.

R. Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken u. Wirkungen. Vortrag ursprünglich gehalten in dem wissenschaftlichen Predigerverein für Elsass-Lothringen den 11 November 1909. Zweite umgearbeitete Auflage. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1920. (Pr. *f* 1.80, geb. *f* 2.40 + 100 %).

Na eene „Vorrede" p. V—VIII en een „Inhaltsübersicht" p. VIII volgt de „Vortrag" p. 1—66 en „Beilagen" p. 67—260. Een „Sachregister" p. 261—264 „Wortverzeichnis" p. 265 vlg. en „ „Stellenverzeichnis" p. 267 vlg. besluiten het werk.

De auteur betoogt, vooral met het oog op de bekende beschrijving van den Isisdienst bij Apuleius, Metamorph. XI, dat de eenwording van den ingewijde met de godheid het hoogtepunt in de hellenistische mysteriën was p. 1—33. Dan behandelt hij de „hellenistisch-theologische Literatur", voornamelijk een dialoog tusschen Hermes en diens zoon Tat over de wedergeboorte, p. 33—36, wijst op allerlei andere parallellen p. 36—40, op Philo p. 41 f.f., op de Gnosis p. 42—47, om ten slotte na te gaan, welken invloed de hellenistisch-mystieke denkwijze en taal op Paulus hebben uitgeoefend. Hij acht dien zeer groot: „Die hellenistische r e l i g i ö s e Literatur m u s s er gelesen haben" en „dem Hellenismus verdankt er den Glauben an sein Apostolat und seine Freiheit", p. 66.

Reitzenstein heeft zelfs uit mandeïsche geschriften gegevens bijeengebracht om de hellenistische mystiek begrijpelijker te maken en ongetwijfeld zal men meer dan tot dusver met de iranische invloeden op het Hellenisme en Christendom rekening moeten houden. Maar ook in andere opzichten werkt het rustelooze wroeten van den auteur „anregend". Zijne pogingen bijv. om uitdrukkingen als „Gnosis" en „Pneuma" nader toe te lichten, p. 135—185 leveren allerlei belangrijks op, o. m. zijn zeer opmerkelijke uiteenzetting over het profetisme p. 174 vlgg. en hoogst interessant is „Das Doppelempfinden in der Romantik" p. 254 vlg. naar aanleiding van het „Empfinden der Doppelheit der eigenen Persönlichkeit" bij Paulus p. 59.

De tweede uitgaaf van Reitzenstein's werk lijdt echter ook aan dezelfde gebreken, die referent in zijn critiek op de eerste uitgaaf (*Museum* XXI. jrg. (1914) c. 147) heeft moeten vermelden.

De stijl is verre van vloeiend, vgl. bijv. een zin als p. 235, regel 11—23:

„Wohl kann ich hier nicht schildern, welche ungeheure Wirkung es hat, dass auch Paulus nach dem Vorbild der jüdischen Synagoge die Leitung der einzelnen **ἐκκλησία**, die ja immer völlig für sich das irdische Gegenbild der himmlischen Gesamtkirche ist, nicht an den Besitz besonderer Geistesgaben, **πνευματικά**, knüpft (sie sollen ihr dienen, aber nicht in ihr herrschen), und wie dadurch der im Grunde hellenistische Gottesdienst, den er 1 Kor. 14 so anschaulich schildert, sich zu dem nüchternen, viel mehr jüdischen Gottesdienst

der *Διδαχὴ τῶν ἀποστόλων* zurückbilden kann, die Tradition gegenüber der fortwirkenden Offenbarung immer stärkere Kraft gewinnen und der Gemeindeleiter zu ihrem Hüter werden muss".

Evenmin gelukt het Reitzenstein, een betoog van eenige lengte streng vol te houden en de stof goed te verdeelen. Telkens en telkens weer wordt de lezer door uitweidingen afgeleid en vloeien de behandelde onderwerpen als in een mystiek waas ineen. De auteur heeft dit zelf gevoeld en tracht zich in de „Vorrede" p. V te verontschuldigen met de opmerking: „Manche Bücher können nur Stückwerk bieten, gerade weil sie ein Stück des Schreibers waren", maar wij betwijfelen het, of een onpartijdig beoordeelaar hiermee genoegen zal nemen.

Ook ten opzichte van den inhoud zijn er bezwaren. Het ontbreekt niet aan onnauwkeurigheden, zooals bijv. p. 29 regel 21 uit de gereproduceerde Apuleiuspassage de woorden „und letztere" verdwijnen moeten (reeds vroeger door ons opgemerkt). Op zekere gegevens, zooals bijv. p. 22 op de bekende schandaalhistorie bij Josephus wordt geen ingrijpende critiek geoefend. De generalisaties zijn niet altijd juist; p. 67 vlg. wordt bijv. de invloed der echt Grieksche mysteriën in den lateren tijd onderschat. En wat Paulus betreft, schijnt het ons toe, dat Reitzenstein niet begrepen heeft, waartoe de consequenties van zijne opvatting moeten leiden.

Referent zou hiermede willen volstaan, maar de onbillijke houding, door Reitzenstein tegenover hem aangenomen, noopt tot verweer.

De auteur toch zegt, p. 94:

„Mit De Jong (Das antike Mysterienwesen S. 322 ff.) mich auseinanderzusetzen, darf ich hier wohl vermeiden. Unsere Ziele sind verschieden und unsere Auffassung der Wissenschaft auch".

Zeer zeker bestaat er ten opzichte van de beoefening der wetenschap verschil tusschen schrijver dezes en Reitzenstein. Referent bijv. is gewoon, de teksten uit oude schrijvers te vertalen, Reitzenstein haalt ze liefst onvertaald aan. Referent stelt belang ook in onderwerpen waarvan Reitzenstein uit principe onkundig wil blijven. Maar dit alles ontslaat Reitzenstein niet van den plicht, om juist in een boek als „Die hellenistischen Mysterienreligionen" met schrijver dezes over de aanhangige vraagstukken in discussie te treden. De wetenschap immers kan er niet wel bij varen, wanneer men het zich tot stelregel maakt, een auteur te negeeren, omdat hij andere opvattingen is toegedaan.

Den Haag. K. H. E. de Jong.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en **Dr. E. Slijper, Latijnsche leergang** voor Gymnasia en Lycea.

Deel I: **Buigingsleer** door Dr. E. Slijper. **Oefeningen bij de buigingsleer** door Dr. P. C. de Brouwer en **Dr. E. Slijper.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 2.90 en *f* 2.50).

Het is een verblijdend verschijnsel, dat van deze eerste deeltjes van den leergang betrekkelijk spoedig een nieuwe druk noodig bleek.

Weliswaar staat in de oogen van schrijver dezes de Buigingsleer verre ten achter bij de in hun soort en op hun wijze verdienstelijke werkjes van Woltjer en Speijer, waarin men immers wetenschappelijke ontwikkeling, grondige kennis en klaar inzicht vindt, welke in de in den aanhef genoemde Buigingsleer in meerdere mate ontbreken, dan zelfs iemand, die de wetenschap slechts in uiterst verdunde oplossing in de school wil toelaten noodig zal vinden. En, voorzoover men van een Buigingsleer slechts verlangt een overzicht van de in bepaalde perioden eener taal in gebruik zijnde vormen, moet dit overzicht eerstens zoo beknopt mogelijk zijn en tweedens typografisch zoo uitgevoerd zijn, dat onthouden en opzoeken zoo veel mogelijk wordt vergemakkelijkt. In dit opzicht is de Buigingsleer van Stegmann-Beversen — een overigens werkelijk niet lofwaardig werk — verre boven het onderhavige te verkiezen.

Maar het is begrijpelijk, dat men bij de Oefeningen ook de Buigingsler neemt, al was het alleen om de verwijzingen. En heel veel schade doet zoo'n boekje uitteraard ook niet. Ja een leeraar in wien het bewustzijn leeft van buiging en voeging als voortdurend wisselende groepeering en hergroepeering van het samenstel der vormen eener taal tot telkens veranderende stelselmatigheid waarbij nimmer een stelsel geheel doorgevoerd is, omdat de nieuwe richting altijd reeds aanzet voor de voorgaande geheel doorgewerkt is, welke beschouwing de anders vermoeiende en vervelende beschrijving van in gebruik zijnde vormen tot een stuk geschiedenis van de ontwikkeling van den menschelijken geest maakt, dat belangrijk is en belangwekkend door de vaak zoo verrassende kijken welke het opent, zoo een leeraar zal zich allicht aan een boekje als het besproken voldoende ergeren — maar het is wijs uitgeversbeleid om liever met de middelmaat te rekenen en voor deze zal gelijk gezegd het boekje niet veel kwaad doen, zoodat het zeer te begrijpen is dat het tegelijk met de oefeningen zijn tweede druk beleeft.

Deze Oefeningen zijn, gelijk reeds bij het verschijnen van den eersten druk werd opgemerkt, alles bij een een zeer bruikbaar boekje.

Ja wanneer men denkt aan den graad van ontwikkeling, welke de schoolboeken ten dienste van het onderwijs in de moderne talen bereikt hebben, moet men erkennen, dat er eerder reden tot teleurstelling is, dat men voor het onderwijs in de oude talen met zoo iets tevreden moet zijn, dan aanleiding tot opgewektheid over de bereikte uitkomsten. Maar we willen deze vergelijking uit ons hoofd zetten en liever denken aan de gemeenlijk ten dienste staande leerboeken, in vergelijking waarmee deze Oefeningen een groote verbetering beteekenen vooral:

omdat de oefeningen de leerlingen vertrouwd moeten maken met verschijnselen, welke hun eerst aan eenvoudige *Latijnsche* voorbeelden zijn onder de aandacht gebracht; jammer is in dit verband, dat de schrijvers zich ter toelichting van deze voorbeelden vaak van een onbeholpen wijze van uitdrukken bedienen, welke allerminst bevorderlijk is voor het goed begrip: zoo iets kan men echter steeds laten overslaan;

omdat de oefeningen in het algemeen uit voldoend aantal gevallen zijn samengesteld, om den leerling werkelijk vertrouwd te maken met het behandelde onderwerp; in dit opzicht verdient het boekje b.v. verre de voorkeur boven het themaboek van Woltjer, hetwelk anders uit oogpunt van stelselmatige indeeling der stof beter is:

omdat behoorlijk zorg gedragen is voor oefeningen,

welke van den leerling geregeld een betrekkelijk zelfstandig gebruik van het geleerde verlangen en waarbij de verbeelding het geheugen en het geheugen de verbeelding te hulp moet komen;

omdat de waarde erkend wordt van het gaandeweg uit het hoofd leeren van spreuken, gezegden en verzen, welke inderdaad een zeer belangrijke steun voor het geheugen zijn.

Jammer is het, dat gebrekkige kennis van de synonimiek en van het negatie-gebruik de schrijvers hier en daar parten heeft gespeeld, terwijl druk- of schrijffouten van het type „Fraterne estis ?" en „Louis et Louise aiment son père et sa mère" volstrekt vermeden behoorden te worden.

Ondanks deze bezwaren, welke voor een boekje, dat weliswaar onderdeel van een leergang heet te zijn, doch in opzet en uitvoering zeer bescheiden hulpmiddel is bij niet te hoog grijpend uiterlijk taalonderwijs, niet zwaar mogen tellen, is en blijft het om de boven aangegeven redenen over het geheel aanbevelenswaardig.

Bunnik. Brinkgreve.

Benjert en Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen, Eerste deel. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. 0.90).

De heeren Benjert en Elsinga hebben een bundel vertaaloefeningen samengesteld, waarvan het eerste deel verschenen is. Deze bundel is bestemd voor de hoogere klassen van H. B. S. en gymnasium en kan ook gebruikt worden door de candidaten voor de akte L. O.

Was de vertaling Fransch-Nederlandsch een noodzakelijke oefening voor het gymnasium, thans is dit ook het geval voor de H. B. S., nu sedert 1921 op het eindexamen van de candidaten een dergelijke vertaling gevraagd wordt.

Ongetwijfeld zal er op de H. B. S. meer tijd dan vroeger het geval was, aan deze nuttige oefening besteed worden; hierbij kan het boekje van de heeren B. en E. goede diensten bewijzen. Het bevat een aantal goed gekozen proza-fragmenten van schrijvers van de 18e en 19e eeuw' (in het 2e deel zullen ook fragmenten uit de 17e eeuw voorkomen). Naast een stukje uit de Temps, vinden de meesters van den Franschen stijl, Montesquieu, Voltaire, Anatole France, er een plaats.

Wat de aantrekkelijkheid van het boekje verhoogt, zijn de vele portretten van schrijvers die het bevat.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de noot onder kol. 281 had vermeld dienen te worden, dat de ontcijfering van het ms. geschied is met de vriendelijke hulp van ambtenaren aan het Rijksarchief.

De Oud-Friesche Handschriften.

Nogmaals richt de commissie, welke zich ten taak gesteld heeft de oude Friesche rechtsbronnen van de familie Von Richthofen aan te koopen, zich tot alle intellectueelen in Nederland. Zij zal niet nog eens uiteenzetten het groote belang, voor Friesland en voor geheel Nederland gelegen in de verwerving dezer handschriften. Kort geleden is dit wederom in het licht gesteld door Dr. C. P. Burger Jr., bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek der gemeente Amsterdam, in de laatst verschenen aflevering van „Het Boek".

Tot haar leedwezen moet de commissie komen met de mededeeling, dat de koopsom nog niet bijeen is. Van het geheele bedrag van *f* 15,000 ontbreken nog *f* 2000. Zal op dit kleine bedrag de aankoop afspringen? Immers neen! Nu nog een laatste inspanning. Gij, die reeds gelden toegezegd hebt, verhoogt, zoo mogelijk Uwe bijdragen, en gij, talloos velen, die nog niets gegeven hebt, maar wel geven kunt, zendt ten spoedigste Uwe bijdragen aan den secretaris-penningmeester. De handschriften moeten voor Nederland verkregen worden.

De Commissie voornoemd.

Dr. J. S. THEISSEN, Bibliothecaris der Rijksuniversiteitsbibliotheek, Groningen.
Dr. H. A. POELMAN, Rijksarchivaris-bibliothecaris, Leeuwarden.
H. R. SCHAAFSMA, Secr.-Penningmeester, Leeuwarden. (postcheque en girodienst n°. 2517).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1922, Juillet-Août: M. Croiset, philosophe Posidonois. — J. Toutain, L'Afrique chrétienne avant saint Augustin (slot). — G. Le Bras, Le privilège de clergie en France dans les derniers siècles du moyen âge, I. — Variétés.

Bulletin de Corresp. hellénique, 1921, Sept.-Déc.: Ch. Dugas, La sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée. — Th. Macridy-Bey et Ch. Picard, Attis d'un métrôon (?) de Cyzique. — J. Hatzfeld, Les dédicaces de l'Agora des Italiens à Délos. — Chron. d. fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hellénique.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 4: W. Nestle, Intellektualismus u. Mystik in der griech. Philos. — J. Kromayer, Republik u. Monarchie im Alt. u. bei uns. — J. Körner, Literaturgesch. u. Literaturwiss. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Zweymüller, Humanist. Bildung.

Anglia, Beibl., XXXIII, 8: F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 4. — H. Mutschmann, Macaulay u. Milton.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 37, 8: Van Dillen, De Bouwcrisis te Amsterdam 1763. — Breen, Gereformeerde populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw. — Bolkestein, Het te vondeling leggen in Athene. — Hettema, Het Nederl. gedeelte der Tabula Peutingeriana.

Historische Zeitschrift, 126: Reitzenstein, Gedanken zur Entwicklung des ErlösergIaubens. — Rabbow, Zur Geschichte des urkundlichen Sinns. — Stählin, Zur neueren elsasz.-lothringischen Geschichte. — Niederl. Literaturbericht 1913—1919, I (Brugmans).

Gelzer, Das Römertum als Kulturmacht. — Preller, Rationalismus und Historismus. — Heyderhoff, Karl Twestens Wendung zur Politik. — Miszellen (Troeltsch, Angelsächsische Ansicht der Weltgeschichte, enz.). — Literaturbericht: Niederlande, II.

Studiën, XCVIII, Nov.: F. v. Lith, De politiek v. Nederl. ten opzichte v. Nederl.-Indië (slot). — J. v. Rijckevorsel, Twee Drama's uit het Boerenleven. — M. v. Steen, Het Land der Perzen, III. — W. de Veer, Preek over de hel door H. Schaepman. — Meded. — Dingen v. d. dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Eijbers, Bepalingen en instructiën: Tijdschr. voor Gesch. 37, 3 (Tenhaeff).

Resol. St. Gen. uitg. Japikse, v.: Tijdschr. voor Gesch. 37, 3. (E. v. Gelder).

Gedenkstukken uitg. Colenbrander, X: Tijdschr. v. Gesch. 37, 3 (De Boer).

Muller—Bartstra, Gesch. van onzen tijd: Tijdschr. v. Gesch. 37, 3 (De Boer).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. No. 4. Januari 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

F. Bechtel, Die griechischen Dialekte. 1er Band: der Lesbische, Thessalische, Böotische, Arkadische und Kyprische Dialekt. Berlin, Weidmann. 1921. (Pr. M. 78).

Plato, die Protag. 341 C. het Lesbische dialekt een *φωνὴ βάρβαρος* noemt en Strabo, die VIII 1, 2 — waarbij cf. Athenaeus XIV 624, c. — de bron werd voor de driedeeling Aeolisch, Ionisch, Dorisch, die wij indertijd van de schoolbanken meenamen, konden niet beschikken over een studiemateriaal aangaande de Grieksche dialekten, gelijk dat zich na Ahrens' baanbrekende werk „de Graecae linguae dialectis" (1839) tot Meister (1882—1889) en Hoffmann (1891—'93), en van die beiden tot het thans verschijnende werk van Bechtel heeft uitgebreid en zij misten dan ook over de verwantschap hunner eigen taal het juistere inzicht, hetwelk welhaast een eeuw van zorgzame en moeitevolle studie ons over de hunne heeft gebracht. De Phokenzen, Lokriërs, Aeoliërs enz. b.v. werden niet, zooals Strabo meende, Aeoliërs genoemd en worden, zoo min bij Herodotus en Thukydides als bij eenig ander auteur onder een dier drie groepen gerangschikt. Hun dialekten, met dat in Elis, hetwelk bij Strabo eveneens Aeolisch heet, die thans den naam dragen van Noord-Westelijk Grieksche dialekten, zijn, ondanks enkele Aeolische sporen, ten nauwste verwant aan de Dorische. De meest grondige splitsing toch der Grieksche dialekten, is die in West- en Oost-Grieksche, in overeenstemming met hun situatie vóór de groote volksverhuizing. De Oost-Grieksche zijn die uit het Homerische tijdperk. Het zijn die der Ionische en Aeolische stammen, ofschoon het Thessalisch en Boeotisch daarbij gemengde dialekten zijn, die voor een deel ook tot de West-Grieksche groep behooren. Deze indeeling — naar Buck „Greek Dialects" 1909 — wijkt dan ook ten opzichte van de beide laatste en hun verwanten af van de indeeling, welke Thumb in zijn evenzeer in 1909 verschenen „Handbuch der griechischen Dialekte" aanbeveelt (§ 76), die het Aeolisch, d.w.z. Boeotisch, Thessalisch, Lesbisch, benevens de Arkadisch-Kyprische groep vereenigt onder den naam Centraal-Grieksche (Aeolische en oud-Archaïsche) dialekten.

Bechtel nu behandelt in dit, aan zijn leermeester Jacob Wackernagel opgedragen, eerste deel van zijn in drieën gesplitste werk het Lesbische, Thessalische, Boeotische, Arkadische en Kyprische dialekt. Deel II zal de West-Grieksche dialekten bevatten, terwijl het derde deel aan het Ionisch gewijd zal zijn. Bechtel sluit zich dus, behoudens de volgorde, aan bij de indeeling van Thumb.

In het voorwoord voor zijn eerste bewerking der Ionische inscripties (1887) verklaarde Bechtel te beseffen, dat al zijn dialektstudies slechts voorbereiding waren voor een vergelijkende grammatica der Grieksche dialekten, die de geschiedenis der taal tracht te begrijpen uit de geschiedenis der stammen. Het eerste deel dezer vergelijkende grammatica zag thans het licht, maar is anders geworden, dan de schrijver zich toentertijd had voorgesteld, in zooverre als niet alleen klank- en vormleer, maar ook stamvorming, syntaxis en de woordenschat binnen het kader van het werk werden betrokken. Elk afzonderlijk dialekt is er in zijn eigen aard en in zijn verhouding tot de overige dialekten behandeld. Het geheele werk ontwikkelt zich dus op deze wijze als een reeks van zelfstandige en niettemin onderling samenhangende grammatica's.

Dezelfde rustige, zakelijke en heldere betoogtrant, die den lezers uit schrijver's Homerische studies („Vocalcontraction" 1908 en „Lexicologus" 1914) en uit zijn behandeling der Aeolische inscripties („Aeolica" 1909) bekend kunnen zijn, maken het bestudeeren van welk onderdeel ook van dit werk tot een geestelijk genot. Elke bewering gaat vergezeld van bron en bewijs. En waar het bewijsmateriaal geen zekerheid voor een conclusie bren-

gen kan, daar moet de hypothese een groote mate van waarschijnlijkheid bezitten, alvorens de schrijver zich gewonnen geeft en niet het probleem als onopgelost openlaat. Deze voorzichtige behandeling, eerste eisch voor wie een gids van anderen zijn wil, was te meer geboden in een werk als dit, hetwelk bestemd is de vraagbaak te worden voor ieder, dien zijn studie voert tot de lektuur van lyrici, prozaïsten en het epos, zoo goed als voor hem, die tracht te verstaan wat steenen en papyri alreeds brachten en nog brengen zullen voor het vaststellen van de verhoudingen en veranderingen der Grieksche stammen in moederland en koloniën.

Met de verschijning van Bechtel's vergelijkende grammatica der Grieksche dialekten wordt een ontwikkelingsperiode dier dialektstudie afgesloten. Bij dit rustpunt wacht men slechts nog op de aanvulling der opengelaten leemten.

Amsterdam. A. Rutgers.

E. Bethe, Homer. Dichtung und Sage. Zweiter Band: Odysseekyklos. Nebst den Resten des Troischen Kyklos und einem Beitrag von **Fr. Studniczka.** Leipzig, B. G. Teubner. 1922. (Pr. *f* 5.—, geb. *f* 6.—).

„*Onze* Ilias is eene compositie uit de *zesde* eeuw door cyclusvorming uit een rijken voorraad Klein-epen tot stand gebracht. De dichter-redacteur leefde te *Athene.* Door diezelfde formatie werden nu ook uit het overgebleven epische materiaal de z.g. Cyclica geboren: elf boeken prae-iliaca (Cypria te zamen genoemd), elf boeken post-iliaca (Kleine-Ilias te zamen geheeten). Het geheel was de geschiedenis van den Trojaanschen krijg. De machtige compositiegeest van het zesde-eeuwsche Athene bouwde voorts uit de in sagen verbreide omzwervingen van Odysseus een heldenlied. Deze Terugkeer van Odysseus prikkelde tot nieuwe scheppingen: de Nostoi der andere helden. Zoo ontstond er naast den Cyclus van den Trojaanschen krijg een tweede Cyclus, die der Nosten. Vereenigd vormden zij den Troischen Cyclus.

Onze Odyssee stamt uit Pisistratus' dagen, *onze* Ilias uit den aanvang van de VIe eeuw. Natuurlijk was de verwerkte stof veel ouder, bezaten de achtste en zevende eeuw reeds epische zangen van kleiner omvang en was in Hesiodus' dagen de stijl, de terminologie van het homerische vers, al vastgelegd. Maar tusschen de dagen van Solon en die van Pisistratus heeft Athene de geboorte aanschouwd van wat thans door ons genoemd wordt: Ilias en Odyssee. Mogelijk blijft, dat al te voren pogingen zijn gedaan uit Klein-epen tot grootere complexen te komen; waarschijnlijk mag dit zelfs worden genoemd. Uit die vroegere producten stammen de citaten der lyrische dichters vóór Solon, daaraan dankt Hesiodus ruim 80 % van zijn woordenschat. De dichter van het oudste Klein-epos (dus van de Menis) zal in de achtste eeuw werkzaam zijn geweest, zal Homerus hebben geheeten. Maar wij vragen naar de herkomst van de *ons* overgeleverde opera. Deze nu zijn zoo oud niet. Zoek niet hun „makers" in Klein-Azië in een der duistere eeuwen Hun makers vindt gij te Athene in de zesde eeuw."

Aldus Erich Bethe. Aldus Bethe in een stijl, die onder den hongerwinter van 1916 allerminst geleden heeft. Zijne documentatie is de lezing overwaard. Zóó ongedurig de eerste band (Ilias) in 1914 den lezer maakte door eene analyse zonder einde, zoo pakkend heeft de synthese van dezen tweeden band mij bekoord. En het is héél veel van bekoring te kunnen spreken bij het doorwerken van „wéér eene Homerus-hypothese". Maar Bethe's gevolgtrekkingen zijn dan ook zóó goed gefundeerd, dat zij wellicht nog nederlandsche classici zullen kunnen opmerkzaam maken, die niet waren gevangen door soortgelijke betoogen van Mulder en Bréal. Het is hier de plaats niet in debat te treden en de soliditeit van elk deel in den onderbouw te probeeren. Hoewel ook zelf geneigd — èn om de niet te loochenen schriftelijke overlevering sinds den geboortedag van het groote gedicht, èn om het eerst laat opdagen van de namen Ilias en Odyssee in verband met den naam Homerus — aan eene wording in historische tijden te denken, gevoelen wij de verantwoordelijkheid van het navolgende dan ook bindend geworden oordeel. Als in de zesde eeuw de bouwstukken gereed lagen in den vorm van menigvuldige Klein-epen, waaruit—met afslaan van eenige mortel of bijpleistering van voegen — het groote epische geheel kon worden ineengezet, dan moet reeds eene *imaginaire* eenheid van dit geheel elken maker van eenig Klein-epos voor oogen hebben gestaan. Dàn alleen toch kon elk poëtisch onderdeel dien vorm aannemen, die het tot opneming in het geheele bouwplan geschikt maakte. Zonder aan te nemen, dat die eenheid bestond, wordt het onverklaarbaar, dat de legstukken zóó merkwaardig goed te vereenigen waren. Zal men nu waarlijk durven beweren, dat die eenheid gelegen was in de alom verbreide sage van Troje's lotgevallen? Wie dit doordenkt, moet de ongerijmdheid erkennen: de algemeene sage ging niet genoeg in détails, bood te weinig scherpe omlijning, om als bouwprent te dienen, waarnaar alle makers individueel hun legstuk vormden. Zóó komt men tot die andere eenheid: ééne Ilias vóór onze Ilias, m.a.w. men komt in het schuitje van Wilamowitz.

Het feit, dat onze epen zoo sterk attisch gekleurd zijn, naar taal, gaf aan Cobet reden genoeg Homerus voor een Athener te houden. Aristarchus was hem hierin voorgegaan. Heden ten dage zoekt Wackernagel de atticismen te verklaren uit beïnvloeding van den tekst door het over Attica's grenzen verbreide attische idioom. Daarbij stuit hij op tegenspraak bij Wilamowitz, die de schuld legt op den oppermachtigen atheenschen boekhandel. bij K. Meister, die de grenzen van Homerus' Kunstsprache heeft uitgezet. Bethe acht attische vormen *mede* een bewijs voor de wording der gedichten te Athene, zij het ook in eene taal, die al twee eeuwen vroeger buiten Attica haar wasdom had bereikt. Welnu, men bezie het aantal der atticismen en bekenne, dat het getal toch wel minimaal is voor een te Athene geconstrueerd literair werk. Staat het niet evenzoo met andere attische factoren? Bethe heeft niet kunnen wegcijferen, dat in de Ilias vermelding van attische heroën en traditiën opvallend gering is, ja zelfs verklaringen heeft uitgelokt zoowel in de Oudheid, als in onze dagen, die ook die enkele vermeldingen nog als embleem beschouwden. Zal Athene in het groote nationale epos hare vertegenwoordiging in de rij der wakkerste helden hebben overgelaten aan Aias, den heroos van het juist cijnsbaar gemaakte Salamis? Heel de panegyrie uit de atheensche rhetorica draait om twee spillen: den strijd tegen Troje, den strijd tegen Perzië; eigenlijk is het één spil: strijd tegen den barbaar. Was men in waarheid vergeten, dat het kostbaarst literaire bezit te Athene gecomponeerd was, aangezien bij alle loftuiting op „onze stad" nimmer werd gereleveerd, hoe zij ook in de *beschrijving* van den kamp tegen het barbarendom alle andere

staten verre achter zich had gelaten? Lag het werkelijk in den atheenschen geest om het steeds te weten en toch nimmer te zeggen: „dat Homerus de onze was". Moest dit eerst aan Alexandrijnen in den mond worden gelegd?

Herodotus wijdt bladzijde na bladzijde aan Athene in de VIe eeuw, spreekt over het epos, over eposvervalsching. Waar staat bij hem *het* woord, dat Bethe's theorie doet verwachten? Dit stilzwijgen is een oordeel.

Leiden. J. Vürtheim.

Avieni Ora Maritima (Periplus Massiliensis saec. VI. a. C.) adiunctis ceteris testimoniis anno 500 a. C. antiquioribus edidit **A. Schulten.** Barcinone apud librarium A Bosch, Berolini apud Weidmannos. MCMXXII. (Pr. 30 Mark).

Deze uitgave is Fasciculus I van eene serie „*Fontes Hispaniae Antiquae auspiciis ac sumptibus Universitatis Litterarum Barcinonensis ediderunt A. Scholten et P. Bosch*". Op eene korte Praefatio, waarin de uitgevers berichten, dat het 2de deeltje de bronnen van Pindarus tot Ephorus zal bevatten, dat daarop de testimonia uit de volgende eeuwen zullen verschijnen en dat Isidorus Hispalensis het geheele werk zal besluiten, volgen de *Prolegomena* op het werkje van Avienus (p. 5—49), waarin de uitgever, na eene korte vermelding van hetgeen ons aangaande het leven en zijne andere werken bekend is, den aard en de beteekenis van zijn gedicht *De Ora Maritima* uiteenzet: slechts het 1ste boek in 713 senarii is ons overgebleven en dit ontleent zijn belang aan het feit, dat de dichter, die in de 4de eeuw *na* C. heeft geleefd, daarin een veel ouder Grieksch werk, den Periplus van een ons onbekend schrijver uit Massilia (Euthymenes, naar Schulten vermoedt) uit de 6de eeuw *vóór* C. in Latijnschen vorm heeft bewaard. Die Periplus beschreef de kustvaart van den schrijver van Tartessus naar Massilia, waaraan hij had toegevoegd eene beschrijving van de kusten van den Atl. Oceaan van Bretagne tot Tartessus, alsmede van de eilanden Ierland en Britannië en van de Friesche kust: het is het oudste van alle ons bewaarde Grieksche geographische geschriften, wellicht het eerste ons bekende Grieksche prozawerk, en hoewel het eerst door Ephorus in de 4de eeuw v. C., daarop door een Grieksch interpolator in de 1ste eeuw v. C. en eindelijk door Avienus nogmaals bewerkt is, is het, volgens Schulten, nagenoeg onveranderd tot ons gekomen, waaruit de belangrijkheid der Lat. bewerking door Avienus blijkt. Een uitvoerige opsomming en waardeering van de vele uitgaven en commentaren der Ora Maritima besluit de Inleiding.

Volgt de tekst van het gedicht (p. 53—75), bij het vaststellen waarvan A. Klotz den uitgever heeft ter zijde gestaan. Daar geen handschrift is bewaard gebleven, moet daarbij de editio princeps, in 1488 te Venetië gedrukt, als grondslag dienen. De apparatus criticus is geheel door Klotz samengesteld.

Na den tekst volgt Schulten's *Commentarius* (p. 78—123), die hoofdzakelijk geographische en historische toelichtingen bevat, vervolgens de overige testimonia vóór 500 v. C. (p. 125—135), waarop een Index en een kaartje van Spanje met de in den Periplus vermelde plaatsnamen het boekje besluiten.

In de Prolegomena is veel hypothetisch. Hoe kan het anders? Maar Schulten, die 3 jaren aan de studie van Avienus en diens commentatoren heeft gewijd en vervolgens door een reis van 4 maanden langs de kust van de Pyrenaeën tot den Anas (Guadiana) twijfelachtige punten uit eigen aanschouwing heeft trachten op te lossen, heeft zijne stellingen steeds goed gedocumenteerd. Onjuist komt mij voor hetgeen hij op p. 32 schrijft: „Stanno nitere mons Argentarius, *a stanno* (**κασσίτερος**)*vocari mons Cassius dicitur*". Uit vs. 259: „Cassius inde mons tumet | et Graia ab ipso lingua cassiterum prius | stannum vocavit" blijkt het omgekeerde.

In den tekst zijn de gedeelten, die de uitgever aan den Periplus toeschrijft, met gewone letter — de oudere interpolaties (van Ephorus?) met kleine letter — de toevoegsels van Avienus zelven of van zijn onmiddellijken Griekschen voorganger cursief gedrukt. De medewerking van den op dit gebied zoo verdienstelijken geleerde Alfred Klotz is ons een waarborg, dat tekst en apparatus criticus met juist oordeel en bedachtzaamheid zijn vastgesteld. Slechts eenige weinige opmerkingen wil ik aan hun aandacht onderwerpen. Eerstens bij vs. 101, waar Schulten's conjectuur *netis* voor het corrupte *Nolus* is opgenomen. Kan *nere* inderdaad worden gebruikt voor het aanelkaar*naaien* van huiden? Ook in vs. 169 zou ik aarzelen de lezing van Schulten *salum* voor *solum* te aanvaarden. Vs. 293 heeft hij verkeerdelijk *stagno* uit de ed. princeps behouden, hoewel reeds Wernsdorf *stanno* heeft en Schulten zelf op p. 32 supra zegt: „*stanno* nitere mons Argentarius dicitur". Vs. 313 zou ik voor het overgeleverde *modo* liever lezen *vado* dan de conjectuur van Klotz *mari*. In vs. 507 heb ik nogmaals bezwaar tegen de in den tekst opgenomene conjectuur van Schulten *mons* voor *mox*, daar in *hetzelfde* vers *monti* voorkomt, en dat het van Schulten in vs. 617 ingevoegde *impendet* juist is zal ik eerst kunnen aannemen, wanneer men mij in ons gedicht een tweede vers met een spondeus in den 2den voet kan aanwijzen. In vs. 628 is *semel* metrisch onmogelijk: het is natuurlijk een drukfout voor *semel*.

De inleiding en commentaar zijn in goed en gemakkelijk leesbaar Latijn geschreven; slechts weinige uitdrukkingen hebben mij gehinderd, als *particulari cura* p. 8, *non multum post* p. 10, *abusive* p. 17, *sonu* p. 41 en 121, *distinguat* (lees *distinxit*) p. 48, *nam aliter* (lees: *sin minus*) p. 87, *deleretur* p. 87, *sita fuerit* (voor: *sita esse videtur*) p. 92, *dubitari potest an . . . . vel* p. 101, *forsitan* cum Indic. p. 115, 118 e.a., alsook de afwisselende spelling van *intelligendum* en *intellegendum* (beide op p. 45), *nunquam* en *numquam*. Als drukfouten zijn mij opgevallen *procedenlen* p. 25, *appelantur* p. 30, *Wernsdorffii* p. 43, *acuratissimis* p. 48, *Burmann* p. 57 en 63 (B *is* geen Duitscher geweest!) *caeculo* p. 74 (vs. 690), *ab est* (voor: *eo*) *interpolatore* p. 79, *Optiussae* p. 86, 3 *tantum loci* p. 86, *lacum Arvernum* p. 91, *oppiorum* p. 92, **νεμομένονς** p. 93, *Gerone* p. 95, *ne* (voor: *nec*) *insulae* p. 105, *in orae Ligeris* p. 107, *dicat* p. 112, *Laeetani* p. 112, **ὐυτοι** p. 114, **Ιβηρσι** ibid., *camparandum* p. 118, **ὄρη** p. 120, *potnit* p. 131.

Deze aanmerkingen doen echter niets af aan mijn oordeel, dat wij den uitgever en zijn helper dank zijn verschuldigd voor deze verdienstelijke uitgave.

Utrecht. P. H. Damsté.

Abou Yousof Ya'koub. Le livre de l'impot foncier (kitâb el-kharâdj) traduit et annoté par **E. Fagnan.** [Haut-Commissariat de la Républ. franç. en Syrie et au Liban. Service des antiquités et des beaux-arts. Biblioth. archéol. et histor. Tome I]. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 40).

Het hierboven vermelde charâdj-boek van Aboe

Joesof († 182 H. = 798 n. C.) behoort evenals dat van Jahjâ ibn Âdam († 203 H. = 818 n.C.) tot de overblijfselen van de Arabische literatuur uit de 2e eeuw. Van het eerstbedoelde werk, dat in 1885 te Boelâq gedrukt is, bestaan nog verscheidene hss.; het andere schijnt slechts bij toeval bewaard te zijn gebleven in een hs. van meer dan 800-jarigen ouderdom, dat, in het bezit gekomen van wijlen den Parijschen geleerde Schefer, door W. Wright als merkwaardig specimen van Arabisch schrift werd beschreven (n° 36 van de 100 facsimile's, in de jaren 1875—1883 gepubliceerd door The Palaeographical Society) en waarvan in 1896, op initiatief en met de hulp van prof. de Goeje, te Leiden een gedrukte uitgave is verschenen. Oudtijds hebben nog meer charâdj-boeken bestaan, waarschijnlijk van dezelfde soort. Deze schijnen thans verloren te zijn gegaan, met uitzondering van eenige uittreksels van geographischen aard uit Qodâmah's charâdj-boek (opgenomen in De Goeje's Biblioth. Geogr. Arab. VI). Vgl. I. Goldziher, Muhamm. Stud., II, 68; D. Litt. Zeit., 1896, Sp. 1514—15; H. Chalf. V, 79.

De charâdj-boeken van Aboe Joesof en Jahjâ ibn Âdam handelen niet uitsluitend over de charâdj-heffing, waaraan de bewoners der veroverde landen door de Arabische overwinnaars onderworpen werden, maar over allerlei onderwerpen, welke met de groote veroveringen der Moslims en de destijds genomen bestuursmaatregelen in min of meer verwijderd verband staan (o.a. over buitverdeeling, over de bevoegdheid, aan de bewoners van sommige veroverde streken toegekend, om hunne godshuizen te blijven onderhouden, of zelfs nieuwe te stichten, over het verwerven van grondbezit buiten Arabië door Moslims, over ontginning van gronden, het opbrengen van de zakât van veldvruchten, enz. enz.).

Op ouderwetsche wijze wordt in beide werken nagenoeg de geheele stof in hadîth-vorm medegedeeld, met toevoeging der volle isnâds. Het zijn dus in zekeren zin verzamelingen van overleveringen niet alleen over krijgsdaden en bestuursregelingen van Mohammed en de oudste Moslimsche generatie, maar tevens over hetgeen latere wetgeleerde autoriteiten als de ware moslimsche leer op dit gebied beschouwden. Daardoor vertegenwoordigen deze charâdj-boeken tevens een eerste ontwikkelingsstadium van de later tot zulk een bloei gekomen fiqh-literatuur.

Fagnan's vertaling van Aboe Joesof's boek laat zich in het algemeen als eene eenigszins *vrije* Fransche vertolking van het Arabische origineel wel aanvaarden. Toch is zij verre van nauwkeurig. Men stuit nog al eens op onjuistheden en hier en daar heeft de vertaler zijn tekst geheel misverstaan. Zoo heeft hij — om eenige sprekende voorbeelden te noemen — de buitverdeeling te Chaibar (p. 36) niet begrepen. Wel is de Arabische tekst daarover, door te groote beknoptheid, wat onduidelijk en in de Boelâq-editie (p. 13) misschien niet geheel compleet, maar dit rechtvaardigt niet de vertaling: Il (le prophète) participa .... au partage .... *si bien que* l'affaire .... rapporta *cent* parts à lui et à 'Açim. Neen, de deelhebbers werden in groepen van 100 personen verdeeld; de profeet deelde mede in den groep-'Âsim c.s.; ieder kreeg *één* van de 100 aan zijn groep toegewezen buitaandeelen (vgl. bijv. Ibn Hisjâm, p. 774). — Blz. 38 „Weigert iemand zich na sommatie te onderwerpen, dan vervalt zijn vermogen aan de overwinnende Moslims, ook al wil hij zich dan later nog bekeeren, *daar zijn goed dan al eigendom der overwinnaars is geworden*" (mâloehoe li-ahli'l-islâmi, li-annahoem qad ahrazoehoe qabla islâmihi), niet: à raison de l'offre de protection que ceux-ci lui avaient faite avant sa conversion. — Blz. 61 wordt een verhaal over de verovering van den Sawâd medegedeeld „zonder isnâds", niet: sans y admettre rien de ce que j'ai ouï dire aux juristes, directement ou indirectement. — Blz. 230 wordt gesproken van steden, welker bewoners zich aan de overwinnende Moslims „onvoorwaardelijk hebben overgegeven" (nazaloe 'ala hoekmihim), niet van: villes .... où les fidèles après en avoir ... opéré la conquête, *se sont établis avec leurs lois.*

De vertaler heeft zich overigens beijverd, den niet overal onberispelijken tekst van de Boelâq-uitgave bij het vertalen hier en daar te verbeteren en ook wel aan te vullen, met behulp der Parijsche hss. en door vergelijking van parallelle plaatsen bij andere Arabische schrijvers. In beknopte aanteekeningen aan den voet der bladzijden geeft hij daarvan rekenschap. Die aanteekeningen bevatten tevens biographische bijzonderheden, vooral over de overleveraars, en historische, geographische en taalkundige opmerkingen. Vooral deze laatste zijn niet altijd geheel juist. Zoo moet bijv. achter: „Ik bezweer u bij Allah", ondanks aanteekening 2 op blz. 50, wel degelijk gelezen worden: *lammâ* 'azaltani „dat gij mij van mijn post afzet" en niet, zooals F. wil: *limâ mâ* „pourquoi, par le Ciel, ne m'avoir pa encore déplacé?" — Ook, bijv., aanteekening 4 op blz. 44 is niet juist, want voor *ghoerrat* of *ghirrat* al-'adoewwi (ou le renseignâ sur *les richesses*, of *sur la négligence* de l'ennemi) is te lezen: *'awrat*, dus: men lichtte hem in over een zwak, onbewaakt punt bij den vijand. — Een niet te versmaden toevoegsel op de vertaling vormen de vrij uitvoerige Table des matières en de Index général (p. 335—352).

Deze vertaling is verschenen als Tome I van eene toekomstige Bibliothèque archéologique et historique, in een Avant-propos nader omschreven als: une collection de monographies relatives aux institutions, aux cultes et aux arts des différents peuples qui se sont succédé en Syrie, depuis les origines jusqu'aux temps modernes. Het aanleggen van zulk eene verzameling scheen — volgens het Avant-propos — een eisch des tijds. Immers: il convenait que l'ère de liberté (!) qui s'est ouverte pour la Syrie en 1919, fût marquée, dans la domaine des sciences historiques, par une sorte de renaissance.

Utrecht. Th. W. Juynboll.

Chr. Sarauw, Goethes Faust i aarene 1788-89. (Det. Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 8). København, Høst & Søn. 1919. (Pr. Kr. 1.75).

In het eerste hoofdstuk onderwerpt schrijver de „Paktscene" aan een nauwkeurig onderzoek. Hij wijst op het karakter der verdragsbepalingen in de populaire overlevering, de volksboeken en de marionettenspelen. Hier verkoopt Faust zijn ziel voor een leven van zingenot, dat vier en twintig jaar duurt, naar afloop waarvan hij door den duivel wordt gehaald. Maar er komen ook verhalen en sprookjes voor, waar het verlies van ziel en zaligheid aan bepaalde voorwaarden gebonden is. Deze hebben dan gewoonlijk een komisch karakter en de duivel komt op slot van zaken bedrogen uit. De verdragsbepaling van Faust staat op een veel hooger niveau. De duivel zal macht over hem hebben, als hij hem van zijn ideale streven kan afbrengen. Schrijver betoogt nu, dat

dit plan reeds oud moet geweest zijn, dat het reeds in Frankfurt in groote trekken voor Goethes geest moet hebben gestaan. Gaarne volgen wij Sarauw in zijn redeneering.

Sedert Kuno Fischer is het een veelbesproken kwestie of de „Paktscene" en de monoloog van Mephisto „Verachte nur Vernunft und Wissenschaft" V. 1851 ff met elkander in overeenstemming kunnen gebracht worden, of dat zij onderling in lijnrechte tegenspraak staan. Dit wordt door Sarauw ontkend. Mephisto heeft twee pijlen op zijn boog. In de eerste plaats heeft hij zijn contract; voor het geval echter, dat het hem niet gelukt Fausts streven te vernietigen, dan blijft hem nog een ander middel over om namelijk Faust moreel te gronde te richten.

„Und hätt er sich auch nicht dem Teufel übergeben,
Er müszte doch zu Grunde gehn!" V 1866 f.

Zeer belangrijk is de vraag, welke beteekenis het verdrag heeft voor het leven hiernamaals. Als ik Sarauw goed begrijp, dan zou de beteekenis kunnen zijn, dat het verdere leven hiervan afhangt, of Faust trouw blijft aan zijn streven. Doet hij het niet, dan wacht hem vernietiging [1]). Deze verklaring heeft veel verleidelijks. Nemen wij haar aan, dan verdwijnen allerlei moeielijkheden o.a. bijv. in de woorden van den „Heer" V 315 f.

So lang er auf der Erde lebt" enz.

en in het antwoord van Mephisto V 317 ff

„Da dank ich Euch, denn mit den Toten
Hab' ich mich niemals gern befangen.

Of in Fausts uitroep: V 1660 ff.

„Das Drüben kann mich wenig kümmern"

Maar de woorden van Mephisto V 1657 f

„Wenn wir uns drüben wiederfinden
So sollst du mir das Gleiche tun."

wijzen zonder twijfel op een leven hiernamaals. Schrijver heeft dit bezwaar zelf wel gevoeld, zooals blijkt uit de noot op p. 17. Mij komt het voor, dat deze moeielijkheden niet op te lossen zijn. Dergelijke tegenstrijdigheden zijn onvermijdelijk, als een dichter een stof behandelt, die niet in overeenstemming gebracht kan worden met zijn eigen levensbeschouwing.

Vervolgens wordt de monoloog van Mephisto nog eens aan een grondig onderzoek onderworpen, om de in het eerste hoofdstuk verkregen resultaten te verstevigen. Zeer uitvoerig wijdt hij uit over de verzen 1862—67. „Er soll mir zappeln, starren, kleben" enz. Juist komt mij voor het verschil, dat hij maakt tusschen „Erquickung" en „Befriedigung", waardoor de door Kuno Fischer aangenomen tegenstrijdigheid tusschen den monoloog en de verdragscene komt te vervallen. Minder gelukkig lijkt mij het verband, dat hij tracht te leggen tusschen V. 1862 f. en V. 1864. Dit laatste vers „Soll Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben" heeft velen doen denken aan Tantalus. Dit wordt door Sarauw bestreden, omdat deze voorstelling niet past bij V. 1862. „Er soll mir starren, zappeln, kleben", dat de voorstelling in hem oproept van een vlieg, die zich uit een kleverige massa niet kan losmaken. Verder meent hij, dat het werkwoord schweben in V. 1864 niet zijn gewone beteekenis heeft, hetgeen niet zou passen bij „Trank". Daarom vat hij het op als vloeien, drijven, stroomen (het Deensche *at flyde*), hetgeen hij aannemelijk tracht te maken door te wijzen op een brief, waarin Goethe het woord *schweben* in een dergelijke beteekenis gebruikt. Ook wordt bezwaar gemaakt tegen de voorstelling, dat „Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben", omdat dit *schweben* wel op „Speis'" maar niet op „Trank" kan slaan. Schrijver komt dan tot de slotsom: Bij deze beteekenis (at flyde) past dan pas goed „vor gier'gen Lippen". Sappige vruchten moeten zweven voor de oogen, niet voor de lippen. Maar voor de lippen drijven spijs en drank, terwijl de vermeende Tantalus blijkbaar midden in het stroomende element staat.

Mij komt deze geheele verklaring wel wat al te nuchter, al te verstandelijk voor. De beide voorstellingen „er soll mir zappeln, starren, kleben" en „soll Speis' und Trank vor gier'gen Lippen schweben" hoeven niet in een onverbreekbaar logisch verband te staan. Zij rijzen spontaan in het gemoed des dichters op, de eene verdringt de andere. En tegen de gewone opvatting van *schweben* kan toch redelijkerwijze ook geen bezwaar bestaan. Men vatte „Speis' und Trank" maar op als een soort zeugma, en dan is alles in orde. Maar nemen wij eens een oogenblik Sarauws verklaring aan, hoe moeten wij ons dan de situatie voorstellen?

Aan het slot van dit hoofdstuk spreekt schrijver ook over de reden, waarom Goethe een stuk van de verdragscene bij de publicatie van het „Fragment" in 1790 in portefeuille zou hebben gehouden. In een noot op p. 30 zegt hij, dat hij de verklaring zoo van zelfsprekend vond, dat hij ze bij de laatste redactie (van zijn Entstehungsgeschichte?) had laten wegvallen. Hij heeft ze echter mondeling medegedeeld zooals nu ook Prof. Drachmann in het „Nordisk Tidskrift" 1919. Daar ik deze verhandeling niet ter beschikking had, wendde ik mij persoonlijk tot professor Sarauw, die mij met de grootste bereidwilligheid de gewenschte inlichtingen heeft gegeven. Hij schrijft o.a. „Goethe wollte und durfte bei der Herausgabe eines Fragments das Grundmotiv seiner Dichtung, wie is beim Abschluss des Vertrags ausgesprochen ist, nicht verraten, denn dadurch hätte er — vom Wegschnappen seiner Idee durch andere abgesehen — das Hauptinteresse vorweggenommen und das dereinst in vollendeter Gestalt erscheinende Drama um seine tiefste Wirkung gebracht. Er wollte Erwartungen spannen ohne sie zu befriedigen; er wollte raten lassen, aber nicht erraten lassen —" De volgende opmerking gaat vooraf: „So selbstverständlich mir diese Gründe schienen und noch heute scheinen, so musste ich mir doch sagen, dass die Erklärung nur eine psychologische Hilfshypothese ist, die der textgeschichtlichen Grundlage entbehrt und den Leser, der die aus dem Textzusammenhang gezogenen Schlüsse nicht als zwingende erkennt, nicht günstiger stimmen wird —". Ik heb nu de

[1]) Dat Goethe in zijn later leven dergelijke ideën heeft uitgesproken, lijdt geen twijfel; maar kunnen wij haar bestaan ook voor vroegere perioden aannemen?

Over Goethes opvatting omtrent onsterfelijkheid vgl. *Sarauw. Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust* p. 62—64 en *Goethes Augen* p. 96, 166 f. en 186.

Ik verwijs ook nog naar een verhandeling van *Georg Schneiderreit. Der individuelle Grundzug in Goethes Weltanschauung.* Goethe. Jahrb. XXXIII p. 31—41.

bewijsgronden van de hypothese in de „Entstehungsgeschichte" nog eens nauwkeurig nagegaan, en ben tot de overtuiging gekomen, dat de bewijsvoering klemmender is, dan ik aanvankelijk had gedacht. Het spijt mij zeer, dat ik door gebrek aan plaatsruimte verhinderd ben de zaak hier nog eens uiteen te zetten. Wat echter de reden betreft, waarom Goethe een gedeelte van de verdragscene niet zou hebben gepubliceerd, blijf ik sceptisch gestemd. Dat het sluiten van het verdrag een zeer gewichtig punt is, geef ik volgaarne toe, maar er bleef nog zoo veel over, wat de belangstelling en de weetgierigheid van het publiek kon en moest gaande houden, dat de veronderstelde handelwijze van Goethe mij weinig geloofwaardig voorkomt. En dan zou ik nog de vraag willen stellen: Is Goethe wel eens vaker zoo te werk gegaan?

Een derde hoofdstuk is gewijd aan het tooneel „Wald und Höhle". Schrijver is het in hoofdzaak eens met de analyse van Erich Schmidt in zijne inleiding tot den Urfaust (Faust in ursp. Gestalt p. LVIII ff). Op twee punten wijkt hij echter van hem af:

1°. dat Goethe den monoloog „ohne strengen Zusammenhang mit der alten Dichtung" zou hebben geschreven. Dit wordt reeds weerlegd door de eerste woorden:

> Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
> Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst
> Dein Angesicht im Feuer zugewendet.

Zij wijzen duidelijk op de bezwering van den aardgeest, zooals wij die uit den Urfaust kennen. Omtrent de dateering bestaat geen verschil van meening en de theorie van Traumann [1]), die „Wald und Höhle" in verband wil brengen met de Harzreise, wordt afgewezen.

2. Het tweede punt slaat op de oorspronkelijke bedoeling van Goethe met „Wald und Höhle". Aanvankelijk zou het tooneel volgens Erich Schmidt hebben moeten volgen op de „Hexenküche" en niet in verband hebben gestaan met de Gretchen-episode. Sarauw wil het plaatsen achter Valentijns dood als overgang tot de „Walpurgisnacht." Hij vindt een zekere bevestiging van zijn hypothese in de woorden van Mephisto V. 3270 „Und wär ich nicht, so wärst du schon von diesem Erdball abspaziert", die volgens hem moeten slaan op het tweegevecht met Valentijn.

Daartegen bestaan dunkt mij groote bezwaren. Wat is de bedoeling van Mephisto in „Wald und Höhle"? Wil hij Faust verleiden tot allerlei uitspattingen, hetgeen in dat geval een overgang zou kunnen vormen tot de „Walpurgisnacht", of wil hij Faust tot Gretchen terugbrengen? Mij dunkt, dat de verzen 3303 ff. „Genug damit! Dein Liebchen sitzt dadrinne" enz. ondubbelzinnig in de laatste richting wijzen. En is dit het geval, dan handelt Mephisto zeer tegen zijn eigen belang, als het tooneel plaats vindt na Valentijns dood. Want keert Faust nu terug, dan is er alle kans, dat hij Gretchen nog zal redden.

Ook de verklaring van V. 3270 komt mij zeer onwaarschijnlijk voor. Men probeere slechts de woorden van Mephisto te omschrijven in den zin, die Sarauw hun toekent.

> „Vom Kribskrabs der Imagination
> Hab ich dich doch auf Zeiten lang kuriert" und wär i c h nicht so wärst du schon im Zweikampf mit Valentin gefallen.

Men ziet, dat past niet, dat gaat niet.

In het laatste hoofdstuk worden de drie in Italië ontstane stukken nog eens met elkander vergeleken en schrijver komt opnieuw tot de slotsom, dat alleen de verdragscene van vers 1635—1867 bedoeld kan zijn met het nieuwe tooneel, waarvan sprake is in den brief aan Herder van 1 Maart 1788.

De drie geschriften van Sarauw „Entstehungsgeschichte des Goetheschen Faust", „Goethes Augen" en „Goethes Faust i aarene 1788—89" heb ik met steeds klimmende belangstelling gelezen en bestudeerd, niettegenstaande de talrijke op- en aanmerkingen, die ik gemeend heb te moeten maken. Want niet, dat een werk tegenspraak uitlokt is het beslissende, de hoofdzaak is, dat het vruchtbaar is d.w.z. den lezer aanspoort tot eigen nadenken en onderzoek.

In dien zin aarzel ik niet het door mij besproken drietal als een belangrijke bijdrage tot de kennis van Goethes Faust te qualificeeren.

Groningen. H. H. B r e u n i n g.

W. Leopold, Die religiöse Wurzel von Carlyles literarischer Wirksamkeit, dargestellt an seinem Aufsatz: „State of German literature (1827). Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

In zijn inleiding zegt de schrijver dat er tot nu toe niet genoeg aandacht is geschonken aan de belangrijkheid van Carlyle's *State of German Literature.* In de eerste plaats verdient dit werk nauwkeurige beschouwing, omdat het zooveel heeft bijgedragen om de Duitsche literatuur bekend te maken in Engeland, en in de tweede plaats als de geloofsbelijdenis van den schrijver zelf.

Vóór de herleving der Romantiek speelt de Duitsche literatuur geen noemenswaarde rol in Engeland. Dit verwondert ons niet als wij bedenken hoe weinig de volken zich bezighielden met de oudere letterkunde in hun eigen taal geschreven. De kiem van een belangstelling in de oudere poëzie vinden wij in Pope, die het plan vormde een History of English Poetry te schrijven; Gray en Warton werkten in dezelfde richting, doch ook hun werk bepaalde zich tot eenige losse beschouwingen. De literatuurstudie zooals wij haar opvatten is een kind van de Romantiek; zij bracht het verlangen en de gave zich los te maken van het hedendaagsche en zich liefdevol te verdiepen in andere standpunten, andere levensbeschouwingen.

In Engeland werd de Duitsche Muze beschouwd als een belle sauvage, die men wel pikant en aantrekkelijk vinden, doch nooit bewonderen kon. Tot het einde der 18e eeuw bestond zelfs de wensch niet, het geestesleven van andere volken te leeren kennen; zeker niet dat van Duitschland. Een boek over de opvoeding van jonge meisjes waarschuwde tegen de Hunnen, die, met Schiller's Räuber als voorloopers, dreigden de Westersche beschaving te niet te doen. In het beste geval zag men in de Duitschers een natuurvolk te simpel om het aristocratische Engeland te kunnen voorlichten of zelfs leeren.

Omstreeks 1800 echter verschijnt er in Engeland een vloed van vertalingen uit het Duitsch. Tal van nu vergeten Duitsche werken verschijnen te Londen. De Edinburgh Review wijdt vele artikelen aan de Duitsche

[1]) Ernst Traumann. Wald und Höhle. Eine Fauststudie. Heidelberg 1902.

literatuur en zelfs zij die het meest vijandig staan tegenover de Duitsche richting bewijzen door hun kritiek dat de houding van voorname onverschilligheid althans —de eenige die de hoop op toekomstige sympathie uitsluit — geweken is. De redacteur Jeffrey klaagt dat de Duitsche werken alle naar kruidenierswaren ruiken, naar pakpapier met vette koeken en schijven spek, en hoewel hij liberaal genoeg is om Carlyle's artikelen in zijn blad op te nemen, waarschuwt hij hem dat hij een hopelooze zaak bepleit, daar Engeland nooit zijn Duitsche godheden bewonderen, of zelfs maar verdragen zal. Anderen zijn even blind. De Quincey noemt den schrijver van Werther's Leiden „een ouden, onreinen romanschrijver", en Kotzebue wordt hoog boven Schiller gesteld. De gretige belangstelling is gekomen, maar de lezers missen het fijne onderscheidingsvermogen dat slechts gelijkgestemde geesten voor elkanders uitingen bezitten.

In 1813 verscheen in Londen Madame de Staël's Livre de l'Allemagne, dat in Frankrijk door Napoleon verboden was. Madame de Staël was de eerste die met liefde en inzicht Duitschland aan de buitenwereld trachtte te vertolken. Toch spreekt uit haar werk het bewustzijn van de eer die zij, een Fransche, aan de barbaren bewijst door zich wel tot hen te willen neerbuigen. Zij is de heraut, niet de geestelijke voorgangster van Carlyle, wiens houding tegenover zijn groote Duitsche tijdgenooten veeleer die van een dankbaren leerling is. Voor hem was het weggelegd de boodschap van de nieuwe Duitsche schrijvers, waartegenover zelfs de landgenooten nog zoo onbegrijpend stonden, aan de Engelschen te verkondigen.

In het tweede hoofdstuk (Carlyles religiöser Werdegang) vertelt schr. hoe Carlyle uit de twijfel, waarin de botsing tusschen zijn kindergeloof en zijn geestelijk leven hem gestort heeft, wordt gered door wat hij zijn bekeering noemt. De meeste critici, gaat schr. voort, hebben niet ingezien dat de bekeering in Sartor Resartus — Carlyle's geestelijke autobiographie — door twee perioden is voorgesteld: het ontwaken, waardoor hij de vrije ikheid voelt, en de eigenlijke bekeering, waar hij de liefde tot God en tot de menschheid als eerste levensdoel inziet.

Tusschen deze beide openbaringen liggen doorgangstoestanden: de verzoekingen in de woestijn, het middelpunt der onverschilligheid, het dooden van het ik en het voelen van de eenheid in de natuur. In de Duitsche philosophie nu voelde hij denzelfden geest die hem sedert de bekeering vervulde; en zij gaf hem in, zijn werk in dezen eigenaardigen vorm te gieten. De invloed van Goethe, Schiller, Richter, Fichte en Schelling is merkbaar in Sartor; de uitdrukkingen: „het eeuwige ja" en „het eeuwige neen" zijn aan Horn's Literatuurgeschiedenissen ontleend.

Het eerste groote werk dat Carlyle na zijn „bekeering" schreef, was The State of German Literature. Vele der hierin behandelde schrijvers heeft hij reeds vroeger besproken, maar hij ziet hen nu anders. Hij is geheel doortrokken van de onthullingen die zijn zwerfjaren hem gebracht hebben. Zelfs in zijn opstel over Richter, dat binnen drie weken geschreven moest worden daar het nummer van de Edinburgh Review waarvoor het bestemd was, reeds in druk was, is het duidelijk, dat hij Jean Paul thans doorvoelt en begrijpt, dat hij hem „beleefd" heeft. Ook zijn review over Horn's Umrisse is in werkelijkheid veel meer dan een review. Er blijkt uit zijn bespreking hoezeer hij, ondanks de punten van overeenkomst, van Horn verschilt: Horn, hoe ruimdenkend ook, onderzoekt toch per slot of het denken en voelen van den dichter *zijn* denken en voelen is; Carlyle ziet de wereldbeschouwing van den dichter en voor hem is de eenige vraag, of de dichter in waarheid zichzelf uitspreekt. Hij voelt aan, waar een werk in stijl en gedachten echt is, d.i. de ware uitdrukking van het diepste wezen van een mensch en dus een openbaring Gods.

In een interessnt hoofdstuk over Carlyle's stijl toont schr. aan, wat de oorzaak is van de twee- of drieledigheid van zoovele van Carlyle's zinnen. („A pure glory, may a divineness"; — „not because it is useful for spiritual pleasure, or even for moral culture, but because it is art."). De volheid van gedachte, die zich in woorden moet laten samenvatten, brengt een spanning teweeg die in het laatste lid van den zin wordt opgeheven en daardoor aan dit lid een bizondere kracht, een buitengewone klem verleent. De stijl heeft zich ontwikkeld met de persoonlijkheid van den schrijver. Men heeft vaak beweerd dat Carlyle's stijl zich onder Duitschen, speciaal Richter's invloed gevormd heeft, schr. ziet in de overeenkomst tusschen beider stijl slechts een bewijs voor de broederschap van hun wezen. Bij beiden was de uitdrukkingswijze het noodzakelijk gevolg van een inwendigen drang tot spreken en overtuigen. Dus ten slotte is ook Carlyle's stijl een uitgroeisel van den religieuzen wortel van zijn letterkundige werkzaamheid.

Dezelfde drieledigheid bestaat in de gedachtengang die in de State of German literature te herkennen valt. Weliswaar verdeelt Carlyle de tegenwerpingen die tegen de Duitsche literatuur zijn ingebracht en die hij zich ten doel stelt te weerleggen, in *twee* groote groepen: men heeft de Duitsche literatuur afgebroken om haar slechten smaak en om haar mystiek. Maar in elk van deze groepen herkent men de karakteristieke drieledigheid, en de nadruk valt weder op het derde lid dat de electriciteit der eerste leden als het ware ontlaadt. In de eerste groep bevat dit derde lid een geestdriftige verhandeling over de nieuwe Duitsche kritiek; in de tweede een poging tot verklaring der Duitsche philosophische beschouwingen. Het derde lid bevat wat Carlyle werkelijk zeggen wilde. De warmte en innige overtuiging van zijn betoog duidt aan dat zijn liefde voor de Duitsche literatuur ook voortkomt uit zijn godsdienstige opvattingen, evenals zijn heldenvereering, waarvan in dit werk reeds kiemen te bespeuren zijn.

Een schrijver die zelf ten volle overtuigd is moet wel gehoor vinden. Carlyle's *State* baarde inderdaad groot opzien. en hoewel de onmiddellijke gevolgen voor den schrijver niet gunstig waren, toch had hij de voldoening krachtig te hebben medegewerkt om de Duitsche letterkunde en wijsbegeerte in Engeland te doen bestudeeren en begrijpen. —

In zijn Rückblick zegt schr. dat de wetenschappelijke waarde van Carlyle's geschiedschriften verdwenen is; zijn groote gedachten over staathuishoudkunde klinken verouderd; ook zijn geschriften over literatuur hebben in beteekenis verloren, en zelfs het belang dat zij nu nog hebben is tot inkrimpen en ten slotte verdwijnen gedoemd. De kleederen van de boodschap die hij bracht verhuizen één voor één naar het museum der geestesgeschiedenis. Maar de sterke persoonlijkheid die door deze vormen uiting zocht zal blijven spreken tot allen, die haar kun-

nen verstaan, de levende inhoud van de verkondiging is onsterfelijk. —

Het komt mij voor, dat de verhandeling van den heer Werner Leopold veel interessants bevat en het resultaat is van ernstige studie. De schrijver is er in geslaagd, aan te toonen, hoe Carlyle in waardeering en begrip van de groote geesten van zijn tijd verre den gewonen criticus vooruit was. Is er echter in de verhoudingen van het werk niet een fout begaan? Het opnoemen van de werken die vóór 1827 over Duitsche literatuur waren geschreven, neemt een aanzienlijk deel van de ruimte in beslag. Feitenonderzoek is noodig, maar — Carlyle zegt het ons immers herhaaldelijk — de feiten hebben alleen waarde door de geestelijke beteekenis van de verzamelde gegevens, feitenonderzoek moet middel blijven. Het zou niet edelmoedig zijn den heer Leopold hard te vallen over een fout die zoo algemeen is; temeer daar zijn boekje veel bevat waarop mijn opmerking niet van toepassing is. Maar een omwerking van het bedoelde lange hoofdstuk, waarin door een paar typische voorbeelden werd aangetoond hoe nieuw, oorspronkelijk en geniaal Carlyle's inzichten waren, zou het boekje doen winnen in belangrijkheid en eenheid.

Nog iets over den inhoud in verband met den titel. De schrijver toont aan, dat het fond van Carlyle's werken religieus is. Maar *wat is* de religieuze wortel? Het zeer persoonlijke, mystieke, innig doorvoelde geloof van Carlyle kan men toch niet eenvoudig „calvinisch-puritanisch" noemen; de man die in geloof en politiek zich bij geen partij kon aansluiten was zeker geen gewone calvinistische bekeerde. (Trouwens, kan men zich zelfs bij zulk een bekeerde de vraag stellen „wann die innere Bildung abgeschlossen war"? p. 45). Ik vraag mij af, of het niet beter geweest was, het werkje een titel te geven, die niet een uiteenzetting van Carlyle's geloof deed verwachten. Nu die verwachting bij ons is opgewekt, hebben wij het gevoel vóór een standbeeld te zijn geleid, dat met een gazen sluier bedekt is: het standbeeld zal onthuld worden, — doch hij die beloofde het te doen, blijft bewonderend op een afstand staan, en de sluier die *le fin du fin* der lijnen verdoezelt en vervaagt, wordt niet weggetrokken.

Hengelo (*O.*). A. C. E. Vechtman-Veth.

E. Ziebarth, Kulturbilder aus griechischen Städten, I. 3. Auflage. (Aus Natur und Geisteswelt 131). Berlin-Leipzig, Teubner. (Pr. *f* 0.95, geb. *f* 1.20).

De indeeling van dit boekje, waarvan ik den 2den druk in *Museum* XIX K. 440 met een enkel woord aankondigde, is een beetje veranderd. De naar mijn smaak aardigste hoofdstukken over Archieven en Egyptische papyri blijven voor een tweede deel bewaard; in plaats daarvan is als inleidend hoofdstuk Griechische Städteanlagen vooraangeplaatst. Zoo blijven de besprekingen van Thera, Pergamon, Priene, Milete en den tempel van Didyma over, waarvan die van Pergamon het beste is gelukt; de inscripties der astynomen e.d. geven gelegenheid tot een wat levendiger beschrijving, een zeldzaamheid in 't boekje daar Schr. doorgaans zich tot algemeenheden bepaalt en niet over een enkel gebouw wat breeder uitweidt, waartoe b.v. Priene's theater gereede aanleiding geeft.

Het boekje is in 't bizonder gewijd aan Theodor Wiegand, maar daarom niet minder aan de Duitsche opgravingskunst, behalve door dezen vertegenwoordigd door Hiller von Gärtringen, Conze, Dörpfeld en Schrader, in 't algemeen.

den Haag. E. van Hille.

K. F. Kinch, Le tombeau de Niausta, tombeau macédonien, avec 5 planches. (Mémoires de l'Académie Royale des sciences et des lettres de Danemark). Copenhague, Andr. Fred. Høst & Søn. (Pr. Kr. 4.25).

In de buurt van Saloniki werd door de bevolking een graf geopend, dat eenige jaren later, in 1887, door Kinch, reeds niet meer onbeschadigd, gezien werd, waarvan hij de muurschilderingen in 1889 photographeerde en er door den schilder Oskar Willerup waterverfteekeningen naar liet maken, en dat hij in 1892, voor het laatst, zeer beschadigd, terug zag.

Nu hij de hoop heeft opgegeven er opgravingen te doen, maakt hij zijn opmetingen en opnamen bekend. Beter laat dan nooit!

Hij zal wel terecht dit graf, met zijn eenvoudig ornament en zijn fries van bloemranken, omstreeks 300 stellen en heeft misschien wel gelijk in den ruiter eén Makedonischen purpuratus te herkennen, die met zijn *sarissa* een onbereden barbaar treft, al verrast het ons in plaats van het zware paard der Makedonische munten en van den Alexandermozaïek het kleine gespierde dier, te vinden van de friesen van Skopas aan het Maussolleum en staan wij nog meer verwonderd om den langen fladderenden baard, terwijl de tochtgenooten van Alexander glad geschoren waren, om de witte *chlamys* met purper gevoerd, het lange purperen kleed met blauwen rand onder en boven, op eigenaardige wijze opgegord, en om de gouden *stephane* die zijn met een purperen kap bedekten helm siert, die zóo min of meer aan een koningstiare laat denken.

Maar het merkwaardigst is zeker in deze halflevensgroote schilderij, die in compositie niets ongewoons heeft, de wijze van uitvoering, het duidelijkst te zien in den breed en vlot geschilderden ruwen barbaar, schreeuwend met wijd geopenden mond, een verren voorlooper van een boer van Adriaen Brouwer of een marktschreeuwer van Daumier, den onmiddellijken voorganger van Myron van Thebe's dronken bestje en den schreeuwenden Galliër dien ik hem toeschreef.

Thans kan men begrijpen waarom Aristoteles nog voor de richting van Pauson waarschuwde. Niet zonder reden spreekt Kinch van illusionistische kunst.

Mij herinnert dit werk in dezen tijd aan wat Plinius (N.H.XXXV 19) vertelt van Nikomachos: *nec fuit alius in ea arte velocior: tradunt namque conduxisse pingendum ab Aristrato Sicyoniorum tyranno quod is faciebat Telesti poetae monumentum praefinito die intra quem perageretur, nec multo ante venisse tyranno in poenam accenso paucisque diebus absolvisse et celeritate et arte mira.* Dat was in de 105de olympiade.

In deze omgeving kan ik ook niet nalaten te denken aan het verhaaltje van Pseudo-Plutarchus, dat wij alleen in vertaling hebben: Der Maler Nikomachos unternahm ein Bild des Antipatros, des Königs der Makedonier, zu malen: er malte es aber in vierzig Tagen und nahm dafür viele Talente. Als ihm aber der König Antipatros sagte:

„mehr als dein Bild werth war, hast du bekommen, denn du hast es in wenigen Tagen gemacht," antwortete er: „nicht in vierzig Tagen habe ich es gemalt, O König, sondern vierzig Jahre war ich an ihm beschäftigt; deshalb habe ich lange Zeit hindurch gelernt, damit ich leicht und bequem malen könne, so oft ich malen will."

Neemt men het bij de letter dan zou het moeten spelen gedurende de korte regeering van Antipater (296) in de 121ste olympiade, dus ruim zestig jaar later, wat wel zeer onwaarschijnlijk is. Maar mag men aannemen, dat zijn grootvader Antipater gemeend is, de generaal van Philippus, die gedurende Alexanders afwezigheid, en later tot zijn dood in 319 de koninklijke macht in Makedonië uitoefende, dan wordt het wel zeer verleidelijk onmiddellijk verband te leggen tusschen de schildering in dit graf en ons verhaaltje, want de lange baard, die voor een van de krijgsmakkers van Alexander ongehoord is, vindt gereedelijk zijn verklaring zoodra wij te doen hebben met een man die 78 jaar oud gestorven, dus reeds in 397 geboren, zich nog zou gehouden hebben aan de mode van zijn tijd en het vorstelijke in de kleeding, dat ons bevreemdt, zou niet meer dan natuurlijk zijn.

Zulk een portret in strijd met den vijand is niet ongewoon. Ik verwijs naar dat van Apelles: *Neoptolemum ex equo adversus Persas* (Plin. N.H. XXX. 96).

Niettegenstaande den lof dien Kinch aan het werk geeft, kan ik echter bezwaarlijk aannemen, dat het van de eigen hand van een zoo beroemd meester als Nikomachos zou zijn, daarvoor zijn er te veel onbeholpenheden in: het kromme linker bovenbeen van het paard, de zwakke teekening der plooien van den ruiter, de bolle rondheid van den omtrek van zijn mantel.

Toch kan, bij gebrek aan beter, het geheel, in zijn kleur, purper en blauw, geelbruin en groen, en vooral in zijn beste deelen, als de barbarenkop, voor ons een afspiegeling zijn van de kunst van Nikomachos en lijkt het zelfs volgens het bovenstaande niet uitgesloten dat het er een copie van zou wezen.

Het graf van Antipater zou ons niet verwonderen bij het oude Therma, waar, vier jaar na zijn dood, zijn zoon Kassander den nieuwen naam Thessalonika, dien het nog draagt, ter eere van zijn jonge vrouw aan gaf.

Nader behoef ik de kennismaking met dit werkje den lezers van het *Museum* wel niet aan te bevelen.

Amsterdam. J. Six

SCHOOLBOEKEN.

A. J. Eykman en F. W. Stapel, Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië. Derde, geheel herziene druk. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. ƒ 2.50).

Een leerboek als dit, dat blijkbaar voor gebruik bij het Middelbaar Onderwijs bestemd is, moet aan zekere eischen van praktijk voldoen. Het mag geen grooten omvang krijgen, moet toch een afgerond geheel zijn, en zal, in verband met het bevattingsvermogen van den leerling, en het gebruik naast het levend woord van den docent, soms kunnen volstaan met eene mededeeling van feiten en gebeurtenissen zonder uitgebreide toelichting, ook al is deze laatste voor een volkomen inzicht in de geschiedkundige gebeurtenissen onmisbaar.

Maar aan den anderen kant mag men dan ook vergen, dat hetgeen bij zulk een opzet wordt medegedeeld, volkomen juist is. Voor betwistbare beschouwingen of onderstellingen is daarnaast geen plaats. En volledigheid op de hoofdpunten is niet minder noodzakelijk.

Wanneer ik nu dit boek doorzie, is mijn indruk op deze punten niet bevredigend.

Reeds dadelijk in de inleiding wordt een zeer subjectieve uitlegging gegeven van de uitdrukking „koloniën en bezittingen" in onze grondwet, welke, voorzoover mij bekend, noch in haar geschiedenis noch in de praktijk steun vindt.

Eveneens wordt daar de stelling als zou het koloniaal gezag er naar moeten streven zich zelf overbodig te maken als stellige regel verkondigd, ofschoon hiertegen althans voor een gebied als Nederlandsch Indië met zijn conglomeraat van volkeren heel wat te zeggen is. Hoofdstuk I, dat in dezen druk uitgebreid is, deelt als vaststaand mede, dat de inrichting van het dorpsgenootschap met zijn bestuur op Java van de Hindoe's afkomstig zou zijn, wat niet meer dan een onderstelling is. En of hier plaats was voor een inlandsche legende betreffende het ontstaan van den naam Modjopait, is de vraag. Zulke legenden zijn er zooveel; waarom is b.v. bij de geschiedenis van Sumatra's Westkust die betreffende den naam „Minangkabau" niet opgenomen? Waarde hebben zulke verhaaltjes niet uit geschiedkundig oogpunt; men kan het den docent overlaten zijn onderwijs daarmede te illustreeren.

Erger is het, dat bepaalde onjuistheden in het boek voorkomen. Laat ik er eenige aanstippen, die ik bij het doorlezen opteekende.

In 1650 zouden (blz. 61) de bewindhebbers der O. I. Cie volgens de schrijvers een nieuw „Reglement op het beleid der Regeering in Indië" uitgevaardigd hebben. Bedoeld zijn blijkbaar de „Punten en Articulen, in form van Generale Instructie" enz., die toen zijn vastgesteld. De door de schrijvers vermelde naam is vóór de 19e eeuw niet gebruikt.

Met betrekking tot de ontwikkeling der verhouding op Z. Celebes (blz. 68) wordt niet vermeld, dat sinds 1609 de O. I. Cie een loge te Makasar had, dat die in 1615 werd afgeloopen en dat dit een der voornaamste oorzaken van de wrijving met Gowa was.

Zoo is ook de geschiedenis van Buitenzorg (blz. 95) onjuist vermeld. Dit stuk werd kosteloos aan v. Immhof afgestaan door de Indische regeering, onder voorwaarde, dat die gift geschiedde aan hem als G. G. en zijne opvolgers, onder verplichting het niet te vervreemden. Deze bepaling is echter door bewindhebbers ingetrokken en het landgoed is, na den dood van van Immhof, in vollen eigendom afgestaan aan den G. G. Mossel en tot Daendels geregeld door den aftredenden landvoogd aan zijn opvolger overgedragen. In 1780 is hiervoor een vaste regeling getroffen, die echter door Daendels omvergeworpen is tot zijn eigen profijt.

Op blz. 127 wordt gezegd, dat onder Raffles in al de Vorstenlanden op Java de tolpoorten tegen schadevergoeding aan het gouvernement werden overgedragen. Dit is op zich zelf onjuist, maar bovendien in strijd met hetgeen op blz. 146 en 151 wordt gezegd, nl. dat de knevelarijen met de tolpoorten een der oorzaken was voor de algemeene ontevredenheid in de Vorstenlanden, die tot den Java-oorlog leidde. Dit laatste is inderdaad waar.

Kom ik tot den nieuweren tijd, dan is het resultaat al niet veel beter. Vóór 1848 droeg de grondwet niet, gelijk de schrijvers op blz. 166 zeggen, de wetgevende

en uitvoerende macht over de bezittingen aan den Koning op; bij Hem berustte toen, gelijk thans „het opperbestuur" over dat gebied, alleen „bij uitsluiting" d.w.z. dus zonder inmenging van de Staten Generaal. — De Regeering van Ned. Indië bestaat *niet*, gelijk zij zeggen (blz. 167) uit den Landvoogd en den Raad van N-I; alleen de G. G. is „de regeering". Dat diens wetgevende macht „in de praktijk weinig te beduiden" heeft, zal menigeen niet zonder verbazing gelezen hebben!

Dat de rechtspraak over Europeanen volgens die beginselenwet zou zijn in overeenstemming met die in Nederland (blz. 168) is alweer onjuist; de schrijvers zijn hier in de war met het materieele recht. Wat zij verder t.a.p. van de rechterlijke organisatie vermelden staat niet in het regeeringsreglement, zooals uit hun mededeeling af te leiden is, doch in andere algemeene verordeningen. En de mededeeling in de noot op blz. 168, dat de landrechters „de taak van de residentiegerechten" hebben overgenomen, is even onjuist; dit geldt alleen een deel nl. de berechting van door Europeanen gepleegde overtredingen.

Blz. 169 vermeldt in één adem de afschaffing der slavernij in 1860 en de vervanging der opiumpacht door de regie, hoewel met dit laatste pas in 1894 een begin is gemaakt! Op dezelfde blz. wordt de vrijlating van de kruidnagel- en muskaatnotenteelt in de Molukken in verband gebracht met den strijd tegen het cultuurstelsel, dat hiermede wel niets had uit te staan!

Blz. 172 verklaart, dat de agrarische wet de regeering de macht gaf woesten grond „te verpachten". Bedoeld is natuurlijk „in erfpacht uit te geven", maar dat is heel wat anders. Ook staat daar aangeteekend, dat het regeeringsreglement de woeste gronden als eigendom van den staat, de bebouwde als „eigendom" van den inlander beschouwt. Gegeven den strijd, juist over dit punt gevoerd bij de ontwerp-cultuurwet van Franssen van de Putte, die mislukte o.a. doordat zij de inlandsche rechten als „eigendom" wilde beschouwen, had deze onjuistheid zeker niet mogen voorkomen. Overigens staat ook omtrent het domeinrecht op den grond juist *niets* in het regeeringsreglement!

Een zeer ernstige, m.i. ergerlijke onjuistheid, is op blz. 206 te vinden, waar de voorstelling gegeven wordt als zou de z.g. Korte Verklaring aan de zelfbesturen zijn voorgelegd en de weigering om haar te teekenen aanleiding zijn geweest tot dwang. Dit is *nimmer* geschied; slechts wanneer uit anderen hoofde dwang noodig was b.v. ter verzekering van orde en rust of nakoming van verplichtingen, eindigde men met het vorderen dier verklaring.

Dat de economische ontwikkeling van Z. Celebes „de stoutste verwachtingen heeft overtroffen" (blz. 209) is alweer iets, dat men met verbazing leest. Was het maar waar!

Het hoofdstuk „De Buitenbezittingen van 1873 tot Heden" is buitengewoon slecht verzorgd.

Van de invoering van het civiel bestuur in Atjeh in 1918 wordt noch hier noch in de afdeelingen, die over den Atjeh-oorlog handelen, gerept; over de verheffing van Nieuw Guinea, na hetgeen daarvan bekend was geworden, tot een afzonderlijk gewest in 1920 vindt men evenmin een woord. Van de inlijving van Riouw-Lingga in 1910 wordt gezwegen.

Dergelijke belangrijke veranderingen uit de laatste jaren hadden niet weggelaten mogen worden.

Het laatste hoofdstuk „De nieuwe Richting" is zwak en niet altijd juist in zijn opmerkingen. Zoo was b.v. de strijd van Ds. van Hoëvell anterieur aan de verschijning van de Max Havelaar. Dat Java „sterk overbevolkt" is (blz. 215), is almede niet juist; overbevolking is op zich zelf al een relatief begrip, maar er is nog veel en veel meer uit den bodem te halen. Het Credietwezen is al evenmin, gelijk de schrijvers zeggen, in 1900 georganiseerd. In dat jaar begon de Assistent-resident de Wolff van Westerrode zijn onderzoek; in 1904 werd met organisatie een begin gemaakt, eerst in 1912 kreeg die met de oprichting der centrale kas haar volledig beslag.

Overigens is het wel merkwaardig, dat een in dezen tijd zoo belangrijke cultuurfactor als de Christelijke Zending in dit hoofdstuk vrijwel wordt doodgezwegen. Slechts het oprichten van scholen harerzijds wordt even vermeld. Alsof niet de maatschappelijke ontwikkeling in de Molukken, de Minahassa, op de Sangir- en Talaudeilanden, in Midden-Celebes, in de Bataklanden, op Nias, en op nog veel meer plaatsen, hoofdzakelijk haar werk was. Ook dit is een ergerlijk verzuim.

Het spijt mij, maar tegenover dergelijke tekortkomingen — en ik moest mij nog sterk beperken — kan ik over dit werkje niet gunstig oordeelen. Dit boek is oppervlakkig bij elkaar gezocht: raadpleging van een werk op geschiedkundig gebied als dat van Meinsma, van den Regeerings-almanak en de Encyclopaedie van Ned-Indië had de schrijvers reeds op menig punt tot beter weergeven van den gang van zaken kunnen brengen.

Als dit boek, dat in eenige jaren drie drukken beleefde, het tot een vierde brengt, hoop ik, dat de schrijvers de moeite van zorgvuldige herziening zullen nemen.

Wageningen. J. C. Kielstra.

A. J. Eykman en F. W. Stapel, Beknopt Leerboek der Geschiedenis van Nederlandsch Oost-Indië. Derde druk. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. ƒ 1.—).

Dit werkje is veel beknopter dan het „Leerboek", dat dezelfde schrijvers samenstelden. De conceptie schijnt mij belangrijk beter dan die van het uitgebreide werk. Er zijn minder subjectieve beschouwingen gegeven en het overzicht van de feiten is dus gemakkelijker.

Ook hier zijn echter ettelijke onjuistheden; waarvan ik enkele aanstip.

Dat het bekende gezegde: „Dispereert niet" de „leuze" van Jan Pietersz. Coen zou zijn geweest," (blz. 25) is moeilijk te verdedigen. Het is een aanhaling uit den brief van de Indische regeering van 29 September 1618 aan de bewindhebbers der Compagnie. — Ook hier vindt men (blz. 76) de onjuiste voorstelling dat men de korte verklaring eischte van zelfbesturende landschappen en ingreep om die te verkrijgen.

Tegenover het doodzwijgen van de Chr. Zending in het grootere werk staat hier de welwillende verzekering, dat de regeering, bij haar streven tot ontwikkeling der bevolking en verbetering van maatschappelijke toestanden „een zeer te waardeeren medewerking" ondervindt van de zending! Een ietwat dwaze opmerking, als men bedenkt, dat de Zending tientallen van jaren, vóór de regeering zich aan gezegde ontwikkeling en verbetering liet gelegen liggen, met haar arbeid in verschillende streken begon en schitterende resultaten bereikte, die hier en daar het werk voor de later komende regeeringsorganen zeer vergemakkelijkten!

Het boekje is verlucht door enkele zeer goede reproducties van gravures en schilderijen, alsmede door enkele heel leelijke plaatjes, onder welke laatste vooral dat, hetwelk de zitting van den Volksraad voorstelt, zich onderscheidt!

Bij een zorgvuldige revisie voor den vierden druk schijnt dit boekje mij voor de Indische middelbare school zeer bruikbaar te kunnen worden.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De betreurde hoogleeraar te Leuven C. P. F. Lecoutere heeft nog vóór zijn overlijden in 1921 de voldoening gesmaakt een tweeden druk te zien verschijnen van zijn (in *Mus.* XXIII, 321 vlgg. besproken) *Inleiding tot de Taalkunde en tot de Geschiedenis van het Nederlandsch,* waarop wij niet willen nalaten hier, zij 't ook wat laat, de aandacht te vestigen. Het liefst zou de schrijver het boek heelemaal omgewerkt hebben, maar gebrek aan tijd en vooral de eischen van het programma der middelbare normaalscholen in België, met 't oog waarop het werkje geschreven was, verhinderden dit. Intusschen is deze nieuwe uitgave geenszins onveranderd gebleven: de omvang is aanmerkelijk toegenomen (met meer dan 100 blzz.), tal van paragrafen zijn gewijzigd, aangevuld of verplaatst, van verschillende — niet alle — aanmerkingen, door de kritiek op den eersten druk gemaakt, heeft de schrijver partij getrokken. Een aantal afbeeldingen in de paragrafen die over phonetiek handelen, meest aan bekende werkjes op dit gebied ontleend, en een drietal kaarten, een taalkaart van de heele wereld, een kaart van 't huidige continentaal Germaansch en een van de nederlandsche dialecten, verhoogen de bruikbaarheid van dezen druk. Jammer is 't dat den lezer zooveel wordt geboden; uit een paedagogisch oogpunt beschouwd ware het beter geweest minder namen en feiten overhoop te halen en enkele zaken wat nauwkeuriger te behandelen dan hier geschied is (zoo b.v. nog steeds de germaansche klankverschuiving). Maar het kan zijn dat de belgische onderwijsprogramma's of -gewoonten de vermelding van dat alles gewenscht maken.

Uitgever van het boek is A. Dewit te Brussel; hier te lande is het verkrijgbaar bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage. De prijs bedraagt 12 fr. J. H.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1921 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. T. J. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt; no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturî's Hamâsah (1909), is verkrijgbaar voor *f* 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor *f* 6; no. 3, Streitschrift der Gazâli geven die Bâtinijja-secte, door I. Goldziher (1916), voor *f* 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor *f* 4.50; no. 5. De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor *f* 6; en no. 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung door I. Goldziher (1920), voor *f* 10.

3. De drukkosten van dit laatste werk hebben ook dit jaar de geldmiddelen der stichting nog geheel in beslag genomen, doch zullen afbetaald zijn in het begin van 1923.

November 1922.

De firma Wolters te Groningen-den Haag zond ons den vierden druk van den bekenden *Platen-atlas voor de Nederlandsche Geschiedenis* door Dr. A. J. van der Meulen en M. ten Bouwhuys. De „bezorger" van deze vierde uitgave Dr. N. B. Tenhaeff, heeft, opdat de prijs „voor de school bereikbaar" zou blijven (de atlas kost *f* 4.90), tot zijn spijt niet de veranderingen kunnen aanbrengen die hijzelf en de beoordeelaars van den vorigen druk wenschelijk achten: deze nieuwe uitgaaf is dan ook „nagenoeg ongewijzigd".

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XLI, 3: K. Menne, Nieuwe Fragmenten v. d. Mnl. Parthonopeus van Bloys. — W. de Vries, Etymol. Aanteekeningen. — D. A. Stracke, s. J.- *Hyfte* (*Yste*)? — J. W. Muller, Tessalica. — Dez., Een onuitgegeven Mnl. gedicht. — G. G. Kloeke, Organisatie v. h. dialectonderzoek. — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVI, 6: C. G. N. de Vooys, Achttiende-eeuwse spraakkunstbeschouwing. — J. F. M. Sterck, Een rijmbrief v. Coornhert (1522—1922). — F. v. Dijk, Staring-varia. — Ph. J. Simons, Simplisties dualisme. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, X, 6: G. Royen, O.F.M., Intermutatie e: o in het Idg., I. — H. H. Knippenberg, F. v. Eeden. — G. Knuvelder, Kees Meekel's Toneelwerk, I. — Boekbespr. — Boekaankond. — Tijdschriftenschouw.

English Studies, IV, 6: M. E. Kawa, The Women of G. Eliot's Novels, II. — M. S. Serjeantson, The Dialectical Distribution of certain Phonolog. Features in Middle Engl., III. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdragen, XIV, 1: J. Kleyntens, S. J., en J. Cornelissen, Collacie uit den Kring der Moderne Devotie. — B. M. Wooderidge, Le Mélange Coupable. — P. Marchot, L'idiotisme wallon *Ci n'est qu'cir botons* ou *qu' cir et botons* ou *qu'à cir botons.* — J. Mansion, De huidige staat v. h. toponymisch onderzoek, vooral in België.

Id., XIV, 1 **Bijblad**: L. Grootaers, Dial. Kleingoed, 2-4. — Dez., Taalgeogr. onderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr.

Id., XIV, 2 **Bijblad**: L. Grootaers, Phonetica, Uitspraakleer en Spreekonderwijs. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Nieuwe Boeken.

Studien, XCVIII, Dec.: W. Hellings, De ware Kerk is zichtbaar. — E. Hoogeveen, Op het eeuwfeest der geboorte v. Louis Pasteur. — J. v. Mierlo Jr., J. Ruysbroeck en de Duitsche mystiek. — J. v. Rijckevorsel, Fransche heldenfiguren. Louis Lenoir, S. J. en Charles de Foucauld. — Fr. de Bruyn, Een papieren volksuniversiteit. — Meded. — Dingen v. d. dag.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Emonds, Legende v. S. Kunera in de Middeleeuwen: N. Taalg. XVI, nº. 6 (de Vooys).

Geyl, Nederland en België: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (Carnoy).

v. Ginneken, Gelaat, Gebaar en Klankexpressie: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (Grootaers).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. Lyriek, II: N. Taalg. XVI, nº. 6 (d[e] V[ooys]).

Koster, Mythol. Wdb.: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (Grootaers).

Kuiper, Adam in Ballingschap: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (v. Mierlo).

Salverda de Grave, Italië's Letterk.: Leuv. Bijdr. XIV, 1 Bijbl. (J. P.).

Schrijnen, Handl. b. d. studie d. vergel. Idg. taalwetenschap: Leuv. Bijdr. XIV, 2 Bijbl. (v. Langenhove).

Simons, Drama en tooneel in hun ontwikkeling I-II. N. Taalg. XVI, nº. 6 (Walch).

De Vooys en Valkhoff, Uit den „Nederd. Helicon": Tijdschr. v. Taal en Letteren X, nº. 6 (Knippenberg).

ADVERTENTIEN.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 5. — Februari 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Einleitung in die Altertumswissenschaft herausgegeben von **A. Gercke** und **E. Norden**, II. Band. Griechisches und römisches Privatleben. Münzkunde. Griechische Kunst. Griechische und römische Religion. Exakte Wissenschaften und Medizin. Geschichte der Philosophie. 3. Aufl. Leipzig und Berlin, B. G. Teubner. 1922. (Pr. f 12.—, geb. f 15.—).

Voor het geven van een waardige bespreking van dit uitstekende werk ontbreekt het mij aan tijd en de redactie aan plaats. Ik zal me derhalve bepalen tot een korte aankondiging van deze nieuwe uitgave en het aangeven van de belangrijkste verschillen tusschen deze en de vorige uitgave van het jaar 1912, in de overtuiging, dat het overbodig is dit algemeen bekende werk nog aan te bevelen. De veranderingen zijn trouwens niet belangrijk en betreffen behoudens de hieronder genoemde grootendeels de completeering der literatuuropgaven.

In de bespreking van het Privatleben treft het, dat Pernice in den vorigen druk verklaart, dat in Iv Müller's Darstellung der griechischen Tracht das erste Kapitel, soweit es die mykenische Tracht als griechische bezeichnet, auszuschalten ist, terwijl hij thans die kretische und mykenische Tracht als eerste paragraaf plaatst en eerst aan het slot op het Oostersche karakter van de Kretensische kleederdracht wijst, haar scheidt van de Mykeensche en eindigt met de overname van deze laatste door de „Achaeers" zooals in den vorigen druk.

We vinden een Anhang over homerische Waffen als een welkome toegift, waarin tegen alle besliste theorieën, o. a. tegen het boek van Reichel, dat ons twintig jaar geleden zoo boeide, met voorzichtigheid stelling wordt genomen.

De tweede afdeeling is nieuw: Münzkunde van Kurt Regling. Het onderwerp wordt in de kleine ruimte van 30 blz. uitstekend behandeld; een historische behandeling van de betaalmiddelen, de techniek van het maken van metalen munten, een bespreking van het gehalte en van den invloed der overige beeldende kunst op de beeldenaars, alles even beknopt als in hoofdzaak volledig vormen de onderwerpen van deze afdeeling.

In Winter's Griechische Kunst heb ik geen veranderingen van beteekenis ontdekt; natuurlijk zijn er meer afwijkingen te constateeren in de volgende afdeeling over den godsdienst van de hand van den sedert de vorige uitgave overleden Sam Wide. Het spreekt van zelf, dat zijn landsman Nilsson bij het bewerken zonder zijn zelfstandig oordeel prijs te geven met piëteit het werk van zijn leermeester heeft herzien. In de Gesichtspunkte und Probleme vinden we den bewerker in zijn eigen ons van elders bekende persoonlijkheid.

De beide laatste hoofdstukken zijn in omgekeerde volgorde geplaatst. In de redactie van het nu laatst geplaatste over de Philosophie is een redactiewijziging op te merken. In de behandeling van Plato en Aristoteles is niet meer een paragraaf gewijd aan Vorgänger und Zeitgenossen, maar zijn deze verwerkt in de voorafgaande bladzijden.

Om te besluiten: Veel van wat Speyer over den eersten druk van dezen band op blz. 125/6 van jaargang XIX van dit tijdschrift opmerkte heeft mijn instemming maar toch was ik bij het doorbladeren van het boek weer getroffen door den rijken inhoud, een reden te meer om in gedachte den schrijvers vergeving te vragen voor deze oppervlakkige bespreking.

's-Gravenhage. — E. van Hille.

Hubert Pernot, D'Homère à nos jours. Paris, Librairie Garnier frères. 1921.

De heer Pernot, de bekende neo-graecus, heeft zich met de publicatie van dit werkje ten doel gesteld de beantwoording van velerlei vragen omtrent oorsprong, wezen en geschiedenis van het Grieksch, die reeds bij hem opkwamen in den tijd, toen hij zelf de beginselen der oude taal leerde; verder wilde hij een blik geven in het Grieksche landschap, zooals het thans is en in de resultaten van opgravingen en verdere ontdekkingen. Dat dit laatste in een zoo beperkt overzicht mogelijk zou zijn, kan ik nauwelijks gelooven; veertig, niet altijd goed geslaagde, afbeeldingen, voorzien van een korte toelichting, zijn wat weinig om een denkbeeld te geven van de archaeologische ontdekkingen der laatste honderd jaren, van de geschiedenis van het letterschrift, van de papyrusvondsten, van het adspect van het Grieksche land en van de kleeding der tegenwoordige bevolking.

Voortreffelijk geslaagd daarentegen is de hoofdschotel; men zal niet licht een boekje over Grieksche taalgeschiedenis en klankleer vinden, dat in zoo weinig bladzijden voldoet aan de eischen van volledigheid en vooral van leesbaarheid. Uitnemend geschikt is het werkje voor studenten in de letteren, nog meer misschien voor vakgenooten, die hun — in ons land nog te veel voorkomend — gebrek aan kennis van het Grieksche taalwezen willen herstellen.

Eigenlijk is de titel nog te bescheiden: de heer Pernot gaat in zijn historisch overzicht heel wat verder terug dan de Homerische poëzie en voltooit zijn betoog, dat wij van den oudsten tijd tot op onze dagen met één zelfde taal te doen hebben (*nous sommes bien en présence d'une seule langue*) met een korte samenvatting, die den triomfantelijken titel draagt: *Le grec n'est pas une langue morte.*

Nooit evenwel laat de schrijver zich op een dwaalspoor leiden door zijn speciale studie van het tegenwoordige Grieksch; na zijn beknopte, maar zeer volledige, behandeling der klankleer komt hij in het hoofdstuk, dat tot titel heeft *Comment devons nous prononcer* ? tot de conclusie, dat ook voor onzen tijd de zoogenaamde Erasmiaansche methode principieel de voorkeur blijft verdienen, al kunnen wij haar op grond van modern taalinzicht in vele opzichten verbeteren. Ook door te letten op de accentuatie — hier geloof ik, dat de heer Pernot te optimistisch is. Terwijl ik geheel met hem medega in zijn waardeering van de belangrijkheid der accent-traditie, meen ik toch, dat hij overdrijft door te zeggen (p. 180) „*Quant à l'accent tonique c'est .... une faute impardonnable que de ne pas le faire sentir*". Immers, de heer P. wil — zeer terecht — ook hier niet de tegenwoordige uitspraak accepteeren, die de quantiteit verwaarloost; maar ik geloof, dat wij, in ieder geval wij Hollanders, zonder al te groote gewetensbezwaren ons wel moeten aansluiten bij hen, die meenen „*que l'accent antique, simple élévation de la voix, tantôt longue, tantôt brève, nuancée encore par le circonflexe, est pour nous d'une imitation, si non impossible, du moins peu facile*" (p. 112). Men stelle zich eens voor, dat men de Fransche woord- en zinsmelodie zich eigen zou moeten maken uitsluitend op grond van schriftelijke gegevens, zonder ooit het levend voorbeeld te kunnen navolgen.

Maar, ook omdat dit boekje aanleiding kan geven tot hernieuwde overdenking van dergelijke vragen meen ik, zonder op ondergeschikte punten in te gaan, met een krachtige aanbeveling te moeten besluiten.

Den Haag. J. van IJzeren.

Latijnsch Woordenboek door Dr. **J. van Wageningen.** 3e druk bewerkt door Dr. **F. Muller Jzn.** Groningen-Den Haag, Wolters 1921. (Pr. ƒ 14.90).

Er zijn eigenaardige moeilikheden verbonden aan het samenstellen van een woordenboek, dat een beeld wil geven van een taal, die alleen uit geschreven teksten bekend is. Voor het etymologies gedeelte — voor het vaststellen van de grondbetekenis der woorden — kan degelike bekendheid met de resultaten der vergelijkende taalwetenschap gepaard met een goede dosis scherpzinnigheid en omzichtigheid uitstekende diensten bewijzen; maar elk woord heeft ook zijn leven, soms eentonig, menigmaal echter zeer bewogen, en om dat leven te kunnen schetsen moet men vertrouwd zijn met wat gedurende een reeks van eeuwen op velerlei gebied door mensen van de meest uiteenlopende ouderdom stand en aanleg om verschillende redenen en met verschillende bedoelingen aan het schrift is toevertrouwd. Nog eigenaardiger zijn de bezwaren die zich voordoen bij het herzien van zulk een lexikon, waarvan men de inrichting niet zelf overwogen, de stof niet zelf verzameld en bewerkt, de omvang niet zelf bepaald heeft. Onafgebroken controle is nodig, een controle die — en dit is juist het ontmoedigende — in de meeste gevallen op een bevestiging van het gecontroleerde uitloopt.

Prof. Muller was wel de man om de zware taak, die het bewerken van v. Wageningens Woordenboek stelde, op zich te nemen. Met liefde heeft hij ze aanvaard, gedreven vermoedelik door zijn zeldzame arbeidskracht en arbeidslust, nog zo kort geleden gebleken uit zijn in luttele jaren voltooid grieks woordenboek, door zijn waardering voor het degelike werk van zijn groningse ambtgenoot, door het vertrouwen op zijn taalwetenschappelike geschooldheid. Met ere heeft hij ze voltooid, zoals ieder zal moeten beamen, die van nabij bekend is met dit soort werk en zich ernstig overtuigd heeft van hetgeen deze druk aan zijn twede vader te danken heeft. Door ruimer gebruik te maken van in het oog springende lettertypen wordt de aandacht met minder inspanning op de belangrijkste betekenissen gevestigd; door overbodige, vooral reeds elders in het boek opgenomen verbindingen te laten vervallen is plaats gemaakt voor nodiger mededelingen; de kwantiteit van de vocalen is systematieser aangegeven; foutieve plaatsen en aanhalingen zijn verbeterd. Maar de grootste winst is te boeken bij de taalkundige inleiding vóór de verschillende artikels. Hier behoefde v. Wageningens werk ook het meest aanvulling en verbetering en hier is het inderdaad vernieuwd. Met dankbaarheid zal deze vernieuwing aanvaard, in heel veel gevallen met vrucht, maar bijna steeds met genoegen geraadpleegd worden. Er is een massa materiaal verwerkt, tevens ontwaart men echter een subjectief element, dat een biezondere frisheid aan deze kleine stukjes taalhistorie verleent. Maar ten slotte is ook prof. Muller een mens, en hoe groot zijn gaven ook zijn, de korte tijd waarover hij mocht beschikken deed a priori verwachten dat hij niet een vlekkeloos boek — bestaat dat trouwens? — in de wereld zou zenden. Ik zal de laatste zijn om hem daarvan een verwijt te maken.

En laat ik hier een lijstje desiderata volgen, dan doe ik dat met de gedachte nog een enkel steentje te kunnen aandragen voor het welzijn van een werk, dat reeds op zoveel verdiensten kan bogen. Voor het gemak breng ik mijn opmerkingen onder een paar rubrieken en beperk mij telkens tot enkele voorbeelden.

1°. Zou het niet wenselik zijn duideliker aan te geven voor welke schrijvers dit woordenboek geraadpleegd kan worden? Nu zie ik b.v in de lijst van de afkortingen Augustinus staan, terwijl uit de voorrede blijkt dat diens geschriften niet behandeld zijn; bij *stabilimen* vind ik „Att.", maar noch „Attius" noch het tegenwoordig meer gangbare „Accius" komt op de genoemde lijst voor. Een winst mag het heten dat — al kon het nauwkeuriger — rekening werd gehouden met de mooie uitgaven van Wagenvoort en van v. Wageningen. Gaarne had ik ook nog Harders Lat. Lesebuch, altans het twede deel, verwerkt gezien.

2°. een enkele onjuiste kwantiteit viel mij op, o. a. *grăculus*; afwijkende schrijfwijzen hadden veelvuldiger opgenomen kunnen worden, *gravido, nei, Pliades, Sangus* enz.; etymologieën als *Βάρκας* = „bliksem" maken ons niet veel wijzer; bij *atrium* had de misschien onjuiste, bij *Latium* als curiositeit de zeker onjuiste door Vergilius en Ovidius te pas gebrachte etymologie vermelding verdiend.

3°. is er niet veel voor te zeggen op nog ruimer schaal typerende plaatsen en spreekwoorden aan te halen? Ik wijs op Liv. 37. 41. 5 (*quadrigae falcatae*), Tibull. 2. 5. 30 (*fistula*)[1], Cic. Orat. 155 (*liberum*), Ov. M. 10. 211 (*hyacinthus*); op Sen. Apocol. 11 en Cic. Acad. 2. 57 (*ovorum inter se similitudo*), Liv. 7. 35. 6 (*aliquem videntem ac vigilantem eludere*), Plaut. Trin. 1061 (*emere melius est cui imperes* = commandeer je hond enz.); Plaut. Aul. 819 (*in faba repperisse*) zal wel anders vertaald moeten worden dan „wat men gezocht heeft gevonden hebben".

4°. hier en daar is een onjuiste vertaling blijven staan, b.v. *restrictus* bij Tac. A. 15. 48 zal naast *praeseverus* wel niet „straf, gestreng" betekenen; *Aethalia* is bij Liv. 37. 13. 3 niet Elba, maar een eilandje tussen Ephesus en Samos; *inflatio praecordiorum* kan bij Suet. Aug. 81 geen „longontsteking" zijn; *esculenta frusta* zijn bij Cic. Phil. 2. 63 geen „eetbare brokken"; *instita* heet niet de strook aan de tunica, maar aan de stola, verg. b. v. Brandt op Ov. A. A. 1. 32; *in mucronem ardescere* Tac. A. 15. 54 lijkt slechts in de verte op „spits toeloopen".

5°. de eigennamen zijn wel enigszins willekeurig behandeld en vele zijn niet opgenomen, b. v. *Paris* (Tac. A. 13. 19 en 27), *Marcia* (Ov. P. 1. 2. 138), *L. Furius Philus* (Cic. Rep. 1. 17, Arch. 16 enz.), *Sterope* (Ov. T. 1. 4. 11, verg. F. 4. 172), *Steropes* (Ov. F. 4. 288, Verg. A. 8. 425); ook *Pullia* (de aardige variant bij Hor. C. 3. 4. 10) mis ik ongaarne.

6° bij enkele artikels vind ik verkeerde aanhalingen, b. v. bij *versare*: *ova in acri favilla* i. p. v. *non acri* (Ov. M. 8. 667); bij *vorare*: *vitulum* i. p. v. *vidulum* (Plaut. Rud. 2. 4. 59); bij *passim*: *exercitus amisso duce et passim brevi dilabitur* i. p. v. *e. a. d.* (*ac passim multis sibi quisque imperium petentibus*) *brevi dilabitur* (Sall. Jug. 18. 3); *ex toto* niet alleen *, maar ook † (b. v. Curt. 8. 6. 23).

[1]) Is de *calamus* bij Sen. Phaedr. 298 ook niet ditzelfde eenvoudige instrument?

7°. de opmerking dat ook naar illustraties verwezen is zal wel cum grano salis opgevat moeten worden: veel verwijzingen van die aard heb ik niet ontmoet — de bekende Rich dateert al van vroegere drukken —, en de enige die in de voorrede wordt aangeduid ontdekte ik niet. Toch komt mij uitbreiding in deze richting zeer aanbevelenswaardig voor.

8°. Is het zeer toe te juichen dat naar beperking gestreefd is, soms was enige uitbreiding niet ongewenst. Zo komen wij ter verklaring van *ex provocatione pugnare* (Liv. 45. 39. 16) niet uit met „hooger beroep" of „appel"; naast *involucrum* zoeken wij vergeefs *involucre* (Plaut. Capt. 267); *in bona alicuius venire* (Ov. T. 1. 6. 14) is, voor zover ik zie, niet opgenomen; bij *scalae* is „valreep" vergeten (Liv. 28. 36. 11); bij *Virgo* is „de Maagd, een sterrenbeeld" niet voldoende; hier had verband gebracht moeten worden met *Astraea* (verg. Ov. M. 1. 149 en Verg. Ecl. 4. 6).

Op grond van de beperking, die ik mij oplegde, mogen deze aantekeningen voldoende zijn.

Baarn. J. Mehler.

D. Ernst Sellin, Das Zwölfprophetenbuch übersetzt und erklärt. (Komm. z. A. T. XII). Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung. 1922 (Pr. 90 M.).

Dit werk is het vijfde der commentaren op het O. T. onder leiding van Sellin uitgegeven. Vooraf gingen Genesis van Procksch, Deuteronomium van König, Jeremia van Volz en de Psalmen van Kittel, waarvan de 3de en 4de oplage in druk is.

De zoogenaamde kleine profeten te verklaren is een uitermate moeilijk werk. Ten voorbeelde diene — Hozea leefde onder Jerobeam II in Noord-Israël; het naar hem genoemde werk bestaat uit grooter en kleiner stukken, door hemzelven of vrienden geschreven en bij elkaar gevoegd, soms zoo weinig samenhangend dat Sellin verscheiden hoofdstukken voor reeksen spreuken verklaart, waarvan hij de vertaling geeft met een regel wit of een streep als tusschenruimte. Dan is het boek nog eens of tweemaal door een Judeër omgewerkt en is vol schrijffouten. Verrassend is de behandeling van Habakuk, waarbij Sellin, op het voetspoor van Duhm, in 1 : 6 de Kasdim (Chaldeën) voor een schrijffout van Kittim (Macedoniërs) verklaart, waardoor het werk ons in stede van in ongeveer 600 in omstreeks 320 verplaatst.

Sellin geeft overal de verklaringen zijner beste voorgangers, beoordeelt ze grondig en zet zijn eigen opvatting duidelijk uiteen. Hij raadpleegt bijna alleen Duitsche werken, Engelsche en Fransche zelden; van ons kent hij eenige verhandelingen in het Theologisch tijdschrift; een paar keer noemt hij Kuenen zonder, zoover ik zie, nadere aanduiding; waarschijnlijk heeft hij het oog op Kuenen's Historisch-kritisch onderzoek; de Leidsche vertaling is hem onbekend.

Daar er uit den aard der zaak veel onzekers is in de slotsommen waartoe Sellin komt, dient het niet op plaatsen te wijzen die ik anders verklaar dan hij. Een algemeene opmerking slechts! Sellin werkt veel met het rythmus. Nu waag ik het niet de opvattingen van ettelijke oudtestamentarici over het rythmus in de dichterlijke en profetische geschriften te beoordeelen; maar ik vraag, of het raadzaam is bij zoo'n verwarden toestand als waarin vele dezer boeken verkeeren groote waarde te hechten

aan een steeds veranderend en door prozastukken vervangen rythmus, om daarnaar te trachten den tekst te herstellen. Deze vraag hangt nauw samen met een andere. Tallooze keeren laat Sellin in zijn vertaling enkele woorden of geheele regels met andere letters drukken, ze op die manier teekenend als glossen. Maar waarvoor moeten wij ze dan houden? Voor invoegsels van overschrijvers of voor het werk van een omwerker? Zonder twijfel voor het laatste. Maar met welk recht licht men ze dan uit den tekst? Dat men in de boeken Hozea, Amos, Micha naspeurt, wat, met grooter of kleiner waarschijnlijkheid, van de mannen waarnaar die geschriften genoemd zijn afkomstig is, is de moeite waard; maar vóor alles hebben wij te maken met het boek zooals het vóor ons ligt — behoudens schrijffouten. Dit is het echte boek, en daaruit mag men geen regels uitlichten. Sellin heeft zich hiervan, meen ik, geen rekenschap gegeven.

Leiden. H. Oort.

M. Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands. Schets van de Klank- en Vormleer. Zutphen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 3.60, geb. *f* 4.50).

Dr. Schönfeld heeft niet de bedoeling gehad, in het boek waarvan de titel hierboven staat, een wetenschappelijke historische grammatica van onze taal te geven, waarin alle punten en kwesties van die wetenschap worden behandeld en zoo mogelijk verklaard. Zijn werkje is bestemd voor het onderwijs, een leidraad bij het onderricht in de historische grammatica van het Nederlandsch aan „studenten, die zich nog niet met de historiese grammatika hebben bezig gehouden" maar in de eerste plaats aan „hen, die voor Middelbaar Nederlands studeren". „Het wil de lezers inleiden tot de studie van Franck's Mittelniederländische Grammatik.... Het hoofddoel was het geven van een oud-Germaanse grammatika, toegepast op het Nederlands, maar met insluiting van de gewichtigste feiten van de latere ontwikkeling in 't Algemeen Beschaafd". Men zou kunnen wenschen dat de schr. anders te werk was gegaan: dat hij ook de grammatica van 't Middelnederlandsch had behandeld, zoo uitvoerig als noodig is voor de gebruikers van zijn boek, en de ontwikkeling van wat men Middelnederlandsch noemt tot 't huidige Nederlandsch, algemeen beschaafd en voorzoover noodig de dialekten; maar gegeven het feit dat die gebruikers Franck toch niet ongelezen zullen kunnen laten, is zijn handelwijze te billijken.

Bij de keuze van wat hij binnen de gestelde perken wel of niet behandelen zou, heeft Dr. S. zich blijkbaar, en terecht, laten leiden door hetgeen enkele jaren geleden op een bijeenkomst van examinatoren en docenten voor de akte M. O. Nederlandsch als eischen voor het onderdeel „historische grammatica" is vastgesteld. De woordvorming is niet opgenomen; die „blijve voor een eventuele herdruk bewaard", zegt de schr. Waarom hij de syntaxis niet behandeld heeft, vermeldt hij niet: wellicht omdat we voor dit onderdeel in Stoett's Mnl. Syntaxis een werk bezitten dat voor de gebruikers van Schönfeld's grammatica niet te moeilijk is, al geeft dit boek ook, als syntaxis bepaaldelijk van het M i d d e l-nederlandsch, aan den eenen kant te weinig, aan den anderen kant te veel.

De indeeling van de stof is niet geheel zooals men die in grammatica's pleegt te vinden. Zoo zijn bijv. het vocalisme en het consonantisme voor het Ndl. niet (wel voor het Oudgermaansch) gescheiden behandeld, een wijze van doen die zeker voor het onderwijs praktische voordeelen biedt en ook in een wetenschappelijke grammatica toegepast zou kunnen worden, maar die het naslaan natuurlijk niet vergemakkelijkt; aan dit laatste bezwaar is de schrijver min of meer tegemoet gekomen door op blz. 60—62 een lijst te geven van de besproken ndl. vocalen met hoofdtoon en consonanten met verwijzing naar de paragrafen waarin zij behandeld zijn.

Schönfeld's grammatica is, gelijk gezegd, een leidraad bij het onderwijs; 't is geen handboek, geschikt voor zelfstudie, en vereischt, ook volgens den schrijver, een doorloopende toelichting van den docent, m. i. hier en daar ook een uitbreiding. Ik heb er ruim een jaar bij mijn onderwijs gebruik van gemaakt, en kan zeggen dat 't inderdaad een zeer bruikbaar boek is. Misschien had de schrijver hier en daar de duidelijkheid wat minder kunnen opofferen aan de kortheid; maar een ernstig bezwaar is dat niet, omdat 't boek onder leiding behoort te worden gebruikt. Erger is de stelligheid waarmee Dr. S. herhaaldelijk over zaken spreekt die volstrekt niet als een paal boven water staan; afgezien van de vraag of een apodictische toon in onzekere gevallen ooit, zelfs in een schoolboek, is goed te keuren, acht ik zulk een toon in een geschrift dat voor volwassenen bestemd is, bepaald ongewenscht. Men moet bij het hooger onderwijs veeleer, waar er aanleiding toe is, een gezond scepticisme bevorderen en een kritischen zin aankweeken.

Van de vele kantteekeningen die ik bij 't gebruik heb gemaakt, wil ik hier eenige meedeelen: de schrijver zal eruit zien dat ik van zijn werkje met belangstelling heb kennis genomen. — Blz. XIV, r. 9 en 8 v. o. lees „velaren" i. p. v. „gutturalen". — Blz. XVIII, r. 13 v. b. lees „het Frankisch" i. p. v. „de Franken". — Blz. XXI, r. 10 v. b. lees „idg. **ağros*"[1]). — Blz. 7, § 8, a: *faran* is geen goed voorbeeld, zie Brugmann, *IF* 32, 179 ff; in verband daarmee is 't ook gewenscht op blz. 12 onder VI niet alleen van oeridg. *a*-vocalisme te spreken. — Blz. 8: *beet* en *bood* beantwoorden vrij zeker n i e t aan got. *bait* en *bauþ*; blijkens dialekten is 't vocalisme van de ndl. 1.3 sing. ind. praet. in de 1ste en 2de kl. st. vv. dat van 't meerv., evenals in de 3de kl. — De formuleering van den eersten zin op blz. 9 is zeer ongelukkig, evenals die van den laatsten zin der voorlaatste alinea op dezelfde blz. — § 14, III a) lees: „vóór twee medeklinkers (geen nasalen), meestal liquida + kons." — Blz. 22, r. 14 v. b.: „de *s* is in 't ndl. *z* geworden" zegt ook in dit verband te veel. — Blz. 32, r. 13 v. o.: *besteden* is geen *jan*-ww. — Blz. 33, Opm. 2: het hier bedoelde verschijnsel wordt zeker niet minder in zuidnederl. dialekten aangetroffen. — Blz. 34, onderaan: *teloor* en *teleur* hebben verschillende grondvormen, zie *Ndl. Wdb.* i. v. LOOR (II); *Toon* is natuurlijk een latere ontleening aan lat. *Antonius*; *zoon* en *zeun* zijn uit verschillende casus ontstaan. — §§ 36—37 vereischen op verschil-

[1]) Het ware te wenschen geweest dat de schr. hier en elders „oeridg." i. p. v. „idg." had geschreven.

lende punten herziening en aanvulling: gevallen als *handoek* < *hand*+*doek*, en de verzachting van *f* tusschen *l* en vocaal (*wolven*) worden niet vermeld; de verscherpingen in *bochel*, *effen*, *koninklijk* en derg. zijn stellig niet aan de *l* enz. toe te schrijven, zooals vaak beweerd wordt en men ook uit Schönfeld's woorden kan lezen, maar aan den „silbenauslaut"; naast *behaachlijk*, *beha(a)chelijk*, hadden *mogelijk* en *degelijk* vermelding verdiend. — Blz. 42, r. 5 v. o.: of *gezworen* op de hier bedoelde manier is te verklaren, is zeer twijfelachtig; zie Brugmann in het bovengenoemde artikel. — De in § 55 aan „dialektiese invloeden" toegeschreven gevallen van *ē* i. p. v. te verwachten *ei* en 't omgekeerde zullen wel voor een deel op rekening komen van analogie naar verwante woorden of andere naamvallen; tusschen *verbreiden* en *verbreeden* bestaat eigenlijk geen differentieering van beteekenis.—Blz. 77, r. 13 v.b. lees „**ahar*".— Blz. 79, r. 2 v. b.: in den nom. sing. is de *-e* bij de meeste *ō*-stammen niet klankwettig; verg. Opm. 2, waar echter de verklaring ontbreekt. Op dezelfde blz. hadden bij de mannel. en onz. znww. op *-e* de *ia*- en *ja*-stammen uitdrukkelijk genoemd moeten worden: verg. de voorbeelden. — Blz. 82 middenin en 83 onderaan: de *-i* van lat. *homini* en de *e* van lat. *homines*, *patres* zijn lang en hadden hier dus niet aangehaald mogen worden. — Blz. 100, middenin: er zijn in 't Germ. nog andere partt. van zw. ww. dan die met „voorafgaande vok. *ĭ*"! In Opm. 2 op dezelfde blz. mist men 't got. znw. *aigin*. — Blz. 113, middenin: de zin „Zo kon het perfectum zich tot een duratief praesens ontwikkelen, waarbij dan het oorspr. praesens verloren ging" geeft geen juiste voorstelling van de zaak. Evenmin is 't juist dat bij de praet.-praess. in 't Mnl. „de sg. 2 vaak nog *-t*" had: *du sout* (*salt* enz.), *du macht*, en 't zeldzame *du cont* zijn de eenige overblijfselen.

Ten slotte een verzoek aan den schrijver: geef ons bij een eventueelen herdruk, dien wij u van harte toewenschen, uw boekje gezuiverd van de talrijke germanismen die deze eerste uitgaaf ontsieren!

Leiden. J. Heinsius.

H. J. L. van Haselen, Willem van Harens „Gevallen van Friso, koning der Gangariden en Prasiaten". Alphen aan den Rijn, N. Samson. 1922. (Leidsche diss.).

Beets zei van de Gevallen van Friso: „Door rijkdom van verbeelding, volheid van gedachten, verscheidenheid van tafereel, aanschouwelijkheid van voorstelling, het doorgaans grootsche van den stijl, kracht van taal en velerlei schoonheid van détail staat de Friso, naar mijn gevoelen boven alles, wat de achttiende eeuw op 't gebied der Nederlandsche dichtkunst heeft voortgebracht." Klopstock — als we Kossmann gelooven mogen, had hij het boek niet eens gelezen — stelde Van Haren's epos Télémaque, wat voor hem de hoogste volmaaktheid beteekende, nabij. Voltaire had niets dan lof, om van Bilderdijk en de talrijke 18de-eeuwers, die slechts lof en eer zongen, maar niet te spreken.

En nu komt de heer van Haselen tot de volgende conclusie: „Een poëem, dat een heldendicht heet, maar eer een verzameling is van allerlei redeneringen en bespiegelingen, gevat in het raam eener fabel die ons geen belang inboezemt, en vol is van motiefherhaling, een epos waarvan door gemis aan verbeelding, gebrek aan karaktertekening en door matheid van handeling geen litteraire bekoring uitgaat, waarin „staâg worstelende kracht wel schoonheid bestreeft, maar slechts zelden bereikt," waaraan kortom alle ware poëzie ontbreekt, en dat door de overheersende rol die philosophie en politiek er in spelen meer heeft van een didacties dan van een epies gedicht, laat staan een epos, is voor de kunst verloren."

Hij komt tot dit besluit na een uitvoerig, grondig onderzoek, een zorgvuldige ontleding, waarbij hij zich van alle détails rekenschap geeft. Het is rustig, wel overdacht wetenschappelijk werk, dat solied in elkaar zit. Men zou kunnen beweren, dat de auteur scherper had kunnen doen uitkomen, hoe onze eposachtige productie van tweeërlei kwaliteit is. Het geringe, dat zich vóór 1700 opdoet, komt rechtstreeks uit de Italiaansche en Fransche Renaissance van vóór 1600. Bijna alles wat daarna komt, ontstaat onder den invloed van het nieuwe Fransche klassicisme, dat hier met Nil vasten voet krijgt, koos Télémaque of de Henriade tot model. Zoo zijn er misschien nog kleine opmerkingen te maken; maar tegen het betoog in het algemeen is niets in het midden te brengen; we kunnen het er nu wel voor goed eens over zijn, dat Van Haren's Friso als epos een waardeloos product is.

„Doch wie in de letterkunde „de spiegel van het geestelijk leven" ziet, acht het werk om zijn inhoud belangwekkend", laat de heer Van Haselen volgen op zijn vernietigend oordeel. En zoo is het. In de 17de eeuw, vooral in de laatste helft zijn onze „reformateurs" roerig genoeg, zoowel in de rationalistische als in de mystieke lijn. Maar juist in de periode, waarin het Hollandsche geestelijk leven het meest op doodstroom is gekomen, is Willem van Haren de man, die bewijst, dat toch niet alle meeleven in het groote West-Europeesche werken en denken heeft opgehouden. Een even getrouw beeld geeft de auteur van Van Haren's opinies in het staatkundige, het wijsgeerige en ethisch-religieuze. Hij besluit met een schets van 's dichters geestelijke ontwikkeling.

Hij komt o.a. tot deze conclusie: „Van Haren's ethica is evenals die der Stoïcijnen intellectualisties. Inzicht leidt tot de deugd. De wijze is deugdzaam, de deugdzame wijs. Wijsheid en deugd gaan hand aan hand. Maak de menschen verstandiger, knapper, wijzer — en zij worden beter: beginsel van het humanisme en zijn nakomeling het liberalisme, een gevoelen dat evenzeer strijdig is met de ervaring als met de op de H. Schrift gegronde leer der kerk". Dat hij persoonlijk lijnrecht tegenover Van Haren's richting ingaat, laat hij behoorlijk uitkomen. Dit doet geen afbreuk aan het logische van zijn betoog, meestal niet aan het onpartijdig inzicht. Alleen in zoo'n woordje „knapper" b.v. in bovenstaand citaat zit een beetje perfidie. De heer Van Haselen weet toch ook wel, dat als deze 18de-eeuwers en humanisten als Coornhert spreken van wijsheid, dat ze dan geen knapheid, geen eruditie bedoelen, maar sapientia, een diep doorgronden van den aard der dingen door eigen zelfstandig nadenken.

Zeer te recht uit hij zijn verbazing, dat mannen als Bilderdijk en vooral Beets niet voelden, dat ze op vijandelijk terrein verdwaald waren, toen ze Van Haren verheerlijkten om zijn voortreffelijke ideeën. Van Haren had voor hen de baarlijke duivel of minstens een arme verdoolde behooren te zijn. En toch schreef Beets over „de schoone en rijke lessen van eene verhevene godsdienstigheid", die hij in Friso vond. Van Haselen had wel eens kunnen probeeren een zoo zonderling gebeuren te verklaren

bij Beets. Als zijn eigen oordeel stelt hij er tegenover: „Er is in de ganse Friso van religieuse verheffing, diepte, warmte en innigheid zo goed als niets te bespeuren. Het hoogtepunt van Friso's godsdienstig gevoel uit zich nog in gebral." Het ligt er natuurlijk maar weer aan, wat men als religie voelt.

Nijmegen. J. Prinsen J. Lz.

H. Wolf, Ideeën en Problemen in Goethes Faust (Volksuniversiteitsbibliotheek No. 16). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. geb. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Slechts aan weinige uitverkorenen is het gegeven, over wetenschappelijke problemen populair te schrijven zonder oppervlakkig of — duister te worden. De heer Wolf begaat afwisselend beide fouten: slechts weinige bladzijden in dit boekje komen het ideaal van een degelijke en toch voor beschaafde leeken begrijpelijke behandeling der problemen nabij. Welke gemiddelde bezoeker eener Volksuniversiteit, — want dergelijke 'belangstellende leeken' worden toch ook als lezers der V. B. verondersteld — begrijpt iets van de bewering op blz. 56, dat „in de middeleeuwen een individueel gevoel voor het landschap ontbreekt, evenals het gevoel, dat de natuur ter wille van haarzelf zoekt; *wat te verklaren is uit het dualisme der Middeleeuwsche wereldbeschouwing*" [1]; ook de verwijzing naar hoofdstuk V helpt niet verder. Of van de beide eerste zinnen, waarmee de 2e alinea van het 6e hoofdst. begint (blz. 98), of van de zonder eenige verklaring neergeschreven woorden op blz. 127, dat Goethe een bij uitstek pantheïstische, *of beter gezegd „panentheïstische" wereldbeschouwing* was toegedaan. En zoo is er meer.

Naast hoofdst. IV, 'Faust' en 'Wagner', lijkt mij nog het eerste hoofdstuk het best geslaagd: het ontstaan van het 'faustische' conflict en van de Faustsage is trots alle in zulk een klein bestek geboden beknoptheid duidelijk uiteengezet; zeer te prijzen is, dat schr. de tot gemeenplaats geworden bewering der meeste Faustcommentaren, dat het 'faustische' conflict eerst een product kon zijn van Renaissance en Reformatie helder en overtuigend bewijst en ook den typischen Duitschen inslag van dit conflict duidelijk naar voren brengt. Alleen begaat hij, zooals trouwens de meeste Faustverklaarders, die van de philosophie tot Faust komen in plaats van den omgekeerden weg te bewandelen, de fout, in de oudste vormen der sage reeds te veel moderne problemen te zien: hoe tam b.v. de 'Adlers Flügel' en het 'Erforschen' van 'alle Gründe am Himmel und Erden' in het Faustboek van Spiess nog moeten worden opgevat, bewijst de eraan toegevoegde motiveering in het op blz. 23 — helaas door schr. verminkte — citaat. Het is dan ook wel wat boud te beweren, dat Faust al in de 16e eeuw tot een symbool geworden is, het *zinnebeeld* van den mensch, die het hoogste voor zich opeischt, enz. (blz. 26): het 'faustische' conflict is nog slechts in nuce gegeven.

Het 2e hoofdst. behandelt de ontwikkeling van het Faustprobleem bij Goethe; in de volgende 8 hoofdstukken worden dan eenige losse grepen in de scènes, karakters en gedachte-complexen van het werk gedaan, waarbij de schr. o. a. gelegenheid vindt over „Goethes godsdienst", Goethes aesthetica en het eeuwig vrouwelijke te spreken; een zeer lezenswaardige slotbeschouwing en ± 8 bladzijden bibliographische aanteekeningen sluiten het boekje. Vooral de behandeling van problemen uit het 2e deel van den Faust behoort tot de zwakste plaatsen van het werkje: het wreekt zich, dat de schr. het niet de moeite waard schijnt te vinden, op de beteekenis van den Homunculus in te gaan (blz. 178), waardoor ook de Helena-acte, waartoe Homunculus de sleutel is, niet tot zijn recht komt. Homunculus verhoudt zich tot Helena gelijk Goethes „unzulängliche" vraagbaak voor de klassische Walpurgisnacht, Hederichs Lexikon of zijn even „unzulängliche" philologische raadsman Göttling, beide Wagnertypes, tot het levende kunstwerk, dat in de klassische Walpurgisnacht, in de Helena-acte van den *dichter* „Ereignis" geworden is: het product, dat Wagner de kamergeleerde met behulp van Mephistopheles, die overal de hand in het spel heeft, waar een *eenzijdigheid* gepropageerd of geboren moet worden, fabriceert, symboliseert Duitsche Neohumanistische *geleerdheid*, die eerst met medewerking van 'Eros, der alles begonnen' (vs. 8479, naar Plato's Symposion) tot klassicistisch-*romantische kunst* voert. Wie dit begrepen heeft, voelt niet als de heer Wolf een 'hinderlijke leemte' (blz. 179), omdat Goethe Fausts gang tot Persephoneia niet heeft uitgebeeld, hij ziet duidelijker dan uit de voor V. U.-publiek veel te abstracte inleiding over Goethes aesthetica het verband tusschen Goethes natuur- en kunstbeschouwig; voor hem, die de Homunculus-figuur begrepen heeft, zijn ook de natuur-mythen der klassische Walpurgisnacht, ja zelfs de strijd tusschen Vulcanisme en Neptunisme, — b.v. de trek, dat Anaxagoras aan het slechts „gedachte" manneke de heerschappij over een slechts „gedacht" (vs. 7946), hypothetisch vulcanistisch rijk wil aanbieden — geen storende motieven meer, maar de schoonste verklaring door een analoog symbool: geest, die leven wil worden, abstractie, die zich wil verwezenlijken, eenzijdigheid, die tot alomvattendheid voert (Element' ihr *alle vier*: vs. 8487).

Voor den heer Wolf is — zooals trouwens voor de meeste Faustverklaarders — de 'Helena' veel te veel symbool van het klassicisme. Zeker, „de barbaar uit het Noorden wordt bezield door den geest der klassieke oudheid." (blz. 49), maar Helena daalt van den kothurnos af, zij geeft den trimeter jambicus op en gaat in ... „barbaarsche" vijfvoetige jamben en rijmen spreken. Adolf Trendelenburg heeft in zijn boekje 'Zu Goethes Faust' (Berlin u. Leipzig 1919), den voorlooper van zijn schitterenden tweedeeligen Faustcommentaar, die verleden jaar voltooid werd, terecht op het klassisch-*romantische* van de Helena-acte gewezen, op de poging tot verzoening van beide richtingen. Wanneer men dit bedenkt en bovendien de stemming in aanmerking neemt, die de Grieksche vrijheidsworsteling in de dagen van Missolonghi in Europa teweegbracht en wie den romanticus Byron zijn leven ziet geven voor den wederopbouw van een—weliswaar politiek—Griekenland, dat voor den kunstenaar niet te scheiden was van een wederopleving van een ook cultureel Nieuw-Hellenisme, vindt de gestalte van Euphorion-Byron misschien nog niet zoo 'tweeslachtig' als de heer Wolf op blz. 182 v.

Eigenaardig is ook, dat op blz. 105 v. beweerd wordt, dat bijna overal in het 2e deel Faust de prooi van Mephisto dreigt te worden, dat hij pas in de 4e acte na de *mislukking* (! ?) van het leven in schoonheid met Helena

---

[1]) Hier en in de volgende citaten uit het boekje is de cursiveering van mij.

zijn hooger zelf vindt. Van het oogenblik af, dat F. besluit, tot de 'Mütter' af te dalen, is hij de leider en Mephisto de angstige, en in de 3e acte bovendien nog in groteske verkleeding volgende; eerst in de 4e acte en aan het begin van de 5e krijgt de duivel telkens weer *eventjes* vat op hem. Ik ben het ook niet met schr. eens, dat de 'vele tegenstrijdige bepalingen van zijn karakter' kunnen worden verklaard uit een verschillend inzicht in het wezen van M. in de onderscheiden phazen, waarin het werk is ontstaan: in een eerdaags in Neophilologus verschijnend artkel over Phorkyas-Mephisto hoop ik aan te toonen, dat bij nadere beschouwing eenige in de Faustcommentaren voor „inconsequenties" gehouden trekken, integendeel zeer consequent zijn. Wat de schr. op blz. 96 Mephisto's eerste zelfdefinitie noemt — (de behandeling dezer 4 definities is trouwens door te groote beknoptheid zeer onduidelijk geworden), — is beter niet eene in den zin van Goethe te noemen, doch in dien van den Heer uit den 'Prolog im Himmel': dan blijft men tenminste binnen het werk, dat men belichten wil. De methode van den heer Wolf is hier weer typisch voor die der meeste philosophische verklaarders: Faust speelt bij deze herhaaldelijk slechts een soortgelijke rol als de tekst van een preek bij een geestelijke: onmiddellijk gaat het naar aanleiding daarvan 'hinaus ins weite Land' of, al naar het standpunt, dat men belieft in te nemen, naar de 'dürre Heide der Spekulation'. En toch: *Dichten ist Gestalten*, en zeker bij Goethe!

De eenzijdig philosophische belichting laat den schr. op blz. 70 in de noot ook zeggen, dat de Erdgeist in het voltooide 1e deel tot een voor de handeling vrijwel overbodige verschijning is geworden; misschien is dit in philosophischen zin juist, nadat de 'Prolog' den Heer heeft ingevoerd, maar niet in poëtischen zin: als voorbereiding tot Faust's stemming, die hem Mephistopheles in de armen moet drijven.

Zeer oppervlakkig is op blz. 107 het einde der weddenschap behandeld. *Niet* „een tijdelijke r u s t en de bestendiging van het genot door den arbeid" wordt door Faust met zijn laatste woorden bedoeld, maar hij geniet voortscheppend het hoogste oogenblik in het voorvoelen van een doel, *dat nog bereikt moet worden en hij nu voor het eerst duidelijk* (in die Klarheit geführt: vs. 309) *voor zich ziet .... in de toekomst*! De nadruk had ook moeten gelegd worden op de tegenstelling van de letter en den geest der woorden: de duivel houdt zich aan de eerste, de Heer aan de tweede opvatting.

Er zijn nog een reeks van tekortkomingen in het boekje, waarvan eenige slechts vluchtig aangestipt kunnen worden: de misleidende aanduiding van 'Wald und Höhle' als gedicht (dus de schr. bedoelt alleen den monoloog ?), de m. i. onmogelijke en door bijna niemand dan Traumann voor mogelijk gehouden opvatting, dat dit 'gedicht' van vóór-Italiaanschen oorsprong is (blz. 41); Paracelsus als mogelijke bron van het bloedverbond (blz. 69), dat immers een essentieel bestanddeel der oude Faustsage zelve is, de negeering van Rousseau, waar over de ontwikkeling van het natuurgevoel gesproken wordt; de bewering, dat Goethe in zijn 'Werther' Ossian, hooger zou gesteld hebben dan Homerus (blz. 59 v.): 'Ossian hat in meiner Seele den Homer verdrängt' karakteriseert slechts de wisseling in de stemming van Werther: na de lente in de ziel (Homerus), is het herfst en winter(Ossian) geworden. Ernstiger dan dit alles is het echter, dat de schrijver bij de bespreking van het 'Ewig Weibliche' steunend op een artikel van den heer Stempels in het Tijdschr. voor Wijsbegeerte (X, 296 v.v.), den schijn op zich laadt, alsof hij het laatste woord van den Chorus mysticus 'hinanzieht' als .... 'aantrekt' (anzieht) opvat! Beter dan de uitvoerigste commentaar verklaart Trendelenburgs vertaling (l. c. 92) in de onverbiddelijk heldere en oprechte taal, die geen sophistische goocheltoeren toelaat, de moeilijke plaats:

Quae peritura vides aeterni sunt simulacra;
En hic quae fieri sponte sua nequeunt;
Quae fugiunt verbis describi, facta leguntur;
Vere femineum nos trahit *ad superos*.

Den Haag. Léon Polak.

W. Golther, Nordische Literaturgeschichte, I. Die isländische und norwegische Literatur des Mittelalters. (Sammlung Göschen No. 254). Zweite, neubearbeitete Auflage. Berlin und Leipzig, Verein. wiss. Verl. W. de Gruyter & Cie. (Pr. *f* 0.63).

In dit werkje behandelt schrijver de Oudnoorsche, d. w. z. de Oudwestnoorsche, literatuur, vanaf de oudste tijden tot ongeveer het einde der dertiende eeuw, want al werden er ook later nog wel skaldenliederen gemaakt, met de scheppende dichterkracht is het dan gedaan. Na een literatuuropgave, die in vergelijking met den eersten druk sterk is uitgebreid, en waarin de naam Finnur Jónsson natuurlijk herhaaldelijk voorkomt, doch waarin tot mijn groote verwondering alleen vertalingen van de Sögur genoemd worden, en niet de Oudnoorsche teksten zelf, en een korte inhoudsopgave, begint Schr. met eenige „Vorbemerkungen". Hierin geeft hij een zéér beknopt, doch duidelijk overzicht over de Oudnoorsche literatuur in 't algemeen. Deze is grootendeels op IJsland ontstaan, waarheen verscheiden Noren tusschen de jaren 872 en 930 verhuisd waren, nadat de Noorsche koning Harald hárfagri (met het mooie haar) na den slag in de Hafrsfjord in 872 zijn heerschappij over geheel Noorwegen gevestigd had. De bewoners van den IJslandschen vrijstaat, die tot 1262 zijn onafhankelijkheid bewaarde, bleven nauwe betrekkingen onderhouden met het moederland, hetgeen natuurlijk ook van belang was voor de literatuur, doch deze ontwikkelde zich toch in de eerste plaats op IJsland. Tusschen de jaren 850 en 1100 was er voornamelijk mondelinge overlevering, al werd er misschien ook wel eens wat in runen opgeschreven, doch in de twaalfde eeuw werd het Engelsche alphabet voor het IJslandsch geschikt gemaakt en daarna werd de rijke literatuur op schrift gesteld. De schrijvers waren meest geestelijken, of leeken met geestelijke opvoeding, maar niet vijandig gestemd tegen de volksoverleveringen. De drie hoofdafdeelingen, waarin de IJslandsche literatuur te verdeelen is, zijn: de Eddaliederen, de skaldenpoëzie en de „sögur". De Noorsche stafrijmpoëzie is in strophen verdeeld en verschilt hierin van de Westgermaansche. Terwijl de Eddaliederen eenvoudig zijn in taal en versbouw, zijn de skaldenliederen ingewikkeld en gekunsteld. In de Edda vindt men goden- en heldensagen en wijsheidsspreuken, waarvan de dichters onbekend zijn; in de skaldenpoëzie worden meestal vorsten verheerlijkt door bij name bekende dichters. De Saga daarentegen is een al of niet geschiedkundige vertelling in proza van gebeurtenissen uit het leven van het IJslandsche volk. 't Merkwaardige hierbij

is, dat er zich op IJsland zulk een mooi, oorspronkelijk en natuurlijk proza kon ontwikkelen, terwijl dit elders in de Germaansche landen slechts met veel moeite geschiedde en dan nog wel steunend op Grieksch of Latijn. De sögur zijn te verdeelen in Islendingasögur, die de levens van beroemde IJslanders beschrijven, Konungasögur, levensbeschrijvingen van Noorsche koningen, Fornaldarsögur met mythischen inhoud en Riddarasögur, navolgingen van de Fransche ridderromans.

Dat Schr. in zulk een kort bestek niet diep op twijfelachtige kwesties kon ingaan, is licht te begrijpen. Toch wijst hij er van tijd tot tijd op, terwijl hij ook zijn eigen meening vermeldt. Zoo keurt hij b.v. de indeeling van Finnur Jónsson af, die een skaldentijd (850—1100) en een sagatijd (1100—1300) wil onderscheiden. Daar de skaldentijd ongetwijfeld veel langer heeft geduurd en er aan den literarischen sagatijd een mondelinge periode moet zijn voorafgegaan, verkiest schr. een indeeling naar de stof: 1° Eddaliederen; 2° Skaldenpoëzie; 3° Sögur, ook al is het ook zoo niet mogelijk om scherpe grenzen te trekken. In drie op deze wijze verdeelde hoofdstukken geeft schr. in zeer leesbaren vorm een overzicht van den samenhang en den inhoud van de voornaamste Eddaliederen en sagen en noemt hij de belangrijkste skalden, historieschrijvers, enz. Hij wijst daarbij op de eigenaardige gewoonte der skalden om weinig gebruikelijke woorden in hun gedichten te bezigen, de z.g. heiti, of ook wel ingewikkelde omschrijvingen, kenningar, als b. v *armslang* voor gouden ring; *licht, vuur* of *zon van den strijd* voor zwaard, een in poëzie algemeen voorkomend verschijnsel, doch dat door hen tot in 't uiterste wordt doorgevoerd; zoo noemt Eyvind haringen *de loopende pijlen der zee* en pijlen *de springende haringen van de pees van den boog.* Ook wijdt hij eenige bladzijden aan den grootsten IJslander, den staatsman, geleerde, geschiedschrijver en dichter Snorri Sturluson, die op bevel van koning Hakon, met wien hij twist had gekregen, in 1241 door zijn vijand Gizurr Thorvaldsson werd gedood. Na nog iets gezegd te hebben over de *Wissenschaftliche Schriften* en de *Rechtsbücher* besluit schr. met een tamelijk volledige *Namenverzeichnis* dit alleszins aanbevelenswaardige boekje, dat een uitstekend overzicht van de Oudnoorsche letterkunde geeft. Wel lijdt het aan het gewone euvel van de meeste van dergelijke beknopte verhandelingen: het geeft in kleine ruimte zóóveel, dat voor lezers, die niets van de stof weten, het overzichtelijke er wel wat onder moet lijden: ze worden met namen overstelpt. Doch als korte samenvatting van de stof kan dit werkje uitstekende diensten bewijzen; en ook wanneer men nog eens wil nazien, hoe het een of andere verhaal ook weer in hoofdtrekken luidde, zal men dit boekje niet tevergeefs opslaan.

Den Haag. Alberta J. Portengen.

Kr. Nyrop, Etudes de grammaire française. (Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab, hist.-fil. Meddelelser, II, 6; III, 1; IV, 5). Kopenhagen, Høst & Søn. 1919—1921. (Pr. Kr. 1.75, 1.— en 1.75).

Gedurende drie jaren reeds schenkt de bekende Deense hoogleraar ons korte studies over de Franse taal, telkens aangevuld en verbeterd door eigen opmerkingen en door bijdragen van anderen, onder welke wij vooral die van de heer Philipot moeten citeren. Onder het hoofd *Néologismes* en *Notes lexicologiques* vinden wij allerlei woorden behandeld, die naar vorm of betekenis neologismen zijn; *Mots abrégés*: ook in ons land is het gebruik van initialen, zoals S.D.A.P., zeer uitgebreid, meer dan schr. wel vermoedt; *Le suffixe -ie*: dit bezit toch nog enige levenskracht, zoals blijkt uit woorden als „bochie", „Yougo-Slavie", etc.; *Onomatopées*; *Mots d'emprunt nouveaux*; *Monter le coup* (*cou*); *Une question d'accord*: het handelt over de bekende konstruktie „Une femme .... accompagnée d'un cavalier .... se glissèrent".

Deze droge opsomming bewijst reeds uit welke verscheidenheid de drie bundeltjes bestaan, en deze opsomming is niet volledig: we noemen nog in het biezonder de beide studies „*Analogies Syntaxiques* en *Remarques sur Quoi.* In de laatste studie verenigt schr. verschillende feiten die wel bekend waren, maar nog niet onder deze gezichtshoek bekeken waren. Konstrukties als „une conversation à quoi ...." definieert N. als volgt: „La substitution de *quoi* à *lequel* veut dire la substitution d'un mot invariable à un mot fléchi", en legt daarnaast: „Les aveugles, *ça* se trompe pas" en „Nous, *on* se marie".

Enkele detailopmerkingen tot slot: N°. 6 „se rappeler de m'avoir vu" is niet hetzelfde geval als „se rappeler de moi"; *juvat* en *delectat* worden in het Latijn met de accusativus gekonstrueerd; N°. 7 had opgemerkt kunnen worden, dat „aussi fort comme" ouder is dan „aussi fort que".

Als alles wat Nyrop schrijft, munten ook deze werkjes uit door heldere stijl en sobere wijze van behandeling.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

Le Purgatoire de Saint Patrice, du manuscrit de la Bibliothèque Nationale, fonds français 25545, publié pour la première fois par **Marianne Mörner.** (Lunds Univers. Årsskrift N. F. Avd. 1, Bd. 15). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz, 1920. (Pr. 4 Kr. 50 øre).

In haar dissertatie *Le Purgatoire de saint Patrice*, de Berol (Lund 1917) had Marianne Mörner ons reeds gewezen op het bestaan van bovengenoemde anonyme Fransche versie. Het was te verwachten dat zij dit handschrift niet onuitgegeven zou laten, daar de verschillende Fransche redakties belangrijke diensten kunnen bewijzen bij de reconstructie van den tekst van het Latijnsche origineel.

Een definitief resultaat is nog niet verkregen. De schrijfster eindigt haar hoofdstuk „Le poème français et la légende latine" met ons mee te deelen, dat op het oogenblik nog niet is te bepalen in hoeverre de bijzonderheden die deze versie toevoegt aan de Latijnsche legende, voor rekening komen van den oorspronkelijken tekst of van dien van den vertaler. Deze uitkomst was te voorzien. Zoolang nog niet op volkomen duidelijke wijze is aangegeven in welke verhouding de verschillende redakties tot elkaar staan, zoolang zal het onmogelijk blijken het origineel met zekerheid vast te stellen.

Men mag zich niet bepalen tot een onderzoek naar de verhouding van de Fransche en de Latijnsche redakties, maar men dient ook na te gaan welke waarde de Middelengelsche en de Middelnederlandsche versies hebben. Bij dit onderzoek zou de magistrale uitgave *Tondalus' Visioen en St. Patricius' vagevuur* van Dr. Verdeyen en Dr. Endepols buitengewoon belangrijke diensten kunnen

bewijzen. Reeds vroeger werd door Campbell een poging in die richting gedaan. Deze veronderstelde dat de Middelnederlandsche berijming, welke uit het begin der XIVe eeuw dateert, een bewerking zou zijn van *L'espurgatoire Saint Patriz* van Marie de France. Op afdoende wijze is reeds aangetoond dat hij met deze veronderstelling op een dwaalspoor was. De mogelijkheid dat de berijming een andere Fransche bewerking der legende dan die van Marie de France tot voorbeeld heeft gehad, blijft echter nog bestaan [1]).

Jammer is het dat de schrijfster niet met wat meer behoedzaamheid is te werk gegaan bij het emendeeren van den tekst en daardoor soms den indruk wekt weinig eerbied te hebben voor het handschrift. Zij erkent wijzigingen te hebben aangebracht, geëischt door de beteekenis of de maat, wel is waar, maar dan toch „sans avoir toujours la conviction d'être tombée juste''. We vragen ons af, waarom zij hier een andere gedragslijn heeft gevolgd dan in haar dissertatie. Daar toch „aucune correction de sens, de forme ou de mesure, dans la transcription des manuscrits'' ; zij heeft er met groote omzichtigheid aangegeven „les corrections qui s'imposent sans réclamer de commentaire, page par page, au bas de chaque manuscrit. Les autres ont été insérées dans les notes placées à la fin du texte et auxquelles les chiffres munis d'un astérisque servent de renvoi au bas des pages''. Dit alles getuigde van een gepaste vrees „de dénaturer le texte par des conjectures personnelles''. Het maakt op ons den indruk, dat de schrijfster bij haar laatste uitgave daarentegen wel wat al te lichtvaardig aan het veranderen is gegaan. Minder gelukkig is b. v. de tekstwijziging van vers 144, waar de vorm *pose* (>p o s i t a) wordt vervangen door *poste*. Dat hierdoor het rijm vervalt en plaats moet maken voor een assonance (*foce*: *poste*) wordt van ondergeschikt belang geacht, te meer daar de auteur slechts „un rimeur très peu scrupuleux'' is. Maar de vorm *pose* is niet zoo onwaarschijnlijk, daar men naast *repost* (>r e p o s i t u) als vrouwelijke vorm niet alleen *reposte*, maar ook *repose* vindt (Nyrop, *Gramm. histor.*, II, 83).

Hilversum. C. M. v a n d e r Z a n d e n.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bänden. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Dritter Band. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann. 1921.

Het derde deel van de groote algemeene geschiedenis van Weber in de nieuwe bewerking van Riesz omvat de periode van 133 v. C. tot 326 n. C. Op het titelblad wordt deze tijd gekarakteriseerd als de periode van den overgang van de Romeinsche republiek in een keizerrijk tot verdediging tegen Germanen en Parthen en die van de opkomst van het Christendom. Deze karakteriseering is lang niet onaanvechtbaar. Beschouwt men de twee genoemde als twee gescheiden opvolgende, niet als twee synchronistisch samenvallende perioden, dan is de Romeinsche keizertijd toch wel wat zwak aangeduid als die van de opkomst van het Christendom. En als eenheid gezien, is tegen de genoemde betiteling nog veel meer in te brengen, wat nauwlijks nog betoog behoeft.

Op de aanduiding van het titelblad past de inhoud van dit derde deel dan ook niet geheel. Stellig is een van de factoren, die het Romeinsche keizerschap hebben mogelijk gemaakt en geconstitueerd, de gebiedende noodzakelijkheid om het rijk blijvend te verdedigen tegen de Parthen en vooral tegen de Germanen. In die plicht zijn de Romeinsche keizers dan ook waarlijk niet te kort geschoten. Maar er is nog een andere, niet minder belangrijke historische factor, die men voor de verklaring van het Romeinsche principaat in het oog moet vatten. Dat is de ontwikkeling van de Romeinsche staatsinstellingen, eens zoo goed functionneerend en daarom ook door landgenoot en vreemdeling geprezen, tot wat ten slotte een karikatuur van een goed ingericht staatsbestuur is geworden. Die ontwikkeling, die een volkomen ontaarding was geworden en die zelfs tot een algeheele ontbinding dreigde te vervallen, wordt in dit deel bijzonder duidelijk en met levendige kleuren geschilderd. Voor iederen aandachtigen lezer moet het duidelijk zijn, dat aan de eindelooze verwarring van democratie en burgeroorlog geen ander einde kon komen dan door een militaire monarchie. Daarin ligt niet alleen de moreele, maar ook de historische verklaring van het keizerschap ; dat verklaart en rechtvaardigt ook de aanvaarding van het caesarisme door de toenmalige wereld en de duurzaamheid van het keizerschap en ook van het keizerbegrip. Maar stelt men nu verder de vraag : hoe kwam het, dat de Romeinsche staatsinstellingen der republiek ten slotte niet meer voegden in de nieuwe verhoudingen, dan vindt men daarop geen bevredigend antwoord. Waarom het gezag van den senaat in de tweede eeuw vóór Christus zoo snel en zoo onherroepelijk daalde, wordt evenmin afdoende verklaard als hoe het kwam, dat op de Scipio's zoo spoedig een Marius kon volgen. Evenmin wordt duidelijk gemaakt, waarom de hervormingen der Gracchen zijn mislukt en waarom de Romeinsche democratie der laatste eeuw vóór Christus zoo spoedig in de buitensporigste demagogie overging, zoodat alleen een overwinnend veldheer hier redding kon brengen. Dat onbevredigende in deze onderdeelen van het geschiedverhaal vindt zijn verklaring hierin, dat dr. Riesz niet voldoende heeft gelet op den maatschappelijken groei der Romeinsche wereld, dat hij niet voldoende laat uitkomen, dat de Romeinsche staatsinstellingen hierom niet meer de gevraagde diensten konden bewijzen, omdat zij pasten op een maatschappelijke orde van zaken, die lang en onherroepelijk voorbij was. Die instellingen onderstelden een niet zoo heel talrijke burgerij van een stad met omgeving, die in ongeveer gelijke en gelijksoortige maatschappelijke verhoudingen leefde. Welnu, die maatschappelijke ondergrond was verdwenen ; de daarop gebaseerde instellingen waren blijven bestaan, maar functionneerden daarom hoe langer hoe slechter en onbeholpener. Alleen een grondige hervorming kon hier helpen, die evenwel slechts langzaam kon worden aanvaard, daar de Romeinen conservatief in het formeele waren en dus ongaarne de oude vormen zagen verdwijnen. Vandaar dat eerst aan Augustus gelukte, wat voor Sulla en zelfs voor Caesar te zwaar viel, de grondvesting der monarchie.

Op het titelblad wordt de nadruk gelegd op de opkomst van het Christendom. Het spreekt van zelf, dat dat van zeer groote beteekenis voor de wereldgeschiedenis is geweest, ook indien men aan de geboorte en den dood van Christus geen metaphysische beteekenis wil toe-

[1]) Zie Verdeyen en Endepols, *l. c.*, II, p. LI.

kennen. Daarom treft het des te meer, dat de oorsprong en ook de ontwikkeling van het Christendom betrekkelijk beknopt zijn behandeld. Trouwens, wij hebben hier te doen met een symptoom van een algemeen verschijnsel in dit boek. Het is dit, dat de ontwikkeling van het geestelijk leven opvallend beknopt is behandeld. In een boek van meer dan 700 bladzijden moet Romes gouden eeuw van letteren en kunst het doen met slechts twintig bladzijden en wordt zelfs de oorsprong van het Christendom in juist tien bladzijden beschreven. Vooral dat laatste treft te meer, daar van deze tien eigenlijk slechts vier het leven, de prediking en den dood van Jezus betreffen. Vergelijkt men daarmede het feit, dat b. v. de uitbarsting van den Vesuvius in 79 in drie bladzijden wordt beschreven, hoewel deze gebeurtenis betrekkelijk even weinig historische beteekenis heeft gehad als de meeste andere geweldige natuurverschijnselen, dan is de tegenstelling toch wel treffend Het is natuurlijk begrijpelijk, dat men aarzelt om in een historisch werk een beeld te geven van leven en werken van Jezus van Nazareth; er zijn hier velerlei moeilijkheden, die om een oplossing vragen, maar deze nog lang niet altijd hebben gevonden. Op geen ander historisch terrein loopen de opvattingen zoo zeer uiteen als op die van de geschiedenis, die in het Nieuwe Testament is vervat. Er is hier een verscheidenheid van meeningen, die afwisselen van het strengste conservatisme tot het uiterste radicalisme. De een acht ieder woord der Evangeliën historisch juist; de ander verwerpt alle historiciteit van den persoon van Jezus. Daartusschen is het moeilijk zich een vaste overtuiging te vormen. Zoo kan misschien worden verklaard, dat in dit boek het verhaal van den oorsprong van het Christendom zoo schraal is uitgevallen. Dat moet aan den anderen kant toch ook wel weer verwonderen, daar de schrijver in het algemeen conservatief in zijn opvattingen is. Hij houdt vast aan het verhaal van Paulus' bekeering op den weg naar Damascus. Hij neemt den marteldood van dezen heidenapostel te Rome aan en zelfs het verblijf van Petrus aldaar en zijn marteldood tegelijk met Paulus. Dat moge eerbiedwaardige legende zijn, historisch staat het toch niet onwrikbaar vast.

Dat wil volstrekt niet zeggen, dat dit deel geheel op de oude leest geschoeid is gebleven. Inderdaad blijkt het op tal van plaatsen, wat het titelblad aangeeft, dat deze derde druk geheel is herzien, wat natuurlijk niet wil zeggen, dat alles veranderd is. Maar de zorg om ook van de jongste onderzoekingen nut te trekken blijkt overal ten duidelijkste, niet het minst uit de ophelderingen, die in ruimen overvloed achter dit deel zijn geplaatst. De beteekenis daarvan is reeds bij de bespreking der vorige deelen aangewezen; wij behoeven er thans niet op terug te komen.

Alles te zamen genomen kan men met vertrouwen ook dit deel der groote algemeene geschiedenis aanbevelen Alleen moet er de nadruk op worden gelegd, dat de lezer hier in hoofdzaak slechts staatkundige geschiedenis vindt en dat voor de sociale geschiedenis, zoowel die van de stoffelijke als van de geestelijke beschaving, niet al te veel aandacht wordt gevraagd. Maar overigens is de uiteenzetting ten volle te loven. Zij is duidelijk en overzichtelijk; de verwarring der tijden, b. v. van de eerste eeuw vóór Christus en van de derde eeuw na Christus, deelt zich nergens mede aan den tekst van het geschiedverhaal. Eenvoudig en sober is de stijl, zelden meesleepend, maar veelal overtuigend, zelden boeiend, maar ook zelden vermoeiend, ten slotte nergens vervelend. Van een Duitsch geschiedwerk is dat zeer veel gezegd. Met veel verwachting zien wij dan ook den verderen groei van den grooten Weber tegemoet.

Amsterdam. H. Brugmans.

J. Hazzidakis, Tylissos à l'époque minoenne; introduction et annotations par L. Franchet. Paris, P. Geuthner. 1921. (Pr. fr. 25).

Een geschrift over het Minoïsche tijdperk kan thans moeilijk anders worden beschouwd, dan in het licht van *Evans'* magistrale werk: *the Palace of Minos.* Daarin leest men over Franchets chronologisch systeem: „a crude classification of his own, based on the Bronze Age of provincial France", een karakteristiek, even juist als afdoende. Het is de verdienste van den heer Franchet, dat hij J. Hazzidakis ertoe bewogen heeft zijn belangrijke artikelen over Tylissos uit de Ephemeris en de Athenische Mitteilungen opnieuw in het Fransch uit te geven. De veelsoortige vondsten in Tylissos en dergelijke minder aanzienlijke woonplaatsen op Kreta geven een leerzame vergelijking met de pracht der vorstelijke paleizen.

Daar de schrijver niet zoo radicaal wil zijn als de inleider, ontstaan er telkens botsingen tusschen tekst en noten.

Utrecht. G. van Hoorn.

Brieven aan Johan de Witt, II (1660—1672), bewerkt door Dr. N. Japikse. Amsterdam, Joh. Müller. 1922.

Met een forsch deel van meer dan 800 blz. is dan eindelijk de uitgave der correspondentie van Johan de Witt voltooid. Zestien jaren geleden aangevangen door Kernkamp, die na het eerste deel zijn werk aan Japikse overliet, heeft deze uitgave van het Hist. Gen. 6 flinke deelen, 4 voor de brieven van De Witt zelven beslagen. Het ms. van Fruin, door dezen lange jaren gebruikt als degelijke grondslag voor zijn meest bewonderde colleges en blijkbaar ook voor het boek over den grooten staatsman, waaraan hij gedacht heeft, omvatte den al of niet verkorten tekst van de brieven, onderling verbonden door een sobere toelichting en voorzien van talrijke aanteekeningen en verwijzingen. Op verzoek der commissie voor de uitgave van Fruin's wetenschappelijke nalatenschap belastte zich eerst Kernkamp, daarna Japikse met de inderdaad buitengewoon zware taak der aanvulling en verdere bewerking van Fruin's arbeid. Met liefde en zorg is deze taak thans volbracht en dr. Japikse, die het leeuwendeel van het werk op zich heeft genomen, mag met voldoening terugzien op de 15 jaren, waarin hij, een van Fruin's laatste leerlingen, een aanzienlijk gedeelte van zijn zeer verdeelden tijd en zijn groote werkkracht heeft gewijd aan deze uitgave, een wetenschappelijk monument voor Johan de Witt, voor Fruin en voor hemzelven, een voorbeeld van nauwkeurige, nauwgezette bewerking, een getuigenis van groote toewijding en wetenschappelijken zin. Ondergeteekende, die, belast met het toezicht op dezen arbeid, vel voor vel alle drukproeven heeft doorgezien, weet, welk een reusachtige massa tijd, werk en kennis daaraan is ten koste gelegd; hij kon zich zoo goed als geheel bepalen tot het verbeteren van de enkele drukfouten, die er soms nog overgebleven waren, tot geringe hulp bij het bijeenbrengen der gegevens.

Hoeveel bijzonderheden moesten niet door Japikse worden nagegaan, hoeveel door Fruin niet of slechts ten deele gebruikte collecties en losse brieven moesten niet worden onderzocht, hoeveel ongelijkmatigheden — natuurlijk in een oorspronkelijk niet voor uitgave bestemd ms. — moesten worden weggenomen, hoeveel namen en data worden terechtgebracht. Wij mogen den uitgevers dankbaar zijn voor het toegankelijk maken van deze onwaardeerbare bronnen voor de geschiedenis van De Witt en zijn tijd. Wij mogen hen, met name dr. Japikse, en ons zelven van harte gelukwenschen met de voltooiing van den voortreffelijken arbeid.

Op de beteekenis der uitgave behoeft wel geen bijzondere nadruk te worden gelegd. Hier leeren wij De Witt kennen in zijn buitengewoon staatsmanstalent, zijn algeheele toewijding aan zijn zware taak, in zijn huiselijk leven, in zijn hoog karakter, zijn buitengemeene veelzijdigheid en scherpzinnigheid, in zijn zorg voor de zijnen, in zijn opvattingen op godsdienstig terrein, in zijn onvergelijkelijke werkkracht, in zijn gebreken en tekortkomingen. Hier zien wij de louterheid van zijn streven, de helderheid van zijn denken, de kracht van zijn handelen, den omvang van zijn zware en lange dagtaak, de oorzaken van zijn welslagen en van zijn mislukkingen, de aanleiding tot zijn op-, de phasen van zijn ondergang. Japikse zelf heeft in zijn bekend boek reeds het leven van zijn held willen beschrijven en daarmede, zij het dan op zijn wijze en met zijn krachten, volbracht, wat Fruin zich soms heeft voorgesteld. Daarmede heeft hij in geenen deele de stof, die ons in deze zes deelen wordt geboden, uitgeput en nog vele historici na hem zullen hun voordeel kunnen doen met wat hier is bijeengebracht. Hij zelf geeft te kennen, dat hij nog gelegenheid hoopt te hebben om (opnieuw) „getuigenis af te leggen" van den groei zijner kennis omtrent de Witt's „persoon", die hij lief gekregen heeft in die vele jaren van intiemen omgang met zijn papieren nalatenschap. Wij mogen hem dankbaar zijn voor alles, wat hij ons in die jaren reeds heeft gegeven, en de Nederlandsche wetenschap mag trotsch zijn op het resultaat van zijn langjarige werkzaamheid. Daarop te wijzen bij het slot van dit werk was het doel van dit korte woord van herinnering.

Leiden. P. J. Blok.

S. Oppenheim, Das astronomische Weltbild im Wandel der Zeit, I Teil: vom Altertum bis zur Neuzeit. 3e Aufl. (Aus Natur und Geisteswelt n°. **444**). Leipzig, Teubner. 1920. (Pr. *f* 0.60, geb. *f* 0.70 + 100 %).

Dit boekje, waarvan nu reeds de derde druk is verschenen, behoeft niet met veel woorden te worden aangekondigd. Het is duidelijk geschreven en uitnemend geschikt, om den classicus een goed inzicht in de ontwikkeling der astronomie van Thales tot Newton te geven. Daarbij bezit het een zeer volledig register, zoodat het ook gemakkelijk bij de lectuur van oude en nieuwe schrijvers kan opgeslagen worden. Naast Pannekoek's mooi boek over den Wonderbouw der Wereld en Boll's voortreffelijk werkje Sternglaube und Sterndeutung (A. N. u. G. 638) kan Oppenheim's Astronomisches Weltbild aan alle litteratoren worden aanbevolen.

Groningen. J. van Wageningen.

E. Horneffer, Der junge Platon. Erster Teil: **Sokrates und die Apologie.** Mit einem Beitrag: **das delphische Orakel als ethischer Preisrichter** von R. **Herzog.** Gieszen, Töpelmann. 1922. (Pr. M. 27).

De schrijver koestert het plan een werk te schrijven over den jongen Plato. Als ouverture heeft hij der geleerde wereld dit boek afgestaan, dat voor Duitschland iets nieuws bevat, n. l. een pleidooi om de Apologie van Plato in geheel en onderdeelen te beschouwen als getrouwe weergave van Sokrates' woorden voor het gerecht. Er was langzamerhand, vooral na de editie van Schanz, een communis opinio ontstaan in Duitschland over de Apologie. Zij was fictief, al gaf men toe dat hier en daar historisch materiaal verwerkt was. Er waren gematigden en radicalen. De laatste werken van Pöhlmann, Heinrich Maier, von Wilamowitz bevestigden dezen toestand. In Engeland waren Burnet en Taylor er toe overgegaan in den Platonischen Sokrates den historischen Sokrates te zien, zonder juiste waarneming der teksten (men zie b. v. onze diss. De Apologia Xenophontea cum Platonica comparata blz. 35, 56, 60) en zonder navolging. En nu komt in dit boek de heer Horneffer op voor de authenticiteit van de Platonische Apologie.

De wijze waarop dit geschiedt laat zich in een paar woorden kenmerken: minimum documentatie, maximum redenatie en pleidooi. Menige superlatief, menig woord van zwaren klank, menige zin vol aplomb tracht dit betoog kracht bij te zetten. Bij dergelijke temperamentsuitingen is het voor den lezer zaak het hoofd koel te houden en de wijze te gedenken waarop de oude Areopagieten rechtspraken. Allgemeine psychologische Erwägungen, waarop dit boek voornamelijk steunt, kunnen ons slechts duidelijk maken hoe het wel eens had kunnen zijn. Haar slotsom en resultaat is slechts potentialiteit. De realiteit bereikt men het best door eerst onbetwistbaar feitenmateriaal te vergaren. Wij staan hierbij wat lang stil omdat dit teekenend is voor onzen tijd, ook in rebus classicis. Als reactie tegenover de nuchterheid der 19de-eeuwsche philologen heeft het gevoel, en daarmede helaas vaak ook verregaande subjectiviteit, zijn intrede gedaan aan de Universiteit. Zoo maakt b. v. het groote werk over Plato van von Wilamowitz vaak den indruk van een historischen roman dien men met (on)genoegen leest en daarna ter zijde legt.

Het betoog van Horneffer komt ongeveer hierop neer: Nichts ist Fiktion, alles ist schlichter, redlicher, echter Glaube (44), die Charakterschilderung des Sokrates buchstäbliche Wahrheit (61). Sokrates is een profeet, een boeteprediker, die het evangelie van de Rede bracht aan het volk van Athene. Jeder religiöse Prophet erlebt die Stunde seiner *Berufung.* Warum nicht auch Sokrates? (103). Het orakelverhaal in de Apologie is eenvoudig, zooals het daar staat, als waar aan te nemen. Sokrates is de gezondene, de Messias van het Verstand. Ofschoon hij vroeger wel in kleinen kring ethisch-politieke problemen behandeld heeft (Alkibiades en Kritias!) is hij na den tocht van Chaerephon erst zum ganzen Volke gegangen. Dat was na de opvoering der Wolken. Immers daar wordt Sokrates niet bespot als boeteprediker, dus was hij het toen ook nog niet. Hij was niet alleen een negatief „elenktiker", maar ook een positief „paränetiker und protreptiker". Zoo ver gaat de schrijver in zijn vervoering

dat hij schrijft: Seit Sokrates hat es keine echte philosophische Predigt mehr gegeben.

Plato schreef de Apologie uit kunstenaarsaandrang en om de stemming der Atheners te veranderen, wat gelukte, en zoodoende is Athene gered voor de philosophie en „die Freistätte und Hochburg der Philosophie für ein Jahrtausend geworden. De Apologie is een appel, een hooger beroep van het gerechtshof bij het gezamentlijke Atheensche volk. Ten slotte worden nog eenige bezwaren van tegenstanders weggeredeneerd.

Het gaat in eene korte recensie niet aan elke redenatie van H. in den breede door een tegen-redenatie te weerleggen. Wij wijzen daarom kort op de volgende punten, waarbij wij Horneffer tegen Horneffer, d. w. z. Plato tegen H. uitspelen. Immers als we de geheele Apologie letterlijk voor waar moeten aannemen, en „der lammfromme Xenophon als Quelle abgetan hat," moeten we opmerken:

dat Sokrates *zichzelf* den dwaaltocht oplegt om het orakel te *weerleggen*. Zelf weet hij van zichzelf dat hij niets weet. Ook de andere menschen overtuigt hij telkens van hun nietswetendheid. Dat is de hoogste graad der wijsheid én *zuiver negatief*, Ap. 21—24. Men zie onze diss. blz. 82 e. v. Verderop in de Apol. 29, 30 schijnt hij daarentegen te weten wat deugd is. En ofschoon nergens te lezen staat dat hij de een of andere methode aangeeft om die deelachtig te worden, vragen wij toch, hoe rijmt men dit te samen?

Met het gemak hem eigen springt H. over de kwestie heen of het daemonium al of niet op te vatten is als een orakel: Ganz einfach und schlicht als Orakel ist das sokratische Daimonion aufzufassen, als nichts anderes. (42). Helaas heeft het Platonische daimonium slechts *negatieve* kracht, althans in de Apologie (31 *ἀεὶ ἀποτρέπει, προτρέπει δὲ οὔποτε*). Horneffer ziet dit niet of springt er zonder meer over heen. Onjuist is het dus voor Horneffer wanneer hij van Sokrates zegt l.l. 110: Der ist nur *getrieben* von seinem Dämon, von dem göttlichen Geist, der in ihm wohnt. Het is jammer dat H. niet besproken heeft hoe hij van den *negatieven* Sokrates tot den *positieven* komt.

Sokrates in dienst der godheid komt alleen in de Platonische Apologie voor. Noch bij Xenophen—den „lammfrommen!" — noch bij eenig ander, noch bij Plato zelf wordt Sokrates als boetepredikend godsgezant genoemd of geteekend. Wanneer de opvatting van H. aangaande het orakelverhaal de juiste was, laat er zich dan wel iets uitdenken, dat de Socratici meer bezongen zouden hebben?

Sokrates liet de menschen de dingen zelf vinden. Hij was de geestelijke vroedvrouw. Het geestelijke kind dat geboren was bleef het bezit van de geholpen persoon.

Lange redevoeringen hield hij niet, cf Plat. Alc. 106B. Als Plato hem wat lang laat praten, voegt hij er een excuus bij aan den lezer cf. onze diss. blz. 107. Geen enkele plaats bij geen enkelen Socraticus laat zich aanwijzen dat Socrates tegen een verzamelde menigte gesproken heeft. In de bronnen vinden wij slechts gesprekken waarin meestal het spelletje van vraag en antwoord op de bekende dialectische wijze door S. toegepast wordt. Ontegenzeggelijk wist hij daardoor de zenuw van de aanhangige kwestie te raken en tevens diep in het gemoed der aanwezigen door té dringen. Dit is nog iets anders dan boeteprediker zijn.

Het aannemen voorts van een leeraren in besloten kring, gevolgd, na de orakeluitspraak, door een optreden in het openbaar is door H. ganschelijk uit de lucht gegrepen. Een argumentum e silentio is daarbij zijn eenige steun. In de Wolken van Aristophanes n.l. wordt hij niet geteekend als boetepredikant voor de menigte, dus speelde hij toen nog niet de rol die H. voor hem schiep.

Over de motieven die Plato tot het schrijven van zijne Apologie voerden wordt verschillend geoordeeld. Hier is min of meer vrij spel voor „allgemeine psychologische Erwägungen", al zijn ze ook van „schrankenloser Subjectivität". Maar dat Plato een „Umschwung" in de openbare meening heeft beoogd, lijkt me onwaarschijnlijk. Waar de rechters door Sokrates' taal geprikkeld zijn, zou het volk het niet minder geworden zijn .... kunnen.

In de bijdrage, die als „Unterlage" voor Horneffer dienst moet doen, worden eenige plaatsen bij verschillende schrijvers behandeld, waarin Delphi de vraag beantwoordt, wie de gelukkigste en de vroomste mensch is, maar geen *historisch pendant* wordt ons voorgezet dat naast de Chaerephontocht kan staan. Ook hier missen wij de soberheid die de feiten voor zich zelf laat spreken.

Zwolle. P. Vrijlandt.

K. H. E. de Jong, De magie bij de Grieken en Romeinen. (Volksuniversiteitsbibliotheek n°. 7). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1921. (Pr. geb. ƒ 2.50, bij abonnement ƒ 2.25).

Veel langer dan ik gehoopt had ben ik gedwongen geweest dit belangwekkende boek op een woord van oprechte waardeering te doen wachten.

Wellicht heeft niemand vóór dezen schrijver zich met zooveel onpartijdigheid en liefde in dit onderwerp verdiept. Wanneer anderen dan beroepstoovenaars over magie spraken, was het vrij wel altijd van een hoog voetstuk. Men las tusschen de schijnbaar koel refereerende regels dóór een zelfbewust: la vostra miseria non mi tange. Hier is het heel anders. De heer De Jong geeft in zijn „Voorrede" een definitie van de magie, die haar onverbrekelijk met de religie verbindt:

„De magie is in wezen handelen, actief optreden bij „uitnemendheid en wel met behulp van wonderbaarlijke „of wonderbaarlijk werkende middelen; zij doet blijken „dat de mensch krachten bezit, die buiten het bereik „van de algemeen erkende zintuigen vallen; zij leidt „tot de overtuiging dat onze ziel den „dood" overleeft „en dat er nog andere intelligenties zonder cellichamen „bestaan. Wat de religie betreft, deze onderscheidt „zich van de magie hoofdzakelijk daarin, dat zij tegen„over de „hoogere" machten uitteraard een passieve „houding aanneemt, een onderscheid, dat zich echter „niet streng laat doorvoeren, zooals bijv. het gebed in „vele gevallen beslist een actief karakter draagt."

Omdat echter de S. de magie in het onderhavige werk meer „in individueelen zin" opvat, komt deze nauwe verwantschap minder sterk op den voorgrond dan het geval geweest zou zijn, wanneer ze ook in haar collectieve manifestaties — de mysteriën — ons voor oogen gevoerd was. Waar de tooverij in het geheim en slechts ten behoeve van een door zijn zenuwachtigen toestand van felle begeerte of doodelijken angst voor suggestie buitengewoon vatbaar geworden persoon plaats heeft, is natuurlijk voor bedrog een wijd veld opengelegd, „maar niet alles in de magie berust op

„bedrog of op foutief denken; zij steunt ook, althans „in vele gevallen, op een grondslag van „psychische" „feiten, zooals men het nu pleegt te noemen. Dat door „hallucinaties, hypnose, verbaalsuggestie en auto-„suggestie veel te verklaren is, wordt al lang toegegeven. „Men dient echter nog verder te gaan en zekere feiten, „wier lang ontkende realiteit nu toch meer en meer „blijkt als bijv. de mentale suggestie of telepathie en de „helderziendheid er bij te trekken; ook de werking „van psychische centra buiten den mensch om is althans „niet a priori af te wijzen (bl. 3—4)."

De heer De Jong gelooft dus aan de realiteit der magie en wijst er op, dat hij zich daarbij in goed gezelschap bevindt. Zelfs in den tijd der groote Grieksche philosophen, welken hij als dien van het „bovendrijvend ongeloof" definieert, „lieten de grootsten van hen, Democritus en Aristoteles, toch ruimte voor feiten die tot het gebied der magie behooren" (bl. 242), en in later eeuwen, toen het geloof veel sterker werd „erkenden bij de genoemden geenszins achterstaande denkers als Iamblichus, Proclus, Origenes, Augustinus de realiteit der magie onomwonden" (ib.).

Toch ontveinst de S. zich niet, dat de meeste van deze wijsgeeren de magie ongunstig beoordeelden. Hem zelf schijnt dit oordeel niet geheel gerechvaardigd. Hij vindt dat „de magie niet verdient botweg met afkeer en minachting te worden behandeld. De tooverij zal op het „gebied van liefde wel niet meer kwaad hebben veroorzaakt dan bijv. verlokkingen van financieelen aard. „Of de „magiërs" meer zieken hebben verknoeid dan „de geneesheeren, blijft een open vraag. En ongetwijfeld „zinkt het aantal dergenen, die door „zwarte magie" „hun leven verloren, in 't niet tegenover de ontelbare „slachtoffers van schavot of oorlog. Voorts staat tegen-„over de schaduwzijde der magie ook een niet gering te „achten lichtzijde. De magie heeft den stoot gegeven „tot grootsche scheppingen op litterair gebied. Zonder de „magie toch zouden wij drie der schoonste zangen van „Homerus, de meest ontroerende tragedie van Euripides, „de diepstgevoelde idylle van Theocritus missen. Ook „valt niet te betwijfelen dat vele zieken door de toepas-„sing van toovermiddelen, wellicht hoofdzakelijk ten „gevolge van „suggestie", genezing hebben gevonden. „Door de strenge leefwijze en de geestesconcentratie, „welke tal van magische handelingen vereischten, „kwam menigeen tot „reiniging der ziel" en tot „ver-„lossing". En, wat voor ons, menschen, het hoogste „van alle belangen raakt, door de „doodenbezwering" „was, naar de overtuiging van hoogst achtenswaardige „antieke denkers, het voortbestaan der ziel na den dood „daadwerkelijk aangetoond" (bl. 243—244).

Waar zulke gevoelens een geschiedschrijver bezielen mag verwacht worden, dat hij zijn onderwerp in het beste licht tracht te plaatsen. Dit nu is wetenschappelijk niet anders mogelijk dan door zeer volledig de in aanmerking komende schrijversplaatsen de lezers onder de oogen te brengen. Van deze dankbare taak heeft de heer De Jong zich met grooten ijver en groote zorgvuldigheid gekweten, er niet voor terugdeinzend zelfs de moeilijkste en meest verwarde citaten in goed verstaanbaar, waar het pas gaf fraai Nederlandsch over te zetten.

't Meest bewonderenswaardig is de vaste greep waarmee hij uit de enorme hoeveelheid beschikbaar materiaal het minst vage wist uit te zoeken en met behulp daarvan de ontwikkelingsgeschiedenis op te bouwen van een „vak", waarin schijnbaar evolutie onbestaanbaar is en toch gedurende de klassieke Oudheid een ontwikkeling van critiekloos aannemen tot overtuigd gelooven waar te nemen valt, die zelfs gedurende den glorietijd van het „wetenschappelijk" materialisme niet stilstaat en ten slotte over het scepticisme zegeviert.

Uit den tijd van triomf der magie zullen wel de indrukwekkende, zelfbewuste aanroepingen stammen, waarvan ik niet laten kan een gedeelte aan te halen.

„Ik roep U aan, den leidsman van alle wording, U, die „Uwe vleugelen uitspreidt over de geheele wereld, U, „den ongenaakbare en onmeetbare, die in alle zielen „de levenwekkende rede inblaast, U, die alle dingen hebt „samengevoegd door Uwe macht, Eerstgeborene, „Grondvester van het Al, goudvleugelige, zwartglan-„zende, die de bezadigde redeneeringen wegbergt en „duistere razernij inblaast, U, de verborgene, en die „heimelijk aan alle zielen het niet te aanschouwen vuur „der verwekking toedeelt, U, die de hand legt op al het „bezielde, die niet met vermoeienis kwelt, maar met het „smartelijk genot van de wellust, uit wien alles is ont-„staan! Gij brengt bij Uwe ontmoeting leed aan, nu „eens bezadigd, dan weer onberedeneerd, gij, door wien „de menschen tegen de plicht in durven te handelen „en dan de toevlucht nemen tot U, den zwartglanzende! „Gij, jongste, onzichtbare, onlichamelijke, razernij „verwekker, boogschutter, fakkeldrager van alle gees-„telijke waarneming, heerscher over alle verborgenheden, „beschikker over de vergetelheid, oervader van het „zwijgen" .... (bl. 155—156).

„Kom herwaarts tot mij ... o gij allesbeheerschende „god, die de menschen den adem tot leven hebt inge-„blazen, heer van wat in de wereld schoon is, verhoor mij, „Heer, wiens verborgen naam niet is uit te spreken, de „naam, op het hooren waarvan de demonen wegduiken .. „de naam, op het hooren waarvan de aarde draait, de „onderwereld in opschudding geraakt, de rivieren, de zee, „de poelen, de bronnen verstijven, de rotsen scheuren! .. „Gij zijt de goede geest, gij zijt de heer, die alles ver-„wekt en voelt en doet toenemen. Wie vormde de gedaan-„ten der dieren, wie vond de wegen, wie is de schepper der „vruchten, wie wekt de bergen ten hoogen op, wie beval „de winden hun jaarlijksch werk te verrichten? ... „Gij zijt de ééne onsterfelijke god, verwekker van alles „en gij deelt aan alle dingen zielen toe en beheerscht „alles, koning der tijdperken en heer! En de bergen „beven met de vlakten en de stroomen van bronnen en „rivieren en de diepten der aarde ... de hoogblinkende „hemel beeft voor U en de geheele zee, o Heer! Albe-„heerscher, heilige en heer van allen, door Uwe macht „bestaan de elementen en groeit alles!" (bl. 157).

Zóó overal uit de massa dors en onbelangrijks het boeiende en gewichtige kiezend wist de S. een volkomen wetenschappelijk en toch spannend betoog samen te stellen, waarmee de Volksuniversiteitsbibliotheek zich geluk mag wenschen. Mogen we hopen, dat dit kleine boek de voorlooper is van het groote samenvattende werk over de tooverij der Oudheid, dat nog altijd ontbreekt?

De rijke bibliographie achter elk hoofdstuk, waarin ook werken van Couperus en Stanley als bronnen geciteerd worden, bewijst, dat de S. gelukkig van meening is, dat ook wie buiten het vak staat, recht heeft mee te spreken. Vandaar waarschijnlijk ook moderne uitdruk-

kingen als „medium” „astraal lichaam” e. d., die het onderwerp ons heel wat nader brengen.

Als het me geoorloofd is een wensch uit te spreken voor een tweeden druk, zou het zijn daarin een ietwat uitvoeriger register, ook b. v. de namen der behandelde schrijvers en besproken historische personen bevattend, aan te treffen, waardoor de zoo gevarieerde inhoud van het boek meer tot zijn recht zou komen.

Rome. H. M. R. Leopold.

R. Schütz, Apostel und Jünger. Eine quellenkritische und geschichtliche Untersuchung über die Entstehung des Christentums. Giessen, Töpelmann. 1921.

Het uitgangspunt van dit scherpzinnig boek is de onderscheiding tusschen de twee benamingen 'apostelen' en 'discipelen' en het betoog, dat in het boek der Handelingen der Apostelen twee bronnen onderscheiden kunnen worden, naarmate de meer eenvoudige term **μαθηταί** ofwel de door dogmatische voorstellingen gedragen titel **ἀπόστολοι** gebruikt wordt. In navolging van Wellhausen (wiens persoonlijke leerling de s. is) en van anderen tracht schr. te bewijzen, dat het collegium van 12 apostelen niet door Jezus zelf ingesteld is, maar eerst na het ontstaan van het geloof in de opstanding van Jezus en na de vorming eener gemeente te Jeruzalem uit den kring der leiders dezer gemeente, die persoonlijke leerlingen van Jezus waren, voortgekomen is. Deze gebeurtenis zou zich het duidelijkst weerspiegelen in de zoogenaamde A-bron der Acta (c. 1—5. 7_{2-17}. 8_{14-25}. 9_{27f}. 9_{31}—11_{18}. 15_{1-34}. 16_{4}. 19_{2-7}. 21_{20-27a} zijn er fragmenten van), voor wie kenmerkend is een zeker monopolie, dat ten opzichte van de leiding der kerk, ook buiten Jeruzalem, en ten opzichte van de overdracht van den heiligen geest enz., aan de twaalf apostelen toegekend wordt.

Daartegenover staat dan de M-bron (c. 6. 7_{48}—8_{13} 8_{25}—9_{26}. 29—$_{30}$ 11_{19}—14_{28} 16_{1}—21_{19}. 21_{27b}—28, dus de zoog. Wij-bron ook behelzende), die dit oppergezag der Jeruzalemmer apostelen ignoreert, van 't begin af aan meer universeel denkt, en het werk der uitbreiding van het christelijk geloof in hoofdzaak toewijst aan vrije zendelingen van meer hellenistische denkwijze en afkomst. M is ouder dan A en bevat meer betrouwbare stoffen dan A. A is uit judaistische kringen afkomstig. De twee door A en M gekenmerkte stroomingen meent schr. ook in de synoptische traditie terug te vinden: bij A hooren de judaistische stoffen, bij M de universalistische; met A verwant is de menschenzoon-dogmatiek, met M de vereering van Jezus als den **κύριος** Op grond van deze onderzoekingen ontwerpt de s. ten slotte eene schets van de ontwikkeling van het oudste christendom, waarvan de belangrijkste trek de hypothese is, dat, naast de oprichting van eene leidende gemeente te Jeruzalem, van Galilea en omliggende streken uit, waar Jezus zelf gepredikt heeft en waar de sporen van de eigen prediking van Jezus toch niet verloren gegaan kunnen zijn, een van Jeruzalem onafhankelijke propaganda uitgegaan zou zijn, die weldra overging naar de hellenistische diaspora.

Het boek bevat een reeks van vruchtbare thesen, op zijn minst goede werkhypothesen. Maar de bronnenkritiek moet nog meer nauwkeurig doorgewerkt worden (noch A noch M zijn bronnen, die een sluitend geheel vormen) en de historische lijnen, die de s. trekt, lijken mij al te zeer „geconstrueerd”.

Leiden. H. Windisch.

A. J. Wensinck, Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia. (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde). Amsterdam, Joh. Müller. 1921. (Pr. *f* 1.80).

In 1916 stelde Prof. W. een onderzoek in naar de voorstellingen der Westelijke Semieten omtrent den „navel der aarde”; in 1918 verzamelde hij de denkbeelden en gegevens omtrent den „oceaan”; thans biedt hij ons, tegelijk met een alphabetisch register van 't geheel, het vervolg en het slot van deze belangwekkende studiën aan: de voorstellingen omtrent boomen en vogels als kosmologische symbolen.

De behandeling van het onderwerp is iets ruimer dan van de beide andere studiën. Terwijl deze beperkt waren tot de denkbeelden der Westelijke Semieten (dus tot de gegevens uit de Hebreeuwsche, Arameesch-Syrische en de Arabische litteratuur), omvat deze derde studie geheel West-Azië, dus vooral ook de Babyloniërs en Assyriërs.

De Schr. handelt in de eerste plaats over de boomen en in de tweede plaats over de vogels als cosmologische zinnebeelden en als representanten van de zon en van den zonnegod.

Heilige boomen staan aan de uiteinden van den kringloop der zon, dus in het uiterste Oosten en Westen. Een heilige boom groeit voorts in het middelpunt der wereld. De hemelsche tegenhanger van dezen wereldboom is de boom in 't paradijs; en ook in de onderwereld groeit blijkens een voorstelling, ons toevallig pas in den Qorân overgeleverd, een helsch pendant van deze kosmische boomen. Want, zooals de Schr. op pg. 30 terecht opmerkt, „Oriental eschatology is a symmetrical doctrine, just as cosmology is a symmetrical scenery”.

Evenals over de boomen verzamelt de Schr. ook het materiaal over de vogels: haan en pauw, adelaar, phoenix en de gestileerde gevleugelde zonneschijf.

Thans nog een enkele opmerking of aanvulling. Blz. 21: De bewering, dat in de bronnen nergens een kosmische boom in 't Noorden vermeld wordt, is m.i. minder juist met het oog op Ezech. 17 : 3 ; 31 : 3. Want van Palestijnsch standpunt gezien is de Libanon de „godenberg” (vgl. Jez. 14 : 9 ; Ez. 31 : 16) in 't Noorden gelegen. — Op blz. 22 (vgl. blz. 11 en 14) had de Schr. uitvoeriger kunnen ingaan op het feit, dat de boom in 't Oosten (de boom des levens) vaak voorgesteld wordt als een wijnstok, de boom in 't Westen echter (de boom der kennis of des doods) als een olijfboom of een vijgeboom. — Blz. 23 vlg. lezen wij terecht de waarschuwing, dat de voorstellingen op de Babylonische zegels niet zonder meer verklaard mogen worden met behulp van het epos van Gilgamesj. Men zou van de namen Gilgamesj en Enkidu (Eabani) bij de verklaring van deze cylinders eigenlijk liever moeten afzien! — Afb. 27 (blz. 41) toont aan, dat de oude vormen en zinnebeelden door het Christendom nauwelijks gewijzigd zijn: Christus, staande op den wereldberg (paradijsberg) tusschen de beide kosmische boomen. Een nadere opgave van de plaats van herkomst had juist bij deze afbeelding niet moeten ontbreken. — Blz. 47: den arend met de leeuwenkoppen vindt men niet alleen in Telloh, maar ook in Boghaz-keui (Jazylykaja). Het geheele materiaal over „Das Symbol des Adlers” is bijeengebracht door L. Dürr, Ezechiels Vision (1917) S. 44—50.

Groningen. F. M. Th. Böhl.

K. Th. Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto. Textaufnahmen und Beobachtungen bei einem Indianerstamm in Kolumbien, Südamerika. Erster Band. Einführung und Texte (Erste Hälfte). Mit drei Tafeln. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. Leipzig, J. C. Hinrichssche Buchhandlung. 1921. (Pr. *f* 9).

Omtrent de mythen en sagen der inboorlingen van Zuid-Amerika is ons nog maar heel weinig bekend, al weten wij ook genoeg om te beseffen, hoe groote schatten er op dit gebied zijn in te zamelen, en hoe verrassende perspectieven een vollediger kennis der Zuid-Amerikaansche overleveringen aan de vergelijkende mythologie en sprookjeskunde zoude openen. De te vroeg aan de wetenschap ontvallen Paul Ehrenreich heeft ons in zijn meesterlijke, ten deele door de werken van Franz Boas geïnspireerde, verhandeling „Die Mythen und Legenden der südamerikanischen Urvölker" reeds het een en ander doen zien, en meer nog doen vermoeden, van de grillige lijnen, die de Zuid-Amerikaansche tradities met die van andere werelddeelen verbinden. Maar het materiaal, waarover wij te beschikken hebben, is nog bedroevend klein, al hebben mannen als Erland von Nordenskjöld, Walter Roth, Theodor Koch-Grünberg onze kennis in het laatste decennium aanmerkelijk uitgebreid. Een niet minder rijke aanwinst is het jongste boek van Prof. Preuss, waarop ik heden met een enkel woord de aandacht wil vestigen.

In 1913 begaf de beroemde onderzoeker, aan wiens zelfverloochenenden en onvermoeiden arbeid de Amerikanistiek reeds zoo ontzaglijk veel te danken heeft, zich voor ethnologische en archaeologische doeleinden naar Colombia, waar hij geruimen tijd onder de Uitoto aan de Orteguasa, en de Kagaba van de Sierra Nevada de Santa Marta doorbracht. Ook deed hij opgravingen in de omstreken van San Agustin aan den bovenloop der Magdalena en in de nabijheid van Bolivar. In April 1915 was hij gereed met zijn „field-work", en zoude hij naar Europa zijn teruggekeerd, indien de wereldoorlog hem dit niet onmogelijk had gemaakt. Hij vestigde zich nu in het dorpje La Esperanza om de door hem opgenomen teksten uit te werken. Eerst in October 1919 kwam hij in zijn vaderland terug. Zijn Kagaba-teksten en zijn archaeologische bouwstoffen worden op andere wijze gepubliceerd; van zijn Uitoto-werk wordt ons thans reeds de eerste helft als afzonderlijk boekdeel voorgelegd. De tweede „Band" zal het vervolg der teksten en het lexicon bevatten.

Wat ons in den eersten „Band" aangeboden wordt, is een zeer uitvoerige inleiding in de teksten (blz. 1—164), en een twaalftal omvangrijke mythencomplexen in het Uitoto met een parallel gedrukte Duitsche vertaling (blz. 166—363). Aan het scheppingsverhaal (blz. 166—169) en de mythe van het ontstaan der juka en den grooten vloed (blz. 170—206) is bovendien eene interlineaire vertaling toegevoegd. Aan de teksten gaat een beknopt overzicht van het klankstelsel vooraf (blz. 165 vgl.).

De inleiding valt in vijf hoofdstukken, waarvan het eerste aan het leven onder de Uitoto, het tweede aan den „Urvater", de voorvaderen en de daemonen, het derde aan de analyse der mythen, het vierde aan de feesten en de religiositeit, het laatste aan het sociale leven gewijd is. De talrijke astrale, in het bijzonder lunaire, verklaringen der mythen zullen, hoe scherpzinnig ook, bij sommige lezers allicht tegenspraak uitlokken. Over de mythen zelve zal ik niet uitweiden. Reeds bij vluchtig doorlezen bespeuren wij vele punten van overeenkomst met de overleveringen van andere Zuid-Amerikaansche volken, en ook menige trek herinnert aan den mythen- en sagenschat van het noordelijke continent. Prof. Preuss heeft het Uitoto-materiaal *analytisch* en *interpreteerend* behandeld; het zoude voorzeker geen ondankbaar werk zijn er ook een *vergelijkenden* commentaar op te schrijven. Niemand is daartoe beter berekend dan Prof. Preuss zelf.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Op verzoek van het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam deelen wij de titels mede van de verhandelingen, in de *Mededeelingen* der Afdeeling Letterkunde, Deel 53, Serie A (1920—'22), gedrukt en afzonderlijk verkrijgbaar (uitg. Joh. Müller, Amsterdam): Tj. de Boer, *De „Medicina mentis" van den arts Rāzī* (pr. *f* 0.30); K. Kuiper, *Over de jongst-ontdekte fragmenten van den sophist Antiphon* (*f* 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Over de beklemtoonde klinker in amour en enkele andere woorden* (*f* 0.80); H. van Gelder, *Iets over de Grieksche eigennamen* (*f* 0.60); J. Huizinga, *Een schakel in de ontwikkeling van den term Middeleeuwen?* (*f* 0 40); A. J. Wensinck, *The Oriental Doctrine of the Martyrs* (*f* 0.60); Ph. S. van Ronkel, *Maleische litteratuur van verren oorsprong* (*f* 0.40); N. van Wijk, *De plaats van Puškin in de letterkunde* (*f* 0.40); K. Kuiper, *Over de „Smeekelingen" van Euripides* (*f* 0.40); J. J. A. A. Frantzen, *Over Middeleeuwsche School- en Volkspoëzie* (*f* 0.40); J. J. Salverda de Grave, *Strofen in Gormont et Isembart* (*f* 0.40); A. J. Wensinck, *Over een plan tot ontginning der Arabische traditieliteratuur* (*f* 0 30).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neophilologus, VIII, 2: A. Haggerty Krappe, Rollo's vision in the Norman chronicles of Dudo of St. Quentin and his successors. — J. v. Zoelen, Alfred de Vigny, penseur. — A. Hämel, Bemerkungen zur Chronol. der Comedias von Lope de Vega. — L. Polak, Entstehung der Szene 'Wald u. Höhle' in Goethes Faust. — W. Heldt, A chronolog. and crit. review of the appreciation and condemnation of the comic dramatists of the Restoration and Orange periods, II. — E. Hermann, Assimilation, Dissimilation, Metathesis und Haplologie. — P. Lehmann, Zu Bd. VIII 67 ff. — Boekbespr. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Studiën, XCIX, Jan.: A. Borret, Fabrieksraden of bedrijfsraden? — P. Zeegers, „Deutschland, Deutschland über alles". — J. v. Mierlo Jr., De „Bruloft" van Ruysbroeck als voorbeeld der „Twaelf Dogheden" gehandhaafd. — Is. Vogels, P. van Meurs en Nicolaas Beets. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers. — Lezers en Redactie.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bosman, Puntdichten v. Staring: N. Taalg. XVII, nº. 1 (de Vooys).

Ten Bruggencate, Bloeml. uit Feith: N. Taalg. XVII, nº. 1 (de Vooys).

De Froe-Jongejan, De klanken v. h. Nederl.: N. Taalg. XVII, nº. 1 (v. Haeringen).

Geyl, Nederl. en België: Studiën XCIX, Jan. (W. Mulder).

v. d. Hoek, Veldtocht in 1597: Lit. Zentralbl. 1922, nº. 46.

Hoogewerff, Reizen v. Cosimo de' Medici: Lit. Zentralbl. 1922, nº 46 (Japikse).

Jacob, Broeckaert's Borgers: N. Taalg. XVII, nº. 1 (de Vooys).

De Villiers, Kritzinger en Pienaar, Afrik. Spreekwoorde: N. Taalg. XVII, nº. 1 (Bouman).

VERSLAG

betrekkelijk de in 1923 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA**, te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT**, onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook*, over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE**; onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**— zoodanig Verslag over de in **1923** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1924 op te maken en vóór 1 Juni 1925 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1923.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.-

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1923.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Hugo Schuchardt-Brevier. Ein Vademekum der allgemeinen Sprachwissenschaft. Als Festgabe zum 80. Geburtstag des Meisters zusammengestellt und eingeleitet von **Leo Spitzer**. Halle, Max Niemeyer. 1922.

Een aantal Zwitsersche geleerden hebben den heer Spitzer in staat gesteld dit boek uit te geven: het is een bloemlezing uit de werken van Prof. Schuchardt, voorafgegaan door eene wellicht volledige lijst van diens geschriften. Deze daad van vereering zou aan de critiek niet onderworpen zijn, indien het werk binnen een besloten kring was gebleven. Doch het is publiek gemaakt, opdat het van nut zou wezen voor velen, die het zouden kunnen bestudeeren als inleiding tot een grondiger beoefening van Schuchardt's taalwetenschap. Die gedachte moet men gelukkig noemen. Een jong geleerde van nog niet al te veel kennis en ervaring zal, wanneer hij eene verhandeling van Schuchardt ter hand neemt, allicht moedeloos worden, doordat hij den schrijver niet kan volgen: de feiten waarop deze zich beroept, zijn zoo subtiel en veelsoortig, de denkbeelden die er uit worden afgeleid, zijn zoo moeilijk te waardeeren, dat de lezer behoefte heeft aan voorlichting. Inderdaad heeft deze meester nooit een boek geschreven voor eerstbeginnenden. De heer Spitzer heeft wel een inleiding vooraf laten gaan waarin hij in zeer algemeene trekken de denkwijze van Schuchardt beschrijft, doch verder geene toelichtingen gegeven bij de door hem gekozen fragmenten. Hoe is hij bij zijne keus te werk gegaan? Blijkbaar— zou men zeggen— heeft hij stukken genomen waarin niet al te veel zonderinge vormen worden aangehaald, en waarin meer algemeene opmerkingen of bespiegelingen voorkomen. Dit plan was niet zoo gemakkelijk uit te voeren, want al is de aandacht van den meester ook altijd gericht op het algemeene en al spreekt hij dikwijls daarover, hij doet het vaak naar aanleiding van de tallooze bijzonderheden die hem levendig voor den geest staan en waarover hij gaarne uitweidt om tot het algemeene te komen. Dientengevolge zijn die twee elementen hier niet altijd van elkaar te scheiden, en wordt het de vraag, of een fragment waaruit men het bijzondere zooveel mogelijk heeft weggelaten, nog wel den indruk geeft dien de schrijver heeft bedoeld. Ik wil een enkel voorbeeld geven. Op blz. 102 komt een uittreksel uit het artikel *Etymologische Probleme und Prinzipien* in *Zeitschr. f. rom. Phil.* 26. Het is eene critiek van de etymologische methode van Thomas, niet in het vage, maar op grond van vele bijzonderheden. Thomas verklaart bij herhaling, dat de etymologie in de eerste plaats moet gehoorzamen aan de klankleer, en dat bespiegelingen over het verband tusschen beteekenissen vaak onbetrouwbaar blijven, omdat zij niet onder vaste regels zijn te brengen. Hij houdt zich het liefst — zegt Schuchardt — bij woorden die op zich zelf staan, die niet behooren tot eene groote familie waarvan de leden invloed op elkaar kunnen gehad hebben, want hij vindt geen vasten grond meer, wanneer allerlei analogieën de toepassing der klankwetten belemmeren. Hij wil dan ook soms niet zien, dat een woord blijkbaar behoort tot een groep die men eigenlijk in haar geheel zou moeten onderzoeken. En dit brengt hem tot inconsequenties, want hij zelf toont niet met de phonetiek te kunnen volstaan. Al erkent Schuchardt de groote verdiensten van Thomas, toch zijn diens etymologieën soms of onvolledig of onjuist. Na dit in vele kleinigheden te hebben betoogd, geeft Schuchardt aan het slot van zijn artikel (dat 40 bladzijden telt) eene algemeene beschouwing van twee bladzijden. Daarin zegt hij, dat de etymologen zich niet moesten tevredenstellen met het uitvorschen van duizenden op zich zelf staande kleine feiten, die zij meer bij toeval dan volgens een bepaald plan uitkiezen, maar dat zij groote groepen van begrippen met de daarbij behooren-

de woorden moesten nagaan: „wir sollen mit Bedacht wählen und unser Augenmerk auf Grosses und Zusammenhängendes richten". Die algemeene beschouwing heeft de heer Spitzer bijna geheel laten afdrukken en doen voorafgaan door enkele passages uit het begin van het artikel, of liever, door twee opmerkingen, waaruit men maar eene flauwe voorstelling krijgt van het verschil tusschen de beide geleerden, en zóó, dat iemand die het oorspronkelijke niet kent, niet goed begrijpt, hoe het verband is tusschen die opmerkingen en wat daarop volgt. Indien het mogelijk was geweest een denkbeeld te geven van de gedachtenwisseling tusschen Schuchardt en Thomas alleen reeds over *caillou*, dan zou de lezer dunkt mij meer hebben geleerd dan uit het nu gegevene, dat misschien zoowat over zijn hoofd heen gaat. Doch ik vergeet niet, dat men dan niet had kunnen volstaan met alleen den tekst van Schuchardt aan te halen. Aan den anderen kant moet men erkennen, dat Schuchardt nooit zich heeft tevredengesteld met het ontwikkelen van zijn eigen denkbeelden zonder veel nota te nemen van wat anderen dachten: integendeel, er zullen weinig geleerden zijn die met zooveel oplettendheid kennis nemen van hetgeen anderen doen, het goede daarin opmerken en in eene vreedzame polemiek daarvan blijk geven. Wil men zijne artikelen eenigszins begrijpen, dan is het meestal noodig ook te weten wat anderen gezegd hebben, wier gevoelens hij bespreekt. Wat hij bij de etymologie verlangt, en wat hij in allerlei vormen zoo vaak heeft gezegd tot de eenzijdige vereerders van de phonetiek, dat is ten slotte iets eenvoudigs: „dass bei etymologischen Forschungen die Bedeutungen der Wörter aufs Sorgfältigste berücksichtigt werden müssen, das ist etwas so Selbstverständliches dass man sich kaum getraut es auszusprechen." Heeft men nu genoeg aan vele passages uit zijne werken waarin hij dit thema varieert in algemeene bewoordingen? Ik kan het niet gelooven, want, zooals hij zelf zegt, niemand kan die waarheid ontkennen; en zelfs Thomas, die houdt van sterke uitdrukkingen die aan iets anders zouden doen denken, moet het er mede eens zijn. Wat is dan bij Schuchardt het bijzondere? De manier waarop juist hij die leer toepast. Eerst door dit te laten zien zou de uitgever van de bloemlezing doen gevoelen wat de meester bedoelt. Doch het is of dit zooveel hij kan wil vermijden. Hij geeft b.v. blz. 107 een paar pagina's van het begin van *Romanische Etymologien* II, eene algemeene beschouwing, waarin Suchardt toch nog gelegenheid vindt om eene bestudie van Nigra te critiseeren over eenige Italiaansche woorden die *hagedis* beteekenen, vormen die inderdaad met *lacertus* in verband zullen staan, doch door Nigra op een willekeurige wijze worden gescheiden van de familie waartoe zij moeten behooren: die beperking van het gezichtsveld acht Schuchardt eene methodologische fout. Men moet zeggen, dat de uitgever deze passage zóó heeft verkort, dat de leerling waarschijnlijk de bedoeling alleen zal begrijpen indien hij den oorspronkelijken tekst naziet. Nog een voorbeeld. In *Zeitschr.* 40 komt een opstel voor, getiteld „Ital. *visto, vispo, visco* munter, lebhaft, hurtig". De hoofdzaak van dit stuk is het betoog, dat in een groot aantal talen, Romaansche en andere, woorden voorkomen die min of meer op de in den titel genoemde gelijken in vorm en in beteekenis, en dat men dus aanleiding heeft om hier te denken aan „Urschöpfung" of hoe men het wil noemen. Een fragment van dit artikel heeft de heer Spitzer opgenomen (188 vlg.). Den titel geeft hij niet, zoodat de lezer niet weet waarom het eigenlijk te doen is. Er komen eerst algemeene denkbeelden, dan volgen eenige algemeene opmerkingen over de drie genoemde woorden, waarvan de beteekenis niet wordt vermeld (de auteur had deze in het opschrift). In het oorspronkelijke zijn dan vier bladzijden gevuld met een overvloed van vormen voor elk van de drie woorden, en die opsomming is natuurlijk wat aan het artikel zijne substantie geeft. Maar van al dien overvloed geeft de uitgever niets, en hij laat volgen wat nu een zonderlingen indruk maakt: „Wieviel Zweifelhaftes auch diese Zusammenstellung im einzelnen enthalten mag, im ganzen bietet sie doch ein sicheres Ergebnis" enz. Men zou zeggen: een van beide; of de werken van den meester zijn geschikt om er eene bloemlezing van te maken voor studenten, en in dat geval moet men hun een denkbeeld geven van wat de meester heeft gedaan; of zij zijn het niet, in welk geval een bloemlezing onmogelijk is; of zij zijn het ten deele, en misschien is dit de waarheid. Indien ik een student, die eenig begrip had van taalstudie, een indruk moest geven van Schuchardt, ik zou hem geene brokken voorleggen die los van het geheel onverstaanbaar voor hem moesten blijven; ik zou hem laten lezen *Auf Anlass des Volapüks*. Hij zou al spoedig zien, dat deze polemiek het werk is van een groot geleerde, maar van een geleerde wiens geleerdheid niet een stoffig bezit is dat niemand hem kan benijden, doch een kracht die hem het leven beter doet begrijpen. Die geleerde komt hier in strijd met de meeste zijner vakgenooten, doch zijne opmerkingen zijn zoo gezond en zoo weldadig, hij is zulk een realist van hooger orde, zijne taal zoozeer die van een hoogontwikkelden geest, dat de jonge lezer niet zal rusten voor hij alles zoo goed mogelijk heeft begrepen. Van zulk een man zal hij meer verlangen te lezen.

Doch men mag niet vergeten, dat het hoofddoel van deze uitgave niet is eene handleiding te verschaffen aan studenten; het doel is een beeld te geven van wat de 80-jarige meester heeft tot stand gebracht. In veertien rubrieken zijn de voornaamste onderwerpen genoemd waarover hij heeft geschreven, en zij gaan van het meer bijzondere tot het meest algemeene. Onder elk van die titels vindt men eenige extracten. Alleen wie alles van Schuchardt kent, zal kunnen beoordeelen of de keus in alle opzichten goed is geweest. Maar ook alleen die kenner zal het volledige genot van het boek kunnen hebben, want hem zal een klein fragment herinneren aan het geheel waaruit het is genomen.

En die aanvullende herinnering heeft men in menig geval waarlijk noodig. Een ander kan onwillekeurig vragen: maar heeft Schuchardt, wiens geest, zooals wij altijd hebben gehoord, door den rijkdom der werkelijkheid werd geboeid, dan altijd slechts zeer algemeene beschouwingen op het papier gesteld, zonder te laten zien hoe hij er toe kwam? Doch zelfs die ander weet, dat dit niet het geval is: waartoe het dan hier zoo dikwijls verborgen gehouden? Maar iedere criticus zou liever zwijgen, indien hij gelooven mag, dat deze vorm van hulde den meester welgevallig is geweest.

Groningen. A. Kluyver.

H. Fränkel, Die homerischen Gleichnisse. (Gedruckt mit Unterstützung der Wilamowitz-Diels-Stiftung). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. *f* 2).

De heerschende opvatting over de Homerische vergelijkingen is, dat men aanneemt één punt van vergelijking, zeer zelden twee, en al het andere beschouwt als uitweiding van den dichter zonder verdere waarde voor de vergelijking. Deze meening, als welker vertegenwoordiger de schrijver Finsler neemt, wordt door hem weerlegd in de inleiding van dit boek, waar men, voor zooverre ik kan nagaan, voor het eerst alle Homerische vergelijkingen systematisch vindt behandeld. Dit geschiedt in het tweede gedeelte van het werk pag. 17-97, waarin alle vergelijkingen worden verdeeld in elf soorten en waarin de schrijver terecht wijst op het telkens terugkeeren van dezelfde motieven. De groote verdienste van het boek is, dat door dit telkens naast elkaar plaatsen van gelijke soorten dikwijls aannemelijke en scherpzinnige verklaringen worden gevonden van plaatsen, die onduidelijk waren of verkeerd werden uitgelegd. Zoo het w.w. **κορύσσεται** *Δ* 424, het moeilijke **πολέμοιο γέφυραι,** de uitdrukking **ποιμὴν λαῶν,** verklaringen van de vergelijkingen *I* 14, *Γ* 222, *Ψ* 712, *N* 588, *E* 499, *Π* 156, waar de schrijver (reg. 160) met cod. ***A* ἐπὶ κρήνης** behoudt in strijd met het **ἀπὸ κρήνης** onzer beste edities en geen regels atheteert. Ook *N* 492 haasten zich de soldaten ten strijde, nu gelijk een kudde schapen naar de drinkplaats. Verder kunnen genoemd worden *M* 146, *Ψ* 517, *Ψ* 760, *Γ* 151 *υ* 14. Soms gaat de schrijver wel wat ver met het verklaren, b.v. waar hij den Homerischen mensch zoodanige studie toeschrijft van het leven der groote roofdieren, dat in vergelijkingen zouden gegeven zijn waarnemingen, door latere natuuronderzoekers met moeite gedaan. Dit erkent hij trouwens zelf in eene noot op pag. 93.

In het derde deel komt de schrijver tot de conclusie, dat de waardemeter niet kan zijn de graad van aanschouwelijkheid der voorstellingen en ook niet alleen het stemmingsgehalte, maar evenzeer de wijze, waarop de vergelijking voor ons den indruk, dien het verhaal maakt, versterkt. Tot slot maakt hij opmerkingen over de wereld, waarin de gelijkenissen spelen.

Het boek is voorzien van een uitstekend register, gevolgd door een volgens de boeken ingedeelde opsomming van alle Homerische vergelijkingen. Lacunes vond ik niet. Deze registers maken het boek, dat ondanks zijn systematische indeeling eenigszins aan onoverzichtelijkheid lijdt — hetzij door de vaak moeilijke taal, hetzij door de wijze van drukken — tot een zeer bruikbaar werk voor ieder, die meer wil weten van dit belangrijk gedeelte der Homerische gedichten. Mogen velen, die Homerus liefhebben, het ter hand nemen!

Leiden. M. M. Assmann.

P. Maas, Die neuen Responsionsfreiheiten bei Bakchylides und Pindar. Zweites Stück. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921.

Dit was eene bijdrage in het album voor den 70en geboortedag van Otto Schroeder, gelijk ook het eerste stuk aan Schroeder gewijd was. Onderwerp is: het probleem der responsievrijheid te meten aan de Eïtheoi van Bakchylides; waarbij de tekst met de baten strijken gaat.

Aandacht zij gevestigd op vss. 97 vgg., welke in de papyrus luiden **φερον δε δελφινες ἐνἄλλναιέτᾶι μεγαν θοως Θησεα πατρος ιππιου δομον.** Behalve door Blass werd vrij algemeen **εν** voor **αλι**-gedelgd. Thans biedt Maas dezen tekst: **φερεν δε Τριτων εναλιναιετας μεγας θεος Θησεα π.ι.δ.** De vier overgeleverde korten gaven responsieanomalie en de delging van **εν** was daad van geweld. Waarom niet liever — aldus M. — **φερεν δε δελφις εναλιναιετας** „auch den Arion trägt nur ein Delphin, die Beteiligung mehrerer Delphine ist unvorstellbar." Wie zich voorts herinnert Hesiod. Theog. 931: **Τρίτων .... ὅς τε θαλάσσης πυθμέν' ἔχων.** ziet dat de Triton (halfbroer van Theseus!) ter wille van den dolfijn „ausgeschaltet ist".

In waarheid zien wij op de schaal van Euphronios een Tritoon Theseus ophouden, wat koren op Maas' molen is. Evenzoo is een Tritoon de drager op een vaas uit Bologna (naar Robert gecopieerd van Mikons muurschildering in het Theseion). Maar Hyginus Poet. astron. II 5, die Bakchylides copieert, schrijft: „magna delphinum multitudo"! Onvervaard verklaart echter Maas de corruptie voor vóór-alexandrijnsch en verwijst naar de bekende parallel bij Pindarus (Ol. II, 29), waar evident voor **φιλει δε νιν Παλλας αιει** binnengedrongen is **φιλεοντι δε Μοισαι.** —

Toch heeft Maas ongelijk: **μεγαν** in de overlevering behoort ongetwijfeld bij **Θησεα (δομον** is te ver weg). Dit woord nu èn **θοως** krijgen eerst beteekenis als een heele *schaar* dolfijnen *snel* den *grooten* knaap vervoeren. Doet een machtige Tritoon het, waartoe dan beide woorden? Voor hèm is het geen kunst. Maas heeft dit gevoeld en verandert daarom — en nù gewelddadig — **μεγαν** in **μεγας, θοως** in **θεος**. Habes reum confitentem!

Toch is de brochure de lectuur overwaard.

Leiden. J. Vürtheim.

Ysopet-Avionnet: The Latin and French texts, edited by **Kenneth Mc Kenzie** and **William A. Oldfather.** (Univ. of Illinois Studies in Language and Literature V 4). Urbana, Univ. of Illinois Press. 1919. (Pr. $ 1.50).

Aan de samenwerking van twee Amerikaansche philologen zijn wij deze uitgave verschuldigd eener middeleeuwsche bloemlezing uit twee welbekende Latijnsche fabelbundels; I. den, blijkens de meer dan 100 hss. en talrijke drukken sedert 1473, wijdverbreiden „Esopus", voorheen bekend als de Anonymus Neveleti, doch volgens Hervieux op 't eind der 12de eeuw, waarschijnlijk door Walter van Engeland, in disticha bewerkt, bijna alle naar de Latijnsche prozaredactie, bekend onder den naam van Romulus (waaruit ook onze Mnl. Esopet afkomstig is), die zelf weer vervaardigd was naar de fabelen van Phaedrus; II. de eveneens, blijkens de c. 80 hss., reeds sedert het Karolingische tijdvak op de scholen tot het eind der ME., ja tot in de 18de eeuw, veelgelezen, op naam van Avianus staande fabelen, eveneens in disticha (met een inleidenden brief in proza), omstreeks 400, waarschijnlijk naar een Latijnsche prozaredactie van Babrius' metrische Grieksche fabelen, bewerkt. Uit de 63 fabelen van den eerstgenoemden bundel zijn door weglating, toevoeging van elders en „kerndeeling" ten slotte de 64 in deze verzameling vervatte, met een proloog en epiloog gegroeid; uit de 42 fabelen van den tweeden zijn er slechts 18, eveneens van een proloog en epiloog voorzien, opgenomen. Deze Latijnsche verzameling, waarschijnlijk in het tweede kwartaal der 14de

eeuw bijeengebracht, zal zeer spoedig, tusschen 1339 en 1348, in gewone Fransche, paarsgewijze rijmende, achtlettergrepige verzen vertaald zijn, met toevoeging van 4 in de Latijnsche hss. van den Esopus weggelaten en 1 niet bij Avianus voorkomende: in 't geheel dus 87 Fransche fabelen. De Latijnsche fabelen, alle gevolgd door eene „Moralitas" en eene „Addicio" (waarin de zedenles nog eens, aangedikt of verdund, herhaald wordt), waren tot dusverre in deze redactie nog niet gezamenlijk, de Fransche in 1825 door Robert in zijne Fables inédites, naar slechts één hs. op gebrekkige wijze, uitgegeven.

Als overal en altijd zijn de Latijnsche fabelen kort, bondig, ondanks den soms schier precieusen vorm inderdaad „geknipt" voor schoolgebruik en vanbuitenleeren, maar is de in omvang verveelvoudigde, zeer vrije, bewerking der eigenlijke fabelen in de volkstaal aantrekkelijk door den vlotten, genoeglijken verteltrant, terwijl de „moralité" vaak nog vrijer bewerkt is, zoodat een enkele maal er zelfs een nieuw verhaal wordt ingelascht. Alles bijeen geven deze „kleine Aesopus en Avianus" ons een soort van middeleeuwschen La Fontaine, waarin wij natuurlijk tal van goede oude bekenden uit dezen, uit Phaedrus, maar ook uit het dierenepos en uit hedendaagsche Duitsche en Dietsche volkssprookjes, eeuwenheugende en waarlijk onsterfelijke verhalen, ontmoeten. Over den inhoud, de betrekking dezer fabelen tot vroegere en latere redacties (trouwens een schier onoverzienbaar veld!), en over het karakter en den stijl dezer Latijnsche en Fransche fabelen verliezen deze uitgevers geen woord. Niet echter uit miskenning van het belang dezer vraagstukken. Zij hebben zich alleen, om langer vertoef dezer tijdens den oorlog begonnen en daardoor bemoeilijkte uitgave te voorkomen, bepaald tot de kennelijk zeer zorgvuldig bewerkte critische uitgave van den Latijnschen en den Franschen tekst, hoofdzakelijk naar het hs. B (Brussel), met vermelding der varianten uit de overige; van welke 6 hss. (3 met den Lat. en Fr., 3 alleen met den Fr. tekst) zij in de Introduction een zeer nauwkeurige beschrijving geven, met een zorgvuldig onderzoek naar hunne onderlinge betrekking, dat zelfs leidt tot een vrij nauwkeurige bepaling van den archetypus (met correcties, die, boven de regels geplaatst en later als aanvulling misverstaan, wanvormen hebben teweeggebracht als *ammoneto* < *auimoneto* < $\overset{ui}{\text{amoneto}}$, *stulticius* < $\overset{ti}{\text{stulcius}}$ enz.). De geheele uitgave maakt op mij, hoezeer eigenlijk buitenstaander, een uiterst degelijken, betrouwbaren indruk. Exegetische commentaar of aanteekeningen en woordenlijst worden niet gegeven; alleen twee lijstjes van enkele, in de wdbb. niet gevonden Mlat. woorden en van de namen van personen en dieren, welke laatste hier, evenals in onzen Esopet, getuigen van den invloed van het benaamde dierenepos op de naamlooze dierenfabel. Wat laatstgenoemde Mnl. fabelverzameling betreft, 50 van de 67 daar voorkomende fabels vinden wij in de eerste afdeeling dezer Mlat.-Fransche terug; aanvankelijk is er ook in de volgorde zekere overeenstemming; overigens blijkt van een (ook kwalijk te verwachten) verband niets.

In de 3 Lat.-Fr. hss. gaat aan elke Lat. fabel een „verluchting" vooraf, waaruit een keur, op 12 platen achter in deze uitgave gereproduceerd, ons eenigen indruk geeft van den rijkdom dezer fraaie hss. (één, het Brusselsche, heeft dan ook in de 15de eeuw behoord tot de boeken van „Charles de Croy comte de Chimay"): fijne teekeningen, vol leven en beweging, van dieren en menschen in hun handel en wandel, die aan deze uitgave ook voor de geschiedenis der beeldende kunst, der dierensatire in de hss. een hoogere waarde geven.

Leiden. J. W. Muller.

A. Christensen, Smeden Kavāh og det gamle Persiske Rigsbanner. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist-filol. Meddelelser II, 7). København, Høst & Søn. 1919. (Pr. Kr. 0.85).

Dez., Xavāss-i-Ayāt, Notices et extraits d'un ms. persan traitant la magie des versets du Coran. (Dezelfde Meddelelser III, 4). 1920. (Pr. Kr. 2.25).

Ofschoon bovengenoemde verhandelingen van den bekenden Deenschen Iranist A. Christensen over geheel verschillende onderwerpen handelen kunnen zij gevoegelijk in éene aankondiging besproken worden, daar zij mij ter zelfder tijd door de Redactie van dit Maandblad voor dit doel werden toegezonden. De in de eerste plaats genoemde behelst een belangrijk en leerzaam onderzoek omtrent de sage van den smid Kaveh en het Perzische rijksvaandel. De schrijver begint met ons die sage, zooals zij door Firdausi medegedeeld wordt, te verhalen en vermeldt dan de grootere en kleinere afwijkingen van dit verhaal bij andere Arabische en Perzische berichtgevers. Hij toont daarbij aan, dat het verband door hen gelegd tusschen de sage van den smid en het ontstaan van het rijksvaandel op een soort volksetymologie berust. Dat vaandel toch heet in het Perzisch *direfsh-i-Kāvjān*, hetwelk eenvoudig beteekent: Koninklijk vaandel, maar dat de sage trachtte te verklaren als het vaandel van Kaveh. Deze laatste zoude een smid geweest zijn, die in den strijd tusschen den tiran Duhhāk (gearabiseerde vorm van het Perzische Azhi-Dahāka) en den wettigen vorst Ferēdun, zijn schootsvel op een lans gestoken had bij wijze van vaandel. Na de overwinning behield Ferēdun dit vaandel als rijksbanier, versierde het met goudbrokaat en edelsteenen, evenals zijne opvolgers na hem. Het werd in den oorlog medegevoerd, totdat het in den slag bij Kadesia aan de Arabieren verloren ging. Dat de sage juist een smid als de eerste maker van dat vaandel noemt zoekt Christensen begrijpelijk te maken door te verwijzen naar de groote rol, die de smid ook bij andere volken (men denke aan Hephaistos of Völund-Wieland) in de mythologie en folklore speelt. Vervolgens gaat hij over tot de bespreking van dat vaandel zelf en brengt gewichtige bedenkingen in tegen het vrij wel algemeen aangenomen gevoelen, dat wij eene, helaas, zeer beschadigde afbeelding van dat oude vaandel hebben in de beroemde Pompejaansche mozaïek, voorstellende de ontmoeting van Alexander en Darius en andere meer of min daarop gelijkende op munten uit den tijd der Arsaciden en Seleuciden. Wij kunnen hem hier in de bijzonderheden van dit onderzoek niet volgen, maar zooveel mag reeds uit het geschrevene blijken dat Christensen eene belangrijke bijdrage tot de oplossing van het archaeologische vraagstuk geleverd heeft.

De tweede verhandeling bevat, zooals reeds uit den titel blijkt, uittreksels en mededeelingen uit een Perzisch handschrift, dat de schrijver gedurende eene wetenschappelijke reis in Perzië voor de Universiteitsbibliotheek te Kopenhagen aangebracht heeft. Dit handschrift bevat onder meer eene uit het Arabisch vertaalde

verhandeling over de magische eigenschappen, door het bijgeloof aan een aantal koranverzen toegeschreven, hetzij om ziekten te genezen of zich voorspoed te verzekeren bij verschillende ondernemingen en wat dies meer zij. Die eigenschappen hebben echter eerst de gewenschte werking, wanneer men het bedoelde vers reciteert of schrijft onder het verrichten van zekere soms vrij omslachtige magische handelingen, die in bijzonderheden in elk geval worden voorgeschreven. Wie zich voor dergelijke onderwerpen interesseert vindt hier een rijken oogst van allerlei soort van bijgeloof. Hoewel nu de zaak, waarover in het handschrift gehandeld wordt, reeds lang bekend was, heeft men tot nog toe dergelijke verhandelingen nimmer vertaald of uitgegeven en in zoover heeft Christensen een verdienstelijk werk verricht door het publiek maken van zijne uittreksels en door daaraan vele oordeelkundige opmerkingen vast te knoopen. Dit is dan ook wel de reden, waarom hij zich van de Fransche taal bediend heeft, terwijl de eerstgenoemde verhandeling in zijne moedertaal, het Deensch, geschreven is, maar wanneer men daaruit mocht willen opmaken dat het wetenschappelijk belang van de tweede verhandeling meer algemeen gevoeld zal worden, dan dat van de eerste, dan gevoel ik mij geroepen dit tegen te spreken en het te betreuren dat ook deze eerste verhandeling niet in eene wereldtaal geschreven is.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Maurice Cahen, Études sur le Vocabulaire réligieux du vieux-Scandinave. La Libation. Paris, Edouard Champion. 1921.
Dez, Le mot „Dieu" en vieux-Scandinave. Paris, Edouard Champion. 1921.
(Coll. linguist. publ. p. l. Soc. de Linguist. de Paris, IX—X).

„La Libation" is eene zeer nauwkeurige en belangwekkende studie over de woorden in het Skandinavisch, die een drinkgelag en de daarmee verbonden handelingen alsmede den drank aanduiden. Ofschoon het werk naar opzet en bedoeling eene taalkundige studie is, is het toch door de wijze van behandeling tot eene belangrijke bijdrage voor de cultuurgeschiedenis geworden. Eene hoofdgedachte van den schrijver, die als een roode draad door het boek gaat, is, dat de beteekenis van een woord slechts voor een zeer gering deel of ook in het geheel niet door de etymologie bepaald wordt. De hoofdzaak zijn het sociale milieu en de instellingen, waaronder de woorden leven en waaraan zij uitdrukking geven. Zoo kan een zelfde woord, dat de woordenboeken dikwijls op ééne wijze vertalen, toch zeer verschillende voorstellingscomplexen te voorschijn roepen naar gelang van den tijd en de kringen, waarin het gebruikt is. Zoo kunnen ook woorden, die oorspronkelijk zeer verschillende dingen beteekenen, volkomen synonym worden. De heer Cahen illustreert dat aan een groep woorden, welke betrekking hebben op een heidenschen cultus, die onder slechts weinig gewijzigden vorm in christelijken tijd is blijven bestaan en nog heden niet uitgestorven is. Hij doet dat op grond van eene zeer uitgebreide en degelijke kennis der Skandinavische talen, der oude letterkunde en van de geheele historische en taalkundige litteratuur, die over het onderwerp licht kan verspreiden. Dit verdient te meer waardeering, naarmate de voorwaarden om deze dingen te begrijpen, die in des schrijvers eigen taal en beschaving gegeven zijn, geringer zijn. Mij althans is geen Fransch boek bekend, dat zoo diep in de eigenaardigheden van het Skandinavisch maatschappelijke leven doordringt.

De 'libation', d.i. het drankoffer, waardoor men zich in verbinding stelt met hoogere machten (goden, afgestorvenen, geesten), en dat reeds vroeg naast het dierlijk offer een zelfstandige plaats inneemt en het overleeft, begeleidt alle plechtige gebeurtenissen van het leven, geboorte, huwelijk, dood: het is ook verbonden met de belangrijke tijdspunten van het jaar, den zomer, den herfst (*haustblót*), het wintersolstitium, en het offer kan gebracht worden bij alle toevallige gebeurtenissen, waaraan men gewicht hecht, bij voorbeeld eene reis, de thuiskomst, de vrijlating van een slaaf enz. Het behoort tot het publieke leven en tot het leven der familie. De aanwezigen vereenigen zich tot een gemeenschappelijken drank; het drinken zelf is de cultusacte, die volgens een ritus geschiedt, en waardoor men onderling in gemeenschap treedt en in gemeenschap met de hoogere machten, wier hulp men wenscht te ontvangen. De drank wordt gewijd door een zichtbaar teeken en door het uitspreken van eene formule. Het Christendom heeft dezen cultus niet vernietigd, maar hem zich toegeëigend; niet slechts de gebruiken blijven in zwang, ook de oude termen blijven bewaard; slechts de namen veranderen; in plaats van *Þórr* en andere goddelijke wezens roept men Christus, Maria en de heiligen aan en drinkt hunne gezondheid. In de samenkomsten der gilden, welk instituut in Skandinavië geïmporteerd is maar hier bijzondere vormen aanneemt, leeft het offer met zijn eigenaardigheden voort, en talrijke bepalingen in de oude wetten toonen, hoe ernstig de ceremoniën nog worden opgevat.

Het boek bevat vooreerst eene historische inleiding. Daarop behandelt het in 6 hoofdstukken het drankoffer, de feesten, waarbij zulk een offer gehouden wordt, de feestviering, het bier, het feestbier, den toost (de formule). Dan volgt een korte conclusie, daarop uitvoerige noten die van des schrijvers belezenheid getuigen, en eindelijk de noodige registers. Bij deze indeeling heeft men in het oog te houden, dat het werk in den grond taalkundig is. In een boek over het offer als instituut zou geen aanleiding zijn, om een onderscheid te maken tusschen 'bier' en 'feestbier'; immers ook het 'bier' waarover hoofdstuk 4 handelt, is feestbier. Maar hoofdstuk 5 spreekt over composita, waarin het woord, dat 'bier' beteekent, door een eerste lid bepaald wordt, dat het feest aanduidt. De schrijver gaat de oorzaken na, die bewerken, dat men in sommige gevallen een compositum noodig heeft. Hij redeneert aldus: *brúðlaup* (bruiloft) en *gipt* (huwelijk) beteekenen de huwelijksplechtigheid, waarbij het drinkgelag de hoofdzaak is. Daarom zegt men ook *drekka brúðlaup* (bruiloft drinken) (de etymologische beteekenis is hier geheel onverschillig). Van dit standpunt zijn composita en verbindingen als *brúðlaupsveizla* (br. feest), *giptar ǫl* (huwelijksbier) tautologieën. Toch komen zij voor. Deze uitdrukkingen gaan er van uit, dat het simplex een ruimer beteekenis heeft en ook andere deelen van het feest, eventueel jongere ceremoniën (de kerkelijke) omvat. Het compositum resp. de syntactische groep is dus eene aanwijzing, dat de beteekenis van het simplex ruimer is geworden. Zulk een compositum kan echter op zijn beurt de ruime beteekenis van het simplex krijgen, en wel zóó, dat het oorspronkelijk begrip geheel

verloren gaat. Een der interessantste voorbeelden, waarmee dit toegelicht wordt, is het Deensche woord *barsel*, 'kraambed', wat ontstaan is uit *barns øl*, het feest (bier) voor (de geboorte van) het kind. De verandering der beteekenis is hier niet een gevolg van het toonloos worden der tweede lettergreep, maar juist omgekeerd is, doordat het woord den ruimeren zin 'geboortefeest, geboorte', dan 'kraambed' kreeg, de tweede syllabe als een achtervoegsel behandeld en onherkenbaar geworden.

In bijzonderheden kan men het dikwijls met den schrijver oneens zijn of althans twijfelen. Zoo komt het mij voor, dat het niet zoo zeker is, dat bij alle gelegenheden, waar een drinkgelag was, het religieuse karakter zoo urgent op den voorgrond werd geplaatst, als de heer C. vooronderstelt. Iedere ritus heeft een neiging, om tot eene gewoonte te worden, bij wier uitoefening men zich haar beteekenis niet meer helder voor den geest brengt. Toch kan zulk een gewoonte zeer taai zijn en steun vinden in bijkomstige omstandigheden. Nog heden bestaan toosten, en zij toonen weinig neiging, om uit te sterven, ofschoon thans niemand meer aan hun oorspronkelijken zin denkt. De opwindende invloed van den sterken drank en de daarmee gepaard gaande gevoelens van genot behooren zeker tot de oorzaken van het lange leven van het drankoffer. Tusschen het standpunt van volkomen ernst en dat van banaal genot, waarbij de beteekenis geheel vergeten is, bestaan een aantal overgangsstadia, die natuurlijk in de geschiedenis elkander niet volkomen chronologisch opgevolgd zijn, maar ook ten deele naast elkander moeten bestaan hebben. De saga's vertellen veel van zulke feesten, maar niet altijd krijgt men den indruk van het religieuse karakter der plechtigheid. Het duidelijkst is dit het geval bij belangrijke gelegenheden, waarvan dan ook de beschrijving het uitvoerigst is. Het is dus de vraag, of de schrijver goed doet, waar hij *drekka* altijd, zonder uitzondering door 'libation' vertaalt [1]). Het zou wel eén onderzoek waard zijn, hoe oud de kiem onzer moderne opvatting is, volgens welke het oude ceremonieel alleen waarde heeft, omdat het nu eenmaal een gebruik is, waarvan men niet gaarne afstand doet. [2])

Over de door Sars (Udsigt over den norske Historie I², p. 271—2. 280—5) uitgesproken en daarna algemeen verbreide, ook door den heer Cahen (p. 10) gehuldigde meening, dat de politieke invloed der *hersar* op een religieus prestige berustte, en dat de Noorweegsche koningen het Christendom bevorderden, om zoodoende de macht der *hersar* te breken, zie men Halvdan Koht, Innhogg og Utsyn (1921) p. 142 vv.

„Le Mot „Dieu" en vieux Scandinave" is een korter boekje, maar met evenveel zorg bewerkt als „La Libation". Het handelt niet over het etymologisch equivalent van het Fransche woord *dieu*, maar over het woord, dat hetzelfde beteekent, namelijk *goð* (god). Een korte historische inleiding geeft eene verklaring hiervan dat het heidensche woord „god" voor den Christengod in gebruik is gekomen. De oorzaak wordt in de tolerantie van het heidendom gezocht. Lang voor het Christendom onder hen gepreekt werd, kenden de Skandinaviërs Christus als een godheid van andere volken en erkenden hem als een god naast hun eigen goden; het Christendom had later slechts een reeds bestaand taalgebruik te sanctioneeren; het verlangde niet de erkenning van een nieuwe godheid, die reeds erkend was, maar de afzwering van de oude goden, die voor duivels verklaard werden.

In het volgende hoofdstuk worden de verschillende Oudnoorsche woorden besproken, die het begrip „godheid" uitdrukken, en wordt nagegaan, waarom deze niet in aanmerking kwamen, om de naam voor den nieuwen god te worden [1]). Als hoofdoorzaak wordt aangezien, dat deze woorden, op enkele gevallen na, die op jonger abstractie berusten, alleen in het plurale gebruikt worden [2]). Zeker moet hier ook in aanmerking genomen worden, dat *goð* eigenlijk het eenige algemeen gebruikelijke woord was. Zóó ook in de andere Germaansche talen.

Den hoofdinhoud van het boekje vormt de tweede helft, dat de veranderingen nagaat, die het woord onder den invloed van het nieuwe gebruik ondergaat. Deze betreffen het geslacht, den vorm en de flexie. Niet in alle dialecten komen de verschillen in gelijke mate tot uiting; het is interessant, aan de hand van den schrijver na te gaan, welke cultuurinvloeden hier tegen elkaar inwerken. Er ontstaat een strijd tusschen mannelijk en onzijdig geslacht (het woord is oorspronkelijk onzijdig), waarbij het mannelijk in de eerste plaats voor het enkelvoud gaat gelden; bij dien mannelijken enkelvoudsvorm kan op den duur een nieuw mannelijk plurale gevormd worden. In de landen zonder historische traditie wint het nieuwe geslacht het geheel. Waar wel zulk een traditie bestaat, blijft een verschil gehandhaafd, en daar komt een verder formeel verschil bij: op IJsland komt naast den inheemschen neutralen vorm *goð* een uitheemsch *guð* in gebruik, en langen tijd kan men hier spreken van twee zelfstandige woorden; één woord met *u* en mannelijk geslacht duidt den Christengod aan, het andere met *o* en neutraal geslacht de heidensche goden. Zoo duidelijk zijn zij gescheiden, dat het blasphemie zou zijn, den god der Christenen *goð* te noemen. Toch blijft van *guð*, dat

[1]) Men zie bij voorbeeld de p. 74 geciteerde strofe van Sigvatr, waar hij zegt, dat hij, na den dood van Erlingr vernomen te hebben, met weinig vreugde *at jólum* (bij het Jól-feest) gedronken heeft. Een hedendaagsch drinkebroer zou zich evenzoo kunnen uitdrukken.

[2]) De heer C. schrijft de verzwakking der beteekenis van het offer aan den nieuwen inhoud toe, waarmee bij de invoering van het Christendom de oude vormen gevuld werden. Op den duur moest dit destrueerend werken. Voorzeker is dit juist. Maar men kan toch met recht vragen, of niet andere invloeden, die insgelijks langzame destructie ten gevolge hebben, reeds vroeger werkzaam waren. En bovendien, de sagalitteratuur is geheel uit christelijken tijd.

[1]) Uit deze lijst moet *véar* geschrapt worden. Dit woord heeft zeker nooit „goden" beteekend (zie mijne uitgave der Edda II, 95).

[2]) Bij het plurale *tívar* bestaat het singulare *Týr* als eigennaam van een god. Het is de vraag, of in namen als *Hangatýr*, *Hroptatýr* e.a. voor *Óðinn*, het singulare *týr* niet als appellativum op te vatten is. De skaldenpoëtica legt deze woorden natuurlijk anders uit. Wat de godheid *Týr* betreft, bestaat bij de mythologen sedert de romantiek een sterke neiging, om hem een belangrijke plaats in den Oudnoorschen (en liefst ook Germaanschen) hemel toe te wijzen. De bronnen geven daar weinig aanleiding toe. De leer, dat hij als godenvorst de onmiddellijke voorganger van *Óðinn* en door dezen god onttroond zou zijn (p. 12), wordt ook niet gesteund door hetgeen wij omtrent den cultus der goden weten. Indien er religieuse omwentelingen zijn geweest, waarbij nieuwe goden op den voorgrond traden, dan is waarschijnlijk de volgorde geweest *Freyr—Þórr—Óðinn*. Zie Kaarle Krohn, Skandinavisk Mytologi (Helsingfors 1922) p. 93 vv. 99 vv.

het meest gebruikelijke woord wordt, een invloed uitgaan op *god*, en dit zou geheel zijn ondergegaan, indien de litteraire traditie het niet bewaard had. In Noorwegen, dat langer herinneringen aan het heidendom bewaarde dan Denemarken en Zweden, laat zich een verloop constateeren, dat op verschillende punten het midden houdt tusschen dat in de oostelijke landen en op IJsland.

Amsterdam. R. C. Boer.

P. Kretschmer, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1918.

Onze dialectgeografen klagen over gemis aan belangstelling. In een der laatste nummers van het Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde schrijft Dr. Kloeke: „Er moet een milieu van wetenschappelijk-belangstellenden zijn, voordat men een hechte organisatie in het leven kan roepen, die zich het omvattende werk van het geheele Nederlandsche dialectonderzoek tot taak stelt; dat milieu schijnt mij in Nederland nog zéér, zéér klein — tot onberekenbare schade van onze vaderlandsche taalwetenschap." Ik deel deze laatste meening geheel en acht met Kloeke een oordeelkundig georganiseerde studie van onze dialecten een levenwekkende bron voor de wetenschap van de Nederlandsche taal en voor de taalwetenschap in Nederland. Ook het pessimisme van Dr. Kloeke schijnt mij niet ongerechtvaardigd, al zie ik de reden daarvoor minder in het beweerde gebrek aan belangstelling — zij moge dan latent zijn — dan in het feit, dat er in Nederland bij de huidige constellatie voor vrijwel alles eerder geld beschikbaar is dan voor de verbetering of zelfs de conserveering van ons stelsel van onderwijs en wetenschapsbeoefening.

Wij zullen dus voorloopig moeten drijven op de vlijt en het succes van den enkeling. Daar ziet Dr. Kloeke toch misschien wel wat al te zwart, als hij zegt, dat de enkeling op dialectologisch gebied zoo weinig vermag. Ook ons land heeft belangrijke resultaten van dialectonderzoek en woordgeografie te boeken, mede omdat de Duitsche pioniersarbeid ook aan ons ten goede komt. Een boek als het bovengenoemde kan alweer dienen om de belangrijkheid van het werk van den enkeling te staven. Kretschmer heeft met groote toewijding en stellig niet zonder belangrijke offers zijn materiaal bijeengebracht, maar de oogst is dan ook verheugend rijk en de omvangrijke resultaten schijnen voldoende gesteund.

Van de twee bekende onderzoekingsmethoden van dialectstudie en woordgeografie, de vraaglijsten en de mondelinge enquête, heeft Kretschmer blijkbaar in vereeniging gebruik gemaakt: een „Fragebogen" over ongeveer 350 woorden werd rondgezonden, de beantwoording geschiedde deels schriftelijk, maar ook mondeling op studie-reizen en door informatie bij studenten. Als norm voor de vraaglijsten werd de benaming in Berlijn gekozen, waarbij in den regel het corresponderende woord te Weenen tusschen haakjes werd toegevoegd. De gegevens staan in hoofdzaak geboekt op namen van wetenschappelijke personen: professoren, docenten aan gymnasia en andere inrichtingen van onderwijs, studenten. Daarnaast komen ook enkele andere categorieën voor. De referenten omspannen het geheele Duitsche taalgebied in Duitschland en Oostenrijk: van Oost-Friesland en Sleeswijk—Holstein in het Noordwesten, van Oost-Pruisen in het Noordoosten, tot en met Zevenbergen en Krain in het Zuiden. Bovendien is het Duitsch-sprekende gedeelte van Zwitserland door Sankt-Gallen, Zürich en Bern vertegenwoordigd, alsmede Letland door Dorpat en Riga. Het materiaal werd in de jaren 1909 tot 1915 bijeengebracht; met den druk werd echter reeds in 1914 begonnen, blijkens het voorbericht werd het werk tegen het einde van 1917 afgesloten en daarop in 1918 aan de markt gebracht. Het voor mij liggende recensie-exemplaar ontving ik echter eerst vier jaar later.

Thomas Mann heeft de idiomatische tegenstellingen op het uitgestrekte Duitsche taalgebied in zijn *Buddenbrooks* gekarakteriseerd door de omgangstaal van een Lübecksche huisvrouw met woorden als *Bratkartoffeln* en *Frikadellen* te doen contrasteeren met *Geröhste Kartoffeln* en *Pflanzeln* in den mond van haar Beiersche keukenmeid. Kretschmer geeft als inleiding een gefingeerd dialoogje tusschen een Berlijnsch reiziger en een winkelbediende te Weenen, waar naar aanleiding van een *Reisemütze* (Weenen: *Reisekappe*) de volgende taalcontrasten tusschen Berlijn en Weenen worden gesignaleerd: *die bunten liebe ich nicht*: *die färbigen gefallen mir nicht*; *wie teuer ist dies*: *was kostet das*; *guten Morgen*: *ich habe die Ehre, guten Tag*; *Haustür*: *Haustor*; *Flur*: *Einfahrt*: *Portier*: *Hausmeister*; *Korridor*: *Vorzimmer*; *Treppe*: *Stiege*; *Etage*: *Stock*; *nähertreten*: *hineinspazieren*. Dit zijn natuurlijk curiosa, die inderdaad ook nog iets minder scherp gescheiden zijn dan een eenvoudige opsomming doet vermoeden; maar de geweldige differentiatie op het gebied van het concrete idioom — abstracte begrippen komen in het boek veel minder voor — spreekt uit elk der ruim driehonderd behandelde onderwerpen. Ik kies ter kenschetsing het hoofdstuk *Zaterdag*.

Eerst worden de gebieden van *Sonnabend* en *Samstag* in 't algemeen vastgesteld: voor *Sonnabend* het midden en het oostelijk deel van Noord- en Midden-Duitschland, voor *Samstag* West- en Zuid-Duitschland, Zwitserland en Oostenrijk. In de grenszone beide woorden. Dan volgt een uitstippeling der grenzen in bijzonderheden. Ik geef een enkel trekje: „In Lingen sagen die Protestanten *Sonnabend*, die Katholiken *Samstag*, was mir auch von Giessen berichtet wird." Aan den Rijn zegt men *Samstag*, maar schrijft ook *Sonnabend*, bijv. in de couranten. Gecompliceerd is de grens in Hessen, ook in Beieren: Aschaffenburg zegt *Samstag*, Hof meer *Sonnabend*.

Ofschoon Kretschmer zich over 't algemeen beperkt tot de Hoogduitsche beschaafde omgangstaal en dus dialectische benamingen niet opzettelijk in zijn uiteenzetting heeft opgenomen, vermeldt hij toch voor Westfalen het oude *Saterdag*, dat uiteraard meer op het platte land dan in steden als Münster en Paderborn voorkomt.

Na de geografische afgrenzing wordt het historisch gebruik behandeld. *Sonnabend* laat zich tot in de 13 eeuw terugvervolgen in de oorkondentaal van Noordoost-Duitschland, maar ook in die van Sleeswijk-Holstein, Lüneburg, Halle, Leipzig. Voor sommige afwijkingen in Silezië en Pommeren (zestiende eeuw) worden plausibele verklaringen gegeven. Voor Hamburg in de zestiende eeuw geeft Kretschmer *saterdach*, voor Bremen *sunnavend*. Ook Keulen heeft in de 14e en 15e eeuw

saterdach, terwijl er thans geregeld *Samstag* wordt gebruikt. Koblenz heeft dan reeds *Samstag*; blijkbaar is dit woord dus eerst in later tijd stroomafwaarts tot Keulen doorgedrongen.

In de achttiende eeuw blijkt plotseling in het *Samstag*-gebied een voorliefde voor *Sonnabend* op te komen: het *Wienerische Diarium* dateert van 1725—1766 zijn Zaterdagscourant met *Samstag*, dan volgt tot 1812 op dit blad en het vervolg-orgaan, de *Wiener Zeitung*, een periode met *Sonnabend*, vanaf toen weer *Samstag*. Iets dergelijks doet zich voor in Neurenberg, waar in de 18e eeuw plotseling een voorliefde voor *Sonnabend* opkomt. Kretschmer schrijft dit toe aan den invloed van het zoogenaamde „zuivere" Duitsch, waarvan dan Saksen het privilege zou hebben.

In nog ouderen tijd is de verhouding een andere: *Sonnabend* is oorspronkelijk de *avond vóór den Zondag*, zooals *Heiligabend* de *avond voor Kerstmis* (*vigilia omnium sanctorum*) is. Zoo is het nog bij Otfrît. Maar in Gottfried's Tristan is *Sonnabend* al de heele dag (vs. 3880: *eines sunnenâbendes fruo, dô man ze messe solte gân*), althans wanneer de hss. F, H en W het juiste hebben. In elk geval is *Sonnabend* van huis uit niet door taalkundige grenzen gescheiden van het Zuid-Duitsche *Samstag* en het Noord-Duitsche *Saterdag*, maar vertegenwoordigde het een ander begrip. Misschien heeft het zich door klooster-invloeden als vertaling van *vigilia* met dit woord in de ruimere beteekenis verbreid.

De oude tegenstelling tusschen *Saterdag* en *Samstag* gaat natuurlijk terug op de heidensche benaming *dies Saturni* en het christelijke *Sabbatum*. De christelijke benaming, die dan tot een samenstelling *sambaztac* leidde, waarin het vulgair-latijnsche *sambatum* het eerste deel vormde, kwam op in het Zuiden en drong door naar het Noorden, zonder het ingeburgerde *Saterdag* over het heele taalgebied te kunnen verdringen.

In de historische reeks: *Saterdag—Samstag—Sonnabend* kiest Kretschmer als den in dubiis preferabelen vorm *Samstag*, omdat het langere en vooral in de samenstelling *Sonnabend abend* slecht klinkende nieuwere woord nòch juister, nòch aangenamer is. Het feit, dat in Kaedings *Häufigkeitswörterbuch* het woord *Sonnabend* 180 maal en *Samstag* slechts 56 maal voorkomt, bewijst volgens Kretschmer niets, daar deze statistiek uitsluitend afhankelijk is van de streek, waaruit de bronnen gekozen zijn.

Ik laat de vraag buiten beschouwing, of een woordgeografie voorkeur voor een der behandelde uitdrukkingen heeft uit te spreken, maar wijs op den rijken inhoud van het behandelde hoofdstuk, dat geenszins een unicum is: *Flur* en *Strasse*, *Brot* en *Kartoffeln*, *Apfelsine* en *Weisskohl*, *Schlächter* en *Schornsteinfeger*, *Morgenbrot* en *Vesper* nemen een niet minder belangrijke plaats in.

Een woord van dank voor den omvangrijken arbeid en van aanbeveling voor een veelvuldig gebruik!

Amsterdam. J. H. Scholte.

Ordbog over Det danske Sprog grundlagt af Verner Dahlerup. . . . udgivet af det danske Sprog-og literaturselskab. Fjerde bind. Döbe-Flytte. København, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1922.

Met prijzenswaardige regelmaat volgt elk deel van dit uitstekende werk (zie hierover in de laatste plaats (*Mus.* dl. XXX, kol. 69) zijn voorganger op en het is een genoegen het boek door te werken. Zelfs van het eenvoudige doorbladeren kan men veel leren. Ik moet b. v. eerlik bekennen dat ik niet wist (hoewel ik nu zie dat het al in het Oxfordse woordenboek te vinden is!) dat het woord *filateli* reeds uit 1865 dagtekent. En als men mij tot op voor enkele dagen gevraagd had hoe een Deen het hier te lande zo dikwels gebruikte „Flamands, Wallons ne sont que des prénoms, B e l g e s est notre nom de famille" zou weergeven, dan zou ik er geen andere weg op geweten hebben dan een meer of minder letterlike vertaling, — kol. 340 brengt een prachtig ekivalent, zo als kol. 134 dat doet voor ons gewild-deftige *nademaal*. En zo heb ik er meer aangetekend. De te voren door mij geprezen semasiologiese finesses vindt men nu b. v. weer geïllustreerd in v.v. *död*, *efter*, en *falde* en zo vele andere gevallen. Soms schijnt het 'distinguere' wel eens al te 'bene' te zijn, b.v. in v. *evig* waar het sub 1 genoemde mij voorkomt weinig of niet van het onder 2 vermelde te verschillen.

Een paar opmerkingen. Wanneer wij (kol. 34) voor de vorm *dödningeknæp* (naast 't gewone *kneb*) slechts één citaat vinden en wel uit Holberg, zou men den niet een enkele opmerking hebben mogen verwachten (zo lang dit werk nog niet tot *knæp* gevorderd is) over de als vanzelf opkomende vraag of hier niet een Norvagisme in schuilt? Verdacht is desgelijks Holberg's *Den Donauströmmen* 355), maar misschien geeft hier 't geciteerde werkje van Kristensen uitsluitsel dat ik niet na kan slaan. Bij *Edda* zou een verwijzing naar Mod. Language Notes 1904, 127 gewenst zijn geweest, al is te verwachten dat er grote bezwaren zijn tegen de daar voorgestelde verklaring; — zie ook Neckel in ZfD alt. 49. — Wat is de etymologie van *egevikler* (kol. 222), *firemarker* (1028), *flamsk*? Voor dit woord had toch die welke Vercoullie voorgesteld heeft, aangegeven moeten worden, vgl. de verslagen van de Acad. Royale de Belgique, 1903 en 1906; het is niet onmogelik dat die verklaring gesteund wordt door Anglo-Saks. *Fleondraland*. En nu wij over etymologie spreken, — is deze wetenschap werkelik (kol. 551) alleen maar die welke de o o r s p r o n k e l i k e vorm en betekenis bestudeert? Ik dacht dat het ook de gehele woordgeschiedenis omvatte wat vorm en betekenis betreft. Kol. 826 ontbreekt *fattigmand* = een soort van koekje; ook: *fattigmands kage*? of is dit alles (-kake) alléén No rs?)

Kol. 583 leest men: „f er ustemt, v stemt." Zie mijn vorige recensie (*Mus.* XXX kol. 70) over *d*. Zou het nu niet tijd worden te erkennen dat de *v* zo wel met als zonder stem voor kan komen, al naar mate van de positie die de klank in de zin en 't woord inneemt?

Gent. H. Logeman.

A. B. Drachmann, Sagunt und die Ebro-Grenze in den Verhandlungen zwischen Rom und Karthago 220-18. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser III, 3). København, A. F. Höst & Søn. 1920. (Pr. kr. 0.75).

Zooals in onzen tijd de quaestie van de „schuld" aan den wereldoorlog niet tot rust kan komen en naar gelang van het standpunt van den beoordeelaar verschillend wordt beslist, zoo was het in de tweede eeuw v. C. met die van de „schuld" aan het uitbreken van den tweeden

Punischen oorlog, den grootsten, dien de oudheid kent en die voor de er op volgende eeuwen van eene misschien meer beslissende en blijvende beteekenis is geweest dan de door ons beleefde wereldoorlog voor de toekomst zal zijn. Even onverzoenlijk als nu stonden ook toen de meeningen tegen over elkaar. Bij Polybius III 6-33 vinden we een weerklank van dien strijd, maar het is den grooten geschiedschrijver niet gelukt, zich erboven te verheffen en er een objectief en duidelijk beeld van te geven.

In die debatten speelde ook een rol het verdrag, dat Hasdrubal, de voorganger van Hannibal als opperbevelhebber der Carthaagsche legers in Spanje, in 226 met de Romeinen sloot en waarbij de Carthagers zich verplichtten, den Ebro niet over te trekken ἐπὶ πολέμῳ. In den herfst van 220, toen geheel Spanje ten Zuiden van den Ebro, behalve Saguntum, aan de Carthagers onderworpen was, zonden de Romeinen een gezantschap tot Hannibal met de vordering, zich van een aanval op Saguntum, als zijnde eene met Rome verbonden stad, te onthouden, en, overeenkomstig het door Hasdrubal gesloten verdrag, den Ebro niet te overschrijden. Toen Hannibal van zijn kant hen beantwoordde met verwijten over het gedrag der Romeinen tegenover sommige, Carthaagsch gezinde, burgers van Saguntum — over zijn antwoord op hunne *tweede* vordering spreekt Polybius niet — ging het gezantschap met dezelfde eischen naar Carthago: over wat hun *daar* geantwoord werd, licht Polybius ons niet in. In 219 sloeg Hannibal het beleg voor Saguntum, en veroverde de stad na eene belegering van acht maanden. Daarop zonden de Romeinen weer een gezantschap naar Carthago, nu met den eisch, Hannibal uit te leveren, of den oorlog te aanvaarden. Te hunner verdediging voerden de Carthagers aan, dat Saguntum in 241, toen de vrede, die een eind maakte aan hun eersten oorlog met de Romeinen, gesloten werd, nog geen bondgenoot van Rome was geweest, en dat zij zich bij dien vrede slechts hadden verplicht om steden, die *toen reeds* bondgenooten van Rome waren, niet aan te vallen, terwijl zij het door Hasdrubal gesloten verdrag ignoreerden (παρεσιώπων), als niet hebbende plaats gevonden, of zoo het gesloten mocht zijn, dan toch hen niet bindend, omdat het niet door hen was bekrachtigd. Het is bekend, dat op de weigering der Carthagers om Hannibal uit te leveren, de Romeinsche oorlogsverklaring volgde.

Het is nu eigenlijk onbegrijpelijk, hoe het Ebro-verdrag, volgens hetwelk de Carthagers den Ebro niet zouden overtrekken, in deze diplomatieke onderhandelingen eene rol kan spelen. Immers, Saguntum ligt ver ten *zuiden* van den Ebro, Hannibal was tot dusverre den Ebro niet overgestoken en was daarvan ook door niemand beschuldigd. Bovendien, indien het verdrag in de discussie betrokken werd, zou men verwachten, dat dit juist van Carthaagsche, niet van Romeinsche zijde zou gebeuren, immers, wanneer de Carthagers zich bij verdrag verplichtten, den Ebro niet te overschrijden, lag daarin opgesloten, dat zij ten *zuiden* van die rivier de vrije hand hadden. Toch waren het volgens Polybius juist de Carthagers, die het verdrag buiten het debat wilden houden. Reeds in de oudheid heeft men het vreemde hiervan gevoeld en dit trachten op te lossen: volgens Livius werd in het Ebro-verdrag eene uitdrukkelijke uitzondering gemaakt voor Saguntum — wat in strijd is met eene besliste mededeeling van Polybius — en Appianus heeft eene nog radicalere oplossing: hij plaatst Saguntum eenvoudig ten *Noorden* van den Ebro, en laat Hannibal den Ebro overtrekken om die stad aan te vallen!

Ook de nieuweren hebben zich met dit probleem bezig gehouden, als Cunz, Laqueur en Ed. Meyer, en het op verschillende wijzen trachten op te lossen. Eene nieuwe poging hiertoe brengt Drachmann in zijne bovengenoemde, 24 bladzijden tellende, verhandeling. Hij verwerpt de vroegere oplossingen, en stelt de vraag, waarom toch wel de Carthaagsche senaat het door Hasdrubal gesloten verdrag ignoreerde. Volgens hem zou de reden hiervan zijn, dat men te Carthago met de Ebro-grens ontevreden was. Zoolang de Carthagers daar nog ver van verwijderd waren, mocht deze eene goede grens zijn: nu echter heel Spanje ten Zuiden van den Ebro Carthaagsch was, zouden eerst de Pyrenaeën eene gunstige grens vormen. Hannibal, die de door zijn voorganger aangegane verplichting moeilijk kon afwijzen, zou daarom op dit punt der Romeinsche vorderingen niet geantwoord hebben, doch de met hem eensgezinde Carthaagsche regeering hebben laten antwoorden, dat het verdrag voor haar niet bestond. Zoo zou volgens Drachmann het gedrag der Carthagers bij Polybius te verklaren zijn. Aangezien nu volgens Polybius de Carthaagsche senaat bij de besprekingen met het tweede en laatste Romeinsche gezantschap uitvoerig de rechtsgronden uiteenzet, waarom hij het Ebro-verdrag niet erkent, moet, zoo meent Drachmann, het optreden der Romeinsche gezanten aan de Carthagers daartoe aanleiding hebben gegeven. Die aanleiding zouden deze niet hebben kunnen vinden, indien de gezanten van den beginne af slechts het ultimatium gesteld hadden: òf uitlevering van Hannibal wegens de verovering van Saguntum, òf oorlog. Daarom meent Drachmann, dat de bedoeling van het gezantschap eene andere is geweest: „ihre Aufgabe kann nicht gewesen sein, nach der Verweigerung der Genugtuung den Krieg zu erklären, oder, was dasselbe ist, ein Ultimatum zu stellen; ihr ganzer Charakter muss überhaupt ein friedfertigerer gewesen sein als es nach der Tradition den Anschein hat. Somit wird der Vormann der Gesandtschaft wahrscheinlich seine Vollmacht überschritten haben".

Deze opvatting van het Romeinsche gezantschap is nu in lijnrechten strijd met Polybius, die III 20, 6 v.v. uitdrukkelijk zegt, dat de Romeinen aan de gezanten, die zij naar Carthago zonden, opdroegen, de uitlevering van Hannibal te eischen of, bij weigering, den oorlog te verklaren. Eene dergelijke positieve mededeeling van Polybius mag nu m.i. niet ter wille van eene hypothese op zijde worden geschoven: terwijl zijne redeneeringen en motiveeringen slechts subjectieve waarde bezitten, moet datgene, wat hij als feit meedeelt, juist het uitgangspunt vormen van het historisch onderzoek, en mag het slechts om zeer dringende redenen, die hier niet bestaan, worden verworpen.

De verklaring van Drachmann komt mij daarom onjuist voor, en er moet dus eene andere gevonden worden voor de vraag, waarom het Ebro-verdrag, dat door de Carthagers niet geschonden was, bij de discussiën, die aan het uitbreken van den tweeden Punischen oorlog vooraf gingen, eene rol speelde. Daarop in te gaan is het hier de plaats niet; slechts zij verwezen

naar de behandeling dezer zelfde quaestie in het voortreffelijke, in 1921 verschenen en dus aan Drachmann nog onbekende, werk van Eugen Täubler, Die Vorgeschichte des zweiten Punischen Kriegs, blz. 48 v.v.

Groningen. A. G. Roos.

G. Hüffer. Loreto. Eine geschichtskritische Untersuchung der Frage des heiligen Hauses. Zweiter Band. Münster in Westfalen, Aschendorff. 1921. (Pr. M. 36).

De oorlog is oorzaak geweest, dat dr. Hüffer dit tweede gedeelte van zijn betoog eerst in 1921 heeft kunnen uitgeven [1]). Ditmaal ging het niet om het ontstaan en de innerlijke waarde van de legende, aan het bekende heiligdom te Loreto verbonden, maar het betrof thans een onderzoek in te stellen naar de plaatselijke gesteldheid, zoo wel te Nazareth, waar dit heiligdon zich aanvankelijk zou bevonden hebben, als te Loreto, waarheen het later wonderdadig zal zijn heengevoerd, een onderzoek dus van monumenteelen aard. Van veel dienst zijn hem daarbij geweest de opgravingen, welke een voormalig gardiaan der Franciscanen, pater Prosper Viaud, in 1908-1909 te Nazareth heeft verricht, en het volgende jaar in een rijk gedocumenteerd boek heeft gepubliceerd: *Nazareth et ses deux églises de l' Annonciation* (Paris, 1910.). De bevinding van dit tweede onderzoek is al wederom in het nadeel van de betrouwbaarheid der legende. De auteur voert verschillende bewijsgronden aan, waardoor het m.i. onomstootelijk vast staat, dat de ,,Casa Santa'' in de vroege middeneeuwen te Loreto zelf is opgetrokken, en wel uit materiaal van den nabij gelegen Monte Conero; vervolgens dat die ,,Casa Santa'' nimmer deel heeft uitgemaakt van de basiliek der Annuntiatie te Nazareth. Sterker nog, met behulp der afmetingen van Viaud toont hij aan, dat de tegenwoordige ,,Casa Santa'' te Loreto nimmer te Nazareth heeft *kunnen* staan, want er is aldaar geen behoorlijke plaats voor te vinden. Om hiervan de overtuiging te krijgen moet men weten, dat het huis van Maria uit verschillende grotten (gedeeltelijk te Nazareth nog aanwezig) bestond; de ,,Casa Santa'', met deze grotten in verbinding gebracht, zou den toegang van Maria's huis hebben afgesneden, dus een rechte sta-in-den-weg zijn geweest.

Terwijl naar het mij voorkomt, aan de kracht van het betoog niet valt te tornen, moet ik ten slotte nog opmerken, dat het boek van den Munsterschen hoogleeraar zich niet kenmerkt door ,,Anmut in der Darstellung''; m.a.w. voor een Hollandschen lezer is het wel wat zwaar op de hand. Wie zich echter over dit bezwaar weet heen te zetten, zal met voldoening kennis nemen van het betoog omtrent een vraagstuk, dat heel wat strijd heeft te weeg gebracht en nog niet van de baan is.

Rome. A. Hensen.

ONDERWIJS EN OPVOEDING.

I. Kooistra, Onze groote kinderen. II, Streven naar ons doel. 2de druk. Groningen, Wolters. (Pr. *f* 4.50, geb. *f* 5.50).

In het Juninummer 1921 (28e Jg. N⁰ 9) van dit blad mocht ik een uitvoerige bespreking wijden aan den toen juist verschenen tweeden druk van het 1e deel van het werk van Mej. I. Kooistra over de opvoeding in de puberteitsjaren (Onze groote kinderen, deel I, Hun wezen en ons doel). Thans ligt ook van het IIe deel de 2e druk voor mij. Den belangstellenden lezer mag ik mischien naar bovengenoemde recensie verwijzen, waar ik eenige algemeene gezichtspunten naar aanleiding van dit werk belichtte. Zij gelden ook voor dit tweede deel. Het is waarlijk een verblijdend verschijnsel dat er in ons landje blijkbaar goede vraag bestaat naar dit uitnemende werk. Ons volk is dus nog niet geheel door bioscoop en voetbalsport immuun gemaakt tegen edeler ontspanning!

Mocht ik er bij de bespreking van het eerste deel op wijzen dat de titel eigenlijk moest luiden: ,,onze groote meisjes'' — ik moet erkennen dat deze opmerking voor het tweede deel niet opgaat. In de puberteitsjaren vraagt de sexueele opvoeding bovenal onze aandacht — jongens en meisjes, jonge mannen en jonge vrouwen, zij komen daarbij gelijkelijk ter sprake. ,,Ons doel'' in die jaren is immers juist hen voor het leven. d.w.z. voor elkaar, klaar te maken, de goede kracht in hen te wekken en te sterken, remmende invloeden tegen het verkeerde op hen te laten inwerken, hun een hoog besef van hun plicht en roeping, juist als man en als vrouw, in hun leven mee te geven.

Sexueele opvoeding is een ,,actueel'' onderwerp. De schrijfster wijdt er weloverdachte, bezonken woorden aan. Zonder twijfel is dit werk het beste wat wij over dit onderwerp bezitten. Geen opvoeder, 't zij vader, moeder, leeraar of jeugdleider, mag dit werk ongelezen laten. Laat ons dankbaar zijn dat deze begaafde schrijfster — hoe prettig en vlot leest haar boek — tijd en lust heeft gevonden om haar rijke ervaring aldus vast te leggen en zoodoende ter beschikking te stellen van ieder.

Ik noemde hierboven ook de jeugdleiders. Bij de bespreking van het eerste deel wees ik er op hoe gezin en school wel elk voor hun deel ter sprake komen, doch het derde terrein van opvoeding, de zgn. vrije jeugdvorming, helaas ontbreekt. Ik blijf dat ook van dit 2e deel als een groot bezwaar voelen. Juist in deze puberteitsjaren — en juist in den tijd dien wij thans beleven — is de leiding die in en door de vrije jeugdvorming wordt gegeven van uitnemend belang. Doch, de schrijfster heeft niet meer willen geven dan zij uit eigen ervaring kon doen. Dat is juist de charme, de kracht van haar boek. Deze lacune mogen wij dus betreuren, wij begrijpen dat het niet anders kon zijn.

De 2e druk is vrijwel gelijk aan den eersten. Wel is het aantal pagina's iets grooter (316 tegen 303) doch voor zoover ik kon nagaan is dit uitsluitend aan het nieuwere zetsel te wijten, of liever te danken. Want deze druk leest aanmerkelijk prettiger en rustiger dan de vorige. Ook in dit opzicht zij de uitgeefster dus een welverdiend woord van hulde gebracht. De uitgave is zooals wij dat van de firma Wolters gewend zijn. Drukfouten vond ik niet — doch ik heb dezen 2en druk niet volledig doorgelezen.

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

A. L. C. Beekman, Leerboeken der Aardrijkskunde voor Indische middelbare en daarmee overeenkomende scholen. 1. Insulinde (6de dr.). 2. Nederland (4de dr.). 3. Europa (5de dr.). 4. ,,De vier A's'' (Australië, Azië, Afrika, Amerika) (3de dr.).

[1]) Het eerste deel verscheen in 1913, en is hier besproken door wijlen mons. Brom.

Des., De Oost-Indische Archipel (voor de lagere school) (2de dr.). Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1922. (Pr. resp. ƒ 2, ƒ 1, ƒ 1,20, ƒ 1.30, ƒ 1.15).

Er is in al deze boekjes veel goeds. Ze zijn wel is waar beknopt, maar geven meestentijds hoofdzaken, waarbij de docent in zijn lessen het verder noodige mondeling kan aanvullen. Op enkele punten zal hij dit nog wel eens hebben te doen. Zoo schijnt mij in het eerste bovengenoemde boek het verkeerswezen wel wat stiefmoederlijk behandeld, gelijk trouwens de geheele derde afdeeling (bestuurszorg en economische toestanden), die bovendien nog wel eenige onjuistheden bevat. De Inlandsche Christenen b. v. zijn, in tegenstelling met wat de schrijver zegt, niet met Europeanen gelijk gesteld; slechts oppervlakkige lezing van het reg. reglement zou het doen vermoeden. Verder moet niet speciaal de begrooting, doch het geheele geldelijk beheer bij de wet worden geregeld. Overigens waren de kosten van het onderwijs op de begrooting van 1919 ruim 34 millioen; de getallen die de schrijver voor Eur. en Inl. onderwijs in dat jaar opgeeft (resp. 7½ en 12½ millioen) omvatten slechts een deel der posten. Bij de belastingen is de voornaamste en historische merkwaardige inlandsche, de landrente, niet genoemd.

Zoowel in dit boek als in dat over Nederland hangt dit economisch overzicht trouwens zeer los aan den verderen inhoud. Er schijnt mij niet genoeg verband gelegd tusschen den aardrijkskundigen en den economischen toestand; er wordt veel te weinig verklaard, hoe en waarom bepaalde middelen van bestaan zich in bepaalde streken konden ontwikkelen en waardoor de ontwikkeling juist in deze richting ging. Nu ons middelbaar onderwijs sinds de laatste jaren de economische geografie op zijn programma plaatste, kan men er niet genoeg voor waarschuwen, dat dit vak niet mag uitloopen op eenvoudig beschrijven van middelen van bestaan en dergl. doch het verband tusschen den geografischen toestand en de economische verhoudingen moet leggen; dit is zijne beteekenis.

Inzake Europa(3) en de andere werelddeelen(4) als geheel — ik begrijp niet, wat dat „de vier A's" te beteekenen heeft — is geen afzonderlijke afdeeling aan die middelen van bestaan gewijd. Is het misschien daardoor, dat juist hier het verband tusschen den toestand en deze wel vaster ligt? Men zie b.v. hoe aan de hand van de aardrijkskundige beschrijving der Povlakte het voorkomen van bepaalde bedrijven wordt verklaard. En hetzelfde trof ons ten aanzien van China en verder Midden-Azië ook.

Het onder 5 genoemde boekje is voor de lagere school bestemd; vermoedelijk wel voor de hoogste klassen, want het geeft nog al veel. De onderwijzer zal er soms misschien als leiddraad meer aan hebben dan de leerlingen als leerboek, maar dit kan aan zijn onderwijs slechts ten goede komen. En als zij, die niet verder dan de lagere school gaan, dit boekje daarvan mee naar huis nemen, zullen zij ook later hun kennis nog wel eens kunnen opfrisschen door het na te slaan.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De firma J. W. Boissevain en Co. te Haarlem deelt ons mede dat haar uitgave van *Thoukudides Navorschingen* (vert van Mej. H. M. Boissevain en Dr. H. J. Boeken) alleen dan voltooid kan worden, indien vóór 1 Maart zich op zijn minst honderd intekenaren hebben aangemeld. Zes delen zijn reeds verschenen; het gehele, uit acht delen bestaande werk, kan men zich tans aanschaffen voor ƒ 20.—. Bij de prospectus is een inleidend woord gevoegd van Prof. Dr. J. J. Hartman, waarin deze de uitgave warm aanbeveelt. De lezers van het *Museum* zullen zich herinneren dat de tot heden verschenen delen in dit tijdschrift besproken zijn door Dr. R. Leyds.

Van de *Mededeelingen van het Nederl. Hist. Instituut te Rome* verscheen het tweede deeltje (1922), thans verkrijgbaar bij Mart. Nijhoff te 's-Gravenhage. De inhoud volgt hieronder. Het boekje (160 blz.) is voorzien van meer dan 30 goed uitgevoerde illustraties. De aandacht worde ook gevestigd op een *Bericht*, waarin de voorwaarden vermeld zijn, waaronder in de verzamelingen te Rome onderzocht kan worden. Herinnerd worde aan het zeer rijkvoorzien plan voor het houden van „giri" van kunsthistorischen en archaeologischen aard te Rome in dit voorjaar, met name omstreeks Paschen. Uitvoerige programma's zijn dienaangaande op ruime schaal verspreid.

Van den *Grooten Historischen Atlas* van Hettema verscheen de 10de druk (Tjeenk Willink, Zwolle, 1923). Hij is, gelijk vroegere drukken, wederom „herzien en vermeerderd", verbeterd en aangevuld. De laatste voorstellingen, door dr. Holwerda van onze vroegste geschiedenis gegeven: de Belgische annexatieplannen volgens de kaart van het beruchte Comité politique nationale; Nederland's toestand in den Wereldoorlog; de Wereldoorlog zelf — dat alles wordt ons op de bekende voortreffelijke wijze voor oogen gesteld met eén korte legende of toelichting. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 5: K. Ziegler, Solon als Mensch u. Dichter.—E. Maasz, Die Lebenden u. die Toten.

In het paed. gog. ged.: A. Götze, Das Schicksal der deutschen Sprache in der Gegenwart. — H. Lötschert, Zur Behandlung der röm. Kaiserzeit auf der Oberstufe der höheren Schulen. — W. Hohmann, Ein Oberlehrerspiegel. — Mitteil.

6-7: J. Ilberg, H. Diels †. — H. Diels (†), Himmels- u. Höllenfahrten von Homer bis Dante. — K. Burdach, Die Lehre des Platonischen Timaios (40 B) von der kosmischen Stellung der Erde. — H. Wocke, Der Ackermann aus Böhmen. — A. Nathansky, Spitteler u. d. Antike. — F. Münzer, O. Seck †. O. Hirschfeld †. — Mitteil.

In het paedadog. ged.: J. K. v. Hoeszlin, Einfühlung u. Seelengestaltung. — G. Mayer, Goethes Mailied. — H. Engert, Wendepunkt, Abstieg u. Katastrophe in Schillers Jungfrau von Orleans. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XVII, 1: C. B. v. Haeringen, Friese elementen in het Hollands. — A. C. Bouman, De dubbele ontkenning in Afrikaans. — H. H. Knippenberg, Bij Staring's „Het bezoek van Fohi". — G. S. Overdiep, Een opmerking over het Nederlandsche perfectum. — G. G. Kloeke, Woordgeographisch onderzoek, een voorbeeld ter navolging. — M. Schönfeld, Iets over het woordaksent. — Aankond. en Meded. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 1: G. Royen, O. F. M., Intermutatie e : o in het Idg., II. — G. Knuvelder, Kees Meekel's Toneelwerk, II. — J. Endepols, Die Vision des irischen Ritters Tundalus. — Boekbespr. — Tijdschriftenschouw.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVII: Enno v. Gelder, Geen Kapitalisme en Hervorming. — Breen, Gereform. populaire historiographie (slot). — Goslinga, Onderwijsgeschiedenis van Roomsche zijde. I. — Mansvelt en Van Dillen, De crisis van 1763.

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M'J, te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 7. — April 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Johanna Schmitt, Freiwilliger Opfertod bei Euripides. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XVII. Band 2. Heft). Giessen, Töpelmann. 1921. (Pr. M. 18).

Het is mij een genoegen geweest dit aardige, onder den invloed van Boll geschreven, boekje te lezen èn wegens de heldere uiteenzetting èn wegens het totaal ontbreken van noodeloos vertoon van geleerdheid, dat zoo vaak het werk van jongere menschen ontsiert en bijna onleesbaar maakt.

De oude voorstelling van de godheid, die in tijden van nood een menschenoffer vordert, vóór zij hare genade bewijst, was op den duur geweken voor een nieuwere, hoogere opvatting: het vrijwillig prijsgeven van het leven voor een hoog ideaal (redding van familie, stad of land of iets van dien aard). Door Leonidas' heldendood en dergelijke feiten waren deze sagen bijzonder in de mode gekomen en den patriot Euripides hebben ze — speciaal in den tijd van den Peloponnesischen oorlog — herhaaldelijk geïnspireerd òf tot nieuwe scheppingen òf tot vervorming der oude sage. En naast het stervan voor het vaderland lokte hem de dood van een Alkestis en het verwante motief van het erotische ἐπαποθανεῖν (men denke ook aan de geschiedenis van Antheia in Xenophon's Cyropaedie), dat eveneens aanleiding gaf tot het verheerlijken van het vrijwillige prijsgeven van het leven.

In het eerste hoofdstuk bespreekt de schrijfster, in het bijzonder met het oog op de wijze waarop de devotietooneelen in het geheel der tragedie worden ingelijfd, achtereenvolgens de „Makaria"-episode in de Heracliden, een pronkstuk, dat blijkbaar is ingelascht, om deze halfdoode tragedie leven in te blazen; den dood van Polyxena in de Hecuba, bij de beschrijving waarvan de dichter heel wat gelukkiger is zoowel omdat deze scene ook innerlijk met het geheele verloop van het drama samenhangt, als omdat Euripides hier zeer schoon het moment van den vrijen wil van het offer in de oude sage gelegd heeft; voorts dien van Menoikeus in de Phoenissen en dien van Iphigenia in de Iph. Aul., bij Euripides het hoofdmotief der geheele tragedie, gelijk in de Alkestis het sterven der titelheldin.

In een tweede hoofdstuk wordt gehandeld over de manier, waarop de slachtoffers het beslissend besluit nemen; ook in dit motief vormt Euripides zich op den duur (de Heracliden zijn ook in dit opzicht wel het zwakst) een vaste techniek, zonder echter zich zelf woordelijk te herhalen — ja zelfs gaat hij in zijn laatste stuk (Iph. Aul.) een geheel nieuwen weg. Het hoogtepunt in elke devotiescene vormt natuurlijk de monoloog van de tot den dood bereide, waarin zij (hij) haar besluit motiveert, gewoonlijk rhetorisch van bouw, zooals men verwachten kan bij een rhetorum discipulus, doch hier en daar van aangrijpende schoonheid gelijk bijv. in de Hecuba. Het ontvlieden der schande, de liefde voor het vaderland, de begeerte naar roem, die ook bij den modernen Helleen zoo sterk werkt, zijn in deze redevoeringen vaak terugkomende τόποι (hoofdstuk III). Het zoogenaamde retardeerende moment, dat we reeds uit Sophocles' schildering van Aias' zelfmoord kennen, ontbreekt ook bij Euripides niet: de persoon, die het slachtoffer het naast staat, tracht de offerande te verhinderen, waarbij zij (hij) zich zelf herhaaldelijk als plaatsvervangster aanbiedt (hoofdst. IV). Evenmin laat natuurlijk Euripides zich de gelegenheid ontgaan door een treffende afscheidsscene het publiek te ontroeren, in welke conventioneele trekken keer op keer terugkomen (hoofdst. V).

Na eenige bladzijden gewijd te hebben aan den „Ausklang der Devotionsszenen" (hoofdst. VI) en het motief van den vrijwilligen patriotischen offerdood in de frag-

menten (Erechtheus, Phrixos, hoofdst. VII), behandelt mej. Schmitt die tragedies, welke buiten den tijd van den Peloponnesischen oorlog vallen: de Alkestis, waarin het besluit om vrijwillig te sterven tot de voorgeschiedenis der tragedie behoort en waarin om voor de hand liggende redenen minder de paraenetische tendens van den vrijwilligen dood der heldin op den voorgrond treedt; het **ἐπαποθανεῖν** van een Euadne, die **εὐκλείας χάριν** haar gemaal in de onderwereld volgt, van een Laodameia in den Protesilaos. Hier is „der märchenhafte Schleier, der über diesen Sagen liegt, nicht durch das Hereinziehen von Zeitbestimmungen zerstört" — en de poëzie heeft er bij gewonnen.

Het slot vormt de bespreking van het ritueele spraakgebruik (Makaria, Polyxena, de dochter van Erechtheus, Menoikeus, in zekeren zin ook Phrixos en Iphigenia vallen bijv. als **σφάγια**, d. w. z. bloedoffers, zooals die aan de machthebbers der onderwereld werden gebracht vóór groote ondernemingen enz.) en het aan de sage ontleende fundament, waarbij de schrijfster in hoofdzaak v. Wilamowitz volgt en met dezen geleerde Makaria en Menoikeus als vrije scheppingen van Euripides beschouwt, benevens de nawerking der Euripideïsche devotie-scenen (hoofdst. IX en X).

Met dit zeer korte overzicht moet ik volstaan. Wilde ik een aanmerking maken, dan zou ik kunnen wijzen op de m.i. al te groote neiging der schrijfster om uit vage overeenstemming of het (toevallige) gebruik van eenzelfde wending of woord terstond tot bewuste of onbewuste navolging te concludeeren. Overigens kan ik slechts herhalen, wat ik in den aanvang zei: de sobere, klare voorstelling, waarbij telkens Euripides zelf spreekt, verdient allen lof en daarom zal geen minnaar van de Euripideïsche tragedie dit boekje teleurgesteld uit de handen leggen.

Groningen. P. Groeneboom.

K. Krohn, Der Epikureer Hermarchos. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1921. (Berlijnsche diss.). (Pr. M. 7.50).

Terug tot de Natuur riep men elkaar menigmaal toe in de voorbijgegane eeuwen, als wilde men „tabula rasa" maken en met een blanke ziel weer „ab ovo" beginnen. Terug tot de fontes, tot de teksten was, en is ook nu, vaak de leus in deze tijden van tweedehandsche geleerdheid van boeken over en uit boeken. En daarbij koelkritisch en „möglichst trocken" den tekst vastgesteld! Op het veld dat nu langzamerhand afgegraasd raakt, heeft een der leerlingen van Hermann Diels een soort monographie trachten bijeen te garen over Hermarchos. Mede door gedwongen bezuiniging ontstond hier een eenvoudig boeksko van ongeveer 40 blz. De hoofdverdienste van het werkje is dat we nu alle plaatsen van eenige waarde bijeen hebben. De citaten, die hier en daarhelaas wel wat heel kort zijn weggerukt, worden voorafgegaan door een bespreking over leven en geschriften. Uiteraard krijgen we na Usener en Bernays weinig nieuws te hooren over het *leven* van den Epikureïschen Scholarch. In zijn bespreking over de *geschriften* is de oogst, hoewel karig, iets meer en ook verschillend van zijn voorgangers. Het komt ons daarbij voor dat de schrijver niet altijd aan de verleiding weerstand heeft kunnen bieden om zijn „held" ook een hoofdrol te laten spelen waar hij vermoedelijk slechts een nevenrolletje had. Er zijn te veel getuigenissen die van de zelfstandigheid van Hermarchus geringen dunk geven! En wanneer, betreffende de schildering van het leven der eerste menschen, de schrijver verschil tracht aan te toonen tusschen Epikurus en Hermarchos, dan geschiedt dit door Lucretius met Porphyrius te vergelijken. Glibberig zijn deze redeneeringen en vaak dachten wij: „nil agit exemplum quod litem lite resolvit".

De toon van het boekje is van strakke soberheid. De uitvoering grondig en „gewissenhaft".

Zwolle. P. Vrijlandt.

W. M. Lindsay, Palaeographia Latina. Part I, published for St. Andrews University by Humphrey Milford, Oxford University Press. 1922. (Pr. 5 sh.).

Gaarne vestig ik de aandacht op dit nieuwe tijdschrift voor Latijnsche palaeographie. In de voorrede deelt prof. Lindsay mede, dat hij zich voorstelt onder bovenvermelden titel een cosmopolitisch tijdschrift voor Latijnsche palaeographie uit te geven, in 't bizonder voor Latijnsch boekschrift tot het midden der elfde eeuw: jaarlijks zullen twee deelen verschijnen. De inhoud van dit eerste deel bestaat uit twee verhandelingen: een langere van prof. Lindsay zelven (bl. 7—61) over de letters van het vroeg Latijnsche minuskelschrift (tot ongeveer 850) en een korte van wijlen P. Liebaert, aan wien de uitgever dit deel heeft opgedragen, (bl. 62—66), getiteld „*Some early scripts of the Corbie scriptorium*". Daaraan zijn 5 platen toegevoegd, de eerste bevat de Latijnsche letterteekens, die in het eerste opstel zijn besproken, de overige vier zijn voortreffelijke photographische reproducties van gedeelten van handschriften, te Parijs, Petrograd en Amiens berustende, die de schrijfwijzen van de school van Corbie het sprekendst illustreeren. Hiermede zij dit tijdschrift ook in de medewerking onzer palaeographen aanbevolen.

Utrecht. P. H. Damsté.

H. Petersson, Arische und Armenische Studien. (Lunds Universitets Årsskrift, N.-F. Avd. 1. Bd. 16. Nr. 3). Lund, Gleerup. 1920. (Pr. 7 Kr. 50 ore).

Het is eene aangename, hoewel geene gemakkelijke taak, dit boek aan te kondigen — immers 't is een werk vol echte eruditie, waaruit ik zeer veel geleerd heb. De inhoud bestaat uitsluitend uit etymologische studiën op het gebied der Indische, Iranische en Armenische talen, waarbij het Iranisch het kleinste deel krijgt: nummers 1—18 behandelen Oud-Indische, 19 en 20 Avestische, 21 een Middelperzisch, 22—31 Ossetische, 32—85 (slot) Armenische woorden. Intusschen bevatten de verschillende, in lengte zeer ongelijke artikelen gewoonlijk de bespreking van veel meer etymologieën dan uit de opschriften zou blijken, ook van woorden uit andere takken der Indogermaansche familie dan Arisch en Armenisch.

Op verschillende plaatsen komt de auteur te spreken over den regel van Fortunatov, waar het pas geeft voorbeelden aanhalend om die wet te staven. Het is hier natuurlijk niet de plaats, over die zaak in extenso te handelen — referent wil echter doen uitkomen, dat hij, ofschoon zelf niet van de geldigheid van den Fortunatovschen regel overtuigd, die voorbeelden grootendeels van zeer veel gewicht acht en der overdenking ten volle waard. Het zijn etymolo-

gisch duistere woorden, die verklaard worden — sommigen nu voor 't eerst. Het springt in 't oog, hoe onzeker dus dikwijls de verkregen resultaten moeten worden, ondanks alle scherpzinnigheid en geleerdheid, welke beiden in ruimen mate aanwezig zijn. Juist bij moeilijke Indische woorden is het vaak niet te zeggen, of zij Indogermaansch — en dan nog misschien naar Middelindische klankwetten vervormd — dan wel aborigien zijn. En hoe duister de afleiding van vele Armenische woorden nog is, weet iedereen. Behalve dat lang niet alle speciaal Armenische klankwetten reeds vast geformuleerd zijn (zie een voorbeeld op p. 121 laatste alinea) — ook bij deze taal is het minstens in even hoogen mate als bij 't Indisch, in vele gevallen onzeker of wij werkelijk een Indogermaansch woord voor ons hebben. Het Armenisch neemt nu eenmaal, als „pelasgisch — indogermanisches Idiom," zooals J. Karst het noemde (Or. Lit. Zeitung 1914, col. 443) eene bijzondere plaats in.

Evenwel, werk als de auteur in het Armenische gedeelte van zijn boek gedaan heeft, moet in alle gevallen het eerst verricht worden. Men moet beginnen met het zoeken van etymologieën uit het Indogermaansch — later, wanneer de meer oorspronkelijke talen van Voor-Azië beter bekend zullen zijn, zal men misschien de niet Indogermaansche leenwoorden zekerder herkennen. Het kan dus wel zijn, dat de arbeid, hier door Petersson en vóór hem door zooveel andere eminente geleerden verricht, later voor een gedeelte onvruchtbaar zal blijken geweest te zijn — dit is echter geen reden dit, op 't oogenblik zoo noodzakelijke, werk niet te waardeeren.

Gaarne neem ik nu de gelegenheid te baat, om te wijzen op enkele der vele goede dingen die in dit geschrift vervat zijn. Zoo maak ik opmerkzaam op de van zeer goede methode getuigende wijze, waarop betoogd wordt, dat de hesychische glosse ***καράμβας*** tot den Thrakisch-Phrygischen woordschat behoort (p. 6); op de treffende opmerking, dat de „wortels", die „steken, opensplijten", en dgl. beteekenen of beteekend hebben, dikwijls op eene palatale *k*-klank eindigen (p. 59, cf. pp. 63, 66, 67, 92 en 131) — waarmede de schrijver natuurlijk niet bedoelt, dat het zeker is, dat dergelijke combinaties eenmaal werkelijke, op zich zelf staande woorden zijn geweest; op p. 26 vindt men eene nieuwe, maar volstrekt niet onwaarschijnlijke verklaring van de grondbeteekenis van het Indogermaansche stamwoord voor het begrip „wolf", en op p. 43/44 eene fijne opmerking over het „worteldeterminatief" in idg. „wortels" die „branden" beteekenen. Ten slotte wijs ik op eene hoogst beachtenswaardige verklaring van den getischen godennaam Zalmoxis (p. 57).

Om over te gaan tot het maken van eenige aanteekeningen over een en ander dat mij onder het lezen opviel. Aangaande het eerste nummer in 't algemeen (het handelt over de Indische woorden op — *amba* —) zou men het volgende in 't midden kunnen brengen: hoewel de auteur deze Oud- en Middelindische formaties met de ook niet spaarzaam voorkomende woorden van gelijken bouw in het Grieksch vergelijkt, en dan voor die vormen eene Indogermaansche basis aanneemt, moet aangemerkt worden dat dit soort woorden in 't Iranisch niet schijnt voor te komen[1]), dus dat men voor 't Indisch tenminste veiliger ook eene speciaal Indische ontwikkeling dient aan te nemen — tenzij men beweren wil, dat het ontbreken van dergelijke vormen in 't Iranisch een toeval der overlevering is, dan wel dat 't Iranisch ze reeds in voorhistorischen tijd heeft verloren.

p. 7. „da nun.... das Thrakisch-Phrygische eine Satəmsprache war, muss der *k*-Laut des wortes ***καράμβας*** .... auf den idg. Velar zurückgehen." Het woord kon dus niet met ind. *çara* vergeleken worden, maar wel met ind. *karīra*, dat eene zeer verwante beteekenis heeft. In andere gevallen echter neemt de schrijver wèl aan, dat er naast idg. „wortels" met velaar, gelijk gebouwde van dezelfde beteekenis, maar met palataal bestaan hebben — welke aanname noodig wordt, als binnen het gebied der satəmtalen woorden, die blijkbaar verwant zijn, deels met explosief, deels met sibilant voorkomen (cf. pp. 13, 67, 97;). Laten nu sommige van die formaties door assimilatie (bv. p. 112) of contaminatie (bv. p. 67 en 123) verklaard kunnen worden, of hoe dan ook — wij zullen toch moeten blijven veronderstellen, dat in de satəmtalen nu en dan eene onregelmatige velaar voorkomt (cf. Brugmann Grundriss I² pp. 544 etc.; A. Brückner in K. Z. 46 p. 232). Het komt mij dus van den schrijver niet zeer consequent voor, dat hij de Indische woorden *çara* en *karīra* onverbiddelijk wil scheiden — woorden, die toch misschien wel bij elkander behooren.

p. 26. Een awestisch *vāra* — „Schweif, Schwanz" is niet zeker, cf. Bartholomae Air. Wb. s. v. *vārəgan*. p. 28. „Arm. *ǰlthay* ist lautlich nicht gut aus syr. *šešaltā* „Kette" verständlich." Hoewel de vocalisatie eenig bezwaar oplevert, zou ik toch in dit geval liever ontleening uit het Semietisch aannemen; voor arm. *čiç*, dat volgens Hübschmann (A. G. I, 317) uit Syrisch *ṣeṣṣā* ontleend is, maar welke ontleening volgens den schrijver (p. 123) „weniger wahrscheinlich" is, ga ik echter liever met den laatstgenoemden mede, daar hier niet alleen de vocalisatie moeilijkheden geeft, maar ook de door Petersson uit het Idg. gegeven etymologie (uit **skid-sko-*) zich zeer goed hooren laat, terwijl de afleiding van het woord voor „ketting" uit het Idg. mij minder gelukkig voorkomt. p. 29: Als ind. *kalpate*, *kḷpta-* idg. *l* (resp. consonant en vocaal) heeft, dienen zij van ind. *kṛp* en verder van lat. *corpus* etc. gescheiden te worden, wat niet waarschijnlijk is. p. 39: „Eine *verbale* Wurzel **is* läszt sich nicht nachweisen". Bij zoog. „wortels" is een oorspronkelijk onderscheid tusschen verbale en nominale misschien beter niet aan te nemen, hoewel 't algemeen gedaan wordt. p. 43, r. 10 v. b. lees *arm.* i. p. v. *alb.* p. 43. Np. *ǰud* (honger). Het woord schijnt in 't Nieuwperzisch niet voor te komen, wel in 't Balūčī, en ook in 't Middelperzisch als „geleerd" woord naast *sud*. Is het mogelijk een drukfout voor *mpers*? p. 46. Etymologie n° 9 lijkt zeer onwaarschijnlijk. p. 53. Ind. *çipra-* (ă-stam). De voor dit Vedische woord opgegeven beteekenis „Bart, Lippenbart" (ook: „haar") berust op min of meer waarschijnlijke combinaties van moderne geleerden

[1]) Nl. in het Oud-Iranisch. Welke verrassingen de latere en moderne dialecten nog bereiden kunnen, ligt in de toekomst verborgen.

(cf. Charpentier in K. Z. 46, 26 en het daar verder aangehaalde). De Indische traditie kent alleen *çiprā* (ā-stam) in de beteekenis van „wang" (en dan eenige daarvan afgeleide beteekenissen). Daarom houd ik het voor eene te onzekere basis, om er etymologische conclusies op te bouwen. p. 56. „Man musz hier eine Wurzel *tek̂* (met palatale K)„ triefen", träufeln" annehmen." Deze zou dan verwant kunnen zijn met den „wortel" *teq* die misschien oorspronkelijk „vloeien" beteekend heeft (cf. Or. Lit. Zeitung 1920 col. 58, 59. p. 59. Av. *čiϑra-* (zaad, oorsprong). Hier wordt een opstel geciteerd van K. F. Johansson (in 't Festschrift E. Kuhn, 1916), die ook deze beteekenis voor den Indischen vorm *citra* wil weervinden R. V. I, 92, 13. Inderdaad zou het de moeite waard zijn, eene onderzoeking te wijden aan de vraag of werkelijk het Iranische *čiϑra* (zaad) in 't Indisch spoorloos verdwenen is[1]) p. 61. Mp. *spōχtan* in verband te brengen met gr. σφύζω en de andere ter plaatse genoemde woorden, die eene grondbeteekenis „kloppen" vertoonen, is vrijwel onmogelijk wegens de beteekenis van het Iranische woord, dat, naar het np. *sipōχtan* te oordeelen, oorspronkelijk „stooten" beteekent, en dan, al naar den samenhang, iets ergens instooten of wel uitstooten. Men vergelijke de beide verzen bij Vullers s. v. aangehaald. p. 65. Ossetisch *mistä* (muis) en *śistä* (luis). „Dies (de *t*) musz eine speziell ossetische Neuerung sein, etc.". Die *t* waarmede deze twee stammen in 't Ossetisch vermeerderd zijn, is misschien verwant met de *t* van het Ossetische meervoud. Cf. Oostersch Genootschap in Nederland: Verslag van het eerste Congres (1921) p. 34. p. 76 r. 10 v. o. πραυγή, lees κραυγή. p. 87. Aw. *mayna-* van ind. *nagna* te scheiden lijkt toch bedenkelijk. p. 90. „Nicht selten hat dieses (Armenisch suffix — *ak*) diminuierende Bedeutung". Daarbij moet in elk geval ook invloed van het Middelperzisch aangenomen worden. p. 91/92. Als arm. *lesum* werkelijk bij lit. *lākštas* behoort, zou ik hier liever een geval van onregelmatig optreden eener velaar in eene satəmtaal aannemen, dan de gekunstelde verklaring van den schrijver volgen. p. 125 wordt eene reduplicatie als arm. *xaṙnamarn* of *arhamarh*, waar dus eene *m* staat i. p. v. de aanvangsletter van het herhaalde woord, of wel, bij vocalisch begin, „ingeschoven" is, vergeleken met de uit het Turksch bekende versterkingen van adjectiva als b.v. *bom boš* (heelemaal leeg), *qap qara* (pikzwart) e.a. Allicht niet terecht. Goed is des schrijvers vergelijking van het Armenische verschijnsel met dat, hetwelk in de Nieuwperzische grammatica *'itbā'* genoemd wordt (voorbeelden o. a. bij Horn in Grundr. der Ir. Phil. I, 2, 196; Miller Sprache der Osseten p. 96) — get gaat zoowel in 't Armenisch als in 't Iranisch om *rijmwoorden*, waar op 't eerste woord een tweede, op zich zelf zonder beteekenis, gerijmd wordt, welke tweede woord dan dikwijls (in 't Iranisch tenminste niet altijd) met *m* begint. Wil men echter het Turksche verschijnsel met eene Indogermaansche formatie vergelijken, dan moet men het plaatsen, naast Idg. reduplicaties van het type gr. τονϑρύς (cf. Brugmann Grundriss II², 1, § 72) — maar dan niet met Brugmann de nasaal „dissimilatorisch aus Liquida entstanden" achten, maar houden voor eene sterke afsluiting der reduplicatiesyllabe — waarbij dan 't Turksch dikwijls labialen bezigt (*m* of *p*) maar ook wel *r* of *s*, b.v. *ter temiz* (kraakhelder) en *dos doghru* (kaarsrecht.) In elk geval moet men het Turksche verschijnsel als aanvangsreduplicatie opvatten, het Armenische als rijmvorming. p. 132. Np. *gazdum* („Skorpion"). Het is niet zeker uit te maken of de spelling met *k* dan wel die met *g* van het woord *každum* of *gaždum* de oorspronkelijke is. In het eerste geval heeft de eerste lettergreep natuurlijk niets met den stam van *gazīdan* te maken, maar met *kaž* = krom. p. 137. Het Indische werkwoord *sevate* behoeft R. V. X, 95, 8 niet noodzakelijk sexueele bijbeteekenis te hebben, ondanks de vertaling die Griffith van deze plaats geeft. D3 twee volgende citaten zijn echter beter gekozen. Men zoü hierbij nog Rām. 4, 21, 16 kunnen aanhalen.

Wat ten slotte het register aangaat, het valt te betreuren dat het in 't geheel niet volledig is. Waarschijnlijk was de bedoeling niet meer dan de voornaamste woorden te geven, maar het blijft jammer, daar het werk. dat zooveel belangrijk etymologisch materiaal bevat, nu veel minder gemakkelijk in 't gebruik is geworden.

Leiden. V. F. Büchner.

[1]) In dit verband is mij de plaats Kathāsaritsāgara I, 1, 29 (Brockhaus) opgevallen, maar ten eerste is het niet zoo heel duidelijk wat in dit vers precies bedoeld wordt, en ten tweede maakt het voorkomen van *ekasya* in den tweeden pāda het weer waarschijnlijk, dat *citram* ook hier zijne gewone uit het Indisch bekende beteekenis heeft.

Die Lieder der älteren Edda (Saemundar Edda) herausgegeben von **Karl Hildebrand,** völlig umgearbeitet von **H. Gering.** (Bibliothek der ältesten deutschen Literatur-Denkmäler VII Band). Vierte Auflage. Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922.

Wanneer van een boek een 4e druk verschijnt heeft de schrijver ongetwijfeld het recht te zeggen, dat het in een bestaande behoefte voorziet en uit het feit, dat Hildebrand-Gerings Edda-uitgave voor de 4e maal gedrukt wordt mogen we afleiden, dat het boek vaak gebruikt wordt en dat velen het eens zijn met de wijze waarop G. de tekst heeft uitgegeven. In de voorrede van de 2e druk trekt G. op nog al krasse wijze te velde tegen degenen. die een conservatieve tekstbehandeling verkiezen boven een sterk geëmendeerde en waar hij het noodig oordeelde, heeft hij dus tal van wijzigingen in de tekst aangebracht, waarvan zeer vele op metriese gronden. In deze nieuwe druk is hij op de eenmaal ingeslagen weg voortgegaan en voegt hij nog een reeks nieuwe emendaties bij het waarlik niet geringe aantal van de vroegere drukken; de meeste van deze veranderingen berusten weer op metriese overwegingen.

Gering gaat van een bepaald metries systeem uit, waaraan de meeste Edda-liederen, zoals ze in de codex regius zijn overgeleverd, niet beantwoorden en om deze reden worden nu allerlei woorden veranderd, of omgezet en worden er soms hele regels bijgedicht, wanneer een strofe niet de vereiste lengte heeft. Moet men nu om een metries systeem consequent door te voeren zo veel veranderingen aanbrengen als Gering doet, dan komt bij de lezer toch wel eenige twijfel op aan de juistheid van het systeem.

Maar moeten we bij het lezen van een oud handschrift niet eerst kijken, wat de overgeleverde tekst inhoudt, vervolgens zien of voor het juiste begrip van de inhoud een emendatie noodzakelik is en eerst dan voorzichtig een kleine verandering aanbrengen, wanneer we de overgeleverde tekst volstrekt niet kunnen verklaren. En wij

een conjectuur goed zijn, dan moet ook verklaard kunnen worden op welke wijze de foutieve lezing ontstaan is. Wanneer nu de interpretatie van de tekst geen moeilikheden oplevert, dan kunnen we uit de gegeven tekst een metriekleer opbouwen, maar we moeten niet een omgekeerde werkwijze toepassen en eerst een metries systeem vormen en naar dat systeem de gehele tekst gaan veranderen. Zeer zeker mag dat niet, wanneer voor een consequente toepassing van het systeem zoveel veranderingen nodig zijn als G. hier aanbrengt. Bovendien mogen we bij de dichters van deze Edda-liederen toch wel eenige individualiteit veronderstellen en mogen we niet verwachten, dat ze star aan een systeem vasthouden en hun telkens gaan verbeteren, wanneer ze dat niet doen. Strenge regels worden gewoonlik pas opgesteld wanneer de kunst al over haar hoogtepunt heen is, en eenzelfde maatstaf, die we aan de technies zo goed in elkaar sluitende skaldengedichten aanleggen, mogen we nog niet gebruiken bij de Edda-gedichten, die lang voor het verval van de noorse dichtkunst gemaakt werden.

Bij een bespreking van de 4e druk van deze Edda-uitgave kunnen we volstaan met te wijzen op eenige plaatsen, waar deze druk van de vorige verschilt.

Vafþrúfnism. 54.3 is overgeleverd hvat maelti Oþinn/ áđr á bál stigi/sjalfr i eyra syni. Gering leest: hvat maélti Baldri/áđr á bál stigi/ i eyra óþinn sjalfr. Het bezwaar tegen de overgeleverde tekst zal wel zijn, dat hier de 2e heffing allittereert met een opmaat en niet met de vereiste 3e heffing. Maar ook str. 19 alliteréert de opmaat, wanneer we tenminste de tekst van de cod. reg. behouden en het natuurlik rythme geen geweld aan doen: Frođr ertu nú gestr/far þú á bêkk jǫtuns. Grimnism. 13.2 en þar Heimdall/kveđa valda véum, wordt om formele redenen omgezet tot en þar Heimdall kveþa/vǫngum valda ok veum, hoewel de oorspronkelijke lezing een goede betekenis geeft. Zeer willekeurig is de verandering aangebracht Grimnism. 45. Overgeleverd is svipum hefi ek nú ypt/ fyr sigtíva sonum, G. leest in plaats van sonum, mǫgum De lezing van het handschrift is goed, allitteratie van de 3e en 4e heffing komt meermalen voor b.v. Volusp. 36,4, sǫxum oh sverđum/Slíđr heitir su, Háv. 75. 1 Veita hinn/er vaetki veit.

Zeer bedenkelik wordt het wanneer in de tekst staat Atlakv. 6: þat er vit aettima/annat slikt, en G. hiervoor leest þats vit jafnmikit/annat né hefþim. Zo'n overdichten van oude werken is toch niet geoorloofd, waarom moet hier de werkwoordsvorm hefþim staan en op welke manier zou de hier aangenomen oorspronkelike lezing in de foutieve veranderd kunnen zijn. Wil een emendatie goed zijn, dan moet het ontstaan van de fout ook gemakkelik verklaard kunnen worden.

M. i. is Gerings Edda-uitgave van waarde door het grote, soms wel eens te grote variantenapparaat.

Een droevig verschijnsel van deze tijd is, dat G. zich in zijn voorrede moet verontschuldigen, dat hij door de ongelukkige omstandigheden in Duitschland maar een beperkt deel van de buitenlandse litteratuur heeft kunnen raadplegen, maar verwonderlik is het toch, dat hij in de lange litteratuurlijst niet heeft opgenomen R. C. Boer Studiën over de Metriek van het Alliteratievers, van 1916, een werk dat zoveel moeilikheden op het gebied van Edda-metriek uit de weg ruimt.

Amsterdam. S. A. Krijn.

Jón Arasons religiøse digte, udgivne af **Finnur Jónsson.** (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. II, 2). København, Høst & Søn. 1918. (Pr. Kr. 1.75).

De periode van ca. 1350 — 1550 is een tijd van stilstand in het IJslandsche geestesleven. Het is de overgangstijd van de IJslandsche oudheid naar den nieuwen tijd, een soort IJslandsche middeleeuwen. De litteratuur is voor een belangrijk deel geestelijk, maar nieuwe gedachten stroomen niet toe. Naast deze poëzie bestaan de *rímur*, waarvan een belangrijk deel in een eenigszins eentonig metrum voor oude stoffen nieuwe belangstelling trachten te wekken. Tusschen de voor een deel anonyme geestelijke dichters van het tijdvak treden enkele namen eenigszins op den voorgrond. De belangrijkste dichter uit het begin der periode is Eysteinn A'sgrímsson, wiens *Lilja* eenige vermaardheid heeft; in het slot van het tijdvak is Jón Arason (1484 — 1550) de dichter, die het meest beteekent. De gedichten, die nog tot de 14e eeuw gerekend worden, zijn in de groote verzameling 'Den norsk-islandske Skjaldedigtning' uitgegeven; van latere werken, behalve dan een deel der *rímur*, is weinig gepubliceerd. De 5 overgeleverde gedichten van Jón Arason waren reeds in 1878 in het tweede deel der Biskupa sögur uitgegeven, maar deze uitgave voldoet niet aan de moderne eischen, en Finnur Jónsson, de beste kenner der IJslandsche literatuur, heeft dus een goed werk gedaan, door ze opnieuw in het licht te geven.

Groote originaliteit bezitten deze gedichten niet. De afstand in stijl en in gedachten-inhoud van Eysteinn is zeer gering. Maar zij zijn vooreerst merkwaardige getuigenissen voor het bewaard blijven van de oudere kunstvormen, en zij zijn van beteekenis voor de kennis der taal van de 16e eeuw. Aan de hand van het metrum, dat nog geheel bij de skaldenmetra aansluit, gaat de uitgever na, aan welke veranderingen de IJslandsche uitspraak in den tijd tusschen 1300 en 1500 heeft blootgestaan, en hij komt tot het besluit, dat de veranderingen niet zeer talrijk zijn, en dat met name de oude quantiteit nog geldt. Dit is een belangrijk resultaat voor de taalgeschiedenis. In andere opzichten zijn er nog al wat afwijkingen van het oude spraakgebruik, maar een deel van deze (bij voorbeeld de assimilatie in woorden als *jall*, *kall* voor *jarl*, *karl*) komen reeds veel vroeger voor. Vóór het einde der eeuw echter is de ontwikkeling van het Nieuw-IJslandsch in vollen gang. De uitgever vergelijkt de stagnatie tusschen 1350 en 1550 met die tusschen 1000 en 1200. Het leven der volken beweegt zich als dat der individuen in rhythmischen gang.

Er is aan het onderzoek van dat tijdvak nog veel te doen. Wat men het eerst noodig heeft, zijn goede uitgaven. Een lexicalisch hulpmiddel van beteekenis wordt het woordenboek van Sigfús Blöndal, waarvan de eerste helft voor eenige maanden verschenen is. Toch is dat voor deze periode juist ten gevolge van het gebrek aan uitgaven niet zoo rijk, als anders het geval zou kunnen zijn. Maar er wordt toch eenige aandacht gewijd aan de hoofdwerken van de 15e tot de 18e eeuw.

Amsterdam. R. C. Boer.

K. Bapp, Aus Goethes griechischer Gedankenwelt. Leipzig, Dieterich. 1921. (Pr. M. 20; geb. M. 24.50 en 34.50).

De vier opstellen, die de schrijver gemeend heeft, onder dezen titel te moeten publiceeren, zijn van zeer uiteen-

loopende beteekenis. Verreweg het belangrijkdst is het eerste. Goethe und Heraklit, waarin Prof. Bapp, na een niet al te diepzinnige, met citaten (maar niet uit Herakleitos!) doorspekte inleiding, die achtereenvolgens de beteekenis van Herakleitos, zijn leer en Goethes wijsgeerige opvattingen behandelt, aan de hand van een zeer uitgebreid materiaal de groote verwantschap van Goethe met den Griekschen denker kracht aan te toonen. Zijn methode daarbij is, om telkens naast één of meer der fragmenten van Herakleitos een reeks van verwante uitspraken van Goethe te plaatsen en alles hangt hier af van de selectie van het materiaal. En deze is over het algemeen zeer gelukkig te noemen, dank zij de buitengewoon groote belezenheid van den schrijver, die blijkbaar Goethe's werk zeer nauwkeurig kent. Toch zijn niet alle citaten overtuigend, ik noem er slechts enkele die onder hun rubriek min of meer misplaatst schijnen: Kreislauf der Elemente

„Was kann der Mensch im Leben mehr gewinnen,
Als dasz sich Gott-Natur ihm offenbare,
Wie sie das Feste läszt zu Geist verrinnen,
Wie sie das Geisterzeugte fest bewahre."

Der Gegensatz als Bedingung des Werdens

„Ich bin ein Mensch gewesen,
Und das heiszt ein Kämpfer sein".

Harmonie der Gegensätze

„Denn das Leben ist die Liebe
Und des Lebens Leben Geist"

Die Gottheit als personifizierter Logos

„Wer darf ihn nennen
Und wer bekennen: Ich glaub' ihn? ....
Nenn's Glück, Herz, Liebe, Gott!
Ich habe keinen Namen dafür. Gefühl ist alles".

Unsterblichkeit der Besten

„Und so lang du das nicht hast,
Dieses: Stirb und werde!
Bist du nur ein trüber Gast
Auf der dunklen Erde".

Maar dat zijn kleinigheden en in hoofdzaak is de schrijver er zeer goed in geslaagd, de wereldbeschouwingen der beide denkers in hun onderling verband duidelijk te maken en hun congenialiteit aan te toonen.

Is dus het eerste opstel een waardevolle bijdrage tot onze kennis van Goethe als wijsgeer, het tweede, Goethes archäologische Arbeiten, heeft m.i. voor niemand eenige beteekenis, voor den archaeoloog niet, omdat Goethe's meeningen totaal verouderd zijn, voor hem, die Goethe bestudeert, niet, omdat het hem om het even kan zijn, hoe deze zich de reconstructie van Polygnotos' muurschilderingen in de λεσχη der Knidiërs te Delphi voorstelt en of, volgens hem, de koe van Myron een kalf zoogt. En tot hetzelfde genre van ietwat geestlooze Goethe-philologie behoort ook het opstel Goethe und Euripides, dat hoofdzakelijk gewijd is aan diens reconstructie van de tragedie Phaethon.

Van meer belang is het laatste hoofdstuk, Goethe und die homerische Frage, dat ons althans een duidelijk beeld geeft van Goethe's aarzelende houding en afwisselende opvattingen ten opzichte van deze crux der klassieke philologie.

Alles tesamen genomen, komt het mij voor, dat het werkje van Bapp slechts een zeer beperkten kring van lezers zal vinden, en deze slechts zeer betrekkelijk zal bevredigen.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

P. de Nolhac, Ronsard et l'humanisme. (Bibl. de l'École des Hautes Etudes 127). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 35).

Wie de lijst van werken over de Oudheid en de Renaissance, door P. de Nolhac van 1883 tot 1921 in het Fransch en het Italiaansch uitgegeven, nagaat, zal ongetwijfeld eerbied gaan koesteren voor zooveel en zoo lang volgehouden werkkracht. Maar een nadere bestudeering van het werk van dezen Franschen geleerde doet pas de waarde beseffen van zijn bewondering-afdwingende wetenschap, zijn buitengewoon grondige documentatie, zijn voortreffelijk combineeringsvermogen en zijn onvermoeiden speurzin, die de Fransche literatuurgeschiedenis met steeds nieuwe vondsten verrijkt.

Het behandelde onderwerp was den bewerker waardig. Een hoogst belangrijke letterkundige periode vormt de zestiende eeuw in het algemeen, de tweede Fransche Renaissance in het bijzonder. 't Is de prachtige herleving van het humanisme, dat als een breede stroom over West-Europa golft, eerst den opbloei der Neo-Latijnsche literatuur veroorzaakt en dan zich uitstort in de nationale letterkunde. Ronsard is een van die geniale figuren, die na eerst de geheele antieke cultuur, met die van Italië als voortzetting, in zich te hebben opgenomen, ze uitdrukt en vastlegt in oorspronkelijke Fransche verzen. „Le gentilhomme vendômois, zegt De Nolhac terecht (*Préface*. VIII), qui prit ses meilleurs amis parmi les rimeurs et les professeurs de grec, est une des figures les plus originales de notre littérature". Reeds de omvangrijke werken van Chamard, Laumonier, en anderen, bewijzen welk een onuitputtelijk veld van onderzoek zich in de Pléiade voor de wetenschap uitstrekt. De geleerde schrijver van *Ronsard et l'humanisme* boort een nieuwe ader aan. Terwijl Laumonier, om ons tot den leider der Pléiade te bepalen, in zijn *Ronsard poète lyrique* de antieke bronnen naspeurt, waaruit deze dichter geput heeft, en van de personen en de gebeurtenissen verhaalt, waardoor hij werd geïnspireerd, leidt De Nolhac ons in in de humanistische omgeving van Ronsard, en toont ons aan in welke relatie hij stond tot de groep van geleerde Fransche en vreemde philologen die de Grieksch-Romeinsche oudheid geestdriftig doorvorschten. Tot de verbreiding van zijn roem strekte ongetwijfeld deze omgang, en de humanistische poëzie, door middelmatige, maar ook door voortreffelijke kunstenaars beoefend, „créa par avance un public pour l'école nouvelle, lui recruta des lecteurs dans toutes les parties de la nation et facilita sa besogne d'enrichir notre langue du meilleur héritage de la double antiquité" (*Préface*, IX). Tevens geeft De Nolhac een aantal Latijnsche gedichten van Ronsard en zijn Latijnsche satire-in-proza op Paschal, die een nieuw licht werpt op een letterkundigen twist waarvan tot dusverre slechts enkele gegevens voorhanden waren.

Italiaansche dichters als Petrarca en Bembo hadden het voorbeeld gegeven van een gelijktijdige beoefening

der Latijnsche en der nationale dichtkunst. Dolet en Budé waren denzelfden weg gegaan. Salmon Macrin en Theodorus Beza hadden zich verdienstelijke Latijnsche poëten betoond. Heel een neo-classieke literatuur was ontstaan in de eerste helft der zestiende eeuw. Ronsard leidde deze letterkundige beweging in nationale banen: „Ronsard a renouvelé de fond en comble la matière et la forme, l'inspiration et le vocabulaire de notre poésie" (De Nolhac, 6). Daartoe stelde hem slechts in staat een grondige studie der classieke literatuur waarmee eerst Claudio Duchi, de geheimzinnige „Seigneur Paul", toen Lazare de Baïf hem in kennis bracht. Hij bewonderde de neo-Latijnsche lyriek van Johannes Secundus, de classieke voorbeelden door dezen gevolgd, en de Italiaansche humanisten van wier gedichten in 1548 een verzameling werd uitgegeven. In 1560 publiceerde Léger du Chesne een Latijnsche bloemlezing waarin, naast de verzen der Italianen, die van Franschen waren opgenomen.

Die Fransche humanisten: Michel de l'Hospital, Du Bellay, Dorat, Turnèbe, zijn vrienden van Ronsard. Zij behooren tot de „groupe littéraire" welke zich bij den vroeg-gestorven Jean de Brinon vereenigt. Marc-Antoine de Muret schrijft een voortreffelijk commentaar op de *Amours* van Ronsard die niet, zooals zijn *Oden*, voor het geleerde, maar voor een grooter publiek zijn bestemd. Geen oorspronkelijkheid van gedachte, maar de kunstige vorm bekoorde in deze gedichten, waarin de onderscheidenste elementen harmonieus waren bijeengevoegd. De Latijnsche dichters Catullus, Tibullus, Propertius leverden hem, met de Italiaansche Petrarquisten, den bouwstof. Veel beter dan de Middeleeuwsche bewonderaars van Ovidius wist Ronsard in den geest der Oudheid door te dringen. Vergilius staat het hoogst bij hem aangeschreven, hoewel Horatius' invloed op hem van der jeugd af het grootst is geweest. Hij vereert Horatius naast Pindarus om den kunstrijken strofenbouw zijner gedichten, die dichtkunst met muziek verbindt. De verzen van Ronsard, worden door Claude Goudimel en Roland de Lassus van melodieën voorzien. Zoowel de inhoud als de vorm der poëzie van Horatius moest trouwens den sensueel-aangelegden Franschen dichter bekoren: „S'il imite Horace dans le détail par exercice littéraire, s'il cherche à l'égaler par virtuosité, il lui fallait une sympathie instinctive et profonde pour s'assimiler si aisément les préceptes de sa morale; il partageait assurément, par avance, sa conception du bonheur et jusqu'aux formes de sa mélancolie" (33).

Ronsard leerde de Grieksche poëzie kennen in het huis van Lazare de Baïf, wiens zoon Jean-Antoine door Dorat werd onderwezen. Interessante bijzonderheden vermeldt De Nolhac over de methode die Dorat in zijn lessen volgde en waarbij de vertaling van een Griekschen tekst als de Hecuba van Euripides het uitgangspunt vormde. De Latijnsche poëzie deed Ronsard de Grieksche beter verstaan, deze stelt hij boven de andere, de liefde tot de Grieksche kunst bracht hem ertoe zijn roeping als dichter te volgen en het Fransche hof te verlaten, en Pindarus werd zijn ideaal. Ook hier wees Italië sedert 1513 den weg. De Pindarische oden van Luigi Alamanni waren in 1532 verschenen, die van Ronsard zagen het licht in 1550, voorafgegaan door de Pindarische oden in Latijnsche verzen van Dorat. Met hen werd de Fransche poëzie, ondanks hier-en-daar-onhandige adaptatie, tot aanmerkelijk hooger peil opgeheven.

Dorat was hier de geestelijke leider, door een gansche dichtergroep gevolgd en bewonderd. Van hun geestdrift getuigt een gedicht van Ronsard: *Les Bacchanales ou le folastrissime voyage d'Hercueil*, op welken tocht Dorat een Latijnsche ode dicht, door De Nolhac gepubliceerd. De meester nam trouwens gaarne deel aan de uitspanning zijner leerlingen, zooals hij vol belangstelling hun studiën volgde. In zijn lessen doet hij de Grieksche wijsheid waardeeren, niet minder dan de Grieksche verskunst. Homerus' gedichten worden allegorisch opgevat en als zoodanig behandeld. Maar niet enkel Pindarus en Homerus, al de schatten der Grieksche poëzie stalt hij uit voor de weetgierigheid der jonge poëten. „Il guidait avec la même aisance ses auditeurs vers des œuvres de ton très différent, abordant un jour Sophocle et le lendemain Théocrite, traduisant pour eux tantôt une tragédie entière, tantôt le recueil d'un petit poète, les initiant à des auteurs difficiles comme Éschyle ou Aristophane, éclaircissant devant eux maint passage qu'ils n'eussent jamais compris sans ses lumières, en même temps qu'il résolvait pour lui-même de menus problèmes innombrables contenus dans des textes encore mal établis" (74—75). Zijn autoriteit als philoloog wordt algemeen, ook in de Nederlanden, door mannen als Willem Canter en Johan Fruytiers, erkend; Henri Estienne en Denys Lambin stellen hem met Adrien Turnèbe op dezelfde lijn; zijn Latijnsche verzen zijn overal in de dichtbundels zijner leerlingen verspreid.

Of bij de studie der Grieksche dichters steeds met oordeel des onderscheids te werk gegaan werd? Ronsard bewijst het tegendeel: „Le maître de la Pléiade a bien étudié d'abord, et assurément avec une déférence marqué, Homère et Pindare; mais, à toutes les époques de sa carrière, il donne une place considérable et surprenante aux Alexandrins, même à ceux d'entre eux qui n'ont d'autres titres que la préciosité de leur style ou la bizarrerie de leur sujet. L'abondante production de la décadence hellénique est traitée par lui avec une piété qui nous semble manquer de discernement" (85—86). Dorat's liefde voor Lycophron's *Cassandra*, te Bazel met een Byzantijnsch commentaar van Tzetzes verschenen, door Willem Canter en Joseph Scaliger in 't Latijn vertaald, is in dat opzicht opmerkenswaard.

Overmaat van geleerde toespelingen in Ronsard's eerste werk getuigen evenzeer van gebrek aan juist waardeeringsvermogen. Zelfs de *Amours*, schoon voor de dames bestemd, zijn er mee overladen. Maar hier komt Muret zijn vriend te hulp. En de kunst om al deze geleerdheid in Fransche verzen te verwerken gaf technisch voordeel; ze droeg er toe bij het Fransche vers leniger en krachtiger te maken.

Opeenvolgende uitgaven van de Grieksche lyrische dichters houden Ronsard's bewondering gaande en vormen zijn talent. Theocrites heeft met Vergilius zijn smaak voor het natuurleven ontwikkeld. Callimachus bekoort hem door den glans zijner hymnen. Anacreon, met Alexandrijnsche imitaties aangevuld, door Henri Estienne uitgegeven, door dichters en geleerden ongeduldig verbeid, wordt terstond populair bij de Pléiade en inspireert, met de kleinere Grieksche poëten, waarvan Turnèbe een uitgaaf bezorgde, de *Folastries* van Ronsard. De neo-

Latijnsche dichters Marullus, Sannazar, Navigero, Flaminio, versterken dien invloed. Alles verraadt de buitengewone belezenheid van dezen Renaissance-dichter. Hij verzamelt en vergelijkt handschriften, doorzoekt bibliotheken, vooral die des Konings te Fontainebleau, die van Henri de Mesmes, De Thou, de Huraults, beschikt zelf over een uitgebreide boekerij. Vooral hier vertoont Ronsard zich onder een geheel nieuw aspect en brengt De Nolhac verrassende bijzonderheden aan het licht.

„Een goed dichter behoort een goed humânist te zijn," was de stelregel dien de Pléiade in toepassing bracht. Ronsard verwierf als humanist zelfs groot gezag. Wanneer Nicolas Goulu dingt naar den leerstoel in het Grieksch, door zijn schoonvader Dorat aan het Collège Royal opengelaten, wordt Ronsard uitgenoodigd met andere dichters en geleerden een aanbeveling te schrijven. Aan het hof ontmoet hij Pierre Danès en Jacques Amyot, maarschalk Strozzi, den vertaler in 't Grieksch van Caesar's Commentaren, in de stad George Buchanan en Antonio de Gouvea. Muret, wiens humanistische loopbaan in Frankrijk en Italië De Nolhac uitvoerig behandelt, was zijn vriend, evenzoo Turnèbe, Lambin, Vaillant de Guélis, Passerat, Jean Mercier, Ramus, waarover de schrijver ons nader inlicht. Velen hunner verzamelen zich in de woning van Jean de Morel, den leerling van Erasmus, den beschermeling van Catharina de Médicis. Hier maakt Ronsard kennis met Michel de l'Hospital, den toekomstigen Franschen kanselier. Drie dochters, Camille, Lucrèce en Diane, blinken er uit door schoonheid en geleerdheid: haar leermeester, de Gentenaar Carolus Utenhove, die negen talen kende, waaronder Hebreeuwsch en Chaldeeuwsch, wekt de bewondering der Parijzenaars. Het huis is een middelpunt dat buitenlandsche geleerden aantrekt. Jean de Morel geeft den schrijver aanleiding de belangrijke episode te behandelen waarin Mellin de Saint-Gelais aan het hof de verzen van den jongen dichter bespottelijk tracht te maken, maar door Marguerite de France, hertogin van Berry, en Michel de l'Hospital op zijn nummer gezet wordt. De l'Hospital bewerkt de verzoening tusschen beide dichters; door bemiddeling van De Morel geeft hij Ronsard den diplomatieken raad, zijn hoogdravenden, geleerden stijl door losser toon te vervangen en zich met Lancelot de Carle en Saint-Gelais te verstaan, „qui mihi videntur palinodiam canere", zooals de Fransche hoveling schrijft.

Onder de Fransche humanisten die tot Ronsard in betrekking staan, vermeldt De Nolhac Scévole de Sainte-Marthe, Pierre des Mireurs, die de *Folastries* tegen Beza, Florent Chrestien, Jacques Grévin en anderen verdedigt, — Etienne Forcadel, Jean des Caurres, Pontus de Thyard, Joseph Scaliger. De maar van den dichter verbreidt zich aan het hof van Maria Stuart en Elizabeth van Engeland, in Savoie, waar hertogin Margaretha Emmanuel Philibert heeft gehuwd, in Polen met Jan Kochanowski, in Hongarije met Andraeas Dudith Sbardellat, in Nederland met Jan van der Does, de gebroeders Canter, Utenhove. We komen hier tot een gedeelte van De Nolhac's werk dat voor de Nederlandsche letteren van rechtstreeksch belang is en voor uitbreiding vatbaar. In den bundel van den eersten Nederlandschen Renaissance-dichter Lucas de Heere komt een sonnet voor, waarin de Gentsche schilder Carolus Utenhove raadt zijn Latijnsche en Fransche verzen uit te geven. De Heere bracht eenige jaren te Parijs door in dienst van Catharina de Médicis en vertaalde gedichten van Marot, Saint-Gelais en Ronsard. Utenhove, zijn vroegere stadgenoot, was voor hem de aangewezen persoon om hem in te leiden in het letterkundig milieu waarin hij verkeerde. Dit feit preciseert de betrekkingen tusschen Nederlandsche en Fransche Renaissance-dichters, waarvan het dichtwerk van Jan van der Noot, Janus Douza, Jan van Hout en van den Nederduytschen Helicon de vrucht is. Duitschland neemt met Paul Melissus, Italië met Castelvetro, Chiabrera, Delbene, Speroni, Pinelli deel aan de verbreiding van Ronsard's invloed en reputatie.

Ronsard bracht zijn laatste dagen door in een woning van Baïf, niet ver van het collège de Boncourt, waar zich de „Académie de poésie et de musique" vereenigde en waar zich later om den grooten dichter Jean Dorat, zijn vroegere leermeester, Budé, Baïf, Belleau en Galland groepeerden. Daar werd ook, bij zijn dood, de plechtige lijkdienst gevierd. Jacques Velliard en Georges Crichton hielden er een Latijnsche lofspraak op den gestorven dichter, men bracht een requiem van Jacques Mauduit ten gehoore en Du Perron sprak een Fransche lijkrede uit. De humanisten van Boncourt droegen in den *Tombeau de Ronsard* hun aandeel bij.

Ondanks het feit dat Ronsard de neo-Latijnsche poëzie in zijn *Discours sur la poësie héroïque* als antinationaal veroordeelde, heeft ook hij aan de Latijnsche Muze hulde gebracht. Zijn *Elogium Petri Paschasii* is een belangrijk historisch document tegen den „Cicéronien de la Brigade", Pierre Paschal die, na de belofte in een Latijnsch geschiedschrift den roem zijner vrienden te zullen verkondigen, van alle kanten verheerlijkt werd, aller verwachtingen teleurstelde, en zelf zich tot „historiographe du roi" benoemd zag. De beschouwingen, aan dezen Gasconjer gewijd, vullen het laatste deel van De Nolhac's studie, die over den persoon in kwestie het juiste licht werpt. De schrijver behandelt er uitvoerig een episode uit de geschiedenis der Pléiade die tot nu toe vrij wel in 't duister gebleven was. Met de rijkgedocumenteerde verhandelingen over Dorat, den invloed der Grieksche lyriek en van Homerus op Ronsard, diens philologischen arbeid, betrekkingen tot de groote humanisten der Renaissance, Italianen, Franschen en Nederlanders, tot de familie De Morel, tot Saint-Gelais, vormt de publicatie en bespreking van dit Latijnsche werk van den grooten dichter een uitnemende bijdrage tot de geschiedenis der Fransche letterkunde en van het humanisme in Italië en West-Europa, waarmee De Nolhac zijn reeds lang gewonnen reputatie heeft gehandhaafd en doen toenemen.

Rotterdam. S. Eringa.

H. Cordier, Histoire générale de la Chine et de ses relations avec les pays étrangers depuis les temps les plus anciens jusqu'à la chute de la dynastie mandchoue. 4 vols. Paris, Geuthner. 1920—1921. (Pr. frs. 100).

Je crois qu'il sera admis sans peine par la plupart des savants que, généralement parlant, l'histoire de la Chine leur est un livre à sept sceaux. Quelques spécialistes sont bien au courant de certains faits et connaissent certaines périodes de cette histoire, mais, à moins que je ne me trompe, il n'y a que relativement très peu qui ont des notions exactes sur le développement et la signifi-

cation de la civilisation chinoise. Il n'est pas étonnant qu'il en soit ainsi. Pendant longtemps l'histoire de la Chine n'a pas paru être liée d'une manière intime à l'histoire du reste du monde et il a pu paraître possible d'étudier, même de comprendre, la marche des évènements tout en plaçant en dehors de son attention immédiate le sort d'un quart de la population du monde. Même un savant aussi moderne que Renan n'a pas hésité d'écrire dans la préface de son Histoire du peuple d'Israël :

„Pour un esprit philosophique, c'est-à-dire pour un esprit préoccupé des origines, il n'y a vraiment dans le passé de l'humanité que trois histoires de premier interêt : l'histoire grecque, l'histoire d'Israël, l'histoire romaine. Ces trois histoires réunies constituent ce qu'on peut appeler l'histoire de la civilisation, la civilisation étant le résultat de la collaboration alternative de la Grèce, de la Judée, et de Rome" [1]).

Cette phrase ne pourrait pas être écrite maintenant. Ces dernières décades ont amené des découvertes nombreuses sur les relations anciennes de la Chine avec le reste du monde qui ont ouvert une toute nouvelle perspective. Le cadre de l'histoire générale a été enlargi d'une manière tout-à-fait remarquable. Des sources chinoises ont versé une nouvelle lumière sur plusieurs questions fâcheuses de l'histoire de l'Asie centrale, et nous savons aujourd'hui que les Chinois eux-mêmes n'ont pas été si imperméables aux influences étrangères que nous ne l'avions cru. D'autre part, il paraît bien que la tendance de l'histoire du monde se dirige une fois de plus vers un nouveau centre, et les pays d'Extrême-Orient commencent à se détacher clairement dans toute image du futur qu'on tâche de se former. Ainsi c'est le futur aussi bien que le passé qui tirent notre attention vers l'histoire de ce grand empire asiatique qui présente un récit ininterrompu pour une periode d'à peu près trois mille ans.

Voilà pourquoi l'histoire nouvelle de M. Cordier mérite plus qu'un regard passager. Le besoin d'un nouvel ouvrage de ce genre existait sûrement, des ouvrages antérieurs comme Boulger, History of China, étant tous plus ou moins perimés. Il n'y avait pas encore d'histoire générale de la Chine qui incorporait les nombreux faits nouveaux mis au jour récemment, et qui faisait justice aux vues des savants modernes. Pour cette tâche nul ne fut mieux qualifié que M. Cordier. Pendant toute une vie rédacteur du T'oung Pao, la périodique à laquelle les Sinologues les plus distingués ont contribué régulièrement, auteur de la grande Bibliotheca Sinica et d'autres ouvrages semblables sur le Japon et l'Indo-chine, depuis plusieurs années il n'a laissé aucune publication importante échapper à son attention. De plus, comme historien il a gagné une réputation bienfondée par la publication de plusieurs volumes importants sur les Relations de la Chine avec les Pays Occidentaux et par ses soins pour l'édition des grands voyageurs de la période mongole comme Marco Polo et Odoric.

Malgré les recherches fructueuses de ces dernières années, notamment de savants tels que M. Chavannes et M. Pelliot, les difficultés qu'il y a pour quiconque veut écrire une bonne histoire de la Chine sont encore bien grandes. La masse des matériaux en Chinois est énorme, mais la plus grande partie n'a pas encore été rendu accessible. Des parties fragmentaires seulement des 24 Histoires Dynastiques ont été traduit. M. Chavannes qui avait entrepris la traduction du Che-ki (史記) de Se-ma Ts'ien (司馬遷), où l'on trouve l'histoire de la plus haute antiquité jusqu'à l'an 122 avant notre ère, a été prévenu par une mort prématurée d'achever cette tâche gigantesque. Pourtant son ouvrage, tel qu'il est, représente une contribution d'une valeur immense à la connaissance de l'histoire ancienne et il serait à désirer que toutes les périodes de l'histoire chinoise eussent été étudié tellement à fond. Malheureusement, tout en admettant que beaucoup a été fait, rien est moins le cas.

Il existe depuis longtemps une traduction de la grande histoire de la Chine, le T'oung Kien Kang Mou (通鑑綱目) qui est une abréviation par Tchou Hi (朱熹), (1130—1200), le grand philosophe de la dynastie Soung (宋), d'un ouvrage antérieur, le Tseu Tche T'oung Kien (資治通鑑), écrit par Se-ma Kouang (司馬光) (1018—1086). En 1777—1780 une traduction française du T'oung Kien Kang Mou par le père de Mailla fut publiée en 11 volumes en 4°. Divers savants chinois l'avaient continué jusqu'à la période mongole et à l'aide d'autres ouvrages chinois de Mailla arriva à compléter l'histoire jusqu'à son temps.

Depuis lors l'ouvrage du père de Mailla est resté la base de toutes les histoires de la Chine écrites par les Européens. Il n'est pas sans défauts. Ce n'est pas, à strictement parler, une traduction, mais plutôt une adaptation en style élevé et rhétorique comme on l'aimait au 18me siècle. Son contemporain, le père Gaubil, cité par M. Cordier [1]), en dit: „il y a dans cette version bien des articles à retoucher, et plusieurs qui demandent de la critique. Cet ouvrage a été fait un peu trop vite, et il aurait dû être mieux examiné en Chine . . . ."

En effet, il doit être regretté que M. Cordier ait fait cet ouvrage la base de son histoire. Il est vrai qu'il l'a enrichi et corrigé avec tout le trésor de sa vaste connaissance, mais trop souvent, sur bien des pages, il se contente de résumer et de citer textuellement la version du père de Mailla. M. Cordier ne paraît nullepart avoir consulté le texte chinois. S'il avait fait cela, la tâche, certes, aurait été laborieuse, mais la valeur du livre aurait augmenté considérablement. A présent ces parties du livre où de Mailla est cité comme autorité et où aucun savant moderne n'a conduit des recherches indépendantes, ne peuvent être acceptées que sous réserve.

Cependant, ce qui est pire encore, c'est que la méthode chinoise de traiter l'histoire a laissé son empreinte évidente sur tout l'ouvrage. Sans doute, il faut l'admettre, à l'état actuel de la Sinologie, on ne saurait pas l'éviter tout-à-fait et il serait injuste d'exiger une histoire sur le plan de nos grandes histoires européennes. Pourtant on n'aurait pas dû suivre de si près la manière chinoise de donner l'histoire dynastique. De plus, par trop souvent, il paraît que les hommes et les choses sont jugés à travers les yeux du rédacteur du T'oung Kien Kang Mou. Or, ce rédacteur fut Tchou Hi, le chef des lettrés conser-

[1]) Cité par Cordier. I. p. 39.

[1]) I. p. 52.

vateurs et son jugement sur les hommes et les évènements n'est certainement pas toujours celui d'un historien qui est „au dessus de la mêlée". Pourtant les opinions de M. Cordier semblent avoir subi une influence considérable de l'attitude orthodoxe de Tchou Hi. Voir p.e. son jugement sur les réformistes de la dynastie des Soung tels que Wang Ngan-che (王安世) et Ts'ai King (蔡京) qui sont traités de maléfacteurs[1]), entièrement dans l'esprit de Tchou Hi, mais pas, à ce qu'il me semble, dans un vrai esprit historique.

Ce point de vue officiel, mais étroit, ne donne pas une perspective très large. Tous les évènements, grands ou petits, sont sur le même plan et l'on voit très peu du développement des causes réelles de progrès et de décadence. C'est pourquoi la lecture de l'histoire de plusieurs siècles est d'une grande monotonie. M. Cordier lui-même s'en plaint. „On ne peut s'empêcher," dit-il, „de remarquer la monotonie de cette histoire de la Chine telle que nous la présente le T'oung Kien Kang Mou. Les faits, qu'il s'agisse de luttes locales ou d'évènements décisifs, sont présentés sur un même plan avec le même luxe de détail, et la même surabondance de discours. Il semblerait que pendant toute sa durée l'empire chinois n'ait connu que des guerres; le développement de sa civilisation, son commerce, son industrie, son histoire administrative, le mérite de sa littérature sont à peu près passés sous silence et à lire par exemple la chronique de la dynastie des Soung on ne se douterait pas que c'est une des périodes les plus brillantes de la poésie chinoise, l'âge du historien Se-ma Kouang et du philosophe Tchou Hi, dont les noms sont cités mais sans que l'on ait fait ressortir l'importance de leur oeuvre." [2]).

On ne saurait pas dire mieux. Mais on se demande, si M. Cordier admet que toutes ces choses-là sont de véritable histoire, pourquoi a-t-il fait si peu pour donner à ses lecteurs une impression plus nette de leur signification et de leur beauté? A cette littérature vantée de la dynastie des Soung il dévoue exactement *trois* pages [3]), tout en ne comptant pas une page sur le système philosophique de Tcheou Touen-yi (周敦頤) avec son T'ai Ki (太極), qu'il place d'une manière assez étrange dans une discussion des idées originales du Livre des Changements, le Yi King (易經).[4]) Pour la fameuse dynastie des T'ang (唐), plus riche qu'aucune autre en grands poètes, deux pages sur la littérature sont jugées suffisantes.[5]) La dynastie des Han (漢) qui possède plusieurs auteurs intéressants et dans laquelle le canon confucéen a été fixé, n'a qu'une page dévouée à sa littérature. Comment pourrait-on de cette manière faire justice à l'un des fruits les plus riches de la culture chinoise?

Voici donc le défect sérieux de l'ouvrage de M. Cordier. En suivant de près son modèle franco-chinois, il raconte avec la plus grande précision et avec lucidité l'histoire

[1]) II. pp. 118, 120, 121, 126.
[2]) II. p. 180.
[3]) II. pp. 180—183.
[4]) I. p. 60.
[5]) I. pp. 548—550.

qui se répète toujours des dynasties qui prospèrent et tombent en décadence, des empereurs sages (qu'ils sont rares!) et sots, des ministres loyaux et traîtres, même les petites dynasties reçoivent pleine attention, mais les choses de l'esprit, *autant qu'elles sont purement chinoises*, sont traitées d'une manière très insuffisante.

Certes, quelques efforts ont été fait. Les deux grandes religions d'origine purement chinoise, le Confucianisme et le Taoisme, ne sont pas passées sous silence. Dans le premier volume environ 40 pages traitent de leur origine et de leur doctrine. Pourtant ce chapitre est une désillusion. L'origine des livres classiques[1]) et la part de Confucius dans leur fixation est traitée d'une manière très négligente. La question fâcheuse quelle a été la religion ancienne des Chinois et jusqu'à quel point l'interprétation orthodoxe de Tchou Hi correspond aux faits historiques, n'est pas même relevée. Pas un mot n'est dit des tendances taoistes qui pendant la dynastie des Han ont influencé le canon confucianiste. Plus superficiel encore est le traitement du Taoisme. Il me semble que chaque lecteur admettra facilement la conclusion à la fin du chapitre, qu'on est frappé d'étonnement que le Taoisme vulgaire a pu se développer de la doctrine pure et élevée de Lao Tseu (老子). Tout étonnant que le développement du Taoisme moderne puisse être, pourtant il n'est pas tombé du ciel comme un miracle tout fait!

Parfois on souhaiterait que M. Cordier eût moins lu. Il ne résiste guère à la tentation de citer et de donner les différentes opinions de plusieurs savants européens. Même des célébrités du 18ème siècle reparaissent en scène assez souvent. C'est que le bibliographe dans l'auteur l'emporte de temps en temps sur l'historien.

Parmi les omissions curieuses une des plus frappantes est le silence presque complet sur l'art chinois. Je n'ai pas rencontré p.e. le nom d'un seul peintre chinois, pas même des noms retentissants comme Kou K'ai-tche (顧愷之) ou Wou Tao-youen (吳道元). Aussi on s'étonne de trouver subitement un chapitre intitulé: La sculpture sous les Wei. L'explication cependant me semble assez simple. Cette période intéressante de l'art chinois se trouve avoir été étudié surtout par des Sinologues français, collègues de M. Cordier, et, de plus, l'influence Graeco-Indienne (Gandhara) peut être tracée dans cet art. Et c'est ici que M. Cordier se retrouve chez soi. Si dans des choses purement chinoises on ne peut le regarder que comme un bibliographe qui, malgré sa vaste lecture, est resté plus ou moins étranger aux sujets qu'il traite, dans tout ce qui concerne les relations de la Chine avec les pays étrangers on devine la main du maître. Aussi c'est bien ici qu'il faut chercher la valeur réelle de ces volumes et l'on doit mettre l'accent sur la seconde moitié du titre: .... „et de ses relations avec les pays étrangers."

Ceci seulement justifie les proportions du livre. A partir de la seconde partie du vol. II, où l'histoire des Mongols commence, c'est surtout l'histoire des relations de la Chine avec le monde extérieur, et déjà dans les

[1]) A la page 150, probablement par une erreur typographique, la division en 4 livres du Che King (詩經) est attribuée au Li Ki (禮記).

premiers volumes beaucoup d'attention est donnée à ce sujet. Il y a des récits excellents des grandes expéditions vers l'Ouest pendant la dynastie des Han par Tchang K'ien (張騫) et Pan Tch'ao (班超). De même il y a beaucoup d'information sur les relations intéressantes avec plusieurs peuples de l'Asie centrale depuis la dynastie des T'ang, surtout en connection avec les religions étrangères, le Bouddhisme [1]), le Nestorianisme et le Manichaeisme. Les grands voyageurs bouddhiques comme FaHien (法顯), Hiouen Tsang (玄奘) et d'autres ont un chapitre special à eux. Les voyageurs de la période mongole ont même trois chapitres — et je n'y trouve rien à redire. Tout ceci est bien intéressant et M. Cordier y trouve l'opportunité de faire ressortir sa connaissance des découvertes récentes. Seulement on éprouve sérieusement la manque de cartes et de diagrammes qui se fait sentir plus ou moins par tout le livre. Rien n'explique aussi bien qu'une bonne carte et dans la galaxie des peuples qui ont paru et disparu dans les grandes plaines asiatiques il aurait été très désirable de montrer leurs différents territoires et de marquer les routes suivies par les grands explorateurs. De petites cartes de la Chine auraient été aussi très utiles, montrant l'accroissement de l'Empire et les centres du gouvernement changés tant de fois [2]).

Les relations étrangères dans les temps modernes sont traitées pleinement. Une série spéciale de chapitres dans le IIIième volume raconte en grand détail l'arrivée en Chine des marchands Portugais, Espagnols, Anglais et Hollandais. Des lecteurs hollandais seront intéressés en lisant que M. Cordier considère nos ancêtres en somme un peu pires que les autres aventuriers. „Si l'on peut admirer l'esprit d'entreprise des premiers navigateurs hollandais, il faut bien reconnaître qu'ils étaient conduits exclusivement par une idée de lucre ; aucun désir de gloire dans ces expéditions lointaines, aucun idéal, mais l'espérance d'un résultat appréciable en bonne monnaie ; les Portugais n'avaient pas cherché à créer un empire aux Indes, quelques comptoirs bien placés sur la côte pour y diriger leurs opérations commerciales leur suffisaient ; les Hollandais ne leur cédèrent en rien dans leur âpreté au gain et jamais nous ne voyons dans leurs conseils de direction percer une idée noble ou simplement désintéressée ; ils sacrifient tout, amis comme ennemis, même la religion comme ils l'ont fait au Japon en foulant aux pieds des crucifix, pour ménager leur crédit. L'histoire coloniale des Hollandais est une belle page de l'histoire du développement commercial de l'Europe, mais une vilaine page de l'histoire de l'humanité."

Soit! On ne peut pourtant pas s'empêcher de se demander si les Portugais, dont M. Cordier, étant Français, admire dûment le désir de „gloire", ont vraiment été plus noble compagnie !

La seconde partie du IIIième et tout le IVième volume traitent de la dynastie Mandchoue et des relations avec l'Occident. Ici M. Cordier se trouve sur un terrain qu'il a déjà traversé en grande partie autrefois. Personne s'imaginerait de nier qu'ici l'auteur est une autorité. Pourtant on voudrait bien qu'il eût un style moins lourd et un peu plus de l'esprit philosophique qui demande chaque fois : pourquoi ceci, pourquoi cela ? Plusieurs de ces questions de l'histoire chinoise ne peuvent pas encore être répondues, mais n'est-il pas étrange que la plus grande question de toutes n'est pas même posée dans toute cette histoire de 4 volumes, c.à.d. pourquoi la civilisation chinoise s'est-elle arrêtée ? Aussi n'est-il pas étonnant que le récit du mouvement réformiste et révolutionnaire est des moins réussis.

Cependant il ne faut pas exiger plus qu'on ne donne. Nous devons sans doute être reconnaissants pour ce que nous avons reçu. D'autres livres comme celui du P. Wieger, le savant compatriote de M. Cordier, „Histoire des croyances et des opinions philosophiques en Chine" peuvent aider à remplir de vie et de couleur les contours que M. Cordier a dessinés si fidélement. Son livre a ses mérites à lui bien marqués. Sans doute il contribuera grandement à une connaissance plus exacte du monde de l'Extrême-Orient. [1])

Leiden. J. J. L. Duyvendak.

[1]) Bien étrange, rien n'est dit des traits spéciaux qui distinguent le Bouddhisme chinois ni de son développement.

[2]) Wieger dans ses „Textes historiques" donne plusieurs cartes qui auraient pu être adaptées facilement aux besoins de ce livre

[1]) Je réserve une dernière remarque pour une note. C'est dommage que les caractères chinois des noms et des expressions ne sont pas donnés, pour rendre l'identification plus facile. Pas tout le monde qui lit le français est très familier avec la romanisation française des sons chinois, et la grande différence avec le système anglais qui est très répandu tend à créer confusion. D'autant plus que M. Cordier est très nonchalant dans sa transcription. Parfois le même nom est écrit de différentes manières sur la même page.

K. Kroman, Mathematics and the Theory of Science. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab Filosofiske Meddedelser, I 1). København, Høst & Søn. 1920. (Pr. Kr. 1.90).

Dit artikel is bedoeld als eene principieele verdediging der Euclidische meetkunde tegen kritiek op hare axiomatische grondslagen. Met het afwijzen dezer kritiek gaat gepaard de verwerping van elke niet-Euclidische meetkunde.

De bedoelde kritiek richt zich vooral tegen het geloof aan de noodzakelijkheid van het aannemen van Euclides' vijfde *αἴτημα*: *Καὶ <ᾐτήσθω> ἐὰν εἰς δύο εὐθείας εὐθεῖα ἐμπίπτουσα τὰς ἐντὸς καὶ ἐπὶ τὰ αὐτὰ μέρη γωνίας δύο ὀρθῶν ἐλάσσονας ποιῇ, ἐκβαλλομένας τὰς δύο εὐθείας ἐπ' ἄπειρον συμπίπτειν, ἐφ' ἃ μέρη εἰσὶν αἱ τῶν δύο ὀρθῶν ἐλάσσονες*, waarbij van de rechte lijn de definitie (ὅρος) wordt gegeven: *Εὐθεῖα γραμμή ἐστιν. ἥτις ἐξ ἴσου τοῖς ἐφ' ἑαυτῆς σημείοις κεῖται.*

Hieromtrent zegt de schrijver (p. 60): „The two thousand year old so called contest about the parallel-postulate was after all really neither a fight about the postulate nor for or against Euclid, but rather a dispute about the nature of the straight line. For everybody — Euclid not excepted—must at once admit that for curved lines the postulate does not hold. And in the same way everybody who reasonably relies *on his own eyes* must with Euclid be convinced that for actually straight lines the postulate must hold good. The problem is therefore : the straight line".

De vraag is dus : kennen wij de rechte lijn en, zoo ja, hoe komen wij aan die kennis ?

Hieromtrent zegt hij (pag. 10): „all the objects dealt with are our own mental objects (dit klopt niet met de hooger gecursiveerde woorden), fully determined by our

definitions. The definitions here (d. i. in mathematics) always precede the objects and thus create them.. Therefore geometry is not a science dealing with objective space. With regard to such a space we know hardly anything, not even if such a space exists.” Definities zijn dus noodig. En de definitie die Euclides van de rechte lijn geeft is goed ; pag. 17 : „it is surely impossible to find just objections to this definition”. — Dit zullen weinigen met hem eens zijn. De definitie komt op zijn best hierop neer dat de rechte lijn de lijn is die een constante richting heeft (zoo blijkt Kr. het ook op te vatten) wat een tautologie is. Elders ziet de schrijver dit min of meer in ; geheel in tegenspraak met wat hij over de noodzakelijkheid van definities heeft gezegd, heet het pag. 19 : „Euclid might even have said without any harm : the straight line I do not define, for what a straight line means, everybody knows so well that a definition would scarcely bring him any elucidation”.

Deze tegenstrijdige beweringen verspreiden over het begrip rechte lijn geen licht. Dat de rechte lijn en andere gedaanten „are evidently constructed as a kind of copies from the observed real objects” doet hier weinig ter zake, daar immers de eisch gesteld werd dat wij een meetkunde moeten opbouwen die onafhankelijk is van de „werkelijke” ruimte welke misschien niet eens bestaat en dus natuurlijk ook van de „werkelijke” voorwerpen die in dat geval evenmin bestaan, althans niet zijn zooals wij ze waarnemen.

De schrijver betoogt voorts dat bij Euclides welbeschouwd geen axioma’s voorkomen (pag. 23 : „Euclid has set up no axioms at all”) daar de ***αἰτήματα*** niet als zoodanig zijn te beschouwen maar als „immediately evident consequences of the definitions”. Het vijfde ***αἴτημα*** zou dus een bewijsbare stelling zijn. — Mocht dit de bedoeling van Euclides geweest zijn zoo zou hij toch zeker wel zelf een bewijs hebben trachten te geven. (En door de mathematici zou hij dan niet zoozeer om zijn scherpen blik op wat bewijsbaar is en wat niet geroemd worden als thans het geval is). Het woord ***αἴτημα*** is m.i. geheel gelijkwaardig met ***ἀξίωμα***. Dat het de gewoonte der mathematici was van axioma’s uit te gaan blijkt uit Aristoteles Metaph. 3 (Bekker 1005 a 19) ***τὰ ἐν τοῖς μαθήμασι καλουμένα ἀξιώματα***, Metaph. 2 (997 a 7) ***πᾶσαι αἱ ἀποδεικτικαὶ χρῶνται τοῖς ἀξιώμασιν ... περὶ πάντων γὰρ ἀδύνατον ἀπόδειξιν εἶναι***[1])

Terecht betreurt Kr. het dat Euclides geen algemeene bepaling geeft van wat hij onder wiskunde verstaat. Daardoor is het natuurlijk onzeker of, zooals Kr. vermoedt, bij Euclides (evenals bij Plato) slechts sprake is van ideëele rechte lijnen, cirkels, enz. Volgens Aristoteles (Metaph. 2,997 b 12) zijn er velen die zeggen dat behalve ***τὰ εἴδη καὶ τὰ αἰσθητά*** bovendien nog bestaan ***τὰ μεταξύ, περὶ ἃ τὰς μαθηματικὰς εἶναί φασιν ἐπιστήμας.*** Dit moet dunkt mij beteekenen dat volgens die opvatting de wiskundige lijnen en oppervlakken wel in onze verbeelding bestaan, maar dat alle axiomata en theoremata toch óók betrekking hebben (bij benadering natuurlijk, maar zonder systematische afwijking) op de waarneembare wereld. Het zou zeer wel kunnen zijn dat dit de opvatting van Euclides was.

Als men niet te zeer op de afzonderlijke beweringen maar op den zin van het geheele artikel let, moet dit misschien ook de opvatting van Kroman heeten. In ieder geval is het zijn overtuiging dat de Euclidische meetkunde de eenige goede meetkunde is en dat de „new-mathematicians”, die hiervan durven afwijken, doen aan „romantic mathematics” waarin „mysticism to a certain degree got the upperhand of clearness”. Hiertegenover moet opgemerkt worden dat, als men ernst wil maken met het denkbeeld dat de strenge wiskunde slechts met „mental objects” te doen heeft en dat een objectieve ruimte misschien niet eens bestaat, men toch bezwaarlijk anders kan doen (Kr. spreekt hierover niet, maar zoo is de nieuwe opvatting) dan de meetkunde „arithmetiseeren”, dus alleen uitgaan van het getalbegrip, waarbij „een punt” niets anders is dan een groep van b.v. 3 getallen (waarmee *niet* bedoeld is, al staat het daar natuurlijk historisch mede in verband, drie grootheden die de plaats van een ruimtepunt bepalen) ; zoodat men dan moet zeggen (A. Einstein, Geometrie und Erfahrung, 1921, pag. 5) : „Unter Punkt, Gerade usw. sind in der axiomatischen Geometrie nur inhaltsleere Begriffsschemata zu verstehen. Was ihnen Inhalt gibt, gehört nicht zur Mathematik”. Het zal wel duidelijk zijn dat men dan heelemaal niet op zijn oogen vertrouwen kan bij de vraag of twee „lijnen” elkander „snijden”. Dat over het verband tusschen zoodanige „meetkunden” en de waarneembare „werkelijkheid” tusschen de grootste new-mathematicians principieele verschillen bestaan, is waar, en in zooverre kan men iets voelen voor het epitheton „romantici” of „mystici” : hier is geen (of nog geen ?) vastheid. Toch is het beter zulke uitdrukkingen te vermijden. Immers men gebruikt ze (steeds in malam partem) van weerskanten. T. a. p. zegt Einstein : „<Die> Axiome sind freie Schöpfungen des menschlichen Geistes . . . Diese . . . Auffassung säubert die Mathematik von allen nicht zu ihr gehörigen Elementen und beseitigt so *das mystische Dunkel* welches der Grundlage der Mathematik vorher anhaftete”.

Wat een hedendaagsch natuurfilosoof onwelgevallig is noemt hij al spoedig „mystisch” ; maar heeft het schermen met dat woord wel heel veel beteekenis ?

Psychologisch juist lijkt mij de opmerking van Kr. dat bij Gauss die naar zijn (G.) zeggen niets over niet-Euclidische meetkunde publiceerde van wege het te vreezen geschreeuw der Boeötiers, deze Boeötiers „no doubt inhabited his own heart” : een dergelijke aarzeling vinden wij bij Lagrange die op het eind van zijn leven een verhandeling over het vraagstuk der parallele lijnen schreef (d.i. dus over het 5de ***αἴτημα*** en wat daarmee in verband staat) en deze in de Academie begon voor te lezen, doch plotseling zweeg en met de woorden „Il faut que j’y songe encore” zijne papieren in zijn zak stak.

Dit gezegde van Lagrange zij den Heer Kr. aanbevolen. Te willen uitmaken wat het verband is tusschen denken en zijn blijft steeds een hachelijke onderneming. Zou dit verband wel ooit iemand volkomen duidelijk geweest zijn en zal het wel ooit volkomen duidelijk worden ?

Middelburg. J. A. Vollgraff.

---

[1]) Wel moet opgemerkt worden dat het Grieksche *αἴτημα* of *ἀξίωμα* niet geheel met ons „axioma” overeenkomt. Het beteekent: iets dat men vooraf aan moet nemen om zich het vervolg eigen te kunnen maken. Een *ἀξίωμα* kan dus een axioma zijn, maar het kan ook een definitie zijn; zoo noemt Archimedes (*Περὶ σφαίρας καὶ κυλίνδρου*) zijn definities *ἀξιώματα*. Maar dat met *ἀξίωμα* nimmer iets bewijsbaars bedoeld is blijkt uit de woorden van Aristoteles.

L'orient vu de l'occident. Essai critique par **E. Dinet** et **Sliman ben Ibrahim** avec un dessin-facsimile de E. Dinet. Paris, Piazza et Geuthner. Zonder jaartal. (Pr. fr. 4).

Verdeeldheid onder de mannen van de historische kritieken is voor apologeten steeds een argument geweest, dat zij — met of zonder leedvermaak — gaarne ten gunste van de overgeleverde beschouwingen gebruikt hebben. Zeer begrijpelijk, even begrijpelijk als een verdeeldheid, die haar grond heeft in het karakter van onze bronnen voor die perioden der geschiedenis die in hooge mate belangstelling wekken. De schrijvers van het bovengenoemde boekje hebben door reeksen van citaten uit de bekendste westersche biografen van Mohammed willen aantoonen, hoezeer hunne meeningen uiteenloopen. *Onze* conclusie uit die onderlinge tegenspraak zou zijn, dat de middelen der historische kritiek in sommige gevallen worden toegepast op gegevens, die reeds te zeer door een waas omhuld zijn dan dat ze ons ooit weer klaar voor oogen zouden komen te staan. De *hunne* is dat deze gegevens alleen waarlijk toegankelijk zijn voor de pieuze meditatie van den oosterschen droomer. Zij schrijven dan ook „en rêveurs musulmans."

Indien zij zich tot deze taak bepaald hadden, zou hun werk met zijn voor- en nadeelen door deze korte omschrijing voldoende gekenschetst zijn. Maar zij hebben dat niet gedaan. Zij hebben telkens getracht op hunne wijze historische constructies te geven en zijn daarbij niet alleen in tegenspraak gekomen met wat voor de westersche wetenschap vaststaat, maar ook met de oostersche traditie zelve. Sterk spreekt in dit opzicht de pericoop getiteld „Raisons qui empêchèrent vraisemblablement Mohammed de désigner son successeur" (blz. 57—61). Hier wordt aan Mohammed toegeschreven de opdracht om bij het oplossen van eenige kwestie in de eerste plaats den koran te raadplegen, geeft deze geen uitsluitsel dan de soenna, en, weigert ook deze, gebruik te maken van de conclusie naar analogie (ḳiyās). Hier wordt een methode geteekend, die omnium consensu, zich eerst op grond van een lange historische ontwikkeling gevormd, en onder hardnekkig verzet gehandhaafd heeft. Bovendien is de titel der pericoop in strijd met uitspraken van de inheemsche overlevering, die Mohammed in doorzichtige termen niet alleen Aboe Bekr als zijn eersten, maar zelfs Omar als zijn tweeden opvolger laten aanwijzen.

Leiden A. J. Wensinck

SCHOOLBOEKEN.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare school. Voorlooper.** Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. Ing. ƒ 2.90, geb. ƒ 3.10).

„Deze voorlooper is bestemd voor die leerlingen van de Middelbare- en Mulo-School, die op de Lagere school geen onderwijs in het Fransch hebben gehad," zeggen de schrijvers in een voorwoord.

Aan het begin van elke les plaatsen zij niet een rij woorden, die van buiten moeten worden geleerd; de woorden worden geleerd in onderling verband. Elke les begint met een verhaaltje, een anecdote, waarin de nieuwe woorden of vormen voorkomen. Dit is een goed beginsel; veel dwaze fouten zullen door de leerlingen vermeden worden. Al het oefenmateriaal, dat verder in elke les voorkomt, is ontleend aan de beginlessen of aan de vele verhalen, die tusschen de oefeningen voorkomen.

Veel zorg besteeden de schrijvers aan het leeren van de werkwoordelijke vormen.

De leerlingen maken kennis met de regelmatige en de voornaamste onregelmatige werkwoorden, waarvan de meeste tijdvormen behandeld worden.

Wij durven dit aardig geïllustreerde boekje gerust aanbevelen.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare school. Eerste leesboek.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. Ing. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.10).

In aansluiting met den voorlooper hebben de schrijvers een „Eerste Leesboek" gegeven. Wel komen in den voorlooper heel wat korte verhalen en anecdoten voor, maar volgens de meening van de schrijvers brengt het gebruik van het Eerste Leesboek eenige afwisseling. Vijfmaal per week hetzelfde boek te gebruiken ,is inderdaad eentonig. Zoo spoedig mogelijk willen zij den leerling voor eenvoudige leesstof plaatsen. Of dat leesboek evenwel reeds ter hand genomen kan worden, als de eerste zestien lessen in den voorlooper behandeld zijn, betwijfel ik. Ik gebruik het in twee eerste klassen, waarvan één leerling slechts geen onderwijs in Fransch heeft gehad en ik meen dat verscheidene leerlingen het boekje niet gemakkelijk vinden. Als het meerendeel der leerlingen bij hun komst op de H.B.S. of Muloschool geen woord Fransch zou kennen, — een toestand, die, naar wij hopen, nooit zal voorkomen, — dan zou er ongetwijfeld wat langer gewacht moeten worden, voordat men met dit boekje kan beginnen.

Dit Eerste Leesboek maakt een prettigen indruk; het is aardig geïllustreerd en zal door de leerlingen ongetwijfeld met genoegen worden gebruikt.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche Lectuur voor de Middelbare School.** 1e Serie, no. 4. **Contes et Comedies.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. Ing. ƒ 1.50; geb. ƒ 1.70).

Deze bundel bevat een negental Contes en Comédies o.a. van Theuriet, Jacques Normand, Henri Bordeaux, Max et Alex Fischer.), bestemd om gelezen te worden in de derde klasse. Ik las dit boekje met veel genoegen door. Ofschoon ons oordeel over lectuur niet altijd overeenstemt met dat van onze leerlingen, ben ik er bijna zeker van dat zij deze Contes en Comédies boeiend zullen vinden. Dit is een heel belangrijk ding, waardoor belangstelling voor lectuur bij hen wordt gewekt.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche Vertaaloefeningen.** Tweede deel. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. ƒ 0.90).

Het tweede deel van Fransche Vertaaloefeningen bevat evenals het eerste deel prozafragmenten van bekende schrijvers. Verder vindt men er ook eenige artikelen in uit dag- en weekbladen, o. a. een artikel uit de Temps en een uit de Illustration. Het boekje bevat talrijke portretten. Het is bestemd voor de vijfde klas van de H.B.S., waar het met vrucht gebruikt kan worden.

Leiden. W. Prins.

B. A. Kwast en F. Felder, Leerboek der aardrijkskunde voor Middelbare Handelsdagscholen en driejarige Hoogere Burgerscholen. Eerste deel. Groningen, J. B. Wolters. 1922. (Pr. ƒ 1.50).

Dit is het eerste deeltje van een tweetal boekjes, welke dienen voor de leerlingen van handelsdagscholen en driejarige HBScholen. Het vangt aan met 10 bladzijden algemeene aardrijkskunde: wis- en natuurkundige aardrijkskunde. Als beginsel acht ik het zeer juist een beknopt overzicht van eenige hoofdzaken uit de algemeene aardrijkskunde (wiskundige en natuurkundige aardrijkskunde en volkenkunde) vooraf te laten gaan aan de landbeschrijving, omdat men die hierbij telkens weer kan toepassen en daardoor uitweidingen voorkomt. Maar wat hier gegeven wordt is echter te beknopt en te onvolledig. In plaats van de namen der planeten en hun afstanden van de zon en van de afstanden der sterren, zouden wij gaarne een eenvoudige voorstelling van het ontstaan der jaargetijden gezien hebben, van den stand der zon e.d. in tegengestelde tijden des jaars voor verschillende breedten. En behalve het klimaat zouden wij nog wel eenige grondbegrippen van de zeestroomen gewenscht hebben, (passaten en moessons zijn ook bij het klimaat niet genoemd). Ook eenige begrippen over de hoofdreliefvormen zouden hier nuttig zijn.

Dit boekje (wij zagen slechts het eerste deel) geeft verder feiten, meestal kort medegedeelde gegevens. Voor den leeraar blijft er plaats over die ziel en leven te geven. Als dit geschiedt kunnen de leerlingen het hier gegevene overzien en daaraan de nadere beschouwingen vasthechten.

In handen van bekwame leeraren kan het goeden dienst doen.

Den Haag. H. Blink.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

„Het Nederlandsche Boekhuis" te Tilburg zond ons den tweeden druk van Dr. H. W. E. Moller's uitgave van *Karel ende Elegast*, dat nummer 2 uitmaakt van de „Letterkundige boekenreeks Uit Nederlands taalkunst". De prijs van het boekje is ƒ 0.45.

Bij A. Oosthoek te Utrecht is thans een deel Indices verschenen op de door Dr. Mr. S. Muller Fzn. uitgegeven 3 deelen der, in dit tijdschrift herhaaldelijk vermelde *Regesten van het archief der Bisschoppen van Utrecht* (722—1528); die Indices, een van persoons- en een van zaaknamen, zijn bewerkt door mej. M. I. van Soest.

Van den *Catalogus van Folklore in de Koninklijke Bibliotheek* waarvan de beide deelen hier reeds vroeger werden aangekondigd (Jan. 1920, Nov. 1921), verscheen thans ook het laatste deeltje, dat de schrijvers- en trefwoordenregisters bevat. Dit is de sleutel op het geheele werk dat men nu zeker vaak met succes zal kunnen raadplegen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1921, Appendice: Th. Reinach, Le Trésor d'argenterie de Traprain Law.

1922, Mai- Juin: Durrieu, Les filles d'Agnès Sorel. — Lettre de M. Carton sur les fouilles de Bulla Regia. — Homburger, Une mission au Cameroun. — E. Cuq, Notes sur Julius Priscus préfet de prét. de Gordien. — Petit, La ville de Tulupa au temps des Croisades. — N. Jorga, Influences dalmato-vénitiennes en Roumanie. — Ch. Diehl, Les fouilles du corps d'occupation français à Constantinople. — Th. Homolle, Note complém. sur les bas-reliefs découverts à Athènes dans le mur de Thémistocle. — E. Chatelain, Un prétendu fragment des Plaute en onciale du IVe s.

Juillet-Août: Ch. Diehl, L'évangéliaire de l'impératrice Catherine Comnène. — A. Audollent, Nouvelles fouilles aux Martres-de-Veyre. — J. Loth, Le sens de Nepos dans deux inscriptions latines de l'île de Bretagne. — J. Baillet, Constantin et le Dadouque d'Eleusis. — Delattre, Fouilles sur l'emplacement d'une basilique près de Douar-Ech-Chott à Carthage. — F. Cumont, Pascal Fourcade, explorateur de l'Asie Mineure. — P. Perdrizet, Une fondation du temps de Ptolémée Epiphane: le temple du dieu-Lion à Léontopolis.

Sept.-Oct.: L. Carton, Les fouilles de Bulla Regia au print. de 1922. — J. Bidez, Boèce et Porphyre. — E. Pottier, Rapport sur les travaux archéol. du Serv. des Antiquités de Syrie et sur la fondation de l'Ecole franç. de Jérusalem (1920—'21). — P. Lacau, Rapport sur les travaux du Serv. des Antiquités de l'Egypte en 1921'-22. — P. Monceaux, Découverte d'un groupe d'édifices chrétiens à Djemila. — J. Loth, Le village natal du scribe H. Bossec: les différents sens de *tre-* dans les noms propres composés bretons actuels.

Journal d. Savants, 1922, Sept.-Oct.: E. Naville, L'Égyptologie franç. pendant un siècle, I. — H. Lemonnier, Miniatures flamandes du XVe s. — G. Glotz, Un code fiscal de l'Égypte romaine.

Nov.-Déc.: E. Naville, L'Égyptologie franç. pendant un siècle, II. — G. Le Bran, Le privilège de clergie en France pendant les derniers siècles du moyen âge (slot). — M. Croiset, Les papyrus d'Oxyrhynchus. — Nouv. et Corresp.

Indogerm. Forschungen, XL, 4-5: H. Möller, Hochton nach Auftakt. — H. Güntert, Aus der Geschichte einer Negation — J. Brüch, Lat. Etymologien. — E. Kieckers, Die direkte Rede als Objekt. — Dez., Zum pass. Imper. im Lat. — W. Frhr. v. d. Osten-Sacken, Lit. Vokalismus im Inl. u. Ausl. — N. v. Wijk, Die serbokroat. Präsentia von Präpositionalkomposita mit betonter Präpos. — Dez., Die aus altem Akutus entstandenen sekundären slav. Intonationen.

Hermes, LVII, 4: K. Praechter, Nikostratos der Platoniker. — H. Swoboda, die neuen Urkunden von Epidauros. — P. Stengel, Opferspenden. — W. Nestle, die Schrift des Gorgias „über die Natur oder über das Nichtseiende".—K. Witte, Vergils sechste Ekloge u. d. Ciris. — A. Klotz, zur Ciris. — J. Kroll, Horazens 16. Epode u. Vergils Bukolika. — V. Ehrenberg, die Urkunden von 411. — Misc.

Journ. of Hell. Studies, XLII: J. B. Bury, The End of the Odyssey. — F. H. Marshall, A Greek Ms. describing the Siege of Vienna by the Turks in 1683. — P. A. Seymour, The 'Servile Interregnum' at Argos. — J. Six, Asklepios by Bryaxis. — W. Miller, The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles. — Th. Reinach, Poet or Lawgiver? — J. D. Beazley, Citharoedus. — F. W. Hasluck, The Caliph Mamoun and the Prophet Daniel. — A. Philadelpheus, Three Statue-Bases recently discov. at Athens. — E. Clements, The Interpret. of Greek Music. — M. N. Tod, Greek Inscr. from Macedonia. — M. Cary, Notes on the ἀρισταία of Thebes. — A. D. Ure, A Black-Figure Fragment in the Dorset Museum. — W. W. Tarn, The Constit. Act of Demetrius' League of 303. — S. Casson, Bronze Work of the Geometric Period and its Relation to Later Art. — J. T. Sheppard, Traces of the Rhapsode. — B. Ashmole, Notes on the Sculpture of the Palazzo dei Conservatori. — Dez., Locri Epizephyrii and the Ludovisi Throne. — V. Gordon Childe, The East Europ. Relations of the Dimini Culture.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., XLIX-L, 8: A. Körte, Griech. Verskunst. — F. Drexel, Altes u. Neues v. Tropaeum Traiani. — E. Castens, W. Meisters Theatral. Sendung. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: A. Debrunner, Sprachwiss. u. Sprachrichtigkeit. — B. g r. Kruse, Ein Jahr griech. Zirkel.

9: C. Clemen, Der religionsgesch. Ertrag der Argonautensage. — E. Stemplinger, Antike Motive im deutschen Märchen. — F. Neumann, Scholastik u. mhd. Liter. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Schweitzer, L. v. Rankes Schulrede aus dem Jahre 1818. — A. Biese, Das dichterische Schaffen. — E. Majer-Leonhard, Der lat. Anfangsunterricht.

10: E. Calinka, Elektra und Antigone. — P. Corssen, Das Verhältnis der Apostelgesch. zum 3. Evang. — M. Ninck, Hölderlins dicht. Erlebnis u. s. Verhältnis zur Klassik. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: B. Kumsteller, Kulturaufgaben des Geschichtsunterrichts. — Mitteil.

Tijdschrift v. Nederl. Taal- en Letterk., XLI, 4: D. C. Hesseling, Africana, III. — N. v. Wijk, Het motief van „Teeuwis de boer" in een litause „pasaka". — C. B. v. Haeringen, Invloed van *r* op klinkers in germaanse talen. — J. W. Muller, Naar aanleiding van Hooft's *Galathea, siet den dach comt aen.* — W. v. Eeden, *Vinland*-studiën, II. — D. Th. Enklaar, De overeenstemming tusschen Maerlant's Alexander en den Reinaert. — D. B. Bosman, Naschrift (bij blz. 237 vlg.). — Kleine meded.

Nieuwe Taalgids, XVII, 2: C. G. N. de Vooys, De taalbeschouwing van Lambert ten Kate. — Ph. J. Simons, Bij een gepleisterd graf. — G. G. Kloeke, Dialectgeogr. in zakformaat. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 2: H. Padberg S. J., Klankexpressie en Klanknabootsing. — Fr. H. R., Over nieuwe strevingen en oude principiepen. — H. Linnebank, Kr., Onze lenige Taal. — C. J. Zwijsen, Pr., Grepen uit de Spaansche Letterk., IV. — L. C. Michels, Op zijn duim fluiten.

English Studies, V, 1: W. v. Doorn, Walter de la Mare. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVII, 1: A. Schirokauer, Studien zur mhd. reimgramm. — M. H. Jellinek, Das Wessobrunner gebet. — Dez., Zu Walther. — Dez., Der ablativ nach präpos. — Dez., Zur betonung der verbalcompp. — A. Leitzmann, Zu Recht u. Hochzeit. — Dez., Zum Reinfried v. Braunschw. — C. Karstien, Zum Willehalm v. Orlens des Rud. v. Ems. — K. Helm, Zum Engelhard. — Dez., Frudte (MSF. 52, 19). — O. Fiebiger, *Διγούντα*. — H. Schröder, Etymol. — Dez., Nhd. dial. *standal* aus *skandal* durch assime. ? — E. Schwentner, Zur etymol. von nhd. *bult*. — Ph. Strauch, Zu MSF. 3, 7. — Lit.

Anglia, XLVI, 4: K. Brunner, Ch. Kingsley als christl. sozialer Dichter. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforsch. — E. Westergaerd, Masked Germ. Suffixes in Lowland Scotch. — Th. Grienberger, Widsið. — A. Anscombe, The Etymon of Portslade a. Portsmouth.

Meded. Hist. Inst. Rome, II (1922): Verslagen. — Derkinderen, Prix de Rome. — Leopold, Opgravingen op den Monte Mario. — Dez., De Augustus-kop van Tivoli. — Van Merle, De Langobardische figuur-afbeelding. — Hoogewerff, Drie Nederl. schilderwerken XVIde eeuw. — Dez., Drie documenten uit de XVIde eeuw. — Hensen, Het Latijnsch origineel van „Les cruels tormens de Balth. Gérard". — Dez., De dood van Philips Willem van Oranje. — Hoogewerff, Italië gezien door een Ned. toerist (1600). — Hensen, Pius IX en Antonielli over het herstel der Hierarchie in Nederland. — Dez., Alexander Teerlinck. — Hoogewerff, Tentoonstelling Ned. Schilderkunst te Milaan (1922). — Dez., Opmerkingen betreffende de nieuwe inrichting der musea Brera en Uffizi.

Revue Historique, CXLI: Waltz, Les artisans et leur vie en Grèce. — Van Dyke, Deux lettres inédites de Cath. de Médicis. — Bertrand, Mémoires de Richelieu (slot). — Bulletin historique (Etudes assyriennes).

Historische Vierteljahrschrift, XXI, 1: Doran, Zur Reformatio Sigismundi. — Heydemann, Friedrichs des Grossen Antimachiavell. — Hampe, Sizilische Regentschaft, 1235. — Stolz, Ablaszverbot in Tirol 1482.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVI, 3-4: Volteling, Prekarie und Beneficium. — Grunfelder, Die Färberei in Deutschland bis 1300. — Braun, Die geschichtliche Entwicklung der Sonntagsruhe. — Baasch, Die Juden und der Handel in Lübeck. — Miszellen.

English Historical Review, XXXVII: Stewart-Brown, The Homesday Roll of Chester. — Kenneth-Brampton, Marsiglio of Padua. — Pollard, Council, Star Chamber and Privy Council, II. — Notes and Documents (o. a. Warwick at Calais 1460, Calender of the correspondence of sir Thomas More).

Studiën, XCIX, Febr.: J. Beuns, Het Bevolkingsvraagstuk. — P. Zeegers, „Deutschland, Deutschland über alles" (slot). — H. Duurkens, Alberdingk Thijm en de Kerkbouw, III. — P. Albers, De Mormonen. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers.

Maart: J. v. Rijckevorsel, Henri Ghéon's Theater. — C. Kolfschoten, Communist. Wereldpropaganda. — L. P. P. Franke, Pater B. Vaughan, S. J. — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec vanden twalef dogheden" een werk v. J. v. Ruysbroeck? — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers. — Lezers en Red.

April: G. Gorris, De Romeinsche kwestie en het huidige Italië. — F. Tummers, Het offer in nieuwe belichting, II. — H. Padberg, Moderne kritiek en de grondwet der woordkunst. — H. Duurkens, School en opvoeding. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Cuvelier, Origines de la fortune de la maison d'Orange-Nassau: Journ. d. Savants 1922, n°. 11-12 (Espinas).

Feenstra Kuiper, Japan: Engl. Hist. Rev. XXXVII (Lambert).

Foncke, De Harduyn, Roose-mond: N.Taalg. XVII, n°. 2 (de Vooys).

Grondijs, Guerre en Russie: Rev. Crit. 1923, n°. 4 (Reinach).

De Groot, Anaptyxe: Gött. Gel. Anz. 1922, n°. 10-12 (Hermann).

Keuchenius en Tinbergen, Nederl. Lyr. I: Tijdschr. v. Taal en Letteren XI, n°. 2 (Michels).

Plooij, Leven v. Paulus: Gött. Gel. Anz. 1922, n°. 7-9 (Jülicher).

Posthumus, Leidsche textielnijverheid, IV-VI: Eng. Hist. Rev. XXXVII (Unwin).

Poutsma, Infinitive etc.: Engl. Stud. V, n°. 1 (Kruisinga).

Ritter, Van Deyssel: Tijdschr. v. Taal en Letteren XI, n°. 2 (Knippenberg).

Tiele, Pesters naar Hannover: Rev. Crit. 1923, n°. 3 (R.); Engl. Hist. Rev. XXXVII (C. B.).

Van Wijk, Republiek en Amerika: Lit. Zentralbl. 1923, n°. 5-6 (J[apikse]).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1923.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

Thukydides erklärt von **J. Classen.** Achter Band, Achtes Buch, 3e Auflage neugestaltet von **J. Steup.** Berlin, Weidmann. 1922. (Pr. 30 M. u. Valutazuschlag).

Het is Steup vergund geweest, op den avond zijns levens het omvangrijke werk van den nieuwen druk van Classen's zoo bekende en geëerde uitgave te voltooien. Met voldoening mag hij hierop terugzien en al is men 't niet altijd met hem eens, b.v. waar hij in c. 2 Classen's opvatting nog altijd verdedigt, dat **ἀπαλλάξεσθαι** niet van **νομίσαντες** zou afhangen, en **αὐτοί** „verdächtigt" zonder evenwel het in den tekst „ein zu klammern," — steeds is het de moeite waard zijne argumentatie te volgen en meestal geeft men zich gewonnen, vooral wanneer men 't met hem eens is omtrent den toestand, waarin Thucydides' geschiedwerk achtergelaten is, waarover ik reeds bij vorige deelen heb uitgeweid. Nu bestrijdt hij m.i. terecht de overdreven meeningen omtrent den onklaren toestand van het 8e boek van L. Holzapfel, v. Wilamowitz en E. Schwartz.

Om op enkele plaatsen nader in te gaan: in c. 2 § 3 laat hij terecht Classen's meening los, dat met **τοῦ ναυτικοῦ** de vloot der Peloponnesiërs bedoeld zou zijn in pl. v. de Syracusanen of Siciliërs in 't algemeen. Ook in c. 3 bestrijdt hij met recht Classen's opvatting, alsof **τινας** niet bij **ὁμήρους** behoorde.

In c. 10, 3 schrijft Steup m.i. terecht **Σπείραιον** in pl. v. **Πειρ.**. zooals reeds K. O. Müller verlangde, tegenwoordig kaap Spiri.

Op een aardige bijzonderheid kan Steup in dezen druk wijzen: de lezing in c. 10, 3: **ἐς ἑπτὰ καὶ τριάκοντα,** door Anton Westermann in 1839 voorgesteld en door verscheidene editores gevolgd, is bevestigd door een papyrus uit Oxyrhynchos.

Groningen. R. Leyds.

O. Damsté, Adversaria ad Apollonii Rhodii Argonautica. Rotterdam, Electr. Handelsdr. „de Gids". 1922. (Utrechtsche diss.).

Na een inleiding met aesthetische beschouwingen aangaande de Argonautica en korte bespreking der handschriften en uitgaven, volgen als eigenlijk doel van den schrijver kritische opmerkingen over text en scholiën.

Damsté begint met een verdediging van het gedicht tegen de aantijging van duisterheid en middelmatigheid, al moet ook hij erkennen, dat niet alle onderdeelen op de zelfde hoogte staan en dat de hoofdpersoon Jason een onbegrijpelijk slappen indruk maakt, in frappante tegenstelling met de hartstochtelijke Medea. De overeenkomst met de figuren van Aeneas en Dido bij Vergilius springt in het oog en wordt dan ook door den schrijver uitvoerig behandeld. Daarbij stelt hij, evenals Murray in zijn Greek Literature, de schildering van Medea's liefde boven die van Dido. Inderdaad munt Apollonius' uitbeelding uit door levendigheid en kracht, maar men moet niet uit het oog verliezen, dat de Romeinsche dichter niet een jong meisje had te teekenen maar een koningin en weduwe. Dat schijnt Damsté te vergeten, waar hij de bekende woorden uit het 4e boek der Aeneis 'multa viri virtus animo multusque recursat gentis honos' enz. een weinig gelukte navolging noemt van Argon. III 453 vlg. Juist die wijziging, die toevoeging van 'gentis honos', is naar het mij voorkomt wèl overwogen en zeer juist in den gedachtengang van een vrouw als Dido. Ook verder wil het mij toeschijnen, dat Damsté tegenover de Aeneis niet steeds billijk blijft, zoo b.v. als hij Dido's hartstochtelijke vervloekingen 'convicia inepta' noemt. Blijkbaar heeft hij ook zelve de vrees bij zich voelen opkomen, dat de lezer den indruk van onbillijkheid zou krijgen: op pag. 17 verklaart hij althans 'diserte demonstrare volo Vergilium detrectare ut Apollonium extollam mihi non propositum esse' en pag. 22 'iterum profiteor consilium meum fuisse ut Apollonio debitum honorem tribuerem, ... non vero ut Vergilium utpote plagiarium perstringerem'.

Wat de figuren van Jason en Aeneas betreft, erkent Damsté, in tegenstelling met Murray, volmondig, dat Vergilius daarin beter geslaagd is dan zijn Grieksch voorbeeld. Daarbij had hij nog kunnen en toch ook wel moeten wijzen op het feit, dat Vergilius niet een jeugdig krijgsman wilde schilderen, zooals Apollonius, maar den overbrenger van Trojes sacra naar Italië, meer een priester dan een held, meer senior dan junior. Wat in den jeugdigen leider der Argonauten mishaagt, kan bij den pius Aeneas bevredigend zijn.

Aangaande de adversaria critica moet ik verklaren, dat de voorgestelde textwijzigingen mij in 't algemeen niet overtuigend schijnen en hier en daar beslist onnoodig of onjuist. Natuurlijk is het hier niet de plaats om dit oordeel met vele bewijzen te staven, maar toch mag ik misschien wel eenige plaatsen in het kort bespreken.

In Argon. III 1332 wil Damsté **ἀρότρου** in **ἀρότρῳ** [1]) veranderen en zegt spottend ,miror aratrum sulcos habens'. Maar onder **ὦλκες ἀρότρου** moet men toch ,de vore van den ploeg' verstaan in den zin van ,door den ploeg gevormd', evenals men spreekt van **στιβὸς ἵππων** of **ποδῶν, χάραγμα πυρός, ἕλκος ὕδρου,** 'het spoor van het wild' enz. enz. Neen — deze zonderlinge opmerking had maar in de pen moeten blijven.

Onjuist lijkt mij ook wijziging van het scholium op I 81 **δηωθῆναι· κοινότερον νῦν τὸ δηωθῆναι τὸ φθαρῆναι.** Damsté wil **τοῦ δηωθῆναι** lezen. Maar **νῦν** beteekent bij de scholiasten immers herhaaldelijk 'hier, op deze plaats', vrgl. b.v. het schol. op Argon. I 530 **ἔντεσιν· νῦν ταῖς κώπαις.** Men moet dan ook m.i. de onderhavige woorden onveranderd laten en aldus opvatten: 'meer in overeenstemming met de **Κοινή** staat hier **δηωθῆναι** in den zin van **φθαρῆναι**'.

Een vraagteeken heb ik gezet bij Damsté's bespreking van III 248. Daar bieden de betere hs. **τῇ μὲν ἄρ' οἵγε,** de andere **τὴν μὲν ἄρ' οἵγε.** Damsté meent den zin te moeten herstellen door te lezen **τὴν μὲν ἄρ' εὗρον.** Maar in mijn Teubner uitgave van Merkel staat de aardige verbetering **τέτμον ἄρ' οἵγε.** Waarom wordt daarvan met geen enkel woord gerept?

In IV 1589 geven de scholiën **εἴσατο· ὥρμησεν.** Damsté zegt daarvan: ,nimirum **εἴσατο** hic non verbi **ἵεσθαι,** sed verbi **εἴδεσθαι** aoristus est'. Uit 'hic non' zou men opmaken, dat de schrijver bedoelt: ,**εἴσατο** zou op zich zelf weliswaar een aorist-vorm van **ἵεσθαι** kunnen zijn, doch is dat op deze plaats niet.' Maar vermoedelijk is het zonderlinge ,hic non' enkel een onhandige uitdrukking: herhaaldelijk blijkt in dit proefschrift, dat de schrijver het voertuig zijner gedachten niet voldoende beheerscht. Zoo b.v. leest men op pag. 8 quivis . . . . nunquam i.pl.v. nemo (nullus). . . . unquam; op pag. 15 stuiten we op een leelijke zin als ,Vergilius . . . . qui post brevem expositionem Didonem statim sororem adeuntem faciat, ut eam de amore suo certiorem faciat'; op pag. 17 ,Iason . . . . omni malo desperatione se affici sinit'; op pag. 31 ,rex . . . . ancoram demittere iis persuasit'.

Maar erger dan dit alles is, dat er ook absolute onzin in dit boekje staat. Ik bedoel de opmerking over IV 1714. Daar zegt de dichter **τοὶ δ' ἀγλαὸν Ἀπόλλωνι ἄλσει ἔνι σκιερῷ τέμενος σκιόεντά τε βωμὸν ποίεον,** waarbij Damsté aanteekent 'pro **σκιόεντα** nescio cuius coniectura apud Wellauerum commemoratur **θυόεντα.** Vide an non potius pro **σκιερῷ** Apollonius scripsisse putandus sit **σκειρῷ** (gypsus)'. Zoo staat het er werkelijk! En dat in een dissertatie, die toch zorgvuldig moet zijn opgesteld en onder oogen van den promotor gebracht! 't Is onbegrijpelijk.

Maar laat ik liever deze aankondiging besluiten met te wijzen op een textverbetering die er wezen mag. In II 379 vlg. zegt de dichter, dat de Mossynoeci **ἤπειρον ὑπωρείας τε νεμονται, δουρατέοις πύργοισιν ἐν οἰκία τεκτήναντες κάλινα καὶ πύργους εὐπηγέας, οὓς καλέουσιν μόσσυνας.** Het is zonder meer duidelijk, dat hier iets niet in orde is: **πύργοισιν** naast **πύργους** gaat niet. De meeste uitgevers en verklaarders hebben de fout in **πύργους** gezocht, maar terecht merkt Damsté op, dat we dat woord niet kunnen missen: die **πύργοι** juist zijn de **μόσσυνες,** waaraan de Mossynoeci hun naam ontleenen. Daarom stelt hij, in verband met de woorden van Dion. Hal. (Ant. Rom. I 26) waar bij deze volksstam ook van **πύργοι** sprake is, en wel op **σταυρώματα,** voor, te lezen **δουρατέοις σταυροῖσιν.**

Den Haag. M. A. Schepers.

---

[1]) Er staat ἀράτρου en ἀράτρῳ, blijkbaar een lichte vergissing onder invloed van het Latijnsche aratrum.

O. Plasberg, M. Tullius Cicero, Academicorum Reliquiae cum Lucullo. (Fasc. 42). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 1,20).

Cicero was althans in den burgeroorlog tusschen Caesar en Pompejus de man van het compromis. Zijn philosophische opvatting ging steeds dienzelfden kant uit, vandaar zijn eclecticisme, vandaar ook zijn voorliefde voor de Nieuwe Academie, die zich tevreden stelt met 't voor en tegen uiteen te zetten en met de kennis van het waarschijnlijke, aangezien men niet verder komen kan. Toen de Arpinaat zich van 45 v. Chr. af met volle borst op wijsgeerige studiën toelegde om nuttige bezigheid te hebben en om troost te zoeken en de eene verhandeling op de andere volgen liet (Paradoxa, Hortensius, de Finibus), lag het voor de hand, dat hij ook de theorie van de school, voor welke hij 't meest voelde, zou ontvouwen. Hij heeft het zelfs tweemaal gedaan: eerst in twee boeken, later naar een ander plan in vier. Van de eerste bewerking (Academica priora) bleef 't tweede boek, getiteld Lucullus, bewaard; van de tweede (Academica posteriora) slechts een groot deel van 't eerste boek en eenige fragmenten. Lucullus wil (Antiochus van Ascalon volgend) de mogelijkheid der kennis betoogen (§ 11—62), daarna bestrijdt Cicero hem en verdedigt het standpunt van de jonge Academie, terwijl hij meermalen Clitomachus als bron noemt (§ 63—146). 'tBest geslaagd zijn de Academica posteriora en 't laatste deel van den Lucullus (§ 116—148): die stukken dient elk litterator te bestudeeren, al was het maar om de algemeene beschouwingen en het beknopt overzicht van de geschiedenis der philosophie, die men er leest. Wat voorafgaat, is niet boeiend, ook niet overal duidelijk en soms vervalt Cicero in herhalingen (bijv. over de **δόγματα** of decreta (§ 27 en 29); over de **ἔννοιαι** of notitiae (§ 22 en 30); over de **κατάληψις** of comprehensio (§ 18, 21 en 31) enz.

Daar wij reeds sedert 1908 Plasberg's groote editie van de Academica hebben, maken wij vanzelf een vergelijking met de pas verschenen kleine uitgave. Wij hebben dan hier niet een volledigen apparatus en ook niet zooveel

toelichtingen, maar de lezer krijgt toch de gegevens, waardoor hij zich voldoende orienteeren kan, zoowel omtrent de overlevering als omtrent kritische quaesties. De uitgever heeft het beginsel der ἐποχή, waarvoor de nieuwe Academie vocht, ook zelf in zijn jongere uitgave in prakrijk gebracht, want de tekst is conservatiever geworden (verg. § 7, 124, 135 enz.). Een voortreffelijke Index, die ook de Grieksche termini naast de Latijnsche philosophische termen biedt, ofschoon er maar enkele in 't werk van Cicero voorkomen, is een tweede voordeel van de kleine editie boven de groote.

Het uitgeven van zulk een moeilijken tekst als die van de libri Academici kon aan niemand beter worden toevertrouwd dan aan Plasberg, een philoloog uit de school van den nauwgezetten geleerde Vahlen en iemand, die zich reeds dertig jaar met de studie van Ciceronis opera philosophica bezighoudt. In 't algemeen heeft Plasberg den gulden middelweg bewandeld: hij koestert geen bijgeloovigen eerbied voor de handschriften en vergrijpt zich ook niet aan wilde conjecturen. Onze codices zijn vooral corrupt door lacunes; in den apparatus doet hij bijna steeds een poging deze aan te vullen, hetzij om de oorspronkelijke woorden, hetzij om de gedachte terug te vinden en vaak is hem dit gelukt. Ik heb echter twee principieele bezwaren; ten eerste is de tekst niet uitsluitend door uitlating van woorden bedorven en ten tweede is het nauwelijks aan te nemen, dat door de inlassching van een zestal regels (bijv. § 95 bladz. 74) de gedachtengang van Cicero benaderd is. Ik betwijfel zelfs, of deze methode wetenschappelijk is.

Ik moet hier althans op één plaats wijzen, waar het noch Madvig noch Plasberg gelukt is, de ware lezing te vinden. Lucullus haalt de bewering aan van zijn tegenstanders, hoe weinig soms de ziel in staat is de voorstellingen van 't ware van die van 't valsche te onderscheiden § 48 Deinde cum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant quae cogitatione depingimus et ea quae vel dormientibus vel furiosis videntur, *non inquam* verisimile sit, sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat vera illa visa sint anne falsa, sed ut in iis nihil intersit omnino? In den archetypus zal ongetwijfeld op de plaats der corruptie gestaan hebben *n l. quam*, dat is *non liquet quam*. Elk ziet hoe gemakkelijk hieruit *n ıquam*, dat is *non inquam* is ontstaan. Madvig zette het mes er diep en maakte er van *nonnunquam verisimile est*; Plasberg begrijpt in elk geval den zin, daar hij voorslaat *non in<tellegitis> quam*, hetwelk palaeographisch niet door den beugel kan. Andere loci zullen elders door mij behandeld worden.

Met de orthographie door Plasberg gevolgd kan ik mij niet vereenigen. In de codices bestaat hieromtrent geen overeenstemming, dan verdiende het toch zeker de voorkeur gelijkvormigheid toe te passen. Nu lezen wij pag. 55, 6 *ii*; ook pag. 61, 18; 62, 12 enz. maar *i* pag. 33, 3; 43, 1; 61, 13 enz. ja, in denzelfden regel pag. 50, 6 *iis* = *is*. Ik acht deze methode niet rationeel. Ik erken daarentegen, dat het gemotiveerd is te spellen § 85 *Alexandrus* = Ἀλεξάνδρους = standbeelden van Alexander.

Maar laat ik zwijgen over zulke kleinigheden. Ik hoop, dat de editie van Plasberg veel gebruikt zal worden, want hij heeft zich van een zeer moeilijke taak uitnemend gekweten.

Den Haag. C. Brakman Jz.

R. Ehwald et Fr. W. Levy, P. Ovidius Naso. Vol. III, Fasc. I. Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 4.80; geb. ƒ 5.65).

Deze uitgave van Tristia, Ibis en Epistulae ex Ponto is eigenlijk door Levy alleen bij Teubner bezorgd. Hij heeft den tekst gegeven. Van zijn hand is de korte praefatio. Toch staat zeer terecht de naam van Ehwald voorop. Want wat ons in deze editie geboden wordt, is voor een zeer groot gedeelte te danken aan de studie en de scherpzinnigheid van dezen uitnemenden kenner van Ovidius. Dit geldt vooral van den commentaar, dien Levy bewerkt heeft naar de critische aanteekeningen, die Ehwald zich in den loop der jaren heeft verzameld. Toen de omstandigheden het onmogelijk maakten, dat deze in haar geheel werden afgedrukt, nam Levy op zich deze te schiften en waar dit mogelijk was, te bekorten.

Hij heeft dit m.i. op gelukkige wijze gedaan. Wat voor het reconstrueeren van den tekst waardeloos was, en gerust gemist kon worden, is geschrapt. Zoo de vele conjecturen, die onnoodig of onjuist zijn, en de interpolaties, die als zoodanig onmiddellijk in het oog springen.

Evenmin maakt Levy melding van varianten, die op de spelling van een woord betrekking hebben. Vooral de eigennamen zijn vaak verknoeid overgeleverd.

Tristia. II 294 lezen wij in Levy's tekst: *Ericthonium.* Dat de hss. ***herictonium**, **herit onium**, **erictanium**, **erigonium*** en ***adulterium*** geven, vinden wij aan den voet der pagina niet vermeld.

Ibis 253 moet gelezen worden *Poeantius Herculis heres*; uit Levy's editie kunnen wij niet leeren, dat in de codices *peanl(h)ius* staat.

Ook heeft Levy zijn voordeel gedaan met de opmerkingen, die Hugo Magnus indertijd (B. ph. Wochenschrift 1890, 883) naar aanleiding van de Tristia uitgave van Owen maakte. Van deze overigens voortreffelijke editie is de apparatus criticus onpractisch en onoverzichtelijk. Owen wilde volledig zijn: zoo lezen wij bij hem op Tristia 1.1.5, waar de dett. *suco* of *succo* lezen in plaats van *fuco*: *suco* Bψ *succo* CDEKOQRT αβγδζηκλνξοπςZ *defl.* 2. De juiste lezing: unus et alter erat van Tristia. 1. 3.16 is alleen bij G. en enkele andere hss. bewaard gebleven, Owen teekent aan: *erant* BDEFKOQRT αβεζηκλμνπρςψ. Een dergelijke aanteekening sticht verwarring. Voor de lezing *erat* bewijst zij niets.

Ten einde niet in diezelfde fout te vervallen, gebruikt Levy — om mij tot de Tristia te bepalen — het teeken *Φ* om aan te duiden, dat de betrouwbare codex G. en de Gothanus D (de beste van de geïnterpoleerde codices, die op sommige plaatsen den juisten tekst heeft bewaard) overeenstemmen. Met het teeken *X* wordt de consensus van G. D en M aangegeven (deze laatste bevat slechts I, 5, 11 — III, 7, 1 en IV, 1, 12 — 7, 5) met ω „consensus vel omnium vel omnium praeter singulos, qui nominantur", terwijl ς de geïnterpoleerde codices samenvat.

Op dezelfde wijze is Levy te werk gegaan bij de Ibis en de Epistulae ex Ponto. Zoo kon hij Ehwalds critisch apparaat belangrijk bekorten en deze heeft daardoor gewonnen. Voor de Ep. ex P. moest hij uitvoeriger zijn dan voor de Tristia en Ibis, aangezien bij deze gedichten niet verwezen kon worden naar een uitgave, die op gelijke lijn te stellen is met de edities van Owen (Tristia) en R. Ellis (Ibis).

Ik heb Levy's commentaar met die van Owen en Ellis vergeleken en den indruk gekregen, dat hij buitengewoon nauwkeurig bewerkt is, men vergelijke bijv. de aantee-

keningen op Tristia I, 1, 7; I, 1, 45; I, 1, 82; II, 15, 23; Ibis 2, 17, 94, 110.

Voor de Tristia stond Levy ten dienste het fragmentum Trevirense, dat door Ehwald gevonden en besproken is (Ad historiam carminum Ovidianorum recensionemque symbolae II, Pr. Gothae 1892). De Vindobonensis, dien Ellis zelf niet heeft kunnen zien, is opnieuw gecollationeerd; dit is duidelijk merkbaar.

In waardeering van de codices is Levy 't geheel met Ehwald eens. Zij worden slechts kort in de praefatio besproken. Zijn tekstbehandeling is voorzichtig. Terecht worden zeer veel gissingen van Ehwald door hem overgenomen. Hij is echter zelfstandig te werk gegaan en houdt zich meer dan Ehwald aan de lezing der handschriften.

Drukfouten heb ik niet veel gevonden.

Op Tristia I. 1. 21 vind ik aangeteekend: *illo* A D. Dit zal wel moeten zijn A B; D. geeft extat.

Tr. I. 10.7 heeft Ehwald niet voorgeslagen: pariter fluctus *ferit* atque silentia longe/aequora, doch *fert*.

Ex Ponto IV, 6, 34 moet in de noot gelezen worden tinctu.

Op pagina 172 leze men:

B = codex Argentoratensis A° 1870 igne deletus in plaats van 180.

Gouda. D. E. Bosselaar.

G. Esnault, La vie et les oeuvres comiques de Claude-Marie le Laé (1745—1791). Poèmes français: Les trois Bretons, l'Ouessantide. Poème breton: La burlesque oraison funèbre de Michel Morin. Edition critique d'après les manuscrits autographes inédits, commentaire et traduction. (La Bretagne et les pays celtiques, XV). Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 20).

Wat den keltist in Esnault's werk interesseert, is de *Morin* van Le Laé. Maar het probleem, waarmede de uitgever van dit gedicht ons in kennis brengt, verdient belangstelling ook in ruimer kring. Het heeft een karakter, dat ons, wanneer wij aan de groote Europeesche litteraturen denken, aan de vijftiende of zestiende eeuw herinnert, en dat in het einde der achttiende eeuw alleen bestaanbaar is in een taalgebied als het Bretonsche. Van den *Morin* bestaan gedrukte uitgaven, doch geen van deze is door den naam van den dichter of een zijner vertrouwden bekrachtigd. Die drukken bevatten slechte onvolledige teksten vol fouten en zijn niet beter dan „volksboeken" van het gebrekkigste soort. De heer Esnault, bezield door een m.i. volkomen gerechtvaardigde bewondering voor zijn dichter, heeft niet gerust, vóór en aleer hij diens handschrift teruggevonden had. Dank zij zijn onvermoeiden speurzin zijn hem ook nog andere, weliswaar niet van den dichter zelf afkomstige, maar toch betrouwbare handschriften in handen gekomen, waaruit hij ook de twee in het Fransch geschreven jeugdwerken van Le Laé mededeelt, die in den titel vermeld zijn.

De uitgever moest de geschreven teksten tot grondslag nemen; de gedrukte kon hij zelfs niet ter nadere verklaring van de geschrevene gebruiken. Deze uitgave van een achttiende-eeuwschen tekst had dientengevolge in een onderzoek van handschriften haar punt van uitgang. Bevoorrecht was de uitgever echter boven den bewerker van middeleeuwsche manuscripten, doordat hem voor het verkrijgen van een inzicht in de geschiedenis en de onderlinge verhouding van zijn teksten ruimer historisch materiaal ten dienste stond. Geen bericht, uit een archief of particulier dossier afkomstig, heeft hij voor zijn onderzoek verwaarloosd. Uit de details daarvan is ook voor dengene, die zich met oudere teksten pleegt bezig te houden, waar de bronnen minder rijkelijk vloeien, veel te leeren. Deze geschiedenis van een geschreven tekst leeft.

Als leerling van het collège van Saint-Pol-de-Léon heeft Le Laé den *Morin* geschreven, daartoe geïnspireerd, door de sedert 1713 in Frankrijk bekende *Eloge funèbre de Michel Morin*. De Bretonsche bewerking is een werk met een geheel eigen nationaal karakter geworden, dat het door den heer Esnault beoogde eerherstel volkomen verdient. Het tekort aan waardeering voor Le Laé's burlesk heldendicht, dat duidelijk blijkt uit de gebrekkigheid der drukken, die ons bewaard zijn, schrijft de uitgever terecht hoe aan de romantiek, vooral aan de stemming, gewekt door het werk van de la Villemarqué, gelijk men die o.a. teruggekaatst vindt in Souvestre's *Derniers Bretons*. In zijn gerechtvaardigde critiek tegen die richting gaat de heer Esnault zoo ver, dat hij misschien te zeer uit het oog verliest, hoe ook zij noodzakelijk was, om in later dagen een gezonde belangstelling in de oude Bretonsche poëzie mogelijk te maken.

Thans iets over den tekst van den *Morin*. De nauwgezetheid van den uitgever wekt bij iederen versregel onze bewondering. Van de twee volledige handschriften, die zich in de bibliotheek te Brest bevinden, is één in 's dichters eigen schrift; dat is het hs. B 67. Hiervan is in de uitgave een diplomatische afdruk gegeven, waarbij in de noten vermeld zijn: 1. de doorhalingen of wijzigingen, door den dichter bij het eerste opschrijven gemaakt, 2. de eveneens eigenhandige verbeteringen van Le Laé, aangebracht tijdens een algeheele herziening van den tekst, 3. het geknoei van een later eigenaar van het handschrift. Het tweede Brestsche handschrift (B 17) is niet door den dichter zelf geschreven; hiervan wordt aan den voet der pagina eveneens een volledige afdruk gegeven. Ten slotte krijgen wij den onverkorten tekst onder oogen van enkele fragmenten, op het eiland Batz gevonden, benevens een overzicht der variae lectiones van de gedrukte uitgaven. Alles is geordend met een bewonderenswaardige overzichtelijkheid, die de studie van den tekst ten zeerste bevordert. Alleen is het jammer, dat niet een uniforme nummering der versregels in de verschillende handschriften en drukken aanvaard is; die zou een vergelijking nog gemakkelijker maken.

Behalve een zuivere weergave der overgeleverde teksten brengt de uitgever ook een ideaal-tekst, dien hij *ne varietur* noemt, en dien hij tegenover dien van B 67 afdrukt. Met zulk een *ne varietur*-tekst kan men alleen vrede hebben, wanneer men hem als een subjectieve schepping van den heer Esnault beschouwt, niet als een poging om het gedicht in zijn zuiversten vorm te herstellen. Trouwens, dat laatste zou een onbegonnen werk zijn, daar de Morin nooit door den dichter in zulk een definitieve redactie gegoten is. Le Laé maakte het gedicht in zijn schooljaren, makkers van hem kregen afschriften, voor den rector van Ploudalmezeau, M. Floc'h, maakte hij er zelfs een, waaraan bijzondere zorg besteed was, maar tegelijkertijd bleef hij ook aan zijn eigen handexemplaar van tijd tot tijd zijn corrigeerende aandacht wijden. Zooland Le Laé leefde, heeft de Morin dus ook geleefd, d.w.z. niet stilgestaan.

Bij het opstellen van zijn *ne varietur*-tekst, was de heer Esnault dus aangewezen op een subjectief principe. En dat luidt: het hs. B 67 wordt in zijn geheel weergegeven, met de doorhalingen tusschen haakjes, en verder wordt uit andere teksten opgenomen „tout ce qui a valeur d'authenticité". Met dit beginsel kan ik niet meegaan. Mij dunkt, B 67 mag niet als grondslag van een ideaal-tekst aangenomen worden, uitsluitend omdat het een autographisch handschrift is. Immers de dichter verklaart zelf in zijn noot onder vs. 1540, dat er betere teksten in omloop waren. Aan den anderen kant mag B 17 niet op zij gezet worden, alleen omdat de afschrijver ervan „little French and less Breton" kende. Wat Esnault op B 17 aan te merken heeft, zal hij uitvoerig in zijn a.s. uitgave van *Ar C'hi* mededeelen, en de belangstellende zal dus zijn definitief oordeel, zij het ook met moeite, dienen op te schorten. Doch na een cursorische lezing is mij wel duidelijk geworden, dat B 17, ondanks de gebrekkige overlevering, lezingen gevat, die de dichter ongetwijfeld boven die van B 67 gesteld zou hebben, en die de lezer met weemoed naar den voet der bladzijde verbannen ziet. Ik geef enkele voorbeelden, nummers der versregels volgens den *ne varietur*-tekst. In 173 lijkt *ha ma lammjont evel denvet* beter dan *hep mez ebet*. Na 183 betreur ik de afwezigheid van het *chatal direson, banden moc'h*. In 392 zou ik *ker glep, jadorgoae, ac eur broc'h* verkiezen. In 436 schijnt mij de lezing van B 17 *her galved bourreo bras ar prat* in verband met het voorafgaande onmisbaar. In 748 liever *loenedigou* dan *anevaledigou*. In 187 vg. vind ik de lezing van B 17 typischer dan die van B 67. Na 840 mis ik de verzen van B 17 over Stentor noode en het bezwaar van den uitgever tegen de opneming kan ik niet deelen.

Wat is het nut van den *ne varietur*-tekst? Om dit te begrijpen, moet men het dubbel doel van deze uitgave van den heer Esnault verstaan. Eenerzijds wil hij de wetenschappelijke studie van Le Laé's werk bevorderen, en daarvoor heeft men zulk een subjectief opgestelden genormaliseerden tekst niet noodig. Anderzijds echter wil hij aan Bretagne zijn beste dichters uit vroeger tijden teruggeven, en daartoe is zulk een tekst onmisbaar. Als de tijd ooit aanbreekt, dat iedereen in Bretagne Bretonsch zal leeren, zal de aankomende jonkman den heer Esnault even dankbaar zijn, als thans de keltist in den vreemde. Daartoe zal ook bijdragen de kostelijke Fransche vertaling van den *Morin*, waarin de vertolker — hij beschouwe dit niet als een smaad jegens zijn dichter — dikwijls nog geestiger is dan zijn voorbeeld. Het Bretonsche origineel heeft iets droog-comieks, dat in de vertaling soms geleden heeft onder de sterke subjectiviteit van den uitgever; daardoor zijn de twee kunstwerken, origineel en vertaling, niet geheel elkaars equivalent.

's-Gravenhage. A. G. van Hamel.

Axel Kock, Svensk Ljudhistoria, Fjärde Delen. Förra Hälften. 1920. Senare Hälften. 1921. Lund, C. W. K. Gleerup. Leipzig, O. Harrassowitz. (Pr. Kr. 8 en 6.50).

Daar het karakter van Prof Kock's historische behandeling der Zweedsche klankleer in dit tijdschrift reeds bij herhaling besproken is, zal ik mij ditmaal er toe bepalen, op het verschijnen van deel 4 opmerkzaam te maken en een paar woorden over den inhoud te zeggen. Het handelt in hoofdzaak over vocalen in infortissyllaben; aan het slot volgt eene interessante uiteenzetting over genasaleerde vocalen. De ontwikkelingder zwaktonige vocalen is in het Zweedsche veel belangrijker maar ook veel ingewikkelder dan in andere Germaansche talen, daar tot heden toe volle vocalen bewaard zijn. Maar onveranderd zijn zij niet. Zij staan echter aan gansch andere veranderingen bloot dan de vocalen der betoonde syllaben en stellen den onderzoeker voor vragen van gansch anderen aard. Het accent speelt een groote rol, voorts gedurende eene bepaalde periode de vocaalharmonie en de vocaalbalans, die in verschillende dialecten met meer en minder intensiteit werken. Daarbij komen dan de invloed van consonanten, de ontwikkeling van parasitische vocalen, de talrijke analogieformaties, de aanpassing van vreemde woorden, en nog andere dingen.

Het is wel niet noodig, tot de lezers van het Museum te spreken van het meesterschap, waarmee Kock de uitgebreide stof beheerscht, van de voortreffelijke orde en de helderheid der voorstelling, waardoor de Ljudhistoria tot een werk wordt, waarin men niet alleen gemakkelijk zoeken kan, wanneer men op eene bepaalde vraag antwoord wenscht, maar waarin men ook gaarne doorleest, wanneer men gevonden heeft, wat men zocht. Het boek is niet alleen de beste bron voor de historische studie van het Zweedsch, maar ook voor de oudere perioden der andere Skandinavische talen. En uitzicht geeft het naar vele kanten. Een romanist bij voorbeeld zal dankbaar zijn, hier te leeren, dat de genasaleerde *a* in den Franschen naam 'Anquétil', die thans door het teeken *n* wordt aangeduid, niet op Fransch verlies van *n* berust, maar teruggaat op een klinker, die reeds door nasaalverlies genasaleerd was, toen de naam 'Askell' naar Normandië gebracht werd.

Wij zijn den schrijver dankbaar, dat hij zich niet aan het in de voorrede van het eerste deel uitgesproken voornemen gehouden heeft, om de zwaktonige vocalen naar verhouding kort te behandelen. Het werk krijgt een grooter omvang dan de vijf deelen, die tot het oorspronkelijk plan behoorden. Maar het wordt zonder onderbreking voortgezet. En zoo mogen wij hopen, dat het prof. Kock, nu de vocalen ten einde gebracht zijn, ook gegeven zal worden, ons een even waardige behandeling der consonanten te schenken.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. H. van Beckum und J. M. Rameckers, Achtzig Aufgaben zur Übersetzung ins Deutsche. Groningen, Wolters. 1920. (Pr. ƒ 4.25).

Een uitnemende verzameling van 80 oefeningen voor L.O.-candidaten, waarvan sommige, voornamelijk Nos. 61—80 reeds een moeilijkheidsgraad bereiken, die ze als voorbereiding voor het A-examen geschikt maakt. 41 oefeningen zijn L.O.-opgaven, de overige 40 zijn aan over het algemeen goede Nederlandsche prozaisten ontleend; 40 oefeningen (waaronder 20 examenopgaven) zijn bovendien van aanteekeningen voorzien, wier betrouwbaarheid en bruikbaarheid daardoor verhoogd is, dat de uitgevers zich door twee Duitschers, de heeren W. Beer en Dr. H. Ricken, leeraren resp. in Apolda en Thorn hebben doen assisteeren. Misschien zou het bij een herdruk aanbeveling verdienen, in de laatste twintig opgaven de volgorde zoodanig te wijzigen, dat een

opklimming in moeilijkheid bereikt werd; hier en daar zou een minder gebruikelijke uitdrukking, die het bevattingsvermogen van den gemiddelden candidaat overschrijdt — zouden de meesten met de 'secondaire magistraten' op blz. 184 of de 'zware meening' van blz. 188 wel iets weten aan te vangen? — kunnen worden gewijzigd. In overweging wordt ook gegeven, de uitvoering iets minder fraai en daardoor goedkooper te maken: een oefeningboek als dit, mag, zeker in onze dagen, wel in een bescheidener kleed gestoken worden, waardoor het meer in het bereik van de gewoonlijk niet al te wel voorziene beurzen van zijn gebruikers valt.

Den Haag. L. Polak.

R. Zenker, Forschungen zur Artusepik, I. Ivainstudien. Halle a. d. S., Max Niemeyer. 1921.

Als nog bewezen moest worden, dat de Duitscher, ook de Duitsche geleerde, werken kan met een ijver en een volharding, aller bewondering waard, dan zou werkelijk bovengenoemde arbeid van Rudolf Zenker iederen twijfel daaromtrent moeten wegnemen.

In een buitengewoon overzichtelijk voorwoord begint Z. met den Bretonschen roman, die essentiëel de Arthurroman is, in het algemeen te dateeren, en komt dan tot de ingewikkelde vraag, in welke verhouding de *Mabinogion* staan tot de Fransche romans van Chrétien de Troyes. Geen der vroegere theorieën, geen der oudere en jongere werkers, kan men zeggen, blijft hier onvermeld; alles is bovendien met een aangename duidelijkheid uiteengezet, de argumentaties der voornaamste theoretici worden op heldere wijze weergegeven en, waar noodig geoordeeld, op scherpzinnige wijze bestreden.

Na dat historisch en critisch overzicht der algemeene vraag, komt schrijver tot de meer bijzondere omtrent de verhouding tusschen den kymrischen *Mabinogi* van *Owein en Lunet* ter eene zijde en Chrétien's *Ivain* ter andere. Reeds in 1910 heeft Z. ons zijn *Ivain*-onderzoekingen aangekondigd en ze daarna in 1912 nogmaals beloofd, maar in dit laatste jaar publiceerde Arthur C. L. Brown zijn studie: *On the independent character of the Welsh Owain.* Nu komt Brown, die een uitgebreide en diepe kennis bezit van de materie der oud-iersche legenden, aan de hand van verschillende argumenten tot de conclusie, dat de kymrische legende veel dichter bij de oud-iersche legende van den *Cuchulinn*-cyclus staat dan de Fransche roman en hij beschouwt die oud-iersche legende — naar Z.'s meening terecht — als de voornaamste bron der *Ivain*-poëzie. Hoewel Brown de questie, waar het bij Z. om gaat, niet definitief heeft opgelost en zelfs geen antwoord heeft gegeven op de verschillende argumenten van Foerster, heeft hij de verdienste, de vraag van uit een nog niet benut gezichtspunt te hebben behandeld. In hetzelfde jaar 1912 berichtte Wolter Greiner aan Z., dat hij aan een thesis werkte met betrekking tot *Ivain* en dat hij tot het inzicht gekomen was dat de kymrische vertelling onafhankelijk was van Chrétien. Z. heeft de verschijning van Gr.'s thesis afgewacht, wachtte tot 1914, daarna wegens den oorlog nog langer, totdat plotseling in 1918, zonder dat Z. nog iets van Gr. vernomen had, de dissertatie van dezen laatste verscheen. Z. had zijn studie persklaar en heeft er slechts enkele kleinere opmerkingen aan toegevoegd naar aanleiding van Gr.'s werk, dat trouwens de questie van den oorsprong en de ontwikkeling der *Ivain*-materie in het geheel niet behandelt, hoewel die toch de stof uitmaken van het geheele eerste deel van Gr.'s studie. Z. meent, dat Gr.'s werk een heel gelukkig supplement levert op zijn eigen studiën, maar is overtuigd, dat slechts een methodische vergelijking van verschillende episodes der beide texten — *Ivain* aan de eene, de kymrische vertelling aan de andere zijde — met betrekking tot hun inhoud, een doorslaand bewijs kan leveren, dat de *Mabinogi* onafhankelijk is van den Franschen dichter. Zulk eene vergelijking was dan ook zijn eenig oorspronkelijk plan, maar ten slotte heeft hij aan die vergelijking doen voorafgaan eene studie over „Die sagengeschichtlichen Quellen der *Ivain*dichtung", welke studie het eerste deel uitmaakt van zijn boek. Dan eerst volgen zijn theorieën en conclusiën.

Het is nl. zijn wensch geweest, een vaste basis te scheppen voor het criterium, dat ook Brown zich gesteld heeft [1]).

Wanneer van twee texten die eenzelfde materie behandelen, de een dichter bij de bron der stof staat dan de andere, terwijl men niet kan aannemen, dat de overeenstemming met de bron aan willekeurige veranderingen van den anderen text te wijten zijn, waardoor dan heel toevallig een grootere overeenkomst met de bron zou zijn verkregen, dan is daarmede een argument gevonden voor de stelling, dat de dichtst bij de bron staande text niet van den meer verwijderde afhankelijk kan zijn. Toegepast op de *Ivain*studiën komt dat dus hierop neer: als bewezen kan worden, dat de kymrische vertelling in enkele episodes en in sommige karakteristieke trekken dichter bij de bron der *Ivain*sage staat dan de Fransche roman, dan kan ten minste voor die episodes en voor die trekken de *Mabinogi* niet afhangen van *Ivain*, tenzij men zou willen aannemen, dat de keltische verteller in *Ivain* zulke toevallige wijzigingen aanbracht, dat daardoor op die willekeurige manier eene grootere overeenkomst met de bron tot stand kwam. In verband daarmede onderwierp Z. de door Foerster geïgnoreerde werken van Brown, Nitze en Settegast aan een ernstige critiek; zij toch geven over den oorsprong der *Ivain*-materie de schitterendste beschouwingen, welke Z. in Duitschland vooral meer bekend en geacht zou wenschen te zien dan tot nog toe het geval was.

Voor het tweede deel van zijn boek, d.i. voor zijn eigenlijke studie heeft Z. ook den *Iban* benut van den „Münchener Maler" Ulrich Fuetrer, die tot Z.'s ergernis door Foerster werd doodgezwegen.

Of schrijver, die sinds 1914 geen literatuur meer ontving betreffende zijn stof, er inderdaad geheel in geslaagd is, te bewijzen, dat de *Mabinogion* onafhankelijk zijn van de Fransche romans, meer speciaal, dat *Owein en Lunet* onafhankelijk is van *Ivain*, is een vraag, die wellicht niet zonder eenige aarzeling beantwoord kan worden. Ik kan den indruk niet ontveinzen, dat hier en daar althans de aprioristische conclusie misschien de redeneering eenigszins beïnvloed kan hebben; maar wel lijkt het in ieder geval vast te staan, dat Foerster, tegen wiens theorieën, methode en strijdwijze Z. op geweldige wijze te velde trekt, in de verste verte het recht niet had te meenen, dat de *Mabinogion*frage nu wel voor goed was opgelost door Edens in zijn Rostocker Preisschrift und

[1]) *Chrétien's Ivain in Modern Philology,* IX, n°. 1 (1911).

Dissertation *Erec-Geraint, Der Chrétien'sche Versroman und das wälsche Mabinogi*, veel minder nog om in zijn *Karrenritter* te spreken van eene „sogenannte *Mabinogion*frage".

Buitengewoon belangrijk zijn dan ook de beschouwingen, die Z. volgen laat op de naast elkander afgedrukte analyse van den inhoud van *Ivain* ter eene en van den *Mabinogi* ter andere zijde. Als bijv. het verhaal van den ridder — Calogrenant geheeten bij Chrétien, en Kynon in den *Mabinogi* — over zijn avontuurlijk bezoek aan de wonderdadige bron Broceliande in 's konings afwezigheid plaats heeft bij Chrétien,

Mes cel jor einsi li avint
Que la reïne le detint,
Si demora tant delez li,
Qu'il s'oblia et andormi,

terwijl in den *Mabinogi* de koning wel degelijk het hooge feest bijwoont, maar door vermoeidheid overmand, in slaap valt, om slechts na het verhaal te ontwaken, dan redeneert Z. als volgt: In beide gevallen hoort dus de koning het verhaal niet; zulks was noodig volgens den aard der vertelling en den samenhang, want anders had de koning in plaats van Owein onmiddellijk het plan moeten opvatten om de fontein te bezoeken en den ridder daar te gaan bevechten. Maar nu wordt het avontuur bij Chrétien aan den koning naverteld en redt Chrétien zich uit de daaruit ontstaande moeilijkheid, door den koning te laten zweren, dat hij op St. Jan, d.i. 14 dagen later, naar de fontein zal vertrekken, zoodat Ivain den noodigen tijd heeft, alleen te gaan en niet in het gezelschap van den koning, zooals anders slechts mogelijk zou zijn geweest; en in dat geval had niet Ivain, maar natuurlijk de koning den strijd met den aan de fontein verschijnenden ridder moeten aanbinden. Technisch is deze voorstelling van zaken bij Chrétien onverklaarbaar, tenzij men aanneemt, dat Chrétien een bron heeft gehad, overeenstemmende met den *Mabinogi* en dan als hoofsche dichter den plicht heeft gevoeld, den koning liever het riddergezelschap te doen verlaten, dan hem op belachelijke wijze te laten inslapen te midden der aanwezigen. Chrétien heeft niet begrepen, welke waarde de slaap des konings in het organisme der vertelling had en liet dientengevolge de koningin het avontuur aanhooren en het door haar aan den koning oververtellen. Zoo wordt echter de geheele episode van het insluimeren en de afwezigheid des konings overbodig. Tot zoover de schrijver. De plaats laat hier niet toe, alle bewijsvoeringen van Z. op den voet te volgen, maar het moet mij van het hart, dat ik Z. zelf hier en op andere plaatsen met genoegen heb zien verklaren: "gewiss muss die hier vorgetragene Auffassung Vermutung bleiben."

Z. hecht zeer groote waarde aan de torenepisode; Ivain wordt nl. tusschen de torens ingesloten, doordat men de valpoort op hem neerlaat, terwijl de zwarte ridder, dien hij achtervolgde, gepasseerd is. Chrétien nu vereenzelvigt de koetspoort met de groote zaal, waarvan sprake is, terwijl de *Mabinogi* een natuurlijker en juister voorstelling der feiten geeft. Lunet, die zich in de straat bevindt, komt op de poort aan, ziet Owein door de deurspleet en spreekt daardoorheen tot hem; zij vraagt hem de poort te openen en als hij verklaart daartoe niet in staat te zijn, dan reikt zij hem steeds door de deurspleet heen, den onzichtbaar makenden ring. Als nu de vervolgers komen en de poort openen, treedt de onzichtbare Owein op Lunet toe, legt de hand op haar schouder en zij leidt hem naar een fraaie kamer, waar hij eet, op een prachtig bed slaapt en vanwaaruit hij den volgenden morgen den lijkstoet kan zien voorbijtrekken. Foerster beroept zich hier ten gunste van Chrétien op de mogelijkheid, dat de „Archetypus" reeds in wanorde zou zijn geweest, en dat de latere Diaskeuast — de schrijver der gemeenschappelijke bron aller ons bewaard gebleven handschriften — getracht zou hebben, eenige orde in den text te herstellen, maar op onvoldoende wijze zou zijn geslaagd. Z. beweert, dat de situatie in den *Mabinogi* geheel duidelijk is en ziet daarin het bewijs, dat de *Mabinogi* hier oorspronkelijker is dan Chrétien, vooral ook, dewijl de *Iban* van Ulrich Fuetrer met den *Mabinogi* overeenstemt. Het wil mij voorkomen, dat er behalve de reeds gemaakte bedenkingen nog wel eenige andere te maken zouden zijn, en dat Z. over de reeds gemaakte wel wat al te makkelijk heenstapt, zoo bijv. over de blijkbaar onzinnige vraag van Lunet, of Owein de poort wil openen.

Zooals gezegd, is het onmogelijk hier in te veel détails te treden en ons met voor- en tegenargumenten af te vragen, of we met Z. als geheel zeker kunnen aannemen dat Chrétien niet, zooals Foerster hardnekkig volhield, de schepper geweest is van den Franschen Arthurroman, en dat deze vóór Chrétien in een vermoedelijk eenvoudiger, primitiever vorm bestaan heeft.

Of de bron van den *Mabinogi* een Fransche bron, gelijk J. Loth aanneemt, dan wel een Keltische geweest is, zooals Windisch gelooft, is een vraag, waarin Z. zich incompetent verklaart.

Wel wijst Z. er nog op, dat naar zijn meening de verteller van den *Mabinogi* niet naast een niet bewaard gebleven bron ook den Franschen roman nog benut kan hebben, want, zegt hij, er bestaan tusschen den laatste en den *Mabinogi* niet zulke overeenkomsten, dat zij alleen verklaarbaar zouden zijn, als de keltische verteller den Franschen roman gekend heeft en er is van plaatsen, waar, zooàls Foerster beweert, de *Mabinogi*-verteller Chrétien misverstaan zou hebben, geen sprake, meent Zenker. Windisch heeft trouwens in dit verband reeds opgemerkt, dat de in den *Mabinogi* voorkomende vreemde Fransche woorden nimmer aan Chrétien ontleend zijn.

Het mag wellicht al te voorzichtig zijn, doch het wil mij toeschijnen, dat, zoolang de bron der *Mabinogion* en van Chrétien niet voldoende bekend is, of althans niet bewezen wordt, dat de verschillende episodes, waarvan Z. spreekt in den volgens Z. meer logischen en samenhangenden vorm in die bron bestaan hebben of voor het minst hebben moeten bestaan, men niet het recht heeft van een absolute zekerheid in deze questie te spreken. Ik denk hier aan J. Loth [1]), die bewijst, dat de oudste redactie van *Kulhwch* en *Olwen* zelfs aan de oudste redactie van den *Mabinogi* moet voorafgaan, maar dat zij daartegenover weer minder archaïstisch is wat de materieschikking en den geest betreft, die erin heerscht.

J. Loth [2]) zegt ook, dat „*Kulhwch* est un roman per-

[1]) *Contributions à l'étude des Romans de la Table Ronde*, Paris. Champion, 1912, p. 42.

[2]) Ib., p. 31.

sonnel et une composition littéraire, tandis que le *Mabonogi* représente un genre consacré, et en quelque sorte classique, dans lequel ne rentraient que des récits traditionnels, depuis longtemps fixés, au moins dans leurs grandes lignes. Le rédacteur du *Mabinogi* était sûrement au courant des traditions arthuriennes telles que *Kulhwch* nous les montre: s'il ne s'est pas laissé influencer par les tendances à l'absoption des différents cycles par le cycle d'Arthur, c'est que les récits qu'il mettait par écrit appartenaient à une tradition orale depuis longtemps arrêtée, qu'il n'était pas permis d'enfreindre ni de transformer", en ik vraag mij af, of Z. wel voldoende overwogen heeft, dat wellicht andere mogelijkheden bestaan kunnen hebben dan die, welke hij met een vastheid van meening, gelijk aan die van zijn tegenstander Foerster op sommige plaatsen, als beslist zeker aanneemt.

„Plus tard on pourra faire mieux", zijn de laatste woorden van Zenker's zeer belangrijk werk.

Amsterdam. B. H. J. Weerenbeck.

D. Cohen, De Hellenistische cultuur met een bloemlezing uit schrijvers, inscripties en papyri. (Antieke Cultuur, IV). Groningen-den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 1.90).

De beschrijving van het Hellenisme kon men zeker aan weinigen met meer vertrouwen opdragen dan aan den heer Cohen, die reeds door zijn dissertatie op dit gebied zijn sporen had verdiend en sinds dien tijd niet heeft stilgezeten. Naar mijn bescheiden meening is dit werkje zéér geslaagd en een groote aanwinst voor onze gymnasia.

„Het boekje is .... bedoeld als leesboek," maar zal niet minder nut doen in een schoolcursus, als stevig houvast voor een wèl-geprepareerd leeraar en een gehoor van belangstellende leerlingen, die in de aangegeven bronnen gelegenheid vinden om hun kennis uit te breiden.

De politieke geschiedenis van het Hellenistisch tijdperk (323-30 v. C.) schetst Schr. in 5 paginaas; vervolgens behandelt hij het Hellenisme als „cultureele wereldeenheid," nadat hij heeft vermeld, dat Alexander zich één wereldrijk had gedroomd, waarin hij alle volkeren zou samensmelten tot een natie zonder een geprivilegieerd heerschersvolk. Daarom vereerde hij Oostersche goden en schreef tegelijk Grieksche wedstrijden uit. Is het in dit verband zoo onmogelijk, dat hij, gelijk Josephus en het Maccabaeenboek verhalen, met groot eerbiedsbetoon den Joodschen Hoogepriester naderde? — De nakomelingen hebben dien droom niet in vervulling doen gaan maar een cultureele eenheid tot stand gebracht. In dit hoofdstuk werkt Schr. het karakter van het Hellenisme uit als een wereldbeschouwing, die haar hoofddenkbeelden heeft in cosmopolitisme en individualisme, begrippen, die reeds door groote geesten van een vroegere periode waren gevoeld en hij welker verbreiding Alexander optrad als werktuig van den geest des tijds. Gelukkig noemt Schr. hem elders een genie en zeker zal hij toestemmen, dat dergelijke „werktuigen" niet steeds voor het grijpen liggen!

Dezelfde tegenstelling: individualisme-cosmopolitisme bestaat als einddoel ook in de beide philosophische systemen der Epicureërs en Stoïcijnen, want hoewel beide eudaemonistisch van karakter zijn, is de Epicureïsche ἀταραξία individualistisch en leidt de Stoïsche ἀρετή langs de φιλανθρωπία tot cosmopolitisme. Bij dit alles bleef de oude godsdienst niet ongerept. Wel trachtten de denkers de oude overleveringen rationalistisch of allegorisch te verklaren, wel dichtte men hymnen, die getuigen van eerbied en devotie, maar de oppergod werd toch gezien als natuurwet, ofschoon ook als een geest, die alles beschikt. Het monotheïsme wordt voorbereid! De groote menigte (zij toch niet alleen?) zocht heul en troost bij mysteriën, heilgoden, Oostersche en Westersche orakels. Men komt tot een synkretisme, ook reeds voorbereid door historici, die in de goden van vreemde volkeren de hunne zagen. Natuurlijk wijdt Schr. een belangrijke plaats aan den Heerscherscultus. Volgens hem, als ik alles goed begrijp, is de beschouwing der Egyptenaren van Pharao als mensch geworden Horus zuiver Oostersch; de heroïseering van den overleden vorst zuiver Grieksch; het vergoddelijken van den levenden vorst niets dan een stap verder op den Griekschen weg. Is deze scherpe tegenstelling wel geheel vol te houden? In den bijnaam Epiphanes toch ligt dunkt me een erkenning, dat een god als mensch (koning) op aarde verscheen; deze bijnaam erkent dus het goddelijk karakter van den vorst vóór zijn bestaan op aarde. Zou er tusschen de beide beschouwingen niet een soort wisselwerking zijn en geeft het niet te denken, dat juist de — Grieksche — Macedoniërs van dien heerscherscultus het minst gediend waren?

Rijk van inhoud is het hoofdstuk over kunst en wetenschap. De laatste wordt in haar hooge vlucht naar waarde geschat; gelukkig wordt de beeldende kunst niet geheel als ontaarding beschouwd en de kunstnijverheid met eere genoemd; het is ook nuttig, dat gewezen wordt op het nieuwe, dat de literatuur brengt en dat op den belangrijken invloed der nieuwe genres wordt gewezen. Maar de kroon spant wat over staat en maatschappij wordt verteld; de centralisatie, het ambtenarendom in den eerste, de vooruitgang op economisch gebied in de tweede worden op voortreffelijke wijze geschetst. In het geheele boek heeft mij naast het conscientieus gebruik zijner voorgangers getroffen de persoonlijke blik, dien Schr. op alle onderdeelen van het behandelde gebied heeft, maar in de laatste beide hoofdstukken zien we den, dank zij zijnen vorigen studies, bizonder deskundigen leidsman aan het woord.

Een aardige bloemlezing uit schrijvers, inscripties, papyri en ostraka besluit het boekje.

Als nu in een tweeden druk hier en daar de stijl wat wordt „opgeknapt" (b.v. op pag. 11), herhalingen worden vermeden (b.v. „men begrijpt" op pg. 19 en 25) en enkele min-gelukkige woorden (b.v. gelijkmoedigheid, verstandigheid, proces-verbalen) worden gewijzigd, dan zal de lectuur nog worden veraangenaamd. Over Schr.'s neiging tot moraliseeren kan men verschillend denken, minder juist echter acht ik het over „fabrieken" te spreken; is „werkplaatsen" niet beter? En is het niet juister om te zeggen dat papyrus uit het merg dan wel uit den stengel der plant wordt gemaakt? Maar uit het weinig beteekenende dezer opmerkingen ziet men, hoop ik, nog eens, hoe groot mijn waardeering voor Cohens werk is.

Den Haag. E. van Hille.

Ernest Bosshardt, Essai sur l'originalité et la probité de Tertullien dans son traité contre Marcion, Florence, G. Ramella & Cie. 1921. (Diss. Freiburg, Zwits.). (Verkrijgbaar bij den schrijver, Terreaux, 10, Lausanne).

Onder bovenstaanden titel verscheen een „Thèse présentée à la faculté des lettres de l'Université de Fri-

bourg (Suisse)". Na het massieve werk van Harnack nu een verwante studie van een Zwitser. Marcion houdt dus nog steeds de belangstelling der theologen gaande. De keuze van het onderwerp van zijn „thèse" door Mosshardt schijnt uitgelokt te zijn door een minder gunstig oordeel van Eugène de Faye over de polemiek van Tertullianus. Dit noopte hem een onderzoek in te stellen naar de „originalité" en de „probité" van den apologeet. Ter oriënteering licht hij eerst zijne lezers in betreffende Marcions leven en leer. Voor zoover wij deze laatste door bemiddeling van Tertullianus kennen komt het op de betrouwbaarheid van den verslaggever aan. De conclusie van het onderzoek daarvan luidt:

1°. Ses données sur la doctrine de Marcion, puisées à la source même, c'est-à-dire aux livres marcionites, sont exactes et méritent toute notre confiance.

2°. Il n'a pas cherché à tirer parti de certaines faiblesses ou inconséquences du système de Marcion pour fausser sa doctrine et la présenter sous un jour qui l'aurait defigurée.

3°. Il est possible qu'il ait passé sous silence ce qu'il ne lui convenait pas de mettre en lumière. Mais il est invraisemblable qu'il pût s'agir d'une partie importante de la doctrine de Marcion.

Na een opsomming van de persoonlijke aanvallen op den ketter — vrucht van een „rhétorique, ou la vérité et la sincérité sont subordonnées à l'effet que l'on veut produire" — vernemen wij „que ses attaques, quelque violentes qu'elles soient, n'ont rien de très perfide." En: „on peut dire que Tertullien fait preuve dans ses attaques personnelles contre Marcion et ses disciples de plus de modération que l'on ne pouvait s'y attendre de la part d'un polémiste aussi ardent et d'un aussi brillant élèves des rhéteurs".

Een overzicht van de logische argumenteering leidt tot de conclusie, dat de aanvaller bijzondere voorliefde heeft voor „des démonstrations d'une logique implacable". Meer dan den tegenstander te overtuigen blijkt zijn doel „l'accabler sous le poids d'arguments", een streven dat niet zelden „l'entraine au delà des limites permises et le mène au sophisme".

Ook het onderzoek betreffende zijn bijbelgebruik doorstaat Tertullianus vrij glansrijk. Immers: „soit pour l'Ancien Testament, soit pour le Nouveau, nous n'avons pu surprendre Tertullien en flagrant délit d'altération volontaire". Het eenige geval dat daaraan zou kunnen doen denken kan evengoed als een „défaut d'attention" worden aangemerkt. Dat hij overigens niet „ce respect scrupuleux" heeft, dat men van moderne exegeten pleegt te verlangen, „nous ne nous croyons pas en droit de lui en faire un reproche". Een vrij uitvoerige behandeling van des kerkvaders exegese, de allegorische incluis, levert uit den aard meer stof voor kennismaking met zijn methode, dan van zijn persoonlijkheid en zijn karakter.

Met alles te zamen beoogt de schrijver een beantwoording van de vraag naar de „originalité" en de „probité" van Tertullianus, voor zoover die blijken uit zijn anti-Marcion. Dat antwoord luidt ten slotte:

„l'Originalité de Marcion est très grande; mais elle est moins dans sa pensée, que dans l'expression qu'il lui donne, dans la vie que lui communique sa forte personnalité". En op de „probité" moge hier en daar iets schijnen af te dingen, er rest niet anders dan — als de uitdrukking niet te sterk is — een „improbité, qui trouve une explication, sinon une excuse, dans la psychologie si complexe de celui qui fut à la fois défenseur passionné de la tradition et novateur hardi, croyant et hérétique, chrétien d'une sincérité parfaite et parfois rhéteur superficiel, ennemi de la forme et styliste accompli".

Ik kan niet anders zien of het beeld is juist geteekend en het oordeel rechtvaardig. Daarenboven maakt de Fransche vorm het boek tot een aangename lectuur.

Paterswolde. H. U. Meyboom.

Carra de Vaux, Les penseurs de l'Islam. Tome I. Les souverains, l'histoire et la philosophie politique. Tome II. Les géographes, les sciences mathématiques et naturelles. Paris, Paul Geuthner. 1921. (Pr. p. dl. fr. 12.50).

Baron Carra de Vaux is een elegant schrijver die de droogste onderwerpen aantrekkelijk weet te maken. Hij neemt de kleur aan van hen die hij ons voorstelt: de groote heerschers, de anekdotische geschiedschrijvers, de literatoren met hun bevallige wanorde, de wis-, natuur- en aardrijkskundigen met hun rijkdom van bizonderheden. Zoo geeft hij ons veel meer dan de algemeene titel doet verwachten. Het eerste van het op 5 deelen berekende werk vangt nl. aan met de stichting van Bagdâd en eindigt met de genoegens van 1001 Nacht, terwijl het tweede deel, beginnend met de populaire aardrijkskunde, besloten wordt met de bereiding van parfums.

Althans éénmaal, in het eerste deel (blz. 67), brengt de schrijver ons in kennis met „un véritable penseur", den grooten Akbar, de glorie van het Mongoolsche rijk in Indië. En de beschrijver van Indië, al-Bîroenî, wordt in het tweede deel (blz. 75) tot de „grands penseurs" gerekend. Voor 't overige weet hij zijn algemeenen titel, in de voorrede (blz. VI), heel goed aldus te verdedigen: „Ce ne sont pas seulement des noms, ou des titres de livres que nous présentons au lecteur: c'est quelque chose de vivant, des personnes, des types, des pensées, des caractères.

Toute cette littérature est imprégnée de pensée; un sentiment spontané de droit, de morale ou de mystique, émane de presque toutes les oeuvres; et la vie du plus farouche conquérant est dominée par des goûts intellectuels sincères, par une sorte d'instinct supérieur de bonne administration, de raison, de sagesse."

Doel van het werk is onder het groote publiek in Frankrijk, dat tegenwoordig zulk een onmetelijk moslimsch rijk bezit, kennis te verspreiden omtrent den Islam, zijn geschiedenis en beschaving. Daartoe zullen verder in het derde deel worden behandeld de uitlegging van den Koran en de rechtswetenschap, in het vierde de scholastieke filosofie, de theologie en de mystiek, in het laatste de sekten en het moderne liberalisme. Met de eerste 2 deeltjes bevinden we ons dus nog in de voorhal van den tempel der wijsheid.

Door zijn groote belezenheid in de oostersche zoowel als in de europeesche literatuur is Baron Carra de Vaux bij uitnemendheid geschikt om het plan van zulk een werk uit te voeren, dat met smaak veel wetenswaardigs brengt zonder te zeer in de diepte te gaan.

Rekening houdende met den aard van het werk en den omvang van het onderwerp wenscht recensent de gebruikelijke lijst van kleine opmerkingen achterwege

te laten. Alleen worde de aandacht van belangstellenden gevestigd op het doorgaande streven van den schrijver om de werking van indische invloeden op de moslimsche kultuur, b.v. het overnemen van indische cijfers, indische sprookjes enz., te ontkennen. Het is mogelijk dat hij hierin te ver gaat, dat hij met name de beteekenis van de perzische traditie wat overschat. Maar dat wat hij hier behandelt ligt meest buiten het terrein van mijn onderzoek. Hoe dat zij, wat het filosofische in engeren zin betreft geloof ik wel dat Carra de Vaux, die doorgaans de hellenistische traditie als beginsel van verklaring vooropstelt, dichter bij de waarheid komt, dan b.v. de duitsche geleerde Dr. Horten, die meent dat de indische wijsheid een grooten invloed op het moslimsche denken heeft gehad. Tot staving van deze bewering zij het mij ten slotte vergund te wijzen op een theorie van het zien, waarover eeuwen lang door de moslimsche geleerden is gediscussieerd. Carra de Vaux (II, 242) vindt het onnoodig hierbij met Léopold Mabilleau aan den invloed van den Indiër Kanada te denken, maar zegt: „C'est une hypothèse qui pouvait naturellement venir à l'esprit dans cette question très débattue." Hij had nog iets meer kunnen zeggen: de bewuste theorie is van zuiver griekschen oorsprong (Empedokles—Plato) en als zoodanig door de hellenistische traditie aan de arabische schrijvers bekend.

Amsterdam. T j. de Boer.

W. Lehmann, Zentral-Amerika. I. Teil. **Die Sprachen Zentral-Amerikas.** Herausgegeben im Auftrage der Generalverwaltung der Museen zu Berlin. In 2 Bänden. Dietrich Reimer (Ernst Vohsen). 1920. (Pr. ƒ 32).

Drie jaren (1907-1909) heeft de Schrijver van dit monumentale werk, dat de glansrijke traditie der Duitsche Amerikanistiek geen oneer aandoet, als archaeologisch en linguistisch onderzoeker in Centraal-Amerika doorgebracht. Geen moeite heeft hij zich bespaard, tegen geen ontbering heeft hij opgezien, waar het gold uitstervende talen nog als het ware op het laatste oogenblik voor de wetenschap te redden. Hij heeft op zijn reizen veel voorkomendheid van wereldlijke en geestelijke autoriteiten ondervonden, en ook andere blanken zijn hem niet zelden behulpzaam geweest, maar hij gewaagt ook met groote erkentelijkheid van de Indianen, aan wie hij zijn belangrijkste resultaten te danken heeft. Zij immers zijn het geweest, die hunne zeer uiteenloopende talen door bereidwillige mededeeling voor hem toegankelijk hebben gemaakt. Hij prijst de waarheidsliefde, de betrouwbaarheid, de intelligentie der volbloed-Indianen, eigenschappen die hij bij gemengd bloed menigmaal heeft gemist. De aanraking met Europeesche cultuur acht hij voor den Indiaan noodlottig en verderfelijk.

Behalve het door hemzelf ter plaatse opgeteekend materiaal heeft de Schrijver ook de oude en nieuwe litteratuur voor zijn beschrijving der talen van Midden-Amerika zoo volledig mogelijk gebruikt. Belangrijke aanvullingen op zijn rijke bouwstoffen vond hij nog in de ongepubliceerde handschriften van C. H. Berendt († 1878), die zich in de Brinton Library te Philadelphia bevinden en daar door hem werden doorgewerkt. De Schrijver laat niet na te vermelden, dat Berendt helderder dan iemand te voren heeft ingezien, tot welke groepen de talen van Centraal-Amerika zich laten vereenigen.

Prof. Lehmann heeft zich uit den aard der zaak scherpe grenzen moeten stellen en alles weggelaten, wat niet strikt tot zijn toch reeds verbijsterend omvangrijk onderwerp behoorde. Over de Maya-talen geeft hij niets, daar aan dezen taalstam een afzonderlijke beschrijving zoude moeten gewijd worden. Het Azteeksch kon hij echter wegens Midden-Amerikaansche Nahuatl-dialecten niet geheel uitsluiten, en ook mocht hij er niet van afzien op enkele plaatsen de met het Nahuatl verwante talen van Sonora te citeeren. Wat de talen van het eigenlijke Centraal-Amerika betreft, heeft de Schrijver naar de grootst mogelijke volledigheid gestreefd. Wegens de menigte der behandelde talen was het hem ondoenlijk een in alle opzichten uitgewerkte vergelijking van het lexicale materiaal te geven, maar op de gewichtigste resultaten van zijn taalvergelijkende en taalpsychologische studiën vestigt hij in zijn grammatische schetsen en woordenlijsten de aandacht.

Zooals wij bij een leerling uit de school van Seler zouden verwachten, maken zijne opteekeningen phonetisch en morphologisch een volkomen betrouwbaren indruk. De voorafgaande beschrijving der in de behandelde talen voorkomende klanken maakt het ons gemakkelijk de woorden en vormen, die de Schrijver ons leert kennen, althans bij benadering goed uit te spreken.

Een aan den tweeden band toegevoegde duidelijke kaart geeft ons een zeer gewenscht overzicht der talen van Mexico, Centraal-Amerika, Noordwest-Zuid-Amerika en West-Indië, terwijl de eerste band een kaart „der alten Stämme, Siedlungen und Caciquen in Costa-rica, Panamá, Darién und Tierra Firme" bevat.

Ik zal niet beproeven in deze korte aankondiging een denkbeeld te geven van al hetgeen de groote werkkracht van Prof. Lehmann in „Die Sprachen Zentral-Amerikas" heeft bereikt. Dit ééne wil ik zeggen, dat hij door zijn van zelfverloochenende toewijding getuigend werk aan de vergelijkende en algemeene taalwetenschap een ontzaglijken dienst heeft bewezen. Het is de stevige grondslag, waarop latere beoefenaars der Midden-Amerikaansche linguistiek veilig kunnen voortbouwen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en Dr. E. Slijper, Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea. **Oefeningen bij de Syntaxis** door **Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper.** Tweede Deeltje. Leer van het Verbum. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. ƒ 2.50).

Een ding zij met nadruk voorop gesteld: deze oefeningen zijn, zoo min als het eerste deeltje, oefeningen bij het leerboek der Syntaxis van Prof. Muller, waarmede deze Oefeningen uiterlijk voorgeven samen te hangen. Voor den eene zij dit een geruststelling, voor den ander een waarschuwing, voor allen echter een inlichting, welke eerlijkheidshalve de schrijvers hadden moeten geven.

Immers niet alleen in bijzonderheden, niet alleen in groepeering en indeeling wijken, de Oefeningen van het Leerboek af... néén: zij gaan uit van een wezenlijk andere opvatting omtrent taal en zijn uitingen, van een gansch andere houding tegenover de taal. Prof. Muller geeft een werkelijk Leerboek van den zinsbouw, waarin voortdurend Latijnsch taaldenken in samenhang wordt voorge-

dragen en uitgelegd; indien dit Leerboek er in ging, dan zou het onderwijs in het Latijn nieuw leven en een nieuwen zin krijgen. Schrijver dezes, wiens van Prof. Muller's opvattingen sterk afwijkende groepeering uit zijn Beknopte Leer van den Latijnschen Zinsbouw overigens bekend mag worden ondersteld, heeft deze beginselwaarde reeds bij de beoordeeling van ‚de Syntaxis' kunnen onderstreepen en behoefde daarom hierop niet terug te komen, wanneer niet de van uitgevers standpunt voortreffelijk geziene vereeniging van zoozeer soortelijk verschillende werkjes tot één leergang uitdrukkelijk en herhaalde onderstreeping noodig maakte.

Immers ondanks veel uiterlijk-vreemds en (gezocht ?) ongewoons in den vorm, zijn de oefeningen kinderen van denzelfden stam als de standaard-werken van Rogge en Smit of Stegmann—Beversen.

Het diepgaande, wezenlijke, onderscheid is, dat het punt van uitgang bij de oefeningen is ‚Hollandsch, dat vertaald moet worden' niet ‚Latijn dat geleerd moet worden'. Vandaar de met vruchtelooze schijn van stelselmatigheid voorgedragen stof der eerste bladzijden, den weidschen titel dragend van „Beknopt Overzicht der Naamvallen", doch niets anders gevend, dan een ondoelmatig gegroepeerde opsomming van een aantal gevallen van Latijnsch Spraakgebruik, welke alleen dán opmerkelijk zijn, wanneer men een of meer der daarinvoorkomende Latijnsche woorden stilzwijgend als gelijkwaardig beschouwt met zekere Hollandsche woorden, welke in de vertaling der Latijnsche uitdrukking wel meestal voorkomen, doch hetzelfde gegeven geheel anders ontleden.

Herhaald zij hier met nadruk, dat voor zoover zoo iets uitdrukkelijk voorgedragen moet worden als leerstof (hetgeen deels inderdaad wenschelijk is) dit te behandelen is als onderdeel der woord- en beteekenis-leer; het is lexicographie en *geen* Syntaxis.

Dezelfde verwrongen houding vindt men in de bladzijden 6 tot en met 21, voorgevende een overzicht te geven van de verhouding tusschen indicativus en coniunctivus. Ook hier wordt de indeeling volstrekt beheerscht door de Hollandsche vorm — vaak het Hollandsche voegwoord.

Van de Latijnsche voorbeelden van Supinum Gerundium, Gerundivum dient te worden opgemerkt, dat zij als ‚voorbeeld' ongeschikt zijn, omdat het verschijnsel, waarop de nadruk moet vallen, tusschen allerlei andere bijzonderheden schuil gaat, en als vertaaloefening geen zin hebben.

De oefening over het Imperfectum en Perfectum demonstreert dit eene voor alles, dat de eigenlijke verhouding (bijkomstige en zelfstandige mededeeling) den schrijvers niet duidelijk is. Men staat hier als steeds op het Beversen-Stegmann standpunt.

Van de oefeningen pg. 31—83 geldt hetzelfde als boven naar aanleiding van pg. 6—21 is gezegd. Slechts zij hierbij den schrijvers in overweging gegeven Medea op pg. 79 in verdere drukken maar weer in Niobe te laten veranderen, in wier mond de aan Ovidius ontleende woorden inderdaad beter passen.

Begrijpelijk is dat van de behandeling der Figuren (blz. 87 en vv.) niets terechtkomt. Van de Figuren immers geldt het Novalis-woord, dat „de Oogen van den Chaos door den sluier van de Orde zichtbaar worden". Dit uit te leggen is mogelijk in de zeldzame uren dat men een geheele klas in ernstig meelevende geestdrift ver boven het gewone peil opvoert. Maar er de uitdrukking in geschrifte voor te vinden is zelfs voor hen die de Figuren in al hun onvatbare dubbelslachtigheid verstaan, zéér moeilijk.

Van de Hollandsche oefeningen kan alleen gezegd worden, dat zij, op grond van het boven uitgewerkte, voor het leeren schrijven van Latijn klaarblijkelijk niet bedoeld zijn en voor de gebruikelijke dril op de toepassing van bepaalde uitdrukkingen en zegswijzen beslist onvoldoende stof bieden.

Kortom, het boekje geeft voor degeen, die het Latijn even uiterlijk behandelen, te weinig stof en te veel volstrekt overbodig bedrukte bladzijden en voor hen, die Latijn als taal willen doceeren, niets.

En er behoort werkelijk veel verblinding toe om een onderwijs, waarvoor zulke hulpmiddelen door ernstige mannen, zeker niet tot de minste onder hun ambtgenooten behoorend, worden samengesteld, nog te willen behouden.

Bunnik. Brinkgreve.

Dr. P. C. de Brouwer, Prof. Dr. F. Muller Jzn. en Dr. E. Slijper, Latijnsche Leergang voor Gymnasia en Lycea. **Woordenlijst op de Latijnsche Oefeningen van Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper.** I. Latijn—Nederlandsch. II. Nederlandsch—Latijn. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. ƒ 1.50).

Deze Woordenlijst is met zorg samengesteld en drukfouten zijn zeldzaam. Voor het doel, dat de schrijvers zich stelden, is het boekje zeer bruikbaar.

Dat de eigenlijke beteekenis van de Latijnsche woorden en hun verhouding tot de Hollandsche, waarmede zij meer of minder overeenkomen, den schrijvers óf geen belang inboezemt, óf anders, huns ondanks grootendeels onbekend is gebleven, was reeds uit de oefeningen zelf gebleken, valt alleen bij het doorlezen van de Lijst des te meer op.

Voor het onderwijs, hetwelk zich van de Oefeningen bij de Syntaxis dezer schrijvers bedienen kan, schaadt dit echter niet, en anderen zullen uitteraard dit boekje ter zijde laten.

Met dat al stemt het verdrietig te zien, dat men in ernst meenen kan, dat men Latijn onderwijst, wanneer men zóó met de muts gooien moet naar de beteekenis van woorden en samenstellingen, en wanneer men dit soort onderwijs onder de leuze van klassieke vorming tracht te doen voortzetten, dekt de vlag een zonderlinge lading.

Bunnik. Brinkgreve.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

English Studies, V, 2: F. J. Hopman, Notes on Macaulay. — E. Ekwall, On the Old English Fracture of *a* before *l* followed by a consonant. — Notes and News. — Translation. — Points of Modern Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mentions. — Suppl. to the Shelley-Bibliogr. 1908-1922.

Studiën, XCIX, Mei: W. de Veer, Theosophie. — G. Gorris, De toekomst der Romeinsche Kwestie. — A. Borret, Naar aanleiding van het rentevraagstuk. — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec vanden twalef dogheden" een werk van J. v. Ruysbroeck? (II). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 9. — Juni 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. Delatte, Essai sur la politique pythagoricienne. Liège, H. Vaillant-Carmanne. 1922. (Pr. fr. 25).

De schrijver, die over de Pythagoreërs ook geschreven heeft in de Belgische Revue de l'instruction publique 1909 en in een boek over „la littérature pythagoricienne" van 1915, behandelt als hoofdzaak de fragmenten van Aristoxenos, Archytas, Hippodamos e.a. en de prooemia van de zoog. Zaleukos en Charondas. Van deze stukken die sinds Bentley meest als pseudepigrafa golden en nu nog gelden (zie b.v. K. Praechter in den Hermes LVII p. 491), toont hij aan, dat zij zich voegen in de ethisch-politische litteratuur van de 5° en 4° eeuw en toch geen plagiaat van Plato zijn noch Aristotelischen of Stoïschen invloed verraden. Maar op p. 135 erkent hij in 't gebruik van **ἐπίκουρος** bij Hippodamos een herinnering aan de Republik en p. 198 Charondas fr. 11 is ongetwijfeld ontleend aan den Gorgias. De aard van deze litteratuur maakt een strikt bewijs niet mogelijk, maar waarschijnlijk lijkt mij Delatte's verdediging van die teksten wel. Het begin van D's boek houdt in een eenigszins rationalistische uiteenzetting over den persoon van Pythagoras, en over de Pythagoreïsche orde, haar inrichting en werkzaamheid; het eind is gewijd aan de kritiek van de berichten omtrent den strijd tegen de Pythagoreërs. Men mist bij het eerste de behandeling der oudste berichten over Pythagoras en bij 't laatste brengt het bronnenonderzoek niet veel nader tot de kennis der feiten. En van „politique" in Aristotelischen zin is bij de Pythagoreërs weinig of niets te vinden; wij verkeeren bij hen nog in het ongedifferentieerde stadium, waar in algemeene (mathematische, harmonische) wereldbeschouwing ethica en politica nog samenvloeien. (zie Delatte p. 119).

Het geschrift is aantrekkelijk door de helderheid van het betoog, de nauwkeurigheid der vertalingen (maar p. 91 **δυνατὸν τοῖς πράγμασι** beteekent niet „efficace pour les affaires publiques" maar: mogelijk naar de omstandigheden) en enkele scherpzinnige tekstverbeteringen; maar de uiteenzetting lijdt aan langdradigheid, zooals b.v. p. 92 over **ἄγραφος νόμος** ongeveer herhaalt wat reeds p. 80 staat. Overigens verdient het werk alle lof.

Utrecht. J. M. Fraenkel.

H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure, publié sous les auspices de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Fascicule I (folio). Paris, E. Leroux. 1922.

Deze eerste aflevering van het corpus kristelike inscripties, waarvan de regels werden vastgesteld op 't archaeologies kongres te Athene (1907), en dat toen reeds kon rekenen op een belangrijk dossier door F. Cumont bijeengebracht, heeft in hoge mate de nood der oorlogsjaren en de belemmeringen gedurende de daarop volgende tijd ondervonden. Het geduld van de geleerde bewerker, de heer Henri Grégoire, die in 1907 't werk van Cumont overnam, het zeer verrijkte en gelukkig voltooide, is op een zware proef gesteld. Al die overwonnen zwarigheden zullen meer en meer op de achtergrond komen, maar de voortreffelike uitkomst blijft.

Onder de 534 opschriften die de bundel bevat en die afkomstig zijn uit Klein-Azië en de bij de kust liggende eilanden, zijn vele inedita, maar natuurlik ook een zeer groot getal dat reeds in het oude C.I.G. is opgenomen en indertijd bewerkt werd door Kirchhoff. Hier vooral kan men nu door vergelijking vaststellen hoezeer de studie der beschaving van Byzantium en van 't Hellenisme, die in de laatste vijftig jaar zulke vorderingen heeft gemaakt, aan de bewerking is ten goede gekomen. Voor Kirchhoff

en zijn tijdgenoten was Byzantium, en veel meer nog de Griekse taal van zijn eigen tijd, een terra incognita; de heer Grégoire heeft niet alleen als neograecus zijn sporen verdiend, maar is ook thuis in de staatsinstellingen van het Nieuwe Rome en in de geschiedenis van het Kristendom der eerste eeuwen.

De behandeling van de taalverschijnselen toont duidelik de veranderde stand van zaken. Een herhaaldelik voorkomende vorm **ὑπερί** wordt niet meer beschouwd als **ὑπέρ** met een onverklaarbaar streepje er achter, maar als een contaminatie van **ὑπέρ** en **περί** (vgl. in 't Middeleeuwse Gr. **εἰν = εἰς × ἐν**); **τόρμησε, ἤρθετε, ἔρθες** worden erkend als getuigen voor de ontwikkeling van overeenkomstige verschijnselen in 't Nieuwgrieks; **ἄπτη ἡ κατάπαψις** uit de 9de eeuw is een „graphie inverse", waarvan 't belang wordt begrepen voor de datering van een klank- en een aksentverandering; **ἀμαχίων** (n. 226[6]) wordt in verband gebracht met 't woord **ἀμάχιν** in hedendaagse dialekten. Zo zou ik meer kunnen noemen.

Dat de inhoud van deze inskripties van 't hoogste belang is niet alleen voor de staatkundige geschiedenis van 't Byzantijnse Rijk, maar ook 't geestelik leven verduidelikt, blijkt telkens uit de kommentaar van de bewerker. Een klein ineditum geeft Grégoire gelegenheid om te verklaren waaraan Keizer Phokas (602—610), die we uit de geschiedenis als een monster kennen, zijn tijdelike populariteit te danken had: hij gold voor een verdediger der orthodoxie. Ik vermeld nog als biezonder vernuftig de verklaring, via het Syries, van een raadselachtig woord in n. 123, dat 40 en 9, dus in Griekse cijfers *M* en *Θ*, blijkt weer te geven en derhalve een aanduiding is van **M(ήτηρ) Θ(εοῦ)**; in n. 83 wordt een vroeger niet begrepen adjektief uitgangspunt om scherpzinnig te bewijzen dat we voor ons hebben 't grafschrift van keizer Theodorus II Lascaris.

Van de aantekeningen die ik bij enkele inskripties maakte, wil ik er nog een paar mededelen, ten bewijze van de belangstelling waarmee ik de aflevering heb gelezen.

Om in n. 16[2] de hexameter tot zijn recht te laten komen dient **τοῖς βελέεσσι δαμάζει** in **ἐοῖς β δ** veranderd te worden. **'Εδῶ** (n. 58) is m.i. niet uit **ὧδε** te verklaren door analogie van **ἐκεῖ**, maar veeleer ontstaan uit **ἴδε** (=**ἰδέ**) + **ὧδε** (Pernot, *Recueil de textes*, blz. 11). — De verklaring van **ἐν τετραέντῳ** (n. 93) vindt men reeds in 't lexicon van Sophoclis; 't betekent „geheel en al" (completely). — In n. 226[4] betwijfel ik de juistheid der vertaling „vivent les lecteurs" (**νικᾶ ἡ Τύχη ἀναγνωστῶν**). „The **ἀναγνῶσται**, zegt Sophoclis i.v., form one of the lower ecclestiastical orders". Men vergelijke n. 226[3] **νικᾶ ἡ Τύχη Πρασίνων** (ook zonder lidwoord). — In 't merkwaardige ineditum 214[2] (Delos, Ve eeuw) geeft Grégoire ons de keus tussen **εἴ τις** en **ἤ τις**. 't Eerste verkies is verre, maar 't moet als één woord worden geschreven. Immers in 't postklassieke en middeleeuwse Griek is **εἴτις** niet „indien iemand", maar „alwie", dus **εἴτις, εἴτι** = quisquis, quidquid. Van dozijnen bewijsplaatsen noem ik hier alleen: J. Moschus (*Bloemlezing*, Utrecht, 1916) blz. 61 en de zeven daar aangehaalde plaatsen, *Phlorios et Platzia Phlore*, v. 50, 559, 1477, Spaneas (Legrand, *Biblioth. gr. vulg.* I), v. 99. 125, 254. De interpunktie van n. 214[2] zou ik ook veranderen, en vertalen: „Ik roep tot U, o Heer; al zwijg ik, Gij begrijpt. Elke aanleiding (voorwendsel) tot zondigen die bestaat, (die) heb ik gebruikt". N. 340[4] heldert 214[2] op: ook daar is **εἴτις** (bis) = quisquis; men vindt er **προφάσεις ἐν ἁμαρτήες**. 't Woord **ἐνταλμῶν** is mij in dat nummer niet duidelik. Moet men aan contaminatie met **ἐντολῶν** denken? De *Revue belge de philologie* van Jan. 1922 kon ik, helaas, niet raadplegen. Als men **εἴτις** goed begrijpt, is 't niet nodig in 't citaat uit Pitra (blz. 123, 2e kol.) 't woord **εὑρέθη** in de tekst te voegen.

Nog drie afleveringen zullen volgen. De laatste zal geheel gewijd zijn aan een *Introduction* en aan *Indices*. Verschillende woorden en ook sommige zaken die nu nog niet duidelik zijn, zullen dan in een helderder licht verschijnen. We behoeven echter niet op de voltooiing van het werk te wachten om van het vele dat de heer Grégoire op zulk een verdienstelike wijze ons tans reeds aanbiedt met grote erkentelikheid gebruik te maken.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. Vergili Maronis opera Post **Ribbeckium** tertium recogn. **Gvaltherus Janell.** Editio maior. Leipzig, Teubner. 1920. (Ook zonder apparatus cr. te verkrijgen: „editio minor"). (Pr. ƒ 1.—, geb. ƒ 1.40+ 120 %).

De Vergilius-uitgave van den beroemden Otto Ribbeck, die van 1859 — 1868 in 5 banden verscheen, gaf door haar uitgebreiden apparatus criticus een goed overzicht van de verschillende lezingen der mss. en van de conjecturen der philologen, waardoor deze reeds lang uitverkochte editie nog steeds haar waarde behoudt; wat echter de behandeling en vaststelling van den tekst betreft, is zij nooit iets anders geweest dan een afschrikwekkend voorbeeld van hyper-kritiek en vermetele verminking van een over het algemeen gaaf-overgeleverden schrijver. Wij moeten het dus toejuichen, dat de heer Janell met behoud van het goede van Ribbeck's editie een geheel nieuw bewerkten tekst heeft trachten vast te stellen, waaruit alle overbodige „verbeteringen", versomzettingen, ten onrechte aangenomen lacune's enz. zijn geweerd. De uitgever geeft zijn standpunt tegenover Ribbeck met deze woorden weer: „ut admiramur Ribbeckii viri doctissimi sedulitatem habilitatem sagacitatem, quibus codices Vergili perlegit, ut approbamus laudabile eius acumen quo opera poetae traxit (sic!), ita dolemus atque refutamus licentiam interdum summam qua abhorrens a sobria arte ac ratione interpretandi verba poetae tradita coniecturis inmutare transponere audebat." Inderdaad is de tekst dezer nieuwe uitgave vrij van alle onwetenschappelijk geknutsel, dat Ribbeck's tekst nagenoeg onbruikbaar maakte. Ook is de nieuwe uitgever zoo verstandig geweest den Mediceus tot grondslag voor den tekst te nemen, ook hierin van Ribbeck afwijkende, die den Palatinus op den voorgrond schoof. Daarnaast heeft Janell terecht lezingen uit andere handschriften opgenomen, daar de uitgever van Vergilius' werken nu eenmaal eclectisch moet te werk gaan. In het algemeen heeft hij uit de verschillende varianten een verstandige keuze gedaan; er zijn natuurlijk plaatsen, waar men op goede gronden met Janell van meening kan verschillen: Aeneis II 448 *auratasque trabes, veterum decora illa parentum* (*illa* Janell met P) zou ik bv. met M. *decora alta* lezen, daar *illa* zeer mat is, vgl. bovendien I 429 *rupibus excidunt scaenis decora alta futuris*, waar *alta* de lezing is van alle mss. Daarentegen heeft Janell volkomen gelijk, dat hij Aeneis XII. 221 *pubentesque genae* leest met de beste handschriften, waar Bentley, gevolgd door vele modernen,

zooals Hirtzel en Güthling, met de *deteriores*: *tabentes* las, zie hierover Warde Fowler in zijn boeiend werk „The death of Turnus", p. 65 en 66. Inconsequent is het, wanneer Janell V. 238 *proiciam in fluctus et vina liquentia fundam* met M² *porriciam* leest, maar V. 776 *proicit in fluctus ac vina liquentia fundit* onveranderd laat in plaats van *porricit* te schrijven.

Onbegrijpelijk en onverdedigbaar is Janell's lezing Aeneis III 684/85: *contra iussa monent Heleni, Scylla atque Charybdis, inter utramque viam leti discrimine parvo, ni teneant cursus*, waar met den Mediceus *Scyllam atque Charybdin* had moeten gelezen worden. De juiste verklaring geeft m.i. alleen Page in zijn voortreffelijken commentaar, Macmillan, 1914.

Wat het interessante vraagstuk der verzen uit het 2e boek 567 — 588 aangaat, die Janell met Leo, Heinze en Norden als onecht tusschen cancelli plaatst, ben ik vast overtuigd, dat deze passage wel degelijk het werk van Vergilius is.

Jammer genoeg is de onechtheid dezer verzen langzamerhand een dogma geworden, waaraan men niet mag tornen. Leo (Plautinische Forschungen, 2te Aufl. [1912] p. 42/43) veroordeelt ze met de krachtigste termen: „trocken und fehlerhaft gedacht", „elende Sprache mit ihrem hülflosen Tasten nach Ausdrücken höheren Stils". Norden tracht alle na hem komende philologen reeds bij voorbaat af te schrikken door ieder, die niet aan de onechtheid gelooven wil, met den naam „dilettant" te betitelen. Om het dogma der onechtheid zoo aannemelijk mogelijk te maken, versmaadt Janell de noodzakelijke en zeer lichte tekstverbetering *nec habet victoria laudem* voor *habet haec victoria laudem* en de lezing *ultricis flammae* voor het onzinnige *ultricis famae*, gissingen die — ook al neemt men de onechtheid der 22 verzen aan — moeten worden opgenomen. Het zou mij te ver voeren de verschillende argumenten der bovengenoemde geleerden te weerleggen en verwijs daarom naar het artikel van Hartman, Mnemosyne, vol. 33 [1905] p. 441 en dat van Fairclough, The Helen Episode in Vergil's Aeneid, Classical Philology, vol 1. [1906] p. 221 — 230.

Een paar opmerkingen slechts voeg ik er bij. Wanneer Norden (Aeneis, Buch VI, 2de uitgave p. 262) als bewijs voor de onechtheid der genoemde verzen o.a. die „unvergilischen Worte" *praemetuere* (573) en *satiare* (587) aanhaalt, dan beschouw ik het feit, dat deze woorden slechts op deze plaats voorkomen, als bloot toeval. Ook het verbum *praesentire* komt slechts éénmaal voor (nl. Aeneis IV, 297), maar niemand zal daarom aan de echtheid van dit vers twijfelen. M.i. is het zeldzame woord *praemetuo* een herinnering uit Lucretius III, 1019 *at mens sibi c o n s c i a factis p r a e m e t u e n s adhibet stimulos*, een paar verzen, die Vergilius zonder eenigen twijfel ook Aen. I 604 *mens sibi conscia recti* voor den geest stonden.

De zeldzame synaloephe *praemetuens T r o i a e e t*, waarop Norden doelt, komt X 214 juist op dezelfde plaats van het vers voor, nog wel in hetzelfde woord.

De verstandige uitgever der Oxford-editie Hirtzel noemt onze verzen terecht *versus valde Vergilianos*.

Over Janell's apparatus criticus ben ik niet tevreden; de uitgever laat door zijn streven naar beknoptheid lezingen der handschriften en conjecturen weg, die in hooge mate waarschijnlijk zijn. Wanneer een uitgever II 349 *pectora, si vobis audendi extrema cupido certa sequi* in den tekst plaatst, iets wat de dichter zóó niet kan geschreven hebben, dan had toch in elk geval de gissing van Aem. Baehrens en Deuticke *sedet* voor *sequi* moeten vermeld worden. Een tweede voorbeeld van onvolledigheid is VI. 95 *tu ne cede malis, sed contra audentior ito q u a m tua te fortuna sinet*, waar *quam* moeilijkheden biedt.

Page teekent bv. bij deze verzen aan: the expression "more boldly than thy Fortune shall allow" represents a defiance of Destiny, which is not in harmony with Virgil's religious spirit. Norden vermijdt de moeilijkheid door uit 't vervolg: *via prima salutis* eqs. bij *quam* aan te vullen *viam*, wat, op zijn zachtst uitgedrukt, een harde constructie geeft. Daarom verkiezen velen de lezing van den Daventriensis, die door Seneca, ep. 82, 18 bevestigd wordt. Nu kan men wel is waar van meening verschillen, of de lezing van 't Deventersch handschrift in den tekst moet geplaatst worden of niet, maar hierover zal men 't toch wel eens zijn, dat deze lezing ook in den meest beknopten apparatus criticus vermeld dient te worden. Bij Janell vinden wij ze echter niet.

Erger is het dat de bekende verzen *ille ego qui quondam gracili modulatus avena eqs.*, die door sommigen, b v. door Henry, Hirtzel, Phillimore, voor echt gehouden worden (met recht of ten onrechte laat ik voor 't oogenblik in het midden), zelfs niet in den apparatus vermeld zijn. Vergelijk ik in dat opzicht Janell's uitgave met de Oxford-editie van Hirtzel, dan verdient de laatstgenoemde wegens de grootere volledigheid van den apparatus criticus ongetwijfeld de voorkeur.

Het Latijn van Janell's praefatio toont weer eens duidelijk, hoe zeer de vaardigheid om zuiver en helder Latijn te schrijven met den dag minder wordt. De lezer heeft 't reeds uit de bovenaangehaalde woorden over Ribbeck opgemerkt, waar *traxit* een barbarisme voor *tractavit* is.

Mijn eindoordeel zou ik aldus willen samenvatten: Janell's tekst is over 't algemeen leesbaar en betrouwbaar, maar de ongemotiveerde beknoptheid en onvolledigheid van den apparatus criticus maken deze uitgave ongeschikt voor wetenschappelijke onderzoekingen; daarvoor zal de rijke apparatus der oorspronkelijke uitgave van Ribbeck en daarnaast de Oxford-editie van Hirtzel steeds moeten geraadpleegd worden. Voor schoolgebruik is Janell's tekst zeer aan te bevelen; het is dan ook te hopen, dat de totaal verouderde tekst van Ribbeck's editio minor eindelijk eens uit *alle* programma's onzer gymnasia verdwijnen zal.

Leeuwarden. P. J. Enk.

Felix Perles, Analekten zur Textkritik des Alten Testaments. Neue Folge. Leipzig, Gustav Engel. 1922 (Pr. M. 30).

In 1895 gaf Perles, bij Th. Ackermann te München, zijn Analekta zur Textkritik des Alten Testaments uit; daarna vermeerderde hij hun aantal door besprekingen in verschillende tijdschriften, waarheen hij in dit zijn laatste werk zonder de toelichtingen te herhalen verwees, en thans schonk hij ons aanteekeningen, meest tekstkritische, op meer dan 600 plaatsen. Zooals hij in de inleiding meedeelt, rangschikt hij, op het voetspoor van Friedrich Delitzsch, de lees- en schrijffouten in eenige rubrieken. Zoo geeft hij achtereenvolgens: door de overschrijvers miskende afkortingen in den voormazoretischen tekst, o.a. in de Godsnamen; verkeerde woordafdeelingen; verwisselingen van op elkaar gelijkende letters in het

oud-Hebreeuwsche en in het kwadraatschrift; toevallige schrijffouten door afdwaling van het oog des schrijvers naar voorafgaande of volgende woorden of regels; verkeerde vocalisatie. Vervolgens verklaart hij ook woorden die, waar hij meent, door de Commentatoren verkeerd begrepen zijn, waarbij zijn kennis van andere Semietische talen, vooral van Arameesch en Arabisch, hem goede dienst bewijst. Eindelijk geeft hij ettelijke bijdragen voor het Lexicon, die zijdelings tot betere verklaring van Bijbelplaatsen dienen, en een hoofdstuk over glossen. Dat de rangschikking in eenige rubrieken gebrekkig is blijkt o.a. hieruit dat hij in een 10de hoofdstuk „Verschiedenes" heeft moeten onderdakbrengen. Twee registers: een van de behandelde teksten en een van de woorden, besluiten het boek. Ongetwijfeld zal iedere beoefenaar van het O.T. veel uit dit boek leeren, doch het spreekt vanzelf dat hij hier en daar een vraagteeken zetten zal; het loont niet de moeite op te teekenen waar ik het deed. Eéne opmerking van eenige beteekenis slechts! Naast al de rubrieken waaronder Perles zijn voorslagen van tekstverbeteringen rangschikt ontbreekt een zeer belangrijke: opzettelijke veranderingen van overschrijvers en vocalen zettende schriftgeleerden. Een enkele maal gewaagt hij van „tendenziöse Aenderung", maar de zaak verdiende opzettelijke behandeling. Of heeft hij alwat over dit onderwerp te zeggen was reeds bij anderen gevonden en wilde hij alleen geven wat nieuw is? Dat is moeilijk te gelooven. In alle geval had het duidelijk moeten gezegd zijn dat de tekst van het O.T. niet alleen bij ongeluk maar ook op talrijke plaatsen opzettelijk bedorven is.

Leiden. H. Oort.

B. Borowski, Zum Nebenakzent beim Altenglischen Nominalkompositum. (Sächsische Forschungsinstitute in Leipzig. III Anglistische Abteilung. Heft II). Halle, Niemeyer. 1921.

Als gevolg van de oer-Germaansche accentverschuiving valt in het Germaansch het hoofdaccent bij de nominaalcomposita op de stamsyllabe van het eerste lid. Behalve dit hoofdaccent heeft een nominale samenstelling nog een nevenaccent, hetwelk in den regel op de stamsyllabe van het tweede deel valt.

In het O.E., toont Borowski aan, komen op dezen tweeden regel vele uitzonderingen voor: soms valt het nevenaccent op een zware eind- of buigingssyllabe, soms gaat het geheel verloren. Bewijzen hiervoor vindt hij in reductieverschijnselen in den klankwettigen vorm van de stamsyllabe van het tweede deel, of in afwijkingen in de verbindingsvocaal, welke door een wisselende ligging van het nevenaccent verklaard worden. Ten einde zeker te zijn, dat geen metrische invloeden gewerkt hebben op deze accentverschuiving, ontleent de schrijver zijn materiaal vrijwel uitsluitend aan het O.E. proza.

Hij laat zijn onderzoek voorafgaan door een korte behandeling, in Hoofdstuk I, van de Germaansche decomposita, waarbij het tweede deel steeds zijn nevenaccent verliest, zooals blijkt uit reductie van de stamvocaal, — als in *lic-um-lic* naast *līc-homa*; *rūm-ed-lice* naast *rūm-mod* en *rūm-mōd-nesse* (alle uit Cura Past. C.); of uit afslijting van de verbindingssyllabe, — als in *tō wiđ-lēa-gate* naast *wiđig-lēa* (beide uit een oorkonde van 938).

In Hoofdstuk II worden dan de composita uitvoerig nagegaan en op grond van de bovenaangevoerde criteria — reductie van stamvocaal en afslijting van de verbindingssyllabe — met overvloedig bewijsmateriaal duidelijk gemaakt, dat in het O.E. het nevenaccent van de stamsyllabe van het tweede lid dikwijls naar een zware eind- of buigingssyllabe, zooals *-ing*, *-an*, *-um*. *-or*, *-ost*, moet zijn overgegaan. Deze verschuiving was blijkbaar een gevolg van het in 't O.E. geldende rhythmische principe, volgens hetwelk de trochaeische spreekmaat zich de meest geschikte toonde.

Ten slotte, in Hoofdstuk III, wordt, weer aan de hand van zeer uitgebreid materiaal, aangetoond, dat deze voorkeur voor de trochaeische spreekmaat verantwoordelijk is voor het totaal verlies van den neventoon op het tweede lid van samenstellingen met éénlettergrepig eerste lid, als: *Eadulf*, *tōward*, *Brūnhard*, naast *Aedelwulf*, *wiđerweard*, *Aedelheard* en vele andere paren. Ook doubletten als *ealderman* en *alderman*, *hefonlic* en *heofonlic*, *alderman* en *aldermon*, respectievelijk na oneven- en even-syllabische woorden in dezelfde spreekmaatgroep, berusten op wisselende ligging van het accent, waarmee dan zinsmelodische verschillen gepaard gaan, die de afwisselende vocalen te voorschijn hebben geroepen, zooals B. tracht aan te toonen.

Een uitvoerig woordregister is aan het boek toegevoegd; jammer, dat het geen overzichtelijke bibliographie bevat in plaats van de door het werk verspreide opgaven van betrekkelijke lectuur.

Den Haag. H. J. v. d. Meer.

Multatuli, door A. J. (L. van Deyssel). Tweede herziene druk met een bibliographie betreffende K. J. L. Alberdingk Thym. Rotterdam, W. L. en J. Brusse's Uitg.-Maatschappij. 1922.

In 1890 verschenen de brieven van Multatuli uit de periode, waarin Max Havelaar geschreven werd en uit de periode kort voor en na dat verschijnen: voor Multatuli's leven zeer ingrijpende gebeurtenissen, bij den voortdurenden strijd omtrent Multatuli's persoon een uiterst belangrijk materiaal bovendien om een onpartijdig oordeel op te bouwen. Dit heeft van Deyssel in deze drie hoofdstukken dan ook beproefd: het eerste is gewijd aan de letterkundige beteekenis van zijn werk, de twee laatste aan zijn verhouding tot „de mannen" en „de vrouwen". Onbekend als v. D. in 1891 nog was met de brieven uit Dekkers verlovingstijd, gaat hij van de verkeerde premisse uit, dat Dekker „nooit zijn best heeft gedaan om letterkundige te worden" (p.11), en dat zijn pen „tegen zijn bedoeling in" een fraai letterkundig kunstwerk schreef (p. 12); over zijn letterkundige beteekenis wordt weinig meer gezegd, dan dat Woutertje Pieterse een novelle pur sang is uit de school van Dickens en dat andere stukken weer op Heine geïnspireerd zijn. Eenige indrukken en tamelijk oppervlakkige geeft v. D. hier: van eenige vergelijkende litteratuur-studie is geen sprake, en hoewel hier een „herziene druk" is aangekondigd, is van de uitkomsten van literair-historisch onderzoek na 1890 geen de minste notitie genomen.

In de twee andere, veel uitvoeriger hoofdstukken schetst v. D. Multatuli als *mensch* onder menschen. Hij ontleedt nuchterweg personen en verhoudingen en redeneert zeer verstandelijk, dat Multatuli voor zijn familie een onmogelijk mensch, voor zijn vrouw een nietonbedenkelijk echtgenoot is geweest. Onbarmhartig legt hij de onder heroïke gestes en romantische verhoudingen verborgen, klein-menschelijke tekortkomingen

bloot, maar verzuimt daarbij niet tevens op het fijne en hoogere, dat er weer in de verhouding met Sietske is geweest, den nadruk te leggen. Ondanks de herziening is v. D.'s Multatuli een fragmentarisch boek gebleven, dat Multatuli's menschelijkheid benadert in de zeer beslissende jaren voor en na het schrijven van de Max Havelaar, maar dat zijn ontwikkeling vóór 1859 en nà 1860 vrijwel geheel buiten beschouwing laat.

Santpoort. J. van den Bergh van Eysinga-Elias.

Hermann Paul, Deutsches Wörterbuch. Dritte Auflage. Halle (Saale), Verlag von Max Niemeyer. 1921.

Van het woordenboek van Paul, dat zulk een eigenaardige plaats onder de woordenboeken bekleedt, is de derde druk verschenen, opnieuw aanmerkelijk uitgebreid, in vele opzichten verbeterd, en vooral in die gedeelten verrijkt, waar de voortgang van het groote Duitsche Woordenboek verrijking en aanvulling sedert vorige drukken heeft mogelijk gemaakt. De opzet van dit woordenboek, dat beknopt kan zijn doordien het zich niet bemoeit met alles wat eigenlijk van zelf spreekt, maar des te uitvoeriger is, en dan ook wezen mag, daar waar uitleg en uiteenzetting leerzaam en onontbeerlijk zijn, en dit vooral op het punt van de geschiedenis van het woordgebruik en van de ontwikkeling der woordbeteekenissen, historisch en psychologisch ; die opzet brengt — of bracht — wel eens eigenaardige consequenties mede. Zoo was b.v. in den eersten druk (1897), op grond daarvan, aan *Kirche* geen plaats gegeven ; alleen maar een paar samenstellingen werden genoemd en verklaard. Maar in dezen derden druk (misschien ook reeds in den tweeden) is ook aan dit hoofdwoord een eigen artikel gewijd.

Het „Deutsches Wörterbuch" van Paul is er, onder alle Duitsche woordenboeken, wel zeer in het bijzonder een voor Duitschers. Geen gebruiksboek, althans niet in de eerste plaats, om er zich uit te vergewissen over het voorkomen, de beteekenis, of het gebruik van dit of dat woord, deze of gene afleiding of samenstelling ; maar een boek voor hem die zijn taal kent, om er hare geschiedenis door die van woordgebruik en verandering van beteekenis uit te leeren kennen ; een boek om te lezen of er in te lezen, meer dan een boek om er iets in op te zoeken ; om inzicht en wijsheid uit te putten aangaande de moedertaal, en niet, althans veel minder, om er nu en dan iets uit te weten te komen betreffende een enkel woord. Maar het heeft ook als zoodanig voor niet-Duitschers zijn belang ; een aankondiging, een aanbeveling van dezen derden druk is in dit Nederlandsche blad ook zeker op haar plaats. Die het werk bezit, gaat er van zelf in lezen en zal er uit leeren ; hij vindt over het woord, het voorvoegsel of wat het zij waarover hij leest, datgene bijeen, en datgene gezegd, meer niet maar ook niet minder, wat het hem *duidelijk* moet maken, wat het hem werkelijk kan doen *verstaan*, bondig, logisch en helder. Ook het welbekende heeft hier iets bijzonders gekregen.

Leiden. A. Beets.

A. Noreen, Vårt Språk. 19e—31e Häftet. Lund, C. W. K. Gleerup. 1914—22.

Van Noreen's omvangrijk werk Vårt Språk zijn, sedert het laatst hierover gerefereerd werd, 13 nieuwe afleveringen (19 — 31) verschenen (1914 — '22). Zij behooren tot verschillende deelen ; afl. 19, 21, 23, 24, behooren tot deel 3 (etymologisk ljudlära) ; afl. 20, 22, 25, 26, 28 tot deel 7 (formlära) ; afl. 27 en 29—31 tot deel 4 (etymol. ljudlära forts.). Doel en inrichting zijn een andere dan die van Kock's Svensk Ljudhistoria'. Noreen's werk is in zeker opzicht meer, in ander opzicht minder begrensd. Het is niet in de eerste plaats een historisch, maar een descriptief werk ; daarentegen handelt het niet uitsluitend over klankleer, maar over alle mogelijke verschijnselen in de taal. De schrijver noemt het een **'svensk** grammatik'. Het boek is niet bestemd voor vreemdelingen, die Zweedsch willen leeren, maar voor Zweden, die een uitvoerig hulpmiddel wenschen bij de bestudeering hunner moedertaal. Voor onderwijzers, die voorbeelden zoeken, is het een onuitputtelijke bron. Maar het eischt veel arbeid van dengene, die er in thuis wil raken, en de omstandigheid, dat het boek gedurende vele jaren bij kleine stukken, die tot verschillende deelen behooren, verschijnt, legt aan de oriënteering groote moeilijkheden in den weg. En Noreen's lust in systematiseeren voert hem tot tallooze verdeelingen en onderverdeelingen, die natuurlijk wel een redelijken grond hebben, maar toch de memorie overladen en het boek tot een zware lectuur maken. Maar het is een weergalooze materiaalverzameling, en de bewerking is eene bewonderenswaardige arbeidspraestatie. Zijn grootste nut zal het werk misschien pas kunnen stichten, wanneer het geheel af is en overzien kan worden, en door de noodige registers toegelicht zal worden. Een paar deelen zijn nu reeds van een register voorzien.

Amsterdam. R. C. Boer.

Léon Goemans et Ant. Grégoire, Petit traité de prononciation française. 2me éd. (Neophilologiese Bibliotheek, nº. 6). Liège, Bénard ; Paris, Champion ; Bruxelles, De Wit ; Groningue, Wolters. 1921. (Pr. *f* 1.90. Voor inteekenaren op Neophilologus *f* 1.60).

Het verschijnen van de tweede druk van dit belangrijke werkje, tans in de bovenstaande bibliotheek, lijkt ons een gelukkig verschijnsel. Niet omdat er nog geen beknopte handleiding bestaan zou van de franse fonetiese verschijnselen — sedert de publikatie, in 1902, van Bourquin's en Salverda de Grave's *Précis de phonétique française à l'usage des Néerlandais*, zijn er verschillende van die nuttige boekjes verschenen — maar wel om andere redenen, die het bestaan ervan wettigen. In de eerste plaats, omdat het er zo belangrijk in *België* toe heeft bijgedragen, het vooroordeel weg te nemen, dat in een *praktiese* handleiding van de uitspraak de techniese grondslag, de beschrijving der klankorganen, zou kunnen worden gemist. (In Holland is men gelukkig dit vooroordeel te boven). En ook, omdat het voortdurend de Vlaamse taal vergelijkt met de Franse, en op fouten wijst die de Germaanse tong maakt bij het vormen der Romaansche klanken. Vooral de *pathologie* van de uitspraak wordt daarom gelukkig belicht, en daarom is dit werkje zo buitengewoon nuttig voor Nederlanders die Frans studeren. Enige voorzichtigheid zal evenwel daarbij betracht moeten worden : we betwijfelen het b.v. of de Nederlander, zoals op blz. 61 beweerd wordt, een Franse *g* (gue) uitspreekt in *ik doe, ik ben*, en óók, of de klank *ch* geheel onbekend is in onze taal (blz. 66) Eveneens, of er, behalve in Zeeland, veel Nederlanders te vinden zijn (blz. 139) die *Gand* uitspreken als *Han*.

Maar overigens behandelen de heren Goemans en Grégoire de stof op een zeer frisse wijze. Gramofoon-oefeningen b.v., vooral die met registrerende toestellen, worden niet versmaad. Voortdurend ook wordt er op gewezen, dat de uitspraak zich gestadig wijzigt, zodat een handleiding niet veel meer kan zijn dan een moment-opname. Welnu, deze „opname" lijkt ons uitnemend geslaagd.

Hilversum. J. van der Elst.

Saint-Évremond, Critique littéraire. Introduction et notes de **Maurice Wilmotte**. (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris. Bossard. 1921. (Pr. 12 fr.)

Een bijna volledige uitgave der letterkundige essais van Saint-Évremond, waaraan ontbreekt het stuk *Sur les Opéra* en de door den uitgever opzettelijk weggelaten beschouwingen over het Italiaansche en het Engelsche theater, waaromtrent Saint-Évremond zelf zijn incompetentie erkent. Zij brengt nog niet al zijn meeningen over litteraire onderwerpen, b.v. over *Andromaque* in een brief aan de Lionne, over *Tartufe* (z. *Rev. d'Hist. littér*, 1922, p. 385), e.d., of de versjes over de Querelle des Anciens et des Modernes en het *Jugement sur quelques auteurs francais*. Maar het voornaamste is er. En het is zoo aangenaam deze kritieken en meeningen achtereen te lezen, omdat zij afkomstig zijn van een der fijnste „honnêtes gens" die de 17e eeuw in Frankrijk heeft voortgebracht. Naast de officieele kritiek van de vakmannen, een Chapelain, een Boileau, zoo men wil ook van een Corneille, een Racine, die hun kunstprincipes toetsen en verdedigen of verklaren, is er een litteraire kritiek der „honnêtes gens" in hun brieven en hun werken verspreid, van een Méré, een Saint-Évremond, een Bussy-Rabutin, een Mme de Sévigné, een Pascal zelfs in zijn mondainen tijd, een kritiek die zoo belangwekkend is, omdat men er de meening uit leest van de uitgezochte geesten en kringen die oordeelen, na een eersten indruk, onafhankelijk van de kritiek der vakmenschen, afmetend naar principes, regels, vaste vormen. En hier heeft men de ideeën van zoo'n amateur, die het voordeel heeft gehad (hij zelf vond dat wel niet), als gevolg van zijn verbanning, zijn oordeel te kunnen verrijken en scherpen door vergelijking met vreemde litteratuur. Voor alles is hij een hedonist, die in conversatie (zeer terecht nam de uitgever zijn *De la conversation* op) en in observatie van een verfijnde, vrijdenkende, aristocratische omgeving zijn levensvreugde vindt en zich vormt tot een volmaakt specimen van een sociaal wezen uit de 17e eeuw, dat mijlen ver staat van ons sociaal leven, iets geurigs en gezochts als het bouquet van ouden wijn of de tinten van een kopergravure uit de 18e eeuw. Beperking, maar geen strengheid; rationalisme, maar geen agressief ongeloof; gevoel voor poëzie, maar vooral waar zij het zieleleven schildert en analyseert; bewondering voor de Ouden, maar vooral voor de aristocratische geesten er bij, voor een Petronius of een Atticus, die bij hem een „honnête homme" is; epicurisme, maar dat niet doorslaat in de excessen van de société du Temple; een geest die Montaigne aan Voltaire en Anatole France verbindt; een sterk Latijnsche, sterk 17e eeuwsch-Fransche geest, zóó in enkele trekken staat hij voor den lezer van zijn œuvre, ook in zijn critisch werk, dat ons nauwelijks verraadt dat hij meer dan veertig jaar doorbracht in een vreemd land, dat hem een plaats in Westminster-Abbey waardig keurde.

De Heer Wilmotte heeft deze uitgave voorzien van een goed overzicht over het leven, het werk en den geest van Saint-Évremond, hierbij speciaal aandacht vestigend op de waarde der critiek der „honnêtes gens", zóó ver gaande zelfs (p. 25), dat hij den litteratuurhistorici verwijt de letterkundige critiek in de 17e eeuw te hebben gezocht dáár waar zij niet was. In de voorrede (p. 15) vergeet hij, dat Saint-Évremond van 1665 tot 1670 in Holland was. De noten zijn wel wat heel sober; men betreurt het b.v. dat niet, zooveel mogelijk, de data aangegeven zijn van de verschillende opgenomen stukken. Wat geeft den lezer bij de woorden: „Il me souvient que l'abbé d'Aubignac en composa une (sc. tragédie)", de noot (p. 106): „Auteur d'un livre qui fut fameux, *la Pratique du Theâtre* (1657)? De lezer zoekt een mededeeling over dat stuk. Zou er geen noot moeten zijn geweest (p. 145) bij „la seule Cornélie", de eenige weduwe die hij op 't tooneel verdraagt en die in Corneille's *Mort de Pompée* voorkomt? En (p. 163) bij „le diable de Quevedo"? Zoo plaatste ik meer vraagteekens (p. 164, 165, 198, 231 voor de beteekenis van „pitoyable", 247 over Waller, 249 over M. Sluse). Een uitgave als deze, die voor het ontwikkelde publiek, meer nog dan voor den vakman bestemd is, heeft zulke aanwijzingen wel noodig. Zij kunnen meewerken om het interessante werk van den criticus, die een voorlooper is van zooveel 18e eeuwsche denkbeelden omtrent letterkunde, gemakkelijker tot den lezer brengen.

Amsterdam. K. R. Gallas.

R. Grosse, Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. Berlin, Weidmann. 1920. (Pr. M. 24).

Een dergelijk boek als hier voor me ligt, kan alleen door een Duitscher geschreven worden; geen andere natie is zoo militair georganiseerd geweest, dat zelfs classici in staat zijn alle finesses van den krijgsdienst te beschrijven; trouwens de schrijver was hiertoe, uit aard van zijn betrekking, bijzonder aangewezen; hij is: Oberstudienrat an der Staatl. Bildungsanstalt in Naumburg a.S.; deze inrichting van onderwijs was vóór den oorlog, zooals uit Baedeker blijkt, een cadettenschool. Bovendien had hij zich reeds door verschillende artikelen over onderdeelen van dit onderwerp bekend gemaakt. De Grieksche en Romeinsche schrijvers en de *tituli*, en verder de zeer omvangrijke literatuur over het onderwerp, waarvan opgaven voorafgaan, zijn volledig in het boek verwerkt. Ik zal alleen de hoofdzaken vermelden van dit zoo nuttige en verdienstelijke werk, dat voor allen, die zich met de geschiedenis van den lateren keizertijd bezighouden, een onontbeerlijk hulpmiddel zal blijken. Voor een speciale bespreking van enkele onderdeelen verwijs ik naar de recensie van O. Fiebiger (Philol. Wochenschrift 1922 p. 659—663).

Dit boek is daarom zoo nuttig, omdat het ons de redenen ontvouwt, waarom de latere Romeinsche geschiedenis zóó verloopen is; immers het leger was het eenige middel om het rijk in stand te houden. De toestand, waarin het leger verkeerde, is dus in zekeren zin ook de toestand van het rijk.

Het boek bestaat uit 6 afdeelingen: A (p. 1—22) behandelt de veranderingen door Gallienus en lateren tot aan Diocletianus in het leger aangebracht, B (p. 23—

220) de legerorganisatie van Diocletianus en Constantijn, C (p. 221—258) den inwendigen toestand van het leger in de 4de eeuw, D (p. 289—271) het leger in de 5de eeuw, E (p. 272—320) het leger in de 6de eeuw, terwijl F (p. 321—338) de bewapening en artillerie behandelt, en een kort register (p. 339 — 346) het werk besluit.

In de inleiding onderscheidt de schr. drie perioden in de geschiedenis van het krijgswezen van den keizertijd: de eerste is die van Augustus, waarvan het verval begint met keizer Septimius Severus en zijn zoon Caracalla, die het leger demoraliseerden; van de 2de periode ligt het bloeitijdperk in den tijd der „unvergleichlichen" soldatenkeizers (Aurelianus — Julianus); de derde periode, die van Justinianus, is er eene van verval, niettegenstaande diens overwinningen, daar zijn huurtroepen even gedepraveerd waren als de soldatesca van Caracalla; het eindpunt van deze periode wordt bepaald door den inval der Arabieren: we krijgen dan de indeeling van den staat in militaire provincies, *themata*, en de staat is dan geheel gemilitariseerd, terwijl in de voorafgaande periode juist het militair gezag onder het burgerlijke had gestaan.

Schr. begint de 2de periode, waaraan zijn boek in hoofdzaak gewijd is, met keizer Gallienus; deze is de eerste, die veranderingen en verbeteringen in de legerorganisatie heeft aangebracht; verschillende maatregelen, aan Diocletianus toegeschreven, zijn reeds door hem genomen. De senatoren worden uit het leger geweerd; de *legatus legionis* wordt dus vervangen door een *praefectus legionis* uit den ridderstand. Daar nu de provincies ook later nog door *legati* (dus door senatoren) bestuurd worden, neemt de schr. aan, dat de scheiding tusschen het burgerlijk bestuur en het leger niet onder Diocletianus, maar reeds onder Gallienus begonnen is, en de *legatus provinciae* niet meer over het leger te commandeeren had.

Het standsverschil tusschen de officieren verdwijnt sinds Septimius Severus; dit wordt echter nog geaccentueerd door de maatregelen van Gallienus. Om de pronunciamento's te bestrijden stelt hij verder het corps der *protectores* in; dit zijn lijfwachten naar den aard der Germaansche *comites* (Tac. Germ. c. 14). Dat ze dienen om den keizer te beschermen, wordt aangeduid door de bijvoeging: *divini lateris* of *divinorum laterum*.

De cavallerie wordt in den keizertijd steeds belangrijker; in de 3de eeuw, onder Gallienus, wordt ze uit het infanterieverband losgemaakt en treedt zelfstandig op, als moderne cavallerie, om charges uit te voeren.

Omtrent de legerorganisatie van Diocletianus slechts het volgende: *numerus* was oorspronkelijk de speciale naam voor alle afzonderlijke nationale (d.w.z. vreemde) afdeelingen, die niet onder *legio* of *cohors* of *ala* behoorden; ze waren van lageren rang. In de 3de eeuw worden de *numeri* nu gelijk gesteld met de andere troepen, hoewel de soldaten geen latijn spreken, en in hun nationale dracht optreden. Nu beteekent *numerus* elke afdeeling behalve de *scholae*, die onder den *magister officiorum* staan.

Tijdens Diocletianus en Constantijn is de *legio* verkleind; ik had hierop reeds gewezen in mijn werk: Kaiser Julian p. 435. Grosse komt ook tot een sterkte van 1000 man; de commandant van een *legio* heet immers *tribunus*; vgl. ook Procopius BV I 5, 18. In plaats van 33 legioenen vinden we er nu 174. Toch bestaan er nog volledige legioenen van 6100 man, waarbij dan nog 726 ruiters komen. Daar de legioenen uit Romeinsche burgers bestaan, worden ze later van lageren rang.

Hooger dan gewone infanterie zijn de *auxilia*, die uit barbaren bestaan en bij de garde, de *palatinenses*, zijn ingedeeld. De afzonderlijke *cohortes* blijven bestaan. Evenzoo de *alae*, 65 afdeelingen cavallerie; maar voornamer zijn de *vexillationes*, waartoe de pantserruiters (*catafractarii*, *clibanarii*), boogschutters enz. behooren. Bij het grensleger vindt men ook *cunei equitum*, een Germaansche instelling; de eerste *cuneus* is in de 3de eeuw een *cuneus Frisiorum*.

Omtrent de geschiedenis der legerindeeling (p. 54 — 63) noteer ik het volgende: het systeem, om alleen garnisoenstroepen aan de grenzen, maar geen veldleger te hebben, door Augustus ingevoerd, is in de 3de eeuw noodlottig geworden voor het Rom. rijk. Men moet dus weer een veldleger organiseeren; dit heeft Aurelianus gedaan, en is verder uitgevoerd door Diocletianus, die daarvoor door den schrijver bovenmatig geprezen wordt. Diocletianus versterkte in de eerste plaats de legioenen aan de grenzen; daarna verlaagde hij de garde der *praetoriani* tot een garnizoensleger der hoofdstad, en vormde hij, in 301 of vroeger, een nieuw leger: *exercitus comitatensis*, dat dus niet eerst door Constantijn is opgericht, zooals Zosimus II 34 mededeelt. De keizers van dezen tijd trekken steeds; het hof heet dus niet meer: *palatium*, maar *comitatus*, gevolg op reis, in het Grieksch: **στρατόπεδον** = hoofdkwartier. De soldaten, die direkt onder den keizer dienen, zijn dus *in sacro comitatu*; van daar de naam *comitatenses*.

Constantijn heft na den slag bij de Milvische brug in 312 het corps der *praetoriani* op, en breekt hun kaserne af. Hij zondert nu weer de voornaamste regimenten cavallerie en infanterie van het veldleger af, en bevordert ze tot paleistroepen: *palatini* of *palatinenses*, een oud woord door hem weer ingevoerd; dit is nu de garde. Ook deze is echter nog te talrijk; er ontstaat dus nog een echte lijfwacht: de *scholae* en de *candidati*: de *scholae* zijn ruiterij-de *candidati* heeten zoo naar hun uniform. Een soort lijfwacht vormen ook de *protectores* (zie hiervoor) en *domestici*; dit zijn echter uitsluitend officieren.

Aangaande de verschillende onderdeelen van het leger: grensleger, rivier- en zeevloten, *foederati*, veldleger enz. (p. 63 — 106) haal ik slechts het volgende aan. Het grensleger wordt langzamerhand tot een landweer. De soldaten, *ripenses* of *riparienses*, later *limitanei*, die allen getrouwd zijn, krijgen de landerijen, die oorspronkelijk voor de geheele post dienden (cf. Tac. Ann. XIII 54) als persoonlijk bezit; ze worden boeren; hun landerijen heeten *fundi limitotrophi*. Het zijn troepen van den tweeden rang; ze staan onder *duces*, of, voor kleinere afdeelingen, onder *praepositi* of *praefecti*. Sinds den slag bij Actium worden de groote zeekasteelen vervangen door de snelle *liburnae*. In het Westen laat men echter de vloot vervallen, hetgeen Italië weerloos maakte tegen Geiserik; in het Oosten daarentegen blijft ze flink, en zoo heeft de vloot van Constantinopel het rijk en het Christendom tegen den aandrang der Arabieren beschermd. Eeuwenlang heeft Constantinopel de Middellandsche zee beheerscht.

Voor de *foederati*, die als het ware de buitenposten vormen van het grensleger, verwijs ik in hoofdzaak naar den schrijver (p. 80 vlg). Iets nieuws in dezen tijd is, dat de vergoeding voor den dienst dezer troepen niet aan hen zelf, maar aan hun vorsten betaald werd; dit zijn dan de beruchte subsidies. In de 5de en 6de eeuw is het moeilijk, de *foederati* van de regelmatige troepen, waar-

van de regimenten allen barbaarsche namen dragen, te onderscheiden; elk corps huurtroepen heet nu zóó. Van Aurelianus tot Theodosius den Groote is de militaire macht van het rijk zeer vergroot; dan spelen dus de *foederati* slechts een onbeteekenende rol; in de 5de eeuw daarentegen zijn de buitenlandsche huurtroepen het eenige middel het rijk bijeen te houden.

Voor de organisatie van het overige leger, voor de *fabricenses* (werklui in de wapenfabrieken) en de beruchte *agentes in rebus* verwijs ik naar den schrijver.

Het vierde hoofdstuk (p. 107 — 198) behandelt de rangorde in het leger. Besproken worden: de gemeensoldaten, en die onder hen, die een bepaalde functie bekleeden, de onderofficieren (de *centuriones* verdwijnen sinds de 4de eeuw, daar de *numeri* te klein worden (soms 100 man), zoodat naast den *tribunus* voor hen geen plaats is; trouwens, de Germanen en Illyriërs laten zich niet drillen door een *centurio*; bovendien zijn de soldaten te weinig ontwikkeld, om *centuriones* te kunnen leveren (we vinden nu een *centenarius* = **ἑκατόνταρχος**, die als sergeant-majoor dient), de *officiales* (militaire beambten van lageren rang), *domestici* en *protectores*, verder de generaals, in de eerste plaats de *duces*. De splitsing van het civiele gezag en het militaire commando, die in de 4de eeuw doorgevoerd wordt, vindt niet alleen zijn oorzaak in den angst voor opstanden, maar ook in de voortgaande *demilitariseering* van de Romeinen, en de daarmede parallel loopende barbariseering van het officierscorps; de civiele beambten zijn niet meer geschikt voor officier, de barbaarsche officieren niet als civielgezaghebber en rechterlijk ambtenaar. Voortaan zijn nu stadhouder en *dux* van elkaar afhankelijk, en dus beiden ongevaarlijk. Alleen in arme en onrustige provincies, zooals Isauria en Mauretania, waar rooverbenden en nomadenstammen een eeuwigen strijd veroorzaken, en voor pronunciamento's geen gevaar was, laat men het oude systeem bestaan. De *dux* heette in grensprovincies: *dux limitis provinciae illius*, anders: *dux provinciae*. Ze hebben het commando over de grenstroepen van hun provincie; toch hebben ze dikwijls tijdelijk ook het opperbevel over de veldtroepen in hun gewest; sinds 400 wordt dit regel; ze heeten dan *comites*. De chef van den *dux* is de *magister militum*; maar voor de recruteering is hij afhankelijk van het civiele gezag, gewoonlijk den *praefectus praetorio*.

Aangaande de *magistri militum* (p. 180—191) noteer ik voor den lateren tijd (de 4de eeuw is voldoende bekend) het volgende: in het Oosten vinden we sinds Theodosius I drie *magistri equitum et peditum*, die aan hun districten gebonden zijn: *per Orientem, per Thracias* en *per Illyricum*, en verder twee *magistri equitum et peditum* aan het hof (*praesentales*); in het Westen is daarentegen feitelijk alle militaire macht geconcentreerd in één *magister peditum* (*praesentalis*), die den *mag. equitum praesentalis* en den *mag. equ. per Gallias* onder zich had. Deze had dus, doordat de keizers òf kinderen òf vrouwen waren, alle macht aan zich getrokken: zóó is het westelijke rijk te gronde gegaan; de germaansche *magister* heeft de plaats van den keizer ingenomen. De wijsheid van Theodosius heeft het Oosten hiervoor bewaard.

Een klein hoofdstuk (p. 259 — 271) is gewijd aan het leger der 5de eeuw. Onder Theodosius den Groote begint het verval; de vreemde troepen worden te talrijk en daardoor gevaarlijk; het oude drillen houdt op; er zijn geen onderofficieren meer, om de soldaten op te leiden. Het ergste was: er wordt geen versterkt marschleger, *castra*, meer opgeslagen: dit is het einde. De Romeinsche legers zijn nu eenvoudig door Germaansche vervangen. Echter geldt dit meer voor het Westen; in het Oosten blijft de oud-romeinsche taktiek bestaan, en komt ook het eerst de reactie op tegen de Germanen. We krijgen weer inlandsche officieren: in den beginne is het leger slecht, maar op den duur redde dit het Oosten.

Het West-Romeinsche rijk heeft geen vloot, geen nationale troepen. Groote legers (van barbaren) kan men niet meer bekostigen, daar de finantiën van den staat geheel in de war zijn. Er is alleen grootkapitaal, dat zich opgehoopt heeft in de handen van enkele senatorische families, die daarvan weinig belasting betalen. De grootgrondbezitters waren steeds rijker, de staat steeds armer geworden, en op het finantieele volgt nu het militaire bankroet; de laatste *tribunus* wordt bisschop.

Voor het leger der 6de eeuw (p. 270—320) zijn de bronnen zeer talrijk: de wetten van Justinianus, de aegyptische papyri, en van de schrijvers vooral Procopius. De oude namen voor de legerafdeelingen zijn zoo goed als verdwenen: we hooren slechts van *numerus* = **ἀριθμός**, hoogstens 500 man sterk, gewoonlijk minder. De verschillende legers bestaan uit:

1° *limitanei*, even als vroeger, onder *duces*.

2° **οἱ στρατιῶται** of **οἱ ἐκκαταλόγου** (garnizoenstroepen); het zijn de oude *palatini* en *comitatenses*. 3° de barbaarsche soldeniers, *foederati*, de troepen, waarmede Justinianus zijn overwinningen op Vandalen en Gothen behaald heeft. 4° de privaat-soldaten (*bucellarii*). 5° de **σύμμαχοι**, verbonden volken, die geld ontvangen en wel eens troepen leveren.

Onder de **στρατιῶται** vinden we geen vreemdelingen; ze worden echter geminacht; **Γραικοί** wordt verachtelijk gebruikt.

De privaatsoldaten hebben zich ontwikkeld naar het germaansche instituut van de „Gefolgschaften" (*comes* = het M.E. degen). Onder Justinianus hadden alle hoogere officieren en enkele hooge ambtenaren lijfwachten, *bucellarii*, zoo genoemd naar de *bucella* = wittebrood (in tegenstelling met het kommiesbrood der andere soldaten); ze eten aan de tafel van hun heer; hun commandant heet: **ὁ τῇ τοῦ δεῖνος οἰκίᾳ ἐφεστώς**, overeenkomende met het latijnsche *maior domus*. Het geheel is een bewijs van verval van den staat; de byzantijnsche keizers hebben echter dit instituut aan zich dienstbaar gemaakt; nooit zijn deze troepen opgestaan.

Van de nieuwe rangen in het leger is wel de voornaamste het *exarchaat* (p. 297 — 299). Het is de overgang tusschen het diocletiaansche systeem (zie hiervoor) en de *themata*-organisatie. In de veroverde provincies Africa en Italia komt boven den *praefectus praetorio* een militair te staan, eerst met den titel *magister militum*, later (in 591 in Africa, in 584 in Italia) met den naam **ἔξαρχος**. Hij is alleen verantwoordelijk aan den keizer.

Een versterkt kamp, **χαράκωμα**, vinden we gewoonlijk slechts, als het een infanterieleger geldt: de meeste legers echter bestaan uit cavallerie; de soldaten hebben dus geen tijd voor schanswerk, daar ze hun paarden moeten verzorgen. Byzantium neemt van de barbaren de wagenburcht over, die men later overal vindt, tot in den 30jarigen oorlog. Het gewone woord voor *signum* is nu **βάνδον** (afgeleid van het germaansche *band*).

dat σημεῖον verdrongen heeft; 't is een vaandel of een soort vlag. Wat de taktiek betreft, zijn we reeds in de ridderlijke M.E.; de soldaat vecht alléén, als een ridder; we vinden veel tweegevechten. De legers zijn klein; groote veldslagen zijn dus onmogelijk. De infanterie telt in het gevecht bijna niet mee; trouwens, het onderscheid is niet groot; nu en dan vecht de infanterist te paard, de ruiter te voet. Bijna allen zijn met den boog bewapend, hetgeen komt, door dat ze het meest te strijden hebben tegen de bereden Perzische boogschutters.

De legers van Justinianus zijn veel slechter dan die van Constantijn en Julianus. Een leger van buitenlandsche huursoldaten is duur, en daar Justinianus veel geld noodig heeft voor zijn bouwlust en zijn betalingen aan de buurvolken, beknibbelt hij op de kosten van het leger. De verhouding tusschen militairen en burgers is buitengewoon slecht; de soldaten zijn een plaag voor de bevolking. Vreeselijk heeft ze bovendien te lijden onder de plunderingen der politietroepen: ληστοδιῶκται, βιοκωλῦται, ἀφοπλισταί!

Men ziet het: hoe droog het onderwerp ook moge schijnen, de inhoud van het boek is bont en afwisselend genoeg.

Tiel. W. Koch.

Bepalingen en instructiën voor het Bestuur van de Buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop (1805) uitgegeven door Dr. G. W. **Eybers**, M.A. met eene inleiding door Prof. Mr. S. **Fockema Andreae**, Mr. Dr. **S. van Brakel** en den uitgever. (Werken Hist. Gen.). Amsterdam, Johannes Müller. 1922.

Wanneer drie deskundigen, elk op zijn terrein, medewerken om een koloniale ordonnantie, meer dan een eeuw oud, toe te lichten, dan mag men veronderstellen dat de ordonnantie in kwestie niet enkel archaieke beteekenis heeft. Het „Historisch Genootschap", dat aansprakelijk is voor de publicatie (door Dr. G.W. Eybers, M.A.) van de „*Bepalingen en Instructien voor het Bestuur van de Buitendistricten van de Kaap de Goede Hoop* (1805)", beoogde blijkbaar meer dan een commentaar te doen leveren op een ouden tekst. De tekst, die hier wordt gepubliceerd, heeft betrekking op het zelfbestuur van een jonge volkplanting en geeft daaromtrent de denkbeelden, nauwkeurig uitgewerkt, die de meest verlichte Nederlanders aan het begin van de negentiende eeuw koesterden.

Om niet te kort te doen aan het belang van dit onderwerp, zorgde de uitgever voor een toelichting, die van een commentaar is gegroeid tot een historische studie op zichzelf, een studie over *decentralisatie.*

Deze studie is drieledig. Het eerste gedeelte is van wijlen *Prof. Fockema Andreae.* Hij schetst het „*Bestuur van het Hollandsche platteland*", helder en boeiend, uitgaande van den graaf, die gaandeweg in zijn gouw de plaats inneemt van den thunginus, den voorzitter van het gerecht, andere gouwen onder zijn gezag krijgt en in elk daarvan een baljuw, drost of ambtman benoemt om hem te vertegenwoordigen (welke baljuw op zijn beurt, behalve bestuurder van het baljuwschap, ook voorzitter wordt van het gerecht).

De gouwen zijn verdeeld in schoutambten, waar de bevoegdheden van baljuw en gouwgerecht op een lageren trap worden herhaald in die van schout en buren (later slechts enkele buren, de schepenen).

Het eenvoudige, duidelijke schema, dat wij ons op deze wijze vormden van het bestuur van het platteland, wordt nu helaas vertroebeld door de inlassing van het thema: heerlijkheden. Prof. Fockema Andreae moest gewag maken van dit moeilijke onderwerp en hij kwijt zich meesterlijk van zijn taak, als hij uiteenzet hoe de heerlijkheden zijn gegroeid uit, of gevormd overeenkomstig, de oude immuniteiten. Maar zijn bestek is te beknopt om een nauwkeurige verklaring toe te laten van het verschil tusschen baljuwschappen enz. in en buiten 's Graven boezem en deze geheele kwestie had m.i. veilig achterwege kunnen blijven.

Bij de bespreking van het keurrecht geeft prof. Fockema Andreae een gelukkige definitie van plaatselijke autonomie: „het recht der kleine kringen om de wet te stellen in alle zaken, waarmede de groote kringen zich niet bemoeien." Dus geen bevoegdheid, ontleend aan den Staat als hoogste gezag, maar een recht, voortspruitend uit het gezag van den kring zelf, een gezag, dat zich uitstrekt over een meer beperkt grondgebied dan dat van den Staat en betrekking heeft op andere, meestal minder belangrijke, zaken, maar dat voor het overige *naast* en niet *beneden* dat van den Staat is gevestigd.

Dit is niet de autonomie, die men kan verwachten in de Bataviase Ommelanden, waar in het begin geen sprake was van een ander gezag over blanken althans, dan dat van de Compagnie, die het land exploiteerde. *Mr. Dr. S. van Brakel* laat ons zien, in „*Het Plattelandsbestuur der Bataviasche Ommelanden*", hoe de vormen en de namen van de Nederlandse autonomie worden toegepast op een plaatselijk bewind, dat zijn bevoegdheden geheel en al ontleent aan het centrale gezag. Batavia kreeg in 1620 een „baljuw en schepenen" en voor de ommelanden werd in 1651 een aparte landdrost benoemd. Hij was belast met bestuur en rechtspraak en vooral met handhaving van de veiligheid. Bovendien gaf hij erfbrieven uit (titels van eigendom voor land) aan particulieren. Na 1664 werd hij gesteund door een „College van Heemraden". Prof. Fockema Andreae toont aan dat er in Holland twee soorten heemraden waren: die zich, onder een dijkgraaf, bezighielden met waterschapszaken, en die, onder een schout, met de gewone rechtsbedeeling waren belast. Men zou allicht veronderstellen dat deze laatste soort heemraden hun naam hebben gegeven aan het college in de Bataviase ommelanden. Mr. van Brakel gelooft dit echter niet en ziet de aanleiding tot de keus van den titel „heemraad" in het feit dat de staat van zaken in de ommelanden van Batavia veel overeenkomst vertoonde met die in een Hollandsen polder na de uitmaling. De Compagnie beschouwde zich als eigenaresse van het land en gaf dat uit aan particulieren, zooals een waterschap den drooggemaakten poldergrond; zij moest in de streek, die onder haar gezag was gekomen, wegen laten aanleggen, zorgen voor de afwatering, den grond laten opmeten, een register doen houden van de uitgifte van land. De Compagnie liet nu deze geheele taak over aan het plaatselijk bestuur, door haar in 't leven geroepen: landdrost en heemraden. Dat latere overdrachten van land plaats hadden ten overstaan van dit zelfde bestuur, ligt voor de hand.

Deze organisatie was in werking, toen in 1682 [1]) aan de

[1]) Dit althans is het jaartal, dat Dr. Eybers noemt (blz. 50). Mr. van Brakel spreekt op blz. 46 van 1683. Mrs. Trotter (Old Cape Colony) stelt de oprichting van het college op 1681. 1682 is juist (Theal, History of South Africa).

Kaap het eerste College van Heemraden werd ingesteld. Dr. *G. W. Eybers, M. A.*, spreekt nu verder over *„het Bestuur der Buitendistricten aan de Kaap de goede Hoop"*. Het eerste bewind over de volkplanting aldaar was een voortzetting te land van den Scheepsraad (Breede Raad) op de koopvaardijschepen van de Compagnie. Alle blanke inwoners waren in betrekking bij de Compagnie, zij vormden een soort van equipage buiten boord. Eerst gaandeweg kwamen er vrije burgers, die land opnamen, en in het einde van de zeventiende eeuw, onder den gouverneur Simon van der Stel, werd het eerste buitendistrict geproclameerd: Stellenbosch. Deze „colonie" kreeg in 1682 een plaatselijk bestuur, t.w. vier *heemraden*, benoemd uit de gevestigde landbouwers, belast met de taak om geschillen te beslissen. Dit college had zelf het recht van nomatie om in vacatures te voorzien. Er was geen landdrost. Men ziet het: via Indië (althans dat veronderstellen wij) is in de Kaap een plaatselijk bestuur ingevoerd, dat veel meer overeenkomst vertoont met de oude Hollandse autonomie dan het bestuur van de Bataviase ommelanden. Het is alsof het Nederlandse beginsel van zelfbestuur weliger groeide, zoodra het een geschikten bodem vond om op te tieren. De staat van zaken aan de Kaap leende zich voor de uitoefening door een plaatselijken kring, van gezag, in dien kring zelf gevestigd. Mr. van Brakel zegt het zoo juist: „het buitendistrict Stellenbosch, vrij ver van Kaapstad gelegen en door gezeten boeren van Europeese afkomst bewoond, vormde een min of meer zelfstandige economise eenheid". Er was minder behoefte aan centrale controle, omdat men zich niet, zooals op Java, in de eerste plaats bezig hield met zaken (waarvan de Compagnie het monopolie had), maar met landbouw (die de Compagnie vrij liet).

Behalve de rechtspraak kregen de heemraden al spoedig tot taak: registratie van grondbrieven enz., evenals in de Bataviase ommelanden.

Eerst in 1685 werd er een landdrost benoemd, opdat de Compagnie in het jonge district een ambtenaar zou hebben om haar belangen te behartigen. Nu krijgen de heemraden ook functies ten behoeve van de centrale administratie en een beperkte wetgevende macht. Het werd gewoonte dat het College van Heemraden de belangen van zijn district besprak met den Politieken Raad te Kaapstad.

Het bestuur van het district werd dus gevoerd, wel niet door gekozen vertegenwoordigers van de burgers (die kende men toen nog niet), maar met hun goedkeuring en met rechtstreekse medewerking van de besten onder hen.

Gaandeweg kwamen er andere districten bij en naarmate zij verder van Kaapstad lagen, en het beheer van de Compagnie verzwakte, werd hun autonomie vollediger. In Indië bleef de Compagnie de beslissende factor, aan de Kaap werden het de burgers.

Na de tijdelijke Engelse bezetting (1795 — 1803) kwamen Mr. J. A. de Mist als Commissaris-Generaal en Gen. W. Janssens als Gouverneur om uit naam van de Bataafse Republiek de Kaap in bezit te nemen en den vorm van bestuur vast te stellen. Zij handhaafden het plaatselijke zelfbestuur, zooals dit onder de Compagnie was gegroeid, en gaven nauwkeurige regels voor de bevoegdheid van landdrost en heemraden in de vijf drostdijen (dat zijn de buitendistricten Stellenbosch, Swellendam, Graaff Reinet, Uitenhage en Tulbagh) en in de veldkornetschappen, waarin de drostdijen werden gesplitst. Deze regels zijn de „Bepalingen en Instructiën", die achter de toelichting van Dr. Eybers zijn afgedrukt.

Wat is er van geworden onder het Britse bewind, waaraan de Kaap in 1806 weer over is gegeven? Dr. Eybers gaat dat niet tot nu toe na, maar hij gaat ver genoeg om te doen zien dat in den beginne een stelsel van bestuur door ambtenaars meer en meer in de plaats is gekomen van het zelfbestuur, zooals het onder de Compagnie bestond, en dat later gaandeweg, door pressie van den kant van de ingezetenen, het plaatselijke bestuur is hersteld.

De toelichting van Dr. Eybers heeft betrekking op een tijdperk, dat dicht achter ons ligt, ja, dat feitelijk nog voortduurt, zoodat de geschiedenis hier raakt aan de politiek. Daarin ligt het buitengewone, men mag wel zeggen: het actueele belang van deze publicatie. En daarin ligt ook de bekoring van Dr. Eybers' toelichting, die uitteraard de warmste, de meest bezielde is van de drie. Aan den anderen kant schuilt er dit gevaar in, dat de lezer eerder wordt meegesleept door argumenten, die hij niet geheel en al kan controleeren.

Dr. Eybers stelt tegenover elkaar bestuur in Britsen geest, met den Staat als hoogste ideaal en minachting voor lagere standen, en in Nederlandsen geest, met het volk als basis. In het licht van die tegenstelling ziet hij den Grooten Trek, de botsing tussen centralisatie en decentralisatie, waarvan de negentiende eeuw telkens voorbeelden toont, en, als meest actueele punt,: de actie tegen het bestaan van de Provinciale Raden in de provincies van de Unie. Of zijn betoog juist is of niet, moet hier in het midden blijven, maar het is zoo boeiend en degelijk dat elkeen, die iets gevoelt voor de geschiedenis van Zuid-Afrika, er door zal worden aangetrokken.

Zooals ik hierboven even aanstipte, het boekje geeft geen uitsluitsel omtrent de vraag wat er thans van de oude Hollandse instelling over is. De namen landdrost en heemraden zijn verdwenen, maar het platteland van de Kaap-Provincie is gesplitst in divisies, die doen denken aan de oude drostdijen. Zij staan elk onder een „Divisionele Raad", die belast is met het onderhoud van wegen bruggen, ponten en overzetveren, het beheer van uitspanplaatsen en trekpaden, de vernietiging van schadelijke gewassen, kwesties van plaatselijke belasting, openbare gezondheid enz.

Vergelijkt men hiermede de „Bepalingen en Instructiën", dan vinden wij dat Landdrost en Heemraden zorgden voor het maken, repareeren en onderhouden van straten en wegen (art. 164), de bevordering van landbouw en veeteelt (art. 108), dat de Landdrost de „Jaarlijksche Recognitie van Landerijen" kon innen (art. 45) en dat Landdrost en Heemraden belast waren met het „maken en emaneeren van de noodige keuren en ordonnantiën omtrent de Bakkerijen en Slagterijen op de dorpen van hun District" (art. 166).

De baljuw, waarvan de „Bepalingen en Instructiën" niet gewagen, is een personage, dat thans nog in Zuid-Afrika bestaat. Het is overbodig op te merken dat hij niet de hoogste gezaghebber is van zijn district, zooals de oude baljuw uit den graventijd dit was. Maar het is eigenaardig dat de Engelse naam van dezen dignitaris, sheriff, beteekent: de *graaf* van het shire (scirzeréfa).

Er is slechts één baljuw in elke provincie; hij moet zor-

gen of doen zorgen voor de beteekening en de uitvoering van vonnissen, dagvaardingen enz.

Zoo zou men nog meer overblijfsels van het Nederlandse bestuur kunnen zoeken, maar men kan er den uitgever van de „Bepalingen" geen verwijt van maken dat hij dit onderwerp aan iemand anders overlaat. Hij heeft de taak van dengeen, die zich hieraan mocht willen wijden, buitengewoon vergemakkelijkt en hij heeft, met zijn medewerkers, een nieuw licht doen vallen op de geschiedenis van een land, dat ieder Nederlander ter harte moet gaan.

De meeste aankondigingen hebben „in cauda venenum". Gelukkig behoeft dit hier niet; ik kan èn inhoud èn vorm waardeeren. Ik was vooral blij om te zien dat de drie commentators zich nergens hebben laten verleiden om het woord gebied, dat tegenwoordig in de mode is, op te schepen met een meervoud, dat het niet heeft. Nergens — behalve, helaas op blz. 3, regel 8 v.o. („oud-Germaansche gebied*en*") — blijkbaar een „lapsus calami". Een leelijke on-Nederlandse wending is ook: „*het* eigen leger" op blz. 37, regel 16 v.b. „Wiens eigen leger?", zou men willen weten.

Als Nicolaas Beets nog tot het Historisch Genootschap kon spreken, zou hij het Bestuur verzoeken om een anderen titel voor hetgeen staat op blz. 1 en 2, „Daar gij mij door het oor boort — met Uw afgrijs'lijk *voorwoord*".

Kaapstad. F. E. H. Groenman.

V. Ehrenberg, Die Rechtsidee im frühen Griechentum. Untersuchungen zur Geschichte der werdenden Polis. Leipzig, S. Hirzel. 1921.

Het is het noodlot der rechtswetenschap, dat driekwart der leken meent, haar te kunnen beheersen zonder vakkennis en gewapend alleen met een behoorlike dosis gezond verstand. En zo kan het gebeuren, dat over een rechtsgeleerd onderwerp geschreven, ja gefilosofeerd wordt in een verhandeling van een filoloog, waar de jurist, met de meest welwillende bedoelingen bezield, niet die aanknopingspunten kan ontdekken voor debat of kritiek, die hij zo gaarne zou vinden, om ook daar van belangstelling in en waardering voor het geschrift, dat hij onderhanden heeft, blijk te geven.

Zo ook hier. Ik heb het werk herhaaldelik overgelezen, met lange tusschenpozen. Ik heb ernstig overpeinsd de bladzijden, door Ehrenberg gewijd aan het onderwerp, dat de titel eigenlik aangeeft. Maar het is mij niet gelukt een duidelike rechtswijsgerige gedachte te vinden, die te bespreken of te bestrijden was.

En dat is des te meer jammer, omdat ik overigens de schrijver niets dan lof kan toezwaaien voor de behandeling van wat, niettegenstaande de titel, zijn eigenlike onderwerp is: de betekenis van **θέμις, δίκη** en **νόμος** in de Griekse bronnen. Terloops geeft hij daartussenin enkele beschouwingen over de geschiedenis van het procesrecht, over proces en eigenrichting, beschouwingen, die doen vermoeden, dat hij wel in staat geweest zou zijn de wijsbegeerte van het recht te benaderen, wanneer hij het geduld had gehad, zich eerst uit de sfeer der intelligente nieuwsgierigheid tot die der weetgierigheid op te werken.

Te bespreken valt alleen zijn eigenlike onderwerp, voorzover tenminste ik weer niet onbevoegd ben, zoals in kwesties van mythologie en godsdienstgeschiedenis.

Totnutoe was het laatst in extenso over de genoemde termen geschreven door Hirzel in zijn werk getiteld: Themis, Dike und Verwandtes (1907) en in enkele andere van zijn geschriften en ik geloof, dat Ehrenberg ons weer een paar stappen verder heeft gebracht naar het begin van de weg, die de begrippen, hier bedoeld, hebben doorlopen. Dat hij, omgekeerd, het eind van die weg niet kon vinden, lag in zijn gebrek aan rechtsgeleerde scholing. Maar bij het zoeken naar dat begin komt het best uit zijn methode, die ook dàn haar waarde zou behouden, wanneer het eventueel eens mocht blijken, dat zijn resultaten zelf niet te aanvaarden zijn.

Uit een Iliasplaats (9,98), waar staat: **καί τοι Ζεὺς ἐγγυάλιξε σκῆπτρον τ' ἠδὲ θέμιστας**, trekt hij zeer terecht de konklusie, dat **θέμις** oorspronkelik nooit de abstrakte betekenis kan hebben gehad van „göttliche Satzung", zoals Weniger (in Roschers Lexicon) of „gute Rat", zoals Hirzel beweerde. Er moet voor die oorspronkelike betekenis een begrip ,even konkreet als **σκῆπτρον**, gezocht worden; daarnaar zoekt hij dus in het eerste deel van zijn werk en hij meent het te vinden in „heilige heuvel, zetel van een orakelgevende aardgodin." Van dit uitgangspunt „orakelheuvel" uit geeft hij dan de ontwikkelingslijn aan, die over „orakelspreuk" naar „vonnis" en verdere juridiese begrippen voert, terwijl de ontwikkelingsgeschiedenis van Themis (met een hoofdletter) een zijlijn volgt.

Tegenover zijn etymologiese beschouwingen (over de wortel **θι-** en **θεμ-**) en zijn argumenten, ontleend aan mythologie en godsdienst, sta ik als een onbevoegde en ik kan dus niet beoordelen, of het gevonden beginpunt het juiste is. Maar dat hij in de goede richting zocht, staat bij mij vast en daarmede is de betekenis van zijn werk, na dat van Hirzel, voor mij gegeven.

En met erkentelikheid kan de rechtshistoricus zijn resultaten ontvangen, omdat hij door Ehrenbergs toedoen niet meer met de goddelike gerechtigheid van Themis behoeft rekening te houden bij zijn zoeken naar de waarde van themis en nu met grote nuchterheid, ook voor Hellas, zijn begrip van positief recht kan stellen, voordat het in wijsgerigheid wordt opgeheven. En met voldoening zal hij opmerken, hoe de Helleen ook hier weer — anders dan de Germaan — zonder beeldspraak van het konkrete gegeven te abstraheren wist.

Dit alles geldt ook voor de ontwikkeling van **δίκη**. Ehrenberg gaat hierbij uit van de **ἰθεῖαι δίκαι** bij Homerus (Ilias 23, 580) en Hesiodus (W. en D. 36), waartegenover de **σκολιαὶ θέμιστες** (Ilias 16, 386) en **σκολιαὶ δίκαι** (W. en D. 219) staan, en van de uitdrukking **δικάζειν ἐς μέσον** in de Ilias (23, 574). Weer meent hij terecht, dat deze termen op een meer konkrete betekenis van **δίκη** wijzen, dan „vonnis", waarvan Hirzel uitging. En na een onderzoek in het tweede deel van zijn werk komt hij tot het trekken van een ontwikkelingslijn, die van „worp (**δικεῖν**; **δίσκος**) in een godsoordeel", over „vonnis" verder loopt, terwijl Dike weer naar een zijlijn verwezen wordt.

Dit pleit voor zijn scherpzinnigheid. Want, wij in West-Europa vinden door onze terminologie (ret, rät, recht, right, droit, diritto, derecho, direito) het niet opvallend, dat „krom" kan worden wat „recht" is of dat „geld, dat stom is, recht maakt, wat krom is". Maar wij vergeten daarbij meestal, dat in de Griekse terminologie die gedachte-associatie volstrekt niet zo voor de hand ligt. Ehrenberg merkte het op, meende echter meteen

zelfkritiek te moeten oefenen, door te zeggen: Es fragt sich noch, ob man das „gerade" und „krumme" Recht als gemeinindogermanische Anschauung voraussetzen kann; dann wäre natürlich die späterhin versuchte Erklärung, als nur vom Griechischen ausgehend, unzureichend. Daarmede haspelde hij verschillende vragen door elkaar.

Eén vraag is, of het woord „recht", inhoudende de gedachte niet-krom, als term voor het recht oorspronkelik Indo-germaans is. Deze linguistiese vraag is zeker ontkennend te beantwoorden; voorzover mij bekend is, is de term alleen Romaans, resp. Middellatijn (met directum, drictum) en Oergermaans (met Oostgermaans: réttr en raihts, Westgermaans: reht, riht, riucht).

Daarnaast kan de „Völkerpsychologiese" vraag gesteld worden, die de eerste vraag maar even raakt: Zijn er meerdere volken, die bij het recht de gedachte-associatie „krom" hebben gehad, in welke termen dan ook die associatie tot uiting is gekomen?

Een dergelijke vraag wilde Ehrenberg stellen, maar hij vergat daarbij, dat in dit verband de term „gemeinindogermanisch" niet doeltreffend is, want buiten het terrein der linguistiek verliest ze driekwart van haar waarde. En bovendien raakte een antwoord op deze vraag niet het onderzoek, waaraan Ehrenberg bezig was, daar dit betrof, niet de gedachte-associatie zelf bij de Grieken, die immers vaststaat, maar de termen, waarin die associatie tot uiting kwam.

In het derde deel van zijn werk komt hij bij zijn bespreking van **νόμος** al heel gauw terecht op het juridies terrein, waar hij niet thuis is en ik zal zijn beschouwingen over dat woord hier dan ook niet volgen. Maar, daar volgens Ehrenberg het woord **νόμος** in de plaats is gekomen van **θεσμός** (in de 6de eeuw), zoekt hij ook naar de grondbetekenis van dit laatste woord. Volgens zijn beproefde methode vindt hij deze dan ook en wel in het konkrete „das (auf Pfeilern) aufgestellte", waaruit zich dan de betekenis: „Rechtsentscheidung, Satzungen, Gesetze" ontwikkelt.

Ik geef hier Ehrenbergs eigen woorden, omdat ik weer niet voor mijne rekening zou willen nemen deze drieledige term, evenmin als datgene, wat hij verder zegt over die drie juridiese begrippen, waar hij hun onderlinge verhouding en hun ontwikkeling in Griekenland tracht te beschrijven.

Het vierde deel: Rechtsidee und werdende Polis zal ik onbesproken laten, want vooral van dit deel geldt, wat ik in het begin schreef over Ehrenbergs gebrek aan juridiese scholing.

Alleen wil ik dit nog vragen. In wat voor zin gebruikt hij „Idee"? Wanneer ik daarvoor zijn boek nog eens doorga, dan wordt mij dat niet duidelik. En wanneer ik dan in de voorrede nog lees van een „Idee", die „ihrer Natur nach mit der Tatsache der politischen Gemeinschaft notwendig verknüpft ist", dan begin ik er aan te twijfelen, of ook wel de wijsgerige grondslag voor Ehrenbergs rechtswijsgerig geschrift die hechtheid had, die te wensen was.

En ik resumeer: de betekenis van dit werk ligt *uitsluitend* in het „festlegen" van „Bedeutung und Bedeutungswandlung einzelner Begriffe", wat de schrijver zelf slechts „*zunächst*" als zijn taak beschouwde.

Santpoort. J. H. van Meurs.

G. Bertram, Die Leidensgeschichte Jesu und der Christuskult. (Forschungen z. Relig. u. Lit. des A. u. N. T., N. F. 15). Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht. 1922. (Pr. f 2.25).

Een nieuwe „formgeschichtliche Untersuchung" over de evangeliën schijnt, nadat M. Dibelius, K. L. Schmidt, R. Bultmann en anderen al uitvoerig over de literaire vormen der evangelische overleveringen gehandeld hebben (cf. Mus. 1922/23 col. 79 vv.), overbodig werk te wezen. Toch is G. Bertram, privaatdocent te Berlijn, er in geslaagd, onze inzichten in het literarische character en de wordingsgeschiedenis der evangeliën, met name der lijdensgeschiedenis te verdiepen door een motief sterker dan tot nu toe geschied was, naar voren te brengen, te weten het motief van de cultische vereering van Jezus. Hij meent de lijdensgeschiedenis in de eerste plaats als Kulterzählung te moeten begrijpen. Niet het christusdogma, ook niet de apologetiek, maar de vereering van den Christus als „cult-heros" is volgens B. het primaire motief, waarnaar de lijdensgeschiedenis in haar geheel en in hare bijzonderheden gevormd is geworden. Vooronderstelling is dus de cultus van den gekruisigde en verheerlijkte heer, en het was de taak der evangelisten, volgens B., op grond van de overlevering omtrent het lijden van Jezus eene cultuslegende te scheppen, waarin eenerzijds de cultische vereering van den heros uitgebeeld wcrd, en anderzijds ook de eigene cultische ervaringen der gemeente haar neerslag vonden. Naast dit primaire motief worden natuurlijk ook nog andere leidende ideeën door B. erkend en aangewezen, zoo het paränetische motief (Christus in zijn lijden en ook door de woorden die hij onder het lijden uitspreekt het zedelijk voorbeeld voor de geloovigen in tijden van vervolging), de apologetiek enz.; maar de behoefte om cultische tooneelen aan de gemeente te vertoonen, zou volgens B. het domineerende motief geweest zijn.

In een zeer nauwkeurig detailonderzoek, dat zich ook over de evangeliën van Joh. en van Petrus uitstrekt, weet B. het relatief goede recht zijner hoofdstelling plausiebel te maken. Inderdaad kan men een groot gedeelte van de pericopen der lijdensgeschiedenis als cultlegenden beschouwen; ik noem de inzetting van de eucharistie, de gebedsworsteling in Gethsemané en de gevangenneming, de bespotting van den „Koning", het verhoor door Kaiphas en door Pilatus, het ecce homo, de gang naar Golgotha, verscheidene tooneelen op Golgotha (met name de Kruiswoorden); in ieder geval worden deze vertellingen voor ons levender, wanneer we ons voorstellen, dat hier bij de evangelisten de gedachte voorzat, dien Christus aanschouwelijk ten tooneele te voeren, dien de gemeente in haar cultus vereerde. Toch is het betoog niet in elk opzicht bevredigend. Wat ik bovenal mis, is eene nauwkeurige omschrijving van het wezen eener „Kulterzählung", die uit niet-evangelische cultuslegenden gehaald had moeten worden (O. T., babylon., griekschе legenden enz.). Dan hadden we dadelijk ook vergelijkings-materiaal ter beschikking gekregen, waardoor ook het eigensoortige van de evangelische legende meer aan het licht gekomen was. Met name verwondert het mij, dat de s. zoo weinig gebruik heeft gemaakt van al die legenden, die met de mythe van den stervende en herrijzende god-heiland in verband staan; hij had met J. M. Robertson en diens leerling A. Drews in debat moeten treden en van het materiaal en van de opinies dezer geleerden vermoedelijk ook het een of andere kunnen

overnemen. Ik herinner namelijk aan de nieuwontdekte „passie van Marduk" (cf. H. Zimmern, Zum babylonischen Neujahrfest 1918), al moet men voorloopig met de uitlegging en vergelijking van deze tekst zeer voorzichtig wezen, vergl. A. Loisy, La passion de Marduk (Rev. d'hist. et de lit. relig. 1922 p. 289—302). Men ziet, dat het thema 'de lijdensgeschiedenis als cultuslegende' door B. nog geenszins uitgeput is.

Evenals Bultmann staat B. zeer sceptisch tegenover het historisch gehalte der lijdensgeschiedenis. Ook hij leidt verscheidene tooneelen en vele details uit de cultische en apologetische behoeften der gemeente af. Toch laat hij — en m.i. te recht — een betrekkelijk groote kern van historische herinneringen staan, in ieder geval meer dan indertijd W. Brandt in zijne Evangelische Geschichte (1893) [1]. De wijze waarop hij overlevering en kultlegende van elkander scheidt, lijkt mij in het algemeen methodisch juist; ook met de mogelijkheid, dat een cultisch motief toegepast is op eene werkelijke gebeurtenis, wordt door hem terdege rekening gehouden. Er zijn inderdaad elementen in de historische overlevering, die voor de invoeging ook in eene cultuslegende van huis uit geschikt waren, al laten zich ook zulke aanwijzen, die daarin niet willen opgaan. Van groot belang lijkt mij de waarneming, dat de evangelisten heel weinig gedaan hebben om de offeridee, die toch een bijzonder zentrale plaats inneemt in de christelijke cultus, duidelijk uit te beelden; toespelingen aan den oudtestamentische offercultus, die door het offer van Christus afgeschaft en vervangen wordt, zijn er maar heel weinig. Ook in dat opzicht is de „christianiseering" van de overlevering in de lijdensgeschiedenis heelemaal niet volkomen doorgevoerd.

Het is jammer, dat B. aan dit belangrijk feit m.i. nog te weinig aandacht gewijd heeft. Ueberhaupt is hij aan het gevaar, de beteekenis en draagwijdte van zijn Leitmotif te overdrijven, niet geheel en al ontkomen. Zoo min als hij de eerste is, die de invloed van de cultische vereering van Jezus op de evangelische overlevering doet gelden — laat ik van zijne voorgangers en leermeesters alleen Deissmann, Bousset, Dibelius noemen — evenmin laat zich voor het cultische motief die domineerende plaats in de evangelische literatuur handhaven, die B. er aan toekent. Ik twijfel er aan of hij gelijk heeft, wanneer hij apologetische, paränetische, dogmatische motieven, die hij zelfs iedere keer moet vaststellen, als secundair (naast het primaire cultische motief) aanwijst. Bovenal komt hij zelf met zijne hoofdstelling in het gedrang, wanneer hij telkens weer aanduidt, dat in de lijdensgeschiedenis motieven zich vinden, die ook in de martelaarsakten voorkomen. Het juiste inzicht, dat hier schuilt, moet m.i. veel sterker naar voren gebracht worden. De lijdensgeschiedenis van Jezus is in de eerste plaats eene *martelaarslegende* — alleen, de held is geen gewoon martelaar, maar tevens cultheros. Het is echter het characteristicum van de synoptische lijdensgeschiedenis, dat men naar die cultische motieven, waardoor de martelaar als goddelijke heros of als de Kyrios der gemeente aangewezen wordt, eerst moet zoeken.

Ik kan daarom ook niet goedvinden, dat B. voor het onderzoek zooals hij zich dat voorstelt, eene nieuwe „methode" postuleert, de „kultgeschichtliche". Hij heeft zich hierover nog in een apart artikel in de Theologische Blätter 1923 N. 2 (Verlag Hinrichs Leipzig) uitgelaten: Die Bedeutung der kultgeschichtlichen Methode für die neutestamentliche Forschung. Al is het juist, dat onze evangeliën vanuit het gezichtspunt geconcipieerd zijn, dat de held de Heer is, dien de gemeente aanbidt, deze vooronderstelling is geenszins „de" sleutel voor het juiste begrip van den heelen inhoud der evangeliën, niet eens voor de lijdensgeschiedenis, nog minder voor de er aan voorafgaande stoffen. Dat b.v. de tegenstelling van cultuur en evangelie eerst door de culthistorische beschouwing in het rechte licht gerukt wordt, ontken ik ten stelligste. B. toont hier eene onjuiste voorstelling niet alleen van het charakter der evangeliën maar ook van de zienswijze van de oudere exegetengeneratie, die nog niets van „culthistorische methode" afwisten, wel is waar de cultische motieven in de evangeliën nog te weinig accentueerden, maar anderzijds te recht groote nadruk legden op die praecultische en a-cultische elementen, die B. te zeer verwaarloost.

Deze critiek beoogt niets anders dan op te komen tegen de overdrijving van een gezond principe, waaraan B. zich m.i. schuldig heeft gemaakt. Hij heeft de groote verdienste, het probleem van het cultisch charakter der evangeliën in discussie en zoodoende het debat over het Christusprobleem een stap verder gebracht te hebben. Ook voor de detailexegese van de lijdensgeschiedenis valt uit zijn boek veel te leeren.

Leiden. H. Windisch.

[1]) De critieken op dit boek van Loman (Gids 1894) en van Loon (Theol. Tijdschr. 1895) zijn nog altijd lezenswaardig.

N. Ivanitzky, Les institutions des primitifs australiens. Bruxelles, **Maurice Lamertin. 1922.**

Dit posthume geschrift eener vooral sociologisch georiënteerde dame geeft een zeer scherpzinnige en oorspronkelijke interpretatie van de door Spencer, Gillen, Howitt, Mathews, en anderen beschreven sociale verschijnselen en instellingen, die bij de Australische aborigines worden aangetroffen. Alleen de feiten, die erkende autoriteiten op Australisch gebied mededeelen, hebben gezag voor haar; zoodra die autoriteiten de verschijnselen gaan interpreteeren, onttrekt zij zich aan hunne leiding en gaat zij, behoedzaam meestal, haar eigen wegen. De namen Frazer en Durkheim komen in haar op vele plaatsen verrassend betoog niet voor. Wie gewend is, behalve aan de sociologische aspecten van primitieve beschavingen, ook aan de magisch-religieuze factoren daarvan zijn aandacht te schenken, zal ongetwijfeld menigmaal tegen de eenzijdig-sociologische beschouwingswijze der Schrijfster in verzet komen. Niet dat zij die factoren geheel wegcijfert, maar zij houdt er stellig te weinig rekening mede. Zoo wil zij de initiatiegebruiken uitsluitend afleiden uit de neiging der Ouden om hun prestige te bewaren. Maar die initiatiegebruiken zijn psychologisch toch moeilijk te scheiden van andere overgangsriten, waarvoor een dergelijke verklaringswijze ondenkbaar is. Gaarne hadden wij de Schrijfster met den heer van Gennep in discussie zien treden. Ook diens naam wordt door haar niet genoemd. Vergelijken wij echter Schrijfster's behandeling van de maatschappij der Australische primitieven met de daaraan gewijde bladzijden in Goldenweiser's onlangs verschenen „Early Civilization", dan zullen wij, dunkt mij, den prijs van grooter originaliteit en scherper critiek aan háár moeten

toekennen. Te meer betreuren wij het vroege heengaan van deze begaafde ethnologe.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

C. Hazewinkel, Bijdrage tot de Psychologie der Humoristen. Leiden, Gebr. van der Hoek. 1922. (Groningsche diss.).

Deze Groningsche dissertatie, waarop de schrijver zijn academischen graad *met lof* heeft verkregen, zal door velen met bizonder genoegen worden gelezen. Hier is iemand aan het woord, die, zooals hij met dank aan zijn promotor, Prof. Heymans, getuigt, jarenlang heeft mogen omgaan met „menschen wier levenskijk iemands geluk een sterkere basis geven en voor wie men niet nalaten kan vriendschap en sympathie te voelen." Al had hij dit niet verzekerd, ieder die zin voor humor en eenige biographische belangstelling bezit zou de vreugde bij de verzameling en de bewerking van zijn materiaal genoten kunnen navoelen.

Het werk bestaat uit twee gedeelten: het eerste meer historisch, een verzameling van 20 psychographieën, het tweede meer theoretisch-psychologisch, het karaktertype van de humoristen behandelend. Ik vermoed dat het eerste deel (blz. 9 — 242, bijna 2/3 van het geheel) zoowel voor den schrijver als voor de meesten van zijn lezers de grootste aantrekkingskracht bezit. De volgende humoristische schrijvers worden daarin op grond van brieven, dagboeken, levensbeschrijvingen, enz. geschetst: Addison, R. H. Barham, J. M. Barrie, Beets, John Brinckmann, John Brown, Dickens, Fielding, Goldsmith, F. Bret Harte, Hasebroek, J. P. Hebel, Th. Hood, Washington Irving, Ch. Lamb, Fr. Reuter, Rosegger, R. Steele, Sterne, Thackeray, dus 14 Britten en Amerikanen, 2 Nederlanders, 1 Noord-Duitscher (Reuter), 1 Zwitser of Zuid-Duitscher (Hebel), 1 Stiermarker (Rosegger) en een zeer internationale (John Brinckmann), zoon van een deenschen vader en een zweedsche moeder, die, na in Rostock te zijn geboren en opgevoed, eerst eenigen tijd in Amerika doorbracht, zich later wel in Duitschland vestigde, maar toch steeds engelsch-amerikaansch bleef voelen.

Zijn dit de 20 voornaamste humoristische schrijvers en geeft deze samenstelling een juist beeld van den humor bij verschillende volken ? Is humor vooral een eigenaardigheid van het angelsaksich karakter ? Op zulke vragen geeft het theoretisch gedeelte geen antwoord. Slechts ter loops (in een noot op blz. 3) wordt van Jean Paul gezegd, dat hij niet onder de 20 humoristen is opgenomen omdat de meeningen van zijn biographen zoo uiteenloopend en de gegevens van dien aard duister en onbetrouwbaar waren, dat daaruit moeilijk een duidelijk beeld te vormen was. Omtrent de representatieve waarde van dit twintigtal blijven we dus eenigszins in het duister.

De Heer Hazewinkel houdt zich binnen de perken van het individueel-psychologische en schakelt stilzwijgend de sociaal-psychologische vraagstukken (suggestie, imitatie, etc.) uit. Uitgaande van de waarschijnlijkheid dat „iemands literair werk is zijn karakter" zoekt hij in het leven van zijn humoristen een bepaald karaktertype. Zijn vrees voor het voorkomen van a-typische gevallen is, blijkens de Inleiding, niet groot. Hij schrijft daarin o. a.: „Waar nu de humoristen noch op vaderlijk gezag zijn gaan schrijven, noch op andere wijze gedwongen zijn geworden tot hun auteurschap, maar als vanzelf, als door drang van binnen uit hun geluk met de pen hebben beproefd, waar daarenboven hun bijzondere wijze van schrijven, die wij humoristisch noemen, toch *heelemaal aan geen opzettelijkheid onderhevig kan zijn*, is de kans, dat onder deze groep veel a-typische gevallen zullen voorkomen, niet groot."

Deze opmerkingen zijn ten deele, misschien grootendeels, juist, maar, en met name de door mij onderstreepte woorden, ze wekken toch eenige bedenking. Er bestaat allerlei, deels onbewuste, deels min of meer bewuste navolging. Het komt mij b.v. niet onwaarschijnlijk voor, dat er in de humoristische schrijfwijze van de *Camera Obscura* een element van opzettelijkheid aanwezig is. De schrijver vindt trouwens zelf in het karakter van Beets [1]) (evenals, maar ten deele in een andere richting, in dat van Dickens [1]) vele a-typische trekken. Ik zou echter de vraag nog algemeener willen stellen. Het blijkt nl. uit dit onderzoek zelf dat de humoristen, die verre boven het algemeen gemiddelde uit andere enquêtes eerlijk zijn, natuurlijk in hun optreden enz., toch een groote voorliefde hebben voor tooneelspel, waardoor ze zich zeer sterk onderscheiden van het gemiddelde karaktertype (dat der *nerveuzen*), waartoe ze volgens den schrijver behooren. In hoeverre is het nu, wanneer men tot een bepaald karaktertype behoort, mogelijk een ander karakter te spelen ?

Het vraagstuk van de classificatie van karakters heeft meer moeilijkheden dan hier besproken kunnen worden. De Heer Hazewinkel, de indeeling van Prof. Heymans volgende, brengt zijn humoristen (met uitzondering dan van Beets en Dickens ?) onder bij de nerveuzen, die emotioneel zijn, niet-actief en primair functioneeren. Daar hun emotionaliteit echter beneden het gemiddelde van dat type blijft, vormen ze een bepaalde groep, een onderafdeeling van dat type.

Zoodra dus vaststaat dat er zulke karaktertypen met onderafdeelingen bestaan en de wetenschap voor beide een maat kan aangeven, zal men bij iemand met een zeker % emotionaliteit, activiteit en primaire functie den aanleg voor humoristisch schrijver kunnen constateeren en hem, indien er voldoende vraag is naar humoristische literatuur, ook den raad kunnen geven, dien aanleg te ontwikkelen.

Zoover is het nog niet. Maar onafhankelijk hiervan houdt het aangekondigde proefschrift zijn waarde en ik hoop daarom dat velen het genot van de lectuur met mij mogen deelen.

Amsterdam. Tj. de Boer.

SCHOOLBOEKEN.

Des C. Julius Caesar Gallischer Krieg; hrsgeg. von **F. Fügner** und **M. Krüger. Text B** mit Einleitung, Elfte Auflage (pr. *f* 0.80); **Kommentar,** Zehnte Auflage (pr. *f* 0.83); **Hilfsheft,** Achte Auflage (pr. *f* 0.68). (Teubners Schülerausgaben). Leipzig, Teubner. 1921.

Ik heb bij het doorbladeren van deze boekjes mij alleen afgevraagd, in hoever zij konden dienen voor het onderwijs aan onze Gymnasia. Het antwoord moest tot mijn

[1]) Beide, Beets en Dickens, zijn meer *actief* dan de gemiddelde humorist. Dickens is meer, Beets daarentegen minder *emotioneel* dan 't gemiddelde.

spijt luiden, dat Kommentar en Hilfsheft eigenlijk voor onze scholen onbruikbaar waren. De Kommentar begint met een Anleitung zum Übersetzen, die m.i. beter aan het beleid van den leeraar kan worden overgelaten. De daarop volgende Anmerkungen zum Texte zijn kort en duidelijk, verwijzen echter herhaaldelijk naar de zoo juist genoemde Anleitung. Daarbij komt nog voor onze tweede- en derdeklassers het nadeel, dat ze allicht met het Duitsch en de, overigens vrij eenvoudige, technische termen evenveel moeite zullen hebben als met het Latijn. Mijn ondervinding bij de Caesarlectuur opgedaan is deze, dat de leeraar, als hij een stukje te prepareeren geeft, het best doet vooraf de moeilijkheden te bespreken.

Van het Hilfsheft zijn de eerste drie hoofdstukken woordelijk gelijk aan de Einleitung van Text B. Het 4e hoofdstuk Synonyma en het 5e Phrasen geven, naar het mij toeschijnt, voor Nederlandsche gymnasiasten meer dan noodig of wenschelijk is, terwijl het Wörterbuch, dat dit deeltje besluit, zeker niet het bekende vocabularium van Fischer zal kunnen vervangen.

Wat de Einleitung bij Text B betreft, zoo zullen wakkere en intelligente gymnasiasten die zeker met vrucht en belangstelling lezen. De afbeeldingen brengen wel is waar niet veel nieuws, maar zijn ter illustratie van den inhoud ruimschoots voldoende. In den tekst zijn telkens die woorden van elk caput, welke in het kort den inhoud samenvatten, gespatieerd gedrukt, een aardig en praktisch hulpmiddel voor beginners. Een register van eigennamen en enkele goede kaartjes verhoogen de bruikbaarheid van dit deeltje.

Utrecht. A. H. Kan.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVII, 3: D. C. Hesseling, Antieke metra in moderne vertalingen. — E. C. Pienaar, Die prosa van die twede Afrikaanse beweging. — M. E. Kronenberg, Een Lat.-Nederl. samenspraak uit 't begin v. d. 16e eeuw. — Kron. en Krit. — Aankond. en Meded. — Bladv.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 3: H. Hoeben, Duitsche Letteren. — G. Royen O. F. M., Kontaminatie (XI). — H. Linnebank, Kruish., Staande uitdrukkingen. — L. C. Michels, G. Ogier, De Gulsigheydt. — Dez., Nog iets over woordverklaring. — Tijdschriftenschouw.

Neophilologus, VIII, 3: K. Sneyders de Vogel, Le *Poema de Fernán Gonçalez* et la *Crónica General*. — O. Behaghel, Humor u. Spieltrieb in der deutschen Sprache. — J. H. Scholte, Kleur en klank bij Ph. v. Zesen. — W. Heldt, A chronolog. a. crit. rev. of the appreciation a. condemnation of the comic dramatists of the Restor. a. Orange periods (III). — O. B. Schlutter, Oe. *Pillsipe* 'soap for removing hair'. — Dez., Is there any evidence for Oe. *Weargincel* 'butcher-bird'? — J. v. IJzeren, Theophrastus en de Nieuwe Comedie. — Var. — Inh. v. tijdschr.

Leuvensche Bijdr., XIV, 2: J. Dupont, Eene phonet.-hist. studie (verv.).

Id., Bijbl., XIV, 3: L. Grootaers, Wetensch. Onderzoek der Zuidndl. Dialecten. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandinav. tijdschr.

4: J. Gessler, *Aars* en *Maars*. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandinav. tijdschr.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 38, ½: Tenhaeff, In Memoriam S. Muller. — Bolkestein, Fabrieken en fabrikanten in Griekenland. — Unger, Museumplannen. — Goslinga, Onderwijsgeschiedenis (slot). — Van Winter, Onze eerste diplomatieke betrekkingen met de Ver. Staten. — Van Wijk, Masarijk over het Slavendom. — Baale, Vindonissa. — Bruyn, De ontdekkingen van Hudson 1609. —

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bredius, Künstler Inventare: Tijdschrift voor Gesch. 38, 1 2 (Martin).

De Blécourt, Kort begrip: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (De Boer).

Buitenrust Hettema en Degering, Reynaert: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 3 (v. Mierlo).

Colenbrander, Coen, I-II: Hist. Zeitschr. 127, 1 (Wätjen).

Emonds, Legende v. S. Kunera: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 3 (Michels).

Frederiks, Maximes de Napoléon: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (De Boer).

Fruin-Colenbrander, Staatsinstellingen: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Unger).

v. Gelder, Alg. geschiedenis, IV: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Tenhaeff).

Grietens, v. Ghistele, Antigone: N. Taalg. XVII, n°. 3 (d[e] V[ooys]).

De Groot, Die Hunnen: Hist. Zeitschr. 127, 1 (A. H.).

Hoogewerff, Renaissance: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Hudig).

Hoogewerff, St. v. d. Wielen: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 4 (B[aur]).

Jaeger, Drebbel: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (Dijksterhuis).

Japikse, Resolutiën St. Gen., VI: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1 2 (E. v. Gelder).

De Jong, Van der Capellen: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (E. v. Gelder).

Pos, Logik der Sprachwiss.: Neophilol. VIII, n°. 3.

Robbers, Ned. Litt. na 1880: N. Taalg. XVII, n°. 3 (de Vooys).

Rijpma, Bekn. Gesch. Ndl. Letteren, en Bloeml.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 4 (B[aur]).

Rijpma en Schuringa, Ndl. Spraakk.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 3 (Grootaers).

Schönfeld, Hist. Gramm. v. h. Ndl.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 3 (v. Langenhove).

Schoonees, Afrik. Prosabundel: N. Taalg. XVII, n°. 3 (d[e] V[ooys]).

Sneyders de Vogel, Kennis der Oudheid: Leuv. Bijdr., Bijbl. XIV, n°. 4 (Baur).

Snijder, De forma matris: Journ. d. Sav. 1923, n°. 1-2 (Toutain).

Tazelaar, Mod. Romankunst: Tsch. v. T. en Letteren XI, n°. 3 (Maximilianus).

Theissen, Groningens ontzet: Tijdschr. voor Gesch. 38, 1/2 (De Boer).

Van Wageningen, Manilii Astronomica: Journ. d. Sav. 1923, n°. 1-2 (Chabert).

Te Winkel, Ontwikkelingsgang I—II: N. Taalg. XVII, n°. 3 (de Vooys).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Praemio aureo ornatum est carmen c. t. *Europa* quod fecit *Hermanus Weller* Ellwangensis.

Praeterea haec magna laude ornata sumptibus legati edentur idque hoc ordine:

Spes Vergiliana.
Vergilius et Maecenas.
Ad Vergilii Sepulcrum.
Gallus et Lycoris.

Ad certamen admitti non potuit carmen cui titulus *De S. Joanne ad Herodem* e variis constans poematiis quorum tamen nullum legitimum versuum explebat numerum et *Fama* cuius poeta nomen suum non celavit iudices.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. — No. 10. — Juli 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Recueil des publications scientifiques. Genève, Société Anonyme des Editions Sonor. 1922.

In opdracht der familie de Saussure hebben de heeren Bally en Gautier al de door den eminenten taalgeleerde in het licht gegeven linguistische geschriften in één bundel vereenigd. Wij vinden hier dus noch het posthume handboek „Cours de linguistique générale", noch twee kleinere studies, die naar aanteekeningen in de nalatenschap van den Schrijver zijn gepubliceerd.

De eereplaats in de Saussure's levenswerk wordt ingenomen door zijn onsterfelijken „Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes", waarmede de „Recueil" terecht wordt geopend. Dan volgt de groote verhandeling „De l'emploi du génitif absolu en sanscrit". De overige studiën, die men in den „Recueil" herdrukt vindt, zijn in hoofdzaak chronologisch gerangschikt. Het gebruik van den bundel wordt zeer vergemakkelijkt door de toevoeging van woordregisters en van eene bladzijden-concordantie van de eerste (en tweede) editie van den „Mémoire" en den thans gegeven herdruk.

Wij allen, die in de taalwetenschap belang stellen, zijn den heeren Bally en Gautier grooten dank verschuldigd voor het gedenkteeken, dat hun piëteit ter eere van dezen meester heeft opgericht.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Les Mimiambes d'Hérodas I—VI avec notes critiques et commentaire explicatif par **P. Groeneboom.** Groningen, Noordhoff. 1922. (Pr. f 2.50).

De bijzondere bekoring, die het sensationeele van de ontdekking al dadelijk aan Hero(n)das' mimiamben verleende, maakt voor een groot deel den vloed van edities en artikelen verklaarbaar, die sedert 1891, vooral natuurlijk in de eerste jaren na Kenyon's editio princeps, verschenen zijn. Voor menig klassiek schrijver van erkende beteekenis staan de zaken niet zoo gunstig en moderne auteurs hebben reden om jaloersch te zijn op de buitengewone belangstelling, die deze onverwacht hervonden poëet, omtrent wiens naam niet eens absolute zekerheid heerscht, nog steeds allerwegen geniet.

Sedert de editie van Nairn (1904) is er bij mijn weten geen volledige uitgave met samenvattende inleiding en kommentaar verschenen[1]). Crusius' bekende text beleefde in 1914 een vijfden druk. Thans publiceert prof. Groeneboom een uitgave, die geschikt is om alle wenschen te bevredigen. Het zijn de eerste zes mimiamben met apparatus criticus. Achterin staat de kommentaar, in prettig leesbaar Fransch geschreven. In het voorwoord geeft de Schrijver het voornemen te kennen om, als de omstandigheden gunstiger worden, ook de rest van Herodas uit te geven met een aanhangsel over den dichter en zijn werk (van het moeilijk te ontberen register vergezeld, naar wij hopen).

Het is niet voor het eerst, dat prof. G. over Herodas schrijft: zie Mnemos. N.S. 46, 1918, 165—171 (varia ad Her.) en Nieuwe Gids 1919, 56—69 (de eerste mimiambe[2])). De inhoud van het eerste artikel is bijna ongewijzigd in deze editie verwerkt (een verandering van zienswijze geeft alleen de vertaling van I, 8 στρέψον τι „écarte-toi donc" te kennen).

Natuurlijk biedt een zóó vaak en intensief behandelde text, waarbij iedere uitgever het voortreffelijke door

[1]) Sedert ik dit schreef is er weer een bijgekomen: *Herodas, The Mimes and Fragments, with notes by Headlam*, Cambridge 1922.

[2]) Naast het door prof. G. gekozen motto zou men hierop uitstekend kunnen toepassen Eur. Andr 943—946.

Kenyon gepubliceerde facsimile kon raadplegen, zooals ook prof. G. nauwkeurig gedaan heeft, weinig gelegenheid tot nieuwe verbeteringen. Toch zijn er twee nuttige correcties aangebracht (VI, 33 **τάμά** voor **τἄλλα**. ib. 97 **λαιμᾷ τις** voor Crusius' lezing **λαιμάσσει**). Ook de conjectuur op III 93: *ΚΟ ἴσσα. — ΛΑ. μάθοις τὴν γλάσσαν ἐς μέλι πλῦναι* verdiende, zoo niet in den text, dan toch in de ann. critica te staan.

In het algemeen levert de text, behalve waar hij door verminking van den papyrus onzeker is, weinig onoplosbare moeilijkheden meer voor de interpretatie. Waar de meeningen verschillen — hier en daar is dat in zeer sterke mate het geval — blijkt deze kommentaar een betrouwbare gids, bezonnen en rationeel in het aanvaarden of verwerpen der besproken verklaringen. Ook waar prof. G. een nieuwe opvatting geeft, munt deze uit door eenvoud en ongezochtheid; zoo b.v. in IV 74 de toekenning van passieve beteekenis aan **ἀπηρνήθη** („ei denegatum est"). Bijna altijd is de Schrijver er in geslaagd om treffende parallelplaatsen aan te voeren ter illustratie van Herodas' verzen. Een verbazingwekkende belezenheid stond hem daarbij ten dienste, ook in nieuwere en moderne literatuur. Behalve uit auteurs der oudheid vindt men citaten uit Uitenbogaert, Cats, Carlyle, Dickens, Zola, Shaw, Querido (!) enz.

Zelden mist men iets in den kommentaar; ik zou geen andere plaatsen kunnen noemen dan II, 64, waar prof. G.'s eigen opvatting omtrent **τρίτη** niet duidelijk blijkt, V, 62, waar men een verklaring van **ἔθηκας** („to put off" Nairn) en VI 60, waar men een aanteekening over den naam Praxinos verwacht had.

Over Herodas zelf en zijn werk zal prof. G., gelijk gezegd, bij de uitgave van de rest der mimiamben en fragmenten spreken. Het antwoord op de vraag of deze poëzie voor opvoering bestemd was, zal dan wel ontkennend luiden, naar een terloops gemaakte opmerking bij I 78 sq. doet veronderstellen.

Na er nog op gewezen te hebben, dat het den gebruiker veel moeite bespaard had, als in den kommentaar boven aan op iedere bladzijde het nummer van de behandelde mimiambe vermeld stond, laat ik hieronder eenige opmerkingen over sommige plaatsen volgen.

Ad I 63: hoewel het woord **λάθη** vreemd is, vindt prof. G.'s opvatting van **προσβλέψαν** (de ouderdom kijkt iemand *uit den spiegel* aan) steun in Eur. Hipp. 428 sqq., meer nog dan in de andere geciteerde Euripidesplaatsen.

Ad I 67: Stobaeus geeft hier **γύναι.** hetgeen stellig eerder uit **Γυλλί** dan uit **Γυλλίς** ontstaan is, maar „la lecture **Γυλλί** est attestée par Stobée" is niet nauwkeurig geformuleerd.

Ad II 44 *sq.*: het is m. i. niet waarschijnlijk, dat **κυσός** op de opening van de **κλεψύδρα** doelt; veeleer zegt Battaros: „anders ben ik bang, dat mijn **κυσος** (uit ongeduld en angst over het verlies van kostbaren tijd) gaat spreken — met het bekende gevolg voor mijn ondergoed".

Ad III 90 sq.: **τὸ μηδέν** kan ook wel van het karakter gezegd worden, b.v. Eur. El. 370.

Ad IV 42: **ὧδε** niet slechts hier in de beteekenis van *huc*, maar ook I, 49, V, 23 en 63.

Ad IV 75: **θεῶν ψαύειν** beteekent m. i. niet „égaler les dieux", maar „die Götter anpacken" (Wilam. ad Eur. Herc. 1240), d. w. z. hen tot model nemen.

Ad V 39: **χολὴν κατασβῶσαι**, vgl. ook II Kon. 22, 17.

Ad V 42: vervloeking van een onheilsdag, zie Ijob 3, 1—10.

Ad VI 36: **προσδιδόναι** met *flagitanti dare* te vertalen lijkt mij niet gewenscht (zie Eur. Cycl. 361, 531; Suppl. 351); het komt overeen met **μεταδιδόναι**

Ad VI 37: **χολὴν ἐπὶ ῥινός**, vgl. het Hebr. *aph*, dat tegelijk *neus* en *toorn* beteekent.

Den Haag. G. Italie.

J. Martin, Tulliana, die Vatikanischen Codices zu Cicero de oratore Vatic. Lat. 2901 und Vatic. Palatinus 1470. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XI. 3). Paderborn, Schöningh. 1922.

In het jaar 1422 kwam te Lodi in Lombardije een codex Laudensis (L) voor den dag, die de drie belangrijke rhetorische werken van Cicero, *de Oratore Brutus* en *Orator*, volledig bevatte. Vóór dien tijd kende men den Brutus niet, de beide andere geschriften slechts onvolledig door de zoogenaamde codd. mutili (M en m). De Laudensis ging verloren, maar er waren genoeg apographa gemaakt, waaruit men den ouden codex meende te kunnen reconstrueeren. Voor *de Oratore* gebruikte Friedrich in zijn Teubneruitgave van 1891 twee codices integri (I), n.l. den Ottobonianus 2057 (O) en den Vaticanus Palatinus 1469 (P). Intusschen bleek het, vooral door de onderzoekingen van Stangl en Sabbadini, dat deze beide afschriften geenszins den tekst van den Laudensis zuiver weergeven, want daar dit handschrift door de „scriptura continua' moeilijk te lezen was, hebben de afschrijvers niet alleen met de ontcijfering daarvan te worstelen gehad, maar hebben zij ook zich op menige plaats een conjectuur veroorloofd of tot de codices mutili hun toevlucht genomen. Het was nu de vraag, om voor *de Oratore*, gelijk dat reeds voor den *Brutus* geschied was, andere apographa te vinden, die een trouwer beeld van den Laudensis zouden geven dan de door Friedrich gebruikte. Daarvoor waren reeds door Stangl de Vaticanus Lat. 2901 (V) en de Vaticanus Palatinus 1470 (*II*), beide hschr. van de vijftiende eeuw, aangewezen, welke, tegelijk met *O P*, door Martin in de hierboven genoemde verhandeling aan een uiterst nauwkeurige onderzoek onderworpen zijn. Het resultaat hiervan is, dat *II* voor de constitutie van den tekst van geen belang is, maar dat V boven *O P* staat en beschouwd kan worden als het beste afschrift van den Laudensis (bl. 73), die door Martin in de tiende eeuw (bl. 74) gesteld wordt. Waarschijnlijk was deze archetypus in Longobardisch schrift (littera Beneventana) geschreven en zijn daaraan de verwarringen in onze codices van *a* en *t*, *f* en *s* en *m* en *s* (in den uitgang) toe te schrijven (bl. 74). Voorts zou de Laudensis op grond van de fouten, die hij met de mutili gemeen heeft (bl. 87), „der Abkömmlung eines codex expletus der M-klasse" zijn. Daardoor wordt de kwestie zeer ingewikkeld en is het twijfelachtig, of een reconstructie van den archetypus ons in dit geval voor de recensie van den tekst veel zou baten. Daarbij komt, dat er reeds negen jaren na de verschijning van *de oratore*, zooals uit de brieven van Cicero aan Atticus blijkt (ad Att. 13, 21, 3; 12, 6a, 3), tweeërlei lezingen in de afschriften van het autographon in omloop waren, en dat Quintilianus (IX 1, 26—45) in twee lange citaten uit *de oratore* en den *orator* nu eens met M, dan weer met L overeenstemt, een enkele maal een lezing heeft,

die èn van M èn van L afwijkt. Een uitgever van *de oratore* zal dus ook in het vervolg electisch moeten te werk gaan en zich vóór alles afvragen, wat de stijl van Cicero eischt.

Met dit al blijft Martin's verhandeling haar groote waarde behouden, maar ik zou zeggen, meer uit een palaeographisch oogpunt, dan om met zekerheid te weten te komen, wat Cicero zelf op een bepaalde plaats van *de oratore* in het jaar 55 v. Chr. heeft geschreven.

Groningen. J. van Wageningen.

P. Maurus Witzel O. F. M., **Der Gudea-Zylinder A,** in neuer Uebersetzung, mit Kommentar; Anhang: Eridu-humnus. (Keilinschriftliche Studien, Heft 3). Fulda, Verlag des Verfassers. 1922.

Het was een gebeurtenis, toen in 1907 Thureau-Dangin „die Sumerischen und Akkadischen Königsinschriften" in transscriptie en vertaling het licht deed zien. Ontelbare malen werd dit werk sindsdien met de bekende sigla *SAKI* geciteerd, en talrijke artikelen in de *OLZ* en andere periodieken bewezen hoezeer de aandacht der orientalisten door het hier geboden materiaal werd beziggehouden, maar ook, hoever het er nog van af was, dan men zich met het door Thureau-Dangin bereikte resultaat kon tevreden stellen.

Na jarenlange studie heeft nu Dr. Witzel zijne krachten beproefd aan een der belangrijkste en moeilijkste gedeelten: den A-cylinder van Gudea, waarvan hij eene vertaling geeft met een aanhangsel, dat hij „Kommentar" noemt, maar dat voor het overgrootę gedeelte bedoelt zijne vertaling te motiveeren.

De vertaling van Witzel is een sprekend bewijs voor den snellen voortgang der Sumeriologie sedert 1907. Witzel werkt op een veelszins nieuwen grammaticalen en lexicografischen achtergrond. Daardoor bepaalt zijn werk zich niet tot het corrigeeren van allerlei kleine onjuistheden in het werk van Th. D. of ook tot een opvullen van de vele leemten in de vertaling, maar komt hij op tal van plaatsen tot geheel nieuwe en verrassende opvattingen van den Sumerischen tekst, welke opvattingen bij in zijn „Kommentar" met veel tact en scherpzinnigheid verdedigt. Th.-D.-s. vertaling van den Gudea-cylinder is door W. vrijwel geantiqueerd. Tot de opvallendste verrassingen die W-s vertaling brengt, behoort stellig het nieuwe licht dat op de zikkurats (tempeltorens) valt. Als W'-s opvatting van den tekst juist is, werden de omgangen dezer torens met boomen beplant en van boven met een waterreservoir voorzien voor de irrigatie. De befaamde „hangende tuinen" worden dus nu „urkündlich belegt", reeds in de Sumerische wereld in het 3e millennium vóór Chr. Juist den laatsten tijd was aan het karakter dezer torens als godenwoonplaats nieuwe aandacht gewijd (Dombart, Palache). W.-s vertaling doet ze plotseling zien als kunstmatige, met boomen begroeide bergen.

Die veronderstelling is zeer aanlokkend. Toch zal tegenspraak niet uitblijven. Niet alleen om het nieuwe, maar ook om het gewaagde zijner opvatting. Ze baseert hoofdzakelijk op Cyl. A, 21, 17: *é-mu-dū giš-e im-ma-ŠUB*, dat W. vertaalt door: er baute den „Tempel", setzte die Bäume darauf. Maar in den Sumerischen tekst ontbreekt juist het woordje waar het op aankomst: het infix, dat recht moet geven tot de vertaling „darauf". Ook is het teeken *ŠUB* voor het planten van boomen op zijn minst eigenaardig. De vertaling van dezen regel is wat geforceerd door zijne vooropgestelde meening dat „op" den zikkurat boomen staan. Intusschen geloof ik toch, dat zijne meening juist is, zelfs afgezien van de juistheid der genoemde vertaling. Op allerlei plaatsen valt door W.-s opvatting zulk een merkwaardig licht en ze wordt zijdelings door zoovele gegevens gesteund, dat zijne vertaling ondanks alles toch eene „ontdekking" is.

W. voegt aan zijne vertaling van den Gudeacylinder eene transscriptie en vertaling toe van een „Eridu-hymne" die in 1920 door Nies is uitgegeven als No. 23 van zijn Historical, religious and economic texts and antiquities, en door St. Langdon in *JSOR*, V, 2 bewerkt. W. vindt in dien tekst n.l. eene bevestiging van zijne opvatting der tempeltorens; vooral in regel 69 (bij Nies 39) waar hij in de woorden: *ḫur-sag-galam ag-de* leest: um (aus dem Stufenturm) ein künstliches (Wald) gebirge zu machen. Ook hier is zijne vertaling geforceerd; immers *galam* (künstlich) behoeft volstrekt niet op „het planten van boomen" te wijzen, en kan evengoed op het „bouwen" van den torenberg betrekking hebben, en ook het woord „(Wald)" is ongemotiveerd.

Maar ook al zou blijken, dat W.-s opvatting van de zikkurats onjuist is, dan nog beteekent zijne vertaling zulk een sprong vooruit, dat wij er dankbaar voor mogen zijn.

Utrecht. H. Th. Obbink.

M. Winternitz, Geschichte der indischen Litteratur. 3 Band. Leipzig, Amelung. 1922.

Het is een groot genoegen, eene korte aankondiging te geven van dit laatste deel van Winternitz' „Geschichte der indischen Litteratur", welker vorige deelen in dit Maandblad (XII, kol. 415; XXI, kol. 214; XXVIII, kol. 252) besproken zijn. Op voortreffelijke wijze en vrij wel „erschöpfend" worden achtereenvolgens behandeld de kunstpoëzie (lyrische poëzie, spreukverzamelingen, dramatische poëzie, verhalende literatuur), wetenschappelijke teksten (grammatica, philosophische werken, dharma-, artha- en kāmaśastra, medische, mathematische en astronomische teksten), waarna in het derde deel „een blik in de nieuw-indische literatuur" geslagen wordt. Aan het einde van het geheele werk komen niet minder dan 47 pagina's toevoegselen en verbeteringen op de vroeger verschenen deelen. Zooals wij dat van den S. gewoon zijn, is ook hier allerminst een dorre opsomming der feiten gegeven, doch het gezegde wordt rijk geïllustreerd door vertalingen en aanhalingen, die de lektuur tot een uitgezocht genot maken. Met meesterhand heeft ons Winternitz de literatuur der indische Middeleeuwen geschilderd, en men kan gerust zeggen, dat hem zoogoed als niets ontgaan is. Overal bestudeerde hij de bronnen zelf en heeft zich een zelfstandig en bezonnen oordeel gevormd. Ik geef nog enkele korte opmerkingen en toevoegselen, die hoofdzakelijk de „Nachträge und Verbesserungen" betreffen. Het gaat toch niet aan (zie noot op pag. 611 ad I, p. 105) het XXste boek der Atharvasamhitā in de Śaunaka-recensie zoo geheel te negeeren: eerder moet men in deze Samhitā *vier* bestanddeelen onderscheiden, waarvan het laatste (boek XX) de teksten bevat voor den brahman (d. i. brāhmaṇācchaṃsin). Dat wij door v. Schröder's uitgave het Kāṭhaka volledig bezitten (zie noot op p. 612, onderaan), moet ontkend worden, er bestaat nog heel wat

meer, dat deels verloren, deels later door v. Schröder en anderen gepubliceerd is. In dit verband moge de mededeeling een plaatsje vinden, dat nu ook eindelijk de Kāṇva-recensie van het Śatapathabrāhmaṇa bezig is gedrukt te worden (te Lahore). Op uiterst zwakke, ja op nietige gronden steunt Keith's bewering (zie pag. 614, r. 6, en 615, r. 1), dat het Aitareyabrāhmaṇa ouder zou zijn dan de brāhmaṇastukken der Taittirīya-saṃhitā. Wij bezitten (dit betreft de opm. op pag. 619 ad I, 238) nu toch ook het Jaiminigṛhyasūtra. Dat ook het Vādhūlasūtra althans gedeeltelijk bekend is, kon Winternitz niet weten, toen hij zijne addenda vervaardigde. Het is een soort van lacune, dat wij in 't laatste hoofdstuk, waar over de moderne godsdienstige stroomingen gehandeld wordt, niets vernemen over de werken en het streven van Dayānanda, om den Veda tot eere te brengen.

Gaarne brengen wij ten slotte den S. een woord van dankbare hulde voor zijn voortreffelijken arbeid.

Utrecht. W. Caland.

L. Polak, Untersuchungen über die Sage vom Burgunderuntergang. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1922. (Groningsche diss.).

Nadat Polak in 1910 met z'n *Untersuchungen über die Sigfridsagen* de Duitse doctorstitel verworven heeft, is hij nu in ons land gepromoveerd op een dissertatie, die over het tweede deel van de Nibelungen, de ondergang van de Burgunden, handelt. Over 't algemeen sluit de schrijver zich aan bij de opvattingen van Heusler, zoals die o.a. zijn neergelegd in dat kleine meesterwerk *Nibelungensage und Nibelungenlied* (1921), dat met vermijding van alle geleerdheid een voortreffelik overzicht van de „Stoffgeschichte" van 't bedoelde epos geeft. Daar de betekenis van P.'s werk gelegen is in de afwijkingen, die hij ten opzichte van Heusler voorstaat, is het voor een goed begrip nodig, hier in 't kort het standpunt van deze geleerde uiteen te zetten. Heusler dan neemt als oudst bereikbare vorm van de zgn. Burgunsage een —verloren— Frankies lied van de 5de eeuw aan, waarvan men de neerslag in de Atli-liederen van de Edda vindt. Dit lied werd in de 8ste eeuw in Beieren omgewerkt: Attila werd daarbij onder invloed van de in dit land heersende traditie van een hebzuchtig verrader tot een edele, milde vorst; de schuld werd op Kriemhilde geladen. Dit lied, dat niet bewaard is, is op te maken uit de derde bewerking, ± 1160 door een Oostenrijks speelman gemaakt, waarbij het veranderde in een—verloren—uitvoerig leesepos, de oudere Nibelungenot, de „Vorlage" van het tweede deel van 't Nibelungenlied. Dit epos kwam in Nederduitsland en vandaaruit bereikte het Bergen, waar een Noor het in zijn taal opschreef: de *þ*idrekssaga. De *þs.* is dus, zoals men tegenwoordig vrijalgemeen aanneemt, de neerslag van een ouder epos. De vraag is echter, of het dat alléén is. Onder de vroegere onderzoekers heeft vooral Boer (Untersuchungen I 138 v. v.) uitvoerig de „doppelte Darstellung" betoogd en Frantzen (Neophil. I, vooral 278 v. v.) heeft zich op stilistiese gronden bij hem aangesloten. Ook P., hoezeer zijn inzichten overigens van die van Boer afwijken, meent de eenheid van de *þs.* te moeten bestrijden. Immers terwijl het aan de ene kant waar is, dat bij de lektuur van dit werk het Nibelungenlied ons, om met Heusler te spreken, vaak „durch einen dünnen Schleier entgegenblickt", is het aan de andere kant niet te ontkennen, dat het — behalve specifiek Nederduitse elementen — op verscheiden plaatsen motieven bevat, die niet bij elkaar passen of althans niet in elkaar sluiten of wel herhaald worden, dat de eenheid van kompositie vaak zoek is, de voorstelling verward en de samenhang verbroken. Zo b.v. bij de overvaart over de Donau, waarvoor P. in 't laatste deel nog het belangrijk artikel van Wesle (P.B.B. 46, 231 v.v.) kon gebruiken: De Nibelungen komen daar, waar Donau en Rijn samenkomen. Hagen's nachtwaak wordt vermengd met het zoeken naar een schip: ontmoeting met de meerminnen, scène met de veerman. De veermansgeschiedenis, waardoor Hagen aan een schip komt, verliest z'n eigelike betekenis doordat de Nibelungen intussen zelf een schip hebben gevonden. Bèide schepen kantelen achtereenvolgens. De te water geraakte helden drogen zich bij Rüedeger, maar worden dan door de regen opnieuw nat om zich nog eens weer te drogen in Susa, waar Grimhilde dan onder de kleren de wapenrustingen ziet. Het is waar, niet ieder punt heeft een beslissende betekenis; men kan in de plaats van overvaart een vervorming van een dubbele overtocht over twee rivieren zien, man kan het tweemaal drogen van de kleren naar de oudere Not verleggen (voor P.'s al te logiese tegenargumenten blz. 103 kan ik niet veel voelen), men kan op estetiese gronden menen dat de ontmoeting met de meerminnen werkelik oorspronkelik in de nacht plaats had, maar alle argumenten tezamen — P. ontwikkelt er 26 — wijzen toch op een vermenging van twee bronnen. Mij komt het altans voor, dat P., die in dit subtiele onderzoek toont de nodige takt te bezitten en de stof fijn aanvoelt, met sukses tegenover Heusler staande houdt, dat de *þs.* een komplilatie uit twee bronnen is, die hij *þ* en *N* noemt. *þ*, de oer*þ*idrekssaga, in veel opzichten konservatief, is in de kern Nederduits en specifiek „soestisch gefärbt": *N*, de in de *þs.* gekomen delen van 't oude Not-epos, is als zodanig met de Opperduitse sagentraditie nader verwant; *þ* is vrijwel volledig in de *þs.* aanwezig, *N* is als interpolatie verminkt. Tot zover steunt P. op de feiten; op gevaarliker terrein komt hij, als hij binnen het kader van Heusler's theorie het ontstaan van *þ* verklaren wil. De hypothese die hij opstelt, is deze: *þ* is uit een heldenlied van de 6de à 7de eeuw voortgekomen, dat zelf een onder invloed van de Chrothilde-sage gekomen variatie van 't oudst bereikbare, bovengenoemde Frankiese lied was. Dit heldenlied kwam zowel bij de Saksen als bij de Beieren; bij de Saksen lokaliseerde het zich in Soest; van deze Soester variatie vindt men de neerslag als *þ* in *þs.* Bij de Beyeren kwam het mèt het 1e Frankiese lied, en uit beide tezamen ontstond dan het Beierse lied, dat Heusler herkend heeft. Over de invloed van de Chrothilde-sage is het laatste woord nog niet gesproken; bij de tegenwoordige stand van het vraagstuk is het mogelik, dat P. gelijk heeft, als hij daaraan het veranderde beeld van Kriemhilde toeschrijft; maar z'n verdere redenering, met name de invloed van de hypothetiese variatie op het hypothetiese Beierse lied, schijnt me toe in de lucht te zweven. P.'s beeld mist, zoals hij-zelf eerlik erkent, de overtuigende klaarheid van Heusler's voorstelling; zonder dat de ingewikkeldheid er van op zichzelf een bewijs van onjuistheid hoeft te zijn, gelooft men toch er niet recht aan, waar het de inwerking van zooveel hypothetiese grootheden op elkaar betreft.

Om niet te uitvoerig te worden, ga ik op bizonderheden

niet in. Alleen wil ik er op wijzen, dat, wat de schrijver (blz. 82 v.v.) tegen Boer e. a. opmerkt over de lokalisaties (Soest, Troja enz.), overtuigend is. Zo weinig waarde als deze plaatselike overleveringen voor de oorspronkelike sage hebben, zo interessant zijn ze echter, als men ze als late resten van de sage beschouwt. Wil P. ook in die richting z'n studiën vervolgen, dan vergete hij niet de mnl. kronieken, die ook heel wat weten mee te deelen over „Troyen, dat nu Santen heet" en „Sifridus", die „van dat alre edelste bloet van Troyen" wes.

Nog enkele opmerkingen over de kompositie van het proefschrift mogen hier een plaats vinden. Het bestaat uit drie hoofdstukken, waarvan de eerste twee reeds voor geruime tijd in Zfda. verschenen zijn, terwijl het derde hier voor 't eerst gegeven wordt[1]). In de daartussen liggende tijd verscheen o.a. Heusler's Nibelungensage, dat z'n invloed op P. niet gemist heeft. Zoodoende gaat hij in 't 3de hoofdstuk niet geheel voort op de gelegde grondslag, maar hij herziet z'n opvattingen en verdedigt tegenover Heusler dat, wat hij na lezing van diens werk nog houdbaar vindt. M.a.w. de twee eerste capita zijn voor een deel reeds geantikweerd op 't ogenblik dat ze als stuk van de dissertatie verschijnen. Zo draagt dan dit proefschrift als geheel z'n vitium originis in zich; het was beter geweest, dat de schrijver zich de tijd gegeven had de drie capita tot één geheel te verwerken; de leesbaarheid, het gemakkelijk overzicht en de kracht van de argumentatie zouden daarbij gewonnen hebben. Intussen, liever dan met een klacht te eindigen, wil ik ten slotte er op wijzen, dat het boek, ook zooals het voor ons ligt, van een niet alledaagse beheersing van de ingewikkelde stof getuigt, zomede van de grote scherpzinnigheid van de schrijver, die zich met recht een leerling van Symons en Heusler roemt.

Hilversum. M. Schönfeld.

J. W. Marmelstein, Étude comparative des textes latins et français de l'Institution de la religion chrestienne, par Jean Calvin. (Neophilol. Bibl. 5). Groningen-Den Haag, Wolters. 1921. (Pr. *f* 4.90, voor inteek. op Neophil. *f* 3.90).

Het proefschrift waarop de heer Marmelstein te Parijs tot „docteur d'Université" promoveerde en dat in de publicaties der „Neophilologiese Bibliotheek" werd opgenomen, mag, na de „mention honorable" die het van de letterkundige faculteit der Sorbonne verwierf, ook door de Nederlandsche kritiek met eere worden vermeld. Het door hem behandelde onderwerp vereischte, behalve grondige kennis van Latijn en Fransch, het vermogen om in de gedachte van den Geneefschen hervormer door te dringen en daarvan de fijne nuances in haar stylistische uitbeelding te voelen, en het komt ons voor dat de bewerker van deze studie in geen dezer eischen te kort is geschoten.

Ziehier de wijze waarop hij zijn onderwerp heeft ontwikkeld. Alvorens tot het eigenlijke punt van behandeling te komen, diende hij zich rekenschap te geven van de waarde en de deugdelijkheid van den tekst waarover het onderzoek loopen zou. Vandaar allereerst een *Introduction* die het authentieke karakter der vertaling van 1560 bewijst. Naast de Latijnsche redactie der *Institutio* die achtereenvolgens in 1536, 1539, 1541, 1543 en latere jaren verschijnt, om in 1559 haar definitieven vorm te krijgen, en een omvang, tweemaal zoo groot als die der uitgave van 1539, ziet in 1541 een Fransche vertaling het licht, waarvan niemand de echtheid ontkent, en in 1560 een overzetting der Latijnsche uitgave van 1559, wier authenticiteit door de uitgevers van het Corpus Reformatorum wordt betwijfeld, door G. Lanson en Abel Lefranc verdedigd. De twijfelaars gronden hun meening op het groote aantal fouten in de Fransche editie van 1560. De heer Marmelstein, zich scharend aan de zijde der verdedigers, merkt op dat de vertaling van 1541 op dat punt niet voor die van 1560 behoeft onder te doen. Hij staaft zijn bewering door verschillende verminkte passages uit de eerste te citeeren, de onjuistheden van de editie van 1541 met die van 1560 te vergelijken, en de argumenten van het Corpus Reformatorum aan critiek te onderwerpen. Zijn bewijsvoering lijkt ons overtuigend: zelf Calvinist, en met een alleszins bevredigende Bijbelkennis gewapend, weet hij Lanson's demonstratie met nieuwe argumenten te verrijken.

Slechts op een paar punten gaat Marmelstein's tekstcritiek, naar onze meening, te ver. Hij schrijft namelijk (p. 10): „S'il est rare de rencontrer dans la traduction de 1560 des fautes qu'on trouve déjà dans les textes des éditions précédentes, quelques-unes pourtant paraissent avoir eu la vie très dure. Au II, 8, 16 on trouve dès 1540: *pour entendre a luy comme a un but unique* (*aspirent tanquam ad unicum scopum*). Il n'y a que la révision de 1562 qui porte *tendre*". We hebben ons afgevraagd of het hier niet meer een latinisme (*intendere ad aliquid*, zijn aandacht op iets vestigen) dan een onjuistheid geldt. Evenzoo wraakt Marmelstein (p. 12) de vertaling: *homines in juramentis superiorem se ipsis appellare*: *que les hommes en leurs sermens appellent Dieu comme leur supérieur*, en voegt er aan toe: „Quoique le Corpus s'abstienne de commentaire, on pourrait demander à juste titre si le traducteur a compris ici le latin". Wanneer men *appeler* de beteekenis geeft van *aanroepen*, *een beroep doen op*, zooals het Latijnsche *appellare* beduidt, en zooals we ze in het moderne Fransch naast *en appeler*, maar dan intransitief, nog terugvinden, ontmoet deze vertaling weinig bezwaar en kan ze hoogstens als een latinisme worden aangemerkt. De toevoeging *Dieu* is een vrijheid, waarvan Marmelstein zelf menig ander voorbeeld aanhaalt en verdedigt.

Na aldus te hebben aangetoond dat de argumenten der uitgevers van het Corpus Reformatorum geen steek houden, voegt Marmelstein aan de bewijzen van Lanson ten gunste van de echtheid der Fransche vertaling van 1560 toe het rekwest in 1559 door Antoine Calvin tot den Raad van Genève gericht om de copie van den Latijnsche en Franschen tekst die zijn broeder hem gaf te mogen afdrukken.

We vermelden hier slechts terloops de interessante beschouwingen door Marmelstein gewijd aan de *Epistre au Roy de France*, omdat ze met het volgende in vrij los verband staan; en vestigen terstond de aandacht op de resultaten welke een vergelijking, eerst van de vertalingen van 1541 en 1560 met het Latijnsche origineel, dan tusschen de opeenvolgende Fransche redacties, oplevert.

Wat het eerste betreft, stellen voorbeelden de nauwkeurigheid in het licht waarmee het Fransch de Latijn-

[1]) Intussen verschenen in Zfda. 60.

sche redactie volgt, terwijl de afwijkingen den geest en de meesterhand van den grooten Hervormer verraden. Duidelijk komt het streven uit om geleerde woorden te vermijden, Bijbelteksten begrijpelijk weer te geven, en de overzetting voor het groote publiek, ook voor onontwikkelde lezers, geschikt te maken. Hebreeuwsche en Grieksche woorden worden vertaald op een wijze die hun beteekenis verheldert; de tekst, hier vereenvoudigd, ontvangt elders een uitbreiding die aan breedsprakigheid denken doet; wat tot stichting en onderwijzing kan dienen wordt ingevoegd; gemeenzame uitdrukkingen, schilderachtig-realistische, komische en satirieke passages geven afwisseling aan den hier en daar wat stroeven stijl.

De Fransche vertaling van 1560 volgt den Latijnschen tekst van 1559, die bij de uitgave van 1539 vergeleken een aanmerkelijke uitbreiding onderging, op den voet. Grooter uitvoerigheid is er opvallend tegenover de vroegere soberheid. Misschien had de schrijver van dit proefschrift, in stee van naar den Latijnschen tekst te verwijzen, hier wat den stijl betreft, origineele gezichtspunten kunnen openen, te meer waar zijn waardeering van het Fransch van 1560 niet onbelangrijk van die van andere critici verschilt.

In het tweede gedeelte van zijn werk preciseert Dr. Marmelstein, steeds de Fransche redactie met de Latijnsche vergelijkend, zijn opvattingen omtrent den stijl van de *Institution.* Calvijn zal van zijn stijlfiguren wel een en ander aan zijn Middeleeuwsche voorgangers hebben ontleend: het lichaam van Maria voor te stellen als een tempel, waarin Christus woonde, is b.v. een uitdrukking die ook in de Nederlandsche lyriek der Middeleeuwen voorkomt. Het realisme der beelden is karakteristiek voor heel de XVIe eeuw en werpt een bijzonder licht op de mentaliteit van die dagen, vooral om het verfijnde idealisme, dat er zich naast vertoont. Calvijn is meer denker dan dichter, en staat in uitbeeldingsvermogen ongetwijfeld bij Rabelais achter. Zijn Fransch is breedsprakiger dan zijn Latijn, soms duisterder en zwaarder. Wat niet belet dat hij zinnen weet te construeeren die in kracht en welluidendheid die van Bossuet en Pascal evenaren, terwijl hij in tijdsorde de eerste is. Het streven naar helderheid en welluidendheid komt evenzeer uit als men de vertaling van 1560 naast die van 1541 legt. Die van 1560 vindt bij Marmelstein meer waardeering dan bij autoriteiten als Lanson, Lefranc en Chamard; zij geniet bij hem zelfs de voorkeur boven de andere, zonder dat deze meening o.i. voldoende gemotiveerd wordt. „Le grand prosateur de 1541 est devenu en 1560 un prosateur consommé. Dans l'intervalle sa langue s'est amplifiée, arrondie, équilibrée, et elle atteint ainsi un degré de perfection où l'ancienne édition ne parvient guère. Ce n'est pas à dire qu'il soit toujours facile de reconnaître la supériorité oratoire de 1560 ou qu'en lisant la grande édition on soit à même de montrer au doigt les anciens passages et les parties remaniées ou nouvelles ....” (p. 87).

Aan deze stylische beschouwingen zijn verschillende opmerkingen omtrent het gebruik van neologismen en archaïsmen toegevoegd. De nieuwe woorden, grootendeels van Latijnsche herkomst, bezigt Calvijn uiteraard slechts voor zoover ze de bevatting der gewone lezers niet te boven gaan; daarnaast treden volkstermen op die tot dusverre in het letterkundige Fransche proza niet voorkwamen. De taalschat wordt zoo verrijkt en het gezag van den schrijver kon op de letterkundige taal van blijvenden invloed zijn; hij beheerscht mede het gedachtenleven van zijn tijd, en ondergaat er de inwerking van. De evolutie der litteraire taal vindt daarom in het werk der groote schrijvers haar uitdrukking. Als zoodanig zijn ook de syntactische verschijnselen te behandelen. We vinden er bij Dr. Marmelstein een zeker aantal voorbeelden van, en de conclusie waartoe hij komt, dat de syntaxis van Calvijn zich gemoderniseerd heeft, regelmatiger, losser en nauwkeuriger is geworden, stemt met deze opvatting overeen. Zij is evenzeer een aanwijzing van het streven van Calvijn om zijn gedachte scherper en bevattelijker uit te drukken, als van den invloed dien hij op het Fransche proza in de XVIe eeuw en bijgevolg ook van latere tijden heeft gehad. Zooals Marmelstein zijn aanteekeningen geeft op lexicologisch en spraakkunstig terrein, hebben ze voor het eerste meer waarde dan voor het andere, waartoe een breedere historische opzet en meer systematische behandeling waren noodig geweest.

Rotterdam. S. Eringa.

J. S. Theissen, Voor Vryheydt ende Vaderlandt. Stad en Lande in 1672. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 2.90).

Een uit wetenschappelijk oogpunt goed geslaagd gelegenheidsgeschrift, verschenen bij gelegenheid van de herdenking van 28 Augustus 1672, den dag, waarop het beleg van Groningen werd opgebroken. Het mist alle rethorica, de eenige gelegenheidstrek, dien men er aan ziet, is, dat de bronnen niet explicite worden aangegeven, hoewel het niet al te veel moeite kost om zich er van te overtuigen, dat de schrijver zeer soliede en voor een belangrijk deel onuitgegeven bronnen heeft gebruikt. Afgezien van een paar boeken, die van nut hadden kunnen zijn en aan dr. Theissen onbekend gebleven schijnen te zijn, is het gebruikte materiaal wel zeer compleet.

Het verhaal is niet slechts van lokaal belang, al was de verdediging een lokale aangelegenheid. Het is voor de Unie-geschiedenis zeer merkwaardig te zien, hoe Groningen alleen werd gelaten, zoodat de Staten van Groningen zich niet zonder reden beklaagden over de „inegale ende leonina societeyt”, die het profijt alleen voor Holland opeischte en de lasten met den ander wilde deelen. Maar Groningen was van een kloeken geest bezield en wist zelf te helpen. De houding der stad is een bewijs — en er zijn er meer! —, dat allen niet zóó radeloos enz. waren als men meestal gelooft. De Groningers waren allen wel geneigd „het uiterste by het lieve Vaderlandt ende voor onse Vryheydt op te setten”. De titel van dr. Theissen's boek is zeer gelukkig aan dit citaat ontleend [1]).

Den Haag. N. Japikse.

H. von Kiesling, Orientfahrten zwischen Ägeis und Zagros. Erlebtes und Erschautes aus schwerer Zeit. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1921.

Von Kiesling was in het gevolg van Maarschalk Von der Goltz, toen deze in November 1915 van den Bosporus naar Mesopotamië ging. Het reisverhaal begint met het stoppen van den trein te Bosanti, het toenmalige eind-

[1]) Voor een uitvoeriger bespreking veroorloof ik mij te verwijzen naar Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis, Ve reeks, X, Afl. 1—2 (Literatuur-Overzicht).

punt van den Anatolischen spoorweg. Vân hier gaat het over den Taurus, door de „Portae Ciliciae”, naar Tarsus. Verder naar Ayran en van daar per spoor, door den pas voltooiden Bagtsche-tunnel in het Noordelijk deel van den Amanus, naar Enteli. Van daar te voet naar Islahie, en verder per trein over Aleppo naar Ras-ul-Ain, tusschen den Eufraat en Nisibin, waar de spoorweg weer ophoudt. Nu reist Von der Goltz met een deel van zijn gevolg per automobiel naar Mosul. Von Kiesling, als oudste stafofficier, volgt te paard aan het hoofd eener groote kolonne met bagage. Na vijf dagen komt hij te Nisibin (Nisibis), van waar drie wegen naar Mosul voeren. Om de Armeniërs te ontwijken, die in het gebergte Tur-Abdin tegen Turken en Koerden streden, koos hij den Zuidelijksten weg, den slechtsten, die gedeeltelijk door waterloos land voert. Hij bereikte Mosul ongeveer eene week na zijn chef, die inmiddels was doorgereisd naar Bagdad en van daar naar het Turksche hoofdkwartier te Azizie, waar Nureddin Bey op het punt stond Kut-el-Amara in te sluiten. Van Mosul, tegenover de puinhoopen van Ninivé, voer Von Kiesling per kelek (een vlot, dat rust op met lucht gevulde lederen zakken) den Tigris af naar de ruïnen der stad Assur, en vervolgens naar de kaliefenstad Samarra. „Die Fahrt den Tigris abwärts geht langsam vonstatten. Bei Mittel- und Niederwasser hat er kaum mehr als 6 km Stromgeschwindigkeit in der Stunde. Aber das ruhige, behagliche Abwärtsgleiten wirkt nervenberuhigend, es ist ein Ausruhen nach dem mühseligen Ritt durch die nordmesopotamische Steppe. Keine Nachricht von der Aussenwelt gelangt zu uns, wir können uns in eitel Frieden hineinträumen” (pag. 116). De vaart per kelek eindigt te Samarra, van waar Von Kiesling per spoor naar Bagdad reist. Hier sterft Von der Goltz op 19 April 1916. Enkele weken later marcheeren 13000 Engelschen, bij de overgave van Kut-el-Amara gevangengenomen, voorbij zijn graf.

Van Bagdad uit reisde Von Kiesling meer dan eenmaal naar Kermanschah, de hoofdstad van Perzisch Koerdistan en het centrum der Duitsche propaganda in Perzië. In September 1916 verliet hij Bagdad om eene lange wagenkolonne naar Aleppo te geleiden. Door Irak-Arabi ging het naar Feludscha, en vandaar den Eufraat stroomopwaarts langs, over Hit, Ana en Der-es-Sor naar Meskene, van waar men in drie dagmarschen Aleppo bereikt. Het reisverhaal eindigt (pag 276) met den terugkeer in deze stad, die de auteur een jaar tevoren, in November 1915 [1]), vol hoop had verlaten.

„Das vorliegende Buch ist kein Kriegsbuch. Die gewaltigen Ereignisse, die in Vorderasien die Folge des Weltkriegs waren, liegen noch zu nahe, als dass eine vorurteilslose Darstellung möglich wäre”. Zoo begint het „Vorwort”. En inderdaad is Kiesling's boek geene „Darstellung” van eene episode uit den wereldoorlog. De auteur geeft persoonlijke reisherinneringen, en spreekt soms bladzijden aaneen in 't geheel niet over dezen oorlog. Hij heeft een open oog voor natuurschoon en vergelijkt het aanzien der verschillende landschappen. Een enkel voorbeeld: „Wegen ihrer grösseren Seltenheit und des Zusammenschlusses in einzelne Oasen und Gärten wirkt die Dattelpalme am Euphrat malerischer als am Tigris, wo die Masse einheitlich zusammenstehender Bäume der Landschaft einen eintönigen Charakter verleiht” (pag. 257). Niet minder weet hij het stadschoon op te merken: „Das Bagdader Haus bietet nach der Strasse meist nur eine kahle Front. Das ganze Leben der Bewohner spielt sich hinter den düsteren Aussenmauern ab, aller Schmuck, alle Kunst ist auf das Innere verwendet. Trotzdem wirken auch die Strassenfronten nicht unmalerisch, besonders wenn sie durch schräg einfallendes Licht eine hübsche Beleuchtung erfahren. Die vielen Ecken, um die sie sich herumwinden, das vorspringende Obergeschoss, die reizenden, mit geschnitzten Holzstäben vergitterten Erker beleben das architectonische Bild” (pag. 155 v.). Von Kiesling voert ons door de bazaars, en laat ons daar zooveel zien, dat het soms vermoeiend wordt voor een lezer, wiens „fort” niet gelegen is in „winkels kijken”. Hij teekent ons de verschillende volkstypen in stad en land, hun kleeding, woning, leefwijze, vervoermiddelen, hun politieke gezindheid en hun religieuzen resp. irreligieuzen aard. Bij voorbeeld: „Die Religiosität des Beduinen steht auf ziemlich niedriger Stufe. Er ist wohl Mohammedaner, befolgt aber die Vorschriften des Islam nur insoweit, als es ihm gerade behagt. Man kan mit vornehmen Beduinen beisammen sein und sich sehr wohl davon überzeugen, sass sie überdie Art des mohammedanischen Gebets kaum Bescheid wissen, und dass sie sich nur wegen der Anwesenheit des Fremden den Zwang antun, irgendeine religiöse Handlung vorzunehmen” .... „Das rollende Gold ist für jeden Araber der einzige Gott, den er anbetet” (pag. 53).

Maar niet alleen heeft Von Kiesling eene veelzijdige belangstelling voor het heden. Hij bezit ook eene uitgebreide kennis van het verleden. Elke gelegenheid neemt hij te baat om historische bespiegelingen te houden. In de „Portae Ciliciae” laat hij alle volken en legers de revue passeeren, die hier in den loop van 35 eeuwen zijn doorgetrokken (pag. 9—14). Op den tocht over den Amanus krijgen we eene breede beschouwing over Alexanders krijgsbeleid bij Issus (pag. 23—26). Het dal tusschen Amanus en Kurd-Dagh wordt beschouwd als uitvalspoort der Hethieten uit Klein-Azië naar Syrië en Mesopotamië (pag. 33—36). Zoo gaat het voort. De tocht langs den Tigris geeft telkens aanleiding tot beschouwingen over de Assyrische en de Islamietische oudheid: bij Mosul—Ninivé, bij Assur, bij Samarra, bij Bagdad. Eene reis van Bagdad naar Kermanschah voert ons door de Medische poort en langs de sculpturen der Achaemeniden. Op dezelfde reis, en ook reeds in Bagdad, hooren we allerlei omtrent den tweespalt in den Islam tusschen Sunna en Schia. En natuurlijk wekt ook de reis langs den Eufraat vele historische herinneringen op.

Bij dit alles wordt over den wereldoorlog zoo weinig gesproken als men redelijkerwijze kan verwachten. En toch, — al kunnen we toestemmen, dat Kiesling's werk geen „Kriegsbuch” is, — toch voelen we overal het wee van den grooten oorlog. Telkens komen we in aanraking met het lijden der gedeporteerde Armeniërs. „Die düsterste Note in der bunten Welle an uns vorüberflutender Menschen sind die Armenierzüge. Von türkischen Gendarmen geleitet oder getrieben, wandert hier ein ganzes Volk ins Elend” (pag. 6). Hier komt de schrijver op een punt, dat voor een Duitsch officier, die met Turken zij

[1]) Op pag. 39 moet „Dezember 1916” eene schrijf- of drukfout zijn. — Ik grijp deze gelegenheid aan om eene drukfout te corrigeeren in mijne recensie van Scheil's Recueil de Lois Assyriennes. In „Museum”, Jrg. 29, kol. 266, regel 14 v.o., staat: ou le rendra. Men leze: on le rendra.

aan zij strijdt, bijzonder pijnlijk is. De toon der menschelijkheid wordt in zijn schrijven over de Armeniërs nergens gemist, al schuift hij de moreele schuld aan de gruwelen op „Russen, Engländer und Yankees! Gerade diese Mächte waren es, die das politisch unruhige Armenierelement gegen die türkische Regierung aufstachelten, seine Selbständigkeitsgelüste anregten und sich seiner zu Spionagezwecken bedienten" (pag. 7). We staan hier voor eene van die netelige schuldkwesties in betrekking tot den wereldoorlog, waarbij we voelen, dat elke eenzijdige beantwoording onjuist is.

Tot Kiesling's eer moet worden gezegd, dat hij zich nergens overgeeft aan chauvinisme. „Der Zusammenbruch der deutschen Unternehmungen in Vorderasien ist nicht allein die Schuld der türkischen Minderwertigkeit, sondern die Folge der eigenen Selbstüberhebung" (pag. 7). Bitter zijn de klachten van den auteur over het gebrek aan inzicht en energie bij het doortrekken van de Bagdadbaan. „Die in Konstantinopel sich gegenseitig befehdenden deutschen Behörden liessen es nie dazu kommen, dass von Anfang an alle Mittel und Kräfte in den Dienst des Ausbaues dieser Bahn gestellt worden wären. Man hatte weder in Konstantinopel noch in Deutschland eine richtige Vorstellung davon, dass der Krieg in Vorderasien ein Kolonialkrieg sei und von demjenigen gewonnen werden würde, der über die bessere Verbindungslinie, die bessere Basis und die sorgsamere Vorbereitung verfügte" (pag. 16). Tegelijk ziet Von Kiesling in de Duitsch-Turksche spoorwegpolitiek de hoofdoorzaak van den wereldoorlog. Had men de lijn doorgetrokken tot Mosul, en van daar direct naar Perzië (pag. 97), dan zou ze zuiver economisch gemotiveerd zijn geweest. Maar het plan Mosul-Perzische Golf moest door Engeland als bedreiging van zijne positie in Bagdad worden opgevat. En Duitschland had deze positie niet moeten bedreigen. „Man muss neidlos zugeben, dass der englische Einfluss in Bagdad Gutes gewirkt hat" (pag. 153). Door de Duitsch-Turksche spoorwegplannen ontstond voor Engeland „die Gefahr, dass eines schönen Tages in dem Gebiet, dass der Brite als eigenste Domäne zu betrachten gewohnt war, deutsche Divisionen eintrafen. Die Bedrohung Indiens von der Flanke her, die Unterbrechung der Landverbindung zwischen Aegypten und Indien durch eine im Tigris-Aestuarium stehende feindliche Macht trat in den Bereich der Möglichkeit. Die englische Politik hat diese Gefahr bald erkannt, und als um die Jahrhundertwende die Verständigungsversuche mit Deutschland misslungen waren, alles getan, um ihre militärische Position in dem kommenden Entscheidungskampf zu stärken. Nicht am Bosporus, nicht in Serbien, nicht in Elsass-Lothringen liegen die eigentlichen Gründe für die blutige Katastrophe, die über die Welt hereingebrochen ist, sondern hier in der palmenüberragten einstigen Hauptstadt der Abbassiden. Hätte man beim Bau der Bagdadbahn die politischen Gesichtspunkte gegenüber den wirtschaftlichen etwas zurückgestellt, so wäre eine Einigung mit England möglich gewesen" (pag. 154).

De spoorwegpolitiek, waardoor men vóór den oorlog Engeland prikkelde, heeft men tijdens den oorlog niet energiek genoeg doorgezet. Dat is, naar het mij voorkomt, Kiesling's hoofdgrief. Door mededeeling van zijne andere grieven zou deze aankondiging te zeer uitdijen. Ik meen haar niet beter te kunnen besluiten dan door aanhaling van eene passage, waarin ik het hart van het boek voel kloppen: „Wir, die wir auf dem am weitesten von Mitteleuropa entfernten Kriegsschauplatze berufen waren, die deutschen Interessen wahrzunehmen, hatten von Anfang an das Gefühl, uns auf verlorenem Posten zu befinden. Ohne Mittel und Möglichkeiten, ohne Nachschub sassen wir in Bagdad mit gebundenen Händen, und sollten in Vorderasien Unternehmungen einleiten, die weit über die Kräfte Deutschlands gingen. Wir müssten zusehen, wie deutsches Geld, deutsche Kraft und deutsches Leben nutzlos geopfert wurden, und wie unsere ganze dort geleistete Arbeit erfolglos verpuffen musste, infolge des Unverstandes, mit dem in Konstantinopel und Deutschland die persisch-mesopotamische Frage behandelt und infolge der Unfähigkeit, mit der Dinge in Vorderasien unternommen wurden, die den Keim des Misslingens in sich trugen. Ich habe unter den Palmen der Tigrisstadt, an den leise raunenden Wogen des ewigen Flusses veilleicht die schwerste Zeit meines Lebens verbracht" (pag. 154 v.).

Amsterdam. C. van Gelderen.

A. Fischer, Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei. Leipzig, Harrassowitz. 1922. (Pr. M. 120).

Van de verschillende uitgaven, vertalingen en mededeelingen betreffende de nieuw-Osmaansche letterkunde, die Prof. Fischer te Leipzig in den laatsten tijd het licht heeft doen zien, is dit werkje blijkbaar bestemd voor hen, wien het niet zoozeer om inlichtingen over die letterkunde, dan wel over de jongste geestelijke stroomingen in Turkije te doen is. Prof. Fischer geeft in Duitsche vertaling het werk van drie schrijvers weer en wel zulke stukken, die oordeelvellingen en beschouwingen inhouden over sociaal-godsdienstige toestanden en daarin aan te brengen hervormingen.

Het is toe te juichen, dat de vertaler de verschillende schrijvers voor zichzelf doet spreken, maar toch zal de belangstellende lezer zich vrij wat inspanning moeten getroosten om den hem niet vertrouwden gedachtengang goed te kunnen volgen. De bouw der Turksche taal verschilt te veel van dien onzer westersche talen om een letterlijke vertaling aangenaam leesbaar te maken, vooral niet waar een ingewikkelde gedachtengang moet worden weergegeven en wel het allerminst, waar de vertaling van gedichten wordt afgedrukt. De vertaler is daardoor genoodzaakt geweest deze laatste van soms zeer lange en geleerde noten te voorzien.

Aan het woord komen: eerst Prins Said Halim Pasja, Turksch Groot-Vizier van 1913—1917, dan Abdul Hakk Hamid, gevierd Turksch modern dichter vóór en tijdens den oorlog en van beroep diplomaat, en ten slotte Zia Geuk Alp, leider eener sociaal-politieke hervormingspartij, voortkomend uit Jongturksche kringen. Alle drie zijn in hun eigen kring en op hun eigen gebied mannen van beteekenis, maar wat de plaats betreft, die zij in het Turksche litteraire en sociale leven innemen, hebben zij al zeer weinig gemeen. Een ontwikkeld Turk zou zich wellicht eenigszins verbazen, indien hij deze drie in één bandje bijeen vond; ongeveer hetzelfde ware het, indien een verzameling werd uitgegeven van gedeelten van werken van Mr. Treub, Frederik van Eeden en Mevr. Roland Holst met het doel om een denkbeeld te geven van sociaal-politieke opvattingen in Nederland. Maar Prof. Fischer wil ook geen volledig beeld geven; vanuit

een Duitsch standpunt passen de drie schrijvers ook beter bijeen, aangezien alle drie langs verschillenden weg in nauwe aanraking met Duitsche kringen zijn gekomen.

Abdull Hakk Hamid (geb. 1852) wiens gedicht: „Een prediking aan een prediker" door Prof. Fischer is opgenomen, is als dichter in de Turksche letterkundige beweging een groote en belangrijke figuur, maar heeft op het sociale en politieke leven nooit overwegenden invloed gehad. In genoemd gedicht (waarvan de tijd van ontstaan niet wordt aangegeven) komt hij op tegen den bekrompen geest van reactie, die zoovele Mohammedaansche geestelijken en wetgeleerden bezielt; hij vermaant hen meer oog voor de werkelijkheid en den vooruitgang der menschelijke samenleving te hebben en zich niet met de traditioneele machtwoorden en uitdrukkingen van den Koran en de Heilige Overlevering tot de gemeente der geloovigen te richten. Vrome handelingen baten niet, wanneer zij nuttigen arbeid voor het vaderland en de menschheid doen veronachtzamen. Abdul Hakk Hamid — die ook eenigen tijd Ottomaansch Zaakgelastigde in Den Haag is geweest — is een uiterst productief dichter; vooral een aantal groote drama's zijn van hem verschenen (ook reeds onder Abdul Hamid) en tijdens den oorlog heeft hij herhaaldelijk als het ware den rol van officieel vaderlandslievend dichter vervuld.

De oud-Groot-Vizier Said Halim was een Egyptisch aristocraat, gesproten uit het geslacht van den eersten Chedive Mehmed Ali. Eerst na de Jong-Turksche revolutie kwam hij in Turkije, zonder echter een zeer werkzaam aandeel aan de voorbereiding der omwenteling te hebben genomen. Ook in zijn groot-Viziraat is niet veel kracht van hem uitgegaan; het staat nu wel vast, dat *ondanks* hem de strijd met Rusland eind October 1914 is uitgelokt; de eigenlijke leiders Talaat en Enver hebben hem eindelijk in 1917 geheel verdrongen. Daarna ontpopte Said Halim Pasja zich als sociaal-philosoof; achtereenvolgens publiceerde hij een aantal brochures onder titels als „Fanatisme" en „Onze geestelijke crisis", waarvan de door Prof. Fischer in vertaling gegeven er één is, genaamd: „Islamiseering". De uitgave geschiedde onder het pseudoniem Mehmed en langen tijd wist men niet, dat de oud-Groot-vizier zich achter dien naam verborg. De Pasja neemt in zijn brochures stelling in de sedert de omwenteling druk besproken vraag of in het Turksch-Mohammedaansche leven de godsdienst de eerste plaats behoort in te nemen of de nationaliteit. De aanhangers der laatste opvatting worden door Prof. Fischer in zijn inleiding Nationalisten genoemd, maar deze uitdrukking is misleidend, aangezien zij iets geheel anders aanduidt dan het actieve en gewapende nationalisme van Mustafa Kemal. Said Halim Pasja nu huldigt de eerste opvatting, n.l. dat de verwezenlijking van het Mohammedaansch ideaal in geloof, moraal, sociale toestanden en politiek de eenige mogelijkheid biedt op een tot geluk voerende ontwikkeling van den Osmaanschen Staat. Hij hekelt vooral het overnemen van de Europeesche beschaving, die niet aan dat ideaal beantwoordt, evenmin trouwens als de tegenwoordige toestand van het Turksche volk. In deze zijn opvatting heeft de Pasja tal van medestanders, maar wat hem in het bijzonder kenmerkt is zijn opvatting over de gelijkheid der menschen, welke hij alleen aanvaardt in dien zin, dat toch zij met grooter aanleg en begaafdheid tegenover de anderen een bevoorrechte plaats innemen. In zijn brochure „Fanatisme" gaat deze aristocraat zelfs zoover te zeggen, dat in den Islam te veel gelijkheid heerscht en dat deze een van de redenen van het verval der Mohammedanen is geworden. Said Halim Pasja heeft na den oorlog langen tijd in Engelsche gevangenschap op Malta doorgebracht en is in December 1921 te Rome vermoord, zonder weer in Turkije te zijn teruggekeerd.

Van den derden schrijver Zia Geuk Alp kan meer dan van de anderen worden gezegd, dat hij een bewuste sociale hervormingsrichting voorstaat. Hij behoort tot wat Prof. Fischer de „Nationalisten" noemt en is van het begin af aan in de Jong-Turksche beweging geweest. De door hem geleide richting wil vóór alles Turksch zijn, teruggaan tot oude, bijna vergeten Turksche overleveringen en in den geest van dat Turkendom alle gebieden van het openbare en private leven hervormen. Hij heeft aan zijn denkbeelden in korte gedichten uitdrukking gegeven, die in eenige bundeltjes verzameld zijn. In de inleiding weidt de vertaler het langst uit over dezen ondichterlijken dichter, voor wien de Poëzie naar zijn eigen woorden de rol van een toeschouwer vervult. Vijftien zijner gedichten worden in vertaling geboden; zij handelen over alle mogelijke onderwerpen: den godsdienst, den staat, verhouding van wereldlijk en geestelijk gezag, panislamisme, vaderlandsliefde, familieordening, plaats der vrouw in de maatschappij, en dergelijke. In sommige gedichten is een duidelijke mystieke neiging bemerkbaar, die volgens Prof. Fischer mede zeer sterk onder invloed der philosofie van Comte staat. De sociaal-godsdienstige denkbeelden van Zia Geuk Alp zijn ook daardoor belangrijk, dat de Turksche binnenlandsche politiek in de laatste jaren van den oorlog zeer bewust naar de verwezenlijking ervan heeft gestreefd (scherpere scheiding van wereldlijke en geestelijke instellingen, nieuwe wet op het huwelijk, plaatsing der vrouwen als beambten). Zijn grootste activiteit, als dichter zoowel als hervormer, valt in de oorlogsjaren; zijn richting, wier aanhangerstal steeds toenam, was aan de Duitsche politiek het welgevalligst. Ook hem is interneering op Malta ten deel gevallen.

Als iets uit al deze vertaalde teksten blijkt, dan is het wel, dat sociale hervorming in Turkije tevens godsdienstige hervorming beduidt. Het gansche sociale leven (evenals oorspronkelijk het recht) berust op de godsdienstige traditie en alle drie schrijvers hebben dit gemeen, dat zij aan die traditie in meer of mindere mate het recht ontzeggen op de tegenwoordige sociale ontwikkeling een remmenden invloed uit te oefenen.

Door de zegepraal der Kemalistische wapenen in September j.l. is Turkije plotseling in een zeer scherp overgangsstadium getreden en de boven besproken uitingen krijgen daardoor een heel bijzonder relief. De daden hebben de denkbeelden achterhaald en de nu komende nieuwe opbouw van den Turkschen staat zal misschien met veel ouds en heiligs breken. Maar de arbeid der denkers en dichters als waarvan de besproken teksten een (zij het ook onvolledig) beeld geven zal toch middellijk tot de totstandkoming van de nieuwe toestanden zeer veel hebben bijgedragen. Voor wie in de toekomstige ontwikkeling belang stelt, zal daarom de moeite, aan het lezen van Prof. Fischers vertalingen besteed, niet nutteloos zijn.

Leiden. J. H. Kramers.

SCHOOLBOEKEN.

Cicero, pro Archia, pro Marcello, pro Ligario met inleidingen en aanteekeningen door **A. Geerebaert.** 2de Druk, 1e deel tekst, 2e deel inleidingen en aanteekeningen. Luik, H. Dessain. 1921 en 1922. (Pr. 1e deel fr. 1.—, 2e deel fr. 1.25, ook voor Nederland).

Zeer geschikte en goedkoope uitgaaf. De onderdeelen van de redevoeringen zijn duidelijk in den tekst aangegeven, de inleidingen zijn zaakrijk en beknopt en de aanteekeningen geven den gymnasiast een goeden steun. De tweede druk verschilt niet veel van den eersten druk.

Leiden. J. W. Lely.

J. M. Acket, Een Bundel Verzen, 2 deeltjes, (Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandsche Schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1922. (Pr. gecart. *f* 1.95 per deeltje, in prachtband *f* 2.45 p. d.).

Volgens de Inleiding van den Verzamelaar zijn deze deeltjes bedoeld als een „ruime aanvulling" van het gewone leesboek en wel het eerste deeltje voor klasse I en II van H.B.S., Gymnasium, Lyceum enz., het tweede voor klasse II en III. Wat de volgorde der verzen betreft, heeft de verzamelaar in deel I getracht naar een opklimmende moeilijkheid, in deel II is een teruggaande chronologische volgorde gekozen: de nieuwere dichters voorin, de oudere achterin.

De bestaande moderne bloemlezingen voor de lagere klasse van H.B.S., Gymnasium enz. geven sommige leeraren genoeg verzen naast prozastukken. Wie evenwel van oordeel is, dat dit niet het geval is, vindt in deze bundeltjes niet alleen een ruime, maar ook een met smaak en oordeel gekozen aanvulling. Veel hangt hier af van het karakter der klassen, van het milieu der leerlingen en niet het minst ook van den docent. De veelsoortigheid der dichters (b.v. Gezelle en Henr. Roland Holst, Noto Soeroto en Staring, Jan Prins en Jan van Beers), aan wie de verzamelaar ontleende, doet zien, dat naar groote verscheidenheid in versbouw, versinhoud en versstemming is gestreefd; deze veelsoortigheid eischt — willen de bundels aan hun doel beantwoorden — evenwel een docent, die voor *jonge* leerlingen de rijkheid van velerhande dichterzielen kan doen herleven. Dit is geen kleinigheid! Want verschillende verzen, vooral van moderne dichters in het 2e deeltje, zijn zeer „moeilijk". De verzamelaar is zich hiervan ook wel bewust en gelooft, al doende, met zijn werk de leerlingen te *leeren* verzen genieten.

Het smaakvol uiterlijk van deze boekjes — zooals we dat trouwens van Meulenhoff gewend zijn — maakt ze ook voor niet-leerlingen of niet-meer-leerlingen tot een begeerlijk bezit.

Leiden. B. M. Noach.

G. Leffertstra, Schema's. Groningen, Noordhoff. (Pr. ingen. *f* 1.50, geb. *f* 1.80).

Een boekje met analyseerende vragen over 21 boeken uit de Nederlandsche (en Vlaamsche) letterkunde, van Sara Burgerhart via de Camera tot onzen eigen tijd toe. Volgens het voorbericht is het boekje, behalve voor cursisten van Volksuniversiteiten en candidaat-hoofdonderwijzers, bestemd voor de hoogste klassen van H.B.S.-en, Gymnasia en Lycea.

Een goed *schoolboek* moge den leeraar een gewenschte leidraad zijn, den docent overbodig maken mag het nimmer. Nog veel minder mogen vragen in een vragenboekje — en dit is „Schema's" nu eenmaal in hoofdzaak — zóó zijn geredigeerd, dat de docent eerst de vragen moet uitleggen. Dit werkje nu vertoont beide gebreken in zóó hooge mate, dat ik het voor invoering op een school als H.B.S., Lyceum en Gymnasium niet geschikt acht. Candidaat-hoofdonderwijzers, die niet in de gelegenheid zijn, leiding bij hun letterkundige studie te krijgen, kunnen misschien op hun dorpsstudeerkamer, in rustige meditatie zichzelf catechiseerend, eenige door hen gelezen boeken met behulp van de vele vragen trachten te herkauwen. Wat moet een leerling van 17 à 18 jaar evenwel aanvangen met vragen als b.v.: „Waardoor wordt Johannes' extatisch beseffen van het oneindige gepraeludieerd?" (Kl. Johannes); „hoe oordeelt Johannes over de liefde van man tot vrouw?" (Kl. Johannes); „bestaat er „historische" waarheid, of is alles maar een wijze van voorstellen?" (Kl. Joh.). „Welke trekjes wijzen op een nerveuze emotionaliteit?" (Majesteit). Ook hindert in deze analyses het voortdurend gevraag naar „intelligentie", b.v. bij Anna Willis, Tante Stastok en al haar huisgenooten, Leopold van Zonshoven, Majoor Frans, Vincent Vere en een dozijn anderen. Ook de taal van het boekje, zoowel in de vragen als in de af en toe voorkomende beschouwingen laat veel te wenschen over. We volstaan met enkele voorbeelden: „het intrigantendom", „troonredes", „het egoïstisch genieten van het oneindige bevredigt Johannes niet", „is er al of niet overeenstemming tusschen ....", „is hij al of niet gevoelig voor ....", „zijn ze zorgeloos of niet?", „wordt de eenheid al of niet geschaad door ....", „was de reden van zijn straf al of niet eervol ...." enz.

Leerlingen van de H.B.S. en soortgelijke inrichtingen behooren door het lezen van eenige werken en door de daarover gehouden besprekingen smaak voor en kennis van letterkunde te krijgen. Boekjes als „Schema's" lijken mij in staat, den smaak te bederven, en niet bij machte de kennis te verrijken.

Leiden. B. M. Noach.

K. R. Gallas, Fransch Schoolwoordenboek. Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 5.90).

De tweede druk van dit schoolwoordenboek is een omvangrijk werk van meer dan duizend bladzijden. „Het is geen boek voor heel je leven", merkt de samensteller op in het voorbericht. Toch is het meer dan de titel zegt. Ook na het verlaten van de school zal dit boek goede diensten kunnen bewijzen. Al zal men er minder vaktermen in aantreffen dan in het Fransch Woordenboek in twee deelen van denzelfden schrijver, dit is voor het grootste deel der gebruikers geen bezwaar.

Leiden. W. Prins.

O. ten Have en **L. M. G. Kooperberg, De aarde en haar volken, aardrijkskundig leerboek.** Deel I, **Europa** (behalve Nederland). Deel II: **De werelddeelen** (behalve Europa en Indië). Rotterdam, Nijgh en van Ditmar's Uitg. Mij. 1922. (Pr. *f* 2.65).

Deze beide werkjes hebben ten doel het economisch element bij de aardrijkskundige beschrijving van landen en volken naar voren te brengen. Naast de landschapsbeschrijving, die den grondslag vormt, hebben de schrijvers voornamelijk de vraag beantwoord: wat hebben de menschen, hetzij de oorspronkelijke bewoners of de van

elders gekomen kolonisten, van dat landschap gemaakt? In hoever heeft men de natuurlijke hulpbronnen weten te ontginnen, de voortbrengselen door de industrie doen verwerken, en door welke middelen en langs welke wegen worden deze grondstoffen en fabrikaten van de productie- naar de consumptielanden gebracht?

Deze opvatting, welke zich meer en meer naar voren dringt, en welke de aardrijkskundige les voor de leerlingen maakt tot een bron van genot, omdat die hen in het leven plaatst, juichen wij zeer toe. Zeker wordt hierdoor de belangstelling wakker gemaakt voor alles, wat men ziet gebeuren, wat de couranten vermelden, wat de mannen van zaken nagaan, en waarvan zij partij trekken. Aldus doen deze boekjes de school aansluiten bij de eischen van het leven.

Hoewel wij de wis- en natuurkundige aardrijkskunde hoog achten voor de algemeene ontwikkeling van de leerlingen, en terwijl wij die als algemeen inleidend overzicht noodzakelijk achten tot voorbereiding van een degelijke landschapsbeschrijving (een oude en beproefde methode), moet deze laatste zich toch hoofdzakelijk bewegen in de richting, die de schrijvers hier gevolgd hebben, omdat daarmede het meeste praktisch nut wordt bereikt. De geologische uitweidingen hierbij zijn dikwijls onnutte, slecht of niet begrepen ballast, zooals men in enkele boeken kan opmerken. Deze boekjes zijn helder en vlot geschreven. De schrijvers hebben goede keus gedaan uit de rijke leerstof, en het verheugt mij er op te kunnen wijzen, zij hebben niet verzuimd door historische en staatkundige toelichtingen het beeld van hun beschrijvingen meer doorzichtig en duidelijk te maken. Ook verscheiden praktische inlichtingen kunnen dienst doen bij de gebruikers.

Een en ander geeft ons aanleiding deze werkjes, die zich aangenaam laten lezen, ten zeerste aan te bevelen bij het onderwijs. Het deeltje over Nederland en de Koloniën zien wij met belangstelling tegemoet.

Den Haag. H. Blink.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

De Philologische Kring hield gedurende het 6e Vereenigingsjaar zijn 41e—48e Vergadering. Het Bestuur bestond dit jaar uit: Dr. M. Boas, Voorzitter; Mej. Dr. S. A. Krijn, Penningmeesteres, en D. J. C. Zeeman, Secretaris.

De volgende voordrachten werden gehouden: Hamlet door Mej. Dr. J. C. Gutteling; Shakespeare-Bacon door Dr. W. v. d. Gaaf; Kierkegaard's aesthetische werken door Mevr. C. v. Eeden-Boer; Apuleius door Dr. J. de Decker; Snorre Sturluson door Mej. Dr. S. A. Krijn; Vulgaire nevenvormen van den Lat. Conj. Praes. *velim* door Dr. M. Boas; Paul Verlaine's Art poétique door K. R. Gallas; St. Just en de Terreur door Dr. J. W. Marmelstein; Enkele oude uitgaven van Nederlandsche schrijvers door A. K. Casteleyn; Oude leerboeken in de 15e—18e eeuw door Dr. C. P. Burger Jr.

Prof. Dr. J. A. Kilb heeft in de verzameling van *Aschendorffs Klassiker-Ausgaben* (Münster i. W. 1923) L. Annaei Senecae *De vita beata* uitgegeven. Het boekje is voor schoolgebruik bestemd; de tekst (28 blz.) wordt gevolgd door 15 blz. met verklaringen, voornamelik de juiste betekenis der behandelde woorden aangevend. Aan het slot vindt men met enkele woorden de eigennamen verklaard die in de tekst voorkomen.

De redaktie ontving de eerste aflevering van een nieuw tijdschrift, genaamd *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*; redakteuren zijn Paul Kluckhohn en Erich Rothacker, de firma Max Niemeyer te Halle (Saale) is de uitgeefster. Aan het voorbericht ontlenen wij dat het tijdschrift: „der Geschichte deutschen Geisteslebens dienen (will), im besonderen der deutschen Literatur"; aan verschillende methodes en richtingen zal aandacht worden geschonken, en ook onderzoekingen die de geschiedenis der letterkunde van naburige volken tot onderwerp hebben en principiële vraagstukken behandelen zullen opgenomen worden. Als prijs van deze aflevering (150 blz.) vinden wij vermeld *f* 2.50.

In één deeltje zijn verenigd de jaargangen VII en VIII (1920/1921) der *Religionsgeschichtliche Bibliographie*, herausgegeben von Carl Clemen. Talrijke medewerkers hebben, als in vroegere jaren, het tijdrovende maar hoogst nuttige werk van Clemen mogelik gemaakt. Het boekje van 76 dichtgedrukte bladzijden kost *f* 0.50 en verscheen bij de firma Teubner. De namen der medewerkers op de eerste bladzijde vermeld, geven het recht om ook van dit deel der bibliographie volledigheid en nauwkeurigheid te verwachten.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1923, Janv.-Févr.: E. Naville, L'Egyptologie franç. pendant un siècle (slot). — R. Cagnat, La question du logement à Rome. — E. Lavisse, Le Musée Condé en 1921.

Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung, L, 3-4: A. Brückner, Osteurop. Götternamen. — A. Bezzenberger, Einige Anmerk. zu dem vorsteh. Aufsatz.—G. Gerullis, *Tilsit*, *Tilžė*. — E. Fraenkel, Lituanica, 1—6. — E. Maass, Hekate und ihre Hexen. — Dez., Aphaia. — G. Gerullis, Das Lexikon Lithuanicum Daniel Kleins. — M. E. Schmidt, Albanes. Etymologien. — M. Vasmer, Nachtrag zu den albanes. Etymologien. — G. Gerullis, Balt.-slav. Suffix *-ik-*. — Junker, Zur altruss. Benennung des „Pferdes". — W. Schulze, Homonyme. — H. Lommel, Kleine Beitr. zur arischen Sprachkunde. — W. Schulze, Lit. *kráuti* u. sl. *kryti*. — G. Sigwart, Etr. *flere*. — Hiller v. Gaertringen, χοριτεια = χορεια. — W. Schulze, Lat. *bombo* „Drohne".

Philologus, LXXVIII: F. Stählin, Der geometrische Stil in der Ilias. — E. Wüst, Die Samia des Menandros. — J. F. Bensel, Hippocratis qui fertur de medico libellus ad codicum fidem recensitus. — M. Wallies, Textkritisches z. d. aristotel. Topik u. d. sophist. Widerlegungen. — F. Zimmermann, De Charitonis codice Thebano. — F. Muller Jzn., Zur Geschichte der röm. Satire.—M. Rothstein, Catull u. Lesbia. — S. Brandt, Zu Lactanz. — A. Kurfess, Lactantius u. Plato. — G. Kafka, Zur Physik des Empedokles. — W. Andreae, Die philosoph. Probleme in den platon. Briefen. — W. Süss, Ueber antike Geheimschreibemethoden u. ihr Nachleben. — Misc.

Id., Supplementband XV, 2: K. Barwick, Remmius Palaemon u. d. röm. Ars grammatica.

XVI, 1: K. Münscher, Senecas Werke.

Anglia, Beibl., XXXIV, 1: H. M. Flasdieck, Studien zur me. Gramm.

2: B. Fehr, Zur Etymol. von ne. *doe*.

Studiën, XCIX, Juni: J. v. Heugten, Het Sprookje van het Rijk Gods. — C. Wessels, Een Portugeesche missie-poging op Bali in 1635. — J. Daniels, Bibliogr. over de Societeit van Jesus. — H. Bolsius, Een eeuw veeartsenijkundig onderwijs. — W. Mulder, Een Karoling. Renaissance te Nijmegen. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recencies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Prins, Faillissement der Holl. Steden in 1494: Studiën XCIX, Juni (Mulder).

Taylor, The wars of Marlborough: Rev. Hist. CXLII, 1 (André).

De Vreese, Noordned. Hs.: Studiën XCIX, Juni (Daniels).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M., te Leiden. | Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

30ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1923.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

U. von Wilamowitz-Moellendorff, Pindaros. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1922. (Pr. ƒ 9.—).

Aan de nagedachtenis van A. Furtwängler is dit boek gewijd, wijl naar de meening van den schrijver bij de verklaring van Pindarus de archaeologie de leiding moet nemen. Eigenlijk is deze opinie niet slechts geldig voor Pindarus, maar voor heel de huidige klassieke philologie. Maar dan eene archaeologie, die even goed in de teksten thuis is, als zij steenen hanteert, even vast in het historische zadel zit, als zij grammatische en mythologisch-religieuse verschijnselen aandurft; kortom eene archaeologie zooals Wilamowitz en zijne voortreffelijke leerlingen, o. w. L. Malten, deze verstaan. Men geeft zich in Engeland en Duitschland rekenschap van den koers, dien een vak van (daar niet als quantité négligeable beschouwde) beteekenis moet nemen. Uit dit beleid vloeit het succes voort.

Wie werkelijk succes op het terrein der oude letteren wil constateeren, legge een commentaar op Pindarus, als in 1830 Dissen verschijnen liet, naast het hier aangekondigde boek. Wij noemen juist Dissen, omdat diens werk meer verdiensten heeft dan het verdict van Wilamowitz over hem — de Berlijnsche Altmeister heeft alles uit de Oudheid geleerd behalve het juist beoordeelen van modernen — zou doen vermoeden. Maar de geest is een geheel andere; bij Dissen het zoeken naar 's dichters moreele Leitmotiv, naar den tekst der preek, naar het fabula docet; bij Wilamowitz het inleven in een exotisch dichterlijk product, dat onder inwerking van menigvuldige factoren op een zeker oogenblik zóó en niet anders zich heeft ontplooid. Hier is de pindarische ode niet tot draagster geworden eener vracht bijeengeharkte geleerde noten, zoodat de ballon door den ballast niet meer stijgt; hier niet naar mode onzer dagen het dichtwerk te weeken gelegd in de artistieke beschouwingen van den professioneelen aestheticus; Wilamowitz interpreteert in onderdeel en geheel zóó, dat zijne studenten, mits hard mede werkende, uit veel materie de gedachte van het opus zien te voorschijn komen.

Aan het hoofd der vierdehalfhonderd pagina's, die in afzonderlijke capita de oden historisch gerangschikt — dus niet zonder zeer persoonlijke argumentaties, in hoofdzaak echter in overeenstemming met Gaspard — behandelen, staat eene beschouwing over Pindarus' vita gesplitst in de afdeelingen Boeotië, Aegina, Delphi, Athene. Niet in deze historiographie van het begin der vijfde eeuw, even zaakrijk als pittig, maar in den Abschluss wordt Pindarus' beteekenis uitgebeeld. Nu is eene karakteristiek van dezen dichter al vaak beproefd en zelf gaven wij haar in de Grieksche Lyrici. Belangstellenden kunnen verschil van inzicht nagaan en aan hun oordeel toetsen, waarbij wij hen bizonder zouden willen wijzen op het — naar Wilamowitz' beschouwing — overheerschend boeotische in den dichter, dat hem juist daarom zoo weinig zou doen harmonieeren met den modernen mensch, wijl Pindarus de attisch-ionische vlucht naar het gebied van de groote levensproblemen niet heeft medegemaakt. Zeker, noch het atheensche imperium, noch de dageraad van de sophistiek, heeft den Muzenprofeet sterk bekoord, hij heeft zelfs „Vernunft

und Wissenschaft" durven minachten, is voor de rhetorica niet gezwicht. Toch zal ook onze tijd oor moeten hebben voor spreuken van wijsheid als deze Boeotiër in zijne zangen neerlegt; vooral als wij bij oogenblikken eens verlegen staan met „der Menschen allerhöchste Kraft".

Eene nieuwe tekstuitgave achtte Wilamowitz overbodig en wie Schroeders tekst voor zich heeft liggen en Drachmann's scholiën, zal dit grif toegeven. Evenwel, over metrische zaken zullen Schroeder en Wilamowitz het in dit aardsche leven wel niet meer eens worden en zoo blijven verrassingen niet uit, als men het commentaar van den een bij de uitgave van den ander legt. Begrijpelijk, dat een knap man als Dornseiff bij dit meeningsverschil met een beroep op even groote onwetendheid bij Cicero's tijdgenooten de metriek congé geeft; maar moet dit nu de oplossing zijn? Intusschen zal ook in Holland — voorzoover het in de klassieke studiën iets meer vermag te zien dan een bijschotel op de gymnasiale table d'hôte — een gevoel van eerbied rijzen voor dit nieuwe werk van den onvermoeiden oud-hoogleeraar in Westend.

Leiden. J. Vürtheim.

Gregorii Nysseni Opera. Vol. I et II Contra Eunomium libri. Edidit **V. Jaeger.** Berlin, Weidmann. 1921.

Meer en meer beginnen de Kerkvaders in den laatsten tijd de aandacht te trekken, niet alleen van hen, die als geloovigen de ontwikkeling wenschen na te gaan van christelijke leerstellingen, maar ook van hen, die in de ideeën der oude christelijke schrijvers niet veel meer zien, dan de natuurlijke uitloopers van Hellenistische beginselen en begrippen, en de voortzetting van de oud-klassieke beschaving. En natuurlijk komt het streven van beide partijen aan de uitgave der schrijvers ten goede.

En zoo liggen hier ter bespreking voor me de 2 eerste deelen van een kritische uitgave van de werken van Gregorius van Nyssa, één van de drie groote Cappodociërs. Zij bevatten de boeken, die door hem geschreven zijn tegen Eunomius, den bekenden Ariaan. Dat Jaeger juist deze boeken het eerst aan een textkritische herziening onderwierp, is licht te begrijpen, als men zich herinnert, welken invloed deze geschriften hebben gehad in den strijd tegen het wel geslagen maar nog steeds het hoofd opstekende Arianisme; ook vormen zij het meest omvangrijke werk van Gregorius.

Eunomius dan was reeds door den grooten Basilius aangevallen en weerlegd, maar nauwelijks was deze laatste gestorven of Eunomius kwam met een werk in 2 boeken voor den dag om zich te verdedigen, maar hij vond een vijand tegenover zich staan in Gregorius, den broeder van Basilius zelf, die met graagte de wapenen opvatte en ze met succes wist te hanteeren, zooals hij toonde in de 2 boeken, die hij ter weerlegging het licht deed zien, terwijl hij daar later nog een 3e boek aan toevoegde, toen Eumonius nog niet tot zwijgen scheen gebracht te zijn. Deze 3 boeken zijn ons in hun geheel overgeleverd, maar in een hopeloos verwarden toestand zoowel wat den text zelf betreft, als ook wat betreft de opeenvolging der boeken en onderdeelen daarvan. Om redenen, die ik hier niet kan memoreeren, werd in de overlevering het geheele 2e boek van zijn plaats gerukt en op de derde plaats gezet. En het oorspronkelijk 3e boek van Gregorius, dat meer een samenvatting is van alle argumenten tegen het Arianisme en in 10 tomi was verdeeld, werd als 2e boek aangehaald of (wat nog meer gebeurde) de 10 tomi van dit 3e boek werden, omdat zij het meest werden gelezen, afzonderlijk aangehaald zonder vermelding van het boek, waartoe zij behoorden. Ieder begrijpt, welk een verwarring hierdoor in de overlevering moest ontstaan. En de uitgave van Migne, die later zeker wel het meest werd geconsulteerd, had die wanorde niet kunnen wegnemen, daar het noodige handschriftelijk materiaal daarvoor ontbrak, en had het aantal fouten in den text eerder nog vermeerderd dan verminderd.

De editie van Jaeger nu heeft orde gebracht in den chaos, wat een niet geringe verdienste is. In een uitvoerige inleiding in het 2e deel geeft hij rekenschap van de gronden, waarop hij steunde bij het vaststellen van den text. Hij brengt ons in kennis met een groot aantal handschriften, die tot nu toe zoo goed als onbekend waren en welker bestudeering hem in staat hebben gesteld, in verbinding met de studiën van Diekamp, licht en klaarheid te brengen in de vele problemen, die betrekking hebben op de opeenvolging der verschillende boeken en hoofdstukken. We hebben hiermee een editie gekregen, die met recht onmisbaar kan genoemd worden voor ieder, die Gregorius' libri contra Eunomium wil gebruiken.

Dat in deze moeilijke tijden een uitgave als deze mogelijk is geweest, is vooral te danken aan het fonds, dat v. Wilamowitz op zijn 60en verjaardag van zijn vereerders ontving en met prijzenswaardige edelmoedigheid voor de voltooiing van dit werk bestemde. Jammer evenwel, dat het papier zoo sterk herinnert aan oorlogstijden; een werk als dit, bestemd om van blijvenden duur te zijn, had iets beters verdiend.

Nijmegen. G. Piepers S. J.

Octavia Praetexta cum elementis commentarii, edidit **Carolus Hosius.** (Kleine Texte f. Vorles. u. Ueb. 147). Bonn, A. Marcus und E. Weber's Verlag. 1922. (Pr. ƒ 1.13).

De tragedies van Seneca vinden in den laatsten tijd groote belangstelling bij de philologen en de Octavia deelt daarin. Na de verschijning van bovengenoemde uitgave heeft Karl Münscher in den Philologus Suppl. B. XVI, 1 (Juli 1922) reeds weer een uitvoerige studie aan den tijd en de echtheid van Seneca's werken gewijd en hij komt aangaande de Octavia, waarover p. 126—143 handelen, tot de conclusie, dat het een echt werk, doch een onvoltooid ontwerp van Seneca is. Hosius gaat in deze uitgave, die no. 147 van de „*Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen*" van Hans Lietzmann is, op dergelijke strijdvragen niet in, maar geeft ons een betrouwbaren tekst, waarin slechts de volstrekt noodige verbeteringen, vooral uit de *codices deteriores*, zijn opgenomen; daarbij worden in een *apparatus criticus* de voornaamste voorstellen tot tekstverbetering vermeld.

De helft van elke bladzijde wordt ingenomen door de *elementa commentarii*, uitsluitend bestaande uit *loci similes*; een *Index nominum* en een *Index metricus* besluiten het boekje. Ook in het opnemen van eigen conjecturen is de uitgever zeer bescheiden geweest: vs. 52 heeft hij *miscet* geschreven voor *mittit*, maar ook hier zou hij wellicht aan *mutat* van de deteriores de voorkeur hebben geschonken, indien hem mijne bijdrage in het *Sertum Nabericum* over dat werkwoord ware

bekend geweest; verder slechts vs. 133 *e marito* voor *maritum*, waar Gronovius de corruptie in het verbum heeft gezocht en *poscit* voor *captat* heeft geschreven.

Kortom, Hosius heeft ons een degelijke uitgave van de Octavia geschonken, die zeer zeker aan haar doel zal beantwoorden.

Utrecht. P. H. Damsté.

W. H. Rassers, De Pandji-roman. Antwerpen, De Vos-v. Kleef. 1922. (Leidsche diss.).

In het geschrift, waarmede hij den doctorstitel verwierf, heeft de kundige conservator van 's Rijks Ethnographisch Museum getracht een verklaring te geven van den grooten cyclus der Indonesische Pandji-verhalen. Zijn doel was de groote lijnen te trekken, de eerste bakens te zetten, waar latere onderzoekers veilig op af zouden kunnen gaan. Het bereikte resultaat is in het kort het volgende. De motieven, ontleend aan de Javaansche geschiedenis en aan de Voor-Indische heldendichten bleken voor het recht verstand van de Pandji-verhalen van niet het minste gewicht te zijn; juist omgekeerd moet inzicht in het Pandji-verhaal ons begrip van de Javaansche historiographie en van de Javaansche litteratuur in het algemeen verhelderen. Ook het standpunt om de Pandji-verhalen te beschouwen als bewerkingen van de Javaansche zonnemythe, of wel als een natuurmythe met Zon en Maan als hoofdpersonen, bleek slechts betrekkelijk juist; het liet veel onopgehelderd, en de langs dezen weg verkregen achtergrond vormde geen homogene mythe, maar een combinatie van mythische trekken, ingedeeld naar het kader der primitieve stamorganisatie. Dat kader zelf is de eigenlijke achtergrond, en zoo moet de oudste kern van het Pandji-verhaal opgevat worden als een mythe, die, op een alleen in totemistischen gedachtengang passende wijze, het ontstaan verhaalt der Javaansche wereld met haar exogame regeling van het huwelijk en haar initiatieritus als inleiding daartoe. Eerst later zijn bij het verzwakken der totemistische denkwijze de volgens het kader der stamindeeling gerangschikte zaken en begrippen zich voor de gestalten der totemistische voorouders gaan schuiven, in de eerste plaats de maan en de zon; maar de nieuwe mythe behield een aantal trekken uit het oude verhaal, die zij noch verwerken noch verdringen kon en die evenzoovele aanwijzingen van het oorspronkelijk karakter der Pandji-verhalen bleven.

Als grondslag voor het onderzoek geeft het eerste hoofdstuk, dat bijna een derde van het 370 bladzijden tellende boekdeel beslaat, een uitvoerig inhoudsoverzicht van de stof, zooals die is overgeleverd in de Hikajat Tjèkèlwanèngpati. In het tweede hoofdstuk worden de historische motieven aangewezen, en achtereenvolgens de mogelijke identificaties besproken van Njahi gedé Poetjangan met koning Erlangga's dochter Sanggrâmawijayadharmmaprasâdottunggadewî, van Pandji zelf met koning Kâmeçwara I van Daha (wiens laatste jaartal 1062 echter wel in 1052 verbeterd zal moeten worden), van Pandji en zijn geliefde Tjandra Kirana met Arok en Dedes, zooals die in den Pararaton ten tooneele worden gevoerd, van Goenoeng Sari's tocht over zee met koning Kertanagara's Sumatraansche expeditie, nogmaals van Pandji met Raden Wijaya (koning Kertarâjasa) en van den vorst van Wiraboemi met den historischen Bhre Wîrabhûmi, den zoon van Hayam Wuruk. Zes gevallen dus, die niet alle even frappant zijn, maar waar toch wel samenhang tusschen historie en roman in meerdere of mindere mate blijkt te bestaan. Het bezwaar is dan natuurlijk, dat die gevallen over minstens vier eeuwen verspreid liggen, en dat zij dus geen houvast geven om de „geschiedenis" van den roman in één bepaald tijdvak, en de Pandji-figuur in één bepaalde historische persoonlijkheid te fixeeren. Wel kan men in vier van de zes gevallen een gemeenschappelijken trek opmerken en zou dus de mogelijkheid bestaan, dat in één daarvan het oorspronkelijke historische gegeven steekt, dat later aan de andere episodes is vastgehecht, maar ook in dat geval moet er te veel onverklaard blijven dan dat men met zulk een oplossing tevreden zou kunnen zijn.

Vandaar dat in het derde hoofdstuk een geheel andere weg wordt ingeslagen, en de mythische trekken in den roman het punt van uitgang vormen. De aanwezigheid van zulke trekken is zelfs bij oppervlakkige kennismaking met de stof duidelijk. Als prototype van den kern der verhalen wijst Schr. op de van Noord-Celebes bekende mythe van god Kalangi' en god Manimporok, en toont aan de hand van de door Schmidt in zijn Grundlinien van die laatste mythe gegeven verklaring aan, dat wij ook in de Pandji-verhalen te doen hebben met een maanmythe, waarbij secundair een zonmythologie haar invloed heeft doen gelden. Bij de verdere beschouwingen van Schmidt kan Schr. zich echter niet aansluiten; hij vindt in de wijze, waarop de mythe behandeld is, de sporen van een primitieve, exogame maatschappij-organisatie, zooals inderdaad, naar aan Van Ossenbruggen in zijn bekende studie over Montjapat reeds bleek, op Java heeft bestaan. De kern van de Pandji-verhalen is een (in hoofdzaak maan-) mythe, gemodelleerd op het kader van een exogame stamdeeling in twee phratries, terwijl bovendien een duidelijke herinnering aanwezig is aan de uit deze twee-deeling voortgekomen stam-segmenteering in vier-vijf clans.

Na het bereiken van dit resultaat is het oogenblik gekomen om in het vierde hoofdstuk den omvang en den aard van de Voor-Indische invloeden in den roman vast te stellen. Zoekt men naar de parallellen voor de klaarblijkelijk op Râmâyana en Mahâbhârata teruggaande plaatsen in de Pandji-verhalen, dan vindt men die niet in genoemde gedichten zelf, noch ook in de oudste Kawi-bewerkingen, maar wel in den Rama Keling en in de lakons van de Wajang poerwa. Het onderscheid wordt duidelijk gemaakt door een vergelijking van den inhoud van het Sanskrit Râmâyana met dien van den Seri Rama: datgene, waardoor deze laatste van het origineel afwijkt, zijn juist de trekken van de Pandji-mythe. Stelt men de lakons tegenover het Mahâbhârata dan blijkt hetzelfde, en de tot dusver onverklaarbare verschillen leveren geen enkele moeielijkheid meer op, wanneer men in de lakons (zooals aan Palasara, Sakoetrem en Semar djantoer wordt aangetoond) als het ware Pandji-verhalen ziet, naar eigen wetten verloopend, maar vastgeknoopt aan een bepaalde Voor-Indische stof. Uit het origineel werden slechts die motieven overgenomen, die samenvielen met de in de mythe aanwezige; de rest werd verwaarloosd of verwrongen. De groote lijnen van de mythe zijn zoo hecht en onverzettelijk, dat de invloed der vreemde litteratuurproducten er op afstuitte, en deze zich op Javaanschen bodem dienovereenkomstig vervormden.

Het vijfde hoofdstuk brengt ons weder terug tot de historische motieven, welke thans in een geheel ander licht komen te staan, en evenzoovele bewijzen zijn voor wat Schr. de groote beteekenis van het Pandji-thema voor het Ja-

vaansche denken noemt. Niet de historische achtergrond geeft de verklaring van den roman, maar omgekeerd verklaart de Pandji-mythe den eigenaardigen vorm der zoogenaamde historische overlevering. De Pandji-gedachte nam de centrale plaats in van den Javaanschen geest; telkens waar eenig feit, of beter een groep van historische feiten, in den geest van den geschiedschrijver het Pandji-thema kon wakker roepen, moest een identificatie volgen, waarbij thans de historische gegevens het „vreemde" vormden, dat zich te schikken had naar het „eigene" Pandji-thema. Het is dus juist als bij den Rama en de lakons. Hieruit volgt echter niet, dat de historische verhalen voor de geschiedbeschrijving geheel waardeloos zouden zijn, want er moeten in de werkelijkheid bepaalde details geweest zijn, die tot de vereenzelviging aanleiding gaven en die de historische substantie blijven uitmaken in de mythisch gekleurde overlevering. In dit nieuwe licht worden de zes gevallen van het tweede hoofdstuk thans opnieuw besproken.

De achtergrond der Pandji-verhalen, is de titel van het zesde, slot-hoofdstuk. Er wordt gewezen op het diepere verband tusschen het Javaansche tooneel (beschouwd als ritus uit den voorouderlijken eeredienst) en de Indonesische mythologie, gemodelleerd naar het kader van de primitieve stam-organisatie, speciaal dus de Pandji-mythe. Het milieu, waarin ritus en mythe thuishooren, wordt dan nader onderzocht, en in het bijzonder de gegevens uit den Pandji-roman maken het daarbij mogelijk vast te stellen, dat Java een stadium van totemisme moet hebben doorgemaakt, en juist daar de Pandji-mythe in past. De clan-namen worden nagegaan, en blijken, voorzoover verklaarbaar, naar plant- en diersoorten te verwijzen: daarmede voelden de menschengroepen der primitieve Javaansche maatschappij zich dus in de eerste plaats identiek. In zake de denkwijze omtrent conceptie en geboorte vindt Schr. analogieën voor de opvatting van den Pandji-roman, bij totemistische Australiërs, en vooral den initiatie-ritus van die stammen acht hij van het grootste belang voor ons inzicht in den Pandji-roman: voorname en constante trekken in de verhalen komen met de hoofdmomenten der initiatie-ceremoniën sprekend overeen, zooals in bijzonderheden wordt uiteengezet. Nog in de namen der batik-patronen, wier litteraire vindplaats bij uitnemendheid de Pandji-roman is, zijn de benamingen van totems en subtotems over, en de batikpatronen zelve zijn dan ook de survivals van oeroude totemafbeeldingen. De kern van de Pandji-verhalen is een totemistische mythe.

Men ziet uit het bovenstaande, hoe belangrijk de inhoud dezer dissertatie is, en hoe een juist begrip van wat de Pandji-roman eigenlijk is, tot verrassende conclusies voert in zake geschiedschrijving en litteratuur der Javanen in het algemeen, en ons zoowel op het gebied der Indonesische mythologie als op dat van de oudste stam-organisatie en het daarbij behoorende ritueel brengt. Men ziet tevens, dat dit alles niet maar losweg binnen het verband van een dik boek bijeengezet is, maar dat het logisch de plaats inneemt, die het in den gang van het betoog toekomt. Het boek is uitstekend van compositie, de betoogtrant daarbij altijd helder, vaak meesleepend.

Wanneer wij nu zonder voorbehoud verklaren, dat Dr. Rassers onzes inziens voortreffelijk werk heeft geleverd, dan wil dat natuurlijk niet zeggen, dat wij het ook in alle opzichten volkomen met hem eens zouden zijn, noch ook dat alle onderdeelen van zijn boek ons even goed geslaagd zouden voorkomen. Het zesde hoofdstuk lijkt ons niet geheel op de hoogte te staan van de beide voorafgaande, die op zoo overtuigende wijze den invloed van het Javaansche denken, zooals zich dat in de Pandji-mythe openbaart, op de Voor-Indische verhalenstof en het historische feitenmateriaal behandelen. Ten deele ligt dat wel aan den aard der in dat laatste hoofdstuk verwerkte gegevens, maar ook is de Schr. in zijn natuurlijk streven om den lezer aan zijn zijde te brengen, niet altijd ontkomen aan wat hij op pag. 212 zelf van pater Schmidt zegt: het laten vallen van een bepaald licht op de feiten, gedreven door de begeerte om overal bewijzen voor een geliefde theorie te zien.

Onze eigen vraagteekens plaatsten wij in het bijzonder bij de historische hoofdstukken. Enkele mogen wij er wel vermelden: na de zeer gelukkige gissing, dat de verwarde beschrijving van de historische Javaansche rijksdeeling in tweeën te wijten is aan de mythologische verdeeling in vieren, lijkt ons de verklaring van kumbhawajrodakena door het zilveren licht der maankruik (p. 233) toch wel wat gezocht, daar immers juist de kruik zelf het punt der verdeeling aangeeft. Dat de kluizenarij van Poetjangan bepaaldelijk op den middentop van den Penanggoengan zou hebben gelegen (p. 299), achten wij op archaeologische gronden niet zeer aannemelijk, en evenmin kunnen wij gelooven, dat de dichter van den Smaradahana, tijdgenoot van koning Kâmeçwara, dien vorst onder de heerschappij van de Pandji-gedachte (p. 3?2) een andere gemalin zou hebben kunnen toedenken, dan feitelijk het geval was en zooals toch iedereen wist.

Aan de waarde van het betoog doet dat alles natuurlijk niets af. Het was een nog grootendeels onbevaren water waar Schr., om bij zijn eigen beeld te blijven, de bakens wilde zetten. Met kennis en beleid, ook met den noodigen durf, heeft hij dat gedaan, en daardoor, al moet misschien van de verst geplaatste later nog wel eens een enkele verzet worden, voor alle latere zeevaarders een goeden koers aangegeven. Zijn werk heeft groote en blijvende verdienste.

Leiden. N. J. Krom.

Nederlandsche lyriek. Vanaf de dertiende eeuw tot 1880, verzameld door **Th. E. C. Keuchenius**; toegelicht door Dr. **D. C. Tinbergen.** Deel I, II en III. Leiden, A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatsch. 1920—1922. (Pr. p. dl. ƒ 4.90).

Het wonderlijkste van deze uitgave (waarvan overigens moeilijk genoeg goeds te zeggen valt) is wel, dat zij klaarblijkelijk niet in de eerste plaats bestemd werd voor schoolgebruik en studeerenden, maar voor elken schoonheidsgevoeligen Nederlander in het algemeen, die graag mooie verzen leest. Hoeveel Nederlanders zijn er dat? Niet allemaal tegelijk! De uitgevers van moderne verzenbundels klagen steen en been, en onze jonge dichters, de beste niet uitgezonderd, ondervinden voortdurend, hoe moeilijk het is hun werk uitgegeven te krijgen. En dat betreft dan nog verzen, die, als ze niet verloopen in individualistische buitensporigheden, den lezer — of den niet-lezer — het naast staan, omdat het werk is van tijdgenooten, voortgekomen uit het gedachte- en gevoels-leven, uit idealen en aspiraties van eenzelfde geslacht. Waarbij nog deze practische omstandigheid komt, dat elk nieuw talent gelegenheid heeft, zich vooraf in de tijdschriften aan te kondigen, zoodat zijn naam bij het verschijnen van zijn boek niet geheel onbekend meer hoeft te zijn.

Maar nu een bundel verzen uit vroeger tijd. En een respectabele bundel. Dit werk zal bestaan uit vier deelen, waarvan er nu drie voor mij liggen. De daarin opgenomen verzen loopen tot ± 1710; ze beslaan samen al tusschen de 800 en 900 bladzijden. Een dergelijke omvang van een boek, dat uitsluitend lyrische gedichten bevat, maakt het werk voor het gymnasiaal en middelbaar onderwijs ongeschikt. Als léésboek tenminste; de docent zelf kan er uitnemende stof uit putten. Studeerenden in de letteren kunnen er ongetwijfeld veel aan hebben, maar hun getal is beperkt, en om de kosten van dit mooi uitgegeven boek te kunnen dekken, zal de uitgever terecht moeten komen bij „den ontwikkelden leek", voor wien, zooals ik al opmerkte, het werk door den samensteller dan ook blijkbaar bestemd is.

„De thuisblijvers hadden beslist ongelijk", zeggen de verslaggevers na een mooie tooneel-voorstelling, die slecht bezocht was. Ik weet natuurlijk niet òf dit boek weinig gelezen zal worden, maar als dat het geval mocht zijn, dan is het ongelijk — als ik den versleten term nog eens mag gebruiken —, toch ook aan den kant van hen, die het ongelezen laten. De uitstekende, practische toelichtingen van Dr. Tinbergen — zoo sober mogelijk, zonder vermoeiende overlading of vertoon van geleerdheid — maken het werk voor elk ontwikkeld mensch leesbaar. En de keuze van de verzen zelf lijkt mij werkelijk onovertroffen. Voortdurend op zoek naar schoonheid, heeft de heer Keuchenius allerminst moeite gedaan, de geschiedenis onzer letterkunde met haar op- en nedergangen op den voet te volgen en in beeld te brengen. Alleen wat schoon was kon hier een plaats vinden. Daarom moesten de rederijkers — hoe belangrijk wellicht uit een cultuur-historisch oogpunt — hier met een heel bescheiden plaatsje tevreden zijn; daarom ook loopen het tijdvak van 1630 tot 1710, en dat van 1710 tot 1880, met een verschil van bijna een eeuw, beide over één deel. Het rhythme van de gaande en komende geslachten brengt mee, dat het eene tijdvak rijk is aan schoonheid, het andere arm.

Aan citaten durf ik werkelijk niet te beginnen. Men hoeft het boek maar ergens op te slaan om iets moois te vinden. Het bekende, dat, wat tot nog toe vrij algemeen in onze schoolbloemlezingen was opgenomen, is ook hier aanwezig; maar daarnaast deed de samensteller tal van belangrijke vondsten in het werk van de minder-bekenden en de geheel vergetenen — want ook de tijd begaat als criticus zijn grove vergissingen. Zoo vormt dit boek een duidelijk beeld van wat door de eeuwen heen aan Nederlandsche lyriek werd voortgebracht. Het is vol afwisseling, want de eenheid van het bewogene, dat tot uit-zeggen drong, bevat tòch de verscheidenheid van menschelijke natuur en aanleg. Maar de resultante dezer persoonlijkheden belicht één facet van den Nederlandschen volksgeest, en ook hierdoor krijgt het boek een geheel bijzondere waarde. Het is, van den samensteller zoowel als van den uitgever, een nationale daad in zijn mooiste beteekenis.

Amsterdam. Herman Middendorp

H. Poutsma, The Infinitive, the Gerund, and the Participles of the English Verb. Groningen, P. Noordhoff. 1923. (Pr. *f* 4.50, geb. *f* 5.50).

Nauwelijks een jaar na het verschijnen van Poutsma's *Mood and Tense of the English Verb* verblijdt deze stoere werker de beoefenaren van het Engelsch met een nieuw werk van zijne hand, dat gewijd is aan de behandeling van den infinitief, het gerundium en de deelwoorden. Dezelfde eigenschappen, die de reeds verschenen deelen van zijn *Grammar of Late Modern English* kenmerken, zijn ook hier aanwezig: grondigheid, uitvoerigheid, buitengewone belezenheid en een groote mate van scherpzinnigheid. Een bizonder gunstigen indruk maakt het dat de schrijver steeds zijne bronnen nauwkeurig heeft aangegeven, en, waar hij een afwijkende meening verkondigt, verzuimt hij niet deze behoorlijk te motiveeren.

De schrijver zal stellig niet verwachten dat men het altijd met hem eens is, en wij vonden dan ook aanleiding onder het lezen nu en dan een vraagteeken te plaatsen. Op p. 33 zegt hij van de verbinding *had best* dat zij "distinctly uncommon and now, apparently, vulgar" is. Dit verwondert mij in hooge mate van een zoo belezen man als Poutsma is, en het zou zeker niet moeilijk met tal van voorbeelden het tegendeel aan te toonen; maar daarvoor is het hier de plaats niet.

In den zin *Godolphin was not a reading man* (= a man given to reading) p. 112, beschouwt hij *reading* niet als een participium, maar als een gerundium. Dit klopt niet met wat hij zegt op p. 193 waar hij rom*ping* in *romping children*, omschreven als *children given to romping*, "almost purely adjectival" noemt.

De vormen *gaspings* en *moanings*, *beginnings* en *endings*, *sayings* en *doings* zou ik stellig abstracte substantieven noemen, niet gerunds, zooals P. doet.

Als bizonder goed geslaagd noem ik het hoofdstuk over den oorsprong van het gerundium. Eveneens het artikel *tense-shifting in infinitive constructions.* Interessant is de opmerking over *I dare say* op p. 27 (22*b*).

Het uiterlijk van het werk is uitstekend verzorgd, en drukfouten zijn uiterst zeldzaam. Met de verschijning van dit stuk is Poutsma's groot en belangrijk werk aanzienlijk nader tot voltòoiïng gebracht. Moge het den geleerden schrijver vergund zijn het binnen afzienbaren tijd te voleindigen.

Amsterdam. J. H. A. Günther.

L. Kellner, Shakespeare-Wörterbuch. Leipzig, Tauchnitz. 1922.

Op bladz. 49 van dit woordenboek staat gedrukt, dat *cast* in *Ham.* III, 1, 85 een kalk- en grintklodder beteekent. Ik zou mijn aankondiging met de vermelding van deze vergissing niet beginnen, wanneer Prof. Kellner met wat minder ophef dit *would-be* paradepaard aan het publiek had vertoond. In de voorrede heet het en in 't algemeen stem ik er wondergaarne mede in, dat achter Shakespeare's duistere plaatsen steeds een heldere voorstelling schuilt, dat ieder woord zijn scherpe beteekenis heeft en dat, wanneer de gangbare verklaring van een beeldspraak geen zuiver beeld teekent, die gangbare verklaring onjuist zal zijn. Maar de goede toepassing van goede beginselen heeft hare moeilijkheden.

Aan welk beeld, vraagt schrijver, heeft Shakespeare gedacht bij het neerschrijven der regels:

And thus the natiue hiew of resolution
Is sickled ore with the pale cast of thought,

wat schuilt hier achter? Het sleutelwoord is blijkbaar *cast*. Dat woord wordt geacht hier *tinge*, *colour* te beteekenen, maar die beteekenis geeft geen zuiver beeld. „Erinnern wir uns, dasz *cast* ein Fachwort der Maurer ist und 'Bewurf' heiszt (vgl. *rough-cast*), so entsteht das Bild sinnlich vor uns: dem Dichter schwebt ein Rohbau aus Zieglen in ihrem natürlichen gesunden Rot vor, das durch die Tünche des Mörtelbewurfs in ein kränkliches Blasz verwandelt wird". Voor mij is het overvloedig duidelijk, dat het bepleisteren van een huis aan Shakespeare niet voor oogen kan hebben gestaan, want *sickled ore* past niet bij dit beeld, doch maakt het valsch en onbestaanbaar. *Rough-casting* van muren geschiedde toen als nu om ze te versterken, ook wel ter verfraaiing, zeker niet om ze een zwakkelijk uiterlijk te geven. De gangbare opvatting van *cast* hier ter plaatse is behoorlijk „belegt" en ik zie geen enkel bezwaar tegen de gewone opvatting der aangehaalde regels:

Des wordt beslistheid's aangeboren kleur
Verziek'lijkt door bepeinzing's vale tint;

maar schrijver zegt: „Das gibt nicht das gesuchte Bild". Waartoe dat zoeken? Voor zoover de regels duister zijn, helpen roode baksteen en grijze kalk niet ter verklaring, maar wel helpt de oude ziektenleer van de menging der elementen. Als een voorbeeld van ideale menging teekent Shakespeare Brutus: kerngezond, flink in 't besluiten, beslist in 't handelen; bij hem geen redeneeringen over den zelfmoord, maar als 't leven voor hem geen bekoring meer heeft, stort hij zich in zijn zwaard.

This was the Noblest Roman of them all ....
His life was gentle, and the Elements
So mixt in him, that Nature might stand vp,
And say to all the World: This was a man.
J. C. V, 5, 68—75

Hamlet wordt anders uitgeluid: als hem de koningszetel beschoren ware geweest, zou hij zich waarschijnlijk als een grootsch vorst hebben gedragen. „Waarschijnlijk", want hij had een ziekelijk gestel, bij hem deugde de menging niet, het element aarde had de overhand en dan overheerscht de zwarte gal en ontstaan de ziekelijke eigenaardigheden van het melancholische temperament, o.a. gekenmerkt door aarzelingen in het handelen, het steeds opnieuw overwegen en peinzen, de bleeke gelaatskleur. In 's werelds meest beroemde alleenspraak laat Shakespeare een zwartgallige spreken en zijn karakter bloot leggen. Nog kort te voren, zoodat tijdgenoot noch naneef zich behoefde te vergissen, heeft Shakespeare Hamlet laten zeggen:

De geest, dien 'k heb gezien
Kon best een duivel zijn en die heeft macht
Een hubschen stal te kiezen. Ja, misschien,
Omdat ik wankel en zwartgallig ben
En hij op die gestellen veel vermag,
Misleidt hij mij tot mijn verderf.
Ham. II, 2, 627—632.

Toevallig viel mij in de genoemde monoloog nog een ander woord op, dat Prof. Kellner anders verklaart, dan gebruikelijk is. In regel III, 1, 67

When we haue shuffled off this mortall coyle,

beweert schrijver, dat *coil* „Strick, Fessel" beteekent, „da *shuffle off* zu Lärm, Treiben nicht paszt." Het woord *coil*, dat schrijver hier op 't oog heeft, is oorspronkelijk een scheepsterm, die een opgeschoten tros beteekent en waarvan de N.E.D. het eerste voorbeeld uit 1627 geeft. Het werkwoord *to coil* is niet voor 1611 bekend. In de beteekenis van omstrikking komt het woord eerst veel later voor en het verwondert mij dus niet, dat tot nu geen Engelschman op schrijver's idee is gekomen. Bovendien is het te berde gebrachte argument zonder waarde. Als Shakespeare in *Tw. N.* III, 3, 16 zegt „vaak worden bewezen diensten ter zijde geschoven met zulk een niet gangbaar betaalmiddel, als een bedankje", kan hij waarlijk even goed in *Ham.* III. 1, 67 gezegd hebben: „als wij die aardsche drukte ter zijde hebben geschoven". Ook vertaalt schrijver *to keep a coil* in *All's* II, 1, 27 niet goed met „am Gängelband führen", aan den leiband houden. De uitdrukking beteekent: drukte, lawaai maken.

Vergelijk *Err.* III, 1, 61:

Who is that at the doore that keeps all this noise?

of b.v. *Tw. N.* II, 3, 76:

What a catterwalling doe you keepe heere?

Misschien heeft de lijdende vorm in *All's* II, 1, 27:

I am commanded here, and kept a coyle with
Too young, and the next yeere, and 'tis too early.

aan Prof. Kellner moeilijkheden berokkend; er staat ongeveer:

'k Word hier gekommandeerd en toegeraasd met
„Te jong!" en „'t Volgend jaar!' en „'t Is te vroeg!"

Laat ik echter de voorrede blijven volgen. Na over *cast* te hebben uitgeweid, beroemt schrijver zich er op „durch Heranziehung der älteren Bedeutungen" de juiste beteekenissen der woorden *botcher*, *cleanly*, *danger*, *grant*, *lust*, *noise*, *to-live*, *understanding* te hebben opgegeven. Wat is hiervan? Juist is het, dat hij het bekende *Shakespeare-Lexicon* van Al. Schmidt verbetert ten opzichte van *cleanly* en *noise*, maar die verbeteringen waren al lang in Engelsche woordenboeken te vinden. Ook over *lust* zegt schrijver geen nieuws, tenzij dan, dat hij, bij de onzekerheid (zie NED), of *lust-breath'd* (*Lucr.* 3) beteekent *inspired by lust*, dan wel *breathing out lust*, in tegenstelling met Al. Schmidt zich m.i. te recht bij de laatste opvatting aansluit. Onjuist is het, dat een oudere beteekenis van *understanding* *Ham.* I, 2, 250 zou verklaren. De moeilijkheid in dit geval, als in zoovele andere, wordt opgeheven door een goede opvatting van ongewone beeldspraak. Wat de vier overige woorden betreft, had schrijver beter gedaan met zijn nieuws achter te houden. Shakespeare's *botcher* is volgens de algemeene opinie een knoeier en wel een kleermakertje, dat lapwerk doet in de beide beteekenissen van het woord. Volgens schrijver is de *botcher* een „Stopfer, Tapezierer (vgl. *botch* ,stopfen' Lydgate; die landläufige Uebersetzung 'Flickschneider' paszt nicht)". De verwijzing naar Lydgate is volstrekt oncontroleerbaar en waarom het kleermakertje niet voldoet, vernemen wij niet. Naar mijn meening past de gangbare beteekenis op alle zeven plaatsen, waar Shakespeare het zelfstandig naamwoord of het werkwoord gebruikt. Maar één plaats is er bij, die een mensch in de war zou kunnen brengen, in *Cor.* II, 1, 98 staat:

.... your Beards deserue not so honourable a graue, as to stuffe a Botchers Cushion, or to be intomb'd in an Asses Packe-saddle.

A Botchers Cushion kan beteekenen een kussen, dat de *botcher* maakt, of dat hij gebruikt. In het eerste geval zou er eenige reden zijn om te gissen, dat een *botcher* misschien een *Tapezierer* is, maar die gissing kan gerust achterwege blijven, omdat het parallelisme met een ezel's pakzadel aanwijst, dat de tweede beteekenis juist moet zijn.

De beteekenissen van *danger* worden door Prof. Kellner heel georekkig opgegeven. Niet verklaard wordt de uitdrukking *to do danger*: kwaad doen, zie *Rom.* V, 2, 20 en *J. C.* II, 1, 17, vermoedelijk niet, omdat een der oude beteekenissen, namelijk die van *mischief, harm, damage* niet tot schrijver schijnt te zijn doorgedrongen. Had hij haar gekend, dan had hij ook niet „Abfall, Empörung, Auflehnung" in de twee volgende gevallen behoeven aan te nemen:

Worcester get thee gone, for I do see
Danger and disobedience in thine eye:
I H 4 I, 3, 14—15.
The Spinsters, etc..... are all in vprore
And danger serues among them. H 8. I, 2, 33—37.

Of „Drohung" in *Troil.* V, 10, 13—14:

[I] dare all imminence that gods and men
Addresse their dangers in.
[Ik] tart elk onheil, waarin god of mensch
Zijn booze daden kleedt.

Ten onrechte moet „Drohung" ook al III H 6 IV, 1, 74 verklaren (zie regel 76) en *Merch.* IV, 1. 362, in welke gevallen de gewone beteekenis van gevaar past. Wil men in het laatste geval het gevaar specialiseeren, dan kan men vertalen:

.... gij hebt beloopen
De kans op straf, zooals door mij betoogd.

Niet ten onrechte geeft de NED o.a. op: *liability to loss, punishment*, etc. Maar van „Abfall" en „Drohung" weet de NED niets.

In *Ado* I. 1, 319 (de drukker heeft er 139 van gemaakt):

What need the bridge much broder then the flood?
The fairest graunt is the necessitie:

zou volgens schrijver *grant* „Gebot" beteekenen. „Not kennt kein Gebot" voegt hij er tusschen haakjes bij en hij beroept zich op een plaats in *The Canterbury Tales* „A 306", die ik in Skeat's uitgaaf van Chaucer niet heb kunnen vinden. Skeat's *Glossary* en Stratmann's *Middle-English Dict.* zwijgen over die, naar het schijnt, ongeevenaarde beteekenis van *grant*. Eerlijk gezegd, ik begrijp niet eens, wat Prof. Kellner bedoelt, en ik houd mij voorloopig aan de gewone beteekenis van *grant*:

Waartoe de brug veel langer dan het water?
De mooiste gift is 't onontbeerlijke!

Wanneer Huibert alles in gereedheid heeft om op bevel van Koning Jan de oogen van den kleinen Arthur uit te branden en hij eindelijk wordt vermurwd dat bevel te trotseeren, zegt Huibert in John IV, 1, 122 tot Arthur:

Well, see to liue: I will not touch thine eye,

De beteekenis van *see to live* staat niet vast en de juistheid van de mij bekende uitleggingen en tekstemendaties betwijfel ik. Ik geloof, dat *to see to live* een Shakespeareaansche omzetting is van het goed bekende *to live to see, e. g.* III H 6 II, 1, 187:

Ne're may he liue to see a Sun-shine day,

wij hebben dan *to see* op te vatten in de letterlijke beteekenis en *to live* in den zin van *to live emphatically, to enjoy life*, zooals b.v. in een regel van Dryden zoo duidelijk uitkomt:

What greater curse could envious fortune give
Than just to die when I began to live?

„Wel, zie om het leven te kunnen genieten" past uitstekend in het zinsverband. Hoe dit ook zij, Prof. Kellner is zeker mis, wanneer hij *unverfroren* laat drukken „*to live*, in Gottes Namen, *John* IV, 1, 122. S. NED. *s. v. life.*' In het groote Engelsche woordenboek, dat met NED wordt aangeduid, is *sub voce life* natuurlijk niets van dien aard te vinden! Wel ben ik er ditmaal achter gekomen, hoe schrijver's vork in den steel zit. In de NED worden onder *life* eenige oudere uitdrukkingen *in live, of live, on live, o live, to live* en andere genoemd, die de beteekenis van het hedendaagsche *alive* hebben, zoodat naar *alive* wordt verwezen. En aangezien men in de NED ook lezen kan, dat in de spreektaal van de negentiende eeuw het woord *alive* wel eens, 't zij als een nietszeggend stopwoord, 't zij als een versterkende uitroep, is gebruikt, springt schrijver tot de gevolgtrekking: *to live* = *alive* = in Gods naam! Wie tot een dergelijke schooljongensfout in staat is, kan geen betrouwbare samensteller van een woordenboek zijn.

Na de groep van woorden, die door toepassing van hun oudere beteekenis de juiste verklaring zouden hebben gekregen, noemt schrijver in zijn voorrede een veel grootere reeks van woorden, waarvan hij meent „die Worterklärung um einiges gefördert zu haben" door de studie van de geschriften van Shakespeare's tijdgenooten en onmiddellijke voorgangers. Tot deze groep behoort het woord *coil*, reeds besproken. Andere steekproeven te zamen hebben slechts een weinig beter resultaat opgeleverd, dan men uit mijn verslag over de eerste groep kan opmaken.

Dan beweert schrijver, dat hij alle door Shakespeare gebruikte woorden heeft vermeld. Tot mijn verbazing bleek mij echter, dat hij Shakespeare's woordenschat een groote versobering heeft laten ondergaan. 't Zou mij verwonderen, als hij meer dan 20 % der eigennamen heeft opgeteekend. Naar welke regels zij zijn opgenomen of weggelaten, heb ik niet kunnen ontdekken. Adam is aanwezig, Eva niet; Aeson wordt vermeld, Medea niet; Juno is er, Venus blijft op ingetogen wijze onzichtbaar; Europa treedt op, Amerika niet; Nederland is present, België ontbreekt; de Alpen vindt men, de Apennijnen niet; Juli staat er, maar Januari zoekt men vergeefs! Verscheidene eigennamen kunnen best wegblijven zonder den gebruiker van zulk een woordenboek te leur te stellen, maar namen zooals Amanon, Alectro en vele andere vereischen eenige opheldering. En het gemis van eigennamen, die slechts naar den uiterlijken schijn eigennamen zijn, is een ernstige fout. In een Shakespearewoordenboek behoort men te kunnen vinden, dat Iris

een bode en George het ordeteeken van den kouseband beteekenen in regels als:

Ile haue an Iris that shall finde thee out.
II H6 III, 2, 407.
Looke on my George, I am a Gentleman,
II H6 IV, 1, 29.

Ook op ander gebied vindt men verrassingen, van den toonladder zijn *re* en *fa* op het appel, maar *ut*, *mi*, *sol* en *la* zijn thuis gebleven. Toen ik de letter D vluchtig doorliep om te zien, of er en, zoo ja, welke woorden ontbreken, vond ik, dat de bijwoorden op *-ly* in den regel zijn weggelaten, ik telde 27 afwezigen: ***daintily, damnably***, enz. Verder miste ik: ***to darken, to deaf, desertless, despiser, diction, to disburthen, distinct*** (noun), ***doter, downfall, downfallen, to drench, drum*** (= drummer), ***to dumb*** en ***dutiful***. Van deze verwaarloosden zijn er, die tot negen en elf maal bij Shakespeare voorkomen!

Bepaald ergerlijk vind ik het, dat het afwijkend accent der woorden, in vergelijking met wat thans gebruikelijk is, bij uitzondering wordt vermeld. Als schrijver zich in dit opzicht onthouden had, zou niemand het hem euvel hebben geduid. Nu hij zijn fragmentarische kennis meedeelt, wekt hij de valsche meening, dat steeds, waar hij niets opgeeft, Shakespeare's woorden met den thans geldenden klemtoon moeten worden uitgesproken. 't Zelfde geldt in nog hoogere mate van de spaarzame mededeelingen over de uitspraak met een wisselend aantal lettergrepen, waaraan naar het gebruik dier dagen duizenden woorden waren onderworpen.

Mijn oordeel over Prof. Kellner's boek kan niet gunstig zijn, hoe gaarne ik in aanmerking neem, dat ieder woordenboek fouten heeft, dat Shakespeare's wijze van uitdrukking soms groote moeilijkheden biedt en dat bij het beoordeelen van de oplossing van een moeilijkheid het subjectieve oordeel niet altijd voldoende kan worden uitgeschakeld. Laat ik het loven, dat het eerste Engelsch-Duitsche Shakespeare-woordenboek het licht heeft gezien, laat ik er bij voegen, dat Prof. Kellner, evenals hij van Al. Schmidt zegt, „nicht das letzte Wort in der Shakespeare-Lexikographie gesprochen hat". En het is nog niet noodig onze laurieren kaal te plukken.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

H. Gröner Nielsen, Danske Viser, Femte Binds 1. Hefte. København, Gyldendalske Boghandel. 1922.

In *Mus.* XXVII (kol. 176) is melding gemaakt van de verschijning van het tweede stuk van het vierde deel der *Danske Viser* en werd de inhoud van het vijfde en zesde (laatste) deel voorloopig aangekondigd. Nu is, in 't vorige jaar, het *eerste* stuk van het vijfde deel uitgekomen, dat de commentaren behelst op nos. 72—115 van de in de deelen 1—3 afgedrukte „hoofdteksten'. Evenals in Dl. 1 en 2 bestaan die commentaren in de bibliographische bijzonderheden omtrent den „hoofdtekst", varianten en vergelijkingsmateriaal, bewerkingen en vertalingen, tekstcritische verbeteringen, historische toelichtingen, en al wat maar voor de juistheid van de lezing of voor het goed verstaan van den inhoud belang kan hebben. Op de uitgaaf van dit stuk hebben de heeren Behrend en Paulli, beide verbonden aan de Universiteitsbibliotheek van Kopenhagen, toezicht gehouden; de taalkundige verklaringen, in de rubriek „tekstkritiek", zijn van de hand van Dr. Marius Kristensen.

Nu ontbreekt nog: de commentaar op nos. 116—297, een toegezegd bijvoegsel van „*Historiske Viser*", het glossarium, een verhandeling over de metriek der *Viser*, en het register op persoons- en plaatsnamen. Moge de bewerking daarvan voorspoedig voortgaan en het monumentale werk weldra in allen deele compleet zijn.

Leiden. A. Beets.

R. C. Boer, Noorwegens Letterkunde in de Negentiende Eeuw. (Volks-Universiteits Bibliotheek onder de Redactie van de Vereeniging „V.U.B." nº. 20.) Haarlem De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. *f* 2.50, bij abonnement *f* 2.25).

Als een schrijver ons uitdrukkelik zegt dat hij uitsluitend de letterkunde van Noorwegen in de 19de eeuw wil behandelen, dan mag de lezer die beperking betreuren, — het recht er over te klagen heeft hij niet. Maar ik denk dat menigeen het wel jammer zal vinden dat Prof. Boer de ook door hem blijkbaar als noodzakelik gevoelde inleiding zo heel kort heeft gemaakt. Nu vallen de lezers vrijwel met de deur in de 19de eeuwse woning en zal meer dan een er van zich daar al heel weinig thuis voelen. Het is te hopen dat er bij een volgende uitgave wat meer plaats gevonden moge worden voor enkele woorden over de oudere spesifiek Noorse perioden, niet alleen, om van de „Fælles-literatur" niets eens te spreken, maar ook vooral over de interessante 18de eeuw, waarover de jonge Prof. Francis Bull ons voor een paar jaar in zijn studie „Studier til Norsk Aandshistorie: Fra Holberg til Nordal Brun" (1916) zulk een hoogst interessant tafreel opgehangen heeft. In elk geval zou Boer met de oudere perioden wel in zijn bibliografie rekening kunnen houden om zijn lezers in de gelegenheid te stellen zelf het door 's schrijvers plan ontbrekende aan te vullen.

En dit is dan ook zo wat de enige wens waar het boekje aanleiding toe geeft. En andere aanmerkingen van enig belang heb ik niet: drukfouten zijn bij zo veel voor de zetters vreemde woorden onvermijdelik, maar hier zelden. Als zinstorend noem ik alleen p. 30 noot: *of* voor *og* en *is* Elven (p. 28) er ook een voor Elfen of is dit een van de persoonlike eigenaardigheden van vorm- en woordenkeus, waar des schrijvers soms ietwat zware stijl („Noorweegsch" !) door gekenmerkt wordt? Verder: ligt Jotunheimen werkelik in 't Westland? Waarom *maalsmand* voor *maalmand*? Nu ik zo toch op 't *Maalstræv* kom, waar Boer, terecht, de nodige aandacht aan schenkt, mag ik de lezers wel op de (door hem niet genoemde) artikelen wijzen die jaren geleden daarover geschreven zijn door ondergetekende in Groot-Nederland (1908), en nu onlangs van een geheel ander standpunt uit, door Dr. Jan de Vries (Nieuwe Taalgids, XV) met de opmerking dat toch tegenover *Landsmaal* gewoonlik niet *Bymaal* maar *Riksmaal* gesteld wordt en dat *maalstræv* oorspronkelik eigelik een scheldnaam was door de Anti-maalmænd gebruikt zodat er dus soms meer achter dit woord zit dan het „streven, werken voor iets" zo als p. 97 moet doen vermoeden.

Het is werkelik niet zonder reden dat ik hier als vanzelf sprekend aanneem dat er wel een tweede druk van dit werkje komen zal. Het is een boekje waar Boer alle eer van heeft wiens benijdenswaardige werkkracht hem veroorlooft zich op zoveel onderdelen van zijn gebied te gelijk te bewegen en wiens uitgebreide kennis hem

ook hier weer iets degeliks heeft doen leveren. En 't is niet alleen een kwestie van kennis, de Heer Boer bezit het talent om zijn stof smakelik voor zijn lezers te maken en wat meer zegt, daarbij beknopt te zijn; een boekje zoals dit van een 200 blz. stelt veel meer eisen van metode en de beheersing der stof dan een uitgebreid werk. Heel zeldzaam zijn dan ook de gevallen waar hij zich met voordeel had kunnen beperken; ik denk aan de détails op p. 49 over Sars' kritiek op Munch's W. Russell, welk uitwasje gevoegelik weg had kunnen blijven, zo wel als op p. 52, waar de geleerde kenner van de oude sagas aan het jeuken zijner vingers geen weerstand heeft kunnen bieden en de proporties overschreden heeft. Ook de uittreksels en inhoudsopgaven van *Fred* en *Bondestudenter* hadden m.i. door een verwijzing naar de daarvan bedaarvan bestaande vertalingen vervangen kunnen worden. Door dit alles en dergelijks was er plaats gewonnen voor veel waar Boer zich nu, m.i. ten onrechte te zeer beperkt heeft, b.v. over Lie's toneelstukken.

Over het geheel heb ik dus slechts lof voor deze sobere en toch vrij volledige inleiding in die zo rijke Noorse literatuur. Interessant is de in zeer bescheiden vormen gegoten polemiek tegen de gewone Noorse opvatting die Björnson dikwijls boven Ibsen stelt. De opvatting die ons van „Ibsen en Björnson" doet spreken in plaats van over „Björnson en Ibsen" heeft ondergetekende zelf in Noorwegen meer dan eens moeten verdedigen; 't zal mij benieuwen wat bv. iemand als Christen Collin hiervan zeggen zal, — misschien heeft Boer hem (C.) zijn kritiek gemakkelik gemaakt door Björnson een ietsje te laag te stellen. „Ik houd nu eenmaal niet van Björnson" schreef Boer mij onlangs en dat zal zijn lezers niet verbazen. „Den Mand har aldrig levet som klog paa det er blevet han först ej havde kjær...."

Dat er in een boekje als dit veel uitingen zijn waar de aankondiger het niet mee eens is, spreekt van zelf. Bij de keus van een paar punten zal ik mij geheel buiten aestetiese vragen houden omdat zulke disputaties *de gustibus* toch van weinig of geen prakties belang zijn en mij tot een enkele beschouwing van meer historiese aard beperken.

Ik vermoed dat toen Prof. Boer p. 21 afdrukte, waar wij lezen dat de taal van Welhaven Deens is, hem „Maal og Minne" van 1922 nog niet bereikt had; daar kan men nl. (p. 65) een uitvoerig artiekel van M. Kjær lezen dat een ander licht hierop werpt. Dat de keuze van de stof voor Catilina het gevolg was van 't feit dat Ibsen voor 't examen Sallustius las (p. 51) laat zich m.i. betwisten. Dat hij die stof *vond*, ja, maar dat hij dit als onderwerp koos voor een drama was toch wel doordat hij dit juist in 1848 tegen kwam? En met het oog op de wonderlike bekoring, die dit stuk voor velen nog behouden heeft, zou het goed geweest zijn er bij te voegen dat Ibsen het later omwerkte en dat „men" het alleen in die omwerking kent; dat hij het „be"werkte moest ik eigelik zeggen want Ibsen zegt uitdrukkelik dat het stuk nu „fremtræder i en fuldfört skikkelse", maar het is feitelik het zelfde gebleven.

Ten slotte een woord naar aanleiding van de door Boer geciteerde opvatting (p. 107) van Vinje over Ibsen's Brand. Vinje zou het nl. volgens B. „als een mislukte farce opvatten". Als de schrijver Vinje's stuk nog eens herlezen wil, zal hij het wel met mij eens zijn dat hij beter gedaan had te schrijven dat Vinje „het als een welgelukte farce voorstelt" of iets dergelijks (zie Vinje's Skrifter i uitvalg, IV). Dat Vinje nl. Brand werkelik als een farce *beschouwde* kan ik moeilik aannemen. Wat ik hier zeg te bewijzen gaat in een aankondiging als deze, die toch al lang genoeg wordt, niet aan; ik zou daarvoor het grootste gedeelte van Vinje's artiekel moeten aanhalen. Maar 't lijkt mij wel de moeite waard de zaak even ter sprake te brengen. Vinje was woedend op zijn oude vriend Ibsen en daar was alle reden voor. Ibsen wien Vinje al te Nationaal geworden was („Vinje hin Nationale" noemt hij hem in een brief uit die dagen) en die hem al meer hatelikheden naar 't hoofd gegooid had (in de eerste vorm van een gedicht had hij de geniepige woorden gebruikt dat „de Deense gedachtengang *zelfs* voor Vinje een rem" werd), — Ibsen had hem nu in het openbaar in de Komedie der Liefde" gruwelik beledigd door wat een krant uit die dagen noemde, deze „smerige geestigheid": „niet ieder die vuiligheid hanteren kan, hoeft zich *daarom* de evenknie van de „Dölen" d.i. Vinje, te wanen:

„Ej hver som ynder at haandtere sölen
maar *derfor* tro sig ligemand med Dölen".

En toen nu het jaar daarna Vinje zijn tegenstander's Brand aan zou kondigen, een stuk dat hij in vele opzichten oprecht bewonderde, had hij wel is waar de grootheid van ziel om aan die gevoelens ook eerlik uiting te geven, maar.... hij had Vinje niet moeten zijn met zijn beroemde „dubbel-zicht" op de dingen, het „tvisyn" waarvan ironie de essens was (Boer vestigt hier meermalen de aandacht op) als hij hier de verzoeking had weerstaan ook, met zijn gewone overdrijving in de uitdrukking — „Brand — brandior — brandissimus" — te gaan spotten. Maar meer dan een gewild belachelik maken kan het m.i. moeilik zijn; belangstellenden zullen een hechter ondergrond voor mijn konkluzie kunnen vinden in het in 1917 bij Nijhoff verschenen kommentaar op de Peer Gynt, p. 260. Hij die verder zou willen gaan en in Vinje's woorden een opinie meent te zien dat Brand werkelik een farce *is*, stoot verder op een grote moeilikheid. In zijn Peer Gynt heeft Ibsen nl. Vinje weer diens hatelikheid betaald gezet door hem daar als de Huhu in het krankzinnigengesticht te Kaïro aan de kaak te stellen — Huhu is daar duidelik de Maalstræver en Vinje's taal is het, welke daar zo heerlik met die der apen in het Oerwoud vergeleken of liever gelijkgesteld wordt, — daar

„was voorheen slechts toegang
voor hun Heer, de Oerang-oetang.
Die was baas en Heer in 't bos
grijnsde en sloeg er fiks op los —

en zou het niet al te dwaas zijn hierin de zelfde grote overdrijving te miskennen en dit letterlik op te vatten, met de plechtige konkluzie dat Ibsen Vinje voor een aap uitgescholden heeft?

De Redactie en de lezers mogen de lengte van deze aankondiging vergeven als het beste bewijs van het belang dat de ondergetekende aan Boer's werkje meende te mogen hechten.

Gent. H. Logeman.

Nicole Bozon, Les proverbes de bon enseignement, publiés par **A. Chr. Thorn.** (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd.17. Nr. 4). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. 1921. (Pr. Kr. 5).

De heer Thorn, reeds bekend door zijn studie over „Les verbes parasynthétiques en français", geeft ons hier een uitgave van „Les proverbes de bon enseignement", zoals hs. *R*, of „Les proverbes Salamon", zoals hs. B_2 ze noemt. Behalve deze *Proverbes* heeft de schrijver, Nicole Bozon, nog andere werken geschreven, waarvan wij goede moderne edities bezitten, met uitvoerige studies over taal, stijl en versificatie. De inleiding van de heer Thorn kon dus kort zijn, hij kon volstaan met enkele opmerkingen over de authenticiteit van het werkje en de oorsprong der Latijnse proverbia en met een beschrijving der handschriften; deze vormen twee groepen: *S, V. A. B.* en *O*, ter ener, B_2 en *R* ter anderer zijde, terwijl verdere klassifikatie op onoverkomelike moeilikheden stuit.

De eigenlike uitgaaf bestaat uit een dubbele tekst, die van *S* en die van *R* met uitvoerige varianten uit de andere hss.; de uitgever geeft alleen in de aantekeningen achter de tekst blijk van zijn voorkeur voor deze of gene lezing. Jammer, dat hij geen argumenten bijbrengt voor zijn voorkeur, dat hij lang niet in alle twijfelachtige gevallen zijn mening uit, dat hij vele duistere plaatsen onbesproken laat en een verklaring geeft van woorden die geen verklaring behoeven.

Zo 24, 3, waar schr. opmerkt „La leçon de *S* semble préférable à celle de *R*"; daar alle hss, van de ene groep — met één, licht te verklaren uitzondering — en bovendien B_2 van de tweede groep dezelfde lezing hebben, is de uitdrukking „semble préférable" wel wat zwak. En waarom kiest schr. niet tussen *emprompter* en *enprocher* 25, 5? tussen *cautele* en *cointise* 104, 2? tussen *deners* (= deniers) en *manger*, welk laatste klaarblijkelijk teruggaat op een foutieve lezing *diners* i. pl. v. *deners*?

Is hier dus een te weinig te konstateren, aan de andere kant hadden sommige aantekeningen gerust achterwege kunnen blijven, te meer daar de woordenlijst aan het eind van het boek de nodige verklaringen bevat. Zo zijn overbodig: *hou* = où; *li leres* (cas sujet) „le voleur", „le larron"; *Ke* = Car; *issir* = *eissir* „sortir"; *nul* „quelqu'un".

Een enkele korrektie slechts wordt voorgesteld, terwijl toch vele versregels korrupt zijn overgeleverd; zo 80b, waar te lezen zal zijn *Plus vaut merci* [deu] *ke la vie*; 89b *evangelii Ego*, waar *Ego* geschrapt moet worden als dittografie. Aan het eind van 86, 1 schrappen wij het leesteeken, en 93g, 3 lezen we *a leger* i. pl. v. *aleger*.

Niettegenstaande de nauwgezetheid waarmede de heer Thorn de handschriften — welke zich alle in Engeland bevinden — heeft gecollationneerd, kan ons oordeel over deze uitgaaf van middeleeuwse wijsheid niet onverdeeld gunstig zijn.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

I. Pauli, Contribution à l'étude du vocabulaire d'Alphonse Daudet. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd 16. Nr. 6). Lund, Gleerup; Leipzig, Harrassowitz. (Pr. Kr. 6).

De heer Ferd. Brunot heeft de wenselikheid betoogd, een aanvang te maken met een lexicon van de hedendaagse poëtiese taal. Hoewel er reeds veel materiaal verzameld is — F. Lotsch bestudeerde op dit punt Zola, Anna Ahlström Flaubert, O. Bosson Guy de Maupassant, M. Fuchs de beide Goncourt's, terwijl Mary Burns de grondslag legde voor de studie van Alph. Daudet's vocabulaire, heeft de heer Pauli de wenselikheid ingezien — en we kunnen hem met deze gedachte gelukwensen — *alle* werken van één schrijver sistematies t.o. van het taaleigen te analyseren. Zijn keus, Alph. Daudet, is zeer gelukkig geweest, want er zijn weinig Franse schrijvers van deze tijd, die op zulk een karakteristieke wijze te herkennen zijn aan hun woordkeus. De impressionnist Daudet, die op intense wijze de bewegingen en de kleuren van het leven wil weergeven, bedient zich van een bonte mengeling pittoreske woorden, die tot verschillende groepen zijn saam te voegen. Op heldere wijze heeft de heer Pauli de verschillende „apports" gerubriceerd. Het eigenaardigst komen natuurlik in de eerste plaats de provençaalse woorden naar voren, maar daarnaast vindt men een menigte exotiese, vaak triviale, ook argotiese, enige archaïstiese, vele Italiaanse, en Engelse termen, terwijl Daudet een belangrijk kontingent nieuwe woorden kreëert. De heer Pauli geeft ons van dit alles een nauwkeurig overzicht, en steunt daarbij gedeeltelik op de arbeid van Mary Burns, tegenover wie hij zich niet altijd even dankbaar toont, en die hij meermalen, met een vaak te pijnlike zorgvuldigheid, op een lacune betrapt in het depouilleren van een vijftiental romans. Het is haast ondoenlik, de stroom woorden en uitdrukkingen van een taal „frémissante de vie et houleuse, un beau fleuve roulant à pleins bords", te ontleden, daar het dynamiese element er zich op zo krachtige wijze in openbaart. Zo zouden er ook in het werk van de heer Pauli wel lacunes te vinden zijn, b.v. *carbonade* (*Le Petit Chose*), *babarottes* (*id.*), *magnanarelle* (*id.*), *barquette* (*Les Vieux*) *aïoli* (*Salvette et Bernadou*), *fromageon* (*Les Etoiles*), *chechia* (*Le Mauvais Zouave*) *ménager* (*=fermier*) (*La Chèvre de M. Seguin*), maar ik noem deze enkele voorbeelden alléén, omdat ze me de aangename uren herinneren die ik met mijn leerlingen aan de wondermooie vertelsels van Daudet besteedde, en niet omdat ik de heer Pauli er een verwijt van zou willen maken dat ze aan zijn aandacht ontsnapten. Daarvoor is zijn arbeid te belangrijk, en zelden heb ik een boek gelezen, dat in streng-sistematiese vorm zulk een frisse kijk mogelik maakt op de woordkeus van Daudet. Zijn studie bereidt op degelike wijze een nieuwe arbeid voor die nog niet volledig verricht is, en die ik me vergun aan te raden aan een Nederlands doktorandus die op zoek is naar een mooi proefschriftonderwerp, n.l. *Le Style de Daudet*, al biedt zulk een onderwerp, door het „verglijdende" element dat erin zit, geen geringe moeilikheden.

Op één woord viel mijn biezondere aandacht, nl. *Tarteifle*, dat de heer Pauli afleidt van het Duitse *der Teufel*. Is dat zo héél zeker? Weliswaar komt dit woord in Elzasser dialekten voor, maar de belangrijke studie die de zeer betreurde Gidéon Busken Huët aan het woord *Tartuffe* wijdde (Neophilologus, VI, blz. 145 — 148), doet me afvragen of *tarteifle* ook in verband kan staan met *tartufle — tartuffe*? Misschien is deze hypothese gewaagd, al opent de studie van Huët perspektieven die zulk een onverwacht „rapprochement" niet onmogelik maken.

Hilversum. J. van der Elst.

Fr. Schneider, Die Entstehungszeit der Monarchia Dantes. Greiz i. V, H. Bredts Nachf. und Leipzig, Ernst Seyfert. 1922.

Boccaccio schreef in zijn Vita di Dante het volgende: „Nella venuta di Arrigo VII imperadore fece un libro in

latina prosa, il cui titolo è „Monarchia"..... Ludovico duca di Baviera .... trovato questo libro, a difensione di quella e di sè molti degli argomenti in esso posti cominciarono ad usare ; per la qual cosa il libro, il quale infino allora appena era saputo, divenne molto famoso."

Op welke gronden dit oudste getuigenis steunde is ons onbekend. Eigenlijk is er niets van belang aan te voeren tegen deze op zich zelf beschouwd zeer natuurlijke opvatting. Andere tijdsbepalingen, wisselend tusschen 1300—09 en 1313—21, door geleerden uit later tijd voorgesteld, overtuigen niet, zoodat men meer en meer met Boccaccio denkt aan de jaren 1310—13, waarin Hendrik VII van Luxemburg zijn ongelukkigen tocht door Italië heeft volbracht. Onderzoekingen van Davidsohn, Ercole, Moore, Parodi e.a. hebben dan ook met historische en psychologische gronden de oude opvatting bevestigd.

Dr. Schneider sluit zich bij de laatsten aan, zonder daarbij nieuwe gronden aan te voeren. Hij erkent zelf dat dit nauwelijks mogelijk is. De verdienste van zijn werk (is het een Habilitationsschrift ?) ligt dus wel daarin, dat hij een goede samenvatting geeft van de tot nog toe bereikte resultaten van het wetenschappelijk onderzoek in dezen. In de bijgevoegde bibliografie geeft hij een ruime plaats aan de moderne italiaansche literatuur. Een facsimile van een bladzijde uit den Codex Bini, mededeelingen uit italiaansche schrijvers die niet binnen ieders bereik zijn, en registers verhoogen de waarde van de overigens bescheiden studie.

Amsterdam. T j. de Boer.

Georg Weber's Allgemeine Weltgeschichte in 16 Bändern. Dritte Auflage, vollständig neu bearbeitet von Ludwig Riesz. Vierter Band. Leipzig, Wilhelm Engelmann. 1922.

De deelen van deze bekende algemeene geschiedenis blijven elkander geregeld opvolgen. Dit vierde deel behandelt de verwarde en veelzijdige periode, die ligt tusschen het concilie van Nicaea en den dood van Karel den Groote. Riesz karakteriseert dezen tijd op het titelblad als dien van den opbouw der staatskerk, van het khalifaat en van de Germaansch-Romaansche volkengroep. Bedoelt hij daarmede opvolgende verschijnselen, dan kan men daarmede meegaan. Wil hij evenwel zeggen, dat deze drie factoren het karakter van deze geheele periode van het begin tot het einde bepalen, dan zou daartegen ernstig bezwaar moeten worden gemaakt. Want stellig is het een feit van beheerschende beteekenis, dat het Christendom onder en door Constantijn den Groote in het Romeinsche rijk zegevierde niet alleen, maar dat het ook tegelijk de staatskerk werd, wat in dezen tijd natuurlijk wil zeggen, de keizerlijke kerk. Maar het is niet minder waar, dat het Christendom én door eigen geestelijke kracht én door het geluk der omstandigheden juist in de nu door Riesz behandelde periode aan den ijzeren greep van den staat is ontkomen en althans in West-Europa een zelfstandige organisatie in kerkvorm heeft kunnen stichten. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de kerk daar geheel zelfstandig en onafhankelijk is geworden ; Karel de Groote presideerde zonder veel bezwaar synoden en conciliën en benoemde bisschoppen en zette ze af, soms naar willekeur. Maar een caesaropapisme als in Byzantium tot stand kwam heeft zich in het westen nooit kunnen vestigen. Daarom is de opkomst van het pausdom, dat de zelfstandigheid der kerk manifesteerde, voor deze eeuwen ook van veel meer beteekenis dan de vestiging der staatskerk.

Men zou kunnen zeggen, dat het er niet te veel toe doet, wat op het titelblad van een boek staat. Daar is natuurlijk wel iets van waar ; maar daar staat tegenover, dat de zuivere karakteriseering van een historische periode toch wel een zaak van belang is. En in dit geval is deze karakteriseering niet zonder bedoeling, omdat zij min of meer op den inhoud van het boek klopt. Want uit den aard der zaak wordt op talrijke plaatsen van den paus en het pausdom gesproken ; maar een samenvattende uiteenzetting van het zoo gewichtige feit, hoe het kon gebeuren, dat de paus niet alleen het hoofd, maar ook het zelfstandige, soms haast souvereine hoofd der Christenheid kon worden, zulk een historische uitbeelding ontbreekt.

Trouwens, de groote kracht van Riesz schijnt in iets anders te liggen dan in de uitstippeling van groote historische lijnen. Zijn verdienste — waarlijk geen geringe — is te vinden in de uitnemende gave om orde te brengen in een overvloed van bijzonderheden. Juist waar het zulk een verwarde en daardoor verwarrende periode geldt als de overgangseeuwen van de oudheid naar de middeleeuwen, is deze gave van zeer groot gewicht. Wie in deze periode wel eens heeft gewerkt, weet, hoe bezwaarlijk het is meester te blijven in de verbijsterende massa van feiten, die elkander verdringen, die oogenschijnlijk weinig verband met elkander hebben en wier beteekenis niet steeds onmiddellijk kenbaar is. Het bezwaar klemt te meer, waar in deze periode een geheel nieuw historische factor, de islam, en zijn politieke organisatie, het khaliefenrijk, zich met zware, soms overweldigende kracht doet gelden. Welnu, men kan constateeren, dat Riesz in het algemeen zulk een stevige orde in de bontheid der historische verschijnselen heeft gebracht, dat men zijn boek rustig kan doorlezen in het veilige gevoel, dat men met een betrouwbaren gids op weg is. Deze gids laat ons wel wat veel tegelijk zien soms, maar wij behouden toch den indruk, dat dat alles belangrijk is en dat er verband tusschen dat alles bestaat. Slechts een enkele maal dwaalt hij van den weg af: in § 23 geeft hij een digressie over de cultuurontwikkeling van Oost-Azië in de zevende eeuw, die wel belangwekkend op zich zelf is, maar met het verdere geschiedverhaal nauwelijks in eenig verband staat.

Evenals in de vorige deelen staat ook in dit vierde deel de politieke geschiedenis zoozeer op den voorgrond, dat de maatschappelijke historie daardoor weinig in ons gezichtsvlak komt. Een man als Augustinus, op wiens denkbeelden de middeleeuwen grootendeels geestelijk steunen, krijgt natuurlijk wel zijn kaars, maar naar een breede, wat dieper gaande uiteenzetting van zijn beteekenis en zijn invloed zoeken wij toch tevergeefs. De Karolingsche renaissance, waarvan Riesz terecht blijft spreken, wordt in enkele bladzijden afgedaan. Dat is vooral ook hierom te weinig, omdat Karel de Groote zijn hooge keizerlijke waardigheid niet alleen als een politiek machtsmiddel, maar ook en met name als een cultuurfunctie heeft beschouwd. Bevordering van wetenschappelijke en artistieke beschaving was voor dezen merkwaardigen man niet minder een roeping dan de uitbreiding en de inwendige organisatie van zijn wereldrijk. In verband hiermede mag worden opgemerkt, dat Riesz reeds in de regeering van Karel den Groote de fouten van het geheele regeeringsstelsel doet uitkomen en daarmede den ondergang van het groote Frankische rijk doet vóór-

voelen. Hij legt den nadruk op den geringen samenhang van de verschillende onderdeelen van het rijk; daarnaast laat hij zien, hoe betrekkelijk zwak de vorstenmacht bij de Franken nog steeds was, vergeleken met het keizerlijke Byzantium en zelfs met het khalifaat van Bagdad. Van een geregelde, vastgevoegde administratie is geen sprake; alles moet nog komen van den persoonlijken impuls van den Keizer. Karel de Groote is altijd onderweg om orde te stellen op den een of anderen misstand in zijn groot rijk; dat het niet altijd gelukt, spreekt van zelf. Aan den anderen kant zoekt hij zijn heil in de wetgeving; maar volkomen terecht merkt Riesz op, dat hij daarin veel te ver ging. Inderdaad heeft de voor den modernen onderzoeker zoo waardevolle gedetailleerde wetgeving van Karel den Groote voor zijn onderdanen stellig zeer veel bezwaar moeten opleveren; wij weten allen bij ervaring, wat er van een sociale wetgeving terecht komt, die alles wil regelen.

Van boven af viel er in de dagen van Karel den Groote in de maatschappij niet veel te regelen, omdat die maatschappij zich bezig was autonoom te ontwikkelen in een richting, de verre afweek van wat de Keizer als juist moet hebben erkend. Het leenstelsel begint zich te ontwikkelen, dat zoo geheel paste in de toenmalige maatschappelijke verhoudingen. Riesz geeft van het leenwezen — een stelsel was het eigenlijk niet, zoomin als eenige maatschappelijke orde — een uiteenzetting, die feitelijk wel juist is, naar die te beknopt is om den juisten indruk te maken en die bovendien op een verkeerde plaats staat. Wij vinden die beschrijving bij Karel Martel ondergebracht, wat den indruk moet wekken, alsof deze krachtige major domus het leenstelsel heeft gevormd. Dat dit niet het geval is, is bekend genoeg. En evenzeer is het duidelijk, dat eerst na Karel den Groote in den loop der negende eeuw het leenwezen in Frankrijk tot ontwikkeling komt, al kan men eerst in de tiende eeuw van eigenlijke leenstaten spreken.

Onwillekeurig hebben wij gewezen op enkele punten, waarin de nieuwe Weber welniet tekort schiet, maar toch minder bevredigt. Men moge daaruit den indruk krijgen dat deze oude bekende ook in zijn nieuwe kleed ons een welkome gast is gebleven.

Amsterdam. H. Brugmans.

Ed. Norden, Die Germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig, B. G. Teubner. 1920. (Pr geh. *f* 6, geb. *f* 7.60. Hierzu Teuerungszuschläge des Verlags ab April 1920, 100 %).

Dez., Sonderabdruck der Ergänzungen zum zweiten Abdruck. Leipzig, B. G. Teubner 1922. (Pr. geh. *f* 0.48).

Dit uitgebreide werk van den bekenden schrijver der „Antike Kunstprosa" over een werkje van zóó geringen omvang als de Germania van Tacitus, is wel een bewijs, hoezeer tijdens den oorlog, in welken tijd het werk grootendeels geschreven is, het nationale bewustzijn der Duitschers gegroeid is. Dat het opgang gemaakt heeft, blijkt wel hieruit, dat reeds na anderhalf jaar een nieuwe afdruk, met enkele toevoegingen, verschenen is. Ook heeft het spoedig vele bevoegde beoordeelaars gevonden.

Vooraf gaat een portret van K. Zeuss, den bekenden schrijver van het voortreffelijke werk: die Deutschen u. die Nachbarstämme, den eigenlijken grondlegger van de studie der Germaansche oudheid. Naast de bekende duitsche medewerkers aan dit vak noemt de schr. in de inleiding, waarin hij de geschiedenis ophaalt van de interpretatie der Germania, met bijzonderen nadruk: Fustel de Coulanges; vroeger werden diens resultaten meestal doodgezwegen of verworpen.

Het beginpunt van deze studie was een poging om een goede interpretatie te vinden van het laatste gedeelte van c. 2.: *ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum cet.* Deze quaestie wordt echter eerst in het 5de hoofdstuk (p. 312—351) behandeld. Het eerste hoofdstuk (p. 8—41) wijst de Germania de haar toekomende plaats aan in de ethnographische literatuur der oudheid. Het 2de (p. 42—170) is een bronnenstudie over de ethnographie van Europeesche volkeren, en eindigt met een schema, dat het resultaat hiervan aanwijst. Het 3de hoofdstuk (p. 171—207) is getiteld: Herakles en Odysseus in Germanië. Het 4de (p. 207—312) tracht op te sporen, wat er van de *Bella Germaniae* van Plinius nog over is. Het 5de heb ik reeds genoemd. Dan volgt nog c. 6 (p. 351—450): Gevolgtrekkingen op het gebied der ethnologie, onomatologie en geschiedenis; betrekkingen tusschen Germanen en Kelten. Eenige aanhangsels, een register en een kaart besluiten het werk.

In de *Ergänzungen zum zweiten Abdruck* worden allerlei quaesties naar aanleiding van de kritiek, daarop uitgeoefend, nader besproken.

Dit voortreffelijk werk heeft één gebrek: het is te uitvoerig; men verdrinkt in de bijzonderheden, en het is moeilijk, den draad, die er door het boek loopt, vast te houden. Bovendien is de stijl nu en dan wat gezwollen. Had een historicus of geograaf hetzelfde onderwerp behandeld, dan had hij de dingen eenvoudiger en bondiger gezegd; we zouden dan echter al die fijne opmerkingen omtrent de taal gemist hebben, die dit werk, vooral voor jongere philologen, zoo nuttig en leerzaam maken. Bewondering wekt bovendien de buitengewone belezenheid van den schr. in de Grieksche en Romeinsche prozaliteratuur.

Het eerste hoofdstuk dient ter orienteering; het is zeer interessant, maar ik weet niet, of het veel nieuws bevat. Met het 2de wordt het belangrijker. In het eerste gedeelte hiervan (p. 42—59) behandelt de schr. c. 2—4 der Germania, die hij als **ἀρχαιολογία Γερμανική**, Origo Germanorum, bestempelt. Daarnaast plaatst hij de Grieksche berichten omtrent vreemde volken: Scythen, Thraciërs en anderen, bij Herodotus IV 5—15, 108 en V 7, en vooral in het interessante werk **περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων**, dat volgens den schr. ionische wetenschap uit de 5de eeuw bevat (Hippocrates, ed. H. Kühlewein I p. 33—71), en overal vindt hij dezelfde typologie. Evenzoo omtrent de Keltische **ἀρχαιολογία**, die we bij Ammianus Marcell. XV 9, 2—6 vinden, en die aan Timagenes ontleend is. Wie heeft nu de formule: **αὐτοὶ ἑωυτοῖσι ἐοίκασι** van Ps—Hippocrates c. 18 p. 60, 5, die we in anderen vorm ook bij Herod. II c. 35 vinden, en die aan Hecataeus te danken is, op de Germanen overgebracht, die Tacitus (Germ. c. 4) een *tantum sui similem gentem* noemt? Dit is Posidonius geweest, en een groot gedeelte van dit hoofdstuk is dan ook aan hem gewijd. Wat hier over Pos. gezegd wordt, is zóó voortreffelijk en diepgaande, en de karakteristiek, die hij van dezen grootsten Griek der 1ste eeuw v. C. geeft, is zóó afdoende, dat er weinig aan toegevoegd kan worden. Ed. Norden heeft hiervoor niet alleen de fragmenten gebruikt, die

we in de Fragm. Hist. Graec. ed. Müller III p. 245—296 vinden, maar heeft overal in Strabo en Diodorus, bij Athenaeus, bij Plutarchus, bij Cicero (vooral de Divinatione en Somnium Scipionis (de Re Publica VI 18), zelfs bij Vitruvius VI 1, 3 en vele andere schrijvers rondgezien. Zoo ontwerpt hij een beeld van wat ik zou willen noemen *de Posidonische denkrichting*. Deze nu vindt hij terug in de Germania, en men zou dus mogen verwachten, dat Tacitus rechtstreeks van Posidonius gebruik gemaakt heeft, maar hier komt nu de fijne speurzin van den schrijver uit: evenals Juvenalis, is ook Tacitus, zegt hij p. 143, als trotsche Romein gekant tegen al wat Grieksch is; *hij leest geen Grieksch*, behalve dan de schoolschrijvers; eerst onder Hadrianus komt de Hellenophile richting op. Tacitus kent dus Posidonius niet; hij zou trouwens een afkeer van hem gehad hebben, omdat Pos. op het kleine let, en een philosoof is, en nog wel een aanhanger van de Stoa. Na Cicero, Caesar, Varro, Sallustius, Livius en Trogus wordt Posidonius bij de Romeinen vergeten (alleen Seneca put nog uit zijn philosophische en natuurwetenschappelijke geschriften, cf. de Ira II 15), niet zijn veel grootere voorganger Polybius.

Tusschenbron is Livius geweest (l. CIII, CIV en CV), die behalve Caesar en Posidonius ook Timagenes (cf. omtrent hem: Klotz, Cäsarstudien, *passim*) gebruikt heeft, en daarna: Plinius. Dat Livius naast Polybius Posidonius gebruikt heeft, bewijst de schr. p. 156 vgl. uit Liv. XXXVIII 12—27, waar in een redevoering van Cn. Manlius Vulso echt Posidonische trekken vermeld worden. Livius heeft dus, reeds vóór Polybius hem in den steek liet (Pos. begint eerst met het jaar 144) de wetenschap van Posidonius over ethnographie in zijn geschiedboeken verwerkt.

Wat het resultaat van zijn onderzoek op het gebied der ethnographie betreft, blijkt het, dat hetgeen Posidonius van de Cimbren en hun bondgenooten mededeelt (Plut. Marius), door Tacitus van de Germanen in het algemeen gezegd wordt. De schr. toont duidelijk aan, dat Posid. alleen (van hooren zeggen) de Rijngermanen kent, die in leefwijze niet veel verschillen van de links van den Rijn wonende Kelten, en dat hij de Cimbren als een afzonderlijk volk beschouwt. Nu is het merkwaardig te zien, hoe lang het geduurd heeft, eer in Rome het besef doordrong, dat de Cimbren Germanen waren. Caesar wist het heel nauwkeurig (cf. o.a. de B. G. I 40, 5); maar bij Cicero heb ik een plaats gevonden, waaruit blijkt, dat die dit in 56 nog niet wist. Hij schrijft (*de prov. consul.* XIII § 32: Ipse ille C. Marius. . . . influentes in Italiam *Gallorum* magnas copias repressit, terwijl hij even later (§ 33) heel goed blijkt te weten, natuurlijk uit de ambtelijke berichten van Caesar, dat de Sueven Germanen waren.

Omtrent de quaestie, waarom Caesar in zijn Commentarii de karakteristiek der Galliers en Germanen ingevoegd heeft (d.B.G. VI 11—24) komt de schr. (p. 84—104) tot de conclusie, dat hij dit gedaan heeft vooral uit wetenschappelijk interesse; hij polemiseert tegen Posidonius, en verbetert hem; terwijl Pos. meent, dat Germanen en Galliers weinig verschillen (zie hiervoor), wijst Caesar op het diepgaande onderscheid. Veel van hetgeen nu volgt, en ook het 3de en een gedeelte van het 4de hoofdstuk sla ik over, om niet te uitvoerig te worden. Alleen wil ik even stilstaan bij het interessante artikel (p. 219—263), waar bewezen wordt, dat de Cimbren toen ze naar Gallië trokken, bij Tenedo (Zurzach) ten N. van Vindonissa over den Rijn gegaan zijn. Daar lag reeds in de oudheid een houten brug (de Kelten zijn paalbouwers van professie, zooals uit Caesar en Julianus Misop. 340 D blijkt), en de schr. veronderstelt, dat de paalresten, die nu nog te Zurzach te zien zijn, van die oude brug stammen; dit is natuurlijk zeer goed mogelijk; immers de paalkoppen aan de haven bij Vechten uit de dagen van Drusus zijn nog heel goed bewaard. Om nu aan te toonen, dat de Cimbren juist daar overgetrokken zijn, geeft hij eerst een uitvoerige verklaring van de raadselachtige plaats: (C. 37 van de Germania): *veterisque famae* (omtrent de Cimbren) *lata ve tigia manent, utraque ripa castra ac spatia cet. Utraque ripa* kan slechts beteekenen: *utraque ripa Rheni* = op beide oevers van den Rijn (op beide oevers van Rijn en Donau is geen goed Latijn); Ripa is trouwens altijd Ripa Rheni. Hij wijst verder op Velleius II 8, 3: *tum Cimbri* (et Teutoni) *transcendere Rhenum*. Waar? Uit Posid. bij Strabo VII p. 293 blijkt, dat de Cimbren langs den zuidoever van de Donau trokken naar het gebied der Helvetiërs, die doortocht naar Gallië verleenden en zelf medetrokken (Strabo IV p. 193). Nu toont de schr. eerst aan (cf. hieromtrent ook Anhang V p. 472—484, een artikel van H. Philipp over de geographie van Zwitserland), dat de Helvetiërs toen reeds (in 111 v.C.) uitsluitend in Noord-Zwitserland woonden, en niet meer in Baden; hij bewijst dit uit de goudwasscherijen (Athenaeus VI 233 D) der Helvetiërs, die Posid. **πολυχρύσους μὲν ἀνδρας εἰρηναίους δὲ** noemt. De beekjes, **ποτάμια**, bij Athenaeus genoemd, zijn de groote en de kleine Emme, waarvan de eerste bij Solothurn (het oude Salodurum) in de Aare, de andere dicht bij Luzern in de Reuss uitstroomt; deze goudwasscherijen vond men nog in de 17de en 18de eeuw. De Cimbren hebben dan in den tijd, dat ze met de Helvetiërs en de Sequani omtrent den doortocht onderhandelden, aan beide oevers van den Rijn bij Tenedo legerplaatsen gehad, en Plinius, die waarschijnlijk in Vindonissa in garnizoen gelegen heeft, en in ieder geval deze streek uitstekend kent (p. 215 vgl. ook F. Münzer, die Quelle des Tacitus für die Germanenkriege, Bonner Jahrbücher 104 (1899) p. 67—111), heeft deze *castra ac spatia* = uitgestrekte kampen nog gezien. De woorden van Tac. Germ. 37: *manent* en even verder: *nunc quoque* zijn in ieder geval uit Plinius (cf. p. 273—274).

Ed. Norden maakt natuurlijk overal gebruik van de resultaten, door historici en geographen gevonden (o.a. in dat artikel van Münzer), maar het verschil is, dat hij, wat anderen in het kort aangeduid hebben, soms wat al te uitvoerig philologisch documenteert. Zijn groote kracht schuilt in zijn fijn gevoel voor stilistiek, en zijn schitterende interpretaties van moeilijke plaatsen; ik wijs hier o.a. op zijn interpretatie van Strabo IV p. 192 (Meineke I p. 262, 25 sq.), omtrent de redenen, waarom de Sequani van ouds in geschil lagen èn met de Romeinen, èn met hun buren, de Aeduers (p. 235—239).

Ik sla nu verder alles over, wat we volgens den schr. door middel van Plinius omtrent Germanië weten, hoewel dit stuk buitengewoon interessant is. Uit alles blijkt, dat Plinius niet zoo'n drooge, dorre kamergeleerde geweest is, als we naar de uitlatingen van zijn neef, Plin. Epist. III 5 zouden verwachten; hij had een open oog voor de natuur, en zoo staat zijn Naturalis Historia,

naast veel doode kost, uit andere boeken geëxcerpeerd, vol van eigen doorleefde en zelfgeziene dingen.

Eindelijk komt dan in het vijfde hoofdstuk de verklaring van de woorden van Tac. Germ. c. 2 : *ceterum Germaniae vocabulum recens* cet. Deze uitleg is zeer fijn, en toont de uitgebreide kennis van den schrijver. Volgens die interpretatie (p. 312—351) zou men aldus kunnen vertalen : „De naam Germani echter is volgens sommigen" (*quidam* staat even te voren ; hiermede wordt Livius bedoeld, die in boek CIV tegen Caesar gepolemiseerd heeft (p. 317—318)) „nieuw en eerst onlangs gegeven, aangezien zij, „die het eerst den Rijn overgetrokken waren en de Galliers „verdreven hadden, namelijk zij, die nu Tungri heeten, „toen Germanen geheeten zijn ; zóó zeer was de naam „Germanen, die slechts aan één stam toekwam, niet aan „het heele volk, langzamerhand in zwang gekomen" (evaluisse = **ἐκνικῆσαι,** later **ἐπικρατῆσαι)** „dat allen „eerst *naar* den overwinnaar (a = **ἀπό),** omdat men bang voor hen was, later ook *door* (a = **ὑπό)** zich zelf, toen „zij dien naam eenmaal gekregen hadden, Germanen „genoemd werden". Ten slotte geeft hij in een noot (p. 349 Note 2) de verklaring, die hij achterna bij den ouden Hollandschen philoloog M. Zuerius Boxhorn, in Tactitum animadversiones, Amstelodami, 1643, p. 57 sq, van deze moeilijke plaats gevonden heeft, en die geheel met de zijne overeenstemt.

Het minst bevredigend is het zesde (laatste) hoofdstuk : Gevolgtrekkingen. De bewijsvoering is dikwijls erg verward en moeilijk te volgen, b.v. waar hij den naam Germani terugvindt als dien van een onderafdeeling der Oretani in Spanje : Plin. N. H. III 25 : *Oretani, qui et Germani cognominantur.* De Bebryākes (Bebrykes) (Avieni Periplus 483 sq., Ephorus bij Ps-Scymnus 199 sq.), een Keltische stam, die reeds in de 6[de] eeuw in Spanje voorkomt, hebben dan de in de nabijheid in moeilijk toegankelijke bergstreken, de zuidelijke uitloopers der Sierra Morena, wonende Oretani : Germani genoemd, naar analogie van de in de onherbergzame Ardennen wonende Gallische Germanen, waaruit dan weer blijken moet, dat de Germani Cisrhenani (Condrusi, Paemani enz.) reeds in de 6de eeuw in België woonden (p. 390—393). Het is aardig gevonden, maar of het juist is, waag ik niet te beslissen. Deze Cisrhenani nu beschouwt hij meer als keltisch dan als gekeltiseerd (p. 384). Dat juist deze Kelten hun naam (Germanen) gegeven hebben aan de op den rechteroever van den Rijn wonende Niet-Kelten, verklaart de schr. daaruit, dat de opsomming bij Caesar d. B. G. II 4, 9 niet volledig is, maar er ook zuiver Germaansche stammen bij hooren : de Tungri (waarover straks), Sunuci, Baetasi, en de alleen bij Plin. IV 106 voorkomende Texuandri. Deze laatsten namelijk worden volgens hem op éene plaats met den ouden stamnaam Germani aangeduid. Tac. Hist. IV 15 *in fine* (uit de Historiae van Plinius) lezen we : nomen magis exercitus quam robur : quippe .... Vitellius e proximis Nerviorum *Germanorum*que pagis segnem numerum armis oneraverat. Gewoonlijk verstaat men onder deze Germani de Tungri (o.a. Orell—Meiser), volkomen ten onrechte, immers Plinius Tacitus noemt de Tungri geregeld *naast* de Nervii (o.a. IV 66, IV 79). Hier moeten dus volgens den schrijver p. 403 (cf. p. 384) Texuandri bedoeld zijn. Nu zijn de Texuandri blijkens hun naam Germanen ; ook Bang, die Germanen in röm. Dienst 1906 p. 45 houdt ze daarvoor. Dit veroorzaakt echter eene moeilijkheid waarmede nòch Ed. Norden, nòch Bang rekening gehouden hebben. Volgens Strabo IV p. 194 (Meineke p. 265, 9/10) zitten de Menapii in zijn tijd nog in Noord-Braband (wel is p. 265, 6—9 uit Timagenes — Caesar, maar **κατὰ τούτους δ' ἵδρυνται** is van Strabo zelf). We moeten dus aannemen — ofschoon het nergens vermeld staat — dat dit in dien tijd niet meer opgaat, en dat de Menapii na Caesar westelijk getrokken zijn, en niet alleen het land der Batavi, maar ook Noord-Braband verlaten hebben, en zoó plaats hebben gemaakt voor de achter hen aantrekkende Batavi, Caninefates en Texuandri. Is dit alles misschien vermeld geweest bij Livius CXXXVI en CXXXVII ?

Omtrent de Tungri maakt de schr. heel aardige opmerkingen, p. 400. Het land der Eburones, die door Caesar vrijwel uitgeroeid waren, werd toebedeeld 1° aan de Ubii in 38 v. C., 2° aan de Sugambri in 8 v. C., 3° aan de Batavi, die ook ten Z. van de Waal wonen (moeten hier dan ook niet de Texuandri bij vermeld worden ?). Maar de middelmoot krijgen de Tungri, die nu de voornaamste stam worden. Wanneer dit ongeveer gebeurd is, maakt de schr. op uit een notitie in het Corpus Agrimensorum. We lezen bij Hyginus, de condicionibus agrorum p. 86 Thulin : *dicitur in Germania in Tungris pes Drusianus.* Drusus heeft in 13 v. C. een *census* gehouden in Gallië ; voor het heffen van de grondbelasting, het *tributum soli,* was het noodig, het land te verkavelen ; vandaar het instellen van den *pes Drusianus.* Toch is hier een bezwaar, dat den schr. ontgaan is. Land meet men op met *decempedae,* niet met *pedes* ; de maat is dus ontstaan, niet bij het opmeten van het land, maar bij het bouwen, toen het land opnieuw bevolkt werd ; men denke bijv. aan de geschiedenis van den bouw van den *agger Servii Tullii,* waarbij de archaeologen uit de maten der steenen den tijd van den bouw vaststellen. De Tungri hadden of kregen dus in den tijd van Drusus het land, waarvan Aduatuca Tungrorum (vroeger Aduatuca Eburonum), het latere Tongeren, het middelpunt vormt. In de dagen van Plinius, uit wien Tacitus (Germ. c. 2) put, zijn nu de Tungri zóó belangrijk, dat *hun* naam dien der overige Germani (Cisrhenani) grootendeels verdringt. Onderwijl was de naam van den stam (*natio*) op het volk (*gens*) overgegaan, cf. Procopius, Gothica IV c. 20, 2 sq. die zijn bericht door middel van Asinius Quadratus, een Grieksch historicus uit de 3de eeuw n.C., ontleend heeft aan Livius (p. 411—412, cf. Anhang VIII p. 495 vgl.).

Ik kan het hierbij laten, wil alleen nog er op wijzen, dat de schr. bewijst, dat de vele berichten omtrent het oosten van Germanië (Germ. c. 43—46) uitsluitend aan mededeelingen van handelsreizigers te danken zijn (cf. Plin. N. H. XXXVII 45).

Wageningen. W. Koch.

Dom H. Leclercq, Histoire de la Régence pendant la minorité de Louis XV. 3 vol. Paris, Champion. 1921. (Pr. fr. 60).

Het onlangs in het licht verschenen werk over het tijdperk van den Regent zal waarschijnlijk door de Fransche geschiedkundigen en het deskundige lezende publiek met eenige verwondering ontvangen zijn. De schrijver immers, Dom Leclercq, heeft zich tot dusver op geheel ander gebied verdienstelijk gemaakt. Vroeger officier in het Fransche leger, werd hij in 1895 Benedictijner monnik en wijdde zich geheel aan geschiedkundige

studiën over godsdienstige en kerkelijke onderwerpen. De vruchten van die studiën legde hij neer in zijn omvangrijk werk over de martelaren, van den vroegsten Christentijd tot aan het einde der achttiende eeuw, dat in een groot aantal deelen in het licht gegeven werd; aan profane onderwerpen had hij, voorzoover mij gebleken is, zijne werkkracht nog niet besteed. Waarschijnlijk heeft het historisch onderzoek, dat de schrijver noodig had voor het laatste gedeelte van zijne martelaren-geschiedenis, hem de grondgedachte ingegeven van het thans uitgegeven werk over de Régence. Die grondgedachte is deze, dat de Fransche omwenteling, aanvankelijk zoo gematigd en bezadigd, daarna zoo teugelloos, sedert zeer langen tijd was voorbereid, doordat in den geest van het volk in zijne verschillende lagen de gedachte ontwaakt en allengs verbreid was van een staatkundigen toestand en van maatschappelijke instellingen van anderen aard dan de bestaande. Reeds in den tijd van de onbetwiste almacht van het koninklijk gezag tijdens Lodewijk XIV nu en dan in bescheiden vorm uitgesproken, werd die gedachte eerst gewekt na 's Konings dood, en al duurde het nog zeer lang eer de aanhankelijkheid aan de monarchie verflauwde en de democratie in de gemoederen doordrong, in het tijdperk van den Regent was de monarchie geschokt, zoozeer dat men dat tijdperk moet beschouwen als het voorspel van de revolutie — reden genoeg om het tot het onderwerp van eene nauwgezette studie te maken. Nieuw is die meening niet, al gaat de gangbare beschouwing over de oorzaken der revolutie gewoonlijk niet verder terug dan tot het midden-tijdperk der achttiende eeuw en wordt de verandering in de opvattingen van het Fransche volk veelal alleen op rekening gesteld van Rousseau en Voltaire, waarbij somtijds nog Montesquieu medetelt. Maar zeker is, dat met het oog op de groote omwenteling nooit eene bijzondere studie van de Régence is gemaakt, en dat evenmin, ook zonder zulk een oogpunt, de Fransche geschiedschrijvers dat tijdperk tot het onderwerp van een uitgebreid en nauwgezet onderzoek hebben gemaakt, althans in den tijd, waarin het critisch onderzoek der laatste vijftig jaren voor de zeventiende en achttiende eeuw zulke belangrijke geschriften heeft doen ontstaan. Monographieën zijn er geschreven, een veelzijdig, volledig boek over den tijd van het regentschap is sinds het werk van Lemontey niet in het licht verschenen, en dat werk is reeds een eeuw oud.

Er behoort zeker een buitengewone werkkracht toe om een zoo buitengemeen groot materiaal te bestudeeren als de schrijver voor zijn doel gebruikt heeft. Van de geschriften van Boisguilbert, Vauban en — niet te vergeten — Saint-Simon af, en daarbij de talrijke rapporten van de intendanten, die hij met zorg en critiek heeft verwerkt, om een klaar beeld te geven van de toestanden en de allengs zich openbarende meeningen vóór den dood van Lodewijk XIV, heeft Dom Leclercq alle schrijvers, als Duclos en Marmontel, alle mémoires, als die van Villars, Noailles, Torcy, Cellamare, de dagboeken van Dangeau, Barbier, Marais, Dorsanne, alle correspondentiën, als die van Madame (Liselotte), Dubois en de talrijke brieven in de archieven en de departementen van Buitenlandsche Zaken en Oorlog, met ijver en zorg onderzocht en verwerkt, ook de Engelsche, getuige de voortdurende aanhaling van bewijsplaatsen, die hij alleen om de al te groote drukkosten niet woordelijk in zijne aanteekeningen heeft opgenomen.

Zoo is dit uitvoerige werk over de Régence ontstaan, op breeden grondslag ontworpen en breed uitgevoerd, misschien wel wat al te breed: van enkele hoofdstukken, zooals reeds van de eerste, over het testament en vooral over den dood van Lodewijk XIV, zou men kunnen betwijfelen of eene zoo uitvoerige behandeling verkieselijk was, maar daar staat tegenover dat de uiteenzetting der buitenlandsche staatkunde; de behandeling der moeilijke financieele vraagstukken en maatregelen, zooals de Chambre de justice en het systeem van John Law, door de zorgvuldigheid der bewerking bijzonder verdienstelijk moeten genoemd worden, en zoo ook die van de rol van het parlement.

Dat de schrijver daarbij zijn eigen gevestigd oordeel heeft blijkt ten duidelijkste: zijne beoordeeling van Madame, van Dubois, Alberoni, den Regent zelf, al noemt hij hem ten slotte „un serviteur vigilant, perspicace et fidèle de la France" (III, slot) niet zelden in onzachte bewoordingen zeer beslist uitgesproken, bewijst voldingend dat zijne meeningen zelfstandig gevormd zijn. Het maant evenwel tevens tot omzichtigheid: sterk uitgesproken oordeelvellingen stroken niet met de zorgvuldige en weldoordachte waardeering van de gegevens, die den geschiedvorscher ten dienste staan en hem slechts na angstvallig wikken en wegen tot een koelzinnig gevormd oordeel mogen leiden.

De schrijver heeft natuurlijkerwijze niet nagelaten afzonderlijke hoofdstukken te wijden aan den indruk, dien de staatkundige maatregelen der regeering maakten op het publiek, en aan de zich steeds duidelijker uitsprekende openbare meening. Zulke hoofdstukken zijn bijv. die over de „Opinions religieuses" en over de „Dérivatifs de l'opinion"; in het laatstgenoemde zegt hij te gelooven dat „er zijn, die meenen dat geschiedenis schrijven het aanvoeren van argumenten is voor de meening, die men (zelf) aanhangt", en hij vraagt met eenigen wrevel of men dan „al de nietige besluiten der regeering tegen eene epidemie of de strafbepalingen (de doodstraf) tegen den uitvoer van Indische stoffen moet opteekenen om voor de monarchie te pleiten" (dl. III, 323). Inderdaad blijkt uit zijn zoo ruim gedocumenteerd boek niet, dat hij met een vooraf opgevatte meening en met het doel die ingang te doen vinden en met bewijzen te staven, geschreven heeft, schoon het plicht is voor oogen te houden, dat voor eene goed gegronde beoordeeling van zulk een uitvoerig werk eene kennis van het tijdperk en eene belezenheid zou vereischt zijn, welke die van den schrijver evenaarden. Maar het geheele boek getuigt van de ernstige bedoeling van den schrijver om het tijdperk, dat hij wilde beschrijven, volledig te leeren kennen en de maatschappij in dat tijdvak van alle zijden, met gebruikmaking van alle beschikbare hulpbronnen, te beschouwen en daarvan een getrouw beeld te ontwerpen.

Daarom zal zijn werk waarschijnlijk van blijvende waarde zijn en voor de regeeringsjaren van den Regent zijn rang innemen onder de standaardwerken van de geschiedenis der zeventiende en achttiende eeuw.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

Apologie ofte verantwoordinghe van den Prince van Orangien. Met voorrede van **Albert Verwey.** Santpoort, C. A. Mees; Antwerpen, de Sikkel. MCMXXIII. (Pr. *f* 3.90).

Het is een aangenaam verschijnsel, dat in dezen tijd een nieuwe uitgave van 's Prinsen belangrijk antwoord

op Philips' banvloek kon gewaagd worden; de energieke uitgever verdient daarvoor allen lof, ook voor de typografische uitvoering van het „vermetele" plan, uitgaand van een door Verwey terecht geprezen „moedige meening". Het plan hing werkelijk al lang in de lucht, want ook van andere zijde weet ik, dat een uitgave — ditmaal een monumentale — in beraad wordt gehouden.

Een andere vraag is, of de uitvoering, van wetenschappelijk oogpunt bezien, lof verdient. En daarop kan ik niet zonder meer bevestigend antwoorden.

De heer Verwey spreekt in zijn kort „voorwoord" (germ. voor „voorrede") van een „nauwkeurige herdruk" Dat nu is deze druk volstrekt niet. Het blijkt niet, welke druk van 1581 gevolgd is: die van het pamflet Meulman n° 500 of die van Knuttel, n° 557 — den nadruk n° 558 mag ik wel onvermeld laten. Ik mag wel aannemen, op onderhandsche verzekering van den geachten uitgever, dat de eerste, dien hij voor den oudsten houdt, gevolgd is. Welnu, de herdruk is allerminst „nauwkeurig" te noemen. Al zijn de afwijkingen niet van overwegend belang, op iedere bladzijde komen afwijkingen in spelling voor, soms zelfs in woordvorm; *gh* voor *g* en omgekeerd, *z* voor *s* en omgekeerd, *ck* voor *k*, *naar* voor *nae*, interpunctie enz. Ik geef natuurlijk toe, dat drukfouten, mits niet te groot in aantal, altijd mogelijk zijn. Maar hier is meer dan in dit opzicht slordig gezondigd. Vermoedelijk heeft de uitgever, zooals niet alleen leeken dikwijls doen, verzuimd den *druk* nog eens te vergelijken met het *origineel*, niet maar bloot met zijn *afschrift*: dat is gewoonlijk de oorzaak van vele onnauwkeurigheden.

Een ander bezwaar tegen het „voorwoord" heb ik nog. De heer Verwey roemt terecht den stijl van de Villiers, aan wien thans wel niemand meer het vaderschap der Fransche Apologie ontzeggen zal, denk ik; der Fransche Apologie, want de Villiers schreef de oorspronkelijke Apologie ongetwijfeld in het Fransch en niet in het Nederlandsch, welke *vertaling*, zooals ik elders aantoonde, *niet* op naam van de Villiers gesteld kan worden. Een dithyrambe aan het adres van de Villiers ter zake van deze vertaling is dus in deze voorrede bij den herdruk .... een leelijke flater.

Ook tegen de uiting van den heer V., dat „de strijd tusschen Spanje en de Nederlanden kan beschreven worden als de strijd tusschen Filips de Tweede en Willem van Oranje", moet ik verzet aanteekenen. Ja, „kan", maar dan is het toch zeker verkeerd!

Nog een opmerking. Aan het slot staat: „Je Maintiendrai". Mag ik den uitgever erop wijzen, dat 's Prinsen wapenspreuk, die ook in zijn voorbeeld aan het slot is aangebracht, is: „Je Maintiendrai *Nassau*"? Zijn voorgangers uit het Huis van Châlon hadden als zoodanig: „Je Maintiendrai *Châlon*". Ik kan wel toegeven, dat de Prins ook wel eens gezegd heeft: „Je Maintiendrai" en dat met name Willem III en de koningen der 19de eeuw deze laatste wapenspreuk hebben gebruikt, maar onder de drukken van 1581 staat zij, zooals ik boven aangaf, en *niet* zooals hier is afgedrukt. Dat is dus ook een willekeurige verandering en de verandering is niet zonder beteekenis, want de Apologie is een persoonlijke verdediging, niet alleen van den Prins zelven maar ook van zijn geslacht tegen de aanvallen en schimpscheuten van den ellendigen Ban: de Nassausche wapenspreuk paste hier dus, en deze alleen.

Moraal: Het is altijd bedenkelijk in zulke zaken niet met deskundigen te rade te gaan.

Leiden. P. J. Blok.

A. de Buck, De Egyptische voorstellingen betreffende den oerheuvel. Leiden, IJdo. 1922. (Leidsche diss.).

De geschiedenis der vergelijkende godsdienstgeschiedenis, door Tiele begonnen en door Kristensen tot op heden met zoo groote geleerdheid en bekwaamheid voortgezet, heeft in den schrijver van bovengenoemd proefschrift een degelijk en knap beoefenaar gevonden. Door het geheele werk heen toont hij zich een trouwen leerling van de Leidsche school die, niet alleen in het officieele voorwoord, maar inderdaad een dankbaar gebruik maakt van de wetenschappelijke methode, door zijn leermeester Kristensen gevolgd. Vooral als Egyptoloog heeft hij daardoor veel voor, omdat, zooals hij zelf schrijft, (blz. 8) eerst door de kennis van gedachten en voorstellingen bij andere volkeren, de Egyptische texten dikwijls begrijpelijk worden; „fragmentarisch en zwijgzaam, als deze vaak zijn, zouden zij op zich zelve in vele gevallen duister gebleven zijn: daar moest eerst de kennis van verwante voorstellingen het oog scherpen".

Uitgaande van de studies van Roscher en Wensinck over de omphalosvoorstellingen bij de verschillende volkeren der oudheid, heeft de schrijver zich tot doel gesteld na te gaan of en in hoeverre deze voorstellingen ook in de oud-Egyptische litteratuur aanwezig zijn. Van volledigheid kan natuurlijk geen sprake zijn wegens onbereikbaarheid van een groot deel van het materiaal. Hetgeen niet wegneemt, dat de schrijver een groote kennis toont, zoowel van de gepubliceerde teksten als ook van verschillende nog niet gepubliceerde teksten, wier publicatie wij met verlangen tegemoet zien.

In een negental hoofdstukken verdeelt hij zijn stof en schenkt ons daarin een zeer waardevolle bijdrage voor de kennis van het godsdienstig denken en leven in het oude Egypte. De naam „navel der aarde" schijnt in Egypte niet voor te komen doch de schrijver heeft zooveel voorstellingen ontdekt, die zakelijke overeenkomst vertoonen met de voorstellingen, die andere (en vooral de Semietische) volken met den omphalos verbinden, dat er, volgens hem, geen twijfel mogelijk is aan de identiteit der ideeën. Onder deze voorstellingen rekent hij dan vooral de voorstelling van den oerheuvel, die in de Egyptische teksten herhaaldelijk wordt genoemd. Na dezen oerheuvel besproken te hebben (Hs II) onderzoekt hij wat tot het ontstaan dezer voorstelling aanleiding kan hebben gegeven (Hs. III) en bespreekt daarna de oerheuvels in Heliopolis (IV), Hermopolis (V) en Thebe (VI), geeft dan nog enkele varianten van den oerheuvel (VII) om te eindigen met de relaties te behandelen tusschen oerheuvel en heiligdom (VIII) en oerheuvel en troonsbestijging (IX). De Egyptische teksten wijzen er n.l. op, dat heiligdom en oerheuvel worden geïdentificeerd. En met het heiligdom hangen koningschap en troonsbestijging ten nauwste samen. De oerheuvel wordt als troonzetel van den zonnegod beschouwd.

Dat de methode der vergelijkende godsdienstgeschiedenis, naast haar voortreffelijke eigenschappen, toch ook haar bezwaren heeft, daarvan levert m.i. ook deze dissertatie het bewijs. Te spoedig wordt wel eens geconcludeerd tot identiteit van voorstellingen en begrippen.

Het aanwezig zijn van enkele eigenschappen mag nog niet leiden tot gelijkstelling van dikwijls in hoofdgedachte zeer uiteenloopende voorstellingen. De voorstellingen van navel en heuvel met elkander te identificeeren omdat zij beiden voorgesteld worden zich boven de oppervlakte te verheffen en gedacht worden als het middelpunt der aarde en verbinding tusschen hemel en aarde, lijkt mij gewaagd. Ik voor mij acht de waarde van deze dissertatie dan ook niet zoo zeer gelegen in het feit dat zij een bijdrage zou leveren tot meerdere kennis van de omphalosgedachte bij de volkeren der oudheid, speciaal in Egypte, als wel hierin, dat zij de groote beteekenis van de gedachte van den oerheuvel in de kosmogonie en in de opvattingen over heiligdom en troon in den oud-Egyptischen godsdienst duidelijk en goed gedocumenteerd doet zien.

Amersfoort. R. Miedema.

Die antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt von **F. Poland, E. Reisinger, R. Wagner,** mit 118 Abbildungen im Text, 6 ein- und mehrfarbigen Tafeln und 2 Plänen. Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 10.—).

Dat de twee stevige deelen: *Hellenische Kultur* en *Hellenistisch-Römische Kultur* moesten worden samengevat in een boek van matigen omvang, kan men slechts betreuren, met een lichte afgunst op Italië, dat althans het eerste werk volledig in eigen taal bezit. Een noodzakelijk gevolg van deze beperking is, dat de verdeeling in Grieken en Romeinen nu is ingevoerd in de afzonderlijke hoofdstukken of in de onderafdeelingen; dat veroorzaakt soms onrust bij het lezen. Toch geeft deze nieuwe uitgave goed werk: beknopt en degelijk vindt men geestelijke en stoffelijke cultuur behandeld; eenige mooie nieuwe platen moeten troosten voor de vele oude bekende, die men mist; het boek is goed verzorgd. Met wat goeden wil kan men zich slechts verheugen over de bescheidenheid van den index, die zijn plaats heeft afgestaan aan nog eenige bladzijden van gedegen wetenschap.

De stof is geheel anders gerangschikt: geen inleiding over het land en zijn bewoners, niet het Staatswezen vooraan, maar als eerste en langste hoofdstuk: I *Die Literatur.* Twee korte hoofdstukken: II *Die Philosophie und Wissenschaft,* III *Die Religion.* Een lang hoofdstuk: IV *Die Kunst* door E. Reisinger, die den overleden F. Baumgarten vervangen heeft. V *Das Privatleben,* VI *Das Heerwesen,* VII *Das Staatsrecht.* Principieele veranderingen zijn dus vooral in IV te verwachten, waar bijv. de Nike van Samothrace in laat-Hellenistischen tijd wordt geplaatst.

Veel zinnen uit de vroegere uitgave zijn in deze nieuwe indeeling onveranderd overgenomen: geen wonder dus, dat af en toe scherpe kanten het gebruik van de schaar verraden. Vaak leidt het tot een al te koele mededeeling van feiten, ontdaan van de omkleeding met eenige verwarmende woorden, die vooral in een populair werk gewenscht zijn om de strekking der feiten voor den lezer te verduidelijken.

Dat het boek veel gebruikt moge worden, is te wenschen om zijn onmiskenbare waarde en ook omdat dan misschien een volgende uitgave in ouden stijl zal verschijnen.

Utrecht. G. van Hoorn.

E. Dupréel, La légende Socratique et les sources de Platon. Bruxelles, Rob. Stand. 1922. (Pr. fr. 30).

Dit boek heeft, zooals de titel aanwijst, twee bedoelingen. De eene is, aan te toonen, dat Socrates, zóó als de philosophische literatuur hem teekent, zuiver verdichting is: de stellingen, die Plato hem in den mond legt, heeft hij niet verkondigd; hij is niet het middelpunt geweest van een leerbegeerigen kring, zijn martelaarsdood is fictie. Wij behoeven hierbij niet warm te loopen. Want de zaak staat hier anders dan bij de uitstooting van Homerus als dichter. Hem hebben we lief en eeren we om hetgeen we, direct en persoonlijk, in zijn gedichten van hem ontvangen; Socrates kennen we slechts uit de tweede hand, en als we hem eeren, eeren we den Platonischen Socrates, den Socrates van Apologie en Symposion. Dien kan — als figuur — blijven eeren ook hij, die Dupréel's stellingen geheel onderschrift, even goed als de Hectorfiguur uit de Ilias. Het boek kan, op dit punt, dus in alle kalmte en zakelijkheid worden bekeken.

Ware het boek eenige tientallen jaren vroeger verschenen, in een tijd, toen men veel meer geneigd was, den Socrates uit de literatuur, hetzij den Xenophontischen of den Platonischen, als historisch te nemen, dan zou het misschien époque hebben gemaakt. Misschien zou dan Dupréel's extremistisch standpunt, na ontdaan te zijn van zijn overdrijving, ertoe meegewerkt hebben om het hedendaagsche standpunt in te leiden, dat ik in de inleiding tot mijne Meno-uitgave [1916] aldus trachtte weer te geven (p. 5): „aan eene min of meer nauwkeurige weergave van Socrates' historisch gesproken woord behoeft men in de dialogen van Plato niet te denken: het zijn Plato's eigen denkbeelden, die hij Socrates in den mond legt . . . Men kan dus eene vergelijking trekken met de tragedie, waar ook de dichter zijn helden somtijds zijn eigen denkbeelden laat verkondigen . . ." Maar deze zienswijze is er nu eenmaal al, spontaan geboren, en de traditie waartegen Dupréel kampt, is dus eene verouderde traditie.

Anders staat het met wat ons door de Socratici wordt voortgezet als de feiten van Socrates' leven: het door Chaerephon gehaalde orakel, Socrates' optreden bij Delium en Potidaea, zijn optreden tegen de democratie in 406 en tegen de dertig in 403. Hier is verschil tusschen de moderne opvatting en Dupréel's standpunt. Wij voelen deze feiten wel als waarheid met verdichting vermengd, maar hij ontkent rechtstreeks hun aannemelijkheid, niet zonder scherpzinnigheid. Ten slotte loochent hij ook Socrates' aanklacht en dood, die gefingeerd zouden zijn naar het voorbeeld van de aanklacht en veroordeeling van andere groote figuren. Wijzen op de innerlijke onwaarschijnlijkheid van zijn aanklacht en dood doet hij niet en evenmin tracht hij te verklaren, hoe tegenstanders van de Socratici, als Polycrates, die Socrates wel niet in een aureool zullen hebben willen zien, aan de fictie van Socrates' martelaarsdood wilden meedoen.

Aangaande de vraag, hoe nu de Socrates-figuur is ontstaan, lezen we eerst (p. 72): „n'est-ce pas la figure de Socrate qui est née de la dialectique, non la dialectique de Socrate ?" Deze geboorte eischt nog meerdere klaarheid, en in het vervolg teekent Dupréel de Socrates-figuur als ontstaan uit de comedie. Om dat te bewijzen wijst hij op trekken, die de Aristophanische en Platonische Socrates gemeen hebben. Een bewijs is dat natuurlijk geenszins, want veel gemakkelijker wordt die gelijkenis verklaard op de traditioneele en voor de hand liggende manier,

dat Aristophanes (ofschoon caricatuur teekenend) en Plato (ofschoon verdichtend) beiden den levenden Socrates op het oog hebben. Meer inslaand is de verwijzing naar den dronken Alcibiades (Symposion) en den leelijken kop van Socrates. Maar, al is dit aardig gevonden, krijgen wij zoo eene waarschijnlijkheid? Plato legt de leiding van zijne dialogen in de hand van eene min of meer gefingeerde figuur, die hij blijkens Apologie en Symposion wil idealiseeren („Son héros" noemt D. hem, p. 72) en ontleent die figuur aan.... de caricatuur? (terwijl een caricatuur toch alleen leven en beteekenis heeft voor hem, die het origineel kent). Een beeldhouwer, die liever een, expresselijk verwrongen, karikatuur tot voorbeeld neemt dan óf een levend model óf zijn fantasie? Een wonderlijk kunstenaar! Maar dan nog: *lijkt* de Socrates der Nubes op den Platonischen Socrates? de *μετεωροσοφιστής*, die het heeft over rhythmen en orthoëpie (Nub. 639—692) op den *προτρεπτικός*? Dit heeft niemand, voorzoover mij bekend, nog beweerd. En hoe krijgt men dan eene aannemelijke verklaring van de Apologie? Plato begint daar met zijn Socrates te laten zeggen: „de caricatuur heeft heel iets anders van mij gemaakt dan ik ben," en gaat dan zijn Socrates teekenen... naar de caricatuur? „Polycrate lui aussi s'est inspiré" (c. à d. d'Aristophane). Zeker, dat is juist, en dat ligt ook voor de hand, en tegen diens pamflet komt Plato met zijn Apologie op, met ons een *anderen* Socrates te teekenen dan de comedie en Polycrates.

En nu de comici zelf; hoe komen zij aan hun Socrates? Toch niet omdat de naam Socrates zich leent om een waan-wijze te bespotten, zooals de naam Lamachos geknipt was voor het type van een vechtgeneraal. Dus er zal toch een (waan?)-wijze Socrates bestaan moeten hebben, die blijkens de caricatuur een bekende stadsfiguur was en die in 405 blijkens Ranae 1481—1495 nog leefde of toen althans nog niet lang dood was en dien Plato dus gekend moet hebben. Maar waarom putte Plato dan liever uit de comici dan dat hij zich liet inspireeren door den levende? Wij komen, met Dupréel's hypothese, wel in een warnet van onverklaarbaarheden.

Als Socrates tuimelt, sleept hij meestal Plato mee in zijn val. Dat dit bij Dupréel het geval is, bewijst reeds het tweede gedeelte van den titel: les sources de Platon. Plato is dus geschiedschrijver, literair-philosofisch geschiedschrijver, die — niet *voortbouwt* op de geschriften van anderen, maar — ze *refereert* en wel zonder er zelf eene meening op na te houden, blijkens loci Platonici, die elkaar tegenspreken. Oorzaak van deze tegenspraak is niet een ontwikkeling van Plato's philosofie (die hij niet had), maar een naschrijven van verschillende bronnen (p. 86 „pour nous les disparates du Phèdre et du Phédon s'expliquent autrement: ni l'un ni l'autre de ces dialogues ne nous donne.... le résultat des spéculations originales de Platon: dans ces deux écrits Platon puise à des sources différentes; il s'inspire d'Hippias l'encyclopédiste dans le Phèdre, de quelque autre penseur dans le Phédon.). Ook voor een en denzelfden dialoog putte hij soms uit tegenstrijdige bronnen, b. v. in den Meno: Socrates' woorden tegen de slotscène van dezen dialoog (96 D). „Gorgias blijkt jou (Meno) slecht te hebben opgeleid en Prodikos mij", zijn Dupréel (p. 133) een bewijs dat niet alleen Meno's standpunt van Gorgias' stamt (wat algemeen aangenomen wordt), maar ook Socrates' standpunt van Prodikos. De Meno is dus een literaire bewerking van een polemiek tusschen Gorgias en Prodikos. — Ik citeer nog hetgeen bij Dupréel onmiddellijk volgt: Le Ménon nous montre en même temps que le Socrate platonicien ne s'en est pas immuablement tenu à la doctrine de la vertu-science, qui serait, d'après la tradition, la thèse socratique fondamentale. Il la condamne ici formellement." De waarheid is, dat Plato zijn stelling van de leerbaarheid der deugd volkomen handhaaft, maar erkent (Meno 96—100) dat sommigen de deugd door goddelijke gave bezitten; zulke menschen staan tegenover hem, die de deugd door weten bezit als rondwarende schimmen tegenover een helderziende (Meno 100 A). — Met de rangschikking van de dialogen naar tijdsorde is men op Dupréel's standpunt natuurlijk geheel in de ruimte, want „rien n'y révèle le progrès d'une pensée cherchant sincèrement la vérité par des propres ressources (p. 137)". Het is dus voor hem niets opvallend, als — bij zijn rangschikking der dialogen — Plato in een derden dialoog het standpunt van den eersten verdedigt na in den tweeden het tegenovergestelde te hebben verkondigd.

Om te bepalen, uit wie Plato put, heeft Dupréel eerst onderzocht het sophistisch geschriftje, bekend onder den naam *δισσοὶ λόγοι*. Dit is niet iets nieuws, want Gomperz had het al aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen; en Pohlenz zegt, na het met den Hippias Minor te hebben vergeleken (Aus Platos Werdezeit [1913] p. 77): „Auf jeden Fall aber dürfen wir sagen, dasz Plato im kleinen Hippias *an ein Problem anknüpft*, das auch im Kreise des Hippias behandelt wurde". Is het dan de wetenschap vooruitbrengen, als Dupréel, met hetzelfde materiaal werkend als Pohlenz, constateert „qu'il nous suffise de retrouver dans le Petit Hippias comme ailleurs, l'inspiration directe des sophistes, de constater une fois de plus que c'est de la pure substance sophistique que toute la dialectique socratique est constituée"? Hoe D. ook uit Plato zelf de bewijzen haalt, dat de sophisten zijn bronnen zijn, hebben wij uit zijn behandeling van Meno 96 D gezien.

Dupréel heeft zich bepaald tot de dialogen vóór de Politeia. Dit is begrijpelijk, daar hij zich, in verband met zijne stellingen over Socrates, wilde bepalen tot de zoogenaamd Socratische dialogen. Waar evenwel die stellingen met zich mee hebben gesleept zulke stoute beweringen aangaande Plato's gemis van zelfstandig denken, had Dupréel moeten aantoonen, dat Plato ook in zijn ideeënleer van Phaedo en Politeia en in zijn kennistheorie van Parmenides en Sophistes van anderen afschreef, op straffe van te kort te schieten.

Dupréel prijst de sophisten met warmte. Ook dit zou eenige tientallen jaren geleden de aandacht hebben getrokken, toen zij nog, op Plato's voorgaan, verguisd plachten te worden. Dat dit nu uit is, weet Dupréel; maar hij wil meer (p. 428): „les réhabiliter tout à fait, c'est montrer que les mérites scientifiques et moraux attribués à Socrate il ne faut les reconnaitre qu'à eux seuls." Dit alternatief „òf Socrates òf de sofisten" is onjuist gesteld, want wat Plato Socrates in den mond legt, zegt, gelijk wij vóór Dupréel wisten, Plato. Wat Dupréel dus aan de sofisten toegekend wil zien, gaat niet ten koste van Socrates maar van Plato. Maar waartoe die dweepzucht, om Plato niet een plaats, zij het ook een bescheiden plaats als zelfstandig denker te gunnen naast het heroën-quartet der drie bekende sofis-

ten en Gorgias? Ik kan dat, nuchter blijvende — nuchter ten opzichte van de sofisten, zooals Dupréel het is ten opzichte van de Socrates-figuur — niet inzien, omdat hij eensdeels belangrijke Platonische dialogen buiten bespreking laat, en, voor de andere, meer πείθει dan διδάσκει Meer dan in wetenschappelijke kringen zal zijn boek dus vermoedelijk indruk maken in breedere kringen, zoowel omdat zijn overreding suggestief is en hij de kunst van schrijven verstaat, als omdat hij strijdt tegen opvattingen, die de breedere kringen nog als gangbaar beschouwen.

Dordrecht. H. D. Verdam.

C. M. Kaufmann, Handbuch der Christlichen Archäologie. 3e Aufl. Paderborn, Schöningh. 1922.

Naast het „Handbuch der alt-christlichen Epigrafik" van denzelfden schrijver in het jaar 1917 beschreven, bezitten wij thans de derde editie van Kaufmanns handboek van de christelijke archeologie. En wel eene vergroote en verbeterde editie. Waarlijk men moet wel respect hebben voor dezen geleerde, die ondanks materieele en moreele aanvechtingen kans heeft gezien dit aan inhoud zoo rijke boek weer opnieuw uit te geven.

Wanneer men bedenkt welk een ernstige crisis de Duitsche wetenschap en geleerden in den tegenwoordigen tijd doormaken en vooral deze auteur heeft doorgemaakt, dan stijgt onze eerbied voor de energie en moed van zulke mannen verscheidene graden. Krank naar het lichaam, gedrukt door groote materieele zorgen, beroofd van zijn naaste familieleden, innerlijk geschokt door ernstige nooden der ziel, is Kaufmann door zijne vrienden van algeheelen ondergang gered en heeft hij zijn levenstaak verder hervat. Deze overweging doet ongetwijfeld de waarde van zijn werk stijgen in onze achting. In vijf hoofdafdeelingen geeft de schrijver eene enorme massa stof, welke hij systematisch verwerkt en met 700 afbeeldingen illustreert. Eerst de inleiding van het wezen, geschiedenis en de bronnen der oud-christelijke archeologie. Daarna de architectuur, waarbij vooral op de oude basilieken en de katakomben wordt gelet; vervolgens de schilderingen en de symboliek, waarbij uitvoerig de mozaïken ter sprake komen en een hoofdstuk aan de miniaturen der handschriften wordt gewijd. De vierde en vijfde hoofdafdeeling zijn gewijd aan de beeldhouwkunst, aan de kleinkunst en het handwerk, in welke laatste afdeeling de numismatiek en de voortbrengselen der oud-christelijke textielindustrie zijn ondergebracht.

Kaufmann's werk is hierom zoo belangrijk, omdat het zich niet bepaalt tot een enkel gebied, zooals de meeste geschriften over oud-christelijke monumenten, die veelal monografieën zijn, of slechts tot de Westersche christenheid beperkt blijft, doch in zeer rijke mate het Oosten beschrijft: Aegypte, Syrië, Klein-Azië, Macedonië, Armenië, ja, geheel in de lijn van den schrijver, heeft het Oosten min of meer den voorrang. Geheel zonder bedenking is deze methode niet. De vraag mag gesteld worden of niet Oosten en Westen zoo verschillend zijn, dat het niet aangaat op gelijken voet dooreengemengd de Oostersche en Westersche kunstmonumenten te behandelen. Vooral geldt dit voor de 4e, 5e en latere eeuwen. Niet voor niets is het Romeinsche rijk in twee deelen uiteen gevallen, niet voor niets is het Grieksche schisma gekomen. De verschillen zijn ingrijpender, dan een enkele formule of kerkelijke discipline kon doen vermoeden. Oostersch christendom is in de 2e en 3e eeuw zelfs al geheel anders genuanceerd dan Westersch christendom. Dat Kaufmann daarmee niet voldoende rekening heeft gehouden en teveel op de overeenkomst en te weinig op de verschillen heeft gelet is van het standpunt der katholiciteit begrijpelijk, maar doet den vorscher wien de oogen zijn opengegaan voor die verschillen toch afbreuk aan de waarde van zijn werk. De moeilijkheid wordt nog vermeerderd doordat Rome, van hetwelk bijna alle vorschers uitgaan in de eerste eeuwen der christelijke jaartelling zeer beslist Oostersch-Grieksch is georienteerd, meer dan Westersch-Latijnsch. Het zuivere Westersch-Latijnsche christendom treedt op in Noord-Afrika, het land van Tertullianus, Cyprianus en Augustinus, in Spanje en ten deele ook in Gallië. Doch ook over Afrika is een stroom van Byzantijnsche cultuur heengegaan in de 6e en volgende eeuwen, zoodat ook daar aanleiding tot vertroebeling bestaat. Uit het werk van Kaufmann ontvangt men den indruk, dat hij voor alles met de Oostersch-Grieksche monumenten te rade is gegaan en dat hij te weinig rekening heeft gehouden met de Westersch-Latijnsche. Vandaar ook zijn uitspraak op S. 105: Spanien, ungenügend erforscht. Ook Frankrijk komt er te mager af, in vergelijking tot andere landen. Overigens is de schrijver wijd georienteerd naar vele zijden. Leest men de geschiedenis na van hetgeen in diverse landen is tot stand gebracht, dan treft het, dat ook verschilllende Protestantsche werken en vorschers genoemd worden vooral in Engeland en Duitschland. Dat Kaufmann als katholiek vooral katholieke schrijvers opsomt en wat eenzijdig naar de katholieke wetenschap georienteerd blijkt te zijn is begrijpelijk — ofschoon niet geheel te verdedigen. Dat de Valkenburgsche katakombenstichting en de heer van Dipen, derzelver stichter genoemd worden, kan ons slechts verheugen, maar dat van Roomsch-katholieke zijde letterlijk ieder tijdschriftartikel wordt vermeld, ja zelfs historische romans als kardinaal Wisemans Fabiola, en dat daarnevens vooraanstaande Protestantsche geleerden slechts terloops vermelding vinden, moet worden betreurd.

Doch daarmede zijn mijne voornaamste bezwaren tegen Kaufmann's boek genoemd en gaarne wil ik allen lof brengen aan deze rijke, bijna alles omvattende studie over de christelijke archeologie. Voor de uitvoering van het werk heb ik over 't algemeen lof. De afbeeldingen zijn goed, en wèl gekozen, de voetnoten niet overladen, zooals weleens in Duitsche werken het geval blijkt te zijn. Doch met nadruk moeten de vele slordigheden en afkortingen in de noten worden afgekeurd. Dit maakt een slordigen, onwetenschappelijken indruk, en dat is jammer van een zoo aanbevelenswaardig boek. Voor een tweetal dingen vooral mogen wij Kaufmann dankbaar zijn: voor zijne getrouwe opsomming der vondsten van oud-christelijke monumenten over de verschillende landen verdeeld, al is hier dan ook het Westen zeer onvolledig, en voor zijn uitvoerig, degelijk bewerkt register. Deze beiden maken het boek beter bruikbaar.

Zalt-Bommel. E. L. Smit.

A. A. van Schelven, Kerkeraads-Protocollen der Nederduitsche Vluchtelingen-kerk te Londen, 1560—1563. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Derde Serie, No 43). Amsterdam, Joh. Müller. 1921. (Pr. *f* 10.—).

Deze kerkeraadsprotocollen zijn de twee oudste thans nog aanwezige notulenboeken van de Hollandsche gemeente te Londen, die zulk een belangrijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van het Gereformeerd Protestantisme der 16de en 17de eeuw, want immers de te Londen vervaardigde belijdenisschriften, Utenhove's psalmberijming, en sommige kerkelijke formulieren zijn aanvankelijk ook in de Nederlanden gebruikt. Terecht kon Festus Hommius haar reeds in 1620 noemen „de Moeder ende Stichtersche van alle de Gereformeerde Gemeinten in Neerlant". Calvijn en Bullinger hebben met de Londensche gemeente in betrekking gestaan, Joannes à Lasco, Micronius en Utenhove hebben er gearbeid, en geleerden als Dr. A. Kuyper, Dr. J. J. van Toorenenbergen, Dr. F. Pijper, Dr. J. H. Gerretsen, Dr. M. Woudstra, Dr. A. A. van Schelven, en niet te vergeten W. J. C. Moens en J. H. Hessels, hebben ons hare archieven geopend en hare geschiedenis beschreven. De allereerste notulen waren echter nog niet in het licht gegeven; zij loopen van 1560—1563 en zijn van de hand van de Londensche predikanten Petrus Delenus en Nicolaus Carineus. Door deze publicatie nu krijgen wij een beteren kijk inzonderheid ook op de denkbeelden van Adriaen van Haemstede, den bekenden schrijver van het „Martelarenboek", en leeren wij zijne houding tegenover het Anabaptisme beter kennen, benevens het optreden van den kerkeraad tegen dezen van Anabaptisterije beschuldigden man. Wij worden voorts in kennis gesteld met de handelingen van den kerkeraad tegen den eveneens van ketterij aangeklaagden Haagschen medicus Justus Velsius, die in Maart 1563 te Londen vertoefde, over wien onze Christiaan Sepp zulke uitvoerige en belangrijke mededeelingen deed in zijne „Kerkhistorische Studiën". Ook over het leven van Acontius, dien Dr. Karl Müller onlangs zeer naar voren heeft gebracht, over Saravia en anderen, krijgen wij nadere gegevens. Doch behalve dit alles, dat op personen betrekking heeft, zijn er in deze protocollen ook velerlei zaken, die onze kennis van instellingen en gebruiken (bijv. de profetie, het vasten, de censuur, doop en avondmaal) nog belangrijk aanvullen: daartoe dienen ook de twee bijlagen, waarin wij opgaven vinden van huwelijken, doop- en sterfgevallen over de jaren 1559, 1560, 1561 en 1563—1567. Deze bronnenpublicatie is derhalve een middel om de emigratie van de 16de en 17de eeuw nauwkeuriger te leeren kennen, de beteekenis der Londensche gemeente voor het kerkelijk en staatkundig leven beter nog dan vroeger te waardeeren, en mag alzoo uit nationaal, sociaal, kerkhistorisch en kultuurhistorisch oogpunt als een aanwinst worden geboekt.

Leiden (*Oegstgeest*). A. Eekhof.

E. Hoffmann-Krayer, Volkskundliche Bibliographie für das Jahr 1919. Berlin u. Leipzig, Verein. Wiss. Verl., W. de Gruyter & Cie. 1922. (Pr. *f* 1.50).

Het nieuwe deel van dit nuttige en handige werk verschilt in omvang en naar inrichting weinig van het vorige (aangekondigd *Museum* XXIX no. 2, Nov. 1921). Met zijn heldere systematische indeeling en zijn uitvoerige registers, volgens trefwoorden en op naam der schrijvers, kan het als een model van bibliografischen arbeid gelden. Ook de nederlandsche literatuur is in menige rubriek vertegenwoordigd, al moeten wij de opmerking herhalen, dat een nederlandsche medewerker voor dit gebied wellicht nog veel, dat thans aan de aandacht der bewerkers ontsnapte, had kunnen bijdragen. Slechts op een bepaalde vergissing dient hier even te worden gewezen; onder nr. 1625 zijn de twee opstellen „Aernout en consorten" en „Over enkele oude straatnamen" van Prof. J. W. Muller, die beide in de tweede aflevering van Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. 38 verschenen, tot één gemaakt en onder de Geographische Namen geschikt, waar het eerste zeer zeker niet thuis behoort.

Oegstgeest. Fr. Kossmann.

SCHOOLBOEKEN.

J. W. de Jongh en **J. J. Moerman, Op en om het Binnenhof.** De Geschiedenis van 's-Gravenhage in schetsen en verhalen. Geïllustreerd leesboek voor school en huis. Met een voorwoord van **Dr. H. E. van Gelder.** Eerste deeltje. Groningen-den Haag, Wolters. 1922. (Pr. *f* 0.85).

Dit is een aardig boekje, en de gedachte, die er aan ten grondslag ligt, is gelukkig. De schrijvers maken voor het onderricht in de geschiedenis, niet alleen de locale, maar meer in het algemeen de vaderlandsche, gebruik van wat er van historie te lezen valt uit Haagsche gebouwen en monumenten, dus uit de dagelijksche omgeving van hen, die het boekje zullen moeten of mogen gebruiken. Deze methode is indertijd reeds op welsprekende wijze door De Vletter aangeprezen en met succes gebruikt. Maar ze is uiteraard in zichzelf beperkt en eigenlijk specifiek Haagsch. Al zou ze wellicht in nog enkele andere steden ook toegepast kunnen worden, toch nergens zoo goed als in het groote dorp, dat bijna onafgebroken de zetel der landsregeering is geweest. De plaatselijke geschiedenis van den Haag is sterk vergroeid met, in menig opzicht evenwijdig aan de geschiedenis des vaderlands. Het werkje is dus wel speciaal voor de Haagsche „school en huis" bedoeld, buiten de residentie zal het niet veel gebruikt worden. Maar dat hebben de schrijvers natuurlijk geweten.

Afstappend van de methode en het boekje zelf beschouwend, kan men ook daar veel goeds van zeggen. De algemeene historische achtergrond van het plaatselijk gebeuren, direct al van de stichting van die Haghe, is in korte trekken duidelijk geschetst. Zeer goed is ook de motiveering van de keuze van het tegenwoordige den Haag tot plaats voor het Roomsch-Koninklijk paleis, al zijn er misschien al te veel bijkomstigheden bijgehaald.

Het boekje is, zooals vanzelf spreekt, zeer populair en aan de daarmee helaas zoo nauw verwante oppervlakkigheid schijnen de schrijvers niet geheel ontkomen. Aan den anderen kant vraagt men zich af of er ook niet een te veel aan details is gegeven. Vooral van de laatste hoofdstukken kan dit gezegd; ze doen wat rammelig aan. De eerste afdeelingen, spelend in een tijd, waarvan veel minder bijzonderheden bekend zijn, vielen rustiger en daardoor duidelijker uit. Bij de latere zal de onderwijzer heel wat te verklaren vinden en het boekje zal als schoolboek beter voldoen dan als leesboek. Maar in zijn eerste hoedanigheid zal het ook het meest gebruikt worden.

En moge dat veel zijn. Ik wensch het werkje op alle lagere scholen in den Haag in gebruik. Het zal de jeugd op bevattelijke wijze veel van de geschiedenis leeren, en historische onjuistheden zal ze er niet uit vernemen. Daarvoor staat overigens ook het toezicht, door den schrijver van het voorwoord op het geheel gehouden, ons borg.

De eindindruk is dus zeer gunstig; het moge herhaald, dit is een aardig boekje. En laat ons hopen, dat de bewerkers zooveel voldoening van hun moeite hebben, dat ze spoedig een vervolg kunnen geven, dat ons immers door de veelbelovende woorden „eerste deeltje" op het titelblad wordt aangekondigd.

Tenslotte zij opgemerkt, dat het boekje smakelijk is uitgegeven en met tal van goede afbeeldingen aardig verlucht.

J. W. de Jongh en **J. J. Moerman, Op en om het Binnenhof.** Tweede deeltje. 1922. (Pr. *f* 0.85).

Het tweede deeltje van het hierboven aangekondigde leesboek is reeds kort na het eerste verschenen en vormt een waardig vervolg op het aardig begin. Dit deel behandelt de Haagsche geschiedenis van ongeveer 1650 tot den dag van heden in een twaalftal hoofdstukken. De wijze van behandeling is geheel gelijk aan die van het eerste deel en er behoeft hier dus niet veel meer van gezegd te worden.

Het is onderhoudende en leerzame lectuur en men legt het boekje met ingenomenheid uit de hand. Alleen is ook hier wellicht in te kort bestek te veel samengedrongen, en mondelinge verklaring door den onderwijzer zal dikwijls noodig zijn.

Het hoofdstuk gewijd aan den moord der De Witten is echter sober gehouden en gelukkig worden onze jeugdige medeburgers niet verschrikt door griezelige en bloederige bijzonderheden, zooals die op andere lezingen van „de zwarte bladzijde" te dikwijls in alle uitvoerigheid vermeld staan. Het laatste hoofdstuk, getiteld: Verkeersmiddelen, is bijzonder geslaagd. Het zou aardig zijn geweest als ook aan de verkeersregeling en het verkeersvraagstuk, zooals zich dit ook in den Haag de laatste jaren op den voorgrond komt dringen, een bladzijde was gewijd. Een enkele kleine vergissing, zooals de plaatsing van het Logement van Dordrecht in 1786 aan den Kneuterdijk, terwijl het twee huizen om den hoek aan den Langen Vijverberg lag, is van gering belang. Vreemder is, dat in een in 1922 verschenen werkje bij het Vredespaleis met geen woord van het Permanente Hof van Internationale Justitie, die zoo belangrijke instelling, wordt gewaagd.

Maar zulke kleine gebreken kunnen gemakkelijk bij een volgenden druk aangevuld en verbeterd worden.

En moge het daartoe spoedig komen. Het aardige werkje is een druk gebruik in en buiten de school ten volle waard, en den schrijvers zij dit succes van harte toegewenscht.

Den Haag. W. Moll.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De Heer W. A. Oldfather zond ons een afdruk van zijn studie over een inskriptie afkomstig uit Physcus in West Locris; deze studie is geplaatst in het *American Journal of Archeaology* XXVI (1922), n. 4. Dezelfde geleerde deed ons toekomen het uitgebreide artikel over *Lokris*, dat hij schreef in *Paulys Real-Enzyklopädie* (*Neue Bearbeitung*), en kleinere artikels betreffende personen die met Locris in verband staan.

Van de bekende bewerking van Horatius' *Satyren*, door G. Krüger, is de zeventiende druk, bezorgd door P. Hoppe, bij de firma B. G. Teubner verschenen. De prijs van het boek is *f* 1.20. De kommentaar is, vooral ten opzichte der verklaring van de taal, beknopter geworden, gelijk ook 't geval is met de inleiding. In een aanhangsel is rekenschap gegeven van veranderingen in de tekst en is de bibliografie, voor zover nodig, medegedeeld.

Van M. J. Koenen's bekend *Verklarend Handwoordenboek der Nederlandsche Taal* (*tevens vreemde-woordentolk*) verscheen bij J. B. Wolters te Groningen-den Haag de 14de, vermeerderde uitgave, evenals de vorige bewerkt door Dr. J. Endepols. De prijs van dit handige boek is geb. *f* 5.60.

In het belang van het ondernomen dialectonderzoek worden de *Mededeelingen van de Zuidnederlandsche Dialectcentrale*, die in het tijdschrift „Leuvensche Bijdragen" zijn opgenomen, ook afzonderlijk gepubliceerd. Briefwisseling over het onderzoek enz. wordt ingewacht bij Dr. L. Grootaers, Naamsche Steenweg 162, Heverlee-Leuven.

Bij de firma J. B. Wolters te Groningen is de vijfde, vermeerderde en verbeterde druk verschenen van het welbekende *Fransch Woordenboek* door de heer C. R. C. Herckenrath samengesteld. De beide delen (*Fransch-Nederlandsch* en *Nederlandsch-Fransch*) kosten afzonderlik *f* 4.50, te zamen in een of twee banden *f* 8.90. In een *Inleiding* verklaart de schrijver welke beginselen hem bij de samenstelling hebben geleid en hoe hij meent dat men het boek behoort te gebruiken; niet alleen aan hen die het werk geregeld raadplegen, is het lezen van schrijvers opmerkingen zeer aan te bevelen.

De uitgever J. M. Meulenhoff te Amsterdam zond ons den 2den druk van Dr. J. W. Marmelstein's uitgave van de *Athalie* van Racine, die behoort tot de Collection „Les meilleurs auteurs français". De prijs van het keurig uitgevoerde werkje is *f* 0.85, geb. *f* 1.35. Voorts den 2den druk van P. van Duinen's uitgave van Racine's *Phèdre*, die deel uitmaakt van dezelfde collectie. De prijs hiervan is *f* 0.75, geb. *f* 1 25.

Van het *Biographisch Woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, red. De Bie en Loosjes, verscheen het derde deel (F—Heyden) bij de firma Nijhoff te 's Gravenhage. De uitvoerige levensberichten voldoen aan hooge eischen van biografische en bibliografische nauwkeurigheid.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Mnemosyne, N. S., LI, 3: G. Vollgraff, De Aetate Acusilai Argivi. — J. P. Postgate, Ad Catalepton quae Maronis dicuntur. — I. I. H., Ad Platonis Gorgiam p. 474 A. — A. G. Roos, De C. Julio Prisco. — G. V., Notulae epigraphicae. — I. Errandonea S. I., Sophoclei chori persona tragica. — A. G. Roos, Brittenburg. — I. I. H., Ad Euripidis Medeae vs. 11. — I. S. Phillimore, Ad Horatii Ep. I, XIX, 28. — C. van Vollenhoven, De Grotii Sophompanea. — P. Groeneboom, Ad Theophrastum XV 6. — Ad Platonis Gorgiam p. 485. A.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLII, 1: E. Blancquaert, Een paar lengtemetingen. — H. W. J. Kroes, Ndl. *den* — Nhd. *Tenne.* — W. de Vries, Got. *fitan.* — A. Jóhannesson, Ueber die urnordische Sprache. — L. Reypens, S. J., Ruusbroecbijdragen. — H. J. Eymael, Eenige noodzakelijke verbeteringen en toelichtingen in mijne Tweede Uitgave van Hofwijck. — Kleine Meded.

2: A. C. Bouman, Johan Ruusbroec en de Duitsche mystiek, II.— P. Leendertz Jr., Het slot v. Vondel's Lucifer. — A. A. Verdenius, Lexicol. aanteekeningen bij stichtelijk proza uit de ME (slot). — C. G. N. de Vooys, Een tweede handschr. v. „Tspel van de Cristenkercke". — Kleine Meded.

Nieuwe Taalgids, XVII, 4: L. P. H. Eykman, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. — D. C. H., Een Duitse wereldtaal. — N. v. Wijk, Taalvergelijking en mod. dialektkunde. — J. F. M. Sterck, Een oom v. Vondel, Amsterdamsch rederijker. — Fr. Kossmann, Coornhert's beschouwingen over den versbouw. — M. Schönfeld, De studie v. d. eigennamen. — C. B. v. Haeringen, Ongewenste voorkeur. — Kron. en Krit. — Bladv.

Neophilologus, VIII, 4: E. Boulan, Est-elle imaginaire ou non, l'hérésie jansèniste ? — K. R. Gallas, Les recherches de M. G.-L. v. Roosbroeck autour de Corneille. — G. L. v. Roosbroeck, An early version of Voltaire's *Epître sur la calomnie.* — L. Koppelmann, Zur Etym. v. *Aller-Andare.* — L. A. Haas, Die Fragmente des *Karlmeinet* in Darmstadt. — A. C. Bouman, Die litterar. Stellung der Dichterin Hadewijch. — J. H. Scholte, „Veritabler Danziger ! Ächter, Doppelter Lachs !"—H. de Groot, New Shakespeare criticism. — J. H. Kern, A few notes on the *Metra* of Boethius in old English. — Dez., A ghostword. — O. B. Schlutter, Is there any real evidence for an alleged oe. *Wyhtel* 'Quail' ? — A. W. de Groot, Le rhythme de Commodien. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, V, 3-4: J. Kooistra, On the Character of Desdemona. — F. P. H. Prick v. Wely, War Words a. Peace Pipings, B. — R. C. Boer, Beowulf. — Notes a. News. — Transl. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Neuphilologische Mitteilungen, 1922, 4-5: Ph. A. Becker, Clément Marot und Lukian. — L. Spitzer, Wortmiszellen. — J. Brüch, Wortmiszellen. — Besprechungen.

6—8: Ph. A. Becker, La vie littéraire à la cour de Louis XII. — Besprechungen.

1923, 1—4: A. H. Krappe, The Origin of the *Geste Rainouart.* — J. Vising, Perfektum und Imperfektum in den romanischen Sprachen. — O. J. Tallgren, Manuscrit gascon trouvé en Finlande. — Besprechungen.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 5de R. X, 1 en 2: Huizinga, Noodwendig vertoog. — Wiersum, Oldenbarnevelt als pensionaris van Rotterdam. — Japikse, Levensbericht van J. L. Huber. — Van Schelven, Klebitius. — Gysberti Hodenpijl, Gouverneurs van Koromandel: Van Teylingen en Haksteen. — Japikse, Nederl. hist. literatuur, met Aanhangsel van Hettema.

Bijdragen en Meded. Hist. Gen. XLIV, 1923: Meilink, Rapporten en betoogen nopens het congégeld op granen. — Heeringa, Utrechts oorlogslasten 1572—77. — Meilink, Rekening van het lastgeld in Amsterdam, Waterland en het Noorderkwartier, 1507. — Kleyntjes, Gedenkschr. van Herb. Van Aemstel van Mynden (toevoegsels).

Archief Aartsb. Utrecht, XLVIII, 3: Van Veen, Kerspel Steenderen, 1562. — Dez., Heukelum. — Dez., Kerkerekening Beusichem 1558. — Dez., Beusichem 1582. — Dez., Zoelmond. — Dez., Angeren. — Dez., Garderen 1571/2. — Dez., Geschil tusschen St. Barbara te Culemborg en kerkmeesters. — Dez., Fundatie van vicarieën te Nijkerk. — Dez., Pastoor van Terwolde. — Kroniek. — Literatuur.

Revue Historique, CXLII, 1: Halphen, La place de l'Asie dans l'histoire du monde. — Waltz, Les artisans et leur vie en Grèce (slot). — Sée, L'industrie rurale en France au 18me siècle. — Bulletin historique (l'Amérique latine; France, 1660—1789).

Historische Zeitschrift, 127, 1: Spangenberg, Die Perioden der Weltgeschichte. — Philippi, Heinrich der Löwe als Beförderer von Kunst und Wissenschaft.—Miszellen (Schneider, Neuere Dante-Literatur, II).

2: Beyerhaus, Neuere Augustinprobleme. — W. Mommsen, Richelieu als Staatsmann. — Wanger, Briefe an Scharnhorst. — Miszellen (Hampe, Weltgeschichte im Mittelalter).

Hist. Vierteljahrschrift, XXI, 2: Von Below, Die vergleichende Methode. — Windorf, Dialektik und materialistische Geschichtsauffassung. — Hadank, Die Mesta.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVII, 1/2: Glöckner, Bedeutung und Entstehung des Forstbegriffes. — Lothar, Zwei Register des Mainzer Rheinzolls. — E. von Ranke, Wirtschaftl. Beziehungen Kölns zu Frankfurt a/Main. — Engel-Janossi, Deutsch-Oesterreich 1815—18. — Miszellen (o. a. Häpke, Die Wirtschaftspolitik im Königreich der Niederlande 1815—30).

Studiën, C, Juli: A. Borret, De ondernemer en de ethiek. — G. Lamers, Voor of tegen Montessori ? — J. v. Rijckevorsel, Het „Renouveau cathol." in het tegenw. Frankrijk, I. — Th. Paimans, Van mechanisme naar vitalisme. — Meded. — Dingen v. d. Dag.

Aug.: A. Borret, Bij het Jubileum v. H. M. Koningin Wilhelmina. — J. v. Rijckevorsel, Het „Renouveau cathol." in het tegenw. Frankrijk (slot). — G. Gorris, Over de vermoedelijke heropening v. h. Vatik. Concilie. — Th. Paimans, Van mechan. naar vital. (slot). — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec van den twaelf dogheden" een werk v. J. v. Ruysbroeck ? III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Botha en Burger, Afrik. Grammatika: N. Taalg. XVII, n°. 4 (Bouman).

Elias, Voorspel van den Eersten Eng. oorlog: Vierteljahrschrift für Soz. und Wirtschaftsgesch., XVII, 1/2 (Baasch).

Hubbard, Dutch Source for Rob. Crusoe: Engl. Stud. V, n°. 3-4 (v. Maanen).

Schrijnen, Einführung in das Studium der indogerm. Sprachwissenschaft: Neuphil. Mitteil. 123, 1—4 (J. N. Reuter).

Van Tieghem, Poésie de la nuit: Neophil. VIII, n°. 4 (Gallas).

Wätjen, Brasilien: Vierteljahrschrift für Soz. und Wirtschaftsgeschichte, XVII, 1/2 (Häpke).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA
EX LEGATO HOEUFFTIANO
IN ANNUM MCMXXIV INDICTI

De quadraginta septem carminibus quorum tamen duo ad certamen admitti non potuerunt (illud cui titulus *De S. Johanne ad Herodem* utpote constans e variis poematiis quorum tamen nullum legitimum versuum numerum explebat et illud c. t. *Fama* cuius poeta nomen suum nos non celaverat) ita est iudicatum.

Praemium aureum reportavit *Hermannus Weller* qui *Europam* cecinit; sumptibus legati in volumen haec carmina recipientur, si poetae eorum scidulae aperiendae dederint veniam:

Spes Vergiliana, Vergilius et Maecenas, Ad Vergilii sepulcrum, Gallus et Lycoris.

Parum aut omnino non probabantur carmina 40 quorum tituli *Marina, Lycoris, Deversorium Bethlehemiticum, De arte volandi, Ecloga, Libellus amatorius, Primum iter, Virgilii amicis, Ad Islandos, Tatia, Idyllium, Montanae puellae incunditas, Post nubila Phoebus, Somnium Vergilii, Facit indignatio versus, Cursus equorum, Orbilii ludus,* (carmen cuius scidula reperta, ipsum deerat) *Ad sanctam Caeciliam, Ferriterium, Miles ignotus, Mincius, Lenis sub numine Bacchi, Redeuntes ex urbe coloni, Dulcis cura matris, Parvo sub lare cena, Ad pium Aeneam Africam linquentem, Rivus, In diem Romae natalem, In novi praesulis introitu, Ferriterium v. s., Stabat volabat, Ante aram patriae, Nais, Extremum Horatii somnium, Ad uxorem epistola, Domuncula, Materni victima amoris, Patrii montes.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut

carmina Latina non ex alio sermone versa, nex prius edita argumentive privati, nec L versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXIV mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum („type-writer") adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die IX m. Apr. A. MCMXXIII — C. VAN VOLLENHOVEN, *Ord. lit. acad. reg. praeses.*

ADVERTENTIEN

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

EENENDERTIGSTE JAARGANG.

1924.

LEIDEN. – A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ].
LEIPZIG. O. HARRASSOWITZ. – PARIJS, H. LE SOUDIER. – LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst dermedewerkers aan den 31sten Jaargang.

Prof. Mr. L. J. van Apeldoorn te Amsterdam.
Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Dr. A. Beets te Leiden.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Dr. C. de Boer te Leiden.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Dr. J. W. Boissevain te Bloemendaal.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. D. E. Bosselaar te Gouda.
Mej. Dr. C. J. Bouman te Amsterdam.
Dr. C. Brakman Jzn. te 's-Gravenhage.
H. H. Breuning te Groningen.
Dr. M. Brinkgreve te Bunnik.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. A. W. Byvanck te Leiden.
Mej. J. Cohen te Amsterdam.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. J. van Dam te Amsterdam.
L. Delibes te 's-Gravenhage.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
J. A. Falconer te Groningen.
Dr. P. Fijn van Draat te Utrecht.
†Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Dr. G. J. Geers te Enschede.
Mej. Dr. J. M. van Gelder te Amsterdam.
Prof. Dr. P. Geyl te Londen.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Prof. Dr. A. W. de Groot te Aerdenhout.
Dr. C. P. Gunning te Amsterdam.
Prof. Dr. H. Hackmann te Amsterdam.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
M. D. Henkel te Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. G. van Hoorn te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Prof. Dr. F. M. Jaeger te Groningen.
Dr. N. Japikse te 's-Gravenhage.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. G. Kalff Jr. te Amsterdam.
Prof. Dr. J. H. Kern te Groningen.
Prof. Mr. J. C. Kielstra te Wageningen.
Prof. Dr. A. Kluyver te Groningen.
Dr. J. A. N. Knuttel te Leiden.
Dr. W. Koch te Wageningen.
Chr. Kok te Leiden.
Dr. E. B. Koster te 's-Gravenhage.
Dr. W. J. W. Koster te Rotterdam.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Mej. Dr. S. A. Krijn te Amsterdam.
Dr. J. E. Kroon te Leiden.
Prof. Dr. W. E. J. Kuiper te Amsterdam.
†Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
H. J. van der Meer te 's-Gravenhage.
Dr. J. D. Meerwaldt te Amsterdam.
Dr. A. Meuwese te St.-Michiels-Gestel.
Dr. A. Mingana te Manchester.
Dr. W. Morel te Frankfort a. d. Main.
Prof. Dr. J. W. Muller te Leiden.
Prof. Dr. A. Noordtzij te Driebergen.
Prof. Dr. H. Th. Obbink te Utrecht.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
J. E. Polak Jz. te Amsterdam.
W. Prins te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen te Amsterdam.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave te Amsterdam.
Dr. M. Schönfeld te Hilversum.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Dr. B. Sijmons te Groningen.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Dr. E. Slijper te Utrecht.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. A. J. de Sopper te Leiden.
Dr. H. Sparnaay te Amersfoort.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
Dr. J. S. Theissen te Groningen.
Dr. J. H. Thiel te Haarlem.
Dr. H. J. Toxopeüs te Breda.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
B. J. F. Varenhorst te 's-Gravenhage.
Mevr. A. C. E. Vechtman-Veth te 's-Gravenhage.
Dr. H. D. Verdam te Dordrecht.
Prof. Dr. M. W. de Visser te Leiden.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. de Vries te Arnhem.
Prof. Dr. S. G. de Vries te Leiden.
Dr. W. de Vries te Groningen.
Dr. P. Vrijlandt te Alkmaar.
†Prof. Dr. J. van Wageningen te Groningen.
B. H. J. Weerenbeck te Nijmegen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(*Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid*).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{ij}., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. | N°. 1. | October 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Io. Vahlen, Gesammelte philologische Schriften. Zweiter Teil. Schriften der Berliner Zeit 1874—1911. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1923. (Pr. *fl.* 7).

Eene blijde verrassing is het verschijnen van dit 2e deel voor degenen die als onderget. welhaast de hoop hadden opgegeven het nog te zullen aanschouwen. Reeds kort na de uitgaaf van het 1e deel in 1911 overleed de auteur en naar hetgeen sedert vernomen werd, was het uitzicht op de voltooiing zeer gering. Toch is nu de firma Teubner met groote energie er eindelijk in geslaagd dit kloeke deel van 863 blzz. tot stand te brengen. Zij had daarbij den steun der hh. Helm, Heraeus en Plasberg die veel zorg aan de uitgaaf besteed hebben en haar verrijkten met uitvoerige registers op de beide deelen, waaruit al dadelijk blijkt hoe rijk en veelzijdig de inhoud is.

Vergeleken met het 1e deel, mist dit 2e de eigenaardige bekoring die gewekt werd door de bestudeering der chronologisch geschikte artikelen uit de vroegere jaren. Hierdoor kon de ontwikkeling van den auteur nagegaan worden en kon men hem stap voor stap zien voortgaan. Van zulke ontwikkeling is nu in het 2e deel nauwelijks nog sprake: het bevat uitsluitend artt. uit den lateren Berlijnschen tijd. Toen Vahlen in de Preuss. Akademie optrad, stond hij reeds geheel op de hoogte waarop men hem sedert gekend heeft en waarop hij zich zou handhaven onverzwakt naar lichaam en geest, tot kort voor zijn overlijden. Een der allerlaatste verhandelingen nog, over twee brieven van Alciphron, geeft daarvan een duidelijk bewijs. Aldus heeft dit nieuwe deel eene andere en bijzondere beteekenis doordat de waarde juist hierin ligt dat alles eersterangs-werk is, dat elk opstel van groot belang geacht moet worden en zeker ook reeds lang als zoodanig erkend werd, toen het verscheen maar voor velen in die onpraktische dikke deelen der Akademie niet gemakkelijk toegankelijk was. Het is een genot die nu in een handig 8° deel bijeen te vinden, b.v. die mooie verhandeling over de inleidende verzen der Heroides van Ovidius, vele leerrijke en fraaie opstellen over Catullus, Ennius, Horatius, Lucretius, Aristoteles enz., enz.

In zijn testament heeft prof. Vahlen bepaald dat van zijne aanteekeningen in handschrift geen gebruik mocht worden gemaakt. Dit is wel jammer, want in vele gevallen zou de lezer toch wel gaarne weten wat de auteur na de verschijning van een art. nog zelf heeft kunnen aanvullen en hoe hij stond tegenover de kritiek van anderen. Gewoonlijk was hij een toonbeeld van een hoffelijk en zaakrijk criticus, maar sommige philologen kon hij om voor de hand liggende redenen dikwijls, niet uitstaan. Vooral met Bergk, Lehrs en L. Müller had hij het vaak te kwaad en dezen kon hij ongenadig afpoeieren. Zoo zegt hij hier blz. 255: „für Hrn. Müller war hier nichts mehr zu erfinden, nur noch zu prahlen und zu schimpfen". Sympathiek doet het daartegenover aan, dat blz. 477 vv. in de studiën over Aristoteles de scherpe polemiek met Gompertz in tal van uitdrukkingen verzacht werd, nu ook diens zoon bij den herdruk der geschriften zijns vaders evenzoo wilde handelen en de scherpe kanten ontnemen aan eene polemiek die tusschen twee oud-collega's te Weenen eertijds wel pijnlijk aandeed.

Leiden. S. G. de Vries.

H. Hoffding, Bemaerkninger om den Platoniske Dialog Parmenides. (Overdruk uit: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Filosofiske Meddelelser I, 2). København, Høst & Søn. 1920. (Pr. Kr. 2.10).

In dit tijdschrift-artikel betoogt de schrijver, dat door de tegenwerpingen, die Plato Parmenides tegen de ideeën-

leer laat maken, de ideeënleer inderdaad getroffen wordt. Hij wijst op het dubbel karakter van Plato's ideeënleer: ontologisch en methodologisch. Een plaats als 132 BC bewijst volgens schr. duidelijk het ontologisch karakter en is een afdoende weerlegging van Natorp's standpunt, dat het Platonische „Zijn" nooit iets anders zou zijn dan „Aussageinhalt".

Het tweede gedeelte van den Parmenides beschouwt hij, ofschoon vol sophistische bewijsvoeringen, niet volstrekt als onecht — dit verbieden enkele geniale passages —, maar als een schets van Plato, die ontijdig door zijne leerlingen is uitgegeven. Inderdaad is Plato's betoog dikwijls duister, maar een groote hoeveelheid arbeid, die hieraan reeds is besteed, stelt thans toch in staat om de diepe kern te ontdekken, die in sommige passages verborgen zit, al zijn die dan van sophistische bewijsvoering niet vrij te pleiten. Zoo is het wel waar, dat Plato in het eerste van de 8 onderdeelen van het tweede gedeelte (p. 137—142) vóór de indentiteit de eenheid schuift, maar ongegrond is het verwijt (p. 28), dat hij zoodoende meer Eleatisch dan Platonisch handelde, omdat de in zijn lijn liggende taak geweest zou zijn, de mogelijkheid van wetenschap te bewijzen. Want inderdaad doet Plato dat in het tweede onderdeel (p. 142—145), waarin hij aantoont, dat eenheid en veelheid aanhoudend elkaars voorwaarde zijn. In dit onderdeel heeft het éene (τὸ ἕν) niet meer het ontologisch karakter van het eerste onderdeel, waardoor zoowel de Eleaten als de ideeënleer in zijn oudere vorm worden gekenmerkt, maar het thans nieuw optredend kentheoretisch standpunt. Er is dus bij het voorkomen van deze twee standpunten geen verwarring van Plato, of dooreenmenging, zooals schr. betoogt, maar Plato behandelde afzonderlijk het eerste, om er zich van te ontdoen, het tweede om het te aanvaarden. De overige 6 onderdeelen behandelt schr. òf summier òf niet, o.a. niet het hoogst belangrijke derde onderdeel, waarin het voorafgaand onderzoek wordt voltooid en vervolledigd.

In het derde hoofdstuk behandelt schr. Plato's beroemd betoog over τὸ ἐξαίφνης en maakt een excurs naar de plaatsen in Symposion en Phaedrus, waar dit woord (hier psychologisch gebruikt) een rol speelt; en in het vierde hoofdstuk betoogt hij, dat het tweede deel van den Parmenides geenszins een onmisbare schakel is in de reeks der dialogen, daar de Sophist zeer goed kan voortbouwen op den Theaetetus.

Dordrecht. H. D. Verdam.

L. Vorndran, Die Aristocratea des Demosthenes als Advokatenrede und ihre politische Tendenz. (Rhetorische Studien, herausg. v. Dr. E. Drerup, Prof. Univ. Würzburg). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922.

Wel ver zijn wij verwijderd van het standpunt, dat nog Arnold Schäfer innam ten opzichte van de betrouwbaarheid van Demosthenes als advocaat. Nadat Blass glashelder had aangetoond, dat de 1e rede tegen Stephanus niet aan Dem. ontzegd kon worden en er in de politieke omstandigheden een verklaring te vinden is van 't feit, dat Dem. toen tegen Phormio optrad, dien hij eerst verdedigd had en over 't algemeen o. a. door Ivo Bruns en E. Drerup een helder inzicht was verkregen omtrent de eigenaardige begrippen, die er in de oudheid heerschten over den eisch van geloofwaardigheid van advocaten, komt men tegenwoordig haast tot het andere uiterste om niets waars aan te nemen in de advocaten-redevoeringen van Dem, dan wat ook uit andere gegevens onomstootelijk blijkt. Eenigszins in dien trant is 't bovengen. werkje geschreven, dat overigens getuigt van helder inzicht en goed combinatievermogen. Het gegeven in de Aristocratea is bekend: Aristocrates had voorgesteld: *Ἐάν τις ἀποκτείνῃ Χαρίδημον, ἀγώγιμος ἔστω ἐκ τῆς συμμαχίδος πάσης· ἐὰν δέ τις ἀφέληται ἢ πόλις ἢ ἰδιώτης, ἔκσπονδος ἔστω.* Daartegen komt Euthykles op, die zijn aanklacht van onwettigheid ook in 't nieuwe ambtsjaar $352/_1$ doorzette met een door Dem. geschreven redevoering. Doordat echter vooral 't laatste gedeelte de onwaardigheid van Charidemos tracht aan te toonen en uitweidt over de gebeurtenissen op en om de Thracische Chersonnesus, krijgt de redevoering het karakter van een staatsrede. En nu had men daarin reeds vroeger (Blass, Att. Bereds. III, 1^2 p. 298: Sodann scheint, wie Weil aufzeigt, die bezüglich Thrakiens empfohlene Politik nicht von der Voraussicht zu sein, wie wir die an Dem. sonst bewundern, vgl. Wendland, Gött. gel. Anz. 1910 p 624: Ganz befriedigende Erklärungen sind dafür nicht gefunden) den helderen blik gemist der latere redevoeringen van Dem. op de buitenlandsche politiek van Athene: men zou verwacht hebben, dat Dem., nu er een veel krachtiger vijand in Philippus van Maced. was opgerezen, Charid. en zijn schoonvader [1]) Kersobleptes in bescherming zou genomen hebben, om hen den Atheners voor te houden als wenschelijke bondgenooten tegen Philippus, hetgeen hij ook werkelijk later gedaan heeft, toen 't vrijwel te laat was.

Nu lost Vorndran de moeilijkheid zóó op, dat hij aantoont (wat Drerup reeds als vermoeden opperde), dat de Aristocratea geschreven is ten behoeve van de vredespartij van Eubulos, en Dem. dus toentertijde (zomer 352) nog niet tot de partij der „radicalen" behoorde. Mij dunkt, hij heeft zijn pleit wel gewonnen.

E. Schwartz (Dem. I Phil. Festschrift für Th. Mommsen, 1893) is de eerste geweest, die naar aanl. v. de rede over de Symmoriën (354) en de Leptinea (bij Pauly-Wissowa s. v. Androtion) Dem. heeft voorgesteld als omhoog gekomen in aansluiting aan de vredespartij van Eubulos, doch stelde zijn overgang naar de radicale oorlogspartij vóór de Aristocratea, volgens hem geschreven voor de „radicalen." Vorndran bestrijdt zijne argumenten; ook Wendland (Beiträge zu athenischer Politik u. Publizistik des 4. Jahrh., Nachrichten Göttingen 1910 p. 318) deed dat reeds, maar niet consequent. Eerst Drerup stelt den partij-overgang van Dem. later en wel nà de Aristocratea, die hem meer toeschijnt te wijzen in de richting van Eub.' voorzichtige politiek; zijn leerling Vorndran tracht dit nu evident te maken en m. i. is hem dit, zooals ik reeds zeide, volkomen gelukt. Wij hebben nu nog beter inzicht verkregen in de omstandigheden en politieke stroomingen van dien tijd en kunnen Vorndran daarvoor dankbaar zijn. Terecht bestrijdt hij ook de meening van J. Beloch (Att. Politik p. 184 en Griech. Gesch. II p 506), die Eubulos een verbond laat

[1]) Vorndran maakt 't althans op grond van § 129 ondanks de opgave van de 2e hypothesis waarschijnlijk, dat Kers. de schoonvader van Charid. is geweest en niet de zwager, zooals o. a. ook Kirchner in Pauly-Wissowa s. v. Charid. opgeeft.

sluiten met Kersobl. tegen Maced.; nergens wordt zoodanig verbond vermeld en 't zou ook in strijd zijn geweest met de voorzichtige onthoudingspolitiek van Eubulos.

Als een teeken des tijds mag 't wel beschouwd worden, dat de druk dezer studie mogelijk is geworden door den steun van een Amerikaanschen Prof. aan de Northwestern Univ. in Illinois.

Oosterbeek. R. Leyds.

J. H. Leopold, Uit den Tuin van Epicurus. 2e druk. Brusse, Rotterdam. (Pr. *f* 0.95. geb. *f* 1.35).

Het aardige boekje van Dr. Leopold heeft blijkbaar de verdiende belangstelling gevonden. Na twaalf jaar is het nu, nagenoeg zonder eenige verandering, herdrukt. Het bevat, zooals wij in onze vroegere aankondiging zeiden, de vertaling van een paar brieven, het testament, de voornaamste der Kyriai Doxai en eenige op Epicurus betrekking hebbende plaatsen van Seneca, Cicero, Lucretius en het begin van het op Vergilius' naam staande gedicht Ciris, de twee laatste in een mooie, metrisch vrije bewerking.

Utrecht. B. J. H. Ovink

Romanus Sophista, Περὶ ἀνειμένου, ed. **W. Camphausen.** Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 0.80).

Een kort geschriftje van een rhetor wiens werk voor 't eerst door Pitra was uitgegeven, maar op zeer slordige wijze, heeft van W. Camphausen de eer genoten om zeer zorgvuldig te worden bestudeerd en verklaard. Deze tweede uitgave komt op grond van een onderzoek naar de verschillende betekenissen van de woorden ***εὔτονος*** (gespannen, strak) en ***ἀνειμένος*** (los, zich latende gaan) tot het besluit dat de schrijver geleefd moet hebben tussen de vierde en de zevende eeuw van onze jaartelling. Niets bewijst (ik zou zeggen: alles is er tegen) dat hij identiek is met de beroemde dichter van kerkliederen, de H. Romanos, ***τὸν μελῳδόν***. Dat hij (c. 7) spreekt van ***ἄνωθεν δωρεά*** als vereiste voor het richtig gebruik van 't genre dat hij ***τὸ ἀνειμένον*** noemt, is volgens Camphausen geen duidelike aanwijzing dat de man een Kristen was. Ik zou op grond van dat gehele caput geneigd zijn hem zo te noemen, en ook „een Byzantijn"; ik begrijp zelfs niet waarom de uitgever, gezien zijn datering, daar anders over denkt.

In appendice worden alle lastige of merkwaardige plaatsen grondig besproken en verklaard.

De inhoud van 't kleine traktaat bestaat uit opmerkingen over de eigenaardigheden van het „losse, onopgesmukte, niet zich op perioden toeleggende" genre en uit raadgevingen om het naar eis te beoefenen.

Leiden. D. C. Hesseling.

Versus Saturnii. Tertiis curis collegit et recensuit et examinavit **Carolus Zander.** (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. I, Bd. 14, Nr. 23). Lund, C. K. W. Gleerup. 1918.

Het werkje bestaat uit twee delen; 1°. verzameling van alles wat Zander als Saturniese verzen beschouwt, uit inscripties en literaire teksten, en 2. beschouwingen over de metriek van die verzen.

Het eerste deel, de verzameling, is voor ieder, die zich met de saturniese verzen wetenschappelijk bezig houdt, onmisbaar.

In het tweede deel betoogt Zander het volgende. De saturnii zijn de zuiver italiese versificatie, die overigens grote overeenkomst met de oudere griekse heeft. De verzen van Andronicus, Plautus etc. zijn half grieks, half italies: grieks in metriek, d. w. z. rangschikking van lange en korte lettergrepen, italies in het verband tussen versictus en woordaccent. Nu tracht hij te illustreren enerzijds de grote overeenkomst tussen de oudere italiese en de oudere griekse verzen in metriek, anderzijds de grote overeenstemming tussen de saturniese en de plautijnse verzen in het verband tussen versictus en woordaccent.

Maar alles is meer illustratie dan bewijs. Illustreren is geen bewijzen, overeenstemming geen verband, verband kan indirect, d. w. z. gevolg van een derde factor zijn. Zoo is voor mij een zij het ook indirect verband met de griekse versificatie niet bewezen. En zoo betwijfel ik, of het verband tussen versictus en woordaccent bij Plautus wel grotendeels een direct verband is: m. i. blijft nog steeds duister, in hoeverre hier andere factoren, laat ons zeggen het toeval, een rol spelen: hieromtrent mag geen twijfel meer bestaan, wanneer men dit verband met datzelfde in de saturniese verzen wil vergelijken. Nog sceptieser wordt men, wanneer men ziet dat Z. dikwijls steunt op zijn zeer onnauwkeurige onderzoekingen over prozametriek.

Maar zeker heeft de schrijver verdiensten. Lang vóór Leo het quantitatieve karakter der saturnii verdedigde, was dit door Zander gedaan: de opvattingen hieromtrent in Leo's Geschichte der römischen Literatur zijn dezelfde als die van Zander. Het eerste gedeelte is, als gezegd, onmisbaar; het tweede is niet onbelangrijk, maar het laat ons onvoldaan. We hebben hier tenslotte het eerste moderne werkje in metries proza (tevens in vlot latijn) geschreven.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

A. Hillebrandt, Aus Alt- und Neuindien. Gesammelte Aufsätze. Breslau, M. & H. Marcus. 1922.

Onder dezen titel geeft schrijver elf, meest populaire opstellen over zeer uiteenloopende onderwerpen van den Ṛgveda af tot Tagore en Von Schröder toe, bijna alle reeds vroeger in tijdschriften verschenen. Het is te hopen, dat dit aardige bundeltje werkelijk zijn weg naar breeder kring vindt, zooals de bedoeling is. Immers er bestaan over de Hindoes nog zooveel scheeve voorstellingen of een geheel gebrek daaraan, dat een poging tot voorlichting van een groot, veelomvattend geleerde, die liefde heeft voor wat hij beschrijft, toe te juichen is.

Wie neerziet op de overdreven ascese en wereldafkeer der Hindoes, zal na de lezing van het vijfde stuk iets gaan begrijpen van den diepen achtergrond ervan, die ook voor Westerlingen directe waarde heeft. — Zoo brengt schrijver telkens, wat hem geboeid heeft, nader tot den lezer.

Het eerste stuk, over de plaats van ontstaan van den Ṛgveda, wil een zeer onzekere hypothese bewijzen, en is daardoor voor leeken het minst geschikt. Hier is schrijver op het hem bekende terrein, meer dan in één der andere opstellen, en brengt hij met scherpzinnigheid plaatsen bijeen, die op omgang met westelijker volken wijzen in

den Ṛgvedischen tijd. Dit bewijst echter niet, dat de Hindoes gedeeltelijk toenmaals zélf nog westelijker woonden. Dat, in verband hiermee, Vṛtra een wintergod zijn zou, reminiscens uit kouder luchtstreek, wil er bij mij niet in. Hij woont in de bergen, houdt daar de wateren opgesloten, tot eindelijk Indra hem doodt, waarop de wateren in vliegende vaart naar beneden hollen. Het gaat hier om de bevrijding der rivieren, het brengen van water aan de smachtende wereld. Daaraan bestaat behoefte na een tijd van droogte — altijd als men inderdaad in deze mythe een natuurverschijnsel gezien heeft, dus meer dan den strijd zelven van Indra en den daemon —. Is Indra's daad evenwel niet iets telkens terugkeerends, dan zou ze, en dit lijkt mij het waarschijnlijkst, oorspronkelijk de éénmalige schepping der rivieren kunnen zijn (van Vipāç en Çutudrī wordt met name gezegd dat zij aan Vṛtra's dood hun ontstaan te danken hebben); het is immers het eerste en voornaamste, wat Indra volbrengt, en de schepping van zon, hemel, dageraad volgt er op.

Schrijver wil evenwel geen vaste conclusie trekken, maar wijst op de moeilijkheden, die oplossing vragen, en wekt vol vuur op tot verder onderzoek, niet alleen in dit opstel, maar telkens elders ook, b.v. waar hij de Engelsche wetenschap in Indië bespreekt, vol waardeering voor het reusachtige werk, dat de Linguistic Survey daar tracht te volbrengen.

Eigenaardig gekozen zijn de onderwerpen „Indische Politiker" en „Indiens Lehren für Kulturpolitiker"; en het wordt ons helaas langzamerhand duidelijk, dat de leidende gedachte niet uit de studie van het oude Indië voortkomt, maar van het tegenwoordige Duitschland: „Duitschland moet met Indië vergeleken; de argelooze, liefdevolle Duitschers zijn de dupe geworden van de politiek, die ten tijde van Vischnuscharman al even gemeen was als tegenwoordig, de Duitschers alleen uitgezonderd, wier militarisme dient voor het behoud van hun cultuur. Immers beschaving zonder volkseenheid is ondenkbaar. Dat ziet Tagore ook niet in." — Het komt niet bij schrijver op, dat er een hoogere eenheid mogelijk zou zijn dan die van één volk, noch dat wanbeheer van een overwinnend volk geen bewijs is voor de onmogelijkheid van een dergelijke eenheid van volken; waarvan we echter, zoolang velen denken als schrijver, verre verwijderd zijn. Juist een Tagore, juist de Indische philosophie, die altijd weer wijst naar het Zelf als het ééne en éénig bestaande, juist de Indische godsdienstverdraagzaamheid hadden hem anders kunnen leeren. Toch voelt hij ongetwijfeld religieus, blijkens zijn opstel over godsdienst en wetenschap, te waardeeren reeds om het feit van nadenken over beider verhouding, ook om den inhoud zelf; al zou ik de tweeheid, die nog zwak bij schrijver voortleeft, en wetenschap en godsdienst tegengesteld noemt, verwijderd willen zien door wetenschap aan geloof ondergeschikt te noemen, en daarmee de kern van het opstel anders te richten. Misschien heeft schrijvers impulsieve natuur het waardevolle van het Indische denken niet doorgrond.

Amsterdam. J. M. van Gelder.

F. K. H. Kossmann, Nederlandsch Versrythme. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1922. (Dissertatie van Leiden).

Tot mijn leedwezen verschijnt de aankondiging van dit werk in het *Museum* te laat; de belangstellenden weten reeds wat de heer Kossmann over de constructie van Nederlandsche verzen heeft medegedeeld, en het is niet meer noodig van den inhoud dezer dissertatie een overzicht te geven. Theorieën die verschillende dichters uit vroeger tijd hebben ontworpen, zijn vaak in hunne eigen woorden vermeld: het spreekt van zelf, dat hunne uitspraken dikwijls niet nauwkeurig zijn, en dat zij b.v. telkens de begrippen van quantiteit en van nadruk met elkaar verwarren. Maar kunstenaars die de practijk van hun vak zeer goed kennen, zijn dikwijls minder gelukkig wanneer zij over hunne kunst gaan redeneeren, iets waartoe een ander soort van talent wordt vereischt. Hoe men in Nederland verzen heeft gemaakt, zou duidelijker blijken uit de ontleding van een groot aantal voorbeelden, dan uit de beschouwingen die de dichters zelf soms hebben gegeven. En misschien zou men mogen vragen, of de heer K. met die voorbeelden niet te karig is geweest. Zoo vindt men op blz. 119 de theorie van Hooft over den alexandrijn uit het voorbericht van Granida; doch men zal bij nadere beschouwing zien, dat Hooft hier volstrekt niet alle regels noemt waaraan hij zich inderdaad heeft gehouden. Toen hij dat voorbericht schreef, kan hij gemeend hebben zoo ongeveer aan te duiden wat hij van den alexandrijn vond, maar — om slechts dit te noemen — hij spreekt alleen over gevallen waarin de zesde syllabe een vrij sterk accent heeft, terwijl hij toch een aantal verzen heeft geschreven waar die syllabe weinig toon heeft. Doch zie hier twee verzen die wel door den toon op die lettergreep in twee gelijke deelen worden verdeeld, maar die toch niet passen bij een van de door hem voorgestelde schemata:

Waer is paer van vernuft en van kraften zoo kloek,
Als de Leeuw met het swaert, en de Leeuw met het boek?

Immers, de lettergrepen met meer toon dan de andere zijn hier 3,6,9,12: op geene andere manier zal Hooft deze verzen hebben gelezen. In het volgende vers passen de eerste zes syllaben bij zijn schema, maar de zes volgende niet:

Melpomene bedaerdt, die de morrende snaeren

Want in die tweede helft hebben alleen 9 en 12 een sterker toon, indien men zeer natuurlijk leest; de isometrie wordt daarbij zuiver bewaard, met triolen in twee maten:

Mel [1]) ‖ póme | né be | dáerdt die de | mórrende | snáeren

Alleen heeft men in aanmerking te nemen, dat in *daerdt die de* de triool wel gevoeld en bedoeld wordt, maar dat de eerste syllabe inderdaad toch iets langer duurt dan de twee volgende.

Talrijk zijn de verzen waarin 7 of 5 meer toon hebben dan 6, en waarin 6 soms een lettergreep van heel weinig gewicht is; het volgende vers b.v. kan zeer natuurlijk a'dus worden gelezen:

Wéerloose | vróuwen en | níet wel | húwbare | máechden

Evenzoo:

T' aen ‖ dáchtich | síngen der | máechden op | Héli | cón

[1]) Wat vóór de dubbele streep staat, is een voorslag.

Op eene andere wijze:

Cálchas | wáert ghij in het | wáerseggen | sóo ge | léert

Dat de voorstelling die Hooft zelf geeft gebrekkig is, blijkt uit een vers als het volgende, dat door hem misschien aldus zou zijn afgebeeld: ⏑——⏑⏑—|⏑——⏑⏑—; doch waarin de lettergrepen die hij met „lang" aanduidt, volstrekt niet alle gelijk zijn:

Als | snáchts | sláeprige | wint | 𝄾𝄾 het | bósch sácht over | wéyt.

Men voelt, dat *snachts* drie tellen duurt, en *wint* evenzoo; *slaep* daarentegen, waarop ook nadruk valt, duurt maar één tel. Doordat *wint* drie tellen moet hebben, kan *het* alleen behooren tot eene volgende maat, waarvan het den derden tel heeft.

Iets dergelijks ziet men in dit vers:

Als | aén | wássende | érnst | 𝄾𝄾 de | wúfste | zinnen | bréeckt

Dat men soms een rust moet in acht nemen, blijkt b.v. ook in de volgende passage, waar de rust voor het zinsverband noodig is:

Mijn brant trock wt haer hart om t mijne te versachten
Soete goedwillicheit een verfrisschende douw.

In het tweede vers is *een verfrisschende douw* eene bijstelling bij de voorafgaande uitdruking; dit komt uit, wanneer men aldus leest:

Sóete goed | willicheit | 𝄾 een ver | frísschende | dóuw

Door die rust niet te verwaarloozen geeft men het vers zijn vorm, en aan de laatste woorden het karakter van bijstelling.

Men zou zeggen, dat Hooft zijne alexandrijnen schreef, minder zekere bepaalde regels in acht nemende dan wel zijn gehoor raadplegend, en dat zijn gehoor hem dikwijls eene uitnemende leiding gaf. Zijne verzen hebben eene groote verscheidenheid; sommige zijn niet gelukkig uitgevallen, en men kan verzen noemen die inderdaad moeilijk zijn te lezen. Maar dikwijls geeft het verschil van bouw aan op elkaar volgende verzen eene beweging vol afwisseling.

Het spreekt van zelf, dat men soms in twijfel is over wat hij heeft bedoeld; hoe moet men b.v. lezen:

De rampsaelighe Graef van Hollandt is door t stael
Verlost onlancx gheleên van dusdaenighen quael

In het eerste vers is *graef* de zesde syllabe, maar een rust zou hier zeer onnatuurlijk wezen, want *graef van Hollandt* is één geheel. Men kan intusschen het vers niet aldus verdeelen:

De | rámp | sáelighe | Gráef van | Hóllandt | is door | t stáel

Want dan zou *ramp* even lang moeten duren als *saelighe* en *graef van*; en aangezien in *rampzalig* de tweede syllabe meer toon heeft dan de eerste, zou zooveel nadruk en lengte voor *ramp* niet passen.

Men zal daarom moeten lezen:

De ramp || sáelighe Graef van | Hóllandt is door | t stáel

In het tweede vers is *onlancx gheleên* eene bepaling waarna eene rust moet komen; de tweede helft kan men zeer natuurlijk lezen als:

van || dús | dáenighen | quáel

Een alexandrijn moet voor Hooft zijn geweest eene opeenvolging van 12 of 13 lettergrepen met isometrische verdeeling; die maten kunnen van allerlei soort zijn, en het vers begint soms met een stuk van zulk een maat. Verzen met een sterk accent op de zesde lettergreep kunnen dikwijls zeer statig zijn, maar de dichter heeft hier en daar het eentonige van die statigheid verbroken door verzen die in 6 eene syllabe hebben met minder of bijna geen toon. In de volgende strophe heeft *diep* in het vierde vers weinig toon, en *op* in het zesde bijna geen:

Daer hout het stroopen stal, en blijft de vyandt steken
Verlegen met zijn maght; weet niet dan wint te breken,
Dies wreeckt het vocht met vier, en koelt zijn moedt [in vlam;
Maer ongetroost het diep der vloeden te bezoeken
Hij hel en hemel schelt, en braeckt een vloedt van [vloeken
En dreygementen, op zijn buytdoel Amsterdam.

In deze verzen is ten naastebij wat de heer K. noemt „isochronie"; en hierin ziet hij op blz. 210 een kenmerk van het Fransche vers, dat voor het Nederlandsche het voorbeeld is geweest. Maar de theorie van den classieken alexandrijn in het Fransch is toch anders: naast het vaste accent op 6 en 12 zijn in het vers nog twee accenten, die niet aan eene bepaalde lettergreep zijn gebonden; en aangezien theoretisch iedere maat even lang duurt, worden de syllaben sneller of langzamer uitgesproken naargelang er meer of minder in eene maat voorkomen. In het boekje van Grammont over de metriek vindt men b.v. dit vers van Racine, waarin het eerste woord eene maat op zich zelf is:

Dieu | qui de l'orphelin | protège l'innocence

In theorie duurt *Dieu* even lang als *qui de l'orphelin*: de vrijheid van twee van de vier klemtonen kan verzen geven van een zeer verschillend karakter. Bij ons is de isochronie zeer gewoon, en in de zoo keurige beschouwingen van Huydecoper, waarvan de heer K. een denkbeeld geeft, wordt van verschil in duur geen gewag gemaakt.

Huydecoper onderscheidt drie klemtonen, en twee hoofdsoorten van alexandrijn: in ons muziekschrift uitgedrukt, bestaat de eerste soort uit drie tellen voorslag, en de sterkste accenten vallen dan op 4,8,12 (de maten zijn van 4 tellen); b.v.

Wie zou ge || lóoven dat er | wégen zijn te | vínden

De tweede soort heeft één tel voorslag, en de sterkste accenten vallen dan op 2,6,10, indien er na 6 geen rust is; en op 2,6,8,12, indien er na 6 wel eene rust is; b.v.

De || swángere gra | náet 𝄾𝄾 die | plóffend op de | dáken

Men zie zijne uitvoerige redeneeringen in *Proeve* enz., I, 396 vlgg. De ondersoorten kunnen hier onbesproken blijven. Het is niet te ontkennen, dat bij deze isochronie het aantal mogelijkheden zeer beperkt wordt, ook wanneer bij de voordracht de eene syllabe in de werkelijkheid iets wordt verkort en de andere iets wordt verlengd. Indien alleen de eisch wordt gesteld, dat in den alexandrijn de twaalfde lettergreep een sterk accent moet hebben, dan zijn er allerlei rhythmische gevallen denkbaar, waarvan hierboven

eenige voorbeelden zijn gegeven, die stellig een aangenamen indruk maken, en die in eene reeks van verzen groote afwisseling kunnen brengen. Men zal de lettergrepen der taal natuurlijk niet zoo maar willen gelijkstellen met de noten der muziek, want passages in noten van zeer verschillenden duur kunnen volkomen duidelijk blijven, terwijl alle rhythmus zou verloren gaan, indien men in het gesproken woord syllaben van allerlei duur zou willen onderscheiden met eene groote nauwkeurigheid. Maar de leer van Huydecoper is niet ruim genoeg, doordat onze classieke poëzie te veel van de vroegere vrijheid heeft opgegeven; het Fransche classieke vers heeft meer vrijheid overgehouden. Misschien vindt de heer K. nog gelegenheid om een aantal verzen uit de eerste helft der zeventiende eeuw na te gaan, en de beste daarvan ons te doen gevoelen; ik wil nog één voorbeeld nemen uit Hooft:

Neen, neen, ick weet het wel: wie dat mij komt [t'aenschouwen

Ik twijfel er aan, of Huydecoper dit vers goed zou hebben gevonden. Want *ik weet het wel* is eene bekende uitdrukking, waarin een sterke toon valt op *weet*; maar dan zou men komen tot eene verdeeling als deze:

Neen, neen, ick||wéet het wel: wie|dát mij komt t'aen| [schóuwen

Dit gaat niet, want *dat* mag geen nadruk hebben, deze moet vallen op *wie*. Waarschijnlijk heeft Hooft bedoeld:

Neen||néen ick|wéet het wel|wíe dat my|kómt t'aen| [schóuwen

Er is dus geene isochronie van de lettergrepen, maar wel isometrie van het vers, en deze is noodig voor rhythmus.

Groningen. A. Kluyver.

Th. Frings, Rheinische Sprachgeschichte. (Sonderdruck der 2. Auflage der Geschichte des Rheinlandes, herausgeg. von der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde). Essen, G. D. Baedeker. 1922.

In het boek van Dauzat (La géographie linguistique) kan men lezen (blz. 24): „*De la géographie linguistique ils (les Allemands) n'ont guère vu que l'extérieur, l'appareil des cartes et des schémas; ils n'ont pas compris l'esprit souple de la méthode, variant suivant les cas et plastique comme la vie.*" De beste weerlegging van deze bewering is het werk van Frings, wiens schitterende onderzoekingen in enkele jaren aan de revolutionnerende beginselen van de Marburgse school de zege hebben verschaft. Zijn diepgaande en tegelijk zo nauwkeurige studieën hebben niet alleen de opvattingen omtrent het taalgebied aan de Nederrijn grondig veranderd, maar openen ook verre perspektieven naar andere terreinen, zoodat geen germanist z'n werk ongelezen kan laten.

Volgens de oude opvatting is de Benrather lijn de grens tussen Nederfrankies en Nederduits ter ene, en Hoogduits ter andere zijde. B.v. als men weet, dat de nasaal vóór *f* in de eerste taalgroep verdwenen is, verwacht men dat de genoemde lijn de grens vormt. Dit nu blijkt geenszins het geval te zijn. Als men de kaart opslaat (b.v. die in Zs. f. d. Maa. 1919), vindt men een onregelmatig kronkelende grens tussen *viif en vönef.* Begint men in 't zuidwesten, dan ziet men eerst vrijwel samenval met de Benratherlijn; dan springt de lijn uit naar de Hollandse grens, die hij tussen Gangelt en Geilenkirchen bereikt; daarna zinkt hij weer in naar de Benratherlijn (bij Linnich en Erkelenz) om dan in noordoostelike richting te gaan en tussen Mörs en Ürdingen de Ürdingerlijn te bereiken, welke hij op 't gebied rechts van de Rijn in hoofdzaak volgt. De betekenis hiervan is duidelik: oorspronkelik vormde inderdaad de Benratherlijn de grens, maar de zuidelike vormen zijn naar 't noorden gedrongen, 't meest aan de Rijn, van Dusseldorp uit noordwaarts, maar ook, hoewel in mindere mate, bij Geilenkirchen. Anders gezegd: als men Keulen als centrum neemt, ziet men, hoe de „Duitse" vormen in een wijde boog om Keulen heen opdringen; men houde daarbij in 't oog, dat ook delen van Hollands en Belgies grondgebied binnen die boog vallen. Een paar opmerkelike vormen komen op enkele plaatsen voor: in 't Z.W. bij Eupen *foof* en in 't O. aan de Wupper *fouf*, dat door diphthongering uit *foof* ontstaan is. Het zijn kompromisvormen, in de strijd tussen *vijf en fünf* gevormd; ze hebben de nasaalloze vorm van *vijf*, de vokaal van *fünf*.

Een ander voorbeeld van opschuiving leveren de Limburgse *mich-* enz. vormen. Vroeger meende men, dat in 't hierbedoelde Limburgs de auslautende *k* na vokaal verschoven was, maar dat die *k* dan weer analogies hersteld was behalve in de geïsoleerde vormen. Nu bleek, dat men niet met oude resten, maar met jonge indringers uit 't Ripuaries te doen had, dat de vorm *sik* nooit anders bestaan had dan als vernederduitsing van *sich* en dat oostmnl. *si* onder invloed van *mi, di* uit hgd. *sich* zich had ontwikkeld en dus niet als oude rest van de datief (got. *sis*) was te beschouwen.

De ontwikkelingsgang was dus deze: verschillende isoglossen die eens in de Benratherzone lagen, zijn noordwaarts gedrongen; de Ürdingerzone, die vooral op de rechter Rijnoever van gewicht is, is — afgezien van de Limburgse *mich-* lijn — de laatste noordelike uitloper ervan, en tussen beide grenzen liggen allerlei isoglossenstrengen. M.a.w. de Benratherzone heeft in de loop van de eeuwen veel van z'n gewicht verloren; de normale grens ligt tans noordeliker. Het komt er nu op aan, deze ontwikkelingsgang die men van de taalkaart kan aflezen, te verklaren, en daarvoor is het nodig de politieke kaart ter hand te nemen. Doet men dit, dan krijgt men verrassende resultaten. Het blijkt dan, dat de isoglossenstrengen in hoofdzaak samenvallen met de grenzen, die de verschillende rijkjes zich verwierven in de 14de en 15de eeuw; m.a.w. elke gebiedsuitbreiding van Keulen en Gulik aan de linker Rijnoever, van Berg aan de rechterkant, ging gepaard met een opschuiving van „ripuarismen". Maar ook de oudere Benratherlijn zelf is niet anders te verklaren: hij valt samen met en dankt zijn ontstaan aan de noordgrens van Gulik enz. in de 13de eeuw. Eéns echter was het Ripuaries zelf ook Nederfrankies; het is van 't zuiden uit „verduitst" door een soortgelijke- maar krachtiger- stroming als later verder noordwaarts dringt. Ja, men kan nog verder gaan: waarschijnlik is het hele Middelfrankies oorspronkelik Nederfrankies geweest; *dat, wat* enz. zijn relikten. Zo komt men ten slotte tot een totaal veranderde opvatting van het Frankies: de indeling in Neder-, Middel- en Opper- Frankies berust op betrekkelik jonge toestanden;

is er niet alle reden om voor oude tijd eenvoudig van Frankies, d.i. Nederfrankies, in 't gebied van 't oude Nederlotharingen, te spreken ? En dan wacht de kwestie van de struktuur van dit Frankies op een nader onderzoek: hier moeten ethnografie (uit welke stammen zijn de Franken gevormd ?) en dialektgeografie elkaar de hand reiken. Terwijl men vroeger in een ononderbroken lokale traditie geloofde en de dialektgrenzen met oude ethnografiese grenzen vereenzelvigde, schuiven door het onderzoek van F. alle veranderingen van de late middeleeuwen en de nieuwe tijd op zij en komt de oude kern bloot te liggen.

Zo staat dan in de dialektgeografie de geschiedenis op de achtergrond van alle taalkundig gebeuren ; men ziet de werking van 't sociale milieu ; de grote steden zijn de uitstralingshaarden niet alleen van de beschaving, maar ook tegelijk van de taalvormen ; de handelswegen te land en te water dragen de klanken mee ; iedere politieke uitbreiding, iedere machtswijziging doet z'n invloed op taalkundig gebied gelden. Dat is de grote winst die deze moderne wetenschap ons geeft: in plaats van de abstrakte klankwetten van de neogrammatici treedt het nauw verband van taal en leven ; de reeds zovele jaren door Schuchardt verkondigde denkbeelden blijken juist te zijn ; het idee *klankwet* heeft alleen als werkhypotese nog waarde. Dat ontneemt natuurlik niet de waarde aan het werk, door diezelfde neogrammatici verricht ; hun prachtig verzameld en streng metodies gerangschikt materiaal blijft de onmisbare grondslag van alle verdere onderzoekingen, maar men zal ook in de historiese grammatika menige opvatting hebben te herzien. Zo weet men b.v. nu, dat kompromisvormen en relikten geen uitzondering, maar regel zijn. Immers slechts zelden wordt een vorm geheel verdrongen, altijd blijft wel iets ergens hangen ; de fragmentariese resten zijn eens samenhangende lijnen geweest, die men van de kaart moet kunnen aflezen. „*Sprach- und politisch-geographische Einzelforschung von Ort zu Ort hat das Material bereit zu stellen, sprach-, politisch- und kulturhistorisch weitgespannte Betrachtung muss es in Atem und Leben setzen. Das Linienmaterial des Sprachatlas ist Ausgangspunkt und Leitfaden. Das Richtungsstreben der Linienentwicklung, Stoss und Gegenstoss, Mischung und Ausgleich, Relikte und Kompromisse müssen auch hier am wechselnden Geschick . . . . gemessen werden*" (blz. 291).

Ik heb ernaar gestreefd in het bovenstaande de betekenis van F.'s denkbeelden te doen uitkomen ; wanneer ik mij alleen de vraag gesteld had, welke de verhouding van „Rheinische Sprachgeschichte" tot z'n vroeger werk is, had ik kunnen volstaan met de opmerking, dat we hier een globaal overzicht hebben van dat wat tot nu toe door de Schr. bereikt is. Wie nog met F. moet kennismaken, vindt hier een geschikte gelegenheid om te beginnen ; wie dat reeds gedaan heeft, zal dankbaar zijn voor de samenvatting. Dat de lektuur van F. gemakkeliker zou zijn, als hij de dingen wat eenvoudiger zei, staat voor mij vast ; maar daar we hier vermoedelik met een uitvloeisel van z'n aard (landaard ?) te doen hebben, zal daar niet veel aan te veranderen zijn.

Hilversum. M. Schönfeld.

English Synonyms. Explained and illustrated by **J. H. A. Günther.** Fourth edition. Groningen, Wolters. (Pr. ƒ 5.90).

De vierde druk van Günther English Synonyms zal door velen met oprechte vreugde worden begroet. In de 20 jaren die er verloopen zijn sinds het boek het licht zag, heeft het bewezen een onmisbaar handboek te zijn voor den student in 't Engelsch. De schrijver heeft ook nu weer zijn best gedaan lacunen aan te vullen en onjuistheden te verbeteren, zooals blijkt uit tal van nieuwe groepen van synonieme woorden. —

Moge de schrijver nog lang genoegen van zijn werk beleven!

Utrecht. P. Fijn van Draat.

H. Hauvette, Etudes sur la Divine Comédie. (Bibliothèque littéraire de la Renaissance). Paris, Champion. 1922.

In dit aantrekkelike werkje zijn enige studies verenigd, door Prof. Hauvette merendeels reeds vroeger uitgegeven en gewijd aan de *Divina Commedia.* Zij munten uit door een heldere en biezonder aangename betoogtrant, en, zoals alwat de Schrijver publiceert, door degelikheid ; hem ontgaat zo goed als niets van wat over het onderwerp is geschreven, en dat wil wat zeggen waar het Dante geldt. Tegenover de vaak hinderlike opwinding over Dante van Italiaanse geleerden — hun „adoration", zegt Hauvette — plaatst hij zijn bezonnen bewondering, en dat maakt een weldadige indruk.

Dat de zeven eerste zangen van de *Hel,* in opzet en biezonderheden, een tegenstelling vormen tot de daaropvolgende, is buiten kijf ; de argumenten van de Schrijver zijn overtuigend. Het voornaamste verschil is wel dit dat, eerst met het achtste boek, de beschrijving van de reis het realisme krijgt, het karakter van „geziene dingen" dat wij gewoon zijn als een kenmerk van de *Commedia* te beschouwen. Het ligt voor de hand, dit onderscheid in verband te brengen met de traditie, door Boccaccio met vermelding van getuigen medegedeeld, volgens welke onder de door Dante bij zijn verbanning achtergelaten papieren o.a. een schrift was met een gedicht van enige lengte, dat later aan de dichter is ter hand gesteld. Dat, volgens dezelfde traditie, dit schrift de eerste zeven zangen van de *Hel* bevatte, deze coïncidentie is zeker hoogst merkwaardig. Die papieren zouden dus mogen doen veronderstellen dat het grote werk reeds vóór de verbanning was aangevangen, en alleen een blinde vergoding van Dante kan daartegenover als argument stellen dat het gedicht, volmaakt als het zou zijn, niet de vrucht van een langjarig, zich eerst langzaam in de geest van de dichter vormend, plan kan wezen, en dus niet de sporen zou kunnen vertonen van worsteling met de stof ; en zij zijn talrijk in Italië, de geleerden die weigeren te veronderstellen dat de Florentijn zich niet dadelik zou hebben rekenschap gegeven van de mogelikheden die de gekozen materie hem bood. De achtste zang begint met „Ik zeg dan, voortgaande . . . .", en deze woorden *Io dico seguitando* heeft Hauvette als titel voor zijn studie gekozen ; ook deze aanvang wijst duidelik op een wederopnemen van vroeger werk.

In *Réalisme et fantasmagorie* waarschuwt de Schrijver ons dat wij Dante's nauwkeurigheid bij het vermelden van tijd, van afmetingen en van verdere biezonderheden niet te ernstig moeten opnemen. Alle pogingen om de *Hel* in één samenhangend beeld te brengen zijn mislukt ;

alleen wanneer men de taferelen elk voor zich neemt, kan men zich een voorstelling ervan maken die met de gegevens van het gedicht klopt.

Dante et la pensée moderne is een rede, het vorig jaar in de Sorbonne uitgesproken. Hauvette brengt naar voren wat, in het zo echt middeleeuws werk van Dante — niet alleen in de *Commedia* ; men ziet, de titel van de bundel is te eng —, „modern" is ; het zijn „au milieu de l'atmosphère médiévale qu'il a respirée à pleins poumons, des intuitions modernes qui font de lui un précurseur" : zijn Kristendom, dat, geheel gescheiden van de staatkunde, daardoor reiner, verhevener werd, het vaststellen van Italië als geografies geheel, het denkbeeld van één Italiaanse taal voor het gehele schiereiland, de eerbied voor de wetenschap, en zijn persoonlike kunst.

Naast studies over de verhouding van Dante tot de Franse letterkunde, bevat het boekje enkele bladzijden over de door Asín Palacios veronderstelde Arabiese bronnen van Dante. Hauvette is scepties gestemd, omdat men niet weet hoe de dichter met de Arabiese cultuur in aanraking kan zijn gekomen. Een gedeeltelik antwoord op die vraag geeft, in het *Bulletin du jubilé*, n° 5, Fr. P. Mandonnet in zijn artikel *Dante et le voyage de Mahomet au Paradis*, waarin hij het werk van Ricoldo de Monte-Croce, zendeling in het Oosten, Florentijn en tijdgenoot van Dante, bespreekt, en waarin hij o.a. zegt : „Il semble donc presque inévitable que les deux Florentins soient entrés en rapport l'un avec l'autre et que le poète ait lu le grand ouvrage que le missionnaire avait apporté avec lui d'Orient. C'est là que Dante aura rencontré la traduction abrégée du voyage de Mahomet au Paradis". [1])

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

[1]) Ik maak van de gelegenheid gebruik om de aandacht der lezers van het *Museum* te vestigen op een vertaling van de voornaamste delen der *Divina Commedia*, die Prof. Hauvette heeft gepubliceerd in de collectie *Les cent chefs-d'œuvre étrangers* (Uitg.: La Renaissance du Livre), en wel *L'Enfer* in het vorige jaar, *Le Purgatoire* en *Le Paradis* vóór enkele maanden.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. 2e neugestaltete Aufl. Bd. III. Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. Abtlg. 1. Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, W. de Gruyter & Cie. 1922. (Pr. *f* 19.20).

Het werk van Beloch is te bekend, in zijne voordeelen en zijne eigenaardigheden, dan dat daarover thans, nu van de nieuwe bewerking het derde deel is verschenen, uitvoerig behoeft te worden gesproken. Ondanks verschillen van opvatting, zelfs op kardinale punten, zal ieder moeten erkennen, dat Beloch's Grieksche geschiedenis onovertroffen en in sommige opzichten zelfs „abschliessend" is. Dit laatste geldt in het bijzonder voor het nu verschenen deel, dat de 4e eeuw tot de volledige nederwerping der Perzische heerschappij door Alexander den Groote beschrijft. In de beoordeeling en waardeering van personen en gebeurtenissen zal hier steeds groot verschil blijven bestaan, eveneens omtrent détailpunten van het verloop der gebeurtenissen, maar in groote lijnen staat de geschiedenis dezer periode, tengevolge van het aantal en de verscheidenheid onzer bronnen daarvoor, vast, en zelfs eene aanzienlijke vermeerdering van het historisch materiaal zou hoogstwaarschijnlijk onze kennis van dezen tijd slechts vergrooten, niet ingrijpend wijzigen. In de 25 jaren, die sinds de verschijning van den eersten druk (in 1897) verloopen zijn, bestonden de voornaamste aanwinsten onzer bronnen in de Hellenica van Oxyrhynchus en in den Didymus-commentaar op Demosthenes met de daarin voorkomende fragmenten van historici ; het spreekt vanzelf, dat deze vondsten, evenals de nieuwgevonden inscripties, door Beloch zijn gebruikt en verwerkt. Gelijk bij de eerste twee deelen der nieuwe bewerking mogen wij ook bij dit derde eene „2e Abteilung" tegemoet zien, waarin de schrijver verschillende vraagpunten uitvoerig zal bespreken.

Vergelijkt men den omvang van dit 3e deel met dien, welken de behandeling derzelfde periode in het 2e deel van den ouden druk vorderde, dan blijkt wat toen op 546 bladzijden behandeld werd (Dl. II, blz. 112—658), thans 652 te beslaan, dus ruim 100 bladzijden meer. Ongeveer de helft dezer vermeerdering komt voor rekening van een nieuw hoofdstuk, dat in den eersten druk niet voorkwam, nml. Abschnitt 8 : Die Bevölkerung. In dit hoofdstuk, dat aan bekende vroegere onderzoekingen van Beloch aanknoopt, wordt een overzicht gegeven van bevolking en bevolkingsdichtheid van de door Grieken bewoonde gebieden en van Macedonië in de 4e eeuw. Ook overigens vinden wij hier en daar uiteenzettingen, die in den eersten druk ontbreken, zoo b.v. blz. 319 v.v. over rentabiliteit, slaven-arbeid, groot- en klein-bedrijf enz., blz. 435 v.v. over Athene als intellectueel middelpunt van Griekenland, terwijl op sommige plaatsen eene korte behandeling door eene meer uitvoerige vervangen is, zooals b.v., tengevolge der ontdekking van de Hellenika van Oxyrhynchus, bij de veldtochten van Agesilaus in Klein-Azië. Over 't algemeen is echter in den tekst weinig verandering gebracht, zoodat niet zelden verscheidene bladzijden achter elkaar niet of zeer weinig gewijzigd uit den eersten druk zijn overgenomen.

In de indeeling der stof is eveneens weinig verandering gekomen. Evenals vroeger wordt eerst de politieke geschiedenis der Grieken beschreven tot in 't midden der 4e eeuw alle tot dusverre bestaande „groote mogendheden" ernstig in hare macht zijn geschokt. In dit eerste gedeelte treffen wij de belangrijkste verandering aan in de groepeering der stof : in plaats van de vroegere 4 hoofdstukken : Die Oligarchie im griechischen Osten (gaande tot de expeditie van Agesilaus naar Phrygië), Die Militärmonarchie in Sicilien und am Pontos, Der korinthische Krieg und der Königsfrieden, Die Wiedererhebung der Demokratie (Griekenland van de bevrijding van Thebe in den winter van 379/8 tot den slag bij Mantinea) treden er nu 6, nmlk. : 1. Der Spartanische Krieg (de geschiedenis van 't Grieksche moederland tot de samenzwering van Kinadon), 2. Der Befreiungskrieg (de oorlog van Sparta tegen Perzië in Klein-Azië tot de Phrygische expeditie van Agesilaus, èn de oorlog van Dionysius tegen de Carthagers op Sicilië tot de catastrophe van het Carthaagsche belegeringsleger voor Syracuse in 396), 3. Der korinthische Krieg und der Königsfrieden, 4. Die Militärmonarchie in Siciliën und am Pontos (dit hoofdstuk bevat slechts het tweede gedeelte van het gelijknamige hoofdstuk van den eersten druk, daar het eerste gedeelte daarvan thans het slot vormt van het tegenwoordige 2e hoofdstuk ; het bezwaar, dat in den vroegeren druk de Corinthische oorlog en de koningsvrede eerst behandeld werden nà de geschiedenis der beide

Dionysii en van Dion is door deze nieuwe groepeering weggenomen), 5. Die Wiedererhebung der Demokratie (thans loopende tot den slag bij Leuctra en de vermoording van Jason), 6. Das Übergewicht Thebens (eindigende met den slag bij Mantinea). Deze nieuwe indeeling is ongetwijfeld eene verbetering. Dit eerste gedeelte over de politieke geschiedenis eindigt, evenals in den eersten druk, met een hoofdstuk, getiteld: Der Zerfall der hellenischen Grossmächte. Hierop volgt de beschrijving van de oeconomische en beschavingstoestanden der 4e eeuw, beginnend met het reeds genoemde, vroeger ontbrekende, hoofdstuk over de bevolking, en verder, evenals vroeger, verdeeld in de hoofdstukken: Die wirtschaftliche Entwickelung seit dem peloponnesischen Kriege, Literatur und Kunst, Der Ausbau der Wissenschaft, Die Gesellschaft und ihre Organisation. Het slot vormt weer de politieke geschiedenis: Die neue Grossmacht im Norden, Die griechische Einheit, Die Freiheitskämpfe der Westhellenen, Die Eroberung Asiens.

De opvatting omtrent personen en gebeurtenissen is geheel dezelfde gebleven: het oordeel b.v. over Dionysius I, Dion, Epaminondas, Demosthenes, Philippus is ongewijzigd, de Macedoniërs vormen een Griekschen stam, de overwinning van Philippus brengt de Grieksche éénheid tot stand. Over deze opvattingen uit te weiden is het hier de plaats niet.

In 't algemeen vertoont dus dit deel, met den eersten druk vergeleken, wel uitbreiding, maar weinig wijziging; in veel grootere mate zal, naar men verwachten mag, wijziging komen in de nieuwe bewerking van het vroegere derde deel, over den hellenistischen tijd, waarvoor in de laatste 25 jaren het materiaal zoo enorm is vermeerderd en waarop zich dienovereenkomstig de belangstelling der moderne onderzoekers ook meer heeft geconcentreerd. Moge het Beloch gegeven zijn, ons spoedig, behalve de 2e afdeeling van het thans verschenen deel, ook de nieuwe bewerking van het slot zijner geschiedenis te schenken.

De laatste alinea van het voorwoord ware beter achterwege gebleven.

Groningen. A. G. Roos.

W. Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte. Leipzig, J. L. Hinrichs'sche Buchhandlung. Lief. 1—12.

Onder de verschillende bouwwerken, die uit het Oude Egypte bewaard zijn gebleven, nemen, naast de tempels, de graven eene belangrijke plaats in, om de voorstellingen, die men op hunne wanden aantreft. Dat deze voorstellingen ook vroeger reeds de aandacht trokken, kan men zien in de plaatwerken van Champollion, Rosellini, Lepsius enz. tevens ook uit de recueils van Dümichen, Brugsch en andere. Daarna heeft men het belang ingezien van eene lichtdrukuitgave dezer graven in hun geheel. Op deze wijze werden enkele graven uit het Oude Rijk (mastaba's) door Von Bissing, Capart, Mrs. Murray enz. gepubliceerd. Soortgelijk werk werd o. m. voor de graven van het Nieuwe Rijk verricht door Newberry en Davies. Aangezien zulke uitgaven nog weinig talrijk zijn, en daarenboven niet onder ieders bereik liggen, is men dus bij de bestudeering dezer graven, vooral wat die van het Nieuwe Rijk betreft, min of meer op de reproducties in steendruk aangewezen, die de voorstellingen toch nooit zoo volledig weergeven, als dit langs photographischen weg het geval is. Daarbij komt nog, dat veel merkwaardigs in het geheel niet is uitgegeven Eene uitgave dezer graven in hun geheel zou niet alleen te groote kosten meebrengen, maar is ook tevens geheel overbodig. Immers verschillende voorstellingen zooals die, welke betrekking hebben op feestmalen, jacht, visscherij en begrafenisplechtigheden, treft men hier telkens weer aan. Waaraan vooreerst dus groote behoefte bestaat is eene reproductie in lichtdruk van de belangrijkste vooorstellingen.

Hierin wordt nu voorzien door bovengenoemden atlas van Dr. Wreszinski. Van 1914—1915 verschenen er 5 afl. met 100 platen. Daarop moest met het oog op de tijdsomstandigheden, deze uitgave gestaakt worden. In Dec. 1922 werd het werk voortgezet, dat nu tot en met Afl. 12 is verschenen. In zijn geheel zal het 16 afl. bevatten. Zien wij nu hoe Dr. W. zijne taak heeft opgevat. Het grootste gedeelte der platen heeft betrekking op de graven van het Nieuwe Rijk. Daarnaast eenige tafereelen, ontleend aan graven van het Oude Rijk, terwijl een elftal platen zijn gewijd aan het graf van Ebe, een beambte van den tempel van Amon ten tijde van Psamnetichus I. Het formaat is quarto. Iedere plaat bestaat of uit één enkel blad met lichtdruk en tekst of uit twee, drie, en een enkele keer uit vier bladen, die tot een plaat gevouwen zijn. Tusschen den tekst heeft de schrijver afbeeldingen van voorwerpen gegeven ter verklaring van die, welke op de plaat voorkomen. Het voordeel van dit systeem is, dat men plaat, tekst en verklarende afbeeldingen dadelijk voor zich heeft, aangezien slechts eene zijde van het papier bedrukt is. Hetgeen de bestudeering der afbeeldingen vooral vergemakkelijkt is behalve eene duidelijke beschrijving; eene rijke literatuuropgave, en de vermelding van den tijd, waarin de voorstelling thuis hoort. Nu is het zeer te betreuren, dat het onmogelijk was deze wijze van uitgave ook op afl. 6—12 toe te passen aangezien de prijs per afl., ten gevolge van de hooge drukkosten, te duur zou worden. Zoo moesten dus de platen uitgegeven worden met eene zeer korte beschrijving, terwijl de lichtdrukken in den tekst en literatuuropgaven achterwege bleven. De lichtdrukken zijn uitmuntend geslaagd en van zeer groote waarde voor de studie. Wanneer men de oudere uitgaven vergelijkt, blijkt hoeveel de voorstellingen in den loop der tijden geleden hebben. Wat nu de literatuur betreft, rijst de vraag of de titels der verschillende werken niet wat te kort zijn geciteerd. Voor vakgeleerden is dit geen bezwaar, wel voor kunsthistorici en archeologen, die niet eenigszins van de egyptelogie op de hoogte zijn. Dit bezwaar kan en zal dan ook waarschijnlijk wel opgeheven worden, door een lijst van de volledige titels. Als het niet te veel plaats had vereischt, was het voor den gewonen lezer zeer gewenscht geweest, wanneer er iets was gezegd over den tijd en de stof van de in den tekst afgebeelde voorwerpen. Deze opmerkingen sluiten geenszins uit dat men kan zeggen, dat deze serie lichtdrukken van zeer groote waarde zijn voor de bestudeering van de archeologie, de kunst, kortom van de egyptische beschaving. Wij aarzelen dan ook niet ieder, die belang stelt in het oude Egypte, dit werk ten zeerste aan te bevelen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

F. X. Steinmetzer, Die babylonischen Kudurru (Grenzsteine) als Urkundenform. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, XI, 4 5 Heft). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922.

Met de bekende duitsche „Bienenfleiss" heeft St. verzameld al wat er van de tot dusver bekende „grenssteenen" te weten is (behalve tekst en vertaling): vorm, plaats, opschriften, afbeeldingen, tijdsorde, ontstaan, bedoeling, groei en verwording, speciale soorten in hun eigen karakter, enz. En hij deed dat zoo volledig en zoo accuraat, dat dit boek voorloopig wel hét boek over de Babylonische kudurru's zal blijven. Op allerlei gebied (theologisch, religieus, sociaal, archeologisch, historisch) is hier een massa materiaal bijeengebracht.

Voor bepaalde onderdeelen van zijn werk heeft St. wel voorgangers (Hommel, Oppert, Epping, de Morgan, King, Hinke) maar hij is de eerste die het materiaal in vollen omvang en „erschöpfend" bewerkte.

Een groote plaats is ingeruimd aan de beschrijving van den uitwendigen vorm der steenen, opschriften en afbeeldingen (90 blz.), en veel zorg is besteed aan de juiste onderscheiding zoowel van veld- en tempelsteenen als van den vroegeren en lateren vorm. Aan de zgn. „godensymbolen" en andere afbeeldingen, waarover sints H. Winckler zoo heftig werd gedissussieerd, zijn niet minder aan 100 blz. gewijd. St. komt tot de belangrijke en goed gemotiveerde conclusie dat de verklaring dezer symbolen als teekenen van den dierenriem „gescheitert" is. St. onderscheidt ongeveer 80 symbolen, waarvan sommige stellig op den dierenriem en den dodekaoros betrekking hebben.

Men kan vlgs. St. in verschillenden zin spreken van „ontwikkeling" der kudurru's: 1°. ten opzichte van den vorm (fallus- en tafelvorm), 2°. ten opzichte van de vervaardiging: hij houdt n.l. onze bekende kudurru's niet voor het „oorspronkelijk" stuk, daarachter ligt het eigenlijke „origineel": een gezegelde kleitafel, welke echter alle verloren zijn gegaan (*li'u* is de naam voor het origineel, *duppu* voor het afschrift); 3°. ten opzichte van de plaats: veld- en tempelsteenen, welke onderscheiding meestal parallel loopt met de onderscheiding fallusvorm en tafelvorm; 4°. ten opzichte van de symbolen: sommige, als de gehoornde slang en de ploeg komen alleen op de oudste voor, andere, als het zevengesternte, alleen op de jongste, en daartusschen liggen allerlei overgangsperioden.

Wat de eig. bedoeling der kudurru's betreft, komt St. tot het resultaat dat de klassieke tijd dezer steenen is de Kassietische periode; (de oudste kudurru dateert van ± 1500). In den Kassietentijd was de „staatliche Rechtschutz" zoo zwak, dat men de hulp der goden noodig had om den persoonlijken eigendom te beschermen. Want de kudurru's bedoelen: werkelijke bescherming: de vloekformules en emblemen hebben magisch vermogen. Later, toen dergelijke middelen niet meer noodig waren, bleven ze als eerwaardige gebruiken bestaan in min of meer gewijzigden vorm.

Utrecht. H. Th. Obbink.

F. W. C. L. Schulte, Het Heidendom bij Tertullianus. Nijkerk, G. F. Callenbach. 1923. (Pr. *f* 3.—).

Weinige figuren zijn zóó interessant in de geschiedenis van 't oudste Christendom als die van Tertullianus. G. Boissier behandelt hem terloops in zijn „La Fin du Paganisme" in het 3de boek „Conséquences de l'éducation païenne pour les auteurs chrétiens", waar hij van hem zegt: „L'homme est, du reste, fort intéressant et assez facile à connaître. C'est une figure originale et d'un relief si puissant qu'il est aisé d'en esquisser les contours" (p. 222).

En niemand minder dan de groote dogmenhistoricus Harnack noemt hem, naar Dr. Schulte in herinnering brengt (bl. 134) „den belangrijksten en geleerdsten apologeet der oude kerk vóór Origenes". Interessant is hij zeker niet het minst daarom, dat men tot twee malen toe in zijn leven kan spreken van eene „bekeering", eerst van 't Heidendom tot het Christendom, daarna van 't officieele Christendom tot de secte der Montanisten.

Quintus Septimius Florens Tertullianus werd geboren ± 160 te Carthago, was daar werkzaam als jurist en rhetor, trad ± 185 toe tot de Christenheid, voelde zich sterk aangetrokken tot het uitermate gestrenge standpunt der Montanisten, en stierf ± 230 n. C.

Het is hem gegaan in zekeren zin als den apostel Paulus. Vóór zijn overgang tot het Christendom een geducht vijand, is hij na zijn bekeering een even geduchte apologeet geworden. Ook deelde hij met Paulus den geweldigen ijver en de verterende hartstocht voor wat hem waar dunkt.

Boissier, reeds genoemd, spreekt van T. als „une nature de feu" (I, p. 222).

Eene merkwaardige tegenstelling vormt T. met zijn landgenoot Cyprianus, bisschop van Carthago, van wien bekend is, dat hij tot zijn notarius zei: „da mihi magistrum", als hij een der zeer vele geschriften van T. begeerde. We kunnen Cyprianus rekenen te behooren tot de „opportunisten", T. daarentegen tot de „intransigeants" (Boissier).

Ook Irenaeus en T. zijn in zekeren zin contrasten. De eerste toch was Christoloog, man van den vrede, met min of meer een harmonisch ontwikkeld leven; T. was moralist, hartstochtelijk, met een leven vol van overgangen, wendingen, bekeeringen.

Tertullianus, om ons nu maar te beperken tot hem, was de vader van de kerkelijke terminologie. Ook danken we aan hem menig gevleugeld woord, als „Semen (Ecclesiae) est sanguis Christianorum" en „mens humana naturaliter Christiana".

Het is aan dezen man, „den grooten rhetor der oudheid, bij wien wij de synthese van den wijsgeer, de abruptheid van den profeet, de opeenstapeling van den redenaar in één persoon vereenigd vinden" (Schulte, Inleiding, bl. 2), dat het hier aan te kondigen geschrift gewijd is, of liever, aan dezen man, bezien van eene bepaalde zijde: als bestrijder van 't Heidendom dier dagen en als apologeet van het overal opkomende Christendom. Des te belangrijker wordt de zaak, als we bedenken, dat we in T. te doen hebben met iemand, die het Heidendom kende van vroeger. „Zoo erkent hij de heidensche spelen te hebben bezocht, en blijkbaar meer dan eens. Zoo toont hij eene groote bekendheid met de godsdienstige gebruiken der Romeinen, en inzonderheid blijkt hij uitnemend op de hoogte te zijn met de verschillende auteurs, zelfs noemt hij een enkele maal namen en feiten, die ons overigens niet bekend zijn" (Inl. bl. 8).

Voor zijn doel heeft Dr. Schulte vooral te maken met de drie „rechtstreeks tegen de heidenen en hunne prak-

tijken gerichte traktaten „De Spectaculis", „De Idololatria", en het „Apologeticum" " (bl. 9).

Het laatst genoemde geschrift ,liber apologeticus' [1]), is eene apologie van het Christendom voor de Romeinsche overheid, die onder Septimius Severus de vervolging vernieuwde. Opmerkelijk is, dat T. de eerste Latijnsche auteur was, die, naar 't voorbeeld van de Grieksche apologeten eene apologie aan 't adres van de Rom. overheid richtte.

Zoo is T. in alle opzichten eene hoogst interessante figuur in de oudchristelijke periode en 't is te begrijpen, dat Dr. Schulte er zich toe heeft gezet om zijn positie tot het Heidendom dier dagen eens opzettelijk en nauwkeurig na te gaan. Zeer uitvoerig wordt ons geteekend Tertul ianus' houding tegenover de mysteriediensten van dien tijd (bl. 72—102). Geen wonder, als we bedenken, dat in dien tijd — den tijd van het wegstervende heidendom — de menschen hun troost zochten in het opgenomen, ingewijd worden in het een of andere mysterie. Troost ook al met het oog op het astrologische geloof der antieke wereld, dat als een noodlotsgeloof drukte op de menschheid (bl. 66—71).

Breda. H. J. Toxopeus.

SCHOOLBOEKEN.

De firma Wolters te Groningen-den Haag heeft den tweeden druk in 't licht gegeven van het derde deel van het *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen JLzn. Hierin zijn „op verzoek .... een aantal stukken door een paar andere vervangen". De prijs is *f* 2.90, geb. *f* 3.50.

De firma Meulenhoff te Amsterdam, die zich beijvert bekende geschriften uit de oudere en nieuwere literatuur van verschillende landen in keurigen vorm en handig formaat uit te geven, deed in haar „Sammlung deutscher Schriftsteller" o. a. een „autorisierte Ausgabe für den Schulgebrauch" verschijnen van W. Bonsels, *Die Biene Maja und ihre Abenteuer*, waarin de tekst een weinig bekort is. De heer G. Ras te Haarlem geeft achterin op enkele blzz. de verklaring der moeilijkste woorden.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

VERKLARING

Dezer dagen ontving ik van den uitgever een exemplaar van den vierden druk van Verdam's „Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal," herzien door Prof. Dr. F. A. Stoett, Zutphen, W. J. Thieme & Cie. 1923.

Op verzoek van wijlen mijn vriend Verdam had ik voor den tweeden druk van zijn boek (1902) de bewerking op mij genomen van het tweede en derde hoofdstuk, „waarin het Nederlandsch als onderdeel van het Indogermaansch en in zijne verhouding tot de andere Germaansche talen wordt beschreven" (zie het Voorwoord bij den 2en druk, blz. VII); voor den derden druk (1912) werden die beide hoofdstukken door mij herzien en door aanvulling van de bibliografische aanteekeningen eenigermate up to date gebracht.

In den thans verschenen vierden druk is, zonder dat ik daarover geraadpleegd werd, de tekst van mijn bijdrage tot Verdam's boek ongewijzigd herdrukt (blz. 5—44), terwijl de aanteekeningen, vroeger aan den voet der bladzijden, nu naar het einde verplaatst, door de opgaaf van inmiddels verschenen literatuur zijn uitgebreid en aangevuld (blz. I—V), wederom buiten mijn voorkennis. Blijkbaar heeft de bewerker gemeend, daarmede te voldoen aan de eischen der „voortschrijdende wetenschap", waarvan in zijn „Voorwoord bij den vierden druk" sprake is.

Ik wensch hier in het midden te laten, of bewerker en uitgever het recht hadden, over den arbeid van een levende naar goedvinden te beschikken, zonder ook maar de beleefdheid te hebben om hem van hun voornemen in kennis te stellen, maar ik acht mij verplicht uitdrukkelijk alle verantwoordelijkheid af te wijzen zoowel voor den ongewijzigden herdruk van den tekst der beide hoofdstukken, die niet meer in overeenstemming is met den stand der wetenschap, als voor de willekeurige en stelsellooze toevoegingen in de aanteekeningen.

Groningen. B. Sijmons.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1923, Janvier-Février: Saint-Périer, La statuette féminine stéatopyge de Lespugue. — F. Cumont, Rapport sur une mission à Sâlihîyeh sur l'Euphrate. — J. Carcopino, Un calendrier romain trouvé à Véroli. — L. Carton, Inscription relative au territoire des Mussulamii.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LI-LII, 1: A. Wiedemann, Die Entzifferung der Hieroglyphen. — J. Geffcken, Die griech. Aufklärung. — F. Münzer, C. Cichorius' Röm. Studien. — W. Flemming, Oberammergau u. d. seelischen Grundlagen des geistl. Volksschauspieles. — H. Wocke, G. Hauptmann. — Mitteil.

In het paedagog. ged: R. Petsch, Zur Psychol. des geistigen Lebens. — F. Kuberka, Erkenntnisnaturen u. Erlebnisnaturen. — E. Schott, Lehr- u. Lesestoffe im Werturteil unserer Schüler. — F. Friedrich, Zur Beurteilung der röm. Kaiserzeit u. ihrer Behandlung im Unterricht. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XVII, 5: L. P. H. Eykman, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. (verv.). — J. v. Ham, Kanselstijl. — Aankond. en Meded. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, XI, 4-5: J. v. Mierlo Jr., Over den „Ontwikkelingsgang d. Nederl. Letterkunde". — Th. Absil, Zu Gottfrieds Tristan u. Isolde und Wolframs Parzival. — G. Royen, Kontaminatie. — P. C. de Brouwer, Het al samenvoegen in Christus. — P. M., Het slot van Elckerlyc. — H. Knippenberg, Bij Staring's „De Tooverwijnstok",

Studiën, C, September: W. de Veer, De Vrije Gemeente. — Is. Vogels, P. v. Meurs als vriend. — B. W. Speekman, Ritas Vermächtnis. — A. Mulder, Isotopen. — H. Duurkens, Is Pascal als Jansenist gestorven? — Meded. — Dingen v. d. Dag, — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Haselen, Friso: Tijdschr. v. T. en Letteren XI, n°. 4-5 (Knippenberg).

Herckenrath, Fr. Woordenboek: Tijdschr. v. T. en Letteren XI, n°. 4-5 (Weerenbeck).

Hüffer, Vrouwenabdij v. Rijnsburg: Studiën C, Sept. (J. Alb. Thijm).

Kossmann, Nederl. Versrythme: N. Taalg. XVII, n°. 5 (de Vooys).

Van Praag, Comedia espagnole: N. Taalg. XVII, n° 5 (v. Dam).

Schuringa, Dial. v. d. Veenkoloniën: N. Taalg. XVII, n°. 5 (Schönfeld).

[1]) In 1909 verscheen, ook bij de firma G. F. Callenbach te Nijkerk, eene Hollandsche uitgave van dit werk: Tertullianus, Verdediging der Christenen, vertaald en toegelicht door P. C. IJsseling, Predikant te Makkum.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. — No. 2. — November 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

F. Marx, Molossische und bakcheische Wortformen in der Verskunst der Griechen und Römer. (Abh. Sächs. Akad. der Wiss. XXXVII). Teubner, Leipzig. 1922. (Pr. ƒ 1.80).

Dit werk van de bekende uitgever der Rhetorica ad Herennium en andere werken en schrijver van vele even belangrijke als oorspronkelijke studies handelt over het verband tussen ictus en woordaccent; het omvat bijna 250 kwarto pagina's. Ik zal eerst de *inhoud* weergeven en dan mijn *kritiek* daarop laten volgen.

De *inhoud* komt hierop neer.

1) In griekse iambiese, trochaeiese en dactyliese verzen komt een molossies woord, b.v. *τοξουλκῶ*, nooit met de ictus op de middenlettergreep (– –́ –) voor. In iambiese en trochaeiese verzen is dit een gevolg van de metriek zonder meer: de vereiste metra ⏓ –́ ⏑ –́ en –́ ⏑ –́ ⏓ zouden in dat geval – –́ – of – –́ – worden, wat uitgesloten is. In dactyliese verzen, in het bizonder in het epos, is de vermijding van de ictus – –́ – een bewuste of onbewuste imitatie of nawerking van diezelfde vermijding in iambiese en trochaeiese verzen. Onmogelijk is dus b.v. in het epos: E 482 *ἀλλὰ καὶ ὣς Λυκίους ὀτρύνω καὶ μέμον' αὐτός*, daarom moet *ὀτρύνω* in *ὀροθύνω* veranderd worden.

2) Het eind van de hexameter en van andere antieke verzen is de typiese en gezochte plaats voor prosodiese en taalkundige afwijkingen. Dat blijkt o.a. uit drie groepen van verschijnselen:

a. de ictus van een molossies woord op de middenlettergreep (– –́ –) komt vrijwel alleen aan het eind van de hexameter voor; uitzondering dus op regel (1) (prosodiese afwijking);

b. vrijwel alleen aan het eind van de hexameter mogen molossiese woorden (*Κῡρήνη*, Cyrēnē, – – –) tot baccheïese worden (*Κῠρήνη*, Cy̆rēnē, ⏑ – –), b.v.: *Πηνειοῦ παρ' ὕδωρ καλὴ ναίεσκε Κυρήνη* (prosodiese afwijking);

c. vrijwel alleen aan het eind van het vers staan vele vreemde of ouderwetse vormen bij Plautus (*periculum*, *creduas*, *mirarier*), Lucretius (*escit*, hilum) en anderen (taalkundige afwijking).

3) Wanneer de eerste helft van een iambies vers vóór de gewone caesuur bestaat uit twee woorden (resp. van 2 en 3 lettergrepen), hebben we o.a. de volgende mogelijkheden:

1.	fūres	timere	– –́ | ⏑ – ⏓	toegestaan
2.	fūres	terrere	– –́ – | ⏓	vermeden
3.	fĕras	timere	⏑ –́ | ⏑ – ⏓	toegestaan
4.	fĕras	terrere	⏑ –́ – | – ⏓	toegestaan
5.	terrere	fures	– – ⏓ | –́ ⏓	toegestaan
6.	tĭmere	fures	⏑ – ⏓ | –́ ⏓	vermeden.

Conclusie: wanneer woordaccent van het tweelettergrepig woord (– ⏓) en versictus *niet* samenvallen (geval 1. 2. 3. 4.), moet òf de eerste òf de tweede voet een zuivere iambe zijn. Wanneer woordaccent van het tweelettergrepig woord en versictus wèl samenvallen (geval 5. 6.), mag de eerste voet geen zuivere iambe zijn. Men zou kunnen spreken van een wet van metries-aestheties evenwicht.

4) In het latijn kan aan het begin van een iambiese senarius en onmiddellijk na de penthemimeres van de hexameter wèl staan: *donó mihi, colló rem, Trojáé qui*, maar niet *mihi dóno, rem cóllo, qui Trójae*, b.v.

arma virumque cano | Trojaé qui primus ab oris,

maar niet:

arma virumque cano | qui Trójae primus ab oris.

5) Spondeïese verbaalvormen van de derde persoon (*vēnit, possunt*) zijn enclities en kunnen geen iambiese senarius beginnen; iambiese verbaalvormen van de derde persoon (*vĕnit, solent*) zijn niet enclities en kunnen een iambiese senarius beginnen; dus niet:

vēnit mercator huc ad ludos Lemnius,

maar wel:

solent mendaces luere poenas malefici.

Ik zal trachten aan te tonen, I dat een enkel punt zich dadelijk laat weerleggen; II dat andere punten a priori onwaarschijnlijk zijn; III dat tegen methode en bewijsvoering ernstige bezwaren bestaan; IV dat vele punten zich eenvoudiger laten verklaren. Tenslotte zal ik daaraan toevoegen, V wat m.i. de betekenis is van dit werk.

I. Zonder meer laat zich weerleggen stelling (4). De vermijding van ⏑⏑–́ (*mihi dóno* etc.) vond ik ook bij Apollonios Rhodios (**Θρηκῶν χθόνα**, niet **χθόνα Θρηκῶν**); daarmee vervalt het verband tussen woordvolgorde en versictus.

II. A priori komt mij onwaarschijnlijk voor:

a. dat de ictus – –́ – in het epos, indien vermeden, vermeden zou zijn als nawerking van die vermijding in iambiese en trochaeïese verzen;

b. dat het eind van het vers de gezochte plaats voor afwijkingen zou zijn: het is juist de gevoeligste plaats van het vers;

c. dat de vermijding van *rem cóllo* in de iambiese senarius in verband zou staan met het latijns woordaccent, gezien Apollonios Rhodios;

d. dat *possent* enclities, maar *solent* niet enclities zou zijn: immers kortere woorden zijn eerder enclities dan langere ceteris paribus.

III. Tegen methode en bewijsvoering bestaan ernstige bezwaren:

a. quaesties van woordvolgorde laten zich uit metriese teksten niet bestuderen; bij Cato komt b.v. *solent* slechts aan het eind van zin of zinsdeel voor (naar De agric., index van Keil); bij Plautus kan *solent*, indien in de eerste helft van de senarius gebruikt, om metriese redenen slechts aan het begin staan. De conclusie voor de vooropstelling van *solent* bij Plautus ligt voor de hand.

b. metriese regels zijn geen wetten maar tendenties; de kracht der tendenties blijkt uit de grootte van het getal uitzonderingen. Marx echter vat zijn regels op als wetten en wil dus de uitzonderingen òf als slecht schijnbare verklaren, òf emenderen. In het verklaren is hij vaak gezocht, in het emenderen van een ongewone vrijmoedigheid en zelfvertrouwen. Ik geef van beide een voorbeeld. Eerst van het verklaren: *unastatura, tantasturbellas* vormen één woordgroep, daarentegen *ar cessit, sub silit, con silium* twee. Nu van het emenderen: aan het begin van de senarius is, ook bij Phaedrus, *facturus ludis* volgens de regel, *praedam portare* in strijd met de regel. Van beide groepen komt bij Plautus van elk precies één voorbeeld voor; het foutieve is: *Praedam portare iudices non sarciam*, 'wo *portare praedam* herzustellen ist.'

IV. Vele punten laten zich eenvoudiger verklaren. Ik ga de inhoudsopgave na. (1) het epos vermijdt reeksen lange lettergrepen. Het gebruik van **τοξουλκῷ** als – –́ – brengt *in* het vers een reeks van 5 langen, aan het eind een reeks van 4 langen met zich mee. Men verwacht a priori dus een vermijding, sterker in het vers dan aan het eind, en men mocht van Marx verwachten het bewijs, dat deze verklaring uit de metriek zonder meer (als in iambiese en trochaeïese verzen) hier niet voldoende zou zijn.

2) Het eind van het vers zou de *gezochte* plaats voor afwijkingen zijn. Hij verwant hier m.i. twee groepen van verschijnselen: a. *gedwongen* afwijkingen onder de sterke metriese dwang van het slot (= prosodiese afwijkingen), en b. *gezochte* afwijkingen om aesthetiese redenen (= meest taalkundige afwijkingen in engere zin). Beide zijn een gevolg van de gevoeligheid van het eind van het vers, dat door de volgende pauze acusties nawerkt; verder hebben deze beide niets met elkaar te maken. Zoo is *rĕfrēnat*, door hem als een gezochte afwijking genoemd, m.i. een verkorting om de spondiacus te vermijden; immers de verkorting heeft hier alleen aan het slot plaats, de enige plaats waar bezwaar tegen –́ –́ –́ bestaat, maar *rĕfrenatur* en *rĕfrenatus* vindt men met de verkorting midden in het vers, waar de langere vormen – – – ⏑ of – – – – bijna onbruikbaar zijn.

3) Deze regel drijft op de vermijding van – –| – – ⏑ |... en van ⏑ – ⏑ | ⏑⏑ ||.... Nu bestaat de vermijding van – – | – – ⏑ ||... naar het schijnt, maar niet in de mate waarin M. het voorstelt: gevallen als *tantas turbellas* laten zich niet wegredeneren, en zoo zijn er vele. Maar er bestaat ook een vermijding van – –| – – ⏑ ||.... Wel ontkent M. dit pertinent, op grond van lange statistieken, maar deze bewijzen mij juist het tegendeel: ze bestaan n.l. voor verreweg het grootste deel uit gevallen, als *certare tecum*, dus – – ⏑ | – ⏑ ||... òf *accepit partem*, waar dus de omgekeerde volgorde (**partem accepit*) voor de metriek onmogelijk is. Wanneer nu zoowel – – | – – ⏑ ||... als – – – | – ⏑ ||... vermeden zijn, is de oorzaak toch wel geen andere dan de vermijding van reeksen lange lettergrepen, ook in het epos bekend. Dat verklaart geheel, wat M. voor zoo belangrijk houdt, waarom Plautus zegt *clamore summo*, maar niet *summo clamore*. En zoo geloof ik, dat alles zich laat verklaren uit het feit, dat Plautus prefereert de reeksen – – ⏑ – – – ⏑ – – – ⏑ –. Immers het verband tussen een onéven voet en een spondee – –, en tussen een even voet en een iambe ⏑ – is welbekend (vgl. b.v. Havet, Cours de métrique §270—278). Daarom gebruikt hij minder graag – – – – of ⏑ – – – of ⏑⏑ – ⏑⏑⏑ – of ⏑ – ⏑́ –, zonder dat men bepaald van een wet kan spreken.

4) De vermijding van *qui Tróiam* hangt zeker wel òf met enclise òf vermijding van korte niet proclitiese woorden na een pauze samen.

5) Dat *possent* nooit vooropstaat is een gevolg van de regel, dat het verbum slechts in bepaalde gevallen vooropstaat; de plaatsing van *solent* aan het begin staat onder metriese dwang.

V. De hoofdstrekking van het werk is hiermee m.i. weerlegd: een verband tussen woordaccent en ictus wordt daarin nergens overtuigend bewezen: integendeel. Maar belangrijk zijn verschillende ontdekkingen. Zoo b.v. dat vormen als *Cyrēnē* aan het slot van de hexameter tot *Cўrene* kunnen worden: dit verklaard o.a. geheel Iuv. VII 15:

quamquam et Cappadoces faciant equitesque Bīthyni,

wat tot dusver door niemand werd verdedigd, omdat de quantiteit steeds *Bĭthyni* is. Verder de opmerking, dat *qui Tróiam* vermeden wordt, die meen ik nieuw is. Evenеens die over de vermijding van – – | – – ⏑ en ⏑ – ⏑ | – ⏑ in de senarius.

Ik beschouw het werk echter als typies voor ons onvermogen, de antieke metriek op directe wijze na te voelen, omdat wij het fijne gevoel voor quantiteit en woordgrenzen missen, en overal het woordaccent willen bijhalen. Telkens duiken studies op over het verband tussen ictus en woordaccent: bijna altijd blijkt het, dat de schrijvers met de gecompliceerdheid der verschijnselen geen rekening hebben gehouden.

Ik eindig met de wens, dat de schrijver van dit te omvangrijke, maar niet onbelangrijke werk ons een volgende maal helderder zal resumeren, wat hemzelf helder is geweest, en zoo aan anderen veel verlies van tijd en moeite sparen.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

Ξενοφῶντος Πόροι, cum prolegomenis et commentariis edidit **J. H. Thiel.** Vindobonae. MCMXXII. (Amsterdamsche diss.).

Het werk is verdeeld in drie deelen: Prolegomena, Text met critische en verklarende noten en 13 Excursen, terwijl een Index het geheel besluit.

Schr. begint met aan te toonen, dat het boekje moet geschreven zijn kort na een vrede; daarom moet gekozen worden tusschen den z.g. vrede van Philokrates en dien na den Bondgenootenoorlog; hij kiest het laatstgenoemde tijdstip, zeker niet zonder goede redenen, al erkent hij, dat er bezwaren zijn. De vraag naar de echtheid is al even moeilijk te beantwoorden, maar Schr., die ook overigens de eigenschap blijkt te bezitten om de dingen bij den naam te noemen, werpt terecht den bewijslast op den ontkenner. In zijn voordeel is de traditie en dat Xenophon meer is dan een middelmatig troepenofficier, dat hij jong reeds blijken gaf van organisatietalent, dat hij behalve voor militaire zaken ook belangstelling toonde voor economie en .... dat men hem zoo lang kan laten leven als men wil. Met groote zorg heeft Schr. ook taal- en stijlargumenten verzameld en aangetoond, dat het niet aangaat op die gronden het auteurschap van Xenophon in twijfel te trekken. Het minste indruk maakt op mij de bewering, dat X. wegens zijn langdurig en herhaald verblijf in het buitenland „onzuiver" Attisch is gaan schrijven. Wat weet men van het taalgebruik te Athene? Constateeren kan men alleen afwijkingen van het kunstproza en slordigheden in zijn stijl.

Bedoeling van het boek is den armen tegemoet te komen zonder de rijken al te zeer te belasten, zijn ideeën zijn verwant aan die van Eubulus; Thiel bestrijdt Boeckh hier en daar; met vrucht, want hij wijst erop, dat de voorgestelde *ἔγκτησις* alleen bouwterrein en huizen betreft en de grond niet aan de metoeken zal worden vervreemd. De militaire quaestie is minder gemakkelijk op te lossen. De metoeken, zegt X., moeten niet voor den hoplitendienst worden aangenomen, de Atheners moeten zelf dienen en de verdediging van hun hoogste belangen niet op vreemdelingen laten aankomen. Dat laatste, zegt Schr., is vleitaal, want de Atheners dienden allang niet meer zelf, maar gebruikten huurtroepen. Deze redeneering gaat, dunkt me, niet geheel op; de persoonlijke dienstplicht kan toch niet zoozeer in het vergeetboek geraakt zijn, als Schr. meent òf X. geeft zijn opmerking ten beste niet „ut superbiam civium stimulet" maar om hun plichtsverzuim te hekelen. Dat hij de metoeken wel onder de *ἱππῆς* wil opnemen, bewijst òf dat de rijkere metoeken geen aanstoot gaven door barbaarsche afkomst en manieren, òf dat er een geweldig tekort was, òf dat de militaire beteekenis der ruiters veel geringer was dan die der hoplieten, — misschien alle drie tegelijk.

Schr. vat de tendenz van het boek aldus samen: uitbreiding van steun van staatswege aan de burgers, verpachting van staatseigendommen ter exploitatie en verhuring van staatsslaven en schepen aan particulieren of in enkele gevallen aan phylen.

Dat de vorm die van een redevoering is, geeft niet het recht te besluiten, dat het werk als een paar werkelijk uitgesproken redevoeringen moet beschouwd worden.

Het voorwerk eindigt met een behandeling der codices met de gebruikelijke stemmata.

Wat text en aanteekeningen betreft, me dunkt, dat dit alles uitstekend mag genoemd worden. Schr.'s emendaties lijken me niet altijd overtuigend maar ik kan ze niet verbeteren en dan past den referent bescheidenheid. Gemoll heeft al gezegd, (PhW. 1922, Sp. 1059) dat hij Thiels verklaring van II : 2 niet goedkeurt. Als ik hem wel begrijp. ben ik het volkomen met hem eens. Thiels vertaling: het gevaar is belangrijk, als het weg is (d.w.z. de absentie van gevaar is voor hen een belangrijk iets) en 't is belangrijk voor hen van huis en werk weg te gaan, is ook m.i. onaannemelijk. In 't eene zinsdeel is sprake van een belangrijk voor-, in 't andere van een belangrijk nadeel. — Nemen we *κίνδυνος* voor oorlogsgevaar zonder meer, dan krijgen we *μέγα* = belangrijk in malam partem; *ἀπών* moet dan worden geschrapt, tenzij er *αὐτῶν* of iets van *μαχῶν* achter steekt; dit waag ik niet te beslissen[1]).

Schr.'s conjecteur in IV : 37 voldoet me niet geheel, maar ik weet niets beters; in IV : 44 sq. acht ik het met Gemoll veiliger niets te veranderen; maar de verklaringen van IV : 52 en V : 2 vind ik uitstekend. Of *πυκνός* in de voorafgaande § in de beteekenis van solide en dat nog wel van een stad aannemelijk is, betwijfel ik wel even, maar de verklaring is goed gevonden. In VI : 1 moet *ἠπίδωμεν* gecorrigeerd worden in *ἐπίδωμεν*.

Omtrent de excursen nog een enkel woord.

In N°. 4 wordt gehandeld over de *ἀτιμίαι* der metoeken (II : 2). „*Ἀτιμία* sensum contumeliae hic habet, iuris minuti non habet". Mij dunkt, dat het missen van een recht als een schande kan gevoeld worden. Dat hij het ius honorum mist (*τιμῶν μὴ μετέχων*), kan een metoek natuurlijk achten, maar dat het kind geboren uit het „huwelijk" van zijn dochter met een burger als *νόθος* gold, kan hem gekrenkt hebben in zijn eergevoel. Ik zou hier dus wel in de eerste plaats aan het gemis van conubium willen denken.

In N°. 5 is er sprake (ad II : 7 *μετοικοφύλακες* e.q.s.) van de mysterieuse *ὀρφανοφύλακες* De *μετοικοφύλακες* moeten zorgen, dat er zooveel mogelijk metoeken zijn. Wat is nu het tertium comparationis met *ὀρφανοφύλακες*? Toch zeker niet, dat er zooveel mogelijk weezen zijn? Met weesvaders gaat de vergelijking allerminst op; in plaats daarvan had Schr. dan ook liever moeten zeggen: regenten van een weeshuis. Maar Schr. heeft al terecht opgemerkt dat het in de weeshuizen ging om arme weezen en Xenophons *μετοικοφύλακες* waren juist bestemd om

[1]) Te laat bemerk ik, dat ik de vertaling van Thiel onjuist heb weergegeven. Door de herhaling van *ἀπόν* uit *ἀπών* in het tweede zinsdeel wordt de tweeslachtige beteekenis van *μέγα* inderdaad opgeheven en blijft slechts het mij bevreemdende gebruik van *ἀπών*.

rijke metoeken voor den staat te winnen. Men moet dus zoeken naar een belang, dat de staat had bij rijke weezen, gelijk bij rijke metoeken, wat belangrijker is dan vele! Ik denk daarbij aan een belasting op 't vermogen van weezen, zooals het aes equestre te Rome en iets dergelijks te Corinthe (Cic. de rep. 2 : 36). Mocht er zoo iets nog gevonden worden, dan zie ik een vergelijkingspunt.

Het komt me voor, dat Schr. met voldoening op zijn studie kan terugzien en dat hem een gelukwensch met dit knappe stuk werk niet mag onthouden worden.

Den Haag. E. van Hille.

S. P. Kyriakidis, Ἑλληνικὴ Λαογραφία I (Μνημεῖα τοῦ λόγου). Athene, 1923. (No. 3 der Δημοσιεύματα τοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου).

Aan de energie en geleerdheid van N. G. Politis heeft Griekenland te danken dat de studie van zijn volksoverleveringen, tot voor veertig jaren nog in handen van binnen- en buitenlandse antikiteitenzoekers, tans beschikt over krachten en hulpmiddelen waarvan de deugdelikheid en de organisatie in weinig landen worden geëvenaard. Politis heeft niet alleen monumentale werken over volksverhalen en spreekwoorden (dit laatste, helaas, onvoltooid) nagelaten, maar ook door 't stichten van het tijdschrift *Λαογραφία*, van de „Vereniging voor de beoefening van de Griekse folk-lore" en het daaraan verbonden **λαογραφικὸν ἀρχεῖον**, een groot getal belangstellende onderzoekers gevormd aan wie hij methode heeft geleerd. Als hoogleraar te Athene heeft hij daarenboven leerlingen in engere zin opgeleid, die zijn werk voortzetten.

Een der voortreffelikste leerlingen van de beroemde meester heeft in een handboek samengevat wat men tot heden van de Griekse volksoverleveringen weet, wat het nut is van die kennis en hoe men die moet uitbreiden. Na een algemene inleiding behandelt de heer Kyriakidis in dit eerste deel alle openbaringen van volkswijsheid die in woorden zijn geuit, dus achtereenvolgens: de volksliederen, bezweringsformules, eden en vervloekingen, heildronken, groeten, scheldwoorden, volksverhalen, sprookjes, raadsels, namen enz. Telkens wordt een karakteristiek gegeven van 't behandelde onderdeel, daarna 't verband met het Oudgrieks of de ontlening aan volken van jonger dagtekening, en ten slotte de vermelding van het reeds verzamelde, met aanwijzing van 't geen waarop gelet moet worden bij 't opspeuren van meer materiaal. De schrijver, ook daarin 't voorbeeld volgend van zijn geliefde voorganger, wikt en weegt met volledige kennis van zaken en laat zich niet verleiden door allesverklarende theorieën.

Van een enkel hoofdstuk zal ik de verdeling iets uitvoeriger mededelen om te tonen hoezeer het werk de belangstelling verdient van alle filologen. Ik kies „het sprookje" (blz. 264—299). 1. Wat is een sprookje? 2. Verschil met volksverhalen. 3. Oorsprong van het sprookje; samenvoeging van de delen, techniek en stijl. 4. Wijze van verbreiding. 5. Toepassing op het Griekse sprookje. Litteratuur. — Uit het vele wetenswaardige stip ik aan de vergelijking met Turkse, Italiaanse, Franse en Germaanse sprookjes; de onderscheiding tussen de zeer uitvoerige sprookjes, in Griekenland vooral door mannen verhaald, en de kortere, die door vrouwen aan kinderen worden verteld; de verdeling van de Griekse sprookjes in a. internationale, b. aan de Turken ontleende, c. uit het Oud-Grieks overgeleverde en d. uit Middelgriekse gedichten afkomstige. Bij die laatste rubriek heeft m.i. de schrijver verzuimd van mondelinge overlevering door Franken in de dertiende tot vijftiende eeuw gewag te maken.

Dat op blz. 237 de verklaring van de dierenfabels als zuiver Helleense produkten der volksverbeelding aan Benfey wordt toegeschreven, is niet meer dan een drukfout. Op blz. 269 en 284 wordt Benfey terecht de geleerde genoemd die in Indië het vaderland zocht van fabels en sprookjes. Bij de raadsels heeft Kyriakidis, naar mijn mening, niet genoeg nadruk gelegd op de magiese kracht die oorspronkelik aan 't oplossen verbonden werd geacht. Door dat geloof aan magie, aan z.g. sympathetiese tovenarij, wordt begrijpelik dat bij verschillende volken juist raadsels worden opgegeven wanneer de voedende plant zich moet losmaken uit het zaad (vgl. blz. 343).

Als handboek kon het werk van Kyriakidis geen bestrijding bevatten van alle meningen die te berde zijn gebracht over zo verschillende, en zo voor velerlei uitlegging vatbare, kwesties als hier ter sprake komen, maar 't eigen oordeel van de schrijver is telkens voldoende gemotiveerd om de lezer te doen begrijpen welke argumenten tegen andere verklaringen zijn aan te voeren. Reikhalzend verlangt de lezer naar het vervolg van dit leerzame boek.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. Fraenkel, Plautinisches im Plautus. (Philol. Unters. Kiessling-Wilamowitz XXVIII). Berlin, Weidmann. 1922. (Pr. ƒ 7.50).

Gellius (III 3, 6) vertelt ons, dat zijn leermeester Favorinus zelfs uit één vers van de Nervularia over de meretrices:

scrattae, scrupedae, strittivillae sordidae

durfde opmaken, dat dit stuk met recht aan Plautus mocht worden toegeschreven. Zóó ver heeft het tegenwoordige geslacht van klassieke philologen het nog niet gebracht, maar toch behoeft men nog niet alle stukken van Plautus doorgelezen te hebben, om zich een (al is het een eenigszins vage) voorstelling van het Plautijnsche in deze blijspelen te vormen. Nu is het de groote verdienste van Fraenkel, dat hij in het bovengenoemde boek — dat zeker wel het beste is wat sedert Leo's Plautinische Forschungen en literatuurgeschiedenis over Plautus geschreven is — ons met vaste hand heeft geteekend (daarbij van het kleine tot het groote opklimmend), waarin dat Plautijnsche bestaat, en zoodoende voor ons duidelijk in het licht heeft gesteld, wat tot dusver slechts bij ons in het onderbewuste aanwezig was.

Hoewel Plautus zijn Stichus Poenulus Bacchides en Cistellaria aan Menander, zijn Trinummus Mercator en Mostellaria aan Philemon, zijn Asinaria aan Demophilus, zijn Rudens en Casina aan Diphilus ontleent, hebben toch al die stukken van verschillende herkomst éénzelfde Plautijnsch karakter. Waarin bestaat dat?

In de negentiende eeuw behandelde men de stukken van Plautus, alsof het origineelen waren. Men wist wel, dat ze uit het Grieksch stamden, maar bekommerde zich niet veel daarom. Zoo deed zelfs Ritschl, alhoewel hij den δὶς ἐξαπατῶν als voorbeeld van de Bacchides aanwees. Een uitzondering maken de analyseerende opstel-

len van Th. Ladewig. De vraag „hoe vertaalt Plautus ?" heeft ook Lorenz bezig gehouden, die voor den Miles veel heeft gedaan, maar verder lette hij in hoofdzaak op de Plautijnsche geestigheden en metaphorische uitdrukkingen. Daarna volgden de onderzoekingen van v. Wilamowitz, Geffcken en Leo, die evenwel meer ten doel hadden iets uit Plautus omtrent de nieuwe Grieksche comedie te weten te komen, dan een onderzoek naar het karakteristieke van Plautus in te stellen. „Leo had Plautus lief, maar nog meer de Attische comedie." Doordat het onderzoek in deze richting gevoerd werd en de exegese het Romeinsche blijspel slechts van de Grieksche zijde deed bekijken, raakte Plautus op den achtergrond. Thans rijst de vraag op nieuw: „hoe vertaalt Plautus ?" Helaas bezitten wij van geen enkele passage het Grieksche origineel (zooals b.v. bij Caecilius Statius), maar toch kennen wij door de nieuwe vondsten van Menander's stukken de techniek der Attische comedie beter dan ooit en kunnen daardoor ook scherper de afwijkingen van Plautus waarnemen. Intusschen is het Fraenkel's bedoeling geenszins om van zooveel mogelijk plaatsen te zeggen: „dat is van Plautus zelf, dat uit het origineel", maar om in de afzonderlijke passages de gemeenschappelijke trekken op te sporen en zoo den geest van Plautus, die bij het *vortere* werkzaam was, te benaderen. Met kleinigheden begint hij, om zoo tot vaste, Plautus eigen uitdrukkingen en voorstellingen op te klimmen, en vandaar uit weer Plautus' gedachten na te speuren, welke bij de overzetting van geheele tooneelen en stukken haar invloed hebben doen gelden. Dat onderzoek heeft Fraenkel in tien hoofdstukken verdeeld, terwijl hij in het elfde „das Dichten des Plautus" het geheel van zijn onderzoekingen samenvat.

In het eerste hoofdstuk, getiteld „comparativische Gesprächsanfänge", wijst de schrijver erop, hoe Plautus ervan houdt, aan het begin van een gesprek of een monoloog den optredenden persoon zich te laten vergelijken met een bekende figuur uit de mythologie of de geschiedenis. Die vergelijking loopt meestal op een comische zelfverheffing uit, en gaat vaak met een woordspeling gepaard, terwijl de mythologie wordt aangewend op een wijze als dat noch bij Menander noch bij Terentius het geval is. Daarbij moet men zich ook niet door het gebruik van Grieksche woorden op een dwaalspoor laten brengen en daaruit de gevolgtrekking maken, dat de passage aldus reeds in het origineel voorkwam, want Plautus en zijn tijdgenooten kenden het Grieksch en de Grieksche mythologie reeds voldoende door omgang met de Grieken in Italië en lectuur van Livius Andronicus en Naevius, en behoefden dus hun kennis daarvan niet uitsluitend uit het stuk, dat door den Romeinschen dichter bewerkt en opgevoerd werd, te putten. Uit het groote aantal door Fr. behandelde voorbeelden wil ik hier een enkel typisch citeeren. Cas. 758 zegt Pardalisca:

nec pol ego Nemeae credo neque ego Olympiae
neque usquam ludos tam festivos fieri
quam hic intus fiunt ludi ludificabiles
seni nostro et nostro Olympioni vilico.

Hier zou allicht de vermelding van de Nemeische en Olympische spelen ons den Griekschen oorsprong der verzen doen vermoeden, ware het niet dat de woordspeling met *ludi* bewees, dat de vergelijking door Plautus zelf is toegevoegd. Ook niet-mythologische vergelijkingen treft men in grooten getale aan het begin van een dialoog of monoloog. aan. Als voorbeeld moge dienen Persa 777:

qui sunt, qui erunt quique fuerunt quique futuri sunt posthac
solus ego omnibus antideo facile, miserrimus hominum ut vivam

en merkwaardig is het, dat die woorden *solus ego omnibus antideo facile* met een kleine variatie in den aanvang van een soortgelijke vergelijking Bacch. 1087 gevonden worden.

Een tweede eigenaardigheid van Plautus is, wat Fraenkel noemt „Motive der Verwandlung und Gleichsetzung" (II). Hij bedoelt hiermee de neiging van den dichter tot wendingen als: „ik zal u maken tot" of „gij zult worden tot", „gij zult u veranderen in", of de neiging tot identificatie in plaats van vergelijking. Tot toelichting mogen de volgende plaatsen dienen: Bacch. 361: *credo hercle adveniens* (senex) *nomen mutabit michi facietque extemplo Crucisalum me ex Crusalo*; 665: *Herculem fecit ex patre: decimam partem ei dedit, sibi novem abstulit*; *Curc.* 147 sqq.: *pessuli, heus pessuli, vos saluto lubens.... fite causa mea ludii barbari* (in pl. v. springt op als Rom. dansers); Bacch. 1148: *arietes truces nos erimus, iam in vos incursabimus.* Slechts zelden wordt een *quasi* toegevoegd en ontstaat een vergelijking in plaats van een identificatie, Cas. 319 en Ps. 38.

Het derde hoofdstuk draagt het opschrift „Mythologisches". Vroeger werd al het mythologische als afkomstig uit het originaal beschouwd, maar Fraenkel heeft m.i. afdoende bewezen, dat dit mythologische dikwijls òf slechts in embryo in het Grieksch stuk aanwezig was en Plautus getracht heeft het te overtreffen òf zijn eigen vinding op dit gebied heeft moeten dienen tot „Verstärkung einer Skurrilität" (p. 86). Ik wijs hier op de groote monodie van Chrysalus Bacch. 925 sqq. beginnende met de woorden *Atridae duo fratres cluent fecisse facinus maximum* cet., door Fraenkel behandeld p. 61 e. v., en op de plaats in de Aulularia 554 sqq., waar men moeilijk kan aannemen, dat dit mythologische mengelmoes:

qui mi intro misisti in aedis quingentos coquos
cum senis manibus, genere Geryonaceo;
quos si Argus servet, qui oculeus totus fuit,
quem quondam Ioni Juno custodem addidit,
is numquam servet. praeterea tibicinam,
quae mi interbibere sola, si vino scatat,
Corinthiensem fontem Pirenam potest

uit het brein van een fijnvoelend dichter als Menander is voortgevloeid. Plautus mag, om een volksuitdrukking te gebruiken, het er gaarne „dik opleggen".

Ook gaat hij (IV die Belebung des Unbelebten) veel verder dan zijn voorbeelden in het personifieeren, wat dan dikwijls met identificatie gepaard gaat. Als Curc. 15 de sentimenteele minnaar de deur van het huis zijner geliefde *ostium oculissimum* noemt en haar dan vraagt: *salve, valuistine* ? overtroeft hem zijn slaaf met een nieuwe vraag: *ostium occlusissimum, caruitne febris te heri vel nudiustertius et heri cenavistine* ? Zeker, het Grieksch kent het **παρακλαυσίθυρον**, maar de vermelding van de malaria en het terugkeeren van dezelfde geestigheid (*Persa* 78) bewijzen wel, welke concessies aan het groote publiek zich Plautus bij de overzetting van zijn Grieksch model hier veroorloofd heeft.

Een belangrijk punt wordt door Fraenkel in hoofdstuk V en VI besproken, n.l. Erweiterungen des Dialogs und der Monologe. Men zal zich den tijd herinneren, dat o.a. op grond van den proloog der Casina 11—12 : *nos postquam populi rumore intelleximus / studiose expetere vos Plautinas fabulas / anticuam eius edimus comoediam* de commentaren op Plautus telkens gewaagden van toevoegingen en herhalingen, die de *dominus gregis* zich veroorloofd zou hebben, om de hoorders in het gevlei te komen. Die uitbreidingen van dialoog en monoloog schrijft thans Fraenkel aan Plautus zelf toe, en naar het mij voorkomt, te recht. Ik stel mij de zaak aldus voor: Plautus heeft niet alleen toen hij zijn eigen stukken (Bacch. 215), met Pellio in de hoofdrol, zag opvoeren, maar reeds lang van te voren, toen hij zelf nog als acteur optrad, voldoende ervaren, welke passages het meest bij het publiek insloegen en waar hij met gerustheid de comische scènes van het origineel kon uitbreiden, om de *summa cavea* eens goed te laten lachen. Daarom laat hij (Aul. III 5) Euclio ter zijde treden, en zich gedurende zestig verzen rustig houden in weerwil van de hevige opwinding, waarin hij verkeert, om Megadorus de gelegenheid te geven, een zoo lang mogelijke philippica tegen de weelde der vrouwen te houden. Daaraan is ook de lange toespraak van Ballio tot zijn slaven en hetaeren toe te schrijven (Pseud. I 2), waar het Grieksch zou volstaan hebben met eenige, aan de deur gegeven, bevelen, vóór het van huis gaan, daaraan is toe te schrijven de geheele omzetting van het Grieksche hetaerenwezen in het bordeelenstelsel der Romeinen, de klacht (Men. IV 2) over den last, dien de clienten aan hun patronen bezorgen (te vergelijken met Cas. 563), het uitspinnen van de vergelijking van een mensch met een huis (Most. I 2), de breede schildering van den Acheron (Capt. V 4), die volgens Fraenkel onder Etrurischen invloed tot stand kwam, de uitweidingen door een bepaalde soort menschen (Bacch. V 1 ; Most. 657), de parodie op een dankgebed aan de goden (Persa 755). Zelfs gaat Fraenkel zóó ver, dat hij in Curc. 284 sqq., een van de vele plaatsen waar een *servus* of *parasitus currens* de menschen op de straat waarschuwt, om voor hem uit den weg te gaan, ondanks alle Grieksche benamingen van ambten toch een Plautijnsche uitbreiding ziet:

nec <*usquam*> *quisquamst tam opulentus, qui mi op-*
[*sistat in via*
nec strategus nec tyrannus quisquam nec agoranomus
nec demarchus nec comarchus nec cum tanta gloria,
quin cadat, quin capite sistat in via de semita.

De *comarchus* moet ons hier m.i. wel eenigszins tot voorzichtigheid stemmen (p. 191). Zoo gaat Fraenkel ook te ver, als hij aanneemt dat *graphicus* in den zin van „typisch" Plautus alleen bekend zou zijn uit de taal der Graeculi, waarmee hij omging (p. 195, 1). Daarvoor weten wij te weinig van de verloren gegane stukken van de Grieksche comedie in al haar schakeeringen. Wèl kan ik mij geheel aansluiten bij hetgeen Fraenkel over den bekenden droom in den Mercator (225) uiteenzet. Die is daar geheel en al een „misbaksel", waarin Plautus het korte, goed-in-het-verband-passende droomverhaal uit den Rudens van Diphilus heeft overgenomen en op ongelukkige wijze uitgewerkt (p. 199).

„Unwahrscheinlichkeiten der Gesprächsführung" (VII) zijn ten alle tijde in Plautus' blijspelen opgemerkt. Wij treffen ze daar aan, waar niet een enkel woord ter zijde gezegd wordt, maar drie, vier regels door een derde bij een gesprek worden tusschengeworpen (Capt. 266, Pseud. 422, Asin. 598, Poen. 275). Hier wordt wel door den dichter aan onze phantasie te veel geweld gedaan, maar toch kan op het tooneel door het stille spel van de beide anderen nog veel goed gemaakt worden. Zeer naief echter, bijna kinderachtig, lijkt ons, bij onze tegenwoordige opvattingen, het lange tusschenspel, wanneer iemand geroepen wordt, niet luistert, heen en weer loopt en om den anderen heendraait, totdat hij hem eindelijk herkent en antwoordt (Merc. I 2 ; V 2). In dat opzicht is Terentius (Andr. 344 ; Ph. 195, 739) veel soberder, en kan men zien, hoe slechts een paar woorden in het Grieksche origineel Plautus aanleiding hebben gegeven tot het inlasschen van zulke tooneeltjes, die dienden om het publiek te vermaken. Merkwaardig is het, dat bij dergelijke ontmoetingen op het tooneel inhoud en taal aan r y t h m i e k en m u z i e k onderworpen waren, wat sterk uitkomt in Persa 13 sqq., dat zich als een operatekst laat lezen.

„Die Vorherrschaft der Sklavenrolle" (VIII) is reeds door Lorenz in zijn commentaar op enkele stukken van Plautus uitstekend in het licht gesteld. Ook hier doet Fraenkel ons het stereotiepe van Plautus zien in de wijze waarop de slaaf zijn eigen daden ophemelt en zich vergelijkt of gelijk stelt met een soldaat. Men denke b.v. aan de woorden van Toxilus (Persa 753 sqq.) *hostibus victis, civibus salvis, re placida, pacibus perfectis* cet., waar wij bijna het geheele gebedsformulier aantreffen, dat de triumphator op den Capitolinus placht uit te spreken. Plautijnsch is ook de zoogenaamde slavenkatechismus, waarin de slaaf in een langen monoloog zichzelf de plichten van een goeden dienaar voorhoudt. Ook hier kan de vergelijking met Terentius (Andr. 206) doen zien, hoe aan Plautus (Men. 966 ; Aul. 587 ; Rud. 920) de *certi fines* niet bekend waren, zoo hij eenmaal op dit thema gekomen was.

Na het vele, dat reeds over de c o n t a m i n a t i e geschreven is, behoeft het niet te verwonderen, dat het negende hoofdstuk, dat over de compositie van de Miles, Poenulus, Stichus, Casina en Epidicus handelt, niet veel nieuws brengt. Daarentegen is het tiende hoofdstuk over de C a n t i c a buitengewoon rijk aan resultaten. Op overtuigende wijze heeft Fraenkel aangetoond, dat Ennius en Plautus reeds bij Livius Andronicus en Naevius zangstukken aantroffen, die den dialoog van het Grieksch weergaven, en dat Livius en Naevius deze cantica uit hun tragedies in hun comedies hebben overgenomen. Zoo zijn o.a. de cretici bij Enn. Androm. 86 (Vahl.) te vergelijken met de cantica bij Plautus, Rud. 664 en Cas. 621. Ook gaan in het oude Italische volksspel zang en dans gepaard, zoodat het op den weg van een man als Plautus lag, deze zuiver-Latijnsche elementen in zijn blijspelen te verwerken. Men behoeft dus voor de verklaring van de cretische en baccheïsche tetrameters bij Plautus niet zijn toevlucht te nemen tot het zoogenaamde „hellenistisches Singspiel" [1]) of het „Grenfellsche lied", dat Leo als tusschenschakel tusschen de Grieksche en Romeinsche comedie had aangenomen. De oorsprong ligt hoofdzakelijk op Italiaanschen bodem (p. 372).

Wij komen thans tot het laatste hoofdstuk „das

[1]) Uitstekend is de waarschuwing van F. voor het gebruik van zulke moderne termen in de literatuurgeschiedenis van Rome en Hellas (p. 333).

Dichten des Plautus". In de Grieksche comedie treedt de mensch en zijn karakter op den voorgrond: ὡς χαρίεν ἐστ' ἄνθρωπος, ὅταν ἄνθρωπος ᾖ. Voor Menander zijn de ἤθη van het meeste belang, de πράγματα alleen in zóóverre, als de ἤθη zich daarin manifesteeren. Maar aan deze karakterschildering laat Plautus zich weinig gelegen zijn. Hem is het om het „delectare" te doen en daarom schrikt hij er niet voor terug, door op zijn manier het comisch element te verhoogen, aan de eenheid van het geheel afbreuk te doen. De vergelijking met Terentius, die uit een kring kwam, welke veel meer gevoel voor het fijne van Menander had, toont ons Plautus in al zijn eigenaardigheden (p. 408). Wat Gellius (II 23, 11) over Caecilius Statius zegt, als hij diens Plocium met het origineel van Menander vergelijkt, *alia nescio quae mimica inculcavit* is volkomen op Plautus toepasselijk. Niet zonder reden zegt het grafschrift van Plautus (Gell. I 24, 3), dat na zijn dood *Risus Ludus Iocusque et Numeri innumeri simul omnes conlacrimarunt.*

Waarheid bevat Fraenkel's woord (p. 405), dat Plautus niet in staat was „das kleinste Stückchen einer Handlung selbständig zu erfinden", maar hij heeft wèl de kunst verstaan, door zijn zin voor het comische, zijn gevoel voor het rhytmische, zijn volkomen beheersching van de Latijnsche taal, Grieksche stukken, die voor het fijnproevend Atheensche publiek der vierde en derde eeuw vóór Chr. bestemd waren, in een tijd dat Rome nog om zijn bestaan met Carthago moest worstelen, voor een auditorium, bestaande uit mannen van den ploeg, de wet en het zwaard, genietbaar, ja aantrekkelijk te maken. Ook dàt is een kunst.

Groningen. † J. van Wageningen.

D. B. Bosman, Oor die Ontstaan van Afrikaans. Amsterdam, Swets en Zeitlinger. 1923.

Dr. Bosman, die in 1916 te Groningen promoveerde op een dissertatie getiteld *Afrikaans en Maleis-Portugees* (Groningen, P. Noordhoff), heeft zijn proefschrift, waarvan de eerste oplage uitverkocht is, omgewerkt en van een nieuwe, algemenere en ook juistere titel voorzien. Hoewel uit den aard der zaak de polemiek tegen andere onderzoekers ook in deze herziene uitgave een belangrijke plaats inneemt, is tans het meer positieve gedeelte van het betoog duideliker op de voorgrond gekomen. De schrijver heeft (op blz. 101) zijn opvatting van het ontstaan der Afrikaanse taal als volgt geformuleerd: „In so ver as Afrikaans nie die spontane ontwikkeling van Hollands is nie, is dit 'n ontwikkeling van Hollands hoofdsaaklik onder invloed van die Nederlands van vreemdelinge".

Deze uitkomst van het voortgezette onderzoek wijkt niet in beginsel af van de slotsom waartoe Dr. Bosman in zijn dissertatie kwam. Hij kent tans aan 't Maleis-Portugees een gewichtiger rol toe dan vroeger, maar van direkte invloed, teweeggebracht door het reeds in de eerste periode der volkplanting veelvuldig spreken van die taal ook door blanken, wil hij niet horen. Hij haalt nieuwe argumenten aan ten gunste van zijn mening, behandelt en bestrijdt uitvoerig wat sedert 1916 over de kwestie is geschreven en toont daarbij zijn onafhankelikheid van oordeel, zijn uitgebreide kennis van het onderwerp en zijn scherpzinnigheid in 't bespeuren van de zwakke punten in de bewijsvoering der tegenstanders.

In een dezer dagen verschenen tweede uitgave van mijn boekje *Het Afrikaansch* (Leiden, 1899), heb ik gelegenheid gehad om mijn bezwaren tegen Dr. Bosmans opvatting nader aan te tonen, gelijk ik dat reeds, wat zijn proefschrift betreft, gedaan heb in *de Nieuwe Taalgids* van 1916 (blz. 247—256). Hier wil ik er alleen op wijzen dat Dr. Bosman 't met mij eens is dat „spontane ontwikkeling" van een Nederlands dialekt als hoofdfactor in het proces reeds door de korte duur van het taalverloop is uitgesloten, doch dat hij m.i. niettemin gevaar loopt van te grote betekenis te hechten aan het zuiver Nederlandse element in 't Afrikaans indien hij bijna alle eigenaardigheden van zijn moedertaal wil verklaren uit ontwikkeling van biezondere zegswijzen die zeer sporadies in het Nederlands voorkomen. En wat het tweede gedeelte van zijn formulering aangaat, ik erken gaarne dat de kromsprekende vreemdelingen aan de Kaap invloed gehad moeten hebben op de lotgevallen van onze taal, maar ik kan aan die invloed niet het gewicht toekennen dat Dr. Bosman er aan hecht, omdat de algemeen erkende eenheid van het Afrikaans er tegen getuigt: als het „vreemdelingen-Hollands" de hoofdoorzaak, of in elk geval de meest begunstigende omstandigheid, was geweest voor het wijzigen van de taal der kolonisten, zou men verwachten dat het Afrikaans dat gehoord wordt in een streek waar het Maleis-Portugees zeer verbreid was er tans geheel anders zou uitzien dan de taal van boeren die omringd zijn of waren van Hottentotten of Kaffers. En dat is niet het geval.

Dr. Bosmans onderzoek onderscheidt zich van 't werk dat zijn landgenoot Dr. S. P. E. Boshoff heeft uitgegeven (*Volk en Taal van Suid-Afrika*, Amsterdam 1921) doordat hij 't vraagstuk van kreolisering niet van meet af uit de weg gaat, maar kennis heeft genomen van geschriften die soortgelijke gevallen van kolonistentalen behandelen. Daardoor zal hij zijn landgenoten opmerkzaam maken op een zijde van de kwestie die velen van hen, ondanks 't geen door Dr. du Toit en daarna door Dr. Th. en Dr. J. J. le Roux is geschreven, niet onder de ogen zien.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. Kruisinga and J. H. Schutt, Lessons in English Grammar. Utrecht, Kemink & Zoon. 1922. (Pr. fr. 3.25).

Dit werkje begint met een Introduction, waarin een kort overzicht wordt gegeven van de beoefening van de studie der Eng. Grammatica, en de Historische Grammatica in 't bizonder, iets wat zonder twijfel met belangstelling zal worden gelezen.

Wat den titel van het werk betreft, deze is in zooverre eenigszins misleidend, dat het uitsluitend bestaat uit *vragen* omtrent Eng. Grammatica. Maar deze vragen bieden onze studeerenden iets geheel nieuws en de groote verdiensten van dit boekje zijn: dat het den leerling voor moeilijkheden plaatst die hij zelf moet beredeneeren en trachten op te lossen. Z'n handboeken kunnen hem slechts als gids dienen. Hij moet zelf bemerken wat verschil het al of niet plaatsen van een lidwoord in een bepaalden zin maakt, wat een verandering in de constructie, of een omzetting teweegbrengt; en last not least: hier wordt ook eenige aandacht geschonken aan zinsontleding. Een bespreking van deze vragen kan buitengewoon veel bijdragen tot een juist inzicht in de Grammatica.

Niet altijd zal het onderzoek klaarheid brengen.

Reeds op blz. 3 wordt de vraag gedaan of inplaats van: she began to dress, she began dressing ook goed zou zijn geweest.

Wanneer de leerling vergelijkt wat Kruisinga, Poutsma en anderen daarover zeggen, zal hij tot het besluit komen dat er nog heel wat raadselen voor hem overblijven.

Soms ook wordt de vraag wel tot een erg algemeene gemaakt. Wanneer b. v. b., op bl. 5, *benumbed condition* aanleiding geeft tot de vraag: Comment on the relation between adjunct and headword, see Jespersen, Ch. XII. Een dergelijke verwijzing naar een hoofdstuk van 25 bladzijden is wel een wat te algemeene opgave. Zoo komt men met een half dozijn vragen een heele grammatica door.

Erger wordt het nog wanneer op bl. 7 (5a) wordt gevraagd of riding-excursion een Syntactic compound is, en er bij wordt gezet: see Handbook, 1688. Het is al meer dan genoeg dat één man zulk een hopeloos onduidelijke paragraaf heeft kunnen schrijven zonder een enkel verduidelijkend voorbeeld over Syntactic compounds; maar dat hij nog een medewerker heeft kunnen vinden om den student naar zulk een duistere plaats ter voorlichting te verwijzen, is eenvoudig verbluffend.

Deze kleinigheden doen echter aan 't geheel niets af. Wij zijn blij dit boekje als een waardevolle vermeerdering te begroeten van de hulpmiddelen die ons bij de bestudeering van het Engelsch ten dienste staan.

Leiden. Chr. Kok.

S. B. Liljegren, American and European in the Works of Henry James. (Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. I Bd 15. Nr 6). Lund, C. W. K. Gleerup; Leipzig, Otto Harrassowitz. 1920. (Pr. 3 Kronor).

In dit korte geschrift worden de karakteristieke eigenschappen van den in 1916 gestorven Amerikaanschen romanschrijver Henry James door verschillende voorbeelden uit zijn boeken (en hij heeft er een zestig geschreven) duidelijk toegelicht en uiteengezet. James' romans zijn voornamelijk gebaseerd op de tegenstelling Amerika — Europa, Amerikaan—Europeaan, en hij laat telkens het verschil in levens- en wereldbeschouwing tusschen die twee sterk uitkomen. Door veel studie en reizen in de oude wereld, leerde de tot bespiegeling en overpeinzing geneigde jonge man de groote verschillen in atmosfeer kennen tusschen deze en de nieuwe wereld, zag hij vooral hoe de Amerikaansche geest en denkwijze invloed had op en beïnvloed werd door de Europeesche — de Engelsche, de Fransche, de Italiaansche. De contrasten, die hij hier waarnam, maakten zich zóó van zijn verbeelding meester, dat zij zijn heele werk, visie en artistieke scheppingswijdte bepaalden — we mogen wel zeggen beperkten — waardoor zijn werken onderling een zekere eenvormig- en eentintigheid hebben en ze afzonderlijk wat eentonig zijn. (Studiën over dit gegeven zijn o.a. ook de romans van Pierre de Coulevain, zooals *Noblesse Américaine* en *Eve triomphante.*) Het schijnt dat dit probleem heelemaal ontsnapt is aan de aandacht van James' landgenoot W. D. Howells, die toch ook lang in een Europeesche omgeving heeft geleefd. James' vader was een bekend volgeling van Swedenborg, en zijn broer William is de wijsgeer, de man van het Pragmatisme. Geen wonder dat er in Henry een mengeling van contemplatie en praktischen zin is. Een van Henry James' voorloopers in deze bizondere lijn was Emerson, die vooral in zijn levensbeschrijving van den geëuropizeerden Amerikaanschen beeldhouwer William Wetmore Story wijst op den artistieken en intellectueelen band en samenhang tusschen Europa en Amerika. Ook in het drama heeft James weinig handeling, wat vrijwel in tegenspraak met den naam drama is. Maar aangezien bij James het geheele vraagstuk zich ontwikkelt binnen den geest en het gemoed van de handelende personen bijna zonder uiterlijke actie, berust het zwaartepunt van het stuk in de eerste plaats op den dialoog, waardoor het stuk zelf juist in *dramatischen* zin te lijden heeft, en de aandacht geneigd is ietwat te verflauwen. Tevens wordt de dramatische kracht meermalen verzwakt doordat de personen niet meer zijn dan aangekleede principes.

Toch kan hij vaak boeien, d.w.z. bij vleugen, en mooi is bijv. voelbaar gemaakt de bekoring die van Parijs uitgaat op daar vertoevende en naar deze uitgezondene Amerikanen (*The Ambassadors*). James zelf heeft omstreeks 1907 zijn standpunt duidelijk uiteengezet: "The author of these volumes would seem struck with no possibility of contrast in the human lot to great as that encountered as we turn back and forth between the distinctively American and the distinctively European outlook. He might even perhaps, on such a showing be represented as scare aware, before the human scene, of any other sharp antithesis at all."

Als James nu nog leefde, zou hij misschien nòg scherper tegenstellingen zien.

En de schrijver van deze brochure, Liljegren, zegt tegen het eind van zijn betoog:

"Without that splitting up of his consciousness effected by the contrast of American and European, the successful entering into the individual point of view of his creations, that power of so to speak acquiring the consciousness of another being to the elimination of his own, — James' highest artistic achievement and his immense advance upon every other artist of his time — without that splitting up it is difficult to imagine that the actual *artist* Henry James would have come into being. The perfect accordance of his work with his theory of the "point of view" is most easily understood in the light of his double consciousness."

Zeer in het kort werd bij ons ook iets gezegd over James door A. G. van Kranendonk in *English Studies* van Februari 1922.

Den Haag. Edward B. Koster.

Holberg, Epistler og Smaastykker i utvalg ved **Francis Bull.** Kristiania, Kjöbenhavn, H. Aschehoug & Co. 1922.

De lust naar jubileren schijnt de mens zelfs in deze zo gezegd slechte tijden nog niet verloren te hebben, en het feit dat het in Sept. 1922 twee honderd jaar geleden was dat Holberg's eerste, en zeker best bekende komedie: De Politieke Tinnegieter, te Kopenhagen voor 't eerst werd opgevoerd is dan ook in alle Scandinaviese landen aanleiding tot feestvoorstellingen geweest niet alleen en tot standbeeldbekransingen en feestmaaltijden, maar ook tot de heruitgave van heel wat van 's mans werken.

Het hier boven genoemde werkje is zeker daarvan een van de belangrijksten. Het bevat een grote keur van uittreksels uit zijn brieven, zijn "Moralske Tanker" (bij

ons reeds in de 18de eeuw als "De Deensche Spectator" vertaald) en uit de voorredenen zijner grotere werken (Geschiedenis, filosofie der geschiedenis, enz.) wat daarvoor in aanmerking kwam. Zelfs in Noorwegen is dit werkje al met een vreugderoep ontvangen, nu had men dan eindelik eens een bloemlezing uit die werken welke feitelik alleen maar op de openbare biblioteken aanwezig waren, en kon dus ook de „ontwikkelde gemene man" als dit geen zelfcontradictie is, zich een idee vormen van hem, die meer dan iemand anders uit de Deens-Noorse literatuur vóor de 19e eeuw de literaire roem dier landen gedragen had, — en wat van een nietteoreties standpunt nog meer zegt: wiens invloed ook op hun eigen literatuur-ontwikkeling groter was geweest dan van welke andere oudere schrijver ook. Want het is geen overdrijving te zeggen dat, met alle waardering van de een ieder uit lektuur en opvoering bekende komedies, 's mans dramatische nalatenschap ons slechts een betrekkelik klein kijkje geeft in de persoon en de opvattingen van Holberg en die van zijn tijd, — eigelik moest ik hier zeggen van Holberg *tegenover* die van zijn tijd waarmede hij in zoveel opzichten brak, en dat onze kennis van de schrijver al heel gering zou zijn ingeval hij ons niets anders had nagelaten.

Van oneindig meer belang voorzulk een eerste-handskennis is dan natuurlik ook een publicatie als deze voor al die niet-Scandinaviese landen waar uit den aard van de zaak 's mans verdere geschriften nog minder verspreid en toegankelik moeten zijn. Voor de zich steeds uitbreidende kring van onze landgenoten die zich voor Scandinaviese literatuur interesseren en die in 't oorspronkelike willen bestuderen, is de verschijning van dat werk dan ook een buitenkansje. Hoe legt Holberg zich hier niet bloot voor ons, veel duideliker dan in al zijn komedies te samen, in al zijn deugden en ondeugden! Wat een heerlike naïeveteit waarmede hij steeds zich zelf citeert en niet zonder bewondering vertelt wat hij b.v. in Peder Paars „aangetoond" heeft. Ofschoon, — wij moeten voorzichtig zijn en hem niet altijd letterlik en al te serieus opvatten. Het zou n.l. wel kunnen zijn dat hij ons medelijdend-spottend aankeek en zeide of dacht: maar wist je dan nog niet dat ik, lang voor Heine's Berliner, de ironie ontdekt heb? En hij zou gelijk hebben! Talrijk zijn de bewijzen daarvoor in deze bloemlezing te vinden, wat met de voorbeelden van een uiterst fijne „quiet humour" de lezing er van tot een waar genot maakt. Een kennis schrijft hem dat zijn vrouw onpasselik geworden is bij 't horen van de onfatsoenlike uitdrukkingen die Holberg zijn personen in de mond heeft gelegd. Wel, antwoordt deze, het is werkelik erg jammer dat ze die uitwerking op het goede mens gehad hebben, maar ik kan mijn komedies heus niet na haar smaak inrichten en raad haar dus aan, „daar zij van zulk een Delicatesse is" er niet meer heen te gaan. En men leze in zijn „Apologie voor den Duivel" het antwoord dat deze eens aan een meisje gaf die hij op de Oude Markt (is 't niet alsof wij het huiselik toneeltje voor ons zien?) ontmoette, en zij met een „Ach ja, wat heeft de Duivel al niet op zijn geweten" hem de schuld wilde geven voor het ongelukje dat haar, duidelik zichtbaar, overkomen was. Of de raad die hij aan jonggezellen geeft met een onuitgesproken: Crede Roberto experto, wat het enige middel is om de in de loop der tijden gestolen zaken terug te krijgen? Ja, „trouw met je huishoudster."

Zeker, deze humor en zoveel anders vindt men in zijn komedie, maar daar is 't overdekt zou ik willen zeggen met een korstje van een soort gewilde grappigheid die aan meer dan een onzer zware eisen zal stellen om er zich niet van af te wenden met een gevoel dat vooral bij die „aardigheden" een waarschuwing tegen het „des guten zu viel" op hun plaats ware geweest.

En wil men zich bij ons eens een onafhankelik oordeel vormen over de vraag, die wij tot nu toe steeds aan Noren en Denen over hebben moeten laten, tot welke van de twee Naties Holberg eigelik gerekend moet worden, dan vinden wij er hier belangrijke elementen voor. Ook voor de appreciatie van Holberg als een moderne geest, zijn opinie over ons Hollanders, zijn levensfilosofie (het beroemde „aurea mediocritas" uit „Uden Hoved og Hale" vindt hier menige belangrijke illustratie), over dit alles zal men hier heel wat op kunnen doen, zo goed als er veel uit te putten valt voor de studie der tijdstoestanden, en veel ook wat men in zijn komedies vergeefs zal zoeken. Zo herinner ik mij altans niet daar uit gezien te hebben dat men elkaar in die tijd te Kopenhagen op 10 à 12 gerechten trakteerde wanneer men op „smörrebröd" geinviteerd was. Trouw dan ook maar niet, zucht Holberg naar aanleiding hiervan, — „een vrouw en kinderen zijn werkelik al te kostbare meubelen".

Gent. H. Logeman.

Festudgaven 1922 af Holberg Comoedier og de populære skrifter. Tekstredaktion og Kommentar ved **Francis Bull, Georg Christensen, Carl Roos, S. W. P. Thomas, A. Winsnes.** Köbenhavn, Kristiania, H. Aschehoug & Co. (Holberg Comoedierne, Tekstredaktion og Kommentar ved Carl Roos, Andet Bind).

Carl Roos, Det 18 Aarhundredes Tyske Oversættelser af Holbergs Komedier, deres Oprindelse, Karakter og Skæbne. Kjöbenhavn, H. Aschehoug & Co. 1922.

Van deze „feestuitgave", die in 't geheel uit zes delen zal bestaan, is door mij de door Prof. Francis Bull bezorgde bloemlezing uit Holberg's proza hierboven besproken. Van de komedies is tot nu toe alleen nog maar dl. II verschenen, dl. I, en III, en de verder op te nemen werken: Peder Paars, Niels Klim, en Holberg's Levensbeschrijving zullen later uitkomen, de laatste niet in 't oorspronkelike Latijn maar in 't Deens als „Breve til en fornem Herre"; het is te hopen dat de uitgevers daarvoor de (door Karl Mortensen aan Holberg zelf toegeschreven) tekst van 1741 zullen nemen en dat hier niet alleen het als een vierde *levnetsbrev* geldende epistel No. 447 bij opgenomen zal worden, maar ook No. 446 en zelfs altans een uittreksel uit die vele andere brieven, waarin Holberg zo vele onmisbare bizonderheden uit zijn leven op heeft getekend.

Daar de komedies van Holberg hier te lande heel wat meer dan zijn proza bekend zijn, kan de aanmelder uit den aard van de zaak over de inhoud van deze publicatie kort zijn en daarover vrijwel volstaan met een paar mededelingen. In dit 2e deel zijn negen komedies opgenomen: Ulysses von Ithacia, Kildereisen, Melampe, Henrich og Pernille, Diderich Menschenskræk, Hexerie eller Blind Alarm, Den Pantsatte Bondedreng, Det lykkelige Skibbrud, Erasmus Montanus en Pernilles korte Fröikenstand. Daarna volgen „Indledninger og Kommentar" en een woordenlijst.

Hier zijn de bijna 70 bladzijden (529—598) welke aan de Inleidingen en Kommentaar d.w.z. de noten gewijd zijn, natuurlik verreweg het voornaamste voor de beoordeling van het werk van Dr. Roos, waarbij in elk geval de woordenlijst in 't niet valt, hoe dankbaar men daar ook voor zou zijn indien .... de verwijzingen naar de pagina's waar de woorden voorkomen, niet liefst helemaal vergeten waren. Werkelik geen kleinigheid!

De tekst schijnt zeer nauwkeurig opgesteld, natuurlik kan men alleen bij lang gebruik van het werk zich hier wat positiever uitdrukken, — één ding laat zich alvast konstateren dat de uitgever zich veel moeite gegeven heeft om de overgeleverde tekst zoveel mogelik te bewaren, waarvoor men hem dankbaar zal zijn.

Onwillekeurig dringt zich een vergelijking op tussen deze uitgave en de bestaanden, b.v. van Boye, Liebenberg, Martensen zowel als die welke nu ook bij gelegenheid van het Holberg-jubileum in Sept. 1922, door Dr. Hans Brix wordt uitgegeven (Gyldendal) en natuurlik de grote van Carl S. Petersen. Voor een vergelijking in de opzet komen eigelik alleen die van Martensen en de zo juist genoemde van Dr. Brix in aanmerking. Die laatste is zeer interessant door de uitstekend gereproduceerde illustraties van Hans Tegner maar schijnt, voor zover die verschenen is, wat betreft de noten en verder kommentaar bij de twee anderen achter te staan. En verder kan gezegd worden dat de nieuwe uitgave van Roos natuurlik wat de inleidingen betreft 't allernieuwste brengt en dus ook voor bezitters van Martensen nodig is, maar dat er wat noten betreft in deze laatste toch nog altijd veel voorkomt dat men in de kortere verklaringen van Roos niet vinden zal. Martensen blijft dus nog altijd van grote waarde. Dit alles in detail aan te tonen zou hier veel te veel plaats vragen, alle opmerkingen en vragen die een belangstellend criticus bij zich voelt opkomen moet ik dan ook achterwege laten. Alleen voor één punt mag ik hier wel een uitzondering maken en dat in verband met het tweede hier boven genoemd boek van Roos, over de Duitse bewerkingen van Holberg, welk werkje men tot zekere hoogte als een soort appendix van het eerst genoemde boek kan beschouwen en dat ik daarom ook hier even zo kort mogelik wil bespreken.

Uit de wijze waarop Dr. Roos in zijn uitgave de hollandse vertalingen bespreekt zal men n.l. onwillekeurig de indruk krijgen dat dit telkens apart verschenen vertalingen zijn van de komedies van Holberg en zou iemand die de stukken zelf niet onder de ogen heeft gehad, niet begrijpen dat de door hem bedoelde hollandse vertalingen telkens slechts deel uitmaken van de Verzamelde Blijspelen die in de jaren 1747—1768 *geheel naar het Duits vertaald* te Amsterdam hoofdzakelik bij van Esveldt verschenen zijn, — men zie hierover een bibliografiese studie van ondergetekende in „Het Boek" van Jan. 1922. Bovendien kent Roos blijkbaar niet de bewerkingen in rijm die er in de 18e eeuw bij ons te lande van enkele van Holberg's komedies verschenen zijn anders had hij die b.v. bij Henrich og Pernille genoemd; één er van, die van Don Ranudo, bewerkt in vreselik slechte „poezië" door Lentfrinck, had hij in de Noorse Aftenposten van 1921 uitvoerig besproken kunnen zien (geïnteresseerden bij ons te lande kan ik naar Vrije Arbeid voor datzelfde jaar verwijzen). En juist dezer dagen ben ik door de beleefdheid van Mej. Wolterson van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek opmerkzaam gemaakt op een collectie van Holberg's komedies in 't Nederlands die ik tot nu toe nog nooit ergens aangehaald heb gezien en ook in 't geheel niet kende. De Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bezit er alleen dl. III van dat in 1794 te Amsterdam bij Holtrop is verschenen; andere delen er van zijn nog steeds niet tot mijn kennis gekomen (ik houd mij voor mededeling daaromtrent aanbevolen).

Een vergelijking van de daarin voorkomende 4 stukken met de bekende van van Esveldt is zeer interessant en toont dat die van Holtrop niets in dan een herdruk van de oudere maar met enkele veranderingen waarvan het hier de plaats niet is het karakter in detail vast te stellen; alleen dit wil ik er van zeggen dat het „Raadsel in de Nederlandse Holberg-Bibliografie" waar het genoemde stuk in „Het Boek" over handelt, er niet *minder* raadselachtig door wordt, integendeel.

Maar waar ik vooral niet nalaten mag hier de aandacht van Nederlandse Holberg-liefhebbers op te vestigen is het belang dat het boekje van Roos over de Duitse Holberg-vertalingen voor ons Nederlanders blijkt te bezitten nu wij weten dat Nederland hier geheel van Duitsland afhankelik is. Ten eerste is het mij nu mogelik geweest, aan de hand van Roos' onderzoekingen uit te maken, zonder hulp van de Duitse vertalingen die ik niet kan konsulteren, uit welke vertalingen de Nederlanders geput hebben, — n.l. niet die van Laub, maar wel die van Prof. Detharding, de leerling en volgeling van Gotsched, waardoor het in verband met diens teoriën over de dwaasheid van monologen (zie Roos, p.p. 45, *n*, 74) duidelik wordt waarom b.v. Jacob von Thyboe (natuurlik bij ons „Bramarbas" — via het duits) de geheele eerste scene weglaat (die, dit moet erkend, dan ook hard te slikken is) en pas met het 2e toneel begint.

En wanneer wij nu bij Roos uitvoerig bewezen zien dat die vertalingen, waar onze vertalers dus naar gewerkt hebben, reeds een treurig-verbleekte, verwaterde en versoepte verduitsing van het Deense origineel waren, waarbij het enige sistematiese in de behandeling schijnt te zijn dat alle moeilikheden weg werden gelaten, dan slaat ons de schrik om 't hard, want niet heel veel anders is ongelukkig de verhouding van die prozavertalingen in 't Nederlands tot die in 't Duits, evenals helaas zelfs nog in 't jaar onzes Heren 1923 een Nederlandse Peer Gynt vertaling kon uitkomen, en dit nog wel onder de vlag van een geachte dichternaam, die met de reeds verwaterde Duitse vertaling van Morgenstern in plaats van het origineel ten grondslag, dit laatste nog verder van het Nederlandse publiek afbrengt! De uitgave van Holtrop schijnt gelukkig hier en daar veranderingen aangebracht te hebben, die men uitsluitend uit taalkundig oogpunt verbeteringen zou kunnen noemen. Het is dus nog al treurig met die Nederlandse Holbergteksten gesteld, reden te meer om zich te verheugen op het feit dat er nu een nieuwe vertaling daarvan in voorbereiding is. En het werkje van Roos komt daarvoor nog juist op tijd. Want zonder te willen beweren dat Dr. Roos ook maar bij benadering op alle moeilikheden wijst die er voor de vertaler verscholen liggen, hij heeft toch zo duidelik hier, figuurlik gesproken, het bekende waarschuwingsbordje geplaatst dat hier voetangels en klemmen liggen, en

de plaats wáár, zelfs dikwels zo nauwkeurig aangetoond, dat het zich eenvoudig niet denken laat dat een Nederlandse bewerking hier geen rekening mede zou houden.

Gent. H. Logeman.

U. Leo, Studien zu Rutebeuf, Entwicklungsgeschichte und Form des Renart le Bestourné und der ethisch-politischen Dichtungen Rutebeufs. (Beih. zur Zeitschr. für rom. Phil., 67). Halle, Niemeyer. 1922.

Na een paar inleidende hoofdstukken aan het dierenepos in het algemeen en de *Couronnement Renart* in het biezonder gewijd te hebben, geeft schr. een grondige, 46 bladzijden tellende bespreking van Rutebeufs gedicht *Renart le Bestourné* en sluit zich aan bij de mening van Denkinger, die oordeelt dat we hier te doen hebben met een satire tegen Lodewijk de Heilige en de bedelmonniken. Het schijnt mij toe dat schr. er ten volle in geslaagd is ons deze interpretatie aannemelik te maken.

Met de gegevens getrokken uit deze analyse en uit de vergelijking met andere gedichten van Rutebeuf schetst de heer Leo ons nu verder het karakter van de dichter. Hij ziet dit als bestaande uit allerlei kontrasten: „sein innerstes Wesen ist der Widerspruch mit den anderen und mit sich selbst, und jedes Hinausgelangen über den Widerspruch ist auch ein kämpfendes Hinausgelangen über seine eigene zerrissene Natur gewesen"; Rutebeuf voelde voor de in schone kledij gestoken ridders, voor hun spelen en tafelvreugde, en toch was hij in den grond een „Grübler", een revolutionnair, die bij kleinen en verstotenen zich op zijn plaats gevoelde; hij stond sterk onder de invloed der traditie, en was toch een persoonlikheid, die zich anders wist dan zijn tijdgenoten; hij werd geslingerd tussen de neiging tot scherts en zijn zin voor ernst, tussen „Weltgenuss" en „Weltflucht".

Ik vermoed dat de meeste lezers achter deze karakterisering een vraagteeken zullen plaatsen. Niet dat ze geheel onjuist zal zijn: wie onzer kent niet de tragiek van 's mensen dualisme? Maar juist door haar algemeenheid zegt deze typering weinig of niets. En schr. is er niet in geslaagd ons ervan te overtuigen dat Rutebeuf een „Grübler" is geweest, die meer dan anderen gestreden en geleden heeft. Bij zijn betoog bedient de heer Leo zich ook van de fabliau „Le Pet au Vilain" en neemt als van zelf sprekend aan dat onze dichter deze boerde op straat of marktplein heeft verhaald, waaruit dan volgens schr. zou moeten blijken hoe geheel anders Rutebeuf tot het arme volk sprak dan tot hoger geplaatsten: terwijl het toch heel goed mogelik is dat onze jongleur deze fabliau heeft voorgedragen bij een feest van de een of ander welgesteld burger of adellik heer, die, naar wij weten, geenszins dit soort genoegens versmaadden. Het is verder jammer dat schr. de bladzijden niet gelezen heeft die Bédier in zijn *Fabliaux* aan Rutebeuf wijdt en die in hun kortheid een sprekender beeld van de dertiende-eeuwse dichter geven dan zijn uitvoerige studie. Bij „(Renart) bien i chevauche a lasche resne, Col estendu" had schr. kunnen wijzen op uitdrukkingen als *chevaucher Fauvain* (cf. Tobler, *Verm. Beitr.*, II, bl. 228 en volg., en Dr. A. Beets in: *Handelingen van het zesde Ned. Philologencongres*, bl. 108—124).

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

O. G. Lecca, Formation et développement du pays et des états roumains. La Valachie aux XIIIe et XIVe siècles, la Moldavie au XIVe. Paris, Champion. 1922. (Pr. fr. 5).

Dit boekje geeft een kort, kroniekachtig overzicht van de oudste geschiedenis der Roemeense staten. Van de 3de tot de 13de eeuw ontbreken alle gegevens betreffende een Romaanse bevolking in het tegenwoordige Walachije, Moldavië, Zevenburgen, en veelal neemt men zelfs aan, dat hier eeuwen lang helemaal geen Romanen en geen geromaniseerde inboorlingen geweest zijn. Hoe dat zij, van een geschiedenis van het Roemeense volk in het tegenwoordige Roemenië kan, bij gebrek aan oudere gegevens, eerst sprake zijn sedert de dertiende eeuw.

Lecca geeft een overzicht van de oudste feiten dezer geschiedenis, gelijk hijzelf die ziet en expliceert; hij doet dat, zonder aan zijn verhaal het ethnografiese fundament te geven, waarop de lezer recht had te rekenen. Immers de oudste geschiedenis van het Roemeense bevolkingselement en de verschillende hypothesen over de duistere punten daarin zijn niet te begrijpen en te beoordelen, wanneer men niet goed op de hoogte gebracht is van de gewichtigste gegevens betreffende Pečenegen, Kumanen, Bulgaren en zuidwestelike Russen. Veel van wat de schrijver ons biedt, is hypotheties; soms laat hij dat wel uitkomen, maar hij stelt ons niet in staat de juistheid zijner conclusies en combinaties te beoordelen.

Hij is eenzijdig genoeg, om de continuïteits-theorie, welke de Roemenen afleidt van de Romaanse en geromaniseerde bevolking ten noorden van de Donau in de tweede en derde eeuw, zonder restrictie te handhaven, zelfs zonder ons mee te delen, dat kopstukken der Europese wetenschap die theorie voor onjuist of onvolledig houden, — hij erkent de autoriteit van de „anonymus Belae regis notarius", zonder de kritiek van Roesler's Romänische Studien enz. enz. zelfs te vermelden, — de naam Basarab, die in de veertiende eeuw voorkomt, brengt hij, gelijk Hasdeu, in verband met een oud-Daciese kastenaam: pure romantiek, vergeleken met de Kumaanse theorie van Réthy, Gherghel, Jancsó.

Dit zijn slechts enige voorbeelden van Lecca's onkritiese methode. Legt men naast dit boekje het ongeveer even lange hoofdstuk over „het ontstaan der Roemeense staten (de Walachijse en Moldaviese)" in Kadlec' boek „Walachen en Walachies recht in de Slaviese en Hongaarse landen" (Valaši a Valašské právo v zemích slovansky'ch a uhersky'ch, Praag, 1916), dan constateert men, ook zonder specialist te zijn op het gebied der Roemeense historie, de scherpst denkbare tegenstelling tussen romantiese en kritiese studiemethode.

Leiden. N. van Wijk.

M. Hammarström, Ein minoischer Fruchtbarkeitszauber. (Acta Academiae Aboensis, Humaniora III). Abo. 1922.

De speksteenen vaas uit H. Triada, met een optocht van landbouwers in relief, heeft tot een aantal uiteenloopende verklaringen geleid, waarvan eerst een kort overzicht wordt gegeven. Zelf ziet de schr. hier de processie rondom den boomgaard in snellen loop, ter bevordering der vruchtbaarheid of ter verdrijving van booze geesten (vergelijk de *ambarvalia*). Dit „rondom" is evenmin te bewijzen als te weerleggen. Snelheid is niet de eerste indruk, dien deze „paradepas" maakt; eerder schijnt het een zwaarstampend voortschrijden. Dat het

hier den boomgaard geldt en niet het akkerland, moet volgen uit den aard van het gereedschap: groote vorken met een aantal lange, uiteenstaande tanden. Deze zouden hebben gediend om olijven van de boomen te slaan; dit is niet in overeenstemming met den eisch van omzichtigheid, dien Varro daarbij stelt; op antieke vazen en ook op kiekjes uit het Zuiden ziet men de oogsters dan ook een enkelen tak of riet gebruiken. Sinds J. Harrison afbeeldingen van de wanvork heeft gepubliceerd [1]), is het aannemelijk hier een optocht van wanners te onderstellen. Bovendien wordt het bewijs, dat het hier den boomgaard geldt en niet het akkerland, door den schrijver zelf verzwakt, als hij verklaart, dat het gewone gebruik van het gereedschap hier minder ter zake doet, omdat in dit geval bestrijding van booze geesten het doel is.

De aandacht wordt gevestigd op de luidkeels schreeuwende vrouwen, wier **ὀλολυγὴ** een belangrijke rol in de processie speelt, en op het Egyptische rinkelinstrument (sistrum). In den hoofdman ziet de schr. een Kretischen voorganger van den augur; waarbij hij erkent dat zijn staf vrij wat verschilt van den lituus; onwaarschijnlijk klinkt de vergelijking van den wijden mantel van den hoofdman met de *trabea* van den augur: de plastisch aangegeven schubben duiden een harig kleedingstuk aan, niet een met strepen <*trabs*> versierd gewaad. Het bewijs van verband tusschen Kreta, Etrurië en Rome is op deze wijze niet geleverd [2]).

Utrecht. G. van Hoorn.

Is. van Dijk, Socrates. (Volksuniversiteitsbibliotheek). Haarlem, Erven F. Bohn. 1922. (Pr. geb. *f* 2.50).

Prof. Dr. Is. van Dijk heeft in dit boekje betrekkelijk in het kort aangeduid, hoe hij zich Socrates verbeeldt en in een betrekkelijk lang doch meestal onderhoudend betoog uiteengezet, waarom afwijkende opvattingen (waaronder schrijver die van Heinrich Maier een voor den lezer niet geheel begrijpelijken voorrang verleent) hem niet overtuigen.

Men verwacht in een boekske als dit géén uitvoerige rekenschap van alle of ook maar voor een groot deel der zelfs voor den vakman vaak zoo weinig belangrijke verhandelingen en verhandelingetjes betreffende het gekozen onderwerp en daarom is het begrijpelijk en in de rede liggend, dat de lezer door het lezen vooral naar Eduard Meyer, Wilamowitz en Zeller verwezen wordt.

Toon en behandeling zijn voortreffelijk getroffen voor het publiek, dat de boekskens van deze serie bedoelen te bereiken.

Het is daarom jammer, dat inhoud en strekking van het betoog den leek wel zeer moeten misleiden. De kern hiervan toch is neergelegd in de volgende passage:

„*Salvo meliori*” blijf ik bij mijn opvatting van het levenswerk van Socrates. Hij is geweest de origineele denker, die ons zuiver denken heeft willen leeren door de blootlegging van ons niet — weten, ons schijnweten door de meedoogenlooze ontmaskering van kennis.”

Deze opvatting is reeds hierom onmogelijk, omdat zulk een streven eerst denkbaar is, nadat in en door Plato de zelfbezinning van den geest tot het bewustzijn van afgetrokkenheden als zuiver denken, niet weten en schijnweten was gekomen.

Bovendien is de opvatting van den schrijver slechts mogelijk, doordat het geheele vraagstuk valsch gesteld wordt.

Immers — gelijk ook Prof. van Dijk terecht doet uitkomen — is er slechts één eigenlijke bron voor onze kennis van Socrates en dat is Plato. Plato is de schepper van het genre **Σωκρατικοὶ λόγοι**

Xenophon is vrijwel geheel een maan die het licht van deze zon verbleekt weerkaatst, alle lateren staan onder den ban van den meester zonder weerga. Naast Plato zou alleen nog Aristophanes in zijn Wolken in aanmerking kunnen komen, doch ook deze zijn een **Σωκρατικὸς λόγος** door Plato beïnvloed, die dan in de Apologie tegen dit zoo uit den aard geslagen voorbeeld uitvoerig zich keert; en zelfs veel later in het **Συμπόσιον.** wanneer hij Aristophanes invoert als vriend van Sokrates kan hij niet nalaten op dit stuk nog even een steek te geven: immers de aanhaling in de Alcibiades-rede beteekent niets anders dan dit: iets van de uiterlijke verschijning van Sokrates heeft de Wolkendichter opgemerkt, doch zelfs van deze ondergeschikte bijkomstigheid ontging hem nog de zin.

Zoo blijft dan Plato en voorloopig Plato alleen. Maar.... dan hebben we om te beginnen ook met Plato te doen. En dit inzicht eerst maakt het ons mogelijk de vraag naar de beteekenis van Sokrates juist te stellen.

Want Sokrates is *niet* een in de eerste plaats historische persoonlijkheid voor ons — doch in de eerste plaats de naam voor een invloed op Plato.

Slechts de omstandigheden, dat we uit Plato's werken leeren, dat Plato zich zijn geheele leven lang bewust is gebleven, in zijn jonge jaren van den omgang met Sokrates een sterken indruk te hebben ontvangen, maakt voor ons Sokrates tot iemand van andere beteekenis, dan de vele andere voorgangers, die in Griekenland en elders voor korter of langer tijd jongeren om zich heen hebben verzameld.

Om te beginnen hebben we dus slechts deze zekerheid, dat Socrates een man was, sterk genoeg om op een Plato een blijvenden indruk te maken. En meer dan dit, dat er een sterke invloed van Sokrates uitging, bewijst noch de nevenoverlevering over Sokrates, noch de omstandigheid, dat zich na zijn dood meerdere groepen en kringen zijn leerlingen noemden.

Van die groepen is toch zoo weinig betrouwbaar overgeleverd, dat dit een gevolgtrekking omtrent beïnvloeding van andere zijde, in de eerste plaats door hun grooten tijdgenoot Plato , daarnaast dan ook door andere tijdgenooten of door voorgangers niet mogelijk maakt.

Om nu uit Plato zelf tot een gevolgtrekking te komen omtrent het wezen van den Sokratischen invloed, mag men niet (betrekkelijk willekeurig) een paar geschriften als Sokratisch aanwijzen en dan het daarin gestelde geheel of gedeeltelijk als kenbron bezigen, doch moet men de verandering welke de Sokrates-figuur in den loop van Plato's ontwikkeling ondergaat in omgekeerde richting volgen.

In de latere werken van Plato (Parmenides, Sophistes Politikos, Philebos enz.) is Sokrates vrijwel onpersoonlijke woordvoerder voor opvattingen welke geheel Platonisch zijn.

[1]) Journal of Hellenic Studies 24 (1904) p. 249.

[2]) In noten vindt men vergelijkingen uit de folklore van verschillende streken.

In de werken der midden periode (waartoe in *dit* opzicht ook nog de overigens in de derde groep thuis hoorende Theaitos te rekenen is; verder in hoofdzaak, Staat, Sumposion, Phaidros) worden aan de Sokrates-figuur sterk persoonlijke trekken gegeven, welke echter onderling niet kloppen en met den aard van den dialoog samenhangen.

In de werken der eerste periode vinden we in de dramatisch-beschrijvende gedeelten van de dialogen (de Apologie even ter zijden latend) een figuram sibi convenientem, met dien verstande dat de werken van deze groep nog weer in twee gedeelten vervallen. waarvan de groep der vroegste werken ons een scherpzinnig man toonen, die een sterke en zeer levendige belangstelling heeft voor het **λόγους ποιεῖν**, een man, die zonder dat hij veel ontwikkeling meebrengt door jongens en mannen van allerlei stand en richting gaarne wordt aangehoord en in het gesprek betrokken om zijn scherp en nuchter oordeel.

In de latere werken van deze eerste groep zien we hoe Plato Sokrates hoe langer zoo meer als held van zedelijke overtuiging schildert, iustum ac tenacem propositi virum.

In de Apologie wordt deze laatste schakeering zoo sterk, dat de Sokratesfiguur niet meer blijft binnen de grenzen van het-gewoon-menschelijke. Gelijk reeds gezegd is dit geschrift voor een deel in eersten aanleg gericht tegen Aristophanes' Wolken, verder een geschrift over de „historiciteit" waarvan na de voortreffelijke behandeling van Fraenkel ten onzent niet meer behoorde te worden geredetwist en het vermoeden is gewettigd dat Plato zich bij het schrijven van de Apologie Sokrates als den bijna bovenmenschelijke eerst heeft geschapen.

Bedenkt men nu verder, dat de Grieksche wereld van toen den smaak van het redeneeren juist goed had beet gekregen en deze redeneeringen hoofdzakelijk over ἀρετή liepen .... dan laat deze nuchtere schifting en sorteering der gegevens al zéér weinig houvast voor een persoonsverbeelding, en verliezen daardoor alle gissingen omtrent de eigenlijke oorzaak, grond en aanleiding tot die misschien wel merkwaardigste beleving van Sokrates — de aanklacht van Meletos en de zijnen en de daarop gevolgde veroordeeling allen wetenschappelijken grond.

Verbeelden kan en mag men zich omtrent zulk een onbekende uitteraard wat men wil, doch weten, begrijpen en bezinnen blijft hier als steeds beperkt tot het bekende en moet het onbekende prijsgeven — et quod vides perisse perditum duca. Wanneer men zich dan van Sokrates tot Plato wendt, zal men misschien achterna geen berouw hebben.

Bunnik. B r i n k g r e v e.

G. Kittel, Sifre zu Deuteronomium, 1. Lieferung p. 1—140. Stuttgart, W. Kohlhammer. 1922. (Pr. ƒ 6.—).

Nadat I. Winter en A. Wünsche de Mechilta, den rabbijnschen Exodus-Kommentaar door een duitsche vertaling algemeen toegankelijk hebben gemaakt (Leipzig 1909), is nu G. Kittel, die al in zijne „Rabbinica" (Mus. febr. 1922) proeven van zijne bedrevenheid in de rabbijnsche literatuur had gegeven, begonnen om den tannaitischen Midrasj Sifre in een duitsche vertaling met aanteekeningen uit te geven, ook hiertoe geholpen door Israel Kahan, lector voor talmudica te Leipzig. Allen die belang stellen in de kennis van het na-christelijke jodendom, zullen deze uitgave van harte toejuichen. Naar mijn gevoel is deze commentaar een veel belangrijker document dan de meeste misjna-tractaten. Niet alleen krijgen wij hier een goed inzicht in de joodsche exegese van niet-ritueele teksten. De commentaar bevat ook talrijke overleveringen, bespiegelingen en spreuken van algemeen religieuzen aard, waaruit het eigenaardige van de religieuse denkwijze der Joden tegenover het christendom heel duidelijk valt op te maken. Ik herinner b.v. aan de uitlatingen over het lijden p. 73b (Friedmann), over de kracht van goede werken (passim), over de vergiffenis p. 70b, over het gebed p. 71b. Kittel heeft aan zijne vertaling de Hebreeuwsche tekstuitgaaf van M. Friedmann ten grondslag gelegd. Dr. Rabin, belast met een nieuwe uitgaaf (Corpus Tannaiticum uit te geven van wege de Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums), is voornemens, in eene Beilage de belangrijke afwijkingen van den tekst van Friedemann mee te deelen. De aanteekeningen van Kittel bevatten exegetische opmerkingen ter verduidelijking van den tekst, parallellen uit de talmudische literatuur en verwijzingen naar plaatsen in het Nieuwe testament, die met den tekst van Sifre wegens formeele of zakelijke verwantschap vergeleken kunnen worden. Op weinig uitzonderingen na zijn deze aanhalingen van groot nut.

Ten gevolge van de moeilijke omstandigheden waarin de wetenschappelijke productie met name in Duitschland thans verkeert, zal de voltooiing van dit belangrijke werk alleen mogelijk zijn wanneer het een groot aantal koopers vindt. Laten we hopen, dat aan het boek die belangstelling ten deel valt, die het verdient, zoodat de uitgever spoedig de voortzetting kan laten volgen. Deze eerste aflevering bevat de pp. 64a tot en met 86b van de editie van Friedmann, dus een vierde gedeelte van het geheele werk.

Leiden. H. W i n d i s c h.

P. Heitz, Strassburger Holzschnitte zu Dietrich von Bern — Herzog Ernst — Der hürnen Seyfried — Marcolphus. Mit 89 Abbildungen, wovon 42 von Original — Holzstöcken gedruckt. (Drucke und Einblattdrucke des XVI. Jahrhunderts). Strassburg, J. H. W. Heitz. 1922.

Heitz, de verdienstelijke uitgever van reproducties naar vroege houtsneden, die zelf een zeer uitgebreide collectie van oude door Straatburgsche drukkers in vroegere eeuwen gebruikte houten blokken bezit, heeft onlangs weer een kleine publicatie in het licht gegeven, en wel van illustraties van 4 oude zestiend'eeuwsche volksboeken, waarvan een gedeelte zelfs van de nog door hem bewaarde blokken afgedrukt is, terwijl men zich voor het overige met zinco's naar de houtsneden moest tevreden stellen. Zoodoende heeft men wel de complete stellen nu bij elkaar, maar het geheel heeft daardoor meteen ook iets onzuivers en onevenwichtigs gekregen. Naast de magere afdrukken van de oude, gedeeltelijk reeds versleten blokken, waar de lijntjes dunner en schaarscher zijn geworden, de vette zinco's, die naar de beste en gaafste oude afdrukken zijn genomen en een veel zwaarder en donkerder aspect geven. Voor den niet ingewijde zal het in vele gevallen lastig zijn om de zinco's van de oorspronkelijke houtsneden te onderscheiden; daarom zou Heitz goed gedaan hebben om in zijn kort voorberichtje de oorspronkelijke houtsneden

even op te sommen of deze zelf met een sterretje te voorzien. De kunstwaarde van deze volksprenten — Heitz erkent dit zelf — is niet groot; ja vergeleken met de houtsneden van Stimmer of Amman, die in denzelfden tijd, de tweede helft van de 16e eeuw, werkzaam waren, lijken ze wel erg grof en boersch; maar toch hebben deze primitieve prentjes hun eigen charme, dezelfde charme, als de naïeve tekst, aan wien zij zich door hun stijl zoo treffend aanpassen, vooral in het eerste verhaal van Dietrich von Bern. Hoe aardig is b.v. het houtsneedje met het grazend paard en den daarnaast op een boomstronk uitrustenden Dietrich (No. 5), en welk een gezonde zin voor humor spreekt uit het prentje, waar de oude Hiltebrant wegrijdt en zijn huisvrouw met op den vooruitgestoken omvangrijken buik gevouwen handen hem staat na te kijken. Het is kunst voor het volk en door het volk, evenals b.v. de naïeve voorstellingen op Delftsche tegels; maar daarin ligt op zich zelf niets kleineerends.

Van de volksboeken, waarvan Heitz toen de illustraties heeft samengesteld, is zeker dat van den „Hürnen Seyfried" ook nu nog het meest bekende. Vroeger moet ook de „Marcolphus" de gunst van het publiek in bijzondere mate bezeten hebben. Hans Sachs heeft het verhaal van den geestigen vrouwenhater voor het tooneel bewerkt.

De drukplaats van deze volksboeken was Straatsburg, dat in de XVIe eeuw door het groote aantal van drukkerijen voor het Duitsche taalgebied van de grootste beteekenis was. De stoffen van talrijke van deze volksboeken kwamen uit Frankrijk, maar werden in hun Duitsche bewerking zoo zeer algemeen bezit, dat de vreemde afkomst geheel vergeten werd en ze langen tijd als specifiek Duitsch werden beschouwd, nog in de 19e eeuwsche bewerking van G. Schwab heeten zij slechts „die deutschen Volksbücher".

Van vele van deze volksboeken bestaan ook Nederlandsche bewerkingen, die evenals de Duitsche meestal met zeer overeenkomstige kinderlijke houtsneden opgeluisterd zijn; de meeste werden in de XVIIe eeuw bij Verdussen te Antwerpen uitgegeven en later dikwijls herdrukt. Van drie zeer bekende van deze volksboeken verscheen nog in 1910 een fraaie nieuwe druk bij Dishoeck te Bussum, met reproducties naar de oude naïeve houtsneden. En nog onlangs heeft Stijn Streuvels „de schoone en stichtelijke historie van Genoveva van Brabant" voor Vlaamsche lezers nieuw bewerkt, die bij L. J. Veen te Amsterdam uitgekomen is, versierd met teekeningen en decoratieve omlijstingen van Jules Fonteyne; hoe gevoelig en tevens knap deze illustraties ook zijn, zij hooren toch eigenlijk niet bij het naïeve verhaal; het grenst aan stijlvermenging: de kinderlijke, primitieve verhaaltrant en de fijne, teere figuurtjes in de gestyleerde composities van den door de Engelsche boekillustraties van de Helmscott-press van W. Morris en W. Crane beinvloeden Vlaming.

Van de door Heitz gepubliceerde volksboeken zijn mij geen Nederlandsche uitgaven bekend geworden; het zou anders leerrijk geweest zijn de Nederlandsche illustraties met de Duitsche te vergelijken.

Amsterdam. M. D. Henkel.

Frida Schubart, Von Wüste, Nil und Sonne. Mit Zeichnungen von Alfred Bollacher. Berlin, Weidmann. 1922.

Mevrouw Schubart, de echtgenoote van den bekenden papyroloog, heeft eenige malen haar man naar Egypte vergezeld, als deze daar, door opgravingen of aankoop, papyri verzamelde voor het Berlijnsch Museum. Van wat zij daar zag en beleefde, geeft zij in dit „anspruchslose" boekje eene prettige beschrijving. Diep gaat het werkje niet, maar de schrijfster toont oog te hebben voor het eigenaardige van natuur en volksleven. Een enkele maal, zooals bij de beschrijving van den aankoop van een belangrijke papyrus, wordt de toon levendig en humoristisch. De teekeningen van Bollacher zijn eenvoudig en goed. Een genoeglijk boekje om op een regenachtigen Zondagmiddag eens door te lezen.

Groningen. A. G. Roos.

SCHOOLBOEKEN.

Onder de titel *Keurgerechten van Nederlandsch Proza en Poezie* gaf S. Anema, bij de firma J. B. Wolters te Groningen, het eerste deel uit van een *Leesboek voor Christelijke Scholen met leerlingen boven den leerplichtigen leeftijd.* Dit eerste deel, groot 314 blz., kost ingenaaid *f* 2.90, gebonden *f* 3.90.

Van M. A. P. C. Poelhekke's *Woordkunst, hulpmiddel bij het zoeken naar inzicht in letterkundige verschijnselen*, verscheen, insgelijks bij de firma Wolters, de negende druk. Het boek is, gelijk zeven voorafgaande drukken, geïllustreerd. Bovendien is deze jongste uitgave vermeerderd met een bibliographie en zijn de opgaven van litteratuur uitgebreider geworden. Prijs: *f* 2.50, ingen.; *f* 2.90, geb.

Bij de „Weidmannsche Buchhandlung" te Berlijn is verschenen de elfde uitgave, bezorgd door N. Wirz, van R. Jacobs' *C. Sallustii Crispi de Bello Jugurthino*, voorzien, gelijk men weet, van uitvoerige aanteekeningen in het Duits. Vooraf gaat een *Vita Sallustii*, medegedeeld door A. Kurfess en ontleend aan de Sallustiuseditio van Pomponius Laetus.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Mededeelingen* van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam zijn sedert de vorige opgave (*Museum* XXX, 142) verschenen in Dl. 53, Serie A: A. Kluyver, *Vondel's Roskam* (*f* 0.40); en in Dl. 55, Serie A: B. Faddegon, *De interpretatie der Kâthaka-Upaniṣad* (*f* 0.30); J. H. Kern, *De taalvormen van 't Middelengelse gedicht Havelok* (*f* 0.30).

De firma Teubner zond aan de Redaktie verschillende nummers van haar tekstuitgaven, in klein formaat, van Latijnse en Griekse schrijvers. Deze uitgave is voorzien van een onder de tekst gedrukte beknopte apparatus criticus met alles wat ter oriëntering betreffende de overlevering nodig is; ook de testimonia zijn telkens afgedrukt. Praefationes en indices zijn evenzeer in beknopte vorm gegeven. De nummers die wij ontvingen bevatten: Cicero's *Oratio pro P. Quinctio, Oratio pro Sex. Roscio Amerino, Oratio pro Q. Roscio Comoedo, Divinatio in Q. Caecilium, Orationes in Verrem* I—V, alle uitgegeven door A. Klotz. De *Orationes pro Tullio, pro Fonteio* en *pro Caecina* zijn bewerkt door F. Schoell.

Van dezelfde firma ontvingen wij een nieuw nummer der Lucianus-uitgave van N. Nilén, n.l. I, 2, inhoudende libelli XV—XIX (te weten: *Calumnia, Iudicium vocalium, Convivium, Soloecista* en *Cataplus*.

Te Leiden, bij de firma Brill, is verschenen de tweede druk van *Het Afrikaans*, bijdrage tot de geschiedenis der Nederlandse taal in Zuid-Afrika, door D. C. Hesseling. De eerste druk zag het licht in 1899 (zie *Museum* VII, 1899, kol. 230).

Deze tweede uitgave heeft rekening gehouden met hetgeen in den sedert verlopen jaren over het onderwerp is geschreven, en is dientengevolge in menig opzicht een nieuw boek geworden. De zienswijze van de schrijver omtrent de oorsprong van het Afrikaans is evenwel niet veranderd.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de Corresp. hellén., 1922, Janvier—Juin: A. Philadelpheus, Bases archaiques trouvées dans le mur de Thémistocle à Athènes. — P. Perdrizet, Études amphipolitaines. — R. Demangel, Fouilles de Délos. — R. Vallois, L'„Agalma" des Dionysies de Délos. — L. Renaudin, Vases préhelléniques de Théra, à l'Ecole franç. d'Athènes. — A. Salač, Ζεὺς Κάσιος. — Ch. Picard, Un oracle d'Apollon Clarios à Pergame. — E. Cuq, L'inscription bilingue de Délos de l'an 58 av. J.-C.

Juillet-Décembre: A. de Ridder, Fouilles de Thespies et de l'Hiéron des Muses de l'Hélicon. — R. Demangel et A. Laumonier, Inscriptions d'Ionie. — Th. Macridy et J. Ebersolt, Monuments funéraires de Constantinople. — A. W. Persson, Inscriptions de Carie. — G. Daux, Questions d'architecture delphique, I. — J. Replat, Questions d'architecture delphique, II. — G. Daux, Inscriptions de Delphe. — R. Demangel, Nouveaux fragments d'inscriptions trouvés à Marmaria. — W. W. Tarn, Le monument dit „des Taureaux" à Délos. — Corresp. — Chron. des fouilles et découv. archéol. dans l'Orient hellén.

Neophilologus, IX, 1: E. Boulan, Autour de Pascal et de Port Royal. — J. v. d. Poll, Busken Huet en Musset. — M. Ramondt, Zur Jugendgeschichte des Parzival. — L. Polak, Phorkyas inkonsequent? — J. v. d. Laan, Studies in Articulation, I. — H. Brinkmann, Anfänge latein. Liebesdichtung im Mittelalter. — Varia. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, V, 5: G. Foster, W. P. Ker. — W. v. Doorn, How it strikes a Contemporary. — Notes a. News. — Translation. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdragen, XV, 1-2: G. Ch. van Langenhove, Cockney *H* in Old a. Middle English. — A. H. Krappe, Classical Sources of the *Chronicle of Hven*. — A. L. Corin, Ueber Bedeutung u. Abstammung zweier sinnverwandter Wörter in taulerischen Hss.: mhd. *wintertrolle* — m. ripuar. *krappe*.

Id., Bijbl., XV, 1: L. Gr[ootaers], Internat. Woordgeogr. — L. Grootaers en G. G. Kloeke, Vl.-Holl. Taalkaarten. — J. Mansion, Deensche Toponymie. — L. Grootaers, Romaansch-Zwits. Dialectstudie. — Dez., Modern Humanities Research Assoc. — Boekbeoord. — Kleine Aank. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe Boeken. — L. Goemans, In Memoriam † J. Duqué.

2: Red., Een Zuidndl. Dialectwdb. — L. Grootaers, Een Vl. Vereen. voor Dialectonderzoek. — Dez., Voor een Ndl. Dialectbibliotheek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandin. tijdschr. — Nieuwe Boeken.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVII, 2: A. Wallner, Lesungen und deutungen. — Dez., Der eingang des Willehalm — H. Schneider, Eine mhd. liedersammlung als kunstwerk. — J. Loewenthal, Germ. cultaltertümer. — Dez., Altgerm. völkernamen. — L. L. Schücking, Die Beowulfdatierung. — H. Kowalski-Fahrun, Alkuin und der ahd. Isidor. — A. Lasch, Der conjunctiv als futurum im mhd. und im alts. — W. Ziesemer, Zum wortschatz der amtssprache des deutschen ordens. — F. R. Schröder, Süden. — Dez., Zur runeninschrift auf dem marmorlöwen im Piraeus. — S. Singer, Athis und Prophilias. — J. L. Campion, Mhd. *entschiben*. — W. E. Collinson, Nachträge zu Holthausens Nordfries. studien. — A. Lindqvist, Erklärung.

Anglia, XLVII, 1: K. Brunner, Ch. Kingsley als christlich sozialer Dichter (slot). — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforsch. — F. Klaeber, Zu König Aelfreds Vorrede zu seiner Übers. der Cura Pastoralis. — F. Straub, Lautl. der ae. Übers. des Pseudo-Alcuinschen Liber de Virtut. et Vitiis in der ae. Hs. Vespas. D. XIV.

Beibl., XXXIV, 3: B. Fehr, Augustins Lehrsatz über die Willensfreiheit bei Aelfric. — F. Holthausen, Zu ae. Dichtungen. — Dez., Zum allit. Morte Arthure.

4: M. Förster, Das *Whitlead-teauer*-Rezept. — H. M. Flasdieck, Studien zur me. Gramm., III-IV.

5: W. Knapke, Die Gesch. der Ermordung der Karoline v. Braunschw.-Wolfenb.

6: F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 5.

7: F. Wild, T. Sturge Moore u. d. „Poetic Drama". — F. Holthausen, Der Verf. der *Meditationes vitae Christi*.

Bijdr. Vaderl. Gesch., 5de R., X, 3/4: Haak, Maurits en Oldenbarnevelt (vervolg). — Japikse, J. L. Huber (slot). — De Vries, De laatste Wikingtochten aan den Nederrijn. — Gijsberti Hodenpijl, De gouverneurs van Koromandel van Teylingen en Haksteen (vervolg). — Beelaerts van Blokland, Oorkondencritiek en Zegelkunde. — Korte mededeelingen (Flament, Nogmaals Lumey; Blok, Het origineel van de Historie Balthasars Gerard). — Japikse, Nederl. Hist. Literatuur (1922/3).

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXXVIII, 3: Tenhaeff, Na den Tiendaagschen veldtocht. — Hudig, Gesch. der fransche kunst. — Kuiper, De oorzaken der volksverhuizing. — De Boer, Voordrachten intern. congres te Brussel. — Obbink Merkwaardige reisbeschrijving.

Revue historique, CXLII, 2: Lizerand, Philippe le Bel et l'Empire. — Braesch, Les pétitions du Champ de Mars (15/17 Juill. 1791), I. — Marion, Les fugitifs alsaciens sous la Révolution. — Correspondance (Mémoires de Richelieu). — Bulletin historique (France: époque moderne à 1660).

CXLIII, 1: Braesch, Les pétitions (slot). — Bloch, L'origine et le date du Capitulare de Villis. — Bulletin historique (France, 1800 suiv.).

Studiën, 1923, Oct.: C. Wessels, Sam. Fritz, S. J., I. — Is. Vogels, P. v. Meurs als vriend (slot) — Fr. H. Rongen, Zach. Werner. — J. v. Mierlo Jr., Is het „Boec vanden twalef dogheden" een werk v. J. v. Ruysbroeck? (slot). — H. Duurkens, Een en ander over het Nat. Eucharist. Congres te Parijs. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Nov.: C. Bayle, De Staatsgreep in Spanje. — C. Wessels, S. Fritz. I (verv.). — P. Albers, De H. Josaphat, Aartsbisschop v. Polotsk, Martelaar. 1623. — A. Mulder, Isotopen, II. Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Holland—Amerika Lijn: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (Unger).

Drossaers, Spanje en de Republiek: Lit. Zentralbl. 1923, nº. 31-32.

Fredericq, Aflaathandel: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (E. v. Gelder).

Van Gelder, Mānava S'rautra Sutra Cayana: Rev. Crit. 1923, nº. 19 (Lacôte).

Hüffer, Abdij Rijnsburg: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (E. v. Gelder).

De Jong, Org. Collectivisme: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (E. v. Gelder).

Kampinga, Opvattingen: Lit. Zentralbl. 1923, nº. 21-22 (J[apikse].

Mansvelt, Rechtsvorm en geldelijk beheer der O. I. C.: Tijdschr. v. Gesch. 38, 3 (J. D. v. Dillen).

Plooy, Diatessaron: Studiën 1923, Nov. (Kroon).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. No. 3. December 1923.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

F. de Saussure, Cours de Linguistique Générale, publié par **Ch. Bally** et **A. de Sechehaye.** Deuxième édition. Paris, Payot et Cie. 1922. (Pr. 12 Fr.).

Men zal zich er niet over verwonderen, dat zes jaren nadat dit werk voor het eerst verscheen, een tweede druk noodig was. Een volledig leerboek is het waarlijk niet; men kan heel goed bespeuren, dat het eene uitgave is van voordrachten in de collegekamer, en dat de hoogleeraar of geen tijd heeft gehad voor eene volledige behandeling, of dat hij met eene zekere vrijheid het eene onderdeel boven het andere heeft bevoordeeld. De bevoegde critiek heeft bezwaar gemaakt tegen den opzet, tegen de scheiding tusschen wat de Saussure noemt „la parole" en „la langue", tegen de scherpe afzondering der „linguistique synchronique" van de „linguistique diachronique". Maar toch erkent ieder dat dit boek het werk is van een meester, van een diepzinnig en zelfstandig denker, die voor wat hij wilde zeggen een treffenden vorm heeft weten te vinden. Men moet het betreuren, dat zijne beschouwingen over de „linguistique synchronique" niet verder zijn gegaan, want eigenlijk is hij niet verder gekomen dan het begin. Men zou dan hebben kunnen zien, wat hij had gegeven in plaats van datgene wat bij gewone geesten de beschrijvende grammatica heet, de voorstelling van wat de taal is voor hem die haar in zijne taalgemeenschap heeft leeren spreken, en voor wien zij is als iets bestendigs; of liever wat zij voor hem zou zijn, indien hij zich met zooveel scherpzinnigheid rekenschap van haar geven kon als de schrijver zelf. Dat deze lang over zijn onderwerp heeft nagedacht, dat zijne mededeelingen geen invallen van het oogenblik zijn geweest, is natuurlijk; reeds in 1896 of '97 gebruikte hij de woorden „quand on fera pour la première fois une théorie vraie de la langue" (*IF.* VII, Anz. 217); en dit besef van eigen nadenken heeft aan zijn stijl eene hooghartigheid gegeven, die hem voor velen aantrekkelijk maakt doordat al wat ruw is er vreemd aan blijft. Een zelfstandig en hooghartig denker over dezelfde onderwerpen was b.v. ook Finck; maar deze komt soms tot uitvallen tegen „die Lautschieber" die men bij de Saussure niet zal vinden. Dat deze in zijne beschouwingen niet verder is gekomen, kan ons toch eenigszins verwonderen. Want, zooals door zijne leerlingen in het voorbericht wordt medegedeeld, het college, waarvan dit boek eene voorstelling is, heeft hij te Genève driemaal gegeven: waarom is hij de tweede maal niet voortgegaan op het punt waar hij de eerste maal de behandeling had moeten staken? De oorzaak is misschien, dat hij telkens weer nieuwe studenten onder zijn gehoor had; doch men zou vragen: wat belette hem voor dit onderwerp een cursus van twee jaren te nemen? Wij kunnen die vraag niet beantwoorden. Wij kunnen ook niet gissen, welken vorm een zoo oorspronkelijk denker aan het vervolg van zijn werk zou hebben gegeven. En daardoor betreuren wij des te meer dat vervolg te moeten missen. Naar hij zelf meent, plaatst hij zich op een standpunt „qui ne retient guère les linguistes". Eene taal is in een gegeven staat een systeem van elementen die met elkaar niet een welgeordend geheel vormen, want in de niet-ontleedbare woorden zijn op eene voor ons onverklaarbare wijze klanken met begrippen verbonden. Maar die elementen worden op zekere manieren gegroepeerd met meer of minder medewerking van het denken, en zoo is er in de taal wat hij noemt „une limitation de l'arbitraire". Daarover wil hij spreken zonder, in beginsel althans, eenig gebruik te maken van de geschiedenis der taalvormen, en dit is het wat aan

zijn werk een bijzonder karakter geeft. De uitgevers deelen mede, dat deze tweede editie nagenoeg gelijk is aan de eerste; slechts hier en daar is de redactie verbeterd.

Groningen. A. Kluyver.

Aristoteles' Lehre vom Beweis oder Zweite Analytik übersetzt von Dr. Theol. **E. Rolfes.** Leipzig, Felix Meiner. (Pr. *f* 2.—, geb. *f* 2.50).

Dit werk van Rolfes is een onderdeel der vertaling en verklaring van het geheele Organon van Aristoteles, dat de leer van het bewijs, de definitie en de indeeling bevattende uitloopt in het principe, den geest. Het toont dezelfde deugden als zijn overig werk: helderheid en eenvoud der vertaling — die de stijfheid niet vermijdt — en het scherper vatten van den zin, waarbij zeker de kommentaar van Thomas geholpen heeft. Een voorbeeld! Over de verhouding van het weten van het „dat" en „omdat" staat p. 79ab dat bij eenige dingen het eerste het eigene is van de waarnemende, het laatste van de mathematische wetenschappen: **ἔστι δὲ ταῦτα ὅσα ἕτερόν τι ὄντα τὴν οὐσίαν κέχρηται τοῖς εἴδεσι.** Rolfes: „das sind aber die Wissenschaften, die, obwohl sie der Substanz nach von der Mathematik verschieden sind, von ihr die Formalursachen übernemen" recte, met Thomas; Bender verkeerd: „dieses Einzelne ist das, was vermöge des Allgemeinen erkannt wird, obwohl es seinem Wesen nach von diesem verschieden ist". Kirchmann: „Dergleiches Wissen ist da vorhanden, wo es die Formen der Dinge als etwas seinem Wesen nach verschiedenes gebraucht." Waitz noot II p. 336 is (alsvaak) te duister. Rolfes' vertaling is een betere steun bij de studie van Aristoteles dan de anderen.

Hij hoopt (vorrede p V) dat zijn niet geringe moeite —, „die eigentlich nur Erfahrene abschätzen können" — beloond zal worden doordat hij een gunstiger oordeel over A's werk ingang doet vinden. Maar als 't waar is wat hij laat volgen, dan is die hoop zonder objectieven grond. „Die Logik" — zegt hij — „ist zwar nur eine propädeutische Wissenschaft und kann beim Betrieb der gegenständlichen Disziplinen durch die natürliche (!) Logik ersetzt werden, aber ...." Als hij dat meent, waarom geeft hij dan af op Kant? Waarom op H. Maier? Afgezien daarvan dat geen steek houdt wat hij Maier (die A. niet wetenschappelijk genoeg vindt) tegenhoudt, we hebben hier weer de beschouwing die het in aanleg — ofschoon nog troebele — volledige van Aristoteles verwerpt tegenover de eenzijdigheid die de lateren logica gelieven te noemen. En die is werkelijk overbodig. —

Utrecht. J. M. Fraenkel.

Petronii Cena Trimalchionis nebst ausgewählten Pompejanischen Wandinschriften, herausgegeben von **W. Heraeus.** Zweite Auflage. Heidelberg, Winter. 1923.

De eerste uitgave van dit boekje is als tweede deeltje van de bekende groene serie Sammlung Vulgärlateinischer Texte, van Heraeus en, nu wijlen, Morf in 1909 verschenen (Museum, XVII, N° 11—12, kol. 413); door de omstandigheden schijnt het niet mogelik geweest te zijn veranderingen aan te brengen in de tekst, men zie het woord vooraf, zoodat zelfs de drukfouten van 1909 in 1923 nog gebleven zijn: pag. 1 regel 7: babet voor habet; 134 mais voor meis e.a.; zie de Drukfoutenlijst op pag. 48, die ook op de eerste druk past.

Dat de studie van Petronius niet stil staat, bewijst de lange lijst toevoegsels bij de tweede druk; Heraeus zelf heeft in 1922 de zesde druk bezorgd van Buechelers Satyricon, zooals de titel moet zijn.

Een overzicht van de vertalingen zou op het eind van het boekje niet onwelkom zijn, zie de préface van Manceaux, Pétrone, de jongste vertaler van deze roman. Voor oefeningen op college of op het seminarium blijft deze uitgave, naar ik vermoed, bruikbaar.

Utrecht. E. Slijper.

Fr. Stummer, Sumerisch-Akkadische Parallelen zum Aufbau alttestamentlicher Psalmen. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, XI, 1/2 Heft). Paderborn, Ferd. Schöningh. 1922. (Pr. M. 160).

Het is er den schrijver niet alleen om te doen bepaalde parallellen aan te wijzen tusschen de Hebreeuwsche en de Assyrisch-babylonische psalmenliteratuur, hij wil ook den aard dier parallellen vaststellen. Hij wil weten of die overeenkomsten in literatuurvorm hun oorsprong vinden in de gemeenschappelijk-Semietische geestesgesteldheid of dat er misschien aan afhankelijkheid, ontleening, beïnvloeding moet worden gedacht. Een voortreffelijk hulpmiddel vindt de schrijver bij dat onderzoek in het feit, dat we naast Assyrisch-babylonische ook Sumerische psalmen hebben en gemengd Sumerisch-babylonische. Immers wanneer het hem gelukt, aan te wijzen dat de bedoelde overeenkomsten niet alleen Babylonische maar ook Sumerische psalmen betreffen, dan valt de gemeenschappelijk-Semietische geestesgesteldheid als verklaringsfaktor weg, en komt de ontleenings- of beïnvloedingshypothese op vaster bodem te staan.

Ter voorbereiding voor dat onderzoek gaat de schrijver breedvoerig en minutieus den technischen bouw der Babylonische psalmen na, waarbij blijkt, dat bepaalde schemata en motieven (min of meer gewijzigd) ook in het Bijbelsch psalmboek voorkomen. Dit feit kan zonder meer niet tot de conclusie leiden dat ontleening heeft plaats gehad. Maar in de bijbelsche psalmen komen wendingen en uitdrukkingen voor (de schrijver wijst met name op Ps. 68 : 8, 9 vgl. Richt. 5 : 4, 5; op de Hebr. uitdrukking *ad matai*, Ass.: *adi mati*, Sum.: *me-en-na* en op Ps. 29), die eig. *on*-Semietisch zijn. Hij tracht aan te toonen, hoe die uitdrukkingen zonder moeite uit het Sumerisch kunnen worden verklaard, waarmee bewezen is „dass die keilinschriftliche Hymnenliteratur auf die Psalmendichtung des Alten Testaments vorbildlich eingewirkt hat".

Om de hierboven tusschen ( ) genoemde voorbeelden, die hij het meest overtuigend acht, groepeeren zich dan allerlei andere argumenten, die, hoewel ieder voor zich niet sterk genoeg is om bewijs te leveren, in verbinding met de bovengenoemde argumenten de gevonden positie versterken.

Inderdaad doen herhalingen van hetzelfde woord of denzelfden zin met zwakke variatie (als in Ps. 29 ' 118 : 8—12; 115 : 12—13) sterk denken aan Sumerische versvormen, en ontvangen eigenaardige verbindingen (met „want" en „opdat") in de bijbelsche psalmen op dezen achtergrond een gemakkelijke en eenvoudige

verklaring: het zijn fragmenten uit oude hymnen, die (gewijzigd) zijn opgenomen zonder dat de naden voldoende zijn glad gestreken.

De algemeene stelling, dat vele bijbelsche psalmen niet alleen sterke overeenkomst vertoonen met Sumerisch-babylonische, maar ook door deze zijn *beïnvloed*, lijkt mij door Stummer inderdaad bewezen, al mogen niet al zijne argumenten gelden.

Utrecht. H. Th. Obbink.

Ares Isländerbuch, herausgegeben von **W. Golther.** Tweede Druk. (Altnordische Saga-Bibliothek, 1). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. ƒ 1.—).

Met recht voert deze druk op den titel de mededeeling „op nieuw bewerkt": er is geen bladzijde of we treffen er veranderingen in aan vergeleken met den eersten druk. Niet alleen de inleiding is grondig herzien, maar ook in de aanteekeningen onder den tekst merkte ik menige wijziging op. Deze uitgave geeft blijk van een grootere zelfstandigheid van oordeel dan Golther zich voor dertig jaar had verworven. Ook is de literatuur tot op heden met groote nauwgezetheid bijgewerkt. Van de toevoegingen noem ik als de belangrijkste: de bespreking der drie redakties, waarin de stamboom van Ketilbjǫrn is overgeleverd, de behandeling van Are's aandeel aan het runenalfabet van Þóroddr, de uitweiding over de *Konunga æfi* in de oudere Islendingabók, zoomede over Are's verhouding tot de *froðir menn.* Van afwijkend inzicht getuigt het stuk, dat gewijd is aan den tijd, wanneer Are zijn werk geschreven heeft; dacht Golther in de eerste uitgave aan de jaren tusschen 1134 en 1138, nu plaatst hij het in overeenstemming met Finnur Jónsson kort na 1122. Veel gereserveerder laat Golther zich uit met betrekking tot de oudste redaktie van de Islendingabók; vóór dertig jaar karakteriseerde hij deze als „formlos und ungeheuerlich", reden, waarom de bisschoppen Þorlákr en Ketill hem een verbeterde omwerking aangeraden zouden hebben; nu wil Golther van „verbetering" niet hooren, al zullen de IJslandsche *áttartala* en de *Konunga æfi* den harmonischen opbouw van het werk wel geschaad hebben. Tegen Maurer, wiens meening Golther eerst overgenomen had, polemiseert hij nu met de woorden: „den bischöfen gefiel sein buch, sie hatten nichts zu tadeln, sondern wünschten vermehrung und verbesserungen". Het blijft dan toch nog altijd onverklaarbaar, waarom Are juist zoo sterk is gaan verkorten door geslachtslijsten van IJslanders en *konunga æfi* weg te laten.

Ook in de „Beilagen" vinden we vele toevoegingen: een stuk over Olaf den Witte, dat in Landnámabók staat en nu ook gerekend wordt tot de oudste Islendingabók, benevens eenige nieuwe aanvullingen in de derde bijlage.

Het is te billijken, dat de schrijver getracht heeft vreemde en bastaardwoorden te vermijden; soms schijnt die puristische ijver wel wat groot, wanneer zeer onschuldige termen als missionaris, kursieve druk, monarchie in den ban worden gedaan. Daarnaast heeft Golther in de spelling der eigennamen een sterkere archaïstische neiging dan in de vorige uitgave; ook in de inleiding vinden we zulke spellingen terug. Het komt mij voor, dat het aanbeveling zou hebben verdiend, hier de normale spelling der sagateksten te gebruiken. Het is niet fraai op één bladzijde te lezen *conunga æve* en ***konunga æfi***; het is zelfs niet consequent op een plaats te schrijven Ketilbjǫrn Ketilsson, en op een andere Blundketelssonr. Vormen als Golaþingslǫg, landnámatíþ, Stiklastaþer, die buiten den tekst staan, doen gewild aan. Enkele kleinigheden behoeven verbetering; zoo worden gebruikt naast elkaar O'láfr en O'lafr; verkeerd zijn de vormen Ketel en Þorgeir. Waarom heet de codex Frisianus Fríssbók? Op blz. 31 staat *hann munði* i. pl. v. *mundi*. Het geringe aantal van zulke aanmerkingen bewijst ondertusschen de zorgvuldigheid, waarmee de uitgever dezen tekst behandeld heeft.

Arnhem. Jan de Vries.

J. te Winkel, De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde. Tweede druk. I-II. **Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd.** 2 dln. Haarlem, De Erven F. Bohn. 1922. (Pr. ƒ 20.—).

Het moet voor den Amsterdamschen oud-hoogleeraar eene groote voldoening geweest zijn, als ter bekroning van zijn lang leven van onverpoosden, vruchtbaren arbeid op schier alle velden onzer vaderlandsche taal- en letterkunde, den noodig geworden herdruk van dit veelomvattend werk ter hand te mogen nemen en er alvast deze twee eerste lijvige deelen van te voltooien. En zeker zullen alle beoefenaars der genoemde vakken zoowel den schrijver als zich zelf hiermede des te eer gelukwenschen, omdat deze herdruk hem de gelegenheid en aanleiding geschonken heeft tot versmelting van twee (of drie) zijner oudere werken tot een nieuw, beter geëvenredigd geheel: het in 1887 verschenen eerste, eenig gebleven deel zijner „Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde" (Middeleeuwen), met zijn doorgeleerde tekst en noten, en de eerste helft van het in 1908 verschenen eerste deel van zijnen „Ontwikkelingsgang", het naar den titel meer populaire, althans niet alleen voor philologen bestemde boek, zonder één enkele voetnoot (maar met een afzonderlijk slotdeel: „Bronnen en Registers"), waarin de Middeleeuwen wel héél kort waren afgedaan, maar voor den lateren tijd, tot omstreeks 1600, mede gebruik was gemaakt van des schrijvers breed overzicht daarvan in Paul's Grundriss der germanischen Philologie. Zoo bevatten nu deze twee deelen uit den 1sten druk van den „Ontwikkelingsgang" wel de nagenoeg onveranderd herdrukte theoretische Inleiding en den (belangrijk uitgebreiden en van noten voorzienen) Rederijkerstijd, maar zijn de Middeleeuwen er, schoon veelszins om- en bijgewerkt naar de in 35 jaren aangewonnen uitgaven en uitkomsten, toch grootendeels in ontleend aan de „Geschiedenis": alles herschikt en hervormd tot een nieuw geheel, waarin deze vier eeuwen (Middeleeuwen: 1180—1430 en Rederijkerstijd: 1430—1580) voor 't eerst, in evenredigheid met de latere tijdperken, haren vollen eisch hebben gekregen.

Die eigenaardige „ontwikkelingsgang" van dezen „tweeden druk" behoeft echter geen vrees te wekken voor gebrek aan eenheid. Daarvoor staat de persoon van den schrijver borg, bekend als een man uit één stuk, die altijd en overal zich zelf geweest en zich gelijk gebleven is, die steeds aanstonds in zijn werk te herkennen viel. Zoo is ook, ja vooral, dit boek geheel Te Winkel: al zijne eigenschappen en eigenaardigheden, en ook al zijne sympathieën en antipathieën komen duidelijk uit in dit werk, met hoe objectieve bedoeling ook opgezet.

Te recht noemt hij het „een groot stuk van mijn eigen leven, want het is met mij opgegroeid, zooals ik zelf er in gegroeid ben"; met de eerlijke erkentenis er naast „dat ik mijn werk voor niet minder subjectief houd dan menschenwerk uit den aard der zaak zoo licht wordt" (I^VII).

Gezondheid van lichaam en ziel, manlijke levens- en werklust, stoere werkkracht, stellige voorwaarden voor het volschrijven van een werk als dit, zijn gelukkig dezen schrijver in ruime mate bescheiden; en het is wel kenschetsend dat hij ook voor elken kunstenaar deze eigenschappen onmisbaar acht (I 23, 30; zie ook I 63). Een vrucht dier onverflauwde ijzeren werkkracht is wel allereerst de groote volledigheid van zijn werk. Alles wat in engeren of ruimeren — soms zéér ruimen — zin tot de Nederlandsche letteren gerekend kan worden heeft hij niet alleen ingezien, maar goed gelezen, doorgewerkt, misschien soms doorgeworsteld, en er alles uit aangeteekend, nagespoord en onderzocht wat er voor de kennis van een schrijver en zijn werk uit te halen was; aldus een geweldigen schat van gegevens verzamelende, die hij, schoon waarschijnlijk nog besnoeid en geschift, in eene soms overstelpende massa zijn lezers voorzet, maar ook zelf gebruikt en verwerkt tot een volledig en betrouwbaar verslag van al hetgeen er door en over al die schrijvers en schrijfsters in den loop der eeuwen is te boek gesteld. Alle auteurs, van hoogeren en lageren rang, worden met naam en toenaam genoemd; alle boeken met jaar en plaats vermeld, de meeste met uitvoerige, nauwkeurige inhoudsopgaven, ja zelfs dikwijls met de versgetallen van geheel en onderdeelen. Zoo schrijden wij door een dicht en donker bosch van namen, feiten, jaartallen en boektitels; waarbij de „dii minorum gentium" zeker niet over verwaarloozing kunnen klagen; zie b.v. de reeksen van sprooksprekers, rederijkerskamers, rederijkers, liededichters (II 99—102, 355—61, 370—4, 479), of het relaas van Hildegaersberch's gedichten en Dirc Potter's reizen en trekken (II 111—8, 120—4); welke breedvoerigheid trouwens veelal opzettelijk is en op deugdelijke gronden verdedigd wordt (I 100, 101, 104; II 118, 361 e.e.). En nauwelijks is in den tekst de bespreking van een nieuwen schrijver of een nieuw geschrift begonnen, of wij worden naar den (vaak hoogen) voet der bladzijde verwezen, waar wij een zoogoed als volledige, nauwkeurige en oordeelkundige opsomming vinden van de handschriften en uitgaven der teksten en van de daartoe betrekkelijke monographieën en tijdschriftartikelen — waarin men slechts nu en dan iets, meest uit den lateren tijd dan, mist —, en waar elke bewering uit den tekst stelselmatig en zorgvuldig met een citaat, in den vereischten vorm, gestaafd wordt: de opgetaste oogst van jaren lang met volhardenden ijver voortgezette, veelzijdige lectuur. Een zóó volledig en betrouwbaar werk is voor alle beoefenaars onzer literatuur een onontbeerlijk en kostelijk bezit, dat een gevoel van rust, veiligheid en gemak geeft (nog verhoogd door de twee, trouwens niet zeer uitvoerige Zaken- en Personenregisters); aan deze deur zal men zelden of nooit vergeefs om inlichting aankloppen.

Inderdaad is het boek de vrucht van grondige studie, degelijke eruditie. „Wetenschappelijk geschiedschrijver" onzer letteren wil de schrijver allereerst zijn; wèl onderscheiden — en zich dit onderscheid ook met trots bewust — van den „dilettant geschiedschrijver" (I 76), verre staande van de zuiver persoonlijke, subjectieve, op geen vasten theoretischen grondslag rustende, met de mode van den dag meegaande en wisselende, veelal afbrekende en spottende aesthetisch-literaire critiek der tijdschrift-recensenten (meerendeels „mislukte kunstenaars of half-kunstenaars" heet het smadelijk I 4), wier „aesthetisch geliefhebber of, wil men liever, romantisch gephilosopheer" (I 7), „afgezaagde burleske geestigheid" (I^XIII) en oneerlijk half citeeren (I^XIV) voor hem gruwelen zijn.

Wie nu echter mocht meenen dat dit boek alleen bestaat uit eene dorre bio-bibliographische opsomming van schrijvers en geschriften, zonder vaste, op wijsgeerigen grondslag berustende, historisch-, maar ook aesthetisch-literaire beginselen en denkbeelden, die kan zich van dien waan genezen door de lezing der 104 bladzijden tellende Inleiding, behelzende eene algemeene aesthetische theorie, eene stelselmatige uiteenzetting der verschillende kunsten, in haar onderling verband en met de oude, classieke verdeeling en nomenclatuur, en eindelijk de eischen van de wetenschappelijke geschiedschrijving der literatuur. Hetzij men met des schrijvers denkbeelden en meeningen al dan niet instemt, niemand zal ontkennen dat dit alles de rijpe vrucht is van grondige studie en zelfstandig nadenken over deze theoretische vraagstukken. Niemand vooral zal het sterk persoonlijk karakter dezer Inleiding loochenen, waarin de schrijver zich voor wie hem nog niet mocht kennen openbaart als een man van gevestigde wijsgeerige denkbeelden: realist en rationalist, of liever intellectualist, positivist, aan het logisch redeneerend gezond verstand stellig geen lagere plaats toekennend dan aan intuïtie, fantasie en aesthetisch gevoel (I 9), deze aesthetische aandoeningen ook geenszins het hoogste in den mensch achtende (I 21), „ten volle overtuigd . . van de onveranderlijkheid der goddelijke wereldorde", die men „blijmoedig te aanvaarden" heeft (I 67), en dus optimist, geloovende aan den vooruitgang en de verlichting, ten slotte (ondanks een groote, uit de jeugd behouden kennis van Christendom, Kerk en Bijbel) zeker eer stoïcijnsch-libertijnsch-liberaal dan Christelijk-godsdienstig gezind. Als beoefenaar eener historische wetenschap, die „liever een gebrekkig kunstwerk dan een onwaar beeld wil geven" (I 101), is 't hem alleen om de waarheid te doen, die hem toch wel liever is dan de schoonheid; geschiedkundigen en zedelijken waarheidszin eischt hij allereerst, doch zeker niet alleen, van geschiedschrijvers en leerdichters (I 504; II 7, 22), waarheid noemt en roemt hij telkens als zijn eenig doel (I 19, 104 e. e.). Inderdaad denkt men waar hij gewaagt van Boendale's bekende eischen voor een „dichtere" (in den middeleeuwschen zin van: auteur!): „gramarijn, waerachtich, eerachtich", evenals waar hij Wagenaar's verantwoording aanhaalt (I^XII), onwillekeurig aan Te Winkel zelf.

Van een man van deze geestesgesteltenis is geen groot vertrouwen, eer twijfel aan de waarde van een jong vak als de volkskunde, van „volksliederen", „volkspoëzie" of de gegiste orale tegenover de welgestaafde literaire traditie te verwachten („de wetenschap der folklore is nog jong en heeft dikwijls de stof, die zij opspoorde, voor, althans bij ons, veel te oud aangezien", waarschuwt hij, zeker niet zonder allen grond, I 153). Evenmin een warme sympathie voor de kindersprookjes (ook afgezien van hunne waarde als wetenschappelijk bewijsmate-

riaal) en de daarmede nauw verwante Britsche romans (I 253, 383, 436). Een en ander trouwens ditmaal in overeenstemming met de nieuwste, hedendaagsche stroming niet in de literatuur, maar wel in de „letter-kunde”.

En uit die geestesgesteltenis is 't ook zeker te verklaren dat in dit boek Maerlant — trouwens vanouds het voorwerp van Te W.'s vereering — nog steeds eene zoo breede en hooge plaats inneemt als velen thans allicht veeleer aan dichters als die van Reinaert of Beatrijs, of ook aan Ruusbroec zouden gunnen en geven. Nadrukkelijk wordt Maerlant niet alleen als „volksverlichter”, maar ook als „groot dichter” gehandhaafd en gehuldigd, die „in drie dichtsoorten (het didactisch lierdicht, den ridderroman en het gewone leerdicht) zeer omvangrijke werken heeft geleverd, samen omstreeks 230.000 verzen uitmakende: eene werkzaamheid die zelden geëvenaard is” (I 487): aldus de aanhef eener „rettung” van M.'s dichterroem, waarin zelfs een raakpunt met Goethe in beider „ingenomenheid met „das ewig Weibliche” ” gevonden wordt (I 457), gelijk ook Velthem eens, als bewonderaar van Hendrik VII, de eer geniet in één adem met Dante te worden genoemd (I 494). Het staat wel te vreezen, dat de schrijver hier niet alleen onder de jongere generatie weinigen zal „meekrijgen”; dat, ondanks de betrekkelijke juistheid zijner beschouwing van M. „als spiegel, waarin zijn tijd zich weerkaatst en waarin de eigenaardigheden van zijn volk zich zoo duidelijk vertoonen” (I 489), de belangstelling van het hedendaagsche leeken- en geleerdenpubliek zich, voorloopig althans, niet licht weder van middeleeuwsche lyriek, drama en mystiek naar didactiek en romantiek terug zal laten leiden; dat dus ook, al is een van M.'s leerdichten nog niet lang geleden ten tweeden male uitgegeven, thans voor uitgaven van langademige leerdichten als Der Naturen Bloeme, Rijmbijbel en Spieghel Historiael geleerden hun tijd en vlijt, uitgevers en publiek hun geld niet zoo licht meer beschikbaar zouden stellen als in den tijd van David, De Vries en Verwijs.

Tegenover geene afdeeling onzer literatuur daarentegen kost het Te W. meer moeite zijne objectiviteit ongerept te bewaren dan tegenover die, welke den geest ademen van mystiek en ascese. Wel geeft hij een trouw verslag van alle heiligenlevens, legenden en andere stichtelijke lectuur in rijm en onrijm, wel doet hij herhaalde pogingen om tot eene onbevooroordeelde beschouwing en waardeering dezer geschriften te geraken, wel spreekt hij ook ten aanzien van eigen vroegere miskenning van Jan van Leeuwen's werken a's „brabbel- en beuzelschriften” een eerlijk „erravi” uit (II 210). Maar men voelt onder dat alles door dat het niet van harte gaat: en men hoort ook wel luide zijne afkeuring, ja zijn afkeer. Dat hij de wonderverhalen van Ste Kerstine, Ste Kunere en andere heiligen niet hoogelijk prijst zullen allicht niet velen hem euvel duiden. Maar wanneer hij herhaaldelijk waarschuwt tegen „de gevaren der mystiek” (I 383, II 201 (bis), 221, 286), gewaagt van hare „zoo vaak met alle logica spottende gevoelstaal” (I 87) en van „dien geestelijken hoogmoed, die zoo vaak de verborgen grond der vroomheid is” (II 223), of betuigt „dat niet het schemerduister der geheimzinnigheden een krachtig godsdienstig leven bevordert, maar het helder licht, door veelzijdige kennis ontstoken” (II 279), dan laat dit geenszins onzeker geluid geen twijfel over, welkes geestes kind de schrijver is: wiens eerlijk en moedig uitgesproken overtuiging, dwars tegen modernen smaak (en ook wel modieus dwepen) in, echter stellig eerbied afdwingt. Reeds het sober getal bladzijden aan Ruusbroec gewijd (II 204—8), tegenover de drie hoofdstukken over Maerlant (I 443—89), spreekt luide van het onderscheid in belangstelling en waardeering. Maar vooral de thans in Katholieke en Protestantsche kringen verheerlijkte poëzie en proza van Hadewijch maakt kennelijk zijn wrevel gaande, die hem zelfs een enkele maal verleidt tot het bezigen van krasse, in veler ooren zeker ergerlijke termen (II 438—41); en hij laat niet na de eentonigheid harer „mystieke bentspraak” aan te toonen (en te becijferen) uit het eindeloos misbruik derzelfde woorden (in 2000 verzen van 25 harer liederen 430 maal *minne* en 95 maal *nuwe*). Evenzoo geeft hij bij de bespreking der Maria-legenden (II 172) en der moderne devotie blijk van zeer matige bewondering; 't meest heeft hij nog op met de kracht en zelfbeheersching van Brinckerinck, in tegenstelling met den visionnairen (maar weinig oorspronkelijken) Mande. 't Hoogst waardeert hij zelf de „echte, gezonde devotie” (II 278), eene „redelijke askese”, in tegenstelling met „pathologische opvattingen en visioenen” (II 219), waarvan „verstandige rectoren” (II 277) niet wilden weten; welke laatsten dan ook de voorloopers waren der humanisten, terwijl daarentegen de strenge observantie onder de volgelingen van St. Franciscus — „een edel monomaan” (I 417) — „moest uitloopen op en doodloopen in de „Magistri Nostri”, de „Obscuri viri” van het begin der 16de eeuw (II 278—9).

Niet alleen op dit punt staat Te Winkel lijnrecht tegenover eene der vele stroomingen in den hedendaagschen smaak. En hij is zich deze tegenstelling zeer wel bewust, ja hij is er prat op: een strijdbaar man, die met schamperen spot spreekt van „de stelling dat men .... mee moet gaan met zijn tijd, alsof meegaandheid de grootste deugd en de hoogste wijsheid was” (II 72). Zijne geringe schatting onzer nieuwere en nieuwste literatuur heeft hij nooit onder stoelen of banken gestoken, sedert hij, reeds in 1898, daarvan in „Eene halve Eeuw” een eerste samenvattend historisch-critisch overzicht heeft durven geven; ook later den strijd niet ontwijkend, al heeft hij op velerlei aanvallen, ja smaad en hoon, van verschillende zijden meestal het stilzwijgen bewaard, slechts een enkele maal een onhebbelijken aanval met felle kracht afwerend (zie Ontw.[1] V 302—5; verg. IV 1097—1125). Maar ook bij de behandeling dezer vroegste tijdperken wordt de door overeenkomst of tegenstelling geboden gelegenheid tot uitvallen, zijstooten en steken niet verzuimd. Zoo wanneer hij spreekt van zekere neiging der laatste jaren om „de woordklanken der poëzie het voornaamste in die kunst te noemen, alleen in staat onvervalscht aesthetisch genot te schenken”, waardoor „de poëzie tot eene onnoozele kunst verlaagd werd” (I 19—20), van „lateren ziekelijken levenshonger”, „verfijnde wulpschheid” en het „behagen scheppen in walgelijke gemeenheid en hysterische viesheid” (II 260), of van hen die „in onzen tijd .... afgoderij .... gaan plegen met de menschenziel, vooral wanneer die ziel aan eene chronische kwaal lijdt” (II 409): uitvallen waarin, hetzij men al dan niet er mede instemt, in allen gevalle de moed gehuldigd dient om onversc r kken uit te spreken wat velen gevoelden, maar langen tijd niet dorsten zeggen.

Met dat al zullen waarschijnlijk vele, oudere zoowel als jongere, lezers in Te Winkel's werk eenige eigenschap-

pen missen, welker ontstentenis aan eene literatuurgeschiedenis voor hen veel van hare aantrekkelijkheid ontneemt. Zijn historisch-objectief standpunt bij waardeering en beoordeeling van oudere literatuur is welbekend. Eerst en vooral dient gegeven niet het persoonlijk, wisselend oordeel van den hedendaagschen nazaat (al kan dit uiteraard niet geheel verzwegen), maar dat der tijdgenooten van den auteur, blijkende uit den opgang van het werk, het aantal hss. of drukken, en uit de critiek, in overeenstemming met de toen heerschende aesthetische theorie en smaak. Zoo dienen b.v. Maerlant en Boendale allereerst gemeten aan de middeleeuwsche maatstaven en denkbeelden over de vereischten van een „dichter". Maar vooreerst kan — en wil— de schrijver daarnaast toch ook zijn eigen oordeel of indruk niet geheel verzwijgen. Zoo noemt hij b.v. de Brabantsche Yeesten „allesbehalve dichterlijk" (II 8), heeft voor den Spiegel der Sonden „geen grooten lof over" (II 38), acht „Der Mannen ende Vrouwen Heimelijcheit" niet „een boeiende lectuur" (II 48), stelt Lanseloet boven Esmoreit en Gloriant (II 143), prijst Dirc van Delft's stijl (II 198—9) en bepleit ook een eereherstel van de Rederijkers (II 375). Doch elders wordt die lof en blaam niet of bijna niet uitgedeeld, of wel anders verdeeld dan zeker velen thans zouden wenschen. Zoo is b.v. de lofrede op onzen Reinaert (I 386) toch eigenlijk vrij mager uitgevallen; nog minder wordt er gezegd over Beatrijs (I 404), Mariken van Nieumeghen (II 402) en Elckerlijc (II 406), die wij nu toch wel algemeen rekenen tot de paarlen onzer middeleeuwsche literatuur. En wanneer Carel ende Elegast, na een zeven bladzijden vullende bespreking van den inhoud en zijn herkomst, vooral of alleen geroemd wordt om zijn „schalkheid" en „vroolijken, min of meer vermakelijken toon" (I 241—2, 246), wanneer de Roman van Limborch geprezen wordt om zijn vermenging van het nuttige met het aangename (I 355), zullen denkelijk niet alle lezers met deze aesthetische critiek instemmen en voldaan zijn. Of waarom, wanneer Velthem wel om zijn gebrek aan waarheidzin gegispt wordt, ook niet een hartig woordje gezegd over zijne (zacht gezegd) geringe kunstvaardigheid (II 499)? Kortom, er wordt te weinig karakteristiek (waarvan critiek haast onafscheidelijk is) gegeven.

Zal de schrijver dus dikwijls niet mogen rekenen op de instemming der lezers met zijne (hier en daar, nu en dan uitgesproken) oordeelvellingen, dezen zullen ook doorgaans in zijn boek al te zeer het licht en bruin missen, de door Busken Huet aangeprezen en in practijk gebrachte schilderwijze (doch zie II 13, noot 1). Niet genoeg komen de partijen naar voren of wijken zij naar den achtergrond; het is al te veel een grijs, „gedoodverfd" verhaal, waarin men zeer veel namen en feiten vindt, zeer veel over inhoud en herkomst der stof (dat geen indruk of herinnering achterlaat), maar al te weinig over vorm en geest van het kunstwerk. De massale geleerdheid heeft in deze geschiedenis der literatuur toch al te zeer de kunst verdrongen en bedolven.

Ten deele daardoor ook ontbreekt te vaak de warmte, het leven, door de menschelijke bewondering of verontwaardiging gewekt. Van dat warme medegevoel bespeurt men, met vreugde, eigenlijk eerst iets aan het slot, bij de bespreking der Hervormingsliteratuur, Marnix, het Geuzenliedboek, Valerius' Gedenckklanck, vooral het Wilhelmus, en eindelijk de stichting der Leidsche Hoogeschool, die hier dit tijdperk afsluit. Geen wonder voor wie den schrijver kent als warm vaderlander, maar ook als een man met ten slotte grootere sympathie voor Humanisme en Renaissance, voor de 16de en 17de eeuw dan voor de Katholiek-Christelijke middeleeuwen.

Maar niet alleen kleur en warmte zullen vele lezers verlangen; ook de groote lijnen onzer letterkundige geschiedenis zou men in dezen „Ontwikkelingsgang" soms scherper, duidelijker getrokken wenschen. Zeker zijn generaliseerende, abstraheerende algemeene beschouwingen altoos gevaarlijk door de eenzijdige overdrijving, die zoo licht onevenredigheid, wanverhouding in het te schetsen beeld der „richtingen", „geestelijke stroomingen", „scholen" enz. veroorzaakt. Maar hetzij men de literatuurgeschiedenis als kunstgeschiedenis of als geschiedenis der denkbeelden of van den smaak of hoe ook anders opvat, altoos zullen de lezers na — of nog liever vóór — de kennismaking met zoovele schrijvers en geschriften uit vroegere tijden eene algemeene beschouwing verlangen over den geest des tijds, naast de eindelooze analyse eene synthese, ten einde niet alleen de boomen, maar ook het bosch te zien. Een inleidend hoofdstuk b.v. als dat over „karakter der Renaissance", hetwelk het volgende, derde deel waarschijnlijk uit den 1sten druk zal overnemen, zou men ook in deze twee eerste deelen meermalen wenschen.

Dan zou ook vanzelf het verband tusschen de literaire en de politieke en sociale geschiedenis der Nederlanden meer zijn vollen eisch hebben gekregen, al is daarvan in de middeleeuwen ook veel minder te bespeuren dan in de 16de eeuw (zie echter b.v. I 515—8, II 14—6). Over de sociaal-economische bestanddeelen in de gedichten van Hildegaersberch en Everaert b.v. ware dan wellicht nog iets meer te zeggen geweest (zie II 111—9, 390). Ook op de parallelie en de betrekkingen tusschen bewoordende en beeldende kunst zou dan zeker, waar daartoe gelegenheid en aanleiding was (b.v. I 399 noot, II 404 noot), meer licht gevallen zijn; en de namen van Mâle, Van Puyvelde en Huizinga waren dan stellig niet onvermeld gebleven.

En eindelijk zou dan onze literatuur niet zoo zeer alleen op zich zelf, maar meer in verband met de algemeen-Westeuropeesche zijn voorgesteld. Zeker, telkens wordt het (meestal Latijnsche of Walsche) voorbeeld van een vertaald of naverteld Dietsch werk trouw vermeld; een afzonderlijk systematisch en chronologisch register geeft zelfs achteraan van die vreemde voorbeelden een duidelijk en zeker wel volledig overzicht. Maar van eene algemeene beschouwing over de nog weinig nationale kleur onzer (als van de meeste andere) middeleeuwsche letteren, over de algemeen-Westeuropeesche stroomingen en verschijnselen (als b.v. het geestelijk drama, de doodendansen), over de telkens en telkens weer nieuw opdringende golven van den machtigen Walschen invloed vindt men in dit groote werk weinig of niets. Over de wellicht ook in deze lage landen spelende of gelocaliseerde Oudgermaansche sagen wordt uitvoerig gehandeld. Over de latere verbindingen tusschen Dietsch en Duitsch Neder- en Overland, zooals zij zich voordoen bij Veldeke, de Nederrijnsche speelmanspoëzie, Brandaen, Wisselau, de mystiek en de lyriek enz., zal op den duur misschien door nader onderzoek nog meer licht verspreid worden. Maar over den invloed, door onze literatuur geoefend op

de Overlandsche, zou ook nu reeds wel iets meer te zeggen geweest zijn. Vermoedelijk zouden vele lezers voor dergelijke proefjes van algemeene en vergelijkende literatuurgeschiedenis gaarne een aantal bijzonderheden over auteurs en boeken prijsgegeven hebben.

Ten slotte een enkel woord over den vorm. Te Winkel's stijl is over 't algemeen helder, duidelijk, gelijkmatig, niet zonder kracht, maar ook vlak, zonder verheffing, en zwaar van gang; hoogst zelden verlevendigd door vonken, sprankels en bloempjes van geest, scherts of ironie. De paraphrasen van liederen in proza zullen waarschijnlijk geen denkbeeld van inhoud en vorm geven, nog minder tot nadere kennismaking verlokken: zij missen alle geur en kleur (I 175—7, II 72—80, 247—59, verg. I 102); de onsmakelijke doorloopende druk van aangehaalde verzen hindert het oog, stuit en stoot het rhythmisch gevoel. Niet fraai, veeleer soms verbijsterend zijn de eindelooze zinnen, waarin telkens, met een nieuwen betrekkelijken bijzin, weer nieuwe feiten en „mededeelingen van allerlei aard" gestopt en gepropt worden, totdat een geheel ontstaat, zwaar te verteren door den vaak zeer ongelijksoortigen inhoud (zie b.v. I 138, 316, 334—5, 342, 422—3; II 299, 303, 426, 462).

Bijzondere opmerkingen en aanvullingen laat ik, als meer geschikt voor particuliere mededeeling, hier achterwege. Drukfouten zijn zeer zeldzaam.

Zoovele eischen of wenschen, grieven of bezwaren als hier aan 't slot geuit zijn maken allicht den indruk van vitzucht of ondankbaarheid. Daarom zij hier ten slotte nogmaals met nadruk oprechte en eerbiedige hulde en dank gebracht aan den bouwer van dit kapitale, monumentale museum, en zij hem van harte toegewenscht dat het hem moge gegeven zijn den geheelen tweeden druk van dit zijn levenswerk — waarvan de volgende deelen zeker veel minder om- en bijwerken zullen vereischen — te voltooien.

Leiden. J. W. Muller.

Annales de la Société Jean-Jacques Rousseau. Tome XIV (1922). Genève, A. Jullien.

Naast de rubrieken bibliographie en kroniek over 't afgeloopen jaar bevat dit deel enkel de zeer belangrijke publicatie der briefwisseling tusschen Rousseau en François Coindet (1734—1809) benevens eenige andere brieven die met hun betrekkingen in verband staan, uitgegeven door den Geneefschen hoogleeraar Alexis François. De waarde van deze publicatie moet men vooral zoeken in wat zij brengt omtrent de persoonlijkheid van R. en over zijn verblijf te Trye, bij Gisors, waar de Prins de Conti, Louis François de Bourbon (1717—1776) hem een veilige schuilplaats trachtte te verschaffen in de jaren 1767 tot 1769. De briefwisseling omvat 71 brieven van Coindet aan R., 98 van deze aan den eerste; Musset-Pathay en Streckeisen-Moultou hadden respectievelijk 4 en 26 er van gepubliceerd; de winst aan inedita van R. is dus vrij belangrijk; het commentaar van A. François geeft de noodige aanvullingen, dikwijls ontleend aan de papieren van Coindet, thans in 't bezit van den Heer Philippe Moricand, te Chougny. François Coindet was een man van mindere afkomst, die door ijver en toewijding opklom tot een positie van vertrouwen bij Necker, een braaf, middelmatig, naïef, ietwat ijdel manneke, die zich met hart en ziel aan R. wijdde, hem niet alleen honderden kleine diensten bewees door zijn boodschappen te doen, maar die ook zijn drukproeven en de platen voor de *Nouvelle Héloïse* verzorgde; door zijn relaties met de Necker's werd hij een der bronnen, waaruit Mme de Staël gegevens putte voor haar eerste geschrift, de *Lettres sur les ouvrages et le caractère de J.-J. Rousseau.* Ondanks alle toewijding stond hij niet altijd in R.'s gunst; de eerste periode van vriendschap loopt van Juni 1756 tot 29 Juli 1761; dan geeft R. hem zijn congé, botweg (brief no. 63); de tweede loopt van Juli 1764 tot 18 Mei 1786; R., achterdochtiger en zieker dan ooit, zegt dan voorgoed de vriendschap op; hij had, zooals Eugène Ritter zegt: „le tic de la brouillerie inattendue". Uit deze briefwisseling zien we enkele kleine trekjes tot ons komen, die men in R. niet zou vermoeden: iets van den gemoedelijken Zwitser, die zijn wijntje en zijn kaaskoek — de „fondue" — en de „quatre repas par jour" naar waarde schat en die graag een glaasje drinkt om de Escalade, den nationalen feestdag van Genève, te vieren. Daarnaast zien wij hem ook versomberen: een ander lakstempel, een verkeerd bezorgd pakket zijn voldoende om hem argwaan te doen koesteren tegen den armen Coindet, die dan onmiddellijk doorgaat voor een samenzweerder tegen R's rust. Over het verblijf te Trye, waarvan men nog zoo weinig wist, brengt deze band der *Annales* veel precieseeringen; zeer eigenaardig is het, dat, te midden van zieleleed en geestesverwarring, Rousseau, die reeds lang afstand had gedaan van zijn titel van Citoyen de Genève, toch nog vol belangstelling was gebleven voor den politieken strijd in zijn geboortestad; duidelijk blijkt alweer (no. 164), dat R. volstrekt geen ultra-democraat was. Een waardevolle aanwinst, alles te zamen genomen, voor den Rousseau-vriend, eindigt deze publicatie met een woord van Dupeyrou, dat zooveel waars bevat: „Plaignons-le, Monsieur, mais ne cessons point de l'aimer. Aimons-le donc, mais aimons-le à sa fantaisie. C'est un enfant gâté, il est vrai; mais il est fait pour l'être".

Amsterdam. K. R. Gallas.

F. Doucet et M. Hovingh, Une centaine de Traductions (Préparation aux examens universitaires et aux diplômes de l'enseignement secondaire). Gouda, G. B. van Goor Fils, éditeurs. 1923.

Voici un copieux recueil de textes hollandais destinés à servir d'exercices de traduction aux étudiants qui préparent un examen de français. L'ordonnance d'ensemble — textes traduits et annotés, textes annotés seulement, textes purs et simples suivis des épreuves de traduction données aux examens depuis 1890, — constitue une heureuse gradation qui est un des caractères d'originalité de l'ouvrage.

A côté des douze modèles de traduction donnés au début, les étudiants feront surtout leur profit des nombreuses notes explicatives qui accompagnent les textes des deux premières parties (350 pages environ). Dépouillées de tout appareil grammatical, ces notes leur seront d'un précieux secours au double point de vue de la lexicographie et surtout de l'idiôme, cette branche difficile et trop souvent négligée des études de français.

La Haye. L. Delibes.

E. Lewy, Tscheremissische Grammatik. Darstellung einer wiesentscheremissischen Mundart, Leipzig, H. Haessel, 1922.

Deze met ondersteuning van de Berlijnsche Akademie gepubliceerde grammatica van een, in haar woordenschat sterk door het Tsjoewasjisch geïnfluenceerde, Wolga-Finsche taal berust op bouwstoffen, die dr. Lewy in kampen van krijgsgevangenen heeft verzameld. In het geheel heeft hij van twaalf Tsjeremiessen inlichtingen gekregen. Het meest heeft hij geleerd van Aleksěj Dmitrew, maar ook aan Aleksandr Nowikow heeft hij belangrijke gegevens te danken.

Dr. Lewy heeft onder zeer belemmerende omstandigheden gewerkt. Zijn boek maakt den indruk van groote nauwgezetheid en helder taalkundig inzicht. In de eerste plaats is hij phoneticus. Deze qualiteit is bijzonder ten goede gekomen aan de behandeling van de sandhi-verschijnselen en de accentleer. Maar ook in morphologisch en syntactisch opzicht toont de Schrijver zich een uiterst competent taalonderzoeker.

Het Tsjeremiessisch was ook vóór het verschijnen van dit werk geenszins een onbekende taal. Niettemin mogen wij deze grammatica als een belangrijke uitbreiding beschouwen van de tot nog toe verkregen kennis. Met verlangen zullen de linguisten, die zich in de Wolga-Finsche dialecten interesseeren, de publicatie van Dr. Lewy's lexicale bouwstoffen en van de door hem opgeteekende teksten tegemoet zien. Het is te wenschen, dat hij aan de teksten een Duitsche vertaling zal toevoegen, opdat ook de ethnoloog en de folklorist er hun voordeel mede kunnen doen.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

F. Poulsen, Delphi. Kobenhavn, Gyldendalske Boghandel.

Dit voortreffelijke werk is reeds meerdere malen in Nederlandsche tijdschriften besproken. Voor een uitvoerige aankondiging is dus geen reden; wel is het de moeite waard er nog eens de aandacht op te vestigen.

Het is het eerste werk over de Fransche opgravingen te Delphi, waarin de resultaten dezer opgravingen uitvoerig worden medegedeeld. De officieele publicatie, *Fouilles de Delphes*, onder toezicht van den Heer Homolle, die ook de opgraving heeft geleid, vordert slechts langzaam, en de oorlog heeft den voortgang der publicatie nog vertraagd. Het kleine werkje van den Heer Bourguet, *Ruines de Delphes*, is zeker voortreffelijk in zijn soort, maar niet zeer uitgebreid. Er was dus inderdaad voldoende aanleiding om een werk over Delphi in het licht te geven, niet alleen voor een grooter publiek bestemd, maar ook voor hen, die meer bijzondere belangstelling hebben voor het in Delphi gevondene.

De Heer Poulsen, directeur van het Museum Ny-Karlsberg te Kopenhagen, heeft deze taak op uitnemende wijze volvoerd. — Vooraf gaat een inleiding, waarin wij lezen over Apollo den God van Delphi, over het orakel en over Delphi zelf, met een verslag van den gang der opgravingen. Gaarne hadden wij daarbij nog iets meer gehoord over de beteekenis van Delphi in het politieke en geestelijke leven van Griekenland.

Daarna volgt een overzicht van de voornaamste vondsten, in chronologische volgorde, steeds beschouwd in verband met de geheele geschiedenis der Grieksche kunst en der Grieksche beschaving. Uitvoerig wordt gesproken over de schathuizen der verschillende staten, het schathuis van het eilandje Siphnos vooral, dat een deel van de winst uit zijn goudmijnen heeft gebruikt voor een gebouwtje met zeer rijke versiering van sculpturen, voor den lateren Griekschen smaak wellicht wat al te rijk, en het schathuis van Athene, gesticht na den slag bij Marathon, dat men gedeeltelijk uit de fragmenten heeft kunnen opbouwen. Wellicht had de schr., toen hij over de fries van het schathuis van Siphnos sprak in verband met de fries van het Parthenon, nog de fries van den ouden tempel van Athena op de Acropolis kunnen vermelden.

Het raadsel van de inscriptie van het wijgeschenk, waartoe het bronzen beeld van den wagenmenner behoort, heeft ook de Heer Poulsen niet kunnen oplossen; maar de veronderstelling, dat dit een werk is van den beroemdsten beeldhouwer uit het Westen, Pythagoras van Regium, verdient toch, dunkt mij, meer vertrouwen, dan de Heer Poulsen er aan schenkt.

Uitvoerig wordt het probleem van het standbeeld van Agias besproken in verband met den Apoxyomenos van Lysippus. De schrijver komt tot de slotsom, dat de Agias een werk is van Lysippus uit zijn vroegen tijd, toen hij nog onder den invloed stond van Skopas. Maar het is, dunkt mij, even goed mogelijk, dat het een werk is van Lysippus, dat door een beeldhouwer uit de school van Skopas in marmer is gecopieerd. Daarbij kan de stand der figuur eenigszins zijn veranderd, terwijl de vormen van het lichaam vrij juist zijn weergegeven. — Dit laatste zal men evenwel aan het gipsafgietsel te Leiden niet kunnen opmerken, want dit afgietsel heeft door overmatig kleuren zeer veel van zijn waarde verloren. — Het moet dan in het midden blijven, of het een werk is uit den vroegen of den laten tijd van Lysippus. —

Het boek is op goed papier met een fraaie letter gedrukt. Jammer genoeg, heeft men enkele illustratie's niet naar origineele foto's, maar naar de platen der *Fouilles de Delphes* gemaakt; op die wijze zijn zij wat flauw geworden. Niettemin zal ieder, die in de Oudheid belang stelt, dit boek wenschen te bezitten.

Leiden. A. W. Byvanck.

R. Cagnat et **V. Chapot, Manuel d'archéologie romaine,** Tome II. — Décoration des monuments (suite): peinture et mosaique, instruments de la vie publique et privée. — Paris, Aug. Picard.

Met dit tweede deel is het Handboek der Romeinsche archaeologie, waarvan ik het eerste deel vroeger (*Museum* van Nov. 1917, 41—43) heb aangekondigd, voltooid. Thans, na het verschijnen van dit deel, overziet men het werk beter. Het is verdeeld in drie afdeelingen, waarvan het eerste is gewijd aan de bouwkunst, het tweede aan de decoratie der gebouwen, het derde aan de voorwerpen van dagelijksch gebruik. Bij de decoratie der gebouwen wordt ook de sculptuur besproken, die met de eerste afdeeling is ondergebracht in het eerste deel, terwijl de schilderkunst, die eveneens in de tweede afdeeling een plaats heeft gekregen, met de derde afdeeling in het tweede deel is opgenomen.

Al is deze inrichting zeer overzichtelijk, zij heeft toch ook haar eigenaardige nadeelen. Er is immers bijna geen gelegenheid om kunsthistorische problemen ter sprake te brengen, wanneer men schilder- en beeldhouwkunst uitsluitend beschouwt als versiering van gebouwen, maar bovendien hebben de schrijvers veel meer aandacht

gegeven aan de beteekenis van het voorgestelde dan aan de wijze van afbeelden. Aesthetische problemen bleven daarbij geheel op den achtergrond.

De schrijvers hebben het leven in den Romeinschen Keizertijd beschreven, zooals men het uit de monumenten kan leeren kennen. Voor hen was de archaeologie een hulpwetenschap der historie, geen zelfstandige wetenschap. Hun doel was niet in de eerste plaats de verklaring van het monument of het kunstwerk, maar hun belangstelling was gericht op het geheel, waarvan zij een beeld wilden geven. Zij hebben dit werk geschreven als historici, niet als archaeologen.

Uit den aard der zaak zou een archaeoloog het werk anders hebben opgevat. De archaeoloog zal immers in de eerste plaats het monument zelf willen verklaren en het beschouwen als een voortbrengsel van de hand en van den geest van een mensch, dus als een kunstwerk. Voor hem heeft het monument of de groep van monumenten dezelfde beteekenis, die voor den philoloog de tekst heeft, dien hij zoo zuiver en zoo volledig mogelijk wil lezen, begrijpen en verklaren. De historicus heeft eene andere taak. Voor hem is het begrijpen van teksten en monumenten niet het doel, maar het middel, het middel om zich een voorstelling te maken van het verleden. Daarbij wil hij al zijn gegevens zoo schikken en groepeeren, dat hij een beeld krijgt van het leven, en aan dit beeld tracht hij een vorm te geven in zijn geschiedverhaal.

Het Handboek is dus zeker geen hulpmiddel voor archaeologen bij hun speciale studie, want voor de beeldende kunsten en de kunstnijverheid, die voor hen toch het eerst in aanmerking komen, zullen zij slechts weinig vinden. Maar voor iemand, die zich met hulp der monumenten een voorstelling wil maken van het leven in den Romeinschen tijd, zijn hier de gegevens op voortreffelijke wijze bijeengebracht.

Van den inhoud van het tweede deel lijkt mij de beschrijving der schilderkunst het minst geslaagd. Daarbij zijn aan de techniek van het schilderen en het mozaiek en aan de historische ontwikkeling slechts 46 blz. gewijd tegen 113 blz. aan een overzicht van de voorgestelde onderwerpen (daarbij is Aeneas uit de afdeeling der heroën, waar hij toch evengoed thuishoort als Odysseus, verdwaald naar de geschiedenis). Voortreffelijk orienteerend is zeker het hoofdstuk over de muurschilderkunst in Pompeji, maar daarmede is het historisch overzicht ook ten einde, alsof er na 79 in het Romeinsche Rijk niet meer is geschilderd, terwijl de schilderingen in de Catacomben (evenals al het Christelijke) in het geheel niet worden genoemd.

Beter geslaagd is de derde afdeeling; daar sluit het overzicht der voorwerpen van dagelijksch gebruik werkelijk aaneen tot een overzicht van het Romeinsche leven in zeer ruimen zin, dus ook bij voorbeeld van den cultus en zijn ceremonie's, van het theater en het leven in het circus, van handel en bedrijf, schepen en wagens, meubels en eetgerei, werktuigen en instrumenten, voorwerpen voor verlichting en speelgoed, maten, gewichten, munten en schrijfgereedschap.

Een archaeoloog had zonder twijfel meer ruimte gegeven aan het aardewerk, dat met zijn steeds wisselende modellen en de doorloopende reeks van motieven voor de versiering een zoo uitstekend hulpmiddel is om de vormen der kunst en hun voortdurend veranderen in den loop der tijden te leeren kennen. In dit handboek is het in de rubriek keuken en eetgerei ondergebracht. Het glas is geheel vergeten.

Het Handboek bevat intusschen een groote hoeveelheid zeer wetenswaardige bijzonderheden, en voor alles, wat het leven in den Romeinschen tijd aangaat, orienteert het op voortreffelijke wijze.

Leiden. A. W. Byvanck.

J. Scheftelowitz, Die Entstehung der manichaeischen Religion und des Erlösungsmysteriums. Giessen, Töpelmann. 1922. (Pr. *f* 0.85).

De schrijver, privaatdocent aan de universiteit te Keulen, reeds vroeger bekend door verschillende scherpzinnige onderzoekingen (waaronder het boek: die altpersische Religion und das Judentum, Giessen, 1920, in zekeren samenhang staat met de voor ons liggende publicatie), behandelt zijn onderwerp onder voortdurende discussie met R. Reitzenstein, voornamelijk met diens „das iranische Erlösungsmysterium" (1921). De laatstgenoemde geleerde had het manicheïsme in zijne hoofdtrekken doen ontstaan uit den perzischen godsdienst, en daaruit waren door hem verdere beweringen over den samenhang van centrale gedachten van het jodendom en het oudste christendom met de perzische gedachtenwereld afgeleid. Scheftelowitz treedt daartegen op. Hij meent, dat voor de hier geldende vragen het onderzoek van groot belang is, of men „den Manichaeismus als eine urwüchsige iranische Religion auffassen darf", en dat Reizenstein op dit punt niet met de noodige oplettendheid is ingegaan. Daarom maakt Sch. dit tot het onderwerp van eene zeer grondige en nauwkeurige verhandeling.

Zooals men weet is het manicheïsme buitengewoon rijk aan ontleeningen uit andere godsdienstige kringen. Sch. gaat nu alles door wat hier in aanmerking komt: babylonischen invloed, mandeïschen godsdienst, jodendom en christendom, Indië (vooral het buddhisme), iranischen godsdienst, ten laatste ook Griekenland en het gnosticisme. Nadat hij dit alles goed overwogen en vergeleken heeft, komt hij tot de slotsom, dat het meestal mandeïsche en christelijke invloeden zijn, die op Mani hebben ingewerkt. Met den iranischen godsdienst in het bijzonder is er weinig verband; veeleer is er in deze beide godsdiensten veel wat met elkaar strijdt. Het manicheïsme is dus niet als van zuiver persischen oorsprong te beschouwen. — Het bewijs is door Sch. naar mijne meening goed doorgevoerd en zijne resultaten zijn over het algemeen onbetwistbaar.

Een paar kleine opmerkingen: de groep van de zeven buddha's (p. 12 A. 1) is in het buddhisme niet ongewoon. De „saptabuddha" besluiten in zich de zes laatste voorgangers van den buddha Gautama en dezen zelf. H. Kern beschouwt de zeven buddha's als een der oudste trekken van de buddhaspeculatie (Kern-Jacobi, Der Buddhismus, I 416). En ook indien astrologisch contact ten grondslag ligt, is dit waarschijnlijk zuiver indisch zonder eenigen vreemden invloed. Maar het bestaan van de groep der zeven buddha's naast die van vijf buddha's is immers bedenkelijk, vooral als men in aanmerking neemt, dat de zeven buddha's met de Kalpa-rekening in strijd zijn (drie behooren aan den laatsten Kalpa, vier aan den tegenwoordigen), en de gedachte aan vreemden oorsprong is dus niet geheel uitgesloten.

Het verbod om planten te kwetsen (p. 41) is niet uit het buddhisme afkomstig, waar het niet bestaat, maar uit het

jainisme. Daarmee wordt ook het laatstgenoemde onder de godsdiensten gevoegd, die invloed gehad hebben op het manicheïsme.

Wat wij op blz. 42 lezen over „die fünf Tore der Sinne" heeft geen bewijskracht. In het buddhisme telt men dikwijls niet vijf, maar zes zinnen (manas is de zesde; zie Oldenberg, Buddha p. 255: Mrs. Rhys Davids, Compendium of Philosophy p. 183), al is de opvatting, dat er vijf zinnen bestaan, uit psychologisch oogpunt meer gerechtvaardigd. Maar juist het voorbeeld door den schrijver op blz. 42 aangehaald spreekt van *zes* zinnen! Dat de zinnen door poorten worden voorgesteld, is té natuurlijk dan dat men daaruit afhankelijkheid zou mogen afleiden.

Het werk op blz. 83 (l. 18 v. bov.) aangehaald, heeft tot titel: Buddhism in translations. Op blz. 14 (l. 2 v. ben.) is te lezen 260 in plaats van 360. Overigens is het boek goed gedrukt en uitgegeven.

Amsterdam. H. Hackmann.

Dorothy-Louise Mackay, Les Hôpitaux et la Charité à Paris au XIIIe siècle. Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 10).

Middeleeuwsche instellingen en ambten vertoonen doorloopend een neiging om te verschrompelen: het ambt wordt een inkomstenbron, terwijl de nuttige functie op den achtergrond raakt, de stichting wordt een onderkomen, waarbij de sociale nuttigheid slechts in de tweede plaats in aanmerking komt. De oorzaak van dat voortdurend proces van vereconomiseering ligt in de armoede der middeleeuwsche maatschappij: er zijn te weinig middelen beschikbaar en de aanwezige vermogens-elementen zijn te weinig mobiel: zij zijn gefixeerd in renten en prebenden, en de algemeene jacht op dat beperkt quantum van bestaansmogelijkheden: in de Kerk of in de wereld, is onvermijdelijk.

De geschiedenis der middeleeuwsche hospitalen, in elk opzicht belangrijk, is het niet het minst hierom, dat deze instellingen sterker dan de meeste andere weerstand bieden aan die neiging tot sociale verschrompeling. Hier ligt een merkwaardig voorbeeld van den invloed van het geestelijke op het economische. De bloeiende barmhartigheid, gewekt door den schreeuwenden nood, heeft hier voortdurend gedwongen, om de instellingen van liefdadigheid levend te houden. Ook zij ontkomen niet aan de verbastering: Jacob van Vitry klaagt erover, maar prijst tevens de talrijke, die hun bestemming trouw blijven. Hoeveel hospitalen hebben niet, van onheugelijke tijden af, alle stormen overleefd, en bestaan nog in hun oorspronkelijken aard, zooals te Parijs het Hôtel Dieu en de Quinze-Vingts.

Een boek, dat voor een omschreven tijd en plaats het materiaal voor de kennis van het hospitaalwezen bijeenbrengt, is dus ongetwijfeld de moeite waard.

De Amerikaansche schrijfster heeft zich van die taak goed gekweten: haar geschrift is zeer gedocumenteerd, voorzien van een aantal Pièces justificatives, rustig geschreven.

Parijs telt reeds in de dertiende eeuw een groot aantal hospitalen. Vele liggen buiten de stad. Een groot aantal is gelegen ten weerszijden van den grooten weg Noord-Zuid door Parijs. Daar is dus alweer de invloed van de pelgrimswegen op de beschaving! Geen wonder ook: de hospitalen dienden immers niet in de laatste plaats om pelgrims te herbergen.

Het begrip hospitaal is nog ruim en veelzijdig. Eenzelfde instelling neemt veelal allerlei categorieën van hulpbehoevenden op: pelgrims en reizigers, zieken, oude lieden, weezen, blinden, scholieren, armen en ellendigen. Van twee kanten dreigt de verwording van het hospitaal tot verzorgingsinstituut zonder direct liefdadige nuttigheid. De plaatsen voor het personeel zijn gezocht: het zouden licht prebenden kunnen worden, die de inkomsten der instelling verslinden. Opzettelijk houdt men daarom het aantal dier plaatsen zoo beperkt mogelijk. De meeste hospitalen nemen ingekochte kostgangers op; ook hierdoor zouden zij licht van karakter kunnen veranderen.

Elk hospitaal is een bedrijf met ontoereikende middelen. Zijn grondbezit en vaste renten zijn onvoldoende om de kosten te bestrijden. Het is aangewezen op voortdurende schenkingen. De verpleegden zelf vullen de inkomsten aan door in het openbaar te bedelen. De dotaties hebben het specifieke karakter dat den Middeleeuwen eigen is: men sticht een maaltijd voor de verpleegden op een bepaalden dag in 't jaar, of een lamp op een slecht verplichte plaats. Zoo dikwijls de koning Parijs verlaat, krijgt het Hôtel Dieu al het stroo uit het paleis. Het stichten van bedden, immers nu nog een gejjkte vorm, bestaat in een werkelijk nalaten van zijn eigen bed, dat dan als voor hospitaalgebruik gewoonlijk ongeschikt, te gelde wordt gemaakt. Zoo dikwijls er een koningskind de wieg ontgroeid is, wordt deze naar het Hôtel-Dieu gezonden, en als dan het koninklijk gezin opnieuw vermeerdert, koopt de koning de wieg terug. Al zal men deze gewoonte heden ten dage evenmin terugvinden als die, om de nachtzuster met drie pinten wijn voor haar taak te sterken (een document van 1337 verklaart, dat het te weinig is), de schrijfster wijst er terecht op, dat de praktijk der hospitaalverpleging nog in meer dan één opzicht bij die der Middeleeuwen aansluit.

In de gewone hospitalen vormen de besturende en verplegende ingezetenen een kerkelijk ordeverband, meest naar den regel van Sint Augustinus. Maar in de huizen voor arme weduwen, gevallen vrouwen, blinden en leprozen vormen de verpleegden zelf de orde. Deze naderen daardoor weer tot de begijnhoven. Het is een organisatie van het ongeluk, tot onderlingen steun; deze organisatie kon natuurlijk enkel den kloosterlijken vorm aannemen. De groote blindeninrichting der Quinze-Vingts levert hiervan het meest opmerkelijke type.

De leprozenhuizen nemen een bijzondere plaats in: zij zijn te onderscheiden in zoodanige die alle lijders van een stad of streek opnemen, die voor bepaalde groepen, met name kloosterlingen, zijn bestemd, en die door bijzondere corporaties zijn gesticht en voor hun eigen leden gereserveerd, zooals de „léproserie du Roule", die aan de munters hoort. Het getal patiënten is dikwijls zeer beperkt. Wanneer iemand verdacht is van de kwaal, draagt de bisschop aan een commissie van lijders zelf op, om het geval te onderzoeken en er verslag van te doen. De leprozen van Saint-Lazare worden herhaaldelijk voor een dergelijke consultatie opgeroepen.

Eenige afbeeldingen, natuurlijk uit veel later tijd dan de dertiende eeuw, illustreeren het werkje.

Leiden. J. Huizinga.

SCHOOLBOEKEN.

D. Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis ten gebruike van Gymnasia, H. B. S., Kweek- en Normaalscholen. Deel I, Van de oudste Tijden tot 1795. Groningen, J. B. Wolters. 1923. (Pr. ƒ 2.50, geb. ƒ 2.90).

Uit het Voorbericht blijkt, dat de schrijver, leeraar aan de Chr. H. B. S. te 's-Gravenhage, het werkje op verzoek van den uitgever geschreven heeft voor de Christelijke inrichtingen van onderwijs. Ware het dan niet beter geweest, als hij dit ook op den titel vermeld had?

Onze eerste opmerking is: waarom alweer een Vaderlandsche Geschiedenis? Aan alle scholen, waarvoor dit boekje bestemd is, wordt ook Algemeene onderwezen, en men is het tegenwoordig toch vrijwel eens, dat onze nationale historie het best tot haar recht komt, als men haar als capita selecta telkens na een periode uit de algemeene behandelt. Daardoor voorkomt men, dat men over dezelfde verschijnselen tweemaal behoeft te spreken, en leert de scholier verschillende groote bewegingen beter van een algemeen standpunt kennen.

De schrijver heeft in zijn Voorbericht zich als een aanhanger der Christelijke, d.i. positief-Protestantsche, richting voorgesteld. Hij weet echter door het geheele boek een groote soberheid te bewaren. Nergens is hij voor andersdenkenden kwetsend, hij vermijdt eenzijdigheid en wijst, waar het moet, ook op de fouten door de Hervormden in den loop der tijden begaan. Ook laat hij uitkomen, dat de opstand tegen Spanje niet alleen een strijd om den Geloove geweest is.

De Schr. heeft naar groote beknoptheid gestreefd, wat hem gelukt is. Evenwel bedriegt ook hier af en toe de zuinigheid de wijsheid. Zijn overzicht onzer Middeleeuwsche geschiedenis bestaat niet langer alleen uit de Dirken en Florissen van Holland; zonder echter te uitvoerig te worden had Schr. er wel iets meer van kunnen zeggen, dan hij in § 8 gedaan heeft. De andere Noordelijke Gewesten krijgen een beurt, maar over Brabant, Vlaanderen en Luik zwijgt Schr. geheel. Rekent hij dat niet tot de Vaderlandscije Geschiedenis? Ten Zuiden van de Moerdijk wonen echter ook Nederlanders en zelfs ook Protestanten. Wanneer zal ook een Noord-Nederlander het de moeite waard achten, iets over de wording van de Nederlandsche Provincie Limburg mede te deelen, een vraagstuk, dat tegenwooreig van zoo groot belang is?

Het lijkt mij een fout, dat in § 15 C, die over onze Middeleeuwsche kunst handelt, de Ridderromans in 't geheel niet genoemd worden.

Met de behandeling van de eerste jaren van den 80-jarigen oorlog kan ik mij over het geheel wel vereenigen; op bladz. 59 is echter de volgorde der gebeurtenissen niet geheel juist voorgesteld: de Prins kwam binnen Brussel, vóórdat de slag bij Gembloux had plaats gehad, en niet er na, zooals men uit de voorstelling van den Schr. zou opmaken. Ook legt Schr. niet genoeg nadruk op de dubbele taak van Parma tijdens de groote veroveringen van Maurits, n.l. dat hij te gelijk in Frankrijk en in de Nederlanden moest zijn, waarvan dan èn Hendrik IV èn Maurits gebruik maakten om hun slag te slaan.

De woelingen tijdens het Bestand zijn zeer sober behandeld, zooals Schr. trouwens overal doet. Ik mis echter tot mijn spijt het verhaal van het beleg en ontzet van Bergen-op-Zoom, in 1622. En zeker had Schr. de woordbreuk van 1648 tegenover Frankrijk niet mogen verzwijgen.

De terechtstelling der Engelschen op Amboina in 1623 (blz. 90) was niet zoo een eenvoudige zaak als Schr. het voorstelt; hij moet toch weten, dat velen twijfelen aan de rechtvaardigheid van het vonnis. Het heeft mij trouwens getroffen, dat deze schrijver over de enkele donkere punten onzer 17e-eeuwsche geschiedenis vrij gemakkelijk heenglijdt. De schending der Britsche neutraliteit in 1639, de uitlevering der zoogenaamde koningsmoordenaars door De Witt, hij noemt ze niet of slechts terloops. En toch hebben deze dingen medegewerkt tot het ontstaan van een groote verbittering tegen het volk van kooplieden, dat het zoo ongehoord voor den wind ging. Maar afgezien daarvan, de Protestantsche geschiedschrijving gaat er prat op, dat zij de fouten door Hervormden begaan, noch tracht te verbloemen, noch goed te praten. En wat moeten later de leerlingen van de Christelijke Scholen, die het boekje van den Heer Langedijk gebruikt hebben, denken als zij bij voortgezette studie bemerken zullen, dat hun het een en ander is verborgen gehouden, dat nu ja voor onze Calvinistische voorouders niet vleiend is? Zullen zij dan niet in de fout vervallen, dat zij het vele waarlijk schoone en grootsche onzer historie voorbij gaan zien? Er is bij de Vaderlandsche jeugd helaas al anti-nationale gezindheid genoeg, dat de scholen, die zich meer dan andere op nationalen grondslag stellen, daaraan door het geven van onvolledige voorstellingen van het verleden nog verdere uitbreiding geven mogen.

Op nog één onjuistheid moet ik wijzen. Ze komt voor op bladz. 101. In 1650 kregen de stemhebbende steden van Holland het recht van eigen magistraatbestelling. Dit beteekent het recht om zelf voor den tijd van een jaar de regeering der stad, Burgemeesters en Schepenen, te benoemen. De coöptatie van Vroedschapleden, met uitzondering van vier steden, waar de Stadhouder de keuze had uit dubbeltallen, bestond reeds sedert den Bourgondischen tijd.

De beste gedeelten uit het boek zijn de handelshoofdstukken, vooral § 17 f. Voor de beknopte maar volledige uiteenzetting van de bronnen van welvaart in de Gouden Eeuw breng ik Schr. gaarne de hulde, die hij verdient. Ik vergeef hem daarom de goedkoope bewering, dat de Réfugiés een schadelijken invloed op de Nederlandsche taal uitgeoefend hebben (bladz. 122).

Tot mijn leedwezen mag ik echter eenige ernstige taalfouten niet over het hoofd zien. De ergste staat op bladz. 134: „Willem IV is niet als Willem III een *groteske* figuur in de geschiedenis." En dan op bladz. 160: „Onder Clive en Hastings ontwikkelden de Engelschen een *actie*, die scherp afstak bij de laksheid van onze ambtenaren". Is hier soms *activiteit* bedoeld?

Met belangstelling zullen wij het verschijnen van het tweede deel van dit werk tegemoet zien. Intusschen wenschen wij reeds het eerste deel alle succes toe op de scholen, waarvoor het bestemd is.

Maastricht. F. W. van Wijk.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

BRIEFWISSELING J. J. ROUSSEAU.

Voor de uitgave der brieven van Jean-Jacques Rousseau, die door de zorgen van den Heer A. François bij Hachette te Parijs wordt voorbereid, zal ondergeteekende gaarne opgave krijgen van in Nederland aanwezige documenten, eventueel ook van brieven aan hem gericht, in openbaar en in particulier bezit.

7 Palestrinastraat, Amsterdam. K. R. GALLAS.

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **N°. 4.** **Januari 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

H. Peters, Zur Einheit der Ilias. Göttingen, Vandenhoeck en Ruprecht. 1922. (Pr. ƒ 3.—).

De titel van dit beknopt en zakelijk geschreven boek (140 blz.) mag wel een geloofsbekentenis heeten. Het verschijnt bij de firma die een veertig jaar geleden de werken van August Fick in het licht zond, waarin de destruktieve „Homerkritik" wel haar meest gerucht makende orgien vierde. Destijds sprak nauwelijks iemand van de éénheid der Ilias of Odyssee; dat scheen tot een overwonnen standpunt te behooren; en het karakter van een der helden of heldinnen van Homerus, bijv. het karakter van Achilles te willen teekenen, of met de Grieken zelve te spreken van den dramatischen, kunstigen bouw der beide epische gedichten, gold toen in wijde kringen der meest invloedrijke geleerden als onzin.

Sedert is er heel wat veranderd, — niet alleen op het groote tooneel der wereldgebeurtenissen, maar ook op dat der „Homerkritik".

„In 1884 schreef Wilamowitz: de eenheid der Ilias „is een gevallen kasteel. De op de gansche linie geslagen „verdedigers bieden nog slechts op enkele, in der haast „saamgeknutselde verschansingen weerstand. — In „1918 schreef daarentegen Fischl: het signaal ten aan„val is veranderd in een „terug!" (aus der Fanfare ist „eine Schamade geworden), en wij kunnen gerust zeg„gen, dat de auflösende Homerkritik bezig is zich gedekt „terug te trekken." — Aldus de heer Peters op blz. 6, en wie het verloop der Homerusstudiën met aandacht heeft gade geslagen, weet dat bovenstaande woorden juist en geenszins te scherp gekozen zijn.

De heer Peters, een leerling van Prof. Erich Bethe, heeft het reeds oneindig dikwijls behandelde vraagstuk nu uit een veelbelovend oogpunt bekeken, en als het ware de proef op de som genomen. Wat vraagt gij toch: eenheid of veelheid! — zoo moet hij gedacht hebben: — ik zal u aantoonen dat de Ilias (en de Odyssee, die ik slechts ter loops kan bespreken, evenzeer) niet slechts een geheel is, maar ook een welgeëvenredigd geheel, een tot in de kleinste bijzonderheden doordacht en zorgvuldig uitgevoerd kunstwerk, en dat de dichter, hetzij dan bewust of onbewust, zich in allerlei bijzonderheden, kleinigheden vaak, voortdurend is gelijk gebleven.

Natuurlijk loopt men op dezen weg gevaar — de schrijver zegt het zelf op blz. 14 en elders — *teveel* te willen bewijzen. Men zou zich zelfs kunnen denken, dat (om even als advocatus diaboli op te treden) een tegenstander uit een zóó kunstig regelmatigen bouw van het epos en van elk zijner deelen poogde te bewijzen, dat er dus na het ontstaan van het gedicht een àndere hand aan het werk moet zijn geweest, om op allerlei plaatsen veranderingen aan te brengen naar aanleiding van àndere deelen van het lange verhaal, en bijv. het 1e boek wijzigde met het oog op het 24e. Dat zal wel niet het geval zijn geweest: — eer kan men zich voorstellen, dat de dichter zelf, die in den aanhef van zijn gedicht natuurlijk het slot niet kende, dat hij nog maken moest, gaandeweg allerlei in het reeds afgewerkte gedeelte van zijn kunstwerk zal hebben veranderd of bijgevoegd; en wellicht is dat ook de meening van den heer Peters: — maar ongetwijfeld heeft men zich toch op dit gebied te hoeden voor die overdrijving, die meent het gras te hooren groeien. Vooral wanneer men, gelijk de heer Peters, bij geen ènkelen versregel [1]) de vraag: „echt of onecht" aan de orde stelt. Maar onder dit voorbehoud kan met waardeering erkend worden, dat de schrijver in zijn betoog geslaagd is. Op tallooze punten toont hij de nauwkeurige sym-

[1]) Dus bijv. ook niet bij A 177. Vergist de referent zich niet, dan heeft de heer P. zich bij de bewerking van zijn geschrift uitsluitend van een teubner- of tauchnitz-tekstuitgave der Ilias bediend.

metrie (parallelie, chiasmus, antithese) van het kolossale dichtwerk aan.

Meer beoogde de heer Peters niet: meer mag men niet van hem vragen, en ongetwijfeld zou hij zelf de eerste zijn om te erkennen dat zijn onderzoek de rechte waarde eerst kan verkrijgen in verband met àndere, vooral aesthetische overwegingen. Hij betitelde zijn boek immers niet: „die" maar „zur" Einheit der Ilias!

Misschien heeft hij gedacht aan het bekende woord van den ouden Moltke: „getrennt marschieren und vereint schlagen". In elk geval heeft hij uit zijn krijgsjaren een sterke voorliefde voor militaire uitdrukkingen behouden, en tracht de bespreking van de oorlogsdaden der Achaeërs en Trojanen daarmee te verlevendigen, ten einde het verhaal wat nader te brengen aan zijn lezers.

Of dit gewenscht was? Men kan daaromtrent misschien met hem van meening verschillen. Referent althans zou bij de behandeling der Ilias liever niet spreken van officieren en regimenten en divisies, en meent dat Agamemnon geen veldmaarschalk noch Odysseus zijn vleugeladjudant moet worden genoemd. Allicht ook kon het zeilreemaken van een schip eenvoudiger en juister zijn aangeduid dan als een „nautische manoeuver". En zeker behoorde de tweestrijd tusschen Hektor en Aias geen „mensur" te zijn genoemd. De heer P. heeft die benaming niet bedacht: o neen, hij nam haar over; maar — zij stamt uit den tijd toen het ketterij heette te beweren, dat die episode een oorspronkelijk en organisch deel der Ilias was, en werd toen spottend of althans schertsend gebezigd. De heer P. zal er op den duur geen vrede mee kunnen hebben. Immers, hij heeft ingezien, dat die tweestrijd juist ter rechter plaatse van het gedicht wordt verhaald en tot het plan van den dichter behoort. Waarom dan gesproken van een strijd „voor de aardigheid" — of hoe moet die studententerm worden verhollandscht? De Hektor, dien de heer Peters heeft leeren kennen en bewonderen, kan er niet aan denken zich — en nog wel op dit oogenblik! — met zóó iets op te houden, en niets dwingt den hedendaagschen lezer, de grieksche uitdrukking *ex eridos* anders te vertalen dan overeenkomstig de kracht van het woord, dus: *voor de eer*, — niet de eer van den een of anderen bramarbas, maar de door de schuld van Paris en Pandarus verloren eer van Troje em de Trojanen.

De heer Peters citeert, behalve zijn leermeester Bethe, bij voorkeur v. Wilamowitz — d.w.z. den Wilamowitz van 1916 — en Dietrich Mülder; daarnevens slechts enkele andere zijner landgenooten. Dat het buitenland niet voor hem bestaat [1]), behoeft — helaas! — nauwelijks te worden gezegd. Was dat inderdaad onvermijdelijk? Ook vóór den grooten oorlog werden er toch ook buiten Duitschland boeken uitgegeven, waarin de heer P. wel wat had kunnen vinden, dat hem zou zijn te pas gekomen.

„Soll die Homerkritik abdanken?" luidde de meer pikante dan duidelijke titel van een in 1912 verschenen vlugschrift [2]), waarin een welbekend en sympathiek geleerde tegen den wassenden stroom trachtte op te roeien. Een amerikaansche vakgenoot antwoordde den vrager met de woorden van Cicero tot Catilina: *interrogas me: num in exilium? non iubeo, sed si me consulis, suadeo.* Degeen, aan wien die raad werd gegeven, is inmiddels overleden; maar anderen hebben zich dien overeenkomstig gedragen. Zijn voormalige medestrijders hebben zich allengs bewogen in de richting, die indertijd door Mac Mahon euphemistisch „zich rugwaarts concentreeren" werd genoemd.

La vérité est en marche! schreef referent twaalf jaar geleden in dit tijdschrift, naar aanleiding van Carl Rothe's moedig en voortreffelijk boek: die Ilias als Dichtung, en weder in Aug. 1913 en in Nov. 1918. Hij verheugt zich dat hij niet slechts den aanvang van den zegeloop der waarheid, waartoe hij naar vermogen heeft trachten mee te werken, mocht aanschouwen, maar haar ook — zij het voor goed! — tot eere mag zien gebracht. *Enfin la vérité est sortie de son puits.*

Melchthal (Zwits.). J. van Leeuwen Jr.

[1]) Referent ontmoette alleen de, zeer ter loops vermelde, namen van Gladstone (!) en V. Terret.

[2]) Besproken o.a. door referent in zijn: Homerus, Gestalten en Tooneelen enz., 1913, blz. 200.

ΗΡΩΔΙΑΝΟΥ τῆς μετὰ Μάρκον βασιλείας ἱστορίας βιβλία ὀκτώ. **Herodiani Ab Excessu D. Marci Libri VIII.** Edidit **K. Stavenhagen.** (Bibl. Teubn.). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 1.60, geb. ƒ 2.40).

Bij het vaststellen van den tekst voor deze nieuwe uitgave van den kleinen Teubner, die Bekker² van 1855 komt vervangen, heeft de bewerker, niet in de gelegenheid om zelf de hss. te vergelijken, uitsluitend gebruik gemaakt van het critisch materiaal, dat te vinden is in de bekende editie van Mendelssohn. Wat groepeering en algemeene waardeering der hss. betreft, sluit hij zich vrijwel geheel aan bij genoemden geleerde; het verschil — en de vooruitgang — ligt in de grootere gestrengheid, waarmee de practische consequenties der classificatie Oi getrokken zijn. Zoo is inderdaad de kritiek op Mendelssohn „aldinae et libro A nimiam fidem tribuit" (pag. VIII), vooral wat a betreft [1]), niet onverdiend en wie tekst en apparatus criticus van beide edities vergelijkt, zal moeten erkennen, dat de jongste uitgever terecht heel wat noodeloozen ballast over boord heeft geworpen. Intusschen, met een methodisch benaderen van de archetypus-lezing, hoe noodzakelijk dit dan ook zij, is voor Herodianus het werk nog eerst ten halve gedaan: het aantal corrupte plaatsen, dat ook na het voortreffelijk emendatie-werk van Stephanus, Reiske e.a. nog om verbetering vraagt, is geenszins gering. Het nieuwe, dat Stavenhagen hier brengt, bestaat voor het grootste deel in de, vaak wel wat al te gereedelijk als „correctie" aanvaarde conjecturen van Ed. Schwartz, onder wiens auspiciën deze uitgave ontstaan is. Het ware de bruikbaarheid van het boek zeer ten goede gekomen, als de verbeteringsvoorstellen van vroegere geleerden daarnaast wat ruimer vermelding hadden gevonden. Zooals het nu is blijft Mendelssohn, ook al om zijn suggestieve korte opmerkingen, onmisbaar.

Wat de op naam van den bewerker zelf staande tekstveranderingen aangaat, zij zijn noch zeer talrijk, noch zeer ingrijpend; van de ongeveer twintig vond ik er bovendien zeven, in den vorm van desiderata, terug in Mendelssohns noten; Stav. p. 67, 13; 70, 5; 142, 17; 178, 9; 219, 13; 48, 20; 139, 21 (de beide laatste ook reeds bij Steph.). Het palaeographisch aannemelijke

[1]) Ik wijs b.v. op de interpolatie in a, p. 102.26 noot, die bij Mendelss. in den tekst is opgenomen.

ἀντὶ <*ἀρχι*>*ληστοῦ*, p. 20. 12, behoort hier eigenlijk ook bij; Mendelss. toch had reeds voorgesteld *λῃστ*-<*άρχ*>**ου.** klaarblijkelijk om euphonische redenen deze vorm verkiezend. Een korte vermelding had in zulke gevallen niet misstaan.

Van de oorspronkelijke wijzigingen zijn m.i. bepaald te verwerpen de volgende. Pag. 20. 9 *ἐροδοσίας γενομένης* [*καὶ*]*τινῶν . . . προκατελθόντων κ τ. λ.* Het *καὶ* is explicatief, evenals p. 80. 10 **ἐμποδισθέντος αὐτῷ τοῦ συνήθους δρόμου καὶ τοῦ ἐρύματος ἐπισχόντος τὸ ῥεῖθρον** — Pag. 58. 13 **καταγνοὺς** (sc. Severus) *τοῦ μὲν* (sc. Nigri) *ῥαθυμίαν τοῦ δὲ* (sc. Juliani) *ἀνανδρίαν* (Stav.: *δυσπραγίαν* libri). Het ten onrechte geïncrimineerde *δυσπρ* heeft betrekking op de p. 53 e.v. beschreven moeilijkheden, waarmee de moreel en financieel failliete Julianus te kampen heeft in het hem slechts noode duldende Rome, en met het oog waarop Severus hem niet ducht als tegenstander in den komenden strijd om het keizerschap. Dat p. 66, 14 — Stav. verwijst hiernaar — dezelfde uitdrukking wederkeert met *ἀνανδρίαν* i.p.v. *δυσπ.*, zegt alleen iets voor die plaats; het geldt daar immers het oordeel van het volk in Rome, dat nu de oorlog werkelijk is uitgebroken, ziet hoe Julianus zich als een echte lafaard in de stad verschanst en Severus niet tegemoet durft trekken (p. 65. 18. *οὐδὲ . . . . ἐτόλμα*).

Pag. 33, 18 *ἐκέλευεν αὐτῷ* <*πάντα*> *παρασκευασθῆναι ὡς διανυκτερεύσων ἐν τῷ τῶν μονομάχων καταγωγίῳ κ τ λ.* De inlassching is geheel overbodig; *παρ* wordt op tal van plaatsen absoluut gebruikt (Thuc. 1. 46 en 48: 3. 22 en 107; 4. 67; 7. 75 in het onpers. pass. *παρεσκευαστο*). Het oogenschijnlijk stugge van de constructie — in 't eerst is men geneigd *διανυκτερευσοντι* te lezen — verdwijnt, zoodra men mét den schrijver de woorden *ἐκ. αὐ παρ* als eenheid voelt, gelijkwaardig aan een denkbaar causatief-mediaal *παρεσκευαζετο*. Ten grondslag ligt immers de gebruikelijke zegswijze **παρασκευαζομαι** *ὡς* + part. fut.

Een miskenning van Grieksch idioom trof mij ook p. 218. 20, waar Stav. leest *αἵ τε* [*ἀπὸ*] *Ἰταλίας πόλεις* **πρεσβείας ἔπεμπον τῶν πρωτευόντων παρ' αὐτοῖς ἀνδρῶν.** Wie denkt hier niet aan zinnen als *οἱ ἀπὸ* **τῶν καταστρωμάτων τοῖς ἀκοντίοις ἐχρῶντο** (Thuc. 7. 70), en **ἤσθοντο οἱ ἐκ τῶν πύργων φύλακες** (ibid. 3. 22)? Nu zegt de noot t. a. p. wel [*καὶ*] Mendelss'., maar dat is onvolledig: Mendelss. toch las bovendien, met a, *ἀπὸ τῶν πρωτευοντων*. Voor Stav., die terecht ook hier weer Ogl volgt (tegenover a), bestond er geen reden om dat eerste, voor hem eenige, *ἀπὸ* te verwijderen. — Ten onrechte is daarentegen de overgeleverde lezing behouden p. 172. 5 **πάντα τε ὑπισχνεῖτο παρέξειν ὅσων δέονται, καὶ χρημάτων ἀφειδῶς ἔχειν** Stephanus wilde **ἕξειν** lezen; Mendelss. teekent aan 'malim *-χων* deleto **καί**'; het eenvoudigste lijkt mij, *ἔχειν* in *εἶχεν* te veranderen.

Evidente verbeteringen zijn p. 27. 8 **κἂν ἔτι** (Stav. **ἐπὶ O**) **μετρίως**; p. 58. 14 . . . . <*ἐπιθέσθαι*> *τοῖς πράγμασι* (cf. p. 72. 27, maar waarom niet volledig gemaakt tot <**διενοήθη καὶ αὐτὸς ἐπιθ.**>?) en vooral pag. 150. 18 **τάς τε ἡνίας κατεῖχεν οὐδείς, οὐδὲ** (Stav. **οὐδέπω δὲ** libri) **τοῦ ἅρματος ἄνθρωπος ἐπέβαινεν**

De eigenlijke verdienste dezer uitgave blijft echter daarin liggen, dat zij ons een vrijwel zuiver beeld geeft van de oudste bereikbare overlevering, waardoor zij vaste uitgangspunten biedt voor nog te verrichten emendatie.

Wat nu ten slotte de typographische nauwkeurigheid betreft, deze laat helaas veel te wenschen over. Het volgende lijstje errata kan daarvan een indruk geven. Pag. IX 5 empla l. exempla; XI 14 stemma ontbr.; pag. 1. 13 *παραδεξάμενος* (tekst) is een der voorstellen van Reiske, in de noot wordt het echter als hs. lezing (O ι) gegeven, terwijl deze inderdaad luidt *ἀποδεξαμενος*, hetgeen ontbreekt; 2. 8 noot *μηθ'* l. *μηθ'*; 6. 3. *δυρυφορων* l. **δορυφορων**; 9. 25 staat punt i.p.v. vraagt.; 16. 12 *χρόνον* l. *χρόνου*; 19. 4 noot <*δι'*> Schwartz l. Reiske; 20. 10 n. ontbr. [*καὶ*] Stav.; 23. 22 *ἐθελέαζεν* l. *ἐδελεαζεν*; 29. 11 *χρυσουφεῖς* trema ontbr.; 34. 23 **δεδοκυῖα** l. **δεδοικυῖα**; 41. 2 **εἰθεσμένους** l. **εἰθισμένους**; 43. 22 **τῷ** l. **τω**; 45. 3 **κεκρίμενην** l. parox.; 52. 24 **ἴδιον** l. propar.; 86.10 **τοσούταις** l. **τοσαυταις**; 93.13 **περιβλημενη** l. **περιβεβλημένη**; 103. 5 *'Αντωνίνου* l. *'Αντωνίου*; 103. 10 *νεώς, πάντας*[1]) l. *νεὼς πάντας*; 104. 15 *ἀνανήψειεν* en in tekst en in noot (als cj. van Schw. voor *νεάζοιεν*) l. *ἀνανήψειαν*; 107. 17 **ἐκεῖνον** l. **ἐκεῖνου**; 109. 28 **ἐφεστίσι** l. **ἐφεστρίσι**; 117. 12 <*τε*> *ξίφους* l. *ξίφους* <*τε*>; 138. 1. **αἰδίου** l. **ἀιδίου**; 164. 20 *παυν* l. *πάνυ*; 169. 19 *εἰρηνη* l. *εἰρήνῃ*; 176. 16 iniunte l. ineunte; 181. 10 *ἅτι* l. *ἅτε*; 181. 16 *τῳ* l. *τῷ*; 182. 1. *ἵνα* l. *ἵνα*; 182. 13 (cap.) 2 l. 3; 200. 7 *σκοψαμενοι* l. *σκεψόμενοι*; 204. 14 *Ἰταλίαν* l. *Ἰταλίαν*; 204. 17 *ὅροις* l. *ὅροις*; 209. 19 punt schr.; 213. 2 *ἐρριμένα* l. *ἐρριμμένα*; 219. 13 komma voor [*καὶ*] schr.; 218. 22 *παρ'* i *ἐν* O l. *παρ' αὐτοῖς* i *ἐν αὐτοῖς* O; 220.2 noot 2 *τε* om O lac sign Steph l. 1 *τε* om O 2 lac sign Steph; 220. 8 *ἀεὶ τοῦ* l. *ἀει του* (zie noot); 221. 20 *οἷα περ* l. *οἷά περ*, ook in noot; 223. 9 tweede komma schr. En zoo is er meer.

Daar het best eens kon gebeuren, dat ook weer deze druk, evenals zijn voorganger, een driekwart eeuw mee moest, zou het aanbeveling verdienen, het geheel nog eens grondig na te zien en een los blad corrigenda toe te voegen aan de nog beschikbare exemplaren. De toch al zoo verminkt tot ons gekomen Herodianus heeft er recht op.

Amsterdam. J. D. Meerwaldt.

C. Cichorius, Römische Studien, Historisches, epigraphisches, literargeschichtliches aus vier Jahrhunderten Roms. Leipzig-Berlin, B. G. Teubner. 1922. (Prijs ingenaaid ƒ 12.50, geb. ƒ 18.—).

Het is onmogelijk in een kort bestek een overzicht te geven van den rijken inhoud van dit boek, dat niet minder dan vijf en zestig verhandelingen omvat en zich waagt aan allerlei moeilijke problemen van de drie laatste eeuwen vóór en de eerste na Christus. De lezer kan zich met behulp van den inhoud en het uitvoerige register vrij gemakkelijk oriënteeren, de beoordeelaar daarentegen spatiis inclusus iniquis staat verlegen. Zelfs keuze is hem moeilijk, daar de schrijver altijd aan zijn betoog een interessanten vorm heeft weten te geven en men zich daardoor op het eerste gezicht bekoren laat. Cichorius heeft nooit haast; gemoedelijk legt hij een voor een alle argumenten den lezer voor, trekt ten slotte op een toon van vaste overtuiging zijne conclusies. Zoo schijnt het alsof hij tientallen van kwesties voor goed oplost. Niet

[1]) Accentuatie en interpunctie van Mendelss. (*θησαυρούς τε καὶ νεώς, πάντα κ. τ. λ.*) ondoordacht overgenomen bij gewijzigde lezing.

aangenaam doet het aan, dat zoo zelden voorgangers gewaardeerd worden. De schrijver verontschuldigt zich in zijn Vorwort zelf daarover, zet dit verzwijgen op de rekening van dringend vereischte „Raumersparnis”. In deze tijden schijnt alles gerechtvaardigd te kunnen worden met een beroep op bezuiniging, maar het valt toch niet te ontkennen, dat dergelijk negeeren van het werk van vroegeren bij Duitsche geleerden van naam hand over hand toeneemt en vooral bij pas beginnende studeerenden moet leiden tot de hoogst verkeerde conclusie, dat men eigenlijk pas bij het leven van het nu toonaangevend professorengeslacht begonnen is in het ware begrip van de Oudheid door te dringen.

Bovendien, al is Cichorius doorgaans geestig en onderhoudend, volstrekt niet altijd beantwoorden de resultaten aan den omvang en de wijdloopigheid van de voordracht er over. Al te dikwijls betreft het personen van den achtergrond van overigens al zeer voldoende bekende tijden, zooals die van de burgeroorlogen en van Augustus. Zelden duiken tusschen het gezoek naar familiebetrekkingen of politieke carrière's voor de heele menschheid van toen belangrijke problemen op. (Men zie b.v. de beschouwingen over het geboortecijfer in de eerste eeuw vóór Christus, bl. 74, 184—185 en 244 ; het zelfstandig optreden van Germanicus in Egypte, 375 vlg.). Belangrijk voor de waarde der bereikte resultaten is het daarentegen wel, dat Cichorius in tegenstelling met de meesten van zijn collega's-historici de inscripties volkomen kent (zie b.v. de interessante onderzoeking over Pusio, bl. 402 vlgg.) en voor conjecturen niet terugschrikt. Onder deze laatste zijn er zeker zeer vernuftige b.v. *Mesia silva* inplaats van *mea silva* in een Varro-citaat bij Charisius 90 K.; *sed ex desertore Gavio Laelio a Caiati<ni>s Gaviis in Calatinos Atilios insitus* voor *sed ex deserto † gaviolaeliore a Gaviis in Calatinos Atilios insitus* bij Cicero, pro Sest. § 72, *Τουτικάιου Γάλλου* in plaats van *τοῦ δικαίου Γάλλου* in het opschrift van Anthol. Plan. V 48.

In het reconstrueeren van verloren werken laat naar mijn meening Cichorius zijn verbeelding weleens te vrij spel. Heel vernuftig zijn de veronderstellingen over de respectieve plaats van de fragmenten van Naevius' Bellum Punicum in het historisch verband, maar ze overtuigen niet altijd. Zoo schijnen me om nog één voorbeeld te noemen ook de argumenten, die Cichorius aanvoert om de anecdote van C. Canius bij Cicero (de off. III 58—59) aan Lucilius toe te schrijven alles behalve afdoende. Dit en meer neemt echter volstrekt niet weg, dat uit Cichorius' boek heel veel te leeren is. Zoo trof me vooral de bewijsvoering (bl. 341—350) over de dateering van de dichterkrans van Philippus in de Anthol. Plan., die onder de regeering van Caligula geplaatst moet worden.

Ik merkte toevallig een drukfout op : op blz. 402 staat in no. 5: C. I. L. VI 31776, dit moet 31706 zijn.

Rome. H. M. R. Leopold.

A. S. Pease, M. Tulli Ciceronis de Divinatione Liber Primus with Commentary. Parts I. and II. (Univ. of Ill. Stud. in Language a. Lit. VI, 2—3). Urbana, University of Illinois Press. 1920. (Pr. $ 1.50 each part).

Voor de verklaring van Cicero's philosophische werken is nog heel wat arbeid te verrichten. Eigenlijk hebben wij alleen behoorlijke moderne commentaren op *de Natura deorum* (Mayor), *Academica* (Reid) en *de Officiis* (Holder). maar overigens zijn de bestaande commentaren op Cicero's groote wijsgeerige geschriften niet meer in overeenstemming met den huidigen stand der philologie. Wat *de Divinatione* aangaat, werd 't gemis aan een moderne verklarende uitgave tot nu toe al zeer sterk gevoeld. De Deensche uitgave van Thoresen (Kopenhagen, 1894) en de Hollandsche van Dr. Heeringa (Leiden, 1909) waren voor de school bestemd en niet voor wetenschappelijke bestudeering. Voor dit laatste doel kon men slechts raadplegen de variorum-editie van Moser (Frankfort, 1828), waarin de uitstekende verklaringen van den geleerden John Davies (1679—1732) zijn opgenomen, of de minder bekende uitgaven van Giese (Leipzig, 1829) en Allen (Londen, 1839). Wij kunnen den heer Stanley Pease dan ook niet dankbaar genoeg zijn, dat hij ons een editie schenkt, die jarenlang als de standaard-uitgave der *de Divinatione libri* zal gelden. Hiervan is nu het eerste boek gereed ; uit 't voorbericht zien wij, dat de heer Pease voornemens is op dezelfde wijze ook het tweede boek uit te geven, voorzien van een appendix, waarin de mss., de uitgaven en de vertalingen behandeld worden, en van een index op tekst en aanteekeningen.

Daar de uitgever, zooals hij zelf zegt, vooral den *inhoud* van Cicero's geschrift wilde belichten, achtte hij het niet noodzakelijk een nieuwen tekst vast te stellen op eigen studie der mss. gebaseerd. Zijn uitgave volgt met enkele uitzonderingen den tekst van C. F. W. Müller (Teubner, 1878) ; de aangekondigde kritische editie van Plasberg kon de Amerikaansche philoloog jammer genoeg nog niet gebruiken. In den korten apparatus criticus worden alleen die plaatsen behandeld, waarin lezingen zijn opgenomen, die óf door geen der mss. van de C-groep worden gesteund óf van Müller's tekst afwijken.

De gecommentarieerde tekst wordt voorafgegaan door een „Introduction” van 37 pagina's, die het doel der *de Divinatione libri*, den tijd, waarin het werk verscheen, de bronnen, waaruit Cicero putte, en den invloed, door *de Divinatione* in den loop der eeuwen uitgeoefend, op heldere, maar niet zeer boeiende wijze bespreekt.

Wat de kwestie der bronnen betreft, komt Pease voor 't 1ste boek tot de verstandige conclusie, dat Posidonius de bron was voor de uiteenzetting van 't Stoïcijnsche standpunt, en dat Cicero de letterkundige en historische voorbeelden vooral aan Romeinsche schrijvers ontleende, nl. aan Appius Claudius Pulcher en Coelius Antipater.

De waarde dezer uitgave ligt echter hoofdzakelijk in den commentaar, die de uitgebreide, veelzijdige geleerdheid van den uitgever en zijn verbazingwekkende kennis der vakliteratuur in een helder licht stelt. De aanteekeningen, die vaak den omvang hebben van artikelen eener encyclopaedie, vermelden de bibliographie over iedere kwestie met groote volledigheid. Vooral op de talrijke plaatsen, waar de Romeinsche Godsdienst ter sprake komt, blijkt de heer Pease uitstekend op de hoogte van al wat over dit onderwerp geschreven is ; maar ook op 't gebied der algemeene Godsdienstgeschiedenis en der Anthropologie voelt hij zich volkomen thuis. Zoo wordt b.v. in § 61 de bewering dat ware droomen alleen tot

hem komen, die een man is *salubri et moderato cultu atque victu*, geïllustreerd door het geloof der Amazulu (Callaway, Relig. Syst. of the Amazulu, 1868/70, 387 n. 1) dat „the continually stuffed body cannot see secret things". Elders weer worden Babylonische parallellen aangehaald. Hierdoor zijn de „notes" echter zóo uitgebreid, dat de daarboven afgedrukte tekst soms slechts een enkelen regel inneemt. Dit maakt het lezen van den Latijnschen tekst niet aangenaam: het zou dan ook praktischer zijn geweest, indien commentaar en tekst in twee afzonderlijke deelen waren afgedrukt. Door de overvloedige literatuuropgave is de commentaar van den heer Pease een goudmijn van wetenswaardigheden over alles, wat met de kunst van voorspellen, helderziendheid, geestesverschijningen enz. verband houdt. Wie deze uitgave doorwerkt en daarbij kennis neemt van de verschillende aangehaalde werken en artikelen, zal zich niet beklagen over den tijd daaraan besteed: voor menigeen zal zich een wereld openen, waarvan hij nooit gedroomd had, een wereld, die zich verre buiten de grenzen der klassieke philologie uitstrekt.

Tot nu toe is mijn aankondiging één en al lofrede geweest. De schrijver zal 't mij daarom vergeven, indien ik ook verklaar, wat ik zijn commentaar mis. Ik heb hierbij niet 't oog op de een of andere onvolledigheid; mijn bezwaar geldt de methode van tekstverklaring. Het is m.i. noodzakelijk, dat de commentator niet slechts de woorden van den tekst, om zóo te zeggen, één voor één verklaart, maar dat hij ook diep doordringt in den samenhang van de gedachten der schrijvers, zoodat ons vóor alles 't Latijn in ieder opzicht duidelijk wordt. Deze methode van tekstverklaring waardeer ik b.v. zoo bizonder in Munro's *Lucretius*, in van Wageningen's *Persius*- en *Manilius*-commentaar, in den *Catullus* van Emil Baehrens, ja zelfs in de uitgaven van vroegere philologen als Bake in zijn commentaar op Cicero's *de Legibus* of van Moser in zijn uitgave der *de Divinatione*. Van dit standpunt bezien, bevredigt mij deze Amerikaansche commentaar niet en acht ik de gevolgde wijze van commentarieeren minder grondig, minder hulpbiedend dan die der bovengenoemde philologen. Men kan dan ook na 't verschijnen dezer overigens monumentale editie de in het begin van dit artikel genoemde uitgave van Davies-Moser uit 1828 allerminst missen. Maar laat ik mijn bedoeling met een voorbeeld verduidelijken.

In § 6 en vgl van het eerste boek lezen wij: *Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit, Panaetius, nec tamen ausus est negare vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re invitissumis Stoicis Stoico facere licuit, id* n o s *ut in reliquis rebus faciamus a Stoicis non concedetur? praesertim cum id de quo Panaetius non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. Sed haec quidem laus Academiae praestantissumi philosophi iudicio et testimonio comprobata est.*

Dit is ongetwijfeld een passage, over de interpretatie waarvan wel geen verschil van meening kan bestaan, maar die men in een uitvoerigen commentaar toch gaarne ziet toegelicht. Pease vindt het terecht noodzakelijk allerlei bizonderheden over Panaetius' werk περὶ μαντικῆς en zijn ideeën over *divinatio* mede te deelen, over het πολυπτωτον *Stoicis Stoice*, en over de uitdrukking *solis luce clarius*, maar ter verduidelijking van Cicero's gedachtengang vinden wij slechts de mededeeling, dat met *nos* de *Academici* bedoeld worden. En toch is de zin, waarmee § 7 begint, niet zoo eenvoudig. Hottinger b.v. vatte de woorden *sed haec quidem laus Academiae* in zijn editie uit 't jaar 1793 aldus op, dat 't de lof van de Academici was dat zij aan de *divinatio* twijfelden, terwijl hier immers van de ἐποχή *in 't algemeen* sprake is. Moser achtte 't dan ook niet overbodig de geheele gedachte aldus te paraphraseeren: *sed hanc sane dubitationem Academiae propriam non reprehensione sed laude dignam esse suo ipsius exemplo docuit Panaetius, cum hac de re se dubitare diceret.* In dit opzicht schiet de overigens buitengewoon uitvoerige commentaar herhaaldelijk te kort. In 't algemeen echter is mijn oordeel over deze uitgave, waaraan de geleerde schrijver ongetwijfeld met groote liefde en eerbied-afdwingende werkkracht gearbeid heeft, buitengewoon gunstig, zoodat ik met verlangen naar zijn editie van het 2de boek der *Divinatio* uitzie.

Leeuwarden. P. J. E n k.

Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche Taal. Zesde geheel opnieuw bewerkte Uitgave. Afl. 1—4. 's-Gravenhage, Nijhoff, en Leiden, Sijthoff. 1923.

Het is de derde maal dat de Redactie mij verzoekt in dit maandschrift iets over een nieuwe uitgaaf van Van Dale te willen zeggen. Den eersten keer voldeed ik aan haar verlangen door, in *Mus.* IV, 119 vlg. een aankondiging te geven van den nieuwen druk die in 1896 begon te verschijnen; den tweeden keer, in *Mus.* XXI, 256 vlg. en XXII, 144 vgl., met een beoordeeling van de „Vijfde Uitgave", die in 1914 gereed is gekomen. Nu wordt een aankondiging gevraagd van de eerste tot de vierde aflevering van de „Zesde" — evenals de „Vijfde" — „geheel opnieuw bewerkte Uitgave", 1923. Het is ook nu weer, al wordt dit er niet bij vermeld, een *vermeerderde* uitgave; in deze vier afleveringen worden behandeld de artikelen *A* tot *Huidvlak*; die bestaan in dezen druk 832, en in den vorigen 811 bladzijden; dus hier 21 blz. meer. Heb ik goed opgemerkt, dan lijkt mij óók het getal der d i a l e c t w o o r d e n (vooral der Zuidnederlandsche), der I n d i s c h e woorden, en der woorden en termen uit het A f r i k a a n s c h (Z.-Afr.) sterk toegenomen, maar bestaat de vermeerdering vooral in het opnemen van een werkelijk overgroote menigte v r e e m d e v a k t e r m e n, technische en wetenschappelijke. Er zijn ook in onzen tijd nog wel geleerden die, om den rijkdom, den eigen woordenschat van een bepaalde taal met dien van een anderen te vergelijken, de artikelen in een woordenboek gaan tellen. Wie dat nu voor onze taal gaat ondernemen met dit woordenboek „der N e d e r l a n d s c h e Taal" tot grondslag, moet het met oordeel doen, niet met een vlug rekensommetje: zóóveel woorden per kolom; zóóveel kolommen; dus zóóveel woorden heeft de Nederlandsche Taal. Want dan telt hij, onder de hand, tientallen van woorden als e c h o l a l i e, e d d y i s m e, e u c a ï n e, f l u o r e s c e ï n e, g e ï s t i e k, g e n e a n o m i e, h a e m o p t o e, h a l o x y l i n e, h e l m i n t h i a s i s; geografische namen en termen als b a c k w o o d s, b o r a, d a ï a; vogelnamen als g u a c h a r o; namen van levensmiddelen als b o v r i l en f l u i d - m e a t, de heele Grieksche, Oostersche en Skandinaafsche mythologie, A h r i m a n, A r i a d n e, B a l d u r, B e r g e l m i r, F r i g g, H o d u r, als N e d e r l a n d s c h e woorden mee. Maar, zonder mallen: „nouw deghelijcke

deegh". Ik wilde er ook ditmaal, gelijk in mijn vroegere aankondigingen, en bij deze nieuwe uitbreidingen en uitgroeiingen nog eens te meer op wijzen, hoe de oude, stemmige Van Dale steeds meer, en vooral in en na de „Vijfde" uitgaaf, een boek is geworden van een geheel ander karakter: druk; rammelend; zonder veel eenheid van bewerking; zonder eigenlijk systeem, dan dat van: alles kan er wel in, en alles moet er maar in. Bewerker en uitgevers zullen zeggen: „Zoo wordt het een universeel boek, een onmisbaar boek; „het" onmisbare, het „eenige" boek; ieder wil dit, en geen ander hebben". Maar er is toch een gevaarlijke kant aan dit alles-maar-opnemen óók. Van Dale heeft van ouds gezag. „Het staat niet in *Van Dale*" — zoo redeneert men —, „dan is het geen Nederlandsch". Wanneer een woord er dus wèl in staat, dan is het ook geijkt. Natuurlijk zit het eigenlijke gevaar niet in de soort van vreemde woorden waarvan ik opzettelijk eenige van de meest exotische heb opgenoemd, maar — onder andere — wèl in heele of halve germanismen; in woorden als het misselijke *aanzicht* voor: prentbriefkaart, dat in dezen druk wéér is blijven staan, simpel als „gemeenzaam" aangeduid, maar niet gebrandmerkt. Zoo zullen: (een vreemdeling) *uitwijzen*, (zijn woord) *inlossen* ook wel, door *Van Dale* als 't ware gewaarmerkt, voor goed en degelijk Nederlandsch gaan gelden, met en benevens, eerlang, al de ijselijkheden en taalgruwelen van onze postformulieren en andere „staatsstukken". En dat is jammer en ook verwonderlijk, want het prospectus van deze uitgave geeft wel degelijk blijk van gevoel voor en begaanheid met taalzuivering en taalverzorging. Ik haal het volgende gedeelte, ten bewijze, daaruit aan. „Vroeger minder dan tegenwoordig, nu in velerlei kranten, enz. een zekere slordigheid ten opzichte onzer zoo schoone moedertaal niet te miskennen valt, ziet hij, die op het gebruik van zuiver Nederlandsch gesteld is, zich soms voor eigenaardige moeilijkheden geplaatst. Daarom is aangegeven, dat men moet schrijven *ten aanhooren van, ten aanschouwen van, ten behoeve van* (en *niet* ten aanhoore, ten aanschouwe, ten behoeven); dat de rechtsterm *belegstuk* voor *bewijsstuk* een leelijk Germanisme is; dat de af te keuren term *aangezicht* (in procureursstijl) door *overweging* kan vervangen worden; dat *een onderwerp aansnijden* een Gallicisme is; dat *beduidend, benutten, benuttigen, Japanner* enz. (door velen ten onrechte als Germanismen beschouwd) zuiver Nederlandsch zijn; enz. enz.

Evenzoo is aangegeven, dat *jaloersch van* geen Nederlandsch is, wel *jaloersch op*; het verschil in beteekenis tusschen *in tegenstelling van, in tegenstelling met* en *in tegenstelling tot*: enz. enz".

Ik zou deze taalpolitie uitgebreider en straffer wenschen: strenger optreden tegen vreemdelingen: ze het verblijf lastig maken, en als het nog kan, de grenzen voor ze gesloten houden. (Ik lees zoo juist dat er onlangs in een der dagbladen iemand te velde is getrokken tegen het woord „verkapt", „.... een afkeuringswaardig Germanisme dat nu zoo waar in een bekend Nederlandsch woordenboek alweer met volle Nederlandsche burgerrechten is opgenomen." Hier wordt erkend, hoe veel kwaad een gezaghebbend woordenboek doen kan, en hier blijkt dat er naar taalpolitie ook nog wel verlangd wordt).

Ik zie dat aan enkele van mijn wenken en wenschen in een vorige aankondiging, in deze uitgaaf is voldaan. Zoo door bijvoeging van (Fr.) en (Eng.) bij woorden als *hangar, bowler, groom*. Bij *gravel*, goudhoudend zand, mis ik zulk een aanduiding. In dit verband de opmerking, dat — onder zooveel Engelsche woorden (*box, boy, free kick*) — het meer en meer gebruikelijke *border(s)* voor: bloemrabat(ten) dan òòk wel een plaats had mogen hebben.

Van Dale gaat met den nieuwsten tijd mee, dat blijkt uit artikelen als *Autobus* (ik mis de onmisbare *Autoline*), *Dadaïsme, Duo-zitting, Fascisme, Fascist, Filmacteur* en *Filmen*. *Giro* is uitgebreid met *giro-biljet* enz.; de *girant* was er reeds in den vorigen druk; de *giraat* is er nog niet. Aan *Haakkruis* worden vier regels gewijd, met eenige moreel-politieke opmerkingen over de *swastika*.

Over eenige Nederlandsche woorden nog enkele opmerkingen. *Aanwijeren* (Goudsche pijpenfabrikatie) is niet: „het gat en den steel met een wijer (*wijder*) opboren", maar met een *wire* (Eng.), ijzerdraad. De aardige volksnaam *aapjeszeep* voor MonkeyBrand verdient in een volgende editie een plaats. *Amazone* in de bet. 6): lang dameskleed, was zeker in den vorigen druk met: lang dames*rij*kleed juister omschreven. *Afboomen* voor: zich iets van het lijf houden, iets afweren, afwijzen, is een schilderachtig zeemanswoord dat ik noode mis. Bij *Bamis, bamisdagen* enz., mis ik „bamisweer", herfstweer, stormweer, dat ook benoorden den Moerdijk wordt gezegd. *Bekokmeeuwd* (dat ik niet kende) vind ik wel, maar niet *bekokstoven*, heimelijk voorbereiden, bekonkelen, dat men tegenwoordig in de dagbladen dikwijls tegenkomt. Bij *Belleman* is de bet. 2) met: hardlooper onvoldoende en onjuist omschreven. Bij *Bestralen* en *Bestraling* is alleen van de zon sprake; de geneeskundige „bestralingen" worden niet vermeld. *Dagbroer* is, stellig, een „sinterklaaspop", maar daarmede niet voldoende omschreven. *Eenruiter* ware juister omschreven als: „(broei)bak met éénruiten (broeiramen met één groote ruit) gedekt." *Hellebaardier* bestaat nog als titel van een bewaker bij sommige veemen (ook nog bij het Hoog Militair Gerechtshof?) Bij *Hiaat* moest de beteekenis: gaping, kloof, liever vooropstaan. *Hoerejong* heeft een bepaalde beteekenis als drukkersterm die vermeld zou kunnen worden; bij *Hoerekind* immers worden verscheiden afgeleide beteekenissen medegedeeld. *Houwhamer* is óók nog de naam voor een, op een hamer in 't geheel niet gelijkend instrument (een dubbelen beitel) der opperlieden en in deze beteekenis, denk ik, het meest bekend.

Leiden. A. Beets.

H. Sparnaay, Verschmelzung legendarischer und weltlicher Motive in der Poesie des Mittelalters. Groningen, P. Noordhoff. 1922. (Pr. *f* 3.25, geb. *f* 4.00). (Amsterdamsche diss.).

Eene inleiding geeft een kort overzicht van de ontwikkeling der legende in de Latijnsche en in de volkstaal, voor de laatste vooral in de Fransche en Duitsche middeleeuwsche literatuur, en toont aan enkele voorbeelden, dat wereldsche elementen in legendarische indringen en omgekeerd. Meer in het bijzonder wil Sp. echter vijf sagen onderzoeken, 'um zur richtigen Erkenntnis jener engen Verbindung zu gelangen, die die Legende, das konstitutive Prinzip des religiösen Epos, in einigen Werken

mit jenen andern Elementen, sagenhaften und historischen, einging': de Gregoriussage, die tot nu toe zonder meer als eene legende werd beschouwd, hoewel in hoofschen stijl; de Graalsage waarin de verschillende elementen volgens Sp. duidelijk onderscheidbaar zijn, zonder dat de cyclus echter in dit opzicht nauwkeurig onderzocht is; de sagen van den Armen Heinrich, van Wilhelm von Wenden en van den Zwaanridder, waarin wel het legendarische of een ander element duidelijk naar voren treedt, de inwerking echter van andere trekken aan de sagen een ander karakter verleent (p. 10).

Daar Sp. de beide eerste sagen uitvoeriger behandelt — Gregorsage 46 bldz., Graalsage 57, Armer Heinrich 7, Wilhelm von Wenden 10, Zwaanridder 8 —, veroorloof ik mij, met het oog op de beschikbare ruimte in het Museum, mij te beperken tot de twee eerstgenoemde sagen. Bij de een kan ik kort zijn, bij de andere is een uitvoerigere bespreking noodig.

Sp. gaat in zijn studie van de Gregoriussage de verschillende lezingen door, komt tot het resultaat, dat de Fransche vorm de oorspronkelijke is en dat deze eerst tegen het einde der 12e eeuw kan zijn gedicht. De motieven van het prijsgeven van een pasgeboren kind en het bevrijden van een in nood verkeerende vorstin komen reeds vroeger verbonden in de Artusromans voor, de incestmotieven zijn oud, mogen echter in den tijd van den auteur de gemoederen aangetrokken hebben. De Fransche auteur heeft dus gewichtige motieven aan de matière de Bretagne ontleend en deze met motieven van geestelijken aard vereenigd. Vergeleken met de vroegere behandeling van het thema door Sp. in den Neoph. (V, 21 vlgg.), berust de nieuwe studie op een breederen grondslag. — Sp. houdt het voor uitgesloten, dat het Fransche gedicht op een Latijnsche legende teruggaat. Toch zou zijn oordeel, vermoed ik, anders uitgevallen zijn, indien hij kennis genomen had van het artikel van M. Roques in de Romania van Jan. 1922. Want de Fransche geleerde toont aan, dat zeer waarschijnlijk het oorspronkelijke Fransche gedicht uit 8-regelige coupletten bestond, dat het oudste hs, British Mus. Egerton 612, geschreven einde der 12e of begin der 13e eeuw, reeds veranderingen in den couplettenbouw heeft, dus het oorspronkelijke gedicht zeker nog voor 1200 ligt, en dat het gedicht door zijne coupletten bestemd moet zijn geweest om gezongen te worden. De vraag is nu — Roques bespreekt deze kwestie niet —, of we toch niet de omzetting van een Latijnsche legende in coupletvorm voor ons kunnen hebben, waarbij de Fransche dichter ook andere elementen kon hebben opgenomen. — Dat in het Fransche gedicht ridderlijke elementen voorkomen, toont Sp. voldoende aan. Toch krijgt men steeds den indruk — mag men nu de uitgave van Luzarche of de gedrukte uittreksels uit de andere 5 hss. lezen, dat het ridderlijk element ondergeschikt is gemaakt aan de geestelijke sfeer. Sp. legt te sterk den nadruk op de afzonderlijke elementen, te weinig op het karakter van het geheel. En zoo geloof ik, mede in aansluiting aan de ontdekking van Roques, dat ook na Sp.'s op zich zelf interessante studie der verschillende elementen het verhaal van Gregorius zal worden beschouwd meer naar de legende over te hellen dan naar den ridderroman. — Over éene eigenaardigheid spreekt Sp. niet. Ook andere onderzoekers laten zich er nauwelijks over uit. In de Oedipussage neemt Jocaste zich het leven; de moeder van Gregorius daarentegen, die toch alle ellende veroorzaakt, vat de zaak telkens licht op, van een ingrijpende actieve boetedoening is geen sprake. Ziet men nu, hoe in de Queste del Saint Graal, dwz. in een werk, waarin de matière de Bretagne geheel in het geestelijke is omgezet, Lancelot voor zijn zondigen omgang met Guenièvre zwaar heeft te boeten, innerlijker, naar verhouding dus zwaarder dan Gregorius, terwijl ook hier weer de zondige vrouw er gemakkelijk afkomt, — dan rijst de vraag, of we ook in de Gregoriuslegende niet den neerslag hebben van eene ascetische opvatting, die zich tegen 1200 steeds scherper afteekent en door den auteur der Queste zonder voorbehoud wordt uitgesproken, volgens welke de vrouw als het minderwaardige Eva-element wordt beschouwd, de man echter als de eigenlijke verantwoordelijke, die voor zijne daden heeft te boeten, maar daardoor ook het hoogste deelachtig kan worden. Opvallend in dit verband is ook, dat de vader van Gregorius zwaar onder zijn fout lijdt. Jammer, dat Sp. op deze kwestie niet is ingegaan. —

In een scherpe tegenstelling tot de zooeven besproken studie staat Sp.'s behandeling van de Graalsage. Wel beschikt Sp. over een vrij uitgebreide literatuur, wel is er in zijne behandeling methode, maar de subjectieve opvattingen domineeren; telkens en telkens stoot men op willekeurige beslissingen of op gevallen, waar Sp. wel geeft, wat voor een opvatting schijnt te spreken, maar niet laat hooren, wat er tegen is. Sp. gaat uit van de stelling, dat de Graal van christelijk-legendarischen oorsprong moet zijn en dat Borron's Joseph van Arimathia het oudste Graalgedicht is. Hij wijst op de tekortkomingen van andere opvattingen, laat echter o.a. de door Fransche geleerden geaccepteerde van Miss Weston weg, vermoedelijk omdat, zooals hij op een andere plaats en in een ander verband (p. 110) zegt, de opvattingen van deze dame 'seinem Empfinden gar zu fern liegen'. Hij werpt de geleerden, voor wie de christelijke oorsprong twijfelachtig is, die dus naar een anderen oorsprong zoeken, voor, dat ze bepaalde moeilijkheden uit den weg gaan, o.a. 'meist geflissentlich' (p. 60) niet verklaren, hoe de Joseph- en Bronsagen zich zoo rijk konden ontwikkelen, indien de Graal geen christelijken oorsprong had. Het verwijt klinkt naïef in den mond van een man, die zelf zoo willekeurig met de stof omspringt. Misschien zouden omgekeerd deze geleerden met E. Martin, Zur Gralsage p. 38, Sp. kunnen vragen, of de 12e eeuw, die het religieuse phantastieke zoo sterk begunstigde, een legende van haar christelijk karakter, hier vooral met de persoon van Christus zelf, ontdaan zou hebben, om er een materie van te maken, waarmee een hoofsche wereld aangenaam moest worden beziggehouden. Sp. onderschat de moeilijkheden, als hij, uitgaande van den christelijken oorsprong van den Graal, overgaat tot de werken, die alleen het zoeken naar den Graal tot onderwerp hebben, want trots de met beslisten toon gegeven uiteenzettingen van Sp. blijft de kloof bestaan: de Graal in de ridderromans heeft een ander aspect dan de Graal in Borron's Joseph en eene bevredigende natuurlijke verbinding bestaat er tusschen de twee niet. Wel doet Sp. moeite, om over de kloof heen te komen. Zoo tracht hij o.a. eigenschappen van den Graal bij Kyot Wolfram en Crétien uit Borron's Graalwerk te verklaren, maar spreekt daarbij te vluchtig van het merkwaardige 9e boek van den Parzival, waarin

de verschillende bijzonderheden omtrent karakter, oorsprong en omgeving van den Graal meegedeeld worden en waarin toch voor den Graal in Borron's zin of voor een opvatting als in den Gr. St. Graal geen plaats is. Met een bloed- of avondmaalschotel is bij Chrétien nauwelijks iets, bij Kyot-Wolfram in het geheel niets te beginnen. En feitelijk ook niet bij Chrétien's voortzetters, omdat waar ze den Graal in verbinding met Joseph v. Arimathia noemen, deze mededeeling steeds den indruk maakt van een element, dat niet tot het verhaal behoort en zonder schade voor het geheel kan worden weggenomen, zooals dan ook werkelijk eenmaal geschiedt in het Monser hs., dat zulk een passage weglaat (z. Birch-Hirschfeld, Die Sage vom Gral p. 94). De vraag, of de Graal niet een tweevoudigen oorsprong kan hebben, een, die zijn neerslag vindt bijv. bij Borron, een anderen bij Chrétien — ook Fr. Vogt denkt in zijne Geschichte der Mittelhochdeutschen Literatur[3] (1922, Vorwort van 1921), p. 267 vlg. aan zulk een dubbel ontstaan —, deze vraag brengt Sp. niet eens ter sprake. En dit is juist bij Sp. merkwaardig. Want deze oplossing zou geheel in de lijn van Sp.'s andere verklaringen hebben gelegen. hij deinst zoowel in de studie van de Graalsage als ook in de andere studies niet gauw terug voor een verklaring door samenvloeiing van twee oorspronkelijk vreemde sagen. Zoo bij Perceval's moeder, die als vrouw, die haar zoon van de groote wereld weg wil houden, volgens Sp. tot een andere sage behoort, dan als vrouw, die haar zoon, wanneer hij de wereld in wil, allerlei raad meegeeft; of bij de twee bezoeken van den Graalvinder op den Graalburcht, die ieder voor zich uit een andere sage moeten stammen, en andere gevallen. Het eenzijdige aannemen van een christelijken oorsprong dwingt Sp. den Graalburcht in zijn afgeslotenheid, den zieken koning, de vraag, het tweevoudig bezoek vreemde indringsels te noemen, dwz. met dit Graalmilieu weet Sp. geen weg. Daarom is de min of meer sarcastische toon, dien Sp. over de tekortkomingen van andere opvattingen op p. 59 en 60 laat hooren, wel eigenaardig, ofschoon verklaarbaar, omdat hij dan gemakkelijker en zonder verdere motiveering met den Graal als christelijke reliquie kan inzetten, waarbij hij dan nog in een niet juist gelukkig betoog tracht aan te toonen, dat de Graal bij Borron het bekken is, dat Jezus bij de voetwassching gebruikte.

Hoe Sp. voor zijn eigen hypothesen het een zegt en het daarmee strijdige weglaat, daarvan slechts twee voorbeelden. Voor den christelijken oorsprong der Graalsage is het van groot gewicht, indien kan worden aangetoond, dat Borron's Joseph met zijn christelijk-legendarischen inhoud vóór Chrétien's Conte del Graal valt. De tijdgrenzen van Chrétien's werk zijn ca 1181 en 1188. Sp. beschouwt Borron's werk zonder meer als vóór Chrétien's Conte ontstaan. Deze opvatting is mede een van de hoeksteenen, waarop zijne gevolgtrekkingen rusten. In een noot op p. 60 vernemen we, dat hij zich voor die dateering aansluit bij W. Förster's hypothese (1914), volgens welke Borron's Joseph in de eerste bewerking vóór Chrétien's Conte ligt, in de tweede na Chrétien's werk. 'Früher — und noch wohl jetzt —', zegt Sp., 'hielt mancher Chrestien's Conte del Graal für älter'. Sp. zegt naar aanleiding van Förster's hypothese, dat, zooals het hem toeschijnt, de kwestie door Förster 'glücklich gelöst' is. Daar het hier, zooals ik zeide, een hoeksteen van zijn studie geldt, had Sp. het voor en tegen van de dateering nauwkeurig moeten overwegen en het in ieder geval zijne lezers moeten voorleggen, wat, ik geef het toe, voor Sp.'s verdere beschouwingen en conclusies, zooals hij ze thans biedt, niet zonder gevaar zou zijn geweest. Hij houdt er geen rekening mee, dat G. Paris de eerste bewerking 'vers le commencement du XIIIe siècle' zette, dus omstreeks 1200, dat Heinzel's overwegingen deze bewerking in het jaar 1201 plaatsten, dat Gröber's oordeel was: na Chrétien, maar vóór de voortzetters van dezen, en dat Ferd. Lot in zijne Étude sur le Lancelot en prose (1918) zelfs nog aan een lateren datum denkt. Förster's 'gelukkige oplossing' — er zijn geleerden, die ze eene phantastische noemen —, die ook Fr. Vogt in zijn recent werk niet overtuigd heeft (o.c. p. 265 vlg.), hangt ten nauwste samen met Förster's opvatting van Chrétien als dichter. Door deze 'oplossing' wordt Chrétien's Graalwerk 'das glänzendste Zeugnis für seine (Chrétien's) groszartige und geniale Originalität'; in het 'livre', dat Chrétien van den graaf van Vlaanderen ter bewerking kreeg en dat volgens Förster Borron's Joseph '*kann* gewesen sein' (spatieering van Förster), stond 'nichts anderes als die Geschichte der heiligen Schüssel' (Wtb. p. 173* vlg.), het laatste alweer een willekeurige bewering van het soort, als we ze jammer genoeg bij dezen uitstekenden geleerde meer vinden — ik herinner aan zijne Kyotlinge —, maar bruikbaar voor zijne hypothese. Slechts één punt schijnt voor Borron als eersten bewerker te spreken, namelijk dat hij zegt, dat vóór hem 'nul homme qui fust mortal' de groote geschiedenis van den Graal had behandeld. Maar deze bewering is in tegenspraak met andere dingen in zijn werk. — Door de onvoldoende mededeeling van Sp. omtrent Borron en toch weer zijn positieve verklaring, dat hij Borron voor den eersten houdt, die de sage behandelde, bemerkt de gewone lezer vermoedelijk niet, en in ieder geval Sp. zelf niet, op hoe wankelen grond het betoog staat, zoodra er trekken in Chrétien verklaard worden uit voorstellingen van Borron. — Een ander geval. De visch, dien Bron, de zwager van Joseph van Arimathia, op bevel van een engel moest vangen en dien Joseph, nadat hij den Graal op de Graaltafel geplaatst heeft, tegenover den Graal moet leggen, is volgens Sp. het lichaam van Jezus. 'Die Gralgemeinde war somit nach der ursprünglichen Vorstellung des Legendenkompilators im Besitz des Leibes Christi, des Fisches, sowohl wie auch des Blutes, das im Gral aufbewahrt wurde' (p. 65 vlg.). Sp. spatieert deze woorden, deze oplossing komt hem als de 'einzig logische' voor (logisch is een lievelingswoord in de verklaringen van Sp.). Hij beroept zich daarbij o.a. op afbeeldingen bij Pitra, De pisce allegorico, waarop Christus ook als visch is voorgesteld, en op het feit, dat Christus in de oudste overleveringen niet slechts als (menschen)visscher, maar ook zelf als visch verschijnt. Eene verwijzing naar andere geleerden, die zich reeds lang geleden in gelijken zin hebben geuit, ontbreekt bij Sp. Misschien mag ik er aan herinneren, dat Sp. niet de eerste is, die deze gedachte over de beteekenis van den visch op de Graaltafel heeft; we vinden ze in 1842 bij Paulin Paris, Rom. I, 479, in 1877 bij Birch-Hirschfeld o.c. p. 216 en in 1882 bij W. Hertz, Die Sage von Parzival und dem Gral p. 24 en misschien nog wel bij anderen. Maar waarom accepteerde een man als Heinzel deze opvatting niet? Waarom zwijgt Heinzel er over in zijn werk over de Fransche Graalromans (1891), waar

hij in den breede over dezen visch handelt (p. 91--98) en p. 96 zelfs verschillende werken (geen Graalwerken!) aanhaalt, die Jezus als visch voorstellen, o.a. een aantal verhandelingen van Pitra? Sp. laat alweer niet hooren, wat tegen zijn gespatieerde woorden spreekt. Hoe plausibel op den eersten blik, wordt toch de opvatting, dat de visch op de Graaltafel Christus zou beteekenen, bij nader toezien onwaarschijnlijk, ja, zelfs onhoudbaar. Want het valt al dadelijk op, dat, terwijl Borron Jezus zelf een nauwkeurige symbolische duiding van den Graal en zijn accessorien laat geven, er over de beteekenis van den visch in het geheele verhaal, ook in de prozabewerking er van, gezwegen wordt, zelfs daar waar een duiding verwacht mocht worden. Als Joseph voor den Graal ligt en vraagt, hoe de nood, waarin zijn gemeente verkeert, kan worden afgewend, zegt hem de stem van den H. Geest o.a., dat Joseph zijn zwager Bron moet opdragen naar een water te gaan om een visch te vangen en dat Bron den eersten visch, dien hij vangt, bij Joseph moet brengen. Of Joseph wist, wat hij met dien visch moet doen, vraagt de stem. Jos. moet den visch op de Graaltafel leggen tegenover den Graal. Geen woord over de beteekenis of over den geestelijken samenhang met den Graal. Zou werkelijk, als de visch het lichaam van Christus beteekende, Borron niet de hemelsche stem daarop hebben laten wijzen? Hij, die zelfs voor den naam Graal een afleiding van agréer verzint? Later vernemen we, dat Bron de rijke visscher zal heeten van wegen dien visch. Weer geen mededeeling over Jezus als visch. In den Gr. St. Graal hooren we echter, dat de visch, dien Josephe Alain, den zoon van Bron, laat vangen, tot spijziging der schare dient en dat Alain voortaan daardoor de rijke visscher heet. En de opvatting van Sp. en zijne voorgangers wordt geheel onhoudbaar, indien het juist is, dat Joseph met zijn Graal en Bron met zijn visch aanvankelijk tot twee verschillende legenden van de bekeering van Engeland zouden hebben behoord, zooals Nutt en Heinzel aannemen en Sp. zelf op p. 65 vermeldt; dan zou de visch bij Bron het symbool van zijn ambt als menschenvisscher zijn geweest. In geheel andere richting weer wijzen A. Nitze, The Fisher King in the Grailromances (Publications op the Modern Language Association of America, 1909) en J. Schwietering in Zeitschr. f. deutsches Alt. u.d. Litt. 60, 259 vlgg. (Juli 1923). Men ziet, deze uiterst subtieie kwestie is door geen gespatieerd machtwoord of door een 'eenig logisch vinden' op te lossen. We zullen ons voorloopig moeten neerleggen bij de opvatting van Heinzel, voor wien de visch bij Borron zooals in den Gr. St. Graal op de wonderbaarlijke spijziging wijst, in aansluiting aan het spijswonder in de Evangeliën; de Graal echter is bij Borron het hoogere symbool geworden, waarin de H. Drieëenheid zich zelf manifesteert.

Ik heb slechts het een en ander uit deze studie gegrepen. Sp. schijnt van meening te zijn, dat het materiaal, waarover hij beschikt, de wijze, zooals hij de zaken gelooft te moeten aanzien, voldoende zijn, om de vraagstukken, den Graal betreffende, vrij wel zonder rest op te lossen. Dat het opnieuw bewerken en een doorzoeken van het oude materiaal door scherpzinnige geleerden nog tot onverwachte resultaten of hypothesen kunnen leiden, hebben studies uit den allerlaatsten tijd getoond. Ik noem in de eerste plaats de fijn doordachte Études sur la Queste del Saint Graal van Alb. Pauphilet (1921), dan de tot tegenspraak uitlokkende, maar toch een geheel nieuwe hypothese wagende Étude sur le Lancelot en prose van Ferd. Lot (1918) met haar talrijke suggestieve opmerkingen, en het aan nieuwe gezichtspunten zoo rijke werk van Alb. Schreiber over Wolfram v. E. en zijne werken (1922), afgezien van enkele artikelen in tijdschriften. Toch is de behandeling der sage door Sp. in zoover leerrijk, daar ze aantoont, hoe er gewrongen en gebogen of uitgeschakeld moet worden, zoodra men den christelijken oorsprong van den Graal zonder meer wil handhaven. Intusschen komen ook in deze studie goede gedeelten voor. Zoo wijs ik op de behandeling van het Dümmlingsmotief, al is het meeste daarin niet nieuw en niet alles bewijskrachtig.

Ten slotte een opmerking van principieelen aard.

De taak, zooals Sp. ze heeft opgevat, beperkt zich in hoofdzaak er toe, voor de elementen, die hij in een sage ziet, verwante elementen in andere sagen of sagengroepen of waar ook op te sporen en den inhoud van het verwante element mede te deelen of ook wel te vergelijken. Dit is op zich zelf geen onverdienstelijk werk. Maar Sp. heeft iets van hoogere orde beloofd: eene 'richtige Erkenntnis der Verschmelzung'. Dat beteekent toch zoo iets als van een indringen in den geest van het individu, dat de versmelting van motieven tot stand bracht, zoo iets van een onderzoek naar den invloed, dien in een bepaalde sage, en in iedere sage telkens weer anders, de verschillende elementen op elkaar uitoefenden, zoodat er van een versmelting sprake kan zijn. Hoe weinig Sp. rekening houdt met zulke en soortgelijke factoren, toont zijne behandeling van enkele gedeelten der Graalsage: feitelijk heeft hij niets anders te zeggen dan, dat dit of dat element zoo en zoo kan verklaard worden uit Borron, waarbij men steeds den indruk krijgt, dat dit alleen geschiedt, om den aangenomen christelijken oorsprong van den Graal te bewijzen. Hij doet geen poging, ons de krachten te doen begrijpen, die tot die wijzigingen leidden. Sp. wordt te zeer beheerscht door zijn zucht, ik zou bijna zeggen manie, om te ontleden; de behandeling der synthese blijft vrij wel achterwege. De lezer ziet telkens een geheel in stukken snijden, om dan te hooren, dat soortgelijke stukken of stukjes ergens anders ook te vinden zijn, en hij moet aan den spot van Mephisto denken, dat men nu wel de deelen in de hand heeft, 'fehlt leider nur das geistige Band'. En juist het inzicht in de natuur van dezen geestelijken band had Sp. als het eigenlijke doel van zijn werk genoemd. En wat is nu voor Sp. zelf het algemeene resultaat van zijn op p. 10 zoo grootsch aangekondigd programma? Wat houdt hij zelf voor de 'richtige Erkenntnis jener engen Verbindung, die die Legende, das konstitutive Prinzip des religiösen Epos, in einigen Werken mit jenen andern Elementen, sagenhaften und historischen, einging'? Ik moet tot mijn spijt constateeren: niets dan enkele uiterlijkheden. Op p. 114--118 zijn de resultaten ongeveer deze: 1. de door hoofsche dichters bewerkte legende is geen bijzonder dichtsoort; 2. de dichters behandelen motieven, ontleend aan de legende, op dezelfde wijze als wereldsche motieven; 3. we kunnen vier typen van versmeltingen onderscheiden: a. 'innere Verarbeitung der einzelnen Züge verschiedener Herkunft (Gral)', b. 'Ritterromane mit legendarischen Elementen (Gregor)', c. 'Legende mit weltlichen Motiven (Armer Heinrich)', d. van andere typen 'vor allem der Typus,

wo eine Legende und ein Abenteuerroman, die ursprünglich nichts gemein haben, neben einander gestellt werden (Robert le Diable)', en nog andere gevallen, waarvoor Sp. geen nieuwe typen wil opstellen. Ik betwijfel zeer. of zulke uiterlijkheden eene 'richtige Erkenntnis jener engen Verbindung' mogen worden genoemd. Daarbij komt nog, dat de vier aangegeven typen niet op hetzelfde principe van indeeling berusten, dat ongelijksoortige dingen, graad en inhoud, vergeleken worden. Bij Hartmann's Armer Heinrich bijv. is de 'innere Verarbeitung' der verschillende trekken minstens zoo groot, zoo niet grooter, als in Chrétien's of Wolfram's Graalgedichten. —

De waarde van Sp.'s werk ligt, zooals gezegd, voornamelijk daarin, dat men hier een aantal verwante motieven samengebracht en besproken vindt. Tot de hoogere taak, de behandeling der versmelting van het standpunt van het kunstwerk of van het geheel, heeft Sp. zich niet kunnen verheffen. Sterk komt dit tot uiting in de Graalsage en de kleinere sagen. Iets hooger staat in dit opzicht de sage van Gregorius. Overigens getuigt Sp.'s werk van vlijt en belezenheid, maar ook van merkwaardige vluchtigheden, die een nauwgezet onderzoeker tracht te vermijden. Bij de studie van den Zwaanridder neem ik met dank nota van enkele opmerkingen, ofschoon ik vrees, dat ze voor een historisch of genetisch onderzoek wel nauwelijks voldoende zijn.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

The Stonyhurst Pageants, Edited, with Introduction, by **Carleton Brown.** (Hesperia, Ergänzungsreihe 7. Heft). Göttingen, Vandenhoeck en Rupprecht. 1920. (Pr. 6sh. 6 d.).

This is the first print of a MS. which has lain unnoticed in the library of the Roman Catholic college of Stonyhurst in Lancashire since the 17th century. Would that it had been the Ur-Hamlet! — The pageants do not form a complete cycle of mystery plays, only a torso beginning with the 6th pageant (Jacob) and ending with the 18th (Naaman), while the beginning of the 6th, end of the 18th, and whole of the 13th are also missing. As we have it, therefore, it is a purely Old Testament mystery, and there is no clue to a possible New Testament continuation. Yet fragmentary though it is, it contains 8740 dreary septenarii (the average length of a Shakespearean play being 3800 verses of half the length and treble the wit).

The pageants are a proof, were one needed, of the survival of early drama right down beyond Shakespeare, for, as the editor has no difficulty in proving, they must have been written between 1610 and 1625. The author constantly uses Lancashire dialect, was therefore a Lancashire man, probably a catholic, perhaps a priest, certainly a dullard. The pageants are devoid of scanable verse, humour, imagination, or dramatic skill. The last play, however, that of Naaman, is so strikingly superior in all respects and so strongly influenced by Plautine models that there is reason to believe it is by a different hand. The editor rejects this theory. "The language and versification stamp it indubitably as the work of the Stonyhurst playwright". But this proves little more than similar Lancashire origin. "In the pageant of Naaman, the Scriptural narrative supplies the bare outline of the central plot", in contrast to the other plays, where the Biblical text is slavishly followed. "Around this, the author has woven a fabric of incident and character for which he found his pattern chiefly in classical comedy". Apart from this play, the volume is of interest only to students of the Lancashire dialect.

Groningen. J. A. Falconer.

Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning. Ny följd. Årgang 2. 1921. Uppsala, Almqvist och Wiksells Boktryckeri-A-B. 1922.

De eerste jaargang van de nieuwe reeks van *Samlaren* werd aangekondigd in *Mus.* XXIX, 273. Voor eenigen tijd is het tweede deel van die reeks verschenen, iets dikker dan het eerste, met opstellen over misschien in Nederland minder bekende Zweedsche auteurs dan het vorige bevatte, en wellicht daardoor voor ons land niet zoo interessant. Maar van algemeen-wetenschappelijk belang is de Zweedsche bibliographie over 1920 (letterkunde, letterkundige geschiedenis, taalkunde, tooneel en muziek, metriek en stijlleer, folklore, mythologie), die vijf en twintig bladzijden beslaat, voortzetting (no. 39) van de door Nils Gobom in de eerste reeks begonnen *Svensk litteraturhistorisk Bibliografi.* Deze bibliographie vooral maakt *Samlaren* tot een ook in Nederland onmisbaar werk.

Het is een lust om dit werk ter hand te nemen. Een royaal formaat, mooi papier, heldere druk, een smakelijk omslag. De Zweedsche Genootschappen zijn wel te benijden, die zoo te werk kunnen gaan en zoo voort kunnen gaan, terwijl hier bij genootschapsuitgaven op alle manieren beperkt en besnoeid, of zelfs geheel en al gestaakt, moet worden.

Leiden. A. Beets.

Ch. Sorel, La Jeunesse de Francion. Introd. et notes de **A. Thérive.** (Collection des chefs d'œuvre méconnus). Paris, Editions Bossard. (Pr. fr. 12).

Uit het œuvre van den productieven veelweter en veelschrijver Charles Sorel, die romans, stichtelijke boeken, officiëel geschiedwerk, brochures van allerlei aard publiceerde zal *Francion* alleen nog wel overblijven als een leesbaar stuk proza, dat hier en daar wat lang valt, maar dat toch nog levendig genoeg is om te behagen. 't Is en blijft werk van een tweeden-rangsschrijver; tusschen het proza van Montaigne en van Pascal moet men het niet lezen. Maar het is knap realistisch werk. Vooral wel het gedeelte dat André Thérive heeft uitgegeven als *La Jeunesse de Francion*, een term dien de schrijver in 1626 er voor gebruikte. Zeer terecht is de keus daartoe beperkt: dit fragment heeft een psychologische eenheid, doordat het de *Jeunes Erreurs* (zooals de titel in 1633 luidt) geeft, de grappige jeugddomheden en de vertrouwelijke mededeelingen van den schrijver, die zijn werk anoniem uitgaf, maar toch onmiddellijk als de auteur werd aangewezen, door vriend en vijand, en van wiens leven men hier zooveel, min of meer veranderd, terugvindt. Vooral van den libertijn, die hij een tijd lang was en eigenlijk ook wel bleef, al farceerde hij 't boek in 1633 met moreele histories en overwegingen en al schreef hij het een zekeren Moulinet toe.

De noten van André Thérive zijn uitstekend; de sobere inleiding geeft het noodige over den schrijver en

zijn werk, handiger en helderder dan de een beetje langdradige monographie van E. Roy over Sorel (1891) met al haar uitweidingen. Uitstekend, die noten! Een bronnenstudie van dit deel, met een voortdurende verwijzing naar de realistische letterkunde van dien tijd, de verhouding tot de boertige verhalen en de anecdoten die in omloop waren. En eigenlijk, voor den opmerkzamen lezer, een gelegenheid om te zien hoe uit de realistische novellen en vertellingen de roman zich vormt, een vormingsvraagstuk waaraan G. Reynier in zijn werk *Le Roman Réaliste au XVII*e *siecle* (1914) niet genoeg aandacht heeft geschonken.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. S podporou ministerstva školství a národní osvěty vydávají O. Hujer a M. Murko. Ročník I. Sešit 1. Praha, Česká grafická Unie. 1922. (Pr. p. jg. 80 cech. kronen, voor West-Europa 45 Franse francs).

Het verschijnen van de eerste aflevering van het tijdschrift „Slavia" is wel de gewichtigste gebeurtenis der laatste jaren op het terrein der slavistiek. Het door Jagić ruim veertig jaar lang uitgegeven „Archiv für Slavische Philologie" heeft in zijn oude vorm opgehouden te bestaan. Het zal tans weder door Berneker worden voortgezet doch reeds voor dat bekend was, waren de plannen voor „Slavia" gereed en tans ligt de eerste aflevering vóór ons, ingeleid door een artikel, dat als zegenwens beschouwd kan worden, van de meer dan tachtigjarige nestor der slavistiek Jagić. Intussen zijn er reeds twee afleveringen, een jaargang vormend, verschenen van de „Revue des études slaves", doch deze heeft een beperkter arbeidsveld; nog enger omgrensd is het terrein van enige andere nieuwe tijdschriften in het Pools, Sloveens, Servies. „Slavia" is een internationaal tijdschrift, dat jaarliks in vier flinke afleveringen zal verschijnen (de eerste afl. bevat 196 pagina's) en aan de Slaviese filologie in de allerruimste zin gewijd is, tevens artikelen over Balties opnemende. Ook in die zin is het tijdschrift slavisties-internationaal, dat men er in schrijven kan in elke Slaviese taal, verder in het Frans, Duits, Engels, Italiaans.

De redaktie is wel aan de allerbeste handen toevertrouwd. Het is dan ook te verwachten, dat de redakteuren door kunnen gaan op de wijze der eerste aflevering, en dan vervult het tijdschrift op schitterende wijze de beloften, bij zijn oprichting uitgesproken [1]).

Op de zelfstandige artikelen volgt een afdeling „Kritieken en referaten" en „Meedelingen"; speciaal vermeld ik het zeer waardevolle overzicht over de Russiese slavistiek in de jaren 1914—1921 door Jakobson en Bogatyrëw en de kritiese beschouwing door Polívka van Conew's klassificering der Slaviese talen.

Iedere slavist moet dit tijdschrift met dezelfde aandacht bestuderen, die hij vroeger aan 't „Archiv" van Jagić wijdde.

Leiden. N. van Wijk.

[1]) Sedert deze aankondiging geschreven werd, hebben vier nieuwe afleveringen deze verwachting bevestigd. Van het nieuwe „Archiv" verscheen intussen een jaargang. Jagić is begin Augustus 1923 gestorven. [Desember '23].

J. Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. (Sammlung Göschen Nr. 463). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter & Co. 1922. (Pr. ƒ 0.60).

Met 't volste recht mag de tweede druk van 't handige boekje van Prof. Szinnyei over de Fins-Ugriese talen een verbeterde uitgaaf van de eerste heten, daar hij overal de sporen draagt van te zijn bijgewerkt en volmaakt, door nauwkeuriger redaktie, vermijding van kleine of grote onjuistheden en schrapping van onwaarschijnlike of zeer betwistbare gissingen. In de transkriptie zijn verscheiden verbeteringen aangebracht, een werk dat niet geringe moeite en nauwkeurigheid moet hebben vereist; nodeloze uitvoerigheid is nog meer dan in de eerste druk vermeden, zodat 't werkje beknopter is geworden, zonder dat de degelikheid er schade bij geleden heeft. 't Enige wat men node mist, zijn de biezonderheden over de telwoorden 1—6 (op blz. 107 en vv. van de eerste druk). De duidelike tabellen op blz. 20 en vv. hebben 't overzicht van de konsonanten veel gemakkeliker gemaakt, daar men nu met een oogopslag kan zien, hoe de Fins-Ugriese klanken zich in de verschillende talen hebben ontwikkeld. Jammer dat de staat van onze kennis van de vokalen niet ver genoeg gevorderd is om van deze dergelijke tabellen te kunnen maken, zodat de Schrijver zich te hunnen opzichte met algemene opmerkingen heeft moeten vergenoegen.

Waar de Schr. van de oudste Germaanse woorden in de Finse Oostzee-dialekten spreekt (blz. 15), blijkt hij de theorie van Karsten en Wiklund, dat zij in de tijd vóór de Germaanse klankverschuiving zijn overgenomen, te hebben aanvaard. Het is hier niet de plaats om over dit ingewikkelde vraagstuk in biezonderheden te treden. Ook Karsten's gevoelen, dat Tacitus, als hij de *Fenni* noemt, feitelik Lappen bedoelt, schijnt Szinnyei te delen, daar hij de gelijkstelling van deze *Fenni* met de Oostzee-Finnen (1e druk, blz. 16) heeft geschrapt. Ten aanzien van de oude woonplaats van de Finno-Ugriërs geeft hij tans de voorkeur aan de theorie dat ze oorspronkelik aan de middelloop van de Wolga hebben gewoond, zodat de Mordwinen, Zyrjenen en Tsjeremissen zich weinig of niet zouden hebben verplaatst. De bladzijde over verwantschap in de grijze oudheid tussen Indogermaans en Fins-Ugries is voorzichtiglik geschrapt, terwijl ook 't twijfelachtige verband met 't Japans niet meer wordt vermeld.

Ten slotte enkele opmerkingen. Op blz. 25 handhaaft de Schr. de vergelijking tussen Hong. *ravasz* 'slim' (vroeger ook 'vos'), Mordw. *ri'v'es'* 'vos' e. dgl. en Fi. *repo* (gen. *revon*), Laps *repi* 'vos', zonder de verschillen in vokaal en uitgang te verklaren. Hoe het ook moge geschapen staan met de beide laatste woorden (die bedenkelik veel lijken op Ono. *refr*, Ozw. *ræver*), de overeenkomst van de Ugries-Permiese met 't Iraanse woord voor 'vos' (Mperz. *rōpās*, Osset. *robas* e. dgl. = Skt. *lopāçaḥ* 'jakhals', 'vos') dunkt mij te groot om niet te geloven dat deze aan 't Iraans zijn ontleend, evenzeer als woorden voor 100,1000 e. a. — Wellicht met al te grote beslistheid wordt Setälä's theorie ter verklaring van de merkwaardige afwisseling tussen *kk* en *k*, *t* en *d* e.dgl. (Fi. *rokka* — genitief *rokan*, *kota* — *kodan*) als vaststaande beschouwd (blz. 27). Is de theorie juist, dan vormt die afwisseling, zooals o.a. Prof. Schrijnen in zijn *Einführung i. d. Stud. d. idg. Sprachw.*, blz. 89[1] aanneemt,

enigermate een parallel met de 'grammatische wechsel' in 't Germaans, maar toch beslist deze parallel niet 't pleit tussen de geleerden die de afwisseling in 't Germaans aan 't verschil in toonhoogte, en andere die hem aan 't verschil in klemtoon toeschrijven, aangezien, altans bij mijn weten, aangaande de toonhoogte in 't Fins-Ugries geen vergelijkend onderzoek bestaat. Te recht worden in deze nieuwe druk de genitieven van Fi. *kota*, *käsi* e. dgl. niet meer uitsluitend in de ouderwetse dialektiese vormen *koδan*, *käδen* (en *ko an*, *kä en*), maar ook in de gewone vormen *kodan*, *käden* aangehaald. — Een belangrijke verandering vindt men op blz. 46. Terwijl Szinnyei vroeger in 't Fins-Ugries tussen de sterke vokaal in beklemtoonde lettergrepen en de zwakke in onbeklemtoonde een onderscheid deels in kwantiteit, deel sin kwaliteit aannam, is hij nu van oordeel dat alleen de kwaliteit verschillend was. Zijn formulering „Die starke Stufe erschien in betonten, die schwache in unbetonten Silben" lijkt mij evenwel nog altijd niet gelukkig, in verband met de haast onmiddellik voorafgaande zin: „Die Betonung war teils von der Offenheit oder Geschlossenheit der Silben, teils von der Qualität der Vokale bedingt": immers, als ik mij niet vergis, wordt hier de klemtoon beurtelings als oorzaak en gevolg beschouwd, terwijl bovendien in de laatst vermelde volzin de al- of niet-geslotenheid van de lettergrepen als een tweede oorzaak van 't verschil in klemtoon dienst doet. — Bij de primaire latief-suffixen is op blz. 59 te recht een suffix *-s* gevoegd (b.v. in Fi. *alas* 'naar beneden'). Is het echter juist, hiertoe ook te rekenen Hongaarse vormen als *felé*, *feli* 'tegen', *mellé*, *melli* 'naast', *alá* 'onder'? Wel zo aannemelik schijnt mij de verklaring (in de eerste druk) uit vormen met een ander latief-suffix, nl. *-k* (b.v. in Ingries *alak* 'naar beneden'), in verband met Wogoelse en Ostjaakse vormen op vokaal naast Wog. - (b.v. Wog. *pouli* 'naar. . . . toe' naast *sysyγ* 'terug', Ostj. *pèləka* 'naar . . toe'), die de Schrijver zelf uit vormen op *-k* afleidt. — Met de komparatief van pronomina, als Mordw. *o-mbo* 'ander' bij *o-* 'die', Fi. *ku-mpa-* 'uter' (interrog.), *jo-mpa-* 'uter' (relat.) bij *ku-* 'wie', *jo-* 'die' (blz. 73) vergelijke men Indogermaanse vormen als Skt. *antara-* 'ander', *katara-*, *yatara-*, Lat. *alter*, *uter*. — Met verwijzingen naar andere bladzijden had de Schr. wat kwistiger kunnen zijn, b.v. op blz. 78 bij suffix Fi. *-pa*, *-va* enz. naar blzz. 88 e.v., 120 e. v.; op blz. 80 bij Wog. *-i* naar blz. 119 e.v., bij Fi. *-ja*, *-jä* naar blz. 122; op blz. 82 bij Mordw. *-z'* enz. naar blz. 123 e.v. — Een gemis aan overeenstemming is blijven bestaan tussen blzz. 117 en 119. Terwijl men op de eerste bladzij leest dat in 't Fins 'ik ga niet' is: *en mene*, leert de tweede dat in zekere Oostelike tongvallen van 't Fins 'ik geef niet' luidt: *en annak*, zodat het de schijn krijgt alsof men hier met twee oorspronkelik verschillende vormen te doen heeft, terwijl toch, gelijk men weet, *en mene* uit *en mene'* en dit uit *en menek* ontstaan is, en in 't gewone Fins *en anna'* (uit *annak*) wordt gezegd of meer gewoon *en anna*, waarin de *-nn-* (uit *-nδ-*) nog toont dat de laatste lettergreep oudtijds gesloten was, in tegenstelling b.v. met *antaa* 'hij geeft'.

Groningen. J. H. Kern.

G. Frenken, Quellen zum Leben Karls des Grossen. (Eclogae Graecolatinae, fasc. 2). Leipzig, B. G. Teubner. 1921.

Dit boekje bevat: 1. Einharts Vita Karoli Magni; uit den Prologus van Walahfrid Strabo, Vita Karoli Magni;

2. Uit de Gesta Karoli van den Monnik van St Gallen (Notker Balbulus).

3. Smeekbede van Paulus Diaconus tot Karel den Grooten.

4. Twee Gedichten van Alcuinus.

5. Verordening van Karel den Grooten over de studie in de Kloosters.

6. Een oorkonde van Karel den Grooten.

7. Uit de Brieven van Lupus van Ferrières.

Korte noten geven de vertaling der moeielike woorden.

Ik heb dit boekje gebruikt als lektuur in de vierde klasse na Kerstmis, en ik kan het aanbevelen. De proef is geslaagd. De leerlingen waren wel verbaasd, dat het Latijn van Cicero ook gebruikt kon worden voor Geschiedenis van dien tijd en zeer verwonderd, toen zij sommige zinnen uit Einhart in hun geschiedenisboek terugvonden. Dit gaf hun een blik in de fabricage van dergelike leerboeken met hun geijkte, telkens weer overgenomen stereotypen.

Maar dit is bijzaak. Hoofdzaak is, dat zij kennis maken met een echte bron van historie, waar ook ons eigen land, Nijmegen, genoemd wordt, wat hun aandacht niet ontgaat; dat zij in § 19 uitvoerig beschreven vinden, wat in de boekjes gecomprimeerd is tot het bekende „Karel de Groote stichtte scholen". Het interesseert hun, hoe hij de zwemsport aanmoedigde, de geheelonthouding, althans groote matigheid in het drinken bevorderde; kortom, zij lezen in goed Latijn belangwekkende, moderne dingen omtrent een figuur, die inderdaad tot de Grooten der menschheid gerekend wordt.

En zij krijgen een blik in de kunst van historieschrijven.

Utrecht. E. Slijper.

Eginhard, Vie de Charlemagne, éd. et trad. par **Louis Halphen.** Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 7.50).

Deze keurige uitgave opent de rij der Classiques de l'histoire de France, die de bewerker hoopt te doen verschijnen. Bekend als uitnemend kenner van de Karolingische periode, waarvoor hij in zijn *Etudes critiques sur l'histoire de Charlemagne* (1921) zoo belangrijke studiën uitgaf, was hij zeker de man om Einhard's werk uit te geven. Hij deed het op voortreffelijke wijze. In een inleiding behandelt hij den schrijver, diens werk en wijze van schrijven, de handschriften (waarvan hij slechts enkele bij den tekst tot grondslag nam), de verschillende uitgaven en de over Einhard verschenen literatuur, daarbij gebruik makend van duitsche en engelsche zoowel als van fransche geschriften. Alleen over het van de handschriften gemaakte gebruik zou ik de opmerking willen maken, dat het toch eigenlijk niet aangaat (p. XIV) het „appareil critique" voor den uit te geven tekst „résolument" te beperken tot „un très petit groupe de copies anciennes, assez proches encore de l'original" en de rest te verwaarloozen, aangezien het opmaken van de „généalogie" der handschriften (80 in getal) „une tache immense et sans doute stérile" zou kunnen blijken. Het meeste werk was trouwens door Holder-Egger al gedaan. Toch geen germanophobie? Overigens heb ik niets dan lof voor deze uitgave, die ongetwijfeld verdient op onze colleges over de Middeleeuwen gebruikt te worden.

Leiden. P. J. Blok.

E. Hoffmann, Die Griechische Philosophie von Thales bis Platon. (Aus Natur und Geisteswelt, n°. 741). Leipzig, Teubner.

Van de vele, in den laatsten tijd verschenen, overzichten der Grieksche Wijsbegeerte is dit ongetwijfeld een der allerbeste. Voor eerstbeginnenden blijkt het niet zoozeer bestemd. Men moet filosofisch al eenigermate zijn ontwikkeld om er het rechte aan te hebben. Alleen het essentieelste komt ter sprake. Na een uitnemende inleiding en eenige belangrijke beschouwingen over „die griechische Philosophie als Vergangenheit und Gegenwart", over de fundeering der wetenschap (tegenover den mythos en de Orphische leer) en de „philosophische Lebensform" worden de voor-Socratici, de Sophisten, Sokrates en Plato behandeld, klaar en grondig, met vele goed gekozen citaten. Het biographisch-historische wordt in noten aan den voet der pagina's kort afgedaan. Zich met de eenzijdige Socratici (Cynici, enz.) niet ophoudend, gaat de schrijver van Sokrates onmiddellijk over tot Plato, en bepaalt zich hier tot een zeldzaam klare en van diep begrip getuigende ontwikkeling der Idee-conceptie. Alles is hier kortweg voortreffelijk, vooral wat in § 4 gezegd wordt over de „Zweiweltentheorie und die Methexis". Alleen komt het mystieke in Plato's leer en persoonlijkheid niet voldoende tot zijn recht. — Met groote belangstelling zien wij het tweede (tot Poseidonios gaande) deeltje tegemoet, dat eveneens nog door Hoffmann wordt geschreven. De bewerking der overige vijf deeltjes is aan andere handen toevertrouwd.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. J. W. van Rooyen, rector van het gymnasium te Sneek, heeft Dr. E. Bachof's *Grieksch Thema- en Vertaalboek* voor Nederlandse gymnasia bewerkt en het boek uitgegeven bij de firma G. F. Théonville te Leiden (1922). Een vocabularium, een boekje op zich zelve vormend, is aan het werk toegevoegd. De vertaaloefeningen, en de themata in het laatste gedeelte van het boek, bestaan uit verhalen, die op mythologie en geschiedenis betrekking hebben.

Bij de fa Wolters te Groningen-den Haag is de, slechts hier en daar gewijzigde derde druk uitgekomen van den bekenden *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis*, samengesteld door M. A. P. C. Poelhekke en Prof. Dr. C. G. N. de Vooys; de verschijning van drie uitgaven binnen den tijd van tien jaren is een verblijdend bewijs van belangstelling in de geschiedenis onzer literatuur in en buiten het onderwijs. De prijs is ƒ 4.75, geb. ƒ 5.25.

Dezelfde fa zond ons den derden druk van het tweede deel van 't *Nederlandsch Leesboek ten dienste van het voortgezet lager, middelbaar en gymnasiaal onderwijs* door G. Bolkestein, M. A. P. C. Poelhekke en Dr. J. Prinsen JLzn.; hierin zijn enkele wijzigingen aangebracht. De prijs bedraagt ƒ 2.90, geb. ƒ 3.50. Voorts den 4den, hier en daar veranderden druk van het eerste deel van *De Bloeiende Bongerd* door mevr. W. C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en Herman Poort. Hiervan is de prijs ƒ 3.40, geb. ƒ 3.90.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heer T. Fitzhugh, Professor of Latin in the University of Virginia, heeft een voordracht over *the pyrrhic accent and rhythm of Latin and Keltic*, uitgesproken in 1922, laten drukken, waarin hij als basis van zijn onderzoekingen behandeld heeft het carmen fratrum arvalium en de bouw van de versus saturnius.

Bij de firma Dessain te Luik zijn in tweede druk verschenen, en aan de Redactie gezonden Cicero, *de Catilinarische Reden, met inleiding en aanteekeningen* door A. Geerebaert. S. J. In 't eerste deeltje staat de tekst; het tweede bevat de inleiding en de aanteekeningen.

De moeilikheid om de weg te vinden in de verschillende verzamelingen van Latijnse opschriften, met name in het uitgebreide *Corpus inscriptionum latinarum*, heeft de heer L. Perret willen wegnemen, door het schrijven van een boekje, getiteld *Les inscriptions romaines, bibliographie pratique*. In een voorrede beveelt R. Cagnat het aan. De uitgever is C. Klincksiek (Parijs, 1924), de prijs fr. 2.50.

Met leedwezen moeten wij vermelden, dat van het bekende tijdschrift *Deutsche Geschichtsblätter* met het slot van den 20sten Band thans de uitgave gestaakt is moeten worden ten gevolge der ongunstige tijdsomstandigheden, die het ondoenlijk maakten om dit tijdschrift voor „deutsche Vergangenheit auf landesgeschichtlicher Grundlage" verder te doen verschijnen.

Van P. J. Blok's *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* verscheen, 31 jaren na de uitgave van dl. I van den eersten druk, thans bij A. W. Sijthoff's Uitg.-Mij te Leiden dl. I van den derden Nederlandschen druk. Dit deel is aanzienlijk verbeterd en vermeerderd naar aanleiding van nieuw gevonden gegevens en latere geschriften, uitgegeven sinds dl. I van den tweeden druk (1912) verscheen. — Het laatste (zesde) deel van de intusschen verschenen duitsche vertaling zal wegens de tijdsomstandigheden vooreerst niet kunnen worden uitgegeven, naar de firma Perthes te Gotha heeft verklaard.

Bij E. Reinicke te Leipzig (1924) is verschenen de zesde druk van Karl Büchers vermaarde boek *Arbeit und Rhythmus*. In een voorrede bericht de schrijver dat verschillende „stoffliche Ergänzungen" zijn aangebracht, doch dat aan de gedachten die ten grondslag liggen van het werk niets is veranderd. Ook deze uitgave is voorzien van talrijke afbeeldingen en aanwijzingen van melodieën. De prijs is ƒ 5. 3, gebonden ƒ 6 27.

STICHTING-DE GOEJE.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1922 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. Tj. de Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Dank zij eenerzijds den bevredigenden verkoop van de uitgaven der stichting, anderzijds den gewaardeerden steun van het Leidsche Universiteits-Fonds, is het bestuur er in geslaagd den schuldenlast af te doen. Zelfs kon aan Prof. Wensinck te Leiden een subsidie worden verleend voor de onder zijne leiding met veler samenwerking, ondernomen samenstelling van een concordantie op de Mohammedaansche traditie-verzamelingen.

3. Van de zes uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt; no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buḥturi's Ḥamâsah (1909), is verkrijgbaar voor ƒ 96; no. 2, al-Mufaḍḍal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor ƒ 6; no. 3, Streitschrift des Ġazâli gegen die Bâṭinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor ƒ 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by

A. J. Wensinck (1919), voor *f* 4.50; no. 5. De opkomst van het Zaidietische Imadaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor *f* 6; en no 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor *f* 10.

November 1923.

TEYLER'S GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Volgens het Programma van Teyler's Godgeleerd Genootschap voor 1924 blijft de volgende prijsvraag uitgeschreven om beantwoord te worden vóór 1 Januari 1925:

Het Christusprobleem — zijn kern en zijne beteekenis voor het geestelijk leven der menschheid.

Als nieuwe prijsvraag, ter beantwoording vóór 1 Januari 1926, is uitgeschreven:

De verhouding tusschen gezag en persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid op het gebied van het geestelijk leven.

Voor nadere bizonderheden zie men het programma van het genootschap dat op aanvrage bij Heeren Directeur van Teyler's Stichting te Haarlem jaarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar is.

PRIJSVRAAG OVER DE PSALMEN IN DE JOODSCHE LITURGIE.

Het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland vraagt een onderzoek naar de historische ontwikkeling van de plaats, de keuze en de beteekenis der Psalmen in de meest bekende riten der Joodsche liturgie, van de oudste tijden tot den Reform.

In deze vraag zijn slechts geheele Psalmen of Psalmstukken bedoeld, dus niet losse verzen.

Het antwoord, gegeven in het Nederlandsch, Hebreeuwsch, Fransch, Duitsch of Engelsch, geschreven met eene andere hand dan die van den auteur of met eene schrijfmachine, moet voor 1 April 1925 den Secretaris van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland, gevestigd te Amsterdam, (Sarphatistraat 52), worden toegezonden. Het moet worden geteekend met eene spreuk en vergezeld gaan van een gesloten en gezegeld briefje, dat dezelfde spreuk tot opschrift heeft en den naam en het adres des schrijvers bevat.

Op de jaarlijksche Algemeene Vergadering van het Genootschap voor de Joodsche Wetenschap in Nederland in 1925 wordt het oordeel van het Bestuur over de ingekomen antwoorden afgekondigd en aan den schrijver van het meest voldoende antwoord, dat door het bestuur de bekroning waardig wordt gekeurd, eene som van honderd vijftig gulden uitgereikt.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1923, Mars-Avril: P. Montet, Les fouilles de Byblos en 1922. — F. Préchac, Le sommaire du „De Clementia". — A. de Laborde, Origine de la représentation de la Mort chevauchant un boeuf, dans les livres d'Heures de la fin du XVe S. — J. Loth, L'épée de Tristan. — E. Cuq, La loi Gabinia contre la Piraterie de l'an 67 av. J. C., d'après une inscr. de Delphes. — A. Wilmart, Les éditions anc. et mod. des Prières de saint Anselme. — Casanova, L'incendie de la biblioth. d'Alexandrie par les Arabes. — G. Cohen, Le livre du Régisseur pour le mystère de la Passion.

Mai-Juin: L. Poinssot et R. Lantier, Q. Geminius Sabinus, princeps peregrinorum. — A. Blanchet, Vénus et Mars sur les intailles magiques et autres. — Homolle, Analyse d'une lettre de M. Picard sur la découverte à Délos des tombeaux des vierges hyperboréennes. — Ch. Diehl, Rapport s. l. fouilles du corps d'occupation français à Constantinople. — H. Basset, Une primitive mosquée de la Koutoubia à Marrakech. — F. Cumont, Découverte d'un autel taurobolique à Rome. — Virolleaud, Rapport de M. R. Dussaud sur divers monuments de Sidon et de Mahalib. — E. Pottier, Rapport s. l. travaux archéol. en Syrie et à l'École franç. de Jérusalem.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LI, 1-2: J. Endzelin, Zur Betonung der lit. Präsensstämme. — A. Hübner, *Grund* als Femininum. — F. Hiller v. Gaertringen, Dorisch oder ionisch? — A. Zimmermann, Ueber bewegliche *s, m, n, b, p* im Latein (im Anlaut.) — R. Trautmann, Preuszisches. — M. Niedermann, Lit. Miszellen. — R. Gutmann, Die Basken u. d. Finnen. — M. Vasmer, Alpenslav. Ortsnamen u. slav. Lautgesetze. — B. Collinder, Phonetik contra Sonantentheorie. — H. Jacobsohn, Zur Lautdauer der Vokale. — R. Thurneysen, Idg. Miszellen, 1—6. — W. Schulze u. R. Trautmann, Zur Blattfüllung. — F. Kluge, *Sacerdos*. — A. Bezzenberger, Lit. u. lett. mundartliche Texte, I. — M. Vasmer, Dissimilationsvermeidung im Russ. — R. Loewe, Die idg. Vokativbetonung. — A. Jóhannesson, Got. *flaqus*. — K. Būga, Die Metatonie im Lit. u. Lett. — R. Trautmann, Zum idg. Vokativ. — S. Feist, Die Etymol. des Festnamens *Jul.* — R. Trautmann, Zur alttsech. Alexandreis V. 601. — F. Bechtel, Antwort der Sprachforschung. — A. Götze, Tištrya, Tīr, Tišya, *Σείριος*. — G. Gerullis, Lit *dekni*. — Ch. Rogge, Nochmals lat. *elementum*. — M. Vasmer, Zur Ausspr. des gr. *ρ*.

Indogerm. Forsch., XLI, 1-2: F. Karg, Das Relativum in der Heliandhs. C. — W. Streitberg, Kleinigkeiten. — J. Weisweiler, Beitr. z. Bedeutungsentw. germ. Wörter f. sittliche Begriffe, I. — A. Götze, Relat. Chronol. v. Lauterscheinungen im Ital. — W. Porzig, Der Begriff der inneren Sprachform. — Dez., *Δαίμων*. — G. Ipsen, Sum.-akkad. Lehnwörter im Idg. — E. Kieckers, Zur griech. Deklination.

Mnemosyne, N. S. vol. LI, pars IV: G. Vollgraff, Ad Sophoclis Oedipum regem. — I. I. H., Ad ibidem. — C. Brakman, Observationes criticae in Ciceronis Academica. — Dez., Observationes variae in Somnium Scipionis. — P. Corssen, Tertulliani adversus Marcionem in librum quartum animadversiones. — I. H. Thiel, De Dinone Colophonio Nepotis in vita Datamis auctore. — A. G. Roos, Animadversiones in papyros nonnullas graecas. — R. A. van Groningen, Observationes quattuor in Pap. „Rylanus" LXXXVII. — A. G. Roos, De C. Iulio Prisco. — A. J. Kronenberg, Ad Plutarchi Moralia.

Hermes, LVIII, 1: W. Judeich, griech. Politik u. pers. Politik im V. Jhrh. v. Chr. — H. Gomperz, über die urspr. Reihenfolge einiger Bruchstücke Heraklits. — U. v. Wilamowitz—Moellendorff, Lesefrüchte. — F. Vogel, die Kürzenmeidung in der gr. Prosa des IV. Jhrhs. — Misc.

Journal of Hellenic Studies, XLIII, 1: W. Mitchell Ramsay, Military Operations on the North Front of Mount Taurus, IV. — M. N. Tod, The Progress of Greek Epigraphy, 1921—1922. — J. G. Milne, More Relics of Graeco-Egyptian Schools. — A. H. Sayce, The Early Geography of South-Eastern Asia Minor. — P. Gardner, A Female Head of the Bologna Type. — Dez., A Statue from a Tomb. — G. R. Driver, A New Seal in the Ashmolean Mus. — F. Studniczka, The Sophocles Statues.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LI-LII, 2: H. Diels (†), Anaximandros von Milet. — P. Schoch, Kultur- u. Wirtschaftsgeschichtliches aus dem hellenist. Delos. — H. Mörtl, Die Renaissance in Tiecks 'Vittoria Accorombona'. — W. Martini, Entwicklungsgesetz in der Gesch. des Schrifttums. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: E. Patzig, Die Achillestragödie der Ilias im Lichte der antiken u. der modernen Tragik.—E. Stemplinger, E. M. Arndt u. d. Griechentum. — H. Stürenburg, Sprachunterr. an höheren Schulen u. Sprachwiss. — F. Poland, Die Bedeutung der schriftl. Herübersetzung aus den klass. Sprachen.

3: O. Schroeder, Die Religion Pindars. — R. Heinze, Die horazische Ode. — O. Pniower, Der Prolog im Himmel in Goethes Faust. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: R. Petsch, Erkenntnis u. Leben. — E. Patzig, Die Achillestragödie u. d. Homer. Frage. — H. Barge, Vom Denken.

Nieuwe Taalgids, XVII, 6: C. G. N. de Vooys, Uit de voorgeschiedenis v. d. Nieuwe-Gids-beweging. — L. P. H. Eijkman, Geschied. overzicht v. d. klankleer in Nederl. (verv.). — D. B. Bosman, 'n Paar Afrik. eienaardighede. — Kron. en Krit. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XI, 6: H. R., Miscellanea Kempensiana. — G. Royen, Kontaminatie, XII.

English Studies, V, 6: W. v. Doorn, How it Strikes a Contemporary, II. — Notes a. News. — Translation. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Leuvensche Bijdr., XIV, 3-4: J. Dupont, Eene phon.-hist. studie (verv.).

XV, 3-4: A. Zauner, Zum Verstummen der Auslautkonsonanten im Französ. — J. Mansion, Toponymica. — A. L. Corin, Lettres de J. E. Wagner à J. P. Fr. Richter, précédées d'une étude sur la génèse du „Willibald" de J. E. Wagner. — O. Dambre, Onderzoek n. h. ontstaan v. J. de Harduijn's „Roosemond".

Zeitschr. f. deutsches Alt. u. deutsche Lit., LIX, 3-4: Cl. Biener, Wie ist die nhd. regel über die stellung des verbums entstanden? — E. Schröder, Berchtung u. Berchther v. Meran. — W. Stammler, Meister Eckhart in Norddeutschl.—E. S[chröder], Zu dem fragment eines mhd. prosaromans. — F. Niedner, Egils Sonatorrek. — H. Patzig, Zum stein von Eggjum. — E. Schröder, Die Leichenfeier für Attila. — Dez., *Harnaschvar*. — R. Loewe, Der got. Kalender. — S. Singer, Tannhäuser. — H. Niewöhner, Dulceflorie u. Herzog Friedrich.— E. S[chröder], *Strafen*. — C. v. Kraus, Waltheriana, I-II. — E. S[chröder], Zum Frauenturnier. — Dez., Zu Katharinen marter. — Dez. u. A. Hilka, Zum mittellat. 'Philo'. — E. S[chröder], *Künic Prinze*.

Id., Anz.: Misc.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVII, 3: V. Moser, Frühnhd. studien. — R. Loewe, Got. namen in hagiogr. texten.— M. H. Jellinck, Zur christl. terminologie im got. — Th. v. Grienberher, Ahd. texterklärungen, III. — J. Schnetz, Der name Germanen. — E. Kiefer, Nochmals zur localisierung der groszen Heidelberger liederhs. — Dez. Mhd. *mæntag*. — R. Blümel, Zur zusammensetzung der vocale. — Dez., Zum Reim. — R. Husz, Die senna der königinnen in der Vǫlsungasaga u. Nibelungensage. —Scherer-preis.

Anglia, XLVII, 2: H. Patzig, Zum Beowulf-Text. — K. Jost, Wulfstan u. d. ags. Chronik. — S. J. Crawford, The Late O. E. Notes of Ms. (Brit. Mus.) Cotton Claudius B. IV. — A. E. H. Swaen, Peter Bell. — M. Förster, Herrn O. Schlutter zur Antwort. — E. Einenkel, Bemerkungen zum Försters „Antwort". — Berichtig.

Id., Beibl., XXXIV, 8: W. Fischer, Schriften zum engl. Deismus. — G. Herzfeld, Ein vergessener engl. Lexikograph. — F. Holthausen, Anglo-romanisches.

Revue Historique, CXLIII: Degert, Le mariage de Gaston d'Orléans, I — Braesch, Les pétitions du Champ de Mars (slot). — Gerock, Les lignes de Wissembourg. — Bulletin historique (France: moyen âge).

Historische Zeitschrift, 128, 1: Hessel, Odo von Cluni und das franz. Kulturproblem. — Glockner, Fr. Th. Visscher. — Ulmann, Störungen im Vertragssystem Bismarcks Ende 1887. — Miszelle.

2: Lemel, Der Konstanzer Frieden 1183. — Von Karg, Der Nymphenburger Vertrag. — Miszelle (Riezler, Ludwig II von Bayern).

Hist. Vierteljahrschrift, XXIX, 3: Stach, Jagd und Jagdkunde in den Volksrechten. — Erben, Fichte-Studien. — Rogge, Bismarcks Kolonialpolitik.

Studiën, C, Dec.: G. F. Bouman, L. Couperus. — C. Wessels, S. Fritz, 1654-1725, II. — Th. v. d. Bom, De scholast. leven-leer en de mod. biologie. — H. Duurkens, Alb. Thijm en de kerkbouw, IV. — J. Alb. Thijm, Ons Offermaal. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — B. d. voltooiing v. h. 100e deel.

CI, Jan.: H. Padberg, F. v. Eeden. — G. Gorris, Het Pauselijk ceremonieel b. d. ontvangst v. regeerende staatshoofden. — L. Triebels, Het Vredesideaal en de pogingen tot een volkenbond in den loop der geschiedenis. — P. Albert, L. v. Pastor. — G. Lamers, Moet het Montessori-stelsel verbeterd worden? — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Dale, Gr. Wdb.[6]: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 6 (Beuken).

Edmundson, History of Holland: Rev. Hist. CXLIII (Waddington).

Elzinga, Le Hollandsche Spectator: N. Taalg. XVII, n°. 6 (de Vooys).

Koenen-Endepols, Handwdb.[14]: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 6 (Beuken).

Marmelstein, Textes de l'Institution de Calvin: Bibl. Ecole des Chartes LXXXIV (Lemaître).

Oppermann, Untersuchungen: Bibl. Ecole des Chartes LXXXIV (Halphen).

Prick v. Wely, Eng. Handwdb.: Engl. Studies V, n°. 6 (Schut).

Prinsen, Hooft: Tschr. v. T. en Letteren XI, n° 6 (Maximilianus).

Riemens, Enseignement du français: Bibl. Ecole des Chartes LXXXIV (Brunel).

Stoett, Mnl. Spraakkunst[3]: Tschr. v. T. en Letteren, XI, n°. 6 (Royen).

Verdam-Stoett, Gesch. Ndl. Taal[4]: N. Taalg. XVII, n°. 6 (Greiner).

Vermeylen, Van Gezelle tot Timmermans: N. Taalg. XVII, n°. 6 (de Vooys).

De Vooys, Van den Bosch en Tinbergen, Letterk. leesboek II: Tschr. v. T. en Letteren XI, n°. 6 (Knippenberg).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 5.** **Februari 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

P. von der Mühll, Epicuri Epistulae III (etc.). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 0.95).

Ook na Usener's Epicurea heeft deze editor, die in zijn voorrede een nieuwe uitgave van den heelen Diogenes Laertius belooft, geen overbodig werk gedaan voor deze verwaarloosde en hier en daar zeer duistere overblijfselen van den „schoolmeester" Epicurus. Vooral de rijkdom van letterkundige toelichtingen en verwijzingen naar de wetenschappelijke bijdragen van de nieuweren en in de voorrede en onder den tekst is welkom. Deze is conservatief opgesteld en te recht, bij de over 't algemeen weinig klassieke dictie van Epicurus, die reeds bij de antieken afgekeurd werd. B.v. p. 44 : 19 *περὶ αὐτὸν δόξαζε* behouden tegen Cobet's *περὶ αὐτοῦ* terecht, want het staat parallel met het r. 17 staande : *αὐτῷ πρόσαπτε*. En bij p. 46 : 7 *τὸ σιτίον οὐ τὸ πλεῖον πάντως ἀλλὰ τὸ ἥδιστον αἱρεῖται* is noch Leopold's *τὸ πλεῖστον* noch Usener's *τὸ ἥδιον* noodig : bij spijs let men niet steeds op de grootere kwantiteit (om te kiezen) maar men kiest het lekkerste. Toch zou ik Usener volgen p. 26 : 9 *τῷ εἰκαίως δοξαζοντι*. Eenige conjekturen mogen volgen p. 6 : 19 *τὰ ὑπερείδοντα καὶ στεγαζοντα* (i. pl. v. *στελλοντα*) *κατὰ τὰς ἀντικοπάς* (i. pl v. *ἀνακοπάς*) met beroep op p. 7 : 13 en 8 : 24. Verder 13 : 11 *ἐξ ὅλου τοῦ σώματυς <πρυσφερόμεναι> ἀπόλλυνται* (i. pl. v. *ἀπολλύμεναι*) 19 : 19 *ἄλλως* voor *αὐτοῖς* Merkwaardig is 27 : 10 de tegenspraak (*ἀὴρ στελλόμενος*) tegen 12 : 10 *οὐκ αὐτὸν τὸν ἀέρα* .. *σχηματίζεσθαι*

De 3e brief, ad Menoeceum, is heel wat sierlijker van stijl dan de beide anderen, vooral dan de 2e ; hij is vol van geestige wendingen (b. v. 45 : 14 „niets is verschrikkelijk in 't leven voor hem die wèl bedenkt dat er niets verschrikkelijks is in 't niet-leven" — maar 't Grieksch is mooier) en de rhytmus is volmaakt. Misschien moet 46 : 19 *ἀποδεχομένοις* voor *ἐπιδεχ* staan en 47 : 9 *οὐκ ἔχοντος τοῦ ζῴου βαδίζειν ὥσπερ ἐνδέον τι* i. pl. v. *ὡς πρὸς ἐνδέον τι* cf. *ἐνδέων τις* 48 : 13 en 48 : 21 *ἢ οὐχ ὁμολογοῦντες* (voor *καὶ οὐχ ὁμ*).

Utrecht. J. M. Fraenkel.

G. Carlsson, Zur Textkritik der Pliniusbriefe. Lund, Gleerup ; Leipzig, Harrassowitz. 1922.

In de „Einleitung" wijst Carlsson op 't principieel verschil, dat er tusschen de uitgevers van Plinius' Brieven steeds bestaan heeft, omtrent de waarde van de handschriften, welke die Epistulae bevatten. Keil sloot zich vaak aan bij MV, Kukula en vooral Merrill bij BF ; de Dresdensis, die 't zuiverst de zoogenaamde klasse der acht boeken vertegenwoordigt, moest vaak den doorslag geven bij de keuze tusschen de twee eerstgenoemde families. De Aldina gedrukt in 1508, waarin voor 't eerst volledig al de brieven der tien boeken in de ons bekende volgorde zijn opgenomen, is langen tijd verre overschat. Zij gaat met BF terug op denzelfden archetypus. Van het handschrift eerst door den geleerden priester en architect Jucundus gecollationneerd, daarna door Aldus zelf gebruikt, zijn, naar men meent, de zes bladen overgebleven, welke niet lang geleden ontdekt zich thans bevinden in de bibliotheek van J. Pierpont Morgan. Dagteekenen zij inderdaad uit de 6e eeuw, gelijk uit den vorm van 't unciaal schrift wordt afgeleid, dan is bewezen, dat de groote verscheidenheid der lezingen, m.a.w. de splitsing der overlevering al van heel ouden datum is. Tevens zien wij ook hier bevestigd, dat de hooge ouderdom van een codex geen waarborg is voor de zuiverheid van zijn tekst. Overigens heeft ons dit fragment niets nieuws geleerd.

Carlsson maakt er den uitgevers een verwijt van — Keil, wiens groote recensio van 1870 tot dusverre niet

overtroffen is, gaat alleen vrij uit — dat zij niet stelselmatig in elk geval afzonderlijk de betrouwbaarheid van de MV- en BF-klasse hebben onderzocht. Het spraakgebruik van Plinius, die eens gebruikte wendingen bijna stereotiep herhaalt en zich in 't algemeen aan vaste regels houdt, kan daarbij als toetssteen dienen. Een allerbelangrijkst criterium bezitten wij voorts in de clausula, maar noch de eene noch de andere maatstaf is door de editores aangelegd bij de beoordeeling der lectiones van de twee voornaamste klassen onzer handschriften. 't Resultaat, waartoe Carlsson na onderzoek van meer dan 120 plaatsen uit de 9 eerste boeken van 't corpus Plinianum komt, is dan ook meestal anders dan wat wij lezen in de uitgaven van C.F.W. Mueller, Kukula en Merrill.

In 't eerste hoofdstuk toont hij dan aan, hoe de MV-familie in een dertigtal gevallen de oorspronkelijke volgorde der woorden heeft bewaard, terwijl deze door een afschrijver in de BF-familie opzettelijk werd veranderd. Zoo lezen wij IV 14,4 si nonnulla tibi petulantiora paulo videbuntur (MV), maar de groep BF geeft: paulo petulantiora. De eerste lezing alleen kan echt zijn omdat zij de lectio difficilior is en de beste clausula oplevert. Geen enkel handschrift, nog minder een heele klasse, is evenwel smetteloos: 't gebeurt, dat F het wint bijv. II 5, 9 esse me credam (F) staat rhythmisch boven: me esse credam (MV).

Dat een of ander grammaticus — wij zijn gekomen tot caput II — ook in ander opzicht de BF-groep leelijk gehavend heeft, blijkt uit 't wegwerken van ellipsen, die toch zoo karakteristiek zijn voor den briefstijl, en uit 't streven om door de interpolatie van een voornaamwoord een parataxis, welke Plinius zoo gaarne aanwendt, te doen vervallen, of om een synoniem te zetten in plaats van 't authentieke woord. De clausula moet ook uitmaken, of 't compositum dan wel 't simplex in den tekst is op te nemen; dus is I 12, 9 precibus inflecti (MV) juist, onjuist daarentegen: precibus flecti (BF).

Zeer leerzaam is V 6, 15 invitat (sc. villa) in porticum latam et *prominulam*. Wat toch is hiervan geworden in BF? Liefst: in porticum latam et *pro modo longam*, wat nauwelijks Latijn mag heeten. Gelijk Varro echter *eminulus* afleidde van *eminere*, zoo heeft Plinius 't neologisme *prominulus* gevormd van *prominere*, doch de man, die den tekst op zooveel plaatsen omwerkte, trachtte dien term eenigszins te omschrijven door *pro modo longam*!

In spelling-kwesties is de autoriteit van MV evenzeer grooter dan die van BF: men kieze dus III 16, 9 conduxit piscatoriam nauculam (niet *naviculam*, wat onrhythmisch is); IV 14, 9 en IV 27, 1 poematia (niet *poemata*), want de bedoeling is: kleine gedichten.

Genoegzaam is dus de grootere betrouwbaarheid van MV in 't licht gesteld: tot schade voor hun tekst is die familie miskend door de editores. Doorloopend gaaf is echter ook deze groep niet, derhalve rest er geen ander stelsel dan telkens en telkens nauwkeurig vergelijken en toetsen, wat de verschillende klassen van handschriften hebben overgeleverd.

Het derde kapittel houdt zich in hoofdzaak bezig met de Aldina (a) en de Jucundus-lezingen (J) en haar verhouding tot M (den Mediceus). Vermeldenswaard is, dat in MJ VIII 17, 3, waar sprake is van een overstrooming van den Anio, staat: se super ruinas eiecit atque extulit. Aldus echter schreef: *evexit* atque extulit. Die eerste woorden treft men ook aan Cic. Pro Cael. § 75 en Karsten waagde daar dezelfde gissing als hier Aldus.

Tegen M getuigen echter **J** en a IX 3, 1 alius alium: ego beatissimum existimo, qui bonae mansuraeque famae praesumptione perfruitur. Dat 't masculinum *alium* (niet *aliud*, wat M geeft) vereischt wordt, blijkt behalve uit de volgende woorden: beatissimum existimo qui enz. uit de navolging van Apollinaris Sidonius VI 12, 1 aliquis aliquem, ego illum praecipue puto suo vivere bono, qui enz.

In 't laatste hoofdstuk bespreekt Carlsson nog ongeveer 25 loci om uiteen te zetten, naar welke methode er op controverse punten een oplossing kan gevonden worden. Daar krijgt de schrijver gelegenheid te toonen, hoe scherp hij 't karakteristieke van den Pliniaanschen schrijftrant heeft opgemerkt.

Zoo bestaat de grootste verdeeldheid omtrent den eersten zin van den allereersten brief van Plinius: Frequenter hortatus es, ut epistulas, *si* quas *paulo* cura maiore scripsissem, colligerem publicaremque. Zooals 't bijwoord *paulo* hier geplaatst is, komt 't door de gansche Latiniteit voor, bovenal echter bij Livius. De lezing *si quas* (in BF is *si* weggelaten) wordt weer verdedigd door de imitatie van Apollinaris Sidonius I 1, 1 si quae litterae paulo politiores varia occasione fluxerint. Men kan dus onmogelijk de lezing van BF goedkeuren: quas *paulo accuratius* scripsissem. De tekst van MV *maiore scripsissem* moet ook om de uitnemende clausula geaccepteerd worden.

Allen, die zich met den tekst van Plinius bezighouden, kan men niet genoeg de bestudeering van dit grondig[1]) werk van Carlsson, een leerling van Löfstedt, den bekenden Lundschen hoogleeraar, aanbevelen. Wat uit deze school komt, wij weten het bij ervaring, is van degelijk gehalte.

Den Haag. C. Brakman Jz.

J. Tielrooy, Conrad Busken Huet et la Littérature française. Harlem, H. D. Tjeenk Willink et Fils. Paris, Edouard Champion. 1923. (Pr. *f* 3.—). (Parijsche diss.).

Huet dankt veel aan Frankrijk; zoo goed als heel zijn vorming tot kriticus dankt hij aan Frankrijk en Frankrijk dankt veel aan Huet, voor zoo ver het voor haar waarde hebben mocht door den Hollander der 19e eeuw beter te worden gekend en gewaardeerd. De heer Tielrooy heeft met groote zorg en nauwkeurigheid alle punten van aanraking tusschen Huet en de Fransche litteratuur opgezocht, alle détails bijeengebracht en deze meestal van commentaar voorzien, die ons uitstekend den aard der feiten doet begrijpen en waardeeren. In zijn ijver om toch vooral alles te overzien, is hij misschien wel wat te volledig geweest. Zou het bepaald noodig zijn alle vluchtige notities over soms onbeteekenend Fransch werk te vermelden om een helder inzicht te krijgen in de ware verhouding van Huet tot Frankrijk? Waar zijn boek hierdoor soms eentonig dreigt te worden, weet

[1]) Drie drukfouten zijn zinstorend: pag. 55 reicere (lees eicere); pag. 58 momentis (lees monumentis) en pag. 63 auditorium (lees auditorum). Hier zij nog opgemerkt, dat Postgate (zie The Class. Rev. vol. XXXVII pag. 36) eenige lezingen van Merrill evenzeer afkeurt als Carlsson.

Tielrooy ons meestal door zijn aangename, levendige voordracht toch wel weer te boeien.

De student Conrad Busken Huet (1844—'49) begon al met Voltaire en Musset. Doch hoeveel Fransch hij in die vijf jaren ook las, tot Stendhal noch Vigny, tot Hugo noch Balzac drong hij door. Tielrooy toont ons voortreffelijk aan, hoe de kriticus zich aanvankelijk, zeer bewust en vol bewondering en dankbaarheid voor zijn voorbeeld, gevormd heeft naar den Zwitser Alexandre Vinét, „comme Huet, il cherche avant tout à entrer en contact avec la conscience morale de l'écrivain qu'il étudie. Comme lui, il pose la question du sujet, de la morale, de la décence, des idées conductrices; comme lui, il a la prétention de guider l'art vers le bien et vers le beau."

Toen Huet in 1860, hij was toen 34 jaar, met Quack en Potgieter in aanraking kwam, kende hij wel oppervlakkig Sainte-Beuve, doch beide vrienden hebben hem eerst tot een rijper inzicht, tot een hooger plan van beschouwing gebracht. Het treft bijzonder in de studie van Tielrooy, hoe moeilijk het Huet eigenlijk gevallen is zich door eigen kracht in de Fransche litteratuur te orienteeren en het belangrijke van het minderwaardige te onderscheiden. Van '63 dagteekent een uitvoerig opstel over Sainte-Beuve zelf, waar hij het portret van zijn nieuwen meester ten voeten uit teekent. Intusschen heeft hij ook Taine leeren kennen en in een opstel van 1870 over Schimmel schetst hij dezen romanticus geheel als een typisch product van de sociale toestanden waaruit hij gegroeid is, hier de Hollandsche bourgeoisie der 19e eeuw. Heel zijn leven door is hij aan de leer van Sainte-Beuve trouw gebleven; Taine heeft hij slechts aarzelend gevolgd; daarbij komt dan nog invloed van Voltaire en Renan. Met zeer te prijzen nauwkeurigheid en grondige kennis toont Tielrooy dit telkens met de feiten aan.

Waar hij scherp moet zeggen, waar het op staat, had ik gaarne wel wat meer kordaatheid in hem gezien. Zoo vertelt hij ons, dat de stijl, de methode, de toon, die Huet tegenover de Franschen gebruikt, niet verschilt van dien tegenover andere vreemdelingen. „Tout au plus est-il quelquefois un peu plus „polémique", quand il critique des compatriotes." Ik vrees zeer, dat dit niet als ironie bedoeld is, een ironie, die trouwens de Franschen zou ontgaan. Een ander voorbeeld: „Huet n'a pas été tout à fait juste pour Balzac, Stendhal, Vigny, Flaubert, Leconte de Lisle, Baudelaire, tous écrivains à la fois très originaux et éminemment français." Jawel, „pas tout à fait — juste". Laten we nu maar liever ronduit bekennen, dat dit een uiterst welwillend euphemisme is, dat Huet inderdaad deze groote figuren uit de Fransche kunst der 19de eeuw nooit zuiver begrepen en gevoeld heeft. Voor dit oordeel heeft Tielrooy zelf de stof geleverd in zijn studie, hoe voorzichtig en vergoelijkend hij zich in zijn beschouwing over de feiten soms ook uitdrukt.

Amsterdam. J. Prinsen JLz.

Ika A. Thomése, Romantik und Neuromantik mit besonderer Berücksichtigung Hugo von Hofmannsthals. Den Haag, Martinus Nijhoff. 1923. (Pr. *f* 4.— ; geb. *f* 5.50). (Utrechtsche diss.).

De bedoeling van dit tamelijk omvangrijke boek van dr. Thomése is blijkbaar deze: om na een uitvoerige uiteenzetting van de hoofdmotieven van de Duitsche romantische beweging omstreeks 1800, de verdere lotgevallen van deze geestelijke strooming in de Europeesche letterkunde van de 19de en 20ste eeuw na te gaan, waarbij dan de nadruk wordt gelegd op de herleving der romantiek in Duitschland sedert 1890. Zonder twijfel een belangrijke onderneming, waarvan de waarde in hoofdzaak van twee factoren afhankelijk zal zijn: vooreerst van de breedte van het bestreken terrein, en vervolgens van de juistheid en de diepte van het inzicht in de daarbij behandelde verschijnselen.

Wat nu het eerste punt betreft, heeft de schrijfster met ongeloofelijke — men zou geneigd zijn te zeggen, onmenschelijke — vlijt en zorgvuldigheid een uiterst rijk materiaal bijeengebracht, gebaseerd op de letterkunde van Engeland, Frankrijk, Italië, Denemarken (waarom ontbreken Zweden en Noorwegen ?) en Nederland (de Vlaamsche literatuur wordt niet vermeld) Zooa's men ziet, een omvangrijke, zij het ook niet geheel volledige stof, waarbij ik meer denk aan het ontbreken van de Russische dan van de Poolsche romantiek, dat de inleiding verontschuldigt. En met zoo groote zorg gekozen, dat bijna elk hoofdstuk in zijn geheel overtuigend is, het minst misschien dat over Denemarken, dat wel eens even ontaardt in een opsomming van namen en losse citaten. Vooral die over Frankrijk (Baudelaire, de symbolisten) en Engeland (Coleridge, Keats, Rossetti), alsook dat over Italië schijnen mij zeer geslaagd, in welk laatste hoofdstuk vooral de behandeling van d'Annunzio uitblinkt. Met te meer verwondering ziet men uit de Engelsche letterkunde Shakespeare tot de romantiek gerekend, omdat het tooneel van enkele zijner drama's „eine romantische Gegend" is, en de Engelsche romanticus bij uitnemendheid, Byron, als ideeëndichter met enkele woorden terzijde geschoven. Maar dat zijn enkele vlekken, die bij een zoo uitgebreid materiaal onvermijdelijk zijn. Ook de behandeling van de Nederlandsche literatuur, die zeer sterk onder invloed van het bekende handboek van Prinsen staat, is daarvan niet geheel vrij. Toegegeven, dat de romantiek geen autochthone Hollandsche geestesrichting is, maar moet daarom Feith geheel worden verwaarloosd ? En behoort wel Gorter, wiens werk voor mij geen spoor van romantiek vertoont, en b.v. niet Couperus in dezen samenhang ? En vooral, valt er niet wat al te weinig nadruk op van Eeden, wiens innerlijke ontwikkelingsgang zoo specifiek romantisch aandoet ?

Van veel ernstiger aard zijn echter mijn bedenkingen tegen de diepere kern van het werk van Mej. Thomése, tegen de wijze waarop zij gemeend heeft, haar ongetwijfeld uiterst weerbarstige stof te kunnen bemeesteren. In het eerste inleidende hoofdstuk heeft zij gepoogd, ons een beeld te geven van wat de oudere Duitsche romantiek, in menig opzicht de kiem en het voorbeeld van alle romantiek, is geweest en heeft gewild. Zij gaat daarbij uit van twee centrale factoren: verinnerlijking en fantasie en ontwikkelt daaruit een reeks van de meest uiteenloopende kenmerken, die alle te samen het beeld van deze geestesrichting vormen.

Hoe gevaarlijk zulk een dogmatisch-deductieve methode is, het werk van Marie Joachimi en van Ricarda Huch, dat zij merkwaardig genoeg nergens noemt, had het haar kunnen leeren. Immers reeds de keuze van deze twee (!) centrale eigenschappen is volkomen willekeurig,

en bij de verdere deductie blijkt voortdurend, dat allerlei essentiëele symptomen (ik noem slechts: „Verherrlichung des Machtweibes und des Genies", „historische Auffassung der Poesie", „Neigung zum Fragment", „Synthese aller Künste und Wissenschaften", „romantische Ironie", „Verherrlichung des Mittelalters", „Synthese von Liebe und Tod", „magischer Idealismus", „Frauenverehrung", „Ästhetizismus", „sacred art", „Pessimismus", „Weltschmerz", „Dekadenz", „Patriotismus", „Perversität") niet of slechts zeer gedwongen daarmede in samenhang kunnen worden gebracht. Tegenover een zoo gecompliceerd verschijnsel als de romantiek is m.i. slechts één methode toelaatbaar: uit de groote veelheid van datgene, wat algemeen als „romantisch" wordt gevoeld, de telkens terugkeerende elementen, die daarvan de kern vormen, te abstraheeren en vervolgens te trachten zin en orde te brengen in dit symptomencomplex en — zoo mogelijk! — de afzonderlijke kenmerken te herleiden tot eenige fundamenteele factoren. Misschien zal mej. Thomése mij willen tegenwerpen, dat dit alreede is geschied; ondanks Haym en Brandes, Kircher en Joël, Joachimi, Huch en Walzel, meen ik dat te mogen betwijfelen, maar, als dat inderdaad het geval mocht zijn, dan zou haar eerste hoofdstuk uitsluitend nog paedagogische waarde bezitten en ook deze zou nog zeer twijfelachtig zijn.

Tegenover dit principiëele bezwaar wegen alle andere bedenkingen licht: wel geloof ik niet aan een middeleeuwsche Duitsche romantiek en kan mij moeilijk vereenigen met de opvatting van den platonischen eros „als einer blosz geistigen Liebe", wel heeft Lessing voor mijn gevoel niets romantisch en Novalis' Hymnen an die Nacht niets „onstuimigs", maar dat zijn ten slotte detailquaesties, waarover te praten valt.

Eerst bij het zevende hoofdstuk, Neuromantik in Deutschland, verzet zich weer mijn diepst gevoel. Op zichzelf beschouwd, als analyse van geest en streven van Stefan George en den kring van de Blätter für die Kunst is het ongetwijfeld een knap stuk werk. Maar ligt nu werkelijk in dien kring het zwaartepunt van de geheele beweging? Is het niet wat heel eenzijdig, de Duitsche neoromantiek te willen doorgronden met voorbijgaan van de eerste romans van Ricarda Huch, van het geheele oeuvre van Schnitzler, van de lyriek van Rilke, om van anderen te zwijgen, om dan tenslotte alle licht te doen vallen op de toch altijd ietwat (de schrijfster vergeve mij het adjectief) onechte kunst van een Hugo van Hofmannsthal? Maar wanneer men nu eenmaal de figuur, die zij als representant en middelpunt heeft gekozen, aanvaardt, dan moet men met bewondering erkennen, dat zij er voortreffelijk in is geslaagd, dezen decadent „frühgereift und zart und traurig", dezen Anempfinder en vormkunstenaar met de immanente tragiek van alle aestheticisme voor ons te doen leven, als mensch en in zijn werk.

En zoo kan ik toch dit boek, waartegen mijn methodologisch geweten zoo duidelijk protesteert, niet anders dan waardeeren, om den rijkdom van zijn inhoud vooreerst, maar vooral om de liefde, waarmede de schrijfster den dichter harer keuze heeft weten te herscheppen.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

Joh^a. Fred^a. Corn^a. Gutteling, Hellenic Influence on the English Poetry of the Nineteenth Century. 1922. (Amsterdamsche diss.).

In dit proefschrift heeft Mej. Gutteling uit verschillende gegevens, waarvan de literatuuropgaaf achter in het boekje te vinden is, bijeengezocht hoe de Grieksche letterkunde, wier

rich stream of music winds along
Deep, majestic, smooth and strong,

heeft gewerkt op verschillende Engelsche dichters. Vooral wordt de invloed van Homerus, de Grieksche lyrici, de tragici, de bukolische dichters Theocritus, Bion en Moschos, ten slotte die van Plato, nagegaan op de Engelsche dichters Wordsworth, Keats, Shelley, Landor, Tennyson, Matthew Arnold en Swinburne, alnaarmate deze laatsten door aanleg en temperament meer voor den eenen of voor den anderen invloed vatbaar waren. Byron wordt van het illustere gezelschap uitgesloten „because on the whole his style is too slipshod and his matter too romantic for him to typify any great direct influence of Greece." Toch kan Byron meermalen een kloek, staand, mannelijk vers schrijven, en is Shelley, hoe hoog ik hem overigens stel en vereer, herhaaldelijk slipshod van uiting, omdat hij zich laat drijven op een tamelijk onbestemd gevoel en in het vage divageert, waardoor men dikwijls naar de bedoeling van zijn nu en dan ijle fantasmen moet raden. Overigens moet erkend worden dat Shelley een veel vuriger vereerder en ijveriger lezer van de Grieken was dan Byron. Behalve de door schrijfster gekozen dichters zou m.i. Browning ook een dankbaar onderwerp van nasporingen geweest zijn.

Dit boek met zijn vele herinneringen aan heerlijke poëzie is voor mij een welkome gelegenheid en aanleiding geweest om verschillende gedichten en passages nog eens over te lezen en te genieten; misschien zou Mej. G. van haar kant nog wel een en ander hebben kunnen vinden in mijn *Over navolging en overeenkomst in de literatuur*.

In het begin van haar geschrift is de schrijfster tamelijk "sweeping" waar zij telkens spreekt over de "temperance", "self-repression", "restraint", "directness", "simplicity" van den Griekschen geest (een weinig verder spreekt zij o.a. van de "Greek love of freedom and impatience of restraint"); maar deze eigenschappen heb ik er niet altijd in kunnen vinden. Ook is de bewering, dat de heele Romeinsche letterkunde "one vast plagiarism" van de Grieksche is, niet van zekere boudheid vrij te pleiten.

In de Errata staat, dat op blz. 90, 10de r.v. onder, in pl. v. antestrophe moet gelezen worden antistrophe; daar is niets van dien aard te vinden; wèl staat op blz. 99, 10de r.v. onder het woord goed gespeld. Verder vindt men drukfouten op blzz. 8, 16, 19, 35, 38, 50, 51, 53, 54, 56, 59, 63, 66, 67, 68, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 89, 98, 103, 114, 115, 119, 124 en 128. Dit in de eerste plaats ten gerieve van de schrijfster voor een eventueele bijgewerkte uitgaaf.

Den Haag. Edward B. Koster.

J. Haas, Abriss der französischen Syntax. (Sammlung kurzer Lehrbücher der roman. Sprachen und Literaturen, VIII). Halle, Niemeyer. 1922.

Deze „Abriss" is een omgewerkte, bijna tot de helft

gereduceerde uitgaaf van Haas zijn in 1916 verschenen „Französische Syntax". Om tot deze verkorting te geraken zijn de meeste voorbeelden geschrapt, is van de overige alleen de schrijver aangegeven en heeft een inhoudsopgave de index vervangen. In zoverre is het dus te betreuren dat de uitgever een tweede druk niet heeft aangedurfd. Daartegenover staan evenwel twee voordelen die ruimschoots tegen deze bezwaren opwegen. Behalve dat kortheid op zich zelf reeds een deugd is, heeft ze hier geleid tot besnoeiing van theoretiese beschouwingen, waarvan de stijl en terminologie de lezer afschrikken om verder te lezen en kennis te nemen van het belangrijke wat het boek ons biedt. Een tweede voordeel is dat schr. de indeling, die over het geheel dezelfde bleef, meer systematies maakte dan dit in zijn „Französische Syntax" het geval is.

Over de gedachten die ten grondslag liggen aan deze „Abriss" kunnen wij kort zijn, nu het feitelik gaat om een tweede druk van een zes jaar geleden verschenen werk. Men weet dat het een poging is de nieuwere opvattingen omtrent taal ook in de historiese syntaxis tot hun recht te doen komen. Dat schrijver hierin volkomen geslaagd is, ook nu hij de stof strenger geordend heeft, zal niemand durven beweren, Men zou bijv. kunnen vragen of de plaats der woorden in de zin in een laatste hoofdstuk vrijwel als aanhangsel behandeld behoort te worden en of wendingen als *généralement parlant* wel op hun plaats zijn in een hoofdstuk over „Die Determination". Trouwens, men zou nog andere voorbeelden kunnen opnoemen waaruit blijkt, dat het niet mogelik is een indeling, op welke beginselen ook gebaseerd, streng door te voeren. Hoe dit zij, de poging verdient waardering en wij zouden dan ook ieder aanraden van deze syntaxis kennis te nemen.

Hoewel Schr. zijn stof volkomen beheerst en in oudzowel als in modern-Franse teksten thuis is, moeten we toch op enkele leemten wijzen die zijn werk ontsieren. Al staat dit niet op de titel, zijn doel is een *historiese syntaxis* te geven. Nu stelt schr. zich echter vaak tevreden met de reden van een bepaalde syntaktiese verandering aan te geven, zonder de ontwikkeling stap voor stap na te gaan. En vooral is het jammer dat hij het Latijn, klassiek zowel als vulgair, vrijwel geheel buiten beschouwing laat. Dit wreekt zich bijvoorbeeld bij de verklaring die schr. geeft van het ontstaan van het Article partitif (§ 141), waarbij hij geen rekening heeft gehouden met reeds in het Latijn voorkomende konstrukties als *qui sacrificarent de animalibus* (Augustinus) en *transmisimus tibi de illo pane* (Form. de Soissons). Verder § 261, waar schr. *en* in *vestir en pelerin* verklaart als ontstaan uit *vester en guise de pelerin*, dus evenals *pas* in *je ne sais* > *je ne sais pas* > *je sais pas*, terwijl toch bij Apulejus reeds voorkomt *mugire in bovem*.

Enige detailopmerkingen mogen deze aankondiging besluiten: § 42. In het geciteerde vers van Chrétien de Troyes hebben we niet met een Infinitivus historicus te doen. — § 75 *Bonaparte s'est fait tuer du monde pour lui* is geen Frans, al zal Haas die zin wel ergens gevonden hebben. — § 109 *Ceux*, voorafgegaan door het lidwoord, vindt men reeds in Gringore, *Vie de saint Louis*, p. 149: *Tous les ceux qui contrediront contre nous, tu mettras a mort*. — § 110 en § 111. Geen melding is er gemaakt van konstrukties als *celui a* en *Ce poise*. — § 120 *Lequel* is wel wat kort behandeld. — § 122 Vergeten is de wending *La femme que* (= à qui) *je donne*. — § 127 *un sien frère* is verouderd. — § 313 *En x realmes ne trouvast on plus bele* is geen wenszin. — In *Se vos volez feire* . . . ., *donc me donez* is *donc* geen voegwoord.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

A. Nelson, Gallimatias, Ett försök till ny tolkning. Uppsala, Edv. Berlings Boktrykeri A.—B.

Als overdruk uit de *Strena philologica Upsaliensis*, tevens feestuitgave bij gelegenheid van Professor Per Persson's 65-sten verjaardag, verscheen bovengenoemde studie ter verklaring van het woord *galimatias*, dat schrijver liever met twee l's schrijft.

De opmerking, dat dit woord sinds meerdere eeuwen een werkelijk crux etymologorum geweest is, kan ten volle beaamd worden. Na even te hebben aangestipt, dat het woord in het Zweedsch, in het Duitsch en in het Engelsch — in alle moderne beschaafde talen, zegt Schr. — is overgenomen uit het Fransch, geeft hij een overzicht van de literatuur betreffende *galimatias*, zonder op volledigheid aanspraak te willen maken. N. is van meening, dat het woord niet lang vóór Montaigne, die voor zoover na te gaan, het het eerst gebruikt heeft in het Fransch, kan hebben bestaan. De *Thresor de la langue françoyse tant ancienne que moderne* van J. Nicot vermeldt het niet in het jaar 1606; wel vindt men het in 1650 bij Cotgrave en in 1669 in een Fransch-Duitschen dictionnaire, dus in speciaal voor vreemdelingen dienende woordenboeken. Waar Montaigne den term echter vóór 1606 gebruikte en deze reeds in Th. Urquhart's Engelsche vertaling van Rabelais' *Gargantua* van 1653 als een Engelsch woord voorkomt, daar lijkt mij het niet voorkomen van het woord bij Nicot van buitengewoon weinig gewicht.

N. citeert verder een aantal woordenboeken en zoogenaamde verklaringen; hij wijdt nogal veel aandacht aan de Gallus-Mathias-anekdote, o.a. vermeld bij Huet, Ménage, Furetière, Höfer en zelfs in 1904 nog overgenomen, zij het in eenigszins gewijzigden vorm, door H. Schuck in zijn *Ur gamla papper*; voorts worden tamelijk vluchtig de meeningen genoteerd van Frisch, Wachter, Littré; Du Cange en Darmesteter worden aangehaald zoomede Andersen, Fass, Diez, Charencey, Scheler, Schuchardt, Sainéan, Meyer-Lübke, en ten slotte wordt de hypothese van S. Eitrem wat uitvoeriger behandeld.

Ondergeteekende is het met Eitrem's verklaring niet eens; niet enkel, omdat naar zijn meening voor die verklaring al evenmin voldoende grond aanwezig is als voor zoovele andere, en omdat er al evenveel bezwaren tegen zijn als tegen zoovele andere, maar vooral, omdat er z.i. een krachtiger hypothese mogelijk is, die wellicht eene juiste en op documenten berustende verklaring genoemd mag worden[1]). De omstandigheid echter, dat Eitrem geen opheldering geeft omtrent den tijd, waarin, en de plaats, waar het woord *galimatias* gebruikt is tusschen het tijdperk van Albertus Magnus en dat van Montaigne, schijnt toch zonder meer geen voldoende reden, om de afleiding van *galimatias* van garrimantiae geheel en al af te wijzen, te minder, omdat de phonetische wijzigingen van het woord nu niet zoo heel onverklaarbaar zouden zijn als N. het zonder de minste

[1]) Cfr. mijn artikel *A propos de galimatias*, in *Neophil.*, VI, 1.

bewijsvoering wel wil doen voorkomen. En om dan daarna alleen maar uit het feit, dat er zoovele verschillende verklaringen beproefd zijn, de pertinente conclusie te trekken, — zonder de bewijzen te leveren, dat zij geen van alle steekhoudend zijn of toelaatbaar minstens — dat er eenvoudig geen opheldering van het woord *galimatias* te vinden zou zijn langs phonetisch-historischen weg, de andere verklaringen dan de zijne dus zonder de minste wetenschappelijke critiek zonder meer vermeldend als van zelf veroordeelde ongerijmdheden, — daartoe behoort toch nogal zonderlinge moed; misschien is die moed geboren uit de innerlijke vrees, dat misschien het positieve der nieuwe verklaring niet bijster sterk zou blijken te zijn [1]).

Wat toch is N.'s meening?

Een historische bestudeering van het begrip en de beteekenis van het woord zou de oplossing brengen. Bij Montaigne, zoowel als in de *Satire Ménippée* beteekent het woord volgens N. valsche wetenschap of schijnkennis, die zich meer bekommert om woorden dan om zaken, want, zegt N., Montaigne heeft het ter plaatse over pédantisme, en de geheele samenhang wijst erop, dat hij denkt aan de universitair gevormde geleerden. In de *Satire Ménippée* komt een Lotharinger kwakzalver voor, die voor hem op een bank een pot heeft staan, waarop het volgende opschrift: Fin *Galimathias* alias Catholicon composé pour guarir des escrouelles. Dat nu Catholicon d'Espagne „qui est un savon qui efface tout", klieren en gezwellen genezen zou, is denkbaar; dat menige satire den spot drijft met de scholastieke woordargumentaties, mag volkomen juist zijn, maar waar bij Montaigne en bij den charlatan het woord *galimatias* zeer goed de algemeen aangegeven beteekenis kan hebben van „discours confus, incohérent", enz., heeft men daar het recht te beweren zonder den minsten twijfel aan schijngeleerdheid en speciaal scholastieke te moeten denken?

Zonder er acht op te slaan, dat wellicht in de tot dan toe zoo gebruikelijke Latijnsche taal een term zou hebben kunnen bestaan, die een overeenkomstige beteekenis had en waarvan met eenige waarschijnlijkheid, zoo niet met zekerheid het Fransche woord zou zijn af te leiden, wordt nu door Schr. zonder overtuigend bewijs en zonder verdere documentatie het volgende beweerd:

Het woord stamt uit de studententaal; het moet hebben aangeduid de welspraaktheid en scholastieke disputeerkunst. Het is gemaakt na Rabelais; het komt van G a l l u s en het grieksch-latijnsche m a t h i a; g a l l u s = haan, kemphaan, disputant en meer spespeciaal de doctorandus in de godgeleerdheid, als hij aan zijn vierde en laatste dispuut toe is; de thesis had den naam van q u a e s t i o g a l l i n a r i a; de naam *gallimathia* had terstond een ironische beteekenis. Hoewel van geheel geleerden vorm, onderging het direct den invloed der populaire etymologische verwarring met den eigennaam Mathias, waaraan het zijn toch niet meer uitgesproken *s* ontleent. Een en ander niettegenstaande Schr. zelf beweert, dat het in 1610 nog een geleerd woord was, want een citaat uit Agrippa d'Aubigné toont ons een dame, die alle mogelijke ongerijmdheden zegt of verstaat en *galimafrée* met *galimatias* verwart, gelijk ook een *poesle* met een *poësme*. Sorel, kort na het ontstaan van het woord, en Furetière, die zelf verklaren, dat het woord geen „origine certaine" heeft, of eene geheel andere verklaring van het woord geven of overnemen van anderen, hebben desniettemin volgens Schr. de oorspronkelijke beteekenis voor den geest gehad en gevoeld. Speciaal Furetière is voor Schr. een doorslaand bewijs. Zelfs Voltaire wist nog van de fusie met den eigennaam Mathias, want hoe zou die auteur anders geest genoeg hebben gehad — zoo een calembour al geest verraadt — om voor te schrijven, dat men voortaan niet meer *galimathias*, maar *galithomas* zeggen moest?

N. haalt ten slotte Molière aan, die zoo dikwijls den akademischen onzin gegeeseld heeft en het woord galimatias ook gebruikt heeft. Het is trouwens volgens N. al heel bijzonder op zijn plaats in *Le Malade Imaginaire*, waar sprake is van robe en bonnet; maar het lijkt heusch niet noodig scholastieke robe en bonnet te dragen, om Molière te doen zeggen: „tout galimatias devient savant".

Amsterdam. B. H. J. W e e r e n b e e k.

[1]) De heer N. schijnt zeer veel te gevoelen voor afwijkingen van den gewonen regel of van de bestaande gangbare meening, al heeft hij dan ook geen enkel argument. Zoo wijst hij de lezing g a r r i m a n t i a e en daarmede overeenkomende lezingen eenvoudig af en prefereert met bijzondere stelligheid de lezing p a r a m a n t i a e, die naar een natuurlijk onbekend handschrift voorkomt in het te Lyon gedrukte exemplaar van 1615, terwijl toch de verschillende handschriften van Albertus Magnus' *Speculum Astronomicum* g a r a m e n t i a e, g a r a m a n c i e en g a r r i m a n c i e vermelden. De term p a r a m a n t i a e zou inderdaad te verklaren zijn geweest, maar is g a r r i m a n t i a e dat minder in verband met den samenhang niet alleen, maar ook met de bestaande woorden g a r r i r e en g a r r u l i t a t e s, waarvan de begrippen Albertus Magnus zeer goed voor den geest hebben kunnen staan?

W. Mulder S. J., Een overzicht over de Iersche kwestie. Leiden, H. J. Dieben. 1923.

In zijn inleiding tot dit boekje zegt de schrijver, dat hij een overzicht van de Iersche kwestie in Iersche geest te noodiger achtte, omdat „onze bladen ons in den regel veel te nauwkeurig op de hoogte houden van .... de Engelsche opvatting van de Iersche kwestie". Die uiting schijnt aan te duiden, dat hij van de Nederlandsche bladen de N.R.C. nooit leest en dat hij het boekje van Mr. P. N. van Eyck, de Londensche correspondent van de N.R.C., evenals het zijne *De Iersche kwestie* geheeten, dat hij nergens noemt, ook inderdaad niet kent. Misschien zou hij het minder noodig geacht hebben zijn artikelen uit „Studiën" te laten herdrukken, als hij van de „Onze Eeuw"-overdruk van zijn voorganger kennis had genomen. Mr. van Eyck toch schreef „een pleidooi" zoo goed als Dr. Mulder, en al is het waar, dat hij de zaken meer van het standpunt der zuiver nationalistische en sociale beweging bezag, terwijl bij Dr. Mulder het Katholieke motief vóór alles komt, daar staat tegenover dat het werk de eerste keer met heel wat grooter belezenheid en zelfstandigheid van oordeel gedaan is.

Ik kan het onderhavig boekje niet aanbevelen aan iemand, die naar een bruikbare handleiding tot de geschiedenis der Engelsch-Iersche betrekkingen uitkijkt. Het is te onkritisch, het verheft de Ieren en verguist de Engelschen te naievelijk. Het geschiedrelaas is trouwens wonderlijk onsamenhangend. De schrijver

mist alle oog voor wat als belangrijk naar voren gebracht moet worden en wat daaraan ondergeschikt moet blijven. Zoo doet hij op blz. 29 een gruwelijk verhaal van de folteringen door Engelsche soldaten in 1797 aan Ieren bedreven, maar de Unie van Engeland en Ierland vermeldt hij slechts, zonder eenige inleiding of verklaring. Op dezelfde wijze krijgen wij op blz. 43 van de „home-rule" wet van 1886 pas te hooren in de mededeeling, dat zij verworpen werd. Niets van het belangrijk feit van de verdeeldheid der Engelsche opinie, de bekeering van de liberale partij onder Gladstone tot de gedachte van zelfbestuur. De bewering dat Parnell's loopbaan door de moord in het Phenix-park in 1882 vernietigd werd, is volslagen onjuist. Er is aan de voorstelling van heel de toch zoo bekende geschiedenis van Parnell in dit boekje geen touw vast te knoopen. Van de economische ondergrond der nationalistische beweging, van de landpolitiek van Gladstone en van de conservatieven, van de sociale verdeeldheid van het Iersche volk en de rol der Protestantsche grondbezitters, niets van dat alles wordt duidelijk gemaakt.

Het laatste hoofdstukje is, sedert het als tijdschriftartikel verscheen, door de gebeurtenissen al achterhaald en het draagt duidelijke sporen van schrijvers pogingen om het voor de herdruk bij te brengen. Dr. Mulder verbergt zijn sympathie voor het Republikeinsche tegenover het Vrijstaatsche standpunt niet. Hij ziet van de zaken alleen de romantisch-phraseologische buitenkant, die ook zooveel Iersche geesten verblindt. Dat de voortzetting van de guerilla sedert het vredesverdrag met Engeland een uitvloeisel is van de algemeene ontreddering der Iersche maatschappij na zooveel jaren van onderdrukking en strijd, beseft hij niet. De overspannen toekomstverwachtingen die de Iersche idealisten in de hitte van hun grootsche worsteling gekoesterd hebben, neemt hij klakkeloos over, ofschoon het heden er een bespotting van lijkt. Het is een herhaling van de tragedie der Italiaansche patriotten na 1870. Ierland zal een bittere tijd van langzame, moeizame wederopbouwing moeten doormaken, zedelijk, maatschappelijk, economisch, vóor het een gelijkwaardig lid van de Europeesche volkenfamilie kan worden. Om het nu reeds tot een lichtend voorbeeld uit te roepen, getuigt van meer geestdrift dan inzicht [1]).

Londen. P. Geyl.

Wa. C. van Huffel, Willem Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven. 1725—1747. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1923. (Leidsche diss.).

Dit boek is een proefschrift. Wel blijkt dit niet uit den titel, maar de inleiding geeft aangaande de wording van het boek, de keuze van het onderwerp, de reden waarom slechts een gedeelte van Bentincks leven behandeld is, en het doel, dat de schrijfster zich stelde, volledige inlichting.

Het ware, om verschillende redenen, te wenschen, dat alle geschiedkundige proefschriften met eene dergelijke inleiding de lezers — en koopers — van zulke werken in staat stelden zich een oordeel te vormen over hetgeen zij zouden kunnen en mogen verwachten.

De schrijfster was door hare omstandigheden niet vrij in de keuze van een onderwerp, maar niettemin is zij zoo gelukkig geweest er een te vinden, dat haar niet alleen belangwekkend en aanlokkelijk moest voorkomen, maar waarvoor haar voortreffelijke bouwstoffen ten dienste stonden. Het is jammer, dat zij bij de bewerking der stof tot de ervaring moest komen, dat haar beschikbare tijd niet zou toelaten haar plan geheel ten uitvoer te brengen, door Bentincks levensgeschiedenis tot zijn dood toe te beschrijven. Bentinck is zeker wel een der staatslieden, wier handel en wandel voor de geschiedenis van Nederland van groot gewicht geweest zijn, en wier levensgeschiedenis daarom eene plaats zou verdienen in de historiographie. En behalve het beknopte geschrift van D'Ailly, dat slechts een deel van Bentincks leven behandelt en reeds een kwart eeuw oud is, bestaat er geen biographie van hem: eene volledige levensbeschrijving zou dus zeer welkom zijn. Bovendien is het schrijven eener biographie, of liever gezegd eener prosopographie, een historisch-psychologische arbeid, die men gaarne aan eene vrouwehand toevertrouwt, heel wat liever dan de bewerking van een stuk staatkundige, laat staan diplomatieke geschiedenis — mits, het behoeft nauwlijks herinnerd te worden, de schrijfster zich los make van elk vooroordeel en niet een of ander vooropgezet doel beooge, b.v. om een persoon, een geslacht, een partij of een beginsel te verheerlijken of te bestrijden. Biographieën als die van Miss Strickland en van Mevrouw Aubrey Leblond (over Bentincks gemalin) zijn uit den booze. Wat heeft daarentegen o.a. Arvède Barine, alias Mlle Vincens, geen aantrekkelijke en bezadigde levens- en karakterschetsen geschreven!

Eene prosopographie van W. Bentinck van Rhoon, gegrond op de Egerton-papers en de Middachter familiearchieven, d.i. op de correspondentiën van Bentinck zelf en van de personen, die hem het naast stonden of in zijne onmiddellijke omgeving verkeerden, zou dus stellig met ingenomenheid aanvaard worden. Had Mejuffrouw Van Huffel niet om zeer geldige redenen moeten besluiten den omvang van hare studie over haar onderwerp, en dus ook dien van haar proefschrift, te beperken, zij zou, te oordeelen naar hetgeen zij nu in het licht gegeven heeft, eene goede uitkomst van haar arbeid hebben mogen verwachten, en het is te hopen, dat zij dien, nu haar voorloopig oogmerk bereikt is, zal voortzetten. Haar boekje toch is nu getiteld „W. Bentinck van Rhoon, zijn persoonlijkheid en leven, 1725—1747" — eenigszins vreemd, omdat het voor den onkundige den schijn geeft of Bentinck in 1725 geboren en in 1747 overleden is. Feitelijk bevat het boek zijne lotgevallen tusschen zijn 21-jarigen en 43-jarigen leeftijd, het overige gedeelte van zijn leven, d.i. een tijdperk van nog 27 jaren, onbesproken latende of slechts aanroerende. Toch is dat het gewichtigste, en al heeft Bentinck, deels door de voortdurende tegenwerking, die hij van velen aan het hof van den Prins en van de Gouvernante ondervond, alsook later ten tijde van den hertog van Brunswijk en Prins Willem V, maar deels ook door zijne eigenaardige karaktertrekken, die velen tegen hem ingenomen maakten, niet den invloed gehad en de plaats bekleed, die hem schenen toe te komen, hij is in dat tijdperk van gemis aan staatslieden van den eersten rang een der hoofdpersonen geweest, en heeft zich een man van vaste beginselen getoond gedurende zijn gansche leven.

[1]) Deze recensie werd in Mei 1923 geschreven.

Mejuffrouw Van Huffel heeft aan hare studie van Bentincks jongelingsjaren en de eerste helft van zijn mannelijken leeftijd groote zorg besteed, en van zijne lotgevallen op den „grand tour", alsook van zijn tragisch huwelijksleven, een levendig beeld geschetst. Maar zij heeft zich niet, zooals met biografen niet zelden het geval is, laten verleiden tot het flatteeren van het portret, dat zij op het doek wenschte te brengen, noch tot het wegdoezelen van kleinere of grootere gebreken. De correspondentie van mannen als Th. I. de Larrey en van Abr. Trembley gaven haar trouwens gegevens, die als tegenwicht konden dienen tegen hetgeen uit Bentincks eigen brieven te putten viel. De karakterschets of karakterontleding, die de schrijfster allengs in haar verhaal inlascht en ten slotte samenvat is een kort oordeel, maakt den indruk juist en onbevooroordeeld te zijn, maar het zij er nochtans bijgevoegd dat de verdere kennismaking met den staatsman toch meer en meer de eigenwijze, zelfgenoegzame en aanmatigende trekken doet uitkomen, die hem ongetwijfeld zoo te zijnen nadeele hebben gestrekt, met name bij de Gouvernante, en zoovelen van hem afstootten.

Mejuffrouw Van Huffels boek is dus zeer lezenswaard, en ook aanbevelenswaard, maar — al kon het niet anders — het is een „half" boek, en de schrijfster heeft aan hare lezers de zedelijke schuld de tweede helft te geven.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

Koenig Echnaton in El-Amarna, 16 Bilder von **Clara Siemens,** Text von **Grethe Auer.** Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Behoort de bespreking van dit boekje eigenlijk wel in het *Museum* thuis? Het is zeker niet wat men een wetenschappelijk werk pleegt te noemen.

En toch er ligt in die prentjes zooveel liefdevol doordringen in de gegevens omtrent den beminnelijken ketter-koning, wiens spreuk „levend in waarheid" was, die slechts den eenigen zichtbaren God aanbad, dat men gemakkelijk eene zeldzame vergissing als het laat middeleeuwsche vaasje met bloemen vergeeft en geneigd is zulk een poging het verleden te doen herleven geen wetenschappelijke waarde te ontzeggen, al mag men het dan betreuren, dat aan Clara Siemens het merkwaardige relief van den koning en het wonderlijke mooie kopje van zijn moeder, beide te Berlijn en bekend genoeg uit de „Farbentafel" van Schäfer's Kunstgeschichte in Bildern en Bulle's der Stil, ontgaan schijnen te zijn.

Jammer ook dat haar vermogen als teekenares zoo ver achterstaat bij haar gave zich het huiselijke en het openbare leven van dien merkwaardigen vorst voor den geest te roepen, dat het ware genot van haar werk eigenlijk eerst kan hebben, wie de oorspronkelijke kunstwerken kent, waaraan zij zijn leelijke, vermoeide, maar aantrekkelijke gelaatstrekken of de tengere, naakte lichaampjes van zijn dochtertjes ontleende.

Nu het graf van Echnaton's schoonzoon, Koning Tut-ankh-amon zoo de aandacht trekt, wint dit boekje aan aantrekkelijkheid.

Ook de tekst van Grethe Auer is rijk aan verbeelding. Zij verdicht het verhaal van een krijgsman van Ramses, die in ruines van El-Amarna, onder de schamele overlevenden van den Aten-dienst, allengs de bekoring ondervindt van de kunst eerst, dan van de leer en de levensbeschouwing van den vredelievenden vorst, niet beroemd door zijn veldtochten maar door de werken des vredes en de goede verstandhouding waarin hij tot de naburige rijken stond.

Zoo begeleidt haar verhaal niet alleen de platen, maar begleit het ook, niet zonder gevoel, bescheidenlijk den vrede op aarde.

Amsterdam. J. Six.

H. M. Wiener, L. L. B., The Prophets of Israel in history and criticism. London, R. Scott. 1923.

Het doel van dit werk, van welks schrijver nog eenige boeken, meest over de Pentateuch, verschenen zijn, is te bewijzen dat de Israëlietische profeten door bovennatuurlijke openbaringen de toekomst gekend hebben. Het is daartoe vooral gericht tegen Kuenen's „The prophets and prophecy in Israel", 1877 uitgekomen (Het oorspronkelijke in 1875), dat voor hem het type bevat van de nieuwerwetsche, rationalistische beschouwing.

De woorden „in history and criticism" beteekenen, blijkens den inhoud: ik zal de geschiedenis van Israël doorloopen, daarbij telkens de profeten vermelden die er in optreden, en dan aantoonen dat hunne voorzeggingen zijn uitgekomen. Van een geschiedenis van het profetisme, den samenhang met verwante verschijnselen in het geestelijk leven, schakeeringen, ondergang is zelden sprake. De schrijver spreekt van „de profeten" en bedoelt daarmee het groepje mannen die door hun woord en geschrift „profeet" tot een eerenaam hebben gemaakt, tegenover wie men „valsche profeten" stelt. Aan deze eenzijdigheid, die in den weg staat aan het verkrijgen van een diep inzicht in den aard van het profetisme, lijdt ook, hoewel niet in die mate, Kuenens werk, zooals ik in den Tijdspiegel 1877 I heb aangetoond.

Maar welaan, wij hebben dan nu alleen te maken met de „canonieke profeten", zooals Kuenen ze soms noemt, en vragen: hoe heeft Wiener getracht te bewijzen dat de voorspellingen van hen die niet vruchten waren van doorzicht, maar wijzen op bovennatuurlijken oorsprong vervuld zijn? Eén voorbeeld zal genoeg zijn, ontleend aan den kring van gedachten die zoo'n groote rol spelen in de profetische geschriften: Israëls heerlijke toekomst (p. 93).

Ezechiël spreekt daarover o.a. 37: 15—28. Daar staat — ik haal alleen de gedeelten aan waar het nu op aan komt — dat de profeet twee stukken hout moet nemen, waarop te lezen is: „Juda" en „Jozef met het gansche huis Israël", en ze bijeenvoegen. De verklaring volgt. „Zoo spreekt Jahwe: Ik haal de Israëlieten uit de natiën waaronder zij zich begeven hebben en breng hen op hun grond. Dan maak ik hen tot één volk in mijn land, op Israëls bergen en zullen zij allen één koning hebben. Zij zullen niet meer twee volken wezen en zich niet meer in twee koninkrijken splitsen.... Mijn dienaar David zal koning over hen zijn.... zij zullen wonen in het land dat ik aan mijn dienaar Jakob gegeven heb.... Zijzelven, hun kinderen en hun kindskinderen zullen daarin voor altijd wonen, terwijl mijn dienaar David voor altijd vorst over hen zal zijn". Deze voorspelling, in de ballingschap geschreven, laat in duidelijkheid niets te wenschen over.

Wanneer is zij vervuld? Voor de hand ligt het ant-

woord: nooit; nog altijd ziet Israël uit naar een heerlijke toekomst. De vraag, waar de onder de volken verstrooide afstammelingen van Noord-Israël zijn gebleven heeft Joodsche historievorschers vaak beziggehouden. Verstrooid is Israëls nakroost, uit welke stammen ook, alle eeuwen door gebleven. Maar onze schrijver weet precies, wanneer die voorzegging vervuld is: door Zerubbabel. Het heeft er iets van dat hij een loopje met zijn lezers neemt. Wat toch weten wij van dien man? Volgens 1 Kron. 3 : 19 was hij uit het geslacht van David; het kan waar zijn, hoewel hij waar hij elders genoemd wordt steeds een anderen vader heeft dan op die plaats. Hij was een van de leidslieden der ballingen, die gebruik maakten van Cyrus' vergunning naar Judea terug te keeren (Ezra 2 : 3) en bestuurde in het tweede jaar van Darius Hystaspis als Pacha Jeruza'em en omtrek (Haggai 1 : 1). Op aansporen van Haggai en Zacharja herbouwde hij den tempel; verder weten wij niets van hem: hij verdwijnt spoorloos. Wiener vindt hem nog in een paar plaatsen in Zacharja; maar al deed hij dit terecht — wat ik zeer sterk betwijfel — dan zou het alleen bewijzen dat die profeet iets groots van hem verwachtte. Van een koningschap van Zerubbabel is evenmin sprake als van een herzameling der verstrooide Israëlieten. Volgens Ezech. 37 : 25 zullen „zij, hunne kinderen en hunne kindskinderen" onder Davids regeering wonen. Daar vindt Wiener dat „hunne kinderen en hunne kindskinderen" in LXX ontbreekt! Dat komt hem te stade: dus, dat behoort niet in den tekst. Maar er staat bij „voor altijd". Wat zal hij daarvan maken? Wel, in Deut. 15 : 17 staat dat als een slaaf boven de vrijheid verkiest dienstbaar te blijven, zijn heer met een priem zijn oor aan de deur zal hechten en hij dan „voor altijd" zijn slaaf blijven. Ziet ge wel, „voor altijd" beteekent niet meer dan „levenslang". Zoo is onder Zerubbabel de voorspelling: „mijn heiligdom zal voor altijd in uw midden zijn" vervuld.

Ziedaar hoe Wiener zijn pleit voert. Sapienti sat.

Leiden. H. Oort.

P. Herfst, Le Travail de la Femme dans la Grèce ancienne. Utrecht, Oosthoek. 1922. (Utrechtsche diss.).

Hoewel de schrijver van deze dissertatie niet tot eenig positief resultaat komt aangaande den arbeid der vrouw in het oude Griekenland, heeft hij toch een verdienstelijk werk verricht door zooveel materiaal op dit gebied te verzamelen.

Het boek wordt verdeeld in vier hoofdstukken. In 't eerste wordt nagegaan, in hoeverre de vrouw in Griekenland heeft deelgenomen aan verschillende bedrijven, in het tweede, hoe hare sociale positie was, in het derde, welke redenen de vrouw er toe hebben gebracht een beroep te kiezen, in het vierde, hoe het oordeel was over den arbeid der vrouw. Aan het slot van het derde hoofdstuk wordt als meening uitgesproken, dat vrouwenemancipatie in Athene niet heeft bestaan. Hier zou de schrijver, behalve op het feit, dat de meisjes gewoonlijk trouwden, ook kunnen gewezen hebben op den jeugdigen leeftijd, waarop het meestal geschiedde. De meisjes werden door den vader tot een huwelijk bestemd en niet in alle opzichten kunnen de toestanden in Griekenland vergeleken worden met die in de Westelijke landen van Europa in onzen tijd. Ook geloof ik niet, dat men tegenover elkaar kan stellen het oude Griekenland en aan den anderen kant onze landen in middeleeuwen en modernen tijd. (Zoover als nu was men in de middeleeuwen niet gekomen!) Wanneer er een enkele maal van vrouwenarbeid sprake is, dan is dat meestal van de gehuwde vrouw, die door den oorlog gedwongen is voor zich en haar kinderen den kost te verdienen, of haar man daarbij behulpzaam is. Verder heeft, zooals de schrijver terecht opmerkt, de slavenarbeid het deelnemen van burgeressen aan huiselijken arbeid bij anderen deels verhinderd, deels tot oneervol gestempeld. De normale toestand was, dat de vrouwen zich alleen bezighielden met arbeid in en voor eigen huis en gezin. Dit blijkt ook nog uit de verzen bij Eur. El. 71—77 en Hom. Il. VI 456, die niet worden vermeld. Dat tot die zorg voor 't huis ook de zorg voor het kweeken van bloemen in tuin en kamer zal hebben behoord, schijnt mij, ondanks 't zwijgen der oude schrijvers zóó vanzelf sprekend, dat Wiskemann het gerust kan beweren. Het is een gevaarlijk experiment, om voor dergelijke eenvoudige dingen altijd te zoeken naar bewijsplaatsen bij schrijvers uit de oudheid. Het type roman en novelle, waaruit wij voor den tegenwoordigen tijd veel dergelijke bijzonderheden kunnen vernemen, bestond toen niet, en in de comedie en tragedie is daarvoor veel minder plaats.

Deze klassieke dissertatie is geschreven in het Fransch. De auteur heeft deze taal gekozen, omdat het Latijn, wegens den aard van het te behandelen onderwerp hem ongeschikt toescheen, het Nederlandsch den kring van lezers te zeer beperkte en hij als bronnen veel Fransche boeken heeft gebruikt. Waarom het onderwerp zich minder goed leende tot behandeling in het Latijn, begrijp ik niet. Goed Latijn schrijven was vroeger een roem van de Nederlanders en nog heden leven er in ons vaderland Latinisten, die ook lastige hedendaagsche uitdrukkingen in het Latijn weergeven. Misschien zou het den schrijver zelfs gemakkelijker zijn gevallen dan nu hij het deed in een Fransch, dat klaarblijkelijk met veel moeite is neergeschreven. Of waarom niet in 't Nederlandsch? Dan had dit boek tenminste in kleinen kring den indruk kunnen maken van een oorspronkelijk werk.

Leiden. M. M. Assmann.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper, Vademecum Homericum met woordenlijst. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1923. (Pr. *f* 2.50).

Door het verzoek van de Redactie om beoordeeling van dit werkje ben ik voor een eigenaardig geval gesteld. Ik kende het reeds, maar dacht er het zwijgen toe te doen, en meende dat het voor bespreking in het Museum niet in aanmerking kwam. Goeds kan ik er niet van zeggen, en dat spijt mij, daar ik het grootendeels zelf heb geschreven.

Het bestaat uit drie gedeelten: 1) *het werk en de dichter*, 2) *linguistica*, 3) *woordenlijst*.

De eerste twee maken den indruk van losse aanteekeningen, zooals beginnende docenten ze op het papier plegen te brengen ten behoeve van hun eigen onderwijs. Dergelijke notitieboekjes zijn altijd wel bruikbaar... voor de lessen van dengeen die ze heeft volgeschreven; samenhang en eenheid komt er dan vanzelf wel in door

den persoon van den docent. „Maar haalt ge 't in uw hersens Dien poespas uit te geven", zooals Braga eertijds zong, ja, dan wordt de zaak anders.

Van de eerste afdeeling, 20 bladzijden lang, waarin een overzicht wordt gegeven van Ilias en Odyssee, van de verschillende goden, enz., valt slechts te zeggen dat de stijl niet aangenaam aandoet. „Wolf de oprakelaar der zoogenaamde Homerische Kwestie", „Poseidon de broer van Zeus" enz. zijn geen taalproefjes die naar meer smaken.

In de „linguistica", zooals de heeren de B. en S. het tweede stuk van het geschrift hebben betiteld, wordt op 8 bladzijden allerlei uit de vormleer meegedeeld, daarna op 2 een en ander uit de syntaxis, en dan volgen nog 6 bladzijden met — *wetenswaardig allerlei* gedoopte — woordenlijsten zonder samenhang.

Omtrent de talrijke grieksche woorden, die in de tot dusverre besproken 36 bladzijden voorkomen, valt iets merkwaardigs op te merken. De heeren compilatoren zijn hier blijkbaar op een oorspronkelijk denkbeeld gekomen. Indien ik hun bedoeling, die zij nergens hebben kenbaar gemaakt, want een voorrede gaven zij niet, goed heb begrepen, dan stellen zij zich voor, dat die zes en dertig bladzijden door de gebruikers woordelijk zullen worden van buiten geleerd, alvorens deze zich met de rest van het boekje en met Homerus zelf gaan bezig houden. De lezers moeten zich dat alles één voor goed eigen maken, en wel zóó nauwkeurig dat nooit meer de wensch bij hen kan opkomen iets naders omtrent een dier woorden te vernemen. Die honderden woorden zijn namelijk in de Woordenlijst weggelaten. Namen van stukken der bewapening, van scheepstuigage, van huisraad of kleedingstukken, van boomen of kleuren of allerlei partikels enz. enz. zijn dus in die lijst niet te vinden. Wie bijv. de beteekenis van **ἔγχοσ** *speer*, **νηῦσ** *schip*, **κυάνεοσ** *blauw*, **χλαῖνα** *mantel*, **μέγαρον** *zaal*, **ἐρινεόσ** *vijgenboom*, **αἶψα** *snel*, **δαΐσ** *gevecht* (of volgens de heeren de B. en S. *gevlekt* bladz. 40) zich wel eenmaal in het geheugen geprent, maar ze . . . . vergeten mocht hebben, zooals dat bij scholieren althans vroeger wel placht voor te komen, zal ze niet weder te weten kunnen komen, — of hij moest er nog een tweede woordenboek voor Homerus op na houden. Tegenover het — in dezen benarden tijd zeker niet te versmaden — voordeel, dat het werkje dank zij het vele dat is weggelaten wel een dubbeltje — misschien zelfs twee! — goedkooper is geworden, staat dus wel eenig nadeel. Consequent zijn de twee heeren doktoren trouwens ook in dit opzicht niet geweest: men vindt bijv. in de woordenlijst niet **σθένοσ** *kracht* of **φοινικοπάρῃοσ** *met roode wangen*, maar wel de synonymen **μένοσ** en **μιλτοπάρῃοσ**; niet **ἵστιον** *zeil*, maar wel **ἱστόσ** *mast*.

Wat nu betreft hetgeen in de Woordenlijst n i e t is weggelaten, het grootste gedeelte derhalve van het werkje, het doet mij leed te moeten zeggen dat die 100 compres gedrukte bladzijden (buiten mijn weten) zijn overgenomen, gecopieerd, afgeschreven of hoe heet het, uit het Schoolwoordenboek op Homerus dat ik bij de Firma Sijthoff heb uitgegeven (3e druk 1920). Ik mag het papier van het *Museum* niet misbruiken om dat hier uitvoerig aan te toonen; het schijnt mij ook niet noodig: in het maaksel van de heeren de B. en S. wordt mijn naam niet genoemd, ik heb er dus geen medeverantwoording voor te dragen, — wat mij niet spijt. Natuurlijk is er wel verschil! Vooral is er heel wat bekort, — waarbij men schromelijk onachtzaam is te werk gegaan en vele woorden bij vergissing heeft laten uitvallen; al dadelijk op de 1e pagina de woorden: **ἄατοσ, ἀγγέλλω, ἄγγελοσ.** En de tallooze drukfouten zijn onbetwistbaar eigendom van de bewerkers. Of de correctie nog aan iemand anders kan zijn toevertrouwd dan aan den zetter?

Wat de heeren de B. en S. eigenlijk met de **ϝ** willen, is mij niet duidelijk geworden. Die beginletter wordt door hen weggelaten, en in het Allegaartje voorop wordt er alleen van gezegd dat „als men ze h e r s t e l t, veel onregelmatigheden in den versbouw verdwijnen". Referent wil nu niet vragen wat uit deze opvatting zou behooren voort te vloeien, maar wijst er op dat de *w*, na de voordeur te zijn uitgejaagd, telkens door de achterdeur weer binnenkomt. Zoo vindt men bijv. in het Allegaartje opgegeven de pronomina **ϝελο** (*sic*), **ϝοι, ϝε, ϝόσ, ϝέοσ** (*sic*) nevens **ἑῖο, οἷ, ἕ, ὅσ, ἕοσ** (*sic*). Met den vorm **ϝέοσ** zijn wij dan weer beland in de vage noties omtrent de digamma uit de 18e en het begin der 19e eeuw. We zullen maar zeggen dat ook dàt een drukfout is . . . . voor **ἑϝόσ** (uit **σεϝόσ** *suus*).

Het komt mij voor dat in het belang van het onderwijs tegen dit produkt dient te worden gewaarschuwd; maar die taak laat ik verder gaarne aan anderen over.

Melchthal (Zwits.). J. v a n L e e u w e n J r.

R. H. Woltjer en G. W. van Bleek, Latijnsche oefeningen. Eerste deel. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. *f* 1.90).

Alleen de overweging, dat er ook voor meer dan twee themaboekjes bij het onderwijs in het Latijn voldoende ruimte is, geeft mij de vrijmoedigheid over dit jongste hulpmiddel bij het onderwijs wat te zeggen.

Het zal zeker zijn weg vinden, want er zullen altijd leeraren genoeg hun klas op dezelfde manier onderwijs geven, als waarop zij zelf indertijd onderwezen zijn.

Ik voor mij kan met de hier gevolgde methode niet terecht; wat ik er tegen heb, zullen anderen bijzaak vinden; misschien groeit uit deze bespreking een polemiek, die zeer nuttig zou kunnen worden; over methodiek bij ons onderwijs in het Latijn uiten onze schoolmannen zich nooit.

Hoe moeten wij de kinderen anno 1923 Latijn leeren? Zoo eenvoudig mogelijk: zij komen van de L. S. zonder andere kennis dan die van de Ned. Taal, zooals de onderwijzer hen die geleerd heeft. Kende deze de moeilijkheden die het eerste Latijnsche onderwijs brengt, dan zou hij zonder veel inspanning de toekomstige Gymnasiasten kunnen voorbereiden op die kennis, die hun het verblijf in de eerste klasse zou vergemakkelijken; maar daarvoor heb ik nog nooit wat gemerkt aan een school, die jaarlijks minstens zestig jonge leerlingen opneemt. Dus moeten wij die moeilijkheden op het G. bijbrengen; allereerst het begrip n a a m v a l, dan de verschillende beteekenissen van v a n en het gebruik van dit woord.

Wat de leerling voor zijn lectuur niet noodig heeft, blijve achterwege. Men herinnert zich Heinrich Heyne's spot met de Latijnsche geleerdheid die men hem instampte.

Voor het instampen van rariteiten in de Lat. grammatica is geen tijd meer; onze kinderen hebben drie en dertig uur school en zeven leeraren met huiswerkeischen; wij moeten *allen* matigen. In Amerika heeft men reeds in het begin van deze eeuw een vereenvoudigde

methode van onderwijs in het Latijn voorbereid; in 1909 is daar uitgegeven vanwege de Columbia University in Contributions to Education, Teachers College Series, *The Vocabulary of High School Latin* door G o n s a l v e s L o d g e.

Dat H i g h S c h o o l schrikke niemand af; het boek bevat een lijst van de woorden, die voorkomen in Caesar B. G. 1—4; Cicero in Catil., pro Archia poeta — en pro lege Manilia; Verg. Aen. I—IV, gerangschikt naar het alfabet en naar hun frequentie, die door den druk aangegeven is.

M.i. behooren in een thema-boek woorden, die in dit Vocabulary niet voorkomen, niet thuis; zij vertragen den gang van het onderwijs.

Neemt men dergelijke woorden wel op, dan moeten zij ook voortdurend gerepeteerd worden; wat tijdverlies beduidt en verspilde energie.

Eén eerste eisch van ieder probleem is eenvoud en duidelijkheid. Voor een pasbeginner is iedere zin een probleem, dus moet men vermijden in één zin moeielijkheden op te stapelen; dat verspreidt de aandacht van het kind in stede van die te concentreeren. Vandaar dat in één zin over t-stammen wel zooveel mogelijk voorbeelden van t-stammen mogen — zelfs moeten — samengebracht worden, maar dan ook geen andere. Dit geldt van de geheele grammatica; een verschijnsel als een samengesteld werkwoord vraagt afzonderlijke, opzettelijke behandeling; liefst praefix-gewijs; de leerling leert de kracht van een praefix; hij kent de verba naar hun beteekenis, kan dus doorgaans zelf bepalen, wat het samengestelde verbum wel beteekenen zal. Maar machinaal composita laten leeren voor het kind nog begrip van compositum heeft, lijkt mij ongewenscht.

Een themaboek moet het begrip van den leerling ontwikkelen — het moet zooveel mogelijk concentrisch gebouwd zijn.

Welke eisch men nu ook stelt aan thema-zinnen, tot wat humor kan niemand gedwongen worden — maar al te weinig zeggend mogen ze ook niet zijn. Dat er geen ganzen zijn in de boomen, of dat er op lijken gezwellen zijn, deze zinnen zijn evident bedacht om anser, cadaver en tuber een beurt te geven. Een zin als: D e s u n t p u e l l a e v i r e s, s e d l a u d o v o l u n t a t e m, is in thema 27, die gaat over het praesens der ā-verba, m. i. te lang. Om l a u d o te pas te brengen behoeft men zooveel omhaal niet. Bovendien beteekent l a u d o v. hier toch niet h a a r wil, maar m ij n wil, hoezeer dit niet bedoeld is.

Ik zou deze opmerking niet maken, wanneer deze zin niet overgenomen was uit Woltjer 4e dr. 1911 th. 28.6; bij ondervinding ken ik de moeielijkheid van thema-zinnen te fabriceeren, maar in een herdruk diende zoo iets niet voor te komen; een eerste druk is altijd een probeersel, dat de ondervinding corrigeert. In allen geval is om l a u d o te pas te brengen een eenvoudiger zinnetje doeltreffender.

Of het nuttig is geleerdheden als multiplicativa, proportionalia op pag. 26 te pas te brengen, laat ik daar; hoe meer eenvoud, hoe beter.

Zeker niet nuttig is een zin als: De soldaten blazen (cano met den abl.) op de horens. Th. 22.3 (Woltjer 23.4). Hier gaat het om het begrip van den Instrumentalis. C a n e r e m e t d e n A b l. bestaat niet; wel bijv. g r a t u l a r i m. d. D a t. het werktuig waarmee staat ook bij c a n e r e in den a b l. Leer de kinderen het algemeene, dan kennen zij ook het biezondere; maar zulk onderwijs brengt geen Latijnsch begrip bij, maar weetjes van betrekkelijke waarde. Zijn we sinds 1911 dan nog niet verder?

Misschien zie ik het verkeerd; ik zal gaarne overtuigd worden, wanneer ik het mis heb.

Utrecht. E. S l ij p e r.

Goldne Worte Deutscher Dichter von weiland **C. E. Poser,** neu ausgewählt von **G. Ras.** Zweiter Teil, Dichter aus neuester Zeit. Amsterdam, J. M. Meulenhoff.

Tegen deze bloemlezing heb ik het bezwaar, dat zij nog den titel „Goldne Worte" draagt en een „Auswahl von Dr. Poser" heet, want is er bij de samenstelling van het eerste deel in Dr. Poser's verzameling al heel wat veranderd, het tweede deel bevat nog slechts weinige gedichten, die men bij hem oorspronkelijk vond. Waarom niet een heel andere naam gekozen?

Dit tweede deel is bijna uitsluitend lyrisch. Ik dweep op school niet met lyrische gedichten en voor de school is het boek in de eerste plaats bestemd. De meeste leerlingen zijn er niet of weinig ontvankelijk voor, zij willen wat zien gebeuren, wat mee beleven; lyrische gedichten vervagen bij hen meestal weer terstond. Maar wie bekend wil worden met de lyriek der laatste jaren, zal hier veel moois onder de ongeveer 200 gedichten vinden. Het heeft geen zin te vermelden, welke gedichten ik gaarne door andere zou zien vervangen; smaak is nu eenmaal iets heel persoonlijks. Er zijn ook eenige godsdienstig getinte onder, daar ze echter geheel verschillend getint zijn, behoeft niemand daar aanstoot aan te nemen. Namen als Keller, Fontane, Bierbaum, Detlev von Liliencron, Rilke, Dehmel, Morgenstern Zoozmann, Zech staan er ons borg voor, dat we in dit boek met de beste dichters uit den laatsten tijd kennis maken.

Den Haag. J a n P. H e y l i g e r s.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De heer H. van der Kloot Meyburg, bouwk. ingenieur, gaf naar aanleiding van het Nationaal Huldeblijk een aardig en mooi geïllustreerd boekje uit: *De Nieuwe Kerk te Delft. Mausoleum van het Huis van Oranje* (Brusse, Rotterdam), waarin hij de merkwaardige bouwgeschiedenis der Kerk, haar toestand en de plannen voor de restauratie op heldere wijze uiteenzet.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Nieuwe Taalgids, XVIII, 1: A. Beets, De „Camera Obscura" met aanteekeningen. — L. P. H. E y k m a n, Geschiedk. overzicht v. d. klankleer in Nederl. (slot). — P h. J. S i m o n s, Plastiek. — Boekbeoord. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IX, 2: J. J. A. A, Frantzen 1853—1923. — A. B o r g e l d, Het viermaal gedoode lijk. — J. J. S a l v e r d a d e G r a v e, Manzoni et la langue italienne à propos d'un livre récent. — H. S p a r n a a y, Neue Schriften zur Romantik. — J. v. d. L a a n, Studies in Articulation (slot). — S. B. L i l j e g r e n, Milton's Personality. — P. L e h m a n n, Beiträge zur Vagantenpoesie. — L. H i l l e s u m, Φρενῖτις, Phrenesis enz. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr. — Meded.

Leuvensche Bijdr., Bijbl., XV, 3-4: A. C a r n o y, Grammaire morphologique: grammaire idéologique. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr.

ADVERTENTIEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1924 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal,* van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.**– zoodanig Verslag over de in **1924** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1925 op te maken en vóór 1 Juni 1926 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland,

LEEUWARDEN, Februari 1924.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 6.** **Maart 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Hermann, Silbenbildung im Griechischen und in den andern indogermanischen Sprachen. (Ergänzungsheft zur Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen n°. 2). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1923. (Pr. f 7.50).

Dit werk behandelt het moeilijke probleem der syllabenvorming in het Indogermaansch, op grondige en geleerde wijze. In de voorrede schetst de auteur het ontstaan van zijn boek : men bemerkt daaruit, dat het een' langzamen groei gehad heeft, en ook, dat het, zooals te verwachten is, gezien de gezegende tijden, die wij als gevolg van den Europeeschen oorlog tegenwoordig beleven, niet in alle opzichten up to date kon zijn ; dikwijls immers bleef buitenlandsche literatuur voor den schrijver onbereikbaar. Echter, wat gegeven is, is veel, en ook degelijk. Ik zal beginnen, een kort overzicht van den inhoud te geven. Na eenige voorloopige opmerkingen worden de Indogermaansche taaltakken een voor een beschouwd, uit het oogpunt van hunnen syllabenbouw. De volgorde is: Grieksch, Latijn, Oskisch—Umbrisch, Indisch, Keltisch, Germaansch, Baltisch, Slavisch, Armenisch, Iranisch, Albaneesch, en tenslotte Tochaarsch, welk laatste idioom trouwens oorspronkelijk niet op des schrijvers program stond (cf. pp. 7 en 370). Eene beschouwing over de vermoedelijke oer-Indogermaansche lettergreepformatie besluit het werk, waarna nog eenige bladzijden „Nachträge und Berichtigungen" komen, terwijl een register helaas ontbreekt. Het vraagstuk nu wordt niet in zijnen geheelen omvang behandeld ; iets wat ook ternauwernood mogelijk is, daar voor zulk een arbeid minstens twee vakmannen, een phoneticus en een linguist noodig zouden zijn. Dus nemen theoretisch-phonetische beschouwingen niet de eerste plaats in : evenmin verklaart zich de auteur aanhanger van eene bepaalde phonetische theorie. Zijn hoofdprobleem omschrijft hij aldus : „*Um einen Anfang zu machen, schien es mir zu genügen, die wichtigste aller Vorfragen zu erledigen : in wie weit gilt eine Silbe mit kurzem Vokal als lang ? Ich habe daher in den Kreis meiner Betrachtungen in erster Linie die zweiteiligen, zwischenvokalischen Konsonantengruppen im Wortinnern gestellt*". De schrijver komt nu tot de slotsom, dat oorspronkelijk de uit twee consonanten bestaande groep, die op eene korte vocaal volgt, tot beide syllaben behoord, en dus positie gemaakt heeft. Dat kan hij, uit den aard der zaak, voor sommige talen gemakkelijker aantoonen, dan voor andere : bij het Grieksch, Italisch en Germaansch weet hij het zeer aannemelijk te maken ; bij andere idiomen, b.v. Slavisch, dat zeer ver is gegaan in het openen van lettergrepen, kan men tot dergelijke gevolgtrekkingen in vele gevallen alleen door vergelijking met de verwante dialecten komen — zooals op p. 326 terecht opgemerkt wordt. Weer andere talen hebben zich al te ver van het oorspronkelijke type verwijderd, zooals het Armenisch, of zijn te weinig bekend, b.v. het Tochaarsch.

Voor drieledige groepen van medeklinkers is geen definitief resultaat bereikt : geen wonder, waar 't eene zoo ingewikkelde quaestie geldt. Ook groepen van twee consonanten na lange vocaal lieten zich niet zoo gemakkelijk onder eene formule brengen als dezelfde groepen na korte dito. Toch acht de auteur het 't waarschijnlijkst, dat na lange vocaal „*jeder silbenauslautende Konsonant einer zweiteiligen Konsonantengruppe die Dauer einer More besessen* heeft (p. 356, alwaar men regel 4 v. o. de zinstorende drukfout „*hinter langem Konsonanten*" verbetere in „*h. l. Vokale*").

Men ziet, de term „more" wordt nog gebruikt ; dit

is trouwens in eene onderzoeking als deze, die niet in de eerste plaats streng phonetisch zijn wil, niet van veel belang (cf. p. 6).

De vraag, of enkele consonant in pausa, na lange of korte vocaal „positie" maakte, wordt evenmin definitief opgelost. Hier moet ook het accent eene rol gespeeld hebben (zie de samenvatting voor het Idg., pp. 362 etc.).

Dit zijn, zeer in 't kort, enkele hoofdpunten uit den rijken inhoud van Hermann's werk. Eene uitvoerige bespreking zou op verschillende punten moeten ingaan, en wel op vraagstukken, die alle takken van de Indogermaansche taalfamilie aangaan. Uit den aard der zaak zijn evenwel in het boek in quaestie niet alle idiomen even uitvoerig behandeld; wat, gegeven den tegenwoordigen stand der wetenschap, ook niet mogelijk is door één persoon. Het hoofdbestanddeel is, zooals de titel reeds leert, de beschrijving der Grieksche toestanden: dit blijkt ook uit den omvang, bijna 200 der 381 bladzijden. Uit studiën op het gebied der Grieksche quantiteiten is het boek dan ook ontstaan, zooals ons dadelijk aan het begin van het Vorwort medegedeeld wordt. In dat Grieksche hoofdstuk is een schat van materiaal, voornamelijk uit inscripties, verwerkt, een materiaal, grootendeels door den auteur zelf verzameld, ten deele ook aan andere werken ontleend. Van de overige talen zijn, ofschoon minder uitvoerig dan het Grieksch, het Italisch, Germaansch, Baltisch en Slavisch nauwkeuriger behandeld, dan de rest: dat trouwens b.v. het Albaneesch, om van het Tochaarsch te zwijgen, zeer terloops ter sprake komt, kan men moeilijk euvel duiden. Bij de Arische talen is het anders. Zoo schijnt mij, om een voorbeeld te noemen, dat de wet van Fortunatov wel wat al te gemakkelijk veroordeeld wordt, omdat zij niet in het systeem des schrijvers past (p. 254, § 336). Dat de recensent ook niet onvoorwaardelijk aan de geldigheid dezer wet gelooft, heeft hij reeds eenmaal in dit tijdschrift uitgesproken (Jg. 30 col. 172), maar de zaak is te ingewikkeld, om haar zóó vlug af te doen. Hiermede is het tweede deel van deze aankondiging genaderd, de op- en aanmerkingen, waarbij ik slechts een paar punten, het Armenisch en Iranisch rakende, wil aanroeren.

p. 332 wordt in arm. *erku* („twee") eene „*besondere Art Metathese*" voor het phonema *du* aangenomen, dat met prothetische vocaal tot **erk*, dus **du̯ō* = *erku* wordt. Eene dergelijke ontwikkeling kan ik moeilijk begrijpen: eerder komt mij aannemelijk voor, om, zooals reeds Brugmann Grundriss I², 305 doet, *du̯* over *g* tot *k* te laten worden; het stuk **er* verklaart hij wel is waar niet (cf. ibid. II², 2, 9); zou hier analogie naar *erekʻ* („drie") kunnen bestaan, waarbij misschien ook de omstandigheid, dat op die wijze de *beide* op elkander volgende telwoorden uit een gelijk aantal syllaben kwamen te bestaan, niet zonder invloed geweest is?

p. 333 § 473 behandelt de metathese in de (waarschijnlijk uit het Middelperzisch ontleende) woorden *awrhnem* („ik zegen" cf. perz. *āfrīn* = „zegen", etc.) en *patuhas* („bestraffing" cf. mp. *pātfrās* = id.). Hier wordt tegen Meillet stelling genomen, die gelooft, dat hier iran. *fr* over *whr* tot Armenisch *wrh*, geworden is, en dus voor *patuhas* een' voorvorm *patiwrhas* aanneemt. De auteur stelt echter met Andreas vast, dat *fr* in 't Armenisch intervocaal tot *rh*, (tegen *hr* aan het begin van een woord) wordt. Dan behoort de *w* in *awrhnem* bij de *a* en stelt *aw* de klank *ō* voor; dit past dan ook goed bij Andreas' theorie van het oudere Iranische klankstelsel (*ō* voor *ā*, etc., dus b.v. aw. *ōfrīnōmi* i. p. v. de gewone transscriptie *āfrīnāmi*); de Armeniërs zouden iran. *ō* door *ō* (geschreven *aw*) en iran. *o* (in de gewone transscriptie *a*) door *a* weergegeven hebben: *patuhas* dus van een' vorm, die is 't Awestisch (in Andreas' transscriptie) **pōtifrōϑō* moest luiden. Nu is dit laatste al reeds vreemd; waarom moet aan iran. *ō* arm. *a* beantwoorden, als het Armenisch toch een korte *o* in het eigen schrift heeft? Men vergelijke het leenwoord arm. *protostrator* uit Grieksch πρωτοστράτωρ Hieruit blijkt, dat zoowel gr. ο als ω in 't arm. door *o* weergegeven kunnen worden; aan ω beantwoordt ook wel *ow* (dus niet *aw*!) bv. *owkianos* = ὠκεανός. Zonder in te gaan op de moeilijke vraag, hoe het met de Grieksche vocaalquantiteiten gesteld was op de verschillende tijdstippen, waarop het Armenisch Grieksche leenwoorden opgenomen heeft, is het toch reeds duidelijk, dat het Armenisch aan een *ō* niet *aw* zal hebben doen beantwoorden. De tweeklank *aw* is eerst in het latere Armenisch in *ō* overgegaan, zoodat b.v. *awrhnem* later inderdaad *ōrhnem* geschreven wordt. Verder zou, als de stelling in quaestie juist was, arm. *a* natuurlijk niet aan mp. *ā* (bij Andreas *ō*) kunnen beantwoorden; wij vinden echter een overvloed van voorbeelden, waar dit wel het geval is: arm. *Vahram*, *Vram*, cf. np. *Bahrām*; arm. *azat* = mp. *āzāt*, np. *azād*; arm. *akah*, cf. mp. *ākās*, np. *āgāh*; suffix arm. *-akan* = mp. *-akān*; daarentegen heeft het Armenisch *o* tegen mp. *ō*: *ahok* = mp. *āhōk*. Of geldt die substitutie *aw* = *ō* (*ā*) alleen in bepaalde stellingen? Zoo ja, dan had dat er bijgezegd moeten worden. Hoewel juist de vorm der leenwoorden *awrhnem*, *patuhas* en *awrēnkʻ* („wet", hiervoor moet dezelfde these opgaan) moeilijk blijft, en de ware verklaring m. i. nog niet gevonden is, kan mij de theorie van Andreas in dezen niet bekoren; liever nog zou ik, als Meillet werkelijk ongelijk heeft (wat in 't geheel niet vaststaat) de schrijfwijze *aw* voor eene poging houden, lange *ā* in tegenstelling met *ă* weer te geven; eene aanname, die vele bezwaren medebrengt, daar gewoonlijk aan iran. (mp) *ā* arm. *a* beantwoordt. Het zou van de omgeving van den klinker kunnen afhangen, maar een regel schijnt moeilijk te formuleeren te zijn.

Op dezelfde bladzijde vindt men: „*In den ersten Jahrhunderten ihrer schriftlichen Ueberlieferung haben die Armenier lange und kurze Vokale noch geschieden, wie aus den arabischen, durch die Armenier vermittelten Wiedergabe der iranischen Ortsnamen hervor geht*". Voor deze bewering zou een of andere bewijsplaats, of tenminste opgave van bron gewenscht zijn. Beiden ontbreken echter. [1])

[1]) In afwachting van eventueele bewijsplaatsen, komt de zaak mij vooreerst weinig waarschijnlijk voor. De Arabieren waren reeds in den tijd der Sassaniden dikwijls in politieke aanraking met de Perzen, zooals uit de geschiedenis dier tijden en de oude Perzische leenwoorden in het Arabisch blijkt. De Arabische philologen citeeren dikwijls plaatsen uit vóórislamische gedichten, en maken daarbij op leenwoorden uit 't Perzisch opmerkzaam, zoo o. a. Ibn Qutaiba Liber poësis p. 101, 17 (de dichter 'Aus b. Ḥadjar gebruikte drie Perzische woorden in één vers); ibid. p. 137, 1/2 (El 'Aʻšā Maimūn b. Qais was dikwijls als gezant naar Perzische vorsten gezonden; daarom waren er in zijne gedichten vele Perzische woorden).

Bij de behandeling van het Iranisch volgt de schrijver de theorieën van Andreas, wiens transscripties van oud- en middel-Iranische vormen, zooals men weet, in menig opzicht van de alom gerecipieerde wijze afwijken. Het is hier niet de plaats, op het voor of tegen daarvan in te gaan. Inderdaad heeft de auteur gelijk, als hij zegt, dat b.v. vormen als aw *vaňuhī* moeilijk te verklaren zijn; (p. 339; „*die jeder Erklärung spottet*" is wel wat overdreven). Aan den anderen kant verliest men somtijds bij die afwijkingen van de overlevering allen grond onder de voeten: zoo vermeen ik te moeten passen voor eene transscriptie als mp. *Orįōn* (voor *Ērān*), p. 336; vooral de eerste lettergreep is hier onbegrijpelijk: het Armenisch en Nieuw-Perzisch wijzen niet alleen op *ē* in die syllabe, ook het mp. schrift, zoowel het Pahlawī der handschriften, als dat der inscripties vertoont een yod na den aanvangsaleph.

Op dezelfde bladzijde mp. *mēnēðon* voor wat gewoonlijk omschreven wordt *mēnītan*; ondanks Salemann in den Grundriss der Iran. Philol. I, 1 § 105 kan ik in den uitgang mp. *ītan* nooit *ē* aannemen, daar de ī in den correspondeerenden np. uitgang nooit *majhūl* is.

Wat betreft § 477 (p. 335) zou men in 't midden kunnen brengen, dat de syllabenontwikkeling in het Afghaansch en het Sakisch niet noodwendig hetzelfde verloop moet hebben gehad. Het citaat op p. 366 (Bartholomae Grundr. der iran. Philol. I, 1, 17) begrijp ik niet goed: als bedoeld is 170 i. p. v. 17 is er sprake van iran. *rt* niet van *sį*.

Nog zij er op gewezen, dat de schrijver in 't geheel geen melding maakt van de Nieuw-Perzische metriek, die inlichtingen kan verschaffen over de zwaarte (kort, „twee-" of „drie"morig) der verschillend gebouwde lettergrepen, de „ondermorigheid" van *n* na lange vocaal, etc. Bij eene studie van dit onderwerp zou echter eerst onderzocht moeten worden, hoever de zeker aanwezige invloed van het Arabisch op den syllabenbouw van het Nięuwperzisch zich uitstrekt, daar het geheele metrische systeem der Perzische literatuurtaal aan het Arabisch ontleend is, terwijl oorspronkelijk Iranische verstechniek verdween, of zich in de volksdialecten moest terugtrekken.

Dat mijne aanmerkingen juist het Armenisch en het Iranisch betreffen, kan onbillijk schijnen: het zijn in de algemeene ontwikkeling der Idg. taalgroep nu juist niet de voornaamste leden; voor het Iranisch komt daar nog bij, dat de schrijver zelf erkent (p. 335) dat hij zich „nur gelegentlich mit dem Iranischen befaszt". Tot verontschuldiging diene, wat te voren gezegd is, nl. dat het tegenwoordig ternauwernood mogelijk is, in een werk, dat een probleem door alle Idg. taaltakken heen behandelt, alles gelijkmatig te recenseeren: niet alleen, dat daarvoor geen ruimte beschikbaar is, maar de schrijver dezer regelen gevoelt zich daartoe ook niet in staat. In zulk een werk moet iedereen het eerst datgene opmerken, wat tot zijn speciaal studievak behoort. Ik zie zeer goed in, dat het zwaartepunt hier gelegen is in de behandeling der Europeesche talen, met name het Grieksch, en wil niet eerder afscheid van dit boek nemen, dan na nogmaals erkend te hebben, dat de auteur, die, voor zoover mij bekend, het allereerst het moeilijke probleem van de lettergreepvorming voor het geheele Indogermaansch in een afzonderlijk werk heeft behandeld, en voor geene moeilijkheden, ook niet voor die, welke het nog zoo weinig bekende Tochaarsch biedt, uit den weg gegaan is, zich meesterlijk van zijne taak gekweten en alle Indogermanisten — hetzij zij meer op het Europeesche, dan wel op het Aziatische terrein arbeiden — tot dank verplicht heeft.

Leiden. V. F. Büchner.

De eerste aanraking tusschen Arabieren en Armeniërs kan niet vóór de zevende eeuw onzer jaartelling hebben plaats gevonden — dus reeds nà den gouden tijd der Armenische letterkunde. Volgens Weil, Gesch. der Chalifen I, 294, n. 3 viel de eerste ghazwa in 637, onder Omar, doch het land ging weer verloren, om eerst in 650, onder Othmān, heroverd te worden. Stephanos van Tarawn plaatst den eersten inval in het jaar 86 der Armenische aera (= 638), den tweeden, waarbij Dwin werd ingenomen in 95 Arm. aera (= 647) [Des Stephanos v. Taron Armenische Geschichte = Scriptores Sacri et Profani IV, Leipzig 1907, p. 70 cf. p. 87]. Volgens Bela*dh*urī (Liber expugnationis regionum ed. de Goeje p. 186) drong een Arabisch leger in het jaar 20 der Hi*dj*ra tot Armenië door zonder er vijandelijkheden te begaan. De eigenlijke verovering laat hij onder Othmān beginnen (p. 197 etc., Cf. ook Weil Gesch. der Chalifen III, Anhang zum ersten Bande p. III, waar een resumé van Bela*dh*urī's verhaal te vinden is).

Bela*dh*urī noemt onder de overleveraars voor de geschiedenis der verovering ook een' Armeniër (p. 193: Abū Barā' 'Anbasa b. Baḥru lArmanī): als dit het bewijs voor de bewering in den text is, kan ik daar niet veel waarde aan hechten. In den slag bij den Yarmūk trouwens (634) waren in het Byzantijnsche leger ook Armeniërs aanwezig (Bela*dh*urī p. 135).

Eene andere moeilijk aan te nemen hypothese vermeldt de schrijver p. 337, nl. dat de Gr. vorm. Ἀρταξέρξης „*sehr wohl eine Entstellung der altarmenischen Form des Namens sein kann.*"

Alkestis Toneelspel van **Euripides.** Metries vertaald en van een inleiding voorzien door Dr. **J. Berlage.** Zutphen, W. J. Thieme & Cie. (Pr. *f* 1.—.)

Wanneer men een dergelijk werk ter beoordeeling krijgt, dan wordt men altijd — zoo gaat het mij ten minste — getrokken naar die passages, waaraan men zelf ook zijn krachten heeft beproefd, en dat is in dit geval het afscheid van Alkestis van haar huis. Toch wensch ik het niet hierbij te laten, maar ik zal ook den aanvang van het drama en een enkel koor nagaan, vooral omdat Berlage het zich met de koren niet makkelijk heeft gemaakt; hij heeft ze namelijk in berijmde verzen vertaald. We kennen Berlage al lang als Euripidesvereerder, te beginnen met zijn proefschrift *De Euripide philosopho*, waarop hij 11 Febr. 1888 promoveerde.

In zijn inleiding polemiseert de vertaler o. a. een beetje met Kloos, die ook de *Alkestis* heeft vertaald, laten we hopen beter dan zijn andere proeven van vertaling wel eens uitvielen. Ik heb indertijd een vertaling van een hymne van Kallimachos door Kloos onder de oogen gehad, die eenvoudig was om van te rillen, zóó erbarmelijk slecht was die. Maar het is helaas een eigenschap van den heer Kloos, hoezeer ik hem ook bewonder om de verzen van zijn eersten tijd (de latere zijn veel minder, wat hij zelf ook zeggen moge), een eigenschap, die in dezen schrijver zoo buitengewoon kan hinderen en ergeren, dat hij al wat hij schrijft het drukken waard acht (getuige o. a. de malle schimpdichten van zijn eersten bundel), waardoor hij een jammerlijk gemis aan zelfkritiek verraadt. Komisch is ook de zelfgenoegzame manier waarop hij grootvaderlijk en nederbuigend anderen te woord staat, en in de laatste tijden tot in den

treure en tot vervelens toe het in *De Nieuwe Gids* heeft over zijn „diepste zijn", „zelfs diepste binnenwezen", „innerlijkste ziel", „geestelijk binnenwezen", „eigen psychisch wezen", „diepste zelf", „aldiepst zijn" enz. enz., meer van die verdiepingachtige wezenheden, waarop hij het daardoor min of meer gedegouteerde menschdom maand in maand uit onthaalt. Dit maniakale diep-inne zielsgewauwel, en dat meermalen in zeer gebrekkigen en bedenkelijken vorm, staat ons danig tegen, en ik geloof dat het goed is dat dit eens ronduit wordt gezegd zonder er doekjes om te winden. In zijn vertalingen van modernen is Kloos evenmin fortuinlijk. Wie denkt hierbij niet aan *Cyrano de Bergerac*? Bij een jong leeraar in het Fransch, die het stuk met zijn klasse las, werd na de lectuur van het origineel geregeld de vertaling van Kloos er bij gehaald om te dienen als lachobjekt. Over het gebeurde met de *Imitatio Christi* zullen we nu maar verder zwijgen. En dan doen onverantwoordelijke personen van interviews en letterkundige tentoonstellingen, waarschijnlijk hun eigen belangen dienend, alsof ze in den lijve of in afbeelding de een of andere godheid hebben ontmoet. Risum teneatis? Zoo worden zekere ficties en humbug-hoogdravendhedens bestendigd om de goê gemeente een rad voor oogen te draaien. Hopen we dat Kloos zelf dergelijke onverantwoordelijke en dwaze nonsensikaliteiten even hard zal afkeuren als wij. Niemand is met zulke onnoozelheden gediend, noch het slachtoffer van de bewierooking, noch de literatuur (waarin al malligheid genoeg is), noch het publiek. Wat meer echtheid en waarheid, wat minder larie en pose in leven en letteren zou ons heusch geen kwaad doen.

Berlage vindt in zijn inleiding Kloos' vertaling vrij goed, maar hij heeft ook zijn bedenkingen. Wat hij er van aanhaalt is dan ook niet bizonder fraai. Misbruik maakt Kloos o.a. van het wegkappen van de eind-n's van de werkwoorden, bijv. in een regel als deze:

Dichters love' u zulle' in 't lied,

een regel die voor mij een gruwel is. De heer Kloos mocht den heer Gorter wèl „toezingen": „Gij aartsverknoeier onzer schoone taal"! Tot mijn spijt moet ik zeggen, dat Berlage eveneens dergelijke vandalismen en barbarismen bedrijft. Hierover ben ik eenvoudig niet te spreken; we spreken al slordig genoeg, laten we in het schrijven (behalve waar we spreektaal in een dialoog weergeven), en vooral bij het vertalen van een klassiek dichter, alle letters laten meezingen in het volle koor. Dit is voor mij een principe, waarvan ik niet ben af te brengen, en ik geloof dat allen die de taal „diep-in" eerbiedigen het met me eens zullen zijn [1]).

De heer Kloos is tegen Berlages bedenkingen opgekomen in *De Nieuwe Gids* van Aug. '22, en dat wel met een nogal hoog woord „du haut de sa grandeur". Als men dan ook op den Olymp troont! Ik heb geen tijd de vertaling van Kloos in den breede na te gaan, maar meen toch te moeten opmerken dat hij een toontje lager moest zingen, want in de allereerste regels is hij er al glad naast. Ik ben niet gewoon erg uit de hoogte te oordeelen, maar als iemand zich zulke geweldige airs permitteert als de heer Kloos, dan moet hij eventjes op zijn nummer gezet worden. Op het punt van vertalen sneed hij zich ook vroeger leelijk in de vingers, toen hij den heer Chaillet, die een *Aeneis*-vertaling had geleverd, waar wel goede dingen in voorkwamen, maar die volstrekt niet „hervorragend" was te noemen (zie mijn uitvoerige bespreking in *Museum* van Febr. 1902), als „meestervertaler" begroette, waaruit blijkt dat hij er maar op los critiseert, en niet alles zoo doorspeurt, doorziet en doorproeft („want reeds zoo lang in de literatuur werkzaam", zooals het herhaaldelijk heet) als hij het wel gelieft te doen voorkomen. Maar satis superque de his ineptiis! Voordat we tot de bespreking overgaan van het drama van Alkestis, zuster van Savitri, Griseldis, Lady Godiva, Herzeloide, Ifis, Monna Vanna en dergelijke opofferende vrouwen, nog een enkel woord over de inleiding. Deze lijkt me uitstekend, vooral wat er op blz. XIV en XV wordt gezegd. Op blz. XVII had misschien de schrijver bij het vermelden van den woordentwist tusschen Admetos en Pheres bij de doodenbaar van Alkestis, kunnen wijzen op een eenigszins verwant tooneel, de woordenwisseling tusschen Anne en Gloster bij de lijkbaar van koning Hendrik VI in Shakespeare's ***King Richard III*** I, 2; bij de bespreking van Herakles als komische figuur (blz. XXIV) had misschien verwezen kunnen worden naar Aristophanes' ***Ranae***.

Gaan wij nu enkele gedeelten van het oorspronkelijke stuk en de vertaling na.

Nog even een woord over de personen, die in 't stuk optreden. Onder de personae mutae vermeldt Berlage o.a. een dochtertje van Eumelos. Als men nu weet dat Eumelos een zoontje is van Admetos en Alkestis, dan blijft er van zoo'n zoontjes dochtertje toch niet heel veel over. Het is natuurlijk een vergissing voor: dochtertje van Admetos of zusje van Eumelos; het wicht scheen Perimele te heeten. Verder kan meegedeeld worden dat de protagonist de rollen speelde van Apollo, Alkestis en Herakles (en al was de gelaatsmimiek door de maskers vrijwel tot nul gereduceerd, toch moest een acteur met deze drie rollen over een niet gering gebarenspel beschikken, hoezeer ook de gebaren door diverse aandikkingen en opstoppingen lang niet zoo werkzaam konden zijn als in onzen tijd.) de deuteragonist die van Thanatos en Admetos, de tritagonist die van een dienares, Eumelos, Pheres en een dienaar.

De proloog, die door Apollo wordt uitgesproken, is door Berlage uitstekend vertaald, en ik vind in deze 27 verzen maar heel weinig aan te merken.

In vs. 1 zou ik in pl. v. woning liever huizing lezen, wat m. i. de deftig-dichterlijke Grieksche benaming beter weergeeft.

In vs. 10 verkies ik in pl. v. paste op dit huis: waakte voor dit huis, waardoor meteen het lastige hiaat vermeden wordt. Berlage doet nog al sterk aan hiaten, die ik voor mij minder gewenscht acht; kwestie van smaak natuurlijk.

Over een regel als „En 'k hoedde hier gekome' Admetos' runderen" (8) heb ik het hierboven al gehad.

In vss. 15 en 16 zegt Berlage:

Hij vroeg het aan zijn naaste' en ging ze allen langs
zijn vader en zijn oude moeder, die hem schiep.

[1]) Hiermee wil niet gezegd zijn dat we allerlei doode deftige ongevoelde stijve stadhuiswoorden als *doch, edoch, voorts, wijders, bereids, dies, zulks, wijl, dewijl* en dergelijke akeligheden in onze schrijftaal moeten gebruiken.

Deze regels zou ik liever als volgt lezen :

Hij vroeg het aan zijn naasten, ging hen allen langs,
Zijn vader en zijn moeder, die hem 't leven gaf.

We missen dan wel de oude moeder, maar allicht zal iedere lezer beseffen (waarom ook niet iedere lezeres ?) dat Admetos' ouders al min of meer op jaren zijn gekomen.

Vs. 19 vertaalt B. volgens de lezing ἦ, ik voor mij verkies de lezing ἦν die een inniger verhouding tusschen Admetos en Alkestis doet gevoelen.

Nu Alkestis' vaarwel, als zij de laatste maatregelen neemt en zich voorbereidt tot den dood, vs. 155 vgg. Hier zijn wat meer bedenkingen, en in het algemeen zou ik zeggen dat de vertaling op enkele plaatsen een beetje „prosy" is, dat over 't geheel het Grieksche diapason van de passage meer dichterlijk en verheven klinkt.

Zoo bevalt me niet in vs. 155 „de fatale dag" ; vs. 158 „het doodskleed", dit staat er eigenlijk niet, maar wel „een kleed en opschik", overigens heeft deze regel 10 lettergrepen, terwijl B. zich anders geregeld houdt aan de 12 lettergrepige. Vs. 160 :

O Vesta, meestersse, nu 'k in de aarde daal

zou ik liever lezen

O Vesta, meesteresse, nu 'k in de aarde daal,

waardoor meteen het vervelende hiaat verdwijnt. Mag ik voor 160—164 voorstellen :

Meest'resse, nu 'k ga nederdalen onder de aard,
Val ik u voor het allerlaatst te voet, en smeek,
Dat gij mijn weezen liefd'rijk hoedt, en aan den een
Een lieve vrouw geeft en aan de and're een eed'len man.

Een minder gewenschte constructie (maar die nog al eens door B. wordt gebruikt zie o. a. vs 188) lijkt mij vs. 167 vg.

En alle altaren in Admetos' ruim paleis
die ging ze rond, sprak tot ze, en bekranste ze.

terwijl ik den laatsten regel bepaald leelijk vind.

Mijn vertaling van destijds in vijfvoeters (een maat die ik nu eenmaal meer en beter voor zulk werk voel) luidde :

En alle de outers in Admetos' huis
Bekranste zij, hen wijdend met gebed.

Vs. 179 vg. luiden bij Berlage :

Zij buigt zich 'r over heen, en kust het heele bed,
beschouwt het met een oogontsproeide tranenvloed.

Aangezien er in den oorspronkelijken tekst geen spoor is van dat beschouwen, en de eerste regel me verre van mooi klinkt (de tweede eigenlijk evenmin), zou ik willen voorstellen :

Er op gezegen, kuste zij 't, en 't gansche bed
Werd vochtig van aan 't oog ontwelden tranenvloed.

Vs. 191 zou ik willen lezen :

of zij begroette hem en kreeg van hem een groet.

Als koor kies ik het mooie tweede stasimon met zijn heerlijke natuurschilderingen en — geluiden, waarin de woning en de omdreving van den edeldenkenden en gastvrijen Admetos worden geroemd, van Admetos, die den dood van zijn pas gestorven lieve vrouw beweent, en wien het door zijn goede daden goed zal gaan.' Berlage geeft hier een berijmde parafrase van het koor, en ik zal niet zeggen, dat hij het niet in hoofdzaken goed heeft weergegeven. In zulke bewerkingen valt er wel gewoonlijk een en ander naast, maar we kunnen niet zeggen, dat dit hier te veel het geval is. Een grooter bezwaar vind ik het, dat de vertaling door de weinige afwisseling in het metrum (alle regels zijn even lang en in dezelfde maat) vrij eenvormig en eentonig is geworden, terwijl bij Euripides juist alles zoo gevarieerd is door verschil in maat en ook in lengte van de versregels. Zijn er in den dialoog gedeelten van de vertaling die het origineel nabij komen, soms zoo goed als dekken, het koor van Euripides maakt op mij een heel anderen indruk, geeft mij een veel mooiere stemming dan het vertaalde. Hiermee wil niet gezegd worden, dat ik veelpeuterige pogingen, zooals die wel eens gedaan zijn, om zooveel mogelijk de prosodie van het oorspronkelijke stuk na te bootsen, zou verlangd hebben, maar toch ben ik er van overtuigd dat er meer kleur en glans in gebracht zou kunnen worden.

Met dat al blijft zoo'n vertaling, vooral van de koren, een moeielijk stuk werk, en ik geloof dat wij Berlage dankbaar mogen zijn voor een in veel opzichten welgeslaagde poging.

Den Haag. Edward B. Koster.

Περι Καρδιης, Liber Hippocraticus de Corde. Edidit prolegomenis instruxit interpretatus est F. C. Unger. Lugd. Bat. apud E. J. Brill. 1923. (Utrechtsche diss.).

Hoewel Hippocrates, en terecht, van oudsher onder de medici steeds weer opnieuw gelezen, besproken en vertaald is geworden, om van het woord vereeren nu maar niet te spreken, zoo is mij van de zijde der classici daaromtrent veel minder bekend. In alle geval bestaat ook hier de uitzondering, die den regel moet bevestigen, nl. het 2de en 3de decennium der 20e eeuw. Sedert de laatste 10 à 12 jaren toch, is van klassieke zijde de belangstelling voor Hippocrates en zijne geschriften niet zoozeer gewekt, als wel gegroeid. Onder de medici historici geldt een klassiek literator Dr. Lulofs uit Gorinchem voor onzen eersten en besten Hippocrateskenner, en is het zeker de moeite waard hem bijna telkenjare een nieuwen schotel uit zijn lievelingsauteur te zien opdisschen.

Reeds geruimen tijd wisten de ingewijden, met welke plannen de heer Unger, wiens proefschrift, hierboven vermeld, ik het genoegen heb thans aan te kondigen, rondliep. Een enkele maal heette het wel eens dat betwijfeld werd of zijn Hippocratische studie wel tot een goed einde zou gebracht worden. Laat mij hier direkt zeggen, dat ik daar niet aan mede heb gedaan, eenigzins ingewijd als ik was in de werkzaamheden van den schrijver. Ik wist van nabij, dat zijn werk tijd en veel tijd zou vorderen, en het is er niet minder door geworden. Voor hem kon misschien gelden wat eenmaal jaren geleden een jeugdig promovendus van zijn aanstaand promotor te hooren kreeg : „ik heb liever, dat je minstens vijf jaar aan je proefschrift besteedt, dan dat je een dergelijk historisch werk in twee jaar afmaakt".

Na deze uitweiding zij het mij veroorloofd het proefschrift van den heer Unger met groot genoegen aan te kondigen. Dat dit proefschrift juist in Januari 1923

verscheen, moge als goed omen gelden, waar het als eerste van een reeks Hippocratische geschriften verscheen, waar van het einde misschien nog niet te zien is. In Maart van dat jaar verscheen van Duitsche zijde een vertaling van Boek I en III der Volkskrankheiten van Hippocrates; in April werd een vertaling van een onderdeel der werken van Hippocrates van Fransche zijde aangekondigd, welk is mij ontgaan, terwijl men in Amerika terzelfder tijd aan een bio-bibliografie van hem werkzaam schijnt te zijn. Als persklaar althans werd dit aangekondigd.

In dit verband moge er misschien op gewezen worden, dat in Dec. 1822 te Leiden tot med. doctor bevorderd werd de later beroemde prof. Ermerins over een Hippocratisch onderwerp, bijna op den dag af honderd jaar, voordat Dr. Unger den doktershoed verwierf over denzelfden schrijver. In de 17e eeuw trouwens is het schering en inslag over een of meerdere aphorismen van Hippocrates te promoveeren. Moge thans een korte bespreking volgen van het proefschrift zelf. Het eerste hoofdstuk is gewijd aan „de codicibus manuscriptis" waarin achtereenvolgens besproken worden: de codices graeci Vaticanus 276 (V), Palatino—Vaticanus 192 (P.), Parisinus 2146 (C. Littraei), Monacensis 71 (U. Littraei), Parisinus 2255 (E. Littraei), Holkhamensis 282. Dit laatste manuscript, dat zich in particulier bezit van den graaf van Leicester bevindt, was ter beschikking van den schrijver gesteld. Het volgende hoofdstuk geeft in een 30-tal bladzijden „de textus editionibus". Hoofdstuk III geeft ons in een 5-tal pagina's „de versionibus" en „de commentariis". Hierop volgen naast elkaar de textus van den codex Vaticanus en die door Unger opgesteld, gevolgd door de latijnsche vertaling. De daarop volgende commentaar van de hand van den schrijver en ruim 40 bladzijden beslaande, vormt de hoofdschotel.

Een classicus zal zeer zeker tegen sommige emendaties als anderszins bezwaar hebben; ik zelf zou als leek op dat gebied niet gaarne mijn vingers branden, en dus een enkele die ik zou durven opwerpen, liever achterwege laten. Mijns inziens gaat het daar in hoofdzaak niet om, wel over de belangrijkheid van het werk in zijn geheel, en daarmede heeft Dr. Unger in eerste instantie de medici historici ten zeerste aan zich verplicht, en naar ik hoop ook een deel der classici.

Leiden. J. E. Kroon.

A. Geerebaert, S. J., De Oorlog tegen Hannibal. Livius XXIIe Boek. II. Van de Po-vlakte tot Cannae. (Standaard Bibliotheek). Brussel, Drukkerij N.V. De Standaard. (Pr. fr. 4).

Wie Livius kent als Dr. Geerebaert en meester is over de Nederlandsche Taal als hij, kan het wagen een vertaling als deze te publiceeren.

Het is een genoegen de lotgevallen van de Romeinse veldheren te lezen, vooral de redevoeringen. En met het volste recht zou men kunnen eisen, dat de heren, die bloemlezingen samen stellen voor onze H.B.S. stukken als Hoofdstuk 39 opnamen of karakterschetsen als die van den gewezen slagerszoon C. Terentius Varro, cap. 25 einde, 26.

Wie het Latijn niet bereiken kan, wordt zoo in staat gesteld ten minste de geest der Latijnen te genieten. Zulke staaltjes van Livius' talent zijn van het beste, dat ooit geschreven is. Het doet er weinig toe, dat Fabius Maximus de rede wel niet gehouden zal hebben; het gaat om den inhoud; die is bewonderenswaardig.

Utrecht. E. Slijper.

Le livre des splendeurs. La grande grammaire de **Grégoire Barhebraeus.** Texte syriaque édité d'après les manuscrits avec une introduction et des notes per **Axel Moberg.** (Skrifter utgivna av kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. IV.) Lund, C. W. K. Gleerup. 1922.

Het lag oorspronkelijk niet in Moberg's bedoeling den reeds door l'abbé Martin uitgegeven text van Bar Hebraeus' groote grammatica opnieuw te publiceeren. Hij had terecht gezien, dat ter kenschetsing van de inheemsche syrische spraakkunst ten dienste van niet-orientalisten, maar niet minder ten gerieve van orientalisten, in de eerste plaats een vertaling noodig was. Het eerste deel daarvan verscheen in 1907, het tweede in 1913. De toewijding waarmede Moberg zijn taak opvatte wekte niet alleen bewondering, maar ook het verlangen naar den text door zijn hand bewerkt, te meer daar Martin's editie, door hemzelven trouwens als een voorloopige gequalificeerd, wel een revisie noodig had.

Het hier aangekondigde werk is de vervulling van dien wensch; het boek geeft bovendien een index van grammatische termen, van de behandelde syrische woorden, een critisch apparaat en een beschrijving van de gevolgde methode en de handschriften, zoodat ieder belangstellende zich nu op de hoogte kan stellen van de wijze waarop de Syriërs de grieksche en de arabische methode en technische termen der spraakkunst voor en in hunne taal hebben pasklaar gemaakt. Den auteur onze gelukwenschen met de voltooiing van een arbeid, die hem geen gering aantal jaren heeft bezig gehouden.

Ik wil aan deze korte aankondiging de bespreking van een vraag vastknoopen, die door Moberg zelf reeds opgeworpen en waarvan de beantwoording niet geheel zonder belang is, niet voor het verstaan van Bar Hebraeus' spraakkunst, maar voor de kennis van zijn persoonlijkheid: Wanneer zijn deze grammatische werken geschreven?

Zooals Moberg (*Buch der Strahlen*, Vorrede, p. XI) opmerkt is aangaande den tijd van het ontstaan der groote grammatica niets bekend, en hebben wij voor de kleine de keuze tusschen 1265 en 1277. Nu heeft Bar Hebraeus zelf in den text aangegeven aan welke schrijvers hij zijn voorbeelden ontleend heeft. Dat zijn, afgezien van den Bijbel en Jakob van Edessa (die zelf een syrische grammatica geschreven heeft) de volgende: Gregorius Theologus die 78 maal geciteerd wordt; Ephraim Syrus, 36 maal; Basilius, 15 maal; Narsai, 4 maal; Antonius, 3 maal; Dionysius (Areopagita), 3 maal; voorts Dioscorides, Proclus, Paradisus (patrum), Euagrius (Ponticus), Isaac (v. Nineve), Theodorus' commentaar, Jakob de Umra ieder éénmaal.

Uit deze lijst blijkt dat Bar Hebraeus zijn groote spraakkunst geschreven heeft in een tijd, toen de lectuur der mystieken zijn dagelijksch brood was, een lectuur, die resulteerde in zijn bekeering en de compositie van eigen mystieke geschriften. In het Boek van de Duif, dat hoogstwaarschijnlijk na het Ethikon, dus na 1278, geschreven is, vertelt hij dat hij gedurende 7 jaar de mystieke geschriften bestudeerd had, d. w. z. op zijn vroegst van 1272 af. Men mag dus als waarschijnlijk

aannemen, dat de groote grammatica tusschen 1272 en 1278 geschreven is, juist in den tijd der crisis. Er is geen reden om aan te nemen, dat deze van vrij oppervlakkigen aard geweest is, al was zij niet zoo diep ingrijpend als bij Ghazali. Maar het is wel teekenend, dat zij samen kon gaan met een zuiver intellectueele belangstelling, waarvan het zichtbare resultaat twee schoolboeken zijn geweest.

Leiden. A. J. Wensinck.

S. Birnbaum, Das Hebräische und Aramäische Element in der Jiddischen Sprache. Leipzig, Gustav Engel. 1922.

Beginnen wij met er op te wijzen, dat het Arameesch slechts een minimum levert van met Hebreeuwsche gelijk gestelde, algemeen gebruikte woorden. Het dient, zooals bekend, vooral bij Talmudische aanhalingen, waarvan in het werkje geen sprake is.

Het Jiddisch is niet, zooals het Joodsch in Nederland, een min of meer afgedwaald Duitsch of een Duitsch getinte landstaal, of een mengsel van beide, met hier en daar Hebreeuwsche en traditioneel geworden Duitsche termen; het is in hoofdzaak het origineele Midden-Hoogduitsch, nauwkeuriger gezegd, het oudere Nieuw-Hoogduitsch, dat een zeker contingent Hebreeuwsche woorden en vormen in zich opgenomen heeft, en dat in de 14e eeuw en later door ballingen naar Oost-Europa is overgebracht. Door vasthoudendheid der lieden die het spraken en door de steeds levende Hebreeuwsche gedachte had dit Duitsch zijn vroeger karakter behouden. In de nieuwe omgeving heeft het zich zoo goed als niet gewijzigd, wel met een aantal Slavische termen verrijkt.

Nu is sedert een vijftigtal jaren deze taal het voertuig geworden van een literatuur, die niet meer uitsluitend zooals vroeger, het bereiken van religieuse doeleinden en het transcribeeren van ridderromans nastreeft, maar van zulk eene die over Joodsche toestanden, nooden en weeën het oog doet gaan. Dr. Jacob Gerzon heeft, in 1902, in „Die jüdisch-deutsche Sprache" de wetenswaardigheden over de Lautlehre, Formenlehre, Syntax en Wortschatz dier taal neergelegd. Daarmede is een goed en noodig werk verricht. Er bleef echter nog wat te doen over, namelijk het lot van de Hebreeuwsche woorden en samenstellingen na te gaan. Hiervoor was te meer aanleiding, daar — wie zou dat bij het lezen van Gerzons werk vermoeden — het Jiddisch bijna niet anders dan met Hebreeuwsche letters geschreven en gedrukt wordt. Dit is een bijzonderheid die aandacht verdient. Immers de werken van Abramowitch, Rabinowitch, Pérets, Frug, Dienesohn, Reisen, Hirschbein, Rappoport en zooveel anderen, alsmede de tijdschriften, die zoowel in Slavisch-Europa als in de Vereenigde Saten van Noord-Amerika in het Jiddisch verschijnen, zijn alle met de kleine Hebreeuwsche kwadraat-letter gedrukt. Hoogstens voor interpretatieve aanteekeningen dient eene nog kleinere, daarvan afgeleide, eenigszins afgeronde lettertype, die overigens algemeen bij het transcribeeren van Hoogduitsch gebezigd wordt. De Heer Hillesum, conservator der Rosenthal-Bibliotheek te Amsterdam, nog al dikwijls in de gelegenheid aan Oost-Europeesche Israëlieten boeken ter lezing te verstrekken, verzekert dat deze lieden de grootste moeite zouden hebben, een met b.v. Latijnsche letter gedrukten tekst te ontcijferen. Hun, die dus met het Hebreeuwsche letterschrift vertrouwd zijn — en dit vereischt geen al te lange voorbereiding —, biedt Birnbaum in zijn werkje de meest nuttige gegevens. En hij maakt hun het lezen gemakkelijk, door meestal bij de Hebreeuwsche aanhalingen Duitsche transcriptie en vertaling te voegen.

Wat de indeeling van het werkje betreft: zij komt vrijwel met die van Gerzons verhandeling overeen. Het is natuurlijk dat zij elkander wel eens ontmoeten, b.v.: Hebreeuwsche zinsvorming op Duitsche overgebracht en Duitsche samenstellingen op Hebreeuwsche vormen; Duitsche voor- en achtervoegsels aan Hebreeuwsche stammen gehecht, enz. De twee verhandelingen, in 't Duitsch geredigeerd met Latijnsche letter, vullen elkander dus gelukkig aan, en vormen te zamen met het „Jüdisches Wörterbuch von Dr. Hermann L. Strack", (Leipzig, Hinrich, 1916, XV+204 pp.; Hebr. en Duitsche woordenlijst met Hebr., de Duitsche vertaling met Lat. letter), een volledig stel handboeken, die bij de studie van het Jiddisch onontbeerlijk, maar dan ook voldoende zijn. Waarbij in 't oog moet worden gehouden dat Gerzon een stadium behandelt van een steeds zich ontwikkelende taal, terwijl Birnbaum de eigenaardigheden in uitspraak, flexie en zinsverband opsomt, tevens over den invloed oordeelt, die een andere, aan vaste vormen gebondene, als het ware universeele taal, in haar aanraking met de eerste verkregen heeft.

Het scherpe waarnemingsvermogen van den schrijver, kennelijk door gezette studie gekweekt, openbaart zich wel het meest in het phonetische gedeelte. De terminologie acht hij bij den lezer bekend, Uit de benaming der letters blijkt reeds dadelijk dat hij het Hebreeuwsch tot toetssteen heeft genomen, te oordeelen naar een zijner gezegden, zóó als hij onderstelt dat de oudste of althans de oudst bekende uitspraak geweest moet zijn; naar wij oordeelen, zóó als het behoudens wisseling van stemlooze en stemhebbende medeklinkers, en enkele verschillen van ondergeschikten aard, overal elders bij de Israëlieten, in 't bijzonder van hen die den Duitschen ritus volgen, gelezen en onderwezen wordt.

De phonetische waarde van elken der medeklinkers wordt in een tabel nauwkeurig aangegeven, en is dezelfde in de verschillende Oost-Europeesche dialecten. Wijzigingen hierin door accentverplaatsing, assimilatie, botsing van eind- en beginklank, invloed van voorafgaanden of volgenden klank, enz. teweeggebracht, worden uitvoerig nagegaan. Voor zoover daartoe aanleiding bestaat, biedt het Joodsch in Nederland nagenoeg dezelfde verschijnselen.

Anders is het gesteld met de klinkers. Immers, het Hebreeuwsch kent geen klinkletters. De rustende letters (quiescentes), die in het klassiek Hebreeuwsch dikwijls de klankstippen aanvullen of er achter gedacht kunnen worden, treden bij het Jiddisch er voor in de plaats. Zelden worden de stipjes of streepteekentjes te hulp geroepen. In een eerste tabel benadert de schrijver de klinkers groepsgewijze naar orgaan van uiting, stand der tong, kwantiteit en vernauwing, zooals die zich in de hoofd-dialecten vertoonen. In een tweede tabel geeft hij zijn gemeenschappelijke notatie voor overeenkomstige waarden in verschillende dialecten; in een derde, resumeert hij de phonetische waarden volgens de Hebreeuwsche typenklanken.

Een eigenaardig verschijnsel is, dat een oorspronkelijk Hebreeuwsch woord door het veelvuldig gebruik als

een Jiddisch-Duitsch woord aangemerkt, opnieuw in 't Hebreeuwsch, maar nu anders, wordt getranscribeerd.

Enkele grepen:

De oorspronkelijke Hebreeuwsche *a* handhaaft zich vrij wel. De *ê* zweeft naar *é* en wordt soms gediphtongeerd. Dit laatste is in sterkere mate het geval met *ei* of *ee*. Het sterkst met open *au* of *oo*. De korte toonlooze *i* handhaaft zich naast de toonlooze *e*. Behoudens gevallen van wisseling met lange of korte *a*, heeft de *o* overgangen van korte, toonlooze *i* tot bijna de Nederlandsche heldere *u*. De *u* (Nederl. *oe*) wordt tot heldere *i* gereduceerd.

Het Hebreeuwsch kent geen neutrum. In een der dialecten neemt het echter dit genus op, o.a. bij abstracta. Verandering van genus heeft o.a. plaats door analogie van uitgang onderling of analogie van beteekenis met Duitsche woorden.

De vorming van het meervoud der zelfstandige naamwoorden gaat dikwijls met wijziging van klank van eindlettergreep gepaard. Ook onregelmatigheden komen dan voor. Ook in Nederland kennen wij de vormen *shekurim*, dronkaards, *gazeirim*, varkens, ofschoon de vormen des enkelvouds *shikaur* en *gazir* hiertoe geen gereede aanleiding geven. Maar men kan fictieve tusschenvormen aanvoeren. Duitsche woorden hebben dikwijls Hebreeuwsche uitgangen des meervouds, en omgekeerd nemen Hebreeuwsche woorden Duitsche meervouds- en buigingsvormen aan. Merkwaardig is het meervoud op *s*.

Hebreeuwsche participia activa en participia passiva worden respectievelijk met *sein* en *werren* (worden) vervoegd, om de verschillende richtingen van wijs, tijd en persoon te kennen te geven. Van deze bevoegdheid wordt merkwaardig veel gebruik gemaakt.

Als samenstellingen, die in Nederland geen gangbare munt zijn, verdienen o.a. vermelding *bitul hajeish* (vernietiging van hetgeen is), scepticisme; *lau juçlog*, (zal niet slagen), ongeluksvogel.

Dat Hebreeuwsche zinbouw overheerschend is, bewijzen b.v. *s kìm*^{i}*n arân di gest*, die Gäste kommen herein; *di miȿpůh*^{i}, *wůs er iz g*^{i}*wên i:*^{r} *ȿœindl̥* . . ., die Familie, deren Stolz er war . . .; *di bœim*^{er}, *wůs in zân gů:*^{r}*tn̥*, *zen*^{i}*n zœi*^{er} *alt*^{i}, die Bäume, die in seinem Garten stehen, sind sehr alt.

Hoogst interessant, zeker niet nieuw, maar waarschijnlijk voor het eerst onder rubrieken gebracht, zijn de opmerkingen ten opzichte van den Wortschatz, b.v. wat medegedeeld wordt over neue Bildungen met hebr.-aram. Stoff en germ-slav. Bildung am hebr.-aram. Material, alsmede over Semasiologie. Hier liggen bewijzen te over dat het Jiddisch een levende taal is, die, naar men zegt, door twaalf millioen menschen gesproken wordt. Vele van de ter staving der regels aangehaalde termen zijn in Nederland nog gebruikelijk, maar minstens even vele zijn hier buiten gebruik geraakt, of hebben hier zelfs nooit toepassing gevonden.

Amsterdam. J. E. Polak Jz.

H. Gering, Glossar zu den Liedern der Edda (Sæmundar Edda). Fünfte Auflage. (Bibliothek der ältesten deutschen Literatur. Denkmäler. VIII Band). Paderborn, Ferdinand Schöningh. 1923.

Gerings kleine woordenboek op de Edda, waarvan nu een 5e druk verschenen is, sluit volkomen aan bij de 4e druk van de Edda-uitgave, door dezelfde schrijver bezorgd. Vooral voor hen, die pas met de Eddastudie beginnen, lijkt dit boekje een goede gids; ze worden hier gemakkeliker wegwijs dan in Gerings groote woordenboek of in Finnur Jónssons Lexicon Poeticum, waar de gehele skaldenliteratuur in opgenomen is, mits — ze tevens Gerings Edda-uitgave gebruiken. En deze uitgave is zo subjectief, aan het toch al niet geringe aantal conjecturen zijn in de woordenlijst weer enige, m. i. overbodige toegevoegd, dat men Gs woordenboek moeilik gebruiken kan naast een andere tekstuitgave. Niet alleen geeft de schrijver talrijke woorden als samenstelling op (eitr-blandinn, gunnargjarn) soms nog wel als ἅπαξ λεγόμενα. die men in andere uitgaven vergeefs zoekt, maar ook vele lezingen, waarnaar hij verwijst komen alleen in zijn eigen uitgave voor. — Bij de 4e druk is deze 5e toch weer een verbetering, er wordt naar nieuwere literatuur verwezen, en G. heeft een dankbaar gebruik gemaakt van de nieuwe tekstuitleggingen der laatste jaren. Jammer is het, dat hij Bj. O'lsens verklaring van Háv. 155 niet aanneemt, waardoor alweer een tekstverandering overbodig blijkt en men geen ἅπαξ λεγόμενον behoeft te vormen.

Amsterdam. S. A. Krijn.

A. Schreiber, Neue Bausteine zu einer Lebensgeschichte Wolframs von Eschenbach. (Deutsche Forschungen hrsg. von Friedrieh Panzer and Julius Petersen, Heft 7). Frankfurt am Main, Moritz Diesterweg. 1922.

Deze 'Bouwsteenen' brengen op 224 bldz. een reeks van nieuwe opvattingen omtrent Wolframs leven, zijne ontwikkeling als dichter, het worden van zijn werken, ten deele ook over de oudste handschriften van den Parzival. S. — dr. Albert Schreiber, fürstlich leiningischer Kammerdirektor te Amorbach in Unterfranken (Beieren) — verwerkt zoowel oud materiaal, dat aan alle Wolframonderzoekers bekend was, als nieuw, dat niet altijd zoo gemakkelijk te vinden is. Maar het oudbekende materiaal treedt bij hem in een ander licht dan tot dusverre, niet alleen door verbinding met het nieuwe, in hoofdzaak genealogische en historische materiaal, maar vooral door de zelfstandige wijze, waarop hij in Wo.'s werken zelf gegevens weet te ontdekken, die hem in staat stellen telkens in zijne conclusies verder te dringen dan een van zijn voorgangers, wier zienswijze hij overigens herhaaldelijk moet rectificeeren. Het geheel is zorgvuldig gedocumenteerd, leest niettemin gemakkelijk door de helderheid, waarmee de auteur zijn gedachten uiteenzet en de verschillende vraagstukken groepeert en ontleedt.

Ik veroorloof mij op enkele der behandelde punten te wijzen, moet echter van de volgorde bij S. afwijken, daar ik hier en daar samenvat, wat S. terecht op verschillende plaatsen behandelt.

Uit welke adellijke geslachten bestond de kring der lezers en toehoorders van Wo.? Vooral in het noordelijke Beieren en Zwaben, in Franken en Thuringen zijn de geslachten te zoeken, naar wier bijval Wo. in de eerste plaats streefde. S. bespreekt de verschillende geslachten en wijst vooral op die persoonlijkheden, die voor Wo. van beteekenis zijn geweest. — Wildenberg, waarvan Wo. Parz. V 230, 13 de vuren vergelijkt met die op den

Graalburcht, is niet, zooals vele geleerden aannemen, Wo.'s arme woning. De uiteenzetting van S. laat voortaan geen twijfel meer, dat het het grootsch aangelegde, nog thans in zijne ruïnen van hooge architectonische opvatting getuigende kasteel Wildenburg was, 1½ uur z. v. Amorbach in het Beiersche Odenwald. — Op dit Wildenberg vond Wo. een bijzonderen beschermer in Rupert van Durne, die hem eerst Chrétien's Conte del Graal ter bewerking gaf, dan door zijne verbindingen met Zuid-Frankrijk vermoedelijk ook Kyot's gedicht verschafte, en Wo. in de gelegenheid stelde zijn Ur-Parzival (ongeveer bk III 129, 5—XVI) tot stand te brengen in de jaren ca 1195 tot 1210/11, waarbij de eerste jaren als voorbereiding moeten hebben gediend. — Wo. was evenals zijne heeren Boppo I (1165—1212) en Boppo II (1212—1238), graven van Wertheim, en Rupert van Durne en diens zoon Ulrich zijn leven lang goed Staufisch gezind; in den zomer van 1203 is hij in het leger van Philips van Zwaben meegetrokken naar Thuringen tegen landgraaf Herman, is vermoedelijk ook in het Oudmainzsche Erfurt ingesloten geweest, toen Herman van Thuringen hulp ontving van Ottokar van Bohemen en anderen. Sporen vinden zich daarvan o. a. in Parz. VII in Lyppaut van Bêârosche, in wien Wo. Liupold v. Schönfeld teekende, den bisschop van Worms en verdediger van Erfurt tegen de vijanden van Philips van Zwaben. — Wo. is geen veeljarige gast van Herman van Thuringen geweest; zijn verblijf bij Herman was maar kort, najaar 1204 tot in het voorjaar 1205. Bij die gelegenheid moet Herman hem reeds de Chanson d'Aleschans ter bewerking hebben gegeven. — Tusschen Wo. en Walther v. d. Vogelweide bestond geen vriendschap; het ridderlijk karakter van Wo. voelde zich weinig aangetrokken tot de weifelende natuur van Walther; waarbij misschien nog een persoonlijk feit kwam: het is niet onmogelijk, dat Walther de plaats van Wo. heeft ingenomen bij de dame, wier gunst Wo. verloren had. — Deze dame, wier haat hij zich volgens Parz. 114, 5 vlgg. op den hals haalde en wier partij ook de andere aanzienlijke vrouwenwereld koos, was de 'markgravin van Heitstein', was Elizabeth, markgravin van Vohburg, eene geborene prinses van Beieren, sedert Mei 1204 weduwe van Berthold van Vohburg; Wo. verloor haar gunst niet door een of ander schimpgedicht, maar door de weinig kiesche wijze, waarop hij haar Parz. VIII 403, 23 vlgg. met Antikonîe had vergeleken. — Vermoedelijk is Wo. in een erfeniskwestie der Vohburgers met anderen naar Stiermarken geweest, van daar de opvallend juiste geographische opmerkingen in den mond van Trevrizent. — Toen Wo. in zijn Ur-Parzival gekomen was tot ongeveer het tegenwoordige bk VIII en zich tot zoover had laten leiden door Chrétien, kreeg hij Kyot's werk in handen, dat in menig opzicht afweek van Chrétien, o. a. ook daardoor, dat het geen torso was en buitendien nog een voorgeschiedenis met den vader van Parzival als hoofdpersoon bracht. Toch bleef Chrétien tot in bk XIII zijn voornaamste bron, maar bk IX draagt duidelijk het bewijs, hoe Wo. uit Kyot gedeelten opnam, toen of later. Van bk XIII—XVI gebruikte hij Kyot. — Na voltooiing van den Ur-Parzival 1210/11 ging Wo. aan de uitwerking van den Willehalm. Bk III is waarschijnlijk niet lang na den zomer van 1212 gedicht, zooals blijkt uit het gebruik van een in dien tijd in Duitschland pas opgekomen werpmachine, den 'drîbock'. — Toen Herman van Thuringen 26 April 1217 stierf, staakte Wo. aan het eind van bk VIII de verdere bewerking. Dan richtte hij het oog op een nieuwen beschermer, Willem van Baux, vorst van Orange (1181—1218). Heraldieke eigenaardigheden o. a., die in geen enkele der Fransche bewerkingen voorkomen, wijzen er op. Na de vermoording van Willem van Baux te Avignon in Juni 1218 bij gelegenheid van de Albigenser troebelen wendde Wo. zich voor goed van de stof af en liet den Wh. onvoltooid. — Thans eerst dichtte hij bk I en II van den Parz., het epos van Gahmuret, van Belakane en Herzeloyde. Het voortdurend gebruik van helmteekens, de verhouding van Christendom en heidendom, een heele reeks van woorden en zinswendingen, die hunne overeenstemming vinden in de laatste boeken van den Wh., en andere eigenaardigheden, toonen, dat bk I en II van den Parz. niet zoo heel ver van Wh. IX af liggen ten opzichte van den tijd van hun ontstaan. De verbindende schakel tusschen het Gahmuret-epos en den Ur-Parzival vormt de eerste jeugd van Parzival. (Dit kapittel is bijzonder goed geslaagd.)—Daarop volgen, waarschijnlijk niet vóor 1221, de beide Titurel-fragmenten, waarvoor Wo. de stof aan Kyot's gedicht ontleende. Bij de uitwerking er van mag hij tot het inzicht gekomen zijn, dat die stof toch beter in den Parz. kon worden ingevoegd. Zoo ontstonden o. a. nu eerst de gedeelten, waarin Sigune voor de 3de en 4de maal voorkomt. — Ten gevolge van de invoeging van voortdurend nieuwe bestanddeelen in den Parz. in den loop der jaren zag Wo. zich genoodzaakt het gedicht nog een laatste bewerking te doen ondergaan, zoodat de verschillende grootere en kleinere gedeelten beter aan elkaar sloten; hij deed dit met zulk een zorg, dat de gewone lezer de voegen niet of nauwelijks bemerkt. Dat niettemin kleinere herhalingen en tegenstrijdigheden voorkomen, mag bij een werk van 24810 versregels, dat niet achter elkaar tot stand kwam, niet verwonderen. — De Parzivalhss. D (St. Gallen), G (Munchen, Cod. germ. 19 der Hof- en Staatsbibl.), G* (S. schrijft voortdurend abusievelijk G^K), *n (naar de siglen van Martin voor de hss. Pal. germ. 364 en 339 der Heidelberger Universiteitsbibl.) en Gd (Martin, voor de fragmenten in de Erfurter Dombibl.) bevestigen door hunne deels vrij wel overeenstemmende indeelingen, deels door hunne uitlatingen of afwijkingen herhaaldelijk, dat de Parz. niet in één stuk door gedicht werd, dat er inlasschingen en veranderingen plaats hadden, die men niet zonder meer aan de willekeur der schrijvers der hss. kan ten laste leggen. Vooral het werk van de 2de hand in G schijnt hier zeer leerrijk. — Een paar kleinere bijzonderheden: in den Parz. en ook in den Wh. volgen hier en daar plaatsen, die over intiemeren omgang tusschen man en vrouw berichten en beide hetzelfde feit aangeven, onmiddellijk op elkaar, de eene kiescher gehouden, de andere pikanter; men mag aannemen, dat Wo. bij de voordracht van zulke passages twee lezingen ter beschikking had, zich richtende naar den aard van zijn publiek. — Door het gebruik der helmteekens in Wigalois als een algemeen ridderlijke gewoonte, door den lof, dien de dichter er van den rijpen Wo. toezwaait, en ook om andere redenen kan dit werk op zijn vroegst in het 3de decennium der 13de eeuw zijn ontstaan. — Enz.

Een werk, dat zoo rijk is aan nieuwe gezichtspunten en aan scherpzinnige gevolgtrekkingen, biedt stof te over

voor twijfel en tegenspraak, te meer daar meestal niet het nieuwe materiaal tot de nieuwe resultaten leidt, maar de nieuwe kijk, dien S. op het oude materiaal heeft, met de daarbij aansluitende combinaties. Ik mag mij beperken tot een paar opmerkingen.

Wildenberg wordt slechts éen enkele keer bij Wo. genoemd, en heeren van Durne vermeldt Wo. in het geheel niet. S. brengt een aantal feiten uit oorkonden en kronieken over de familie Durne, waaruit we zien, welk een gewichtige politieke persoonlijkheid Rupert van Durne geweest is; wijst op enkele locale eigenaardigheden in den omtrek van Wildenberg, die zich afspiegelen in den Parz., herinnert ook aan Wo.'s armoede, die hem van rijke beschermers afhankelijk maakte, en ontwikkelt in aansluiting aan Parz. en aan deze gegevens conclusies van vèrstrekkende beteekenis voor Wo. en zijn Parz., conclusies, die op zichzelf een schoon geheel vormen, maar waaraan twee onmisbare factoren ontbreken: Wo. zwijgt van de beteekenis van den heer of de heeren van Durne, en het historisch materiaal zwijgt van Wo. Nu vergelijke men daarmee allereerst, hoe Wo. van landgraaf Herman van Thuringen spreekt. In zijn Willehalm geeft Wo. aan, dat Herman hem met het Fransche verhaal bekend maakte (Wh. I 3, 8 vlg.), Wh. IX 417, 22 maakt hij een toespeling op H.'s vrijgevigheid, in Titurel (str. 61 na 82) wordt de gestorven Herman als een toonbeeld der eere geprezen, ook in Parz. komt onverwachts een opmerking over de te verschillende gasten aan Hermans hof (VI 297, 16 vlgg.). Maar volgens S. heeft Wo. aan Rupert van Durne vrij wat meer te danken gehad dan aan Herman: door Rupert kreeg hij Chrétien's werk in handen, daarop dat van Kyot, Rupert heeft hem jaren lang, van omstreeks 1195 tot 1210/11 — met onderbrekingen natuurlijk — op zijn burcht gehad en hem gelegenheid gegeven zijn Parz. te bewerken, moet voor Wo. een tolk, die de Fransche werken voor hem vertaalde, en een schrijver hebben gehouden, wien Wo. zijne versregels dicteerde; van Rupert heeft hij voor zijn Willehalm allerlei bijzonderheden gehoord, zooals bijv. over het grafveld met de steenen sarcophagen bij Arles, over de familiewapens van Zuidfransche geslachten enz. Niettegenstaande dat alles wordt er geen aanduiding in den Parz. of in een ander werk van Wo. over dien maecenas in grooten stijl gevonden. Reeds dit frappeert in vergelijking met Herman. S. brengt het opvallend feit niet ter sprake. En verder: Rupert van Durne, die van 1171—1196 in een heele reeks van de verschillendste oorkonden voorkomt, is na dien tijd, dus juist toen Wo. zich met zijn Parz. bezig hield, in geen enkele oorkonde van welken aard ook te vinden. S. neemt aan, dat hij na jaren van voortdurenden arbeid en rusteloos rondtrekken, eerst met Frederik Barbarossa, dan met Hendrik VI, na den dood van den laatsten een rustigen levensavond op zijn nieuw of verbouwd kasteel heeft willen genieten, dat hij het overige aan zijn zoon — van wien eigenlijk niet veel valt te zeggen — heeft overgedragen, maar in die jaren van rust uit den rijken schat van zijn ervaring Wo. ter zijde heeft gestaan. Nu is het toch wel opvallend, dat die ervaring zich voor ons alleen in den Wh. manifesteert in de boven genoemde uiterlijke dingen — vergis ik mij niet, eerst in de 2de helft van Wh., V 259, 6 vlgg., d. w. z. eerst na 1212 —, in dingen, die Wo. toch ook van anderen had kunnen vernemen. Maar in den Parz., die toch onder de oogen van Rupert tot stand gekómen zou zijn, is het moeilijk, iets van dien invloed aan te toonen. En eindelijk: een man van die veelzijdige ervaring als Rupert van Durne, die door zijn hooge positie als vertrouweling van twee keizers in een veel bewogen tijd ook met Fransche grooten in veelvuldige aanraking kwam, o. a. in den zomer van 1190 in het gevolg van den keizer van Wimpfen a. d. Neckar naar Lombardije reisde met Philips van Elzas, den graaf van Vlaanderen, den bekenden beschermer van Chrétien van Troyes en in de jaren 1180—1182 rijksregent te Parijs, — had Wo., zoo zou men zeggen, beter kunnen inlichten omtrent Anjou, waarvan in den Parz. niets in overeenstemming is met het werkelijke Anjou. Het zijn bedenkingen, die de hypothese van S. wel niet voor onmogelijk verklaren, maar er op wijzen, dat de werkelijkheid toch geheel anders kan zijn geweest. Het éenmaal in bk V (in den Ur-Parz. nog bk III), dus vrij wel in het begin van den Parz. vermelde Wildenberg met zijn groote vuren is een te zwak steunpunt voor de 15 jaren van ideale verhouding tusschen Wo. en de heeren van Durne. —

Of we door S. een juisten kijk hebben op de verhouding tusschen Wo. en Herman van Thuringen? Hadden we niet in Wh. de uitdrukkelijke verklaring van Wo., dat hij de stof van zijn werk aan Herman te danken had en in H. een beschermer genoot, dan zou men uit het door S. geconstrueerde materiaal tot geen andere gevolgtrekking kunnen komen, dan dat Wo. wel nauwelijks door H. tot zijn Wh. werd geïnspireerd, ja, dat waarschijnlijk ook hier weer Rupert van Durne de bemiddelende man was. Volgens S. is Wo. aan H.'s hof slechts geweest in de laatste maanden van 1204 en de eerste van 1205. Scherp veroordeelde hij daarop in zijn Parz. (VI 297, 16 vlgg.) de heerschende slechte regeling bij het opnemen van goede en slechte gasten door H.'s opperceremoniemeester, die aan Kei of aan Heinrich von Rîspach (S. vermoedt p. 86, dat Grîspach te lezen is) een voorbeeld moest nemen. Daardoor had Wo. zich, zegt S., aan H.'s hof onmogelijk gemaakt. Van Walther, een gaarne gezienen gast bij H., moet hij zich vervreemd hebben. De zuster van H.'s vrouw, Elizabeth van Vohburg, die na den dood van haar man (1204) en na het verlies van hare bezittingen in Franken en Beieren vermoedelijk langen tijd bij H. vertoefde, voelde zich diep gekrenkt door de taktlooze wijze, waarop Wo. haar met een vrouwenfiguur in zijn Parz. had vergeleken. Hoe had H. voor zulk een man sympathie kunnen hebben, die nog buitendien deelgenomen had aan de Staufische veldtochten tegen hem! Soortgelijke overwegingen moeten tot de conclusie leiden, dat Wo. op zijn hoogst éenmaal zeer kort aan H.'s hof geweest is en het daarop gemeden heeft. Maar Wh. en Titurel doen ons toch iets anders vermoeden. S. houdt hier evenals bij Durne geen rekening met andere mogelijkheden. Wat kon er niet alles gebeuren in de 12 jaren tusschen 1205, waarin Wo. zijn scherpe woorden over de al te gulle ontvangst van gasten bij H. dicteerde, en 26 April 1217, waarin H. de oogen sloot! En of H. en zijn hofstaat werkelijk die woorden zoo bedenkelijk hebben opgevat, als S. doet? Een feit is, dat Wo. Herman als zijn beschermer beschouwde en hoog vereerde. Wij mogen zeker zijn, dat hij meer dan eens de gast van H. zal zijn geweest, toen hij aan zijn Wh. werkte. —

Deze en andere bedenkingen verminderen de waarde van Schreiber's werk niet. Want S. brengt ons nader tot

den mensch Wolfram in zijn afhankelijkheid van zijn omgeving en leert ons vooral aan den Parzival, welke moeilijkheden van allerlei aard de dichter Wolfram te overwinnen had, voordat zijn gedicht den vorm aannam, waarin wij het kennen, maar ook, hoe zijn kunnen en zijne zelfstandigheid rijpten, naarmate hij zich meer als dichter voelde. Van de 'Nieuwe Bouwsteenen', die Schreiber ons aanbiedt, mogen enkele minder bruikbaar zijn — in zijn Voorwoord zegt hij het zelf —, er blijven nog genoeg voortreffelijke over, waarmee voortaan moet worden gerekend. En een woord van dank behoort aan de mannen, die door raad en daad in dezen voor Duitsche geleerden zorgwekkenden tijd den druk van dit in ieder opzicht degelijke werk hebben mogelijk gemaakt.

Tilburg. J. F. D. Blöte.

P. Meissner, Der Bauer in der Englischen Literatur. (Bonner Studien zur Englischen Philologie). Bonn, Peter Hanstein. 1922.

Dit boek behandelt wat men zou kunnen noemen: de Evolutie van den Boer in de Engelsche literatuur.

In de inleiding zegt de schrijver hoe, daar ook de geestesgeschiedenis van een volk zich niet schoksgewijze, doch geleidelijk ontwikkelt, het mogelijk is een enkele draad uit het weefsel af te zonderen en in zijn ontstaan en ontwikkeling te volgen. In de volgende hoofdstukken zal nu worden nagegaan hoe de boer in Engeland van een onder den druk levend en geminacht wezen een vrij mensch is geworden, en hoe verschillende phasen worden weerspiegeld in de letterkunde.

In de aristocratische middeleeuwsche literatuur beteekent het optreden van een *farmer* (of *labourer*, de stadsbewoner neemt het zoo nauw niet met dat volkje in den regel!) het invoeren van het komische element. Een groote uitzondering maakt Langland's Piers the Plowman, waar de landarbeider als het symbool van eerlijkheid, moreele diepte en onbedorvenheid wordt voorgesteld. In de Renaissance-literatuur is de landman de lomperd, die echter dikwijls in zijn naiveteit den stadsheer aardig op zijn plaats zet. Naast deze oppervlakkige karakterisatie, die getuigt van een totaal gebrek aan belangstelling in het leven van de boeren, staat de uitwas van beschavingsmoeheid: de pastorale literatuur, waar de buitenmensch idealistisch wordt voorgesteld. Deze richting is in zóóverre van beteekenis dat hij, door zijn onwaarheid, de kritische 18e eeuw er toe brengt naar de waarheid te zoeken: zooals de beschaafde wereld zich voorstelt is de boer niet; maar hoe is hij wel?

Een zeer interessante overpeinzing van Steele (Guardian, 6 April 1713) is al een vroege aankondiging van Rousseau's ideeën: .... „the tranquillity of rural life destroyed by turbulent and ambitious spirits, who having built cities and studied politics of state, made vassals of the defenceless shepherds, and rendered that which was before easy and unrestrained, a mean, laborious, miserable condition". De strijd tegen de eerst hoog geprezen beschaving is begonnen.

In het tweede hoofdstuk (Die Kulturelle Entdeckung des Bauern) gaat de schrijver de verschillende trappen na die voorafgegaan zijn aan een volle erkenning van den boer als individu. Eerst gaat de cultuurmensch *du haut de sa grandeur* zijn minzame aandacht aan den boer wijden. Thomson en Cowper aarzelen eigenlijk tusschen beschaving en beschavingloosheid. Cowper beklaagt den wilde Omai, die met de Engelsche beschaving heeft kennis gemaakt en dus niet meer gelukkig zal kunnen zijn in zijn eenvoudig geboorteeiland. Cowper vindt beschaving tegelijkertijd prachtig en verderfelijk. Maar dan komt uit Schotland de stem van den boer zelf, de man die voelt dat het schoonste werk dat de aarde biedt aan hem is opgedragen; de krachtmensch, schoon van lichaam, trotsch en zelfstandig; de natuurmensch die den tijd weet, niet door klok of kalender, maar door de kleur van het land, de belichting van het koren, en de houding van de dieren. Burns aarzelt niet of hij het boerenleven boven het stadsleven zou verkiezen (The Twa Dogs); de hut is verkieselijk boven het paleis. Met begrijpelijke partijdigheid worden als voordeelen van den hutbewoner zegeningen aangemerkt die ook door den rijke te krijgen zijn. Met de psychologie van den boer bemoeit Burns zich nauwelijks — dit was weggelegd voor George Eliot en Thomas Hardy)—maar hij bezingt de schoone gelegenheden die het landleven biedt. Burns was niet de eerste Schot die het boerenleven verheerlijkte; in een oud Schotsch gedicht, Rauf Coilyear, zegt de boer:

„Thocht that I simpill be
Do as I bid the;
The house is mine, pardie,
And all that is heir."

De boer voelt zich dus onafhankelijk, een koning op zijn erf. Ramsay en Fergusson bezongen vóór Burus de reine eenvoud van het boerenfamilieleven. In Schotland speelden de steden een kleinere rol dan in Engeland; bovendien waren de Schotsche boeren meer ontwikkeld daar reeds in de tweede helft van de 17e eeuw de leerplicht ingevoerd werd (in Engeland pas in 1876!). In Burns bereikt de verheerlijking van het boerenleven (en niet om uit de lucht gegrepen voordeelen zooals in de herderpoëzie) het hoogtepunt.

Het 3e hoofdstuk behandelt de „individueele ontdekking van den boer". Bij Wordsworth zien wij voor het eerst dat de boer naar voren komt als een scherp omlijnd individu. Het is niet meer het boerenleven om een mensch heen, maar een mensch gemaakt tot wat hij is, gekneed en gevormd door het boerenleven. Wordsworth leeft temidden van boeren; hij bestudeert hen en merkt op hun liefde voor het land (Michael); ook hun sterk gevoel voor familie-eer (verg. Meredith, Rhoda Fleming.) Men kan zonder overdrijving beweren, zegt schr., dat Wordsworth „der Entdecker der bäuerlichen Seele" is. Verder is het hoofdstuk gewijd aan boerentypen geschapen door Scott, bij wien de boer voor het eerst als actief medespeler in de roman optreedt.

De eerste die den boer ziet en beschrijft als slachtoffer van sociale misstanden is echter George Crabbe. Wordsworth werpt over de boeren een waas van dichterlijke verheerlijking; is niet de landman steeds omringd door de natuur, door al die tastbare levensuitingen, die een wisselwerking aangaan met het leven in den mensch? Crabbe — hij schreef vóór Wordsworth — wendt zich met bitterheid af van het verlokkend beeld dat den stedeling eeuwenlang is voorgehouden van den landman:

„Where are the swains, who, daily labour done,
With rural games played down the setting sun,
Who struck with matchless force the bounding ball,
Or made the pond'rous quoit obliquely fall?"
(The Village).

Crabbe is ook degene die de neiging tot bandeloozen hartstocht bejammert, die het onderwerp zou zijn van Emile Brontë's Wuthering Heights en vele van Hardy's romans.

De rest van het boek is gewijd aan Emily Brontë's werk en aan eenige romans van George Eliot en Thomas Hardy. — De ontleding van de boerenkarakters uit deze romans is fijn en getuigt van inzicht en menschenkennis. Ook de bladzijden over Burns en Wordsworth troffen mij als oorspronkelijk en suggestief, en het boekje als geheel schijnt mij toe een goede bijdrage te zijn tot de Engelsche literatuurkritiek. Het is mooi uiteengezet hoe de mensch, gedreven door het eeuwige „Wo ich nicht bin, da ist das Glück" heil ziet in een leven, dat niet het zijne is. Vaag en droomerig blijft hij dwepen met dat verafstaande leven totdat de drang naar waarheid hem eindelijk ook den waren boer doet zoeken. Deze nu blijkt weinig gemeen te hebben met het beeld, dat hij zich van hem gevormd had; maar de stedeling wendt zich daarom niet teleurgesteld van den landman af. Hij gaat hem zien en beschrijven als het interessante product van omstandigheden en een traditie anders dan de zijne; verschillende wetenschappen gaan zich met den boer bemoeien. En thans, nu de muren, die de wetenschappen en kunsten van elkaar scheidden, aan het afbrokkelen zijn, is den boer een plaats gegeven in de psychologisch-filosofische roman-letterkunde.

Den Haag. A. C. E. Vechtman-Veth.

H. Jensen, Neudänische Syntax. Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. ƒ 3.—).

Op de „Neudänische Laut- und Formenlehre" heeft de heer Jensen nu laten volgen een behandeling van de moderne Deensche syntaxis, die behalve een uitmuntend hulpmiddel voor den ernstigen beoefenaar der Deensche taal, ook een belangrijke bijdrage is voor het wetenschappelijke onderzoek der syntaktische verschijnselen. De nauwkeurige onderscheiding en omschrijving van de verschillende eigenaardigheden in het Deensche spraakgebruik geven een diep inzicht in den bouw van de Deensche taal; de wel gekozen en talrijke voorbeelden maken het boek ook bijzonder bruikbaar voor wie het met 't oog op de praktijk van het spreken bestudeert. In dit opzicht is het ook zeer toe te juichen, dat de schrijver de slordige omgangstaal even nauwgezet heeft behandeld als de taal der officieele grammatica.

Het boek is verdeeld in drie stukken, die onderscheidenlijk behandelen de woordsoorten, de zinsdeelen en de zinsoorten; deze indeeling heeft stellig groot praktisch nut; de herhaling van sommige punten, hoe storend ook bij een zuiver-wetenschappelijke behandeling van het onderwerp, is vaak wenschelijk voor hem, die de taal grondig wil leeren.

Het is te hopen, dat de uitgeversfirma, die met zoo grooten ijver de Germaansche taal- en literatuurwetenschap door haar ondernemenden moed steunt, spoedig gelijk aangelegde werkjes zal laten volgen, die de Noorsche en Zweedsche talen behandelen.

Arnhem. Jan de Vries.

Mme du Deffand. Lettres à Voltaire. Introd. et notes de **Joseph Trabucco.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Bossard. 1922. (Pr. 12 fr.).

Het is verklaarbaar, dat men niet van Marie-Anne Vichy de Chamrond, die in 1719 Mad. du Deffand werd, houden kan: haar leven van „grande ennuyée" is zoo armzalig als men het plaatst naast dat van Chateaubriand of Flaubert, die met haar zouden hebben kunnen klagen: „Il n'y a aucun état, quel qu'il puisse être, qui me paraisse préférable au néant". Bij haar is de vrees dupe te zijn, voortkomend uit den hypercritischen en oververfijnden geest des tijds, zoo echt allesvernietigend; ze heeft zoo helder haar dubbelheid aangegeven in de formule „la privation du sentiment avec la douleur de ne pouvoir s'en passser". Maar al houdt men niet van haar als mensch, men kan haar begrijpen en zich tot haar aangetrokken voelen om haar rechtschapen geest — „je hais trop ce qui est faux" —, om haar eenigszins manlijken stijl, om haar aristocratische houding tegenover de wat luidruchtige mannen der Encyclopédie, om haar liefde voor Walpole, om haar representatief karakter voor al wat de eeuw der Aufklärung heeft bewogen, maar vooral zeker omdat zij een der fijnste, bekoorlijkste, levendigste en meest omvattende vrouwengeesten heeft.

Joseph Trabucco heeft haar brieven aan Voltaire uitgegeven (1758 tot 1775); zij hebben niet alleen groote waarde om ons haar buitengewoon scherpen geest en haar beperkte hart te leeren kennen, of beter de treurigheid waarin haar onvoldane snakken naar gevoel, naar hartstocht haar stort, een onvoldaanheid die op dorheid kon uitloopen. Zij die de moreele waarde van de Engelsche romans had begrepen (blz. 43), was gesloten voor hun emotie; voor Rousseau, die zijn tijdgenooten in welsprekenden vorm tot de grootste omwenteling in het emotieve bracht, was zij een spotzieke tegenstandster — ook als vriendin van Voltaire, ook als aristocrate —, waar zij, veertig jaar later geboren, een bewonderaarster zou zijn geweest. Joseph Trabucco heeft in zijn inleiding het onrustig-zoekende in haar wezen goed doen uitkomen, waarop Sainte-Beuve reeds wees (*Lundis*, I, 391 en XIV, 233); in de correspondentie met Voltaire zien we daarvan niet veel. Al waren zij in den grond diep verschillend: Voltaire een man van vooruitgang, van triomf der gedachte; zij, een wezen waarvoor gedachte hoogstens een onaangename noodzakelijkheid was, toch hadden zij elkaar noodig: hij haar, omdat zij hem in verband deed blijven met een der meest invloedrijke salons; zij hem, omdat het een reden van trots was met hem te correspondeeren en zich zoo één met hem te voelen. Die overeenstemming maakt hun brieven zoo belangrijk, om de gedachten, de opvattingen, hun houding tegenover letterkundig werk, zoowel als om hun stijl en taal, van een bijna zuiver Lodewijk XIV-classicisme. 't Is een genot die eenvoudige, toch zoo rake volzinnen te lezen, die zoo juist beantwoorden aan de definitie „l'art de dire en un mot tout ce qu'un mot peut dire".

Over het algemeen zijn de noten voldoende. Blz. 34 is een vergissing in de bibliographie: de editie der brieven aan Walpole door Miss Berry is van 1810 (niet van 1816). Ik zou nog wel een noot hebben gewenscht bij blz. 42 (Le Bramin et la vieille Indienne) en bij à la Praline (woordspeling met Praslin); bij blz. 56 (Ananie et Saphire); blz. 59 (la sœur du sot); blz. 67 (Platon vêtu de moire); blz. 95 (Macdonald); blz. 118 (le discours à votre vaisseau), enz. Op blz. 129 (noot *a*) had men kunnen vermelden, dat de bijnamen „grand-papa" en „grand-maman" voor de hertog en hertogin de Choi-

seul afkomstig waren van een verwisseling in rol en leeftijd: haar grootmoeder had in tweede huwelijk een hertog de Choiseul gehuwd.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. Petersson, Vergleichende slavische Wortstudien. (Lunds Universitets Årsskrift. N.F. Avd. 1, Bd. 18, Nr. 2). Lund, Gleerup. 1922. (Pr. Kr. 2).

Dit boekje bevat op 54 pagina's 15 etymologiese artikels. Het is in dezelfde geest geschreven als zo talrijke andere etymologiese geschriften van dezelfde geleerde. Hij is uitstekend thuis in de klankwetten der Indogermaanse talen; voor een semasiologies niet onmiddellik voor de hand liggende etymologie voert hij, zoals dat betaamt, parallele woordgroepen aan; hij werkt sterk met wortelverlengingen, zonder ons echter veel er van mee te delen, hoe hij zich de taalhistoriese en psychologiese betrekkingen tussen onderling verwante wortels voorstelt: is hier een wortelgenealogie als het laatste woord te beschouwen, of is zij slechts de werkformule, waarachter zich een onontwarbaar net van associatieve betrekkingen verbergt? Onlangs gaf Petersson een boek uit: Studien über die indogermanische Heteroklisie (Lund, 1921), en in het teken van dit omvangrijker geschrift staan ook de „Vergleichende slavische Wortstudien"[1]). Pag. 27 wordt een Indogermaans woord voor „gerst" gereconstrueërd, aldus: Nom. **ghor-i*, **ghor-ā-i*, **ghór-dh*; *ghor-ắi-dh*, Gen. **gher-s-és* > **ghr̥sés*. En uit dergelijke paradigmata verkaart de schrijver herhaaldelik meer of minder omvangrijke groepen van op verschillende formantia uitgaande woorden, welke semanties bijeenhoren, altans met zekere graad van waarschijnlikheid bij elkaar te brengen zijn. De twee klankregels: „dass in einer sehr frühen Epoche der Ursprache eine auslautende, in betonter Silbe stehende Explosiva aspiriert wurde" en: „dass ein *n*, dem ein Geräuschlaut unmittelbar vorausging, vor diesem antezipiert werden konnte" openen nog nieuwe perspektieven voor hem.

Van de ingewikkelde vorm- en betekenisbetrekkingen tussen de woorden uit ver achter ons liggende tijden kunnen wij op grond van het voorhanden woordmateriaal slechts zeer onvoldoende kennis hebben. De fantasie moet deze aanvullen. Het ligt echter in de aard der zaak, dat de fantasie zelfs van de geleerdste en best geschoolde onderzoeker ons niet altijd overtuigt. Wat ons als mogelik beschreven wordt, kunnen wij veelal niet als de enige mogelikheid aanvaarden, en de vraag komt telkens op: als 't echter eens anders was? Zo gaat het mij telkens als ik Petersson lees: enerzijds constateer ik grote kennis, scherpzinnigheid, kritiese zin, anderzijds word ik door het grootste deel zijner combinaties, al zijn zij niet positief weerlegbaar, toch niet overtuigd. Dat geldt ook van dit nieuwe boekje.

Leiden. N. van Wijk.

J. de Zwaan, Het Evangelie van Lucas. Tweede Druk. (Tekst en Uitleg, Praktische Bijbelverklaring. II, Het Nieuwe Testament). Groningen-den Haag, Wolters. 1922. (Pr. gecart. *f* 2.50, geb. *f* 2.90; bij inteek. *f* 2.10 en *f* 2.50).

Dit geschrift behoort tot de bekende serie Tekst en Uitleg. Praktische Bijbelverklaring, van de Groningsche Hoogleeraren. Het blijkt, dat deze uitgave zeer wordt gewaardeerd, wat volkomen begrijpelijk is. Om ons te bepalen tot bovengen. boekje, liever dan ons te verdiepen in de opsomming van allerlei voortreffelijkheden, wijzen we op enkele voorbeelden, waaruit kan blijken, hoezeer de lectuur is aan te bevelen.

Allereerst naar aanleiding van 't verhaal van *den rijken man en Lazarus*, 16 : 19—31. In den Uitleg heet het: „In 't verhaal zelf roept Jezus met de schrille kleuren, waarin zijn hoorders deze dingen zagen, een beeld der eeuwigheid voor hen op. Gij beslist over uw eeuwig lot, als gij het licht, dat God ontstoken heeft, verwerpt. Allerlei vragen omzweven dit schelle licht. Zoudt ook gij zulk een rijkaard zijn, wanneer gij kondt? Zoudt gij Lazarus willen wezen, met geen anderen troost dan het geloof aan een toekomst in Abrahams schoot? Het haastige neen en het even ondoordachte ja worden beiden beschaamd door een beroep op het licht, dat de hoorders reeds bezaten: Mozes en de profeten. Laat gij u reeds door hen gezeggen?"

Of het verhaal, 19 : 15—17. *Laat de kinderen tot mij komen.* De vraag is hier: wat bewoog die ouders met hun kinderen te komen tot Jezus?, en: waarom wilden de discipelen dit verhinderen? Ik vond elders niet zoo duidelijk de reden van een en ander opgegeven als hier bij prof. de Zwaan. Men zag in Jezus een „heilige", alzoo met tooverkracht voorzien, van wien een kracht ten goede kon uitgaan, maar evenzeer ten kwade. Daarentegen vatten de discipelen Jezus' „heiligheid" meer in ethischen zin op, zij zijn aan 't primitieve standpunt ontgroeid enz.

Zoo ware daar meer te noemen. Maar we beperken ons en vestigen nog even de aandacht op de Inleiding.

Verschillende belangrijke kwesties komen hier ter sprake. Zoo de verhouding van Lucas tot Paulus. Sprak men vroeger (o. a. † prof. J. H. Scholten) van het derde evangelie als het Paulinisch evangelie, terecht zegt de Zwaan, dat de overeenkomst van Lucas en Paulus alleen in zóóver bestaat, als beiden zich kenmerken door zeker „universalisme", dat in tegenstelling staat met het enghartig „nationalisme". — Aan 't slot van de Inleiding eene opgave van literatuur.

Breda. Toxopeüs.

SCHOOLBOEKEN.

E. Rijpma, Bloemlezing uit de Nederlandsche letteren. Groningen, Wolters. 1922. (Pr. ingen. *f* 4.50, geb. *f* 4.90).

In De Nieuwe Gids van Juli 1923, blz. 134 e.v., spreekt Willem Kloos opnieuw met bewondering over Jeremias de Decker, een onzer grootste, want in den echtsten zin des woords door-en-door dichterlijke Zeventiende-eeuwers. Deze meening zal wel juist zijn, daar Kloos nu eenmaal Kloos is en men zich bij zijne uitspraken heeft neer te leggen, zooals indertijd bij die van zijn tegenvoeter Jonckbloet. Maar Kloos klaagt over den afgrond van onbekendheid, neen van soms smadelijk-behandelende onverschilligheid, waarin de nuchter-rhetorische anaesthesie van vele lateren hem, als een weinig-belangrijk rijmertje, gevangen hield. Ja (zoo gaat hij voort), De Decker was, tegenwoordig vooral, zoo goed als volkomen vergeten. Kloos hoopt, ja ver-

[1]) Evenzo Petersson's allerjongste publikatie: Zur Kenntnis der indogermanischen Heteroklisie. Lund-Leipzig, 1922.

trouwt, dat de fraaie her-uitgave van zijn allerschoonst gedicht (Jeremias De Decker's Goede Vrijdag. Uitg. Leiter-Nijpels. Maastricht, 1923) den man, dien hij eenigszins zijn broeder weet te zijn, uit dièn afgrond van onbekendheid moge ophalen. De klacht van Kloos zouden ook onze „bloemlezers" zich moeten aantrekken, als ze, wat hun aangaat, niet volkomen onjuist was; dermate onjuist, dat men geneigd is de miskende bloemlezers te wreken, door zeker welbekend puntdicht van De Decker op zijn lofredenaar toe te passen. Om niet te uitvoerig te worden, wil ik er alleen op wijzen, dat veel van De Decker is opgenomen in de Bloemlezing van Dr. J. A. N. Knuttel (1914), dat in de door Kloos zelf gesprezen Stroomingen en Gestalten van Dr. K. H. de Raaf en J. J. Gris (1920) De Decker en zijn werk op vier plaatsen besproken worden, en dat hij evenmin met smadelijk behandelende onverschilligheid is voorbijgegaan door E. F. van de Bilt (1918), De Groot, Leopold, Rijkens, Pik en Kalff (1923), De Vooys en Tinbergen (1923) en den verzamelaar van de hierboven genoemde bloemlezing... om van anderen niet te spreken. Rijpma heeft van De Decker opgenomen het fraaie Lente-lied:

Nu sich den Hemel open doet
Met schooner lucht en sachter dagen....

Over 't algemeen is de keuze der stukken in deze bloemlezing zeer gelukkig te noemen, vooral die der verzen, waaruit duidelijk blijkt, dat deze verzamelaar geenszins lijdende is aan nuchter-rhetorische anaesthesie; daardoor laat hij aan de lezers het schoone van onze letterkunde in haar verschillende perioden zien en geeft hun tevens inzicht in den ontwikkelingsgang van de Nederlandsche literatuur. Een voordeel van dit boek, dat ik in twee klassen van onze H. B. S. tot genoegen van de leerlingen en hun leeraar heb gebruikt, is zijn betrekkelijke beknoptheid. Al te beknopt lijkt mij het aantal aanteekeningen, daar het zonder deze zelfs begaafden leerlingen hier en daar niet mogelijk bleek te zijn, door nauwkeurig lezen en scherp nadenken tot het juist verstaan van den tekst te komen. De nieuwe Vlaamsche letterkunde is door negen, de Zuidafrikaansche door vijf schrijvers vertegenwoordigd. Van Marcellus Emants bevat deze bloemlezing geen proza, wel een fragment uit Loki, omwerking van Godenschemering. Hierdoor is Emants onrecht aangedaan, want vooreerst heeft hij vooral beteekenis als prozaïst en vervolgens is het verhalende Godenschemering veel strakker, soberder en overtuigender dan de gedramatiseerde omwerking er van. Emants vertelde mij indertijd, dat deze omwerking was ontstaan door een verzoek van Albert Vogel, maar het kwam mij voor, dat hij er zelf niet over voldaan was; de declamator Vogel heeft den dichter Emants een slechten dienst bewezen.

Den Haag. B. J. F. Varenhorst.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

De *Deutsche Literaturzeitung* is herrezen. Het eerste nummer is, bij het begin van het jaar, verschenen van een *Neue Folge*, die de 44 jaargangen der vroegere uitgave zal voortzetten. Het tijdschrift wordt uitgegeven door de verenigde „Akademien der Wissenschaften" van Duitsland en Oostenrijk. Prof. Paul Hinneberg (Berlin NW. 7, Unter den Linden 38) is de sekretaris der Redaktie, aan wie men alles moet zenden dat op de inhoud betrekking heeft. De prijs is M. 2.50 per aflevering, M. 4.50 per maand en M. 12 per kwartaal

---

De *Association Guillaume Budé*, die zich ten doel stelt het uitgeven van Latijnse en Griekse schrijvers, en sedert haar oprichting reeds vijf en dertig delen het licht deed zien, heeft thans een driemaandeliks tijdschrift opgericht, dat de naam draagt van *Bulletin de l' Association Budé* (Parijs, Boulevard Raspail 95). De prijs bedraagt 10 francs voor Frankrijk en 12 francs voor het buitenland. Dit *Bulletin* doet in de eerste plaats mededeling van alles wat betrekking heeft op het bedrijf der *Association*. Het bevat nog twee andere rubrieken, een aan de filologie en een aan de bibliografie gewijd. In de filologiese rubriek zullen kwesties die op de wijze van uitgeven der schrijvers betrekking hebben, besproken worden; de afdeling bibliografie houdt de lezer op de hoogte van de inrichting en de werkzaamheden der *Librairie Guillaume Budé* (eveneens gevestigd Boulevard Raspail 95), die niet alleen de verkoop van alle boeken op filologies gebied beoogt, maar ook door het aanleggen van een grootse verzameling bibliografiese gegevens de leden der *Association* bij hun nasporingen behulpzaam wil zijn. Brieven over 't *Bulletin* en over de *Association* richte men aan de heer J. Malye, délégué général de l' *Association Guillaume Budé* (Boulevard Raspail 95).

De inhoud van 't eerste nummer van het Bulletin vindt men hierachter opgegeven (zie *Inhoud van Tijdschriften*).

Wij herinneren er nog aan dat men lid kan worden van de *Association* tegen ten minste 10 fr. per jaar, membre bienfaiteur door het storten van 500 francs, membre fondateur door een gift van 200 francs. De prijzen der verschillende werken die zijn uitgegeven (tekst, vertaling en kommentaar) zijn vermeld in het Bulletin.

Als een afzonderlik deeltje (prijs 1 Mark) is verschenen: *Ioannis Stobaei editionis Weidmanniae appendix, indicem auctorum in tertio libro et quarto laudatorum continens* (Berlijn, Weidmann, 1923). De bewerker van deze index is O. Hense, de geleerde die het 3de, 4de en 5de deel heeft uitgegeven van *Ioannis Stobaei Anthologium* (1884, 1909, 1912); de twee eerste delen (1884) bezorgde Curtius Wachsmuth.

In de maand Maart van het vorige jaar werd te Parijs gesticht de Société des Études latines, die sedert geregeld vergaderingen heeft gehouden. Als orgaan van het genootschap, dat ook leden buiten Frankrijk telt (o. a. onze landgenoten Dr. A. W. de Groot, Mr. H. G. I. Maas Geesteranus, Dr. F. Muller JWzn.), is te beschouwen de *Revue des Études latines* (Parijs, Champion). In dit tijdschrift, waarvan de hoofdredaktie is toevertrouwd aan de heer J. Marouzeau, worden de wetenschappelike mededelingen der leden opgenomen, benevens een *Chronique* en een *Bulletin critique*. De eerste aflevering bevat een opstel van L. Havet, *Sur un principe de critique des textes: la loi des fautes naissantes*, en een van E. Faral, *L'orientation actuelle des études relatives au latin médiéval*. Het tijdschrift wordt gratis toegezonden aan de leden der Société; het lidmaatschap kost 20 francs per jaar; door een gift in eens van 500 francs wordt men membre donateur.

De eerste aflevering is verschenen van een historisch tijdschrift voor West-Brabant (Bergen op Zoom, De Kok) onder redactie van H. Levelt en onder den titel *Sinte Geertruyds bronne*.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. des Inscr. et B.-L., 1923, Juillet-Août: M. Prou, Rapport sur les travaux de l'École Franç. de Rome 1921-1922. — L. Poinssot et R. Lantier, Notes de topographie carthaginoise. Une enceinte de Carthage. — Th. Homolle, Remarques sur un passage de la politique d'Aristote relatif aux révolutions de Delphes. — F. Cumont, Note sur un rapport du comm. Renard sur les fouilles de Sâlihîyeh. — Seymour de Ricci, Un calice du trésor de Saint-Denis. — P. Durrieu, Jean Colombe, peintre enlumineur de Bourges au XVe s. — J. Loth, Un surnom gaulois de Mars: Olloudios.

Journal des Savants, 1923, Mars-Avril: H. Lemonnier, L'art religieux du XIIe s. en France. — Cl. Huart, Le martyre d'El-Halladj. — Variétés.

Mai-Juin: E. Pottier, Carchémish. — J. Carcopino, L'intervention romaine dans l'Orient hellénique, I. — G. Millardet, Études de philol. romane.

Juillet-Août: M. Prou, La formation de l'unité franç. — C. Diehl, L'art russe av. Pierre le Grand. — J. Carcopino, L'intervention romaine dans l'Orient hellénique, II.

Indogerm. Forsch., XLI, 3-4: J. Hertel, Das Brahman. — W. Porzig, Die Hypotaxe im Rigveda, I. — J. Weisweiler, Beitr. zur Bedeutungsentw. german. Wörter für sittl. Begriffe, II. — J. Friedrich, Einige hethitische Etymol. — J. Brüch, Lat. larix „Lärche". — L. Wolff, Studien über die Dreikonsonanz. — E. Fraenkel, Zur Verstümmelung, bzw. Unterdrückung funktionsschwacher oder funktionsarmer Elemente in den balto-slav. Sprachen. — H. Möller, Nachtr. zu IF. 40, 169 ff.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé, I, 1 : A nos Lecteurs. — Statuts de l'Association Guillaume Budé. — Procès-verbal de l'assemblée générale. — Alfred Croiset (in memoriam). — A. Meillet, Ce que les linguistes peuvent souhaiter d'une édition. — A. Diès, A propos du Parménide. — O. Navarre, A propos de notre collection de commentaires. — La librairie Guillaume Budé et son office bibliographique.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLII, 3: P. J. Meertens, Het Esbatement van de Appelboom, — P. Fijn v. Draat, Klankleer van de tongval der stad Deventer.

4: P. Fijn v. Draat, Klankleer v. d. tongval der stad Deventer (verv.). — C. B. v. Haeringen, Sporen v. Fries buiten Friesland, II. — M. Ramondt, Florentijn en de hertog v. Bruyswijc uit den Gloriant (met naschr.). — J. W. Muller, Maerlant's Martijn. — P. Leendertz Jr., *Moortmisse.*

English Studies, VI, 1: F. J. Hopman, Byron, I. — H. Logeman, „Danskers in Paris". — G. Langenfelt, „Danskers in Paris". — Notes a News. — Translation. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Bibliogr.

Anglia, XLVII, 3: E. Meissgeier, Der Untergang des gramm. Geschlechts im Frühmittelengl. — W. Clyde Curry, Astrologising the Gods. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung. — E. A. Kock, Interpretations a. Emendations of Early Engl. Texts, XI. — E. Einenkel, Neues aus dem Gebiete der hist. Syntax. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXXIV, 9: H. M. Flasdieck, Zu ae. ongegn u. ä. — Dez., Korrekturen zum Juli-Heft. — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, V.

10: H. M. Flasdieck, The Mod. Humanities Research Assoc. — Dez., Studien zur me. Gramm., V.

11: H. Mutschmann, Milton's Selbstdarstellung im L'Allegro und Il Penseroso. — F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde, VI.

12: F. Holthausen, Zur engl. Laut- u. Formengeschichte.

Tijdschrift voor Geschiedenis, XXVIII, 4: Van Hille, W. Dörpfeld. — De Boer, Voordrachten internat. hist. Congres. — Engers, Keizer Gaius. — Olberg, Die Geschichte der revol. Bewegung in Russland 1855—1905. — Van Gelder, De nalatenschap van Max Weber. — Geest, Geschied. van het onderwijs.

Revue Historique, CXLIV, 1: Degert, Le mariage de Gaston d'Orléans (slot). — Weil, Gentz. — Bulletin historique (Italie: Risorgimento. — Danemark: Slesvig après 1864). — Correspondance.

Hansische Geschichtsblätter, XXVIII: Schäfer, Nachruf auf Sam. Muller Fz. — Cosack, Livland und Russland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag. — Wentz, Das offene Land und die Hansestädte. — Schultz, Der Stralsunder Bürgermeister Wulflam.

Studiën, CI, Febr.: H. Padberg, F. v. Eeden, II. — J. Kroon, Het Bijbelverhaal en de Visioenen v. A. C. Emmerich. — Een Protestant over Ign. v. Loyola en de Jezuieten. — G. Lamers, Moet het Montessori-stelsel verbeterd worden ? (slot). — H. Duurkens, De afstamming der Koningin tot op Karel den Groote. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ballhausen, Der erste Englisch—Holl. Seekrieg: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (De Boer).

De Boer, Gesch. der Amst. stoomvaart, II: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (van Dillen).

Cohen, Hellenist. Cultuur: Studiën CI, Febr. (Daniels).

Correspond. de la Cour d'Espagne, I (Philippe III): Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (De Boer).

Elias, Schetsen: Hans. Geschichtsbl. XXVIII (Gräfe).

Gallas, Fransch Wdb. en Fransch Schoolwdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Grootaers).

Van Ginneken, Zielk. Verwikk. IV, 1—4: N. Taalg. XVIII, n°. 1 (d[e] V[ooys]).

Gorris, St. Servatius: Studiën CI, Febr. (Albers).

A. W. de Groot, Prosarhythmus: Lit. Zentralbl. 1923, n°. 45—52 (K. Pr.).

H. de Groot, Hamlet: Engl. Stud. VI, n°. 1 (Pollard).

Günther, Engl. Synonyms: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Grootaers).

De Haan, Oud-Batavia: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (de Balbian Verster).

Häpke, Niederl. Akten: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Unger).

Van Hamel, Got. Handb.: Engl. Stud. VI, n°. 1 (Kruisinga).

Holwerda, Arentsburg: Journal des Savants 1923, Mai-Juin (Cagnat).

Kalff, Westeurop. Letterk.: Engl. Stud. VI, n°. 1 (Zandvoort).

Koenen-Endepols, Handwdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Gr[ootaers]).

Kruisinga, Present-Day English II: Anglia, Beibl. XXXIX, n°. 12 (Ellinger).

Muller, Grieksche Kunstgesch.: Studiën CI, Febr. (Daniels).

Docum. Ned. handelspolitiek, ed. Posthumus: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Cohen).

Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XV, n°. 3-4 (Logeman).

Prins, Faillissement der Holl. steden: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Unger).

Singels, Prov. Utr. Genootschap: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (De Boer).

Sterck, Hoofdst. over Vondel: N. Taalg. XVIII, n°. 1 (de Vooys).

Stoett, Mnl. Syntaxis: N. Taalg. XVIII, n°. 1 (Overdiep).

Vermeylen, Gesch. der Europ. plastiek: Tijdschr. voor Gesch. 38, 4 (Tenhaeff).

Van Vollenhoven, Ambachten en neringen in Dordrecht: Tijdschrift voor Gesch. 38, 4 (Unger).

Van Wijk, De Republiek en Amerika: Rev. Hist., CXLIV, n°. 1 (Waddington).

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. — No. 7. — April 1924

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Eumenieden, Treurspel naar het Grieksch van **Aischylos** in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens.** Rotterdam, Brusse's Uitgeversmaatschappij. 1922.

Na mijn uitvoerige recensies in dit blad (Oct. 1921 en Juli 1922) van Boutens' Phaedo-vertaling en van zijn bewerking van Aeschylus' Choëphoroi is het onnoodig eene lange bespreking te wijden aan deze overzetting der „Eumenieden". Zij vertoont dezelfde groote deugden als het andere werk en doet dezelfde kleine bezwaren bij ons oprijzen. Misschien alleen dat de bezwaren zich iets sterker doen gevoelen. Want Boutens heeft zich gaandeweg in deze vertalingen een eigen vocabulair geschapen, dat hèm gemeenzaam is geworden, terwijl de lezer geneigd zal zijn het alleen te aanvaarden, als het ongewone van het Grieksch om ongewoon Hollandsch vraagt. Zoo is in vs. 231 „ik speur hem uit" voor *ἐκκυνηγετῶ* buitengewoon pakkend en juist, maar in 153 „hebt gij ontsluikt" voor *ἐξέκλεψας*, hoe verdienstelijk ook gevonden als rijmwoord op „gefnuikt" en hoe suggestief voor het heimelijk doen dat door *κλέπτειν* wordt uitgedrukt, toch een slecht aequivalent voor dit zeer gewone Grieksche woord. Iets dergelijks is het met het woord „zoen", dat hij b.v. in vs. 264 in de beteekenis van „zoenoffer" gebruikt, ook zonder dat de samenhang den lezer tot deze beteekenis voert. Van eenigszins anderen aard zijn de bezwaren die ik heb tegen vertalingen als „rundgedreven" voor *βουκολούμενος* (vs. 78) en „godbezoedeld" voor *θεομυσῆ* (vs. 40). Indien ze al juist zijn — wat mij een vraag lijkt — dan zijn de woorden toch in elk geval alleen begrijpelijk voor wie den Griekschen tekst er naast legt.

Met lezers, wien het er om te doen is door deze Hollandsche bewerkingen het Grieksch beter te leeren verstaan, houdt Dr. Boutens in zooverre iets meer dan te voren rekening, dat hij aan zijn aanteekeningen ook een stuk of zes emendaties toevoegt. Maar daardoor doet zich ook meer dan te voren een gemis voelen, waar ik vroeger reeds op wees. Men is, van deze 6 gevallen afgezien, volkomen in het onzekere welken tekst de vertaler gevolgd heeft. Bij vs. 92/93, 119, 163, 302, om slechts enkele voorbeelden te noemen, kan men uit dezen hoofde niet anders doen dan een vraagteeken zetten. En men betreurt dit gemis te meer, als men ziet hoe overigens de stijl van den bewerker zich meer en meer tot een sobere en pakkende nauwkeurigheid ontwikkeld heeft. Ook in de lyrische gedeelten. Wanneer men Boutens' gedichten van vroeger en later tijd vergelijkt zal men trouwens eveneens kunnen opmerken, dat de strengheid van vorm in den loop der jaren grooter wordt. Hier brengt die grootere strengheid ons een nieuwen wensch, die naar de handhaving der metrische responsie. Deze wensch wordt niet vervuld. Dat de vertaler niet getracht heeft, afgezien van de anapaestische gedeelten, de oorspronkelijke lyrische maten na te bootsen, is echter volkomen begrijpelijk. Hij kiest hier naar den geest der Grieksche maat telkens zijn eigen vorm, nu eens met meer dan met minder succes. Een voorbeeld van gelukkige en minder gelukkige keus toonen ons de 1e strofe van het koorlied dat vs. 322 begint, en de aanhef van het op die strofe volgende ephymnium :

Moeder die mij baarde, o moeder Nacht,	Μᾶτερ, ἅ μ' ἔτικτες, ὦ
Voor de blinden en de zienden als een boetestraf,	μᾶτερ Νύξ, ἀλαοῖσι καὶ δεδορκόσιν
Luister; want de zoon van Leto	ποινάν, κλῦθ'· ὁ Λατοῦς γὰρ ἶ-
Vecht mijn eer aan en ontrooft mij	νίς μ' ἄτιμον τίθησι,
Dezen lafverdoken vluchtling,	τόνδ' ἀφαιρούμενος
Het rechtmatig delgingsoffer	πτῶκα, ματρῷον ἅ-
Van den moedermoord.	γνισμα κύριον φόνου.

Op den doodgewijde ruischt
Dit ons lied verbijstering,
Waanzin die de zinnen uitroeit:
Lofzang der Erinyen....

Ἐπὶ δὲ τῷ τεθυμένῳ
τόδε μέλος, παρακοπά
παραφορὰ φρενοδαλής,
ὕμνος ἐξ Ἐρινύων.....

Dat naast de wilde paeonen van den Griekschen toezang de plechtigheid van het Hollandsche vers een matten indruk maakt, zal ieder mij toegeven.

Zoo is ook deze vertaling in haar pogen om de oude schoonheid te benaderen, van groote waarde indien ze daarin slaagt, maar niet minder leerzaam door haar kleine tekortkomingen. De beste commentaar immers is een goede vertaling. Maar ook van de beste vertaling kan men niet anders verlangen dan dat ze is een commentaar, die van den geest van het oorspronkelijk werk geheel doordrongen is. Haar doel is interpretatie in de grootste volledigheid en de uiterste soberheid. Zij vervangt de oude schoonheid niet, maar verheldert haar. En doordat ze dit doet voert ze onzen geest met vernieuwde aandacht terug naar het origineel.

Amsterdam. W. E. J. Kuiper.

Alice Brenot, Les mots et groupes iambiques réduits dans le théâtre latin. **Plaute-Terence, *Fragments de tragédies et de comédie*. Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 12).**

Sedert de ontdekking van het zoogenoemde Iambenkürzungsgesetz door C. F. W. Mueller hebben wij een veel beter inzicht gekregen in de Plautijnsche en Terentiaansche prosodie en den bouw van de ongeveer 8000 verzen, waarin verkorte iamben optreden, leeren begrijpen. Uit de discussie gevoerd tusschen Jachmann, Kroll en Vollmer is voor menig detailpunt nieuw licht opgegaan. Thans heeft Mej. Brenot in haar studie bedoelde iamben voorkomende in Plautus (met uitzondering van de cantica), Terentius en de fragmenten der Tragici en Comici opgenoemd en die eerst in twee hoofdklassen ondergebracht a) mots iambiques réduits b) groupes iambiques réduits. Beide klassen zijn voorts ingedeeld volgens de lange en korte lettergrepen van elken voet; verder is als principe van splitsing aangenomen, of de lettergrepen al dan niet door een medeklinker gescheiden zijn, eindelijk zijn de lijsten aangelegd volgens het metrum: den iambischen senarius, septenarius trochaicus, octonarius en septenarius iambicus. Voor de groupes iambiques komt hier de variatie bij, of zij samengesteld zijn uit twee monosyllaben, dan wel uit één monosyllabe en een twee- of meerlettergrepig woord, waardoor hier 21 categoriën ontstaan zijn, hetgeen alles overzichtelijk uiteengezet is.

Strikt genomen zouden enkele voorbeelden moeten vervallen, want *ego*, *ibi*, *cave* en *modo* waren reeds ten tijde van Plautus geen iamben meer, (dus is Most. 583 *abi modo* een proceleusmaticus) en sommige vormen van *meus*, *tuus*, *suus* en *is* verdwijnen door „Totalelision". 't Blijkt in elk geval, dat die gereduceerde iamben het talrijkst zijn in den septenarius trochaicus, waar zij speciaal in de plaats treden van de lange syllabe van den eersten voet; dan volgen de iambische senarius, octonarius en septenarius, die vaak een dergelijken iambus hebben in de plaats van de eerste korte lettergreep. Naar het midden van het vers worden de verkorte iamben altijd zeldzamer, dadelijk na de caesuur worden zij weer veelvuldiger om sterk af te nemen tegen het einde van het vers.

Madem. Brenot heeft zich niet tot een bloote opsomming — op zichzelf overigens al verdienstelijk— bepaald; zij verklaart, hoe men zich de uitspraak dier gereduceerde iamben voor te stellen heeft. *Minus tamen* werd uitgesproken als *minutamen* (p. 37), *hic quidem est* (Amph. 660) als *hiquidemst* (p. 112). Eigenlijk werd de reductie van de iambe verkregen door een soort fopperij (tricherie p. 38): door een tour de force (p. 37) moest nu eenmaal zulk een iambe de waarde krijgen van een halven voet, zij vergelijkt er mee le triolet musical (p. 38). Hierop laat de schrijftser een kort onderzoek volgen, hoe het in de handschriften van Plautus en Terentius staat met de gereduceerde iamben. Met groote voldoening mogen wij constateeren, dat de librarii de groote meerderheid er van intact gelaten hebben: schuilt er een fout in de betreffende verzen, dan ligt de fout elders.

In het tweede gedeelte van haar werk stelt deze leerlinge van Havet (die alleen geciteerd wordt in de noten) de vraag, of het vers ook aanduidingen bevatte, welke den acteur konden orienteeren, wanneer hij bijv. *domi* of *sed hanc* als zuivere iambe, wanneer als verkorte had uit te spreken. Zulke kenteekenen zijn er. Niet al te moeilijk is de iambe herkenbaar, die de plaats heeft ingenomen van een lange syllabe (in het zuivere schema) en dus gereduceerd moet worden. Staat evenwel een iambe op de plaats van een korte lettergreep, dan heeft men meerdere indiciën. De gemakkelijkste en meest frequente is, dat een trochaeus volgt Rud. 43 *eam* vidit, of een tribrachys Cist. 586 *suam* benevolentem; soms zijn de trochaeus en tribrachys door twee halve voeten van den te reduceeren iambus gescheiden: Truc. 410 *cum* nunc non *illa* peperit; Phorm. 641 *eo* quo nos *volumus*.

Wanneer evenwel deze geleerde dame schrijft p. 112 om te weten, hoe men *eam* moet uitspreken Aul. 238 atque *eam* desponde mi. (EV) at nihil est dotis quod dem. (ME) ne duas, behoeft men niet verder te gaan dan de trochaeus *dotis*, dan valt hier op te merken, dat *dotis* geen trochaeus is h. l. en ten tweede dat zulk een „indice" bijna aan 't eind van het vers, dien naam niet verdient: de acteur kon dan nog wel even verder kijken om den heelen septenarius te scandeeren. Trouwens ook de waarde van die andere indices (behalve aan 't begin van 't vers) is vrij problematisch; de beteekenis er van is door Mej. Brenot overschat. De geroutineerde tooneelspeler, die tevens een uitnemend metricus was, zal prima vista de verkorte iamben herkend hebben in den aanvang (zij geeft het zelf toe p. 111) van: Pers. 371 (SA) *malus*ne ego sum (VI) non es neque me dignumst dicere en Cas. 773 *nimis* lepide ei rei dant operam, ne cenet senex.

Al ontbreken in deze senarii de indiciën, zij zijn niettemin correct. Te licht is de schrijfster, waar die kenteekenen gemist worden, geneigd om tot een fout te concludeeren. De Ambrosianus bevat deze lezing Cas. 600 tuam arcessituram esse uxorem uxorem meam; de eerste voet loopt tot en met *ces* natuurlijk. Opdat de verkorte iambe verdwijnen zal, stelt Mej. Brunot voor: tuam arcessiturum uxorem meam (*arcessiturum* infinitif indéclinable sans *esse*). Dat is toch al te erg! Inderdaad p. 111—113 behooren niet tot de gelukkigste.

Ten opzichte van den hiaat (p. 48) staat de leerlinge op het standpunt van den leermeester, die den hiaat geheel

verwerpt (zie Havet Manuel de critique verbale § 288 enz.). Die opvatting heeft de sterkste bestrijding gevonden bij Leo, Lindsay, Jacobsohn en vrijwel alle Plautuskenners, die den hiaat voor geoorloofd houden bij interjecties, bij persoonswisseling, in de diaeresis van den septenarius, ook bijv. Most. 1165 supplici habeo satis (Leo Plautin. Forsch. 338 sqq.).

Inderdaad zou deze bekwame vrouwelijke philoloog goed doen ook de buitenlandsche literatuur over haar vak te raadplegen. Zij zou dan o. a. ontdekken, dat haar emendatie van Most. 583 (zie p. 48) reeds prijkt in de editie van Lorenz van het jaar 1883. Ik zeg dit vooral, omdat ik vermoed, dat zij haar studiën zal richten op de cantica en hieromtrent veel interessants buiten haar vaderland geschreven is.

Overigens heb ik niets dan bewondering voor de akribie en de goede methode, waarmee Madem. Brenot haar moeilijk onderwerp heeft behandeld en toegelicht met honderden voorbeelden.

Den Haag. C. Brakman Jz.

F. M. Th. Böhl, Tekst en uitleg. Genesis, eerste gedeelte. Groningen, Wolters. 1923. (Pr. geb. *f* 3.15, bij inteek. *f* 2.75 en *f* 2.50).

Met dit boekje heeft de O.T.ische helft van de onder leiding van de heeren Böhl en Van Veldhuizen staande praktische bijbelverklaring haar entree gemaakt. En met succes. Ieder O.T.icus weet hoeveel moeilijkheden in de eerste helft van Genesis liggén en hoeveel vragen daar oprijzen. Ook hoe groot het gevaar is door de veelheid der boomen het bosch hier niet meer te zien, wat vooral voor een praktische bijbelverklaring, die toch altijd een zoo breed mogelijken kring op het oog heeft, funest zou zijn. Hieraan is Prof. Böhl gelukkig ontkomen. Zijn werk zal zeker in breeden kring belangstelling wekken.

Hij begint met een korte inleiding, waarin hij, na naam, taal, vorm, inhoud en indeeling van Genesis besproken te hebben, handelt over den auteur en zijn bronnen en de beteekenis van den inhoud van het boek. Daarbij doet het mij een genoegen te zien hoe ook zijn oogen geopend zijn voor de bezwaren, van verschillende zijden ingebracht tegen hetgeen door de Wellhausiaansche school ten opzichte van Genesis geleeraard wordt, al wil het mij voorkomen, dat hij in de van die zijde gegeven voorstelling meer waarheidselementen ontdekt dan zij bij voortgezet onderzoek zal blijken te bevatten.

Na de inleiding volgt de vertaling van Gen. 1—25_{14}. Daarbij deed hij goed een door den auteur bedoelde woordspeling binnen het bereik van den lezer te brengen door de betreffende hebr. woorden er ( ) op te laten volgen (zooals 4_{1v}.) of de hebr. vertaliug van een naam tot verduidelijking van het vertaalde te geven (zooals 17_{15-19}). Het wil mij voorkomen, dat de vertaling in tal van opzichten goed geslaagd mag heeten.

Ook de „uitleg" laat zich goed lezen. Hierin is heel wat literatuur verwerkt. Meestal heeft de schrijver zich hier zeer voorzichtig uitgesproken. Zelfs daar waar we tot een tamelijke zekerheid zijn voortgeschreden. Daarom treft het te meer, wanneer hij zonder een dubitatief bijwoord een opvatting uitpreekt, die tot gerechten twijfel aanleiding geeft. Zoo bv. wanneer hij (bl. 72) het verhaal van Adams val en dat van Lucifers val maakt tot „verschillende vormen of varianten van hetzelfde aloude verhaal, waaruit het heimwee der menschen spreekt naar het door schuld en verleiding verloren Paradijs". Of ook wanneer hij (bl. 73) beweert: God verwerpt het offer van den landman (Kain) en aanvaárdt dat van den herder (Abel), wat toch zeker wel niet anders kan beteekenen dan dat verwerping en aanvaarding niet zedelijk gemotiveerd waren.

Op meerdere plaatsen zette ik een vraagteeken. Voorzoover dit voorkomt uit een andere schriftbeschouwing dan die, waarvan dit boek getuigt, mag ik daarover met hem te dezer plaatse niet twisten. Maar andere liggen op historische of exegetisch terrein. Zoo wanneer de schrijver Tideal van Gen. 14 niet alleen maakt tot een koning der Hetieten, maar tevens op dien grond Abraham naar het midden der 17e eeuw v. Chr. overbrengt. De geweldige gevolgen, welke deze identificatie voor den tijd van Israëls verblijf in Egypte en voor de Richterenperiode met zich medebrengt, had hier toch wel tot meerdere voorzichtigheid moeten nopen, althans een breeder betoog dan nu gegeven wordt wenschelijk gemaakt. Zoo ook wanneer hij den koning van Ri. 3_{10} tot een vorst der Mitanni maakt. Dat hij Gen. 17 houdt voor een doublet van Gen. 15 heeft mij verbaasd. Reeds het herhaalde 'ברית', dat als een roode draad geheel c. 17 doorloopt, had hem hiervan moeten terughouden. In c. 15 wordt de belofte gegeven; in c. 17 een eisch gesteld. Ook Böhl is in gebreke gebleven het bewijs te leveren, dat de uitdrukkingen נתן ברית, כרת ברית en הקים ברית synoniem zijn.

Driebergen. Noordtzij.

Gerbrand Adriaensz. Bredero. Bloemlezing uit zijn gedichten uitgezocht door en met een inleiding voorzien van Dr. **J. B. Schepers.** (Meulenhoff's bibliotheek van Nederlandsche schrijvers). Amsterdam, Meulenhoff. 1923.

Er zijn meer dichters dan Bredero van wier intieme levensomstandigheden wij zeer onvoldoende op de hoogte zijn. Maar ik weet geen ander die daardoor het voorwerp is geworden van zooveel fantastische levensbeschrijving — niet in roman of novelle, maar in wat zich uitgeeft voor historie. Dr. Schepers maakt het wel het ergst en in dit jongste werkje erger dan vroeger: wat hij toen (weliswaar vergeefs) bepleitte, poneert hij nu als vaststaande waarheid. Bovendien lijkt het wel of Bredero geen stap kon verzetten of de heer Schepers stond achter hem. Dit laatste en sommige details, zooals bijvoorbeeld de volkomen onhistorisch geziene moeder Marretje met haar 19de-eeuwsche opmerkingen over de klucht van den Molenaer, zullen den niet al te argeloozen lezer tot eenige voorzichtigheid stemmen — maar niet licht zal, wie dit boekje ter hand neemt om Bredero te leeren kennen, vermoeden dat wat de schrijver over Margriete keuvelt, voor het overgroote deel pure fantasie is, en in het licht der feiten bovendien volkomen onhoudbaar. Wat over 's dichters andere liefden verteld wordt, is door de bank niet beter gefundeerd. Is het nog noodig, naast deze werkelijk onoverkomelijke bezwaren, nog te reppen van den zoetelijken toon, die mij zoo tegenstaat en van monsterzinnen als de eerste van de tweede alinea? Trouwens reeds de titel is niet onbedenkelijk gesteld.

Dat Dr. Schepers aan de liederen een chronologische volgorde heeft trachten te geven, is op zichzelf te prijzen, maar wil er van de goede bedoeling iets terecht komen, dan dient men toch wat meer vasten grond onder de voe-

ten te hebben dan deze bloemlezer, die niet alleen wee. uitgaat van zijn willekeurige voorstelling van Bredero's levensloop, maar bovendien de stijlcritiek ten eenen male verwaarloost. Waarom, blijvend in den gedachtengang van Dr. Schepers, het laatste sonnet van de Schoonheyt door 32 bladzijden van het eerste moest worden gescheiden, is mij niet duidelijk.

Over zijn keus wil ik met Dr. Schepers niet twisten, al zou de mijne af en toe anders zijn geweest. Bevreemdend is het ontbreken van 's dichters zwanenzang en de herhaling, nog wel op blz. 41, van diens eersteling in de onvolledige lezing. Het lied „Mijn lief ick sal beginnen" is m. i. niet van Bredero. Maar zeker mag ik niet voorbijgaan dat deze bewonderaar van Bredero het heeft aangedurfd, van het lied „Arent Pieter Gysen" een strofe die hem blijkbaar niet netjes genoeg was, zonder het ook maar te vermelden, weg te laten. Of er meer zulke castigaties hebben plaats gehad, heb ik niet gecontroleerd, maar deze eene is al erg genoeg!

Leiden. J. A. N. Knuttel.

H. Will, Die aesthetischen Elemente in der Beschreibung bei Zesen. Giessen, v. Münchow'sche Universitäts-Druckerei (Otto Kindt Wwe). 1922.

Dit werkje is een deel van een dissertatie, waarin de invloeden worden nagegaan, waarvan Zesen in zijn *beschrijving* afhankelijk is, in hoofdzaak Madeleine de Scudéry, de „Nürnberger" en Pallavicini. Schr. komt tot de slotsom, dat Zesen over de heele linie onzelfstandig is, ook waar persoonlijke ervaringen beschreven worden — behalve in zijn gevoel voor de natuur en de beschrijving daarvan. In het bovengenoemde geschrift nu bespreekt Schr. de in de beschrijvingen aangewende stijl en wil bewijzen, dat Zesen de schepper is van een nieuwe Duitsche „beschrijvingsstijl". Hij verdeelt daartoe het aesthetische in verschillende elementen en onderwerpt ieder van deze aan een onderzoek. Hij gaat na, hoe Zesen staat tegenover de kleur, het licht, de klank, andere zinnelijke waarnemingen, de vorm en de beweging. Zeer nauwkeurig onderzoekt Schr., aan welke kleuren Zesen de voorkeur geeft, met welke woorden en begrippen verbonden deze kleuren voorkomen en hoe vaak deze gebruikt worden. Zoo komt Schr. tot het resultaat dat wit het meest voorkomt, dan rood in verschillende nuances, dan deze twee kleuren samen; deze combinatie „beherrscht Zesens Farbenskala". Schr., die hier geen voorbeeld vindt bij de direkte voorgangers en gewone voorbeelden, zoekt hier verwantschap met de middelhoogduitsche tijd. Het komt mij voor, dat Schr. bij zijn invloed-zoeken te ver gaat. Na het rood komt het blauw, dat voor de Adriatische Rosemund hoofdzakelijk van belang is, en dan nog andere kleuren. Overal vindt Schr. vergelijkingsmateriaal bij Harsdörffer, de Scudéry.

In het hoofdstuk „Licht und Glanz" wordt de intensiteit van het licht behandeld; een groote plaats nemen de werkwoorden in, die het flikkeren, vlammen, blinken enz. weergeven; ook hier weer vergelijkingen met bronnen.

De klanken worden onderscheiden naar hun hoogte, de werkwoorden, die ze aanduiden, zijn weer talrijk; waar zij betrekking hebben op de menschelijke stem, zijn zij soms zeer eigenaardig. Aan het slot wordt de beschrijving van de stilte besproken. Zeer in 't kort komen nu reuk, smaak, tastzin, gevoel voor temperatuur aan de beurt, dan gaat Schr. over tot de vorm. Hierbij maakt hij een opmerking, die m.i. voor het geheele onderzoek gelden kan: wat Zesen schrijft, is zoo doodgewoon, dat 't haast niet anders gezegd kan worden, en dat 't zeker niet noodig is overal een voorbeeld te zoeken. „Auch hier ist eben alles von der Konvention überwuchert". Ter sprake komen lichaamsvormen, vormen van huisraad, sieraden, vormen in de natuur. Schr. voegt er aan toe, dat Z. wel veel weet op te sommen om enkele trekken van schoonheid te geven, maar een totale indruk te beschrijven lukt hem niet. De schoonheid van vorm komt dan in hoofdzaak naar voren bij de kunstwerken, die in Zesens romans beschreven worden, bv. de fontein en de lamp in de Adr. Ros. Z. moet hier door de schilderkunst geinspireerd zijn, een reconstructie van de beschreven kunstwerken is niet mogelijk. Ook in deze beschrijvingen is weer allerlei aan de Scudéry ontleend. Psychologisch verklaart Schr. deze eenigszins opschepperig aandoende verhalen als een kwestie van mode, als de behoefte aan sentimenteele en galante kunst.

In het volgend hoofdstuk over de beweging worden elementaire, onwillekeurige bewegingen onderscheiden van die, die het gevolg zijn van opwinding. Zeer veel merkwaardige werkwoorden worden hier vermeld; de beschrijving van een plotselinge, heftige beweging komt het meest voor. Bij langzame bewegingen valt de nadruk op het statige. Ten slotte wordt nog 't een en ander over de dansbeweging gezegd.

Alles samenvattend zegt Schr., dat Zesen bij het zoeken naar het uiterlijk schoone zeer afhankelijk van de reeds meer genoemde voorbeelden is. „VomPoeten bleibt also letzten Endes nur der *Wortkünstler* übrig".

Amsterdam. C. J. Bouman.

E. Ekwall, Historische neuenglische Laut- und Formenlehre. Zweite, verbesserte Auflage. (Sammlung Göschen). Berlin und Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Walter de Gruyter & Co. 1922.

De eerste druk van dit beknopte, doch uiterst handige werkje verscheen in 1914; in 1922 kwam eindelijk de tweede druk. De veranderingen, die in deze „verbesserte Auflage" zijn aangebracht, zijn echter zeer gering. Hoewel de literatuur-lijst nu, bij de in den eersten druk genoemde werken, o.a. ook Wyld's „A History of Modern Colloquial English" (1920) en Zachrisson's „English Vowels" (1913) bevat, hebben deze werken geen invloed op de theorieën van den schrijver gehad. De veranderingen, welke aangebracht zijn, betreffen drie à vier kleine wijzigingen in voorbeelden, welke in den eersten druk foutief waren gebleken. Zoo is op blz. 25 „layer" en „player" met (*Eə*) niet meer in één adem genoemd met de door *r* gewijzigde M[1]E *ā*. Op blz. 57 wordt vroeg-M°E „shore" voor „sewer" nu, in overeenstemming met den N.E.D., met „shore" (oever) geïdentificeerd, terwijl op blz. 56 „yeoman" op denzelfden grond van „young man" wordt afgeleid. En op blz. 102 werd in 1914 verklaard, dat „Wednesday" nu meest: (*wednzdi*) wordt uitgesproken, minder vaak: (*wenzdi*). In 1922 wordt dit: zoowel (*wednzdi*) als (*wenzdi*). In den derden druk zal dit vermoedelijk wel worden: meestal (*wenzdi*), zeer zelden: (*wednzdi*).

Enkele opmerkingen omtrent wat is blijven staan mogen hieraan worden toegevoegd. Blz. 42: MoE „learn" heeft niet: O.E. ēo, doch eo. Blz. 44: (dʒə:) is zeker niet het meest algemeen gebruikte woord, waarin verplaatsing van accent in den tweeklank (iə) heeft plaats gevonden; bij (jə:) voor (jiə) (= year) wordt deze uitspraak veel meer gehoord. Blz. 44: M E ēu in „drew" en „slev" kan kwalijk gezegd worden OE. „ōh" en „ōg" te vertegenwoordigen, daar de aangehaalde voorbeelden toch gevallen van analogie zijn. Blz. 73: „Galilee" en „Pharisee" hebben in de eindsyllabe (i:), geen (i).

Alles tezamen genomen verdient het boekje ten zeerste de belangstelling van studeerenden wegens het beknopte en toch duidelijke en inhoudrijke overzicht der Engelsche klank- en vormleer vanaf de M¹E-periode. Als inleiding tot verdere studie kan het uitstekende diensten bewijzen.

Den Haag. H. J. v. d. Meer.

G. Brockstedt, Benoit de Sainte-Maure und seine Quellen, I. Kiel, Cordes. 1923.

De schrijver dezer studie is gevallen als slachtoffer van de oorlog. Een vriendin, Mejuffrouw Adèle Aereboe, heeft onder zijn papieren, deels in stenogram, deels in uitgewerkte vorm, bovenstaand geschrift gevonden, en zij heeft het uitgegeven om haar vriend en de wetenschap een dienst te bewijzen; zij vroeg mij de aandacht van ons wetenschappelik publiek op deze posthume uitgave, die slechts een fragment is van een uitvoerig werk, te vestigen. Ik doe dat gaarne, ook al moet ik mij ervan onthouden een bepaald oordeel over deze arbeid uit te spreken; immers, veel wat tans enigszins duister lijkt, zou door het ontbrekende deel misschien zijn opgehelderd.

De titel is wat misleidend: niet over de bronnen van Benoit de Sainte-Maure handelt het werk, maar over de gemeenschappelike bronnen van alle heldendichters (de schrijver vat de makers hiervan samen onder de naam „Flooventdichters"), de Germaanse zowel als de Franse, en van de drie uit het Latijn vertaalde hoofse romans. Het doet enigszins vreemd aan, als wij lezen dat de *Roland* dit of dat motief uit de *Roman de Thèbes* heeft overgenomen, en in het algemeen zou ik minder snel willen besluiten tot ontlening, zodra er ook maar de minste overeenkomst in situatie is aan te wijzen. Men zou misschien mogen zeggen dat de ontzagwekkende belezenheid des schrijvers hem parten speelt, daar telkens een episode hem een andere, uit soms vèr afgelegen tijd, te binnen roept.

Maar ook aan deze grote werkkracht is plotseling op ruwe wijze een einde gemaakt.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

Le Lai de Guingamor und Le Lai de Tydorel. (Romanische Texte her. v. Lommatzsch und Wagner). Berlin, Weidmann. (Pr. ƒ 0.50).

Wij hadden reeds meer dan eens gelegenheid deze collectie bij onze lezers aan te bevelen. Ditmaal is daartoe te meer aanleiding, omdat ons in dit nieuwe deeltje twee van die uiterst bekoorlike lais worden geboden, die behoren tot de weinige geschriften welke de Oudfranse letterkunde ons doet genieten, zonder vooraf aanpassing te vragen van onze smaak aan die van vroeger.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

W. Kaspers, Die -acum-Ortsnamen des Rheinlandes. Ein Beitrag zur älteren Siedlungsgeschichte. Halle a/S., M. Niemeyer 1921.

In dit werkje poogt de schrijver, die reeds vroeger de noordfransche plaatsnamen behandeld heeft (Etymologische Untersuchungen über die mit -acum, -anum, -uscum und -ascum gebildeten nordfranzösischen Ortsnamen, Halle, 1918), door de alfabetische opsomming en de bespreking van de plaatsnamen in het Rijnland, die oorspronkelijk op -ăcum uitgingen, een bijdrage te leveren voor de geschiedenis van de wijze, waarop de bewoning van het Rijnland is tot stand gekomen. De schrijvers, die zich met „Siedlungsgeschichte" hebben bezig gehouden, onderscheiden voor Germanen en Kelten in hoofdzaak twee wijzen van in-cultuurbrenging van den grond: het systeem van de afzonderlijk staande boerderijen („Einzelhöfe"), het best omschreven door H. Pirenne, Liberté et propriété en Flandre du VIIe au XIe siècle (Bulletin de l'Académie royale de Belgique, classe des lettres 1911), p. 503, en dat der zoogenaamde „Gewanndörfer"; een Hollandsch woord voor „Gewann" is moeilijk te vinden, daar men er bij ons slechts enkele voorbeelden van aantreft (op Ameland heeten ze „eggen", cf. J. Houwink, de Staatkundige en Rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw, Leiden, 1899, p. 191). Men vindt deze dorpen hoofdzakelijk bij de Alamannen en de Ripuarische Franken; over de wijze, waarop ze ontstaan zijn, loopen de meeningen der geleerden ver uitéén. Het systeem der afzonderlijke boerderijen treft men o. a. aan bij de Friezen, bij de Sachsen (in Westfalen en in ons land b.v. rondom Nijkerk), bij de Chamaven (in de Lijmers), maar vooral bij de Salische Franken (in de Betuwe en in België, in het gebied van Schelde en Leye, cf. H. Pirenne, l.l.). Het systeem is zuiver Germaansch, evengoed als dat der „Gewanndörfer", cf. Tac. Germ. 16: *colunt discreti ac diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit.* [1])

In de streken links van den Rijn, oorspronkelijk door Kelten bewoond, zijn de alleenstaande boerderijen echter van Keltischen oorsprong geweest. Hiervoor levert deze studie een bijdrage. In de inleiding betoogt de schr., dat de plaatsnamen op -ăcum een eenheid vormen met die, welke in Romania (hij bedoelt het Fransche gebied) gevonden worden. Ter vergelijking citeert hij een werkje van Skok over zuidfransche plaatsnamen en zijn eigen arbeid, hiervoren genoemd. Overigens steunt zijn studie op Cramer, Rheinische Ortsnamen aus römischer und vorrömischer Zeit, en op Schneider, Heer- und Handels-

[1]) Bij het bestudeeren van deze quaesties van landverdeeling is mij gebleken, dat ik mij, bij mijn aankondiging van het werk van Ed. Norden, die Germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania, *Museum* XXX p. 308, vergist heb, toen ik dacht, dat de *pes* niet de grondslag was voor grondverdeeling. Land werd opgemeten met de roede, *pertica* of *decempeda*, evenals vroeger bij ons. Nu hangt het van de grootte van den *pes* af, hoe groot de roede is. De Tongerensche voet „*habet monetalem pedem et sescunciam*" (Hyginus de condic. agrorum ed. Thulin p. 86), is dus = 1⅓ Rom. voet = 0,33277 Meter. Omtrent den *pes Drusianus* vergl. men de interessante opmerkingen van Schulten, Flurteilung, Bonn. Jahrb. 103 (1898) p. 27 en vooral p. 40.

wege der Germanen, welke werken ik niet heb kunnen consulteeren. (Over dit laatste werk luidt het oordeel van Koepp, Römisch-germanische Forschung (Sammlung Göschen) § 12 p. 44 ongunstig).

Ik zal een kort referaat geven. De uitgang *-ācum* is keltisch; het eerste bestanddeel van het woord is steeds een persoonsnaam; *-ācum* geeft dus het bezit weer van de persoon in het eerste deel der samenstelling. De enkele voorbeelden van het tegendeel, n. m. dat het eerste deel een appellativum zou zijn, zooals Skok beweerd heeft, zijn twijfelachtig. In het hoofdstuk „die Entwicklung der -ăcum-Ortsnamen" (p. 3—36) betoogt de schr. aan de hand van Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, dat uit deze namen blijkt, dat er een onafgebroken lijn loopt van de vóór-Romeinsche tijden tot op onze dagen; de meeste namen dateeren nog uit den vóór-romeinschen tijd (cf. Dopsch I[2] p. 166 vgl., Hoops, Waldbäume p. 529).

Deze namen zijn de aanwijzing van afzonderlijke woningen, hetzij heerehuizingen, omgeven door bosch (cf. Caes. de B. G. VI 30, 3), hetzij boerehoeven met woningen voor den eigenaar en de arbeiders, met stallingen voor vee, en schuren voor den oogst (cf. Caes. de B. G. VIII 7,2). Caesar noemt ze steeds *aedificia*, niet *villae*, waarschijnlijk om hun eenvoudigen bouw uit hout en vlechtwerk, met leem aangesmeerd. De ontwikkeling van deze hoeven tot grootere plaatsen komt eerst tijdens de Rom. heerschappij tot stand.

Van Gallische eigennamen met -ăcum geeft de schr. p. 5—13 een alfabetische lijst met 114 voorbeelden. De naam wordt voorop gezet; dan volgt de plaatsnaam uit de Rijnstreek, die er volgens den schrijver van afgeleid is, met een korte bewijsvoering, zoo mogelijk de oudste vorm, ten slotte de Fransche plaatsen, wier naam van denzelfden stam gevormd is. Het materiaal hiervoor ontleent hij aan het Corpus Inscr. Lat., het Corpus Inscr. Rhenanarum, ed. Brambach, Förstemann, Altdeutsches Namenbuch, Holder, Altkeltischer Sprachschatz, en andere werken. Als voorbeeld geef ik N°. 22, Brisius (het femin. Brisia is bekend), Breisig (Kr. Ahrweiler), vgl.: Brisay (Indre et Loire) < Brisiacum (uit het jaar 1050); Brizay (Vienne). De allerbekendsten zijn wel: N°. 5. Arenus, C. I. L. II 2696 — Arenacum, N°. 8. Bacarus — Bacharach, N°. 73. Mattius — Mattiacum, N°. 76. Moguntius — Moguntiacum, Mainz. Bij N°. 98 staat Turnus—Turnacum—Doornik bij Kleef; moet men niet ook denken aan Doornik (Tournay) in België?

Dan volgen p. 13—15 65 Latijnsche eigennamen met -ăcum-uitgang, waarvan ik citeer: N°. 8. Billius—Billig, Welschbillig (Rbz. Trier), N°. 17 Curtinius—Gürzenich (Kr. Düren). Jülich (Juliacum) en Zieverich (Kr. Bergheim) — Tiberiacum zijn echter waarschijnlijk niet naar een *possessor* benoemd, maar naar Divus Julius en keizer Tiberius, cf. Schulten, Flurteilung u. Territorien in den römischen Rheinlanden, Bonn. Jahrb. 103 (1898) p. 41. Uit dit overzicht trekt nu de schr. de conclusie, dat overal de Gallische (Keltische) -ăcumnamen de overhand hebben, behalve in het land der Ubii, het voormalig gebied der Eburones, die door Caesar tamelijk wel uitgeroeid zijn; toch zijn er ook hier nog enkele over. De bewoners der -ăcum-plaatsen met *Latijnsche* namen zijn voornamelijk Ubische veteranen, die na afloop van den dienst een stuk land kregen. De meeste Ubiërs echter hebben niet afzonderlijke hoeven gesticht, maar dorpen, en wel de hiervoren reeds genoemde „Gewanndörfer" (Cf. A. Meitzen, Siedelung u. Agrarwesen der Westgermanen u. Ostgermanen I p. 517, en Band III, Anlage 67). Ook de -ăcum-plaatsen zijn tegenwoordig Gewanndorpen, welke verandering eerst later kan zijn tot stand gekomen, zooals Meitzen (III p. 248, Atlas, Anlage 76) aantoont omtrent Kessenich bij Bonn, dat eerst in de M. E. zijn grondverdeeling gekregen heeft.

Alleenstaande boerderijen gaan gewoonlijk, als er een andere bevolking in het land komt, te gronde; het feit dus, dat nog zoovele -ăcum-plaatsen bestaan, bewijst, dat dezen zich nog vóór de zoogenaamde volksverhuizing tot grootere plaatsen ontwikkeld hadden; deze ontwikkeling plaatst de schr. terecht in den Romeinschen tijd. De meeste hiervan lagen aan wegen (p. 27—30), waarvan enkele nog uit den vóór-Romeinschen tijd zijn; de meeste echter zijn door de Romeinen aangelegd.

Op p. 20 en vgl. behandelt de schr. de plaatsnamen op -ăcum aan de rechterzijde van den Rijn; men vindt deze alleen binnen den *limes*; mochten er Kelten gewoond hebben tusschen Weser en Nederrijn (Kornemann, P Quintilius Varus, Neue Jahrb. 25 (1922) p. 60 spreekt van „die ehemals Keltischen Gebiete Westfalens"), dan zijn daarvan toch geen sporen over in de namen van plaatsen, met uitzondering misschien van Soest = **Σουσάδατα**. Maar keltische namen van bergen en beken zijn eerder bewaard gebleven, en namen hiervan afgeleid meent Cramer terug te vinden in enkele plaatsnamen op -erich. P. 22 vgl. handelt de schr. over namen op *-rich*, *-ich* en *-ig*, die met een Duitschen (hij bedoelt: Germaanschen) persoonsnaam gecombineerd zijn. *-rich* is misschien *-rike* (*regnum*), Frankisch rijksgoed, o. a. Emmerik, Meiderich bij Duisburg. Men vindt ze natuurlijk ook op den linkeroever, o. a. Lommerich, Stopperich, enz.

Ten slotte constateert hij, dat het aantal plaatsnamen op -ăcum in het noordelijk gedeelte van de Rijnprovincie, ten N. van de lijn Erkelenz—Grevenbroich—Rijn heel gering is. Hij vergeet hierbij echter, dat hij zelf opgenoemd heeft: Arenacum, Bislich (Kr. Kleef), Burginacum (Tab. Peut.) bij Calcar, Doornik bij Kleef, Willich en Zyfflich. Hij zoekt de oorzaak hiervan in het feit, dat de benedenloop van den Rijn westelijk tot aan de Schelde reeds vroeg, in den loop der 3de eeuw, in handen kwam van Germaansche stammen, die niet erg afhankelijk waren van Rome, en in elk geval in een heel andere verhouding stonden tot Rome, dan de Ubii. Dit noordelijk gedeelte is juist het gebied der germaansche „Einzelhöfe" (cf. Meitzen I p. 517 Anlagen 67, 71 en vooral 72 (Huisberden bij Kleef), H. Pirenne, l.l. p. 504 note 1); daar nu de Ubiërs evengoed als de Sugambri-Cugerni tot de Rijngermanen behooren, zou men het feit, dat de Ubiërs in Gewanndorpen wonen, *misschien* kunnen toeschrijven aan Romeinschen invloed, die immers veel sterker op hen dan op de Cugerni heeft ingewerkt.

De plaatsen op -ăcum, die nog over zijn, waren, zooals we zagen, reeds grootere nederzettingen in den tijd, toen de Franken bezit namen van het land. Maar daarom behoeft men nog niet te veronderstellen, dat de kleinere

allen te loor gegaan zijn; ze hebben dikwijls een anderen naam gekregen. De plaatsen op -hofen (-hoven), -weiler, -ingen zijn Germaansche nederzettingen, die vaak -acum-plaatsen, in ieder geval vroegere Keltische of Romeinsche alleenstaande hoeven vervangen hebben. Een register van de besproken moderne plaatsnamen (p. 37—41) besluit dit werkje, waarvan het belang ligt in het inzicht, dat het ons verschaft in de zoo moeilijke quaesties van wat de Duitschers „Siedlungsgeschichte" genoemd hebben.

Wageningen. W. Koch.

A. Goedeckemeyer, Aristoteles' praktische Philosophie (Ethik und Politik). Leipzig, Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung. 1922.

Eeuwen lang heeft men gemeend dat Aristoteles, de groote indeeler, ook zijn eigen gedachten, die dan van den aanvang van zijn schrijven af bijna kant en klaar zouden zijn geweest, stelselmatig ingedeeld had, zoodat alles sloot als een bus. De oorzaak hiervan lag in de inderdaad groote mate van geslotenheid zijner werken. Terwijl men in Platoon's geschriften slag op slag bestrijding van vroeger geopperde meeningen ziet en daardoor de ontwikkelingsgang van den denker en de volgorde zijner geschriften langen tijd een brandende vraag waren en ook nu nog zijn, terwijl daarbij verschillende samenspraken rusteloos verplaatst en heen en weer gesleurd werden, zijn de geschriften van Aristoteles door de geleerden vrijwel in rust en op hun overgeleverde plaats gelaten. Bij Platoon komt men als ooggetuige in de worstelschool, bij den Stagiriet in den winkel, in het groote Warenhuis der Wijsbegeerte, waar ons, met redenen omkleed, de voordeelen van eigen werk en de nadeelen of tekortkomingen van ander fabrikaat uiteengezet worden. Zoo is er over ontwikkeling van Aristoteles weinig te doen geweest. In den laatsten tijd echter dreigt er verandering. Als vrucht en neerslag van lezingen heeft Werner Jaeger b.v. een „Grundlegung einer Geschichte seiner (d. i. Aristoteles') Entwicklung" geschreven. Het boek is lezenswaard, maar zeer zeker nog niet het laatste woord in deze aangelegenheid.

Daartegenover staat zijn landsman Goedeckemeyer, die zich intusschen reeds verdienstelijk gemaakt had door zijn „Gliederung der aristotelischen Philosophie", nog op het oude standpunt. Hij ziet in de werken van den man, die professor was in zeven faculteiten, „eine völlig klare und von Anfang bis zu Ende festgehaltene systematische Ordnung". En zonder noten, zonder merkbaren pennestrijd, met rijke opgave zonder meer van bewijsplaatsen achterin (wat het lezen voor den nauwgezetten lezer intusschen hoogst onaangenaam maakt), wordt ons in rustige taal de gedachtengang weergegeven van Aristoteles, voornamelijk in Ethica Nicomachea en de Politica.

Wij willen er niets over zeggen dat de andere zedekundige werken door den schrijver terzijde gelaten zijn. Wij willen ook geen opmerkingen maken over de indeeling die de heer Goedeckemeyer geeft van de wijsbegeerte van Aristoteles. Wij schrijven van ganscher harte een woord van hulde neer voor de oorspronkelijke wijze waarop de schrijver dit onderwerp onderhoudend heeft uiteengezet en laten groeien, zoodat een boek ontstaan is nuttig voor leeken en vakgenooten. Maar wij hadden gaarne gezien, dat hier en daar eens gewezen was op de verschillen tusschen Politica en Ethica, dat de Professor van Koningsbergen, die vaak zoo overduidelijke uitleggingen geeft, tevens van tijd tot tijd eens een kritisch woord gesproken had en een vergelijking getroffen had tusschen beide (en andere) geschriften. Newman bijv., de bekende schrijver van „The Politics of Aristotle" begint er mede te zeggen, dat „the transition from the one treatise to the other is by no means as smooth and easy as we might expect". En later komt hij in eene vrij uitvoerige appendix op enkele verschillen tusschen Ethica en Politica terug. Temeer doen wij deze opmerking daar de schrijver meermalen met een enkel woord waardeert of afkeurt en op het eind zich opeens, tot onze groote verwondering, opricht en een vrijwel vernietigend oordeel — dat o. i. zeer onjuist is — wil vellen over de geheele staatkunde en zedeleer van Aristoteles.

Zwolle. P. Vrijlandt.

H. Vordemfelde, Die germanische Religion in den deutschen Volksrechten, Erster Halbband, Der religiöse Glaube. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, begründet von Albrecht Dieterich und Richard Wünsch, XVIII. Band, 1. Heft). Giessen, Töpelmann. 1923.

Het doel van dit geschrift is, volgens den Schrijver, de overblijfselen van oud-Germaansche religie, welke in de z.g.n. leges barbarorum zijn bewaard gebleven, samen te vatten en daarvan in systematischen vorm een beeld te geven. Het beoogt dus in de eerste plaats resultaten te verkrijgen voor de godsdienstgeschiedenis, een ander terrein dan waarop ik mij gewoonlijk beweeg. Wanneer ik niettemin gemeend heb te moeten voldoen aan het verzoek der Redactie om dit werkje aan te kondigen, dan ben ik daarbij geleid door de overweging eerstens dat de S. zijn materiaal uitsluitend zocht in de volksrechten, welke behooren tot het gewone arbeidsveld van den rechtshistoricus, en voorts dat de hier behandelde onderwerpen, waarbij het telkens gaat om het verband tusschen recht en religie, de belangstelling van den laatstgenoemde zeker in niet mindere mate verdienen dan die van den godsdiensthistoricus.

Het is eene gemeenplaats geworden dat bij de Germanen in hun heidenschen tijd een nauw verband bestond tusschen recht en religie. Indien dit juist is — en wie zou er aan twijfelen daar immers dat verband altijd en overal aanwezig is — dan mag men verwachten daarvan sporen te vinden in de oude volksrechten. Want wel zijn deze, in den vorm waarin wij ze kennen, tot stand gekomen in een tijd toen het Christendom al de officiëele religie was, maar zij zijn, gelijk de S. herinnert, grootendeels eene opteekening van reeds bestaand gewoonterecht, opgekomen uit het volksbewustzijn en dus uit den aard der zaak beïnvloed door het religieuze denken van het volk. En dat het Christendom niet met één slag een einde heeft gemaakt aan alle heidensche voorstellingen, behoeft wel nauwelijks vermelding.

De S. splitst de stof, welke hij zich heeft voorgenomen te behandelen, in twee deelen. Het eerste deel, vervat in het werkje dat voor mij ligt, behelst de verschijnselen van het religieuze *geloof*, m.a.w. de religieuze voorstellingen. Het tweede deel, dat S. later hoopt uit te geven, zal gewijd zijn aan wat hij noemt „das religiöse *Verhalten*", d.w.z. de handelingen waarin zich de religieuze voorstellingen openbaren.

Aan de behandeling van het eigenlijke onderwerp gaat vooraf eene inleiding over den tijd van ontstaan der verschillende volksrechten, welke geene nieuwe gezichtspunten biedt. Wat met name de lex Salica betreft, erkent de S. wel dat „auch für eine religionsgeschichtliche Untersuchung die zeitliche Fixierung einer der wichtigsten Quellen auszerordentlich bedeutungsvoll ist", maar aan een zelfstandig onderzoek daaromtrent heeft hij zich niet gewaagd, doch het blijkbaar 't veiligst gevonden zich aan te sluiten bij de onder de rechtshistorici heerschende opvatting, volgens welke de wet is ontstaan kort na den overgang der Franken tot het Christendom.

De S. heeft zich bij de behandeling der stof laten leiden door wat hij noemt „den entwicklungsgeschichtlichen Gesichtspunkt", d.w.z. hij is uitgegaan van de gedachte dat de religieuze voorstellingen, zoowel bij de Germanen als bij andere volken, onderworpen zijn geweest aan eene eenparige ontwikkeling van lagere tot hoogere vormen [1]).

Naar dit gezichtspunt heeft hij zijne stof gesystematiseerd door aan te vangen met de behandeling van wat hij beschouwt als den laagsten en tevens primitiefsten vorm van religieus geloof, het feticisme, en daarna op te klimmen tot „hoogere" vormen : de vereering van elementen, planten, dieren, levende menschen, dooden en eindelijk van goden. Juist van de lagere vormen meent hij de meeste sporen in de volksrechten te vinden, hetgeen hij hieruit verklaart dat „bei diesen nicht selten der religiöse Grundsinn vielleicht schon in heidnischer Zeit früh verloren gegangen [ist], so dasz ihr heidnischer Charakter den christlichen Gesetzgebern gar nicht mehr zum Bewusztsein gekommen ist," terwijl dezen die voorstellingen waarvan zij 't heidensch karakter doorzagen, zooveel mogelijk uit de wetten zullen hebben gebannen. Zooveel mogelijk ! Want er zijn, meent hij, ook religieuze voorstellingen geweest, welke zoo diep in het volksbewustzijn wortelden, dat de Kerk, hoewel den heidenschen oorsprong ervan kennend, zich op eene of andere wijze ernaar heeft moeten gedragen.

De juistheid dezer laatste opmerkingen wil ik niet betwisten, maar met de wijze van behandeling, door den S. gevolgd, kan ik mij allerminst vereenigen. Ik heb daartegen dit groote bezwaar dat zij volkomen onhistorisch is en dus den naam „entwicklungsgeschichtlich", waarmede men haar tooit, geenszins verdient. Van eene ontwikkelings*theorie* kan men hier spreken, maar niet van eene ontwikkelings*geschiedenis*. Wat de S. daarvoor uitgeeft, is inderdaad niets anders dan eene hypothese : nl. deze, dat de lagere religieuze voorstellingen ook altijd de oudere zijn geweest. Ik meende dat deze hypothese nu in de godsdienstwetenschap wel had afgedaan. Maar in ieder geval is 't mij onbegrijpelijk hoe iemand die een historisch onderzoek wenscht in te stellen, kan beginnen met zich te binden aan eene dergelijke theorie, welke niet alleen alle Germaansche volken — dit ware al erg genoeg ! — maar *alle* volken over één kam scheert, wat betreft de ontwikkeling hunner religieuze voorstellingen.

De S. heeft geen enkel feit aangevoerd, hetwelk aannemelijk maakt, dat deze theorie, voorzooveel de Germaansche volken betreft, in overeenstemming is met de historische werkelijkheid. En het zou hem ook niet mogelijk zijn dat te doen. Want wat hij als eindpunt beschouwt van de ontwikkeling der religieuze voorstellingen van de heidensche Germanen : het geloof in goden, vinden wij inderdaad reeds in de oudste bronnen. Trouwens de S. zelf wordt ontrouw aan de theorie, wanneer hij op bl. 144 tracht aan te toonen dat ten aanzien van het heksengeloof in den loop des tijds „eine Vergröberung ins Materielle" is ingetreden, doordat in de plaats van de oorspronkelijke, meer geestelijke opvatting „eine mehr kannibalistische Vorstellung" gekomen is.

Als oudsten vorm van het religieuze denken beschouwt de S., gelijk ik reeds aanstipte, het feticisme, waaronder hij verstaat de vereering van levenlooze en hanteerbare voorwerpen op grond van de goddelijke kracht die daarin geacht werd te schuilen. Ik zal mij geen oordeel aanmatigen over deze omschrijving van „feticisme", een begrip, waarover de godsdiensthistorici sinds jaar en dag strijden. Alleen herinner ik mij bij één van hen gelezen te hebben, dat het niets anders is dan een naam welke dient „als etiket om onze onwetendheid mee te beplakken" (Obbink). Tegenover de resultaten van een zich als „historisch" aandienend onderzoek, welke met dit etiket worden beplakt, sta ik wel eenigszins sceptisch. Wij zullen nog nader zien of ik hierin ongelijk heb.

De S. meent overblijfselen van feticisme te vinden in 't *stafflum regis* (koningsgerecht) der lex Ribuaria ; in den bijl- of hamerworp welke volgens de lex Baiuwariorum plaats vond bij geschillen over grondbezit ; in het werpen of overreiken van pijl en speer bij de door de Langobardische wetten geregelde vrijlating tot volvrije ; in den wapeneed van het Salische recht en den eed „in circulo et hasla" van de lex Ribuaria ; in het schild dat aanwezig moest zijn in de terechtzittingen van tunginus en centenarius ; in de veelbesproken *reipus*, het handgeld dat volgens de Salische wet de bruidegom moest betalen bij zijne verloving met eene weduwe, en eindelijk in de *wiffa*, de stroowisch, welke naar Beiersch en Langobardisch recht door hem die zich beschouwde als gerechtigd tot een stuk grond, daarop werd opgericht.

Het verdient de aandacht dat de S. in geen van deze gevallen met zekerheid durft te besluiten tot het bestaan van feticistische voorstellingen. Hij komt nooit verder dan tot vermoedens. Dit pleit voor zijne voorzichtigheid. Maar wanneer het onderzoek op geen enkel punt leidt tot iets anders dan gissingen, dan wordt de waarde ervan, dunkt mij, toch wel problematisch. Dit zou nu nog niet het geval behoeven te zijn, wanneer de bronnen zelf inderdaad aanleiding gaven tot die vermoedens, wanneer m.a.w. in de door den S. besproken bronnenplaatsen iets doorschemerde van fetisvereering. Maar zoo is het niet. Hier wreekt zich m.i. de onhistorische methode van den S., die met eene vooropgezette theorie nadert tot de bronnen. De feticistische voorstellingen, waarover hij spreekt, haalt hij niet uit de bronnen, maar hij legt ze erin. Vandaar dat hij zelf nooit verder komt dan tot veronderstellingen, dat het „zoo wel kan geweest zijn". Vandaar ook dat hij ons in geen enkel geval overtuigt dat het werkelijk zoo geweest *is*. Vandaar eindelijk, dat zijn onderzoek niet leidt tot verheldering van bovengenoemde onderwerpen, maar wel tot zeer gezochte redeneeringen. Een staaltje hiervan vindt men in de door hem gegeven uitlegging van de vrijlating door pijl en speer. Hij sluit zich m.i. terecht aan bij de opvatting dat deze wapenen symboliseeren de weerbaarmaking van den onvrije. Maar dit is hem niet genoeg. Hij vindt er bovendien eene „fetischistische Anschauung" in, volgens welke

[1]) Zie bl. 12 en 160 van zijn boek.

het wapen „ein höheres Wesen" was, door welks overreiking, onder het uitspreken van eene formule, „das Verhältnis dieses kraftgeladenen Gegenstandes zu dem Träger in der einen oder anderen Weise"(!) verzekerd moest worden (bl. 41).

Op vasteren bodem staat de S., althans ten deele, wanneer hij vervolgens handelt over elementen- en plantenvereering. Hier kan hij zich beroepen op voorschriften, welke zich uitdrukkelijk richten tegen heidensche gebruiken en daarmede het bestaan ervan bewijzen, bijv. de bekende bepalingen waarbij verboden werd het doen van geloften of gebeden bij bronnen, boomen of bosschen. Echter blijft hier nog de vraag, welke voorstellingen aan deze gebruiken ten grondslag lagen. De S. ziet hier planten- en watervereering, maar is ook daarbij, naar ik meen, weer niet vrij van zijne ontwikkelingstheorie. Want de bronnen laten ook ruimte voor eene andere opvatting, n.l. dat niet het water, de boomen of het bosch object van vereering waren, maar *godheden* die geacht werden daarin te verwijlen. En 't is juist deze laatste voorstelling, welke in sommige bronnenplaatsen uitdrukkelijk bevestiging vindt [1]).

Het zou mij te ver voeren wanneer ik wilde stilstaan bij al de andere voorbeelden van planten- en elementenvereering, welke de S. in de bronnen meent aan te treffen. Vermelding verdient echter dat hij met plantenvereering ook in verband brengt de rol welke de *festuca* in het Germaansche rechtsleven speelde. Mij heeft hij noch in dit, noch in de meeste andere door hem behandelde gevallen kunnen overtuigen dat wij daarbij waarlijk aan plantenvereering te denken hebben. Hiermede bedoel ik dus niet te beweren dat bij de Germanen vereering van planten heel niet voorkwam. Ik constateer alleen, dat de uitweidingen van den S. daaromtrent in 't algemeen geen steun vinden in de bronnenplaatsen, waaraan hij ze vastknoopt. En voorzoover dat bij uitzondering wel het geval is, bijv. waar hij spreekt over het gebruik van tooverkruiden, vertelt hij niets nieuws.

Wat de elementenvereering betreft, is de S. het uitvoerigst over de *chrenecruda* der lex Salica. Gelijk bekend is, beschrijft de wet onder deze benaming de handelingen, welke moeten worden verricht door den weergeldschuldenaar, die zijne schuld niet kan betalen. Hiertoe behoort o.m. dat hij gaat in zijne hut, uit alle vier hoeken een handvol aarde neemt en, staande op den drempel met het gezicht naar de hut gewend, de saamgeraapte aarde met zijne linkerhand werpt over zijn schouder naar zijn naasten verwant. De S. heeft er geen vrede mee dat deze handeling niet anders zou zijn dan eene zinnebeeldige voorstelling van het afstand doen van de hut door den schuldenaar ten behoeve van den bloedverwant. Volgens hem hebben wij hier te doen met een overblijfsel van aardevereering. „Ins Religiöse übersetzt wäre dann der Schollenwurf dahin zu deuten, dasz durch das Bewerfen mit dem Staub des Hauses und der Hofstätte die dem Hause innewohnende Kraft gewissermaszen [!] auf den neuen Besitzer übertragen werden sollte". Zou 't niet juister zijn hier van fantasie te spreken in plaats van „Uebersetzung"?

Wat de S. meedeelt omtrent „dierenvereering", zal ik met stilzwijgen voorbijgaan. Hij brengt 't hier weer niet verder dan tot vermoedens welke in de bronnen geen steun vinden.

Kan ik dus tot zoover Schrijver's onderzoek niet hoog aanslaan, des te meer verheugt 't mij dat mijn oordeel over het laatste gedeelte van zijn boek gunstiger kan zijn. Hierbij heb ik dan vooral 't oog op wat hij meedeelt omtrent het heksengeloof. Van den stand van dit geloof in den tijd der volksrechten geeft hij aan de hand der bronnen een lezenswaardig overzicht. Hij toont aan, dat zij tweeërlei voorstelling kennen omtrent de heksen: de heks als *malefica*, d.w.z. als persoon die zich bezig houdt met schade toebrengende tooverij, en de heks als *striga*, naar het oorspronkelijke volksgeloof een daemon welke 's nachts rondvliegt, maar in den tijd der volksrechten reeds vermenschelijkt en voorgesteld als menschenetende heks. Opmerkelijk is dat de lex Salica ergens straf bedreigt tegen de striga, die „hominem comederit". Zij neemt dus het bestaan der menschenetende heks uitdrukkelijk aan. Daarentegen wordt deze voorstelling in latere bronnen (bijv. Cap. de part. Sax.) als een heidensch en den Christen onwaardig bijgeloof gebrandmerkt.

De S. wijst er op dat de schade toebrengende tooverij in de volksrechten evenzeer wordt toegeschreven aan mannen als aan vrouwen. Alleen denken de bronnen bij bepaalde soorten van vergiftiging, waarin ook tooverij werd gezien, vooral aan het vrouwelijke geslacht. Hierin ziet S. in kiem aanwezig de latere Middeleeuwsche voorstelling, welke de tooverkunst hoofdzakelijk toedichtte aan vrouwen. In deze richting werkte ook het strigageloof, dat reeds in den tijd der volksrechten zich alleen concentreerde op het vrouwelijk geslacht. Uit de vereeniging van de toen nog gescheiden voorstellingen omtrent malefica en striga groeide het heksengeloof, zooals dat in de latere Middeleeuwen tierde.

In de beide laatste hoofdstukken van zijn geschrift handelt de S. kortelijk over dooden- en godenvereering. Over de godenvereering, die zonder twijfel bij de Germanen eene belangrijke rol gespeeld heeft, behelzen de volksrechten zoo goed als niets, zoodat de S. zich tot enkele weinig belangrijke opmerkingen bepaald heeft. Bewijzen van doodenvereering bevatten de volksrechten in 't geheel niet, al heeft de S. ook hier weer niet kunnen nalaten zich in gissingen te verdiepen.

Wanneer ik tenslotte mijn oordeel over het boek van den heer Vordemfelde moet samenvatten, kan dit niet anders luiden dan dat de resultaten van zijn onderzoek maar poover zijn. Hiermede is niet gezegd dat dit, nu hij zijn onderzoek beperkte tot de volksrechten, anders had *kunnen* zijn. Zij bevatten inderdaad, naar ik geloof, voor het doel dat hij zich stelde, geene overvloedige gegevens. Dit had voor hem aanleiding kunnen zijn het onderzoek uit te breiden tot andere bronnen of anders zijn boek in te krimpen tot den omvang van een tijdschriftartikeltje. Maar het had hem er niet toe moeten leiden ons

---

[1]) Zoo 't door den S. zelf aangehaalde Cap. de part. Sax. c. 21: (Boretius I, 69): „Si quis ad fontes aut arbores vel lucos votum fecerit aut aliquit more gentilium obtulerit et *ad honorem daemonum commederet*" enz. Zoo ook verschillende door den S. *niet* geraadpleegde besluiten van conciliën, bijv. Conc. Turon. (aº. 567, Maassen I, 133), c. 23, zich richtend tegen godsdienstige vereering „ad nescio quas petras aut arbores aut ad fontes" en eindigend met de vraag: „Quid enim daemonibus cum Christo commune"? Verg. hierbij Vordemfelde bl. 163, waar hij zelf betoogt dat, waar 't Cap. de part. Sax. spreekt van daemonen, daarmede de Germaansche godheden zijn bedoeld.

steenen te geven voor brood, door als resultaat van historisch onderzoek aan te bieden velerlei beschouwingen en uitweidingen waaraan, daar zij niet steunen op de bronnen, wetenschappelijke waarde bezwaarlijk kan worden toegekend. De S. zelf komt aan 't einde van zijn boek tot eene merkwaardige bekentenis, welke vele lezers misschien liever aan 't begin haddèn zien geplaatst. Op bladz. 161 schrijft hij: „Boten also für diese Erscheinungen primitiv-religiösen Denkens unsere Quellen zwar oft unsicheres und hypothetisches, aber doch auch brauchbares Material, so versagen sie fast ganz wenn wir nunmehr in das Gebiet der höheren Mythologie eintreten." Het is te hopen dat de S., wanneer hij ons 't toegezegde vervolg op dit boek biedt, zal blijken zich alleen bediend te hebben van „bruikbaar materiaal"!

Amsterdam. L. J. van Apeldoorn.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

I. Kooistra, Van Ziel tot Ziel. 2de Druk. Groningen, Wolters. 1923. (Pr. ƒ 2.90, geb. ƒ 3.50).

In het Juni-nummer 1921 en het Maart-nummer 1923 (resp. 28e Jg. No. 9 en 30e Jg. No. 6) van dit blad heb ik de beide deelen van „Onze Groote Kinderen" van Mej. Kooistra besproken. Thans ligt „Van Ziel tot Ziel" van dezelfde schrijfster voor mij. Inmiddels is Mej. K. na een langdurig lijden heengegaan (overl. 25 Aug. 1923) en past het voorzeker ook hier ter plaatse een eerbiedig woord aan hare nagedachtenis te wijden. Een vol en rijk leven was haar geschonken; voorzeker heeft zij gewoekerd met haar gaven en talenten. Nog jarenlang zullen haar leerlingen (zij was van 1896 tot 1914 Directrice van de Rijkskweekschool voor Onderwijzeressen te Apeldoorn, en heeft een zeer bijzonder stempel op deze school en zoodoende op haar leerlingen weten te drukken) haar dankbaar blijven gedenken; nog langer zullen ongetwijfeld haar werken, vrucht van rijke ervaring, veelzijdige studie en groote liefde voor de kinderen, blijven voortleven.

Ook bovengenoemd werk getuigt van deze ervaring, deze studie, deze liefde. Het boek zal velen bekend zijn in eersten druk onder den titel „Opvoeder en Kind". Waarom de titel veranderd werd bij deze hernieuwde uitgave is mij geenszins duidelijk. Toch zeker niet alleen omdat (zooals de schrijfster in haar voorwoord aangeeft) de inhoud ietwat is uitgebreid. Het zal wel een offer aan den tijdgeest zijn, die meer „psychologische" opschriften verlangt. Gelukkig lijkt mij deze verandering niet. De eerste titel was scherper, eenvoudiger. . . . en juister.

De grondslag van dit werk vormen een viertal lezingen door Mej. K. in 1915 gehouden op een cursus van de Vereeniging voor moderne Zondagsscholen. In de eerste drie hoofdstukken (over: De macht en de taak van de opvoeding; Het kind en zijn milieu; Eigenschappen van den Opvoeder) merkt men echter van dezen oorsprong weinig. Zij bevatten algemeene paedagogische wenken en raadgevingen. Het vierde hoofdstuk (De Kinderen begrijpen) is echter wel zeer toegespitst op het godsdienstonderwijs. Ook zij, die niet op hetzelfde standpunt staan als de schrijfster, zullen hier veel in vinden, wat hun een nieuwen kijk geeft, veel waar zij van harte mee in kunnen stemmen.

Het beste hoofdstuk is m.i. hoofdstuk V (over Feesten) waarvan het begin in dezen herdruk omgewerkt is. Afgezien van haar standpunt (waardoor b.v. blz. 120 en 121 mij persoonlijk niet kunnen bevredigen) heb ik dit met groote instemming gelezen. De schrijfster heeft „gestudeerd", in boeken, zeker, dat blijkt voortdurend; maar gelukkig nog meer in het volle kinderleven, waar zij jarenlang middenin stond. Zij spoort ons aan tot eenvoud, tot echten waren eenvoud, dat beteekent tot den „eenvoud van den rijkdom" (blz. 125). Dat is een woord, dat wij in dezen tijd wel behoeven. Overdaad is overal en ten allen tijde onnut. Maar het volle leven is rijk, en dezen vollen rijkdom, daar hebben onze kinderen recht op. De kunst van feestvieren is een kunst, die onze jeugd helaas bezig is te verleeren. Daaraan is het gezin schuld. Voor een feest is een gemeenschap, gemeenschapsbesef en gemeenschapsleven noodig. Wat het kind in dezen thuis te kort komt moeten dan maar andere groepen, de school, de jeugdvereeniging, overnemen en doelbewust nastreven. In het boek van Mej. Kooistra zullen zij menigen behartigenswaardigen wenk vinden. Haar warm pleidooi voor de idee der openbare school (welke idee ook aan „bijzondere" scholen zeer wel uitvoerbaar is) waar onderlinge eerbied en waardeering de drijfkrachten ten goede moeten zijn, zal zeker bij velen weerklank wekken, en in een tijd waarin deze opvatting gelukkig meer dan ooit aan levenskracht wint (men zie het laatste belangrijke Nutsrapport over „De toekomst van ons Volksonderwijs) niet tevergeefs gesproken zijn.

Aan bovengenoemde hoofdstukken zijn nog vier schetsen toegevoegd. Uit den aard der zaak vinden wij aldus in dezen bundel vele gedachten terug die ons uit haar andere werken („Zedelijke Opvoeding", dat nu reeds 9 drukken heeft beleefd, wel een vermeldenswaardig feit; „Menschen in wording" en „Onze Groote Kinderen") reeds bekend zijn. Velen zijn er, die niet gaarne een paedagogisch boek ter hand nemen. Ongetwijfeld is ook op deze markt veel „Ersatz" te koop. Des te dankbaarder moeten wij zijn voor prima waar, die ons uit de eerste hand aangeboden wordt, voor boeken als van Mej. Kooistra, die ongetwijfeld ook in een wetenschappelijk blad met recht en eere genoemd mogen worden.

In zijn „Herinneringen" (blz. 20) schreef wijlen Prof. Quack: „De wetenschap beschouwt slechts het leven. Zij tracht het leven te begrijpen, zij *is* niet het leven". Leggen wij dezen maatstaf aan, dan behoeven wij niet te twijfelen of wij aan de boeken van Mej. K. het praedicaat „wetenschappelijk" mogen verleenen.

„Van Ziel tot Ziel" is royaal uitgegeven. De ondertitels boven aan elke bladzijde vergemakkelijken het overzicht. Moge ook deze nieuwe uitgave vele lezers vinden bij de min of meer „officieele" beoefenaars der opvoedkunde, maar vooral ook bij de „onofficieele".

Amsterdam. C. P. Gunning.

SCHOOLBOEKEN.

C. te Lintum, Geschiedenis van Handel en Bedrijf vooral in Nederland. Leerboek voor handels- en vakscholen. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ƒ 3.50, geb. ƒ 3.90).

Een boek, waarvan de bedoeling en de opzet zeer goed zijn. Vooral op handels- en vakscholen moeten wij veel meer dan tot nu toe den kant der economische geschiedenis op, daar moet ook veel meer nadruk gelegd

worden op het verband tusschen de staatkundige historie en de economische toestanden. Veel van de oorzaken der politieke veranderingen wordt duidelijker door de economische gebeurtenissen in voorafgaande jaren te bezien, veel gevolgen van oorlogen, neergelegd in op het oog onbegrijpelijke bepalingen van vredestractaten, begrijpen wij, als wij nagaan, wat zulke voorschriften in hunne consequenties op economisch gebied beteekenen.

De Heer Te Lintum deed dan ook een goed werk met de uitgave van dit boek, waarin hij, naar hij mededeelt, neerlegde, wat hij gedurende twintig jaar aan onderwijs gaf en daartoe geregeld bijhield en aanvulde. En het komt ons vóor, dat hij, wat de groote lijnen betreft, in zijn streven ook goed geslaagd is.

Deze geschiedenis heeft wel vooral betrekking op Nederland en zijne koloniën, maar plaatst toch dit gebied met zijn economische leven zoo zeer in het verband van het geheele wereldverkeer, dat de leerling een indruk moet krijgen van nauwen samenhang van verschillende landen in dit opzicht. Iets, waarvan het begrip aan zijne economische vorming slechts ten goede kan komen. Terecht heeft dan ook de schrijver telkens de aandacht gevestigd op verschijnselen in andere landen dan Nederland in en omstreeks denzelfden tijd, dien hij in een bepaalde paragraaf behandelde.

Wij volgen hier den handel van ongeveer het begin onzer jaartelling af tot in onze dagen. Wij zien hoe telkens weer het centrale punt van het wereldverkeer zich verplaatste en hoe in verband daarmede zich de beteekenis van allerlei steden en handelswegen wijzigde. Indien wij ons een enkele opmerking veroorloven met betrekking tot deze algemeene trekken van het werk, is het deze, dat wij een enkele maal wel eens iets scherper zouden wenschen te zien aangeduid, waardoor de beteekenis van een bepaald handelscentrum toenamin een bepaalden tijd. Bijvoorbeeld: Hoe ontstond het vrij drukke graanverkeer in de 4e eeuw langs de Waal, naar de Rijnstreken en hoe kwam Zuid-Limburg toen aan zijne ontwikkeling? En eenig verband tusschen de opleving der wetenschap, die leidde tot samenstelling van betere kaarten en gemakkelijker en juister berekening van de plaats van een schip op zee, en de ontdekkingsreizen in het begin der 16e eeuw hadden wij ook gaarne zien aangetoond. Intusschen, die opmerkingen zijn van gering belang tegenover den algemeen zeer goeden opzet van het boek, ook in zijne verhoudingen.

Jammer is het, dat op het punt van bijzonderheden het oordeel niet zoo gunstig kan zijn. Er komen onjuistheden in het boek voor, die bij eenigszins nauwkeuriger werken door den schrijver gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden.

Zoo heet b.v. de Veeartsenijkundige Hoogeschool niet „Hoogeschool voor diergeneeskunde" (blz. 197), de wet geeft haar juist den eersten naam. Ook lijken de coöperatieve landbouwvereenigingen heelemaal niet op de oude gilden, gelijk dezelfde blz. ons schijnt te willen doen gelooven. Dat de Vereenigde Staten overal voor de open deur streden, is .... laat ik maar zeggen minder juist.

Inzake onze koloniën zijn er allerlei onjuistheden. Zoo is b.v. de slavernij in Oost-Indië niet in 1863 (vgl. blz. 132) te gelijk met die in onze andere koloniën, maar reeds in 1854 tegen 1 Januari 1860 afgeschaft en dat zij daar zelfs heden in zelfbesturend gebied nog niet verdwenen zou zijn, is alsmede niet juist. Van de pogingen van Franssen van de Putte om tot eene agrarische wetgeving te komen, wordt ons eveneens een verkeerd beeld gegeven (blz. 183), afschaffing van het cultuurstelsel lag geenszins in diens bedoeling. Evenmin is dit besloten in 1870 bij de wet-de Waal; de koffiecultuur bleef dan ook tot 1916 bestaan. Ik ga nu détailpunten inzake dit onderwerp maar voorbij, evenals de mededeelingen over de denkbeelden van den Commissaris Generaal du Bus de Ghisignies (ten onrechte Gouverneur-Generaal genoemd) en van den Bosch, over Daendels en Raffles, over de „dappere" verdediging van Java door Janssens en nog meer, die op verschillende punten onjuist zijn. Trouwens de bron, waarnaar de schrijver voor de koloniale geschiedenis, verwijst, het boekje van Eykman en Stapel, is al een heel slechte gids!

Zoo is er meer. Het „Paleis te Weltevreden, gesticht door Daendels" op blz. 126 is in werkelijkheid een foto van het paleis te Buitenzorg. Het werk van de Jonge, voortgezet door van Deventer (blz. 245) heet: De opkomst van het Nederlandsch Gezag (niet: de Nederlandsche macht) in Oost Indië. Of dit werk met zijn dertien deelen en uitgave van bronnen waarlijk behoort tot die, welke het meest geschikt geacht kunnen worden voor het gros der leerlingen, gelijk de schrijver het blijkens den druk der letters, waarmee het genoemd wordt, beschouwt, waag ik sterk te betwijfelen.

Een zonderlingen indruk maakt het ten slotte, dat de titels der paragrafen in de inhoudsopgave dikwijls anders luiden dan in de opschriften boven die afdeelingen zelf.

Het is jammer, dat zulk een in zijn hoofdlijnen zoo goed boek door dergelijke onnauwkeurigheden ontsierd wordt. Wij zouden het om de hoofdtrekken van zijn inhoud en zijn opzet gaarne in veler handen zien. Laten wij eindigen met den wensch, dat een herdruk den schrijver spoedig gelegenheid moge geven zijn arbeid nader te herzien en van de thans daarin voorkomende fouten en onnauwkeurigheden te zuiveren.

Wageningen. J. C. Kielstra.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Dat de zeker reeds 40 jaar oude bloemlezing *Nederlandsche Letterkunde*, in de wandeling „De Groot, Leopold en Rijkens" genoemd, nog steeds een grooten kring van gebruikers heeft, blijkt wel uit het feit dat in 1923 de 12de druk er van verschenen is. Aan de bewerking dezer uitgave heeft, naast den heer W. Pik, Dr. G. Kalff Jr. deel genomen. Om 't boek bruikbaar te doen blijven voor het nu opkomend geslacht, en den omvang niet al te groot te maken, moesten natuurlijk weer verschillende wijzigingen worden aangebracht. Er zijn nu, als „Inleiding", ook „proeven gegeven uit de Middelnederlandsche Dichtkunst en van onze eerste Renaissance-dichters". Daarentegen hebben de bewerkers de Friesche dicht- en prozastukken weer laten vervallen. De prijs van elk deel is *f* 4.50, van beide deelen *f* 8.75. Uitgeefster is natuurlijk weer J. B. Wolters' Uitg.-Mij.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Studiën, CI, Maart: In Memoriam P. Fred. de Bruijn. — J. Stein, De Kalenderhervorming. — C. Wilde, Alban Stolz. — H. Padberg, F. v. Eeden, II. — Is. Vogels, Ons Hervormingsnummer en de Brief v. Jacobus. — H. Duurkens, De afstamming der Koningin tot op Karel den Groote (slot). — Meded. — Dingen v. d Dag. — Uit de Pers.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius. Wasstraat 29, Leiden.

A. Noreen, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Vom Verfasser genehmigte Uebersetzung von **Hans W. Pollak.** Halle, Max Niemeyer. 1923. (Pr. F. 6).

Dit boek bestaat uit verschillende stukken van het Zweedsche werk *Vårt Språk* in eene Duitsche vertaling, stukken van eene meer algemeene strekking: het aldus verkregen geheel laat nog wel zien, dat het niet oorspronkelijk als geheel is gedacht. De onderdeelen heeten ,,Zur Lautlehre", ,,Zur Bedeutungslehre", ,,Zur Formenlehre"; en terwijl op blz. 41 wordt gezegd, dat de ,,Formenlehre" het allergewichtigste deel van de grammatica is, telt het hoofdstuk ,,Zur Formenlehre" slechts eenige bladzijden. Vaak is gezegd, dat eene ,,algemeene taalwetenschap" in den strieten zin onmogelijk is, doordat kennis van alle talen ter wereld er de voorwaarde van zou zijn; vaak ook is gezegd, dat het algemeene is de vinden in al het bijzondere, en dat men ook in één taal en hare geschiedenis stof vindt voor de algemeene begrippen die men verlangt te ontwerpen. De eenvoudige feiten die in dit boek worden vermeld, zijn genomen uit de Germaansche talen en vooral uit het Duitsch (dat voor het Zweedsch van het oorspronkelijke boek in de plaats is gekomen). Om zijne denkbeelden ordelijk voor te dragen heeft de schrijver een groot aantal technische termen noodig gehad, die hij vaak zelf moest vormen; en met opzet heeft hij ze dikwijls gevormd uit elementen der classieke talen, opdat zij gemakkelijk ook in de internationale wetenschap zouden kunnen worden aangenomen. Misschien dat de liefde voor orde en strengheid hier en daar scherper grenslijnen heeft getrokken dan het onderwerp toelaat. Er worden b.v. negen hulpwetenschappen van de taalkunde opgeteld; maar zulk een getal kan toch niet veel beteekenen, want doordat de taal op alles in het leven betrekking kan hebben, moet een taalkundige dikwijls hulp zoeken bij de meest verschillende vakken: de geschiedenis der woorden is niet te vinden zonder kennis van wat door de woorden wordt aangeduid. Onder alle hulpvakken is op blz. 34 ook genoemd de ,,Sprachphilosophie: die Wissenschaft von Begriff und Wesen der Sprache und ihren geistigen Voraussetzungen"; moet men hieruit afleiden, dat hetgeen de taal eigenlijk is, in eene andere wetenschap dan de taalwetenschap wordt geleerd? Het begrenzen van een vak is tot op zekere hoogte iets willekeurigs, doch — zoo vraagt men vanzelf — zal niet hij, die zich altijd met de verschijnselen der taal heeft beziggehouden, het best kunnen weten wat men onder ,,taal" zal moeten verstaan? Op blz. 38 vindt men verschillende soorten van grammatica genoemd, daaronder de historische en de vergelijkende; maar is de tweede niet gewoonlijk te beschouwen als een bijzonder geval van de eerste? Als eene vijfde soort noemt de schrijver de ,,normatieve"; maar de beschrijving van het als best erkende gebruik valt toch op eene zeer natuurlijke wijze onder de vierde soort, de descriptieve grammatica. Aan dergelijke verdeelingen moet men niet een al te groot belang hechten, en Prof. Noreen zal dit ook stellig niet willen; studenten kunnen er dienst van hebben, maar zij moeten het min of meer willekeurige er van beseffen. Van groot belang daarentegen zijn de drie namen van de drie hoofdstukken waaruit het werk bestaat. In het eerste is de beschrijving van klanken en van de wijze waarop zij worden gevormd, te beschouwen als eene inleiding; doch weldra komen dan beschouwingen over psychische oorzaken die de manier van spreken wijzigen. Alle veranderingen met elkaar worden dan verdeeld in twee soorten: sommige staan in verband met de functie die een phonema heeft,

andere zijn van eene functie onafhankelijk; deze verdeeling stelt Prof. Noreen in de plaats van de gewone in veranderingen volgens analogie en volgens klankwetten, doch hij wil die twee verdeelingen niet gelijkstellen (zie blz. 188); er zijn b.v. veranderingen, door de functie veroorzaakt, waarbij van analogie geen sprake is, terwijl veranderingen volgens klankwetten blijkbaar grootendeels phychische oorzaken hebben, zoodat zij niet als zgn. „physieke” veranderingen tegenover „psychische” kunnen worden gesteld. Om een enkel voorbeeld te noemen: wanneer een Duitscher het woord *journal* uitspreekt, zal hij in plaats van fr. *j* zeggen *ṡ*, en die verandering hangt niet af van de wijze waarop *journal* in den zin wordt gebruikt; een inheemsche klank wordt gesubstitueerd voor een vreemden. „Solche Veränderungen — zegt de schrijver — nenne ich materiell motivierte oder lautgesetzliche; sie sind ein Ausdruck der Lautgesetze, auf denen sie beruhen”. De term „Lautgesetz” wordt hier dus eenigszins anders gebruikt dan gewoonlijk, want al neemt men ook aan, dat een Duitscher in *journal* allicht eene *ṡ* zal laten hooren, er zullen genoeg Duitschers zijn die den Franschen klank niet zullen wijzigen. Voor wat dikwijls „Lautgesetz” heet wil Prof. Noreen zeggen „Lautregel”, en — zooals hij op blz. 196 betoogt — aangezien die regels door inductie zijn gevonden, waarbij men altijd maar een betrekkelijk klein aantal gevallen heeft kunnen in aanmerking nemen, is het denkbeeld van uitzonderingen op een aldus gevonden regel volstrekt niet ongerijmd. Het kan echter gebeuren, dat de door inductie gevonden regel inderdaad nauwkeurig is, en in dat geval zullen uitzonderingen slechts schijnbaar wezen; men kan dit gelooven, wanneer die schijnbaarheid in alle gevallen is aan te toonen. Dit is volkomen helder, maar het gebruik van „Lautgesetz”, als verschillende van „Lautregel”, is misschien niet zoo duidelijk; of men moet aan „Lautgesetz” eene zuiver theoretische beteekenis geven: wij gelooven aan eene vaste orde in alles, en indien een Duitscher nu en dan zegt *ṡurnal*, dan behoort dat tot die vaste orde; doch mij dunkt, in de practijk is de term alleen dan van nut, indien men hem met „Lautregel” gelijkstelt. Maar de term wordt genomen in tegenstelling met „Funktionsgesetz” (blz. 186), waarin het woord „Gesetz” tot dezelfde opmerking aanleiding geeft; men zegt bij vergissing *klau* voor *schlau* doordat men denkt aan *klug* (blz. 187); bepaalde regels, volgens welke die vergissingen altijd plaats hebben, zijn niet te geven, maar zij behooren toch tot eene orde van verschijnselen. De voorgestelde verdeeling in tweeën van alle veranderingen in klanken of klankgroepen, alnaar de verandering al of niet hare oorzaak heeft in de functie, zal misschien wel voldoen; men zou allerlei gevallen moeten onderzoeken. *Auto* voor *automobil* wordt tot de eerste soort gerekend: een term, in bepaalde kringen vaak gebruikt, wordt allicht verkort. Tot de tweede soort behoort de accentuatie *Géneral Stein* naast *Generál* (blz. 187); maar zou men ook hier niet met eenig recht kunnen zeggen, dat het verschil met de functie van het woord in verband staat? Deze vereeniging van een titel met een eigennaam, waarbij om bepaalde redenen de eigennaam met meer nadruk wordt uitgesproken dan de titel, heeft de verandering ten gevolge: men moet er aan gewennen, dat in het systeem van Prof. Noreen deze verandering in dezelfde klasse wordt gebracht als de overgang van *t* in *ss* bij hd. *essen*. Met „Funktion” wordt bedoeld „die Bedeutung und Anwendung des Phonemes in dem ganzen Umfange dieser Worte”: kan het gebruik als titel daartoe ook niet worden gerekend? Ik waag het niet op deze bescheiden vraag een bevestigend antwoord te geven. Het volgende hoofdstuk „Zur Bedeutungslehre” heeft in het kort gezegd dezen inhoud. Iedere vorm van taal (uit een of meer woorden bestaande) die iets beteekent, heet als zoodanig bij den schrijver in het Duitsch „Semem”, en *Dreieck* is hetzelfde „Semem” als *dreiseitige gradlinige Figur*, want die twee uitdrukkingen beteekenen precies hetzelfde. Een morphologisch verschil kan dus bestaan, terwijl slechts van één „Semem” sprake kan zijn. De begrippen die iemand heeft, groepeert hij in zijn geest onwillekeurig, en bij personen die met elkaar leven in eene gemeenschap van taal en denken, is in die groepeeringen eene zekere overeenkomst. Welke klassen van „Sememe” zal men nu aannemen? Zal men b.v. de woorden *groen*, *geel*, *rood* enz. met elkaar vereenigen in eene categorie van kleur? Het is toch zeker, dat dergelijke woorden in een verband staan voor ons gevoel. Maar deze onontleedbare woorden laat de schrijver buiten beschouwing (vgl. blz. 224 vlg.), want hij wil „grammatische” categorieën onderscheiden, waarin een „lebendiges allgemeines Bildungsprinzip” is waar te nemen; er is b.v. eene categorie van sexus, die niet zoozeer uitkomt in *knabe-mädchen*, als wel in *graf—gräfin*, *Josef—Josefine*. Nam men dit beginsel niet aan, dan zou men alle mogelijke woorden in groepen moeten verdeelen, wat zeer moeilijk zou zijn. Doch al zijn *groen* en *geel* voor ons niet te ontleden, die begrippen bestaan toch voor ons in die woorden, taalvormen die van andere taalvormen zijn onderscheiden: kan men ze dan met recht buiten de classificatie houden? Ik moet erkennen, dat mij dit niet geheel duidelijk is. De vraag is ook (en ik kan er geen antwoord op geven), of die uitsluiting bij sommige talen geen moeilijkheden zou opleveren. Er volgt dan eene verdeeling in zelfstandige en onzelfstandige „Sememe”; de eerste zijn zinnen, door den schrijver „Aussprüche” genoemd, de andere zijn wat men woorden of groepen van woorden in den zin noemt: deze heeten hier „Glossen”. De vele betrekkingen die tusschen de „Sememe” kunnen voorkomen, geven aanleiding tot allerlei classificaties, waarvoor eene menigte door den schrijver bedachte termen worden gebruikt. Het is niet mogelijk in bijzonderheden daarover te spreken. Het werk heet „Beiträge zur Methode und Terminologie der Grammatik”, en inderdaad is de terminologie zeer uitvoerig; misschien mag men vragen, of het aantal termen niet te groot wordt voor het gebruik. Doch nauwelijks waagt men die opmerking tegenover iemand van zooveel ondervinding als Prof. Noreen. Zooals reeds is gezegd, telt het laatste hoofdstuk over de „Formenlehre” slechts eenige bladzijden; het is niet uitgewerkt. Wat zou men er in kunnen opnemen, indien men niet juist een aantal preciese feiten wil geven van eene bepaalde taal? In het tweede hoofdstuk is gesproken over alle categorieën van beteekenis die door morphologische kenmerken zijn onderscheiden. Stel dat dit punt met de grootste uitvoerigheid was behandeld, zou men dan niet meteen alle karakteristieke vormen hebben genoemd? De „Bedeutung” wordt aangegeven door allerlei soorten van woorden en verbindingen van woorden; men zou zeggen, dat eene beschouwing van de taal die niet een historisch beloop wil zien, maar alleen de taal in haren staat op een (denkbeeldig) tijdstip,

alleen zou kunnen bestaan uit zulk eene „Bedeutungslehre”, met iets over phonologie als inleiding; en zelfs die inleiding zou gedeeltelijk tot die „Bedeutungslehre” kunnen worden gerekend.

Groningen. A. Kluyver.

J. Haas, Über sprachwissenschaftliche Erklärung. Ein methodischer Beitrag. Halle, Niemeyer. 1922. (Pr. *f* 0.30).

Nieuwe ideeën hebben dikwijls grote moeite geaccepteerd te worden door geleerden van een oudere generatie; dit ondervindt heel sterk de Duitse romanist Haas, schrijver van twee histories-moderne grammatica's van het Frans, waarvan de laatste verschenen is in 1916. Onlangs heeft de grote romanist Meyer Lübke dit werk gerecenseerd, en daarbij duidelijk getoond dat het hem niet gelukt is zich in de ideeën van de schrijver te verplaatsen, laat staan ze te accepteren. In bovengenoemde brochure nu repliceert Haas op deze bespreking van zijn werk. Zeer terecht merkt hij op dat Meyer-Lübke „morphologisch, nicht syntaktisch” denkt, wat hij met verschillende voorbeelden aantoont. Hij wijst erop, dat het essentiele b.v. bij de beoordeling of een vorm een adjektief of een adverbium is, niet de vorm is, maar: „das wesentliche ist die form des ablaufs des vorstellungsprozesses, also die form der gliederung des satzes, d.h. des vorstellungsinhalts, den der sprechende dem hörenden vermitteln will. In der erkenntnis dieses verhältnisses liegt die voraussetzung für die lösung einer syntaktischen aufgabe; die syntaktischen kategorien ergeben sich aus dem verhältniss der vorstellungen zueinander. Die kongruenz ist nebensache.” Hij toont verder met overtuigende voorbeelden aan hoe een miskenning van dit principe telkens en telkens weer historici als Meyer-Lübke en Tobler parten heeft gespeeld, b.v. in de „verklaring” van gevallen als *Il fit que traitre*, waar *que* nooit ofte nimmer een relativum geweest is! Meyer-Lübke's verkeerd inzicht culmineert daar waar hij Haas' boek karakteriseert als „eine beschreibende darstellung der französischen syntax auf grund *eines psychologischen systems*”. „Juist dat, zegt Haas terecht, heb ik zorgvuldig vermeden. M. L. had moeten zeggen: „auf grund der ergebnisse der psychologischen forschung.” Wat, inderdaad, geheel iets anders is!

Leiden. C. de Boer.

Theophrasti Characteres edidit **Otto Immisch.** (Bibliotheca scriptorum graecorum et romanorum Teubneriana). Lipsiae, Teubner. MCMXXII. (Pr. gecart. *f* 2.13).

Sedert de bekende uitgave der Lipsienses (1897) is de belangstelling in Theophrastus' Characteres niet verflauwd: in korten tijd althans volgden op elkander edities van Romizi, van Fraenkel en Groeneboom, in welke men met meer recht de stoutmoedigheid der jeugd dan wel de bezonnenheid van den rijpen leeftijd kan bewonderen, van Edmonds en Austen, van Diels, van Jebb-Sandys, van Pasquali, ten slotte van Octave Navarre, welke laatste geleerde met Gallische lichtvaardigheid een vijftigtal nieuwe coniecturen over den tekst heeft uitgestrooid.

Daar de Leipziger editie van 1897 is uitverkocht, heeft Immisch een nieuwe uitgave voorbereid, welke „exspectat in schedis—tempora Musis magis propitia.” Voorloopig moest hij zich tevreden stellen met een eenvoudige tekstuitgave „serus in bibliotheca Teubneriana successor Fossianae (1858).” Het zou dus voorbarig zijn reeds nu een oordeel uit te spreken over Immisch's arbeid, daar de noodzakelijke toelichting ontbreekt; een kort referaat van deze nieuwe uitgave lijkt mij voor het oogenblik voldoende:

Diels sluit zich, zooals bekend is, aan bij de opvatting van Cobet, dat de tekst van Theophrastus geheel berust op de hss. ABV en dat de deteriores CDE buiten beschouwing kunnen gelaten worden. Tegen deze opvatting protesteert Immisch mogelijk niet ten onrechte, terwijl hij ook de traditie van de Epitome Monacensis niet gansch ter zijde laat. Wat dit laatste betreft ga ik geheel met hem mee: immers als bijv. in cpt. VI$_6$ de hss. **δεσμωτήριον,** de Epitome daarentegen de lezing **κέραμον** biedt kan men met groote waarschijnlijkheid **κέραμον** als het echte woord beschouwen, **δεσμωτήριον** als de verklaring.

De tekst geeft te zamen met de adnotatio critica een duidelijk beeld van de overlevering; de illusie evenwel, dat men met behulp der hss. alleen een leesbaren Theophrastus zou kunnen herstellen, bezit blijkbaar ook Immisch niet meer — zoo min als iemand, die zich serieus met dezen corrupt overgeleverden auteur heeft bezig gehouden. Vandaar, dat de uitgever nog al eenige gissingen, grootendeels van anderen, heeft opgenomen, elders lacunen aanneemt, ten slotte een vrij groot aantal eigen coniecturen (waarvan een enkele ons reeds bekend was uit de editie der Lipsienses) aan den voet der bladzijden vermeldt. Om een indruk te geven van de waarde van I.'s voorslagen, geef ik hier wat ik bij de eerste 15 hoofdstukken heb genoteerd: I 6 **λέγεισ ἑαυτοῦ** (beter Edmonds **λέγεισ αὐτὸν ἑαυτοῦ**); II 10 **καὶ μὴ ταῦτα λέγειν <τρανῶσ, ἀλλὰ> πρ. τὸ οὖσ προσπ. ψιθυρίζειν**; IV 9 **<ὠμο>φαγεῖν**; 10 **λαθεῖν καταλίσασ**; V 2 **<ἐπι> προπέμψασ** (met behulp van de pap. Hercul. 1457); V 8 **ἤι <ἤ>** (aannemelijk); 10 **ἔπεισιν ἀκούσων** (dit fut. ook bij Hyperides) **καθωραϊζόμενοσ ὑπὸ τῶν θεωμένων**; IX 4 **ἐμβαλεῖν <κελεῦσαι>** (mogelijk); 8 **εἰπὼν—ἀπιὼν κακ<χάζ>ειν·** (geestig); XI 4 [**ἢ τὰ ἀκρόδρυα**]; 7 **ταὐτά**; XIII 3 **ἐντείνασ** (argumenta contraria contentiosius proferens); 9 lacune nà **λαμβάνειν.**

Eerlijk gezegd behaagt mij een groot deel dezer gissingen op het eerste gezicht geenszins; doch men zal — zooals boven werd opgemerkt — I.'s groote uitgave moeten afwachten, om zijn argumenten te kunnen beoordeelen. Voorloopig kan men het reeds als een winst beschouwen voor de bibliotheca Teubneriana, dat zij thans een tekst bezit van Theophrastus' Characteres, die door een deskundige op de hoogte der moderne wetenschap is gebracht.

Groningen. P. Groeneboom.

R. Pfeiffer, Callimachi Fragmenta nuper reperta. Editio Maior.— Bonnae, Marcus et Weber. 1923. (Pr. M. 3).

Wat zich hier aandient als editio maior, verdient, volgens de gebruikelijke beteekenis van den term althans, dezen naam niet. Het is niet anders dan een „editio auctior et indice locupletata” van de in 1921 als n° 145 der Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen verschenen uitgaaf der nieuwe fragmenten. Zooals ook de praefatio aangeeft, verschilt ze daarvan tot p. 92 in geen enkel opzicht. Dat zou trouwens niet wel mogelijk zijn, want wat ons geboden wordt is ook niet in den eigen-

lijken zin een 2e druk. We hebben voor ons een reeds lichtelijk vergeeld exemplaar van de uitgaaf van '21, voorzien van een ietwat gewijzigde voorrede en gevolgd door een supplement van 30 pagina's, dat aan het oude stuk is vastgeplakt. Hiernaast blijft, blijkens een advertentie op den omslag, het boekje in zijn oorspronkelijken omvang als „editio minor" verkrijgbaar. Waarom, is niet recht duidelijk. Het is in dien vorm door de nieuwe leverantie van 1923 volkomen overbodig geworden. Wellicht dat het voor „Uebungen" door zijn lageren prijs preferabel is. Maar wie een complete uitgaaf wenscht van de nieuw-gevonden fragmenten van Callimachus, zal natuurlijk de „editio maior" verkiezen Hij stelle zich alleen niet voor, dat deze zich door een uitvoeriger apparatus of (en) uitgebreide prolegomena van de „minor" onderscheidt.

Over het oude stuk (p. 3—92) in het bizonder te spreken dunkt mij onnoodig. Het supplement (p. 93—122) bevat 4 nieuwe nummers, een index verborum, en een lijstje corrigenda, waaronder ook eenige addenda voorkomen, verwijzingen naar in de laatste jaren verschenen litteratuur. Mair's Callimachus-editie van 1921, in the Loeb Classical Library, en die van Cahen uit 1922, in de Collection Budé, die beide de belangrijkste papyrus-fragmenten geven en van een vertaling doen vergezeld gaan, vermeldt Pfeiffer in zijn voorrede. Hij zegt daarvan: „nos ex huiusmodi poëtarum Graecorum editionibus nil discere posse fateor". Beatus ille! Intusschen, dat ze hem over Callimachus geen nieuws verteld hebben, is begrijpelijk.

Voor zijn nauwkeurigen en completen index kan men den schrijver niet dankbaar genoeg zijn. Dat begrijpt ieder die beseft, hoeveel onverdroten arbeid er in die 34 kolommen steekt. Van de nieuw-toegevoegde fragmenten is het voornaamste de overblijfselen in elegische versmaat, die Hunt in deel XV der Oxyrh-Pap. (1922) het eerst uitgaf. Zijn meening, dat dit alles behoort tot één gedicht, het epinikion op Sosibios, waarvan Athenaeus IV 144 E (= fr. 69 Schneider) spreekt, volgt Pfeiffer niet. Hij herkent in de enkele woorden, die van C. I, II en III zijn overgebleven, de sporen van de elegie op de haarlok van Berenice, boven IV en V plaatst hij vragend den titel „Elegia in Magam et Berenicem", eerst op C. VI vindt hij het eerste fragment van den zegezang op Sosibios.

Het spreekt van zelf, dat dit nieuwe gedeelte zich op waardige wijze bij het oude stuk aansluit. Het heeft de exposities, den apparatus, de verwijzingen, de niet al te rijkelijk toegemeten verklaringen, die we van de Kleine Texte gewoon zijn. De lof, dien men over de uitgave van 1921 heeft uitgesproken, mag ook voor dit supplementum gelden.

Amsterdam. W. E. J. Kuiper.

E. Williger, Hagios, Untersuchungen zur Terminologie des Heiligen in den hellenisch-hellenistischen Religionen. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten XIX, 1). Giessen, Töpelmann. 1922. (Pr. *f* 1 —).

Het geschrift, welks titel hierboven genoemd is, houdt zich bezig met een onderzoek omtrent de beteekenis van de woorden ἅζεσθαι, ἁγνός en ἅγιος in den loop der tijden; dit onderzoek ligt deels op het gebied der godsdienstgeschiedenis, deels op linguistisch terrein. Volgens W. kan men voor ἅζεσθαι een drievoudige beteekenis vaststellen, overeenkomstig de drie volgende graden, waarin godsdienstige vrees zich bij de menschen voordoet:

1. schuwe vrees voor de godheid als bovennatuurlijk wezen.

2. natuurlijke vrees voor den mythischen god met zijn menschelijke eigenschappen.

3. eerbiedige vrees.

De beteekenis „eerbiedige vrees koesteren, eerbied hebben" heeft het woord voor het eerst pas in een opschrift uit de 3e eeuw v. Chr.; oorspronkelijk domineert de beteekenis „schuwen voor een bovennatuurlijk wezen." De plaatsen, die de schrijver als bewijs aanhaalt, zijn niet allen overtuigend: slechts op enkelen is de beteekenis vastomlijnd, meestal speurt men iets zoowel van de eene als van de andere beteekenis. De vraag, of ook het woord ἄγος = zware schuld (met zijn afleidingen) tot den stam αγ- behoort, wordt door den schr. bevestigend beantwoord, waarbij, voorzoover het de beteekenis betreft, deze overgangen worden aangenomen: „schuwe vrees voor godheid zoowel als daemon, de daemon zelf in zijn eigenschap afschuw te wekken, bevlekking, zonde." Ook deze verklaring van de beteekenis-ontwikkeling van het woord ἄγος komt mij niet erg overtuigend voor.

In het 2e hoofdstuk wordt de geschiedenis van het woord ἁγνός nagegaan: oorspronkelijk beteekent ἁγνός, dat veel gebruikt wordt in verband met de chthonische goden, „godsdienstige vrees opwekkend" en dan met verzwakking van beteekenis „heilig". Naast deze eerste beteekenis evenwel is een andere te constateeren, het eerst bij de tragici n.l. „ritueel rein", van menschen gezegd, verder „kuisch". In een uitvoerig betoog verduidelijkt de schr. den overgang van de eene beteekenis naar de andere en wijst hij aan, dat de oorspronkelijke beteekenis van het woord geheel door de latere „rein" verdrongen is; vandaar tot de beteekenissen „uiterlijk rein" en „rein van ziel", waarin het vaak in de joodsch-hellenistische litteratuur en in het N. T. voorkomt is slechts een stap.

Het 3e en laatste hoofdstuk is gewijd aan het woord ἅγιος. Hoewel men als oudste beteekenis „te schuwen, taboe" verwacht, komt deze op de oudste plaatsen, waar het woord staat (Herodotus, Aristophanes enz.) niet goed uit; wel is dit het geval in den hellenistischen tijd. Schr. brengt dit naar-voren-komen van de oude beteekenis in verband met het bovengenoemde feit, dat ἁγνος zijn oorspronkelijke beteekenis heeft verloren. In hellenistischen tijd is ἅγιος vooral epitheton van goden en als zoodanig vinden we het dikwijls in papyri en opschriften, ook bij enkele late schrijvers. Naast de passieve beteekenis heeft dit woord ook een actieve n.l. „rein"; in dezen zin treffen we het vooral aan in de bijbelsche geschriften, zoowel in de Septuaginta-vertaling van het O. T. als in het N. T.

Zwolle. M. Engers.

O. Klein, Syrisch-griechisches Wörterbuch zu den Vier kanonischen Evangelien nebst einleitenden Untersuchungen. (Beihefte zur Zeitschr. f. d. alttestam. Wissensch. 28). Giessen, Töpelmann. 1916.

Dit werk wachtte lang op aankondiging door een misverstand. Het is echter, sedert het in 1916 bij Töpelmann te Giessen verscheen, niet minder actueel geworden.

Integendeel, gezien de ontwikkeling der N.T.-ische studiën, heeft het juist aan actualiteit gewonnen. Immers sedert is verschenen de studie van Burney over „The Aramaic Origin of St. John's Gospel", die beslist „a good case" heeft gemaakt voor de stelling, dat het oorspronkelijk van het Johannesevangelie in het Arameesch is gesteld geweest. In allen gevalle zal men met Arameesche „bronnen" hier veel meer hebben te rekenen dan totnutoe het geval is geweest, wat weer zijn invloed zal hebben op het probleem Apocalypse-Evangelie-Johannesbrieven. Voor het Grieksch van het N.T. en voor dat Grieksch als *Κοινή*-document is dat natuurlijk van hooge beteekenis. Analoog is de situatie bij Handelingen. Hier hebben we in de Harvard-Studies het boek van Torrey met een analoge positie voor de eerste 15 capita van Handelingen. Men vergelijke daarover „The Beginnings of Christianity", Part I., vol. II, door Foakes Jackson en Kirsopp Lake (Macmillan, Londen, '22), waar ik op pp. 30—65 heb gehandeld over „The Greek of Acts" en Torrey's stellingen uit het oogpunt van Grieksch èn Arameesch heb besproken. Een boekje nu als dit van Dr. Klein is een **κτῆμα ἐς αἰεί**, want het spaart een massa werk uit en is eigenlijk voor wetenschappelijk werk op dit terrein volstrekt onmisbaar. Ik wil er dan ook niets aan gaan „bekritteln". Over détailquaesties is trouwens in andere aankondigingen in vaktijdschriften reeds het noodige gepubliceerd. Alleen zij mij nog vergund de aandacht te vestigen op de Untersuchungen, pp. 1—23, waaruit ik het volgende aanstip. Zeer belangrijk is de argumentatie op pp. 3—8, dat White's Sacrorum Evangeliorum versio syriaca Philoxeniana, Oxford 1778 toch wel eerder dien titel mag dragen dan dien van Harclensis, dien zij ook in Gwilliam's editie der Pesjitta (Oxford 1901) voert, al qualificeert K. dit oordeel op p. 8 nog met de voorzichtige opmerking „trotz Allem b r a u c h t die Editio White die Philoxeniana nicht zu repräsentieren. Ich wollte nur zeigen, dass mit dem vorhandenen Material nichts g e g e n diese Annahne vorgebracht werden kann." Zeer opmerkelijke critiek levert K. ook op de hypothese van Hjelt, die den Syrus Sinaiticus als werk van verschillende vertalers beschouwt, pp. 8—10. Vervolgens handelen pp. 10—14 over de begrippen **δικαιοσύνη** en **σωτηρία** in de Syrische vertalingen der Evangeliën, waarbij de pogingen om niet in verwarring te raken met **ἐλεημοσύνη** — een woord van denzelfden stam voor beide begrippen lag zeer voor de hand — zeer interessant worden toegelicht en de „zunehmende Angleichung der syrischen Bibel an den griechischen Text und die immer feiner werdende dogmatische Wortprägung" goed aan den dag komt. Bizonder actueel, vooral met het oog op den steun dien Plooy's studiën althans beloven te zullen geven aan de hypothese van een oorspronkelijk Syrisch Diatessaron, dat via Oudlatijnsche vertaling invloed zou hebben uitgeoefend op den Luikschen Middelnederlandschen text, zijn de pp. 14—23, getiteld: „Kurze kritische Darstellung der Geschichte der Syrischen Evangelienübersetzung und ihrer Probleme". Dit is beslist de beste korte oriënteerende verhandeling over dit zeer belangrijke onderwerp, die er bestaat. Hij komt tot de conclusie, die ook mij voorloopig nog steeds juist schijnt — doch cf. Journal of Theological Studies, Jan. '24, Burkitt —, dat „Tatian und die mit ihm übereinstimmenden Griechen, Lateiner und Kirchenväter eine gemeinsame Quelle hatten, nämlich den sog. Western-Text". Krachtig argumenteert hij echter vóór het oorspronkelijk Syrisch van het Diatessaron en onderstreept, dat Von Soden's gebruik van den Diatessaron-text als deus ex machina ter verklaring van textbederf in de evangeliën onhoudbaar is. Ten slotte nog K.'s kijk — waarmede ik gaarne mijn instemming betuig — op den algemeenen gang van zaken, p. 22: „Den Verfassern der Syra vetus war der Versuch das Diatessaron zu einer Übersetzung der getrennten Evangelien zu gestalten misslungen; er glückte erst dem von 411—435 den Bischofsstuhl von Edessa inhabenden Rabbula. Diesem war das Diatessaron des inzwischen zum Ketzer erklärten Tatian ein Greuel .... War dieses Evangelium („der Getrennten") die Syra vetus oder etwa die Peschitta? ... Unter allen Gelehrten ist es nur noch Gwilliam, der die Meinung vertritt, dass die Peschitta der Syra vetus zeitlich vorangehe. Alle Übrigen dagegen (urteilen) ... die Peschitta verhalte sich zu dieser wie die Vulgata zur Itala."

Wanneer men zich tot dusver heeft moeten behelpen met de Latijnsche (en Syrische) registers in Schaafs Lexicon syriacum concordantiale, Leiden 1717 is het wel geoorloofd bij het verschijnen van een uitnemend hulpmiddel als dit werkje van Dr. Klein den wensch uit te spreken, dat hetzelfde werk ook voor de overige gedeelten van het Syrische N.T. ons worde geschonken. Jammer is het alleen, dat de z.g. Syrus Hierosolymitanus niet mede is opgenomen: Schwally's Idioticon des christlich-palästinensiches Aramaeisch, Giessen, '93 bevat geen Grieksch contraregister, alleen, pp. 103—113 een lijst van Griechischen und lateinischen Lehnwörter.

Groningen. De Zwaan.

La Bhagavadgîtâ, traduite du sanscrit par **E. Senart**. (Les Classiques de l'Orient, VI). Paris, Ed. Bossard. 1922. (Pr. fr. 24).

In zijn Introductie op deze vertaling geeft Senart een wetenschappelijke beschouwing over de Gîtâ, zonder uit te gaan van een of ander godsdienstig of wijsgeerig bevooroordeeld standpunt. Senart wijst de Bhag-G. aan als de schrift van de secte der Bhâgavatas. Gelukkig verwerpt hij interpolaties, waar men nimmer mee uitkomt. De Bhag-G. bevat nu eenmaal allerlei uitspraken over Brahma, Heelal, leven en dood in een volgorde, welke niet die van een leerboek is; de samenvatting van denkbeelden uit allerlei stelsels maakt dan ook de dateering onmogelijk, zooals de vertaler terecht opmerkt.

Wat de vertaling betreft, voor een buitenlander is het wellicht altijd ondoenlijk, deze juist te beoordeelen: de draagwijdte en schakeering van de beteekenis der termen bereiken hem nimmer geheel. Toch durf ik wel zeggen, dat deze vertaling zeer goed is en geeft wat de vertaler geven wil: een weergeving in een moderne taal van godsdienstig-wijsgeerige denkbeelden uit een lang verleden en een geheel anderen toestand van beschaving.

De meer bijzondere moeilijkheden, eener vertaling der Gîtâ eigen: de veelvuldige termen en epitheta, heeft hij altijd vertaald en niet laten staan of, als hij ze toch gebruikt, ze in een noot verklaard. Deze vertaling lijkt mij nauwkeuriger dan die van Burnouf en, voorzoover ik als Nederlander kan oordeelen, verhevener van stijl, wat meer bij den inhoud past.

Het is jammer, dat het boek geen bibliografie bevat, doch dit ligt zeker aan den opzet der reeks *Classiques*

de l'Orient. Aan ieder hoofdstuk gaat een suggestief vignet vooraf.

Bloemendaal. J. W. Boissevain.

A. G. van Hamel, Gotisch handboek. (Oudgermaansche handboeken onder redactie van Prof. Dr. R. C. Boer, Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen, Prof. Dr. J. te Winkel, Derde deel), Haarlem, H. D. Tjeenk Willink & Zoon, 1923.

Prof. van Hamel heeft zich van de opdracht om een handboek van het Gotisch voor beginners te schrijven in veel opzichten op uitnemende wijze gekweten. Daarmede wil ik niet zeggen, dat er tegen zijn werk geen paedagogische en andere bedenkingen in te brengen zouden zijn. Vóór alles is het te betreuren, dat hij nog vasthoudt aan den verouderden en misleidenden term „klankwetten". Nóch met natuurweten, nóch met juridische wetten zijn de onder regels formuleerbare klankovergangen — psychologisch, physiologisch, sociologisch uiterst gecompliceerde historische processen — ook maar in de verte te vergelijken. Evenmin is het goed te keuren, dat hij in de klankgeschiedenis het *praesens historicum* niet vermijdt. Uit langdurige ervaring weet ik, dat uitdrukkingen als „De ide. mediae worden in het germ. tot tenues" (p. 77) tot schromelijk misverstand aanleiding kunnen geven. Aesthetische bezwaren bestaan tegen het gebruik van „trap" voor „intermutatie-phase". Er is in een uitdrukking als „een normale trap" iets democratisch, dat mij hindert, en dat Prof. van Hamel zélf hinderen moet. Over het algemeen is de taal van den schrijver niet zoo idiomatisch als men dat van een fijn litterator zoude mogen verwachten. Hij heeft een groot aantal Hoogduitsche boeken gelezen, hetgeen hem zeer ten goede is gekomen. Maar waarom moet die lectuur een oostelijk tintje geven aan zijn Nederlandsch? Wil Oud-Holland zijn individualiteit niet geheel verliezen, dan moet het zijn taal niet aan het Hoogduitsch assimileeren. Noch aan welke andere taal ook.

Tegenover deze gebreken staan echter vele voortreffelijke eigenschappen. Te prijzen is de nauwgezetheid, de echt-wetenschappelijke ernst, waarmede Prof. van Hamel zijn taak heeft opgevat. Te prijzen is de helderheid zijner uiteenzettingen, zijn niet-ontwijken van moeilijkheden, zijn onbeperkte eerlijkheid ten opzichte van zijn lezers, die toch zoo licht met een kluitje in het riet konden gestuurd worden. In één woord: Prof. van Hamel is in de eerste plaats man van eer en man van opvoeding. Dit zijn de eerste qualiteiten, die men van een onderzoeker en paedagoog moet eischen.

Aan iemand als Prof. van Hamel vergeeft men gaarne een enkele lichtzinnigheid als de bewering, dat in het Nederlandsch iedere *m* „aan het einde van zwaktonige syllaben" tot *n* zoude zijn geworden (p. 71), of een paar minder gelukkige vertalingen van Gotische woorden als „ledig" voor *ūhteigs* (p. 48) en „vaderland" voor *haimōþli* (p. 88). Daarom zal ik mijn vrij talrijke kantteekeningen niet publiceeren. De omvang van dit maandblad gedoogt trouwens zulk een weelde niet. Liever eindig ik met de verzekering, dat — alles wél overwogen — Prof. van Hamel een goed stuurman is, met wien de beginner veilig in zee kan steken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

N. van der Laan, Uit Roemer Visscher's Brabbeling. 2 Dln. Utrecht, Oosthoek. 1918—1923.

Behalve Dr. Van Vloten, in een aardige bloemlezing [1]), heeft nog niemand het aangedurfd den ronden Roemer opnieuw uit te geven. Dit is licht verklaarbaar, want niet alleen de minder stichtelijke inhoud van tal zijner Quicken, Tuyters of Tepelwercken, maar ook de moeilijk verklaarbare beteekenis van vele zijner gedichten hebben onze literatoren afgeschrikt van dezen leuken Amsterdamschen dichter.

Toch bevat Roemer Visscher schatten van oud-hollandschen humor, van folklore, van oude taal, van zeden en gewoonten van het 16e eeuwsche leven te Amsterdam. Men beleeft nog half de middeleeuwsche stad, terwijl de hervorming al voor de poorten staat. Al is Roemer volop humanist, hij leeft nog mede met de oude burgerij, die de gothieke kerken en hare papen, de rustige nonnen- en monniken-kloosters nog in eere houdt. De scherts van den dichter over al dat heilige is niet hatelijk bedoeld; hij geeft de taal weer van het gros des volks. Onder de roomschen moeten, dunkt mij, die grappen toen nog al luchthartig zijn opgenomen. De volkshumor heeft er altijd van gehouden, het comische in sommige geestelijken naar voren te brengen, meestal zonder kwade bedoelingen. Dit was het gevolg van den gemoedelijken, familiaren omgang tusschen volk en clerus. Luister nu nog eens in Noord-Brabant en Limburg, de vermakelijkste anecdoten zult ge hooren vertellen over pastoorkens en paterkens door beste, brave roomschen. Ook in 't amoureuse is Roemer de geestige schilder van zijn tijd. Meen niet, dat hij al de liefdesavonturen zelf heeft beleefd. Hij weet er belangstelling voor te wekken door zich zelf als hoofdpersoon voor te stellen, die den eenen blauwen scheen na den anderen liep. In de taveernen zal hij een eenig leuke en gezellige prater zijn geweest, onuitputtelijk in moppen over alles wat hij op straat opving, en dat hij dan als zelf meegemaakte avonturen voorstelde. Zoo was hij actueel, en doen zijn versjes ons nu nog deelen in het volle leven van oud-Amsterdam.

Een jong promovendus heeft het aangedurfd dezen oubolligen poëet tot onderwerp van zijn academisch proefschrift te kiezen. Hij had dus een nog niet ontgonnen litterair terrein te exploiteeren, op vele plaatsen nog bedekt met een oerwoud van verouderden, moeilijk te ontwarren groei, en een pad te banen langs wegen, die door onbruik bijna niet te herkennen waren. Het is een genot, die twee mooi gedrukte deelen door te lezen, die de verzen klaarder weer geven dan de oude, in versleten gothieke lettertjes gezette uitgaven. 't Is of alleen reeds daardoor de dichter beter verstaanbaar is, en men hem frisch en helder ziet als een nieuw vernist schilderij.

Maar het duidelijkst lezen wij Roemer door de uitmuntende verklaringen van den bekwamen en scherpzinnigen uitgever en bewerker Dr. N. van der Laan. Hij heeft een smaakvolle keuze gegeven uit de Brabbeling en zich daarbij niet beperkt tot een preutsche bloemlezing uit de minst ontstichtelijke rijmen, noch de moeilijkheden trachten te ontloopen. Ofschoon het niet blijkt welke redenen bij de keuze geleid hebben, en hiervan ook geen uitdrukkelijke rekenschap wordt gegeven in bijzonder-

[1]) Uitgelezen Brabbeling. Amst. Fr. Muller, 1851. Kleine Bloemlezingen, als van Verwey (1894) zijn van gering belang.

heden, vermeldt de bewerker toch wel, dat hij vooral heeft „opgenomen die gedichten, welke R. V. teekenen in zijn houding jegens de tijdsomstandigheden, in zijn kijk op het hem omringende huiselijke en maatschappelijk leven, in zijn werkzaamheid als vertaler, in zijn „amoureusheid", in zijn levensbeschouwing, met weglating van zulke, die door vèrgezochte woordspelingen smakeloos en een heruitgave niet waardig zijn." Het tweede deel bevat evenwel de volledige „Tuyters", „Jammertjens" en „Tepelwercken".

Dat de vèrgezochte en smakelooze gedichten zijn weggelaten is begrijpelijk, maar toch wel te betreuren, omdat zij juist soms de meest typische eigenschappen van den dichter weergeven. Maar onder de bewerking is de schrijver gelukkig aan dit beginsel ontrouw geworden, blijkbaar verlokt door den volkseigen klank, die ze vaak zoo aantrekkelijk maakt. Ondanks de schifting valt Roemer dus in al zijn eigenaardigheden te genieten. De Inleiding geeft een volledig, en voor het eerst juist en nauwkeurig overzicht van 's dichters leven en van de eigenaardigheden in zijn werk, terwijl filologische *Aanteekeningen* tal van moeilijke plaatsen verklaren en de andere dichters aanhalen, als Martialis, Marot, Ronsard e.a., die Roemer geïnspireerd hebben. Jammer is 't, dat bij de fransche dichters niet is opgegeven welke uitgave Dr. v. d. Laan heeft gebruikt, want nu is 't vergelijken moeilijk. Ook is het, bij het gebruik van het werk, wel wat onpraktisch, dat al de *Aanteekeningen* aan het einde staan gedrukt, zonder dat er bij is aangegeven tot welke bladzijde van den tekst zij behooren, en alleen deel en nummer van het gedicht is aangehaald. 't Is nu een voortdurend zoeken, omdat de titel niet op elke bladzijde vermeld wordt. Een Quick (IV, 14), die ik gaarne verklaard had gezien, omdat hij mij altijd intrigeerde door zijn vreemden inhoud, vind ik bij Dr. v. v. Laan niet, vermoedelijk omdat hij er ook geen licht in zag.

„Doe rechte Godts-vrucht uw hart hadt ontsteecken,
Doe kende ghy Bisschop, Pastoor en Deken,
Maer nu gierighe Ypocrisy uw gemoet heeft bevaen,
Nu kent ghy slechts Pouwels de Cappe-laen."

't Is nog echt uit den roomschen tijd! De godsvrucht van den aangesprokene wordt afgemeten naar de giften die hij schenkt. Toen hij met de hoogere geestelijkheid in kennis was, en hij ware godsvrucht toonde, was hij ook vrijgevig; maar nu is hij een gierige huichelaar in zijn geloof en houdt hij slechts vriendschap met Pouwels den Kapelaan. Pouwels komt nog twee keer voor in de Brabbeling (Quicken VI, 10, en: „Van den os op den Esel")[1]). Hij wordt daar genoemd „d'onbekeerde Sint Pouwels", die geen bezwaar maakt om ketters te doen branden, maar de waarheid niet mag luchten. Hij durft in de stad niet onder de knechten te slapen, maar zou wel door vijf, zes vendelen bewaakt willen worden. Blijkbaar is hij bij de niet-roomschen een gehate persoon, en acht R. V. het verachtelijk dat de toegesprokene van Quick IV, 14, nadat hij de hooge geestelijkheid gefrequenteerd had, nu bij Pouwels den Kapelaan terecht komt. Ik meen te mogen veronderstellen, dat één persoon bedoeld is. Zoo hangt de eene Quick samen met een ander gedicht, en mag er eigenlijk geen worden weggelaten, om allen te kunnen begrijpen.

[1]) In tegenstelling met den bekeerden Apostel. Bij v. d. Laan: I, bl. 59 en II, bl. 72, vers 48 en de verklaring II, bl. 101.

Een uitvoerige en nauwkeurige *Woordenlijst* besluit het tweede deel. Dr. van der Laan heeft in zijn Roemer Visscher een werk geleverd van blijvende waarde, wat van een proefschrift vaak niet kan worden gezegd. Toch blijft in Roemers gedichten nog veel te verklaren over, een aangename bezigheid, waarop velen zich mogen toeleggen.

Heemstede. J. F. M. Sterck.

A. Vermeylen, Van Gezelle tot Timmermans. (Elsevier's Algemeene Bibliotheek nº. 18). Amsterdam, Uitg.-Mij Elsevier. 1923.

De Wereldbibliotheek heeft met haar „Encyclopaedie in monographieën" de firma's Bohn en Elsevier gebracht tot het uitgeven van dergelijke reeksen, die de honger naar wetenschap niet zoozeer bevredigen als wel prikkelen willen. Menig student (in den ruimsten zin des woords) dankt aan zoo'n werkje de inleiding in het eigen, of eenig begrip van een verder af gelegen studievak. Naast de uitgaven van Teubner en Göschen, of „Home University Library" en „Bibliothèque de culture générale" hebben wij nu waardige, eigen waar.

Het aardige boekje van Robbers over *De Nederlandsche Litteratuur na* 1880, heeft een compagnon van Vermeylen gekregen. Deze was zeker de aangewezen schrijver: tegenover den min of meer geleerden kunstenaar Robbers staat hier de kunstzinnige geleerde, wiens *Verzamelde Opstellen* maatgevend zijn in Vlaamsche kwesties; wiens *Wandelende Jood* naast het werk van Flaubert als product van hoogen eisch — en nog wat — mag genoemd; wiens geschiedenis der beeldende kunsten hem reeds tot een ideaal popularizator stempelde; en wiens socialisme tenslotte hem belet de „Kunst" al te hoog aan den hemel te verhangen.

Bescheiden begint V. pretentie op een „geschiedenis" af te wijzen. Ondertusschen geeft hij niet iets als Verriest's *Vlaamsche Koppen*, maar zal men bemerken, dat hij historisch „wandelt". Al mag dat dan niet officieel „schrijden" heeten, 't genot van den tocht wordt er slechts door vergroot. Waartoe dus eigenlijk kritiek op dit onpretentieuze werkje, dat ondertusschen veel inzicht en veel gevoel, veel fraaie staaltjes en veel nuttige gegevens bevat? Nu ja, op een enkele plaats is V. mij wat „artistiek". Een mededeeling als: „Gezelle was de essentieele Dichter bij God's genade, èn meteen de fijnbezintuigde Kunstenaar" (p. 3) wordt niet nader toegelicht, en mag toch niet verhelen, dat Gezelle — dien ik overigens van harte liefheb — van de drie groote motieven aller lyriek: God, Natuur en Vrouw door zijn priesterschap „slechts" aan de twee eerste heeft willen gehoor geven. Wanneer een subjectief criticus, voor wien één dichter of zelfs één werk momenteel de heele wereldlitteratuur verduistert, zooiets schrijft, gun ik hem dat; de objectieve geleerde echter hoort te offeren aan *zijn* waarheid: alles is de relatieve verhouding te zien.

Zoo stuit mij aan den anderen kant een enkele „geleerde" frase: wat bedoelt V. ermee, als hij Van Droogenbroeck's gewrongen *Makamen* zoo beoordeelt: „Het acrobatische kunststuk mist warmte van aandoening, maar wat de taal er aan rijkdom en buigzaamheid door was mag niet overzien worden" (p. 20)? Ik meen, dat de taal als zoodanig slechts „wint", wanneer een ruimere kring de individueele taalverovering deelt

— maar is dat hier 't geval? Ik vraag niet zonder argwaan.

Maar genoeg. Vooral de hoofdstukken over Gezelle getuigen van eerbiedige en ridderlijke liefde (nergens las ik zoo teeder en scherp het zwijgen van Gezelle verklaard als hier p. 12); en wat weet V. in zijn kort bestek nog een gedicht verheerlijkend te ontleden (p. 47). Een diametraal verschillend kunstenaar als Van de Woestijne komt aan sympathie ondertusschen allerminst te kort.

De eigen rol — belangrijk als zij is — wordt met guitige ironie wel wat onrecht aangedaan; men hoore dezen aanloop over *Van Nu en Straks*:

„Ik moet er bescheiden voor uitkomen, dat de titel aan mij te danken was. Welluidend mocht hij precies niet heeten: hij geleek die keien die Demosthenes in den mond nam om voor de zee zijn spraakgeluid te oefenen. Maar hij was barok genoeg, en trok de aandacht. En daar we in alles harmonie wenschten, had Henry van de Velde dien titel in moeilijk te ontcijferen letters laten dansen dwars door een complex van kronkelige lijnen, die ons programma zouden verzinnebeelden. Het dikhuidige publiek snapte het natuurlijk niet; wij, we begrepen best, — we waren toch geen grappenmakers, — maar ik ben niet zeker dat we allen op dezelfde wijze begrepen". (p. 55).

En van zijn Ahasverus zegt hij slechts: „een poging" (p. 78). Neen, wat dat betreft, is het bepaald jammer, dat V. dit boekje geschreven heeft!

Trouwens over zijn heele litteratuur is hij te bescheiden. Als Noord-Nederlander wil ik van onzen kant het combat de générosité niet schuwen, en dan toch eens zeggen tegen onzen struischen, maar wat naïeven Zuiderbroeder: „Geloof niet àl te grif aan de autocanonisatie van den N. Gids-aestheet!"

Schrijft V. niet over 1885: „Wat waren de Vlaamsche letteren daarnaast bleek, zonder passie, zonder groot verlangen!" (p. 38). Wat, in 1885, toen Gezelle en Rodenbach al voluit gesproken hadden? Maar wat drommel, naast Gezelle kunnen wij niemand zetten, in 1885 niet en in 1924 niet! Wat is passie naast Liefde, en dat groote verlangen .... draaide dat met een al héél gauw verflauwend boogje niet op 't dierbare Ikje terug?

Ik denk dikwijls, en dacht het nu weer bij 't weerzien van Gezelle, Verriest, Rodenbach, van Langendonck en Hegenscheidt: „Ach, waren onze mooi-schrijvers maar even mooie menschen als zij daar in 't Zuiden". Stel Rodenbach naast Perk, en ge ziet aan beide profetische jongelingen, wat *noodzaak om te strijden en noodzaak om te gelooven* beteekenen, in aan- of afwezigheid.

V. noemt als innigst kenmerk zijner letterkunde: „gegroeid uit het vleesch en de ziel der Vlaamsche gemeenschap" (p. 123). Wij zouden zooiets van ons zelf niet mogen herhalen. Eén jaar Duitsche bezetting had voor onze „Litteratuur" meer gedaan dan een half dozijn tijdschriften.

Amsterdam. G. Kalff Jr.

R. Riemann, Von Goethe zum Expressionismus. Leipzig, Dietrichsche Verlagsbuchhandlung. 1922.

„Von Goethe zum Expressionismus" is de derde gewijzigde en vermeerderde druk van een Duitsche litteratuurgeschiedenis, waarvan de eerste druk in 1907 en de tweede in 1909 verscheen. In deze tweede bewerking had Riemann een uitvoerige verhandeling over het tweede deel van Faust opgenomen. Dit al te groote tusschenvoegsel heeft hij thans weggelaten en daardoor ruimte gekregen voor de behandeling van de allernieuwste litteratuur. Overigens is zijn streven hetzelfde gebleven: „Ich suche die grossen Richtlinien scharf herauszuarbeiten, Wirtschaft, Politik, Philosophie und Dichtung stets im Zusammenhange zu sehen." (Vorwort zur dritten Auflage). Daarvoor moeten wij den schrijver dankbaar zijn. In dit opzicht kan niet licht te veel gedaan worden, vooral niet voor niet-duitsche lezers. Ook schenkt hij zijn volle aandacht aan de vreemde invloeden, die op de Duitsche litteratuur inwerken en behandelt uitvoerig de toonaangevende persoonlijkheden van het buitenland.

Wat ons in een geschiedenis der Duitsche litteratuur van de negentiende eeuw het meeste interesseert, is de vraag hoe de schrijver zijn stof heeft ingedeeld. Een goede indeeling, dat is het zwakke punt van alle vroegere litteratuurgeschiedenissen. De oorzaak ligt vermoedelijk daarin, dat de litteratuur der negentiende eeuw, oppervlakkig beschouwd, niet gelijken tred houdt met de politieke, sociale en kultureele ontwikkeling van het Duitsche volk. Men heeft daarmee allerlei proefnemingen gedaan. R. M. Meyer heeft in den eersten druk van zijn litteratuurgeschiedenis de negentiende eeuw in periodes van 10 jaren ingedeeld en Kummer in vijf generaties. Men ziet onmiddellijk, dat deze methode iets geforceerds heeft en geen beeld kan geven van de organische ontwikkeling.

Riemann gaat, zooals bijna al zijn voorgangers, uit van de Duitsche romantiek. Hij trekt echter geen scherpe grens tusschen oudere en jongere romantici, maar zijn indeeling berust op de belangrijkste manifestaties van den romantischen geest: 1). der Kampf gegen die Aufklärung, 2). der neue Stil, 3). Mystik und Aberglaube, 4). Volkstum und Vaterland, 5). Landschaft und Stimmung.

Het tweede hoofdstuk behandelt het pessimisme. Is dit indeelingsprincipe juist? Onder de hier behandelde schrijvers zijn er, die ook elders onder dak hadden kunnen gebracht worden, zooals Heine (de politieke richting), Grabbe en Hebbel (de realistische strooming) en er zijn pessimisten van groote beteekenis, die hier geen plaats hebben gevonden. Het pessimisme is van alle tijden en is bovendien een algemeen menschelijk verschijnsel. Toegegeven moet echter worden, dat het pessimisme van het begin der negentiende eeuw een zeer bijzonder karakter draagt en ten nauwste samenhangt met de maatschappelijke toestanden niet alleen in Duitschland maar in alle groote beschaafde landen van Europa met name in Engeland, Frankrijk en Italië.

Het veel bewogen politieke leven van dien tijd, heeft bij de indeeling der litteratuurgeschiedenis steeds een groote rol gespeeld. De voorgangers van Riemann laten op de romantiek volgen de menschen van de jaren dertig, het „Junge Deutschland" en dan een tweede groep, die van de jaren veertig, dichters, die wel eens genoemd worden de stormvogels der revolutie. Hier worden zij in één hoofdstuk samengevat en het komt mij voor, dat daar veel voor te zeggen is. De schrijvers van het „Junge Deutschland" hebben in het vierde decennium nog niet afgedaan, maar staan nog in hun volle kracht.

De behandeling der Duitsche litteratuur van de eerste

helft van de negentiende eeuw levert niet veel moeielijkheden op. De stroomingen teekenen zich zoo sterk af, dat zij voor een ieder duidelijk moeten uitkomen. Geheel anders is het gesteld met de letterkunde der tweede helft. Het tijdperk van 48 tot aan het opkomen van het naturalisme heeft veel van een dwaaltuin, waarin het moeilijk is den weg te vinden. Riemann vat de verschijnselen samen onder het opschrift: „Epigonen und Realisten".

De reactie gaat niet alleen uit van de regeeringen, zij ontwikkelt zich ook in den boezem der bourgeoisie. Deze keert ich af van de hooge idealen van 48 en wordt konservatief op elk gebied. Op letterkundig gebied richt men zijn oog op het klaccisisme en hier en daar bespeurt men een zwakke herleving van het romantisme. De schrijvers van dezen tijd zijn min of meer epigonen. Het door Riemann gekozen standpunt komt mij gelukkig voor, maar toch voldoet zijn beschouwing mij niet heelemaal. Het komt mij voor, dat hij de realistische beweging, die reeds bij sommige jongere romantici waarneembaar is en dan gestadig in kracht toeneemt, sterk onderschat. Riemann vindt, als ik hem goed begrijp, dat het realisme nog te veel onder den druk van het oude staat, dat de realisten eigenlijk toch ook maar epigonen zijn.

Ik kan het met deze opvatting niet eens zijn. De realisten waren niet achterlijk, zij waren hun tijd ver vooruit. Dat blijkt wel daaruit, dat de conservatieve, reactionnaire bourgeoisie hun niet begreep en niet waardeerde. Hoe lang heeft het geduurd, voordat Hebbel, Raabe, Gottfried Keller e. a. naar waarde werden geschat?

In het voorlaatste decennium van de eeuw breekt dan het naturalisme door. Riemann trekt een scherpe grens tusschen het naturalisme en het impressionisme. „Zu den Naturalisten pflegt man die Dichter zu rechnen, denen das Sachliche, Politik, Wirtschaft, Religion, das Wesenlichtste ist, die neue Art der Wiedergabe nur Mittel zum Zweck. Die Impressionisten im engeren Sinne sind Formkünstler, schroffe Gegner der nur andeutenden oder verschleiernden Klassizisten und gemässigten Realisten, Freilichtmaler in Worten. Zola ist Naturalist, Jacobsen Impressionist." p. 336.

Het naturalisme is zijn troetelkind, maar van de impressionisten wil hij niet veel weten en het minst sympathiek zijn hem de „Artisten" als Stefan George, Rainer Maria Rilke e. a. In het Duitsch zou men zeggen: „Sie liegen ihm nicht" m. a. w. hij heeft er geen orgaan voor.

In de behandeling der litteratuur van onzen tijd, het expressionisme, is de schrijver gelukkig geweest. Zonder voor de een of andere richting partij te kiezen, tracht hij het goede in deze onharmonische, chaotische kunst in het licht te stellen. Ook overstelpt hij ons niet met namen, maar tracht hij door de keuze van representatieve persoonlijkheden een overzicht mogelijk te maken.

Een belangrijke vraag, die wij bij de bespreking van een litteratuurgeschiedenis hebben te stellen is deze: Hoe heeft de historicus de schrijvers en hunne werken gekarakteriseerd en beoordeeld? Het komt mij voor, dat in dit opzicht nog al het een en ander aan te merken is. De beoordeeling van sommige buitenlandsche meesters is onbevredigend. Voor de grootheid van Balzac heeft hij geen oog en daarom kan hij ook geen goed beeld geven van zijn oeuvre. [1]) In Ibsen ziet hij m. i. te veel den moraal-prediker en te weinig den kunstenaar. Waarom heeft hij Dickens niet behandeld, die zulk een grooten invloed op den Duitschen roman heeft uitgeoefend? Wat daarentegen Charles de Coster in deze litteratuurgeschiedenis doet, is mij niet goed duidelijk. Met groote liefde is Zola geteekend, hetgeen een bevestiging is van wat ik reeds zeide, dat Riemann een bijzondere voorliefde heeft voor het naturalisme.

Ook het oordeel over Duitsche schrijvers bevredigt dikwijls niet. Dat hij Sudermann en Frenssen van het hooge voetstuk rukt, waarop het groote publiek ze geplaatst heeft, kan ik slechts toejuichen. Maar hoe behandelt hij Heinrich von Kleist? Het is geen kunst over diens gebreken en smakeloosheden den staf te breken, maar iets anders is het zijn genialiteit, die hij niettegenstaande alle tekortkomingen bezit, in het licht te stellen.

En nu is Kleist maar een voorbeeld. Riemann's kritiek is te negatief, hem ontbreekt de groote, alles begrijpende liefde. Maar ook de behandeling van fijne, gecompliceerde naturen als Ricarda Huch, Thomas Mann, Arthur Schnitzler e. a. gaat boven zijn kracht. In het naturalisme ligt zijn kracht, daar geeft hij het beste, wat hij te geven heeft. Vergis ik mij, als ik dit toeschrijf aan een eenzijdig positivistische levensbeschouwing?

De stijl laat hier en daar te wenschen over. Somtijds zet hij zijn zinnen los en zonder innerlijk verband naast elkander, als steenen, die op elkaar gelegd zijn zonder verbindende specie. [2])

Met het oog op de afkeurende opmerkingen, die ik gemeend heb te moeten maken, wil ik aan het slot de goede eigenschappen van het boek billijkheidshalve nog eens samenvatten. De schrijver verliest het verband tusschen litteratuur en leven (politiek, wetenschap, levensbeschouwing) niet uit het oog. Hij houdt behoorlijk rekening met de vreemde invloeden, die op de Duitsche litteratuur hebben ingewerkt. Indeeling en groepeering zijn te prijzen, al is ook niet alles bereikt, wat bereikt kan en moet worden. Te prijzen is een vrij hooge mate van zelfbeperking. Het niet of minder belangrijke wordt weggelaten, om daardoor een duidelijk overzicht mogelijk te maken.

Groningen. H. H. Breuning.

L. Morsbach, Der Weg zu Shakespeare und das Hamletdrama. Eine Umkehr. Halle, Max Niemeyer. 1923.

Deze weg naar Shakespeare is slechts 111 bladzijden lang en gaarne beveel ik hem ter bewandeling aan, niet omdat Prof. Morsbach naar mijn meening een onfeilbare gids is, maar omdat het meeste wat hij schrijft de overweging ten volle waard is. Wie over Shakespeare's kunst niet veel heeft gehoord of gelezen, wordt allicht spoorwijs gemaakt om eigen weg te leeren zoeken, en wie wat beter op de hoogte is, wordt allicht opgewekt het een of ander der steeds brandend blijvende vraagstukken opnieuw te overdenken.

In zijn woord vooraf maant schrijver ons Shakespeare's kunst uit het standpunt van Shakespeare's tijdgenooten

---

[1]) Voor Balzac vergelijke men Stefan Zweig, Drei Meister. Balzac—Dickens—Dostojewski.

[2]) Men vgl. wat Riemann zegt over Heines Atta Troll p. 157 of „der blauäugige Schlesier enz." p. 356.

te bezien en, om die kunst goed te begrijpen, de gegevens te scheppen niet uit troebele bron, maar uit den oorspronkelijken tekst. Die raad is uitnemend, maar welk kunstkritisch genie valt het gemakkelijk zich drie eeuwen te verjongen ? En betoogt schrijver niet in zijn inleiding: „Das ästhetische Gefühl ist *zeitlich* und *völkisch* bedingt, ein Product der *Erziehung* und der *Tradition*" ? Gemakkelijker op te volgen is de raad Shakespeare in het oorspronkelijke te lezen, al vrijwaart de opvolging allerminst voor misvattingen.

In het eerste hoofdstuk handelt schrijver over het algemeen karakter van Shakespeare's treurspelen en meent hij, dat het Shakespeare meer te doen is om een groot stuk menschelijk leven op het tooneel te brengen, dan wel om onze aandacht te vragen voor het karakter en de daden van een enkel persoon. Anders gezegd: het verhaal der gebeurtenissen zou de hoofdzaak zijn, de karakterteekening zou in de tweede plaats komen. Hamlet's tragisch einde en ook dat van Romeo en van Julia zijn geen noodzakelijke gevolgen van hun persoonlijke inwerking op de omstandigheden, waarin zij zijn geplaatst, maar het is lotsbeschikking buiten hen om. Als eerste bewijsplaats beroept schrijver zich op Hamlet's laatste woorden V, 2, 366—369 en citeert hij achter den Engelschen tekst von Schlegel's vertaling:

Doch prophezei' ich, die Erwählung fällt
Auf Fortinbras: er hat mein sterbend Wort:
Das sagt ihm, samt den Fügungen des Zufalls,
Die es dahin gebracht. — Der Rest ist Schweigen.

Hier brengt de troebele bron, waar schrijver voor waarschuwt, hem zelf in de war. Er is in den Engelschen tekst geen sprake van de *Fügungen des Zufalls*, er staat:

Maar ik voorspel, dat de verkiezing valt
Op Fortinbras; hij heeft mijn veege stem.
Vertel hem dat, met alles, meer of min,
Wat roersel is geweest ....

De zin wordt niet afgemaakt, de rest is zwijgen, maar uit het voorafgaande volgt, dat Hamlet aan Horatio wilde verzoeken, om, ter redding van zijn goeden naam, al de beweegredenen van zijn handelen mee te deelen. Intusschen doet deze misvatting, die zoo opvalt, omdat zij schrijver's eerste citaat en eerste bewijsplaats betreft, weinig af aan het betoog, hij heeft meer en beter pijlen op zijn boog, b.v. III, 2, 221—223:

Ons willen is zoo strijdig met ons lot,
Dat er naar onze plannen niets geschiedt:
Ons is 't ontwerp, maar ons is de uitslag niet.

Een ander geval van misvatting betreft *Ham.* III, 4, 106—108:

Doe you not come your tardy sonne to chide,
That lap'st in time and passion lets goe by
Th' important acting of your dread command,

Von Schlegel vertaalt gebrekkig, maar toch redelijk juist:

Kommt Ihr nicht Euren trägen Sohn zu schelten,
Der Zeit und Leidenschaft versäumt, zur groszen
Vollführung Eures furchtbaren Gebots?

Prof. Morsbach, zich beroepend op het onlangs verschenen *Shakespeare-Wörterbuch* [1]) van Prof. L. Kellner, bestrijdt deze vertaling en maakt den *lapsus* in *lap'st* de beteekenis van *versunken* te leggen. Hieronder kom ik op deze plaats terug. Er zijn nog meer plaatsen, waar schrijver naar mijn meening mistast en terloops moet ik er nog ééne aanwijzen, omdat zij in schrijver's betoog van groot gewicht is. Als Hamlet in II, 2, 630 van zijn melancholie spreekt, meent schrijver, dat daarmede *Traurigkeit* doch geen *angeborene Charactereigenschaft* wordt bedoeld. Deze opvatting is niet houdbaar, omdat diezelfde melancholie in den volgenden regel een *spirit* wordt genoemd en welke beteekenis in dit geval aan *spirit* moet worden toegekend, volgt uit *John* III, 3, 42—43: het is een *spirit*, die het bloed verdikt, zoodat wij hier te doen hebben met het melancholisch gestel, één der vier temperamenten volgens de oude ziektenleer.

In het tweede hoofdstuk handelt schrijver over de ruzie van Ben Jonson met Marston en Dekker, waarbij Shakespeare geen overwegende rol speelde; van meer belang en zeer lezenswaard is de daarop volgende uiteenzetting van de tegenstelling tusschen Ben Jonson's en Shakespeare's kunstopvatting.

Het derde hoofdstuk is getiteld „Dramatische Form und Technik" en de rest van het boek is aan *Hamlet* gewijd. Voor het aantoonen van de bekende overeenkomst van Shakespeare's verhaal met dat van de Belleforest worden 15 bladzijden besteed en interessant gemaakt door de vele aanhalingen uit den Franschen tekst, die moeilijk toegankelijk is. Al meent Prof. Morsbach van niet, het blijft mogelijk, dat Shakespeare nooit de Belleforest onder de oogen heeft gehad en zijn stof uitsluitend aan den Ur-Hamlet heeft ontleend. Doch ik geef toe, dat er weinig reden is met die mogelijkheid rekening te houden.

Toen ik er door Prof. Morsbach opmerkzaam op was geworden, dat reeds de Belleforest van Amleth's melancholie spreekt, en mij herinnerde, dat Mr. J. M. Robertson onlangs in *The Problem of 'Hamlet'* er op heeft gewezen, dat Hamlet's pessimisme een trek is, die Shakespeare aan Hamlet's karakter heeft toegevoegd, heb ik er de Engelsche vertaling van de Belleforest nog eens op na gelezen en bleek mij, dat er van pessimisme in het oude verhaal inderdaad geen sprake is. Van Amleth's melancholisch temperament blijkt éénmaal, het wordt er als 't ware met de haren bijgesleept: Amleth weet occulte dingen en de Belleforest laat aan zijn lezers de beslissing over, of Amleth die dingen weet uit inlichtingen, die de duivel hem heeft verstrekt, dan wel of hij ze heeft gedevineerd, waartoe „la vehemence de la melancholie" hem in staat kon hebben gesteld. Overigens merkt men niets van die melancholie, wel wordt er eenige malen nadruk gelegd op de droevige omstandigheden, waarin Amleth zijn leven moest doorbrengen, dat steeds door zijn oom Fengon werd bedreigd. Na echter den oom te hebben opgeruimd en opgevolgd, verheugde Amleth zich in twee gemalinnen.

De meeste beoordeelaars hebben in Shakespeare's Hamlet een *cunctator* gezien, maar Prof. Morsbach is de eerste niet, die die zienswijze fel bestrijdt. Zijn zevende hoofdstuk begint aldus: „Hamlet is geen draler, geen zwak mensch, noch is hij traag of zelfs laf. Hij verliest zijn doel niet uit het oog, hij is energiek, hij handelt, waar

[1]) Zie mijn aankondiging in het laatste Septembernummer van dit tijdschrift.

hij kan en dan snel en vastberaden. Hij heeft geen melancholiek temperament ....” Hoe schrijver dit alles verdedigt kan men in zijn boekje nalezen, mij heeft hij niet overtuigd. Het volgende gesprek tusschen Hamlet en zijn overleden vader is niet voor tweeërlei uitleg vatbaar :

Ham.: Komt gij niet smalen op uw tragen zoon,
Die, uitgeglipt in tijd en ijver, nalaat
Het grootsch volvoeren van uw hoog bevel ?
Het Spook: Vergeet het niet! Dit mijn bezoek bedoelt
Slechts uw schier stomp geworden plan te scherpen.

Als Hamlet zelf zegt, dat hij traag is in het gestand doen van zijn voornemen om den moord zijns vaders te wreken, en als Shakespeare het noodig vindt dien vader ten tweede male uit het vagevuur te laten overkomen met geen ander doel dan om zijn zoon aan te porren, dan staat het bij mij onherroepelijk vast, dat Shakespeare Hamlet aan ons wil laten zien in het karakter van een draler.

Even zeker is het voor mij, dat Shakespeare wenscht, dat wij in Hamlet zullen zien iemand met een melancholisch temperament. Met de bewijsplaatsen er voor mag ik deze aankondiging niet verlengen, de meeste zijn trouwens voldoende bekend; het pessimisme, waar Mr. Robertson van sprak, behoort er toe. En ik acht het zeer mogelijk, dat de ééne plaats, waar de Belleforest de melancholie noemt, Shakespeare op de gedachte heeft gebracht zijn Hamlet tot een melancholicus te maken en uit die gemoedsgesteldheid zijn houding en zijn handelingen te verklaren. Ik kan mij best voorstellen, dat er velen zijn, die liever van alles verzinnen, dan dat zij een ziekelijken, melancholischen Hamlet aanvaarden. Maar met die modern opgevatte ziekelijkheid behoeft het zoo'n vaart niet te loopen. Johan van Beverwijck (1594—1647) begint in het tweede deel van zijn *Schat der Ongesontheyt* (Uitgave 1672, bladz. 38) zijn verhandeling over de *Melancholije* aldus: „De wijs-geerige *Aristoteles*, stelt voor 30. *Probl.* 1. waerom dat die menschen, die in verstant, konsten, geleertheijt, ofte regeeringe uijt-gemunt hebben, allegader Melancholijck geweest zijn ; waer van hij oock veel redenen bijbrenght. En hierom werdt de *Melancholije* het Element van de fraeije Geesten, en de moeder der wijsheijt genoemt.” Mij dunkt, wie dit leest, zal het niet moeilijk vallen zijn gevoelsbezwaren tegen Hamlet's melancholie te overwinnen. De ziekelijkheid komt eerst, wanneer „de Melancholije haren graet der behoorlijckheijdt te boven gaet.” Maar bewijst de uitspraak van een Hollander wel iets voor de interpretatie van den ouderen Engelschen tekst ? In dit bijzondere geval heel veel, want in alle beschaafde landen lag de medische menschbeschouwing sinds eeuwen vast in een verstarde ziektenleer. Zoo gebeurde het, dat de werken van den vader der Fransche chirurgie, Ambroise Paré, die in 1590 is gestorven, in 1665 in een prachtige folio van bijna duizend bladzijden het licht zagen in een Hollandsche vertaling van D. Carolum Battum, Medicijn ordinaris der Stadt Dordrecht. In die folio heet het op bladz. 14 : „Alle groote en grootmoedighe lieden zijn ghemeynlijck Melancholijck van naturen, scherpsinnigh, wijs en voorsichtigh”. Als men de hoofdeigenschappen van Hamlet moet opsommen, komt deze trits vooraan. De voorzichtigheid is het roersel, dat zijn talmen verklaart. Zijn neersteken van Polonius, zijn aangreep van Laertes bij Ophelia's graf en zijn dooden van Claudius zijn daden in toorn begaan en vereenigbaar met het melancholisch temperament. Paré zegt „maer als zij toornigh worden, soo zijnse wederom haest ghestilt.” En Hamlet's moeder zegt na de scène bij Ophelia's graf (V, 1, 308—311):

Zoo, voor een poos, blijft de aanval hem de baas.
Dra zal, geduldig als de moederduif,
Wanneer haar goudgeel koppel is ontschaald,
Zijn zwijgen zitten treuren.

Het begrijpen van den ouden tekst en een zooveel mogelijk Elizabethaansche kijk op Elizabethaansch werk zijn de twee wegwijzers, die den weg naar Shakespeare helpen vinden. Hun aanwijzingen zijn duidelijk genoeg om althans Goethe's uitspraak te niet te doen, dat „ein Stück wie Hamlet, man mag sagen, was man will, als ein düsteres Problem auf der Seele lastet.”

Den Haag. B. A. P. van Dam.

J. Schwendemann †, Der historische Wert der Vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 1923.

De schrijver van dezen historischen commentaar op de Vita Marci bij de Scriptores Historiae Augustae behoort tot die velen, wier leven te vroeg door den oorlog werd afgebroken. Vóór het uitbreken van den oorlog had hij van dit werk, — een uitbreiding van een Heidelbergsche dissertatie van het jaar 1909, — verklaard, dat het gereed lag voor den druk. Wel was het nog zijn plan, de resultaten van zijn onderzoek in een slothoofdstuk samen te vatten. Maar dat was hem niet vergund. Na twee jaren zonder onderbreken in het veld te hebben gestaan viel hij in 1916 bij het trommelvuur aan de Somme. Het nagelaten werk, gelijk het voorlag, hebben thans zijne familieleden uitgegeven, terwijl Prof. v. Domaszewski door een aantal citaten te corrigeeren den laatsten dienst aan het werk van zijn overleden leerling bewees.

Zulk ontstaan van het werk verklaart het, dat we hier niet alleen een overzicht missen van de resultaten, waartoe de schrijver gekomen is, maar ook iedere inleiding, waarin hij ons over het doel en den gang van zijn onderzoek zou hebben ingelicht.

Reeds de titel van het werk en zijn indeeling (I. Die biographische Quelle und cap. 9,7—11,10; II. Die annalistische Quelle der vita; III. Der Compilator und die Einlage aus Eutrop cap. 16,5—17,7) herinneren aan het werk van dien anderen leerling van v. Domaszewski, J. M. Heer, *Der historische Wert der Vita Commodi in der Sammlung der Scriptores Historiae Augustae* van het jaar 1904. Heer en na hem Otto Schulz, *Das Kaiserhaus der Antonine und der letzte Historiker Roms*, legden zich vooral toe op de analyse van het geschiedmateriaal, dat in het eerste gedeelte van de verzameling der Scriptores Historiae Augustae te vinden is, en Heer het eerst trachtte het bestaan van een zakelijk annalistisch gedeelte daarin aan te toonen, waarop v. Domaszewski reeds kort gewezen had, en dat door dezen genoemd was het werk van een senator onder Septimius Severus. Denzelfden leiddraad volgt, gelijk reeds uit de zoo juist genoemde indeeling blijkt, ook Schwendemann in zijn werk over de vita Marci.

Toch meen ik, dat het hoofddoel van Schwendemann en de voornaamste verdienste van zijn werk elders gelegen zijn. In Hermes dl. 25 verlangde Mommsen voor

de beoordeeling van de historische waarde der berichten van deze verzameling bovenal een commentaar, die alle bestaande parallellen, hetzij in hetzij buiten de Scriptores Historiae Augustae, zou verzamelen, of het ontbreken van zulke parallellen zou constateeren. Zulk een commentaar wordt ons hier gegeven voor het leven van Marcus Aurelius.

Schwendemann toch gaat de historische waarde van ieder afzonderlijk bericht in dit leven zin voor zin na, hij haalt bewijsplaatsen aan ter bevestiging uit de litteratuur, uit inscripties en uit munten, en daar, waar alle bewijsplaatsen ontbreken, tracht hij uit innerlijke gronden den graad van waarschijnlijkheid van ieder bericht te bepalen. Dit soort van critiek, waardoor den historicus gewezen wordt, welke berichten van de verzameling te aanvaarden en welke te verwerpen zijn, lijkt me, wat zijn mogelijkheid en wat zijn nut betreft, verre te verkiezen boven die analyse der bronnen, waartoe Heer en Schulz zich vooral bepaalden.

Door die historische critiek heeft Schwendemann in vele punten goede resultaten bereikt. Ik twijfel niet, of hij zou in het slothoofdstuk, dat hij nog verlangde te geven, juist op deze punten hebben gewezen. Voor mijzelf noteerde ik een heel lijstje van verbeteringen, die hij aanbrengt in de geschiedenis van Marcus Aurelius, hetzij door Schiller in zijn Geschichte der römischen Kaiserzeit, hetzij door v. Rhoden bij Pauly-Wissowa. Zoo is de *avus* van cap. 6 niet Hadrianus, gelijk v. Rhoden meent, maar Annius Verus, zoo besluit Schiller ten onrechte uit cap. 12, dat Marcus de oude volksvergadering weer herstelde, zoo denken Schiller en v. Rhoden beiden bij cap. 8, 7 *imminebat Britannicum bellum* verkeerd aan het militair oproer, dat in 184 moet worden gesteld.

In 't bijzonder voor de chronologie van het leven van Marcus heeft Schwendemann veel gedaan, en dit is, dunkt me, het beste resultaat van zijn ijverig zoeken naar het annalistisch gedeelte. Het is bekend, hoe weinig de chronologie in de vita Marci vooral voor den Marcomannenoorlog vaststaat. Schwendemann nu heeft vooral door een nauwkeurige vergelijking der munten veel in de chronologie verbeterd. Zoo stelt hij in afwijking van Schiller en v. Rhoden den inval der Duitsche stammen in Italië eerst in 167, in afwijking van Schiller het vertrek van Marcus en Verus naar het krijgstooneel in 168, de nederlaag van den gardeprefect Furius Victorinus eerst na de aankomst van de beide keizers. Men kan zeggen, dat Schwendemann de dateering van vele krijgsbedrijven in dezen oorlog voor een deel bewezen, voor een deel zeer waarschijnlijk gemaakt heeft.

Wanneer het dus het hoofddoel van Schwendemann geweest is, een historischen commentaar te geven op het leven van Marcus Aurelius, dan heeft hij zich van zijn taak op voortreffelijke wijze gekweten.

Daarnaast tracht Schwendemann, evenals Heer en Schulz, ieder afzonderlijk bericht van de vita Marci toe te schrijven of aan den annalist, of aan Marius Maximus en andere biographen, of aan den laten compilator. Hij komt daarbij, wat het annalistisch gedeelte betreft, tot dezelfde resultaten, die Heer in zijn werk over Commodus ook reeds voor het leven van Marcus had aangegeven. Schwendemann laat het annalistisch gedeelte eerst beginnen met cap. 6, maar overigens zijn het dezelfde capita en dezelfde paragraphen, die Heer en v. Domaszewski reeds aan den annalist hadden toegekend. In de biographische gedeelten, waarin Heer slechts minderwaardig historiemateriaal zag, vindt Schwendemann, en hierin was Weber in de Gött. gel. Anz. van 1908 hem reeds voorgegaan, ook zeer goede overlevering.

Geheel anders zijn de resultaten, waartoe Schulz komt, die in een aanhangsel op zijn werk over de Antoninen de annalistische deelen der vitae samenvoegt. Veel van wat Schulz den annalist toeschrijft, behoort volgens Schwendemann aan den biograaf of zelfs aan den laten compilator. Niet, dat ik het werk van Schulz stel boven dat van Schwendemann. Deze lijkt me in zijn oordeel veel bedachtzamer. Maar ook het werk van Schwendemann geeft, dunkt me, niet den indruk, dat het ooit gelukken zal, om in de verzameling der Scriptores Historiae Augustae de bronnen, waaruit de latere compilator geput heeft, met voldoende zekerheid aan te wijzen.

St. Michiels-Gestel. A. Meuwese.

M. de la Prise, De Eenzamen van Port-Royal. (Serie Fransche Kunst onder redactie van P. Valkhoff). Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg. Mij. 1922.

Dit populair en overzichtelijk geschreven boekje is bijzonder geschikt voor hen die, zonder zich in een wetenschappelijke studie van Port-Royal te willen verdiepen, toch iets meer van dit klooster wenschen te weten dan in de handboeken vermeld staat. De schrijfster is er in geslaagd een levendige voorstelling van de Eenzamen en kloosterzusters te geven. Door allerlei kleine trekjes, die van opmerkingsgave en belezenheid getuigen, weet zij de verschillende karakters uit te beelden: men voelt hoe zij, door zich in hun leven en hun geschriften te verdiepen, gemeenzaam met hen is geworden; het zijn haar vrienden die zij ons voorstelt. Haar groote sympathie voor het klooster, die uit elke bladzijde straalt, maakt dat zij de belangstelling van haar lezers weet op te wekken; haar enthousiasme werkt aanstekelijk. Als zij de eigenaardigheden der Solitaires verhaalt, verlevendigen een fijne humor en vermakelijke anecdotes de beschrijving en maken dat, hoe ernstig en stichtelijk het onderwerp overigens ook zij, wij toch onder het lezen af en toe gelegenheid tot glimlachen hebben. Ook dragen een aantal illustraties bij om het boekje aantrekkelijk te maken.

In het eerste gedeelte maken wij kennis met de voornaamste Port-Royalisten en hooren wij hoe zij hun godsdienstige en ethische stelregels in hun dagelijksch leven toepasten. Het tweede deel (dit is slechts door een blanco regel van het eerste gescheiden en verdere indeelingen heeft dit 158 bldz. lange boek niet!) behandelt den inhoud van eenige hunner geschriften; ook daar vindt de schrijfster telkens gelegenheid de karakters harer helden, aan de hand hunner schrifturen, nader te belichten.

„Allen", aldus mej. de la Prise p. 2, „die het Frankrijk der 17de eeuw hebben leeren kennen en zich in het bijzonder in de geschiedenis der geestelijke stroomingen van dien tijd verdiept hebben, zullen het een dierbaren plicht rekenen voor de nagedachtenis dier mannen op te komen, aan wie wij thans nog zooveel danken." (Allen? hm! ik vrees dat de jezuieten dien „dierbaren plicht" niet zullen voelen.) Maar het is juist een bedenking die ik tegen dit boekje heb, dat de schrijfster naliet, naast het be-

schrijven der personen, de groote historische beteekenis van het klooster uiteen te zetten, het — om zoo te zeggen — in zijn tijd te plaatsen en zij het ook in enkele trekken, de verhouding van het jansenisme tot de andere geestelijke stroomingen van dien tijd te schetsen.

Den vitter valt het niet moeilijk hier en daar eenige kleine onjuistheden aan te wijzen, zooals bijv. op p. 49, waar de schrijfster de versleten legende van Pascal's rijtuigongeluk weder voor den dag haalt. Dit valt wellicht hieruit te verklaren dat zij, zooals p. 21 schijnt te getuigen, voor haar kennis omtrent Pascal, in de eerste plaats W. Pater tot leidsman heeft gekozen. Hoe groot Pater als criticus overigens ook zij, naar mijn bescheiden meening heeft hij de Pascal-figuur tot een caricatuur gemaakt. Dat Racine op 16-jarigen leeftijd leerling van Port-Royal werd, bewijst niet, zooals op p. 49 staat, dat dit de gemiddelde leeftijd der vijftien andere leerlingen was; Racine was een uitzondering, gewoonlijk liet men slechts kinderen van ten hoogste 9 of 10 jaren in de *Petites écoles* toe. Op p. 3 klinkt het eenigszins zonderling, het ontstaan van Port-Royal de „stichting" van een „genootschap" te hooren noemen. Hoewel Corneille zich evenals bijna alle intellectueelen uit dien tijd, in de genadeleer verdiept heeft, zijn treurspel *Polyeucte* bewijst dit o.a., is het toch niet waarschijnlijk dat, zooals de schrijfster, p. 55, onderstelt, de Polyeucte-figuur een herinnering zou zijn aan de bekeering van den Solitaire Le Maître. Als leerling der jezuïeten stond Corneille lijnrecht tegenover het jansenisme, hetgeen ook in een later stuk *Oedipe* tot uiting is gekomen. Gaarne hadden wij gezien dat de schrijfster, die zoozeer op de hoogte blijkt te zijn van het godsdienstig leven der Heeren van Port-Royal, iets uitvoeriger dan zij op p. 37 doet, Dr. Brom's uitspraak, dat de jansenisten „verkapte calvinisten" waren, had weerlegd. Men hoeft niet „theoloog" te zijn om aan te toonen welk een hemelsbreed onderscheid er tusschen hun opvattingen en die van Calvijn bestond. Wanneer ik hier nog bijvoeg dat de veroordeeling van den *Augustinus*, de censuur van Arnauld's geschriften en de oorzaak van het ontstaan der *Provinciales*, deze voor Port-Royal zoo hoogst belangrijke gebeurtenissen, wat àl te snel in een paar zinnen worden afgehandeld, dan heb ik mijn voornaamste aanmerkingen uitgesproken.

Aan het einde van het boek vindt men eene bibliographie betreffende de Eenzamen en Port-Royal. Hoewel deze in een populair werkje niet volledig of uitgebreid hoeft te zijn, zou het toch voor de hand gelegen hebben dat de schrijfster naast Guilbert's *Mémoires* (zij noemt hem ten onrechte Guillebert en verwart hem waarschijnlijk met den aldus genaamden vriend van Saint-Cyran), ook Besoigne's zesdeelige *Histoire de l'Abbaye de Port-Royal*, Cologne 1752 en Clémencet's tiendeelige *Histoire générale de Port-Royal*, Amsterdam 1755—'57, genoemd had, die met Guilbert's werk, de drie belangrijkste bronnen voor de kennis van het klooster zijn.

Moge dit prettig geschreven, van groote belezenheid getuigende boekje in veler handen komen.

Leiden. C. Serrurier.

SCHOOLBOEKEN.

C. Wilde, Leerboek der Algemeene Geschiedenis ten dienste van het Hooger en Middelbaar Onderwijs. Dl. I. Oude Geschiedenis, 2de dr. Aanhangsel: De Wereldoorlog Leiden, G. F. Théonville, 1923.

Van het 1e deel van dit Leerboek, de Oude Geschiedenis omvattende, verscheen een 2e druk. Meer verdient thans onze aandacht het tegelijkertijd uitgegeven Aanhangsel tot het heele werk, waarin de wereldoorlog behandeld is. Een boekje van 125 bladzijden. Wat heel veel waarschijnlijk voor ons middelbaar onderwijs, maar als prestatie op zich zelf de moeite van het doorlezen en beschouwen zeker waard. Vergis ik mij niet, dan is dit de eerste poging van een Nederlandsch historicus, om den wereldoorlog in zijn geheel op breedere schaal te behandelen. Wij, Nederlanders, trekken ons van de geschiedenis van dit geweldige gebeuren eigenlijk niet al te veel aan. Nederlandsche historische verhandelingen over onderdeelen zijn te tellen en de meesten onzer blijven van de buitenlandsche publicatiën over het onderwerp maar liever af. Dr. Wilde is een uitzondering op den regel, want hij komt goed beslagen ten ijs — heel noodig, want het terrein is geweldig glad —, al wil ik wel direct verklaren, het lang niet op alle punten met hem eens te zijn.

Ik heb mij wel eens laten vertellen, dat een Nederlandsch professor in de geschiedenis al tijdens den oorlog op zijn colleges vertelde, dat *de* schuld van den oorlog Duitschland trof. Deze these werd met een aantal bewijzen gestaafd, wat inderdaad niet moeilijk moet geweest zijn. De andere opvatting, dat *de* schuld de tegenpartij trof, vond ook wel verdedigers, ofschoon, voor zoover mijn inlichtingen gaan, niet op professorale katheders. Voorstanders van het non liquet, die niet verder durfden gaan dan de problemen, die eenmaal te beantwoorden zouden zijn, te stellen, vonden weinig gehoor. Zoo'n middenman — wat heb je er an! Curieus was, dat men deze lieden van het midden hardnekkig altijd bij de pro-Duitschers indeelde.

We zien nu heel wat verder dan tijdens den oorlog of kunnen dit althans, wanneer we willen. Er is een macht materiaal gepubliceerd en dit gaat maar altijd door. Ik heb mij de koppige gewoonte aangewend, om dit nieuwe zoo ver mogelijk trouw te volgen, hoe dwaas vele mijner kennissen dit ook schijnen te vinden. Maar ik zou ook nu niet gaarne, evenmin als vroeger, zeggen, dat deze of die partij *de* schuld heeft. Naar mijn simpele opvatting moet men bij een wetenschappelijke behandeling van het ontstaan van den wereldoorlog die beruchte schuldvraag, voorloopig ten minste, maar laten rusten, en eerst trachten te verklaren, hoe deze geweldige ramp over de menschheid gekomen is. Een kolossaal ingewikkeld probleem, dat men ook niet onthalst door te decreteeren, dat de wereld in 1914 „verdwaasd" of zoo was.

Wanneer dr. Wilde schrijft (blz. 18):

„Voor zoover men het debet thans kan overzien, is het besluit, dat nagenoeg alle strijdende mogendheden een goed deel der schuld te dragen hebben en dat het niet minder onbillijk dan onzinnig is die schuld uitsluitend aan de éene partij te willen wijten. Waarschijnlijk heeft geen enkele Groote Mogendheid den strijd „met voorbedachten rade" gezocht, maar zijn zij allen, volgens

het woord van Lloyd George, den oorlog ingetuimeld [1])",
dan maken deze woorden niet heel veel indruk op mij.

Al is het een lafenis te lezen, dat Duitschland niet tot den eenig schuldige wordt bestempeld — in tegenstelling met wat men in Nederland gewoonlijk te hooren krijgt of kreeg, toch vind ik de woorden voor een schoolboek ten deele te scherp, maar voor het grootste deel te weinig zeggend.

Meer hout snijdt het dan volgende :

„Een zeer groot gedeelte der schuld drukt zeker op de Servische regeering, wier gewetenlooze politiek, sinds jaren door Rusland — of liever, door invloedrijke Russische kringen — gesteund en aangemoedigd, bijna openlijk naar den ondergang van Oostenrijk-Hongarije streefde en die minstens door onverantwoordelijke achteloosheid, wellicht zelfs door positieve hulp aan den moord op Frans Ferdinand medeplichtig was. Oostenrijk beging in 1914 dezelfde fout als in 1859, toen het in een oogenblik van zeer begrijpelijke verbittering de vrucht van jarenlang geduld en lijdzaamheid verspeelde".

Nu ziet men duidelijk, waar dr. Wilde heen wil, en hier roert hij een der groote problemen aan : Was Oostenrijk verantwoord, toen het zijn ultimatum aan Servië stelde ? Hier ligt het heele Balkan-probleem achter en men moet er goed bij weten, dat Oostenrijk's optreden, in wat anderen vorm allicht, toch gekomen zou zijn, al had de moord op Frans Ferdinand niet plaats gehad. Dit voor oogen houdende, zal men oordeelen, dat de schrijver zijn these te beperkt stelt. Het ging hierom : werd Oostenrijk's positie als groote mogendheid door de Russisch-Servische politiek bedreigd, was deze politiek tegenover Oostenrijk in den grond der zaak aggressief ? De vraag lijkt mij niet voor definitieve beantwoording vatbaar, zoolang we niet meer weten van de diplomatieke correspondentie tusschen Petrograd en Belgrado. Dit ben ik met dr. Wilde eens, dat hier *de* sleutel voor het verklaren van het ontstaan van den wereldoorlog, zooals deze nu eenmaal in Juli 1914 ontstaan is, ligt. Alleen de wijze, waarop hij het probleem stelt, acht ik minder gelukkig.

De aard van dr. Wilde's werk wordt door de geciteerde passages gekenmerkt. De schrijver opteert meer voor de centralen dan voor de geallieerden en tegen dezen is hij bij wijlen heftig, soms heftiger dan ik in een schoolboek geoorloofd acht (o. a. ook op blz. 2, 3e alinea).

Het verhaal der feiten is over het algemeen betrouwbaar. Om van mijn belangstelling te doen blijken, geef ik enkele corrigenda in overweging :

P. 5 : een „krachtig verbond" tusschen Rusland en Frankrijk heeft niet bestaan ; wel een „innige samenwerking". Het z.g. verbond is de militaire conventie van 1892, die in werkelijkheid een soort defensieve alliantie is.

P. 5 : het is niet waar, dat „die toestand" (nl. de vrij gunstige verhouding van Duitschland tot Engeland) veranderde, toen Duitschland's groote opbloei begon. Waar is, dat van 1870 af vele Engelschen Duitschland wantrouwend gadesloegen, wat niet verhinderde, dat nog van 1898—1901 ernstige pogingen van Engelsche zijde tot een entente met Duitschland gedaan zijn. In de laatste jaren van Bismarck stond Engeland zelfs in verbinding met diens systeem van alliantiën (door Italië v.n.). De heele § 2 moet anders geredigeerd worden.

[1]) „Drifted into", zei George eigenlijk.

P. 8. Hier dient, om Italië's toenadering tot de geallieerden duidelijker te markeeren, de samenkomst en de overeenkomst van Racconigi genoemd te worden.

P. 10. Niet de „Narodna Odbrana", maar „het Genootschap van de Zwarte Hand" draagt groote verantverantwoordelijkheid voor den moord van Serajewo (volgens het in 1923 verschenen werk van den Servischen hoogleeraar Stanojewitch).

P. 13. Van „onderhandsche en geheime overeenkomsten" van Engeland met Frankrijk en Rusland is niets bekend. Wel van een nota-wisseling tusschen Grey en Cambon in 1912 en van overleggingen tusschen de Fransche en de Engelsche marine- en leger-staven (Fransch Geelboek).

Uit een ander gedeelte :

P. 69. Te betwijfelen valt, of Bethmann's aftreden „een noodlottigen invloed" had op de vredesonderhandelingen van 1917, en onjuist is, dat keizer Karel de beruchte Sixtus-onderhandelingen „met voorkennis van Bethmann en Czernin begon" (Betrachtungen zum Weltkrieg, II, S. 205).

P. 92. „Als grondslag voor alle andere bepalingen van het verdrag geldt de aan Duitschland opgelegde bekentenis, dat het (met zijn bondgenooten) uitsluitend de schuld van den oorlog draagt en derhalve verantwoordelijk is voor alle misdaden, schade en onheil door den Wereldoorlog veroorzaakt.

Dit is onjuist. De z.g. schuldclausule dient alleen tot schraging van art. 231 in deel VIII van het Vredesverdrag van Versailles, handelende over de schadevergoedingen, maar is ook als zoodanig erg genoeg. Hoe zij tot stand is gekomen, kan men lezen in een goed gedocumenteerd artikel van dr. A. Köster in Deutschland und die Schuldfrage (Berlin 1923).

P. 103. „Kurt Eisner, die zich niet ontzag uit de Duitsche archieven allerlei stukken vervalscht te publiceeren." Inderdaad gaat het hier om één stuk (een brief van den legatie-secretaris Von Schön uit Berlijn) en men kan er, niettegenstaande de uitspraak in het bekende proces ad hoc te München, zeer verschillend over oordeelen, of hier „vervalsching" in het spel is dan wel alleen gemakzuchtige en domme verkorting.

P. 122. Dat de beteekenis der conferentie van Washington van 1921 tot 1922 zoo gering is als dr. Wilde hier zegt, is niet bewezen.

Maar genoeg. Ik mag niet meer ruimte vergen.

's-Gravenhage. N. Japikse.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Op verzoek van de fa Wolters te Groningen-den Haag-Weltevreden maken wij melding van de verschijning van haar *Fondscatalogus*, Febr. 1924, een keurig uitgevoerd deeltje van ong. 250 blzz., dat op aanvrage bij de fa verkrijgbaar is.

In de maand Junie zal de eerste aflevering uitkomen van een nieuw tijdschrift, gewijd aan de studie van Byzantijnse geschiedenis, letteren, taal en kunst. Het zal internationaal wezen, *Byzantion* heten en twee maal per jaar verschijnen. De heren H. Grégoire (hoogleraar te Brussel) en P. Graindor (hoogleraar te Gent) hebben zich voorlopig belast met het sekretariaat. De uitgave van dit tijdschrift, waartoe besloten werd op het vijfde „Congrès des sciences historiques" te Brussel, is mogelik gemaakt door subsidies van de „Fondation Universitaire de Belgique", van 't Helleense en Franse gouvernement, van de Itali-

aanse legatie en 't Italiaanse consulaat te Brussel, en van enige Belgiese, Italiaanse en Griekse bevorderaars van de wetenschap. De redaktie hoopt op vruchtbare samenwerking met de bestaande tijdschriften die Byzantium tot voorwerp van hun studie hebben gekozen.

De firma Kemink & Zoon te Utrecht zond ons het eerste deel („A shorter Accidence and Syntax") van den 3den druk van 't bekende werk van Dr. E. Kruisinga, *An English Grammar for Dutch Students*. De prijs bedraagt *f* 3.50.

De fa Wolters te Groningen-den Haag heeft den derden druk in 't licht gezonden van de bekende *Grammaire française* van C. F. van Duyl. Deze nieuwe uitgave is bewerkt door J. Bitter en M. Hovingh; de prijs bedraagt geb. *f* 7.90.

Van dr. M. G. de Boer's *Van Oude Voyagiën* kon bij Meulenhoff te Amsterdam een tweede druk verschijnen (1923). Opnieuw kon de schrijver voor zijn aardig boek gebruik maken van de sedert, vooral door de zorgen der Linschoten-vereeniging verschenen nieuwe uitgaven van Oud-hollandsche zeevaarten. In zijn korte inleiding klaagt de schrijver over de behandeling, door hem ondervonden van de zijde van den schrijver van het Amerikaansche Golden Book of Dutch Navigators (New York, Century, 1916), waarin het zijne, met zijn toestemming trouwens, ijverig gebruikt is, om niet meer te zeggen. P. J. B.

Het tijdschrift *Paedagogische Studiën* (J. B. Wolters, Groningen), waarvan tot heden om de vier maanden een aflevering verscheen, is bij het ingaan van de vijfde jaargang (1 Maart l.l.) een maandschrift geworden. De omvang zal twee vel per aflevering bedragen, de prijs *f* 4.90, franko per post *f* 5.25.

Tot nu toe hielden de *Paedagogische Studiën* zich overwegend bezig met het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, tans zal het onderzoek zich uitstrekken over alle takken van onderwijs. Tevens zullen, naast vraagstukken van didactiese aard, ook kwesties die op psychologie en paedologie betrekking hebben ten volle de aandacht trekken. En eindelik is door uitbreiding van de redaktie samenwerking beoogd met Nederlanders in verre gewesten, met name in onze Oost

---

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'association Guillaume Budé, 1924, Jan.: H. Goelzer, Paul Girard. — P. de Labriolle, S. Grégoire le Grand. — M. Ponchont, Un nouveau Tibulle. — H. Pernot, Nouveau Testament et philologie grecque. — E. Pottier, La chouette d'Athéné. — L. Havet, *Orthographe latine*. — Chronique bibliographique de la Société „Les belles Lettres".

Nieuwe Taalgids, XVIII, 2: C. B. v. Haeringen, Eenheid en nuance in beschaafd-Nederl. uitspraak, — C. G. N. de Vooys, De twaalf sonnetten v. d. Schoonheyt ten onrechte aan Bredero toegeschreven. — G. E. Opstelten, Vandalisme. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Tijdschrift v. Taal en Letteren, XII, 1-2: J. v. Ginneken, Raad en Raden. — D. A. Stracke, Krieke Putte in het Hulster Loe. — H. H. Knippenberg, Simons over Katholiek Tooneel.

Neophilologus, IX, 3: E. C. v. Bellen, Trois joueurs. — J. H. Scholte, Eine Interpretationsfrage bei Gottfr. v. Strassburg. — R. Petsch, Goethes Stellung z. Unsterblichkeitsfrage, I. — W. v. d. Gaaf, Three remarkable Infinitives. — O. B. Schlutter, Some further Remarks on Toller's Suppl. to B.-T. — J. H. Harder, Milton, Puritan or Calvinist? — H. Brinkmann, Anfänge lat. Liebesdichtung im Mittelalter, II. — Var. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Leuvensche Bijdr., XV, 4: A. Carnoy, Germ. Oorsprong v. d. Riviernamen met -*Apa*. — B. M. Woodbridge, Les Lionnes Pauvres and Les Bijoux. — A. L. Corin, Lettres de J. E. Wagner à J. P. F. Richter, précédées d'une étude sur la genèse du „Wilibald" de J. E. Wagner (suite).

Neuphilologische Mitteilungen, 1923, 1-4: A. H. Krappe, The Origin of the *Geste Rainouart*. — J. Vising, Perfektum und Imperfektum in den romanischen Sprachen. — O. J. Tallgren, Manuscrit gascon trouvé en Finlande. — Dez., La cartographie linguistique et le diocèse de Bazas. — Besprechungen.

5-6: G. Lozinsky, „Madame Bovary" et „O Primo Basilio" de Eça de Queiroz. — F. Kluge, Nachlese zum Etymologischen Wörterbuch. — H. Gürtler, Die Abstraktbildungen des Althochdeutschen. — Besprechungen.

English Studies, VI, 2: F. J. Hopman, Byron, II. — Notes a. News. — Transl. — Rev. — Bibl.

Paedagogische Studiën, V, 1: J. H. Gunning Wzn., Iets over het begrip „Vrijheid", paedagogisch beschouwd. — Ph. Kohnstamm, Reisindrukken uit Engeland. — P. A. Diels, Een Amerikaan over de nieuwe opvoedkundige stroomingen in Europa. — Kleine mededeelingen. — Boekbesprekingen.

Studiën, CI, April: J. Scheerboom, Amsterdams groei en glorie, I. — F. Hendrichs, Methode v. h. bekeeringswerk onder Niet-Kath. — H. Padberg, F. v. Eeden, III. — C. Wilde, A. Stolz (verv.). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Alpers, Niederl. Volksl.: N. Taalg. XVIII, n°. 2 (d[e] V[ooys]).
Bosman, Afrikaans: Engl. Stud. VI, n°. 2 (Kruisinga).
Caland, Twee oude Fr. verhand. o. h. Hindoeïsme: Studiën CI, April (Wessels).
Van Dale, Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Beuken).
Elzinga, Mots franç. dans le Holl. Spect.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Michels).
Van Ginneken, Taallesjes: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (M[ichels]).
Geurts, Gestalten, II: Studiën CI, Maart (Albers).
Hesseling, Afrikaans: Rev. Crit. 1924, n°. 3 (Pernot).
Kerstens, Ned. Lyriek: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Knuvelder).
Keuchenius en Tinbergen, Ned. lyriek II-III: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (M[ichels]).
Van der Laan, R. Visscher's Brabb. II: N. Taalg. XVIII, n°. 2 (Brands).
Meded. Ned. Hist. Inst. te Rome III: Rev. Crit. 1924, n°. 4 (R[einach]).
Prick v. Wely, Eng. Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (de M.).
Le Roux, Afrik. Sintaksis: N. Taalg. XVIII, n°. 2 (Hesseling).
Scheurleer, Liedboeken: N. Taalg. XVIII, n°. 2 (d[e] V[ooys]).
Scholte, Grimmelshausens Courasche: Zschr. f. d. Alt. LXI, n°. 1 (S[chröder]); Die Pyramide XII, n°. 47.[1])
Schrijnen, Einführung idg. Sprachwiss.: Neuphilol. Mitteil. 1923, n°. 1—4 (J. N. Reuter).
Schuringa, Veenkoloniën: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Beuken).
Schutt, Stevenson, Strange Case: Engl. Stud. VI, n°. 2 (v. Dam).
Sparnaaij, Verschmelzung: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (v. Poppel).

---

[1]) De bespreking van deze uitgave in het *Museum* moet door het overlijden van den recensent, prof. Frantzen, achterwege blijven.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. **No. 9.** **Juni 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

Euripidis Hypsipyla. Cum notis criticis et exegeticis edidit **G. Italie.** Berolini apud Aemilium Ebering. 1923. (Leidsche diss.).

Der Verfasser, ein Schüler Vürtheims, ist den Lesern dieser Zeitschrift kein Unbekannter. Er hat als Leidener Dissertation eine Ausgabe der Hypsipyle unternommen, die die Beachtung aller Freunde des grossen attischen Dichters verdient. Die von dem Verfasser seiner Gattin gewidmete Arbeit ist — um dies vorauszuschicken — in korrektem Latein abgefasst, das Tota expeditio auf S. 77 wohl nur ein lapsus calami anstatt totam expeditionem. Die Praefatio (S. I — XII) behandelt in vier Abschnitten die bisherigen Ausgaben der Hypsipyle, den Oxyrhynchus — Papyrus nach der paläographischen Seite, die Vorfabel des Dramas und die Frage nach der Zeit desselben. Leider lässt sich das genaue Jahr der Aufführung nicht bestimmen. Am Schluss des Vorwortes gibt I. eine ausführliche Bibliographie. Dem Text sind ferner nach v. Arnims Vorgang die wichtigsten Stellen der mythographischen Literatur vorausgeschickt, die uns von der Handlung der Tragödie einen Begriff vermitteln. Der Text (S. 5—57) ist, wie der Titel andeutet, mit doppelter adnotatio versehn. Die editorische Aufgabe war, wo der Papyrus gut erhalten ist, leicht. I. konnte sich in solchen Partien auf die Verbesserung der Versehen unserer aegyptischen Handschrift beschränken, wie sie grossenteils schon die Herausgeber der editio princeps vorgenommen hatten. Hierüber berichtet gewissenhaft die adnotatio critica. Zu grösserem Umfang schwillt sie an, wo unser Text verstümmelt ist und daher Ergänzungsversuche der Philologen hervorgerufen hat. Diese wird man gerne bei I. *unter* den Text verwiesen sehn, denn wo sie von einem Herausgeber *in* diesen aufgenommen werden, fälschen sie bei der aller suppletorischen Bemühung nun einmal anhaftenden Unsicherkeit nur zu leicht das Bild. In der vorliegenden Ausgabe kann nun der Leser unter den in grosser Reichhaltigkeit angeführten Versuchen seine Auswahl treffen oder sich selbst zu neuen anregen lassen. Freilich steht auch manches Ueberflüssige unter den mitgeteilten Vorschlägen. Was hat es z. B. für einen Zweck, eine metrisch falsche Ergänzung zu wiederholen, wie dies S. 6 geschieht? Dem Andenken des berühmten Gelehrten, dem sie in einer schwachen Stunde aus der Feder geflossen ist, wird damit gewiss kein Dienst geleistet. Andererseits ist dem Hsg. gelegentlich auch ein beachtenswerter Vorschlag entgangen, wie dies aber unvermeidlich und vollends bei einer Erstlingsarbeit verzeihlich ist. Z. B. hätte fr. 64,94 Diels' Emendation *ἀπομαστιδίῳ* Erwähnung verdient, während man des Herausgebers *ἐπιμαστίδιον* lieber nicht in den Text aufgenommen sähe. Von eigenen Ergänzungsversuchen hat sich I. im allgemeinen zurückgehalten. Neu und überzeugend ist die Verbindung der Fragmente 65 und 75, nachdem schon Hunt in seiner zweiten Ausgabe die Zusammengehörigkeit von 5 und 65 erkannt hatte. In v. 16, der sich aus 5,25 + 65,5 + 75,3 zusammensetzt, kann man noch weiterkommen. Ich lese:

ἐ]δέξατ' οὖν ἑκοῦσα δύ[σμορον γέρας;

Darin ist das dritte Metrum nur beispielshalber ergänzt, doch bin ich fest überzeugt, dass Euripides hier ein *δυσ* — Kompositum schrieb. In dem 75,3 überlieferten *σουσα* war der erste Buchstabe sicher kein *σ*, da wir hier kein part. fut. brauchen können. Aus Raumgründen, auf die ich hier nicht näher eingehn kann, ist die Annahme, dass zwischen dem letzten Buchstaben *ε* des links anschliessenden Fragments und dem *ουσα* noch Buchstaben verloren seien, abzulehnen. Es ist dann nur *ἑκοῦσα* möglich. Gern hat Eriphyle den berühmten Hals-

schmuck angenommen. — Sehr schön fügt I. dann 4 Verse weiter auf Grund des 65,9 erhaltenen *ταθυειν* das fr. adesp. 350 N² *τί δῆτα θύειν* (dies glänzende Emendation Cobets aus überliefertem *οὖσιν*) *δεῖ σε κατθανούμενον*; ein, mit des Amphiaraos frommer Antwort

ἄμεινον· οὐδεὶς κάματος εὐσεβεῖν θεούς.

Die exegetischen Noten bieten schätzenswerte Beiträge zur Interpretation des Textes. Die Literatur ist bis 1922 fleissig benutzt. Mehrfach gibt I. eine eingehende Uebersicht über die bisherigen Erklärungsversuche, zu denen er dann jeweils am Schluss selber Stellung nimmt. Zahlreiche Parallelstellen erläutern den sermo Euripideus. Auf die Metrik ist geachtet und die für das Verständnis der Handlung so unentbehrlichen szenischen Bemerkungen werden gegeben. Die als antike Zitate erhaltenen Stellen werden, soweit ihre Einfügung in die Papyrusfragmente unmöglich ist, gesondert besprochen. Den Schluss der Arbeit bilden 3 Exkurse. Der erste behandelt die Frage, wer den Prolog gesprochen habe und entscheidet sich mit den meisten Gelehrten für die Titelheldin. Exkurs II geht dem Problem nach, welchen Anteil Euneus und Thoas, die Söhne der Heldin, ausser ihrem Auftreten am Anfang und am Schluss der Tragödie an der Handlung nahmen. Eine Lösung dieses Problems gelingt infolge der Dürftigkeit des Materials dem Verf. so wenig wie seinen Vorgängern, soweit sie nicht zu kühnen Hypothesen ihre Zuflucht genommen haben. Schliesslich der letzte Exkurs befasst sich mit einem vielumstrittenen Vers der Exodos:

Ἀργώ με καὶ τόνδ' ἤγαγ' εἰς Κόλχων πόλιν.

I. verteidigt Mahaffys Vermutung, dass für *Κόλχων* vielmehr *Ἰωλκὸν* zu schreiben sei, gegen Robert, der die Lesung des Papyrus beibehalten und eine Sagenform rekonstruieren wollte, in der Jason in Kolchis umkam. Mag nun Robert hierin Unrecht haben oder nicht — mir ist bei der Lektüre erneut zum Bewusstsein gekommen, wieviel wir an ihm verloren haben. Wer ist es — man erlaube mir ein Wort Friedrich Hebbels zu variieren — der die literarische *und* die monumentale Ueberlieferung „wie er ergreift auf ungetrennter Spur?"

Frankfurt a. M. Willy Morel.

F. Zimmermann, De Charitonis codice Thebano. Tübingen, H. Laup jr. 1922. (Leipziger diss.).

Deze dissertatie, reeds voor geruime tijd te Leipzig verdedigd doch eerst onlangs aan het Museum gezonden, beoogt de tekst van Chariton's roman, zoals die is overgeleverd in 't enige ons bekende volledige handschrift (codex Florentinus), te toetsen aan de getuigenis van een paar fragmenten die in 1898 gevonden zijn in een palimpsest (codex Thebanus), waarbij gebruik kon worden gemaakt van een tweetal brokstukken die op papyri werden aangetroffen. De verschillen tussen de beide codices waren zo groot dat U. Wilcken in geen van beiden de eigenlike tekst van Chariton zag, maar aan twee verkorte bewerkingen geloofde. Hij vond echter aanstonds in von Wilamowitz een scherpzinnig bestrijder van zijn mening.

Vóór de heer Zimmerman zijn vergelijking der beide teksten begon, heeft hij een index Charitoneus samengesteld, die hem bij de bepaling van het gebruik der woorden en zegswijzen van groot nut is geweest; in sommige gevallen heeft hij de beslissing afhankelik gemaakt van wat een onderzoek leerde, door S. Heibges ingesteld, betreffende de clausula bij Chariton.

Het belangrijkste resultaat van de zorgvuldige vergelijking is dat Wilckens hypothese niet houdbaar bleek. In vele gevallen geeft de codex Th(ebanus) een betere lezing dan de Florentinus, maar de verbetering bestaat gewoonlik in kleinigheden, een enkele maal in het overleveren van een juister woord of juistere vorm. Veel groter is het aantal plaatsen waar Th. achterstaat bij F., die meestal door de papyrusfragmenten in 't gelijk wordt gesteld. De tekst van Th. is vrij slordig geschreven; soms zijn woorden weggevallen, soms zijn willekeurige veranderingen aangebracht die tegen 't taalgebruik van Chariton strijden.

Hoewel ook F een tekst geeft die zeer verre van volmaakt is, blijken verschillende conjecturen van bekwame Graeci toch of overbodig of ongelukkig te zijn, voornamelik omdat men te spoedig heeft afgekeurd wat niet strookte met het klassieke taaleigen.

Van de Griekse Erotici is Chariton, door zijn betrekkelike eenvoud en beknoptheid, voor mij de aantrekkelikste; de nauwgezette studie van Dr. Zimmerman is stellig niet aan een onwaardig onderwerp besteed.

Leiden. D. C. Hesseling.

F. Marx, Incerti auctoris de ratione dicendi Ad C. Herennium Lib. IV. (M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, Fasc. I) Leipzig, Teubner. 1923.

Dertig jaar geleden verscheen van de hand van Marx de tekst van den Auctor ad Herennium voorafgegaan door uitvoerige Prolegomena, waarin de voornaamste quaesties betreffende de handschriften, de taal van den auteur, den tijd, waarin 't geschrift valt en de persoonlijkheid van den schrijver aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen werden. De scherpzinnige geleerde mocht algemeene instemming met zijn resultaten verwerven behalve voor de vraag, hoe de Auctor af Herennium staat tegenover de Inventione van Cicero, hoe tegenover Cornificius. Bij grondige bestudeering van die oudste volledige Latijnsche rhetoriek, waarin een zekere eentonigheid en onbeholpenheid van uitdrukking niet ontbreken (bijv. het herhaaldelijk bezigen van demonstrare, ostendere, aperire en dicere p. 75—77) en welker afhankelijkheid van Hermagoras niet kan ontkend worden, springt het toch in het oog, dat men met een degelijk kenner van het vak te doen heeft. Dat bewijzen zijn zakelijke opmerkingen over de voordracht, zijn curieuse uiteenzetting van de mnemotechniek, bovenal zijn oorspronkelijkheid in het vierde boek over de elocutio, dat met zijn voorbeelden en terminologie een door en door Romeinschen stempel draagt. Toont nu Cicero's eersteling op rhetorisch gebied naast uiteenloopende beschouwingen toch bepaald treffende overeenkomst op sommige punten met den Auctor, dan dringt zich de gedachte op, dat de jeugdige Arpinaat, die 't niet verder bracht dan het eerste deel der rhetoriek — dan de inventione — geput heeft uit het complete leerboek voor Herennius bestemd, hetwelk hij geen kans zag te overtreffen. Men mag nog wel een stap verder gaan en beweren, dat via Cornificius onze Auctor zijn neerslag gevonden heeft in de Institutio Oratoria van Quintilianus.

Ik acht het niet onmogelijk, dat Marx thans tot deze

zienswijze is genaderd: nog in 1888 kende hij het vaderschap van het anonyme werk aan Cornificius toe om dat een paar jaar later te herroepen en te vervangen door een onwaarschijnlijke hypothese. In elk geval laat hij niet van zijn gevoelen blijken in zijn pas verschenen Teubneriana. Hier behandelt hij beknopt maar overtuigend de quaestie der handschriften, de lacunes van den archetypus en de afkortingen, terwijl hij zijn uiteenzetting bekroont met een stemma, dat een duidelijk beeld geeft van de vertakkingen der overlevering. Dit is het eerste voordeel van de nieuwe editie, wij komen dan aan den tekst. Deze is geen afdruk van die der groote uitgave van 1894, hij toont immers veel verbeteringen; sommige minder belangrijk, maar toch zuiverder dan vroeger bijv. bladzij 111,21 h o c c o n r a voorheen contra hoc); 182,21 *ut intro* (weleer introit); andere gewichtig 8,7 p r a e t e r e x p e c t a t i o n e m (in plaats van praeterea expectatione), terwijl 108, 17 geëmendeerd is s i c u t i in stadium rhetoricae prodire non a u d e a n t.

Ook zijn supplementen van de tallooze lacunes in 1894 voorgesteld heeft Marx nog eens overwogen met het gevolg, dat hij hier en daar veel besnoeide, o.a. 145,29 lascht hij nu l e v i u s in, eertijds: ipsis verbis necessariis. Het komt mij voor, dat hij in deze richting verder had moeten gaan. Terwijl ik toegeef, dat de aanvullingen 37,7; 49,11; 63,8; 75,21; 133,23 alleszins plausibel zijn, geloof ik niet aan een supplement van bijna drie regels (zie 28,15). Ik wil dit nog wat nader ophelderen. Wij lezen 5,24 Ab nostra persona benivolentiam contrahemus, si nostrum officium sine adrogantia laudabimus, atque in remp. quales fuerimus aut in parentes aut in amicos aut in eos, qui audient.... aliquid referemus, e. q. s. Ik geloof hier de gedachte te raden door bijvoeging van n a r r a n t e s v e r e c u n d e. Marx heeft veertien woorden noodig, die hij plaatst vóór in eos. Dat de lettergrepen q u i d r e f e r e m u s een clausula heroica vormen, is geen bezwaar: hoeveel dergelijke clausulae vindt men niet in Sallustius, Livius, Facitus en Plinius, waaraan men tot dusverre veel te weinig aandacht heeft geschonken! Maar waarom zijn nu 13,8 en 146,1 lacunes aangenomen?

Het glanspunt van de éditie is de apparatus, die niet alleen de variae lectiones geeft, maar ook de parallelplaatsen en loci similes uit een groot deel der Grieksche en Latijnsche literatuur, de papyri en inscripties niet te vergeten. Zoo rijk is die apparatus, dat hij aanzienlijk meer bevat, dan wat in de 2 rubrieken van de groote uitgave te vinden is. Men leert er uit, hoe veel de Auctor ontleende aan Plautus, men ziet hoe lateren, bijv. Fronto, met hem overeenstemmen. Ja bladzij 44 wordt aangehaald, hoe Bethmann-Hollweg in zijn Beitr. zum Weltkrieg een voorschrift door den Auctor genoemd in praktijk bracht!

Het is inderdaad die apparatus, welke deze uitgave [1]) maakt tot een klein philologisch meesterstuk; de groote blijft intusschen van waarde om de Prolegomena en den Index Verborum.

Den Haag. C. B r a k m a n J z.

Apicii Librorum X qui dicuntur De Re Coquinaria quae extant, edd. **C. Giarratano** et **Fr. Vollmer.** (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana). Lipsiae, B. G. Teubner. 1922. (*f* 1.45).

[1]) **Een storende drukfout staat 124, 4 lees** *tulisti* (niet *listi*).

Deze uitgave van het Kookboek van Apicius bedoelt allereerst een betrouwbare tekst te geven van dit leerboek voor de wetenschap der Romeinse kookkunst. Tot dusverre ontbrak een kritiese, wel verzorgde uitgave; daardoor kan de vertaling van R. Gollmar (Das Apicius-Kochbuch aus der altrömischen Kaiserzeit, Breslau en Leipzig 1909) niet dienen als uitgangspunt voor een betrouwbaar onderzoek. Want het doel van dit door Vollmer en Giarratano met zeer groote nauwkeurigheid verrichte onderzoek naar de waarde der handschriften, die ons de tekst van dit kookboek hebben bewaard, is wel geen ander dan tot een beschrijving te komen van de antieke gastronomie, ook een onderdeel van de beschavings-geschiedenis. Uit het verhaal van Plutarchus weten wij, hoe aan het hof van Kleopatra Antonius' fijnproeverij een staf van deskundige bedienden noodzakelijk maakte; Mithradates hield wedstrijden in de kunst van zooveel mogelijk te eten en te drinken; Athenaeus heeft ons de mededeeling bewaard, dat hijzelf met de uitgeloofde prijs strijken ging; dat de gerechten uit iets anders bestaan zullen hebben dan grauwe erwten, ligt voor de hand.

Livius geeft het beginpunt zeer nauwkeurig aan; in 187 begon een kunst te worden, door buitenlanders ingevoerd, wat tot dusverre een beroep geweest was, door slaven beoefend.

Hoe heeft zich deze kunst van koken ontwikkeld?

Apicius is een soortnaam geworden en dit leerboek de gids bij die kunst.

Wie Apicius geweest is? Cassius Dio noemt er één, M. Gavius Apicius, tijdgenoot van Tiberius en bekend met Seianus; Athenaeus noemt namens Posidonius één, die geleefd heeft in 100 v. Chr. ongeveer, en een tweede, die Traianus tijdens zijn verblijf in het land der Parthen, oesters aangeboden heeft.

Of er tusschen deze drie naamgenoten familiebetrekking bestond, weten wij niet; wel is de naam Apicius bij Iuvenalis al een soort Apellativum voor een verkwistende smulgraag. Dat een Iuvenalis-scholion Apicius als „uitvinder der kookkunst" vermeldt en „auteur van een boek over spijsbereiding", zegt niets; die scholiast kan een Karolinger geweest zijn, die ons kookboek te Fulda in de kloosterbibliotheek kende, het exemplaar, waaruit de afschriften stammen, althans de voornaamste.

De vraag naar den auteur wordt te ingewikkelder, doordat in dit boek juist die recepten mankeeren, die Plinius en Apion, bij Athenaeus, noemen. Zeker is het, dat Grieksche voorbeelden tot model gediend hebben; evenals deze voortbrengsels zijn van een schrijver, die er prijs op stelde zijn mededeelingen in een litterair gewaad te steken zoo ook onze Apicius; hij verdeelt zijn geschrift in tien boeken, ieder met een eigen titel. Maar wat wij hebben, verraadt zeer zeker latere invoegsels; sommige gerechten zijn genoemd naar personen uit een veel later tijdperk dan zelfs Traianus, bijv. conchicla Commodiana.

Men neemt inderdaad het veiligst aan, dat wij in onzen Apicius een uittreksel hebben uit een echt werk van een der drie met name genoemde Apicii.

De taal geeft geen aanwijzingen. Het is vulgair-Latijn, maar in het biezonder vaktaal van hooger keukenpersoneel; b u l l i r e voor c o q u e r e, b a t t u e r e = slaan, is begrijpelijk, moeielijker echter een woord als r e e x i n a n i o, dat zesmaal voorkomt. Is het in

r e d e x i n a n i o te veranderen of moet het vervangen worden door het meer gebruikte r e f u n d o? Het is niet uit te maken, of de schrijfwijs d i voor z in o r i d i a voor o r i z a aan den schrijver of aan kopiisten te wijten is; evenmin in b a p t i d i a b i s; m a z i a n a komt naast m a t i a n a voor.

De uitgevers hebben zich aan de overlevering van de hs. gehouden. Zoo handhaven zij p e t r o s i l i n u m s c r i p u l u m en verwerpen de verandering, geen verbetering, p e t r o s i l i n i s c r i p u l u m, door Schuch in 1874 in zijn, tot dusverre eigenlik de eenige, uitgave aangebracht. Zoo ook: p o r r o s f a s c i c u l u m, niet p o r r i; wij hebben in de juist vijftig jaar sinds dien wel geleerd uit teksten als de Mulomedicina dat de parataktiese konstruktie geijkt is in dergelike voorschriften, zelfs daarbuiten, zoo in grafschriften: c o r p u s c l a r i s s i m a f e m i n a, waarin c l a r i s s i m a f e m i n a bijstelling bij c o r p u s is.

Van een philoloog, veel minder van een leeraar, kan men een oordeel verwachten over de waarde van den inhoud van een kookboek als dit. A priori kan men aannemen, dat hier alleen de keuken beschreven wordt van de allerhoogste standen; waarbij opvalt, dat het aantal kruiden, dat hier genoemd wordt, verre overtreft die bij ons in zwang zijn; een juist oordeel zou alleen te winnen zijn uit de samenwerking van een Parijsen kok met een geleerde, die heel precies de vaktermen begrijpt; en dit is heel moeielik, want veel woorden kan men eerst goed vertalen, wanneer men zelf een vakkundige van niet geringe ontwikkeling in de kookkunst is en voldoende wetenschappelik concentratie-vermogen heeft om de genoemde kruiden te verzamelen en proeven te nemen met hun toepassing. Menig philoloog besteedt zijn tijd en zijn energie — van de kosten nog gezwegen — liever buiten de keuken-sfeer. Aan den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat men zich met de algemeenheden, die over de antieke gastronomie in de handboeken te vinden zijn, ongaarne laat afschepen; zou hier niet een terrein liggen, meer in het biezonder naar vrouwelike philologen, die hun kennis op een kookschool produktief kunnen maken voor henzelf en voor de wetenschap? Inderdaad, men vraagt onder de lektuur herhaaldelik, hoe dat nu smaken zou, en niet uit eetlust, maar uit weetlust, om de afschrijvers te kontroleeren; of zij niet regels weggelaten hebben, waardoor onmogelike combinaties van kruiden en spijzen ontstaan.

Lang is de Griekse keuken zeker in eere gebleven; dit blijkt voldoende uit de belangstelling der Karolingers voor deze recepten; dit getuigen de handschriften, en in hoger mate, de tien hs. uit de 15e eeuw, die alle op een uit de 9e eeuw teruggaan. Giarrano en Vollmer zullen, naar het schijnt, zorgen, dat een vertaling dit stuk beschavingsgeschiedenis binnen het bereik brengt van belangstellende historici.

Utrecht. E. S l ij p e r.

A. Erman, Die Literatur der Aegypter. Gedichte Erzählungen und Lehrbücher aus dem 3 und 2 Jahrtausend v. Chr. Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1923.

Tot dusver heeft zich slechts één zijde van de oude Egyptische beschaving in eene bijzondere belangstelling mogen verheugen; dit is hare kunst. Dit verdient zij ten volle, en is ook zeer verklaarbaar. Immers hoe talrijk zijn de bouw- en beeldhouwwerken, die zijn overgebleven van deze beschaving, en in goede uitgaven toegankelijk zijn. Nu bestaat evenwel het gevaar, dat de meening zich gaat vestigen, dat de Egyptenaren zich alleen met het bouwen van tempels en het vervaardigen van groote en kleine kunstwerken hebben beziggehouden. Hierin zou men zich nu zeer vergissen. Er bestaat ook eene letterkunde, die, al zijn de overblijfselen daarvan niet zoo talrijk, als van de kunst, toch evenzeer onze belangstelling verdient. Dat daarvan slechts een gedeelte is overgebleven moet men daaraan toeschrijven, dat het schrijfmateriaal, de papyrus, niet zoo duurzaam is als de steen. Toch is hetgeen van deze Letterkunde overbleef, meer dan voldoende om het geestelijk leven van de Nijldalbewoners te leeren kennen. Dat deze literaire voortbrengselen betrekkelijk zoo weinig bekend zijn, mag men in hoofdzaak daaraan toeschrijven, dat bewerkingen en vertalingen zich alleen bevinden in boeken en tijdschriften, die niet voor ieder toegankelijk zijn. Het was dan ook eene zeer gelukkige gedachte van Prof. Erman om hetgeen er van de literatuur van het oude Egypte was bewaard gebleven, in een boek samen te brengen. En wie was daartoe eigenlijk meer bevoegd dan de grondlegger van de nieuwere methode der egyptische taalstudie, de man, die de meeste dezer teksten op zijn colleges had behandeld, en voor het groote egyptische Woordenboek had bewerkt. Welk een hoogst betrouwbaren gids men in dezen heeft leert het „Vorwort", waar de methode, die bij de bewerking van dit boek is gevolgd, wordt uiteengezet. Vooral de gulden woorden op blz. 1 en 22 waar de schrijver o.m. zegt: „so manches ist uns „noch ganz unverständlich, und bei anderen Stellen „wissen wir zwar, was sie ungefähr besagen, aber die „genaue Bedeutung der Worte fehlt uns noch, oder das „Verständnis der Sätze bleibt unklar" mogen zeker wel ter harte worden genomen. Wanneer hij dan verder zegt: „In solchen Fällen mochte man gern das Uebersetzen „ganz aufgeben", dan mag men het gelukkig noemen, dat hij aan deze gedachte geen gevolg heeft gegeven. Wie de moeite neemt zijne vertalingen met het origineel te vergelijken, die krijgt, wat zeker niet te verwonderen is, gelet op hetgeen de schrijver reeds te voren op egyptologisch gebied heeft verricht, den indruk, dat hier een deskundige van den eersten rang aan het woord is, die maar aan zijne lezers niet wat opdischt. Alles, dit blijkt duidelijk, is zorgvuldig overwogen. De vertaling van hetgeen niet geheel zeker is, staat met cursieve letter. Wat hij zelf heeft aangevuld is tusschen haakjes geplaatst. Het onvertaalde woord wordt door .... de onvertaalde zin door ---- aangegeven. Wat nu den inhoud betreft wordt de egyptische literatuur gegeven tot en met het einde van het Nieuwe Rijk. De inleiding behandelt de ontwikkeling der Letterkunde, de geleerde schrijvers, de zangers, de verhalers, de vormen der dichtkunst, het schrift, de papyrus, en het verstaan der egyptische teksten, altemaal bladzijden, die de lezing overwaard zijn. Vooral het laatste onderwerp, het verstaan van de teksten, hoe zakelijk en duidelijk wordt er gewezen op de moeielijkheden, die zich hier voordoen. Dan volgt de behandeling der literatuur in drie hoofdstukken, die in onderdeelen zijn gesplitst. Hoofdstuk I geeft de poëzie uit de oudste tijden n.l. gedeelten van de pyramidenteksten, verder hymnen aan de kroon van

Boven- en Beneden-Egypte en liederen, waarmede de goden des morgens in den tempel werden begroet. Hoofdstuk II bevat de letterkundige voortbrengselen uit den ouderen tijd d.w.z. de tusschenperiode tusschen het Oude- en Middelrijk, het Middelrijk en den Hyksostijd. Het zijn : A. vertellingen ; B moraal ; C Beschouwingen en klachten ; D wereldsche liederen ; E godsdienstige liederen. Hoofdstuk III geeft de literatuur van het Nieuwe Rijk. Zij bestaat uit : A vertellingen ; B de scholen en hare geschriften ; C liefdesliederen ; D verscheidene liederen ; E gedichten op den koning ; F godsdienstige liederen. Vakmannen, leeken, theologen kortom ieder, die in eenig opzicht met de egyptische Letterkunde te maken heeft, wordt dit boek ten zeerste aanbevolen.

Leiden. P. A. A. Boeser.

Cinq Nō. Drames lyriques japonais traduits avec préface, notices et notes par **Noël Peri.** Bois dessinés et gravés par Jean Buhot. (Les classiques de l'Orient, Vol. V). Paris, Editions Bossard. 1921. (Pr. fr. 27).

Een van de belangwekkendste gedeelten der oude Japansche literatuur, het aristocratische *nō* drama, wordt in dit werk op voortreffelijke wijze behandeld. De zeer uitvoerige inleiding spreekt ons achtereenvolgens over den oorsprong ervan, van de beteekenis van zijn naam, over de acteurs en hun rol, het tooneel, den verschillenden vorm der stukken, de mimiek en de dansen, de kostuums en de maskers, den algemeenen opzet der stukken, de teksten en hun stijl. Alles wordt zeer helder uiteengezet, en de stof is uit den aard der zaak zoo omvangrijk, dat zij bijna een derde deel van het geheele werk beslaat. Niet minder belangrijk en leerrijk zijn de uitvoerige inleidingen op elk der vijf stukken, benevens de noten, die op elk stuk volgen. Dit alles is noodig om den lezer een recht begrip te geven van den inhoud, den vorm en de taal dezer oude, in Japan beroemde drama's, waarin we de ziel van het Oosten als in een helderen spiegel weerkaatst zien.

Het heeft mij getroffen, dat de schrijver den oorsprong en de ontwikkeling van het *nō* drama geheel op Japanschen bodem plaatst, zonder van China te spreken, en dat hij evenmin bij zijn behandeling van het woord *nō*, dat *kunnen* beteekent, vermeldt, dat dit een *Chineesch* woord is. Het „kunnen", „talent", dat in het Chineesch ook, evenals bij ons, de bezitters van het talent aanduidde, werd geleidelijk op hunne uitvoeringen en op de stukken zelf overgebracht. Dat de Japanners hiervoor het Chineesche woord gebruikten is m.i. zóó karakteristiek, dat we vanzelf alweer het oog op China dienen te richten als den grooten hervormer. Inderdaad zegt Florenz in zijn *Geschichte der Japanischen Literatur*, dat de invloed van het Chineesche tooneel van de Yuen dynastie (den Mongolentijd), dat sterk lyrisch was en meer opera dan tooneelspel, de door muziek, dans en wellicht ook koorzang begeleide Japansche pantomime op 't eind der 14de eeuw deed worden tot een drama met dialoog, het Nō drama, met een door de spelers zelf gesproken of gezongen tekst. Ook de kleine komedies, *kyōgen*, die evenals bij de Grieken ter afwisseling tusschen de ernstige stukken optreden, dragen een Chineeschen naam en zijn aan China ontleend. In deze satirieke stukken, waarin vooral de spot gedreven wordt met de vaak zedelooze monniken, en zelfs vorsten en helden, geesten en demonen het moeten ontgelden, wordt in de volkstaal der 15e en 16e eeuw naar Chineesch voorbeeld het dagelijksch leven weergegeven, zonder koorzang. In de Nō drama's is de zang, zoowel van koor als van spelers, hoofdzaak, het gesprokene bijzaak. Er zijn slechts twee hoofdrollen, die van den „Handelende" en van den „Nevenspeler", elk dikwijls begeleid door één „Medgezel". In vele opzichten herinneren zij ons aan het Grieksche tooneel (protagonist en deuteragonist ; mannen, ook voor de vrouwenrollen, met vast getypeerde maskers ; koorzang ter afwisseling van monoloog of dialoog). Evenals bij de Grieken doet het koor allerlei mededeelingen omtrent gebeurtenissen of de komst van bepaalde personen, en knoopt daaraan zijn beschouwingen vast van vreugde of leed. Ook treedt het soms in gesprek met een der spelers. Het Buddhistische thema van de ijdelheid des levens is daarbij dikwijls het onderwerp. In 't algemeen zijn deze stukken vol Buddhisme, daar zij bijna alle geschreven zijn door Buddhistische monniken uit de 15e en 16e eeuw. De taal ervan is dan ook alleen vertaalbaar voor hem die vertrouwd is met de zeer omvangrijke terminologie dezer leer. Bovendien wemelen zij van toespelingen op oude Chineesche en Japansche mythen, tempellegenden, heldensagen, oude gedichten en wat niet al ; in één woord zij zijn bestemd voor een hoog beschaafd publiek, op de hoogte van de geheele oudheid van het Verre Oosten. Vandaar dat deze op zich zelf korte stukken zulk een lange uitlegging vereischen voor den Westerschen lezer.

De schrijver geeft ons in dit boek een typisch voorbeeld van elk der vijf soorten van Nō dramas: ze zijn gewijd aan een godheid, aan den geest van een gevallen held, aan een vrouw, aan iets actueels, en aan een demon. De godheid is in dit geval de gedefficeerde minister Sugawara no Michizane, de trouwe raadsman van zijn keizerlijke meesters, die in 901 het slachtoffer werd van den laster zijner jaloersche mededingers en het gebrek aan doorzicht van den jeugdigen keizer. De trotsche Fujiwara's zegevierden, en Michizane stierf in ballingschap (903). Doch spoedig omgaf de legende hem met een aureool van goddelijke macht, en in tal van tempels wordt hij nog heden vereerd. En naast die tempels verrezen kapelletjes voor de geesten van den „Pijnboom die (zijn meester) volgde" (van uit zijn tuin in Kyōto, waarvan hij in een roerend gedicht afscheid had genomen naar het oord van ballingschap) en den „Vliegenden Pruimeboom", die door de lucht als eerste en trouwste volgeling zijn weg naar den geliefden meester vond. Aan deze beide boomen is het eerste der in dit boek vertaalde stukken gewijd ; het speelt bij zijn Buddhistischen tempel op de plaats waar hij in ballingschap tot Brahma bad.

In het tweede stuk treedt de geest van Taira no Atsumori op, den zestienjarigen held, die na de nederlaag der zijnen in 1184 op het strand bij Suma gedood werd door den veel ouderen Kumagaya Naozane, hoewel deze het betreurde den dapperen jongeling, die hem zoozeer aan zijn eigen zoon herinnerde, niet te kunnen sparen. In zijn harnas vond hij de kostbare Chineesche fluit, wier tonen hij nog den vorigen avond van uit het fort had hooren weerklinken. De Buddhistische monnik, tot wien de geest van den gevallene zich wendt met het verzoek om voor hem te bidden, is volgens de fijn-dramatische vinding van den schrijver van het stuk juist de krijger, die hem doodde, en die uit smart daarover monnik geworden is.

De beroemde dichteres Ono no Komachi uit de negende eeuw, beroemd ook om haar schoonheid en haar droevig lot, is de hoofdpersoon van het derde stuk. Zij is hier een oude bedelares, bezeten door den geest van een gestorven, door haar versmaden minnaar, die uit haar mond spreekt. Doch vol berouw herwint zij haar zielsrust in de allen vertroostende leer van den Buddha. We zijn hier op het gebied der mystieke Shingon secte, wier beschouwingen over de vijf deelen van den stūpa den inhoud vormen van een geheelen dialoog en in de inleiding op het stuk nauwkeurig door den heer Peri worden verklaard.

Het vierde stuk speelt in het gewone leven, zonder inmenging van goden, geesten of demonen, en is geheel ontleend aan een passage van de *Heike monogatari*, een beroemd romantisch geschiedwerk uit het eind der 12de eeuw. Het is het bezoek van den monnik geworden keizer Go-Shirakawa, in 1186, een jaar nadat in den grooten zeeslag bij Dan-no-ura de macht der Taira's voorgoed door de Minamoto's was vernietigd, aan de gewezen keizerin Toku-ko, dochter van den grooten Taira no Kiyomori, wier zevenjarig zoontje, keizer Antoku, na dien slag in de golven den dood gevonden had. Zij woonde nu als non in een kleinen, afgelegen tempel, waar zij zich wijdde aan het gebed en vrome werken voor het zieleheil harer geliefde dooden. De tragiek van den slag bij Dan-no-ura heeft door alle eeuwen heen een machtigen indruk gemaakt, en ook in dit stuk doet zij zich sterk gevoelen.

Buitengewoon tragisch is de inhoud van het laatste stuk. Een oude tuinman van een tijdelijk keizerlijk paleis uit de 7de eeuw, verliefd op een der hofdames, wordt door deze op de wreedste wijze gehoond. Zij laat n.l. een trommel, met zijde in plaats van met leder bespannen, aan de takken van een boom hangen en doet hem weten, dat zij zich aan hem zal vertoonen, zoodra het hem gelukt, dien trommel tot in 't paleis te doen hooren. Nadat de ongelukkige dwaas tevergeefs getracht heeft, den toonloozen trommel te doen weergalmen, verdrinkt hij zich uit wanhoop, en zijn wraakgeest stort zich terstond op de wreede vrouw en doodt haar met hamerslagen. De geluidlooze trommel is blijkbaar een symbool van de dwaze, vruchtelooze liefde van den ouderdom voor de jeugd.

Allerlei toespelingen op oude gedichten vinden we in de noten op dit en de andere stukken verklaard. Zoo heeft de schrijver van dit werk ons niet alleen een fraaie vertaling gegeven van vijf belangrijke stukken, die tezamen tevens het programma van een gewone voorstelling zouden kunnen vormen, maar ons met groote kennis van zaken op de hoogte gebracht van alles wat met die stukken en hunne uitvoering samenhangt. Zijn werk is daarom van blijvende beteekenis voor de studie der Oud-Japansche literatuur.

Leiden. M. W. de Visser.

A. Schirokauer, Studien zur mittelhochdeutschen Reimgrammatik. Preisschrift der Münchener philosophischen Fakultät. (Sonderabdruck aus „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur", 47. Band, 1. Heft). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. ƒ 2).

Dit is een werk van groote beteekenis. Dat zij voorop gesteld, want, hoewel men veel in dit boek anders zou wenschen, het materiaal, dat de schrijver bijeenbrengt, is zoo rijk, dat het de kennis van het Middelhoogduitsch belangrijk verder kan brengen. De studiën ontstonden naar aanleiding van een prijsvraag der phil. faculteit te München, die een voortzetting der door Zwierzina hoofdzakelijk in de Zs. f. deutsches Altertum, Bd. 44 en 45 gepubliceerde onderzoekingen verlangde. N° 40 der „Studien", „Formprobleme und Stilfragen" heeft de schrijver, benevens trouwens kleinere aanvullingen, aan het werk toegevoegd, nadat het te München met den prijs was bekroond. Dit is van belang, want het bewijst, dat Sch. zelf heeft gevoeld, dat er aan deze reeks van 39 onderzoekingen iets ontbrak, n.l. een oriënteering, in hoeverre hier voor de oplossing van zeer verschillende vragen voorlichting wordt geboden.

De 39 studiën staan zonder verband of rangschikking achter elkaar. Was dit niet anders mogelijk geweest? M.i. wel, wanneer de schrijver de feiten van een bepaald gezichtspunt uit had gegroepeerd. Op verschillende wijzen had dit gekund. De meeste nummers gaan uit van bepaalde vormen bij dichters, wier taal stellig tot een zeker dialectgebied behoort en trachten zoo tot de kennis van de eigenaardigheden dezer gebieden te komen, andere echter nemen een bepaald dialectisch kenmerk in de taal als uitgangspunt en willen met behulp hiervan de dichters localiseeren, zoo bijv. N° 5, waar inderdaad — nadat Zwierzina het reeds had vastgesteld — terecht wordt gezegd, dat de vorm voor het praet. van *komen*, die een dichter gebruikt, als zeker criterium voor zijn dialect kan gelden. Zoo ook op blz. 34, waar de mogelijkheid wordt overwogen (en verworpen) om H. v. d. Türlin op grond van zijn gebruik van *gie-gienc* enz. aan de grens van Schwaben te localiseeren. Wij vragen ons echter af, ware hier niet een principieele scheiding in de „Studien" mogelijk geweest? Op blz. 36, 71, 74, 79, 83 wijst Sch. op diepgaande verschillen tusschen techniek en rijmgebruik van höfische Dichtung en heldenepos, inderdaad een kwestie van het hoogste belang. Had deze tweedeeling niet ook elders in het oog kunnen worden gehouden? Had Sch. niet naar resultaten kunnen ordenen, niet mee kunnen deelen, waarom hij deze rijmen en geen andere voor zijn onderzoek kiest? Men vgl. eens de „Geschichte des nhd. Reimes" van Neumann of ook bijv. de „Reimstudien" van Schröder in de Nachrichten der Kön. Ges. der Wiss. zu Göttingen, 1918; 378 e.v.

Wij hebben echter het werk te aanvaarden, zooals het ons geboden wordt. Een ongewoon rijke verzameling gegevens omtrent het rijmgebruik van tientallen dichters is hier bijeen. Meer dan een millioen rijmen heeft de schrijver verwerkt, duizenden tellingen heeft hij verricht. Dat verscheidene der behandelde kwesties reeds vóór Sch. waren onderzocht, vermindert de waarde der Studien niet. De lezer is echter gedwongen, zich moeizaam de resultaten bijeen te garen. Soms geeft Sch. aan het eind van een onderzoeking een korte samenvatting, zooals bij de Nrs 8, 9, 10, 13 e.a., vaak ontbreekt zelfs deze. In losse, verstrooide opmerkingen, soms door een enkel woord of teeken, geeft hij blijk toch wel te begrijpen, voor welke vraagstukken zijn onderzoek van gewicht kan zijn. Al te zeer volgt hij de veelal bij rijmonderzoekingen toegepaste methode, maar zijn voornaamste voorbeeld, Zwierzina, gaf tenminste af en toe een waardevollen „Excurs" (De Excurse van Sch. op blz. 37 over *gân-gên* enz. en op blz. 79 over *sî* brengen het niet verder dan tot losse opmerkingen) en ongeveer gelijktijdig met zijn Studiën in de Zfda publiceerde

Zwierzina zijn de-resultaten-verwerkende „Beobachtungen" in de Festgabe für Heinzel.

Sch. noemt nergens bronnen en verlangt, dat wij hem op zijn woord zullen gelooven (blz. 32). Hij dwingt ons zelf tot den arbeid, maar wat wij bij hem kunnen leeren is inderdaad zeer veel. Ik neem er enkele onderwerpen uit.

Als volgorde van Hartmanns werken neemt Sch. met Zwierzina aan: Erec—Gregor—a. Heinrich — Iwein. Dat Ehrismann (Anzeiger fda XXVI, 42) er reeds op wees, dat Zwierzina wèl de prioriteit van Greg. voor a. H. en Iw. had waarschijnlijk gemaakt, maar niets omtrent de plaats van a. H. vóór of na Iw. bewees, gaat Sch. stilzwijgend voorbij. Hij brengt echter gedeeltelijk nieuwe argumenten voor de prioriteit van Greg. In Er. en Greg. gebruikt Hartm. participia op *-ant* en *-endet* van hetzelfde ww. door elkaar, in Iw. van een zelfde ww. steeds één vorm. Ind. en conj. *mahte* komen Er., Greg. resp. 10 en 3 maal voor, elders nooit. De verhouding van *lie* : *liez* is Er., Greg. = 2 :1, a. H., Iw. echter = 1 : 2,7. Er. staan 2 *drî* masc. tegen 4 *drîe* masc., Greg. beide 1, Iw. uitsluitend *drî* (masc. 8 ×) (Vgl. Zwierzina: Er. 8 *hûse*, 9 *hûs*; Iw. 1 *hûse*, 15 *hûs*). Dat. *iu* (pron.) komt slechts voor a. H. en Iw. De plur. *sî* komt Er. 7 × voor, Iw. slechts 1 × (sing. *sî* Er. : Iw. = 4 : 9). Er. staan *(n)ieman* en *(n)iemen* naast elkaar, Iw. slechts 1 × *niemen* (v. 319), anders steeds *(n)ieman*. Hiertegenover staat *man* : *manne*. Er. resp. 17, 2; Greg. 12, 0; Iw. echter 15 : 5. Sch. meent, dat Hartm. den boycot over *manne* ophief, omdat deze vorm in Beieren algemeen bekend was.

Als volgorde voor de werken van den Pleier neemt Sch. aan: Garel — Tandarois — Meleranz. Mel. rijmt geen praet. *kam*. Gar. heeft uitsluitend *hûse*, Tand. 22 *hûse* naast 8 *hûs*, Mel. 6 *hûse* tegen 5 *hûs*. Gar. heeft 1 *sant* (voor *samt*), Tand. 6, Mel. 7. Dat Gar. en Mel. *schrê* en *schrei* vermijden, Tand. echter beide gebruikt, spreekt m.i. tegen deze chronologie. (Als Sch. zegt, dat Zwierzina de getallen voor Tand. Zfda XLV, 33 reeds heeft gegeven, vergist hij zich). Ook niet voor de chronologie van Sch. spreekt *megen* : Gar. 2, Tand. 3, Mel. 1.

Interessante opmerkingen geeft Sch. voor de localisatie van Mai op blz. 25 (*mugen*) en 41 (*hêt — hâte*). Belangrijk is, wat hij noteert over den stijl van de Weltchronik op blz. 43, 44, 67, 73, 102 en 112 en ongetwijfeld is het juist, als hij met Ehrismann (Stud. über Rud. v. Ems) tegen Kraus e.a. in dien stijl de hoogste ontwikkeling van den dichter ziet. (Over het rijmgebruik van R. v. E. zie Junk, P. B. B., XXVII, 446 e.v. en Zwierzina, P. B. B., XXVIII, 425 e.v.) „Anregend" voor de beantwoording van de bekende vraag naar de verhouding van Wirnt tot den Parzival zijn opmerkingen op blz. 48, 60, 97, 98, 102, 107. Van belang zijn notities op blz. 101, 104, 105 voor de kwestie of Apollonius en Gottes Zukunft beide van H. v. Neustadt kunnen zijn. Aardig is de conjectuur op Martina blz. 55 en zeker terecht betrapt hij blz. 73 Ehrismann op een vergissing, naar deze Weltchr. 22719 *esele* voor „Eselin" houdt in plaats van voor pl. van *esel*. Maar hoe kan hij beweren, dat a. H. *creatiure* : *tiure* zeer merkwaardig is „bei der lat. Vorlage", die Hartm. had? Over de bron van den a. H. is niets met zekerheid bekend. De ontboezeming over Ottokar op blz. 84 zou hoopvol stemmen, als zij aan het begin van het boek had gestaan; thans valt zij uit den stijl.

De „Randbemerkungen zu Doppelformen", waarmee de schrijver op meer etymologisch gebied komt, maken een niet even gelukkigen indruk. Bij de verklaring van *kröte* naast *krëte* / *krote* zegt hij: das Wort hat nie i-Endung gehabt. Dat zal ook niemand beweren, het is met Hirt (Etymologie) terug te brengen op gr. βράταχος. Analoog is *Kote — köte*, ndl. *koot*. Sch. had de mogelijkheid van Ablaut kunnen overwegen, dien Kluge ook aanneemt voor *Brett — Bord*.

De taal lijdt aan een ver doorgevoerd streven naar beknoptheid en men vindt krachttermen, die men in publicaties als deze niet gewoon is aan te treffen: Henricis Form *hêt* für den Iwein ist natürlich deliriös (blz. 51); Ottokar nimmt, wo er kriegen kann (blz. 62); Wo der j. Titurel seine . . . . *welte(n)* aufgelesen hat, weisz der Teufel (blz. 109).

In Nr 40 uit Sch. zich over „Formprobleme und Stilfragen", doch waar hij zelf in zijn nawoord zegt in te zien, na lezing van Strichs Deutsche Klassik und Romantik heel wat te moeten veranderen, zullen wij hem hier niet hard vallen. Het is echter te hopen, dat hij ook die passage zal willen herzien, waar beweerd wordt, dat zoowel dichter als publiek tegenover den inhoud van Hartmanns werken vrij onverschillig stonden en dat deze slechts om den vorm werden gedicht en geprezen. Sch. maakt in zijn aesthetische beschouwingen een vlijtig gebruik van termen als Formwillen, Kunstwillen, Stilwillen, Formwerdung, in het algemeen van die uitdrukkingen, die na Wölfflin en Walzel tot noodzakelijke bestanddeelen van kunstbeschouwing schijnen te zijn geworden, die enkelen dienen om veel, maar den meesten aesthetici om bitter weinig te zeggen. Hoe dit echter ook zijn moge, van „Formwillen" geeft Schirokauers boek zeer weinig blijk.

Amersfoort. H. Sparnaay.

F. P. H. Prick van Wely, Engelsch Woordenboek, 1ste Deel. Eng.-Nederl. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1923. (Pr. *f* 4.50; 2 dln. *f* 8.25, in 1 band *f* 7.50).

De achtste druk van Kramer's Nieuw Engelsch Woordenboek, is door Dr. Prick van Wely weer geheel omgewerkt en onder bovengenoemden titel verschenen.

Ik moet bekennen dat ik, na dit werk eens in handen te hebben genomen, het met genoegen, telkens weer heb ingezien, aangelokt door de benijdenswaardige rijkdom en oorspronkelijkheid van uitdrukkingen, waarmede de samensteller het vreemde woord wist weer te geven.

„If that's not high praise, tell me higher and I'll use it," zou ik met Dickens willen zeggen.

Het werk munt in hooge mate uit door nauwkeurigheid en veelzijdigheid. Hiervan geven blijk o. a. de vele werkwoordelijke uitdrukkingen, vermeld onder: to give, take, pay, turn, enz.

Zoo zou ik, bij de lange reeks uitdrukkingen vermeld onder „to turn", alleen bezwaar maken om: „turn about" (hier als militaire term aangegeven), door rechtsomkeert te vertalen. De militaire term toch is: „right about. turn."

Hoe „to turn out a screw" vertaald kan worden met: een schroef *aanzetten* is mij niet duidelijk. Misschien is 't een drukfout.

Soms is de schrijver geneigd een minder gewone beteekenis van een woord naar voren te brengen, ten koste van de gewone. Wanneer onze leerlingen in: The Pied Piper of Hamelin lezen: „'t Is clear, cried they, our Mayor's a noddy, zullen ze zeker vreemd opkijken als eenige beteekenis te vinden, dat hij „een domme zeezwaluw" is. In de aanwijzing van de uitspraak wordt Murray strikt gevolgd, zoodat dit wel de rede zal zijn, dat ook voor woorden als: launch, haunch, haunt slechts één uitspraak wordt aangegeven.

Wij mogen gerust aannemen, dat het publiek de buitengewone verdiensten van dit werk zal weten te waardeeren, door er een ruim gebruik van te maken.

Leiden. Chr. Kok.

E. Wechszler, Wege zu Dante. Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

Dit boekje bevat vijf opstellen, waarvan er vier bewerkt zijn naar lezingen die door den schrijver werden gehouden in het Dantejaar 1921. Het langste, getiteld „Scholastiker und Prophet", is geschreven naar aanleiding van een opmerking van prof. Burdach, die er den nadruk op legde, dat de *Commedia* niet zoozeer een middeleeuwsch als een „toekomstgedicht" is, dat op velerlei gebied nieuwe tijden aankondigt. Als oud-leerling van prof. B. heeft W. getracht deze stelling te verdedigen; hij toont aan in hoeverre Dante eenerzijds een volgeling der scholastiek, anderzijds een „profeet" was. Dante houdt sterk vast aan tradities en aan vanouds bestaande maatschappelijke instellingen: hij plaatst zijn politiek ideaal in het verleden. Hij onderscheidt zich echter van velen zijner tijdgenooten door zijn afkeer van ascese en door het feit dat hij niet den dood maar het leven verheerlijkt, hij laat recht wedervaren aan vele groote heidenen. Zijn talrijke vergelijkingen toonen duidelijk aan hoe hij met al zijn zinnen van de natuur genoot; hierin was hij dus ook een voorlooper der Renaissance.

W. schrijft verder over de viervoudige leerschool die Dante doormaakte, als ridder, als troubadour, als geleerde en als door God geïnspireerde dichter, respectievelijk geleid door de voorbeelden van zijn voorvader Cacciaguida, van Guinizelli, van Brunetto Latini en van Virgilius.

W. betoogt, dat de *Commedia* een allegorie is in den Griekschen zin des woords: zij heeft een diepere beteekenis dan die welke de letterlijke zin ons te verstaan geeft. De modernen, b.v. Croce, hebben een neiging om alle allegorie terzijde te schuiven, hetgeen onjuist blijkt wanneer men bedenkt, dat Dante schreef in een tijd waarin men veelvuldig de leer der viervoudige tekstuitlegging toepaste, n.l. de letterlijke, de allegorische, de moreele en de anagogische, door hemzelf in het *Convivio* uiteengezet. De twee laatste opstellen handelen over de dogmatische en de artistieke eenheid die het Dante gelukt is te brengen in de zeer heterogeene elementen waarmee hij het „Poema Sacro" opbouwde, en over Dante als mensch.

Het is jammer, dat dit boekje ontsierd wordt door een al te chauvinistische voorrede en een zekeren aanmatigenden, zelfgenoegzamen toon, dien men maar al te vaak bij geleerden aan gene zijde van den Rijn aantreft.

Amsterdam. Juliette Cohen.

A. Morel-Fatio, La comedia espagnole du XVIIe siècle. Deuxième édition revue. Paris, Champion. 1923 (Pr. fr. 3.50).

De zeer verdienstelijke Fransche hispanist A. Morel-Fatio, wiens studies van de Spaansche *comedia* reeds dateeren uit 1875, geeft hier een 2en herzienen druk van zijn „Leçon d'ouverture" aan het „Collège de France" van 1884. Zijn brochure van ruim 70 pagina's vertoont drie deelen. Na het voorwoord, waarin o.a. het oordeel van Jules Lemaître wordt afgedrukt, betoogt M.-F. dat alle volken wel tooneelwerk bezitten, maar dat vele o.a. ook Engeland een eigenlijk nationaal tooneel d.w.z. een tooneeltraditie, een lang voortleven van éénzelfde dramatische formule missen; het oude Griekenland, Frankrijk en Spanje hebben dat wel. M. a. w. het feit dat b.v. het officiëele Spanje van ± 1600—± 1830 stilstond bezorgde dit land een nationaal drama!

Dan worden de naam en de aard van de *comedia*, mengeling meestal van het tragische en het komische, besproken. Aan de hand van Lope de Vega's rede van 1608 „Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo" worden daarna diens opvattingen nagegaan: hij uit zich schuchter tegenover zijn gehoor van geletterden, van *ingenios científicos*, spreekt geringschattend over het tooneel, verklaart te voldoen aan den volkssmaak; zijn voorlooper Lope de Rueda ging hem te ver, die bracht zelfs handwerkslieden op het tooneel; hij spreekt over de versificatie, aantal acten, omvang, enz. M.-F. wijst erop dat Lope de Vega tegen 't eind van zijn leven met meer trots over zijn *comedias* spreekt; hij stelt dan diens verdiensten vast. (p. 52—53).

Tenslotte wil M.-F. de beteekenis van de *comedia* voor de wereldliteratuur taxeeren. Hij beweert dat andere volken er slechts van geprofiteerd hebben als van een „vaste magasin d'intrigues et de jeux de scènes.... La forme de ce drame, ses divisions, ses rôles, ses emplois, son style et sa versification ont été totalement négligés". (p. 57). Dat deze uitspraak in haar geheel èn voor de Nederlandsche èn voor de Fransche literatuur onjuist is, blijkt o.m. uit het Amsterdamsche proefschrift van den heer J. A. v. Praag (La comedia espagnole aux Pays-Bas, vgl. p 57, 156—160, etc). Maar ook onlogisch gaat M.-F. te werk wanneer hij, zich afvragend waarom de *comedia* aan deze zijde van de Pyreneeën zoo weinig geacht werd, zegt dat het breken met den regel van de eenheden en het mengen der genres ons *nu* niet *meer* ergert. De vraag is natuurlijk: „hoe was dat in de 17e eeuw?", en het antwoord: „den Renaissancisten was dat een doorn in 't oog". Maar de Renaissance heeft in Spanje nooit dat absolute, consequente karakter gehad dat zij in andere landen b.v. in Nederland en Frankrijk aannam; zij veroorzaakte er niet die splitsing tusschen geleerd en ongeleerd; zij bracht bovendien — M.-F. constateert het zelf p. 60 — in Spanje geen speelbaar drama voort. Op p. 59 en vlgg. ontwikkelt M.-F. zijn bezwaren tegen de *comedia* en noemt o.a. oppervlakkigheid, slordige en te haastige vervaardiging, gemis aan analyse en studie van de karakters, zwakheid van stijl en compositie, te lyrische en vooral zonderling gevariëerde versificatie (monologen b.v. in sonnetvorm, dialoog in een stortvloed van coupletjes). Men kan het hiermee eens zijn en het daarom reeds overbodig achten dat M.-F. (p. 66—69) ook nog de z.g. nationale eigenschappen (b.v. hun gebrek aan doorzetten) van de Spaansche

schrijvers van stal haalt; de anders zoo didactisch aangelegde Spanjaarden hebben in de *comedia* niet genoeg geleerd. naar Morel-Fatio's smaak; en hun stukken waren te particularistisch, te speciaal Spaansch. Wel moet hij toegeven dat ze daardoor een beeld geven van 't ideaal van de Spaansche 17e eeuw, en dat ze bovendien uit eigen historie geput hebben, heel anders dan het Fransche „nationale" drama dat Charlemagne, St. Louis en Jeanne d'Arc niet aanroerde. Alweer, zou ik willen opmerken, een gevolg van den zooveel sterkeren Renaissancegeest, met zijn afkeer van de Middeleeuwen, in Frankrijk.

Dit boekje blijft een aardig inleiding tot de studie der *comedia*, al is het niet vrij te pleiten van eenzijdigheid en gebrek aan Cultuurhistorisch inzicht.

Enschede. G. J. Geers.

R. Trautmann, Polnisches Lesebuch. Eine Auswahl polnischer Poesie und Prosa des 19. und 20. Jahrhunderts. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1920. (Pr. ƒ 1.—).

Dit leesboek bevat gedichten van Asnyk, Kasprowicz, Konopnicka, Mickiewicz, Tetmajer, Słowacki, prozastukken van Dygasin'ski, Kasprowicz, Tetmajer, Reymont, Sienkiewicz, Sieroszewski, Weyssenhoff, Żeromski. De verzamelaar is een bewonderaar der Poolse letterkunde en wil de Duitsers, die Pools lezen kunnen, de gelegenheid geven enige typiese figuren uit de Poolse letterkunde te leren kennen.

Dit boek is niet voor beginnelingen bestemd; daarvoor zijn de teksten rijkelik moeilik. Daarvan kon ik mij overtuigen, toen ik in 1921 met studenten enige stukken uit dit boekje las. 't Is trouwens heel moeilik, uit de moderne letterkunde gemakkelike stukjes uit te zoeken.

Geeft dit boekje een goed idee van de Poolse letterkunde? Tot zekere hoogte, ja, maar toch op een eenzijdige wijze. M.i. hadden enige patriottiese en messianistiese stukken van Mickiewicz en Krasin'ski niet mogen ontbreken. Voor het begrijpen der Poolse mentaliteit zijn m.i. fragmenten uit Mickiewicz' *Dziady* of *Księgi narodu polskiego* gewichtiger dan *Krimse sonnetten* of *Farys*, hoe hoog deze ook mogen staan als poëzie.

En hoe gemakkelik hadde een fragment uit *Irydion* of een der *Psalmy przyszłości* de plaats kunnen innemen, tans afgestaan aan lange stukken poëzie van Kasprowicz? De allermerkwaardigste verschijning in de moderne Poolse letterkunde is toch zeker wel Wyspian'ski, en karakteristieke fragmenten waren er genoeg uit zijn werken te halen. Van Reymont is een ongetwijfeld interessante en aestheties waardevolle tekst meegedeeld, karakteristieker Pools ware een fragment uit de *Chłopi* geweest.

Zo moet ik bekennen, dat ik Trautmann, die zich sedert lange jaren heeft doen kennen als een der eerste Duitse slavisten, als een taalgeleerde en filoloog van uitnemende eigenschappen, minder hoog stel als kenner der Poolse mentaliteit, zoals deze zich in de letterkunde uit.

Intussen kan dit boekje, dat in 't algemeen mooie teksten bevat, reeds daardoor een nuttige taak verrichten. Geleidelik zijn er in het herboren Polen veel goedkope herdrukken, uitstekend bewerkt, van meesterwerken der letterkunde verschenen, maar op dergelijke wijze pleegt men niet de literatuur der laatste vijftig jaar uit te geven.

Leiden. N. van Wijk.

Handbuch der Kunstgeschichte von **Anton Springer.** Band I, Das Altertum. 12te verbesserte und erweiterte Auflage, nach Adolf Michaëlis bearbeitet von **Paul Wolters.** Leipzig, Alfred Kröner Verlag. 1923.

De nieuwe uitgaven van dit handboek volgen elkander nog steeds vrij snel op; de 9de lag bij den dood van Michaëlis in 1910 reeds bijna gereed, maar werd toch eerst door Wolters voltooid, die de volgende, onder medewerking van C. Schuchardt en F. W. von Bissing bewerkte. Thans verscheen reeds de 12de. Daar ik de 11de niet bezit, moet ik deze uitgaaf met de 10de vergelijken.

Het meest in het oog loopend verschil is dat van de 16 gekleurde platen alleen de 8 beste behouden zijn en de andere door goede ongekleurde afbeeldingen van beroemde beelden zijn vervangen.

Ook is het boek weer met 30 bladzijden toegenomen. De tekst is maar met 14 vermeerderd, maar er zijn 6 bladzijden bijgekomen met een beknopte maar toch zeer welkome opgaaf van literatuur en het register beslaat 26 inplaats van 16 bladzijden en is dus veel rijker.

Bij nader toezien blijken ook de prentjes in den tekst die van 1047 op 1078 nummers zijn gebracht met meer dan een dertigtal toegenomen, gedeeltelijk ter vervanging van de vervallen platen, gedeeltelijk met geheel nieuwe afbeeldingen, terwijl soms de bestaande, voor ruimtebesparing door kleinere, niet mindere of door beter geslaagde vervangen zijn. Een enkele maal komt het ook voor dat een nieuwe herstelling van de afgebeelde werken daartoe aanleiding gaf. Ik wijs op de Berlijnsche Polyhymnia Abb. 825 met den kop uit Dresden, die Klein haar terug gaf en vooral op den Diskuswerper van het Vaticaan, die, met zijn waren, te Rome gevonden, kop, nu eindelijk ook met het beroemde werk van Naukydes in verband gebracht wordt. Zoo zijn ook enkele afbeeldingen verplaatst, waaronder ik de „Barberinische Muse" vermeld Abb. 619, niet langer tot de school van Phidias gerekend, thans als een vrije navolging van den Palatijnschen Apollo van Skopas, Abb. 617 en 618 opgevat en de Wolvin van het Kapitool, Abb. 896, die in plaats van als oud-Grieksch als oud-Etruskische wordt behandeld. Ook dit meen ik ten onrechte. Hoe streng de stijl lijkt, de bouw van het oog verraadt duidelijk een veel lateren oorsprong.

De belangrijkste vermeerdering veroorzaken natuurlijk nieuw gevonden werken. Ik noem slechts een paar voorbeelden. Uit Syria is overgenomen de belangwekkende wandschildering Abb. 1052 en 1053, waarin zich een Grieksch-arabische familie van de 2e eeuw n.C. in Mesopotamië heeft laten afbeelden, o.a. twee Arabieren, nog met die hooge witte tiara die de oude priestervorsten van Egypte en Syrië gedragen hebben. Niet minder merkwaardig zijn de zes reliefs van omstreeks 500 v. C. van de beide voetstukken te Athene gevonden, Abb. 419 en 420, die ons nauwelijks minder verrassen door de balspelers dan door het spel met den hond en de kat aan een touwtje. Ik meen in de hockey-spelers de eerste poging te mogen zien tot de perspectief die Mikon wat later zou beginnen te gebruiken.

Men meene echter niet dat Wolters omtrent Mikon nog tot nieuwer inzicht bekeerd is. Maar al te waar is wat hij aan het slot van zijn inleiding herdrukt: „aber wir gestehen gerne, das wir uns schon aus dankbarer Pietät in Fällen möglichen Zweifels lieber den schon

vorliegenden wohlerwogenen Darlegung anschlossen, als ohne Zwingenden Grund geneuert haben". Het is zeker voor een handboek goed dat de schrijver niet over een nacht ijs gaat, niet dan na rijp beraad van de in een vorige uitgaaf uitgesproken meening afwijkt, maar al geeft, zooals gezegd, de schrijver soms wel nieuwe inzichten weer, hij zou met de noodige voorzichtigheid toch wel hier en daar iets meer hebben kunnen vermelden van wat in de laatste jaren vermoed werd afwijkend van oudere meeningen die waarlijk toch ook niet altijd beter brieven hebben.

Maar alles tezamen genomen blijft het boek een voortreffelijk handboek, dat ook uiterlijk gewonnen heeft, in den druk van Bernardt Tauchnitz, door zijn Latijnsche letter en zijn eenvoudigen rood-linnen band.

Amsterdam. J. Six.

L. Heuzey, Histoire du Costume antique d'après des études sur le modèle vivant. Paris, Champion. 1922. (Pr. frs. 60,—).

Men kan het beschouwen als een geluk voor velen, die niet in de gelegenheid zijn geweest L. Heuzey colleges te hooren en te zien geven, dat de vrienden en leerlingen den meester er toe hebben gebracht zijn aanteekeningen over het Grieksche kostuum te ordenen en uit te geven. Het klinkt haast ongeloofelijk, dat de redactie van dit boek het werk is geweest van een bijna negentigjarige. Wie het gelezen heeft, kan begrijpen, dat de stof ervoor gedurende een lang menschenleven is verzameld enverwerkt. Er is een synthetische voorstelling bereikt van het Grieksche kostuum, zoodat in menig duister punt licht is verschaft. Daarnaast wordt de wijze van drapeeren duidelijk aangetoond en rijkelijk verklaring gegeven van over de kleeding handelende moeilijke plaatsen uit schrijvers, steeds met aanhaling van werken uit de beeldende kunst. Ook de kleinste kleinigheid wordt hierbij niet versmaad en geeft soms een nieuwen kijk op bekende dingen. Waarom bezweek Eriphyle voor de verleiding en nam zij het halssnoer aan? Misschien, zegt de schrijver, heeft de vazenschilder naar een motief gezocht en daarom den peplos van Eriphyle op de schouders niet met fibulae gesloten, maar met opvallend ordinaire spelden.

Het eerste hoofdstuk „du principe de la draperie antique" werd voorgedragen als lezing in 1892, het laatste „la toge romaine" verscheen in 1897 in drie afleveringen van de Revue de l'Art ancien et moderne. Het gedeelte, dat daartusschen ligt en dat de grootste plaats in het boek inneemt, is nieuw. Daarin wordt behandeld de kleeding bij de Grieken, zoowel voor man als vrouw.

Het principe, waarvan wordt uitgegaan bij het antieke kostuum is, dat het op zichzelf geen vorm heeft; het bestaat altijd uit een rechthoekig stuk stof van verschillende afmeting in verhouding tot de grootte van dengene, voor wien het is bestemd. Het komt er niet op aan of een man of een vrouw het dragen moet. Er wordt geen vorm aan gegeven door de schaar en aldus is het niet de slaaf van het lichaam zooals onze moderne kleeding. Bij de mannenkleeding onderscheidt men twee hoofdsoorten, het inheemsche en van wollen stof vervaardigde himation en de uit het Oosten, ingevoerde, oorspronkelijk van linnen vervaardigde chiton, de types mantel en hemd, waarvan de eerste niet zonder het laatste werd gedragen. Wel komt de mantel zonder onderkleed voor in de beeldende kunst, maar de kunstenaars hebben in dat geval de bedoeling gehad het lichaam beter te doen uitkomen. Een tusschenvorm, die dienst kon doen zoowel als mantel en als tunica was de exomis, die, zooals de naam aanduidt, steeds heteromaschalos was. Dit epitheton „heteromaschalos" wordt evenals „amphimaschalos" gebruikt van den chiton, waarbij men onderscheidt den langen en den korten vorm. De lange chiton bestond uit twee aaneengenaaide stukken stof. (Zou ook hier nooit de schaar gebruikt zijn ?) De kleedingstukken werden aan 't lichaam bevestigd met fibulae, aangeweven bandjes of knoopen en een of twee ceintuurs.

Op dezelfde wijze vindt men als vrouwenkleeding, waarvoor talrijke namen bij de schrijvers voorkomen, twee hoofdtypen, den inheemschen wollen peplos, welke open, half of geheel gesloten werd gedragen met of zonder omslag en, evenals voor den man, den geïmporteerden chiton. Met den chiton werden verschillende mantels gedragen, welke in de beeldende kunst meestal op den rechterschouder zijn bevestigd, soms ook links. Dit wordt door den schrijver verklaard uit het oogpunt van symmetrie bij twee naast elkaar staande asymmetrisch gekleede figuren. Aan het levend model wordt de mogelijkheid van deze wijze van bevestiging bewezen. Dit was van te voren waarschijnlijk, wanneer men nagaat de manier, waarop door de mannen de exomis, de tunica heteromaschalos, soms ook de chlamys wordt gedragen. Maar hiermee is niet verklaard de kleeding van een in verschillende kopieën voorkomende figuur, welke door Furtwängler gehouden wordt voor een Aphrodite van Agorakritos, wier chiton den rechterarm bedekt, maar den linker vrijlaat. Zou men hier misschien fantasie van den beeldhouwer moeten aannemen? Heuzey heeft voor zijn studies naar het levend model dikwijls een of ander arrangement van een beeldhouwer als in werkelijkheid onbestaanbaar verworpen en het geschreven op rekening van onhandigheid of fantasie van den kunstenaar. Dat hij het recht had zoo te oordeelen en dat zijn oordeel juist zal zijn, bewijst wat hij in het laatste hoofdstuk van zijn boek bereikt heeft met het drapeeren van de Romeinsche toga om het levend model. Daar wordt ons voor oogen gesteld de eenvoudige Etrurische mantel tot de toga triumphalis uit den keizertijd, en men moet de manier bewonderen, waarop het model, gedrapeerd door den schrijver, dit lastige kleed op verschillende wijzen draagt. Voor het eerst is mij duidelijk geworden, wat Livius bedoelt, waar hij den Romeinschen gezant in den senaat een sinus laat vormen van zijn toga.

Het resumé, dat ik gegeven heb van dit mooie boek is pover en veel van den inhoud ervan heeft men reeds elders (bij Helbig, Studniczka en o.a. in de zeer geleerde en goed gedocumenteerde artikels van Amelung s.v. chiton, chlaena, chlamys bij Pauly-Wissowa) kunnen lezen, maar nergens in den aantrekkelijken vorm, waarin het hier wordt aangeboden. Een boek te schrijven als dit vermocht alleen degene, die zich gedurende een geheel leven met dit onderwerp heeft beziggehouden. Zes indices en een lijst van afbeeldingen maken het naslaan van plaatsen gemakkelijk. Ik hoop, dat dit boek, waarvan E. Pottier, die de inleiding schreef, zegt, dat het 't werk is „d'un archéologue, d'un artiste et d'un professeur", gelezen zal worden door allen, die belang stellen in het antieke kostuum, dat een voornaam onderdeel vormt van de antieke kultuur.

Leiden. M. M. Assmann.

Ir. B. Wigersma, G. J. P. J. Bolland, Een schets.
Ester Vas Nunes, Een schijnbetoog tegen Bolland's Leer van Zuivere Rede. Haarlem, Boissevain & Co. 1922.

Deze twee brochures behooren zeker wel tot de meest aantrekkelijke onder de publicaties der volgelingen van Bolland. Gelukkig de leermeester, wiens geschreven en gesproken woord door begaafde leerlingen met zulk een geloof en pieteit doordacht, wiens levenshouding met zoo groote liefde en geestdrift verdedigd wordt.

Terwijl Wigersma's warm en goed geschreven boekje (waarvan alleen het motto Mattheus 21 : 42 mishaagt) zich richt tot het groote publiek en ook door niet wijsgeerig geschoolden kan genoten worden, geldt van Mej. Vas Nunes' geschrift Persius' „Quis leget haec? Aut duo aut nemo." Wie niet in Hegel's en Bolland's leer terdege thuis is, zal deze zorgvuldige polemiek tegen Dr. Pen's (m. i. niet zeer belangrijke) dissertatie ten hoogste even doorbladeren en dan ter zijde leggen. — Een wijsgeerige bespreking zou hier niet op haar plaats zijn. Ook ware zij nutteloos. Wie de dialektische methode niet als de ware erkent, bewijst naar het oordeel der Hegelianen slechts zijn wijsgeerige impotentie. Zij kunnen het niet toegeven, dat men bewust en als bevoegde een afwijzende houding zou kunnen aannemen tegenover deze methode, waarbij de mensch, de ongebroken continuiteit van den eindigen en oneindigen geest in zijn denken consequent vervolgend, er ongemerkt toe komt, het creatuurlijke van zijn geestelijk wezen uit het oog te verliezen en zich zoo ongeveer op God's standpunt te willen plaatsen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

SCHOOLBOEKEN.

De uitgever J. M. Meulenhoff te Amsterdam zond ons de 6de uitgave der *Mots et expressions usuelles* par P. de Geus et H. J. Schoo: het boekje wordt in een handig formaat, zoodat het in den zak kan worden meegenomen, en stevig gecartonneerd in den handel gebracht.

Van het tweede deel der *Handleiding bij het Onderwijs in het Engelsch* door Dr. C. Stoffel is de zestiende druk, herzien door Prof. Dr. A. E. Swaen, verschenen bij de firma J. M. Meulenhoff te Amsterdam. Deze nieuwe druk onderscheidt zich door enkele wijzigingen van de vijftiende.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

PHILOLOGISCHE KRING TE AMSTERDAM.

In het afgeloopen, zevende vereenigingsjaar werden de volgende voordrachten gehouden: *Nieuwe Shakespeare-kritiek,* door dr. H. de Groot; *Over den oorsprong van taal,* door dr. W. F. Tiemeyer; *De ontwikkeling der boekdrukkunst tot in de 17e eeuw,* door dr. C. P. Burger Jr.; *Moet Veldeke tot de Nederlandsche literatuur gerekend worden?,* door dr. J. van Dam; *De ontmoeting van Aeneas en zijn moeder in het 1e boek der Aeneïs,* door dr. M. Boas; *Le livre des mestiers en de Fransche woorden in het Nederlandsch.* door dr. K. Riemens; *Het 'verhevene' in de Grieksche aesthetica,* door dr. J. D. Meerwaldt; *Sir Thomas More en zijn Utopia,* door dr. G. Dudok.

Amsterdam, Mei 1924. J. D. Meerwaldt, Secr.

Van Moliniers voortreffelijk boek *Les Sources de l'histoire de France,* voortgezet door Emile Bourgeois en Louis André, verscheen dl. IV van de derde afdeeling (XVIIde eeuw), behelzende de bibliografie der *Journaux et Pamphlets.* Ongeveer 1300 titels worden hier behandeld met nauwkeurige opgaven van bibliografischen aard en kritische opmerkingen over de waarde der beschreven bronnen. Ook vele hier te lande verschenen geschriften worden hier beschreven en vele ervan handelen ook over onze geschiedenis. Onze beste wenschen voor de voortzetting van dezen uitnemenden arbeid, die thans 14 deelen omvat. Uitgever is Aug. Picard, Parijs. P. J. B.

Dr. de Brouwer komt in een ons toegezonden stuk op tegen de beoordeling, die Prof. v. Leeuwen in het Febr.-nummer van het *Museum* gegeven heeft van het bij de Firma Wolters verschenen *Vademecum Homericum,* waarvan hij de bewerker is. Volgens ons principe kunnen we geen anti-kritiek plaatsen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LI-LII, 4: W. Schur, Zwei Fragen der älteren röm. Verfassungsgesch. — P. Geigenmüller, Harmonien u. Dissonanzen bei Dio, Plutarch u. Favorin. — A. Dyroff, Die Philosophie des Gaudeamus. — G. Mayer, Lenaus Raubschütz. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: K. Dürr, Der Platonische Gorgias als Lektüre der Oberprima. — R. Preiswerk, Eckermanns Gespräche mit Goethe im altsprachl. Unterricht. — A. Czwalina, Die Bedeutung der Mathematik für unser Weltbild im Rahmen der höheren Schule.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde, XLIII, 1: A. A. Verdenius, Over de inclinatie in het Mnl. — M. J. v. d. Meer, Scherpkorte en zachtkorte *o* in Ndl. woorden van Franse afkomst. — M. E. Kronenberg, Van den Here van Valkenborch. — M. Boas, C. A. Boomgaert, een vriend van Coornhert en Spieghel. — H. Moller, Vondelstudies. — D. Th. Enklaar, Reinaert en Hadewych. — Kleine Meded.

Studiën, CI, Mei: J. Scheerboom, Amsterdams groei en glorie, II. — G. Lamers, Onze Schoolrevolutie. — F. v. Lith, Het Gebed v. Ardjoena tot Ciwa. — H. Padberg, F. v. Eeden, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bakhuizen v. d. Brink, Oud-christ. Monum. v. Ephesus: Journ. of Hell. Studies XLIII, n°. 2.

Boer, Edda: Rev. Crit. 1924, n°. 7 (L. P.)

Frijlinck, Tragedy of Olden Barnavelt: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 3 (Aronstein).

Herfst, Travail de la femme: Journ. of Hell. Stud. XLIII n°. 2.

Huet, Contes populaires: Rev. Crit. 1924, n°. 6 (L. P.).

Kern, Taalvormen v. 't ged. Havelok: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 2 (Holthausen).

Roche, Censure en Hollande: Rev. Crit. 1924, n°. 8 (E. W[elvert]).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

Praemio aureo ornatum est carmen c. t. *Daedalus et Elpenor,* quod fecit *Hermannus Weller* Ellwangensis

Praeterea haec magna laude ornata sumptibus legati edi poterint idque hoc ordine:

Pauperrimus bonorum, quod fecit *Franciscus Sofia Alessio* Radicenensis.

Ad cunabula.

Guaschi montis templum.

Ab auctoribus carminum quibus inscribitur *Ad cunabula* et *Guaschi montis templum* petimus, ut scidulae aperiendae veniam dent.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. | No. 10. | Juli 1924

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

O. Schrader, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Grundzüge einer Kultur- und Völkergeschichte Alteuropas. Zweite, vermehrte und umgearbeitete Auflage. Erster Band. A—K. Herausgegeben von A. Nehring. Mit 59 Tafeln und 61 Abbildungen im Text. Leipzig, Walter de Gruyter & Co. (vormals G. J. Göschen'sche Verlagsbuchhandlung). 1917—1923.

Het is volstrekt niet noodig, dat men Schrader's opvattingen omtrent de verhouding der taalwetenschap tot andere historische wetenschappen in alle opzichten deelt, om zijn in 1901 in eerste editie verschenen *Reallexikon* als een voortreffelijke inleiding in de studie der Indogermaansche oudheid en als een kostbaar hulpmiddel bij verder onderzoek van allerlei etymologische, palaeo-ethnografische, cultuurhistorische questies te kunnen waardeeren. Zelfs wie sommige problemen geheel anders zoude willen formuleeren, zelfs voor wien „oervolk" en „stamland" niet veel meer dan ijdele hersenschimmen zijn, moet erkennen, dat de Indogermaansche oudheid, d.w.z. het geheele cultuurcomplex der oude Indogermaansch sprekende volken, een tot zekere hoogte een geestelijke eenheid vormende realiteit vertegenwoordigt, die als zelfstandig vak het bestudeeren in hooge mate waard is. Schrader nu was door zijn encyclopaedische kennis de man bij uitnemendheid om op de grensgebieden van historie en praehistorie, van taalwetenschap en archaeologie aan beginners en onderzoekers tot leidsman te strekken. Zóó was hij in 1901, zóó is hij tot het einde gebleven. Hij was immers, zooals Nehring in zijn voorrede met volkomen recht beweert, niet slechts „ein zielbewusster Führer", maar tegelijk „ein Suchender, der niemals abgeschlossen hatte, der vielmehr in unermüdlicher Schaffenskraft an der Verfeinerung der Methoden und der Vermehrung der Resultate arbeitete, der sich dabei aber stets bewusst blieb, dass eine monumentale Zusammenfassung des Erreichten, wie sie das Reallexikon bedeutet, letzten Endes doch nur eine Grundlage darzustellen vermag, auf der die Forschung um so sicherer weiter bauen kann." Juist daardoor staat deze tweede editie, die nog door Schrader zélf bewerkt is, zoo geheel op het peil der hedendaagsche wetenschap. De eerste aflevering is nog door Schrader in het licht gegeven; gedurende het drukken van de tweede is hij overleden. Een zoo bekwaam man als Nehring heeft, in overeenstemming met den wensch van zijn leermeester, de publicatie van Schrader's nalatenschap op zich genomen, er zoo weinig mogelijk aan veranderend, noodzakelijke toevoegsels door vierkante haakjes als van hém, den uitgever, niet van Schrader, kenmerkend.

Deze tweede uitgave, waarvan thans een deel compleet voor ons ligt, onderscheidt zich van de eerste vooral nog door de geheel nieuwe reeks van ethnografisch-anthropologische artikels, waarin de oude Indogermaansche en aangrenzende volken met groote kennis van zaken behandeld zijn, als ook door de zeer talrijke, even goed uitgevoerde als goed gekozen afbeeldingen, die Schrader zelf met groote zorgvuldigheid had uitgezocht. Zorgvuldigheid en nauwkeurigheid kenmerken trouwens het geheele boek, voor zoover het op dit oogenblik voltooid is. Drukfouten als b.v. in het Litausche woord voor „herder" (p. 395 *a*), kleine onjuistheden als wanneer aan Lit. *dirvà* de beteekenis „Furche" in plaats van „Acker, Saatfeld" wordt toegekend (p. 9 *a*), ontbreken wel-is-waar niet geheel, maar zijn toch opmerkelijk zeldzaam. Wat het zakelijke betreft, zoude men ongetwijfeld

bij menig artikel het een en ander kunnen aanteekenen. Wegens de beperkte ruimte laat ik hier slechts enkele notities volgen.

Ahnenkultus. Over de Litausche *Vėlės* (p. 36 *b*) vgl. R. van der Meulen, Arch. f. Religionswissenschaft, 17, p. 125 sqq. — In het Angelsaksische tooverformulier „*Wið færstice*" wordt *ésa gescot* van *ylfa gescot* duidelijk onderscheiden. Schrader's redeneering op p. 37 *a* over de beteekenisontwikkeling van Germ. **ansu-* hangt dus geheel in de lucht.—. Armenier. Ook aan Jensen's verklaring van *Hay* (zie het eerste hoofdstuk van „Hittiter und Armenier") had op p. 56 *b* herinnerd kunnen worden. —. Bestattungsbräuche. Onder de litteratuur over dit onderwerp mis ik Caland, Over taal en zeden der Litauers, Utrecht 1913, p. 15 sqq. —. Ook zoude het niet onnoodig zijn geweest op p. 125 *b* te vermelden, dat de schrijver van het artikel „Zwei litauische Totenklagen aus dem Gouvernement Wilna" (K.Z. 44, p. 36 sqq.) R. van der Meulen is.—. Erbse. Vgl. ook F. Braun, Japhet. Studien I, p. 61.—. Etrusker. Misschien had nog verwezen kunnen worden naar G. Buonamici, Della razza e della lingua degli Etruschi, Faenza 1909 ; Nuovo saggio sulla lingua Etrusca, Faenza 1910—1911. Ook Trombetti heeft het Etruscisch meermalen ter sprake gebracht (in de werken der Akademie van Bologna).—. Feige. Over de namen van de vijg vgl. ook de zeer uitvoerige (maar rijkelijk fantastische) studie van K. Oštir, Beitr. zur alarod. Sprachwissenschaft, I, p. 1—33. .—. Finnen. Omtrent de verhouding van het Finsch-Ugrisch tot het Samojeedsch (p. 313 *a*) heeft vooral Setälä veel licht verspreid : zie diens verhandeling „Zur Frage nach der Verwantschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen" (Journ. de la Société Finno-Ougrienne, XXX, No. 5).—. Germanen. Betreffende Lit. *pẽkus* (p. 385 *a*) en Opr. *pecku* vgl. Agrell, Zwei Beitr. zur slav. Lautgeschichte, Lund 1918, p. 33.— De naam van den op p. 386 *a* vermelden geleerde luidt Frantzen (niet Frentzen !).—. Gott. Voor de beoordeeling van de beteekenis van Avest. *daeva-*, Nperz. *dēv* „daemon" is wellicht het Litausche femininum *deivė* „spook" van belang.—. Heirat. Bij het bespreken der huwelijksceremoniën (p. 479 sq.) is geen rekening gehouden met „sexual taboo" (Crawley, The Mystic Rose !).—. Höhenkultus. Vgl. C. Albers, De diis in locis editis cultis apud Graecos, Zutphaniae 1901 (Leidsche dissertatie).—. Iberer. Schrader geloofde nog aan de couvade bij de tegenwoordige Basken (p. 533 *a*). Ten onrechte : zie b.v. J. de Urquijo, Rev. intern. des études basques, V, p. 576.—. Naar aanleiding van het Aquitanisch (p. 533 *b*) had in elk geval Luchaire, Etudes sur les idiomes pyrénéens de la région française, Paris 1879, moeten genoemd worden.—. Op p. 533 *b* (ook p. 570 *b* en p. 608 *a*) wordt de prioriteit van Trombetti ten opzichte van de Baskisch-Kaukasische hypothese genegeerd.—. Op p. 534 *a* ontbreekt een verwijzing naar Schuchardt's „Baskisch-hamitische Wortvergleichungen" (Rev. intern. des études basques, VII, p. 289 sqq.).—. Inder. De opmerking over de „unterste Grenze" op p. 538 *b* is in alle opzichten misleidend.—. Indogermanen. Waarom wordt op p. 540 *b* bij het spreken over *centum-* en *satəm*-talen de naam van Peter von Bradke niet genoemd ? —. Op p. 541 *a/b* had naar aanleiding van gevallen als Lit. *akmů*, Oksl. *kamy* en Oksl. *svekrŭ* Agrell dienen geraadpleegd te worden (Balto-slavische Lautstudien, Lund 1919).—. Karpfen. Vgl. PBB. 26, p. 288 sq. !—. Kelten. Bij den zin „Alles dies macht es sicher" op p. 572 *b* teeken ik aan, dat het begrip „zekerheid" voor mij blijkbaar iets geheel anders is dan voor Schrader.—. Chetiter. Vgl. ook Holma, Etudes sur les vocabulaires sumériens-accadiens-hittites de Delitzsch (Journ. de la Société Finno-Ougrienne, XXXIII, No. 1).—. König. *Koning* en *edeling* zijn op dezelfde wijze gevormd. Beide beteekenen „man van geslacht". Ohd. *kuni-*, Ags. *cyne-* is compositioneele afkorting. Dit naar aanleiding van p. 616 *a/b*.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

A. Walter, Die Grundbedeutung des Konjunktivs im Griechischen. (Indo-Germ. Bibliothek III, 3). Heidelberg, Winter. (Pr. *f* 1.60).

Het probleem van de oorspronkelijke beteekenis van de Grieksche modi heeft reeds heel wat oplossingen gebracht zonder dat daarmee het probleem werd opgelost. Een kritische beschouwing van de verschillende denkbeelden leverde Karl Koppin in zijn Beitr. zur Entw. u. Würdig. der Ideen über d. Grundbed. der griech. Modi in het Program von Wismar 1877 en id. von Stade 1880, waarna C. Hentze in Philol. 29, 120 sqq. daaraan nadere uitbreiding gaf. Bovendien vindt men in de inleiding van Mutzbauer's studie „Die Grundbed. d. Konj. u. Optat. u. ihre Entwicklung im Gr." 1908, diens standpunt tegenover de vroegere verdedigd. Tegenover de op het gebruik van den conjunctivus en optativus in het Sanskrit en Grieksch gebaseerde opvatting van Delbrück (Synt. Forsch. I, Halle 1871), dat de conjunctivus de modus voluntativus zou zijn die bij verzwakking van den wil de uitdrukking wordt van de verwachting en zich daaruit in de richting van het futurum ontwikkelt, stelt Mutzbauer vast, dat juist bij den 1en pers., waarvan Delbrück in zonderheid uitgaat, het begrip van den wil zich eerder laat afleiden uit dat der verwachting dan omgekeerd. En zoo vinden we dus in Mutzbauer's werk de conjunctivus als de modus der verwachting ontwikkeld. Met welk gering succes, leert de kritiek van P. Kretschmer in Glotta II 359 sqq. Hoewel men algemeen in de handboeken de meening van Delbrück volgt en Stahl in zijn Krit.-Hist. Syntax d. griech. Verbums (1907) enkele nieuwe argumenten voor Delbrück's opvatting heeft aangevoerd, meent Adolf Walter, dat Delbrück's stelling als overwonnen mag worden beschouwd.

De nieuwere strooming beweegt zich met Hammerschmidt (Ueber d. Grundbed. d. Konj. u. Opt. u. ihre Verhältnis z.d. Temporibus, 1892), Merkel (Rh. M. 6,258 sqq. en 414 sqq.) en Hirt (Griech. Laut. u. Flex.[2] 1912, pg. 588 sqq.) in de richting van het futurum als uitgangspunt. Ook Delbrück erkent (Synt. Forsch. IV pg. 116 sq.), dat het mogelijk is in den conjunctivus een uitdrukking van een nabije toekomst, en in den optativus die van een meer verwijderde te ontdekken.

Was intusschen Delbrück van meening (Synt. Forsch. I, 12), dat men de oorspronkelijke beteekenis der modi bovenal moest benaderen door uit de literatuur van het Sanskrit en het Grieksch hun oudste taalkundig gebruik op te sporen en dat de hulp der etymologie van secundair belang te achten was, daarentegen levert juist bij Walter de etymologie den grondslag voor zijn onderzoek. Hij beroept zich daarbij op hetgeen Brugmann (Grundr.[2]

II, 3,523 sqq) omtrent de elementen van den conjunctivus heeft vastgesteld, n.l. -e- : -o- (en de alleen in het Italokeltisch voorkomende ā). Dit -e/o- element trok, wanneer het met een stamvokaal samenkwam, daarmee tot -ē/ō samen. De vormen met korten bindvokaal ontmoet men b.v. in Hom. **φθίεται, ἄλεται** en dgl., gevormd evenals **πίομαι, χέω** en dgl., die zuivere futura zijn. Verder kan men den **σ**-aoristus geheel als athematisch beschouwen en ook daarvan een conjunctivus met korten bindvokaal verwachten. Zulke vormen zijn b.v. Hom. **τείσομεν. ἀμείψεται, βήσομαι, γεύσομαι**, die bij Hom. gedeeltelijk als conjunctivi worden opgevat.

De Italische futura *ero* < **eso*, *dixo*, *faxo*, *iusso* en het zoogenaamde futurum II, vormen dus zooals *videro*, bewijzen den overgang daar van den conjunctivus in zuivere futura. In het Grieksch hebben dergelijke vormen de beteekenis èn van een conjunctivus èn van een futurum, maar in het Italisch hebben ze als conjunctivi afgedaan.

De Grieksche conjunctivi met langen bindvokaal hebben eveneens in het Italisch verwanten, die geheel behooren tot het futurum. Men vergelijke **φέρητε** en *ferētis*. En al is het niet wel mogelijk in het Grieksche futurum den conjuctivus aoristi terug te vinden, toch staat het wel vast, dat de conjunctivus der σ-aoristi deel had in het ontstaan van het futurum (vgl. Hirt, Gr. L. u. Fl.[2] pg. 559 sqq. I. F. 16, 92 sqq.). Uiterlijke verwantschap tusschen conjunctivus en futurum is dus niet te loochenen en evenmin kunnen deze verbaalvormen ook in hun beteekenis ver van elkander hebben gestaan.

Met een beroep op J o l l y, die in zijn studie „Ein Kapitel vergleichender Syntax" pag. 38 sq. vaststelt, dat in de oud-Perzische teksten het futurum regelmatig door den conjunctivus wirdt uitgedrukt, terwijl deze manier ook nog in het Zend de meest voorkomende is, al zijn daarnaast reeds verschillende omschrijvingen binnengedrongen, en met verwijzing naar het Sanskrit, waar in den klassieken tijd van den conjunctivus maar weinig meer is overgebleven, meent de Schr. het recht te hebben om te mogen betwijfelen, of het Indo-Germaansch reeds het begrip conjunctivus gekend heeft. Zoo houdt Walter tenslotte voor den conjunctivus alleen het begrip der toekomst als uitgangspunt over, een meening, ook geuit door S o m m e r in zijn Vergleich. Syntax der Schulsprachen, 1920 (pg. 83). Is deze opvatting juist, dan kan het Grieksch en kan Homeros ons aan voldoende bewijsmateriaal helpen, al mogen we niet verwachten, bij hem den conjunctivus overal nog in zijn oorspronkelijke beteekenis aan te treffen. Overblijfselen van het oorspronkelijk gebruik moeten dus bewijzen, dat in hen alle soorten van conjunctief-gebruik uit de oorspronkelijke beteekenis verklaarbaar zijn.

De Schr. onderzoekt eerst verschillende conjunctief-gevallen in hoofd- en bijzinnen zonder modaalpartikel, om daarna het partikel **κε(ν)** in hoofd- en bijzinnen te behandelen. Terecht zoekt hij hierbij de kracht voor zijn argumenteering in onderlinge vergelijking van analoge gevallen, waarin de conjunctivus wisselt met het futurum; zooals b.v. (pg. 10) ζ 201 met **π** 437 (Cauer), waar **ἔσσεται**, als equivalent verschijnt van **ἔνηται**. en (pg. 19) ψ 73 met λ 126 (= Ψ 326), waar **εἴπω** en **ἐρέω** gelijk gesteld worden. Het zal wel aan vooroordeel te wijten zijn, zooals de Schr. op meer dan een plaats nadrukkelijk verklaart, als ik bij dit laatste paar — en daarbij niet alleen — zijn opvatting niet kan deelen. Maar hoe weloverwogen en scherpzinnig mij op vele plaatsen Schr's opmerkingen lijken, toch meen ik, dat hij op verscheidene andere, ik zou haast zeggen, eenigszins bevooroordeeld is ten opzichte van het futurum-begrip en zijn vertaling van den conjunctivus door het futurum. Immers, zoolang b.v. **ψ** 73 de vertaling eischt: „maar *komaan*, *laat* ik u nog een ander zeer duidelijk teeken noemen", terwijl van **λ** 126 de vertaling slechts luiden kan: „en ik *zal* u een heel duidelijk teeken noemen", zoolang kan men nog aan een conjunctivus deliberativus vasthouden. Evenzoo b.v. p. 478 sqq., waar de Schr. **μή σε νέοι διὰ δώματ' ἐρύσσωσ'** vertaalt met „sie werden doch nicht zerren", terwijl een vertaling zou moeten luiden „sie könnten mal zerren". Schr. heeft zelf het geforceerde van vele dergl. vertalingen wel gevoeld en daarom in zijn inleiding op pg. 9 reeds geschreven, dat zijn vertalingen met „werden" dan ook „nur in den allerseltensten Fällen gutes Deutsch" geven. Mij lijkt dit euphemie en ik teekende al lezende menig protest tegen Schr.'s vertalingen, maar niet alleen om het Duitsch, aan. Beter en veiliger had Schr. gedaan, wanneer hij zich beperkt had tot die parallele gevallen, waarin de gelijkheid van futurum en conjunctief kennelijk is. Nu hij dien korteren weg niet heeft bewandeld, is hij vaak niet overtuigend.

Amsterdam. A. R u t g e r s.

A. Delatte, La vie de Pythagore de Diogène Laërce. Edition critique avec introduction et commentaire. Bruxelles, M. Hayez, 1922.

De heer Delatte geeft ons hier een met zorg bewerkte critische editie van het deel van D.L.'s werk, dat handelt over het leven van Pythagoras.

Aan den voet der bladzijden vinden we niet alleen een uitvoerig critisch apparaat, maar ook een opgaaf van de parallele plaatsen bij alle oude schrijvers, die voor de studie van D. L. van groot belang is.

Vooraf gaat een inleiding, waarin de schr. een heldere uiteenzetting geeft van de geschiedenis en den tegenwoordigen stand van het uiterst ingewikkelde probleem der samenstelling van D.L.'s geschrift. Tegen overschatting van zijn eigene, overigens goed geadstrueerde, opvatting is de Heer Delatte voldoende op zijn hoede: „. . . . pour autant qu'on puisse arriver sur ce sujet à des conclusions quelque peu vraisemblables" (avant-propos 3).

Het boek eindigt met een commentaar, waarin de schrijver zijn omvangrijke kennis en niet geringe scherpzinnigheid aanwendt om den lezer eenig licht te geven in de vele moeilijke kwesties, waarop men bij de lectuur van D.L. telkens stuit.

Het zou een aanwinst zijn, wanneer we den heelen D.L. in zulk een uitgaaf voor ons hadden liggen.

Leiden. A. J. d e S o p p e r.

Poetae Latini Minores, post **Aemilium Baehrens** iterum recensuit **Fr. Vollmer.** Vol. II. Fasc. 2. **Ovidi Nux, Consolatio ad Liviam, Priapea.** Leipzig, B. G. Teubner. 1923. (Pr. gecart. *f* 1.—).

„Recensionem absolvi a. 1916" lezen wij onder de praefatio van Nux, Consolatio, en Priapea, en wij verstaan die woorden von Vollmer als een uiting van teleurstelling, dat het sindsdien nog zeven jaar moest duren, alvorens de Firma Teubner er aan kon denken om aan de reeds verschenen deeltjes der P.L.M. dezen bundel toe te voegen. Dertien jaren, nadat ons van den tweeden druk het

le volumen in handen kwam, ontvangen wij de bewerking van bovengenoemde gedichten, gedrukt in een lettertype, kleiner dan voor de vroeger verschenen fasciculi gebruikt werd, en op papier, dat de omstandigheden verraadt, waaronder Vollmer moest werken. Zoodat dit bandje in uiterlijk niet gunstig afsteekt bij zijn voorgangers.

Gelukkig maakt de inhoud alles goed. Deze is zooals wij van Vollmer hadden mogen verwachten. De critische commentaar is met grooten vlijt en niet minder groote nauwgezetheid bewerkt, hier en daar, waar de beteekenis van den tekst minder duidelijk is en de vertaling moeilijkheden geeft, van verklarende noten, paraphrasen, of verwijzingen naar tijdschriftartikelen voorzien.

De handschriften zijn zorgvuldig bestudeerd; vaak zijn fouten, bij vroegere collaties gemaakt, verbeterd. De afstamming der codices, zoo ook hun onderlinge verhouding is juist bepaald, waardoor Vollmer zich 'n stevige basis heeft gelegd, waarop hij veilig kon steunen bij zijn reconstructie van den tekst. Daarbij ging hij uiterst voorzichtig te werk, hield zich zooveel mogelijk aan de lezing der codices, en vermeed de fout, waarin Baehrens is vervallen, die zich vooral in zijn uitgave van de *Consolatio* tot ongemotiveerde en dwaze tekstveranderingen heeft laten verleiden. Hierom alleen reeds staat Vollmers uitgave vèr boven die v. Baehrens.

Ook om 'n andere reden, moeten wij Vollmer dankbaar zijn, voor wat hij ons heeft gegeven. Baehrens' editie is al jaren verouderd: de critische uitgave van Vollmer is op de hoogte van dezen tijd. Dit geldt niet het minst voor de bewerking van de Nux, waarvan na het verschijnen van Baehrens' uitgave nog twee codices ontdekt zijn. Ik bedoel den codex Lentiensis (als ik mij niet vergis uit de 12e eeuw; Vollmer noemt hem „codex G. s. XIII") en den codex Dresdensis (D.), die beide door Vollmer opnieuw zijn gecollationeerd.

Bovendien vinden wij in Vollmers editie voor het eerst *volledig* gepubliceerd de lezingen van den thans verloren codex Laurentianus M., waarmede Angelus Politianus in 1493 zijn exemplaar der in 1477 verschenen editio Parmensis — thans te Oxford — heeft vergeleken. Het is mogelijk, dat op dit punt nog 't een en ander te verbeteren valt; want Vollmer heeft niet de aanteekeningen van Politianus zelf kunnen afschrijven, doch zich moeten tevreden stellen met de copie, die Puccius, Politianus' leerling, van die aanteekeningen in een exemplaar der in 1489 te Venetie verschenen Ovidiusuitgave gemaakt heeft.

Merkel heeft indertijd het vermoeden uitgesproken, dat deze codex M dezelfde geweest zou zijn, als de codex Florentinus F.; ten onrechte: M is op verschillende plaatsen geinterpoleerd geweest, las bijv. vs. 96 *poma* in plaats van *mălă*.

Ofschoon nu G.D.M. lang niet tot onze beste codices behooren, mogen zij toch niet — zooals v. Wilamowitz gemeend heeft — als waardeloos voor de vaststelling van den tekst worden ter zijde gelegd. Zij hebben bijv. in vers 37 de juiste lezing: „at mihi saeva nocent *mutilatis* vol nera *ramis*", waar F. onze beste codex *mutilantis* v. *rami* heeft.

In plaats van 't onverstaanbare „spes *illustra* rapinae" van F. (vs. 39) geven zij alle *inducta.*, dat Vollmer terecht behoudt en als *excitata, commota* verklaart.

Ook in vs. 75, 36, 74, 75, 125 laat F ons in den steek.

Vollmer neemt aan, dat G.D.M. met F en met de talrijke andere minder goede hss, die hij in zijn commentaar niet alle met name noemt, van één archetypus stammen, die tweemaal is afgeschreven. Van 't ééne afschrift stamt F., van het tweede de overige codices.

F. heeft op verschillende plaatsen alléén de goede lezing bewaard (23, 315, 87, 95) en vertegenwoordigt het best den archetypus, dien Vollmer heeft trachten te reconstrueeren en, waar dit noodig was, heeft verklaard.

De tekst, dien Vollmer van de *Consolatio* geeft, wijkt wel bijzonder veel af van Baehrens' lezingen. We hadden trouwens niet anders mogen verwachten, daar wij weten, dat de overlevering van dit gedicht door Baehrens geheel verkeerd is beoordeeld. Hij heeft n.l. gemeend, dat alle handschriften, die de Consolatio bevatten (waarvan geen enkele ouder is dan het eind van de 15e eeuw) afgeschreven zijn van de eerste gedrukte uitgaven der Ovidiusgedichten. Voor hem waren de codices dus volkomen waardeloos. Waar zij afweken van de editio Romana van 1471., de eenige die Baehrens gezien heeft, hadden wij z.i. met interpolatie's te doen. Reeds in 1880 heeft Schenkl (Wiener Studien II, 56 env.) aangetoond, dat het eenvoudig ondenkbaar is, dat de afschrijvers der handschriften verbeteringen der editio Romana zouden hebben vervangen door verkeerde lezingen, waarin zij alle overeenstemmen.

Daarentegen geeft de editio Romana van vs 240. stellig *niet* de juiste lezing. De geleerde uitgever heeft hier getracht het vers te herstellen, wat noodig was omdat blijkbaar in zijn voorbeeld 't woord *severa* was uitgevallen.

Zonder twijfel moet hier met de codices gelezen worden: „pollice quae certo pensa severa trahunt" en niet: „*impia* quae certo pollice pensa trahunt".

vs. 9 leest Vollmer terecht met Molsheim „quamvis *hic* (cdd. *hoc*) contigit omnes." De editio Romana geeft „quoivis hoc contigit omnes", wat onverstaanbaar is en een gissing van den uitgever, die *hoc* verkeerd las en de beteekenis, die *contigit* op deze plaats heeft, niet begreep. *Omnes* vatte hij op als subject bij *loqui* (vs. 10). Baehrens giste zéér gewaagd: „quoivis hoc contigit *uni*", zooals hij overal, waar de lezing der editio Romana hem niet voldeed, zijn toevlucht nam tot ingrijpende veranderingen van den tekst.

Vollmer heeft uitstekend werk gedaan door tot de handschriften terug te keeren en uit hun lezingen den tekst te herstellen en het gedicht te verklaren.

Zoo behoudt hij in 48 *nervos*, dat hij met *vires* verklaart. Vs. 71, waar Baehrens gist: *Ecce parum anti dati* behoudt hij de overlevering: *ecce ter anti datis* (sc. *lacrimis* uit 't in het volgende vers voorkomende *lacrimas* te halen).

134 houdt hij *suos* voor nominativus: *flamma rogusque suos* = flamma et rogus artubus parata.

233 las Baehrens „Quamquam *animi* decet ira, tamen, Tiberine, quiescas". Terecht herstelt Vollmer de lezing der codd. verwijzend naar Hom. Il. 21, 212.

Ook in vs 77sq. volgt hij de hss., waar hij *luctus magnus* verklaart als „luctus publicus cum supplicationibus ad omnia pulvinaria per complures dies" en bij *locum* in annalibus denkt.

Deze voorbeelden mogen voldoende zijn om te doen zien met hoe groote scherpzinnigheid en hoe voorzichtig Vollmer te werk gegaan is.

Over de Priapea wil ik kort zijn. Hier heeft Vollmer gebruik gemaakt van Bücheler's publicaties (Kleine

Schriften van Fr. B. I p. 328—362. en Heraeus' editie. Opgenomen zijn de coniecturen van Vollmer zelf, die wij afgedrukt vinden in de Sitzungsber. der Kön. Bay. Ak. der Wiss. 1918.(4. Abh.)

Te verbeteren : pag. 2, noot 3. : 113 in 133. ; i. pl. v. 34 desse *et* moet gelezen worden 34 desse *est*.

Nux 23. leze men *nunc* i.pl. v. *nunx*.

Nux 35. kan vergeleken worden met Met. 8. 738.

Nux 137. Moet staan *Intret*.

Gouda. D. E. Bosselaar.

The Pali Dhātupātha and the Dhātumañjūsā, edited with indexes by **D. Andersen** and **H. Smith.** (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Hist.-filologiske Meddelelser. IV, 6). København, Andr. Fred. Höst & Sön. 1921. (Pr. kr. 2.60).

De beide kleine Pali geschriften, waarvan de Deensche geleerden Dines Andersen en Helmer Smith thans de eerste Europeesche uitgave hebben bezorgd (van het tweede bestond reeds een in 1872 te Colombo verschenen druk), zijn, zooals de titel aanduidt, lijsten van woordwortels (*dhātu*). Het Dhātupātha, dat 639 zulke wortels bevat is een lijst in proza, terwijl de aan Kaccāyana toegeschreven Dhātumañjūsā, die 884 wortels geeft, metrisch is. In beide werken wordt achter iederen *dhatu* de beteekenis daarvan aangeduid door middel van één of meer nomina in den locatief. Soms is het ter verklaring gegeven nomen niet anders dan een substantief van den te verklaren wortel zelf afgeleid, b.v. *su savane*, *khi khaye*, enz.

Van elk der beide werken bevindt zich een manuscript in de groote verzameling van handschriften, die, in 1821 door den Deenschen taalgeleerde R. K. Rask op Ceylon verzameld, thans berust in de Koninklijke Bibliotheek te Kopenhagen. Het is vooral Fausböll geweest die zich door de bestudeering en uitgave dezer handschriften verdienstelijk heeft gemaakt. Als een hulde aan dezen grooten geleerde hebben de beide uitgevers het hier aangekondigde werk doen verschijnen juist een eeuw na het jaar zijner geboorte. Beoefenaars van het Pali zullen hun dankbaar zijn voor dezen met kennis en nauwgezetheid verrichten arbeid.

Leiden. J. Ph. Vogel.

F. G. Schuringa, Het Dialect van de Veenkoloniën in verband met de overige tongvallen in de provincie Groningen. Groningen, Wolters. 1923. (Amsterdamse diss.). (Pr. *f*. 2.90).

De Inleiding geeft 'n geografies-historiese oriëntering en grammatiese verschilpunten tussen de onderdialekten ; 'n foneties overzicht volgt ; het derde stuk, het langste, behandelt de os. klanken in 't gron ; het vierde geeft 'n vormleer ; 'n register van woorden en klanken en 'n isoglossenkaartje van Gron. besluiten het werk.

Elk bestudeerder van ndl. of ndd. zal dankbaar wezen voor Schuringa's verzameling en bewerking. Ik wil dan ook erkentelikheid uitspreken eer ik aanvullingen of verbeteringen voorsla aan de lezer, en aan de schrijver voor 'n gehoopte herdruk. Enige had ik hem reeds in overweging gegeven, tot meer ontbrak mij indertijd de gelegenheid.

Het eerste hoofdstuk leidt over 't algemeen zeer goed in. Van wat ik er over opmerk is een en ander te vinden in Von Richthofen's Untersuchungen. S. zegt : „Humsterland heet in de 9e eeuw Humerki, na 1366 ook Hughemarke" ; de korte vorm schijnt dus eeuwen ouder dan de lange. S. vermeldt hem sedert 858. Maar lange en korte vorm komen vroeger voor. Het Leven van St. Liudger, wie Karel de Grote in 785 die streken toevertrouwt, zegt dat ten O van de Lauwers liggen *Hugmerchi*, *Hunusga*, *Fivilga* . . . . ; 't eerste omvat dus ook Lange- en Vredewold. Het Leven van St. Willehad zegt van Bonifacius : „transivit fluvium Loveke, venitque ad locum qui dicitur Humarcha". Dit is Oldehove, dat door Emo (a° 1224) *Hugemerche* genoemd wordt. In inheemse oorkonden vindt men geen *g* : 1361 adj. *Hummercensis*, zegel *tere* (terrae) *Homerke* ; '66 adj. als voren, zegel in *Humerke* ; '70 adj. abl. *Hummersensi*, enz. ; kort na '66 in 'n Munsters inkomstenregister *Hughenmarke* ; in 'n wat jonger *Hughemarke* ; de vreemde die *n* schreef voelde 'n gen. Het comp. schijnt vanouds met en zonder themavoc. gevormd; in 't laatste geval verdween de *g*. „In dit landschap wordt eveneens in de 8e eeuw en later een plaats genoemd : Sasheim (*Oorkb.* n° 1), Saksingenheim (*Oorkb.* n° 1), Saksenheim (*Oorkb.* n° 7), in lateren tijd verbasterd tot Saaxum". Op de naam hoop ik terug te komen. Sahsingenheim [zo !] is vermoedelik Saaksum ; de voorafgaande schenker had land in Middelstum en Huizinge, de volgende in Feerwerd, dus niet ver van Saaksum. Maar „in locis nuncupatis Wird et Sasheim" is niet duidelik ; bij „Wirdum" staat in de noot ?, bij „Saaksum" had het kunnen staan. *In Saxenheim* [zo !] wordt gevolgd door *In Bestlon* (noot : Lees Beftlon, Baflo) en *In Werfheim* (Warfum) ; a° 945. Maar ± 1000, Oorkb. n° 10, staat (p. 7) *In Arneron* (noot : Eenrum) *et Sahsinkhem* (noot : Saaxumhuizen of Lutjesaaxum). Er volgt *In Bahtlon* ; of dit Baflo is wordt er onzeker geacht, onder verwijzing naar de noot bov. Voor twijfel zie ik ook hier geen reden, te minder daar het oudere stuk evenzo Baflo laat volgen als het jongere. Wat verder heeft het *De Arnarion*, daarop volgt *De Sahsinghem*, daarop *De Bahtlon*. Het tweede wordt verklaard als Saaksum, het eerste twijfelend als Eenrum. Die bet. kon hier even vertrouwend aangenomen als p. 9 bij *In Arneru* gedaan is. Het laatste wordt niet, het andere wèl gesteund door de vaste volgorde *Eenrum*, *Saaksumhuizen*, *Baflo*. Ook de vorm wettigt geen bedenking ; *ar* is in 't Oudfries van de 13e E meestal *er*, en *e* ondergaat later rekking zooals in *steern* 'ster' ; vgl. dus in de kroniek van Wittewierum *Ernerenses* 'Eenrummers' (* *Eernrum* > *Eenrum*). — P. 9 wordt *In Bahllon* gevolgd door *In Ingaldingon* (Baflo en Tinallinge). T. ligt zo dicht bij B., dat twijfel past nocht geuit wordt. Maar dan is het eerste *in Bahllon* nog beslister dan tòch reeds 'in Baflo'. En dan is als daarnaast vermeld Saaksumhuizen aan te nemen, niet Saaksum, dat aanmerkelik verder en in 'n andere gouw ligt. Als oude vermelding van 't laatste dorp blijft alleen *Sahsingheim* waars. Aan 't slot der keuren „terre Humerke" staat reeds *Saxum*.

In het „overgangsgebied" zijn Westerlauwerse indringers en Oudfriese achterblijvers moeilik te scheiden. Wat vanouds aan tongval A en B eigen was maar in B verloren is behalve tegen de grens van A, kan aan die grens doorbestaan hebben. Vooreerst immers heeft elk onderdialekt iets bewaard wat de andere verloren hebben. Verder kon de omstandigheid dat men iets van de Friezen ook hoorde en er dus bij hun goed mee terecht kon het verliezen tegenwerken. Zoiets moet S. toch ook aannemen om te kunnen zeggen dat in 't uiterste W *sk* vaak is bewaard gebleven. [In elk geval heb ik reden om ver-

der van de rand *sk-*, *f-* voor *v-*, *s-* voor *z-* ingedrongen te achten.] Maar het zogen. overgangsgebied heeft ook trekken waardoor het van 't Fries zowel als van 't overig Gronings verschilt.

Buiten *sk* noemt S. nog 12 eigenaardigheden. Staven deze de opvatting van de dialektgroep als Gronings met sterke wfri. invloeden?

â+i, b.v. in os. *thrâian*, wordt *ei* [met lange *è*]; gewoon gron. *aai*. Maar het Fries schrijft *draeije* (d.i. *drài̯ə*) enz. Dezelfde dift. bij 'ei' enz. Met het Fries komt het gr. dus overeen, behalve in 't "overgangsgebied". Z. Kloosterman, Voc. v. Metslawier § 155.

ê², b.v. in os. *brêf*, wordt *ie*. Dit nadert tot *briᵉəf* (Kl. § 137 B), maar ook tot ndl. *brief*.

î wordt tweeklank aan 't woordeind en vóór voc. Onderzocht is alleen 'wij'. Maar S. zelf geeft § 64 vrb. waarin *ei* algemeen is. Vgl. ook § 169 slot.

ô, b.v. in os. *gôd*, wordt *oe*. Nadert tot *gūᵒət* (Kl. § 147 A), maar ook tot ndl. *goed*. 'n Enkele keer stemt het fri. geheel overeen in qual., b.v. *bûk*: *bŏek*; Westl. *kôe* is fri. *kou*.

û zonder Umlautsfactor wordt meestal (ndl.) *uu*. S. verwijst naar Kl. § 151. Daar blijkt *ū* — steeds lang — ontwikkeld vóór zachte lab. en dent. spir., b.v. *skūf* 'schuif' < ofri. *skûva* (vóór dent. spir. alleen *ûs* poss. uit *ûse*). S. had nog § 184 kunnen aanhalen: *ŭ* vóór *n, l, zn, sk, st*. Maar in ons gebied is *û* altijd (ndl.) *uu*, al o¹ niet lang naarmate *oe* is in 't overige gr. Dit heeft *hŏed* 'huid', *bôeg'n* (phon. *bûŋᵍ*) 'buigen', 't W *hŭud*, *buug'n*, Frsl. *hûd*, *bûg(j)e*. *Oe* heeft het W alleen waar dat ook elders opvalt, b.v. in *bôer*.

Os. **ê** uit *ai* wordt soms *ie*, zegt S. Ik merk het overal op waar geen Uml. in 't spel is. Dus *stien* 'steen', *scheiden*. *Ie* is veelal gerekt; misschien altijd enigszins, wat ik niet kan uitmaken. Frsl. *iᵉ(ə)* niet slechts in woorden als *stiᵉən* (Kl. § 137 C), maar ook als *skiᵊdə* (ib.). Het W komt dus meer overeen met Holl. (reeds M E): *stien*, *scheiden*.

Uml. van **ô** uit os. *au* is uitz. De regel volgen *dromen*, *horen*. Evenwel is deze eigenaardigheid tot 'n kleine weststrook beperkt. Maar zelfs deze toont zich hier onafhankelik van Frsl., dat wel eens *oo* heeft door bizondere oorzaken (z.b.v. Fri. Wb. *drome* naast *dreame*), maar overigens *hear(r)e* (Kl. § 140 B *hē̆ᵉrə*) 'horen', *stjitte* 'stoten' enz. De overeenkomst is dus veeleer met het ndl.

Os. *io* wordt *ie*. S. verwijst naar Kl. § 162; ald. *bi̯edə* enz. Maar ndl. *bieden*.

2 ps. s. is *doe* (*dou*) — *dei*. De spelling *ou* doet 'n Groninger „Stads" aan; bedoeld is volk. *o* met zwakke *oe* als naslag (p. 97). Maar ook de stad en Haren diftongeren (t.a.p.). Ik merkte reeds op, dat *ei* in andere woorden algemeen gron. is. Misschien zijn *do*, *jo* in 't uiterste W door fri. invloed ontstaan, niet stellig (Ts. 32, 175, '6).

2 ps. pl. *joe* (*joo*) in schier heel 't Westerkw. *Jo*, z. bov. — Ik denk: doordat *jim* 'jullie' (Frsl. *jimme*) evengoed nom. was als dat.-acc., is men ook *joe* als nom. gaan gebruiken.

3 ps. s.m. enclities in schier 't hele W *er*. Dit is toch zeker, evenals pasgenoemd *jim*, 'n fri. rest; indringing uit Frsl. is bij zulke woorden niet aan te nemen.

Laat men nu weg wat we ook buiten 't W vonden, en eist men geen al te nauwe overeenstemming met de fri. klanken, dan blijft over, in vrb. uitgedrukt:

dreien; niet als in Frsl., wèl als in Holl. en elders, reeds in de M E [*ei* ndl., geen fri.];
brief als in 't fri. en als in 't ndl.;
goed „ „ „ „ „ „ „ „ „ ;
hŭud, *bûug'n*, als in ndl. tongvallen en met quant. als gewoon gron. *oe*. Slechts in enkele gevallen qualiteit als in 't fri., en dan nog veelal ongelijke quant.
stien als fri. en holl.
scheiden niet als fri., maar als gewoon ndl.
horen „ „ „ „ „ „ „

Deze uitkomst heeft belang. De door S. gekonstateerde sterke invloed van 't „Westerlauwers" is uit z'n materiaal niet aan te tonen. De paar overeenstemmingen in vocalisme (bij os. lange voc.) zijn in niet mindere mate overeenstemmingen met gewoon of gewestelik ndl. Mij schijnen ze spontaan ontwikkeld op dgl. articulatiebasis als de holl. was. Overeenstemming met het vele slechtsfriese ontbreekt.

S. had kunnen toevoegen, dat ook gm. **ô** in 't W gewoonlik geen Uml. heeft. Vrb. zijn de elders door hem vermelde woorden *groen*, *zoeken* (fri. *grien*, *siikje*); verder *spoelen*, *voelen*, *zoet* (fri. *spiele*, *fiele*, *swiet*), *roeren* (fri. *reare*, *riere*), *proeven* (fr. *priuwe*, *preauwe*). Het W verschilt weer èn van 't overig gr. èn van 't fri., maar stemt overeen met 't ndl. Waar men er Uml. heeft, is die (zoals S. te zijner plaatse ook zegt) *uu*, gelijk als Uml. bij *oe* past.

Of juist van de dorpen Grijpskerk en De Leek de tongval zo bizonder gemengd is? Het is zeer betwistbaar.

We vernemen niet hoe de articulaties zijn waargenomen. De beschrijving bedoelt vermoedelik S.'s uitspraak als overeenstemmend met de gewone in de Veenkol. In meer gevallen dan in 't Westerkw. schijnt men daar bij zachte cons. de stembanden te laten trillen, en men schijnt meer werk te maken van „glides" vóór *l* en in *i*-diftt. (wier laatste element steeds hetz. schijnt te wezen). De opgaven uit andere streken verdienen dank; dat ze niet *abschliessend* zijn, spreekt vanzelf. Dit behoort ten dele tot wat het Gron. Wb. zal inhalen. Waar S. voor 't W *schostein* opgeeft, hoorde ik in Noordhorn *sgòrstijn* (met overk. *aᵃi*) en *sgòrstien*, westeliker alleen het laatste. Volgens mij gegeven inlichtingen is het ook in Uithuizen alleen *sgorstien*, in de stad *sgörstain*: Daarnaast, altans Wkw., zonder *r*. Noordlaren zegt *sgöstien*. — Evenzo zal men straks in Gr. Wb. vinden dat het is Stads *dèr* (gerekte *è*) 'dier', *vèr(ə)* 'vier', Westerkw. *lâᵐp* (geen cons. *m*) tegenover *kamp* (land). Voorlopig overziet men altans de hoofdtrekken. Ik moet echter wijzen op 'n paar punten die ik onder de aandacht van schr. heb gebracht toen ik mijn aantt. ter beschikking stelde. Kritiek op de opgaven die Te Winkel indertijd ontving schijnt hij te gewaagd te achten. Hij heeft ze ongewijzigd gebruikt waar ik mij bevoegd achtte tot tegenspraak. Te W. maakte zich niet de illusie dat alle berichtgevers betrouwbaar waren. en S. zelf moet wendingen gebruiken als „Een andere opgave heeft ...." Wanneer b.v. Strobos en De Leek *vouwen* hebben voor *vòl'n* (*vaᵒl̥n* met gerekte *ò*) zal dit in S. wellicht uit het holl. zijn ingevoerd; bij deze uitspraak begrepen Groningers en Friezen elkaar het best. Maar als De Leek zoveel van die aard opgeeft — ik zie juist *gist* slechts daar vermeld, elders steeds (gerekte) *è* —, lijkt dat vreemd. P. 45, 2e al. v. kleine druk: „Grijpskerk heeft *uu*; *buul'n*, *ruuk'n*, *suuz'n*, *zuur* en *ruug* komen daar echter ook met *oe*-vocalisme voor". Aangehaald wordt N. Taalg.

XV 40, maar zoiets zegt Kloeke daar niet. Reeds 'n dorp verder naar 't O (Niezijl) is het uitsl. *uu* (evenals *wiet'n* 'weten'); nog verder verbreid is *zuur*, waarbij men aan invloed van *zuren* kan denken. 'n Algemene waarschuwing heb ik tegenover de opgaven uit Zuidhorn gegeven; ze bevatten eer niet al te „groen" Stads dan de plaatselike tongval, die òf niet òf nauweliks van de Noordhorner verschilt. Ik heb nu nog 'n jeugdig Zuidhorner gevraagd of men zó en zó sprak. Niet alleen ontkende hij dit — wat ik mij ook niet anders kon voorstellen —, maar er waren dingen bij waarvan hij nu pas vernam dat ze e r g e n s gezegd werden. (Men hoort van „Stadjers" veelal geen of geen onvervalste tongval meer, vooral niet als ze anders-sprekenden vóór zich hebben; vroeger waren stadgron. vormen algemener bekend.)

§ 54 Opm. Gerekte voc. in *stiekel* enz. verwondert mij — te onzent zo kort mogelik —, maar z. Wb. — § 62. 'Fries(land)' elders in Gr. met *v*; kan de *f* ook op school zijn opgedaan? — P. 32 ben. wordt *bild* (beeld) in Sellingen toegelicht met Kl. § 177; deze spreekt intussen van verkorting met behoud van zuivere *i*-qual., zodat *stikel* dez. voc. heeft. — P. 38 bov. In 't W is het *spiegel* en *wieg*, denkelik ook in Strobos, maar dat staat t.a.p. niet. — Opm. p. 40 zegt van woorden op *-erei*: „Dit zullen wel Hollandismen zijn, ofschoon de beteekenis dikwijls afwijkt." Inderdaad in die mate dat het veelzeggend is. *Pasterei* 'pastorie' komt van mlat. *pastoria*; vgl. F.-V. W. Als produktief suffix echter komt *-erî* > *-erei* uit het fra., en gevallen als mnl. *boeverij* leren, dat het reeds in de M E zowel ndl. als du. was; het is ook in Gr. oud. (Okb. II p. 370, a° 1904, *dieverie*, *verraderie*). — P. 40 al. vóór § 65 verwart ons aanvankelik; men verwacht nu nieuwe zaken, maar bevindt bijna alles gelijk men tevoren vermoedde. Dingen als *kikt* 'kijkt' behoren er niet. — P. 42 klein. De twijfel aan mijn opgave *kui* 'vrouwelik kalf' (talloze keren gehoord; ook nholl.) begrijp ik niet. Molema geeft hetz. op, naast ook bij ons gewoon *kuikalf*. — P. 47 noot. Twijfelend wordt V. Haeringen's onderstelling overgenomen, dat *ee* uit *ai*, indien niet vóór *r*, uit het holl. komt. Voorlopig beperk ik mij tot het noemen van *weewoater* 'hartwater' naast *waaiw*. — P. 49 Opm. II. Wie de aangehaalde uitleg aanvaardt, kan *teun(e)* niet met *toon(e)* in een adem noemen; hij zal *eu* aan een of ander analogie toeschrijven, moet haar altans als afwijking aanduiden. — P. 50 ben. *Heugste* 'hoogste' hoor ik door „Stadjers" ontkennen. — § 82 Opm. *Bord* heet 'n Hollandisme dat het oorspr. *teller* heeft verdrongen. Het wordt evenwel ook op andere zaken toegepast en komt voor in oude compp. als *bedsbordje* 'plank boven 't voeteneind van 'n bedstee'. — § 89: *ûr* > *ür* in *duren*, *mure*, *schure*. *Duren* is toch zeker fra. *durer* dat in ons hele taalgebied doordrong; voor *mure* vgl. ohd. *mûri*; S. zelf zegt: „ook [ohd.] *sciura*". Spontane overgang is dus zonder vrb. — § 102 vv. is over 't algemeen niet gelet op afwijking in andere streken; ik zeg dit omdat *butter* 'boter' in § 110 de lezer kon doen menen dat in de niet vermelde woorden eenparigheid heerst. — P. 64 r. 3 v. o. schrap *zeuv'm*; nu wordt de onderstelling nog onaanneemliker. — § 120. *Dunner* 'donder' heeft niet zómaar Uml. Misschien ontstond die in *dunnern* door invloed van **dunnen* = ags. *dynian* (ndl. *deunen* naar 3 s. enz.); *klunnern* kan associatief hebben gewerkt. — § 125. *Ge-* vóór ptc. bewijst nog geen holl. oorsprong (allerminst in vaste verbindingen); na *on-* blijft het zelfs altijd. — § 134 III. *Kneie* 'knie' heeft *-e* niet klankwettig; mnd. *knê*. — P. 77. Onvervalst Stads is *mure*, *schuᵉe*. *poke*, *sloupᵉ*; denkelik ook *plouge*, maar hier voelden mijn zegslieden zich toch niet zeker. Noordhorn *bèrə* 'bed', *murrə* 'mud'; z. Wb. voor 't verdere. — § 138. *Doole* 'dooier' heeft zeker ander suffix dan ndl. en gron. *door* — de andere vrb. bij Lasch zijn vreemde woorden, zoals *podagel* = *-er* 'podagra'. — Bij § 146 noot kan de lezer zich het naslaan van De Jager's Proeve besparen. — Wat over het cons. nog te zeggen zou zijn, moet ik aan het Wb. overlaten.

Terwijl pl. *kienders* in Strobos te plaatsen is naast andere toenaderingen tot het holl. (z. *vouwen* bov.), is *hounders* altans in de stad volgens mij gegeven inlichtingen niet het geërfde. — Voor wie in de streek wegwijs is, is niet te aanvaarden dat in Noordhorn en elders de *t* in *kastje*, *nichtje* en alle dgl. woorden wordt uitgesproken „door invloed van 't geschreven woord". — § 169. In *dee'k* 'deed ik' is zomin ten. gesync. als in *ik dee*. — § 171. Voor *woonde'-r* l. *woond-r* (met *ŗ*). Voor *vontse*, *zeetse* enz. zijn mijns wetens ook in 't Westerkw. *von ze*, *zee ze* het gewone; misschien is dat anders aan en over de fri. grens. — Ik geloof niet, dat *dal'nze*, *of'nze* (phon. *òfn̥zə*, *òfm̥zə*, *òvm̥zə*, *òm̥zə*) ook verklaard kunnen door invoeging van *n*. Waar zou daaraan voorafgaand *datteze*, *òffeze* vandaan komen? Navolging van *zit'nze* enz. houd ik voor zeker; vgl. nog *da'stoe* 'dat je', *ofstoe* enz. naar *pakstoe* 'pak je' enz. — § 175. Interr. *wie* in 't uiterste W schrijf ik alweer hieraan toe, dat Groningers en Friezen het beide duidelik vonden (gr. *wêl*, fri. geschreven *hwa*, met stomme *h*). — § 199. *Huilp* is denkelik naast *hijlp* = ndl. *hielp* opgekomen — evenals *luip* naast *lijp* — doordat men aan deze wisseling gewoon was geraakt in *sluip* en *luit* naast *slijp* en *lijt*: *sloapen* en *loaten* kregen *ui* naar klasse *droagen*. *Hulp*, *sturf* enz. zijn oorspr. opt. — § 197. Ts. 40, 106 z. *strieken*, *strook*, *stroken*. — § 200. *Gaav'm* naast *gav'm* is rekking, geen bewaren der voc. van pl.; aan ndl. *gaven* zou *goav'm* beantwoorden. In verband hiermee kan 't prt. eenvoudiger geschetst. — § 202. *Bakste en lachste* zijn ook verl. t.; vgl. § 195. De § 194 gekonstateerde schuw voor 't impf. bestaat niet overal. In 't W altijd de duidelike uitg. *-ste*, zodat het gehele enkv. op *-e* eindigt. Zouden de beide vormen van S. er niet op wijzen dat zulk 'n impf. ook in de Veenk. bestaat? Van waar anders, dat velen het als impf. voelen. Evenmin is *wós* (wies, groeide), *wózn* in 't W ongewoon (het verschilt er trouwens van *wósk('n)*). — § 204. Stads *sloapt* in een opgave is (naast het mij 'n 50 jaar bekende *slapt* in 'n andere) te verklaren zoals nu gewoon *goat*, *stoat* (naast oud *gait*, *stait*): vocaalgelijkheid is zeker bevorderd zo niet uitgelokt door de landstaal, die reeds zeer algemeen is. — § 216. S. zegt: „overigens overal *zöcht*"; maar gerekte *ò* heeft dit ptc. ook elders; ik weet niet of men ergens in 't Westerkw. iets anders hoort; „overal" is dus op te vatten als 'in de opgaven'.

Het kaartje doet de grenzen van enige voorname verschillen licht overzien, ruwweg altans. Al kunnen we ons zeer goed voorstellen dat Kloeke z'n uitkomsten liefst ongebruikt zag, opdat men kon vergelijken wat twee enquête-methoden opleveren, de lezer zal ongetwijfeld S. voor diens moeite dankbaar zijn.

Groningen. W. de Vries.

Die Gedichte Walthers von der Vogelweide. Achte Ausgabe von **K. Lachmann**, besorgt von **C. v. Kraus**, Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter u. Co. 1923.

Dit boek mag op een bijna honderdjarig bestaan bogen en heeft, zich steeds aanpassend aan de nieuwe inzichten der onderzoekers, maar in opzet en indeeling aan de grondbeginselen van den eersten uitgever trouw blijvend, de geheele ontwikkeling der philologische wetenschap meegemaakt. In 1827 verscheen het voor de eerste maal, als één der vroegste en belangrijkste documenten van de opbloeiende Germaansche philologie; na Lachmanns dood werd het aan de zorg van de meest bevoegden, Moriz Haupt, Karl Müllenhoff, Carl von Kraus, toevertrouwd. Laatstgenoemde, die in 1907 reeds de zevende druk had verzorgd, geeft ons nu een uitgaaf, die, evenals de vorige, aan alle eischen van wetenschap voldoet. Er kon voorzeker onder de tegenwoordige geleerden niemand gevonden worden, die eerder waardig gekeurd mocht worden, Lachmanns erfenis te beheeren, dan von Kraus, die juist op het punt van handschriftenontcijfering en -publicatie zijn philologisch meesterschap in talrijke geschriften heeft getoond.

Daar von Kraus sinds de vorige uitgaaf zijn critischen grondslag niet heeft gewijzigd, is het voor ons hoofdzakelijk van belang na te gaan, wat op grond van de publicaties sinds 1907 is toegevoegd of veranderd. Afgezien van een zeer welkome aanvulling der Waltherbibliographie, zijn het voornamelijk een drietal nieuwe vondsten, die onze aandacht trekken. Von Kraus had reeds zelf één van die nieuwe Waltheriana uitgegeven (Z. f. d. A. 59, 309 vlg.) en het nieuwe handschriftfragment U^{xx} met het van vroeger bekende U, thans U^{x} geïdentificeerd. Van de reconstructie en critische behandeling van het nieuwe gedicht *ez sprach ein wip bi Rine*, die wegens de hoogst gebrekkige overlevering een meesterstuk van scherpzinnigheid en omzichtigheid is, wordt in het boek alleen het resultaat meegedeeld. De tweede belangrijke vondst is die van het veertiende-eeuwsche handschrift Z, dat eerst Jostes (Z. f. d. A. 53, 348 vlg.), daarna Plenio (Beitr. 42, 491 vlg.) uitgegeven heeft; een vondst, minder van belang wegens de onbekende strophen, die zij brengt, wier echtheid trouwens minstens twijfelachtig genoemd moet worden, dan om de melodieën, die bij Jostes gereproduceerd zijn. De derde vondst tenslotte is die van het fragment w^{xx} door Degering, den gelukkigen vinder van zooveel belangrijke Middeleeuwsche teksten en door hem Z. f. d. A. 53, 337 vlg. gepubliceerd. Niet alleen leerden wij daardoor het grootste deel van een onbekende strophe kennen, die door de eigenaardige pointe aan het slot (*ich smecke Sibechen in dem rate: ein brant lit in der gluot*) duidelijk den stempel van Walter von der Vogelweide draagt; niet alleen hebben wij hier een merkwaardige toespeling op de Ermanariksage, die door Frantzen het eerst onder den vorm *seueken* is herkend (Neophilologus 1, 27 vlg.); maar ook hebben wij hier opnieuw een getuigenis van de verspreiding der literatuur uit den bloeitijd in het Noorden der Rijnprovincie: de taalvormen van dit handschrift zijn duidelijk ripuarisch, zoodat Degering met zijn localisatie in Keulen wel gelijk zal hebben. Juist in de dertiende eeuw, in een tijd, waarin de Rijnstreken weinig productief waren, is ons elk bewijs van reproductief litterair werk welkom.

De nieuwe vondsten staan, zeker niet in den geest van den eersten uitgever, maar als gevolg van den nood der tijden (het zetsel moest worden gespaard), aan het eind der inleiding; de hun toekomende plaats in het indeelingssysteem van Lachmann wordt door verwijzingen aangegeven.

Het spreekt vanzelf, dat ook deze nieuwe uitgave wederom ten volle voor de taak berekend zal blijken, die Lachmanns Walther altijd toebedeeld geweest is: naast de groote uitgave van Wilmanns-Michels, die de alzijdige verklaring van den tekst tot doel heeft en steeds den samenhang tusschen werk en leven des dichters tracht te doorgronden, valt bij Lachmann-Kraus de volle aandacht op den vorm van den tekst, die als eenigdenkbare grondslag voor alle wetenschappelijke behandeling van Waltherproblemen moet gelden.

Amsterdam. J. van Dam.

P. Boissonnade, Du nouveau sur la Chanson de Roland; la Genèse historique, le Cadre géographique, le Milieu; les Personnages, la Date et l'auteur du Poème. Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 25).

De mening van G. Paris dat de *Chanson de Roland*, zooals het Oxfordse handschrift die biedt, vóór de eerste Kruistocht gedicht is, vindt sinds lang geen overtuigde aanhangers meer; verschillende geleerden, onder wie we slechts Stengel [1]) en Brückner [2]) willen noemen, hebben in de vermelding van *Butentrot* (reg. 3220) en van de *muserat* (2075) het bewijs gevonden dat het gedicht nà de eerste Kruistocht geschreven is; W. Tavernier [3]) preciseert en is van oordeel dat Turold, bisschop van Bayeux, er de schrijver van is en het vervaardigd heeft in het jaar 1108 bij gelegenheid van het huwelik van Bohemond, prins van Tarente, met prinses Constance en van zijn neef Tancred met de zuster van Constance.

Als er nog enigè twijfel over mocht zijn, dan neemt dit boek die geheel weg: Boissonnade bewijst dat alleen iemand uit het begin van de twaalfde eeuw de dichter van het Roelantslied kan zijn; omstreeks 1080 kan niemand de geografiese kennis bezeten hebben, waarvan het gedicht blijk geeft. Het rijk gedocumenteerde boek, vrucht van een jarenlange ijverige bronnenstudie, brengt een menigte nieuwe of gedeeltelik nieuwe feiten, die een helder licht werpen op de tijd, het milieu en de sfeer waarin het oude heldendicht ontstaan is.

Nieuw is vooral de opmerking dat men niet steeds over de kruistochten naar het Heilige Land moet praten, maar ook letten moet op de talrijke expedities door de Fransen ondernomen om de „heidenen" uit Spanje te verdrijven. De geschiedenis van die tochten heeft Boissonnade zelf met behulp van allerlei vóór hem niet onderzochte bronnen, beschreven. Hij heeft vooral de aandacht gevestigd op de strijd tussen Moren en Christenen in het noordoosten van het Iberies schiereiland en, merkwaardige vondst, hij heeft aangetoond dat de schrijver van ons gedicht buitengewoon goed bekend was met plaatsjes die in die tijd, vooral omstreeks 1118, toen Saragossa veroverd werd, een rol hebben gespeeld. Zeker, wij moeten

[1]) *Zeitschrift für rom. Philologie*, 1884, p. 499-521.

[2]) *Das Verhältniss des franz. Rolandsliedes zur Turpinischen Chronik und zum Carmen de prodicione Guenonis.* Diss. Rostock, 1905.

[3]) Zie o. a. *Zeitschrift für rom. Philologie*, XLI, p. 49 vlg.

tegenover de identificaties die schr. voorstelt, skepties staan: de honderdtal bladzijden waarin hij een poging doet om histories bestaande personen terug te vinden in het gedicht zijn geen van alle overtuigend; en te verwonderen is het niet dat de geleerde historicus soms dingen zegt die een rechtgeaard filoloog doen glimlachen. Dit alles neemt niet weg dat de romanisten dankbaar zijn hulp zullen aanvaarden; het is hoogst waarschijnlik dat de dichter van het Roelantslied zelf tegenwoordig is geweest bij de belangrijke gebeurtenissen die zich tussen 1114 en 1120 in het noordoosten van Spanje hebben afgespeeld. Of hij de Turoldus is die in een schenkingsakte van 22 September 1128 vermeld wordt als begiftigd met een in kerk veranderde moskee te Tudela, is mogelik, maar niet bewezen. We weten trouwens verder niets van deze Turoldus af[1]).

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

R. Gragger, Eine altungarische Marienklage. (Ungarische Bibliothek. Für das Ungarische Institut an der Universität Berlin herausgegeben von R. Gragger. 1e Reihe, Band 7). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1923. (Pr. *f* 0.28).

In een handschrift met Latijnse preken, aangekocht voor de Leuvense bibliotheek, heeft Dr. Gragger een oud Hongaars gedicht ontdekt, dat bij nader inzien de eerste helft bleek te zijn van een vrije bewerking van de *Planctus sanctae Mariae*, ten onrechte toegeschreven aan Bernard van Clairvaux. Om verschillende redenen is dit stuk, dat uit 't laatst van de dertiende eeuw, dus nog uit 't tijdperk van 't huis van Arpád, dagtekent, van groot belang. Het is niet alleen 't oudste bekende gedicht in 't Hongaars, maar tevens 't enige monument in die taal dat bewaard is uit de eeuw tussen de Lijkrede en de glossen van Gyulafehérvár, terwijl het de aandacht verdient om zijn dichterlike inkleding en zijn opmerkelike metriese vorm.

In 't geschrift van de Heer Gragger vindt men een uitvoerige beschrijving van 't gehele handschrift met biezonderheden over de schrijvers die het hebben vervaardigd, voorts een afdruk van de Latijnse tekst van de *Planctus* en van 't Hongaarse gedicht zelf, een verklaring van zijn moeilike plaatsen en woorden en van vier Hongaarse glossen die elders in 't handschrift voorkomen, eindelik een beschouwing over de vorm en inhoud van 't gedicht en een gerythmiseerde transkriptie in de tegenwoordige spelling (de uitgever noemt dit minder juist „die heutige Aussprache"). Drie lichtdrukken van de bladzijden waarop Hongaars voorkomt besluiten 't deeltje. De enige verschillen tussen deze foto's en de gedrukte tekst zijn: in regel 20 *ſumha*, waarvoor de druk *Sumha* geeft (op blz. 12 staat echter de juiste lezing), en misschien in regel 14 *werethul*, waarvoor Dr. Gragger *verethul* drukt; in 't laatste geval is de foto niet geheel duidelik, maar gelukkig doet het er weinig toe, daar *w-*, *v-* en *u-* in 't hs. door elkaar worden gebezigd.

Naar waarheid prijst de uitgever 't gedicht als een knap stuk werk, dat getuigt van dichttalent en kunstvaardigheid en door zijn kernachtige stijl een echt Hongaarse indruk maakt, zoals b.v. in de achtste strofe: „Neem mij, Dood, Mijn Enige leve, Mijn Heer blijve, Die de wereld vreze." Invloed van de volkspoëzie meent de uitgever te mogen zien in 't parallelisme tussen de gedachten in opeenvolgende regels dat herhaaldelik aan 't licht komt, in 't rythme en in uitdrukkingen als *viragnac uiraga* 'bloem der bloemen' (ofschoon deze laatste een navolging is van 't *flos florum* dat in een andere redaktie van de Latijnse sequentie wordt aangetroffen).

De verklaring van de tekst levert betrekkelik weinig moeilikheden op, waarvan de meeste door de uitgever zijn opgelost. Op enkele punten slechts is wat hij geeft niet volmaakt bevredigend.

't Laatste van de beide verzen *syrou aniath. thekunched* || *buabeleul kyniuhhad* (r. 6-8), die een navolging zijn van de Latijnse *Matrem flentem respice, Conferens solatium*, wordt verklaard met 'von ihrem Kummer beruhige (sie)'; *kyniuhhad* zou de (bepaalde) imperatief zijn van *kinyujt*, vgl. *nyohad, nohad ki* in enigszins jongere teksten. Wat de vorm aangaat is daar niets tegen te zeggen, maar hoe komt *kinyujt* 'strekt uit' aan de betekenis 'beruhigt'? De twee zo even aangehaalde vormen betekenen inderdaad 'strek (uit)'. Ik vermoed dat *kyniuhhad* de imperatief is van een ander verbum, nl. **kinyugt* (dat tans, met vervanging van 't zeldzaam geworden suffix *-t* door *-tat*, **kinyugtat* zou luiden, vgl. *nyugtat, elnyugtat* 'bedaart, stelt gerust'), 't causativum van *kinyugod* 'rust uit'; immers uit de oude imperatief **ni̯ugt-ı-ad* zou allicht **ni̯ug.ad* en daaruit **ni̯uχ.ad* ontstaan wezen, zodat de vorm samengevallen zou zijn met **ni̯uχχad* < **ni̯uχt-ı-ad* (nu *nyutsd*); beide imperatieven moesten in de dertiende eeuw *niuhhad* luiden.

De beide regels *the werud hullothya* || *en iuhum olelothya* (r. 10 e.v.) transkribeert de uitgever aldus: *Te véröd hullottja, En jonhom alélottja*, (de laatste komma zal wel een drukfout zijn voor een punt). Dit kan onmogelik juist zijn, ten eerste omdat het geen zin geeft, en ten tweede omdat in deze tekst, evenals in de Lijkrede, altijd *u* geschreven wordt waar de nieuwe spelling *o* bezigt. Verstaat men daarentegen *hullatja* en *alélatja* en laat de zin doorlopen, dan krijgt men de volkomen begrijpelike betekenis: 'het vloeien van uw bloed (is) de bezwijming van mijn hart.' Tans zou men niet meer *hullat* en *alélat*, maar *hullás* en *alélás* gebruiken, maar het is bekend dat in de oudere taal abstracta op *-at* veel meer in zwang waren. Wat 't possessief suffix betreft, de vorm *-ja* komt juist bij de substantiva op *-at* heel vroeg voor, zodat *hullothya* naast b.v. *bua* (= Nhong. *búja*) in r. 7 en 19 niet hoeft te bevreemden.

't Vers *wirud hioll wyzeul* (r. 16 e.v.) betekent volgens de uitgever: 'uw bloed wordt uitgeput, wordt waterig', waartoe hij *wyzeul* met *vizeül* transkribeert en het gelijkstelt met *vizesül* 'wordt nat.' De reden van deze gewrongen uitleg schijnt te zijn dat volgens hem *wyzeul* in 't vers drie lettergrepen moet hebben (hij skandeert ⏑⏑⏑). Waarom dit moet, blijkt niet, want de lengte van de verzen is verschillend, en evenmin verneemt men wat *wyze-* dan wel is. Verba van deze soort plegen, geleerde woorden als *emberül* 'wordt mens' daargelaten, van adjectiva gevormd te zijn (*vizes-ül, vén-ül* 'veroudert' e. dgl.), maar in al geval zou rechtstreeks van *viz* 'water' alleen maar een tweelettergrepig **vizül* (in oude spelling **wyzul*) kunnen komen. Vergelijkt men evenwel de regel in dezelfde strofe die met de boven aangehaalde rijmt, nl. *ezes mezuul* (= *ézes mézüül*) [1]) 'zoet als honing', dan ligt het voor de hand *wyzeul* ook als essivus te beschouwen en het

[1]) Men zie ook onze aankondiging in *Neophilologus*, IX.

[1]) Zie de noot in kol. 267.

de betekenis 'als water' toe te kennen. *-eul* zal wel een spelling zijn voor *-ööl* [1]) als in *-beleul* (r. 7) = *-belööl*; immers *-ööl* is de oudere vorm van 't essivus-suffix, die ook in andere vroege teksten nog voorkomt (Simonyi, Die ungar. Sprache, s. 373). De betekenis van de 3e pers. sing. *hioll*, die Gragger **hijall* transkribeert en met *hi* 'gebrek' en dgl. in verband brengt, laat zich slechts bij benadering bepalen.

In *Tuled ualmun* (r. 27) verandert Gragger 't tweede woord in *ualnum* = *válnom*, terwijl hij vertaalt 'von dir zu scheiden'. De verandering kan juist zijn, maar de beide woorden moeten dan, daar de gesuffigeerde infinitief onafhankelik is, een zelfstandige gedachte behelzen, ingegeven door de Latijnse regel *Morte beate separor a te.* Kan de betekenis zijn: 'van u moet ik scheiden' (Nhong. *tööled válnom kell*)?

In r. 31 *fyom merth hol byuntelen* dunkt het mij onnodig *byuntelen* (= *büüntelen*) als vierlettergrepig te beschouwen, daar ook een van de wat jongere Koningsbergse fragmenten (volgens Simonyi t.a.p. 112) de akkusatief *bynut* (l. *byunt*) = *büünt* 'zonde' heeft, en de Lijkrede al *bunet* = *büünét* 'zijn zonde(n)', terwijl in onze tekst *hyul* (r. 20) = *hüül*.

Voor *Keguggethuk* 'parcite' (r. 33 e.v.), waarmee de uitgever te recht *kegiggen* in de Lijkrede vergelijkt (evenzo *kegilmet, kegilmehel* ald.), behoeft geen afzonderlik verbum **kegyüdni* te worden gekonstrueerd (blz. 13), daar *kegyëdni* volkomen voldoende is, vgl. *wirud, werud* = *véréd* 'uw bloed', *num* = *nëm* in onze tekst en b.v. *kegussege* = *kegyëssége* in de Gyulafehérv. Glossen.

Eindelik zij opgemerkt dat *sumha* (r. 20) niet „für *soha*" staat (blz. 12), maar een oudere vorm *somha* (later ook *sonha, sohha*), vertegenwoordigt. Minder waarschijnlik is dat ook hier *u* = *ë*, zodat een nog ouder **sëmha* bedoeld zou zijn.

Wat de metriek betreft is het moeilik met de uitgever mee te gaan in 't aannemen van een caesuur in ieder vers. Het komt mij voor dat er in verreweg de meeste gevallen geen sprake is van caesuur, en volstrekt onmogelik dunkt het mij te geloven in caesuren midden in een woord, zoals in *sydou fyo|dumtul* (r. 4), *en iühum o|lelothya* (r. 10 e.v.) of *Syrolmom fu|hazatum* (r. 17 e.v.).

Deze aanmerkingen beogen echter geenszins om de verdienste van Dr. Gragger, die 't belangrijke stuk algemeen toegankelik gemaakt en toegelicht heeft, te verkleinen.

Groningen. J. H. Kern.

F. Jacoby, Die Fragmente der griechischen Historiker. (F Gr Hist). Erster Teil: Genealogie und Mythographie. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1923.

Naar een nieuwe uitgave van de fragmenten der Grieksche geschiedschrijvers, van wie niet dan *lacera et disiecta membra* over zijn, werd reeds sedert jaren met verlangen uitgezien. De vier of wil men vijf deelen *Fragmenta Historicorum Graecorum* door C. Müller van 1841—1851 (1870) bij Firmin Didot in Parijs uitgegeven, hoe verdienstelijk ook, zijn na ruim tachtig jaren van onvermoeiden arbeid op het gebied der Oude Geschiedenis thans in velerlei opzicht verouderd. Tot nog toe echter had niemand het aangedurfd aan dat allerwege gevoeld en herhaaldelijk uitgesproken verlangen te voldoen.

De taak die de Kielsche Hoogleeraar Felix Jacoby op zich heeft genomen is veelomvattend en uiterst moeilijk, en heeft daarenboven deze onaangename kant dat zij wel nooit zal kunnen volbracht worden op eene wijze die allen bevredigt. Daarvoor loopen de eischen die de geschiedkundigen en de eischen die de philologen aan een verzameling van historische fragmenten zouden willen stellen te zeer uiteen en heerscht daarenboven in elk der beide groepen ten deze weder verschil van gevoelen.

Met name geldt dit voor de indeeling. Toen Jacoby in 1908 het plan van zijne uitgave aan het internationaal congres voor historische wetenschappen te Berlijn voorlegde (vgl. *Klio* 1909 p. 80—123), heeft hij medegedeeld dat zijne indeeling op een literair-historische basis zou berusten, een denkbeeld waarbij hij ook bij de uitvoering gebleven is, hoewel reeds in dit eerste deel afwijkingen voorkomen van het toen geschetste schema (*t. a. pl.* p. 123).

De verschillende indeelingen, die mogelijk waren, nagaande heeft Jacoby de alphabetische, de chronologische en de lokale op verschillende gronden verworpen en ten slotte die naar de soort (het **γένος**) van geschiedschrijving gekozen: genealogische en mythographische geschiedschrijving; algemeene geschiedenis en geschiedenis van enkele tijdvakken; ethnographie en horographie, enz.

Het is de vraag of de chronologische, in hoofdzaak door Müller gevolgde, indeeling toch niet te verkiezen ware geweest, trots het door Jacoby terecht niet gering geachte nadeel dat daarbij wat naar soort en inhoud bijeenhoort niet bij elkander staat (b.v. de Sicilische geschiedenis van Antiochus van Syracuse niet in de buurt van de **Σικελικά** van Philistus of Timaeus), en trots het bezwaar dat van vele — maar toch meestal van meer onbeduidende — auteurs de tijd, waarin zij leefden, niet vaststaat. Een bezwaar overigens dat Jacoby toch niet geheel ontgaan kon, omdat hij in de afdeelingen zelf de schrijvers naar chronologische volgorde geeft en daarbij dan toch voor de gewraakte moeilijkheid komt te staan. Men vergelijke in dit eerste deel de onder B en C voorkomende auteurs.

Intusschen, dit is zeker dat de eene zoowel als de andere indeeling haar vóor en haar tegen heeft. Daarom zal ook wie een andere gewenscht zou hebben zich toch bij de door Jacoby gekozene gemakkelijk kunnen neerleggen.

Dit eerste deel omvat: *Genealogie und Mythographie*, onderverdeeld in: *A Alte Genealogie (saec. V—I V), B Hellenistische Handbücher und Sammlungen, C Monographien, Romane, Schwindellitteratur* en als Appendix *D Euhemeros.*

Jacoby geeft eerst de testimonia, daarna de fragmenten, beiden met adnotatio critica, en de fragmenten aldus dat die waarvan de titel van het werk en het cijfer van het boek, waaruit zij genomen zijn, was aangegeven, voorop gaan, daarna de andere volgen, die alleen onder den naam van den auteur zijn overgeleverd. Ook dit is een systeem, waarvan de nadeelen tegen de voordeelen over staan, en dat bij schrijvers als Ephorus, Theopompus, Timaeus e.a. wel niet zal worden gevolgd. Want Jacoby houdt zich zeer terecht niet al te streng aan zijne stelregels, maar wijkt er, ter wille van de praktijk, herhaaldelijk van af;

[1]) Met dubbele *ü* en *ö* zijn hier de lange *ű* en *ő* bedoeld, waarvoor 't Hongaarse alfabet nu afzonderlike tekens bezit. *eu* is ook in de Lijkrede e.e. een gewone schrijfwijze voor lange *ő*.

reeds terstond in de ordening der geographische fragmenten van Hecataeus, waarbij hij den zoo juist genoemden heeft laten vallen. Een tweede principe is dit: slechts die stukken op te nemen waarvan de auteur met name genoemd is. Ook hier weder dezelfde gerechtvaardigde inconsequentie: het achttiende en negentiende boek van Diodorus zal niet voorkomen onder de fragmenten van Hieronymus van Cardia, maar c. 44—55 van het vierde boek van Diodorus vindt men wel onder de fragmenten van Dionysius Scytobrachion, zij 't ook in kleinere lettersoort.

Hoe gaarne ook de beoefenaar der oude geschiedenis het anders wenschen zou en b.v. onder Hecataeus' nalatenschap al wat bij Herodotus uit de Periegese is overgenomen zou willen aantreffen, toch geloof ik dat Jacoby's methode de eenig mogelijke is. Het gaat toch inderdaad niet aan dat de ***Σκυθικὸς*** en de ***Λιβυκὸς λόγος*** zoo maar als het werk van Hecataeus wordt gegeven. Maar wel zou het, mijns inziens, wenschelijk geweest zijn als in de reeks zelf der fragmenten van de verschillende schrijvers, en niet alleen in den kommentaar, telkens verwezen was naar de stukken bij latere schrijvers voor zoover ze, met zekerheid of groote waarschijnlijkheid, onmiddellijk aan den auteur wiens fragmenten gegeven worden zijn ontleend.

De zeer uitvoerige kommentaar, die 217 bladzijden, meer dan $\frac{2}{5}$ van het geheele boek beslaat, is van onschatbare waarde. In de geheele mythographische en genealogische literatuur thuis als weinigen geeft Jacoby, in zijne deels uitvoerige deels kortere adnotaties op testimonia zoowel als fragmenten, al wat te weten noodig is om den schrijver en zijn werk in het algemeen, en elken schrijver en elk fragment afzonderlijk, door vergelijking met alle parallele berichten, hun plaats aan te wijzen in den ontwikkelingsgang der genealogische en mythographische traditie.

Verbazingwekkend is de overvloed van bouwstoffen, die hier is bijeengebracht en met even groote kennis van zaken als scherpzinnigheid verwerkt.

Het spreekt van zelf dat er in een werk als dit allerlei is, waaromtrent men met den uitgever van opvatting verschillen kan. Zoo, om bij Hecataeus te blijven, over de juistheid van de plaatsing van fr. 127 onder de resten van de ***περίοδος***, over de uitbreiding aan fr. 119 gegeven, waar toch de tegenstelling ***Ἑκαταῖος μὲν οὖν ὁ Μιλήσιος περὶ τῆς Πελοποννήσου φησίν διότι πρὸ τῶν Ἑλλήνων ᾤκισαν αὐτὴν βάρβαροι, σχεδὸν δέ τι καὶ ἡ σύμπασα Ἑλλὰς κατοικία βαρβάρων ὑπῆρξε τὸ παλαιόν κ.τ.λ.*** aanduidt dat alleen de eerste regels van Hecataeus zijn, enz. Zoo zou men ook kunnen vragen of niet onder de onzekere fragmenten n. 5 en 7 van Müller opgenomen hadden moeten zijn, en onder de testimonia Solinus 184, 19 en Isidorus *Orig.* 1, 38.

Maar voor dergelijke opmerkingen is het hier niet de plaats. Veeleer voegt een woord van dank voor een volledigheid die ook de papyri niet vergat, voor de ***ἀκρίβεια*** der adnotatio critica en voor den steun die aan alle onderzoek op het gebied der oudste historie en quasihistorie in den kommentaar wordt aangeboden.

Ten slotte een drietal wenschen voor de volgende deelen: dat de nummers der fragmenten in de Parijsche uitgave achter de nieuwe nummers tusschen haakjes worden toegevoegd en aan het einde van het geheele werk eene vergelijking van de nummering van Müller met die van Jacoby den gebruiker ten dienste sta; dat de zorg aan de correctie der drukproeven besteed iets grooter worde dan thans de tijdsomstandigheden zullen hebben mogelijk gemaakt; en dat de kommentaar, die wegens zijn omvang niet wel aan den voet der bladzijden kon worden afgedrukt, bij elk deel als afzonderlijke band moge uitgegeven worden. Het feit dat in de inhoudsopgave op p. IX de kommentaar niet voorkomt zou kunnen doen vermoeden dat dit ook Jacoby's bedoeling was, die slechts voor dit eerste deel nog niet tot uitvoering is gekomen.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

D. Loenen, Het conservatief-aristocratisch Karakter van Plato's Staatsphilosophie. Leiden, S. C. van Doesburgh. 1923. (Pr. fl. 1.80). (Amsterdamsche diss.).

Het was indertijd een vaak herhaalde klacht van een vermaard Professor in de Wijsbegeerte dat er aan zijne Universiteit, en in het algemeen in Holland, zoo weinig aan Plato gedaan werd. Verwonderlijk was dat niet, daar o.m. hier de geest van den grooten Cobet nog heerschte, die niet van „philosophisch gewawel" hield en zijn aandacht eer aan Plato comicus dan aan Plato philosophus wijdde. Het is dan ook met genoegen dat wij hier het proefschrift van Dr. Loenen aankondigen. Willen de klassieken zich behoorlijk staande houden, dan hebben zij der maatschappij metterdaad te bewijzen dat eene inspuiting met klassieken geest voor haar hoogst nuttig is. Front maken naar buiten is uitwendige, verfrissching naar binnen is inwendige plicht.

Het werk van Dr. Loenen schijnt beide na te streven. Niet in dor, levenloos vak-Latijn, maar in frisch, pittig Nederlandsch konden de beschouwingen gegeven worden. Wel zullen de Grieksche bewijsplaatsen en aanhalingen, die, het geheele werk door, slag op slag, den tekst onderbreken of aanvullen, de lezing niet veraangenamen, vooral voor den belangstellenden leek niet, en ook bouwkundig ware de stof ook nog wel anders in te deelen, maar menigmaal, daartegenover, zal men verrast worden door korte, klare zeggingswijs, door frissche, doorleefde taal, die onmiddellijk treft en waardoor ons maar al te duidelijk wordt, dat de vraagstukken die Plato onderzocht, voor een groot deel de onze zijn. Zorgzaam worden de beginselen waar het om gaat blootgelegd.

Evenals Plato in de ziel van den enkeling eene drieeenheid ziet, zoo wil hij ook eene soortgelijke verdeeling in den staat. Niet de Fransche leus „liberté, égalité, fraternité," is dus zijn richtsnoer, maar gebondenheid, ongelijkheid en standenverschil moet heerschen in zijn staat. Dit is voor Dr. Loenen het uitgangspunt, en het grootste gedeelte van het werk is eene scherpe belichting van deze beginselen, door middel van goedgekozen en treffende bewijsplaatsen. Na de aristocratische trekken worden de conservatieve geschetst.

Hierop volgen Plato's gedachten over volksregeering, en ten slotte behandelt hij Plato's agrarischen staat na voorafgaande kritische beschouwingen, saamgelezen uit Plato's tekst, over handel, nijverheid en zeemacht.

Uiteraard zou veel van wat men in het eene hoofdstuk vindt, evengoed in het andere kunnen staan. Moeilijk is het hierin scherpe grenzen te trekken. Wanneer wij, een voorbeeld uit vele, in het eerste hoofdstuk lezen dat de menigte onmogelijk wijsgeerig kan zijn — een stelling

die volgens Zeller de sleutel is tot Plato's staatsleer —, dan past dat zeker niet minder in het derde hoofdstuk.

Natuurlijk hebben wij ook bezwaren. Meermalen zouden wij de belichting en vertolking gaarne wàt wijsgeeriger gezien hebben. Ook is de heer Loenen tegen de gangbare opvatting van meening dat Plato in latere jaren (Philebus, Wetten) niet gematigder geworden is. Het is te betreuren dat de schrijver zich hierover niet nader uitgesproken en deze legende b.v. in een afzonderlijke paragraaf of hoofdstuk bestreden heeft.

Kort, zeer kort is hij over het vrouwen-vraagstuk e.d., een beginsel-aangelegenheid die toch, na Aristophanes, Xenophon, Antisthenes wellicht, Diogenes, Plato en Aristoteles heeft beziggehouden. Maar dit ging de radicale richting uit en paste kwalijk bij den titel. De vlag zou dan de lading niet gedekt hebben.

Een afzonderlijke paragraaf of hoofdstuk over Sparta en Plato (of de Socratici) zou o.i. eveneens aanbeveling verdiend hebben, daar de Socratici daarvandaan veel tot voorbeeld namen, ook al omdat daar de vroeger algemeen geldende ouderwetsche zeden nog het langst gehandhaafd bleven.

Maar deze stof is zoo uitgebreid, en vooral naar achteren en voren met zooveel te verbinden, dat men zich beperken moet, hetgeen de schrijver deed. Wij eindigen dus met den wensch uit te spreken, dat de schrijver nog eens op zijn onderwerp terug moge komen, om dan, geheel in het Nederlandsch, Plato, geschiedkundig gezien, te schilderen als een zeer belangrijk spreker in het lange debat over opvoeding en staatswezen, dat reeds bij Pythagoras en Theognis begon en in Aristoteles voorloopig zijn einde vond.

Alkmaar. P. Vrijlandt.

H. Strache, Der Eklektizismus des Antiochus von Askalon. (Uit: Philologische Untersuchungen hrg. v. A. Kiessling u. U. v. Wilamowitz-Moellendorff. 26. Hft.). Berlin, Weidmann. 1921.

Deze studie, met een „Vorwort" van H. Diels, p. V-VIII, behandelt na een inleiding p. 1—7, in vijf hoofdstukken de „Erkenntnistheorie" p. 7—19 de „Physik" p. 19—27, de „Psychologie" p. 27—42, de „Ethik" p. 42—83, en de „Politik" p. 83—87 van den bekenden denker der „akademische" school. P. 87—91 volgen er slotbeschouwingen, daarna een „Sachregister" p. 92—94 en „Griechische Termini" p. 95 vlg.

Gegeven het brokkelachtige en niet al te rijkelijke materiaal is het geen wonder dat deze synthese, zooals Diels p. VIII terecht opmerkt, het gevaar niet vermijdt, „subjektive Zusammenhänge zu konstruieren." Maar desondanks schijnt het ook ons toe, dat deze verdienstelijke studie althans in hoofdtrekken een juist beeld geeft van den denker, die, in de eerste eeuw voor onze jaartelling, in zoo sterke mate er toe heeft medegewerkt het dogmaticisme in de philosophie weer te doen zegevieren.

H. Strache betoogt o.m. dat wij bij Antiochus „eine Vereinigung des einseitig rationalistischen platonischen Standpunktes und des einseitigen Sensualismus der alten Stoa" vinden, p. 18, dat zijn psychologie dualistisch was, p. 24 ff., dat voor hem „Metriopathie und Apathie" „*wesentlich* dasselbe" waren p. 37, dat hij „die wesentliche Identität der Güter und **προηγμένα** (bzw. ihres Gegenteils)" poneerde p. 41, dat hij „das Wesen der Gerechtigkeit in der *Billigkeit*, d.h. der Beschränkung des idealen Rechts oder der allgemeinen Liebe durch die berechtigte Eigenliebe sieht" p. 50 vlg.

Wij willen er voorts nog de aandacht op vestigen dat volgens Strache het woord van Cicero dat Antiochus „si perpauca mutavisset" een „germanissimus Stoicus" zou zijn geweest, slechts in dien zin juist is, wanneer wij daarbij aan de „stoicynsche" leer van Panaetius denken, p. 88 vlg., dat de leer der aandoeningen in het systeem van Antiochus goed gefundeerd is p. 41, evenals ook het onderscheid tusschen de vita beata en de vita beatissima p. 75, kortom dat het vaak ongunstige oordeel over de „Mischmaschphilosophie" van dezen „eklekticus" dient te worden herzien.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

I. Hammer Jensen, Die aelteste Alchymie. (Historisch-philologische Mededeelingen van de Kon. Deensche Wetensch. Vereeniging, IV, 2). Kopenhagen, Høst & Søn. 1921. (Pr. 5 Kr.).

Op grond eener uitvoerige, grootendeels philologische analyse van de schaarsche en in hoogst rudimentairen toestand tot ons gekomen fragmenten uit de geschriften over alchemie van de eerste eeuwen onzer jaartelling, geeft de schrijfster in deze brochure eene uiteenzetting van wat, naar hàar oordeel, als de ware zin en de juiste beteekenis der oudere alchemistische overlevering moet aangemerkt worden. Hare inzichten wijken in menig opzicht af van de voorstellingen, welke zich oudere onderzoekers op grond van veelomvattende studiën en gedegen kritiek omtrent deze zelfde vraagstukken gevormd hebben. Dat er bij zoo hopeloos fragmentarische overlevering der geschriften, gelijk zij hier aanwezig is, van verschil van meening sprake moet zijn, en dat er bij elk oordeel op dit gebied dus uit den aard der zaak in menig opzicht voor min of meer subjectieve meeningen ruimschoots plaats is, kan alleszins begrijpelijk heeten. Dat is echter nog geen reden, om, zooals de schrijfster dit doet, op opgemotiveerde wijze den staf te breken over de verschillende vorschers vóór haar en hun zonder meer aan te wrijven, dat zij eenvoudig „nagepraat zouden hebben, wat er vóór hen dienaangaande beweerd was." Zonder schroom wordt aldus het verdienstelijke werk van serieuze onderzoekers als *Berthelot*, *Reitzenstein*, *von Lippmann* en andere op onbillijke wijze gekleineerd, waartegenover de vele hypothesen en met een air van onfeilbaarheid gelanceerde uitspraken der schrijfster een werkelijk niet al te best figuur maken; vooral niet, waar eene redelijke bewijsvoering menigmaal geheel ontbreekt en er voor de gestelde beweringen niet veel meer dan min of meer subjectieve, zuiver philologische gronden aangevoerd worden.

In extenso op de door de schrijfster voorgestane denkbeelden in te gaan en deze met die harer voorgàngers te vergelijken, verbiedt de voor deze aankondiging beschikbare plaatsruimte. Enkele opmerkingen mogen hier hunne plaats vinden.

Uit het feit dat de primitieve alchemistische texten in de Grieksche taal geschreven zijn, volgt nog geenszins dat het geheele, uiterst samengestelde systeem van denkbeelden van zuiver hellenistischen oorsprong zou zijn. Integendeel heeft in den tijd van het syn-kretisme zonder eenigen twijfel eene zeer merkbare beïnvloeding door Oostersche en vnl. door Egyptische en Perzische voorstellingen plaatsgevonden, zooals door *Reitzenstein*

en *von Lippmann* m.i. onwederlegbaar is aangetoond. De primitieve alchemie op te vatten als eene bloote „openbaring”, als geloofsartikel eener „mysterie-gemeente”, is, na al wat daarover geschreven is, — een onhoudbaar standpunt; en het is wel niet mogelijk, om redelijkerwijze te twijfelen aan de juistheid der opvatting, welke de beoefening der oudere alchemie in verband brengt met de bemoeïing van den priesterstand en van de handwerkersklasse in het synkretische tijdperk. Waarop de meening van de schrijfster berust, dat de neo-platonici de alchemie in de 6e en 7e eeuw tot eene „school-lectuur” zouden gemaakt hebben, blijkt nergens, ofschoon ook deze zienswijze met apodictische zekerheid wordt voorgedragen. Evenmin, waarin een kriterium zou kunnen gevonden worden voor de juistheid der opvatting, als zoude er inderdaad van eene „oudste” alchemie sprake kunnen zijn. Veel waarschijnlijker toch is het, dat van een plotseling begin der alchemie niet gesproken kan worden, omdat zich de betreffende denkbeelden ongetwijfeld allengs en gradueel ontwikkeld hebben. Waarom de schrijfster ontkent, dat de praktische alchemie van de eerste eeuwen na Christus in onmiddellijke verbinding gebracht is met religieuze en mystieke denkbeelden van allerlei oorsprong, — zulks in tegenstelling met de resultaten van alle hare voorgangers, — is niet recht duidelijk. Ook niet, op welke gronden zij de rol, die *Diocletianus* bij het dempen van den Egyptischen opstand zou gespeeld hebben, „ongeloofwaardig” acht. Geheel onwaarschijnlijk is ook wel de zeer late dateering van de geschriften van *Zosimos*; eveneens de bewering, dat vóór het tijdperk der Arabieren de alchemistische praxis niet meer zou beoefend zijn: het is, op grond der in de Arabische geschriften gebruikelijke terminologie, wel zeker, dat de Arabieren bij tal van Grieksche en Syrische auteurs in de leer geweest zijn, — eene conclusie, waartoe reeds destijds op grond zijner omvangrijke en scherpzinnige onderzoekingen, *Berthelot* gekomen is, en waarin alle latere vorschers met hem overeenstemmen. Ook de ontkenning van een directen samenhang van de alchemistische praxis met die der handwerkers-gilden, is onvoldoende gemotiveerd; dat de eene soort recepten geene aanwijzing der gebezigde hoeveelheden bevatten, maar dat de „oudste”, daaraan voorafgegane geschriften die opgaven wèl bevat zouden hebben, wordt door niets gestaafd. Vreemd klinkt ook de uitspraak, als zoude het „mysterium” der alchemisten enkel in eene werking van „organische zuren op metalen” bestaan hebben . . . . enz.

In vele opzichten zijn de beweringen der schrijfster in flagranten en niet te overbruggen tegenspraak met de resultaten van de verdienstelijke en zorgvuldige onderzoekingen van vroegere, meer in het bijzonder van de bovengenoemde historici.

In hoeverre de schrijfster in philologisch opzicht een werkelijk vertrouwbaren en tegen de kritiek bestand zijnden arbeid geleverd heeft, moet aan het oordeel der deskundigen worden overgelaten.

Groningen. F. M. Jaeger.

SCHOOLBOEKEN.

Xenophon. Uit de Anabasis en andere werken, met inleiding en aanteekeningen door **A. Geerebaert S.J.** I tekst, II aanteekeningen op de Anabasis. Luik, H. Dessain. **1923.** (Pr. fr. 8.80).

Het eerste deel bevat den tekst van stukken *Anabasis* (het eerste en vierde boek geheel, verder gedeelten van II, III en V, en heel weinig uit de laatste boeken), gevolgd door bloemlezingen uit *Cyropaedie*, *Hellenica*, en *Memorabilia*. Het tweede deel geeft, na een inleiding over Xenophon's leven en werken en over militaire realia, aanteekeningen op de *Anabasis*.

De indruk, die deze editie maakt, is gunstig. Schrijvers in pittig Zuid-Nederlandsch gestelde opmerkingen hebben een persoonlijk cachet, dat men in schoolcommentaren soms noode mist. Vertaalkoeliewerk — sit venia verbo — is dit niet, er worden ons hier over 't algemeen dan ook geen *Teubner*- of *Weidmann*nootjes opgediend in een min of meer hollandsch gewaad. De verklaringen zijn deels zuiver grammaticaal, deels gaan zij op den inhoud. Dit laatste is m.i. schrijvers kracht. Hij bezit de gave, om met een kort woord allerlei gewoonten der ouden, verschijnselen, gebeurtenissen aanschouwelijk toe te lichten; zoo bijv. zijn verklaring van de uitdrukking **ὥσπερ θάλαττα** 1,5,1 of zijn toelichting op 4,4,4. Aardig is o.a. ook zijn vergelijking van de Grieksche uitdrukking **τὸν Σιτάλκαν ᾄδειν** met de Hollandsche *het Wilhelmus zingen* (6,1,6). Ik geloof dan ook wel, dat deze commentaar eenigermate beantwoordt aan het doel, dat de schrijver zich in zijn voorrede stelt: „de lotgevallen der tienduizend uit de wade van onwerkelijkheid te doen treden, waarin zij soms in den geest van den leerling gehuld blijven.” Daartegenover is een schaduwzijde, dat men wel eens dingen verklaard vindt, die zelfs voor een derdeklas gymnasiast geen toelichting behoeven, terwijl anderzijds bij werkelijke moeilijkheden men een enkel maal tevergeefs naar een verklaring moet zoeken. Zoo ware bijv. 4,5,25 een korte aanwijzing over de plaats, die de woorden **τὸ στόμα** in den zin innemen, niet overbodig geweest, evenmin een kleine toelichting op het woord **ὀρυκτός**. Ook zal men hier en daar met den schrijver over de juistheid van zijn verklaring van meening kunnen verschillen.

Wat den tekst aangaat, behoeft het geen betoog, dat hier van normaliseering in Cobet's trant geen sprake is; maar dat schijnt mij eer een aanbeveling dan een bezwaar. In zijn inleiding verdedigt schr. zich eenigszins angstvallig naar aanleiding van het feit, dat hij ook uit de zoogen. *deteriores* lezingen heeft opgenomen. Tot stijving van schrijvers opvatting zij er hier slechts op gewezen, dat sinds het verschijnen van Persson's boek (*zur Textgeschichte Xenophons*, 1915) het vrijwel vaststaat, dat de *deteriores* de betere traditie vertegenwoordigen en dus als basis moeten worden genomen in plaats van de vroeger verafgode *meliores* (Persson p. 165).

Over de wenschelijkheid van een bloemlezing uit de *Anabasis* en daarnaast over de vraag, of men den gymnasiasten een verklarenden commentaar op Xenophon in handen moet geven, zal men uitteraard van meening verschillen. Velen zullen er de voorkeur aan geven, zelf hun bloemlezing uit een volledigen tekst bijeen te garen. Daar staat tegenover, dat deze uitgave aan dien wensch eenigszins tegemoet komt door sommige boeken, waaronder IV (m.i. verreweg het geschiktste en amusantste), geheel te geven. En het gebruik van een geädnoteerde editie heeft dit voor, dat men spoediger iets van de zelfwerkzaamheid van den leerling kan vorderen. Een bezwaar tegen deze Belgische editie is overigens de omstandigheid, dat in de grammaticale toelichtingen veelal verwe-

zen wordt naar een Belgische grammatica, hier natuurlijk niet algemeen in gebruik.

Wat Geerebaert's uitgave in mijn oogen nog wel het meest aanbeveelt voor gebruik ook op Hollandsche scholen, is het feit, dat zij behalve de Anabasis ook al datgene van Xenophon's werk bevat, dat voor de vierde klasse geschikt is: stukken uit de *Hellenica* (de regeering der dertig te Athene) en vooral ook eenige geschikte stukken uit de *Memorabilia*. Veel zal men in de vierde klasse van dit geschrift, dat toch een geschikte inleiding vormt tot de Platolectuur van de vijfde klasse, naast Lysias of Lucianus niet kunnen lezen. En menig leeraar zal het daarom, uit begrijpelijke bezuinigingsoverwegingen, ontzien, de leerlingen voor dat weinige maar weer eens een volledige memorabilien-editie te doen aanschaffen. Hier heeft men nu eenige geschikte grepen uit het werk (o.a. het gesprek met Glaucon) bij elkaar.

Haarlem. J. H. Thiel.

P. B. Benjert en **J. J. Elzinga, Fransche Lectuur** voor de Middelbare School. 2e Serie, No. 6.

Racine, Brittannicus et **Molière, Les Précieuses Ridicules,** Arrangés et annotés par **J. Fransen.** Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. *f* 1.70, geb. *f* 1.90).

Als inleiding bevat dit boekje een notice sur Racine, een notice historique, het verslag van de eerste opvoering van Britannicus door Boursault, enkele gedeelten van het eerste voorbericht en het tweede voorbericht van het stuk.

Aan Les Précieuses Ridicules gaan vooraf een nitice sur Molière, een inleiding tot het stuk, bewerkt naar de bekende Histoire Illustrée de la Littérature Française van Abry-Audic-Crouzet, het voorbericht van Molière. Verder bevat het boekje een portret van Racine, een van Molière en een afbeelding van La Carte de Tendre.

Hier is het materiaal bijeen dat een kijk geeft op het leven van Racine en Molière, op den tijd waarin zij leefden; men kan vernemen welken indruk het stuk op de tijdgenooten maakte, en uit de beide voorberichten van Britannicus leert men de opvattingen van Racine over het treurspel kennen. Hier is alles aanwezig, wat de leerlingen noodig hebben om het stuk goed te begrijpen.

Daarom kan ik dit werkje ten zeerste aanbevelen bij het onderwijs.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de serie *Van alle Tijden* (uitg. Wolters, Groningen-den Haag) is de 9de druk verschenen van nº. 1, *Esmoreit,* waaraan naast den heer C. G. Kaakebeen prof. dr. R. Verdeyen gewerkt heeft; de tekst is onmiddellijk aan het groote Hulthemsche handschrift ontleend, en alles wat op 't palaeographische gedeelte der uitgave betrekking heeft is 't werk van den heer Verdeyen, terwijl de inleiding en de tekstverklaring van de hand van den heer Kaakebeen zijn. Een facsimile van een bladzijde van het hs. versiert het boekje. De prijs is *f* 0.80.

Als Heft 1 der „Neue Reihe" van de *Schriften der Holland-Instituts* in Frankfort a/Main verscheen P. J. Blok, *Geschichtschreibung in Holland,* waarbij Prof. J. Ziehen aldaar een naschrift gaf: *Die Geschichte der Niederlande in Deutschland* (Heidelberg, Carl Winter, 1924).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal of Hellenic Studies, XLIII, 2: W. W. Tarn, Alexander and the Ganges. — J. F. Mountford, De Mensium Nominibus. — W. W. How, Arms, Tactics and Strategy in the Persian War. — M. Herford Braunholtz, A New Vase signed by Pamphaios. — E. A. Gardner, Notes on Greek Sculpture. — M. P. Nilsson, Fire-Festivals in Ancient Greece. — Th. Reinach, The 'Sophocles' Statues: A Reply. — G. F. Hill, Alexander the Great and the Persian Lion-Gryphon. — F. W. Hasluck, Constantinopolitana. — Dez., The Multiplication of Tombs in Turkey. — O. Waldhauer, A Black-figured Hydria of the Polygnotan Period. — Dez., The Date of the Athena Rospigliosi Type. — W. Wallace, An Index of Greek Ligatures and Contractions. — H. J. Rose, A Greek Taurobolic Inscription from Rome.

N. Taalgids, XVIII, 3: P. Valkhoff, Lamartine in Nederland. — A. C. Bouman, Het Afrikaans. — W. de Vries, Kan bij onze collectiva het praedicaat meervoudig zijn? — M. Ramondt, Jacob Revius' lied van den postilion. — P. H. Greiner, Heeft de onderscheiding van eigenlik en oneigenlik bij de samenstellingen recht van bestaan? — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XII, 3: Zr. F., Uit Hofwijck. — H. Moller, Hoofdstukken over Vondel en zijn Kring. — D. A. Stracke S. J., De Pape van Boloys. — B. Jansen, Einige Bemerkungen. — Th. Absil, Entgegnung. — H. Linnebank, A. Walgraven en G. Gezelle.

Anglia, XLVII, 4: H. M. Flasdieck, Die sprachl. Einheitlichkeit des Ormulums. — J. Koch, Th. Nables, ein zu wenig beachteter Dichter. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortf.

Id., Beibl., XXXV, 1: F. Holthausen, Zur Sir Gawain and the green knight.

2: S. B. Liljegren, Die Gedichte Rup. Brookes, I.

3: S. B. Liljegren. Die Ged. R. Brookes (slot). — F. Holthausen, Zur vergleich. Märchen- u. Sagenkunde, 6.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de Reeks, I, 1/2: Japikse, Robert Fruin herdacht. — Fruin en Japikse, De dortsche regeeringsoligarchie midden 17de eeuw. — Wright, The Coymans Asiento. — Van Dam van Isselt, Het einde van prins Maurits' veldtocht, 1599. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, VII. — Blok, Prins Willem III naar Torbay. — Van Dalfsen, Overgang van Overijsel, 1672. — Nederl. hist. literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 39, 1/2: Tenhaeff, Magister Johannes. — Geyl, De klein-Nederlandsche traditie in onze historiografie. — De Boer, Een Ommelander jonker in de 17de eeuw. — Naber, Drebbel. — De Haan, Over Troeltsch' Historisme. — Literatuuroverzicht.

Revue Historique, CXLV, 1: Cloché, Phocion (slot). — Alfaric, Christianisme et gnosticisme. — Brugmans, De Thou et Emmius. — Bulletin historique (France: Révolution).

Hist. Zeitschrift, 32, 3: Steinacker, Oesterreich-Ungarn und Ost-Europa. — Rothecker, Savigny, Grimm, Ranke.

33, 1: Vogel, Ueber den Rhytmus im geschichtlichen Leben des abendl. Europa. — Miszellen (o.a. A. v. Harnack, Heinrich Brockhaus).

Hist. Vierteljahrschrift, XXIX, 4: Stach, Lex Salica und Codex Euricianus. — Rogge, Bismarcks' Kolonialpolitik (vervolg). — Kleine Mitteilungen (Hashagen, Beurteilungsmassstäbe der Zeitgeschichte.).

Studiën, CI, Juni: E. Hüffer, De Kerkvaders en de Natuurwetenschap. — G. Lamers, Onze Schoolrevolutie (slot). — G. Gorris, De Alkmaarsche 8-Octoberkwestie. — G. F. Bouman,

L. Couperus, II. — H. Duurkens, Een Roomsche overwinning? — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, G. M. Roentgen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (De Balbian Verster); Rev. Hist. CXLV, 2 (Waddington).

Cauberghe, L'Examen A: Tschr. v. Taal en Letteren XII, n°. 3 (Bauwens).

Cornelissen, Bergen op Zoom: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Unger).

Dudok, Th. More: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1 2 (Van Gelder).

Granier, Prinzenbriefe aus den Freiheitskriegen (corresp. van prins Frederik 1813/4): Hist. Zeitschr. 32, 3 (Rothfels).

Gratama, Letterkunde: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

De Groot, Leopold en Rijkens, Ned. Letterk.[12]: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

Hellward, William Bolts, a dutch adventurer: Hist. Zeitschr. 33, 1 (Häpke).

Van Huffel, W. Bentinck: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Geest).

Kaakebeenen Verdeyen, Esmoreit: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

Kloos, Handelspol. betrekkingen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Mansvelt).

Korevaar-Hesseling, Kunstgeschiedenis: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Tenhaeff).

Knippenberg, Stalpaert v.d. Wiele: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

Kramer, Jan Luyken: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

Loenen, Plato's staatsphilosophie: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1 2 (Bolkestein).

Manger, Recherches: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Van Dillen).

Meded. Hist. Inst. Rome, III: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Hudig).

Overdiep, Walewein: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

Smit, Den Haag in den Geuzentijd: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Tenhaeff).

Smit, Handelspol. betrekkingen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Mansvelt).

Sparnaay, Verschmelzung: Philol. Wochenschr. XLIII, n°. 33 (Hausrath); Rev. germanique 1923, n°. 3 (Piquet); Zschr. f. roman. Philol. XLIII, n°. 4 (Hilka); Mod. Langu. V, n°. 1.

Tielrooy, Busken Huet: N. Taalg. XVIII, n°. 3 (de Vooys).

Tinbergen en De Vooys, Letterk. Leesb.: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

Unger, Oude huizen te Middelburg: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Van Dillen).

Unger, Bronnen Middelburg, I: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Gosses).

Van Veldhuizen, Paulus a.d. Korinth.: Studiën CI, Juni (Kroon).

Van Vollenhoven, De Groot's Sophompaneas: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Van Gelder).

Wieder, Mahu en de Cordes: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (De Balbian Verster).

Wijlen, Is. De Pinto: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Da Silva Rosa).

Wouters, Neerlandia: N. Taalg. XVIII, n°. 3.

IJzerman, Corn. Buysero: Tijdschr. voor Gesch. 39, 1/2 (Unger).

Zuijdam, V. Effen: Tschr. v. Taal en Letteren XII, n°. 3 (J. P.).

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXV IN ICTI

De quadraginta quattuor carminibus, quorum tamen ad certamen admitti non potuit illud cui titulus *In Siculo Freto*, cuius poeta nomen suum nos non celaverat, ita est iudicatum.

Praemium aureum reportavit Hermannus Weller qui *Daedalum et Elpenora* cecinit; sumptibus legati in volumen recipietur carmen c.t. *Pauperrimus bonorum*, quod conscripsit Franciscus Sofia. Alessio, et praeterea haec duo, si poetae eorum scidulae aperiendae dederint veniam: *Ad cunabula*, et *Guaschi montis templum*.

Ecce index titulorum ceterorum carminum: *Callirhoe et Croesus, De Aetna erumpenti, Ad mare, Mater, Catullus moriens, De Isthmo Panamico perfosso, In proelium ad divi Laurentii, In nuptiis Iolandae Sabaudiae cum Carolo Calvio de Bergolo, Vergilii reditus, Ignoto militi, A Romulo ad Neronem, Collaudatio, Mater, Lyaeus et poësis, Hollandia, Redeuntes coloni, Rustica cena, De catastrophe Nipponica, Pastor Ophelias, Vae segregatis Numine gentibus, Io triumphe, Horatius apud Orbilium, Doctor lepidissimus, Mugit terra tremitque simul, In coenobio, Excursio in Elysium, Ad augustam Batavorum reginam, Consolatio, Amor-Mors, Regnum aviae, Anna Perenna, Patris ultima, Musaeus Bonnensis, In luco Ravennati, Promethei vaticinium, Magister Horatii, Ecloga in funere Pii VI, pontificis optimi maximi, In passione Domini lacrimae, Audaces fortuna iuvat.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versae, nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXV mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum britannicum (*type-writer*) adhibuerint, ac si quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non in volumen receptis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die VII m. Apr.
A. MCMXXXIV

C. VAN VOLLENHOVEN
Ord. lit. acad. reg. praeses

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^{IJ}., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

31ste Jaargang. — **N°. 11-12.** — **Aug.-Sept. 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29, Leiden.

A. Meillet, Les Origines Indo-européennes des Mètres Grecques. Paris, Les Presses Universitaires de France. 1923.

„Dasz eine Zeit, welche durch die Erkenntnisse der „indogermanischen Sprachverwandtschaft dazu verlockt „ward, die indogermanische Urreligion, das Urrecht u. „dgl. zu suchen, auch eine Urpoesie und einen Urvers „finden wollte, konnte nicht ausbleiben, und mancher „ist kindlich genug gewesen, den indischen Çloka (oder „einen Vers der vedischen Hymnen), den Achtsilbler der „Gathas, den Hexameter, den Saturnier und den Vers „der Nibelungenstrophe auf dasselbe Urmasz zurück„zuführen". Aldus *Wilamowitz* in zijn „Griechische Verskunst" (p. 84) van 1921, sprekende over den tijd van vóór 1880; en thans, in 1923, verschijnt van de hand van den bekenden Parijschen linguist een studie, waarin hetzelfde onderwerp als geheel nieuw wordt behandeld.

Voor de Grieksche metriek valt er weinig of niets uit te leeren; trouwens de auteur begint met de verklaring: „Ce petit livre est l'oeuvre d'un linguiste, non d'un „métricien ou d'un helléniste". Daarentegen is het werk zeer nuttig voor den graecus en metricus, die niet bekend is met de maten der Indische poëzie en in een helder overzicht deze naast de meest voorkomende Grieksche verklaard vindt. Wat de resultaten betreft, staan wij even sceptisch tegenover *Meillet's* hypothesen als Wilamowitz tegenover die der vroegere Duitsche metrici. Een gemeenschappelijken oorsprong heeft schr. niet kunnen aantoonen, ondanks zijn gave voor scherpzinnig combineeren.

Wat beide metrische stelsels gemeen hebben: het rekening houden met de quantiteit der lettergrepen, is een vanzelfsprekend uitvloeisel van den aard der beide talen. Gaan wij echter na, waardoor de Grieksche metriek zich onderscheidt, dan blijkt, dat wij hiervan zoo goed als niets bij de Indische terugvinden.

De basis van gene: de gelijkheid van twee korte en één lange lettergreep, ontbreekt bij deze (op. cit. p. 43). Met uitzondering van sommige Aeolische maten zijn de Grieksche verzen in hun geheel volgens bepaalde schemata opgebouwd; in de Indische heerscht, behalve op enkele vaste plaatsen, volkomen willekeur in de keuze van lange of korte lettergrepen. Ook weer met uitzondering van dezelfde groep, is het aantal lettergrepen in het Grieksche vers van geen belang, doch bij het Indische bepaalt dit den aard ervan. Wanneer de auteur overeenkomt tracht aan te toonen tusschen een *jagatī*-vers en den iambischen trimeter, blijft als eenig punt van overeenkomst de caesuur in beide na de 5e lettergreep, altijd verondersteld, dat wij een trimeter van 12 lettergrepen hebben. Van iambisch rhythme is bij het Indische vers geen sprake; en het is louter toeval, als een trimeter 12 lettergrepen telt, terwijl dit juist het essentieele is in de *jagatī*-verzen.

Wij kunnen dus de oudste en meest gebruikte Grieksche maten, die wij kennen, uitschakelen, en ons beperken tot de bespreking der Aeolische verzen. Deze zijn volgens de thans geldende theorie opgebouwd uit een colon van 8 lettergrepen, waarin alleen de choriambus vastgelegd is; de overige lettergrepen kunnen, tenminste bij de Lesbische dichters, lang of kort zijn. Het meest bekende voorbeeld is de glyconeus:

oo — ⏑⏑ — oo

Deze cola kunnen door toevoeging van 4 lettergrepen verlengd worden; voorts door catalexis één lettergreep verliezen. Aldus is b.v. de Sapphische hendecasyllabus theoretisch op te bouwen als catalectisch twaalf-lettergrepig aeolisch colon, waarin weer de choriambus als vast bestanddeel optreedt. In werkelijkheid zijn echter ook de verdere lettergrepen vastgelegd; de auteur geeft het schema

⏓⏑ — ⏓ — ⏑⏑ — ⏑ — ⏓

Elders vindt men nergens van de vrijheid in de eerste

lettergreep gewag gemaakt; Meillet geeft er geen voorbeeld van, en mij is er geen bekend. Rest dus de *anceps* op de derde plaats, benevens de vanzelfsprekende op de laatste. „The ditrochaeus with which a Sapphic line begins is regulated as much as any ditrochaeus ever was in the usual verse of early Greece" (*Hardie*, Res Metrica p. 137). Van eenige bijzondere *licentia* is geen sprake.

Vergelijk hiermede Meillet's *triṣṭubh* (of catalectische *jagatī*), waarvan de eerste 7 lettergrepen *ancipites* zijn, en slechts de 4 laatste een bepaalde quantiteit hebben (— ⏑ — ⏓); voorts is er een vaste caesuur, die bij den sapphicus ontbreekt. Wij hebben dus als eenig punt van overeenkomst het aantal der lettergrepen, een uiterlijk kenmerk; in wezen zijn beide geheel en al verschillend.

Wij mogen dus aannemen, dat de Grieksche metriek zich zelfstandig ontwikkeld heeft, en met de Indische niets meer gemeen heeft, dan wat uit het wezen der taal te verwachten was. Van „origines indo-européennes" kan men spreken, voor zoover de beide talen daartoe zijn terug te brengen. Wanneer Meillet in zijn „conclusion" begint met de stelling, dat „certains mètres grecs continuent des mètres indo-européens", dan kunnen wij ons hiermede niet vereenigen, vóórdat wij zulk een metrum onder oogen hebben gehad en essentieele overeenkomst met de belangrijkste en oudste Grieksche: dactylische hexameter en iambische trimeter, bespeurd hebben. Waar echter de literatuur van Voor-Indië dactylus noch jambe kent, is een dergelijke vondst niet verwachten.

Rotterdam. W. J. W. Koster.

K. Huber, Untersuchungen über den Sprachcharakter des griechischen Leviticus. Giessen, Töpelmann. 1916.

Door een vergissing komt de aankondiging van dit verdienstelijk werk eenige jaren te laat. Daar dit echter in een materie als deze voor grondig werk geen verlies aan actualiteit beduidt, ga hierbij mijn verontschuldiging aan auteur en uitgever. Allereerst moet worden opgemerkt, dat H.'s studiën berusten op den tekt van Brooke & Mc. Lean, den besten. De beteekenis van werk als dit ligt, behalve in de exacte bewerking van het materiaal, vooral hierin, dat eerst wanneer zulk werk volledig voor de geheele LXX zal verricht zijn, het mogelijk wordt de syntaxis serieus onderhanden te nemen. En daarnaar ziet ieder, die zich met *Κοινή*-philologie bezighoudt, verlangend uit. Van hoe overwegende beteekenis dat punt ook is voor de philologische fundeering van critisch oordeel in zake de strijdvragen der Oudchristelijke letterkunde behoeft geen betoog! Helaas is het getal der geleerden, die dit werk kunnen doen, klein. Niet al te dikwijls treft men goede Graeci, die speciaal Koinisten zijn en die toch 't Hebreeuwsch en Arameesch voldoende beheerschen, gezwegen nog van de hier gewoonlijk heel ingewikkelde vragen der textcritiek. Aan deze eischen voldoet het werk van den heer H. Het blijft b.v. zeer verdienstelijk, dat de S. reeds in '16 de wijziging ten opzichte der Semitismen heeft gezien. Naar aanleiding van een citaat uit Ps. Kallisthenes II. 41 in fine: *οὐκέτι οὖν προσεθέμην ἀδύνατα ἐπιχειρεῖν* was n.l. betwijfeld of, zooals Thumb meende, het gebruik van *προστίθεσθαι* c. inf. = „voortgaan te doen" bij Josephus wel een echt Hebraïsme zou wezen. Men had het zelfs reeds tot „gut griechische Konstruktion" verklaard. Terecht merkte H., p. 38, daar bescheiden bij op: „Ich glaube jedoch, dass ein einziges Beispiel für die Güte einer Konstruktion nicht viel beweist." Ik vermoed, dat de S. in het Arameesch niet volkomen thuis is, anders had hij, p. 85, allicht opgemerkt hoe typisch Hebraïstisch het is, dat de constructies met *ὤν* als attributief participium schaarsch zijn: het Arameesch bedient zich n.l. wèl van analoge constructies. Zeer interessant en methodisch „einwandfrei" is de wijze waarop Thackeray's hypothese (oorspronkelijke verdeeling van den tekst over twee rollen) door den S. is getoetst en bevestigd. Hij formuleert aldus, p. 985: „Man mag die Beispiele beurteilen, wie man will, jedenfalls bekräftigen sie die Annahme Thackeray's, und ich glaube, dass, wenn man dieser Frage noch mehr Aufmerksamkeit widmen würde, jeder Zweifel gehoben würde." Zeer de moeite waard is ook de nauwkeurige en verstandig ingedeelde revue der Hebraïsmen, pp. 98—110, hoewel ook hier de S. geen aanleiding heeft gevonden de vraag naar meer dan één vertaler onder oogen te zien. Aan de waardeering, die het gebodene ten volle verdient, doet dit gemis echter geen afbreuk.

Groningen. J. de Zwaan.

S. Skutsch-Dorff, Vergils Satyrspiel. Leipzig, Kommissionsverlag B. G. Teubner. 1922. (Pr. ƒ 2.—).

Als Mevrouw Skutsch-Dorff, de weduwe van den hoogst verdienstelijken Latinist Franz Skutsch, gelijk had, dan zou nog nooit iemand iets van Vergilius' Bucolica begrepen hebben. Het zou tot nu toe een boek met zeven sloten geweest zijn, en het vóor mij liggende geschriftje zou een openbaring beteekenen voor iederen Vergiliuskenner, en wegens de centrale positie, die Vergilius in de Latijnsche letterkunde inneemt, ook voor iederen Latinist. Het spijt mij echter, dat ik het zeggen moet, èn omdat het boekje van een ongewone belezenheid getuigt, èn omdat het de weduwe van een geleerde geldt, aan wien de Latijnsche philologie zeer veel te danken heeft; 't spijt mij, dat ik ronduit verklaren moet: deze bijdrage van Mevrouw Skutsch is van 't begin tot het einde mislukt; het is pure onzin.

Daarbij komt, dat de schrijfster, die over haar ontdekking vol verrukking zegt „mit blendender Helligkeit fiel Licht in das Dunkel" geen enkel werkelijk bewijs voor haar wonderlijke theorieën en hypothesen aanhaalt, zoodat men zich bezwaarlijk een onkritischer verhandeling kan denken dan 't vóor ons liggende boekje. 't Is het toppunt van onwetenschappelijken hocus-pocus, waartegen met nadruk moet gewaarschuwd worden, vooral ook omdat de schrijfster haar uiteenzetting begint met een bekend woord van den Engelschen Vergiliuskenner R. S. Conway, wiens suggestieve verhandelingen over den grooten dichter ik aan belangstellenden zou willen aanbevelen (New studies of a great inheritance. Murray, London 1921). Er is echter een hemelsbreed verschil tusschen Conway's even scherpzinnige als bezonnen en smaakvolle interpretatie en dit fantastische geschriftje van Mevrouw Skutsch. Ieder, die de moeilijkheden kent, waarop een bevredigende verklaring van Vergilius' Bucolica stuit, zal den Engelschen geleerde gaarne toegeven: "we do not even know the people whom Vergil has represented in some of his earlier poems as conversing or competing with himself";

maar als Mevrouw Skutsch uitgaande van deze woorden van Conway daarop laat volgen: „ich versuche einige Schritte vorwärts zu kommen, aufmerksam darauf geworden, dasz mangelhafte, ja unnatürliche Interpretation sachlich ausschlaggebender Wörter in die Irre führte und das Verständnis der Eklogen hinderte," dan zet zij haar eerste schreden op een weg, waar wij haar niet kunnen volgen. De schrijfster meent n.l., dat de foutieve interpretatie van een drietal woorden een beletsel werd, om de Bucolica te begrijpen, Het zijn de woorden: *ecloga, deducere* en *facetum*.

Uitgaande van de hypothese van Franz Skutsch, dat ecloga 6 en 10 excerpten zijn uit andere dichters, wil de schrijfster 't woord „ecloga" verklaren als „ein Auszug aus irgend einem Werke", terwijl, zooals men weet, „eclogae" meestal verklaard worden, als „uitgezochte liederen", "selections" zooals Page ze noemt. 't Is niet uitgesloten, dat deze verklaring van schrijfster juist is, want daar *ecloga* „bloemlezing" beteekent, zou volgens de gewone opvatting de *geheele* verzameling een *ecloga* zijn, niet ieder der 10 gedichten afzonderlijk. Het is dus niet onmogelijk, dat de heele bundel naar het 6de en 10de herderslied *eclogae* genoemd is. Hier konden wij dus tot zekere hoogte met de schrijfster meegaan.

Maar nu haar interpretatie van de uitdrukking *deductum carmen* in de 6de Ecloga 4/5:

pastorem, Tityre, pinguis
pascere oportet ovis, deductum dicere carmen.

Schrijfster zegt: „es liegt auf der Hand, dasz die Ekloge ein *deductum carmen* genannt ist, weil Vergil die Dichtungen aus denen anderer ableitete", en iets verder op: „Ein *deductum carmen* ist also ein Lied, das aus dem Schöpfungen eines Dichters oder mehrerer abgeleitet und zusammengewebt ist".

Dat *deductum* hier beteekent *tenue*, deelt Servius ons mede, die er bij aanteekent: *translatio a lana quae deducitur in tenuitatem.* De juistheid dezer verklaring blijkt uit de tegenstelling *pinguis . . .ovis, deductum . . . . carmen*, waarop Jahn in zijn bewerking van Ladewigs verklarende uitgave (Berlin 1915) niet wijst, omdat hij *deductum* als „ein herabgestimmtes Lied" opvat. De juiste opvatting van *deductum* vinden wij reeds bij Heyne (Lipsiae, 1800), die Horat. Epist. II. 1. 225 *tenui deducta poemata filo* aanhaalt; op de tegenstelling met *pinguis* wijst reeds Conington (London 1858): 'his sheep should be fat, but his verses slender'; terwijl hij een dergelijke tegenstelling bij Horatius Sat. II. 6, 14 aanhaalt: *pingue pecus domino facias et cetera praeter ingenium.*

Bij Propertius lezen wij II. 33. 36

nil tibi vina nocent
cum tua praependent demissae in pocula sertae,
et mea d e d u c t a carmina v o c e legis.

Mevrouw Skutsch teekent hierbij aan: „man übersetzte *mit leiser Stimme.* Warum dies? Schüchtern ist Cynthia nicht, und die Weinlaune pflegt die Stimme nicht zu dämpfen. Nein, Cynthia liest an eines anderen Stelle; nicht ihre eigenen Erlebnisse und Gefühle drückt das carmen aus, sondern die des Properz oder wer sonst der Held des carmen ist. Sie redet *ex persona* eines anderen."

Die verklaring is al heel gezocht; als Cynthia een blijspel van Terentius in plaats van gedichten van Propertius voorlas, dan zou dat „ex persona eines anderen" spreken nog eenigszins gemotiveerd zijn; natuurlijk beteekent *deducta* ook hier weer *tenui*. Cynthia, *cui nil vina nocent*, reciteert wel degelijk „mit leiser Stimme, wie es für eine Frau schicklich und natürlich ist" (Rothstein). Ook de dichter der Lydia zegt van zijn geliefde *et mea s u b m i s s a meditatur carmina voce*, wat Rothsteins verklaring volkomen bevestigt.

Tenslotte interpreteert ook Macrobius VI, 4, 12 de plaats uit de 6de Ecloga *deductum pro tenui et subtili eleganter positum est*, waarvoor hij eenige goed gekozen bewijsplaatsen aanhaalt; éen uit *Afranius* in zijn *Virgo*:

verbis pauculis
respondit tristis voce deducta mihi

en éen uit de *Kalendae Martiae* van *Pomponius*, die het volgende gesprek laat houden:

vócem deducás oportet, út videantur múlieris
vérba. — Iube modo ádferatur munus, vocem reddam ego
ténuem et tinnulam . . . .

Mevrouw Skutsch wil in de laatsgenoemde plaats *deducere* door „verstellen" vertalen; maar de gewone opvatting is hier even goed; in de verzen uit Afranius' Virgo echter is de opvatting van schrijfster door 't woord *tristis* onmogelijk.

Maar zooals ik in 't begin reeds zei, de tegenstelling tusschen *deductum* en *pinguis* (Bucol. 6. 4/5) is bedoeld, en, afgezien van de andere bezwaren, vervalt hiermede reeds de nieuwe verklaringspoging van schrijfster.

Het derde woord, waarover schrijfster spreekt, is *facetum* in Horatius bekende regels Sat. I. 10. 44/45

molle atque facetum
Vergilio adnuerunt gaudentes rure Camenae,

naar aanleiding waarvan zij schrijft: „Die Art sämtlicher Eklogen ist in der Tat, wie Horaz sagt *facetum*, und zwar so sehr, dasz wir uns einen ungeheuren Lacherfolg bei den Hörern vorzustellen haben."

Quintilianus heeft echter van het lachsucces, dat de Bucolica volgens Mevrouw Skutsch moeten gehad hebben, niets geweten, want hij zegt uitdrukkelijk (Inst. Orat. VI. 3. 20): *facetum quoque non tantum circa ridicula opinor consistere: neque enim diceret Horatius facetum carminis genus natura concessum esse Vergilio. decoris hanc magis et excultae cuiusdam elegantiae appellationem puto.*

Wanneer Horatius Epist. I. 6. 55 den raad geeft: „als ge u bemind maken wilt, schaf u dan een nomenclator aan en als ge iemand aanspreekt, voeg er dan bij „Broeder" of „Vader"; *ut cuique est aetas, ita quemque f a c e t u s adopta*, dan moet men niet meenen, dat de vriend zich een aardigheid permitteert; het is, om met Otto Ribbeck, *Agroikos* p. 53 te spreken „die ansprechende, dem *urbanus* eigne „Freundlichkeit, welche hier den *facetus* macht." Men ziet: de fundamenten, waarop schrijfster haar nieuwe theorie optrekt, zijn al zeer onsolied.

Laat ons nu de theorie aan een concreet voorbeeld toetsen, en wel aan schrijfsters opvatting der 4de ecloga, die volgens haar als uitgangspunt voor de verklaring van alle anderen dienen moet (p. 9). Het betoog komt

hierop neer: De burgeroorlog, die met de inname van Perusia in 40 v. Chr. en met een vriendschappelijke overeenkomst tusschen de vijandelijke partijen eindigde, moet ongeveer 10 maanden geduurd hebben. Op den 1sten Maart 40 vierde een kring geestige mannen een feest ter eere der veldheeren; het hoogtepunt van dit feest was een opvoering in 10 tooneelen door 10 medewerkers in overeenstemming met de 10 maanden, die de burgeroorlog duurde. Dit zijn Vergilius' Eclogae. De gevierde veldheeren waren van den kant van Octavianus Varus en Gallus, van den kant van Antonius Pollio en Messalla. De kern der feestviering was de verzoening der tegenstanders, die te danken was aan de succesvolle pogingen door Gallus in 't werk gesteld om zijn vriend Messalla voor Octavianus' partij te winnen; toen Messalla tot Octavianus' partij overging, werd ook Pollio in gunstigen zin beïnvloed. Zoo speelden beide vrienden de rol der Dioscuren, de helpers en redders der menschheid.

„Messalla entsagte seiner bisherigen Gefolgschaft, er *starb* für Antonius. Eine Wiedergeburt aber erfuhr er als Gefolgsmann Octavians — sein Genius wurde neugeboren .... Zehn Monate hatte der furchtbare Perusinische Krieg gedauert. Nun sollte das Zeitalter, da ein Bürger gegen den andern wütete, ein Frevel auf den andern gehäuft wurde, beendet sein. Ein goldenes Zeitalter, ein sündloses Geschlecht, eine *gens aurea* sollte erstehen. Als den Genius, der das neue Geschlecht heraufführt, begrüszt Vergil durch den Mund des Vortragenden Valerius Messalla." ....

Messalla dankt aan Gallus dat hij, door zijn overgang naar Octavianus' partij, de menschheid gelukkig maakte: „er verdankt ihm sein neues Leben. Gallus ist die *Mutter* des Genius."

De 10 maanden van den oorlog heeft Gallus getracht Messalla voor Octavianus' partij te winnen; daarom is Gallus 10 maanden zwanger geweest (*matri longa decem tulerunt fastidia menses*). Tenslotte meent de schrijfster, dat Gallus in het gewaad van de Sibylle van Cumae zijn laus Messallae, „die mit unendlicher Schelmerei durchtränkt ist", ten beste geeft.

Het is niet de eerste maal, dat men den *puer*, wiens geboorte in de 4de ecloga wordt aangekondigd, niet als een kind van vleesch en bloed heeft willen beschouwen, maar dat men hem als allegorie opvatte. Zoo zag Hoffmann (Programm der Klosterschule Roszleben 1877) in het kind niets anders dan „den nieuwen tijd", en Kolster zegt in zijn uitgave: „Auf die Zeit der *perturbatio omnium rerum* folgt endlich einmal eine Zeit der Ordnung. Diese Ordnung selbst ist der erwartete Knabe". Maar geen van deze verklaringen vond bijval en terecht. Hoe kan de dichter van een allegorischen knaap zeggen: *tu modo nascenti puero .... casta fave Lucina*? wat voor zin hebben bij een allegorische verklaring de verzen 26 en 27? Hoe kan de dichter een allegorisch kind aansporen zijn moeder *risu cognoscere*? Mevrouw Skutsch ziet daarin nu juist een bewijs, dat het wezen der Ecloga *facetum* „scherzhaft" is.

Maar de onbevangen lezer van dit plechtige gedicht zal hierin onmogelijk ook maar een zweempje van geestige scherts kunnen ontdekken. Trouwens de geheele verklaring, die schrijfster ten beste geeft, vindt nergens steun. 't Zijn uit de lucht gegrepen beweringen, die allen historischen ondergrond missen. Waar haalt schrijfster haar mededeeling vandaan, dat Gallus Messalla tot Octavianus' partij overhaalde? **οἰκειότερος δὲ ὢν**, zegt Appianus, IV. 38, van Messalla, **Ἀντωνίῳ συνῆν, μέχρι, κρατούσης Ἀντωνίου Κλεοπάτρας, ἐπιμεμψάμενος ἐς Καίσαρα μετῆλθεν**. Aan welke bron ontleent schrijfster haar bericht over het veldheerenfeest en de opvoering der Bucolica? 't Is dan ook louter humbug, wanneer schrijfster op p. 50 de Bucolica op de volgende wijze definieert: „Vergils Eklogen sind die Texte der 10 Auftritte eines Dramas, das, der Altattischen Komödie nachgebildet, einen Gedanken zum Ausdruck bringt, also einer Gedankenkomödie .... Der Krystallisationspunkt der Ideen ist der Übertritt Messallas, den Gallus verursachte; verbildlicht wird er in der Erhörung des Liebeswerbens des Gallus um seine Schöne, Messallas mens." Om een denkbeeld te geven, hoe schrijfster argumenteert, kies ik haar opmerking over vs. 49 *cara deum suboles, magnum Iovis incrementum*, wat van 't kindje gezegd wordt. Volgens schrijfster wordt hier Messalla toegesproken. Nu komt dit vers ook in de *Ciris* voor (vs. 398), waar het op de beide Dioscuren wordt toegepast.

De *Ciris* houdt schrijfster op grond van de onderzoekingen van wijlen Prof. Skutsch voor een werk van Gallus.

Nu is schrijfster tot deze conclusie gekomen: „Vergil führt Citate aus Werken von Dichtern in den Eklogen nur an, wo ihr Vertreter aus ihrem Munde spricht oder wo dieser Vertreter sich hinter der Maske durch Worte aus seinen eigenen Werken verraten soll". Daarom is vs. 49 uit Gallus' mond *deducta voce* door een ander of achter een masker door hemzelf gesproken. „Da der Inhalt der Ekloge eine scherzhafte *Sibyllinische Weissagung* ist, so ist nur die zweite der Alternativen möglich."

Nog daargelaten, dat het een open vraag blijft, wie de dichter der Ciris was, Gallus of een ander, wordt de schoone 4de ecloge door deze hypermoderne interpretatie een smakeloos product:
't knaapje, dat geen knaapje is, maar een jonge man van 24 jaar, moet zijn moeder, eveneens een jongen man, op 't oogenblik, dat hij ter wereld komt, toelachen. Hiertoe spoort hem de Sibylle van Cumae aan, die tegelijkertijd door 't aanhalen van vs. 49 toont, dat zij Gallus is, welke Gallus tevens als de moeder van 't knaapje d.w.z. van den 24 jarigen Messalla moet worden opgevat. Ik vraag u, lezer: werd ooit grooter zotheid uitgedacht?

Nog een staaltje, waaruit blijkt, dat de schrijfster niet alleen bij Vergilius, maar overal in de geheele Latijnsche literatuur allegorieën tracht op te sporen, waardoor het eenvoudigste gedichtje van Catullus een duister, onoplosbaar raadsel wordt. Een prachtig voorbeeld voor het *deducta voce* spreken, vindt de schrijfster b.v. Propertius IV. 2 het gedicht op den God Vertumnus. Onnoodig te zeggen, dat in dit aetiologische gedicht geen zweem van allegorie te vinden is. Mevrouw Skutsch echter teekent hierbij aan: „Messalla der Tuscus stellt sich als Vertumnus vor. *Vertumnus verso dicor ab amne deus*. Ein flumen, amnis der damaligen durchaus allegorischen Poesie bezeichnet anscheinend die Taten eines Feldherrn, seine acta, den Strom der Ereignisse; die Wellen, undae, die einzelnen Kriegstaten: Messallas amnis wurde in ein anderes Bett geleitet; seine Heldentaten geschahen seit Perusias Fall in Octavians Diensten".

Commentaar overbodig. Van de Copa heet het „die Wirtin ist selbstverständlich Messalla" (p. 46), en hoe verder men leest, hoe maller de uitleggingen worden.

Jammer dat dit dwaze boekje verschijnen kon. ter-

wijl zooveel verdienstelijke Duitsche geschriften, door de ongunstige tijdsomstandigheden, geen uitgever vinden kunnen.

Leeuwarden. P. J. Enk.

Mystic Treatises by Isaac of Nineveh translated by **A. J. Wensinck.** (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afdeeling Letterkunde). Uitg. Kon. Akad. v. Wetensch. Amsterdam.

We may state with confidence that no subject, apart from the Bible, has been subjected, by the members of the East Syrian Church, to a more searching inquiry than asceticism and monasticism. The earliest historical documents of this Church mention the class of ascetics known as „Sons of the Pact" many of whom earned the palm of martyrdom in the first persecution of the Eastern Church under Sapor. The „Demonstrations" of the well known Aphrāhāṭ show that a rather elaborate form of monasticism was already in existence in the 4th Christian century. From the 4th to the end of the 7th century a phalanx of writers on mysticism are emumerated ln Syriac sources, notably in the work of Isho'dnaḥ of Basrah, entitled *Book of Chastity.*

From the list given by Isho'dnaḥ three independent inquirers of outstanding importance can be singled out: Gregory of Cyprus, Isaac of Nineveh, and Sáhḍona or Martyrius. Of Gregory I wrote in 1915 [1]) that he was the first writer of a complete ans systematic work on monasticism about A.D. 360. The more profound and original, however, of the three is undoubtedly Isaac of Nineveh who flourished in the second half of the viith century. That his works were read and appreciated in a circle far wider than his own community is borne out by the fact that they were very early translated into Greek, Arabic, and other languages. It is to Isaac that the sharp eyes of Dr. Wensinck were directed in preference to any other, and it is to his prolific pen that we owe the translation into English of the Syriac text as edited by the late P. Bedjan.

What makes Dr. Wensinck's translations of Syriac mystics so valuable is the fact that he displays an unusually clear knowledge of the diffusion of mysticism in the Byzantine, Syrian, and Muslim communities. This is especially the case with his *Book of the Dove* to which he has prefixed an epoch making dissertation on the dependence of the Muslim Ṣūfis on Syrian and Greek mystics. He has there and in the volume under review (pp. XXIII,—Lvi) proved that to consider the former as independent of the latter, to write on Ṣūfism as if it were an autocthonal offshoot of Muslim lands or a spontaneous and original outgrowth of Muslim Saints, is an error which should be quickly redressed. As in the domain of Philosophy and Medicine so in that of mysticism, Muslim writers did not invent much of importance, but simply contended themselves with amplifying the principles laid down by former masters. Dr. Wensinck's studies have decisively demonstrated that Ṣūfism is a stream the spring of which is to be sought elsewhere.

In our judgment one of the best proofs that Isaac belonged to the East Syrian or Nestorian community is the fact that when speaking of the canonical Psalms he refers to them according to the divisions and sub-divisions used in that Church; so for instance in pp. 347—548 of the text (p. 267 of the translation) he makes mention of the *Marmiātha* and the *Ẓummāré*. According to the most orthodox computation there are 20 ***kullālé*** and 57 *marmiatha* in the Nestorian Psalter.

The Syriac style of Isaac is often very obscure, and it is not one of the least of Dr. Wensinck's merits to have given us a readable English translation of the great Eastern mystic; indeed I suspect that scholars who would be able to perform such a task could be counted on the fingers of one hand.

To test Dr. Wensinck's version I have carefully compared his first 41 pages with the first corresponding 60 pages of the text and found that its accuracy was beyond reproach. I will, however, submit the following remarks to his consideration; their paucity and unimportance are the best guarantee for the accuracy of the translation

P. 3, ll. 26—27 read: „He will leave everything behind his body" instead of „Every man will leave the body behind him."

P. 9, ll. 26—27 read: „Nor can it be a recompense to those who possess it" instead of „nor can it be reckoned as a redemption of those who rue."

P. 9, l. 28 reads: „Protect the sinner but on condition that you do not suffer any harm from him" instead of „Protect the sinner without doing him wrong."

P. 13, l. 13 read: „Finery" instead of „folly".

P. 14, l. 11 read: „Wax" instead of „coldness"

P. 24, l. 33 read: „in them" instead of „beyond them"

P. 36, ll. 17—19 read: „lest .... we may be injured .... by the power of the sight, because this sometimes gives us phantasms instead of truth" instead of „without having the power to gaze and be injured. For sometimes instead of truth fantasies arise."

P. 41, last line read „worthy of grace" instead of „dignified with grace".

There are also two sentences of Isaac's that are decidedly obscure; on pp. 8—9 of the text (p. 6 of the translation) occurs a long phrase which Dr. Wensinck renders as follows: „By constancy in clinging to the commandments, it acquires the force to remain in union; and there is found, in a way neither secondary nor natural, matter for spiritual vision, in which the soul may confide absolutely." This may equally be rendered; „By continually clinging to the commandments, it acquires the force to remain in a union which is neither natural nor unnatural, but is one in which there is matter for spiritual vision on which the soul can solidly lean." On p. 9 of the text (6 of the translation) Dr. Wensinck translates „There is no other towards spiritual love .... than to begin in the first place with mercy, in accordance with the word of our Lord who commands it to those who obey Him in connection with the perfection of the Father, the foundation." The last part of the sentence may perhaps better be rendered" .... who commands it as a foundation to those who obey him, in connection with the perfection of the Father."

The originality of Isaac's mysticism is undoubted, and there is no reason to believe that in his writings the author did really draw to a large extent upon pre-existing sources. As however, the spiritual experience of

[1]) *Expositor* 1915, pp. 365—378.

many saints finds grounds of common agreement, or fortuitous encounter in many mystical treatises, it would perhaps be useful to examine very succinctly a few points of his doctrine that are in harmony with the first writer on monasticism viz., the above mentioned Gregory of Cyprus, of whose writings Dr. Wensinck had no Ms. to consult.

In a general way both writers lay stress on the three successive lives of the pious soul, the Purgative, the Illuminative, and the Unitive. Both of them forbid the monks to make sorbid bargains in buying and selling, to appraise their manual work, to discuss tangled questions of dogmatic theology, to be peripatetic, etc. In a more particular sphere the following points of harmony between them are not to be entirely disregarded.

On pp. 480—481 [1]) „Isaac says that distraction occurs at the time of service, reading and vigil; the same idea is expressed almost verbatim in Gregory (fol. 15) [2]). The necessity of temptations is emphasized by Isaac (pp. 34—37) and by Gregory (fol. 18) Further, „Soul, says Isaac, being naturally good, its natural inclination is towards God; and its becomes bad only by its free will (pp. 20 and 24 sq.); Gregory also asserts the same thing, on fol. 24. Fear, according to Isaac, brings the soul nearer to God (p. 81); it does absolutely the same thing, according to Gregory (fol. 29). Both mystics define „Theory" as a sight of the soul which causes tears and ecstasy in God; Isaac in pp. 128 and 304, and Gregory in fol. 37. Both of them teach that free will is lost during the prayer of the soul; Isaac in p. 170 and Gregory in fol. 25. Both of them finally assert that purity of the soul has for effect the vision and comprehension of the spiritual and heavenly worlds. For Isaac see p. 306 and for Gregory it would be difficult to single out a striking paragraph, because he dilates on the idea at some length in almost every chapter of his work.

Dr. Wensinck has rendered great service to scholarship by his painstaking publications on mysticism, christian and Muslim, and we hope that he will continue his comparative investigations into the two forms of spiritual experience by tracing back every manifestation of the latter to premises fully or partly enunciated in the former. Dr. Wensinck is eminently fit for the task.

Manchester. A. M i n g a n a.

N. Jokl, Linguistisch-kulturhistorische Untersuchungen aus dem Bereiche des Albanischen. (Unters. zur indo-germ. Sprach- und Kulturwiss., begründet von K. Brugmann und F. Sommer, hgg. von W. Streitberg und F. Sommer, 8). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1923. (Pr. ƒ 5.—).

Het Albaneesch behoort niet tot de meest algemeen beoefende Indogermaansche dialecten, al dadelijk daarom dat het veel minder dan andere takken der familie bijdraagt tot opheldering van oorspronkelijke vormen. Deze stelling moest voor de vorige generatie van linguisten nog sterker staan, daar deze algemeen aannam, dat verreweg het grootste gedeelte van den Albaneeschen woordschat uit ontleeningen, vooreerst aan het Latijn, dan ook aan andere talen, bestond.

Ook waren er betrekkelijk weinig hulpmiddelen tot de bestudeering van dit mooie, maar moeilijke idioom. Dat er in dit opzicht in den laatsten tijd eene groote verandering heeft plaats gehad, is reeds te zien uit Jokl's behandeling van de geschiedenis der Albanologie in den Grundriss der idg. Sprach-und Altertumskunde II, 3, p. 109, etc., maar ook, en in niet geringe mate uit het werk zelf, dat ik het genoegen heb, in deze kolommen aan te kondigen.

Het bevat, zooals uit den titel blijkt, etymologische onderzoekingen in verband met wat men tegenwoordig in Duitschland noemt, de „Sachforschung". De schrijver verdeelt zijne stof in vier hoofdgroepen: 1) Recht, Sitte, Glaube; 2) Haus und Hausrat; 3) die Landschaft und ihre Vegetation, en 4) Viehzucht, Tiernamen. Daar het werk in handschrift reeds in 1919 voltooid was (Vorwort, p. VII), is er nog een aanhangsel, Nachträge und Berichtigungen, waarin stelling wordt genomen ten opzichte van literatuur, na dat jaar verschenen. Nauwkeurige en zeer volledige registers, een van zaken en een van woorden, besluiten het geheel. Een rijke inhoud, die wel is waar in hoofdzaak den linguist interesseeren zal, maar in de tweede plaats ook den ethnoloog. Dit geldt vooral voor de eerste afdeeling, waarin onder meer ter sprake komen het leviraat (p. 5), de couvade, waarvan sporen in sommige streken van Albanië zijn aangetroffen (p. 10 etc.), het volksgeloof (p. 60—81), waarvan voornamelijk het voor den Balkan zoo karakteristieke vampyrgeloof behandeld wordt. Doch deze belangrijke stof, volgens de beste bronnen voorgedragen, dient toch slechts als substraat voor het eigenlijke onderwerp des auteurs, de etymologie. Terecht. Overal waar dit mogelijk is — en dus vooral bij een nog levende taal — moet het reëele met het theoretisch-etymologische hand in hand gaan, wil men niet het gevaar loopen, door het voortdurend werken met abstracte schemata nu en dan geheel bezijden de werkelijkheid terecht te komen.

Vervolgens is er in dit werk op het punt etymologie nog iets op te merken — iets, dat mij voorkomt de hoofdverdienste er van uit te maken, namelijk het volgende. Als men de nog niet zeer lange geschiedenis der Albanologie nagaat, ziet men, dat de oudere geleerden, die zich met dezen tak der Indogermanistiek bezig hielden, met een tamelijk gering materiaal moesten werken. Dit nam niet weg, dat ook in die eerste periode — zeg. tot het begin van dezen eeuw — goede resultaten bereikt zijn; (men denkt hier het eerst aan G. Meyer) — maar toch bleven er groote lacunes in de kennis van het Albaneesch: zoo waren verscheidene klankwetten lang niet scherp genoeg geformuleerd, en werd wel een weinig te vaak ontleening van een woord aan het Latijn of andere talen aangenomen. Evenmin waren de verschillende dialecten — en de beide Albaneesche hoofddialecten zijn elk op zichzelf het tegenovergestelde van homogeen — voldoende bekend. Uit het boek van Jokl blijkt weer eens opnieuw, hoeveel meer materiaal er tegenwoordig toegankelijk is: lexica, teksten, ook dialectstudiën. Terecht uitgaande van de overweging, dat, zoo men de afleiding van een woord wil weten, men, voordat er toe overgegaan wordt, verwanten in andere talen na te sporen, alles moet verzamelen, wat in de taal in quaestie — hier dus het Albaneesch — aan dialectische bijvormen bekend is, om dan eerst de andere Idg. idiomen te gaan vergelijken, brengt de auteur voor zijne etymologieën telkens

[1]) The numbers refer to the pages of Bedjan's Edition.

[2]) The numbers refer to Syriac Ms. 42 in the John Rylands Library.

uitvoerig dialectisch materiaal bij, hiertoe ondermeer in staat gesteld door zijne grondige kennis van de Albaneesche taal. Hij brengt dus in practijk, wat hij indertijd in den Grundriss der idg. Sprach- und Altertumskunde II, 3, p. 125 neerschreef: „*Dennoch kommt der Dialektforschung gerade im Albanischen, einer Sprache, deren literarische Überlieferung erst so spät beginnt, eine nicht hoch genug einzuschätzende Bedeutung zu. Besitzen doch in einer solchen Sprache die Dialekte mit ihren bewahrten Altertümlichkeiten den Wert von Sprachdenkmälern.*"

Er blijkt nu, dat vele woorden, die vroeger voor aan het Latijn ontleend golden, met grooter waarschijnlijkheid voor oorspronkelijk Albaneesch te houden zijn. Dat is b.v. het geval met *nip* (= neef, kleinzoon; p. 17)[1]; ***gεršąnε*** (= schaar; p. 155); ***k'umεštε*** (= melk; p. 273), om willekeurig een paar woorden te nemen uit een veel grooter aantal, dat hier, hetzij voor 't eerst, hetzij in aansluiting aan andere geleerden, tot den oorspronkelijken Illyrischen woordschat teruggebracht wordt. Zoo vindt de lezer eene aanzienlijke hoeveelheid etymologieën bijeen, velen nu voor 't eerst bekend gemaakt, en, hoewel, zooals in de wetenschap der woordafleiding regel is, natuurlijk niet alles wiskundig bewezen kan worden, maken zij allen den indruk waarschijnlijk te zijn, en niet opgesteld, dan na het meest minutieuze onderzoek van alle bekende Albaneesche dialectvormen.

In eene wetenschappelijke aankondiging verwacht men terecht ook eenige critiek van den kant van den schrijver. Eene verwachting, die ik in dezen grootendeels te leur moet stellen. Zelf tot die Indogermanisten behoorende, die zich slechts bij voorkomende gelegenheid met de Albaneesche taal hebben bezig gehouden, is mijne belezenheid in Albaneesche teksten met die van den auteur vergeleken van te bescheiden omvang, dan dat ik mij op gelijken voet met hem zou willen plaatsen en een werk trachten te critiseeren, dat trouwens, dat geloof ik met zekerheid te kunnen zeggen, veilig de critiek afwachten kan. Daarom zij het geoorloofd, dat ik mij tot een paar opmerkingen van minder beteekenis beperk.

Of de Hesychius-glosse ***σέλπον· σιλφιον*** (p. 21) alleen voldoende bewijst, dat het Grieksch naast het woord ***σιλφιον*** ook een vorm met ***ε*** kende, betwijfel ik; doch dit geval hangt samen met den algemeenen vraag, in hoever Hesychius' glossen, zonder aanvullend materiaal van buiten, voor ons als autoriteit kunnen gelden. „Athenodorus" (p. 121) is een lapsus memoriae voor „Athenaeus"; p. 214 *kalaveš* („eine nach der Lese übrig gelassene Traube") „enthält im ersten Gliede türk. *kalan*: Rest, Überschusz". Dit is mogelijk, doch het verlies van de *n* had verklaard dienen te worden. De uit den aard der zaak betrekkelijk jonge ontleeningen uit het Turksch schijnen de slot-n niet te laten vallen, b.v. *filjan* = kop (om uit te drinken). Men kan aannemen, dat zulks in composita anders is, maar een enkel woord daarover ware welkom geweest. Zoogenaamd „woordtabu" komt ter sprake pp. 287 en 297/98 bij de woorden voor „bij" en „vos". Het moet m.i. ook bestaan hebben bij het woord voor „duif" (p. 299 etc.: *vito* en andere vormen, door den schrijver — in tegenstelling tot Meyer, die ontleening uit het Servisch aannam — zeer overtuigend tot de groep, waartoe ind. *viḥ*, lat. *avis* behoort, gebracht). Dat bij dezen vogel zeer waarschijnlijk aan een tabu gedacht moet worden, wordt aannemelijk gemaakt door het verband, dat sommige volken meenden te zien tusschen dit dier en tusschen dood en onheil, een verband, dat niet alleen bij de Indogermanen wordt waargenomen, maar b.v. ook in den Mongoolschen naam van dien vogel (*kegür-čigene*, l.: „lijkvogel", vgl. ook den Gotischen term) wordt opgemerkt. De auteur zelf meent, dat de ontwikkeling der beteekenis van „vogel" in 't algemeen tot „(huis)duif" vergeleken dient te worden met gevallen als ngr. ***ὄρνιθα*** = „kip" van ogr. ***ὄρνις*** = „vogel" (p. 301). Dit lijkt mij juist bij de duif minder waarschijnlijk dan de aanname van een tabu. Ik wil hier deze en dergelijke opmerkingen, die tot de zaak zelf niet veel afdoen, staken: over verschillende punten van ondergeschikt belang zullen vanzelf de meeningen dikwijls uiteen loopen. Maar alvorens deze aankondiging te besluiten, wil ik nog eenmaal uitdrukkelijk vaststellen, dat het boek van Jokl, zoowel door de scherpzinnigheid en geleerdheid van den schrijver, als door het vele en gewichtige materiaal, dat hij uit de nog betrekkelijk weinig bekende dialecten van het Albaneesch bijbrengt, tot de eerste rangs werken an den laatsten tijd behoort, niet slechts op het gebied der Albanologie, maar ook op dat der Indogermanistiek.

Leiden. V. F. Büchner.

[1]) *nip* kan niet < lat. *nepos* zijn, daar die vroeger aangenomen etymologie (Miklosich, ook bij Meyer-Lübke in Gr. der Rom. Phil.[2] p. 1056) met de Alb. klankwetten in strijd is. Desnoods zou men afleiding uit casus obliquus *nepote-* kunnen verdedigen, maar 1) moet men dan eene onwaarschijnlijke accentverschuiving van de tweede naar de eerste syllabe aannemen en 2) is ook het correspondeerende femininum *mbesε* = nicht, kleindochter, zoo goed als zeker echt Albaneesch.

J. Verdam, Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal. Vierde druk, herzien door Dr. **F. A. Stoett.** Zutphen, W. J. Thieme & Cie. 1923.

Het was wel te denken dat er van dit in dubbelen zin populaire geschrift ook na een derden druk (1912) nog weer eens behoefte aan een nieuwe uitgaaf zou zijn. Maar de schrijver, die zich over die behoefte zeker van harte verheugd zou hebben en met liefde zijn werk opnieuw zou hebben overzien en aangevuld, is heengegaan, en het boekje na bijna twaalf jaar eenvoudig te herdrukken, ging natuurlijk niet aan. Dr. F. A. Stoett, die reeds aan de vermeerdering en herziening van de tweede uitgaaf een belangrijk aandeel heeft gehad (zie Verdam's dankbetuiging in het „Voorwoord bij den tweeden druk") heeft aan het verzoek der uitgevers gevolg gegeven om den thans weer noodig gebleken nieuwen druk overeenkomstig de eischen van de voortschrijdende (en inmiddels voortgeschreden) wetenschap te bewerken; het „Voorwoord" bij dezen vierden druk, waarin de heer S. hiervan mededeeling doet, begint met een woord van weemoedige herinnering aan zijn vriend Verdam, „helaas door den dood te vroeg aan de wetenschap ontrukt".

De bewerking en herziening door Prof. Stoett bestaat voornamelijk in aanvulling, uitbreiding en zoo noodig wijziging van de Aanteekeningen der vorige drukken, of in toevoeging van nieuwe; dus in aanhaling van, of verwijzing naar de jongste wetenschappelijke werken, proefschriften, tijdschriftartikelen enz., over of in verband met de onderwerpen, taalverschijnselen en taalquesties, die in het „boekje" van Verdam (hij-zelf

sprak en schreef er altijd als zoodanig over: zie b.v. blz. 212) behandeld worden of ter sprake komen. Men wordt dus nu, waar het te pas komt gewezen op, of verwezen naar het *Oergermaansche* —, en naar het *Oudnoorsche Handboek* van Boer, naar Schönfeld's namenwoordenboek en naar zijn *Historiese Grammatika*, naar van Ginneken's *Handboek* en *Regenboogkleuren*, naar van Haeringen's artikelen over Friesch buiten Friesland, naar Kloeke's studie over het gron. *du/die*-gebied. Voor taalgeographie en toponymie naar geschriften van Schrijnen en Mansion, voor de klanken in het Nederlandsch nu ook naar de Froe en Jongejan, voor Afrikaansche taal en letteren naar dissertaties van Boshoff, Bosman, Lydia van Niekerk, Pienaar, voor het Joodsch naar Voorzanger en Polak, en verder naar nog zooveel meer (natuurlijk ook naar de laatste drukken van oudere werken), dat ik — zoomin als het opgenoemde — voor vakgenooten eigenlijk behoef op te sommen. Van den tweeden druk van *Het Afrikaans* van Hesseling kon nog niet worden geprofiteerd; die is eerst enkele weken later verschenen; waarschijnlijk ook nog niet van K. Schilder, *Kerktaal en Leven*, dat anders zeker bij blz. 114, waar van de „tale Kanaäns" gehandeld wordt, door Stoett zou zijn vermeld.

In den tekst van Verdam zijn doorgaans; maar ik heb de drukken niet woord voor woord vergeleken; geen wijzigingen van belang aangebracht. Maar men behoeft door geen onwillekeurig overslaan van de stem, door geen onweerstaanbare rompstandsverschijnselen gewaarschuwd te worden, om niet op blz. 47, bij regel 11, terstond te bespeuren — te proeven — dat dáár de oorspronkelijke schrijver niet aan het woord is. Aanstonds al de term „vocalisme", die aan het wetenschappelijk idioom van Verdam nog vreemd was gebleven, en dan het gebruik van onze „jonggrammatische" formule: „het Algemeen Beschaafd" (waartoe ik mij niet denken kan dat Verdam ooit mond of pen zou geleend hebben), zijn genoeg om te besluiten dat hier een „andere hand" aan 't werk is geweest. Inderdaad heeft Stoett blz. 46 en 47 van den derden druk (over de Friesche klanken en klankverbindingen in het Nederlandsch), op blz. 47 en 48 van den vierden — omgewerkt en aangevuld — in eigen bewoording en terminologie „omgeschreven". Dit is dus de eenige groote redactie-verandering die ik heb opgemerkt; de eenige ook waar ik voelde dat het Verdam niet was, die er sprak. Anders zijn overal het persoonlijk karakter en de eigen trant van den oorspronkelijken schrijver bewaard gebleven, ook in het behouden van den ik-vorm, waarin het boekje — door het dikkere papier een dik boek geworden — bij heele stukken geschreven is. Maar wèl is hier en daar, dunkt mij, bepaaldelijk in de Aanteekeningen, niet de oorspronkelijke „ik" aan het woord, maar spreekt de *bewerker* in den eersten persoon. Het zal, met elken nieuwen druk, bij 't voortgaan van de wetenschap, iederen lateren bewerker telkens minder gemakkelijk afgaan, om dit vol te houden en zoodoende den schijn te doen bestaan alsof steeds en overal Verdam-zelf nog spreekt en schrijft; hem als het ware dingen te doen zeggen en schrijven, die lang na hem voor 't eerst gezegd of geschreven zijn, of hem vormen en formules te doen bezigen die hij-zelf nooit zou gebruikt hebben. En omgekeerd moet het, dunkt mij, wel eens moeite kosten, anders dan uit piëteit, in Verdam's werk onveranderd te laten staan zekere opvattingen en beschouwingen over gebeurtenissen en verschijnselen in het leven van de taal, die den bewerker zelf niet schaden of hinderen, maar waarvan hij weet dat zij bepaaldelijk bij den „beschaafden leek" averechtsche denkbeelden òf voorstellingen vestigen of voeden. Ik doel hier op zulke plaatsen in het laatste gedeelte van het boek, waar b.v. sprake is van „de taal" die „een gemis weet te vergoeden" (blz. 304), of gezegd wordt dat „de taal" — voor zekeren vorm — „eene jongere vorming in de plaats stelt" (blz. 305), of de middelen worden besproken „welke de taal — in een genoemd geval — voor woordvorming ten dienste bleven staan" (blz. 314), of als gesproken wordt van de behoefte die „de taal" steeds heeft aan nieuwe substantieven, indien „zij" in staat wil blijven om uiting te geven aan tal van nieuwe begrippen (blz. 318). Dit lijken mij niet zoo heel geringe bezwaren en gevaren bij het bewerken en op de hoogte van de wetenschap en van zijn tijd brengen van een zoo persoonlijk geschrift als dit werk van Verdam.

Achter het werkje vindt men, in deze uitgaaf voor het eerst, een paar registers, een *Woordregister* en een *Zaakregister*, die opzoeken en naslaan veel gemakkelijker zullen maken. Minder gemak geeft het, dat de bewerker in dezen druk de Aanteekeningen bijna alle naar achteren heeft verplaatst; het maakt misschien — en daarom werd het gedaan (zie het Voorwoord) — den tekst minder „afschrikwekkend" voor den leek, maar waarom is het dan maar niet consequent geschied en zijn er nog zoo veel, en daaronder ook heel uitvoerige, en heusch óók wel „geleerde" noten, onder den tekst, aan den voet der bladzijden blijven staan? Ik vrees dat nu menig meerbelangstellend „leekelezer", die van de „voetnoten" wèl notitie neemt, als hij een noot achterin moet gaan zoeken, de moeite maar niet zal nemen, of het zoeken maar gauw opgeeft; want deze noten hebben geen doorloopend nummer, maar zijn voor elk hoofdstuk afzonderlijk genommerd, en men weet niet altijd precies (het staat niet bovenaan de pagina) in welk hoofdstuk men bezig is. Consequent en practisch zou dunkt mij zijn: òf, alle noten als „voetnoten" (verreweg het gemakkelijkst en het profijtelijkst); òf, terstond achter elk hoofdstuk al de bij dat hoofdstuk behoorende noten; òf, desnoods, alle noten achteraan, maar dan met ééne, doorloopende nummering voor het geheele boek, onafhankelijk van het hoofdstuk waarbij ze behooren. Misschien wordt in een vijfden druk een dezer disposities wel aanvaard en in practijk gebracht.

Van mijne aanteekeningen en opmerkingen, onder het lezen gemaakt, veroorloof ik mij er hier eenige te laten volgen. — Op blz. 95 wordt gezegd dat, nadat de Kaapkolonie in de handen der Engelschen was gekomen „er in het geheel geene aanraking meer (bestond) met ons land". Maar dan vergeet men toch de niet weinige „Kapenaars", die, in de dagen van Hildebrand en Kneppelhout en later, en in mijn eigen studentenjaren nog, te Leiden en te Utrecht hebben gestudeerd (ik noem enkele namen: Biccard, Faure, Vos Leibbrandt, Moorrees). — Bij blz. 107 (tweetaligheid van dialectsprekers) de opmerking dat ook de dienstboden „binnen" de taal van hun „volk" spreken en anders hun plaatselijk of landelijk dialect. — Bij blz. 136 (Jan van Trijntjes, de vrouw van Aris Gijs, enz.) het volgende sterke voorbeeld van de „volksaardige" bepaling van iemands

„burgerlijken staat", uit Ouddorp (Goeree), waar een persoon (omstreeks 1900) in de wandeling: „Pauw van Pauw van Pauw van Pauwtje" heette. — Bij blz. 151 (*Zwin* alleen nog maar als plaatsnaam) te vergelijken: *zwin, zwinnetje*, met zeewater gevulde breede geul op 't strand bij eb (Strand-hollandsch). — Bij blz. 240 (samenstelling met een bijbelschen persoonsnaam) b.v. nog bij te voegen: *profetenkamertje*, logeervertrekje (verg. 2 *Kon.* 4, 9; 10; 11), maar te schrappen: *Uriabrief*, immers een fiksch germanisme? — Bij blz. 271 (tautologische samenstelling als *heerleger, brokstuk*) dacht ik, als een aardig toevoegsel, ook aan den geslachtsnaam *Mieremet* (*mier-em(m)et*). — Blz. 284: „Vroedvrouw (is) althans in sommige kringen .... blijven bestaan". Stellig doordien het nog hier en daar een officieele titel is (verg. *Stads-vroedvrouw* te Utrecht; bestaan daar nog de ruitvormige ken- en uithangteekens dezer titularissen?). „Het (is) gelukkig niet door het dwaze „wijze vrouw" vervangen" (is daar ooit gevaar voor geweest?). Maar niettemin is het heel nauw geparenteerd aan fr. *sage-femme*. Het volk hier spreekt van „de juffrouw".— Bij blz. 298 („ruiten en rooven", „wikken en wegen" enz.) herinner ik aan de „wik- en weegloonen" die in eenige Westfriesche steden nog telkens bestendigd worden. — Bij blz. 301 (*omme* in *ommezijde* enz.) wijs ik op 't in de Ned.-Ind. kanselarijtaal nog zeer gewone: na *ommekomst* van (den verloftijd b.v.). — Bij blz. 315 (tot achtervoegsels wordende woorden: *-goed, -kous, -tuig* enz.) ook te denken aan *-burg, -heim, -hof, -horst, -lust, -oord, -stein* e.a. in namen van buitenplaatsen en villa's. — Bij blz. 320 (nieuw opkomende woorden) de allernieuwste: *O-weeër, TBC, WC.* — Bij blz. 324 (studentenwoorden als: *getapt, zakken, stralen*) nog weer nieuwere als: *boomen, dazen.* — Bij blz. XXII, reg. 1, noot [13]), behalve S t e l l w a g e n, *Roomsche Woorden* vooral te noemen: N i e u w b a r n, O. P., *Beknopt Kerkelijk Handwoordenboek.*

Op blz. XL (de laatste pagina) worden enkele verbeteringen aangegeven; in het geheel zeven. Er zijn er echter in 't boek wel meer te maken. Ik vond de volgende, meer of minder hinderlijke, correctie- en drukfouten: blz. 27: misschen (l. missen); 96: afwijk, l. afwijkt; 105: \ *katairkr*, l. *kataikr*; 139: *Sneenk*, l. *Smeenk*; 177: knallen is mallen, l. kallen; 323: Nan, l. Van; blz. III (achterin): scherts, l. schets (ik vond nog wel meer drukfouten, maar onschuldige). Misleidende en storende fouten zijn de volgende: blz. 42, r. 9 v. o. staat: [1]), lees: [7]). — Blz. 43, r. 7 v. o., staat: afscheiding, lees (?): afwijking. — Blz. 76, r. 5 v. o. staat: vervangen *), lees: vervangen [3]); blz. 76, r. 4 v.o. staat: [1]) Gelijk Vondel *enz.*, lees: *) Gelijk V. *enz.*, en verplaats deze geheele noot naar blz. 77, waar zij bij hoort. En lees dan op blz. 77, r. 9 v. b., in pl. van: Antwerpsch [3]), Antwerpsch *). — Blz. 229: de *Bibliotheca Thysiana* te Leiden heet niet naar Antonius Thysius (1563—1640), den *Reviseur*, maar naar diens zoon, Ant. Thysius (1603—1665). — Blz. 283, r. 6 v.o. staat: inheemsche, l. uitheemsche. — Blz. IX (achteraan), r. 7 v. o. staat deze noot: [22]) Vgl. H. M e y e r, t. a. p. blz. 92. Maar het geschrift van Meyer over de „Burensprache" waarnaar deze noot moest verwijzen, is door S t o e t t uit noot [16]), zie twaalf regels hooger, geschrapt (verg. de oorspronkelijke noot, Derde druk, blz. 95, noot [1]): de verwijzing hangt hier dus in de lucht. — Blz. XVII (achteraan), r. 8 v. o. staat: Vgl. R. de Later, *De Latijnsche woorden* (*enz.*), lees: K. Later, *De* (*enz.*).

Ik vertrouw dat Dr. S t o e t t de gemaakte opmerkingen, van welken aard of soort ook, onverdeeld zal willen beschouwen als blijken van groote belangstelling in het werk, door hem uit eerbied en vriendschap voor Verdam aanvaard (Voorwoord, blz. X), en van mijn hart voor het terecht zoo gezochte „boekje" van V e r d a m, dat onder des bewerkers hand als wetenschappelijke gids en aan handigheid voor 't gebruik zoo veel gewonnen heeft.

Leiden. A. B e e t s.

P. Kluckhohn, Die Auffassung der Liebe in der Literatur des 18. Jahrhunderts und in der deutschen Romantik. Halle a. S., Max Niemeyer. 1922.

De kern van het boek van Kluckhohn is een onderzoek van het liefdesprobleem in den tijd der Duitsche romantiek. Om dat mogelijk te maken geeft schrijver een overzicht over de verhouding der oudheid, der middeleeuwen, der renaissance en der protestantsche kerken tot de gestelde kwestie. Dieper begint de schrijver op de zaak in te gaan bij de bespreking der toestanden in Frankrijk in het begin der zeventiende eeuw. Van de allergrootste beteekenis is de philosophie van Descartes. De dualistische opvatting (geestelijke en zinnelijke liefde) van het probleem wordt door Descartes nog aanmerkelijk verscherpt. En zoo ontstaan in de Fransche samenleving en in de litteratuur twee sterk gepronceerde richtingen: 1° de platonische liefde, verbonden met een hooge appreciatie van de vrouw en 2° een sceptisch libertijnsche en realistische strooming. Na den dood van Lodewijk XIV krijgt deze laatste ook in de litteratuur de bovenhand.

Kluckhohn behandelt dan de toestanden in Engeland, de opvattingen over liefde en huwelijk in beide landen worden voortdurend met elkander vergeleken. Voor de litteratuurgeschiedenis komt het mij van bijzonder belang voor de ontwikkeling van het gevoelsleven vóor Rousseau te leeren kennen. Kluckhohn spreekt zelfs als zijn overtuiging uit: „in der Auffassung der Liebe bleibt Rousseau doch in den Gedanken seiner Zeit befangen", p. 94. Het standpunt van Rousseau wordt dan uitvoerig uiteengezet en de opvattingen zijner volgelingen worden er mee vergeleken (Rétif de la Bretonne, Roussel e.a.).

Vormden voorloopig liefde en huwelijk het centrum der belangstelling, langzamerhand komt gedurende de revolutie de emancipatie van de vrouw naar voren op grond van de rationalistische overtuiging van de gelijkheid der geestelijke gaven der beide sexen. Het is de schuld van de opvoeding en van de mannen, dat die gaven bij de vrouw tot dusver nog niet zijn ontwikkeld. Het dualisme in de opvatting van liefde en huwelijk wordt echter nog niet overwonnen; dat zou pas in Duitschland geschieden.

Ook hier had onder Franschen en Engelschen invloed het rationalisme de bovenhand gekregen, maar in een opzicht onderscheidt zich het Duitsche volk van zijn buren: door een sterk gevoelselement op godsdienstig gebied, dat zich uit in den vorm van pietisme en mystiek.

Het eerst worden onderzocht Jakob Böhme en zijne volgelingen en hun voortleven in de achttiende eeuw in pietistische en calvinistische kringen. Overal vinden wij een zeer sterk gepronceerde ascetische opvatting van liefde en huwelijk. Het beeld, dat een onderzoek der

schoone letteren oplevert, komt met het bovenstaande overeen. Vooral op Wieland gaat schrijver dieper in, hetgeen veel nieuws aan den dag brengt.

Maar de „Aufklärung" heeft haar tijd gehad. Een nieuw en krachtig gevoelsleven begint op te groeien onder den invloed der Engelsche moralisten, vooral van Richardson. Maar de hoofdbron, waaruit dit nieuwe leven opwelt, is toch het Duitsche pietisme, dat niet alleen het godsdienstige maar ook het heele zieleleven verjongt. De beteekenis van Klopstock wordt in het licht gesteld. Zijn liefdesopvatting wijkt aanmerkelijk af van die der oudere generatie. Met Bodmer kan hij dan ook op den duur niet samengaan. Klopstock is wel de grootste en sterkste vertegenwoordiger der „Empfindsamkeit". Van algemeene bekendheid is, hoe deze sentimentaliteit de voorlooper is van de „Sturm und Drangperiode". Deze hecht ook de grootste waarde aan het gevoelsleven, maar daarnaast stelt zij nog een ander ideaal op, dat van den krachtmensch. Dit blijkt ten duidelijkste uit de beide vrouwentypen, die wij telkens naar voren zien treden: het sentimenteele meisje (Maria, de zuster van Götz von Berlichingen, en de demonische vrouw (Adelheid von Walldorf), tegen het einde van de eeuw zijn drie nieuwe richtingen op het gebied van het geestelijk leven te onderscheiden:

1° het irrationalisme (F. H. Jacobi. Jean Paul).

2° het Duitsche classicisme.

3° op philosophisch gebied het idealisme van Kant en Fichte.

Ook nu nog duurt het oude dualisme voort. Van het aldus bereikte standpunt laat schrijver een helder licht vallen op enkele belangrijke litteraire verschijnselen, zoo bijv. op de zeer eigenaardige verhouding tusschen den „Tempelherr" en Recha in Nathan der Weise en op de hoofdpersoon van Lessings treurspel Emilia Galotti. (De vraag is echter, of niet een eenvoudige verklaring te vinden is in Lessings gebrekkige kennis van het vrouwelijk karakter). Ook de „Stella" van Goethe wordt aan een grondig onderzoek onderworpen.

Zagen wij aldus het oude dualisme tusschen geestelijke en zinnelijke liefde eeuwenlang voortduren, tegen het einde van de achttiende eeuw ontwaakt het streven naar eenheid en harmonie; het is het streven van de romantiek. De vertegenwoordigers er van op litterait gebied, voor zoover zij voor ons probleem van groot belang geacht moeten worden, zijn Friedrich Schlegel en Noralis; op philosophisch gebied de natuurphilosophen als Boader, Schelling, G. H. Schubert e.a. De „Lucinde". van Schlegel is in der tijd uitgekreten als libertijnsch en onzedelijk. Dat gelooft thans geen ernstig beoefenaar der letterkundige geschiedenis meer en het valt Kluckhohn dan ook niet moeilijk de ongegrondheid der vroegere beschuldigingen aan te toonen. Schlegel tracht juist in zijn verketterd boek het heerschende dualisme te overwinnen en tot een synthese van geestelijke en zinnelijke liefde te komen.

De analyse van den roman van Schlegel valt zeer te prijzen. Alleen meen ik te moeten opkomen tegen de poging van den schrijver om het motief „liefde en dood" bij Schlegel te verklaren uit vreemde invloeden. De samenkoppeling van liefde en dood komt in de litteratuur zoo algemeen voor, dat wij er als van een algemeen menschelijk verschijnsel kunnen spreken, voor welks verklaring geen invloed van welken aard ook noodig is.

Daarentegen ben ik het met Kluckhohn volkomen eens, dat men voor de verklaring van de compositie van de Lucinde slechts met groote voorzichtigheid gebruik mag maken van den „Brief über den Roman" van Schlegel.

Zooals bekend is schreef Schleiermacher een verdediging van de Lucinde onder den titel: „Vertraute Briefe über Friedrich Schlegels Lucinde". Dit geschrift onderging het zelfde lot als de roman en men trachtte de handelwijze van den schrijver te vergoelijken door haar voor te stellen als een overdreven vriendschapsdienst van Schleiermacher. Door andere gegevens uit dezelfde periode met de in de „Vertraute Briefe" neergelegde principes te vergelijken, toont Kluckhohn aan, dat die opvatting onjuist is en dat dus Schleiermacher in de „Vertraute Briefe" zijn werkelijke meening heeft uitgesproken.

Voortreffelijk is het hoofdstuk over Novalis. De „Lehrlinge von Sais", de „hymnen an die Nacht", „Heinrich von Ofterdingen" en het sprookje worden grondig onderzocht. Meer dan in andere gedeelten van het boek tracht schrijver meeningen van anderen te weerleggen. Ook de man van het vak en de kenner van Novalis zal met de resultaten zijn voordeel kunnen en moeten doen.

Sterk doet Kluckhohn uitkomen het innig verband tusschen het leven en de poëzie van Novalis: „Deutlicher als bei den meisten anderen Dichtern, so deutlich wie sonst bei keinem Romantiker liegt bei Novalis der Zusammenhang von Erleben und Dichten zutage", p. 404. Vooral aan de interpretatie van de „Hymnen an die Nacht" komt deze opvatting ten goede.

Maar de idealen van de oudere romantische generatie hadden geen lang leven en het jongere geslacht kon zich op het hooge standpunt, dat de ouderen hadden ingenomen, niet handhaven. De oude tweespalt keerde terug, en deed zich nu schrijnender en bitterder gevoelen dan ooit te voren. Sommigen zooals Hoffmann zoeken hun heil in berusting, maar ideaal en leven zijn door een gapende kloof gescheiden; anderen, als door furiën vervolgd, zoeken vrede en rust in den schoot der oude kerk, zooals Brentano en Zacharias Werner. De jongere romantiek is trouwens minder uitvoerig behandeld. In de voorrede p. V zegt de auteur: „Notwendige Raumbeschränkung liesz mich die letzten Kapitel kürzer fassen als ursprünglich geplant war". Het is een lange weg, dien wij aan de hand van den schrijver hebben afgelegd. Eerbiedwekkend is de rijkdom, dien hij voor ons heeft uitgespreid. En toch leggen wij het boek niet geheel bevredigd uit de hand. De vorm is niet in overeenstemming met den overrijken inhoud. Tengevolge daarvan zijn de groote lijnen niet altijd duidelijk te onderkennen en dat maakt de lectuur inspannend en vermoeiend. Wij moeten echter rekening houden met de moeilijke omstandigheden waaronder het werk is ontstaan. De schrijver legt er verontwoording van af in zijn voorrede.

De inhoudsopgave in het begin moet tevens dienst doen als register, hetgeen zeer te betreuren is. Ook dit is het gevolg van de genoemde moeielijke omstandigheden, waarvan de voorrede spreekt.

Groningen. H. H. Breuning.

H. de Groot, Hamlet, its Textual History. An Inquiry into the Relations between the First and Second Quartos and the First Folio of Hamlet. Amsterdam, Swets & Zeitlinger. 1923. (Amsterdamsche diss.).

Wetenschappelijke bemoeienis met den grootste der Engelsche tooneelschrijvers is in Nederland zeldzaam. Met des te meer aandacht behoort daarom een akademisch proefschrift te worden begroet, dat handelt over de verhouding tusschen de *Hamlet*-teksten, die in 1603 (Q S), in 1604 (Q) en in 1623 (F) het licht zagen. Die drie uitgaven vertoonen merkwaardige verschillen. De Q en de F loopen honderde malen uiteen, maar niet ernstig; uit beiden heeft men den gangbaren *Hamlet*-tekst saamgesteld. De QS daarentegen bevat wel de handeling van het drama doch in sterk besnoeiden en minderwaardigen vorm, betrekkelijk weinige regels zijn geheel gelijk aan de regels in de Q, terwijl de meeste geringere of grootere afwijkingen vertoonen, hier en daar schijnt zelfs elk verband te ontbreken. Toen die QS een eeuw geleden werd ontdekt, dacht men te doen te hebben met een door Shakespeare ontworpen schets, die hij naderhand tot het vermaarde drama heeft omgewerkt. Volgens iets latere opvatting is de QS een uitgewerkt stenogram van het stuk, zooals het werd gespeeld. Thans overheerscht weder de eerste opvatting in dezen zin, dat de QS Sh.'s *eerste* omwerking van een ouder drama vertegenwoordigt. Uitgemaakt is het ingewikkelde probleem gansch niet. Omdat het zoo moeilijk is en er reeds zooveel over gedacht en geschreven was, kon Furness in 1879 profeteeren, dat de strijd wel nooit zou worden beslist. Sedert is men niet veel wijzer geworden en de vraag ligt voor de hand, of het niet van overmoed getuigt, wanneer men een der moeilijkste vraagstukken uit de Engelsche letterkunde tot onderwerp van een proefschrift kiest? Gevaarlijk is het, doch zonder vallen leert men niet loopen. Bescheidenheid verzet de bergen niet.

Eenige feiten wijzen er op, dat Kyd, of een ander, eerder dan Sh., een *Hamlet*-drama heeft geschreven; Sh.'s stuk zou dan de herbewerking van den zoogenaamden *Ur-Hamlet* zijn. Over dat veronderstelde drama bestaat reeds een wereld van gissingen en wie met die wereld wenscht kennis te maken, kan niet beter doen dan ter inleiding Dr. de Groot's eerste hoofdstuk ter hand te nemen. Hij vindt daar, voor zoover ik het beoordeelen kan, een goede en volledige uiteenzetting van al het gewichtige, dat over dit in de lucht hangende onderwerp is geschreven.

Schrijver wijdt zijn tweede hoofdstuk aan de verhouding van de Q-editie tot de F-editie. Tot voor kort namen de meeste onderzoekers aan, dat noch de Q, noch de F, naar Sh.'s ms. was gedrukt, maar dat aan beide teksten verschillende souffleursboeken ten grondslag lagen. Op dit punt is men iets wijzer geworden. Het is de groote verdienste van Prof. Pollard op bibliografische gronden de mogelijkheid, misschien de waarschijnlijkheid, te hebben aangetoond, dat de „goede" quarto's, waartoe de Q behoort, naar Sh.'s ms. kunnen zijn gedrukt. Het souffleursboek is vermoedelijk het voor het tooneel bewerkte en door den censor goedgekeurde eigen handschrift van Sh. geweest. Dr. de Groot stelde zich tot taak die nieuwe leering te toetsen, en hij hoopt in het bewijs te zijn geslaagd, dat de Q naar Sh.'s ms. en de F naar de Q is gedrukt — alles op de volgende gronden (A—H), waaraan ik mijn kantteekeningen toevoeg:

A 1. In de Q komen onregelmatigheden voor in de aanduiding der sprekers. De Q heeft eerst *Courtier* en later voor denzelfden persoon *Ostricke*, de koningin wordt aangeduid door *Queene* en door *Gertrard*.

Dit bekende verschijnsel treedt in de Q van *Rom. en Jul.* in zeer sterke mate op, men is 't er over eens, dat het op ongecorrigeerd auteurswerk wijst en dat een tekst, waarin het voorkomt, dichter bij het oorspronkelijk ms. moet staan dan een tekst, waarin het ontbreekt. Schrijver had bovendien kunnen aanvoeren, dat ook de koning eenmaal door *Claudius* wordt aangeduid; hij had behooren te vermelden, dat er sporen van het verschijnsel, niet aanwezig in de Q, in de F voorkomen met betrekking tot den *First Player* en tot *Baptista*. Staat de F-tekst van het tweede tooneel van het tweede bedrijf dichter dan de Q bij Sh.'s ms.? Eenige opheldering was niet geheel overbodig.

A 2. Er zijn vier Q-fouten, waarvan schrijver onderstelt, dat zij berusten op bij vergissing gedrukte tekstdoorhalingen van Sh.

Naar mijn meening berusten zij op iets anders. Plaatsgebrek verbiedt mij in bijzonderheden te treden, maar ik houd deze wijze van drukfoutverklaring voor zoo goed als ongeoorloofd. We weten van Sh.'s eigenhandig geschreven stukken slechts één enkel ding, namelijk dat er nauwelijks een enkele doorhaling in voorkwam. Dit weten wij uit de eerste hand, op getuigenis van twee tot oordeelen bevoegde personen, John Heminge en Henrie Condell.

A 3. In de regels 1334 en 1335 heeft de QS: „*Ofel.* Still better and worse. *Ham.* So you must take your husband(s) . . ." In plaats van *must take* hebben de Q en de F *mistake* en volgens Schrijver zou dit een gemeenzame fout zijn, die helpt aantoonen, dat de F naar de Q is gedrukt.

De reden, waarom de Q en de F fout zijn, wordt niet opgegeven. De gangbare opvatting, waarbij ik mij gaarne aansluit, is deze: *must take* en *mistake* zijn beide goed, er is woordspel, Hamlet bedoelt het hoonende *mis-take*, zooals Capell het ter verduidelijking liet drukken, maar Hamlet verbergt zijn hoon in den onschuldigen, homoniemen vorm, zooals die in de QS staat gedrukt.

B & C. De tooneelaanwijzigingen in de Q zijn *technical* en gewoonlijk *in margine* gedrukt, in de F zijn zij *descriptive* en vaak in het regelmidden gedrukt, zegt Schrijver en dit wijst er op, dat de F een *edited* tekst is.

Beide waarnemingen acht ik onjuist. In de plaatsing der aanwijzingen kan ik geen beginselverschil ontdekken, zeker niet, als ik de nauwere F-kolom tegenover de ruimere Q-bladzijde in aanmerking neem. Ook het beweerde onderscheid tusschen de technische en de beschrijvende aanwijzingen ontgaat mij, geen enkel der aangehaalde voorbeelden maakt het mij duidelijk. *The cocke crowes* of *Beckins* uit de Q en *Leaps in the graue* of *King Dyes* uit de F, alle vier door Schrijver karakteristiek genoemd, zijn naar mijn meening precies even *technical* en even *descriptive*. Heeft Schrijver zich misschien vergist met sommige tooneelaanwijzingen in de QS? In dien tekst lees ik b.v.: *Enter Ofelia playing on a Lute, and her haire downe singing.* Dergelijke beschrijvingen vindt men noch in Q, noch in de F, behalve dan in de *dumbe show*.

D & E. Het groote meerendeel der tekstgedeelten, die of in F, of in de Q ontbreken, wordt besproken en de omissies worden toegeschreven of aan het toeval, of

aan kritiek. Het toeval, de drukkersfout als oorzaak, overheerscht in de Q. Hoofdzakelijk aan redenen van kritiek worden de weglatingen in de F toegeschreven. „From these significant cuts we may conclude that the [F] was set up from a copy of [the Q] which bore the marks of having been used in the playhouse as a prompt-copy.”

Hier neemt Schrijver een loopje met de logica. Het absentisme van tekstgedeelten, om welke reden dan ook, kan nimmer een aanwijzing zijn, dat de tekst, waarin zij niet voorkomen, gedrukt is naar een tekst, waarin het ontbrekende wel voorkomt.

F. Onder deze letter bespreekt Schrijver de ontmanning, die zes vloeken uit de Q in de F hebben ondergaan, hij noemt twee plaatsen, waar de auteurs den tekst zouden hebben veranderd en verder enkele interpolaties, waaronder hij de woorden verstaat, die slechts in één van de beide teksten voorkomen. Tot de interpolaties rekent hij tevens „the numerous cases in which the [F] doubles an emotional word. These repetitions are very frequent in the Hamlet-part, which can only be explained by assuming that the actor (R. Burbage) who played this part, was fond of this trick.”

De waarheid is echter, dat in den surplustekst van de F geen talrijke woordverdubbelingen voorkomen, dat woorden, zooals *indeed*, *very like*, *yes*, *well*, onmogelijk hartstochtelijk of zielsontroerend kunnen worden genoemd en dat de verklaring van deze verdubbelingen niet in het bijzonder bij Burbage mag worden gezocht. Er is niets bijzonders in, dat acteurs tekstwoorden op eigen houtje herhalen. En als men het regeltal, dat Hamlet, Polonius en de Eerste Doodgraver spreken, in aanmerking neemt, blijkt het, dat deze F-verdubbelingen in de rol van Polonius even dikwijls, in de rol van den Doodgraver tweemaal zoo vaak, als in de rol van Hamlet voorkomen.

G. Schrijver bespreekt een geval, waar de F het met een tooneelspeler minder doet dan de Q.

Die gevallen zijn er meer. Maar dat dit verschil „can have no other source than the copy of the Quarto which was used at the theatre to prompt from” is voor mij onbegrijpelijk. Waarom zou er, buiten de Q, geen ander souffleursboek kunnen zijn geweest, waarnaar de F gedrukt werd?

H. „Heminge and Condell's Editorial Criticism”.

Als men Schrijver zou mogen gelooven, heeft die kritiek tot (éénig?) gevolg gehad het veranderen van de leesteekens en het plaatsen van een wonderbaarlijk groot aantal hoofdletters, zooals men dat in de F kan zien. 't Lijkt mij redelijker voor die veranderingen de drukkerij van Jaggard aansprakelijk te stellen.

Ziedaar de grepen, die Schrijver in den berg van verschillen tusschen de Q en de F heeft gedaan. De vraag of de Q naar Sh.'s ms. is gedrukt, heeft schrijver geen stapje nader tot oplossing gebracht. Hoeveel degelijker die vraag reeds in 1855 door Tycho Mommsen is behandeld, kan men nalezen in het 72ste Deel van de *Neue Jahrbücher der Philologie und Paedagogik.*

Met Schrijver's aantooning, dat de F naar de Q is gedrukt, staat het nog veel hachelijker. Het bewijs, dat de eene tekst naar den anderen is gedrukt, kan slechts geleverd worden door het aantoonen van gelijkheid in spelling, interpunctie, drukfouten en andere eigenaardigheden. Gelijkheid van spelling en leesteekens ontbreken, één vermeende drukfout zet geen zoden aan den dijk, verscheidene verschillen heeft Schrijver besproken — mij dunkt, dat hij eerder het tegendeel van wat hij heeft gehoopt te zullen bewijzen, waarschijnlijk heeft gemaakt.

Het derde hoofdstuk handelt over het hoofdprobleem: de aard en het wezen van de QS. Schrijver begint met een goede uiteenzetting van de verschillende meeningen, slechts op ondergeschikte punten is zij niet altijd geheel juist. Daarna volgt een vergelijking en studie van de QS- en Q-teksten, in 66 paragrafen verdeeld. Telkens geeft hij zijn persoonlijke meening, hoe de waargenomen verschillen behooren te worden geduid. Zijn methode zou beter zijn geweest, indien hij bij haar toepassing steeds rekening had gehouden met hen, die het niet met hem eens zijn, en indien hij daarbij had getracht het voor en tegen der verschillende opvattingen te beredeneeren.

Dr. de Groot beweert niet het groote probleem te hebben opgelost, maar hij maakt er uitdrukkelijk aanspraak op een bijdrage voor de definitieve oplossing te hebben geleverd. Die bijdrage bestaat uit overvloedige blijken, zooals hij zegt, dat de QS een tekst achter zich heeft, onafhankelijk van den Q-tekst, (oorspronkelijk geschreven door Kyd en overgewerkt door Sh.). Nieuw zijn die blijken niet; als zij onaanvechtbaar waren, was het raadsel opgelost. Wat wil men meer dan „plentiful evidence”? Ik zal alle „blijken” van a tot f laten volgen en er mijn redenen aan toe voegen, waarom Schrijver mij niet heeft overtuigd:

a. In de QS zijn er eenige andere namen, dan in de Q. Polonius en Reynaldo heeten Corambis en Montano in de QS.

Welke waarde aan dit verschil moet worden toegekend, wordt zeer verschillend beoordeeld. Maar wanneer men bedenkt, dat Ben Jonson's *Every Man out of his humour* is uitgegeven in 1600 en in 1616, dat in beide edities alle namen anders zijn, maar het stuk hetzelfde is gebleven, dan behoort men, met zulk een voorbeeld voor oogen, m.i. te erkennen, dat een paar naamsveranderingen met de identiteit van QS en Q kunnen samengaan.

b. Er komen in de QS passages voor, die in de Q ontbreken.

Dit, op zich zelf, zegt niets. Het is een algemeen verschijnsel, dat in de oudste uitgaven van Sh.'s stukken allerlei passages ontbreken en de edities elkander aanvullen, zooals de Q en de F trouwens ook doen. Schrijver had dus de vraag onder de oogen moeten zien, of enkele brokstukken van het surplus in de QS misschien tot den oorspronkelijken Q-tekst konden hebben behoord? Op bladz. 50 blijkt, dat Schrijver over die mogelijkheid iets heeft vernomen uit de tweede hand. Waarom er dan geen zakelijk onderzoek naar gedaan? Verder had Schrijver de vraag onder de oogen moeten zien, of die surplus-passages in de Q misschien interpolaties en corrupties konden zijn van de acteurs, die hun rollen slecht kenden. 't Is waar, dat nog niemand daaraan heeft gedacht, doch de mogelijkheid ligt voor de hand en het aantoonen of afwijzen der waarschijnlijkheid zou van fundamenteel belang kunnen zijn.

c. Er komen verscheidene uitdrukkingen in de QS voor, die in de Q ontbreken, en die door de meeste deskundigen ten deele aan Sh., ten deele aan Kyd worden toegekend.

Iets juister uitgedrukt, staat de zaak zoo, dat er in de QS bewoordingen voorkomen, die echo's zijn uit

andere tooneelstukken, namelijk van Sh., van Kyd en van Th. Dekker. De *muske-cod*-passage, waaraan Schrijver ten onrechte „a distinctly Shakespearean character" toekent, is uit Dekker's *Satiro-Mastix*. Schrijver had dit kunnen lezen op bladz. VII van de door hem aangehaalde inleiding van Furnivall tot de *facsimile* van de QS. De mogelijkheid, of laat ik gerust zeggen de hooge waarschijnlijkheid, dat die echo's een gevolg zijn van de weinige rolvastheid der acteurs, die de bewoordingen uit verschillende rollen dooreenhaspelen, had Schrijver waarlijk wel eens mogen bedenken.

d. Er is tusschen de QS en de Q een aanmerkelijk verschil in plaatsing van een paar groote tooneelen en van verscheidene kleine passages.

Ook hier heeft Schrijver niet aan de mogelijkheid gedacht, dat een paar tooneelen ter wille der opvoering verplaatst zijn. Op het titelblad van de QS staat, dat het W. Shakespeare's *Hamlet* is „as it hath beene . . . . acted." Op het titelblad van de Q staat „according to the true and perfect Coppie." De verplaatsing van kleinere brokjes zou slordigheid van de acteurs kunnen zijn. Schrijver's bewering, dat de volgorde in de QS geen wanorde is, gaat niet steeds op, zie b.v. den wanklank in regel 1790 QS.

e. In de Q wordt Claudius door Hamlet nooit *father* genoemd, in de QS bij herhaling.

Waarom kan dat vader-zeggen door den zoon, of zoonzeggen door den vader geen vrijheid zijn, die de acteur zich veroorloofde ? Wordt een tooneelstuk juist zoo opgevoerd, als het wordt geschreven ? Hoe zit het daarmede in Sh.'s tijd ? Schrijver denkt aan zulke vragen niet.

f. Er zijn vele gevallen, waarin het duidelijk is, dat het verschil tusschen de teksten te danken is aan revisie van de QS tot de Q.

Als dit waar was, was het probleem opgelost. Maar Schrijver bedenkt niet, dat wat de een houdt voor een verbetering van den QS-tekst, een ander houdt voor verwording van den Q-tekst. Het standpunt van den ander wordt door Schrijver volkomen genegeerd, hij zegt eenvoudig : „The mutilation-theory has no supporters now." Nagenoeg even gemakkelijk maakt hij zich van den mogelijken stenograaf af, niettegenstaande er vóór het verschijnen van de QS in Engeland reeds drie stelsels van stenographie waren gepubliceerd, niettegenstaande Th. Heywood en J. Webster ons vertellen, dat de stenografen in de schouwburgen hun kunst uitoefenden en niettegenstaande er reeds in 1589 preeken werden gedrukt, die door stenografen zijn opgenomen. Die stenograaf voor de QS is niet bewezen, zegt Schrijver Prof. Hubbard na. Juist daarom is het een open kwestie, een kwestie van fundamenteel belang, die Schrijver onder de oogen had moeten zien. Hoe, als er eens versprekingen in de QS zouden voorkomen ? Op bladz. 67 haalt Schrijver iets over een spook aan :

QS : And then it faded like a guilty thing,
Q : And then it started like a guilty thing,

Een bewijs van revisie, zegt Schrijver ! Inderdaad is het woord *faded* hier verkeerd gebruikt, maar juist dit verkeerde gebruik wijst er op, dat het geen auteurswoord is, het pleit tegen revisie van den QS-tekst en voor corruptie van den Q-tekst. Zou *faded* geen *lapsus linguae* van den tooneelspeler zijn, veroorzaakt door verwarring met een anderen regel ? Negen regels verder lees ik in de Q :

It faded on the crowing of the Cock.

Den Haag. B. A. P. van Dam.

W. F. Schirmer, Der Englische Roman der neuesten Zeit. (Kultur und Sprache). Heidelberg, Winter. 1923.

De *inleiding* bereidt ons er op voor, in dit boekje een protest te vinden tegen de onder Engelsche critici heerschende opvatting dat de roman, daar hij zich niet meer aanpast bij het hedendaagsche geestesleven, ten doode opgeschreven zou zijn. De romanschrijvers die hun tijd zoo temperamentvol uitdrukten, zijn deze letterkundige uiting ontrouw geworden (Shaw, Galsworthy, Wells) en J. C. Squire betreurt het dat er niemand is om de plaats van de afvalligen op waardige wijze in te nemen. Doch hij verliest uit het oog, zegt Schirmer, dat de ouderen niet deden wat de jongeren althans trachten te doen : een artistieke uiting geven aan het leven, voelen en willen van het jonge Engeland. —

Deel I. De groote Roman. Wells. Eerst treft het ons als vreemd dat de schrijver Wells als een realistisch romanschrijver beschouwt. Maar het is waar dat in Wells' vreemdste fantasieën, zij mogen betrekking hebben op de oudste tijden (A story of the Stone Age) of op de verre toekomst (The Time Machine), het niet zijn schepping zelf is die de schrijver het meest interesseert, maar de contrastvormende werkelijkheid. Sociale satire, tijdkritiek, ligt aan de fantasie ten grondslag. „When the sleeper wakes" is de kenmerkende titel van een van zijn romans.

Hij ziet onzen tijd als een puntje van de lijn van de ontwikkeling der menschelijke samenleving ; hij volgt deze lijn in beide richtingen en het wordt hem bang te moede. Hij toont ons dat de toekomst anders zal zijn dan hij behoorde te zijn ; en wij allen, schijnt hij ons steeds weer toe te roepen, hebben daaraan schuld, wij hebben daartoe meegewerkt. Wij dulden (en sanctionneeren daardoor) den lagen geldmaker Tono Bungay ; een beschaving die naar een doel streeft zal Tono Bungay onmogelijk maken. De materieele wereldkrachten tracht de menschelijke geest te beheerschen ; maar de moreele en sociale krachten laten wij zich zóó vrij ontplooien dat het onkruid eenmaal de edele planten verstikken zal.

Wells is er zich aldoor van bewust, dat wij in een crisis leven ; hij tracht de wat oude en uitgeputte wereld aan te manen tot nieuwe kracht en nieuwe inspanning. Hij wil ons niet terugvoeren naar de natuur ; het door de beschaving verworven goed wil hij niet missen. Maar hij wil ons doordringen van de noodzakelijkheid, af te sturen op een doel, de lijn richting te geven. Waar voert het heden naar toe ? dwingt hij ons, ons af te vragen.

Een realist in den gewonen zin, iemand die het leven zooals het is aanvaardt en tracht weer te geven, is Wells zeker niet. „Ik haat het," schrijft hij in een van zijn romans, „deze liefdesgeschiedenis te vertellen, om haar onbelangrijkheid, daar het merkwaardigste van deze geschiedenis is, dat ze niets verder beteekent ; dat er niets anders van haar te vertellen valt dan dat zij er is !" Hier toont hij zich de antipode van Bennett voor wien in het „zijn"-zonder meer, juist de schoonheid ligt.

Galsworthy. Galsworthy's romans doen een heftigen aanval op den geest die opgekomen is in den Victoriaanschen tijd : de Engelsche familie, de Engelsche opvoeding, de Engelsche kerk brengt hij vernietigende slagen toe. Meredith, James en Butler zijn hem hierin voorgegaan. Galsworthy toont aan, hoe de instellingen van een land slechts half-waarheden zijn ; want in werkelijkheid is er geen harmonie tusschen onze begrippen omtrent

bezit, huwelijk, godsdienst, strafrecht, en onze traditioneele wetten en gebruiken. De gietvorm is echter niet rekbaar en kan niet meegaan met den nooit stabielen geest; hij wordt dus onveranderd gehandhaafd door de negentig percent, die wil dat alles geordend is, dat de moraal vaststaat, dat ieder bidt en trouwt zooals zijzelven. In The Forsyte saga toont Galsworthy aan hoe de familie Forsyte, die behoudend en star zich houdt aan de oude wereldbeschouwing — zelfs nu de wereld zelf veranderd is — nog als levensdoel *bezit* stelt (zij het dan van land, geld, ziel of lichaam) in botsing komt met den nieuwen geest, die langzaam het begrip „bezit" te niet heeft gedaan.

Max Beerbohm noemt Galsworthy den realist die „looks on life and sees that it is foul". Met de fijnste hulpmiddelen die den romanschrijver ten dienste staan, geeft hij de treurige werkelijkheid weer — maar hij schept geen nieuwe realiteit die de oude moet vervangen.

Arnold Bennett, misschien de meest harmonische van de realistische romanschrijvers, ziet het leven aan en geeft het weer, maar hij vindt het niet verdorven. Hij schept een artistiek genoegen in het zien van zooveel levenskracht; de onverwoestbare vitaliteit van den mensch is voor hem het mooie van het leven. Hij zegt niet dat het leven anders kon of moest zijn; hij geeft wat hij ziet, en het is hem voldoende. Men zou onder het lezen telkens willen uitroepen: ja! dat is waar! zoo is het! Zijn houding is die van een blij aanvaarden van de werkelijkheid; geamuseerd aanvaarden zou ik bijna zeggen want hij vertelt zijn „tranche de vie" glimlachend. Hij glimlacht — maar niet met den kouden spot van de Augustaansche literatuur — om wat zijn romanhelden als geluk of leed ondervinden. — Slechts vier romans van Bennett komen echter in aanmerking: The old Wives Tale, Clayhanger, Hilda Lessways, en These Twain; de rest is, zooals de schrijver zelf zegt, broodschrijverij.

Conrad. Conrad heeft den avontuur-roman doen herleven, maar op zulk een wijze, dat deze met eere de plaats innam die de wegstervende realistische roman had vrijgemaakt. Conrad heeft een heel ander ideaal voor oogen dan zijn groote tijdgenooten: een geschiedenis uit te denken, die te handhaven en door levensware personen tot een afgesloten en beteekenisvol geheel te doen maken, dat is zijn zelfopgelegde taak. Hij tracht dus spannende handeling te doen samengaan met levendigheid en levenswaarheid en dit pogen heeft den Engelschen roman op een pad geleid, dat door verscheidenen na hem is betreden. Zijn voorganger hierin was Henry James, in wiens werken de handeling en de situatie ook belangrijker is dan in den zuiver psychologischen roman.

Conrad's kunst doet denken aan de Russische romankunst (hij is Ukrainer Pool, in Frankrijk opgevoed). Een sterk bewustzijn van het wonderbare van het leven straalt in zijn werken door. Hij voelt zich niet aangetrokken tot dat wat „slechts" bovennatuurlijk is, „dat toch altijd iets kunstmatigs is; de smaak daarvoor getuigt van een geest die geen gevoel heeft voor de teerheden van onze betrekkingen tot dooden en levenden, een geest die onze dierbaarste herinneringen wil ontwijden." (Conrad in zijn voorrede tot Shadow Line). — Zijn helden, de slachtoffers van winstbejag in de eerste, de redders in de latere romans, zijn door het lot overwonnen, doch zegevieren in hoogeren zin. Want in hen is ontstaan het gevoel van broederschap van de menschheid, het gevoel van solidariteit dat de menschen verbindt, en de dooden met de levenden, de levenden met de nog ongeborenen tot één groot geheel aaneenketent. Deze overwinning door schijnbare nederlaag geeft aan de werken van Conrad een soort epische grootheid, die, hoewel de individueele karakters met realistische getrouwheid zijn beschreven, als het ware over het individu heen tot in het eeuwige reikt.

Deel II. De Jongste Romanschrijvers. Wells en Galsworthy deden aanvallen op ons maatschappelijk leven; de jongeren gaan verder en verklaren alle hervormingen nutteloos die niet den grondslag van de maatschappij zelf aantasten. Zij noemden zich bolsjewieken tot zij bemerkten dat ook het bolsjewisme geen democratische staatsvorm is. Met Peguy en Claudel meenen ze, dat het geld nog nooit zoo absoluut heeft geregeerd als nu; nooit is de arme zoo onbeschermd geweest tegen den rijke; nooit het geestelijke zoo onbeschermd tegen het stoffelijke. Masefield vergelijkt de tegenwoordige menschheid, die het geloof in de oude wereldorde en godsdienst verloren heeft zonder daarvoor een ander geloof terug te winnen, met een zinneloos heen en weer vliegende automobiel. Compton Mackenzie (Sinister street) ziet de menschheid als een groot, gecompliceerd mechanisme dat met goud gestookt en door angst bestuurd wordt. Nog scherper is de voorstelling die Jerome K. Jerome geeft in All Roads lead to Calvary; maar door zijn vreeselijke beschrijving van oorlogstooneelen heen klinkt „de nachtegalenzang der liefde".

Beresford, naast Swinnerton misschien de meest evenwichtige van de jongeren, werkt in House-Mates deze ideeën uit. Hij beschrijft een jongen Engelschman die zich bevrijdt van de traditioneele beschouwingen en een man wordt in plaats van een gentleman. De held vindt de grootste menschelijke waarde en waardigheid niet bij de vertegenwoordigers, maar bij de vijanden van de maatschappij. Gilbert Cannan (Sembal) noemt de menschenwereld een etterend gezwel, en verwenscht den oorlog, maar alleen omdat hij de andere en grootere operatie, waaraan de wereld scheen toe te zijn, heeft uitgesteld. —

Uitbreiding van terrein wordt alweer gezocht in den avontuurroman; maar het is niet die van Conrad. De vreugde waarmee een prachtuitgave van Doughty's Arabia Deserta in 1920 werd begroet bewees dat de tijdstemming niet meer een van wereldmoeheid was; dat de mensch weer met frisschen blik het leven kon aanzien. Een opbruisende vreugde, de vreugde van te leven openbaart zich weer; of zooals Curtius zeide (in de Nouvelle Revue française, 1913): het is weer ochtend geworden. En, vreemd genoeg, schijnt het dat de oorlog dit vreugdevuur nog heeft aangewakkerd (Chesterton, The flying Inn.). Het is alsof een lyrische kern in den mensch zich respect wil verschaffen tegenover het voortschrijdend industrialisme van den tijd. —

Omstreeks 1900 begint ook de mystiek een groote rol te spelen in den roman. Het bovennatuurlijke (als onafhankelijk element, zou men kunnen zeggen) was de grootste aantrekkelijkheid van de „novel of terror" (in de 2e helft van de 18e eeuw). Nu echter is de mystiek deel van het weefsel zelf van den roman; telkens en telkens wordt het verband aangestipt tusschen het menschelijk leven en een ander leven, dat wij slechts kunnen vermoeden daar het aan zintuigelijke waarneming ontsnapt. Evenals

de romantiek is ook de mystiek altijd opgeleefd in tijden van oorlog en druk. —

Sedert Richardson is de Engelsche roman psychologisch, doch de psychologie in den roman heeft vele phasen doorgemaakt. De nieuwste roman wantrouwt analyse en gaat alleen af op de intuïtie van het eigen bewustzijn. Vaak zijn de karakters abnormaal, bijna pathologisch; de invloed van Freud is dikwijls merkbaar. —

Het jonge geslacht, zegt Romain Rolland, schijnt een nieuw verdrag met het leven te hebben aangegaan. Men kan niet spreken van één renaissance, maar van twintig; en de voornaamste is de wedergeboorte van het innerlijke leven, de intuïtie. Bergson spreekt van de rehabilitatie van de ziel; „de deur die de menschen den ingang tot de innerlijke wereld versperde is opengebroken." Hoe moeten wij nu het oordeel van vele critici verklaren die denken dat de roman heeft uitgediend?

Wellicht zóó: de ouderen namen genoegen met den traditioneelen vorm die hun, als zij iets negeerden dat vaag in hen leefde, nog wel voldeed. De jongeren wilden niets opofferen dat niet in den ouden gietvorm paste; liever braken zij den vorm. Van binnen uit in den roman dus bezig zich te hervormen. De vorm is nog onvast en zoekt naar harmonie met den nieuwen inhoud. De schrijver wil geen tusschenpersoon meer zijn tusschen zijn werk en den lezer. Hij tracht de toestanden en gebeurtenissen te geven zooals zij *zijn helden* treffen, afgezien van de wijze waarop de schrijver ze ziet of wenscht dat de lezer ze zien zal. De „Kleinmalerei" van de realistische school is vervangen door het naast elkaar plaatsen van indrukken. Dikwijls vindt men bladzijden van zinfragmenten en enkele woorden. Wells noemde deze dictie futuristisch. De nieuwe geest tracht zich mee te deelen en hoever het pogen voeren zal kan men nog niet zeggen.

Schirmer's kleine, compacte studie zal door velen met vreugde worden begroet, daar er over de jongste novelisten nog zoo weinig geschreven is. En hun vreugde zal bij kennismaking met het boekje niet verminderen. Want de schrijver verliest zich niet, zooals zoovele, misschien wel is het biezonder Duitsche kritiekschrijvers, in feiten en namen, maar volgt de ontwikkeling van het geheel. Hij ziet stroomingen ontstaan en volgt hun loop, illustreerend met een klein, kernachtig voorbeeld, waar velen den lezer zouden vermoeien (of beschaamd doen staan) door hun belezenheid ten toon te spreiden. Zijn kennis is voor hem middel gebleven. Hij bezit de gave om de groote lijnen te zien, en de nog grooter gave deze scherp en helder aan anderen voor oogen te stellen.

Den Haag. A. C. E. Vechtman-Veth.

H. Kjellman, Le Troubadour Raimon-Jordan, Vicomte de Saint-Antonin. Uppsala, Almquist et Wiksells; Paris, Champion. 1922. (Pr. fr. 15).

Raimon-Jordan — de bijnaam kreeg hij van zijn vader die in het water van de Heilige Stroom gedoopt werd —, heeft ons een dertiental gedichten nagelaten, waarin hij zich nu eens beklaagt over de hardheid van zijn beminde, dan weer de hoop uit dat zij eindelik zijn wensen zal verhoren; dit alles volgens het welbekende recept der hoofse liefde, niet zonder enige oorspronkelijkheid in de vorm. Uit de enkele aanduidingen die de tekst bevat, de Provensaalse levensbeschrijving en twee officiële stukken maakt de uitgever terecht de gevolgtrekking dat we de werkzaamheid van deze troubadour moeten plaatsen onder Raimond V van Toulouse, in de tweede helft der twaalfde eeuw, in het bloeitijdperk der Provensaalse dichtkunst.

De uitgaaf is met zorg bewerkt, de vertalingen volgen de tekst op den voet, de aantekeningen bevatten verschillende interessante biezonderheden (bijv. over de onpersoonlike werkwoorden in de pronominale vorm gebruikt). Om het dialekt van de dichter beter te leren kennen heeft de Zweedse geleerde een aantal documenten uit de twaalfde eeuw onderzocht, afkomstig uit het dal van de Aveyron. Uit dat onderzoek bleek dat Raimon-Jordan — evenals trouwens de troubadours in het algemeen — in een litteraire taal heeft geschreven die met geen enkel dialekt te vereenzelvigen is: zo gebruikt hij steeds *quei* en *plai*, terwijl het dialekt van Saint-Antonin in de twaalfde eeuw slechts *que* en *plag* of *plait* kent.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

E. Roche, La censure en Hollande pendant la domination française (9 Juillet 1810—16 Novembre 1813). La Haye, D. A. Daamen; Paris, L. Arnette. 1923. (Gron. diss.). (Pr. f 3.60).

In dankbare stemming heeft, blijkens het voorwoord, de schrijver van dit Groningsche proefschrift zijn thèse bewerkt. Geen beminnelijker mensch dan een archivaris, is de conclusie, waartoe hij is gekomen, en al is ook hier het generaliseeren mogelijk wat voorbarig, de verzoeking ertoe was wel zeer groot, waar zoovele archieven, die van Parijs, Brussel, Antwerpen, Luik, Den Haag, Middelburg, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Arnhem, Groningen, Leeuwarden, Zwolle, Assen, en Haarlem vooral, bouwstoffen leverden voor deze studie, terwijl bovendien nog de bibliotheken van Bergen, Deventer en Den Haag en die van de Comédie-française met dankbaarheid herdacht worden. Blijkbaar is met zeer groote vlijt en nauwgezetheid het materiaal voor dit proefschrift verzameld en de noten, samen met de lijst der geraadpleegde werken bewijzen dat ook de bestaande literatuur over het behandelde onderwerp met zorg is bestudeerd.

Het werk is verdeeld in een vijftal hoofdstukken. Het eerste handelt over de censuur in het keizerrijk in het algemeen, de bedoeling, die daarbij voorzat, haar organisatie en werkwijze, de personen met leiding en uitvoering belast, de rivaliteit tusschen dezen en de politie-autoriteiten, die evenzeer toezicht oefenen op de pers. In het tweede hoofdstuk volgt dan de geschiedenis van de invoering der censuur in Holland, een feit geworden door het decreet van den 9en April 1811, uitgelokt door een rapport van de Rovigo, minister van politie, aan Napoleon over de noodzakelijkheid van beperking der persvrijheid ook hier. Organisatie, personeel en werkwijze worden dan weer aan een nadere beschouwing onderworpen en de verhoudingen nagegaan tusschen de ambtenaren, onder de algemeene directie met de beoordeeling belast en de burgerlijke- en politie-autoriteiten, verder de maatregelen besproken, die voor de doorvoering en de vergemakkelijking der contrôle werden ingevoerd. Het derde hoofdstuk behandelt dan de toepassing der censuur op de in dien tijd in Holland verschenen boeken, oorspronkelijke en vertaalde; een lange reeks van werken passeert de revue en de houding der overheid tegenover geschrif-

ten van allerlei aard wordt in verband daarmede besproken. Het vierde hoofdstuk is gewijd aan de bespreking van de houding der censuur ten opzichte van de couranten, grootendeels tot advertentiebladen gereduceerd, en van de periodieken op letterkundig en wetenschappelijk gebied, tot enkele weinige teruggebracht; het vijfde en laatste eindelijk handelt over de theaters, over verboden stukken en over de wijzigingen door de censuur in zooveel andere aangebracht. Ten slotte volgen nog in een 7-tal bijlagen het decreet van 5 Februari 1810 als uitgangspunt van geheel het instituut der Napoleontische censuur en een aantal gecensureerde passages, die een duidelijken kijk geven op de werkwijze der beoordeelaars.

Uitteraard opent het boek geen verrassende, nieuwe perspectieven; maar het geeft een aanmerkelijke aanvulling in de kennis der details, een uitgewerkt beeld van wat men in groote lijnen slechts placht te kennen. Zoo komt het allereerst den literatuur-historicus ten goede, en dat niet alleen door de kortere of meer uitvoerige bespreking van de lotgevallen — zeer wonderlijke en verrassende nu en dan — van zoovele boeken, couranten, tijdschriften en tooneelstukken, tot welker geschiedenis hier een bouwsteen wordt bijgedragen, maar ook door meer algemeene opmerkingen als die omtrent het oordeel der vreemde censoren over litterairen aanleg en litterairen smaak der Hollanders van dien tijd en omtrent den invloed der vrijheidsbeperking op het gehalte der litteraire en wetenschappelijke productie hier. Gebrek aan originaliteit is in hoofdzaak het verwijt, armoede aan nieuwe en vruchtbare gedachten; maar zij die zich in hun rapporten en beoordeelingen zoo schamper uitlaten over de logheid van den Hollandschen geest, die zich dicht bij den grond slechts veilig voelt, vergeten hoe zij zelf als ijverige dienaren van een regeering die ook het denken en voelen in voorgeschreven banen wil leiden, gansche terreinen voor de speculatieve beschouwing zoo goed als ontoegankelijk maken. De gebieden der wijsbegeerte, der theologie, der politiek b.v. liggen vol voetangels en klemmen, die doen huiveren ze te betreden; merkwaardig gering is het getal werken, dat op deze gebieden is uitgekomen en het nieuwe is hier, als overal elders, contrabande

Maar ook voor den historicus in 't algemeen heeft het boek zijn nut. Natuurlijk, maar ook gelukkig was het, te beginnen met de algemeene regeling om daarna pas tot de bijzondere, voor Holland geldende, over te gaan; men is maar al te zeer geneigd in de Napoleontische censuur een instelling te zien, waarmee slechts Holland en zijn lotgenooten gezegend werden, een middel enkel om Holland en wie zijn lot deelden het oude, eigen verleden te doen vergeten en zich meer willig te doen voegen onder het vreemdelingenjuk. Hier nog eens weer wordt men eraan herinnerd hoe wij deze bedenkelijke vrijheidsbeperking, als zooveel anders, ook met de Franschen zelven gemeen hadden, hoe andere, meer algemeene doeleinden naast de genoemde de regeering voor oogen stonden: bevestiging van het keizerlijk regime naar binnen en naar buiten door onderdrukking van elke uiting van critiek op zijn beleid, door het bevorderen van vergetelheid ten opzichte van vroegere instellingen, toestanden en verhoudingen, die konden blijken toch ook hun goede zijde te hebben gehad, door het kweeken van sympathie en haat in de richting door de keizerlijke diplomatie van het oogenblik gewezen; opvoeding verder tot die burgerlijke en militaire deugden, die de rust verzekeren en het behoud van het bestaande waarborgen konden. Talrijk en teekenend zijn de aanwijzingen van deze tendenzen; treffend ook is de zelfanalyse, de défense musculaire, die de zwakke en pijnlijke plekken duidelijker aanwijst dan bloote beschouwing dat zou kunnen doen.

Sprekende illustratie van ook van elders bekende feiten en verhoudingen geeft ten slotte nog dit boek. Wij weten dat er van de ambtenaren van den Napoleonlischen tijd stoere arbeid werd gevraagd; wij vinden het hier opnieuw bevestigd; veelvuldig zijn de rapporten en verslagen, die worden verlangd en de tijd is slechts kort toegemeten. Bekend was ook van elders het hinderlijke speuren naar overtredingen en vergrijpen, naar uitingen van ontevredenheid; hier zien wij het van nabij, in volle actie. Niet vreemd doet ons voor dezen tijd aan de sterke concurrentie van verschillende takken van dienst; hier zien we van zeer nabij burgerlijke en politieautoriteiten en dienaren in voortdurenden wedloop elkander prikkelende tot een nauwgezetheid en een ijver, die niet zelden zelfs het doel voorbij streeft en slachtoffers maakt ook waar zij niet hadden behoeven te vallen.

Dit is wel de sterkste gewaarwording, die men al lezende krijgt: een gevoel van beklemming, die het hunkeren naar de verlossing nog begrijpelijker maakt. Men vraagt zich af wat ten slotte pijnlijker gevoeld moet zijn, de ijverige werkzaamheid van zooveel douaniers in dienst van het beruchte blokkadesysteem of de speurende waakzaamheid van deze tollenaars — want ook een fiscalen kant heeft de zaak — voor de goederen van den geest, en of de zucht van verlichting, waarmee de bevrijding werd begroet, niet meer misschien nog gold het slaken van de boeien, waarin verstand, gevoel en fantasie waren geslagen, dan het wegvallen van de belemmeringen, die aan de vrijheid en de ontwikkeling van handel en verkeer zoo langen tijd in den weg hadden gestaan.

Groningen. J. S. Theissen.

F. Cornou, Elie Fréron (1718-1776). Trente années de luttes contre Voltaire et les Philosophes du 18me siècle. Couronné par l'Académie française. Paris, Champion; Quimper, Le Goaziou. 1922. (Pr. fr. 12).

Onder het lezen van dit omvangrijke werk, had ik de zonderlinge gewaarwording, alsof ik Elie [1]) Fréron voortdurend door een vergrootglas en Voltaire als een heel klein figuurtje door een omgekeerden tooneelkijker aanschouwde. Las men over de 18de-eeuwsche Fransche geestesstroomingen alleen dit boek, dan zou men den indruk krijgen dat Fréron van veel grooter beteekenis is geweest dan Voltaire en de Encyclopedisten te zamen. Van het begin tot het eind is deze levensbeschrijving niet alleen een verheerlijking van Fréron—als, in de goddelooze 18de eeuw, een steunpilaar van kerk en troon — maar tevens een afbreking van Voltaire, zoowel wat den mensch als den denker betreft. Partijdig is het werk in hooge mate. „Dit boek is een poging tot eere-herstel," aldus vangt het aan. Voor den persoon van Fréron „behoort men zich immer te buigen als voor een der moedigste en fierste figuren waarop onze letterkundige geschiedenis zich kan beroemen." Geen vlekje is er dan

[1]) Hij heet Elie en niet, zooals men veelal meent Jean. Voltaire noemde hem uit geestigheid (!) Jean, ook wel Catherin of Martin. „*Cet animal se nommait Jean Fréron*". (In *Le pauvre Diable*).

ook op de nagedachtenis van zijn held, of met angstvallige zorg tracht de schrijver het uit te wisschen: een niet gemakkelijke taak, waar de apologeet erkent dat het feiten-materiaal, noodzakelijk voor het samenstellen van een uitgebreide biographie, niet in voldoende mate aanwezig is. Het valt te betreuren dat dit van groote geleerdheid en uitgebreide studie getuigende boek ontsierd wordt door den zoetelijken toon waarmee de schrijver alle handelingen van Fréron goedpraat of aanprijst. Dat Fréron voordat hij zijn nichtje huwde een liefdesverhouding met haar had. vertelt kanunnik Cornou door te zeggen: „zij beminden elkander, maar wisten niet tijdig genoeg de zegen van de kerk voor hun verbintenis in te roepen." (90) Toen hij haar verloor was de slag vreeselijk voor hem en kwam zijn smart een maand later *nog* (sic! 343) in een brief tot uiting! Op even weeken toon wordt ons daarna verhaald hoe hij op 48-jarigen leeftijd met een meisje van 18 jaar hertrouwde. De schrijver vindt geen woorden genoeg om Voltaire te hekelen als deze zich achter een schuilnaam verbergt om een letterkundigen vijand te kritiseeren, maar als Fréron hetzelfde doet ten opzichte van d'Alembert, dan heet het „om zijn kritiek oorspronkelijker te maken dichtte hij haar toe aan een bewoner van Guadeloupe" (194).

Al overtuigen 's Heeren Cornou's uitvoerige pleidooien ons niet steeds, al was Fréron's leven niet van alle smetten vrij — zelfs een uitbundig panegyrist als Monselet, die in 1864 een studie aan hem wijdde erkent dit — deze nieuwe biographie heeft de verdienste dat zij beter dan de vroegere in het licht stelt op welke schandelijke wijze Voltaire zijn slachtoffer vervolgd en belasterd heeft. Ook van de willekeur der regeering die den ongelukkigen Fréron, telkens wanneer een persoon van aanzien vermeende door hem gekrenkt te zijn, voor eenigen tijd achter slot en grendel liet plaatsen, geeft het boek een duidelijk beeld. Voorts is het van belang dat de schrijver de bijzondere aandacht vestigt op *l' Année littéraire*, een door Fréron geredigeerd en in wijden kring gelezen tijdschrift, waarin allerlei interessante cultuurhistorische gegevens zijn te vinden. Zeer zeker vindt men daarin een aantal voor dien tijd verlichte denkbeelden vervat; de heer Cornou geeft hiervan in het hoofdstuk *La Modernité de Fréron*, eenige treffende voorbeelden. Maar daarin stond Fréron toch niet zoo alleen als de schrijver doet voorkomen: hoe meer men de geschriften uit het eind der 17de en het begin der 18de eeuw raadpleegt, hoe meer men er zich van bewust wordt dat de ideeën van Montesquieu en de Encyclopedisten reeds lang vóór hen in wording waren. Ook hier werkt het teveel aan lof bij den lezer in omgekeerde richting. Waar de schrijver beweert dat de *Année littéraire* méér gelezen werd dan de *Encyclopédie, omdat* dat tijdschrift in vele opzichten belangrijker was, zouden wij naast dit laatste argument cijfers en bewijzen willen zien. De *Encyclopédie* toch, telde reeds bij den aanvang 4300 abonné's en Brunetière heeft door een berekening aangetoond dat er nauwelijks een geletterde Franschman in dien tijd kon zijn geweest die het groote werk niet in zijn geheel of ten deele kende. Blinde partijzucht is oorzaak dat, waar het de Encyclopedisten betreft, zinnen als de volgende het boek bevlekken: „Het evangelie van de Rede zal worden gepredikt door een gilde van lafaards, leugenaars en schriftvervalschers." (358) Elders noemt hij de door hem gehate nieuwlichters, onder andere liefelijkheden, „*prompts au découragement*". (136). Een zonderlinge bewering als men bijv. denkt aan de haast onoverkomelijke moeilijkheden waartegen de uitgave der *Encyclopédie* te worstelen had en Diderot's bewonderenswaardige volharding! Dat Fréron vóór Diderot een lans brak ten gunste van het *drame bourgeois*, in een tijd toen men er veelal vijandig tegenover stond, is merkwaardig en strekt hem tot eer, maar waarom acht de heer Cornou het noodzakelijk on naar aanleiding hiervan Diderot af te breken? Voorzeker, diens *Père de famille* en *Fils naturel* zijn heden ten dage onspeel- en zelfs onleesbaar, maar niet Fréron's opmerkingen, doch genoemde stukken en vooral de theorieën waarvan Diderot ze vergezeld deed gaan, hebben een vèrstrekkenden invloed op de geschiedenis van het tooneel uitgeoefend. Diderot's stellingen vonden, zooals bekend is, weerklank tot in Duitschland, waar Lessing zijn stukken vertaalde en hem als een medestrijder voor zijn idealen beschouwde.

Voltaire wordt in al zijn kleinheid aan de kaak gesteld; het napluizen van zijn verhouding tot Fréron heeft nieuwe feiten aan het licht gebracht die hem geenszins tot eer strekken. Aangezien de heer Cornou niet alleen nalaat Voltaire's verdiensten als mensch en als denker daar tegenover te plaatsen, maar deze zelfs voortdurend tracht te kleineeren, zou men zich, indien men slechts dezen leidsman volgde, een hoogst onzuiver beeld van dien grooten geest vormen.

De slotindruk van het werk is dat een dieper doordringen in het geharrewar tusschen de Fransche regeering en de 18de-eeuwsche schrijvers en de polemieken dier schrijvers onderling, niet bepaald bijdraagt om onze illusies over het menschdom te verhoogen.

Jammer dat in dit rijkgedocumenteerde boek, waarin zooveel historisch belangrijke personen genoemd worden, een namenregister ontbreekt.

Leiden. C. Serrurier.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. des Inscr. et B.-L., 1923, Sept.—Déc.: Delattre, Une cachette de figurines de Déméter et de brûle-parfums votifs à Carthage. — O. Tafrali, Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. — R. Cagnat, Un diplôme milit. de Brestovitza. — H. Gauthier, Un nouveau décret trilingue prolémaïque. — ptolémaïque. — Porée, Le Pontificat d'Egbert, archevèque d'York, conservé à la Biblioth. nat. — Cl. Huart, Documents d'architecture berbère, recueillis par Dr. André Paris. — Delattre, La basilique de Bir-el-Knissia, à Carthage.

Journal des Savants, 1923, Sept.-Oct.: S. Gsell, Tartessos. — E. Huguet, Une nouvelle théorie du langage. — L. Bréhier, L'art roumain, I. — Nouv. et Corresp.

Nov.-Déc.: C. Jullian, La vie humaine du sous-sol francais. — G. Radet, Le monde scythe. — L. Bréhier, L'art roumain (slot).

1924, Janv.-Févr. A. Morel-Fatio, La Bible castillane. — J. Carcopino, L'intervention rom. dans l'Orient hellénique (slot). — A. Blanchet, E. Babelon.

Neue Jahrb. f. d. kl. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., LIII-LIV, 1: B. Stenzel-Mugdan, Philosoph. Motive im Weltbild des Aristoteles. — W. Enszlin, Die Ackergesetzgebung seit Ti. Gracchus im Kampfe der polit. Parteien. — L. v. Sybel, Probleme d. christl. Antike. — H. Hommel, A. W. Schlegels Dramaturgie. — B. Busch, Der Mummenschanz in Faust II. — Mitteil.

In het paedagog. ged.: J. Overbeck, Die Entdeckung des

Kindes im I. Jhrh. n. Chr. — G. Wolff, Tacitus' Germania u. deutsche Frühgeschichte. — J. Ziehen, Grundfragen der Literaturpädagogik. — E. Stemplinger, Der prakt. Wert der humanist. Studien. — G. Noack, Neue Hilfsmittel f. d. deutschen u. geschichtl. Unterricht.

Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterk., XLIII, 2: A. A. Verdenius, De ontwikkelingsgang der Holl. voornaamwoorden *je* en *jij*. — W. de Vries, De verkleinuitgangen in de Nederlanden. — G. G. Kloeke, Eigennamen op *-tet*. — J. Daniels, S.J., *Moortmisse*. — W. de Vries, Etymol. aanteekeningen. — D. A. Stracke, Meester Jufroet in den Reinaert. — Kleine Med.

N. Taalgids, XVIII, 4: Ph. J. Simons, Stijl I. — J. Endepols, Groenstraat-Bargoens. — C. B. v. Haeringen, Zang- en spraakles. — K. H. de Raaf, „Op het gezigt van trekkende kraanvogels". — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, IX, 4: C. Kramer, A. Chénier, Poète satyrique, I. — L. Herrmann, Une source de *La Nuit de Mai*. — R. Meissner, Eine Anmerkung zu Schottels *Horrendum bellum grammaticale*. — R. Petsch, Goethes Stellung zur Unsterblichkeitsfrage, II. — J. C. de Buisonjé, Zur Heine-Philologie. — J. Veldkamp, Calvinism and Pride. — J. F. C. Gutteling, Demogorgon in Shelley's *Prometheus Unbound*. — J. Veldkamp, The Tristram-Legend and Thomas Hardy. — J. v. Wageningen, The Gulf Stream. — Boekbespr. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, VI, 3-4: J. H. Schutt, Beaumont and Fletcher's *Philaster*. — E. Kruisinga, Contributions to Engl. Syntax. — Notes a. News. — Translation. — Points of Modern Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mention.

Leuv. Bijdragen, XVI, 1-2: J. Lindemans, Toponymica. — B. M. Woodbridge, An obscure verse of Rolla. — R. Foncke, Het exempel v. d. Ondankbaren Zoon. — A. Haggerty Krappe, The Legends of Amicus and Amelius and of King Horn. — A. L. Corin, Lettres de J. Ernest Wagner à Jean Paul Fr. Richter (suite). — L. Grootaers, Quelques emprunts entre patois flamands et wallons. — Dez., De namen van de *roode aalbes* „ribes rubrum" in Z.-Nederl.

Bijbl., XV, 1: L. Grootaers, Zuidndl. dialectonderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr.

Beitr. z. Gesch. d. deutschen Spr. u. Lit., XLVIII, 1: F. Holthausen, Nordfries. studien, II. — Th. v. Grienberger, Ahd. texterklärungen, IV. — A. Leitzmann, Zu von der Hagens gesamtabenteuer, I. — E. Schwentner, Die schallwurzel *hwīs* im germ. u. in den verwandten Sprachen. — Dez., Germ. *hraþa, hurska, hrussa* u. verwandtes. — E. Fuchs, Zur gesch. der Geuchmat Th. Murners. — Ph. Strauch, Bruchstück einer gereimten mitteldeutschen bearb. des Spec. hum. salvationis. — F. Harder, Uebergangsformen am schlusse von capiteln oder büchern in mhd. schriftwerken. — L. Schmidt, Weniger bekannte zeugnisse zur gesch. der Germanen in oriental. chroniken. — E. Ochs, Schwäb. knacknüsse. — Dez., Ahd. *heissci*. — M. Paucksch, Der minnesänger kaiser Heinrich. — F. Vogt, Reimarus caecus u. der Kasseler fund. — O. Behaghel, Zur formenbildung voc. auslautender oder anlautender stämme. — Dez., Zum anwachsenden *t* (*d*). — Dez., Eine merkwürdige conjunction. — S. Singer, Lautwandel u. wortverlust. — F. Wrede, Zum Ludwigslied. — K. Preisendanz, Zum Geraldusprolog des Waltharius. — E. Öhmann, Zur krone Heinrichs v. d. Türlin. — G. Müller, Zu Rudolfs Willehalm 3330 ff. — J. Schnetz, Der name Germanen. — A. Wallner, Nachtr. zu Beitr. 47, 214. — G. Schütte, Die stellung des jütischen.

2: H. Behrens, Ndd. praeteritalbildung. — C. Wesle, Kaiserchronik u. Rolandslied. — A. Leitzmann, Zu v. d. Hagens gesamtabenteuer, II, III. — F. Vogt†, Noch einmal 'Konstanz oder Zürich?' — E. Schwentner, Gramm. u. etymol. — Dez., *Schale, scholle, schild* u. verwandtes. — R. Blümel, Die rhythmusarten. — Dez., Bedingungen f. d. Reim. — Dez., Die stärkeverteilung im nhd. prosaaccent. — Th. Grienberger, Diusvirus. — Dez., Got. **skeirja* 'interpres.' — W. Stammler. Joh. Walther als verfasser des Epitaphiums Martini Luthers (1546), — E. Sievers, Recensentenwahrheit.

Anglia, XLVIII, 1: W. K. Ruprecht, Felicia Hemans u. d. engl. Beziehungen zur deutschen Lit. im ersten drittel des 19ten Jhrhs. — Fr. Brie, Deismus u. Atheismus in der engl. Renaissance. — S. J. Crawford, A Latin Parallel for Part of the Later Genesis? — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortf.

Id., Beibl., XXXV, 5: S. B. Liljegren, Miltons Wahl des Berufs.

Tijdschrift voor Gesch., 39, 3: Wagenvoort, Cultureel program van keizer Augustus. — Enklaar, De verovering van het Merwedegebied door graaf Dirk III. — Boeree, Het verraad van Maarten Schets. — Cohen, Het laatste werk van lord Bryce. — Serrurier, Literatuur over Pascal.

Revue Historique, CXLV, 2: Matter, Cavour et la guerre de Crimée. — Mangis, La journée de 8 heures et les vignerons (1383—93). — Bulletin historique (France: fin moyen âge).

Studiën, CII, Juli: In Memoriam P. Henr. Bolsius. — J. Scheerboom, Evolutie der eucharistiehulde. — C. Wilde, De ME geen „Tijden van Geloof"? — A. Reichling, Het Platon. denken bij P. C. Boutens. — M. v. Steen, Volk en Godsdienst in Perzië. — E. Hüffer, De Kerkvaders en de Natuurwetensch., II. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Aug.: A. Reichling, Het Platonische denken bij P. C. Boutens, II. — L. v. Miert, Bellarminus' preeken te Leuven. — M. v. Steen, Volk en Godsdienst in Perzië, II. — J. Hellings, Het Eeuwfeest v. h. herstel v. h. Romeinsch College. — A. J. M. Mulder, Isotopen, III. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Barnouw, Joh. v. Oldenbarnevelt: Engl. Stud. VI, n°. 3-4 (Frijlinck).

Brugmans, Briefwechsel Emmius: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Verster).

Clark, Dutch alliance: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Van der Flier, War finances in the Netherlands up to 1918: Rev. Hist. CXLV, 2 (Waddington).

Frijlinck, Tragedy of Oldenbarnevelt: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Brugmans).

Grew, William Bentinck: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Geyl).

De Groot, Hamlet: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 5 (Fehr).

De Haan, Oud-Batavia: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Verster).

Hoogewerff, Jan van Scorel: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Van Dillen).

Kalff, Vliegende Hollander: N. Taalg. XVIII, n°. 4 (Borgeld).

Kleijntjens en Huijbers, St. Willebrords Kerk, I: Studiën CII, Juli (Mulder).

Van der Laan, Progressive Form: Eng. Stud. VI, n°. 3-4 (Bosker).

Te Lintum, Nederland en de Indiën: Tijdschrift voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Lonchay et Cuvelier, Corresp. de la cour d'Espagne: Rev. Hist. CXLV, 2 (Morel-Fatio).

Mansvelt, Gesch. der Handelmaatschappij: Tijdschrift voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Van Mierlo, Hadewijch: N. Taalg. XVIII, n°. 4 (de Vooys).

Molhuysen, Bronnen Leidsche Univers.: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Brugmans).

Oppermann, Untersuchungen II: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (Tenhaeff).

Roche, Censure en Hollande: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Rijpma, Ontwikkelingsgang van Kampen: Tijdschr. voor Gesch. 39, 3 (De Boer).

Schrijnen, Volkskunde: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVI, n°. 1 (Grootaers).

Zeij, Vondel's Altaargeheimenissen, Studiën CII, Juli (Duurkens).

MUSEUM.

Maandblad voor Philologie en Geschiedenis

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

TWEEËNDERTIGSTE JAARGANG.

1925.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF'S UITG.-MIJ.
LEIPZIG, O. HARRASSOWITZ. — PARIJS, H. LE SOUDIER. — LONDEN, WILLIAMS & NORGATE.

REGISTER.

I. Lijst der medewerkers aan den 32sten Jaargang.

Mej. Dr. M. M. Assmann te Leiden.
Prof. Dr. A. J. Barnouw te New York.
Dr. J. Berlage te Deventer.
Dr. J. F. D. Blöte te Tilburg.
Dr. H. P. Blok te Oegstgeest.
Mej. J. M. Blok te Amsterdam.
Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.
Prof. Dr. R. C. Boer te Amsterdam.
Prof. Dr. Tj. de Boer te Amsterdam.
Dr. P. A. A. Boeser te Leiden.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain te Amsterdam.
Dr. S. Braak te Winschoten.
Dr. P. C. de Brouwer te Tilburg.
Dr. V. F. Büchner te Leiden.
Prof. Dr. W. Caland te Utrecht.
Prof. Dr. D. Cohen te 's-Gravenhage.
Dr. B. A. P. van Dam te 's-Gravenhage.
Dr. J. van Dam te Amsterdam.
Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht.
Dr. J. Daniels te 's-Gravenhage.
L. Delibes te 's-Gravenhage.
Dr. J. van der Elst te Hilversum.
Dr. G. Engels te Rotterdam.
Dr. M. Engers te Zwolle.
Dr. P. J. Enk te Leeuwarden.
Prof. Dr. B. Faddegon te Amsterdam.
J. A. Falconer te Groningen.
†Dr. J. M. Fraenkel te Utrecht.
K. R. Gallas te Amsterdam.
Prof. Dr. C. van Gelderen te Amsterdam.
Dr. A. Greebe te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. Groeneboom te Groningen.
Prof. Dr. H. IJ. Groenewegen te Huis ter Heide.
A. G. Groenhoff te Leiden,
Prof. Dr. A. W. de Groot te Aerdenhout.
Mej. Dr. J. F. C. Gutteling te Amsterdam.
Dr. C. B. van Haeringen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. G. van Hamel te Utrecht.
O. ten Have te 's-Gravenhage.
Dr. J. Heinsius te Leiden.
Prof. Dr. D. C. Hesseling te Leiden.
J. P. Heyligers te 's-Gravenhage.
Dr. G. E. W. van Hille te 's-Gravenhage.
Dr. M. Th. Hillen te Zutfen.
Dr. G. J. Hoogewerff te Rome.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma te Utrecht.
Prof. Dr. J. Huizinga te Leiden.
Dr. K. H. E. de Jong te 's-Gravenhage.
Dr. M. de Jong Hzn. te Amsterdam.
Dr. G. Kalff Jr. te Amsterdam.
Dr. A. H. Kan te Utrecht.
Dr. G. G. Kloeke te Hamburg.
Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.
Dr. W. Koch te Wageningen.
Dr. K. Kooiman te Middelburg.
Dr. E. F. Kossmann te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer te 's-Gravenhage.
Mej. W. Kuenen te Rotterdam.
†Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. te Melchthal (Zwitserland).
Dr. H. M. R. Leopold te Rome.
Dr. R. Leyds te Oosterbeek.
Prof. Dr. H. van der Linden te Luik.
Dr. C. te Lintum te Scheveningen.
Prof. Dr. H. Logeman te Gent.
H. J. van der Meer te 's-Gravenhage.
H. J. Moerman te Kampen.
Prof. Dr. F. Muller Jzn. te Leiden.
Prof. Dr. H. Oort te Leiden.
Prof. Dr. B. J. H. Ovink te Utrecht.
Prof. Dr. J. L. Palache te Leiden.
Prof. Dr. A. Pompen te Nijmegen.
W. Prins te Leiden.
Prof. Dr. J. Prinsen te Amsterdam.
Dr. K. H. de Raaf te Rotterdam.
J. Rahder te Parijs.
Dr. J. van Rijckevorsel te Nijmegen.
Prof. Dr. A. G. Roos te Groningen.
Dr. A. Rutgers te Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda te Grave te Amsterdam.
Prof. Dr. J. H. Scholte te Amsterdam.
Mej. Dr. C. Serrurier te Leiden.
Prof. Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam.
Prof. Dr. K. Sneyders de Vogel te Groningen.
Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje te Leiden.
Prof. Dr. A. J. de Sopper te Leiden.
Dr. P. V. Sormani te Nijmegen.
Dr. W. H. Staverman te Deventer.
Dr. J. F. M. Sterck te Heemstede.
Dr. Th. C. van Stockum te Hilversum.
J. G. Talen te Zwolle.
Dr. D. C. Tinbergen te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden.
Mevr. A. C. E. Vechtman-Veth te 's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. Ph. Vogel te Leiden.
Dr. J. A. Vollgraff te Middelburg.
Prof. Dr. C. G. N. de Vooys te Utrecht.
Dr. J. de Vries te Arnhem.
Prof. Dr. J. Vürtheim te Leiden.
Prof. Dr. H. Wagenvoort Jr. te Groningen.
B. H. J. Weerenbeck te Nijmegen.
Prof. Dr. A. J. Wensinck te Leiden.
Dr. F. W. van Wijk te Maastricht.
Prof. Dr. N. van Wijk te Leiden.
Prof. Dr. H. Windisch te Leiden.
Jhr. P. J. van Winter te Groningen.
Prof. Dr. J. de Zwaan te Groningen.

II. Alphabetische lijst der recensies.

III. Register voor de rubriek „Berichten en Mededeelingen".

IV. Tijdschriften waarvan de inhoud is medegedeeld.

V. Firma's wier uitgaven zijn aangekondigd.

(Door een sterretje wordt een korte vermelding onder „Schoolboeken" of „Berichten en Mededeelingen" aangeduid).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. No. 1 October 1924.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

M. Δέφνερ, Λεξικὸν τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου. Athene, Drukkerij Ἑστία. 1923. (Pr. 40 drachmen).

Dr. M. Deffner, een leerling van G. Curtius, kwam in 1871 als jong geleerde in Griekenland en gevoelde zich dadelik aangetrokken tot de studie van de Griekse dialekten, vooral van die waarvan het duidelik was dat zij overblijfsels bewaarden van een zeer oud verleden en een andere ontwikkeling hadden gehad dan de Atties-Ioniese Koine; met name van het Zakonies maakte hij een grondige studie, onder anderen door een langdurig en herhaald verblijf in 't land der Zakoniërs, aan de Oostkust van de Peloponnesus. Tot 1881 verschenen van zijn hand verschillende bijdragen tot de kennis van het merkwaardige dialekt. In dat jaar houdt de publicatie op, midden in het eerste deel van een *Zakonische Grammatik* (Berlijn, Weidmann, 176 bl.). Vakgenoten buiten Griekenland meenden dat de schrijver de studie van het dialekt, of in elk geval de mededeling der resultaten van die studie, had gestaakt, toen zij in 1922, dus 41 jaar later, verrast werden door het verschijnen van een drietal kleine geschriften aan het Zakonies gewijd; tans mogen zij zich verheugen in het bezit van een lexicon dat in volledigheid door geen glossarium of woordenboek van enig Grieks dialekt wordt overtroffen. Het boek is uitgegeven als een aanhangsel van het *Λεξικογραφικὸν Ἀρχεῖον τῆς μέσης καὶ νέας Ἑλληνικῆς* (zesde deel) en de kosten werden bestreden door bijdragen van Zakoniërs, die hun dankbaarheid aan de schrijver ook toonden door hem ereburger te maken van Lenidhi, de hoofdplaats van hun gewest.

In de eerste periode van Deffners werkzaamheid is de kritiek op zijn methode streng en scherp geweest, maar ook de beoordelaars die 't sterkst in verzet kwamen tegen zijn verklaring van de klanken en vormen en tegen zijn etymologieën der Zakoniese woorden (G. Meijer, Hatzidakis, Pernot) hebben nooit getwijfeld aan zijn grondige bekendheid met de taal die heden ten dage gesproken wordt en waarvan hij tans, gelijk hij zegt, „voor 't eerst en voor 't laatst" het vocabularium heeft bijeen gebracht; „voor 't laatst", omdat vooral in de laatste dertig jaar, door invloeden die ieder uit zijn eigen taal kent, het dialekt meer en meer plaats maakt voor de moderne Koine. Men mag dus dit jongste werk van de geleerde, die zo trouw bleef aan de voorliefde van zijn jeugd, veilig beschouwen als een kostbaar en hoogst betrouwbaar materiaal voor de studie van het dialekt, waarvan de betrekking tot het Lakonies nog altijd stof geeft tot zo veel verschil van gevoelen.

Het lexicon vermeldt van elk Zakonies woord (ongeveer 6000 zijn opgenomen) de vertaling in de hedendaagse officiële taal, in het Duits en in het Frans; in de meeste gevallen, vooral bij de werkwoorden, verduideliken korte zinnen het gebruik; die verklarende voorbeelden zijn geschreven in de gesproken taal van het tegenwoordige Griekenland. Somtijds wordt ook niet slechts het taalgebruik, maar de inhoud van de woorden behandeld, b. v. bij **ἀπάλια**, waar de term (= **ἀσπάλαθος**, genista acanthoclada) aanleiding is geworden tot een mededeling over de **διαπομπευσις** en de gewoonte om daarbij het slachtoffer met doornachtige planten en met as te werpen. Etymologieën zijn zeldzaam; waar ze voorkomen (b.v. in voce **ἀτὺ** (= **ἀδελφός**) blijkt gewoonlik dat de schrijver zijn zienswijze van voor ruim veertig jaren niet heeft opgegeven; een enkele maal wordt ook de etymologie vermeld om de lapsus van een bestrijder aan te tonen (zie b. v. **ἄφτατε** = niet gebraden, door Deffner in verband gebracht met **ὀπτᾶν**). Somtijds wordt echter een oude etymologie herroepen en een nieuwe voorgesteld

(b. v. **κηχκικό** = tering, tans afgeleid van **τηκτικόν,** of **τηκεδών**).

Hoe men ook over het ontstaan van het Zakonies mag denken, zeker is het dat dit boek van Deffner een onwaardeerbaar hulpmiddel zal blijken voor allen die zich bezig houden met een dialekt dat, vooral om de vraagstukken van algemene aard die er mee samenhangen, de opmerkzaamheid verdient van belangstellenden in taalstudie.

Leiden. D. C. Hesseling.

Tractatus Graeci de Re Metrica inediti congessit (etc.) **W. J. W. Koster.** Paris, Soc. d'éd. „Les belles lettres". 1922. (Leidsche diss.). (Prijs ƒ 1.15).

Wij vinden in deze dissertatie een tractatus Urbinas en andere kleinere van metrischen en grammatischen inhoud. In een Epilogus geeft de auctor aan wat de vrucht zijner geenszins alledaagsche inspanning is; van wat daar vermeld wordt zou ik het voornaamste noemen het inzicht, dat men krijgt in den onderlingen samenhang dier talrijke Byzantijnsche traktaten en dat er zoo eenige (historische) orde in den overvloed komt. Want de materie, die er in voorkomt (gedeeltelijk ook in Plut. Mor. deel VII ed. Bernardakis), is onbeduidend en voorzeker was de nauwkeurige studie van Dr. Koster een betere zaak waardig. „Varias lectiones magna cura collegi" zegt hij op pg. 9 en hij maakt zijn woorden waar in zijn werk, maar in zoo ijle, late neerslagen van Grieksche doktrine is die magna cura misschien nimia.

Wat echter op grond van deze materie heeft gedaan kunnen worden, dat is door den schrijver met alle bekwaamheid volbracht, al moet de kritiek zich tot deze algemeene waardeering bepalen, die niet verkleind wordt door de volgende aanmerkingen.

De lezing p. 18 **ὡς καί** zal wel dittografie zijn. Op p. 20 loopt in de annotatio bij **Τρῶας δηϊώσωσι** de 2e zin niet af. Of „hic versus apud alios .... deest" ibid. (en p. 48) en p. 25 „rationem de diphthongis.... habuit" zuiver gezegd is, betwijfel ik. T. z. p. zal **διαφαγεῖν** wel drukfout zijn voor **διαφυγεῖν** en p. 55 unumquidque voor unumquodque. Het oordeel over Triclinius op p. 25 is in strijd met de praef. p. VII. De juiste lezing is p. 30 (onderaan) toch wel **βραχέος αὐτὸ τάξιν ἔχει** als p. 33 **βραχεῖαν λαμβάνουσι τάξιν** en p. 39 (annot. 2e kolom) **ἡ ἐκ τοῦ τέλους ἄρσις.** Op p. 44 versta ik niet: **ἔκθλιψίς ἐστι.. ὅταν ἀντ' ἐκείνου τοῦ ἐκβληθέντος** (sc, **φωνήεντος**) **κουφίζηται ἡ ἀπόστροφος.** Volgens Stephanus is **κουφίζω** bij de latere grammatici = **ἐκθλίβω.** Wat zegt Koster van deze plaats? De term **μεσόκλαστος** (p. 74) staat ook bij Plutarch. VII p. 472. Een index auctorum (voeg erbij **κ** dat p. 74 vermeldt wordt) en nominum et rerum (item **κουφίζω** p. 44) voltooit de smaakvol uitgegeven dissertatie. Maar wij kunnen niet nalaten den schrijver aan te manen een dankbaarder stof voor zijn werkzaamheid te zoeken.

Utrecht. J. M. Fraenkel †.

M. Minucii Felicis Octavius, van inleiding en aanteekeningen voorzien door **Dr. J. van Wageningen,** Hoogleeraar aan de Rijksuniversiteit te Groningen. I Inleiding en Tekst, II Aanteekeningen. (Aet. Imper. Script. IV). Utrecht, G. J. A. Ruys. 1923.

Slechts enkele dagen nadat ik dit werk ter aankondiging in het Museum ontving, kwam de droeve tijding, dat Prof. van Wageningen was heengegaan. Het is hier niet de plaats om te spreken over hetgeen de wetenschap, noch ook hetgeen onze Nederlandsche gymnasia, docenten en leerlingen beide, in hem verloren hebben. Maar wel is het een weemoedige gedachte, dat deze regelen niet meer onder de aandacht zullen komen van hem, die met eigen universeelen aanleg vereenigde een toegewijde belangstelling in den arbeid van anderen, en die bij uitstek verstond het geven van opbouwende kritiek.

De inleiding, die Van Wageningen aan den tekst deed voorafgaan, geeft allereerst een bondig overzicht van den inhoud; daarna wordt gesproken over Minucius' bronnen, over de vraag, hoe hij, die in een heidensch milieu werd opgevoed, met de Christenen heeft kennis gemaakt en tot hun godsdienst is overgegaan, over eigenaardige kenmerken van Minucius' Christendom, waarin zoowel een openbarings-element als een Christologie schijnen te ontbreken, over de vraag, wanner de Octavius geschreven is, en eindelijk in verband daarmede over de verhouding tusschen Minucius en Tertullianus: in afwijking van vroeger ingenomen standpunt is v. W. nu — vooral onder invloed van Richard Heinze, Tertullian's Apologeticum — gekomen tot de erkenning van Tertullianus' prioriteit.

De tekst is, gelijk in de voorrede wordt opgemerkt, die van Waltzing (Teubner 1912), waarvan slechts op enkele plaatsen is afgeweken, terwijl in de adnotatio critica alleen dàn de lezing van den codex Parisinus vermeld is, wanneer deze met het oog op den geëmendeerden tekst van belang werd geacht. Wat de adnotatio critica betreft, acht ik de hier gevolgde methode te subjectief: zij zal wel in de eerste plaats voor studenten bedoeld zijn, maar voor hen geeft ze beslist te weinig. En terwijl ik mij met de constitutie van den tekst over het algemeen zeer goed vereenigen kan, ook waar die van Waltzing afwijkt (vermelding verdient de geslaagde verbetering, 37.7: „ut ingenium eorum perditae mentis licentiae potestat*es* liber*ae* — i.p.v. potesta*tis* liber*e* — nundinentur": „opdat de vrije uitoefening van het gezag hun geest zou ten prooi geven aan de willekeur van een verdorven hart"), meen ik toch dat de lezing van tal van plaatsen twijfelachtig genoeg is, om de opneming van plausibele voorstellen tot verbetering, althans aan den voet der bladzijde, te rechtvaardigen. Zoo zou ik met Damsté willen lezen 9.3 „nec de <sacris> ipsis" (vgl. het begin c. 23) en 18.4 „*totis* (i. p. v. tot*ius*) mundi partibus pulchriorem"; voor totis = omnibus vgl. 21, 12. Nauwelijks twijfelachtig lijkt mij ook zijn verbetering „*trinu* gerit fulmina" voor „*tunc* gerit fulmina" (23,6; voor trini = tres vgl. § 5). In 36.7 gaf Waltzing: „contemnere malumus opes quam <non> continere", en verklaarde „ne pas maintenir dans les bornes, accumuler sans fin." Van Wageningen houdt zich aan de lectio tradita, maar verklaart „continere" als „conservare". M. i. is bij Waltzing de tekst juist, de verklaring onjuist, en bij v. W. omgekeerd; Octavius maakt een tegenstelling tusschen heidenen en Christenen en zegt: „nos contemnere malumus opes quam — sc. ut vos facitis — non continere" (verkwisten), gelijk er volgt: „malumus nos bonos esse quam prodigos." — In 5.4 behoudt v. W. niet zonder aarzeling de lezing van P. „de qua tot omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat," en geeft in overweging Kronen-

bergs emendatie „sectarum plurimarum <studiis>". Is de oplossing niet misschien, ook met het oog op 13,5 „tot ac tantis viris deliberantibus", in deze richting te zoeken: „de qua tot omnibus saeculis <sectatores deliberaverunt> sectarum plurimarum <et> usque adhuc ipsa (= eadem, vgl. 1,4; 11,7) philosophia deliberat"? — In 5,7 lezen we: „Sint principio omnium semina natura in se coeunte densata, quis hic auctor deus?" Waltzing denkt hier aan zelfbevruchting der natuur; v. W. verwerpt dit denkbeeld terecht, en vertaalt: „doordat de atomen vanzelf samenkomen." Maar ook dit kan m. i. niet juist zijn. Lucretius b. v. spreekt herhaaldelijk van het „coire", „coire inter se" der atomen (b. v. V. 450, 452): „natura" daarentegen is bij hem nagenoeg synoniem met „fortuna" (vgl. V 77 met 107, en J. D. Duff's commentaar t. p.) en datzelfde geldt van Minucius, zie den aanhef van c. 6. Ik zie geen anderen uitweg dan dat wij lezen: „semina natura in se coeunt*ia*."

Deel II bevat een uitgebreiden commentaar, gevolgd door registers van eigennamen, grammaticale bijzonderheden en een zaak- en woordregister, vrijwel onmisbare hulpmiddelen. Dat van Waltzing's commentaar een dankbaar gebruik gemaakt is, spreekt vanzelf, en blijkt bij zorgvuldige bestudeering op nagenoeg iedere bladzijde. Niettemin mogen wij zeer erkentelijk zijn voor alles, wat deze commentaar méér biedt. Daartoe reken ik allereerst de groote nauwkeurigheid der nieuwe editie. Waltzing is, vooral in de eerste helft van zijn commentaar — die overigens vele voortreffelijke eigenschappen heeft — bij uitstek slordig in het citeeren, zoowel wat de weergave van den tekst als vooral wat het aangeven der loci betreft; v. W. daarentegen laat iemand hoogst zelden vergeefs zoeken. In de tweede plaats danken we hem menige scherpzinnige verklaring, en ten derde heeft hij in ruime mate aandacht geschonken aan de nieuwere litteratuur, waarheen hij geregeld verwijst.

Misschien heeft het eenig nut, wanneer ik op enkele plaatsen van den commentaar nader inga. Wanneer (3,1) Octavius van de „imperitiae vulgaris caecitas" spreekt, en dus aanduidt, dat het „vulgus" den heidenschen beeldendienst trouw bleef, wordt daaraan de opmerking vastgeknoopt: „Wel eigenaardig, omdat wij ons meestal het Christendom in de eerste tijden van zijn bestaan onder de kleine luiden verbreid voorstellen." Maardat doen wij terecht! Dat deed niet alleen Caecilius (vgl. 5,4; 12,2; 12,7), maar ook Octavius (16,5 i. f.; 31,6; 36,3). Maar het woord *vulgus* ziet hier ook niet op den stand, het duidt alleen aan „de groote meerderheid"; vgl. 19,10 „ceteros similiter *vulgi* deos elementa esse monstrando *publicum* arguit.... errorem", en terwijl Minucius het Platonische **εἰς πάντας λέγειν** (Tim. 28 C) vertaalt door *in publicum dicere* (19, 14), geeft Cicero diezelfde woorden weer door *indicare in vulgus* (Tim. 2,6). — De voorstelling, dat 's menschen pogen om tot den hemel op te klimmen van een „audax cupiditas" getuigt, is niet zoo in strijd met de heidensche leer als de commentaar (5,6) doet denken, zie b. v. Pind. Pyth. X 27 (Christ); Cic. Tusc. I. 46. 111; Hor. Od. I. 3.37 vlg. — Of in 12,3 „invitus miser" een asyndeton is, betwijfel ik; eer lijkt *miser* een vocativus, vgl. 12,6: „Ita nec resurgitis miseri nec interim vivitis." — Bij 24,4 had vermelding verdiend, dat volgens de jongere Glaukos-episode (Z 119-236) Sarpedon een zoon was van Zeus en Laodameia, niet van Europa — *Aliquem* i. p. v. *quemquam* (28,2) beschouw ik als een duidelijk bewijs voor den invloed van het zinsaccent, dat hier op „tanto tempore" valt (vgl. Neophilol. VII 127). — Terecht wordt gewezen op het eigenaardige *occiderit* i. p. v. *occidit* in 28, 8; de vraag is gewettigd, of we hier ook een kleine aanwijzing vinden voor Tertullianus' prioriteit: immers in de parallelplaats Apol. 24,7 staat terecht „qui aliquem huiusmodi deum *occiderit*." — De vertaling van 29,2: „gij, die meent dat een boosdoener verdiende voor een god gehouden te worden" is onbegrijpelijk en onjuist. *Merere* beteekent hier „'t zoover brengen, dat...", „'t klaarspelen, om..", vgl. 6,1 waar v. W. zelf de juiste vertaling geeft. Dus: „gij, die meent dat een boosdoener het zoover gebracht heeft, dat hij voor een god gehouden werd." — Evenmin bevredigt mij de verklaring van 35,3: „ita poenale illud incendium non damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur". Dat *non pascitur*, van het vuur gezegd, zou beteekenen „het gaat niet te loor, wordt niet verbruikt," lijkt mij onaannemelijk, omdat geen Romein dat zou begrepen hebben. *Pasci*, van het vuur gezegd, is steeds „zich voeden met" (b. v. Verg. A. II 683; XI 786; Ov. Met. XIV 467). De zaak is wel, dat *non.... sed....* hier beteekent „niet zoozeer.... als wel," en de zin wordt: „zoo wordt dat vagevuur niet (zoozeer) onderhouden, doordat het de brandenden vernietigt, als wel gevoed door een verminking der lichamen, die nooit tot vertering leidt." Dat achter *non* het woord *tantum* (tm̄) is weggevallen, durf ik, ook met het oog op 31,5 niet beweren. (Vgl. overigens Mnem. XLIV 158 vlgg.).

De loci similes, door Waltzing reeds goed verzorgd, zijn door Van Wageningen niet onbelangrijk vermeerderd. Toch mis ik nog enkele, b. v. bij 9,7: „everso et extincto *conscio lumine*" vgl. Apul. Met. V 26: „*conscio lumine* vultus eius aspexi"; bij 24,1: „Has *fabulas et errores* et ab imperitis parentibus discimus", vgl. Tac. Dial. 29; „horum *fabulis et erroribus* teneri statim et rudes animi imbuuntur."

Intusschen doen deze opmerkingen, salva quam debeo pietate gemaakt, niets af aan de groote verdiensten van Van Wageningens arbeid; mij dunkt, dat zoowel philologen als theologen zich er aan vergasten zullen. Des te meer spijt het mij te moeten verklaren, dat m. i. tegen gebruik van deze uitgave op gymnasia ernstig bezwaar bestaat. Dat de Schrijver tegelijkertijd rekening houden moest met de behoeften èn van studenten èn van gymnasiasten was, met het oog op het beperkte debiet in ons land, onvermijdelijk. Ik acht het dan ook geen overwegend bezwaar, dat de commentaar voor gymnasiasten wel wat heel uitvoerig is; evenmin, dat b. v. op ėen en dezelfde bladzijde (87) verwezen wordt zoowel naar Diels' Vorsokratiker en naar Ritter en Preller als naar den Gids voor Gymnasiasten. Maar wel vind ik het jammer, dat V. W. niet, naar het voorbeeld van Waltzings gecommentarieerde uitgave, die — overigens onbelangrijke — passages heeft weggelaten, die zich nu eenmaal met jongelui van 16-19 jaar niet laten behandelen. Preutschheid, waar het uitingen van gezond sexueel leven betreft, is uit den booze, maar mij althans is het niet mogelijk, uit te weiden en vragen te beantwoorden over: sacerdotis colere genitalia (9,4); testa obscena demessa (22,9); in Ganymedem Iovis stuprum (comm.:

„verkrachting", 24,7) ; medios viros lambunt, libidonoso ore inguinibus inhaerescunt (28,10), enz. Gold het hier een zeer uitgebreid werk, dan kon men dit bezwaar misschien door een keuze van bepaalde gedeelten ondervangen, maar ook dat is hier onmogelijk.

Storende drukfouten trof ik betrekkelijk weinig aan. In den tekst staat 6,1 Tauros i. p. v. Taurios ; 11,5 sibi... perpetem vitam mortui pollicentur i. p. v. mortuis (tenzij opzettelijk de lezing van cod. P. hersteld is, maar dan lijkt mij dat toch met het oog op § 3 „sibi mortuis extinctis.... aeternitatem repromittere" niet juist) ; in 14,7 is het woord *obscura* uitgevallen : et ex altera parte plerumque <obscura> sit veritas. In den commentaar staat o. a. 22,10 sanitatis i. p. v. insanitatis ; 24,7 XXI.4 voor XX.4 ; 25,12 XI. 8 voor XVIII. 7.

den Haag. H. Wagenvoort Jr.

A. F. Winell, Pelagia, eine Legende in mittelniederländischer Sprache, mit einleitung, anmerkungen und glossar. Akademische Abhandlung. Halle, Max Niemeyer. 1922. (Pr. *f* 1.20).

Deze tekst trof de uitgever aan in een laat-vijftiende-eeuws handschrift op de Koninklike Bibliotheek te Stockholm. De taal is oostelik gekleurd Middelnederlands, maar — zegt de uitgever — „ob die vorliegende Handschrift die ursprüngliche Übersetzung ist oder nur eine Abschrift einer früher vorhandenen, läszt sich nicht entscheiden, wenn auch die vielen Schreibfehler und einzelne Änderungen auf eine Abschrift einer schon vorhandenen, älteren Übersetzung schlieszen lassen könnten." Was zijn eerste plicht dan niet geweest, dit te onderzoeken ? Sinds lang is het bekend dat het „Vaderboec" reeds omstreeks 1400 in het Middelnederlands vertaald is, van welke vertaling verscheiden handschriften bewaard zijn [1]). Bleek het inderdaad een jong en gebrekkig afschrift te zijn, dan zou een afzonderlike uitgave niet gerechtvaardigd zijn, tenzij men wegens het taalkundige belang wilde aantonen welke wijzigingen een Oostelike afschrijver aanbracht.

Hoewel de uitgever een vlijtige studie van het Middelnederlands gemaakt heeft, leest hij blijkbaar op verscheiden plaatsen de tekst verkeerd, b. v. *nettete* (blz. 6) voor *nettede* (vgl. blz. 7, 46), *aldas* (blz. 13) voor *aldos*, *vercafte* (blz. 17) voor *vercofte*. *Benedicte* (blz. 21) voor *benedictie* kan wel een fout van het handschrift zijn, wanneer het niet, met verscheiden andere slordigheden (blz. 14, alinea 1), als drukfout op rekening van de uitgever komt.

Erger is, dat hij fouten maakt, waar de door hem zelf geraadpleegde Latijnse tekst hem voor had kunnen behoeden, als *synes ontsachghelics tornes* (blz. 6), dat als „toorn" verklaard wordt, terwijl het Latijnse *sedis* (Anm. blz. 28) bewijst dat het foutief voor *trones* staat. Evenzo is *diel* (blz. 13, 64) eenvoudig *portio* (Anm. blz. 31) en niet : vloer, woning (!)

Het grootste deel van de „Anmerkungen" en het uitvoerige glossarium kan voor Duitsche lezers nuttig zijn, maar voor Nederlanders zijn ze grotendeels overbodig.

Als bijdrage tot de Mnl. filologie is dit boekje dus van gering belang.

Utrecht. C. G. N. de Vooys.

[1]) Vgl. mijn *Mnl. legenden en exempelen* (1900), blz. 15, noot 1. Van de daar genoemde handschriften bevatten, volgens mijn aantekeningen, tenminste hs. Brussel 1405 (fol. 196—202) en hs. Brussel 11173 (fol. 179—184) de *Pelagia*-legende. In de inkunabel is deze tekst niet opgenomen.

Jacob van Lennep. Een bloemlezing uit zijn werken, uitgekozen en ingeleid door wijlen **Dr. F. Buitenrust Hettema,** nagezien door **Dr. J. B. Schepers.** (Meulenhoff's Bibl. van Nederl. schrijvers), Amsterdam, Meulenhoff. 1923.

Dat Van Lennep bij ons geslacht nog wel eens in herinnering mag gebracht worden, is een feit, dat ik niet gaarne zou willen ontkennen : hij is bij de jongeren zoo goed als vergeten en wordt door de ouderen weinig meer gelezen. De aardige verteller, de handige romanschrijver zal, ondanks de ouderwetsche taal en den thans wel wat eentonig aandoenden verhaaltrant, toch nog velen kunnen boeien. In de geschiedenis onzer letterkunde neemt hij een belangrijke plaats in : twee geslachten lang is hij veel gelezen en veel geprezen, populair geweest ten onzent. Zijn „opvatting en inzicht in de geschiedenis" moge bedenkelijker wezen dan de inleiders meenen — het is maar gelukkig, dàt hij, tot tweemaal toe geen professor in de geschiedenis geworden is, want historische methode en kritiek waren zijn fort niet ! — zijn door Bakhuizen van den Brink, Potgieter, Huet en Van Deyssel, zij het met voorbehoud, gezongen lof wijst erop, dat hij groote verdiensten had als schrijver. Zijn vernuft, zijn geestigheid, zijn zwierigheid, zijn rijke verbeeldingskracht blijven nog steeds boeien. Ik beveel daarom deze goed gekozen bloemlezing uit het werk van den ouden vriend mijner jonge jaren gaarne aan, mits men in het oog houde, dat een historische *roman* niet zóó mag worden gelezen, dat men er historische feiten uit leeren kan. Bij Van Lennep, in afwijking van wat men van Bosboom-Toussaint zou kunnen zeggen, moet men zich bovendien niet te veel voorstellen van zijn „inzicht" in den tijd, waarin hij zijn personen laat optreden, behalve in zijn Ferdinand Huyck, waar hij beschikken kon over mondeling en schriftelijk bewaarde familietraditiën.

Leiden. P. J. Blok.

Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I. Vergleichende Lautlehre der niederdeutschen Mundarten im Stammlande (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser V, 1). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 13.50).

De studie van het Nederduitsch heeft zich in de Skandinavische landen al van ouds in groote belangstelling mogen verheugen. Vooral in de laatste jaren werd de wetenschappelijke litteratuur op dit gebied door talrijke Skandinaafsche publicaties verrijkt. In *Museum* 26, 221—224 wees ik op het belangrijke boek van A. C. Højberg Christensen, *Studier over Lybaeks Kancellisprog fra c. 1300—1470* ; in Jg. 27, 249—252 besprak ik E. Rooth, *Eine westfälische Psalmenübersetzung aus der ersten Hälfte des 14. Jh.* ; thans kan ik weer op de omvangrijke verhandeling van Sarauw wijzen. Bij ons te lande is — in tegenstelling met vroeger — de kring van geleerden met belangstelling voor Nederduitsch stellig kleiner dan in Denemarken en Zweden. We hebben aan den eenen kant de kleine schare der Neerlandici, wier

krachten wij maar al te goed op eigen terrein kunnen gebruiken, aan den anderen kant de „Neophilologen", die zich, na het wegnemen van de belemmeringen van het oude Academische Statuut, nu eindelijk meer dan tot dusver kunnen weren, maar die doorgaans een dergelijke sprong over het grensgebied heen plegen te nemen, dat ze de aanraking met de Nederlandsche philologie geheel verliezen. Dat is wel jammer, want juist op een grensgebied als dat der Nederduitsche philologie kan zoowel de Duitsche als de Nederlandsche taalwetenschap in ruime mate profiteeren, daar beide een groot aantal vraagstukken gemeen hebben.

Daar hebben we al dadelijk het probleem: wat is Nederlandsch, wat is Nederduitsch? Wanneer we zeggen, dat onder Nederlandsch te verstaan is de taal die gesproken wordt en werd binnen de grenzen van het tegenwoordige koninkrijk der Nederlanden en Vlaamsch-België, dan ligt de onwetenschappelijkheid eener dergelijke definitie er zoo dik op, dat ze nauwelijks nader ontleed behoeft te worden. Practisch gesproken wordt — al is het onbewust — de omvang van het Nederlandsch veelal inderdaad zoo opgevat (vgl. daarover o.a. nog J. W. Muller, *Levensberichten* 1919-20, blz. 116). Het behoeft echter geen betoog, dat onze politieke grens van tegenwoordig niet met taalwetenschappelijke afbakening verward mag worden. Zoeken we omgekeerd het Nederduitsch naar het Westen toe te begrenzen, dan zien we dat de Nederduitsche invloedssfeer ver tot over onze grenzen gereikt heeft, met dien verstande, dat men b. v. bij de bestudeering van de taal der Oost-Nederlandsche bronnen uit de 15de en 16de eeuw deze als Nederlandsch met vele Nederduitsche elementen, maar evengoed ook als sterk Nederlandsch gekleurd Nederduitsch kan bestempelen. Het moderne dialectonderzoek heeft trouwens aangetoond, dat taalgrenzen, zooals men zich die oudtijds placht voor te stellen, tot de hooge uitzonderingen behooren. Talrijke minutieuze onderzoekingen brachten geen grens l i j n e n van taal tegen taal aan het licht, maar grens z ô n e s; inplaats van met vast omlijnde taalgebieden zullen we dus met verschillende taal s f e r e n moeten opereeren. Bezien we de zaak van dien kant, dan omvat het Nederlandsche taalgebied dus al het gebied, dat tot de sfeer van Nederlandsche taalinvloed behoort of behoord heeft. Toch kan ook deze definitie niet aan strenge eischen voldoen, daar immers in de omschrijving reeds gebruik gemaakt wordt van het begrip, dat nog gedefinieerd moet worden. Zoo meen ik dan veiligheidshalve tot de volgende omschrijving te te moeten komen: De Nederlandsche taalwetenschap omvat de studie van de taal van alle grootere en kleinere cultureele centra, die in den loop der tijden binnen de grenzen van het tegenwoordige Koninkrijk der Nederlanden, Vlaamsch-België en -Frankrijk zijn aan te wijzen, alsmede van de taal van alle daarbuiten gelegen gebieden, die onder duidelijk waarneembaren langdurigen invloed dezer centra hebben gestaan. Zoo zullen dus b. v. Oost-Friesland en het Graafschap Bentheim zonder meer binnen de kring van onze belangstelling getrokken moeten worden. Theoretisch lijkt een zoo veelomvattende omschrijving een bezwaar, daar immers breede grensstrooken van het tegenwoordige Nederlandsche en Duitsche gebied zoowel tot het Nederlandsche als het Nederduitsche taalgebied gerekend zullen moeten worden maar ik zie geen kans om daaraan te ontkomen; even moeilijk zal het zijn, om in een zaal, waarin in verschillende hoeken lampen zijn opgehangen, op ieder willekeurig plaatsje uit te maken, door welke lamp men in hoofdzaak wordt beschenen — vooral wanneer het licht dezer lampen in sterkte afwisselt. Het practische bezwaar dat de belangstelling zich nu al te zeer op deze tot beide taalgebieden behoorende overgangszônes zou kunnen concentreeren, telt voorloopig nog niet mee; eer het tegendeel is het geval.

Zoo hebben we dus alle reden, om het voortschrijden der Nederduitsche taalwetenschap met opmerkzaamheid te volgen, in de eerste plaats is het de zeer nauwe verwantschap der beide zustertalen, in de tweede plaats het feit, dat in de taal, die aan gene zijde van onze Oostgrens gesproken werd en wordt heel wat zuiver Nederlandsche elementen zijn aan te wijzen: dit is been van ons gebeente en vleesch van ons vleesch. Twee redenen waarom ook boeken als dat van Sarauw hier niet onopgemerkt mogen blijven.

Schr. begint in zijn „Vorwort" met de mededeeling, dat hij den Middelnederduitschen toestand mede zal reconstrueeren op grond van het materiaal uit de tegenwoordige Nederduitsche dialecten. Daarbij beperkt hij zich tot de dialecten van het oude stamland, het kolonisatiegebied, „das Amerika des deutschen Mittelalters", vereischt een andere behandeling, omdat zich daarbij geheel andere problemen voordoen. Gebruikers van de *Mittelniederdeutsche Grammātik* van Agathe Lasch zullen al dadelijk bemerken, dat Sarauw's werk in zekeren zin als „Konkurrenzunternehmen" van de grammatica van Lasch is te beschouwen, met dit groote verschil echter, dat L. in de middeleeuwsche kanselarijen wortelt, S. daarentegen gebruik maakt van „jeder Text, aus dem wir über die Sprachentwicklung sichere Aufschlüsse gewinnen können, mag er sonst sein wie er will und behandeln, was er will." Daarbij konden herhaalde controversen met L. natuurlijk niet uitblijven. S. heeft het zich in zooverre gemakkelijker gemaakt dan L., dat hij geen „Handbuch" maar „Sammlungen und Forschungen in der freieren Form, wie sie ausführliche Erörterungen mancher schwierigen Frage gestattet" heeft gegeven. Hij deelt echter mede: „Einen kurzen Abriss der mnd. Grammatik, der das für den Anfänger oder Nichtspezialisten Wichtigste übersichtlich zusammenfasste, glaube ich übrigens, wenn ein solcher erwünscht sein sollte, ohne viel Zeitaufwand herstellen zu können." Ik meen schr. de verzekering te mogen geven, dat een zoodanige grammatica ook in onze Nederlandsche vakbibliotheken gaarne zou worden opgenomen.

Uit Sarauw's wijze van behandeling is veel te leeren, daar pogingen om hoofdstukken uit de middeleeuwsche grammatica te behandelen op grond van modern dialectmateriaal nog nauwelijks zijn ondernomen. Ongetwijfeld zal een dergelijke beschouwing voor een beter inzicht in de middeleeuwsche grammatica van groot nut kunnen zijn. Ik acht het echter van het standpunt der algemeene taalwetenschap een ernstig gevaar, wanneer men daarbij de middeleeuwsche grammatica als „Selbstzweck" beschouwt en het moderne dialectmateriaal bij wijze van illustratie wordt gebruikt. Men zal zich nl. al te veel beperken tot de problemen, die de middeleeuwsche s c h r i j ftaal stelt. Tot de vorming daarvan hebben echter allerlei toevallige factoren meegewerkt, die met het taalleven in engeren zin soms weinig hebben uit te staan.

De m. e. schrijftaal geeft in talrijke opzichten een verwrongen beeld van de toentertijd g e s p r o k e n taal. De werkelijk bestaande dialectische verschillen en eigenaardigheden worden in vele opzichten gecamoufleerd en vervalscht, zoo zelfs dat het principe der zoogenaamde „omgekeerde schrijfwijzen" — waarbij men dus precies de tegengestelde uitspraak moet lezen van wat er orthographisch staat weergegeven — een der belangrijkste principes der m. e. grammaticale taalbeschouwing is geworden. Wanneer men nu ziet, dat S. het onderneemt om m. e. en modern taalonderzoek te combineeren, dan zou men verwachten, dat mèt de tongvallen ook de reeks van taalwetenschappelijke problemen, die het dialectonderzoek van den laatsten tijd heeft opgeworpen, haar intree zouden hebben gedaan. Dat blijkt echter niet het geval te zijn. De opzet van het geheel, de gevolgde methode, de terminologie, kortom de geest van het geheel is grootendeels toch nog gebleven als in de bestaande grammatica's der verschillende m.e. Germaansche dialecten. Wanneer men de moderne dialecten op een dergelijke wijze d i e n s t b a a r maakt aan het m. e. taalonderzoek — dan bereiken wij daarmede nog lang niet de verruiming van taalinzichten, die wij met recht van het intensief beoefend dialectonderzoek verwachten. Reeds zoo vaak is betoogd, dat van het onderzoek der levende taal een algeheele omwenteling zal uitgaan — ten deele reeds uitgegaan is — waardoor de taalstudie in geheel nieuwe banen wordt gestuurd. Dat kan echter alleen het geval zijn wanneer onze aandacht zich in de eerste plaats concentreert op de problemen die de moderne gesproken taal ons in zoo ruime mate biedt en wanneer we — na aldus georienteerd en geoefend te zijn — de m. e. onder dezen zelfden gezichtshoek beschouwen, natuurlijk mèt het noodige begrip voor de speciale kwesties die zich bij het m. e. schrijftaalonderzoek voor kunnen doen. M. a. w.: v a n a l g e m e e n t a a l w e t e n s c h a p p e l i j k s t a n d p u n t b e s c h o u w d, i s d e e e n i g e l o g i s c h e w e g, d a t h e t m. e. t a a l o n d e r z o e k d i e n s t b a a r w o r d t g e m a a k t a a n h e t d i a l e c t o n d e r z o e k, e n n i e t d e o m g e k e e r d e w e g b e w a n d e l d w o r d t.

Ik heb gemeend dit even te moeten onderstrepen, omdat men in den laatsten tijd herhaaldelijk kan opmerken, dat de naam „dialect" een soort van imponeerend tooverwoord is geworden, dat als van zelf associaties opwekt van „nieuw". „frisch" of zelfs „revolutionair". Ook bij Sarauw vindt men zinnen als deze: „Nicht aber der Staub der Kanzleien, sondern der freie Fluss der Rede, wie er heute waltet und aus den besten Erzeugnissen der alten Literatur zu uns herüberweht, kann die niederdeutsche Sprachforschung beleben und befruchten." (blz. 8). Men zal daarbij een lichte glimlach niet kunnen onderdrukken, wanneer men bedenkt, dat S. ver van het Nederduitsche land verwijderd, in Kopenhagen, deze, freie Fluss der Rede, wie er heute waltet" heeft moeten putten uit de „grammatische Monographien und die gedruckten Idiotika des 18. und 19. Jahrhunderts von Richey bis Bauer" die hij gedurende zijn onderzoek steeds op zijn schrijftafel had staan. Een „mediaevistisch" geschoold linguist, die het materiaal der verschillende dialectmonographieën verwerkt en volgens algemeene gezichtspunten ordent, heeft zich daarmee nog niet als dialectoloog gelegitimeerd. Wanneer hij de methode, die hij zich bij de bestudeering der m. e. bronnen en bijbehoorende linguistische litteratuur heeft eigen gemaakt, zonder verdere oefening toepast op de uitgebreide dialectologische litteratuur der laatste 50 jaren, dan zal dat zelfs meer dan eens zeer bedenkelijke gevolgen kunnen hebben. Zoo geeft schr. op blz. 30—32 eenige lijsten van woorden uit Gallée's *Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect*, om te illustreeren, wanneer al of niet „Tondehnung" heeft plaats gevonden. Het kon schr. denkelijk niet bekend zijn, dat de groepeering van deze woorden bijkans voor elke plaats een verschillende moet zijn (in de *Nieuwe Taalgids* XV 36 wees ik daar trouwens reeds op: „Een opvallende uitzondering vond ik in Overijsel voor de ontwikkeling der zoogenaamde „tonlange" *ē* en *ō*: men komt daar inderdaad voor verschillende woorden, die men tot eenzelfde categorie zou willen rekenen tot geheel verschillende verbreidingsgebieden, zonder dat men de oorzaak daarvan kan naspeuren").

Schr. is er dus niet voldoende van doordrongen dat een „Geldersch-Overijselsch woordenboek", waarin zonder nauwkeurige afbakening materiaal uit alle hoeken dezer beide provinciën door elkaar wordt geregistreerd, voor systematisch dialectgeographisch onderzoek onbruikbaar is, ja zelfs — zonder oordeel gebruikt — in hooge mate misleidend kan zijn. Op grond van het totnogtoe door mij verzamelde dialectmateriaal kan ik het volgende constateeren: gevallen van het kort blijven van den vocaal kunnen over 't algemeen alleen geconstateerd worden binnen het gebied dat door Vechte, IJsel en Oude IJsel begrensd wordt, woorden die echter over de geheele uitgestrektheid van dit aldus afgebakende terrein korte vocaal hebben, zijn b e t r e k k e l i j k z e l d z a a m. Het verbreidingsgebied is bij de meeste woorden in het Westen aanzienlijk ingekrompen. De grootste uitgestrektheid heeft de korte vocaal in: *molen, sleutel, spelen, zomer* en *zoon*; deze woorden worden ook zelfs nog in een smal strookje ten W e s t e n van de IJsel kort uitgesproken. Voor het overige reikt de grens van het gebied met korte vocaal (met uitzondering van de gemeente Steenderen, waar korte vocaal veelvuldig schijnt) doorgaans niet geheel tot aan den IJsel maar loopt er op een afstand van een paar K. M. evenwijdig mee, zoo b. v. in de woorden: *eten, goot, lepel, weken*.

Neemt men echter de woorden *vogel, leugen, neus, teef, ezel, leven, boven* en *zeef*, dan ziet men dat het verbreidingsgebied met korte vocaal uiterst smal is, het beperkt zich n.l. tot de Oostelijke strook van Twente en de omtrek van Winterswijk. Tusschen deze beide uitersten in ligt het verbreidingsgebied van een woord als *kolen*; voor mededeelingen omtrent verdere voorbeelden is mijn materiaal nog niet toereikend.

Hieruit is voorloopig de volgende algemeene conclusie te trekken: de eigenlijke kern van het gebied met korte vocaal ligt in het uiterste Oosten: de kortheid is daar gehandhaafd, ook zelfs voor stemhebbende consonanten. Hoe verder we naar het Westen gaan, des te meer brokkelt het gebied met korte vocaal af. Zoo hebben we dus in den strijd tusschen verlengde en korte vocaal slechts een van de episoden te zien van den strijd tusschen West en Oost tusschen Nederlandsch en Nederduitsch. Van Nederlandsch standpunt bekeken draagt deze strijd het karakter eener verdringing van den Oosterschen tegenstander eerst over den IJsel dan al verder naar het

Oosten en eindelijk tot aan of over onze nationale grens.

Dat is trouwens een verschijnsel dat we overal kunnen waarnemen: komt een zeker gebied onder invloed van een bepaald cultureel centrum dan zullen successievelijk (zeer langzaam soms maar toch zeker) zijn eigen taalcharakteristica het veld moeten ruimen voor die van het machtiger cultureele centrum, en langzaam aan tegen de uiterste grens van dat cultureele territorium worden platgedrukt. Het langst zullen autochthone eigenaardigheden behouden blijven in die gebieden, die het verst van het cultureele centrum verwijderd liggen, zooals in dit geval Twente en Winterswijk. De kaarten van de bovengenoemde woorden geven dus een interessante parallel bij de vroeger door mij gepubliceerde kaart van het gebied mèt en dat zonder *doe* (*Tijdschr.* 39, naderhand gecompleteerd in *De Nieuwe Taalgids* 15,37).

Juist bij mijn laatste excursies door de Veluwe en den Achterhoek is mij meer en meer duidelijk geworden dat we een scheiding moeten maken tusschen kern-dialecten en rand-dialecten. Kern-dialecten munten uit door groote vitaliteit, vastheid van woordkeuze en evenwichtigheid van klankontwikkeling; daarmede hangt samen liefde en belangstelling voor het dialect bij de bevolking; in deze kerngebieden vindt men de meeste dialectschrijvers en verreweg de meeste monographieën behandelen kerntalen.

Aan den anderen kant onderscheiden zich de uitgesproken rand-dialecten door onzekerheid van spraakgebruik, een gevolg van het over en weer trouwen van personen van verschillende tongval; de bewoners hebben dikwijls weinig „oor" voor hun dialect en ook weinig liefde voor hun „moeder"-taal, die vaak niet eens de taal hunner moeder is. Hieruit volgen groote moeilijkheden voor den onderzoeker om de taal op te schrijven, die „men" daar spreekt. Nu ik bezig ben de verschillende wandkaarten voor het Oosten te voltooien komt altijd weer op dezelfde frappante wijze aan het licht, dat mijn notities juist in die landstreken, waar de meeste vaste lijnen dienden te worden getrokken, mij het meest in den steek laten: juist daar vind ik — het is haast plagerig te noemen — mijn vraagteekens of elkaar weersprekende opgaven, leemten wegens gebrek aan tijd der bevolking of de onmogelijkheid om voor mijn doel geschikte personen te vinden.

Uit de boven medegedeelde bijzonderheden is wel duidelijk, dat het leeuwendeel der m. e. geschriften— het arsenaal waaruit de neogrammatici hun wapenen halen — in kerndialect is geschreven. Frings, die zich bij zijn studiën steeds verder van het centrum Keulen verwijdert, wordt bij de ontdekking van zijn taalkundig Nederrijnsch-Limburgsch loopgravensysteem door een toenemend scepticisme bevangen en roept eindelijk — als hij in zijn „südniederländische Mundarten" aan de uiterste peripherie, in België is aangekomen — uit: er bestaat geen absolute klankwaarde, woorden van de eene kategorie gaan onmerkbaar in de andere over. Jammer genoeg speelt waarschijnlijk het „rand" kwelduiveltje hem — en ons — ook weer parten, daar immers deze opnamen van Vlaamsche teksten bij lange na niet onder dezelfde gunstige omstandigheden plaats hadden als de vroegere Nederrijnsche. Zoo schijnt dan alles erop toegelegd om ons juist de meest uitgesproken randdialecten verborgen te houden: de m. e. geschriften verdonkeremanen ze grootendeels, evenals trouwens de nieuwere dialectlitteratuur; uit het midden der bewoners staan slechts zelden belangstellenden op, die ons er iets over vertellen; in de Atlas Linguistique kunnen ze onmogelijk tot hun recht komen, daar de mazen van het plaatsennet veel te groot zijn; bij den atlas van Wenker is de foutenbron bij het randmateriaal aanmerkelijk vergroot door het feit, dat juist aan den rand het percentage van autochthone onderwijzers of leerlingen geringer is. Om de diepste geheimenissen der natuur te ontsluieren moeten we ons ook de meeste moeite getroosten. Laat ons dus onze krachten verdubbelen, om een zoo betrouwbaar mogelijk beeld van de randen te krijgen; het wil mij toeschijnen, dat juist aan de randen de meest subtiele functies van het eigenlijke taalleven zijn waar te nemen.

Bovenstaande opmerkingen omtrent de woorden met en zonder „Tondehnung" en de daaraan vastgeknoopte gevolgtrekkingen en gedachtengang omtrent den strijd tusschen Oost en West en de kern- en randdialecten heb ik hier met opzet neergeschreven ten einde te doen uitkomen hoe bedenkelijk het is, om modern dialectmateriaal voor mediaevistische onderzoekingen te gebruiken, wanneer men niet terdege op de hoogte is van de eigenaardige expansieve krachten en tendenties, die in de gesproken tongvallen werkzaam geweest zijn. Het heeft weinig zin, om de verschillende onjuistheden op Nederlandsch gebied, die ik bij S. aan de hand van mijn rijker en betrouwbaarder materiaal zou kunnen constateeren, hier breed uit te meten: Sarauw's werk zou door een dergelijke eenzijdige kritiek ook in een ongunstiger licht komen te staan dan het verdient. Hoofdzaak immers was voor S. de „Aufhellung der mittelniederdeutschen Grammatik" en op het gebied der schrijftaal verraadt schr. inderdaad een buitengewone kennis en een gelukkig combinatievermogen. Hij ziet de problemen moedig in het gezicht, bouwt zijn eigen theorieën, en waar zijn meeningen met die van anderen in botsing komen, weet hij zijn tegenstanders op heldere (soms wat al te felle) wijze van repliek te dienen. Het boek heeft daardoor iets pikants gekregen, vele al te boud uitgesproken beweringen lokken tot tegenspraak, maar het is niet te loochenen, dat het boek door zijn sterk persoonlijk cachet menigeen op zal wekken tot eigen onderzoek der aangeroerde problemen. Schr. kenmerkt zich zonder twijfel door een zekere originaliteit in zijn opvattingen en ik wil hem daarvoor alle hulde brengen.

Origineel is schr. ook in zooverre, dat hij een eerste poging doet om de brug te slaan tusschen mnd. grammatica en moderne dialecten. Hij heeft den omvang van een dergelijke taak, naar we zagen, sterk onderschat. Het feit, dat b. v. de Atlas van Wenker slechts een hoogst enkele keer wordt genoemd en de manier, waarop van het moderne dialectmateriaal partij wordt getrokken, verraden een noodlottig gebrek aan kennis van de moderne dialectologie. Voor zoover mij bekend, heeft tot nog toe niemand het aangedurfd, om één bepaald taalkundig verschijnsel van eeuw tot eeuw, historisch èn dialectgeographisch, aan de hand van oude bronnen èn op grond der moderne dialecten tot in bijzonderheden na te gaan. Op een dergelijke studie is juist het wachten, zij zou er toe kunnen bijdragen om de klove, die meer en meer begint te gapen tusschen „dialectgeografen" en „neogrammatici" te overbruggen. Sarauw heeft dat —

al te overmoedig — inplaats van met één verschijnsel maar liefst met de heele grammatica tegelijk willen doen. Ik meen, dat de tijd voor een dergelijke poging eerst rijp zal zijn, wanneer we met eenige historisch-dialectgeographische monographieën over bepaalde verschijnselen de noodige ervaring hebben opgedaan.

Bonn, Juni 1923. G. G. Kloeke.

Ordbog over det Danske Sprog, grundlagt af Verner Dahlerup .... udgivet af det danske Sprog-og literaturselskab. Femte bind. Flyve — Frette. Köbenhavn, Gyldendalske Boghandel. Nordisk Forlag. 1923.

Zie over deel IV, *Mus.* dl. XXX, N°. 6, Maart 1923. Slechts een paar opmerkingen deze keer over dit uitstekende werk, waarvan elk jaar ons geregeld een dikke bijdrage levert.

Interessant voor onze etymologiese woordenboeken is de suggestie, kol. 49, dat het ndl. *fluiten* op *pleite gaan* zou berusten, waarop Vercoullie en van Wijk in hun volgende uitgaven misschien voort kunnen bouwen. — Het artikel *for*, door Verner Dahlerup zelf, is een reuzenwerk dat ruim 54 kolommen beslaat. Karakteristiek voor de ruime blik van de bewerkers is het art. *fore*, waarvan aan de geheel op een misverstand berustende betekenis van *paard* (zie Dania I, 245) toch een plaatsje is ingeruimd. — In kol. 417 krijgen wij zelfs (zeer nuttige !) s t ij lwenken (over 't woord *foretagsomhed*). — Naar kol. 1127, in v. fos, verwijs ik onze Neerlandici voor honds*rot* ; ook in Feilberg is hier een en ander over te vinden. — Van *fremmers* (kol. 1270) had de *r* verklaard dienen te worden. Uit *fremhus*, onder invloed van *bryggers* (waarmede het blijkens Feilberg veel samen voorkomt) en *stegers* (voor *bryggerhus* en *stegerhus*) ontstaan ?

Het is aangenaam te zien (b.v. in v.v. *fok, fordevind, forkikket, foul*) dat hier eindelik eens, behalve aan nederd u i t s e, ook aan Nederl a n d s e invloed wordt gedacht Die zien de H.H. Skandinavisten wel eens te veel over het hoofd.

Gent. H. Logeman.

Catalogus der Fransche Taal- en Letterkunde in de Koninklijke Bibliotheek. Vijfde Deel. Registers. Den Haag, Drukkerij „Humanitas". 1922.

Het vijfde deel van bovengenoemden catalogus brengt het lang verbeide Register, den onmisbaren sleutel tot de vier voorafgaande deelen[1]). Was het consulteeren van dit werk, gedurende de jaren dat een register ontbrak, voor den leek in de Fransche philologie nagenoeg een onmogelijkheid en voor den vakman een irriteerende, tijdroovende bezigheid, thans kan men snel en zonder herseninspanning de boeken opzoeken die men noodig heeft. De indeeling in vijf rubrieken is inderdaad bijzonder praktisch. In rubriek I, de meest uitgebreide, n.l. het Alfabetische Register, duiden afgekorte aanwijzingen vóór de nummers, den aard der vermelde werken aan : proza, poëzie, tooneel, kritiek, biographie enz., hetgeen het zoeken ten zeerste verlicht. Rubriek II geeft een lijst van de in de boekerij aanwezige levensbeschrijvingen van Fransche auteurs, III noemt de bibliographieën, IV de pseudonymen, waarachter de schrijvers zich verschuilen, met hun waren naam er naast, en V, in alphabetische volgorde, de titels der Fransche tooneelstukken (de Koninklijke Bibliotheek bezit daarvan zooals men weet een zeldzaam rijke verzameling) met voorzoover bekend, de namen der schrijvers er bij.

Met deze registers is dus de belangrijke en nuttige catalogus geheel voltooid, een studiebron die dubbel welkom is nu, tengevolge van de veranderde Wet op het Hooger Onderwijs, de wetenschappelijke bestudeering van de Fransche Taal- en Letterkunde hier te lande zooveel meer beteekenis heeft gekregen.

Leiden. C. Serrurier.

J. Jüthner, Hellenen und Barbaren. Aus der Geschichte des Nationalbewusstseins. (Das Erbe der Alten. Schriften über Wesen und Wirkung der Antike. N. F., Heft VIII.) Leipzig, Dieterich. 1923. (Pr. *f* 2.—).

Met de woorden „Helleen" en „barbaar" zijn tijdens de oudheid, en nog daarna, in den loop der eeuwen zeer verschillende begrippen verbonden geweest. In het hierboven genoemd boek behandelt nu Jüthner de vraag, wat men in de oudheid telkens onder „Hellenen" en „barbaren" heeft verstaan. In den classiek-griekschen tijd omvat de term „hellenen en barbaren" de geheele menschheid : al wie niet griek is, is barbaar. Van die beide namen is barbaar het oudst : *barbaros* is een indogermaansh woord, en beteekent, met klanknabootsende verdubbeling van dezelfde lettergreep, oorspronkelijk zooveel als „stamelend, stotterend, onverstaanbaar pratend". In de literatuur wordt het woord het eerst aangetroffen bij Homerus, wel niet als simplex, maar in het compositum **βαρβαρόφωνος,** dat van de Cariërs wordt gebezigd (Il. II 867), doch daarmede is natuurlijk ook het bestaan van het woord **βάρβαρος** bewezen. Hoe het komt, dat de namen **῞Ελληνες** en **῾Ελλάς,** waarmede eerst slechts een kleine volksstam en zijn gebied in Noord-Griekenland werd aangeduid, in gebruik is gekomen voor geheel Griekenland, op dezelfde wijze als de naam van het kleine oer-kanton Schwyz voor het geheele eedgenootschap is aangewend, ligt in het duister. Bij Homerus komen de beide genoemde woorden in deze samenvattende beteekenis nog niet voor, eerst bij Hesiodus, circa 700 v. C., vinden wij **Πανέλληνες** om het geheele Grieksche volk aan te duiden : sindsdien is de term „Hellenen" de verzamelnaam voor alle Grieksch sprekende stammen, terwijl alle andere volken als vreemden, als barbaren, worden aangeduid. In dit taalgebruik weerspiegelt zich het Grieksche nationaliteitsgevoel, dat zijne classieke uitdrukking heeft gevonden bij Herodotus VIII 141, 2, waar de Atheners als datgene, wat hen belet tot eene overeenkomst te komen met de Perzen, noemen **τὸ ῾Ελληνικόν, ἐὸν ὅμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἱδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἤθεά τε ὁμότροπα,** dus éénheid van bloed en van taal, van godsdienst en beschaving. Met den term „barbaar" verbinden zich dan allerlei verachtelijke eigenschappen, als onbeschaafd en ruw, bijgeloovig, dom, wreed, bloeddorstig en trouweloos. De reden hiervan is, dat dit begrip zich aldus ontwikkeld heeft in den tijd, toen de Grieken in hunne kolonisatieperiode, sinds de 8e eeuw, bekend werden met de, bij hen vergeleken onbeschaafde, volksstammen in Italië en Sicilië, in Thracië, aan de Propontis en de Zwarte Zee, terwijl ook die vreemden, waarmee zij in Griekenland zelf

[1]) Zie voor de voorafgaande deelen: *Museum*, Januari 1919 en Juli 1921.

kennis konden maken, de Phoenicische handelaars en zeeroovers, de uitheemsche slaven in particulier en staatsbezit, daartoe aanleiding gaven: daarbij kwam dan nog de ervaring, opgedaan tijdens den inval der Perzische legerscharen in Griekenland. Nu wordt dezelfde benaming „barbaren" ook aangewend op vreemde volken met oude, hooge beschaving, als de Egyptenaren en Babyloniërs, met hun denkers, priesters en kunstenaars. Dientengevolge dekken zich niet de omvang en de inhoud van het begrip, immers wat zijn omvang betreft omsluit het begrip, in ethnographischen zin, zuiver negatief alles, wat niet-grieksch is, maar de inhoud ervan wordt, als gevolg van onvolledige en eenzijdige inductie, gevormd door een aantal psychische en moreele kenmerken, en is dus in een groot aantal gevallen niet passend. Dit bleef natuurlijk aan de Grieken zelf niet verborgen, en daaruit is voor een groot deel de verschuiving der begrippen „helleen" en „barbaar" toe te schrijven, die in het verloop der geschiedenis plaats vond.

Na in zijn eerste hoofdstuk, ongeveer zooals hierboven is samengevat, de grondslag voor zijn onderzoek te hebben gelegd, gaat de schrijver in de rest van zijn boek na, welke die veranderingen in opvatting zijn geweest, en hoe zij samenhangen met de vermeerderde kennis van vreemde volken bij de Grieken en met de groote historische gebeurtenissen. Van de grootste beteekenis is daarbij geweest de „verlichting" van de 5e eeuw, de sophistiek, die het onderscheid tusschen barbaar en helleen niet als **φύσει** doch slechts als **νόμῳ** bestaand erkent (cf. de woorden van den sophist Antiphon in de voor enkele jaren ontdekte fragmenten van zijn boek **περὶ ἀληθείας: φύσει πάντα πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν καὶ βάρβαροι καὶ Ἕλληνες εἶναι**). Zij heeft, ondanks de geheel afwijkende meeningen op dit punt van mannen als Plato en Aristoteles, de cosmopolitische opvatting van het hellenisme mogelijk gemaakt, zooals we die scherp vinden uitgedrukt door Eratosthenes (bij Strabo 1, 4, 9, p. 66), die de grenslijn trekt op het gebied der moraal en beschaving. Nieuwe problemen stelt het optreden van de Romeinen in de wereldgeschiedenis: waartoe behooren deze? (want naast de nieuwe, abstracte, opvatting blijft steeds de oude, ethnographische, omtrent het onderscheid van hellenen en barbaren bestaan), en ten slotte de opkomst van het Christendom: de eerenaam „helleen" wordt nu een met verachting gebruikte aanduiding van de aanhangers van den ouden godendienst, terwijl de ontwikkeling der militaire organisatie van het zinkende Romeinsche keizerrijk ten gevolge heeft, dat „barbarus" gaat beteekenen „soldaat", zonder eenigen smadelijken bijsmaak, en zelfs de beteekenis krijgt van „dapper, braaf".

Het is ongetwijfeld zeer belangwekkend en leerrijk, om aan de hand van den schrijver de beteekenisontwikkeling der beide woorden na te gaan. Hij heeft zijne kennis uit de eerste hand, de wetenschappelijke fundeering zijner opvattingen heeft hij neergelegd in een groot aantal aanteekeningen, doch deze komen eerst aan het slot van het boek achter den tekst, zoodat de lezer, die alleen met de resultaten van het onderzoek wil kennis maken, daardoor niet in zijne lectuur wordt gestoord. De verhandeling zelf is in een levendigen en aantrekkelijken stijl geschreven. Uiteraard is veel, van wat de schrijver meedeelt, niet nieuw: de beteekenis van woorden als „helleen" en „barbaar" heeft reeds lang de aandacht getrokken, maar een samenhangende schets van beider beteekenisontwikkeling, waarbij doorloopend hunne onderlinge verhouding in het oog werd gehouden, was nog niet gegeven. Het meeste nieuwe geeft de schrijver in zijne hoofdstukken over de opvatting der beide termen bij de oud-christelijke schrijvers en in den Byzantijnschen tijd. Nieuw is ook de interpretatie, die hij geeft van de bekende plaats in Isocrates' Panegyricus, § 50, die gewoonlijk zoo wordt opgevat, dat Isocrates daar een barbaar, die Grieksche beschaving bezit, als helleen wil laten gelden, en dat hij dus reeds de latere cosmopolitische denkbeelden huldigt. Volgens Jüthner is op die plaats van barbaren in 't geheel geen sprake, doch handelt zij uitsluitend over hellenen: er worden tegen over elkaar gesteld die Grieken, die wegens de gemeenschappelijke afkomst zoo heeten, en die, welke deel hebben aan „onze", d.w.z. aan de *attische*, beschaving: slechts de laatsten zijn de eigenlijke hellenen. We hebben hier dus eene vernging, niet eene verruiming, van het begrip helleen, en Isocrates is op dit punt een voorlooper van het atticisme. Het komt mij voor, dat Jüthner met deze opvatting gelijk heeft.

Groningen. A. G. Roos.

Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, recens. **Eugenius Darkó**. Tomus I (1922), Tomus II, Pars prior (1923). Uitgegeven door de Hongaarse Akademie. Buda-Pesth.

De heer Darkó, hoogleraar te Debreczen, heeft zich lange jaren bezig gehouden met de geschiedschrijver van wie hij ons een nieuwe editie aanbiedt, gebaseerd op de studie van alle bereikbare, hem door autopsie of door fotografie bekende handschriften. Verschillende opstellen, in 't Hongaars geschreven en daardoor voor mij niet leesbaar, hadden de uitgever voorbereid voor zijn taak.

Gemakkelik was die taak niet. Chalcocandyles (zijn naam wordt verschillend geschreven en verschillend verklaard) is een schrijver die hoogst interessante dingen op een hinderlike, dikwels ergerlike wijze vertelt. Daarmee bedoel ik dat hij, in de XVe eeuw schrijvende, telkens Herodotus en Thucydides poogt na te volgen, en daarin alleen ten opzichte van uiterlikheden slaagt; zijn gemaniëreerdheid uit zich nu eens in wijdlopigheid, dan weer in 't samenpersen van de stof, zodat hij ons in één persoon toont tot welke ondeugden de eigenschappen van zijn twee grote, onderling zo verschillende modellen kunnen leiden. Immanuel Bekker heeft met een begrijpelike, maar in een uitgever toch onverdedigbare, geringschatting zijn tekst behandeld; tijd noch lust had hij om zich veel moeite te geven voor een auteur, zo duister „ut saepe ne ipse quidem quid dicere velit nosse videatur" (Praefatio der editie in 't Corpus van Bonn, 1843, p. V.).

Onze landgenoot Hamaker heeft niet gunstiger over de Byzantijnse historicus gedacht, maar hij heeft dan ook 't werk gestaakt.

Prof. Darkó liet zich niet afschrikken. Met onuitputtelik geduld heeft hij de gegevens uit de handschriften vermeerderd en naar de beste lezing gezocht; al blijven de esthetiese bezwaren die ik noemde van volle kracht, de tekst die wij tans voor ons hebben is toch niet zo duister als Bekker meende. De nieuwe uitgever heeft gebruik kunnen maken van te Berlijn berustende aantekeningen, samengesteld door wijlen Tafel en Nusser; vooral de laatste stelt vele conjecturen voor die de tekst begrijpeliker maken. Daaronder zijn er heel wat die men tot de

„audaciores" kan rekenen, maar wie kan anders dan met een kapmes zich een weg banen door zulk een kreupelbos? Weghakken en verplanten is m. i. verkiesliker, en zeker leerzamer, dan, gelijk de Latijnse vertaling der Bonner editie ook bij deze schrijver doet, vertalen wat er eigenlik niet staat. Een uitgebreide apparatus criticus aan de voet der bladzijden stelt de lezer in de gelegenheid om de juistheid van Prof. Darkó's keuze te beoordelen; naar mijn mening had die apparatus bekort kunnen worden door 't onvermeld laten van alle afwijkingen die uitsluitend op itacistiese schrijffouten berusten. Komt een eigenaardig soort fouten in een bepaald handschrift voor, dan verdient dat aangetekend te worden bij de karakteristiek der manuskripten: de uitvoerige praefatio en de beschrijving der geraadpleegde bescheiden zou daarvoor de aangewezen plaats zijn.

De twee tot heden verschenen gedeelten van de nieuwe editie bevatten de eerste zeven boeken van Chalcocandyles; ik hoop dat de ekonomiese moeilikheden die de voltooiing wellicht vertragen, spoedig verdwijnen zullen. De energie en de toewijding van de uitgever staan ons borg dat van zijn kant geen uitstel te vrezen valt.

Leiden. D. C. Hesseling.

E. F. Weidner, Die Assyriologie, 1914—1922. Wissenschaftliche Forschungsergebnisse in bibliographischer Form. Leipzig, Hinrichs. 1922. (Pr. *f* 5.—).

„Als die Orientalisten nach dem Weltkriege versuchten ihre wissenschaftlichen Arbeiten in dem einst gewohnten Ausmasse wieder aufzunehmen, traten wohl in allen Ländern die gleichen Schwierigkeiten zutage. Es schien zunächst unmöglich, über die seit dem 1. August 1914 erschienene einschlägige Literatur einen Überblick zu gewinnen" . . . . „Diese Tatsachen haben mich veranlasst, die Assyriologische Bibliographie, die die gesammte Keilschriftliteratur vom 1. August 1914 bis zur Jetztzeit verzeichnen soll, in Angriff zu nehmen. Ich befand mich dabei in einer besonders glücklichen Lage. Die Literatur, die während dieser acht Jahre in Deutschland, Deutsch-Österreich und den osteuropäischen Staaten erschienen ist, war mir geläufig. Während eines mehrwochigen Aufenthaltes im gastfreien Hause meines verehrten Freundes, des Herrn Professor Dr. F. M. Th. Böhl in Groningen, ist es mir dann möglich gewesen, den weitaus grössten Teil der amerikanischen, englischen, französischen, holländischen und italienischen Literatur zu studieren. Wesentliche Hilfe haben mir weiter die bisher erschienenen bibliographischen Arbeiten geleistet." . . . . „Freilich wird auch diese Bibliographie ohne Zweifel Lücken aufweisen. Manche einschlägige Arbeiten sind an so entlegenen Stellen erschienen, dass aller Spürsinn versagte".

Ik meen Weidners „Assyriologie" bij de lezers van dit blad niet beter te kunnen introduceeren dan door bovenstaand excerpt uit het „Vorwort". En ten einde eenig idée te geven van de wijze, waarop de auteur zijne taak heeft opgevat, wil ik trachten den inhoud te schetsen van de twee en veertig afdeelingen, waarin de geregistreerde publicaties zijn gerangschikt. Dat het begint met „Bibliographie", ligt vooral bij een bibliographisch werk in den aard der zaak. Dan volgen inleidende capita (II—V): Geschichte der Wissenschaft; — Ausgrabungen, Reisen, Museen; — Kultur, Zivilisation, Literatur; — Allgemeine Text- und Studiensammlungen. Nadat hier een voorloopige blik is geworpen op het geheel der cultuurwereld, waarvan het spijkerschrift getuigt, komen de verschillende terreinen en terrein-complexen aan de orde. Eerst treden taal en schrift op den voorgrond (VI—VIII): Schrift, Schreibmaterial, Bibliotheken; — Grammatik und Lexikon (beide voor Sumerisch en Akkadisch afzonderlijk); — Syllabare, Vokabulare, Grammatische Texte, Schultexte. Dan geschiedenis en aardrijkskunde (IX—XI): Chronologie; — Geschichte; — Geographie und Topographie. Daarna godsdienst en verwante terreinen (XII—XIV): Religion; — Mythen, Epen, Legenden, Fabeln; — Omina. In onmiddellijke aansluiting hieraan krijgen we verschillende terreinen van wetenschap (XV—XVIII): Astronomie und Astrologie; — Mathematik und Zahlenwesen; — Kalender und Zeitrechnung (Anhang: Die Sabbatfrage); — Medizin.

Op de wetenschap volgt *niet* onmiddellijk de kunst. Er komen een aantal afdeelingen, die zich vrij goed laten samenvatten onder den titel „Maatschappelijk Leven". Eerst (XIX—XX) brieven in het algemeen en de Amarna-teksten in het bijzonder (Anhang: Die Habiri). Daarna (XXI—XXIII): Juristische Dokumente und Wirtschaftstexte; — Recht und Soziologie; — Wirtschaftsleben. Vervolgens (XXIV—XXVIII): Masse, Münzen, Gewichte; — Metalle und Steine; — Natur, Flora, Fauna; — Titel und Berufe; — Namen. Waarop dan eindelijk volgen (XXIX—XXXI): Archäologie und Kunst; — Siegelzylinder; — Verschiedenes.

Hiermede verlaten we het gebied van de zuivere Assyriologie (dit woord natuurlijk genomen in den conventioneelen zin, waarin het minstens evenzeer op Babylonië als op Assyrië betrekking heeft) en komen we tot grens-terreinen. Eerst (XXXII): Babylonien und das Alte und Neue Testament (Anhang: Babylonien und der Talmud). Vervolgens (XXXIII—XLII): Babylonien und Ägypten; — Amurru; — Die Aramäer; — Armenien; — Elam; — Die Hethiter; — Kappadokien; — Kassiten und Mitanni; — Babylonien und das „Klassische" Altertum; — Die Perser.

Niet weinige van deze twee en veertig afdeelingen hebben eene onderverdeeling. Het verst is deze doorgevoerd bij „Geschichte" en „Religion".

Wie zich echter een eenigszins levendig beeld wil vormen van het vele, dat hier is bijeengebracht, moet zich niet beperken tot het bestudeeren der inhoudsopgave, maar moet het boek doorlezen, voorzoover dat bij een bibliographisch werk doenlijk is. Het korte referaat, dat bij menigen titel wordt gegeven, plaatst u telkens voor interessante feiten en hypothesen, of voor probleemstellingen, waar ge zoo niet aan gedacht hadt. Daarbij treft u de polyglottie van den auteur. Aan de talen, in het „Vorwort" genoemd, zijn nog Skandinavische, Slavische, Finsche en andere toe te voegen. Van titels, die niet Germaansch of Romaansch zijn, geeft Weidner eene vertaling. De doorloopende nummering der titels gaat tot 1833. Maar het werkelijk aantal is veel grooter. Meermalen herhaalt zich een nummer, onder toevoeging der letters a, b, enz. Bij menigen titel worden een aantal recensies in Duitsche, Nederlandsche en andere periodieken vermeld.

Gelijk Weidner zich onthoudt van alle kritiek op de door hem vermelde literatuur, wil ook ik de critiek laten rusten. Dat in zijne onderverdeelingen het opschrift

„Allgemeines" wat heel dikwijls weerkeert, bewijst alleen, dat het leven altoos rijker is dan het schema. Niettemin hebben de schemata van Weidner groote waarde. Ze wijzen ons althans eenigermate den weg in de verwarrende veelheid der Assyriologische literatuur van de behandelde jaren. De auteur heeft ons met zijne bibliographie een grooten dienst bewezen. Moge zijn arbeid waarlijk aan het herstel der internationale samenwerking ten goede komen.

Amsterdam. C. van Gelderen.

A. Pallis, The Epistle of Paul the Apostle to the Romans, a Paraphrase. Liverpool, The Liverpool Booksellers' Cy, Ltd. 1917.

Door een aankondiging elders — de proef was aan verkeerd adres verzonden — krijgt dit aardige werkje eerst nu hier een beurt. Het is „anregend" in hooge mate. De schrijver is een Griek, die ook over klassieke litteratuur dergelijke parerga heeft gepubliceerd (b.v. 1909, The Twenty-Second Book of the Ilias with critical Notes), dezelfde wiens verdienstelijke vertaling van het N. T. in het levende Grieksch van heden (**Ἡ Νέα Διαθήκη κατὰ τὸ Βατικανο χερόγραφο, μέρος πρῶτο,** 1902, Liverpool Booksellers' Co.) indertijd in Athene zelfs tot troebelen heeft geleid. Het bezit een prikkelende originaliteit, getuige de aanhef der Voorrede: „My paraphrase covers those parts of St. Paul's Epistle which in my view are alone genuine. I have not disturbed the traditional address, though the Epistle was probably addressed to the Alexandrians." Het is jammer, dat de auteur niet motiveert, waarom hij weglaat: VI, 5—11; VI, 14—VIII, 39; IX, 8—X, 21; XI, 11, 12; XII, 14, 16, 17b; XIII; XIV, 8b, 9, 14; XIV, 16—XV, 13; XV, 23, 24, en waarom hij transponeert als volgt: XVI, 1—20, 25—27, 20—23. Men moet er nu naar raden en de motieven, die men gist, zijn soms van dien aard, dat men er uit wetenschappelijk oogpunt niet al te optimist over kan zijn. Niemand is, voorzoover mij bekend, nog op het idee gekomen om dezen brief naar Alexandrië gericht te achten, hoewel het zondenregister van de onbevoegde bemoeienis met deze „Inleidings"-vragen groot genoeg is. Niets wijst, m. i., op polemiek tegen, althans op reactie op het typisch Alexandrijnsche Jodendom. Welke gewichtige redenen den auteur dus tot deze inlichting brachten, is moeilijk te gissen. Misschien betreurt men het ten onrechte, dat hij ze verborgen heeft gehouden. Een zinsnede der Voorrede luidt n.l. als volgt: „The sense of several passages as given by me differs, as far as I know, from any adopted in previous works; this, to a considerable extent, is due to corrections of the Greek text." Dit is ongetwijfeld juist! Het zou bizonder belangwekkend zijn, wanneer wij hieronder dan aanwinsten vonden, te danken aan het taalgevoel, dat de vertrouwdheid van den heer Pallis met de hedendaagsche **Κοινή** tot oorzaak had. Ik heb echter, hoewel de vertaling allen lof verdient om haar forsch en helder karakter, niets van dezen aard kunnen ontdekken, dat bizondere vermelding verdient. De oorspronkelijkheid ligt hoofdzakelijk in de 40 voorgestelde wijzigingen van den text. In de N. Th. St. 1918, p. 189 signaleerde ik reeds enkele dezer conjecturen, wier qualiteit helaas niet even hoog staat als hun aantal. In Van de Sande Bakhuyzen's „Conjecturaal-kritiek", Bohn, Haarlem, 1880 (Teylers Verhandelingen, N. S., IX, pp. 234—243 vinden wij 18 z. g. „corrupte" plaatsen waarvan er 6 vervallen door hetgeen de auteur uit den brief aan de Romeinen wegsnijdt. Slechts drie van het overblijvend twaalftal heeft ook Pallis onderhanden genomen.

De 37 overige zullen wij, zonder commentaar, classificeeren; tusschen [ ] volgt de door Pallis voorgestelde verbetering. Rom. I, 13, **οὐ θέλω [θαρρῶ] δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν**; 17, **δικαιοσύνη γὰρ θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται ἐκ πίστεως εἰς πίστιν [ζωὴν** of **βίωσιν]**; 18, **τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων [καταργούντων]**; 30, **ἀλαζόνας, ἐφευρετὰς κακῶν [κενῶν]**; IV, 17, **θεοῦ τοῦ... καὶ καλοῦντος τὰ μὴ ὄντα ὡς [εἰς] ὄντα**; V, 5, **ἡ δὲ ἐλπὶς οὐ καταισχύνει [καταισχυνεῖ]**; 17, **εἰ γὰρ [ἄρα] τῷ τοῦ ἑνὸς παραπτώματι**; IX, 4, **οἵτινές εἰσιν Ἰσραηλῖται [οἱ Ἰσραηλῖται]**; 5, **ὧν οἱ πατέρες, καὶ ἐξ ὧν ὁ χριστὸς [ἐξ ὧν καὶ ὁ χριστὸς]**; XII, 7, **εἴτε ὁ διδάσκων ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, εἴτε ὁ παρακαλῶν ἐν τῇ παρακλήσει [εἴτε διδάσκων εἴτε παρακαλῶν]**; 10, **τῇ φιλαδελφίᾳ εἰς ἀλλήλους φιλόστοργοι [φιλόπρωτοι]**; XV, 17, **ἔχω οὖν [μενοῦν] τὴν καύχησιν**; 20. **οὕτως δὲ [ἐμὲ] φιλοτιμούμενον.** Gebrek aan kennis van Paulus' Semitisch denken schuilt in enkele dezer gissingen, duidelijk spreekt dit in XIV, 5, **ὃς μὲν γὰρ κρίνει [φρονεῖ] ἡμέραν παρ' ἡμέραν,** en hier en daar ook in de volgende reeks, die zich kenmerkt door ruw ingrijpen in de beteekenis van het geschrevene: I, 32, **οἵτινες... οὐ μόνον τὰ αὐτὰ πράσσουσιν, ἀλλὰ καὶ συνευδοκοῦσιν τοῖς πράσσουσιν [ἀλλὰ καὶ διωκοῦσιν τοὺς μὴ συμπράσσοντας]**; II, 7, **τοῖς μὲν... δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἀφθαρσίαν ζητοῦσιν ζωὴν αἰώνιον** (sc. **ἀποδώσει**) **[δ. κ. τ. ζητοῦσι ἀφθαρσίαν καὶ ζωὴν αἰώνιον]**; 15, **οἵτινες ἐνδείκνυνται [ἐνδείξονται] τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν**; IV, 5, **τῷ δὲ μὴ ἐργαζομένῳ, πιστεύοντι δὲ ἐπὶ τὸν δικαιοῦντα τὸν ἀσεβῆ [ἀνεργῆ]**; 15, **οὗ δὲ οὐκ ἔστιν νόμος οὐδὲ παράβασις [παράκλησις]**; 20, (**Ἀβραὰμ**) **εἰς.. τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ θεοῦ οὐ διεκρίθη τῇ ἀπιστίᾳ, ἀλλ' ἐνεδυναμώθη τῇ πίστει [σαρκὶ], δοὺς δόξαν τῷ θεῷ**; 24, **πιστεύουσιν ἐπὶ τὸν ἐγείραντα** (sc. **τὸν πατέρα θεὸν**) **[ἐγερθέντα,** sc.] **Ἰησοῦν τὸν κύριον ἡμῶν ἐκ νεκρῶν**; V, 6, **χριστὸς... ὑπὲρ ἀσεβῶν [ὑπεραγαπῶν] ἀπέθανεν**; 14, **ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος... καὶ ἐπὶ τοὺς μὴ ἁμαρτήσαντας ἐπὶ τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως Ἀδάμ, ὅς ἐστιν τύπος τοῦ μέλλοντος [ἀνομοῦντος]**; VI, 4, **ἠγέρθη ὁ χριστὸς διὰ τῆς δόξης [δεξιᾶς] τοῦ πατρός**; 13, **παραστήσατε ἑαυτοὺς τῷ θεῷ ὡσεὶ ἐκ νεκρῶν ζῶντας [εἰς ζῶντας]**; IX, 6, **οὐχ οἷον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος [λαὸς] τοῦ θεοῦ**; XII, 3, **λέγω γὰρ διὰ τῆς χάριτος τῆς δοθείσης μοι... φρονεῖν εἰς τὸ σωφρονεῖν, ἑκάστῳ ὡς ὁ θεὸς ἐμέρισεν μέτρον πίστεως [χάριτος]**. De auteur corrigeert zelfs wat Paulus duidelijk zegt tot het omgekeerde: I, 19, **γνωστὸν [ἄγνωστον]**; 32, **ἐπιγνόντες [οὐκ ἐπιγνόντες]**. Met eenigen geest geschiedt dit in: II, 12, **ὅσοι γὰρ ἀνόμως ἥμαρτον [οὐχ ἥμαρτον], ἀνόμως καὶ ἀπολοῦνται [ἀπολύσονται],** zoo ook in V, 7, **μόλις γὰρ ὑπὲρ δικαίου [μὴ οἰκείου] τις ἀποθανεῖται, ὑπὲρ γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ [ἀγαπητοῦ] τάχα τις καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν.** Aardig is XV, 22, **διὸ καὶ ἐνεκοπτόμην τὰ [ἔτη] πολλὰ ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς.**

Een conjectuur die vooral op taalkundige overwegingen berust, is, m. i., XIV, 2, **ὃς μὲν πιστεύει φαγεῖν [φαγῇ] πάντα,** doch, waar de subjunctief als imperatief zal moeten dienen, moest ook in het volgende een imperatief of subjunctief komen. Eenvoudiger was in

beide gevallen indicatief te lezen. De plaatsen, waar Pallis op eenzelfden text zijn vernuft oefende als vroegere, hem onbekende, emendatoren, zijn II. 10; II. 22; IV. 12. Hier zie men Baljon's uitgave van het N. T.

Blijft er nu onder al dit kaf — bij conjecturaal-critiek overigens een gewoon verschijnsel — ook nog eenig koren? Over de kiemkracht ben ik zeer sceptisch en sprak dat reeds uit in N.T.S. '18. Toch zou ik de aandacht willen vestigen op: v, 14, XIV, 2, XV. 22. Bizonder „frigidē" uitgedacht is, m. i., II, 22, **ὁ βδελυσσόμενος τὰ εἴδωλα ἱεροσυλεῖς,** waar Bentley voorstelde **ἱεροθυτεῖς,** onze auteur echter: **ἱερακοσκοπεῖς!** Wellicht is dit een (imaginair) steunpunt van de theorie, dat Romeinen eigenlijk tot de Alexandrijnsche Joden gericht was, die zich echter met **ἱερακοσκοπία**, gesteld dat zulk een soort magie in Egypte bestaan had, wel niet hebben ingelaten! Dat ze tegen **ἱεροσυλία** minder opgezien zouden hebben, laat zich in allen gevalle nog eer denken. Onbegrijpelijk is mij wat de S. wil met XV, 18. Hier staat **οὐ γὰρ τολμήσω τι λαλεῖν ὧν οὐ κατειργάσατο χριστὸς δι' ἐμοῦ εἰς ὑπακοὴν ἐθνῶν,** waarbij dan, p. 4, opgemerkt wordt: „**λαλεῖν τι ὧν οὐ**:: **λαλεῖν τί οὐ.** De vertaling luidt, p. 19: „indeed I hardly dare to tell how much Christ has accomplished towards the conversion of the Gentiles". Wellicht is bedoeld: **οὐ γὰρ τολμήσω λαλεῖν τι οὗ κατειργάσατο.** doch de acutus op **τί** en de lenis op **οὐ** strijden daartegen terwijl onze auteur natuurlijk zeer wel weet, dat er dan bij Paulus **ὧν** zou staan. Opgemerkt zij nog, dat de S. zich bij zijn vaak speelsche emendaties geen banden heeft laten aanleggen door het bekende spraakgebruik van den auteur en evenmin door dat van het N. T. of de Oudchristelijke letterkunde. De waarde zijner gissingen werd daardoor niet verhoogd. Mijn oordeel over het geheel, afgezien van de vertaling, is dan ook niet gunstig, maar, waar tegenwoordig conjecturen op het N. T. een zeldzaam verschijnsel zijn en er bij ons een oude traditie op dit terrein bestaat, verdiende de poging van den heer Pallis toch meer bizondere aandacht.

Groningen. J. de Zwaan.

M. Werner, Der Einfluss paulinischer Theologie im Markus-evangelium. (Beihefte zur Zeitschrift f.d. neutest. Wissensch. 1) Giessen, A. Töpelmann. 1923. (Pr. *f* 3.—).

De stelling, dat het Marcusevangelie sterk onder den invloed staat van paulinische denkbeelden, was een uitvloeisel van de Tübinger tendenzkritiek. Voornamelijk geleerden van de tweede generatie dezer school, mannen als G. Volkmar en C. Holsten, hebben haar met vele argumenten verdedigd. Toen de meeste critici eene grondvooronderstelling van de Tübinger kritiek lieten varen: het secundair karakter van Mk. (tegenover Mtth.), werd toch de meening, dat reeds in het „oudste evangelie" paulinische invloeden aanwezig waren, nog door velen gehandhaafd (b.v. H. J. Holtzmann, J. Weiss, ook A. Harnack). Het was dus zeer gewenscht, dat deze opvatting — aangezien onze methoden en zienswijzen sinds de dagen der Tübingers (en die der radicalen) in dat opzicht zich sterk gewijzigd hebben — nog eens aan een grondig onderzoek werd onderworpen. Werner, privaat-docent te Bern, heeft het gedaan, en wel op een zeer gelukkige, omzichtige en in hoofdzaak m.i. ook overtuigende manier.

Zijn resultaat is *negatief*. Hij ontkent ten stelligste elken invloed van den paulinischen geest in Mk. Hij begint met enkele methodologische beschouwingen. Hier is bijzonder belangrijk zijne bestrijding van de allegoristische uitleggingsmethode, die Volkmar en anderen gaarne toepassen, ten einde toespelingen op Paulus en het paulinisch christendom in Mk. aan te wijzen (b. v. de vreemde exorcist Mk. 9,38 = Paulus; uitdrijven van daemonischen beteekent bekeering van heidenen; met het scheuren van het tempelvoorhangsel is de door Jezus' dood verkregen toegang tot God gesymboliseerd). Aangezien deze allegoristiek ook hedentendage b.v. onder de radicalen nog liefhebbers heeft, is het betoog van W. nog al aktueel. W. gaat dan de groote theologische themata na, de christologie, de beoordeeling van de wet, het evangelie, het geloof, de leer aangaande zonde, vleesch en geest, de sacramenten, de eschatologie, de apostelen, het joodsche volk en de heidenen; hij stelt een nauwkeurige vergelijking op van de denkbeelden van Mk. en die van Paulus en komt telkens tot het resultaat, dat wanneer Mk. met Paulus overeenstemt, wij dan te doen hebben met algemeen-oudchristelijke denkbeelden, terwijl de voor Paulus karakteristieke leeringen (de praeëxistentie van Christus, de kenosis op aarde, het christocentrisch geloof, de afschaffing der wet door den dood van Christus, het dualisme van vleesch en geest enz.) in Mk. ten eenenmale ontbreken. Dit onderzoek geeft den s. aanleiding, om soms heel uitvoerig èn over de denkbeelden van den evangelist èn over die van Paulus uit te weiden, zoodat zijn geschrift ook voor de bijbelsche theologie belangrijke vruchten afwerpt. Al gaat het uitsluitend om de confronteering van twee oudchristelijke theologen, toch levert de s. ook een bijdrage tot het probleem 'Jezus en Paulus'.

Daar ik al lang de overtuiging toegedaan ben, dat van eigenlijk paulinische invloeden in Mk. heel weinig te bespeuren valt, zoo stem ik, gelijk ik al zei, met de resultaten van W. in het algemeen en ook ten opzichte van vele bijzonderheden volkomen in. Op enkele punten, waar ik het met den s. niet eens of niet zoo heel zeker ben, of hij gelijk heeft, vestig ik tenslotte nog even de aandacht.

Een hoofdargument van de Tübingers was het ontbreken van judaistische elementen in Mk. Al is dit moment zuiver negatief, toch heeft het grootere beteekenis dan W. meent. Gezien nog het feit, dat de „wet" voor Mk. absoluut geen probleem meer is en dat hij de heidenprediking als eene noodzakelijkheid goedkeurt, is hier dan toch de vraag te stellen, of Mk. niet *indirect* ook van Paulus' werkzaamheid profiteert en of zijne houding ten opzichte van de groote practische vraagstukken, wier gelukkige oplossing voor een goed deel aan Paulus te danken is, niet *indirect* ook door Paulus beïnvloed is.

Dat reeds bij Mk. het „gekomen zijn van den menschenzoon" in het licht van de praeëxistentiegedachte geplaatst zou zijn, lijkt mij twijfelachtig, te meer als volgens W. de Christologie van Mk. beslist adoptiaansch georiënteerd is (door het doopverhaal wordt ook de voorstelling van de praeëxistentie buiten gesloten p. 48). Zeer waarschijnlijk lijkt mij anderzijds, dat Paulus in I Cor. 15 ook door Daniël 7 geïnspireerd is (wat W. ontkent; cf. **ἐξ οὐρανοῦ** I Cor. 15, 47). Wat de voorstellingen van het „avondmaal" aangaat, het betoog dienaangaande zou

overtuigender geworden zijn, als de s. ook het bewijs geleverd had, dat ook de toepassing van het begrip διαθήκη op de christelijke heilsboodschap voorpaulinisch is. Zeer origineel is de verdeeling van de paulinische uitspraken betr. het laatste oordeel over twee acten, het oordeel van Christus (alleen over de Christenen, bij de oprichting van het Messiasrijk) en het oordeel Gods (na de algemeene opstanding); ik meen echter dat deze interessante opinie afstuit op eene plaats als II Cor. 5, 10, die W. merkwaardigerwijze in zijn betoog heelemaal verwaarloosd heeft. Al is niet te bewijzen, dat het woord van het λύτρον (Mk. 10, 45) door Paulus beïnvloed is, het aandeel dat Paulus aan de theologisch-schriftgeleerde uiteenzetting van de leer van den zoen- en offerdood van Christus heeft, en de beteekenis, die deze leer in het cadre van zijne verkondiging heeft, zou ik toch hooger willen aanslaan, dan W., en daar deze leer in Mk. (evenals in Mtth.) vergeleken bij de daar anders heerschende heilsleer een ‚Fremd-Körper' vormt (hoe men ook over den oorsprong er van moge denken), is hier het overeenkomen van Mk. met eene centrale leer van Paulus van bijzonder groot belang. Ook over den invloed, dien omgekeerd Paulus van de synoptische overlevering zou kunnen hebben ondergaan, denk ik op sommige plaatsen iets anders dan de s. Sympathiek is mij, om hiermee te eindigen, de nadruk, die op het eschatologisch karakter van de paulinische theologie gelegd wordt. W. heeft hier van A. Schweitzer geleerd, aan wien zijn boek ook opgedragen is; van Schweitzer's erg eenzijdige opvatting van de prediking van Jezus schijnt zich W. echter vrij te houden. — Ik heb maar één drukfout kunnen ontdekken: op blz. 23 al. 17 l. also (in pl. v. als).

Leiden. H. Windisch.

Voyage du marchand arabe Sulayman en Inde et en Chine, traduit etc. par **G. Ferrand.** (Les classiques de l'Orient, vol. VII). Paris, Editions Bossard. 1922. (Pr. fr. 21).

Het boekje — het bevat met het bijwerk ruim 150 bladzijden —, welks titel hierboven is afgedrukt, behelst de vertaling van een Arabisch geschrift, dat reeds in 1718 door den abt Renaudot onder den titel: *Anciennes relations des Indes et de la Chine de deux voyageurs mahométans* werd bekend gemaakt. Veel aandacht schonk men daaraan destijds niet, ja men verdacht zelfs den vertaler, dat hij deze naieve verhalen zelf op grond van zijne lectuur in Oostersche boeken had samengesteld, omdat men het handschrift, dat hij gebruikt had, niet kende. Eerst de bekende Oriëntalist Deguignes vond het terug in de Koninklijke Bibliotheek (thans Bibliothèque nationale) te Parijs, waarheen het inmiddels verhuisd was, en gaf daarvan eene beschrijving. In 1811 gaf Langlès den Arabischen tekst uit en in 1845 verscheen daarvan eene nieuwe Fransche vertaling van Reinaud met aanteekeningen, die, zoo als alles wat deze beroemde geleerde bewerkte, weinig te wenschen overliet. Het bleek nu dat het oorspronkelijk reisverhaal van den Arabischen koopman Sulaiman in 851 geschreven was en dat daaraan waren toegevoegd eenige opmerkingen en toevoegsels door zekeren Aboe Zaid Hasan, een soort ethnograaf, omstreeks het jaar 916. Wie nu echter verwachten mocht eene belangrijke wetenschappelijke beschrijving van Indië en China uit dien lang verleden tijd voor zich te hebben, zoude bedrogen uitkomen, want onze Arabische koopman en zijn *quasi*-geleerde criticus waren beide zeer lichtgeloovige lieden, die de onmogelijkste fabelen te boek stelden, bijvoorbeeld ten aanzien van het verkoopen en eten van menschenvleesch in China, of, om de volkrijkheid van onzen Oost-Indischen archipel in het licht te stellen, verhalen dat, als er een haan ergens begon te kraaien, onmiddellijk dit gekraai door andere hanen tot aan de uiteinden des rijks werd voortgezet, omdat de dorpen overal zoo dicht bij elkaar lagen. Desniettemin behelst hun geschrift toch enkele geographische en ethnographische gegevens, die voor ons van belang zijn.

Hoe voortreffelijk nu ook de bewerking van Reinaud was, er zijn sedert hij haar in het licht gaf groote vorderingen gemaakt in onze kennis van het Middeleeuwsche China en Indië, waardoor vele punten in de Arabische beschrijving kunnen worden toegelicht en enkele verkeerde opvattingen van Reinaud kunnen worden verbeterd. Dit werk was aan niemand beter toevertrouwd, dan aan den grondigen kenner van deze materie, Gabriel Ferrand. Zijne vertaling laat zich aangenaam lezen, de toegevoegde Indices maken het naslaan gemakkelijk. De aantrekkelijkheid wordt nog verhoogd door een aantal houtgravures naar teekeningen van Mej. A. Karpelès.

Utrecht. M. Th. Houtsma.

Abbé **R. Hoornaert, Sainte Térèse écrivain,** — son milieu, ses facultés, son oeuvre. Paris, Lille, Bruges, Desclée, De Brouwer et Cie. 1922. (Pr. 15 fr., voor Holland 4 gulden). (Leuvensche diss.).

Deze Leuvensche thèse is ontegenzeggelijk een der belangrijkste werken, welke over het leven, de geschriften en de persoonlijkheid der H. Teresia van Avila geschreven werden. De auteur wilde een synthese geven over haar letterkundigen arbeid. Zijn synthese is uitgegroeid tot een ware encyclopedie. Dit heeft zijn voor en zijn tegen. Nu en dan wordt door den overvloed van feiten en détails de aandacht afgeleid naar bijzaken en verliest men de synthetische structuur min of meer uit het oog. Het feitenmateriaal werd niet overal tot synthese omgesmeed, wat, juist omdat de schrijver blijk geeft een heerlijk talent van synthetiseeren te bezitten, te betreuren is. Heele brokstukken uit deze thèse laten zich lezen als een roman: jammer, dat de charme van zulke bladzijden plotseling wordt verstoord b. v. door een koude linguistische opmerking of door een vergelijking of referentie, welke weinig nieuws brengt.

Maar deze wijze van behandeling der in-studie-genomen stof heeft ook een voordeel. Hoornaert's boek is er door geworden, zooals ik zei, tot een korte maar volledige encyclopedie, onmisbaar voor ieder, die, om welke reden dan ook, belangstelt in de zeldzame persoonlijkheid die was de H. Teresia van Avila, de grootste der mystieken, als schrijfster een der voornaamste klassieken van Spanje, een der meest representatieve personen harer eeuw en omgeving, — „dans son âme de feu bouillonne toute l'Espagne ardente du 16e siècle", — en bovendien, om karakter en levenswijze, een der meest volmaakte typen van het menschdom. Hoornaert bestudeert Teresia's letterkundigen aanleg, haar verstand, haar „facultés émotives", haar lyrisme, maar niet *in abstracto*, — overal toont hij het verband tusschen de werking harer geestvermogens en haar daden, hij laat haar leven voor onze oogen; door beter inzicht in hare geschriften krijgen wij vollediger kennis

harer persoon en zoo wordt deze synthetische studie van Teresia als schrijfster een synthetische weergave van haar heele persoonlijkheid.

Het zou trouwens onmogelijk zijn geweest zich te beperken tot de bestudeering van haar letterkundigen arbeid alleen. Zoo ooit, dan is het zeker hier, nu wij zijn in volle mystiek, noodzakelijk, als men de geschriften wil begrijpen, de persoon, de ziel te doorgronden. Naar aanleiding van Teresia's lyrische zangen zegt Hoornaert: „Ce sont-dix sept poèmes lyriques des plus beaux qu'aient produits toutes les littératures. Ils doivent, il est vrai, être lus dans des dispositions d'esprit très spéciales, car pas plus que les grands chefs d'oeuvre de l'humanité ils ne se dévoilent à quiconque. Ce n'est pas que le sens en soit abscons. Rien n'est plus clair que ces aspirations; elles pourront même pour des esprits non préparés paraître banales et le maniérisme n'en est pas toujours absent; mais on n'en touchera toute la profondeur, on n'en pourra apprécier le mouvement lyrique que dans cet état de recueillement nécessaire à l'intelligence des plus hautes oeuvres du lyrisme musical ou écrit, et où l'on touche le fond même de l'être humain." Diezelfde woorden zou ik *mutatis mutandis* op alle werken der H. Teresia willen toepassen.... en dan is het de groote verdienste van Hoornaert's boek die „dispositions d'esprit très spéciales" te hebben vergemakkelijkt of verlevendigd.

Nijmegen. J. van Rijckevorsel.

SCHOOLBOEKEN.

Dr. H. W. Rutgers und C. P. Dijksterhuis, Deutsche Prosa zum Übersetzen, für die höheren Klassen der H. B. S. und Gymnasia und für Studierende L. O. Erster und zweiter Teil. Groningen-Haag, J. B. Wolters. 1923. (Pr. p. dl. ƒ 0.80).

De eisch, dat bij het eindexamen der H. B. S. een schriftelijke vertaling van de vreemde taal in het Nederlandsch moet gemaakt worden, heeft evenals ongeveer 20 jaren geleden, toen dezelfde eisch een korte poos gesteld is, ook nu weer het aanzijn geschonken aan verzamelingen van vertaalstukken.

Genoemden eisch betreur ik zeer en acht ik een groot nadeel voor het onderwijs, zooals dit anders aan de H. B. S. voornamelijk in de hoogere klassen kon gegeven worden. Had men vroeger tijd om mooie gedichten en geheele werken te lezen en te doen genieten, wat over de schrijvers en hun tijd te vertellen, kortom den leerlingen iets mee te deelen ter verrijking van geest en gemoed, hun belangstelling in te boezemen voor de Duitsche letterkunde, — ik spreek hier alleen over het Duitsch, al zullen de ervaringen voor het Engelsch en Fransch wel dezelfde zijn, — dit alles is nu bijna niet meer mogelijk, want men moet leeren vertalen. Hierover zou nog meer te zeggen zijn, maar ik mag niet verder uitweiden en wil alleen mijn meening uiten over vertaal-verzamelingen. Ze zijn me een gruwel. Het is africhtmateriaal. De leerlingen maken zich daaruit woorden en moeilijke zinswendingen eigen, maar een mooie gedachte schenken hun die fragmenten niet; als een stukje hun belangstelling begint te wekken, is het uit.

Ik haat die boekjes en gebruik dan ook liever voor de vertaaldressuur een of andere verzameling van novellen.

Van die verschrikkelijke vertaalverzamelingen komt mij bovengemeld werkje nog als een der minst schadelijke voor. Er staan brokstukken in van goede schrijvers en portretten, die me niet slecht schijnen. Maar toch, welk genot, welke geestelijke winst zullen de leerlingen ervan hebben? Wil men opstellen als „Mittelalter und Gegenwart", „Die Literatur in der Gegenwart" en bijna alle verdere uit de tweede helft van het tweede deeltje met vrucht behandelen, dat het niet alleen een dor vertalen is van onbegrepen dingen, dan heeft men uren voor elk noodig en dan nog zal veel boven de bevatting der leerlingen gaan.

Ik leg dit boekje bij de andere verzamelingen en blijf bij mijn novellen.

Den Haag. Jan P. Heyligers.

J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. F. M. Huybers, Sint Willebrords Kerk, I, Opkomst en Bloei. Leiden, Dieben. 1924.

Aan een goede katholieke kerkgeschiedenis voor de scholen was ten onzent zeker behoefte. De schrijvers van dit boekje hebben hunne taak ongetwijfeld goed vervuld. Een enkele vergissing, zooals op blz. 128, waar de zinbouw zou kunnen wijzen op Roomsch-Koning Willem II als stichter van het eerste dominicanerklooster ten onzent in 1232, merkten wij op. De voorstelling op sommige bladzijden van den levensarbeid van bisschoppen en kloosterlingen gegeven, ook van den investituurstrijd en dergelijke zal Protestanten niet bevredigen maar voor hen is het boek ook niet geschreven. De illustratie is rijk en mooi. Een aardige kloosterkaart dient voorts genoemd te worden. Het geheel schijnt mij welgeslaagd. Het eerste deeltje loopt tot het midden der 13de eeuw, waarmede de schrijvers, m. i. een eeuw te laat, het tijdvak van den bloei van het bisdom Utrecht meenen te moeten eindigen.

Leiden. P. J. Blok.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Mededeelingen* van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam zijn sedert de vorige opgave (*Museum* XXXI, 52) verschenen in Dl. 55, Serie A: N. van Wijk, *Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tusschen Serven en Bulgaren* (ƒ 0.30); A. J. Wensinck, *New Data concerning Syriac mystic Literature* (ƒ 0.40); C. C. Uhlenbeck, *Over een mogelijke verwantschap van het Baskisch met de Palaeo-Kaukasische talen* (ƒ 0.30); A. J. Barnouw, *Echoes of the Pilgrim Father's Speech* (ƒ 0.40).

De twede druk van Dr. J. Schrijnen's *Handleiding bij de studie der vergelijkende Indogermaansche Taalwetenschap*, waarin de schrijver gebruik heeft gemaakt van verschillende door vakgenoten hem verstrekte op- of aanmerkingen, zal in afleveringen verschijnen. De eerste aflevering heeft reeds het licht gezien (A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, Leiden, 1924).

Te Luik bij H. Dessain zijn de *Beginselen der Grieksche Spraakkunst* van K. van de Vorst S. J., bewerkt door A. Geerebaert S. J., in twede druk verschenen (1924). Verschillende wijzigingen zijn aangebracht: met name is het aanhangsel over het Homeries taalgebruik aanzienlik uitgebreid, en op vele plaatsen de moderne linguistiek te hulp geroepen om door verklaring van de verschijnselen de studie gemakkeliker te maken.

Bij Teubner (Leipzig en Berlijn, 1924) is verschenen de derde druk van G. Finsler, *Homer. Der Dichter und seine Welt.* De tekst van de vorige uitgave is niet gewijzigd, maar alleen vermeerderd met een overzicht van de resultaten der studie van Homerus die sedert 1912 zijn gepubliceerd. Dit supplementum is geschreven door E. Tièche en telt 52 bladzijden (blz. 173—225); het is geplaatst achter het eerste gedeelte van het werk, getiteld *Vorfragen. Homerkritik.* Het boek is ditmaal in twee delen uitgegeven; de prijs is 5 Mark, gebonden 6.20.

De *Latijnsche Grammatica* van Dr. J. Woltjer is tans voor de zesde maal uitgegeven, en wel in een herziene en omgewerkte druk, door de zorgen van Dr. R. H. Woltjer, de zoon en opvolger van de schrijver. In een voorbericht zet de bewerker uiteen waarom en op welke wijze er meer dan in vorige drukken is rekening gehouden met de resultaten der vergelijkende taalstudie. Dit gewijzigde standpunt, waartoe reeds de oorspronkelijke schrijver neigde, blijkt het meest uit de behandeling der klankleer. Uitgeefster is de firma Wolters (Groningen, 's-Gravenhage, 1924), de prijs: ingen. *f* 9.50, geb. *f* 9.90.

In het Klassiek Letterkundig Pantheon, uitgave van de firma W. J. Thieme en Cie te Zutphen, is de 4de druk verschenen van het 3de en 4de deel der *Koren-bloemen van Constantin Huygens* door Dr. J. van Vloten. Deze druk is evenals de vorige bezorgd door Dr. J. Heinsius. De beide deelen, die één band vormen, bevatten het Kostelick Mal, het Voor-hout, het Dagh-werck, en voorts een groot aantal, ditmaal chronologisch gerangschikte, gedichten, die vooral een beeld moeten geven van Huygens' omgang met zijn letterkundige vrienden tot omstreeks 1650. De aanteekeningen zijn nauwkeurig herzien en aanmerkelijk vermeerderd. (Pr. *f* 2.40, geb. *f* 3).

Een nieuwe — de zevende — druk, geheel gelijk aan de vorige, is door de firma Wolters (Groningen—'s-Gravenhage, 1924) uitgegeven van Jan Ligthart, *Letterkundige Studiën. De kleine Johannes door Frederik van Eeden, eerste deel.* Prijs: *f* 2.75.

Van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* door S. Muller Fz. verscheen de derde aflevering van dl. III (tot 1197), in het geheel thans 532 nummers oorkonden. Het is te hopen, dat ook na den dood van den bewerker, dit belangrijk boek door een deskundige kan worden voortgezet tot het eindpunt 1301, dat de oorspronkelijke bewerker zich voor den geest had gesteld. Zijn laatste werk mag niet onvoltooid blijven. P. J. B.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 1924, Julie: J. Carcopino, La Louve du Capitole. — A. Ernout, Lucretiana. — P. Vallette, Sur les manuscrits d'Apulée. — Th. Reinach, Basil Lanneau Gildersleeve. — Chronique bibliographique de la société „Les belles lettres".

N. Taalgids, XVIII, 5: W. L. M. E. v. Leeuwen, Kunst, schoonheid en smaak. — H. H. Knippenberg, Hooftiana. — F. den Eerzamen, Bijdragen t. d. kennis v. h. Goereese dialekt. — C. G. N. de Vooys, Taalstudie voor de hoofdakte. — Uit de tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XII, 4-5: Th. Absil, Taulerisches. — G. Knuvelder, Over Dialektstudie. — N. H. M. Zwager, Ben Jonson's Religion. — G. Royen, Kontaminatie, XIII.

Leuv. Bijdragen, XVI, 2-3: L. Grootaers, Zuidnederl. dialectonderzoek. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandin. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Bijdr. en Meded. Hist. Gen., XLV: Wiersum, Bezittingen der gron. commanderijen. — Das, Brieven van Van Baerle aan Aitzema. — Van Brakel, Deductie en reisbericht van Herman Gysen. 1663. — Geyl, Nethersole over den partijstrijd in de Republiek, 1625. — Geyl, Een engelsch republikein over Willem II, 1650. — Geyl, Corresp. van Willem IV en prinses Anna, 1734-43. — Van Veen, Een brief vóór Heiligerlee. — Oltmans, Admiraliteit van de Maas, 1750. — Meilink, Remonstratie van het Hof van Holland en de Rekenkamer over de administratie van ontv.-generaal Coebel. — Meilink, Verdediging van mr. Jacob van den Eynden. — Smit, Hagepreeken en beeldenstorm te Delft.

Revue Historique, CXLIV, 1: Cloché, Phocion, I. — Sée, Les origines de l'industrie capitaliste en France. — Bulletin historique (Italie: Risorgimento).

CXLVI, 1: Filiâtre, Gerberon. — Cahen, Les Mongols dans les Balkans. — Bulletin historique (France: Ep. moderne jusqu'en 1660; Grande Bretagne: Documents).

Historische Zeitschrift, 129, 2: Philippi, Die Umwandlung Sachsens durch die fränkische Eroberung. — Rothfels, Richelieus militarisches Testament. — Westphal, Zur Beurteilung Hegels und Dahlmanns.

Studiën, CII, Sept.: J. Beuns, Het loonvraagstuk, ethisch en economisch beschouwd. — E. Hüffer, De Kerkvaders en de Natuurwetenschap (slot). — A. J. M. Mulder, Isstopen (*slot*). — A. Reichling, Het Platonische denken bij P. C. Boutens, III. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Boer, Edda: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 8 (Hermann).

Brom, Dominee in onze Liter.: N.Taalg. XVIII, n°. 5 (Perdeck).

Van Duyse-Kossmann, Wilhelmus: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Boon).

Foncke, De Harduyn: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (v. Mierlo).

Van Gelder, Mānava 'Srauta-sūtra: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 10 (Liebich).

De Groot-Leopold-Rijkens-Pik-Kalff, Letterk.: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Holwerda, Arentsburg: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 12 (Schulten).

Huizinga, Herfsttij: Hist. Zeitschr. 129, 2 (Kaiser).

Knippenberg, Stalpaert: Tijdschr. v. T. en Letteren XII, n°. 4-5 (Linnebank).

Kooistra-Van Kranendonck, New Engl. Libr. I-II: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Ligthart; Kleine Johannes: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

De Maar, English Passages: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Prinsen, Leesboek: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Boon); Adam in Ballingschap: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Verboven).

De la Prise. Port-Royal: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Zauner).

De Raaf en Griss, Stroomingen: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Baur).

Rijpma, Gids: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Le Roux, Afrik. Sintaksis: Tijdschr. v. T. en Letteren, XII, n°. 4-5 (v. Ginneken).

Stoett, Spreekw.: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Grootaers).

Varendonck, Esthet. Symboliek: Tijdschr. v. en Letteren, XII, n°. 4-5 (v. Ginneken).

De Vooys, v. d. Bosch en Tinbergen, Leesboek: Leuv. Bijdr. XVI, n°. 2-3 (Gr[ootaers]).

Wautier d'Aigalliers, Ruysbroeck: Tijdschr. v. T. en Letteren, XII, n°. 4-5 (v. Mierlo).

Wouters, Neerlandia: Tijdschr. v. T. en Letteren, XII, n°. 4-5 (Knippenberg).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. | **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mᴵᴶ., te Leiden.** | **Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 2** **November 1924.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

G. Kalff, Inleiding tot de studie der Literatuurgeschiedenis. 2de Herziene druk. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1923. (Pr. geb. ƒ 5.75).

Bij den eersten druk heb ik over dit nuttige en leerzame boekje hier ter plaatse mijn opinie gezegd, en door eenige op- en aanmerkingen van mijn belangstelling doen blijken. In de voorrede van dezen tweeden druk verklaart de schrijver, dat hij in den eersten zoo weinig mogelijk veranderd heeft, „met het oog op de tijdsomstandigheden" o.a. Het verband ontgaat me. In ieder geval ik acht het overbodig onder deze omstandigheden weer tot een eenigszins uitvoerige bespreking over te gaan.

Het spreekt van zelf, dat in een dergelijk boek, waarin allerlei principieele questies geformuleerd en opgelost moeten worden, nog al eens dingen voorkomen, waar degene die langs andere, zooveel mogelijk eigen wegen, hetzelfde terrein onderzocht heeft, het niet geheel eens mee is. Dit heeft Kalff zelf ook gevoeld, waar hij aan het eind van zijn voorrede zegt: „Langs welke wegen men dan ook ruimer horizon zoeke, dieper inzicht in literatuur en literatuur-geschiedenis, veelzijdiger ontwikkeling van den smaak, hoofdzaak blijft voor mij: *dat* men deze dingen zoeke."

Over een enkel punt nl. den aard en den omvang van de Romantiek, heb ik onlangs in De Rotterdammer uitvoerig mijn meening tegenover die van Kalff gezet. Zoo zou ik met meer punten uit dit boek kunnen doen; doch ieder afzonderlijk zou allicht meer ruimte eischen dan men voor deze aankondiging kan toestaan.

Amsterdam. J. Prinsen JLz.

H. W. Rutgers, Märchen und Sage, Bemerkungen über ihr Gegenseitiges Verhältnis, mit besonderer Rücksicht auf die Sigfridsagen. Groningen, Wolters. 1923. (Groningsche diss.).

In dit boek — oorspronkelijk een Groningsche dissertatie — wordt een beknopt, maar volledig overzicht gegeven van de verschillende meeningen, die in den loop der jaren zijn uitgesproken over de verhouding van sprookje en sage. Deze historische inleiding wordt gevolgd door twee onderzoekingen, waarin de schrijver de argumenten nagaat, die zijn aangevoerd om te bewijzen, dat de sage van „Sigurds Brautwerbung" en de „Erweckungssage" zouden berusten op sprookjes. Hoewel men kan zeggen, dat nu vrijwel iedereen de resultaten van den schrijver van te voren zou hebben onderschreven, is een gedetailleerde behandeling van deze meeningen toch niet overbodig: zoo slaat men den paal door het ontzielde lichaam opdat de spokerij nu eens eindelijk uit zal zijn.

Betreffende de inleiding heb ik slechts enkele opmerkingen. Het discussieeren van de verhouding tusschen sprookje en sage blijft altijd een min of meer zwevend karakter behouden, omdat wij niet weten, welken vorm die sprookjes in den volksverhuizingstijd hadden. Er is geen enkele grond aan te nemen, dat zij het samengestelde karakter zouden hebben gehad, die de sprookjes der latere middeleeuwen tot aan den nieuweren tijd vertoonen. Ook ik hel over tot de meening, dat tusschen sage en sprookje een vlottende grens bestond, en dat zij in zulke vroege tijden voortdurend elkander beïnvloedden. Maar waarom zou zoo'n sprookjesachtig verhaal in den volksverhuizingstijd niet aan de Germaansche vorstenhoven bekend zijn geweest en verteld zijn geworden? Het is stellig geen bewijs tegen deze mogelijkheid, dat een IJslandsche schrijver uit het eind der 12de eeuw zich geringschattend uitlaat over zulke *stjúpmœðrasögur*, die daarenboven aan het hof gaarne gehoord werden! Het oordeel over de sprookjes als passende vertelstof voor de hoogere standen is in den loop der eeuwen aan merkwaardige wisselingen onderhevig geweest! Naar mijn meening is het volstrekt niet onmogelijk, dat een scôp voor het dichten van een heldenlied stof aan zoo'n primitief sprookje ontleende. Voor het „Erweckungslied" (*Sigrdrífumól*) is de schrijver toch ook genoodzaakt om invloed van het Doornroosje-sprookje aan te nemen; maar wat is het principieele onderscheid

tusschen het ontstaan van dit Eddagedicht en van een heldenlied door een Oudgermaanschen scôp? De argumentatie van Heusler, dat de jongere vorm der sage een grootere voorkeur voor het wonderbaarlijke, sprookjesachtige vertoont dan de oudere, is niet overtuigend; immers in de hier gevoerde discussie past een beroep op den lateren IJslandschen prozaroman volstrekt niet. Wij kunnen het ontstaan van dit genre historisch vervolgen en met name den invloed van uit het Zuiden gekomen verstelstoffen aanwijzen. Deze latere saga's kunnen dan ook niet bewijzen, dat de oudste heldenpoëzie het sprookjesachtige niet zou hebben gehad, want ook de familiesaga is niet een oorspronkelijke vorm, maar juist een typisch produkt van den rationalistischen geest der IJslanders.

Het tweede gedeelte van Rutgers' boek bestrijdt op zeer zakelijke en overtuigende wijze de theorie van Panzer, dat de Brautwerbungssage op het Russische sprookje van den Brautwerber zou berusten. Het gedeelte betreffende de episode der Gǫngu Hrólfssaga, die hiermee verband houdt, is daarentegen minder gelukkig behandeld. De onoorspronkelijkheid van dit verhaal is zonder meer duidelijk; trouwens de heele saga verraadt zoo zeer den invloed van allerlei vreemde vertelstoffen, dat men met de daarin voorkomende verhalen uiterst voorzichtig moet zijn. Hrólfr heeft zijn voeten verloren door Vilhjálmr; zijn paard Dulcifal brengt hem naar het huis van Bjǫrn. Maar daar springt hij toch op om Ingibjǫrg tegen den dwerg Mǫndull te helpen en krijgt pas daarna zijn voeten terug! De scene, waarin verteld wordt, dat de echtgenoot moet getuige zijn van het overspel, dat zijn vijand met zijn vrouw pleegt, kennen we uit de Salmansage en uit de Poolsche Walthersage; die hoort natuurlijk ook niet oorspronkelijk tot het Bjǫrn-Ingibjǫrg-verhaal. De overeenstemming met het verhaal der Pancatantra is dan ook zeer gering en onvoldoende om aan de vertelling der IJslandsche saga een trek voor het oorspronkelijke Brautwerbermärchen te ontleenen.

Ook met Rutgers' opvatting van verschillende Eddagedichten kan ik niet overal accoord gaan. Ik mis nog steeds het bewijs, dat de Sigkv. Skamma den vlammenrit zou hebben gekend; wat Panzer in dit verband opmerkt, is toch te onbeduidend. Uit Str. 36 kan ik geen toespeling daarop halen; integendeel het vermelden van den held *er með gulli sat á Grana bógum* wijst er op, dat deze begeerd wordt terwille van reeds volvoerde heldendaden en niet omdat Brynhild van hem hoopt, dat hij door den vlammenwal zal rijden. Leerzaam is daarom de plaats der Yngri in de parafraze der Vǫlsungasaga (ed. Olsen blz. 73, 7), waar staat: *ok þar kom, at ek hetumzt þeim, er ride hestinum Grana med Fafnnis arfe ok ride minn vafurlogha.* Indien dit niet een breedsprakigheid van den compilator is, dan zien we wel duidelijk, hoe uit de voorstelling van de Skamma (Sigurd + Nibelungenschat) die der Yngri is ontstaan door toevoeging van het motief van den vlammenwal, die uit de „Erweckungssage" stamt. Want het schijnt mij welhaast zeker toe, dat deze in de voorstelling der Sigrdrifumǫl thuishoort. De opmerking van Heusler, dat vafrlogi + skialdborg een tautologie is, is in haar algemeenheid niet waar, vooral niet als het is een *Skjaldborg ok up ór merki.* Ik geloof dan eerder, dat dit laatste een jongere uitwerking is, waarin elementen van het ridderlijk leven zijn binnengedrongen.

Ik zie niet in, waarom str. 20 en 21 van Sigrdrifumǫl tot het oude gedicht moeten hebben behoord; de meening van Prof. Boer, dat deze strofen ook jong zijn, is de eenige konsekwente gevolgtrekking uit het nu toch algemeen aangenomen inzicht, dat *ástróþ* beteekent „liefdevolle raad". Wat de gewekte walkyre voor raadgevingen zou kunnen meedeelen, is althans nog volkomen onopgehelderd. Een argument aan den stijlvorm der strofen ontleend, is in allen geval uiterst zwak: wat weten we daar nu zoo precies van?

Rutgers' opmerkingen over de beteekenis van het „Brunhildenbett" zijn zeer doeltreffend. Een dergelijke naam bewijst, dat het volk de figuur van Brunhild als bovennatuurlijk opvatte (vgl. de Nannenstôl in een oorkonde uit den Elsas van 774; R. Henning. ZfdA 49, 469 vlgg.). Was deze Brunhild de heldin der Nibelungensage? Niets is minder zeker dan dit. In Frankrijk kennen we talrijke volkssagen, die aan Brunehaut zijn vastgeknoopt, we hebben een kasteel, een toren, een fort naar haar genoemd, behalve de talrijke chaussées de Brunehaut (vgl. Sébillot, Le Folklore de France IV, 329). In België was het al niet anders, zooals blijkt uit Abrahami Ortelii et Johannis Viviani Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes, waarvan ik de derde uitgave van 1581 raadpleegde en waar ook gesproken wordt van oude heerwegen: *vulgus vias has omnes vocat les Chaussées de Brunehault, quod regis Belgarum nomen fuisse volunt, qui etiam ante Romana tempora late rerum sit potitus.* (sic). Het is dus niet onmogelijk, dat de Taunus-sage van deze Fransch-Belgische een uitlooper is. Het zegt niets, dat die steen *lectulus Brunihilde* heet; ook in Noorwegen vertelt men van een *sengjè aa Skallmøyå* (vgl. Skar, Gamalt or Sætesdal II, 30), zonder dat met dit woord „bed" eenige bijzondere sage verbonden is: alleen de vorm van het gebergte schijnt die vergelijking te hebben veroorzaakt.

Arnhem. Jan de Vries.

Grieksche Lyriek, in Nederlandsche verzen overgebracht door **P. C. Boutens, Willem Kloos, Edward B. Koster, Balthazar Verhagen** en anderen, verzameld en ingeleid door **W. E. J. Kuiper.** Amsterdam, Uitg.-Mij. Elsevier. 1923.

In de tijd van twee jaren twee Nederlandse boeken voor het grote publiek over de Griekse lyriese poezie, elk van een professor in het Grieks — is zeker een ongewoon verschijnsel. Is het ook ongewoon dat beiden in de behandeling van de stof om zo te zeggen lijnrecht tegenover elkaar staan?

De oudere collega Dr. J. Vürtheim, verwerpt principieel alle metriese vertaling, beschuldigt van gebrek aan eerbied wie dat beproeft, en meent slechts door parafrase een indruk van den inhoud te mogen geven; zijn jongere collega Dr. W. E. J. Kuiper maakt juist die vertalingen tot hoofdzaak, en voegt er alleen ter verklaring inleidingen aan toe.

Van alle vertalen van poëzie is zeker dat van lyriese poezie het hachelikst, en in zover zou men geneigd zijn Prof. Vürtheim gelijk te geven; als men echter, zoals hij waarschijnlik doet, uitgaat van de stelling dat vorm en inhoud niet te scheiden zijn, dan is een parafrase zeker in de eerste plaats te verwerpen. Maar Vürtheim erkent zelf dat de Griekse lyriek in overeenstemming met het karakter van alle Griekse kunst het algemeen geldende zoekt. „Meer gebeeldhouwde poezie is, met stereotiepe wendingen." Hierdoor wordt een weergeven

van de stemming in een andere taal minder onbereikbaar, maar hierdoor overvalt ons ook eerder een gevoel van onvoldaanheid met de inhoud. De vele aanroepingen van goden met op elkaar gestapelde epitheta, de mythologiese uitweidingen laten ons koud, en dat is een gevolg niet alleen van de bezwaren om ze bevredigend in onze taal weer te geven, maar ook van dat stereotiepe, dat voor ons een zekere armoede aan subjectieve gevoelens en uitdrukkingswijzen betekent. En die armoede komt nu eenmaal in de eigen taal veel onbarmhartiger aan het licht dan in de vreemde. Zou het daarom wel juist zijn dat „de Grieken er langen tijd in geslaagd zijn „deze poëtische tale Kanaäns vrij te houden van den bij-„smaak van onechtheid, die bij ons het opvallendste ken-„merk is van woorden als „krank", „verwittigen" en „dergelijke (Kuiper blz.: 17)?" Zou het geval niet veeleer zijn, dat wij in die vreemde taal, die het Grieks toch altijd voor ons is, de onechtheid zóveel moeiliker voelen, dat die ons niet prikkelt, zoals een banale uitdrukking in onze eigen taal ons plotseling prikkelen kan? Aan de onbevredigende indruk van een vertaling heeft stellig meermalen het oorspronkelik schuld. Hoe het zij: vertalingen heeft nu juist Kuiper willen geven; ongetwijfeld uit de mijns inziens juiste overtuiging, dat wat de grootste waarde van het oorspronkelik uitmaakt, toch ook in onze taal aan het licht moet komen, vooral wanneer het door waarachtige dichters wordt overgezet.

Bij zijn keuze heeft hij zich zeker vooral laten leiden door wat daarvan reeds bestond. Anders zouden Solon, Tyrtaios, Simonides van Amorgos zeker niet hebben ontbroken, om van Theognis maar niet te spreken. Dat zij ontbreken is jammer, omdat van hen juist een aanzienlik groter aantal aaneengeschakelde verzen bewaard is gebleven, dan van sommigen der wel opgenomenen. Van hen hadden we dan ook gaarne iets vertegenwoordigd gezien in een vertaling door „de anderen" in den titel, waaronder de samensteller bescheidenlik schuil gaat, hoewel hij het leeuwendeel van hun taak heeft vervuld. Ook hadden, mijns inziens, van Aristofanes' koorliederen, waarover in de inleiding vrij uitvoerig gesproken wordt, enkele van de goedgeslaagde vertalingen van Dr. Deknatel opgenomen moeten zijn.

Een inleiding schetst het karakter der lyriese poezie i. h. algemeen, terwijl de uitgekozen vertalingen telkens door een karakteristiek van de oorspronkelike dichter worden voorafgegaan. In een en ander is Kuiper, dunkt mij, zeer gelukkig geslaagd; zo bv. in zijn beschouwingen over het koor in de tragedie, over Pindaros en Theokritos.

Twee der karakteristieken zijn van Boutens; zo ergens, dan geldt hiervan „ex ungue leonem", helaas ook in kwetsenden zin.

Allerlei verschillende vormen van overzetting vinden wij vertegenwoordigd: de oude maten gevolgd o.a. in Boutens' en Kuipers Saffo—Alkaios — Pindaros — Bakchylidesvertalingen; in Kloos' koorlied uit de Antigone; de ook bij ons bekende versvormen, maar rijmloos, o.a. in Kuipers hexameters, elegiese, jambiese en trochaeiese maten; het rijm is gebruikt o.a. in Kuipers Ibykos — en in een van zijn Anakreonvertalingen en in verschillende van Boutens' overzettingen van Aischylos' koorliederen.

Mijn sinds lang gevestigde overtuiging over deze versvormen [1]) is, dat het rijmloos vers ook in het Nederlands zijn klankbekoring heeft mits het zich niet buiten de in oorspronkelik Nederlandse verzen gebruikte maten beweegt. Doet het dit wel, of tracht het van het oorspronkelik de grote afwisseling in lengte van regels te behouden, dan raakt alle ritme zoek. Voor de lezers van het *Museum* behoef ik dit natuurlijk niet uit de geheel verschillende verstechniek van de ouden, gebaseerd op het quantiteitsverschil, toe te lichten. Wanneer een groot dichter er niettemin iets van maakt, dan ligt de verdienste elders dan in de gebondenheid, die toch tot het wezen van een vers behoort. Dat zien we aan Boutens' Saffo' — en zijn koorvertalingen. Van Kloos heb ik altijd den indruk gehad, dat hij zijn vertalingen veel te haastig maakt en met veel te weinig zorg, zodat we bij hem het klankschoon missen, dat we, gelet op zijn oorspronkelike verzen, konden verwachten. Wil men de afwisseling der oude maten en verslengten behouden, dan is het enige wat ze in het Nederlands voor uiteenvallen kan behoeden: „het rijm". Laten we toch niet vergeten dat ze in het oorspronkelik de band hadden van de muziek, die voor ons geheel verstomd is. Natuurlik maakt het rijm de vertaling oneindig veel moeiliker en schept bovendien een groot gevaar van banaliteit, maar het is toch het enige dat in dat geval de versvoeten en de regels er voor bewaart als losse klanken uiteen te vallen. Kuipers' vertalingen zelf leveren daarvan het bewijs. Hoe aardig is bv. het Thracies paardje er door geworden, en hoeveel beter voldoet het fragment v. Ibykos vergeleken met de oden van Pindaros en Bakchylides. En curieus genoeg: de oudheid zelf blijkt die opvatting te steunen, naar Kuipers' eigen verklaring in de inleiding: „Ook door een zekere evenredigheid van compositie, door assonantie en refrein, door tusschenrijm en woordherhaling streeft de dichter (Theokritos) naar een muzikaal effekt, dat het ontbreken der eigenlike muzikale begeleiding schijnt te moeten vergoeden".

Ik aarzel dan ook niet Boutens' vertalingen van Aischylos' koorzangen, waar hij het rijm heeft toegepast, de best geslaagde te noemen, en door de prachtige woordvondsten, door de volkomen korrektheid waarmee geen enkele gedachtenwending is weggelaten of toegevoegd zijn ze vrijwel volmaakt te noemen. Hoe jammer echter, dat de dichter in hetzelfde koorlied het rijm waarmee hij begon onder de hand weer liet varen; wat is daarvan de bedoeling? Toch heeft hij ook daar door straffer ritme het vers prachtig bij elkaar gehouden. Met het bovengenoemde voorbehoud zijn ook Kuipers' vertalingen van zo iets moeiliks als de oden v. Pindarus stellig verdienstelik; menigmaal is hij tot gelukkige uitdrukkingen geinspireerd (waters vuurziedenden opjacht; de glanzige tooi v. h. fijne spinsel des zangs etc.), maar zijn vertaling van Theokritos' zevende, evenals die v. Koster van de eerste idylle doet toch veel aangenamer aan. Dat ook uit de anthologia Palatina een paar zoetvloeiende vertalingen v. Koster opgenomen zijn, is zeer te waardeeren, aangezien deze verzameling, als er van Griekse lyriek sprake is, zo dikwijls geheel over het hoofd wordt gezien.

Ten slotte een paar plaatsen waar de vertaling mij minder juist voorkomt: het zijn er maar heel weinig

[1]) Zie de inleiding tot mijn Alkestisvertaling, blz. VIII en vlg.

in de gehele verzameling. In Saffo's gebed aan Afrodite mis ik geheel het zo sprekende, driemaal herhaalde **δηῦτε**; in ‚Pindaros' ode aan Hieroon is een paar keer een regel ingevoegd met een gedachte die in het oorspronkelik geheel ontbreekt (o.a. 2e antistr.: heimelik dekte de hand haar woord.) In de reizang uit de zeven tegen Thebe lijkt mij de regel „ten einde leed zijn bloedigen oorsprong", niet juist, maar het is een twijfelachtige plaats; in de eerste reizang uit Prometheus staat „vloeibre deernis" voor *ἄλγος οἰκτρόν* (vs. 435); indien de vertaler hier dezelfde lezing voor zich gehad heeft dan is het heel iets anders, hoewel op zichzelf schitterend gevonden. In het bekende koorlied uit de Antigone is **δεινός** telkens door „geweldig" vertaald, hoewel de volgende voorbeelden van wat de mens onderneemt „stoutheid en vindingrijkheid" aanduiden, wat met geweldig niet wordt weergegeven.

In het koorlied uit de Bakchen is *περισσῶν φωτῶν* toch stellig niet „overtollige mannen", het zal wel zijn mannen die zich met overtollige (nutteloze, verkeerde) wijsheid bezighouden. Maar ik weet niet of het Vlaams, dat de taal van de vertaler is, misschien een dergelike betekenis toelaat. In de tweede elegie v. Mimnermos tegen het eind staat dunkt mij: „en hij gaat in den dood, terwijl hij steeds het gemis van zijn zonen voelt", maar niet „het verlangen drijft hem voort i. h. graf." Moet in het stukje van Meleager „de mug als postillon d'amour" niet staan „*zijn* ijverzuchtge trots," voor het Griekse **ἐπ ἐμοὶ ζηλοτυπους ὀδύνας** nl. pijn v. jaloezie *tegen* mij, hetgeen, dunkt me, ook de zin eist? In het Anakreonteion was in plaats van „rukt mij uit mijn dromen" veel nauwkeuriger en ook aardiger: „en scheurt mijn drome' aan stukken.

Ik eindig met een woord van oprechte dank aan de „diaskeuastes", die deze overal verspreide en moeilik toegankelike vertalingen heeft gebundeld, en vermeerderd met verdienstelike proeven van zijn eigen talent, heeft toegelicht.

Deventer. J. Berlage.

Imp. Caesaris Flavii Claudii Juliani Epistulae Leges Poematia Fragmenta Varia coll. recc. **J. Bidez** et **F. Cumont.** Paris, Société d'édition „Les belles Lettres". 1922. (Pr. 25 frs).

Eindelijk is dan dit belangrijke werk verschenen, een vreugde en verkwikking voor alle vrienden van Julianus, en een noodzakelijk hulpmiddel voor allen, wien de studie van zijn persoon en van het tijdperk waarin hij leefde, ter harte gaat. Lang hebben we ons moeten behelpen met de editie van Hertlein (Teubner, 1875, 1876), die, wat de brieven betreft, geheel verouderd is. Hierin staan bovendien alle brieven, echte en onechte, zonder een spoor van rangschikking, dooréén, en de brieven, door Papadopoulos-Kerameus gevonden en uitgegeven (Epp. 1*—6*), moesten we lezen uit een zelfgemaakt afschrift van de publicatie in het Rhein. Museum N F 42 (1887) p. 20 vgl.

Reeds in 1903 of 1904 was het werk door Teubner aangekondigd, en in 1914 waren reeds minstens 7 vel van deze editie afgedrukt (zooals blijkt uit een paar interessante artikelen van den heer Bidez uit het jaar 1914, waarin de nieuwe editie geregeld geciteerd wordt), toen de oorlog uitbrak.

Het werk is nu te Parijs verschenen.

In de voorrede geven de uitgevers p. V—XIX eerst een kort overzicht van hun vroegere onderzoekingen omtrent de handschriften van Julianus' brieven, nam. Recherches sur la tradition manuscrite des Lettres de l'empereur Julien, 1898. (Een goed overzicht daarvan geeft R. Asmus, Woch. f. kl. Philol. XVI (1899) p. 733—743). Verder schrijven ze p. XX, dat het hun niet voldoende toescheen, na het onderzoek der *codices*, den erg gehavenden tekst te herstellen, de pasgevonden brieven en fragmenten er tusschen te voegen, en de opschriften der brieven te verbeteren (zoo o.a. ep. 35 (Hertlein ep. 39), die niet aan Maximus, zooals nog Seeck, Briefe des Libanius p. 208 opgeeft, maar aan Eustathius gericht is, cf. Recherches p. 5 en 13), maar ze besloten ook de plaatsen bijeen te zoeken, waar van verloren gegane brieven melding wordt gemaakt of fragmenten zijn bewaard. Zoo hebben ze o.a. onder n° 25 p. 28/29 alles bijeengeplaatst, wat misschien aan den brief aan Cyllenius (cf. W. Koch, Kaiser Julian p. 336 vlg.) kan ontleend zijn, of daarmede kan samenhangen. Bij frgm. 25*a* p. 29,8 hadden ze misschien kunnen voegen: Liban. or. XII 45 (R. I p. 380, 9): **λαβὼν οἶμαι δύναμιν μικράν τε καὶ πολιορκεῖσθαι μαθοῦσαν,** welke woorden om hun felheid aan een geschrift van Julianus kunnen ontleend zijn.

Het fragment, door Fr. Cumont in de Revue de Philol. XVI (1892) p. 161—163 uitgegeven, en daar aan Julianus toegeschreven, hebben ze natuurlijk niet opgenomen (cf. Recherches p. 118), daar R. Foerster, Rhein. Mus. 1894 p. 168 bewezen heeft, dat dit stuk niet van Julianus is, maar aan Libanius (IV p. 1044 R.) ontleend is.

Daar de *librarii* onder de brieven aan vrienden gericht vaak zeer belangrijke edicten des keizers hadden opgenomen, besloten de uitgevers ook alle wetten en verordeningen van Julianus in hun uitgave op te nemen, hetgeen voor de studie een groot voordeel is, daar men nu alles bijeenvindt.

Lang en breed hebben zij geaarzeld, hoe ze deze ongeordende massa zouden rangschikken. Ten slotte hebben ze een grootendeels chronologische volgorde aangenomen (zie de inhoudsopgave op p. 321—328), die ons in staat stelt, beter te zien, „qualia fuerint ingenium eius et „consilia et *voluntatis* post regnum adeptum *mutationes*" (p. XXI), d.w.z. hoe zijn bedoelingen na het verwerven der heerschappij zich gewijzigd hebben (cf. Bidez, L'évolution de la politique de l'empereur Julien en matière religieuse, Bulletins de l'Académie Royale de Belgique, Cl. d. Lettres 1914 p. 406—461), en hoe met het verwerven van de macht de machtsbegeerte gegroeid is. Een afschrikwekkend voorbeeld van dit laatste geeft het rescript aan de Edesseni N° 115 p. 179, 19—180,5 (Hert. ep. 43 p. 547, 14—22), waar de Christenen niet alleen beroofd, maar ook om hun geloof gehoond worden, cf. Bidez, l.l. p. 446, Gibbon, ch. XXIII p. 363.

Ten slotte zeggen ze p. XXI s. dank aan allen, die hun bij het voorbereiden van deze editie, vóór 30 jaar reeds begonnen, en nu eindelijk voltooid, ter zijde hebben gestaan. Het moet hun, dunkt mij, een groote voldoening zijn, eindelijk dit werk tot zulk een goed einde te hebben gebracht.

Het zij mij geoorloofd, over enkele van de brieven eenige opmerkingen te maken. Vooreerst dan de brieven, die volgens de uitgevers *niet* door Julianus geschreven zijn; ze hebben deze allen achteraan geplaatst onder de

rubriek: Epistulae spuriae vel dubiae. Ik zeg met opzet niet: onecht, want de brieven N° 180—197 zijn niet vervalscht, maar worden door hen toegeschreven aan een onbekenden sophist uit het begin van de 4de eeuw. Reeds in 1889 had Fr. Cumont in zijn geschrift: Sur l'authenticité de quelques lettres de Julien, deze 18 brieven, niet alleen 180—187 (= H. 24, 61, 67, 60, 40; 53, 41, 34), die nu door iedereen voor onecht gehouden worden, maar ook 188—197 (= H. 8, 54, 15, 16, 73, 18, 19, 57, 28, 32), toegeschreven aan een zekeren Julianus uit Caesarea (*'Ιουλιανοῦ Καισαρέως*), hetgeen voor mij een reden was, een artikel aan die brieven gewijd, ter weerlegging van Naber's Epistula Critica ad Al. Piersonum (Mnemos. 1883 p. 387—410) in portefeuille te houden. De meening, dat deze onbekende rhetor Julianus heette, hebben de uitgevers nu opgegeven, cf. p. 228. Voor de kennis van Jamblichus en zijn tijd, en dus indirekt ook voor Julianus, hebben deze brieven groote waarde, cf. J. Bidez, Le philosophe Jamblique et son école, Revue des Études Grecques XXXII (1919) p. 29—40.

Van deze brieven hebben de twee, aan Maximus gericht, N° 190 en 191 (H. 15 en 16) vele verdedigers gevonden, o.a. Schwarz, Julianstudien, Philol. 51 (1892) p. 629 en 631, v. Borries, Julianos (Apostata), Panly—W. p. 82, Asmus, Zeitschr. f. Kirchengesch. XVI (1896) p. 237, Seeck, Briefe d. Libanius p. 208. Het sterkste argument voor de echtheid vinden we bij Miss W. C. France (nu Mrs Wright), die in haar dissertatie: The Emperor Julian's Relation to the new Sophistic and Neo-Platonism, London 1896 p. 99 op het verband wijst tusschen Ep. 16 p. 495, 11—18 (B. et C. ep. 191 p. 260, 11—261, 2) en Jul. or. II 81 D—82 A. Dit verband is ook den uitgevers blijkens hun aanteekening bij p. 260, 12 niet ontgaan: ze schrijven: cf. Anthol. Palat. IX 125, Julian. 81 D. Het loont de moeite na te gaan, *waarom* deze overeenkomst niet als bewijs van echtheid van Ep. 16 hoeft te gelden [1]). Het sprookje, hier vermeld omtrent den Rijn, die, wanneer de pasgeboren kinderen door den vader op een schild (cf. Anthol. Pal. l.l.: *τὸν μὲν ἀείρας αὐτὸς ἐπ' ἀσπίδι θῆκεν ἑὸν παῖν*) op de golven van den Rijn (cf. Nonnus l. 23: *'Ρῆνος ''Ιβηρ* (Nonnus is niet erg met de geographie op de hoogte) *βρεφέεσσι κορύσσεται*) te drijven worden gelegd, de echte van de onechte weet te onderscheiden (de onechte zinken), is in de Grieksche wereld zóó algemeen verbreid, is zóó zeer een litterair motief geworden (Mrs Wright noemt het III p. 210 Note 2: a common place of rhetoric; vgl. ook nog Claudianus in Rufinum II 112), dat Libanius Or. XII 48: *Καὶ διαβὰς 'Ρῆνον ποταμόν, ὕδωρ ἐλέγχον ἐκ τῶν γεννωμένων ἀδικίαν μητέρων* (vgl. ook Lib. IV 1110 R.) de quaestie slechts ter loops hoeft aan te duiden, om door iedereen begrepen te worden. (Omtrent andere plaatsen, waar op dit sprookje gezinspeeld wordt cf. Boissonade ad Anth. Pal. II p. 176 Didot).

Geheel afwijkend, en misschien aan de werkelijkheid ontleend is het verhaal bij Galenus, de Sanitate tuenda I, 10 (VI p. 51 ed. Kühn): *τίς γὰρ ἂν ἡμῶν ὑπομείνειε τῶν παρ' ἡμῖν ἀνθρώπων, εὐθὺς ἅμα τῷ γεγενῆσθαι ἔτι θερμὸν τὸ βρέφος ἐπὶ τὰ τῶν ποταμῶν φέρειν ῥεύματα, κἀνταῦθα, καθάπερ φασὶ τοὺς Γερμανοὺς* (Galenus schreef in Rome, en gebruikt hier een Romeinsche bron; anders had hij *Κελτοὺς* geschreven, zooals de Grieksche schrijvers steeds de Germanen noemen), *ἅμα πειρᾶν αὐτοῦ τῆς φύσεως* (= zijn levensvatbaarheid te beproeven), *ἅμα τε καὶ κρατύνειν τὰ σώματα, βάπτοντας εἰς τὸ ψυχρὸν ὕδωρ, ὥσπερ τὸν διάπυρον σίδηρον.* Men laat hier dus de kinderen niet drijven op het schild, zooals in het sprookje, op het gevaar af, dat ze zinken, maar houdt ze vast bij het onderdompelen. Om deze plaats in overeenstemming te brengen met Jul. ep. 16 (B. et C. 191) neemt Heyler, Juliani Epistulae p. 229 geheel ten onrechte aan, dat het beproeven der *φύσις* betrekking zou hebben op de *generis puritas*, en niet op de *naturae vigor*. Ook Mrs Wright heeft het verschil met de plaatsen, waar het „sprookje" behandeld wordt, niet opgemerkt; zij schrijft III p. 210 Note 2: „Galen 6.51 Kühn, says that the ordeal was to strengthen their bodies as well as to test their legitimacy".

Het voorkomen van dit sprookjesmotief zoowel in Ep. 16 (191) als in Or. II bewijst dus niets voor de echtheid van Ep. 16 (en 15).

De brieven zijn niet gericht aan Maximus van Ephesus, maar aan een rhetor uit Byzantium van dien naam cf. Cumont, Sur l'Authenticité p. 26 Note 5, Seeck, Briefe p. 210), den vader van Euclides, aan wien ep. 192 (H. 73) is gericht.

Van de andere stukken (198—205 (H. 35, 70, 33, 37, 66, Ad Tiranem, 25, 75) is ongetwijfeld N° 198 (H. ep. 35) het belangrijkst. Van Julianus is dit stuk zeer zeker niet, cf. Cumont, Sur l'Authenticité p. 21 Note 1; de stijl is geheel anders; men voelt zich in een geheel andere wereld verplaatst, en daarom zou ik veel voelen voor de meening van Br. Keil, Ein *λόγος συστατικός*, (Nachrichten Gesellsch. der Wiss. z. Göttingen, Phil. hist. kl. 1913 p. 1—41), die dit stuk in de eerste eeuw n. C. plaatst. We hebben hier een aanbevelingsgeschrift of betoog. De schrijver (geen inwoner van Argos) springt in de bres voor de Argivers, en verzoekt den gouverneur van de provincie of den rechter door hem aangewezen om revisie van een vonnis, 6 jaar geleden gestreken, waarbij aan Argos en andere plaatsen in de buurt de verplichting is opgelegd, om jaarlijks bij te dragen voor de Isthmische spelen, terwijl het geld vooral gebruikt wordt voor *τὰ κυνηγέσια* (p. 269,17), de on-Grieksc *venationes*, die de Romeinsche kolonie te Corinthe *onlangs* (*ἔναγχος* p. 270, 11—14) had ingevoerd. Als degenen, die de revisie van dit vonnis moeten bepleiten, worden twee aanzienlijke burgers van Argos, Diogenes en Lamprias, genoemd. Nu komt de familie, waarin de namen Lamprias en Timokrates geregeld terugkeeren, in de eerste eeuw en in de eerste helft van de 2de n. C. in de Peloponnesus voor, als behoorende tot de aanzienlijkste geslachten (Keil p. 18—20). In dezen tijd moet men het stuk plaatsen; dat het niet *na* de geweldige katastrophe van de 3de eeuw kan geschreven zijn, blijkt m.i. duidelijk uit de positie der twee pleiters. Van hen

[1]) Ook in haar vertaling van de werken van Julianus, London, Heinemann I. II (1913) III (1923) houdt Mrs Wright-France nog vast aan de echtheid; zij schrijft III Introduction p. LV: „But there is nothing in them" (de brieven 15 en 16) „that Julian might not have written, and one rather „uncommon illustration in 59" (dat is brief 16), „the Celtic „test of the legitimacy of children, was used by Julian in „Oration 2, 81 D, and is probably reflected from his experience (!) „in Gaul."

wordt gezegd p. 271,15/16: „Diogenes en Lamprias „behooren tot de beste philosophen van onzen tijd, en „aan de eervolle en *winstgevende* betrekkingen in het „staatsbestuur hebben ze zich onttrokken" (**τῆς πολιτείας δὲ τὰ μὲν ἔντιμα καὶ κερδαλέα διαπεφεύγασι**; dat hiermede *rijks*betrekkingen bedoeld zouden kunnen zijn, lijkt mij uitgesloten; **πολιτεία** is het bestuur van de **πόλις**, d.w.z. Argos), „maar hun vaderland begeeren ze „altijd naar vermogen te helpen, enz."

Dat iemand nog in de 4de eeuw *voordeel* heeft, door deel te nemen aan het staats(stads)bestuur, is een anomalie, en zou een geweldig anachronisme zijn.

De schrijver van dezen **λ. σ.** is een voorname Griek, die misschien Romeinsch burgerrecht had, en bevriend was met den Romeinschen proconsul (cf. Keil p. 24).

Gelukkig hebben de uitgevers niet met Schwarz, Philol. 51 (1892) p. 624 sq., Geffcken, Kaiser Julian p. 145/146, von Borries ll. p. 82 Epistula 3* (B. et C. N° 30) voor onecht gehouden. Of echter deze brief wel aan Theodorus gericht was, zooals het opschrift aangeeft, meen ik met Asmus, Philol. 72 (1913) p. 115 vgl. te moeten betwijfelen, cf. Cumont, ll. p. 21 Note 1, aan het einde. De brief is geschreven vóór Julianus keizer was; dit blijkt ten eerste uit de wijze, waarop hij de beleediging opneemt, hem en zijn vriend aangedaan (p. 35, 27—36,6, cf. Asmus p. 115), ten tweede uit de omstandigheid, dat hij evenals in een van de brieven aan Priscus (ep. 13 (H. 71) p. 16, 23) niet de Goden maar de goddelijke voorzienigheid aanroept (cf. B. et C. p. 35, 11—14, Asmus p. 116). Aangezien nu Julianus Theodorus nooit gezien of gesproken had vóór hij naar het Oosten kwam, (cf. Ep. 89*a* (H. 63) p. 123, 21—124,9), en schrijver en geadresseerde intiem met elkaar bevriend zijn, zooals uit begin en einde van den brief voldoende blijkt, is Theodorus zeer zeker niet de geadresseerde. Wie dan wel? Uit de uitdrukking aan het slot, p. 37, 25: **ἀδελφὲ ποθεινότατε**, die ook in twee brieven aan Priscus ep. 11 (H. 44) en 13 (H. 71) voorkomt, blijkt, dat de aangesprokene ingewijd is in de mysteriën van Mithras, cf. Bidez, Bulletins 1914 p. 436 Note 3, Fr. Cumont, Les Mystères de Mithra, 3e ed. p. 159, 201. Ook de uitdrukking **ἡ θεία πρόνοια** wijst in die richting. Asmus ll. p. 116 noemt dit wel een neutrale uitdrukking, maar dat neemt niet weg, dat ze toch een bepaalde geloofsovertuiging weergeeft; christelijk is de uitdrukking oorspronkelijk niet; in het N. T. komt **πρόνοια** slechts tweemaal, Acta Ap. 24, 2, Rom. 13, 14, in geheel andere beteekenis voor. Ze is oorspronkelijk eigen aan de Stoa, later vindt men ze bij de Neo-Platonici, cf. Mau, die Religionsphilosophie Kaiser Julians p. 20. Men vergelijke de volgende plaatsen bij Julianus: Ep. 11 (H. 44) p. 14, 10, ep. 13 (71) p. 16, 23, Or. IV 132 C, 149A.C, Or.V 179A, or.VI 182C, Or. VII 220A, Ep. 89a p. 141, 7 (= Fragm. Epistulae 301A). Dat het geloof aan de goddelijke voorzienigheid juist onder Mithriasten sterk verbreid is, blijkt wel uit Macrobius I 17, 55, waar Vettius Agorius Praetextatus, een van de laatste hoofden dezer perzische mysteriën (cf. Geffcken p. 88, Fr. Cumont, Textes et Monuments I p. 337 II p. 95) zegt: ideo in insula Delo ad confirmandam fidem fabulae aedes Providentiae quam **ναὸν Προνοίας Ἀθηνᾶς** appellant, apta religione celebratur; cf. Bidez, Bulletins, 1914 p. 461. Ik heb daarom aan Priscus gedacht, maar die woonde wel in Athene, maar werd juist in dien tijd naar Gallië ontboden, terwijl de geadresseerde zich juist in Griekenland gevestigd heeft (p. 36.4: **ἐποιήσω τὰς διατριβάς**, Aor. inchoat.). Asmus ll. noemt Salustius, en daar is veel vóór te zeggen; immers Salustius was zeker Mithriast; anders zou Julianus zijn 4de rede, die een verheerlijking is van den Zonnegod, niet aan hem hebben opgedragen. Zooals hierachter blijken zal, was Salustius (eig. Salutius, het *signum* van Saturninius Secundus, cf. Seeck, Briefe p. 265), de quaestor van Julianus, in den winter van 357/358 naar het hof ontboden (cf. Julian. Or. VIII 252 C (volgens Zosimus III 5,3 had Constantius hem ontboden, om hem tot Praef. Praet. Orientis te benoemen, wat hij onder Julianus werkelijk geworden is); ook ging in 358 het gerucht (cf. Jul. Or. VIII 251D), dat Salustius niet alleen te Sirmium maar ook te Constantinopel zou komen; waarschijnlijk had Constantius toen reeds plan, naar het Oosten te trekken, waarin hij door den langen duur der oorlogen aan den Donau (cf. Koch, Kaiser Julian p. 420—430) verhinderd werd. Het is niet noodig aan te nemen, dat oratio VIII als **προπεμπτικόν** aan Salustius op reis medegegeven is; dat stuk is hem natuurlijk nagezonden; trouwens, ik geloof dat de brief des keizers, waarbij Salustius teruggeroepen werd, kwam, toen Julianus aan de Maas lag (Dec. 357—Jan. 358, cf. Kaiser Julian p.401).

Is Ep. 3* (B et C. 30) dus werkelijk aan Salustius gericht, dan is deze *niet* door den keizer bevorderd, maar op nonactiviteit gesteld (dit gebeurde in die dagen herhaaldelijk cf. Amm. Marcell. passim), vandaar: p. 36, 17: **περίεστι γάρ σοι καὶ σχολή** en p. 37, 16: **τοὺς σχολὴν ἄγοντας**, en had hij zich tijdelijk in Griekenland gevestigd, men lette op Jul. Or. VIII 252C: **κἂν πλεῖν δέῃ, στορεννύσθω τὰ κύματα.** Verder moeten we dan aannemen, dat bij een onderhoud met den bestuurder van Griekenland (proconsul, cf. Schiller, Gesch. d. Röm. Kaiserzeit II p. 57, Seeck, Briefe p. 472; in 359 bekleedde Ampelius die functie (Seeck p. 58), niet vicarius, zooals Largajolli en Parisio in hun uitgave der 6 nieuwe brieven, Riv. d. Filol. 17 (1889) p. 303 opgeven) deze zich smalend over Julianus had uitgelaten — dat gebeurde in dien tijd meer, cf. Amm. XVI 12, 67, XVII 11, 1.

Dat Salustius, die voor Julianus als een vader was (Liban. XVIII 85), en in elk geval veel ouder was dan Julianus, hier met **ἀδελφέ** toegesproken wordt, behoeft geen bezwaar te zijn, immers Priscus, die ook zoo toegesproken wordt, was ruim 25 jaar ouder dan Julianus, immers vóór 305 geboren (Seeck, Briefe p. 246). Alleen lijkt het vreemd, dat een jong man tegen een oudere zegt p. 36, 17: **καὶ φύσεως ἔχεις εὖ** = gij hebt een goeden aanleg. Bovendien weten we van dit verblijf van Salustius in Griekenland uit andere bronnen *niets*.

Is de toewijzing echter juist, dan vraagt Julianus zijn ouderen vriend raad en ondersteuning, en noodigt hem uit, zich aan de philosophie te wijden. Zooals nu algemeen bekend is, is Salustius de schrijver van het werkje **περὶ θεῶν καὶ κόσμου** (Fragm. Philos. Graec. ed. Mullach III p. 28—50), cf. Christ, Gesch. d. Gr. Lit. II 25 p. 826.

Omtrent de quaestie, die zich voordoet in den brief aan Oribasius, N° 14 (H. 17), wie er wel bedoeld mag zijn met den **μιαρὸς ἀνδρόγυνος** p. 17, 25 gaan de uitgevers terecht grootendeels met Asmus mede. Ik had aangenomen (Kaiser Julian p. 447—450), dat hiermede de eunuch Eusebius, de kamerdienaar van Constantius bedoeld is; daarentegen had Asmus, Julians Brief an Oreibasios, Philol. 61 (1902) p. 577—592 trach-

ten te bewijzen, dat wel de eerste *passus* H. 496, 15—18 (B. et C. p. 17, 25—18, 2) op Eusebius slaat, maar het volgende: Ὑπὲρ δὲ τῶν πρὸς αὐτόν op den praef, praet. Florentius betrekking heeft. Bij vs. 25 plaatsen de uitgevers de noot: ἀνδρογυνου: Eusebius? cf. Jul. 272 D et 274 A; Koch, p. 443 et 448 sq.; maar voor den *passus*: Ὑπὲρ δὲ τῶν πρὸς αὐτόν, waarbij ze de betere vertaling van Asmus overnemen, nemen ze een nieuwe alinea. Bovendien nemen ze p. 18,6 de coniectuur van Valesius (ad Amm. Marcell. XVII 3, 5) over, en lezen ὅτι in plaats van ὅτι cod., en wijzen bij de woorden p. 19,6 sq.: εἰ δὲ καὶ παθεῖν τι συμβαίη op Amm. Marc. XVII 3,2: *animam prius amittere quam hoc sinere fieri memorabat*, waar een twist met Florentius (cf. Kaiser Julian p. 444/5) besproken wordt. Volgens Asmus II. p. 589, die hierbij B. et C. Recherches p. 13.1 aanhaalt, heeft de eerste uitgever van dezen brief (Libanius) uit vrees voor Florentius, die toen nog leefde, de aanwijzing van diens naam (want de naam zelf stond er niet in, cf. p. 589, Note 10), onderdrukt, waardoor ook het onderwerp van ἴσασιν te loor is gegaan (Hiermede stemt Mrs Wright III p. 10/11 in).

Deze verklaring is erg gewrongen; ik geloof dus, dat we beter doen, met G. Negri, Giuliano l'Apostata p. 467 en Seeck, Gesch. d. Untergangs IV Anhang p. 481/2 het woord ἀνδρόγυνος als scheldwoord op te vatten, en aan te nemen dat de geheele brief op Florentius betrekking heeft. Terecht wijst Seeck op Liban. or. XVIII 110, waar we lezen: Νεβρίδιός τις ἀνήρ, μᾶλλον δὲ ἀνδρόγυνος, ὕπαρχος ὢν κτλ.; dit woord is daar geheel onpassend, daar uit Amm. XXI 5, 11/12 blijkt, dat we met een beginselvast man te doen hebben, die den eed aan Constantius niet wilde breken; hij moest toen door Julianus tegen de woede der soldaten verdedigd worden. Het woord komt reeds vroeger als scheldwoord voor: Aeschines zegt or. II 127 tegen Demosthenes: ὁμολόγησον ἀνδρόγυνος εἶναι κτλ. en Polyb. 38, 4, 9 staat ἀνδρόγυνοι tegenover ἄνδρες.

We dienen dus te vertalen p. 17, 25: „maar omtrent dien misselijken vent enz."

Wanneer kan Florentius Julianus gesproken hebben? Blijkens Amm. XVII 3, 2 en 4 *na* de verovering van de *castella* aan de Maas bij Maastricht (Kaiser Julian p. 401), dus *na* Januari 358. Eerst later (*diu postea* § 5) werd aan Julianus toch de verordening op de opcenten waarop in den brief gezinspeeld wordt, ter teekening voorgelegd, welke verordening hij toen ter aarde wierp (cf. Kaiser Julian p. 445).

Florentius was daarbij niet tegenwoordig, maar het werd hem overgebriefd, en daarop kreeg Julianus *ex relatione praefecti* een aanmaning van den keizer. De brief is dus geschreven in het vóórjaar van 358, vóór het offensief van Mei/Juni (cf. Schwarz, de vita et scriptis Juliani p. 7). Toen was dus Salustius reeds verplaatst, zooals uit den brief blijkt (cf. Kaiser Julian p. 450 Note 17; anders Seeck, Briefe p. 267).

Nu de inhoud van den brief. Blijkbaar had Florentius zich ongunstig over Julianus uitgelaten, en dit was Julianus ter oore gekomen. Hij vraagt nu, *wanneer* Florentius dat gezegd had, vóór het onderhoud met hem (vroege voorjaar van 358) of na dien tijd. Verder schrijft hij: „Aangaande de verhouding echter, waarin ik tot hem sta, weten ze" (de omgeving van Julianus en Florentius, de ambtenaren) „dat ik dikwijls, wanneer hij aan „de provincialen onrecht gedaan had, gezwegen heb, „méér dan mij paste..... Maar toen hij" (ὅτι) „mij „in zulk een schande wilde doen deelen, door dat ellen„dige en allerschandelijkste geschrift" (de verordening op de opcenten) „mij toe te zenden" (van Vienna uit, cf. Asmus II. p. 583, Jul. Ep. ad Ath. 283A), „wat moest „ik toen doen? Zwijgen (*het zwijgend over mijn kant „laten gaan*" (cf. Asmus II.) „of mij verzetten?.... „Wat heb ik dus gedaan? Terwijl er velen bij waren, „die, naar ik wist, het hem zouden melden, heb ik gezegd: „in alle opzichten en zonder twijfel zal die „ „meneer zijn ontwerp verbeteren, daar *het*" " (het ontwerp, cf. Asmus p. 583 Note 7, Wright III p. 11/12) „ „erg onbetamelijk is." " Daarop heeft Florentius *rechtstreeks* aan den keizer geschreven, en *dat* is het, waarover Julianus zoo ontstemd is. Het antwoord van den keizer is er, op het moment dat de brief aan Oribasius geschreven werd, nog niet; anders zou Julianus niet spreken van: εἰ δὲ καὶ παθεῖν τι συμβαίη. De keizer schreef een tamelijk sussenden brief aan zijn neef, sprong voor zijn vertrouwden dienaar in de bres, maar liet Julianus toch zijn gang gaan, cf. Amm. XVII 3, 5, Koch, Kaiser Julian p. 445.

De zaak liep dus nu nog met een sisser af, en Julianus had zich noodeloos ongerust gemaakt. We kunnen den brief plaatsen in April of Mei 358.

Uit deze enkele voorbeelden kan men zien, hoeveel moeilijkheden de interpretatie van de brieven van Julianus oplevert, en we zien dan ook met verlangen uit naar het volgend geschrift van de beide geleerden, dat reeds lang is aangekondigd: Extraits de Lettres de Julien, avec traduction de Cumont et Bidez (Collection G. Budé, Croiset-Habet, Paris).

Wageningen. W. Koch.

O. Ritter, Vermischte Beiträge zur Englischen Sprachgeschichte. (Etymologie, Ortsnamenkunde, Lautlehre.) Halle, Niemeyer. 1922. (Pr. f 7).

„Der ausbruch des weltkrieges veranlaszte mich, meine seit jahren in England wie daheim betriebenen schottischen urkundenstudien fürs erste beiseit zulegen, da mir eine wirksame förderung derselben durch die veränderten verhältnisse unmöglich gemacht schien. Ich nahm statt dessen meine etymologischen und lautgeschichtlichen forschungen wieder auf, zu denen sich balt auch solche zur englischen orts- und flurnamenkunde hinzugesellten. Einen teil meiner ergebnisse vereinigt der vorliegende sammelband."

Aldus de schrijver in zijn voorwoord ter verklaring van het ontstaan van zijn boek. Dit bestaat dus uit drie los van elkaar staande deelen. In het eerste: „Studien zur englischen und germanischen etymologie" tracht de schrijver een bevredigende verklaring te geven van een aantal woorden, die tot heden geen of geen voldoende oplossing hadden gevonden. Een achttiental O.E. woorden worden min of meer uitvoerig besproken. Van de 67 blz., welke dit eerste deel beslaat, worden ruim 36 gewijd aan: „*A. E. Cyrn, 'churn', dtsch. kerne, kernen*", daar het den schrijver aanleiding geeft tot een uitweiding over den Germaanschen wortel: „**ker*— (**kwer*—) '(*sich*)*biegen, krümmen, drehen*' ", want de verbinding van *O.E. Cyrn* met *kern* ‚nucleus' op overdrachtelijke gronden wil hem niet bevredigen. De redeneering, dat door het karnen *de kern, het beste* uit de melk zou

worden afgescheiden, vindt hij terecht een te moderne gedachtengang, om te passen in de psychologie van onze primitieve voorouders. Een verbinding met den wortel „*kern—", onder „*ker—, *kar— (sich) biegen, krümmen, drehen" is wegens de concreetheid van het begrip veel meer voor de hand liggend.

Daar de wortel, waarmee de schrijver hier geöpereerd heeft, in zoo'n veelvuldigen vorm en met zoo uiteenloopende beteekenissen voorkomt, knoopt hij hieraan vast een opmerking van principieelen aard: het is de plicht van den vorscher steeds in een dergelijk geval den samenhang dezer beteekenissen op te sporen en, zoo mogelijk, tot één grondbeteekenis te herleiden. Daarbij moet uitgegaan worden van het zinnelijk waarneembare, daar bij primitieve volken de indrukken van den gezichtszin het sterkst zijn.

Een hier ingelaschte „*Exkurs*" illustreert met talrijke voorbeelden, hoe uit één grondbeteekenis *buigen, draaien*, òver het nauwere begrip: *het gezicht, den mond, enz. vertrekken*, de meest uiteenlooopende beteekenissen zich kunnen ontwikkelen; bijv.: schreien — klagen — bedroefd zijn; lachen — verheugd zijn; honend lachen — spotten; den mond bij het spreken of eten bewegen — spreken — eten; en vele andere.

In het tweede gedeelte: „*Beiträge zur englischen ortsnamenforschung*", wijst de schrijver vooraf op de moeilijkheden, waarmee hij en zijn Duitsche collega's gedurende den oorlog te kampen hadden, om de bronnen en de benoodigde vakliteratuur te bemachtigen. Hij wil daarom hier slechts aanwijzingen geven van methodisch-principieelen aard, welke bij het afleiden van plaatsnamen van dienst kunnen zijn. Hij doet dit in een aantal critische opmerkingen naar aanleiding der volgende werken: W. H. Duignan, Notes on Straffordshire Place Names, London, 1902; W. W. Skeat, The Place-names of Suffolk, Cambridge 1913; R. G. Roberts, The Place-Names of Sussex, Cambridge, 1914; W. H. Duigman, Warwickshire Place Names, Oxford 1912; W. H. Duignan, Worcestershire Place Names, London, 1905; F. W. Moorman, The Place-names of the West Riding of Yorkshire, Leeds 1910; A. Goodall, Place-names of South-West Yorkshire, Cambridge, 1913. Belangrijk is hier, dat gebruik gemaakt wordt van het begrip: *Vóór-Engelsch*, waardoor aannemelijker resultaten worden verkregen dan met de methoden van voornoemde schrijvers.

Het derde gedeelte: „Studien zur englische lautgeschichte" houdt zich bezig met een paar moeilijkheden in de O. E. klankleer; o.a. de W. S. vorm *tīene, tӯne*, naast Angl.-Kent. *tēne*. (= tien). De door de N. E. D. aangenomen vorm **tehani* is niet toereikend om bovenstaande vormen bevredigend te verklaren; voor het W.S. is het noodig uit te gaan van: **tehuni*, voor het Angl. voldoet **tehani*, terwijl geen van beide een uitweg geeft voor Kent. *tēne*: met dezen vorm weet de schrijver blijkbaar zelf geen raad.

Een reeds vroeger in Anglia (37—1913) verschenen artikel: „zur englischen *ǣ/ē* grenze. Eine methodologische untersuchung", wordt eenigszins gewijzigd hier nog eens afgedrukt, om te wijzen op de onvoldoendheid van de met „—*strǣt*" samengestelde plaatsnamen — door Pogatscher, ook in Anglia, voor dit doel gebruikt — als criterium voor de grenzen dezer dialectgebieden. Het blijkt toch, bij 't naslaan van 17de eeuwsche atlassen (o.a. Speed—1616; Blaeu—1648), dat in den loop der tijden de spelling van dezelfde namen herhaaldelijk tusschen *a* en *e* wisselt; soms zelfs heeft de naam in den index en op de kaarten een verschillende spelling.

Uit den aard der zaak draagt een werk als R.'s Beiträge een zeer fragmentarisch karakter, samengesteld als het is uit een reeks critische beschouwingen naar aanleiding van werken van zeer uiteenloopenden aard. Groote verdiensten echter heeft het door de oorspronkelijkheid der opmerkingen, die het bevat, en den rijkdom en de degelijkheid van het aangevoerde materiaal.

den Haag. H. J. v. d. Meer.

F. P. H. Prick van Wely, Fransch Woordenboek, I, Fransch-Nederlandsch. (Van Goors Handwoordenboeken). Gouda, Van Goor Zonen. 1923.

Dit is niet een eigenlike bespreking van het nieuwe woordenboek van dr. Prick van Wely: anderen dan ik komen eerder in aanmerking die te geven, afgezien nog van de moeilikheid om verslag te doen van een werk dat men eerst door lang en ijverig gebruik op zijn waarde zal leren schatten. Doch ik wilde niet nalaten, de schrijver namens leraren en studenten in het Frans geluk te wensen met het verschijnen van dit eerste deel van een arbeid waaraan hij zich geheel heeft gegeven en waarvoor hij geen moeite heeft gespaard. Wij achten het een voorrecht dat de heer Prick van Wely zijn speurzin en zijn fijn taalgevoel in dienst heeft willen stellen van studieën verschillend van die waaraan hij oorspronkelik zijn krachten heeft gewijd.

Wat reeds bij de eerste blik treft, is dat ons hier de woordeschat van de levende hedendaagse taal wordt geboden, niet alleen die van de boeken, maar ook van de gemeenzame omgang. In de handen van onervarenen zal dit op-gelijke-lijn-stellen van uitdrukkingen die bij zeer verschillende maatschappelike kringen behoren, niet zonder gevaar zijn, maar hoe gering is dit, vergeleken met het voordeel het Frans in zijn volle rijkdom vóór ons te hebben. Trouwens, door een vernuftig systeem van tekens worden techniese woorden, termen uit de boevetaal, enz., als zodanig gekenmerkt.

Mogen deze enkele regelen volstaan om de aandacht op de belangrijke publicatie te vestigen, in afwachting dat een andere beoordelaar haar in biezonderheden zal bespreken.

Amsterdam. Salverda de Grave.

A. Par, Sintaxi Catalana segons los escrits en prosa de Bernat Metge (1398). (*Zeitschrift für rom. philologie*, Beiheft 66). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. *f* 10.—).

Dit lijvige boekdeel van bijna 600 bladzijden druks bevat een uitvoerige syntaxis gebaseerd op de beide prozageschriften van de vorst der Katalaanse schrijvers Bernat Metge: de *Somni*, in 1398 geëindigd, en de *Historia de Valter e Griselda*, een vertaling van Petrarca. Hoewel de heer Par zich dus tot een schrijver uit de veertiende eeuw beperkte, gaf hij toch zijn werk de algemene titel van *Sintaxi Catalana*, omdat volgens hem in het prozawerk van Metge vrijwel alle syntaktiese gevallen zich voordoen die ook de moderne taal karakteriseren[1]);

[1]) Geheel juist is dit niet; zo komt bijvoorbeeld van de tegenwoordig zo populaire konstruktie *jo vaig cantar* = „ik zong" geen enkel voorbeeld in Metge voor.

hij hoopt verder met zijn boek in de eerste plaats de Katalaanse schrijvers te bereiken, die met de grammatica van hun eigen taal niet op de hoogte zijn en die dus zozeer leiding nodig hebben. Deze redenering klinkt naief; maar het is tekenend voor de verwaarlozing van het proza (de dichtkunst is meer beoefend) in het hedendaagse Katalaans, dat een bekwaam man, als de heer Par ongetwijfeld is, meent terug te moeten grijpen naar een zo lang vervlogen periode om modellen te vinden, die hij zijn tijdgenoten ter navolging kan aanbevelen. Het is of Carel Scharten Jacob van Maerlant of Willem van Hildegaersbergh ging bestuderen om te weten hoe hij goed Nederlands moest schrijven!

De behandeling der stof biedt weinig stof tot opmerkingen, daar schr. vrijwel geheel de indeling van Meyer-Lübke gevolgd is. Enige detailkwesties mogen hier in het kort gereleveerd worden. Bl. 23 Sprekende over het pronomen, 3e pers. enk., z o n d e r klemtoon, zegt schr. dat dit in het Vulgair Latijn *illui, illœi* (men leze *illaei*) als datief had, terwijl deze vormen alleen m e t klemtoon gebruikt werden. — Bl. 27 Jammer dat schr. van *ne=de mi, de tu* geen voorbeelden geeft. — Bl. 176 „amada *a* mi" is niet „calcada sobre la *ab* llatina". — Bl. 182 Onjuist is de voorstelling dat de conjunctivus de enkelvoudige zin *binnendringt*. — Bl. 298 De dativus cum Infinitivo is niet verklaard. — Bl. 379 *per que* = „toch" is niet te verklaren door invloed van het Italiaanse *per che*, dat een geheel andere betekenis en konstruktie heeft, maar door een geheel natuurlike overgang van de causale in adversatieve betekenis, evenals dit met het Franse *porquant* en *pourtant* gebeurd is; cf. mijn *Syntaxe historique du français*, p. 245.

Opgevat als syntaxis van het Katalaans uit het klassieke tijdperk en als een rijke verzameling van allerlei syntaktiese gevallen uit het werk van Metge, zal deze uitgave de Romanisten welkom zijn. Het is in het Katalaans gesteld; alleen de voorrede is ook in Duitse vertaling aanwezig. Jammer dat de heer Par deze vertaling heeft laten maken door iemand die maar gebrekkig op de hoogte was van het Katalaans, zodat ze een volkomen verkeerd beeld van schrijver's bedoelingen geeft.

Groningen. K. Sneyders de Vogel.

K. J. Beloch, Griechische Geschichte. 2e neugestaltete Auflage Bd. III. Bis auf Aristoteles und die Eroberung Asiens. 2e Abteilung, mit einer Karte. Berlin u. Leipzig, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger W. de Gruyter u. Co. 1923. (Pr. M. 16).

Op de, in de October-aflevering van 1923 besproken, eerste afdeeling van den 3en band der nieuwe uitgave zijner Griechische Geschichte heeft Beloch spoedig de tweede afdeeling daarvan laten volgen, waarin hij, evenals in de correspondeerende afdeelingen der twee eerste banden, de fundeering legt voor zijne „Darstellung". Enkele van de hier vereenigde onderzoekingen zijn reeds vroeger in tijdschriften verschenen, maar ik vermoed, dat verreweg de meeste door Beloch reeds ten behoeve van den eersten druk van zijn geschiedwerk geschreven zullen zijn, al zijn zij blijkbaar alle omgewerkt en op den huidigen stand der verschillende behandelde quaesties gebracht.

In de twee eerste hoofdstukken worden de bronnen voor de in den 3en band beschreven periode der Grieksche geschiedenis, dus voor den tijd van 404 tot 330 v. C., behandeld. Het eerste daarvan is geheel gewijd aan de in 1907 in deel V der Oxyrhynchus-papyri gepubliceerde Hellenika; Beloch schrijft deze aan Cratippus toe, wat ook mij reeds lang het waarschijnlijkst voorkomt, al zijn de bewijzen voor Cratippus meer van negatieven dan van positieven aard. Met de hypothese van Jacoby, die kort geleden in de Göttinger Nachrichten met een nieuwen candidaat voor het auteurschap, den Boeotiër Daïmachos, aankwam (eene hypothese, die eerst wel verleidelijk lijkt, maar waartegen toch veel valt in te brengen), kon Beloch natuurlijk nog niet bekend zijn, maar de verhandeling van Lipsius, die in de Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissensch. van 1915 de gronden, welke voor Cratippus pleiten, op uitstekende wijze uiteenzet, had hij niet onvermeld moeten laten. Dat ook Walker Cratippus voor den auteur houdt, zooals Beloch blz. 2 zegt, is onjuist, want wel was Walker in dl. 8 der Klio voor Cratippus opgetreden, maar in zijn later, in 1914, verschenen boek The Hellenica Oxyrhynchia, dat Beloch wel citeert, doch dat voor hem ontoegankelijk was, bepleit Walker juist het auteurschap van Ephorus.

Op de twee hoofdstukken over de bronnen volgt eene reeks, die voornamelijk chronologische en genealogische onderzoekingen bevat, en wel over de koningen van Macedonië, de tyrannen van Pherae, de koningen van Thracië, de tyrannen aan den Pontus, Euagoras en zijn huis, het huis van Dionysius, de koningen van Carthago, die van Egypte en van Perzië, en over satrapen en satrapiën in Klein-Azië. Daarop worden in vier hoofdstukken achtereenvolgens de omvang en de organisatie van den derden Atheenschen zeebond, van den Arcadischen en van den Epirotischen bond, en van het rijk van Dionysius besproken. In de hoofdstukken, die nu volgen, vindt men als 't ware een doorloopenden commentaar op het geschiedverhaal, dat Beloch in de eerste afdeeling van den derden band gegeven had: behandeld worden de tweede oligarchie te Athene (d.w.z. de Dertig), de Perzische oorlog 400—394, de Corinthische oorlog, de Cyprische en Egyptische oorlog, de tijd van den koningsvrede tot Leuctra, de tijd der Thebaansche hegemonie, het proces van Epaminondas, de groote satrapenopstand, de oorlog van Athene tegen zijne afgevallen bondgenooten, de heilige oorlog, de Olynthische oorlog, de verovering van Egypte door Ochus, de chronologie van 346—336, Chaeronea, de chronologie der veldtochten van Alexander, het leger van Alexander, de Donauveldtocht van Alexander, de slag bij Issus, de chronologie der geschiedenis van Sicilië. Ook in die hoofdstukken, waarin het niet in den titel vermeld staat, speelt hier de chronologie eene voorname rol. Het slot vormen een hoofdstuk over de bevolking van Attica en een „Zur Wirtschaftsgeschichte", dit laatste een uitgebreide herdruk van een vroeger in de Zeitschrift für Sozialwissenschaft verschenen, tegen Bücher gericht artikel. Eindelijk volgen nog eene „Zeittafel", waarin de gebeurtenissen onder Olympiadenjaren en jaren voor Christus chronologisch worden opgesomd, een register, en eene kaart van Griekenland nà den slag bij Mantinea van 362.

In al deze onderzoekingen vinden we de zucht naar het exacte, naar het statistische, die Beloch kenmerkt. Het opmerkelijke bij hem is immers juist de verbinding van het „Grosszügige", dat we in zijn geschiedverhaal

zoo hoog schatten, met den zin voor het precieze détail, die in deze onderzoekingen tot uiting komt. Wij kunnen hem dan ook voor de publicatie ervan niet dankbaar genoeg zijn. Zelf heeft hij ons nu het middel gegeven, de beweringen van zijn geschiedwerk te controleeren en na te gaan, hoe hij tot zijne voorstelling gekomen is. Met vaste hand is het chronologisch gebouw opgetrokken, ook de kleinste bouwsteen is niet verwaarloosd. Juist bij de moeilijkste en schijnbaar dorste onderwerpen komt het talent van Beloch het best uit, al zijne onderzoekingen worden met dezelfde frischheid en originaliteit aangepakt. Natuurlijk zal men het niet in alle punten met hem eens zijn. Zoo komt mij wat De Sanctis, Storia dei Romani III, 1, p. 46 over de „koningen" te Carthago zegt, juister voor dan de opvatting van Beloch p. 107 vv.; zijne bestrijding blz. 206 vv. van mijn artikel in Klio XVII over de chronologie van de Dertig heeft mij niet overtuigd; zijne plaatsing van den (spoedig weer verbroken) vrede tusschen Athene en Sparta in 375 (blz. 234 vv.) schijnt mij zeer dubieus, en zoo is er meer. Als Beloch zich eenmaal eene meening heeft gevormd is hij, tenzij er eene vermeerdering van materiaal heeft plaats gevonden, moeilijk meer daarvan af te brengen: vandaar, dat de nieuwe bewerking der in den derden band behandelde periode slechts op weinige punten eene opvatting vertoont, die verschilt van den eersten druk, zooals ik reeds bij de bespreking van de eerste afdeeling van dezen band opmerkte. Uit zijne interpretatie van de eene of andere schrijversplaats trekt Beloch onverbiddelijk de consequenties, ook als die interpretatie door velen, of de meesten, niet wordt gedeeld: als voorbeeld noem ik zijne behandeling van Thucyd. II 13, 6 v., die ten grondslag wordt gelegd aan het onderzoek over de bevolking van Attica. Dit alles doet echter geen afbreuk aan de groote bewondering, die men ook voor dit werk van Beloch moet gevoelen, evenmin als de scherpe polemische toon, die eene enkele maal, in het bijzonder in het laatste hoofdstuk, doorbreekt, of als actueele vergelijkingen, die, hoe raak en geestig ook, in een werk over Grieksche geschiedenis niet verwacht worden, bv. waar hij blz. 3, als hij het heeft over de heftigheid, waarmede Theopompus in zijn werk aan zijne sympathiën en antipathiën uitdrukking gaf, ter verklaring toevoegt: „Er war ja kein Privatdozent, der auf eine Professur wartete", of waar hij blz. 355, als hij spreekt over de door Polybius op Callisthenes' beschrijving van den slag bij Issus geoefende critiek, zegt: „sie ist genau so oberflächlich und kleinlich, wie es Polybios' Kritiken in der Regel sind; man könnte meinen, sie wären für die Göttinger Gelehrten Anzeigen geschrieben". De moderne literatuur noemt Beloch slechts voorzoover die werkelijk beteekenis heeft en verdient, dat er rekening mee wordt gehouden; daar hij van Cloché slechts diens in 1915 verschenen dissertatie (Étude chronologique sur la troisième guerre sacrée) noemt, zijn hem blijkbaar onbekend gebleven de vele artikelen betreffende de Grieksche geschiedenis der 4e eeuw v. C., die deze schrijver sindsdien in het Bulletin de correspondence hellénique en in andere Fransche tijdschriften het licht heeft doen zien, en van welke m.i. hetzelfde geldt, wat Beloch van de genoemde dissertatie zegt blz. 276, nml. dat ook zij „etwas weitschweifig, aber recht verständig" zijn.

Verscheidene van de lezers van de eerste afdeeling van Beloch's derden band zullen deze tweede afdeeling ongelezen laten of slechts vluchtig doorbladeren; voor allen echter, die voortaan over de hier behandelde periode wetenschappelijk willen werken, vormt zij niet slechts eene onontbeerlijke „Fundgrube" van gegevens, maar ook een prikkel tot eigen zelfstandige critiek.

Groningen. A. G. Roos.

F. Dornseiff, Das Alphabet in Mystik und Magie. (Uit: Στοιχεῖα, Studien zur Geschichte des antiken Weltbildes u. d. Griechischen Wissenschaft hrg. v. F. Boll. Hft VII). Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. ƒ 5.—).

Deze studie is een nieuwe bewerking en uitbreiding van eene in 1916 verschenen dissertatie (Heidelberg) en bevat: I „Die Wurzeln der Buchstabenmystik" p. 1—20, II „Die verschiedenen Gebiete der Buchstabenmystik", p. 20—157, voorts een „Anhang" p. 158—168, „Nachträge" p. 169—172, „Sachregister" p. 173 vlg. „Wichtigere Namen u. Stellen", p. 175 vlg. „Inschriften" en „Papyri" p. 177.

Een zóó grondig en belangwekkend werk, dat het moeilijk valt er iets uit te releveeren. De lezer kan er evenzeer kennis uit putten van de „Antike Ansichten über den Ursprung der Schrift", p. 2—10, over „Die Buchstaben zugleich die Zahlen u. d. Musiknoten", p. 11—14, als over „Die Vokalreichen im Zauber", p. 35—60, de „Gematrie" p. 91—118, en de „Alphabetspekulation" in den Islam, p. 142 vlg. En terwijl de een nader zal overwegen wat p. 106 vlgg. over het getal 666 in de Openbaring is bijeengebracht, zal een ander p. 103 niet zonder vermaak uit meer moderne voorbeelden opmaken, dat de gelijke waarde van woorden, in getallen omgezet, vaak zeer curieuze uitkomsten oplevert, bijv. Bonaparte = 82 = Bourbon, en dat het dientengevolge zeer begrijpelijk is dat Haeckel = 43 = Kant, het ondernam, de wereldraadselen op te lossen!

In 't bijzonder willen wij hier nog de aandacht vestigen op hetgeen de auteur aangaande de beteekenis van het woord **στοιχεῖον**, elementum, voorstelt p. 14 vlg. Uitgaande van de passage bij Aristophanes, Eccles. 651 vlg., zooals Eisler ze heeft verklaard, „Die Zeit zur Mahlzeit zu gehen ist da, wenn das **στοιχεῖον** zehn Fuss ist", luidt het p. 15: „**στοιχεῖον**, in der Bedeutung das Stück, der Abschnitt, das Ausmasz" of „die in Füssen abgemessene, abgegangene Strecke ist da durchaus Fachwort der in Griechenland von Anaximenes begründeten Gnomonik, des Sonnenuhrsystems." „Das **στοιχεῖον**, die gemessene Schattenlänge auf der Erde .... ist nun lediglich die Projektion der Sonnenhöhe bzw. des durchlaufenen Sektors der Gestirnbahn am Himmel". De twaalf sektoren van den dierenriem kregen den naam **στοιχεῖα**, die later op de gesternten zelve overging.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

H. Wolf, Versuch einer Geschichte des Geniebegriffs in der deutschen Ästhetik des 18. Jahrhunderts. Bd. I. Heidelberg, Winter. 1923. (Leidsche diss.). (Pr. ƒ 2.20).

Wanneer deze Leidsche dissertatie, die nu ook in den boekhandel is verschenen, anonym gepubliceerd was, zou waarschijnlijk geen enkel Nederlandsch lezer in den auteur den heer Wolf hebben vermoed. Immers het tot dusverre gedrukte werk van dezen uiterst productieven schrijver en journalist, het werk over *Meister Eckhart, Leibniz* en *Goethe* (1920), de *Studies over heden-*

daagsche Duitsche letterkunde (1921) en met name de *Ideeën en problemen in Goethe's Faust* (1922) vertoonen een totaal afwijkende mentaliteit, en niemand kon bevroeden, dat hij nog eens iets zoo „wetenschappelijks", iets zoo bij uitstek „philologisch" zou produceeren. Immers met bewonderenswaardige vlijt en zorgvuldigheid heeft hij vrijwel de geheele Fransche, Engelsche en Duitsche aesthetica van ± 1650 tot ± 1750 doorploegd, om het begrip „genie" na te speuren, en dat het resultaat daarvan zoo poover is uitgevallen, is waarschijnlijk niet zijn schuld, maar een gevolg van de weerbarstigheid van het materiaal. Alleen zou men hem misschien kunnen verwijten, dat zijn werk meer het materiaal voor een geschiedenis van het geniebegrip vormt dan de historische synthese daarvan, hoewel andererzijds de rangschikking ons toch eenigszins een beeld geeft van de geestelijke ontwikkeling. Hoogstens zou men kunnen zeggen, dat de schrijver wat al te „objectief" te werk is gegaan, wat men niet als een misgreep behoeft op te vatten, daar het ook als een boetedoening voor vele jeugdzonden kan worden beschouwd.

Maar laat ons den heer Wolf volgen op zijn werkelijk niet vroolijke pelgrimage. Als hoogtepunt van Boileau's (1674) opvatting van het genie hooren wij van „du Ciel l'influence secrète", verscherpt door Perrault (1688) tot „Un merveilleux sçavoir qu'on ne peut enseigner" om te komen tot Pope's (1711) „nameless graces, which no methods teach". Na dit weinig aanmoedigend begin is de kennismaking met Shaftesbury (1711) een verademing: „a Poet is indeed a second Maker; a just Prometheus under Jove". Bij Addison (1712): „imagination something like creation", Young (1759): „Genius is knowlege innate and quite our own" en Gerard (1758): „Genius is the faculty of invention" daalt het niveau dan weer bedenkelijk, terwijl ook de Fransche aesthetici Dubos (1719), Batteux (1746), de verkondiger van de nabootsing der natuur, en Helvétius (1758): „génie = invention" weinig verkwikkelijk zijn. Maar met den veelzijdigen Diderot (1760) en zijn encyclopaedisten komen wij weer in een meer congeniale sfeer: „le génie est, dans sa sphère, ce que l'Etre tout-puissant est dans la nature".

Dan komt de overgang naar Duitschland, en de schrijver toont aan, dat ook bij Leibniz de gedachte voorkomt, dat de menschelijke kunstenaar (evenals trouwens alle monaden) een verkleind evenbeeld van de godheid is, waarmee dan tevens het begrip van het genie als schepper is gegeven. Daar ik vroeger eens, in jeugdige onbezonnenheid, deze opvatting bij Leibniz heb geloochend, is het mij een dubbel genoegen, den heer Wolf hier nog een kleine aanvulling van zijn niet al te overvloedig materiaal te geven: „dass die unsrigen [i.e. Seelen] .... einigermassen in ihrem bezirk und kleinen Welt das thun, was Gott in der ganzen Welt, also selbst wie kleine Götter kleine welten machen" (Leibnitii lene judicium de Fr. Mercurii Helmontii doctrinis, 1696); „Dieu [est] .... un Artiste infiniment plus grand [que les hommes]" (brief an Lady Masham, begin Mei 1704.)

Maar dan komt een nieuwe hellevaart. Natuurlijk weet Gottsched (1730) niets van het genie, evenmin als de brave Gellert (1750), dien de schrijver overschat, om van Trescho (1754), Resewitz (1755) en Flögel (1762) te zwijgen. (Wie is Trescho, „Theologe und zwar Pietist" en waarom is zijn onbenullig opstel als bijlage geheel afgedrukt?) Iets meer hebben ons de Zwitsers Bodmer en Breitinger (1740) te zeggen, de opvatting van den dichter als schepper is hun niet vreemd en van het aesthetisch regelboek moeten ze niet veel hebben: „die groszen Geister sind sich selber ein Gesetz". Baumgarten (1750) gaat nog iets verder: „poetam quasi factorem sive creatorem esse"; „natura et poeta producent similia". Met eenigszins gespannen verwachting naderen wij Wieland, maar dit hoofdstuk is verbluffend klein en slechts één werk (uit 1754) wordt vermeld. Vanwaar deze verwaarloozing, of blijft de verdere ontwikkeling van Wieland voor het tweede deel gereserveerd? Even verwijlen wij nog bij Mendelssohn (1760), voor wien het genie nauw samenhangt met „die Proportion der Seelenkräfte" om het hoogtepunt van de ontwikkeling in Duitschland voorloopig te bereiken met Sulzer (1771), bij wien zoo wat alle draden samen loopen: het genie als Prometheus, te vergelijken met de natuur, intuitief voortbrengend, in hoofdzaak „Einbildungskraft".

Zoo is dit boek een voorspel, ietwat oninteressant maar soliede gebouwd, en de verwachting is misschien niet ongerechtvaardigd, dat het tweede deel, door zijn den schrijver meer congeniale stof, ook meer tot den lezer zal spreken.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

K. Th. Preuss, Religion und Mythologie der Uitoto. Zweiter Band. Texte (zweite Hälfte) und Wörterbuch. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1923.

Het is nog niet lang geleden, dat ik het eerste deel van dit, zoowel voor den specialist op Zuid-Amerikaansch gebied als voor den algemeenen godsdiensthistoricus en folklorist, hoogstbelangrijke werk in dit maandblad heb aangekondigd. Ik verheug mij den lezers van het *Museum* te kunnen mededeelen, dat nu ook het tweede gedeelte ervan verschenen is en het geheele boek voltooid voor ons ligt. Wij vinden hier weder een schat van Uitoto-teksten met daarnaast gedrukte Duitsche vertaling, deels mythen, deels overleveringen en ritueele gezangen. Aan een vijftal omvangrijke verhalen is ook een interlineaire vertaling toegevoegd. Op de teksten volgt het Uitoto-Duitsche woordenboek, waarin behalve het geheele voorafgaande materiaal ook alle woorden zijn opgenomen, die Prof. Preuss in zijn dagelijkschen omgang met de Indianen had leeren kennen. Bij de woorden, die in de teksten voorkomen, wordt naar plaatsen verwezen. Een alphabetische index van goed gekozen „Schlagwörter" maakt het gebruik van het geheele werk voor andere dan taalkundige doeleinden bijzonder gemakkelijk. Ik eindig met de opmerking, dat het in geen enkele universiteitsbibliotheek mag ontbreken.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[ij]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. No. 3 December 1924.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

P. E. Eberhard, Das Schicksal als poetische Idee bei Homer. (Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums XIII). Paderborn, F. Schöningh. 1923.

Hoe denkt Homerus zich den invloed der goden op het menschenlot? En wat bedoelt hij eigenlijk met het „lot"? Staat dat boven of onder of naast de goden, en laat het nog plaats over voor een vrijen wil der aardbewoners?

Als de oude wijsgeeren deze vragen behandelen, pleegt Homerus er slecht af te komen. Maar hoe staan wij thans levenden daartegenover? — Wij, die in den ouden zanger niet een leeraar van kennis en deugd, in zijn dichtwerk niet een handboek der geschiedenis van den voortijd zien, en die, ontkomen aan de nachtmerrie van wat zoo lang voor Homeruskritiek is uitgegeven, das Ganze als Ganzes willen genieten?

In dit geschrift, op aansporing en onder leiding van prof. Drerup te boek gesteld, wordt aangetoond, dat door den dichter van de beschikkingen des lots slechts dan wordt gerept, wanneer de gang van het verhaal dat meebrengt.

De woordenkeus des schrijvers zal niet overal instemming vinden, al kan men zich met de strekking van het betoog zeer goed vereenigen. Hoe iets volgens den dichter *ὑπὲρ μόρον* zou kunnen gebeuren, heeft ook Eberhard niet duidelijk gemaakt; maar — de dichter beweert dat ook niet, al zegt hij herhaaldelijk, dat dit of dat *zou* gebeurd zijn, *als het niet* door iets anders was verhoed. — En *Π* 780 dan? — Ja, daar staat inderdaad dat de Achaeërs in strijd met het lot de bovenhand hadden: maar *hoe* staat het er? *καὶ τότε δή ῥα en toen hadden dan inderdaad* . . . ., toen leek het wel, dat het onmogelijke mogelijk was en menschenhand de raadslagen des hemels te niet kon doen. Besloten is dat de Achaeërs het onderspit zullen delven; maar in den namiddag biedt de wisselende krijgskans hun een vleugje van overwinning, — tot Patroclus valt en de reeds gehoopte zege in nederlaag verkeert.

Zoo blijkt de mogelijkheid, dat iets *ὑπὲρ μόρον* zou gebeuren, telkens een onmogelijkheid te zijn. Anders zal Dr. Eberhard het ook wel niet bedoelen. Doch in het begin der Odyssee wordt op een veel besproken plaats door Zeus gezegd, dat de menschen ook *ὑπὲρ μόρον* veel leed ondervinden door hun eigen schuld. Volgens Dr. E. doelt de dichter daarmee op de hybris, die Odysseus tegenover Poseidon zou hebben betoond door den Cycloop te blinden en door den roof der runderen van den zonnegod [? ?], en noemt die hybris zelfs, onder beroep op Drerup-Stürmer, „den Angelpunkt des ganzen Gedichtes". Tegen die wijze van beschouwen zal wel niet alleen de referent zeer ernstige bedenkingen hebben. Maar ook wie niet wil hooren van Zeus als „Regisseur der Handlung", wie meent dat door woorden als Götterapparat en Göttermachine en Götterburleske te kort wordt gedaan aan den eerbied een grooten dichter verschuldigd, en dat de uitdrukking homerische Theologie aan innerlijke tegenstrijdigheid lijdt, kan tòch dit ordelijk en zorgvuldig opgestelde overzicht der in aanmerking komende plaatsen welkom heeten, en zal wel gaarne erkennen, dat „de homerische goden in de eerste plaats dienstbaar zijn aan de bedoelingen des dichters".

Melchthal (Zwitserland). † J. van Leeuwen Jr.

Chr. Jensen, Philodemos über die Gedichte, fünftes Buch. Berlin, Weidmann. 1923. (Pr. ƒ2.40).

De jammerlijk verminkte overblijfselen van de papyrusrollen, waarin de werken van Cicero's tijdgenoot, den

epicureïschen wijsgeer Philodemus .... eenmaal te lezen stonden, hadden tot dusverre niet veel meer dan teleurstelling opgeleverd: teleurstelling over het vele, dat niet kon worden ontcijferd, teleurstelling over de vele fragmenten wier onderlinge samenhang raadselachtig bleef, teleurstelling misschien nog het meest over den inhoud van hetgeen zich wèl in samenhang liet lezen. — „Wat een akelige kerel!" zal wel meer dan één der geleerden, die zich aan die lastige taak wijdden, hebben gezucht, — heimelijk althans. Maar dat is geen reden om dien getuige uit een tijd van veelzijdig letterkundig leven links te laten liggen.

De titel van het bovenvermelde geschrift belooft iets goeds. Jensen over papyri, dat kan interessant worden. Dat wordt het dan ook. De scherpzinnigheid, die vóór eenige jaren aan de toen nieuw gevonden fragmenten van Menander zoo zeer ten goede kwam, werd thans op de reeds in 1752 uit de bouwvallen van Herculanum aan het licht gebrachte boekrollen van Philodemus gericht; en al verdient deze schrijver niet, dat men zich met zijn geredekavel het hoofd breekt, van de oudere en verstandiger geleerden, wier meeningen hij bekend maakt door ze te bestrijden, geldt datzelfde niet.

Op de Ars poëtica van Horatius teekent Porphyrio aan, dat Horatius in dat gedicht een bewerking geeft der leerstellingen van Neoptolemus uit Parion. Die Neoptolemus, een voorganger van Aristophanes uit Byzantium uit de 3e eeuw v. C., was tot dusverre een vrijwel onbekende grootheid; maar in Jensen's voortreffelijke geschrift neemt hij nu gestalte aan. Zijn naam zelf komt te voorschijn op een, tot dusverre veronachtzaamd, los stukje papyrus, waarvoor Jensen, evenals voor verscheiden andere fragmentjes, de juiste plaats heeft gevonden. [αλ]λὰ μὴν ὅ [γε Νεοπ]τόλεμοσ οὐκ ὀρ[θῶι ἔδοξ]ε enz. — En hoe nu de beschouwingen van Neoptolemus door den romeinschen dichter zijn gebruikt, toont Jensen stap voor stap aan.

En Philodemus? Hoe deze polemiseert, daarvan een paar proefjes. Jensen heeft, naast een verkleinde reproductie van de teekeningen, die indertijd te Napels naar de — grootendeels door de heete asch van den Vesuvius verkoolde — papyrusfragmenten zijn vervaardigd, en naast den tekst dien hij op grond van die teekeningen en van de papyrusbladen zelf heeft geconstitueerd, ook een duitsche vertaling gegeven. Duidelijkheidshalve citeer ik uit deze:

„Wenn er meint dasz diese Eigenschaften den guten Dichter karakterisieren, so ist dasz allzu dumm" usw.— „— „Absurd ist es auch" usw. — — „Wenn er (Neo„ptolemus) aber die Ausübung Poetik nennt, wo die Kunst „so genannt wird, ist er unwissend; und den Dichter „als Gattung der Kunst zu bezeichnen, ist lächerlich." „[Al dien nonsens legt de „wijsgeer" eerst in de woorden „van dengeen dien hij bestrijdt, om hem vervolgens naar „hartelust bespottelijk te kunnen maken. Het odium „philologicum is niet van gisteren!] „Erstaunlich ist „auch seine Behauptung, dasz die ποίησισ es nur mit „dem Stoff zu tun habe, da auch das Gedicht und alles „überhaupt zur ποίησισ gehört. Denn die ποίησισ ist „auch ein ποίημα, wie die Ilias, aber die ersten dreiszig „Verse der Ilias sind zwar wohl ein ποίημα, jedoch keine „ποίησισ".

Hoe door lateren op die snuggere onderscheiding van ποίησισ en ποίημα is voortgeborduurd, kan men zien in de aanteekeningen op de schoolgrammatika van Dionysius Thrax, waar bij de woorden van Dionysius: „ῥαψωιδία ἐστὶ μέροσ ποιήματοσ" onder meer te lezen staat: ποιήσεωσ ἐχρῆν εἰπεῖν, οὐ ποιήματοσ. ποίησισ γάρ ἡ πᾶσα Ἰλιάσ, ποίημα δὲ ἑκάστη ῥαψωιδία. διαφέρει δὲ ποίημα καὶ ποίησισ καὶ ποιητικὴ καὶ ποιητήσ. ποιητικὴ γάρ ἐστιν ἡ ἕξισ, ποιητὴσ ὁ μετέχων ποιητικῆσ, ποίημα ὁ στίχοσ (?) καὶ σύνταγμα τὸ ἐν τῶι αὐτῶι ἀρχὴν καὶ τέλοσ ἔχον, ὁποῖόν ἐστι τὸ K τῆσ Ἰλιάδοσ ἡ νυκτεγερσία καλουμένη. — En ten slotte is dat gepraat uitgeloopen op een sprookje: door Pisistratus zou dat „zelfstandige ποίημα K" in de Ilias zijn ingelascht (schol. Iliad. T. en Eustathius).

Nevens zijne — vroeger reeds afzonderlijk verschenen — verhandeling over Neoptolemus, heeft Jensen een opstel aan de poëtica van Ariston van Chios, den leermeester van Eratosthenes, gewijd, en een derde aan de poëtica van Krates uit Pergamum, die hij ons beide, evenals Neoptolemus, uit de half-vergane papyrusstukjes beter dan tot dusverre doet kennen. De ruimte ontbreekt hier om die beide, of de insgelijks uit de dooden herrezen geleerden Heracleodorus en Andromenides, verder te bespreken; maar de lezer, die zich de moeite wil getroosten onder Jensen's betrouwbare leiding zich door het geschrijf van Philodemus heenteworstelen, zal zich die inspanning niet beklagen en zeker op zijn rekening komen.

Het mag een geluk heeten dat dit met liefde en groote kennis — en met oneindig geduld! — saamgestelde boek in deze benarde tijden het licht heeft kunnen zien, dank zij de ondersteuning van het Wilamowitz-Dielsfonds. Het zij aan belangstellenden met nadruk en zonder voorbehoud aanbevolen en de schrijver zij gelukgewenscht met zijn welvolbrachte taak.

Melchthal (Zwitserland). † J. van Leeuwen Jr.

Sex. Propertii Elegiarum libri IV iterum edidit **Carolus Hosius.** Leipzig, Teubner. 1922. (Pr. *f* 2).

Deze *editio altera* van Hosius' Propertius, waarvan de 1ste druk in 1911 verscheen, is geen nieuwe tekstrecensie, maar slechts een herdruk met eenige aanvullingen en verbeteringen. Ik kan dus volstaan met de verwijzing naar mijn aankondiging van de eerste editie in het *Museum*, 19den jaargang (1912), kolom 412.

De tekst is, op een drietal plaatsen na, volkomen gelijk aan dien van de eerste uitgave; alleen in den apparatus criticus heeft Hosius ± 75 veranderingen aangebracht, de vrucht van een nieuw onderzoek der codices N en A. Van de 325 gissingen (*locos temptatos novi* 325 zegt de uitgever in de praefatio, p. XXI), die sinds 1911 werden voortgesteld, zijn er 25 onder den tekst geplaatst. Het zijn er niet veel, zal men zeggen, 25 van 325, en toch is dit aantal nog veel te groot, want o zoo weinige der gissingen, die in den nieuweren tijd op dezen moeilijken dichter gemaakt zijn, verdienen overweging. Ik ben tenminste zoo mogelijk nog vaster overtuigd dan 13 jaren geleden, dat bij Propertius, in 't algemeen gesproken, niet veel heil te verwachten is van nieuwe tekstverbeteringen, en heb nog geen spijt van hetgeen ik indertijd in de praefatio van mijn commentarius criticus schreef: *non id egi ut quovis pretio nova excogitarem, quae res tam multa inutilia atque falsa protulit.* Wel moet een oordeelkundig gebruik worden

gemaakt van de conjecturen der Itali en oudere philologen, maar tevens is een gebiedende eisch reinterpretatie van den tekst, niet à la Rothstein, maar met grondige kennis van het Latijn is het algemeen en van de buitengewoon lastige Propertiaansche dictie in 't bizonder. Als men echter met deze gematigde opvattingen accoord gaat, en tenslotte een tekst tracht vast te stellen, komt men tot een ander resultaat dan Hosius. Ik moet dus mijn standpunt, dat ik bij mijn beoordeeling der eerste uitgave innam, handhaven: Hosius' editie is beter dan die van Phillimore en Rothstein, maar zij houdt zich te angstvallig aan de overlevering. Van mijn opmerkingen over den *Daventriensis* heeft Hosius geen gebruik gemaakt. Waarom vermeldt hij bv. niet dat IV, 1, 150 het laatste woord in dit handschrift niet *time*, maar *cave* is? Een bevredigende tekstuitgave blijft een desideratum.

Leeuwarden. P. J. Enk.

P. N. U. Harting, Selections from the Baudhāyana-Gṛhyaparis̓iṣṭa-sūtra. Amersfoort, J. Valkhoff en Co. 1922. (Utrechtsche diss.).

Het Baudhāyana-Sūtra, in den tijd van Bühler (1882) nog onvolledig bekend, is thans grootendeels teruggevonden. Van zijn vier hoofddeelen zijn het S'rauta-Sūtra door Caland, het Dharma-Sūtra door Hultzsch, het S'ulva-Sūtra door Thibaut uitgegeven. Alleen het tweede deel, het Gṛhya-Sūtra, is in zijn geheel nog niet door Westersche geleerden bewerkt, ofschoon brokstukken ervan werden uitgegeven door Caland en een zijner leerlingen. Tot dit tweede deel behoort ook het hierboven genoemde Pariśiṣṭa-Sūtra. Het proefschrift geeft daarvan 19 adhyāyas in uitgave en (op een paar na) ook in vertaling. Van deze 19 hoofdstukken bevatten er 12 een beschrijving van de vereering (*pūjā*) van een godenbeeld, 3 van de wijding (*pratiṣṭhā*) of hernieuwde wijding, en 3 van de wassching (*snapana*) van zulk een beeld, terwijl 1 hoofdstuk de *bali*-offerande aan Dhūrta behandelt. Zoo wordt hier de eentonigheid, eigen aan Sūtrateksten, nog verergerd door de gelijksoortigheid en beperktheid der onderwerpen.

Volgens den uitgever en inleider zelf ligt de waarde van het geschrift, door hem gekozen, daarin, dat het ons toont een vorm van godsdienst, die weliswaar reeds bekend was uit de Purāṇa's en die voorafging aan de Tantra's, maar welks mythologische denkbeelden en ritueele praktijken hier geënt zijn op de traditie der oude Gṛhya-Sūtra's.

De toelichtingen, die de schr. aan zijn uitgave en vertaling toevoegt, zijn van tweeërlei aard: eenerzijds betreffen ze de mythologie, anderzijds het ritueel van het Purāṇa-tijdvak. Het ware, dunkt mij, de compositie van het werk ten goede gekomen, indien de auteur ook de tweede rubriek van mededeelingen tot een geheel had verbonden. Wat den zakelijken inhoud der inleiding betreft, valt nog op te merken, dat hier de opvatting omtrent den ouderdom van het Jainisme als verouderd moet gelden.

In de vertaling zijn me hier en daar onnauwkeurigheden opgevallen; soms gevolg van den dwang, dien de schr. zich terecht opgelegd heeft, zijn arbeid in het Engelsch te publiceeren.

Zoo vertaalt hij op p. 44: he *stuffs* (*badhnāti*) his ears; lees: he stuffs up; en eenige regels verder: he should *loosen* (!) them again (*vimuncet*). Op blz. 36 vertaalt hij: also at the occasion of any *other* inauspicious sign (or) after a bad, fear-inspiring dream; blijkens den samenhang kan *other* alleen slaan op hetgeen volgt, een grammatische wending, die in het Engelsch niet geoorloofd is. Op blz. 61 wordt *tṛtīye 'hani* vertaald door: on the *third* day preceding the (consecration); op blz. 62 *dvitīya-divase* door: on the day *preceding* (the consecration); uit het verband blijkt, dat van deze vertalingen alleen de laatste juist kan zijn. Soms zijn er woorden of zinnen uitgevallen; zoo p. 28 reg. 22, p. 29 reg. 23, p. 35 reg. 5 (waar *apidhāna* over het hoofd is gezien), p. 58 reg. 25; soms zijn woorden met elkaar verwisseld (p. 62 reg. 3 en 4: *north* en *south*); soms is de tekst in de vertaling verbeterd, zonder dat daarvan rekenschap wordt gegeven (p. 30 reg. 35 vg.; p. 58 reg. 15); ook zijn er in de cijfers en letters van verwijzingen fouten geslopen; zoo p. 28 reg. 19; p. 29 reg. 4.

Ook de vertaling, die Manmatha Natha Dutt (geciteerd p. 67) geeft van een passage uit het Agni-Purāṇa, had niet zonder kritiek mogen aanvaard worden; de gaven worden hier neergelegd aan drie zijden van het godenbeeld: *dakṣiṇe*, aan de zuid-, *paśćime*, aan de west-, en *uttare*, aan de noordzijde. Dutt's vertaling in de twee eerste gevallen: *on the right side* en *on the same side* is niet alleen onjuist, maar laat ook het verband verloren gaan tusschen deze Purāṇische *pūjā* en den ouden Brahmaanschen ritus.

Hoewel de stof zelden of nooit om haars zelfs wil vermag te boeien, kan belang haar niet ontzegd worden; immers door dezen Purāṇischen godsdienst, zoowel naar inhoud als praktijken, wordt een band gelegd tusschen de oude litterarische overleveringen, die vooral de Westersche geleerden plegen bezig te houden, en hetgeen reizigers uit eigen aanschouwing ons over Indië weten mede te deelen. En zoo wil ik dan eindigen met een woord van dank voor de publicatie.

Amsterdam. B. Faddegon.

Textes Ossètes, receuillis par **A. Christensen,** avec un vocabulaire.) (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser VI, 1). København Høst en Søn. 1921. (Pr. Kr. 4.50).

Moeilijk zal men de belangrijkheid van het Ossetisch voor de Iranistiek te laag kunnen schatten: deze taal, die eene voortzetting is van het dialect der Alanen en mede onder de moderne Iranische tongvallen het conservatiefst is in klank- en vormleer, heeft daarbij niet, zooals de zusterdialecten, een' zoo grooten invloed van de talen van den Islamischen cultuurkring ondergaan. Met dat al zijn de hulpmiddelen, met name geschikte teksten (om van glossariën niet te spreken), niet zeer talrijk. Het is daarom eene niet geringe verdienste van Prof. A. Christensen, dat hij de teksten, die hij gedurende de oorlogsjaren uit den mond van in Denemarken geïnterneerde Russische krijgsgevangenen, die van Ossetische nationaliteit waren, opgeteekend heeft, en ons in eene uitmuntende uitgave, naar de moeilijkheid gerangschikt met vertaling en glossaar, voorgelegd. Vooral de woordenlijst maakt, dat deze teksten zooveel gemakkelijker te bestudeeren zijn, dan bv. die van Miller, waarbij alleen eene vertaling, maar geen vocabulair gevoegd is.

De stukken, in het Oost-Ossetisch dialect geschreven, bestaan uit: 1) vijf korte verhalen, die niet oorspronkelijk Ossetisch zijn, maar door de zegslieden uit het Russisch in hunne moedertaal zijn overgebracht, terwijl nos.

6—15 oorspronkelijk zijn, met dien verstande, dat no. 12 eene vertaling van een West-Ossetisch (Digorisch) verhaal in 't Oost-Ossetisch is, nos. 13 en 14 volksliederen zijn, en no. 15 eene belangwekkende beschrijving van de viering van het nieuwe jaar onder de Osseten. Bij de liederen zijn ook de melodieën gevoegd. De overige teksten zijn fabels, behalve no. 8, een sprookje van het type: „das tapfere Schneiderlein".

Dan volgt in een derde gedeelte eene belangrijke verzameling: „Phrases de tous les jours", waarvoor wij den verzamelaar zeer dankbaar moeten zijn, immers, de gewone omgangstaal is, zooals terecht in de inleiding, p. 4., wordt opgemerkt, een „sujet négligé jusqu'à présent par les savants qui se sont occupé de l'ossète". Hierna komt eene serie van negen brieven, door den Ossetischen geïnterneerde Qambolat Dūlataei geschreven, en ten slotte een „Appendice", dat ten eerste eene reeks voorbeelden geeft, die het gebruik der naamvallen en postposities illustreeren, ten tweede den oorspronkelijken, Digorischen tekst van no 12, en ten derde eene lijst van bij de Osseten gebruikelijke voor- en familienamen. Alles wordt besloten door het glossaar.

Zooals reeds gezegd werd, is de bewerking van deze stukken zeer goed. Ik heb dan ook alleen opmerkingen van ondergeschikt belang — zij kunnen echter doen zien, dat ik het werkje met belangstelling en genoegen bestudeerd heb.

Eenige malen vindt men vormen met *a* i.p.v. *ae*, bv. p.20 r. 7: *faegaplastoi*, naast het gewone *gaep* (*p*) = sprong. Het onderscheid tusschen oss. *a* en *ae* schijnt trouwens niet altijd even gemakkelijk in 't gehoor te vallen, cf. Miller: „Die Sprache der Osseten" § 2, 2; zie nog bij Christensen p. 20, noot 4. Het is misschien hier ook de plaats, op de eigenaardige lacune bij Miller, zoowel in zijn Russische (Osetinskie Etjudy II) als Duitsche grammatica van het Ossetisch, te wijzen, in zijn paradigma van het meervoud van het pronomen der derde persoon: in den genitivus pluralis geeft hij den vorm *sae* alleen op voor het Digorisch, terwijl toch in de Oost-Ossetische teksten, zoowel die van Christensen als van Miller zelf (Oset. Et. I), de vorm *sae* met de beteekenis van gen. plur. zeer dikwijls voorkomt[1]). Ook andere aanvullingen van Miller's grammatica geven ons deze teksten aan de hand, vgl. bv. Chr. p. 88 noot 1 met Miller Spr. § 88, 18 en § 97*b* 2 en 3.

p. 24 noot 3: „*con* pour *caeum* (ik ga): „on dit de même *com* pour *caewom* (1e pers. du pluriel)." Ik houd het voor waarschijnlijker, dat *con* eene samentrekking van *caewon* (fut. I = oude conjunctief) is, en *com* naar analogie daarvan gevormd werd; (regelmatige vorm *caewaem*, maar van *faeun* komt, naast *faewaem*, ook *faewom* voor).

p. 30. noot 3. „Le préterit à désinence transitive du verbe *χaun* („tomber") est étrange." Bij dit werkwoord komt deze onregelmatigheid meer voor, bv. in deze teksten nog p. 22, 18: *niχaudtoi* = tombèrent, i. p. v. *niχaudisti*; p. 80 *aχaudta* (tomba), hetz. p. 91; bij Miller Oset. Et. I (Teksty) p. 24, 17 en p. 26, 1, beide malen *aerχaudtoi*; bij Christensen nog bv. p. 32: *azγurdta* (courut) cf. noot 2 aldaar en p. 34: *azγordta* (= *azγurdta*), dus ditmaal van een ander werkwoord[1]).

In deze materie zijn trouwens vaker afwijkingen te constateeren: zoo vindt men bij Miller Oset. Et. I p. 28: „*aemae yae ronbastmae asaχdis*" „en hij (Batraz) duwde hem (Baejaenaeg) tot aan zijn' gordel [in den grond]: *saχin* is transitief[2]). Iets onzekerder is het geval bij Miller I, 16: „*aemae yae maesiji saermae kasti*" = „en hij zag haar op (l.: op den top van) den toren"; *kaesin* is intransitief, zooveel als: „kijken naar" en wordt met loc. exterior geconstrueerd, bv. Miller I, 26: „*χoχχaei kastī udommae*" = „hij keek naar hen van den berg", en Christensen p. 36, 7: „*aemae saem birae faekastis*" = „il les observa longtemps" het kan ook zonder richtingscasus staan, bv. Miller I p. 26: „*ūci saχatil waelarwaei kaesi Batraz*" = „op dat moment kijkt Batraz uit den hemel; (voor „zien", transitief, zegt men *unin* of *fenin*). Nu is het echter de vraag, of in den zin bij Miller I, 16 *yae* een accusativus is, dan wel een genitivus. Is dit laatste zoo, dan is *kastī* regelmatig, en beteekent de zin: „hij keek naar haar top van den toren", wat eene zeer gewrongen wedergave zou zijn van: „hij keek naar haar op den t. v. d. t.[3]), en even te voren op p. 14 staat in hetzelfde verhaal: „*yae aerχuji maesiji saermae skodta*" = „hij plaatste haar op den top van een koperen toren", waar *yae* zeker accusativus is. De grens tusschen de transitieve en intransitieve vormen is dus blijkbaar niet overal even scherp.

In de woordenlijst ontbreken eenige woorden (ik heb hier alleen op 't oog de woorden, die in de teksten voorkomen, niet die van de zinnen der omgangstaal): mij viel de afwezigheid op van het simplex *tonin*, van *ūlaefin*, *raessuyd*, *χonin*, *χuzon*, *zaχ*, *top*. Bij sommige woorden, die in 't glossaar voorkomen, wordt opgegeven, dat het leenwoorden uit het Russisch, of het Arabisch-Perzisch zijn; niet bij allen, zoo ontbreekt die aanwijzing o.a. bij *ajal* = „*perte, mort*" (wel = Arab. *ajal*); *basmaq* = „*soulier*" (Turksch: *bašmaq*), *sin*, 2 (rang) = Russ. *čin*, en eenige anderen. Dit is alleen eene kleine inconsequentie. Over de leenwoorden in 't Ossetisch kan men betrekkelijk veel vinden bij Miller, Sprache der Osseten p. 7 etc. Terecht ontbreekt eene dergelijke aanwijzing trouwens bij *biraeγ*, wolf, dat volgens Miller p. 8 een leenwoord uit het Oost-Turksch zou zijn: inderdaad bestaat een woord, dat daar veel op lijkt, in 't Oost-Turksch, maar in de Westelijke en Zuidelijke Turksche dialecten, die in de eerste plaats voor ontleeningen in

---

[1]) Ook den vorm *saem* (loc. exterior) vind ik niet bij Miller, hoewel die in zijne teksten voorkomt: *faelae saem χcau nae baiqusta* „maar God hoorde niet naar hen". (Oset. Et. p. 24). Sjögren geeft, zooals 't behoort, *sae* ook als gen. plur. voor 't Oost-Ossetisch. Ook de adessief *ulil* (Chr. p. 20, 18) ontbreekt bij Miller. Terwijl deze laatste den vorm *udon* alleen als nom. en gen. plur. v. h. pron. der 3e persoon kent, komt Chr. p. 34 en p. 58, *udon* als acc. plur. voor; evenmin vindt men den vorm *udontae* (wel acc. plur.; Chr. p. 52) bij Miller.

[1]) Heeft *faemista* bij Miller Oset. Et. I p. 28, laatste regel terecht of ten onrechte den transitieven vorm?

[2]) Tenzij *yae* gen. possess. bij *ronbast* (gordel) is, en *asaχdis* geconstrueerd is met locat. exterior, dus in zekeren zin absoluut: dit lijkt mij gewrongen.

[3]) Miller gaat in zijne vertaling de moeilijkheid blijkbaar uit den weg: hij schrijft: „*posmotrèl na nee na weršinu bašni*". Dat is vertaald, alsof er niet *yae*, maar (*y*)*aem* in den tekst stond. Overigens behoudt het werkwoord *kaesin* in de samenstelling *bakaesin* (lezen), ondanks de transitieve beteekenis den intransitieven vorm, cf. Christensen p. 73: „*aez nae ma bakaestaen ūci činig*" = „Je n'ai pas encore lu ce livre".

't Ossetisch in aanmerking komen, wordt het, voor zoover ik weet, niet gevonden [1]).

Het is trouwens niet onmogelijk, de inderdaad vreemde vorm *biraey* uit het Iranisch te verklaren (cf. Gauthiot: Essay de grammaire sogdienne I p. 121). Bij *balc* = voyage, promenade, had nog verwezen kunnen worden naar Miller Oset. Et. I p. 117, noot 1.

Op een paar kleine lapsus in de vertaling (zoo bv. p. 65, 2e kol. r. 24: „douze" i. p. v. „vingt") te insisteeren, zou, gezien de erkentelijkheid, die wij den samensteller verschuldigd zijn, van kleingeestigheid getuigen.

Leiden. V. F. Bûchner.

J. Pokorny, Die älteste Lyrik der grünen Insel. Aus dem irisch-keltischen übertragen. Halle a. S., Max Niemeyer. 1923. (Pr. „Grundzahl" 3 Mk.).

Gaarne breng ik alle hulde aan Pokorny's vertalingen. Een bloemlezing van Iersche poëzie bestond nog niet in eenige andere taal, en toch verdient de Gaelische muze ook buiten haar enge gebied bekend te worden. Voor zoover van de hier geboden gedichten reeds vertalingen waren gepubliceerd, waren die in moeilijk toegankelijke tijdschriften of bundels verspreid. De taak van den vertaler was niet gemakkelijk, vooral ook daar de Duitsche taal zooveel moeilijker in den geest van het Keltisch idioom te leiden is dan bijvoorbeeld de Engelsche, doch kunde en smaak hebben hier een schoone overwinning behaald over de stugheid der materie. De keuze der gedichten is gelukkig, gezocht is steeds naar het representatieve. De vertaling is zeer getrouw en eenvoudig; op zoo voortreffelijke wijze als hier geschied is woordelijkheid en bevattelijkheid te verbinden, is een wetenschappelijke en tevens artistieke prestatie. Het belangrijkste offer, dat soms aan de moderne eischen gebracht wordt, is het weglaten van apposities of chévilles. Waar de tekst, die aan de vertaling ten grondslag gelegd wordt, onverstaanbaar is, wordt òf weggelaten òf aan een nabijstaande redactie ontleend. Tegenover reeds gepubliceerde vertalingen, o.a. die van Kuno Meyer, staat Pokorny onafhankelijk. Soms zou men over een détail met hem kunnen redetwisten. Zoo is m.i. op bl. 89 door het samensmelten van str. 6 en 7 een fraai parallellisme verloren gegaan. Op bl. 102, r. 7, vertaalt hij *eo*, evenals Kuno Meyer, door *zalm*, ik vraag mij af, of het verband hier niet eer wijst op het andere *eo*, dat *g sp* beteekent. Ook over historische en litteraire kwesties kan men wel eens anders denken dan Pokorny. De leer, dat de Goidelen eerst in de jaren 350—300 v. Chr. uit West-Frankrijk naar Ierland overgestoken zouden zijn, lijkt mij moeilijk te verdedigen. Daarentegen worden de gedichten zelf veelal te vroeg gedateerd. De voorstelling, dat het Iersche bardendom in de 17e eeuw ten onder gegaan zou zijn, en dat de volkspoëzie daarvoor dan in de plaats zou zijn getreden, schijnt mij te summier. Dat de Iersche poëzie bij uitstek primitief zoou wezen, lijkt mij in het licht van moderne onderzoekingen moeilijk vol te houden. Gaarne geef ik toe, dat deze kunst, in tegenstelling tot het romantisch beeld, hetwelk men er veelal van geeft, kerngezond is, doch of men bij de Ieren in het bijzonder van een „entwickelten Sinn für schöne Form und Farbe" mag spreken, lijkt mij de vraag. Intusschen, dit fraaie boek, hoezeer aan hooge wetenschappelijke eischen voldoend, is niet bestemd om geleerde strijdvragen op te werpen of uit te maken, doch om kunstgenot te verschaffen. En dat doel is stellig bereikt.

Utrecht. A. G. van Hamel.

S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger gotischer Sprachreste. Zweite neubearbeitete Auflage. Lieferung 3—5 (Hl—Z). Halle a. S. Niemeyer. 1922—23.

In het *Museum* van Augustus en September 1921, jg. XXVIII, kol, 252—54 kondigde ik afl. 1 en 2 van dit boek aan. Op grond van die bespreking vroeg de schrijver mij, de drukproeven van de verdere afleveringen door te zien met het oog op de Baltiese en Slaviese vormen, aan welk verzoek ik voldeed. Tegelijkertijd ving de medewerking van Holthausen aan voor Oudengels en Oudfries en Siegling gaf enige notities betreffende Tocharies. Door deze hulp zullen zeker allerlei details een kleine rectificatie hebben ondergaan, maar de geest van het boek is er niet door veranderd; dit is en blijft Feists persoonlike arbeid. Uit de aard van de zaak bestond die arbeid grotendeels in verzamelen en krities schiften, maar dat is op 't gebied der etymologie geen kleinigheid. Wij mogen het betreuren, dat van Uhlenbeck's etymologikon nooit een derde druk is verschenen; zijn werk kenmerkt zich door een individuëler karakter dan dat van Feist. Maar van Uhlenbeck's boek en de sedert dien door deze gepubliceerde etymologiese artikels (voorstudieën voor een eventuële derde druk en, nu deze niet verschenen is, voor Feist's boek) heeft Feist een rijk gebruik gemaakt, evenals trouwens van de gehele indogermanistiese literatuur. Zijn boek is geheel up to date en zal door germanisten en indogermanisten ongetwijfeld met vrucht worden gebruikt.

Leiden. N. van Wijk.

F. A. Stoett, Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis. 3e druk. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1923. (Pr. *f* 7.50, geb. *f* 8.50).

Een derde druk van een akademies proefschrift! dit pleit zowel voor de bewerker als voor de keuze van het onderwerp! De eerste druk verscheen in 1889, de tweede in 1909: in de *Nieuwe Taalgids* IV, 140 vlg. heb ik deze besproken. Het is me een genoegen, dat ik deze aankondiging kan beginnen met weer een grote verbetering te konstateren ten opzichte van de vorige uitgave. De lijst der gebruikte bronnen is met enige nieuwe verrijkt en van deze studies heeft Dr. Stoett voordeel getrokken: toch blijft de Syntaxis nog altijd stiefmoederlik bedeeld door de beoefenaars van het Middelnederlands.

Mijn bedenkingen tegen de tweede druk betroffen in hoofdzaak de gevolgde metode en de inrichting van het boek; Dr. S. vindt nu ook ons verlangen om bij de citaten steeds de plaats van herkomst op te geven „begrijpelijk", maar was niet in staat hieraan te voldoen „daar het materiaal niet meer bestond en tijd voor een nieuw onderzoek geheel ontbrak". In een Inleiding, die de vorige uitgave miste, wordt echter uitdrukkelik gezegd, hoe onjuist de term het middelnederlands is voor de dialekten uit

[1]) Dat het telwoord voor 1000 in 't Oss. uit het Turksch is overgenomen in den vorm *min*, tegen Osmaansch *bin*, bewijst hiertegen niets, daar ook in 't Adharbaidjänische Turksch dat woord *min* moet luiden.

de drie eeuwen en meermalen wordt verder in het boek rekening gehouden met het onderscheid, dat hiermee natuurlik nauw samenhangt; ook wordt wel gewezen op het verschil tussen de berijmde verhalen en het proza en de afzonderlike taalkringen. Om dit konsekwent door te voeren zou men echter al weer de herkomst van alle bewijsplaatsen moeten weten en dit is ook met de opgave van de litteratuur over het onderwerp, die „zooveel mogelijk vermeld is", niet mogelik. Vandaar dat we nog meermalen geneigd zijn vraagtekens te plaatsen bij de regels, als de voorbeelden niet talrijk zijn; zo b.v. § 135 (128^2) de regel: Onverbogen kon het adjectief blijven, wanneer het in poëzie zonder lidw. onmiddellijk achter het znw. stond (volgen enige vbb.) Ook het pron. poss. blijft in dit geval onverbogen, met als enig vb.: Vader in den handen *dijn* so bevele ic den geest *mijn*. (Zou dit niet in rijm staan ?) In het rijm wordt hierop eene uitzondering gemaakt (volgen elf vbb.); § 150, opm. 3 (= 2e druk § 141, opm. 2), waar slechts één vb. uit *Theophilus* wordt vermeld, waar „in de plaats van *dan ende* wordt gebruikt"; ook § 223, I opm. (232^2) slechts één vb.

Met § 75 (71^2), al is nu de regel beter geformuleerd, ben ik het ook nu nog niet eens; verschillende voorbeelden laten een andere verklaring toe (zie F r a n c k, *Mittelniederländische Grammatik*^{2} § 125, 7). In vele §§ echter, laat ik dit dankbaar erkennen, wordt gewezen op het voorkomen alleen in laat-middelnederlands of in 't een of ander deel; men zie b.v. § 30 (27^2), 40 (37^2), 93 (88^2), 94 (89^2), 109 (104^2), 132, 264, opm. II (264^2), 270, 288 (293^2), 307 opm. (312^2), 350 (352^2) 362. In § 106 (101^2) wordt gezegd: Het rijm speelt hier een groote rol; ook in § 203 opm. II (198^2): In en door het rijm komt somtijds een meervoud voor in verbinding met een enkelvoud. Men zie ook § 363: Ook rijmdwang kan de oorzaak zijn. Als dit konsekwent was toegepast, zouden we kunnen komen tot inzicht in de ontwikkeling van verschillende verschijnselen in het nieuw-nederlands; Dr. S. wijst hierop ook in verscheidene §§: (is het echter wel juist, dat wij thans van een imperatief bij een meervoud gewoonlik de enkelvoudsvorm van het ww. bezigen (§ 349, opm. (= 351^2) ?) en aan de andere kant op de samenhang met het oudgermaans, waarbij in het besproken werk nog wel eens een verkeerde metode wordt gevolgd b.v. in § 77 opm. 2 (72^2, opm.) waar de thans verloren gegane pron. poss. *mi, di, si* worden vergeleken met de eng. *my* en *thy*; maar deze eng. vormen zijn pas veel later ontstaan voor met medeklinkers beginnende substantieven en in het ags., dat vergeleken had moeten worden, komen ze niet voor. Zonderling is in § 243 (ook in de 2e druk): omschrijving van het futurum kan plaats hebben door middel van *sullen* (vgl. hd. *sollen*), dat er alleen etymologies aan beantwoordt, welke vermelding we hier niet verwachten. In opm. II van dezelfde § staat: Niet altijd dient *sullen* tot omschrijving van het futurum; het kan ook *moeten, behooren* beteekenen. Is het ook wel juist, dat „men in navolging van het oudfr. een abs. naamv. van het pers. vnw. met een naamval van het rangtelwoord verbond, zoodat bijv. *hem derden* de beteekenis kreeg van „terwijl hij de derde was", dus „met twee anderen" (§ $102 = 97^2$); ik meen, dat deze uitdrukking ook in de andere oudgermaanse dialekten voorkomt en de vbb. van Dr. S. worden ook niet uit het oudfra. maar uit het latijn verklaard. In overeenstemming hiermee had ook in § 101 (96^2) moeten staan achter: Slechts uit het verband; en uit de bron.

Veel beter dan in de vorige editie is in dit boek ook de formulering der regels en de indeling der Hoofdstukken en §§; 't gevolg is, dat we een duideliker overzicht krijgen van de belangrijkste verschijnselen. Ook hier echter laat de konsekwentie nog wel eens te wensen over: b.v. § 5 i. wordt het pron. poss. beschouwd als iets afzonderliks, terwijl het toch niets anders is dan de genitief van het pron. pers. en dus bij h van dezelfde § behoort; zie ook § 58 (54^2). Zo hadden ook §§ 12 en 19 (9 en 13^2) in één § kunnen zijn samengevat (§ 12 onder de vbb.: *Hi vart die dore open*, § 16: *Daer vintmen den maenbei wit*); zie ook § 260. Is het in § 12 (9^2) opm. meegedeelde tegenwoordig *uitsluitend* in poëzie te vinden? Ik tekende uit proza van P o t g i e t e r o.a. op: O dat stedeke, waarin gij in uwe kindsheid *een wonder* hadt *gegolden*. Dat eene voorrede, een lofspraak, een woord ter introductie door ons verleend, schier *geleibrieven* voor de onsterfelijkheid *gelden*. Wien het wanhopige der onderneming zelve *een prikkel strekken* zou. Die hem *de gelijke* zou *groeten* dier groote mannen. Ik houde *het lomp*. Zoo ik de enkele verzekering .... *even waar als volkomen houden* mogt. Zoo ik zijne woorden *de mijne* maak. Göthe .... *prees* het *een* der voortreffelijkste van den meester. Hij had de Stockholmsche bent *goed gezelschap geprezen*. den tweeden *schold* ons vurig jongske maar eerzame borst *een vervelend naschrijver*. Niet duidelik is me § 94, opm. II; bedoeld zal wel zijn: het lidwoord van bepaaldheid en het lidw. van onbepaaldheid *een*.

§ 126 (120^2) had ik liever anders geformuleerd gezien, evenals § 204 (199^2) opm. II. „Zijn de deelen van een veelvuldig onderwerp van verschillenden persoon, dan staat het ww. in den eersten persoon, zoo deze aanwezig is; zoo niet, dan in den tweeden," waarop volgt: „Ook kunnen beide deelen wederom worden opgenomen door een pronomen „waarmede dan het werkw. overeenstemt. Het spreekt toch vanzelf, dat *ic ende dijn sone = wi. du ende dine kinder = ghi*.

Van § 365 hadden, meen ik, het 2e, 3e en 4e voorbeeld met de opm. achterwege kunnen blijven.

§ 146 (137^2) handelend over de omschrijving van de comparatief door *bet, mee(r)*, of *min, minre, minder* heeft onder de vbb: *Dat ic niet min des droever ben*; in de 2e uitgave (§ 139) staat het als een vb. van een dubbele comparatief. Me dunkt, dat het het een noch het ander is.

In § 167 (160^2) hebben we onder de vbb. weer een paar, waar de genitief ook kan afhangen van de ontkenning; daarentegen § 161 (154^2) enige, waar de genitief met de ontkenning niet behoeft samen te hangen: *horen, loochenen, verdienen* komen veel voor met de genitief: zie § 167, III, IX, VIII, opm.

§ 172, opm. 1 is een andere verklaring voorgesteld van 't gebruik van de genitief der vrouwelike verwantschapsnamen, afhankelik van een transitief werkwoord dan in de tweede druk (§ 164, op.. 1). Ook deze lijkt me niet aannemelik; wanneer *ende* wordt opgevat als praepositie (= *met*) is het toch vreemd, dat dit alleen het geval is bij vrouwelike verwantschapsnamen.

Hier en daar vinden we nog voorbeelden, die geen bewijskracht hebben: b.v. in opm. 1 van § 102 (97^2):

Somtijds staat het rangtelw. in den nominatief en het pron in den vereischten (?) datief: *Keye, die hem twintichste quam ghereden*; § 283, II: *Ende hi saghe gherne dat men ghehoorde sijns raets*, waar *ghehoorde* evengoed indicatief als conjunctief kan zijn; § 202*d* (= 194²) *Hets ene dinc dat men niet en pleght sonder vrouwe te sine soe groten here* (= *groet een*). Is uit *in een vat vul bloede* (§ 173, opm. 1 = 165²), dat slechts éénmaal wordt aangetroffen, op te maken, dat *vul* ook kan worden gevolgd door de datief en uit: *God wert den mensche geweldich* (§ 175 = 167²) dat *geweldich* met een accusatief kan worden geconstrueerd? Spreekt het wel van zelf, dat in de § 180 (172²) genoemde ww. in plaats van de datief ook wel eens de accusatief of de genitief wordt aangetroffen, zoals in de opm. staat, waarbij verwezen wordt naar mijn proefschrift § 80—83? Ik geloof, dat ik daar getracht heb dit gebruik te verklaren en verschillende soorten heb onderscheiden. *Hij is er door geschaad* wordt § 194 (186²) verklaard als rest van het gebruik van de accusatief bij *scaden*; ik zou het liever gelijk stellen met ons: *Ik wil gehoorzaamd worden, Hij werd opengedaan*; een overgang naar de transitieve ww., waarvan ook in de 17e en 18e eeuwse litteratuur tal van voorbeelden te vinden zijn. § 205 (200²) behandelt de niet-overeenstemming tussen onderwerp en gezegde, als het eerste een collectief is; onder de vbb. zou ik afzonderlik nemen: *In den woch varende quamen een trop hovelinge. Die ghemeente van den lieden seiden some* en *Doe sagen der viande macht* en daarmee vergelijken de nieuwnederlandse vbb.: *Een groote massa stemmen waren op hem verenigd*, enz. In deze gevallen hebben we een oorspronkelike partitieve genitief, die later als appositie is opgevat. In het tweede middelned. vb. is echter ook overeenstemming met *some* mogelik en in 't derde zou *sagen* = *sag* + 't enclities pronomen kunnen zijn. Van 't omgekeerde van 't hier besprokene, n.l. meervoudig subject met enkelvoudig praedicaat, door Prof. S. niet vermeld, tekende ik één vb. aan uit *Sp. Hist.* III, 93, 1 vlg.:

Tien tiden dat die eerlike Pippijn,
Alst God wilde ende soude sijn,
Coninc was van al Vrankerike,
Alle die lieden ghemeenlike
Die lancs der zee saten hene,
Tusschen der Wesere enten Zwene,
Dat tien tiden hiet Sincval
Wart ane God bekeert al,
Bi Willeborde, bi Willade,
Ende bi Bonifacis predicade.

Deze opmerkingen, die ik bij de lektuur van Prof. Stoett's werk maakte, doen geen afbreuk aan de verdiensten van dit boek; mogen ze de Schrijver een bewijs zijn van mijn belangstelling in zijn werk en voor de jongere vakgenoten een opwekking om het voorbeeld te volgen van Dr. Bouman, die in 1918 een Bijdrage leverde tot de Syntaxis der „dat" zinnen in het Germaansch en Dr. Overdiep, die in 1914 de Vormen van het Aoristisch Praeteritum in de Middelnederlandsche Epische Poëzie behandelde. Er zijn veel onderwerpen, die op een speciale studie wachten!

Rotterdam. G. Engels.

J. van Dam, Zur Vorgeschichte des höfischen Epos. Lamprecht, Eilhardt, Veldeke. (Rheinische Beiträge und Hülfsbücher zur germanischen Philologie und Volkskunde, hrsg. v. Theodor Frings, Rudolf Meissner und Josef Müller, Achter Band.) Bonn und Leipzig, Kurt Schröder. 1923.

Deze interessante studie brengt enkele lastige problemen der Middelhoogduitsche letterkunde der 12e eeuw ter sprake. De problemen, die v. D. behandelt, groepeeren zich, zooals de titel aangeeft, om het Alexanderlied van den Pfaffe Lamprecht, den Tristrant van Eilhart van Oberge, de Eneide van Hendrik van Veldeke. Bij de twee eerste werken neemt het onderzoek naar de verhouding der verschillende redacties tot elkaar en hunne waardeering een breede plaats in, het kapittel over Veldeke en zijn Eneide tracht van een nieuw gezichtspunt uit de kwestie op te lossen, of Eilhart van Veldeke ontleende of omgekeerd Veldeke van Eilhart. Van de resultaten vermeld ik de volgende: Eilhart en Veldeke, die gebruik maakten van het Alexanderlied, kenden het niet in de Vorauer of Bazeler redactie, maar in de Straatsburger, een redactie, die zich van de voorafgaande redacties onderscheidt door een streven naar metrische en stilistische gelijkmatigheid; ze wordt door Ehrismann omstreeks 1160 geplaatst, het oorspronkelijke gedicht moet, zooals bekend is, voor 1131 zijn ontstaan (Ehrismann: ca. 1120—1130) en een eerste bewerking met een vervolg kort daarop. — De prozabewerking van Eilhart's Tristrant in drukken van de 15e en 16e eeuw heeft gebruik kunnen maken van een uitstekend hs van het oorspronkelijke, ofschoon de bewerking invloed van Gottfried van Straatsburg's Tristan vertoont. — Het in 1916 door Degering gepubliceerde Stargarder fragment van den Tristrant (einde 12e of begin 13e eeuw, 460 versregels, overeenstemmend met regel 7064—7524 van Lichtenstein's uitgave), biedt een tekst van Eilhart's werk met zeer geringe veranderingen. Van eventueele omzettingen tengevolge van assonanties, die niet pasten bij het taalkarakter van den vermoedelijk ripuarischen afschrijver, kan v. D. slechts een geval noemen (z. mede v. D.'s artikel in Neoph. VIII, 20 vlgg.). Opvallend zijn de afwijkingen in enkele eigennamen. Maar de Stargarder redactie brengt ook een plaatsnaam in den juisten vorm, die in de andere redacties geheel verminkt is, 'Sancte Mychele a la greive'. In dit 'greive' (assonantie met 'beide', hs geeft 'greuie') ziet v. D. een nieuwe aanwijzing voor het reeds door anderen geuite vermoeden, dat Eilhart een Franschen tekst gebruikte, die niet het werk van Chrétien was, maar van den Picardischen dichter Li Kievres. — Door vergelijking der verschillende redacties, waarbij de prozabewerking van bijzonder gewicht is, kan v. D. vaststellen, dat de Tsjechische vertaling van den Tristrant niet die beteekenis heeft, die sedert 1882 in aansluiting aan Knieschek's beschouwingen in de Weener SB daaraan wordt toegekend, of sedert 1884, toen Knieschek een woordelijke Duitsche vertaling van den Tsjechischen tekst in Zs. f. d. Alt. publiceerde. De Tsjechische redactie geeft het eerste gedeelte van Eilhart's Tristrant (Lichtenstein's 47—2833) niet zoo nauwkeurig weer, dat ze voor dit gedeelte bijna gelijk zou staan met het verloren oorspronkelijk werk. Integendeel, de Tsjechische redactie is een bewerking met gewichtige uitlatingen en verschillende, zelfs bedenkelijke opzettelijke veranderingen. De prozabewerking van het volksboek van de 15e en 16e eeuw en het Stargarder fragment zijn veel betrouwbaarder, ze bewaren vrij wel de

assonanties, die voor Eilhart's rijmtechniek kenschetsend zijn, in alle gevallen, waar andere bewerkingen ze door zuivere rijmen vervangen hebben. — De steeds nog open kwestie omtrent de verhouding, die tusschen den Tristrant en de Eneide bestaat, vooral omtrent de prioriteit ten opzichte van elkaar, brengt v. D. door een eigenaardige waarneming tot oplossing. De liefdesmonoloog van Lavinia bij Veldeke en die van Isalde bij Eilhart hebben hunne parallelplaatsen, zooals reeds sedert lang is opgemerkt. Veldeke volgde wel is waar den Franschen roman van Eneas. Maar — en hier hebben we de waarneming van v. D. — geen enkele maal dekt zich een zinswending of een gedachte, die Veldeke uit het Fransche werk ontleende, met een soortgelijke in den Tristrant, behoudens een enkele met een min of meer vage overeenkomst; waar de Tristrant en de Eneide in karakteristieke gedachte parallel gaan, vindt men daarvan niets in den Franschen roman. De conclusie ligt dus voor de hand, dat Veldeke, die zijn Fransche bron zeer vrij behandelde, uit den Tristrant ontleende en niet omgekeerd. Dat de Tristrant met nog zoo vele assoneerende rijmen werkt, terwijl de Eneide alleen zuivere rijmen heeft, kan slechts dienen, dit resultaat te bevestigen. Veldeke nam voor bepaalde situaties ook uit andere werken op, wat hem voor zijn doel bruikbaar voorkwam; evenals hij o.a. uit den Straatsburger Alexander putte, zoo greep hij ook uit Eilhart's Tristrant. — De Tristrant kan overigens niet zoo ver voor de Eneide liggen, want Eilhart kende den Straatsburger Alexander; v. D. denkt aan omstreeks 1170. —

Deze enkele punten mogen volstaan, om de richting van v. D.'s onderzoek te doen kennen. Het zijn nasporingen meest door zuiver philologische middelen. Het geheel getuigt van gezonde methode en in het algemeen van voorzichtigheid in het maken van gevolgtrekkingen, herhaaldelijk worden de gevonden resultaten getoetst aan andere gegevens. De uiteenzettingen zijn helder, de verschillende punten zijn overzichtelijk gegroepeerd. De resultaten van zijn voorgangers onderwerpt v. D. aan een bezadigde kritiek, weerlegt, maar kan ook bevestigen. En het eindresultaat is, dat de problemen, die ter behandeling komen, nader of geheel tot oplossing worden gebracht.

Een paar opmerkingen.

De aard van deze studie verlangt een omvangrijke behandeling van parallelplaatsen. Het komt mij voor, dat aan enkele daarvan een te beslissende waarde wordt toegekend. Zoo moet ik betwijfelen, of men uit de eenige bij v. D. nog overgebleven, op p. 75 besproken passage van de Kaiserchronik wel concludeeren kan, al doen het behalve v. D. ook andere geleerden, dat Veldeke de Kaiserchronik heeft gebruikt. Daarvoor is de passus tegenover dien van de Eneide te weinig karakteristiek in namen, in wijze van uitdrukking, in samenhang. Had v. D. hier de kritiek toegepast, waarmee hij op p. 106 een schijnbare parallelplaats van den Duitschen Tristrant en den Franschen roman van Eneas behandelt, dan geloof ik niet, dat hij den aangegeven passus uit de Kaiserchronik bruikbaar zou hebben gevonden. Waarmee natuurlijk niet gezegd zal zijn, dat Veldeke de Kaiserchronik niet zou hebben gekend. Alleen het stricte bewijs ontbreekt m.i. — P. 14 wordt onder de teksten van Eilhart's Tristrant opgegeven: 'R. Vier Fragmente einer Pergamenthandschrift des 12. Jhts., in Regensburg'. Indien daaronder verstaan moet worden, dat deze fragmenten zich te Regensburg bevinden, dan is dit niet juist. Zoo is er een fragment te Donaueschingen in de 'Fürstl. Fürstenbergische Bibliothek', een ander in de 'Bayerische Staatsbibliothek' te Munchen, 2 bladen zijn te Regensburg. Bedoeld wordt wel: fragmenten, stammende uit het voormalige vrouwenklooster Obermünster te Regensburg. Overigens zegt deze opmerking niets tegen de signatuur R, die voor deze bij elkaar behoorende fragmenten reeds lang ingeburgerd is. — Op p. 128 maakt v. D. zich van den Eilardus de Oberge der 11 oorkonden van 1189 tot 1207 en van nog eene tusschen 1209 en 1227 (z. Edw. Schröder in Zs. f. d. Alt. 42, 72 vlgg. en 195 vlg.) te gemakkelijk af: alleen op grond van de oorkonde van 1189 zou een daarin genoemde Eilhart v. Oberg de dichter van den Tristrant niet kunnen zijn, omdat hij in 1189 nog te jong was. In deze oorkonde teekenen Eilardus en zijn broeder met hun vader Johannes de Obergen eenvoudig als Eilardus filius suus en Johannes filius suus. Daaruit concludeerde Schröder p. 74 voorzichtig ('mit einiger wahrscheinlichkeit'), dat deze Eilhart bij het onderteekenen nog tot een jeugdige generatie moet hebben behoord. Toen een oorkondenkenner hem intusschen opmerkzaam had gemaakt, dat de oorkondenoverlevering van dien tijd te groote gapingen vertoont en daardoor de vaststelling van Eilhart's jeugdigen leeftijd uit die van 1189 twijfelachtig was, legde Schröder p. 196 er nadruk op, dat de onmogelijkheid eener vervaardiging van den Tristrant omstreeks 1170 door hem noch beweerd noch aangetoond was. v. D. houdt den Eilardus van 1189 zonder meer voor jong, neemt aan, dat deze omstreeks 1165 geboren werd en dus vóór 1175, ongeveer het jaar, waarin Veldeke zijne Eneide voor het grootste gedeelte klaar had, nog geen Tristrant kon hebben gedicht. Daarop vernemen we van v. D., dat alle pogingen om den Tristrantdichter met den Eilardus der oorkonden voor denzelfde te verklaren, als mislukt moeten worden beschouwd, dat men den dichter Eilhart dientengevolge los mag maken uit de omgeving van het hof te Brunswijk om hem, zooals K. Wagner in Zs. f. d. Mundarten in 1921 reeds deed, naar zijn ‚literarische Heimat', het Rijnland, terug te brengen. — Deze redeneering frappeert bij den anders in zijne gevolgtrekkingen zoo voorzichtigen v. D., en ik vermoed, dat de taal van den Tristrant niet vreemd is aan deze beslissing. v. D. neemt er geen nota van, dat de oorkonde van 1189, met de onderteekeningen van 5 Oberg's, van bijzonderen aard is en dat de daarin optredende Eilardus geen jonge man behoeft te zijn geweest. Bisschop Adelog van Hildesheim (hij was bisschop van H. 1171—1190) bevestigt de zelfstandigheid van het kerkje (capella) te Oberg tegenover de kerk van het naburige Münstedt, waartoe het tot dusverre had behoord. Onder de 18 meest geestelijke getuigen teekenen aan het einde de 5 Oberg's achter elkaar: Johannes de Obergen met zijn beide zonen Eilardus en Johannes en een andere Bernardus de Obergen met Tidericus filius eius. Het stuk schijnt op een speciale familieaangelegenheid der Oberg's te wijzen, en van daar wel de eenvoudige onderteekening van de twee patres familiae met hunne zonen. Het gaat dus niet aan de oorkonden botweg buiten beschouwing te houden. Daar er in Duitschland slechts één Oberg bestaat en wel dat bij Hildesheim en

Brunswijk, de naam Eilhart in de familie Oberg zeer zeldzaam is (z. Schröder o.c.p. 77) en er bij den Eilardus der oorkonden slechts aan een en dezelfde persoon kan worden gedacht — hij teekent herhaaldelijk met dezelfde personen — zoo is het geen mislukte hypothese, te vermoeden, dat de dichter en de onderteekenaar der oorkonden een en dezelfde persoon is. In ieder geval leeren de oorkonden, dat Eilhart de dichter, ook al is hij de onderteekenaar niet, uit de familie der Saksische Oberg's stamde. Nu staat naast het feit, dat Eilhart van Oberg een Sakser was, de taal van den Tristrant. Eilhart gebruikt volgens v. D. (Neoph. VIII, 22) 'normales Mhd auf der Lautverschiebungsstufe des Süd- und Ostfränkischen mit starker Anlehnung an mittelfränkische Sprachformen und Reimtechnik', hij vertoont 'wenig Spuren des eignen Heimatdialectes', een paar zulke sporen noemt v. D. Dus: oorkonden van de diocese Hildesheim wijzen er op, dat Eilhart geen geboren Rijnlander was, de Tristrant toont, dat hij zich literair aan wist te passen aan het hoogere cultuurmilieu in het Rijnland. Zoo wordt Eilhart van Oberg een voorhoofsche vertegenwoordiger van het later zoo opvallend verschijnsel, dat men uit de taal van een dichter herhaaldelijk zijn geboortestreek niet bepalen kan. — Over de verschillende punten Eilhart van Oberg betreffende z. thans Kurt Wagner in zijne Inleiding van zijne uitgave Eilhart v. Oberg, Tristrant. I. Die alten Bruchstücke. Bonn und Leipzig. 1924. Wagner houdt den Eilhart der oorkonden ook voor te jong, denkt echter aan een Eilhart eener onmiddellijk voorafgaande generatie der Oberg's. —

v. D.'s studie is, zooals gezegd, een degelijke bijdrage tot oplossing van enkele lastige problemen van de Duitsche literatuur der 12de eeuw.

Tilburg. J. F. D. Blöte

R. Kühnemund, Die Rolle des Zufalls in Shakespeares Meistertragödien. Halle a. S., Max Niemeyer. 1923 (Pr. *f* 1.—).

Alles wat geschiedt heeft zijn oorzaken en toch regeert het toeval de wereld. Wat wij toeval noemen is het door ons onvoorziene in den loop der gebeurtenissen en daar wij weinig weten, kunnen wij weinig voorzien. Maar wanneer een tooneelschrijver een kleine wereld schept en daarin, even als in de groote wereld, het toeval de overheerschende rol zou laten spelen, zullen wij dra geneigd zijn het hem kwalijk te nemen; in een kunstwerk verlangen wij oorzakelijke opeenvolging van handelingen en feiten, die zich logisch ontwikkelen uit de samenleving van verzonnen persoonlijkheden in verzonnen omstandigheden. Wordt aan dien eisch op redelijke wijze voldaan, dan kunnen wij het tooneelstuk begrijpen; zoo niet, dan nemen wij onvoldaan afscheid. Althans .... ik stel mij voor, dat het zoo vaak zijn zal, of misschien zijn moet, al behoeft het verrassend effect van het toeval niet te eenen male uit de tooneelwereld te worden verbannen.

Hoe springt Spakespeare met het toeval om? Terwijl ik de vraag neerschrijf, verbaas ik mij, dat er in Duitschland nog geen dik doek over geschreven is en dat ik thans het genoegen heb een dissertatie van Dr. Kühnemund aan te kondigen, waarin op vlijtige, bescheidene en verstandige wijze het onderwerp wordt behandeld. Moeilijkheden zijn er te over, reeds dadelijk bij de omschrijving en vaststelling van het begrip, waarom het gaat. Schrijver noemt alles toeval, „was nicht aus dem inneren Gange der dramatischen Handlung sich ergibt, im Drama aber jeweils doch geschieht. Was also auszerhalb der folgerechten Kette von Umständen und Ereignissen liegt; was unvorbereitet und unerwartet, von auszen zu dem inneren Gang gleichsam 'hinzufällt'."

Romeo and Juliet, *Hamlet*, *Othello*, *Macbeth* en *King Lear* worden aan een onderzoek onderworpen en daarbij worden de bronnen, waarnaar Shakespeare heeft gewerkt, tevens in het onderzoek betrokken. Juist dit laatste verhoogt de waarde van het onderzoek in belangrijke mate. In Shakespeare's bron steelt Iago Desdemona's zakdoek uit haar gordel. Waarom laat Shakespeare haar den zakdoek verliezen?

Echt toeval, zooals Schrijver het opvat, komt bij Shakespeare niet veel voor. In *Romeo and Juliet* vindt Schrijver slechts één geval: de vertraging in de bezorging van Friar Laurence's brief aan Romeo. In *Hamlet* drie gevallen: de komst der tooneelspelers in Elseneur, de verwisseling der degens en het ledigen van den giftbeker door de koningin. In *Othello* het verliezen van Desdemona's zakdoek en het vinden van de brieven bij Rodrigo. In *Macbeth* geen echt toeval. In *King Lear* geen echt toeval.

den Haag. B. A. P. van Dam.

Honoré d'Urfé, Les Amours d'Alcidon. Un épisode de l'Astrée. Introduction et Notes de **Gustave Charlier.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Ed. Bossard, 1921. (Pr. 12 fr.).

Een goede uitgave van een nog vrij leesbaar fragment uit dien beroemden roman; een goede inleiding over den schrijver-diplomaat-bendehoofd-stoïcus. Men heeft, ondanks de verzekering (blz. 45), dat men met een voorganger der groote klassieken te doen heeft, toch wel moeite om zijn aandacht tot het einde te bepalen bij deze eenigszins geromanceerde geschiedenis van Hendrik IV, Gabrielle d'Estrée en Bellegarde, al geeft men toe, dat de *Astrée* te veel verwaarloosd wordt (er is nu de herdruk gekomen door H. Vaganay bij Heitz te Straatsburg, die in de literatuuropgave nog ontbreekt). Het is knap van zielsontleding en Abel Lefranc (*Rev. d. Cours*, XIV p. 628) doet terecht hier den psychologischen roman beginnen.

Een enkele opmerking: *le Sireine* is van 1604 (z. *Rev. d'Hist. littér.*, 1918, p. 163). Het taalkundig commentaar is voldoende, al zou ik nog uitlegging hebben gewild bij *étude* (= soin, blz. 65), *parricide* (= grand criminel, p. 70), *douteux* (= hésitant, p. 102), *éprouver* (= être mis à l'épreuve, p. 108), *en compromis* (= en danger, p. 120), *divertir* de votre service (= détourner, p. 120), *estomac* (= poitrine, p. 148), *se désobliger de* (= se libérer du souvenir de; 't woord is noch in Littré, noch in Cayrou, p. 146), *recouvrer* (= se procurer des choses qu'on n'a pas eues, p. 162), *rafraîchir* son armée (= réparer par du repos, p. 170), *particulariser* (= détailler, p. 175), *exercice* (= occupation, p. 261), *retoucher* (= redire, répéter, p. 305). Eén hinderlijke drukfout: *monter* voor *montrer* (p. 108).

Amsterdam. K. R. Gallas.

M. de Jong Hzn., De oudste uitgaven van het pamflet: Aan het Volk van Nederland. Proeve van histories-bibliographies onderzoek. Groningen, J. B. Wolters. 1924. (Pr. *f* 0.75).

Het hierboven genoemde geschrift geeft de uitkomst

van een nauwkeurig onderzoek, door den schrijver ingesteld om uit te maken welke der in 1781 zeer spoedig na elkander in het licht verschenen drukken van het geruchtmakende pamflet de eerste is geweest en van welke uitgave de Rotterdamsche nadrukken zijn overgenomen. Na bestudeering van de desbetreffende betoogen van Van Rijn en Loosjes, alsmede van de processtukken betrekking hebbende op de vervolging van den drukker der Rotterdamsche nadrukken van het verboden boekje, heeft Dr. de Jong zeer zorgvuldig de hem ten dienste staande exemplaren vergeleken, niet alleen door alle verschillen in den tekst op te sporen, maar ook door de eigenaardige kenmerken van drukletter, formaat, papier, bindwijze, nauwkeurig vast te stellen. Het resultaat van dit omvangrijke onderzoek leidde den schrijver tot het alleszins aannemelijke besluit, dat de uitgave, sinds Loosjes' studie over het „Krachtig libel" met de letter A aangeduid, de oudste, van het handschrift genomen, is geweest; dat te Rotterdam bijna terstond na de verschijning een nadruk is vervaardigd, dien dr. de Jong herkend heeft in een zeer zeldzaam exemplaar van het Rotterdamsche Leeskabinet, door hem aangeduid met de letters AR, en dat naar dezen nog twee nadrukken te Rotterdam verschenen, waarvan de eerste de sinds Loosjes en Van Rijn met de letter C bestempelde was, de tweede de door hen als B betitelde. Over den drukker van het oorspronkelijke pamflet is geen zekerheid te krijgen, van den eersten Rotterdamschen nadruk kent men den naam door het proces, omtrent den uitgever of de uitgevers van de beide andere nadrukken blijft men in het onzekere verkeeren.

Bibliographisch is het nauwgezette onderzoek van Dr. de Jong zeker lofwaardig en, ondanks de vele twijfelachtige punten, die onopgelost blijven, bevredigend, maar niettemin rijst de vraag of de zaak, waarom het te doen is, de groote moeite en zorg, aan dat onderzoek besteed, waard was. Van der Capellens schotschrift heeft aanstonds na de verschijning en nog lang daarna heel wat opzien gebaard en de gemoederen buitengewoon in beroering gebracht. Om die reden — niet om den inhoud! — is het een stuk van historische beteekenis geworden, en het was dan ook niet dan verklaarbaar, en zelfs onvermijdelijk, dat men niet rustte vóór de schrijver van het libel opgespoord was. Nu diens naam door de autobiographie van Van der Kemp bekend geworden is, blijft nog de vraag, in hoeverre deze zelf aan de samenstelling van het geschrift heeft mede gewerkt, van historisch belang, maar het is niet duidelijk welk historisch gewicht te hechten valt aan de ontdekking van de drukkers der verschillende uitgaven. De inhoud van den als eersten beschouwden druk A en die van de nadrukken AR, B en C verschilt niet dan in kleinigheden zonder eenige waarde. Éénmaal is — in B. — een regel uitgevallen, die weinig of niet ter zake afdoet; éénmaal ook is — in B. en C. — een woord weggelaten, nl. „vrije" vóór „Zeevaart"; verder zijn er zetfouten, spelfouten, eigenmachtige kleine verbeteringen, maar geen van al die kleine verschillen doet iets hoegenaamd aan het oorspronkelijke stuk toe of af. Welke nadruk het eerst, welke later werd in het licht gegeven is daarom eene vraag, waarvan men het *historische* belang niet kan bevroeden, en daarom zou het niet overbodig zijn, als de schrijver van de „Proeve van histories-bibliographies onderzoek" de belangstellende lezers van zijn geschrift te dien aanzien alsnog wilde inlichten.

's-Gravenhage. F. J. L. Krämer.

A. M. Hind, A Catalogue of Rembrandt's etchings. 1ste deel tekst, 2de deel reproducties. London, Methuen en Co Ltd. 1923.

Een nieuwe uitgave van het werk van A. M. Hind, getiteld „Rembrandt's etchings, an essay and a catalogue, with some notes on the drawings", verschenen in 1912, ligt thans voor ons. Over het werk van A. M. Hind, schrijver van werken als: A short History of engraving and etching, A Catalogue of drawings bij dutch und flemish artists, A Catalogue of early italian engravings in the British Museum, zouden wij kunnen zeggen: goede wijn behoeft geen krans, jammer is het echter, dat de schrijver niet bekend was met enkele Nederlandsche uitgaven over Rembrandt's etsen van den laatsten tijd o.a. met het werk van J. Six: Rembrandt's etswerk, 1920.

Het boek begint met een zeer kort overzicht van Rembrandt's leven; dan volgt het eerste deel van de biographie van Rembrandt als etser, bestaande uit: 1° algemeene catalogi, 2° catalogi en aanteekeningen over tentoonstellingen en verzamelingen, 3° verschillende boeken en artikelen, 4° publicaties, waarin afdrukken van Rembrandt's origineele platen verschenen, 5° uitgaven met reproducties naar etsen van Rembrandt; de tweede afdeeling van de biographie van Rembrandt's etswerk wordt gevormd door een lijst van werken, waarin gezamentlijk zijn leven, zijn schilderijen, zijn etsen etc. worden behandeld.

In zijn aanteekeningen over Rembrandt's etswerk, volgende op de boven besproken biographie v. R. als etser — zegt Hind dan o.a., dat volgens hem, slechts een 6-tal van zijn etsen overeenkomen met zijn schilderijen, terwijl de meeste van zijn ontwerpen door anderen zijn gegraveerd of geëtst. Wat betreft de echtheid van R.'s etsen, onderscheidt H. ze in: 1° oude gelijktijdige documenten, 2° latere documenten nam. de inventaris van Clement de Jonghe, een 10-tal jaren na den dood van den meester, en de lijst van Flor. le Comte een 20tal jaren later, 3° de Catalogue raisonné van Gersaint uit het midden der 18de eeuw. Een ander document van echtheid is ook R.'s signatuur, waarvan H. de beschrijving geeft. Als 3de en belangrijke bron voor het vaststellen van de echtheid van R.'s etsen noemt H. de artistieke waarde (dit is een zeer belangrijk hoofdstuk). Het gaat in dit hoofdstuk ten eerste om de techniek van Rembrandt, hij kan bijv. in een tweeden staat een technische fout verbeterd hebben. Ten tweede is hier de compositie van belang: R. kan later een betere verdeeling van het vlak hebben willen geven (bij het portret is deze vooruitgang misschien niet altijd goed te constateeren, daar de afgebeelde in de compositie ook mee te zeggen zou kunnen hebben gehad o.a. door de voorwerpen, waarmee hij zich omringd wenschte te zien). Ten derde kan R. als verbetering een verandering in de licht- en schaduwverdeeling hebben gegeven. H. bespreekt dan de boeken, welke een lijst van R.'s autentieke werken geven en geeft de reden op, waarom hij aan het getal 303 vasthoudt, tevens zegt hij waarom hij aan zijn catalogus de chronologische volgorde heeft gegeven, nam. omdat, daar het Britsch Museum een zeer groote verzameling R.-etsen heeft, deze volgorde voor den student gemakkelijker is dan de andere volgorde.

Dan spreekt Hind over de nog aanwezige origineele platen van Rembrandt thans in het bezit van den heer Alvin Beaumont te Parijs, over de moderne afdrukken, over de bekende geschiedenis van de plaat van de 100 gulden prent, verder over de copieën; ook noemt hij de boeken, waarin etsen van R. als illustratie dienen.

Wat de techniek betreft kan men tenslotte vaststellen, zegt Hind, dat R. in zijn eersten tijd heeft geëtst; c. 1639 werkte hij met de droge naald van 1640—50 zijn het weer voornamelijk etsen, die Rembrandt maakte, doch werd de droge naald gebruikt om het effect te versterken. Maar tegen 1650 was het de groote tijd van het chiaroscuro. Ook weten we, dat R. in den laatsten tijd zeker zelf drukte, daar hij in 1656 twee hij in 1656 twee persen bezat. H. behandelt verder de kwestie of R. naar de natuur etste of niet; hij komt dan tot de conclusie, dat wat zijn portretten betreft, hij eerst studies naar de natuur maakte, ze dan door middel van overdrukken op koper bracht om daarna de plaat te voltooien door vergelijking met zijn model; wat de bijbelsche voorstellingen etc. betreft, hiervoor bestaan ontwerpen in den vorm van teekeningen, doch dikwijls is op de ets de compositie geheel veranderd; voor R.'s landschappen kennen we voorstudies direct naar de natuur; in één geval slechts schijnt de compositie van een landschap ontstaan te zijn in zijn atelier door het combineeren van verschillende gegevens naar de natuur. Wat betreft de hulp van leerlingen van Rembrandt aan zijn etsen, meent H. dat R. bij de „Kruisafneming" en bij Christus vaanPilatus" geen helpers gehad heeft; ook noemt hij het bijzondere geval dat R. de plaat van een ander veranderd heeft, nam. de plaat van Herc. Seghers voorstellende Tobias en de engel heeft R. veranderd in een vlucht naar Egypte. Wat de onderwerpen aangaat, zien we dat R. in zijn eersten tijd veel studies maakte van figuren, koppen, daarna waren het vooral bijbelsche voorstellingen; landschappen voornamelijk, toen hij in de Jodenbreestraat woonde te Amsterdam, hij gaf toen voornamelijk de omstreken van het N.O. gedeelte van Amsterdam weer.

Daarna behandelt H. de waardeering van R.'s etsen in zijn eigen tijd, de veilingen worden genoemd, waarin ze voorkwamen, ook vinden we in het boek een lijst van de prijzen; eindelijk wordt nog vermeld, waar op het oogenblik de belangrijkste verzamelingen van Rembrandt's etsen te vinden zijn. Hierop volgt nu de eigenlijke catalogus in chronologische volgorde bestaande uit 303 nummers. Aan het einde van het boek vinden we dan nog een lijst van de verworpen etsen, een lijst om wegwijs te worden in de nummering der verschillende catalogi van R.'s etsen door anderen beschreven, een index naar het onderwerp en de reproducties van een 10-tal teekeningen, welke met de etsen verband houden (in de vorige uitgave een 30-tal).

Amsterdam. J. M. Blok.

M. Hoc, Le Déclin de l'Humanisme belge. Etude sur Jean-Gaspard Gevaerts, philologue et poète. Bruxelles, Robert Sand. 1922. (Pr. fr. 25).

De Belgische geleerden hebben zich reeds lang groote verdiensten verworven door de studie van de 16e eeuwsche Nederlandsche Humanisten. We behoeven mannen als de Ram, Nève, Roersch en andere Zuid-Nederlandsche doctoren slechts te noemen, om ons hunne hoogstaande geschriften over „La Renaissance des Lettres", Erasmus, Clenardus enz. te herinneren. Terwijl in Noord-Nederland slechts zelden aan de vroeg-reformatorische humanisten de aandacht werd gewijd, en de eigenlijke reformatoren de meeste belangstelling trokken, vormden mannen als Busleiden, de stichter van Drietalen-College te Leuven, Dorpius, Barlandus en zoovele andere voorstanders van de humanistische denkbeelden, herhaaldelijk het onderwerp der geschriften van de Zuid-Nederlandsche geleerden.

Ook de tweede- en derderangs humanisten, die de overgang vormen van de 16e op de 17e eeuw komen thans bij de Belgische geleerden aan de beurt en Marcel Hoc heeft een fraai uitgevoerd en degelijk bewerkt boekdeel gewijd aan den Antwerpschen philoloog en jurist Jan Caspar Gevaerts, die ook als geschiedschrijver, dichter, numismaat, en als vriend van de voornaamste geleerde tijdgenooten de aandacht verdient. Van Dijk en Rubens hebben ieder zijn portret geschilderd, en uit Gevaerts' briefwisseling blijkt, dat hij zoowel door Hugo de Groot, Heinsius, de beide Vossius, Gronovius en Puteanus, als door Sweertius, Miraeus, Valerius Andreas bijzonder werd gewaardeerd. De schrijver heeft een nauwgezet onderzoek ingesteld naar de bronnen, waaruit leven en werk van dezen geleerde konden worden beschreven. Toch was Gevaerts een persoonlijkheid, die weinig op den voorgrond trad, en door zijn ambt van Griffier der stad Antwerpen voor een groot deel van zijn werkkracht in beslag werd genomen. Eigenlijk worden dergelijke, weinig bekende geleerden eerst interessant, wanneer door hun levensbeschrijver alle, zelfs kleine bijzonderheden naar voren worden gebracht. Zoo heeft Gevaerts naast een uitgave, bezorgd van de werken van Papinius Statius, een gedicht gemaakt op Jeanne Darc, getiteld; „Bellicosissimarum Heroïdum Janae Darciae et Atalantae Virginum inter se collatio". Verder tal van Epithalamia, Inscriptiones en Icones, zooals rechtgeaarde humanisten het tot hun plicht rekenden bij feestelijke gelegenheden samen te stellen. Van meer belang is zijn uitgave van de door Hubert Goltzius geteekende „Icones imperatorum romanorum ex priscis numismatibus delineatae". Het merkwaardigste is evenwel, dat deze rasechte humanist stervende nog een aandoenlijke toespraak tot zijn ziel in latijnsche verzen heeft gedicht: „Moribundi Gevartii ad animam suam allocutio". Zoo stierf de 70-jarige geleerde, tot op het laatste oogenblik nog vervuld van liefde voor het dierbare latijn, waarin hij zijn geheele leven gedacht en geschreven had, vreemd aan de taal van zijn volk, die hij, al was hij griffier van een Vlaamsche stad, toch niet schijnt gekend te hebben. Als schildering van het leven der geleerden in die dagen, heeft het fraai uitgegeven boek van Marcel Hoc eigenaardige verdiensten. De beide gereproduceerde portretten geven er een bijzondere beteekenis aan. De schrijver geeft het bewijs, dat de studie der klassieke letteren, die men in Noord-Nederland tot groote schade voor de geestelijke ontwikkeling, op den achtergrond gaat dringen, in België gelukkig nog in eere wordt gehouden en ijverig beoefend.

Haarlem. J. F. M. Sterck.

A. Gazier, Histoire générale du mouvement janséniste, depuis ses origines jusqu'à nos jours. 2 dln. Paris, Champion. 1922. (Pr. frs. 30).

Dit boek kan men met goed recht een der belangrijkste uitgaven op letterkundig gebied noemen, die in den loop van het jaar 1922 in Frankrijk verschenen zijn. De schrijver heeft gedurende een halve eeuw onverpoosd het jansenisme en zijn geschiedenis bestudeerd en was (hij stierf in Maart 1922, kort nadat hij zijn boek voltooid had) een aanhanger dier leer, welke, naar hij voortdurend tracht aan te toonen, geenszins die eener secte is[1], maar niet anders dan het zuivere katholicisme, voordat dit door het molinisme werd aangetast en besmet.

Deze zeer volledige geschiedenis van Port-Royal is bedoeld als een verbetering, een completeering en vooral een voortzetting van Sainte-Beuve's standaardwerk. Hoewel de heer Gazier de grootste waardeering toont voor het werk van zijn voorganger, achtte hij toch een nieuwe geschiedenis van de jansenistische beweging geenszins overbodig, omdat hij talrijke gegevens en documenten te zijner beschikking had, die Sainte-Beuve ontoegankelijk waren of wel door hem verwaarloosd werden. Zoo heeft hij o.a. veel gebruik gemaakt van de belangrijke, maar angstvallig verborgen gehouden jansenistische boekerij, waarvan zijn voorganger het bestaan niet vermoedde en van de aan Sainte-Beuve eveneens onbekende vijf deelen van Fourquevaux's *Catéchisme historique et dogmatique sur les contestations qui agitent maintenant l'Eglise*, een 18de eeuwsch geschrift, dat met groote nauwkeurigheid en betrouwbaarheid een uiteenzetting geeft van de kerkelijke gebeurtenissen tusschen 1540 en 1760. Een van Port-Royal's leer doordrenkte geloovige katholiek als de heer Gazier kon bovendien, beter dan Sainte-Beuve en niettegenstaande diens prijzenswaardig streven naar onpartijdigheid, het jansenistisch standpunt begrijpen en de juiste verklaring geven van de houding der aanhangers van het klooster in de lange jaren van strijd, die zij hadden te doorworstelen.

Het eerste deel beschrijft de jansenistische beweging vanaf haren oorsprong tot aan de bul *Unigenitus*. Naast een nauwkeurige uiteenzetting der feiten, streeft de heer Gazier er steeds naar om te bewijzen dat van ketterij nooit sprake is geweest. Nooit hebben de Port-Royalisten „de treurige en goddelooze leerstellingen aangehangen die men aan die zoogenaamde sekte toedicht; en wanneer zij ten onder zijn gegaan, dan is dat omdat zij de leer van den Heiligen Augustinus niet hebben willen verzaken, die altijd door de pausen, de concilies en de katholieke kerk werd aangehangen. Het jansenisme van Port-Royal is in zijn wezen en uitsluitend anti-molinistisch." (I, 233). En elders schrijft hij: „het zoogenaamde jansenisme en het zoogenaamde quesnellisme (n.l. de leer van Quesnel) zijn twee uitingen van een zelfde historisch feit, den weerstand van het Augustiniaansch katholicisme tegen het molinisme der jezuieten." (I, 337). Dit is het refrein dat in de twee deelen voortdurend opklinkt. „Jansenisten", zeide reeds kardinaal Bona, „zijn katholieken, die niet van de jezuieten houden." Noch Jansenius zelf, noch zijn vriend Saint-Cyran, noch Arnauld, de drie verketterde hoofden van het jansenisme, weken een haarbreed af van de rechtzinnigheid: hun leer was die van den H. Augustinus, den door alle katholieken geëerbiedigden kerkvader.

Het krachtig, op waardigen toon gestelde betoog van den heer Gazier, laat niet na indruk te maken: in de eerste plaats omdat men steeds gevoelt dat een *eerlijk* zoeker hier zijn vondsten meedeelt, maar ook, omdat elke bewering vergezeld gaat van citaten en bewijzen die van uitgebreide documentatie en groote kennis van zaken getuigen. De schrijver vertelt op levendige, boeiende wijze de lijdensgeschiedenis van Port-Royal, den machteloozen strijd tegen handige belagers die voor géén leugens terugdeinsden — zie bijv. het 5de hoofdstuk, dat handelt over het weerzinwekkende geknoei met de vijf kettersche stellingen die men den jansenisten toedichtte — om het klooster ten val te brengen.

Het eerste deel zal vooral de lezers interesseeren die nader in de geschiedenis van Port-Royal wenschen door te dringen; het tweede en reeds het slot van het eerste, is van veel wijder belang en vormt een kostbare bijdrage tot de kennis van het 18de-eeuwsche Frankrijk. Hier is geen sprake meer van aanvullen of verbeteren van Sainte-Beuve, want deze eindigt zijne studie bij de verwoesting van Port-Royal, en hier brengt de heer Gazier iets geheel nieuws. Wij leeren er met verwondering uit, welke een groote rol het jansenisme — of zoo men wil de anti-molinistische beweging — in de eeuw van Voltaire gespeeld heeft, en van hoeveel meer beteekenis het kerkelijk leven in dien tijd geweest is dan men tot nog toe vermoedde. Het klooster was niets meer dan een puinhoop, maar zijn aanhangers waren nog legio in alle rangen van de maatschappij, de eigen dochter van den Regent behoorde er bij, en talrijke geestelijken, geleerden en hooggeplaatste of bekende personen, zooals de heer Gazier ons door een opsomming doet zien. Een voor een groot deel nog zelden geraadpleegde literatuur brengt de ijverige historiograaf ons onder de oogen, als hij de vele boeken, tijdschriften en pamfletten behandelt, waarmee, gedurende de 18de en de eerste helft der 19de eeuw, de augustiniaansch gezinden en hun onverzoenlijke vijanden de jezuieten elkaar bestreden. Hij toont aan dat het jansenisme in de 18de eeuw nog veel meer gerucht gemaakt heeft dan in de 17de, en dat ten tijde van de bul *Unigenitus* alle kloosterorden in heftige beroering geraakten en partij kozen, terwijl dit bij de eigenlijke vervolging van Port-Royal niet het geval was. Hij wijst er op dat in de 18de eeuw duizenden monniken en vooral nonnen veel meer geleden hebben dan de Heeren en kloosterzusters van Port-Royal. Wel verre van met de verwoesting van het klooster te eindigen, was het jansenisme gedurende de heele 18de eeuw een groote kracht en beleefde het zelfs in het begin van de 19de een nieuwen opbloei.

Interessant voor ons Hollanders is hoofdstuk XIX, dat over de Nederlandsche Oud-Katholieken en hun verhouding tot de jansenistische beweging handelt.

Dat deze beweging heden ten dage nog niet dood is, bewijst op zichzelf de meesterlijke studie en de krachtige figuur van Augustinus Gazier (naamgenoot van den door hem vereerden kerkvader) wiens levenswerk, de bestudeering en verdediging van het jansenisme, thans door zijn nicht, mej. Cécile Gazier, en talrijke geestverwanten wordt voortgezet.

[1]) *Is* en niet: *was*, want nog heden ten dage bestaat een Société Saint Augustin, die zich op Jansenius en zijn volgelingen beroept.

Deze *Histoire générale du mouvement janséniste* is een van de zeldzame boeken die, doordat zij op een oud onderwerp ongekende gezichtspunten openen, onze hersens dwingen tot nieuwen arbeid en tot het vormen van een persoonlijk oordeel.

Leiden. C. Serrurier.

SCHOOLBOEKEN.

Een tweede, niet belangrijk gewijzigde, druk is verschenen van D. Cohen en G. J. H. Mulder, *Aardrijkskunde van het Middellandsche-Zeegebied* (J. B. Wolters, Groningen, den Haag, 1923). Het boekje is gebonden en kost *f* 2.60. Bij dezelfde firma zag de zesde druk het licht van het leer- en leesboek getiteld: *Van Goden en Heldenmythen en sagen van Grieken, Romeinen en Germanen*, door J. Kleyntjens S. J. en Dr. H. H. Knippenberg. De prijs is *f* 1.90 ingenaaid, *f* 2.25 gebonden, de datum van uitgave 1924.

Dr. E. H. Renkema heeft een vijfde druk bewerkt van wijlen Prof. Hartman's *Latijnsche Syntaxis.* Ingrijpende veranderingen bleken nodig, doch de heer Renkema heeft er naar gestreefd de duidelikheid en beknoptheid van de oorspronkelike tekst te behouden. In het voorbericht deelt hij mede dat de uitbreiding die het boek heeft ondergaan alleen is toe te schrijven aan de wens om van verschillende taalverschijnsels met de regel tevens de verklaring te geven. Ook is wat meer rekening gehouden met het spraakgebruik der dichters en met het proza uit de keizertijd. De firma S. C. van Doesburgh te Leiden heeft ook deze druk uitgegeven (datum op de titel 1925).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Stichting-De Goeje.

1. Het bestuur der stichting heeft na November 1923 geen wijziging ondergaan, en bestaat derhalve thans uit: Dr. C. Snouck Hurgronje (voorzitter), Dr. M. Th. Houtsma, Dr. Tj. De Boer, Dr. J. J. Salverda de Grave en Mr. C. van Vollenhoven (secretaris-penningmeester).

2. Het bestuur was zoo gelukkig in het afgeloopen jaar de zevende publicatie der stichting het licht te kunnen doen zien, namelijk „Die Epitome der Metaphysik des Averroes, übersetzt und mit einer Einleitung und Erläuterungen versehen von Dr. S. van den Bergh".

3. Van de zes vroegere uitgaven der stichting zijn nog een aantal exemplaren over, welke bij den uitgever E. J. Brill verkrijgbaar zijn en waarvan de opbrengst aan de stichting ten goede komt: no. 1, de photographische reproductie van het Leidsche handschrift van al-Buhturi's Hamâsah (1909) is verkrijgbaar voor *f* 96; no. 2, al-Mufaddal's Kitâb al-Fâkhir, ed. C. A. Storey (1915), voor *f* 6.—; no. 3, Streitschrift des Gazâlî gegen die Bâtinijja-Sekte, door I. Goldziher (1916), voor *f* 4.50; no. 4, Bar Hebraeus's Book of the Dove, by A. J. Wensinck (1919), voor *f* 4.50; no. 5, De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen, door C. van Arendonk (1919), voor *f* 6.—; en no. 6, Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung, door I. Goldziher (1920), voor *f* 10.—.

November 1924.

Het XIde verslag (1922/3) van de vereeniging Het *Vondel. Museum* bevat als bijlagen eenige Latijnsche gedichten van Corn. Gijsbertsz Plemp, uitgegeven door dr. Sterck, een bijdrage van dr. Leendertsz over een zgn. handschrift van Vondel, door hem toegewezen aan Pluimer, en Sprokkelingen van Mr. Bake.

Binnenkort zal bij de fa. W. J. Thieme & Cie te Zutphen een nieuwe uitgave verschijnen van het *Geuzenliedboek*, dat eigenaardige boek, van evenveel belang voor den beoefenaar der historie als van de geschiedenis der letterkunde. Deze uitgave, die behalve den tekst (waarin 29 tot nog toe zoogoed als onbekende liederen) genoeg historische en verklarende aanteekeningen zal bevatten om het werk ook voor den ontwikkelden leek verstaanbaar te maken, is uit de nalatenschap van Dr. E. T. Kuiper bezorgd door Dr. P. Leendertz Jr.

Te Leiden, bij de Firma Gebr. van der Hoek, is verschenen de derde druk van S. A. Leopold et I. Mauritz, *Traité de la Formation des Mots en Francais.* De vorige drukken werden uitgegeven in 1911 en 1916.

De aandacht worde gevestigd op de verschijning van Bd. X, het slotdeel, der *Geschichte Europas* van Alfred Storm, waarin die geschiedenis behandeld wordt tot 1871. Evenals in de vorige deelen putte de schrijver zijn door groote helderheid uitmuntend verhaal uit vele buitenlandsche archieven, waarvan enkele slechts in den laatsten tijd voor hem toegankelijk werden. Bijna 30 jaren lang wijdde de thans hoogbejaarde schrijver zich aan dit werk, dat de diplomatieke geschiedenis van Europa sedert 1815 behandelt. Voor onze geschiedenis is dat deel van belang, niet alleen in het algemeen maar in het bijzonder ook door de uitvoerige behandeling van de „Luxemburger Frage", welker verloop de schrijver op heldere wijze teekent. P. J. B.

Van de *Rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche Huis* verscheen in de Werken van het Hist. Gen. te Utrecht het eerste deel, bevattende rekeningen van Jan II, Johanna van Valois en Willem IV, bewerkt door dr. H. J. Smit (Amsterdam, Joh. Muller, 1924).

Dr. F. W. van Wijk verrijkte de literatuur over de provincie Limburg met een heldere en van omvangrijke kennis getuigende *Schets eener geschiedenis* van Limburg, waarbij een inleiding over de door hem gebruikte bronnen. Het werkje is opgenomen in het Jaarboekje der Limburgsche Protestantenvereeniging 1924 (Boosten en Stols, Maastricht).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1924, Janv.-Févr.: F. Cumont, Rapport sur une nouvelle mission à Sâlihiyeh. — O. Tafrali, Les fresques des églises de Bucovine. — F. Cumont, Les unions entre proches à Doura et chez les Perses. — J. Loth, Le graffite de Blickweiler dans le Palatinat occidental. — L. Chatelain, Une inscription de Volubilis. — P. Monceaux, Nouveau fragment de l'inscription chrétienne de Timgad relative au „Christus medicus".

Mars—Juillet: Note de M. Albertini (sur le „Christus medicus"). — Ch. Diehl, Les fresques de l'église d'Abou-Gosch. — P. Durrieu, La descendance de Jupiter en France. — J. Loth, Un parallèle au roman de Tristan, en irlandais, du Xe s. — E. Pottier, Rapport s. l. travaux de l'Ecole franç. d'Athènes 1922-'23. — Ch. Diehl, Rapport s. l. travaux de l'Ecole franc. de Rome 1922-'23. — Th. Homolle, Une preuve nouvelle de la véracité et de l'exactitude d'Hérodote. — A. Blanchet, Tablettes de cire de l'époque carolingienne. — Ch. Bémont, Rapport s. l. concours des Antiquités de la France en 1924. — G. Wiet, Une restauration du nilomètre de l'île de Rawda sous Mutawakkil. — R. Dussaud, Rapport s. l'activité du Service des Antiquités de Syrie pendant les premiers mois de 1924.

Philologus, Suppl. XVII, 1: J. Röhr, Der okkulte Kraftbegriff im Altertum. — 2: O. Schroeder, Griech. Singverse. — 3: F. Husner, Leib u. Seele in der Sprache Senecas.

Bull. de Corresp. hellén., 1923: P. Roussel, Remarques s. l. chronol, des archontes de Delphes au IIIe s. — A. Salac, In-

scriptions du Pangée, de la région Drama-Cavalla et de Philippes. — P. Cloché, La politique de Démosthènes de 354 à 346 av. J.-C. — A. Plassart, Inscriptions de Piérie, d'Emathie et de Bottiée. — L. Renaudin, La nécropole mycénienne de Skhinokhori-Lyrkeia. — Ch. Picard, Un rituel archaique du culte de l'Héraklès thasien trouvé à Thasos. — G.-I. Kazarow, Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale. — A. Jardé, Note sur une inscr. de Délos. — J. Six, La perspective d'un jeu de balle. — G. Daux et A. Laumonier, Fouilles de Thasos. — R. Demangel et A. Laumonier, Fouilles de Notion. — P. De La Coste-Messelière, Observations s.l. sculptures du Trésor des Athéniens. — E. Cavaignac, Encore un mot s. l. offrandes des Deinoménides. — R. Ganszyniec, Aphrodite Epitragia et les choeurs tragiques. — M. Lacroix, Note s. l. chronol. des archontes déliens. — M. Bulard, Sur une peinture d'autel déc. à Délos en 1912 et représentant un dieu chèvre-pied. — H. Seyrig, Legio VIa Hispana. — Chron. des fouilles et découvertes archéol. dans l'Orient hell. (nov. 1922—nov. 1923). — Corresp. — Erratum.

Neue Jahrb. f. d. klass. Alt., Gesch. u. d. Lit. u. f. Päd., L III-LIV, 2: W. Kranz, Das Verhältnis des Schöpfers zu seinem Werk in der althellen. Liter. — A. Nehring, Wege u. Ziele in der Sprachwiss. der Gegenwart. — H. Will, Die Gebärdung in den Romanen Philipps von Zesen.

In het paedagog. ged.: F. Kuberka, Der Lebensprozess u. s. dichterischen Formungen. — F. Charitius, Lessings Laokoon u. d. Kunsterziehung. — G. Ilberg, Psych. u. nervöse Erkrankungen bei Jugendlichen. — Mitteil.

3: H. Gomperz, Die Anklage gegen Sokrates in ihrer Bedeutung f. d. Sokratesforschung. — W. Kroll, Ciceros Rede f. Cluentius. — W. A. Berendsohn, A. Schaeffers Dichtung 'Der göttliche Dulder'.

In het paedagog. ged.: L. Müller, Richteramt u. Lehramt. — A. Hoche, Die humanist. Bildung. — Mitteil.

Nieuwe Taalgids, XVIII, 6: W. L. M. E. v. Leeuwen, Kunst, schoonheid en smaak (slot). — Ph. J. Simons, Zinsysteem en Ellips. — F. den Eerzamen, Bijdragen t. d. kennis v. h. Goereese dialekt. — Boekbeoord. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschriften.

Neophilologus, X, 1: C. Kramer, A. Chénier, Poète satyrique II. — H. Gerversman, Romantik u. Klassizismus. — W. J. Noordhoek, Lavater u. Holland. — G. v. Poppel, Die Nachwirkung Scheffels in Webers *Dreizehnlinden*. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteekeningen bij H. Poutsma's *Grammar of Late Mod. Engl.*, II enz., I. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's failure as a narrative poet, I. — W. Fischer, Ueber eine angebliche Quelle von O. Wildes Erzählung *The Canterville Ghost*. — J. W. Bierma, Het Grieksche origineel van Plautus' Aulularia, I. — Varia. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Korte aankond. — Ingek. boeken. — Inh. v. tijdschr.

English Studies, VI, 5: W. v. Doorn, John Masefield, Poet. — E. Kruisinga, Contrib. to Engl. Syntax, XIV. — F. Holthausen, Studien zu den neuengl. Mundarten, I. — Notes a. News. — Translation. — Translation M. O. 1924. — Points of Mod. Engl. Synt. — Rev. — Bibliogr.

Zeitschr. f. d. Alt. u. d. Lit., LX: L. Polak, Untersuchungen über die sage vom Burgundenuntergang, III. — H. Patzig, Zur inschrift des Röksteins. — G. Müller, Strophenbindung bei Ulrich v. Lichtenstein. — E. S., *Genóz*. — A. v. Premerstein, Zu den inschriften der Ostgermanen. — H. de Boor, Die handschriftenfrage der Thiðrekssaga. — J. Schwietering, Mittelalterl. dichtung u. bildende kunst, 1-2. — E. S., Ein fragment der Goldenen Schmiede. — R. Meissner, Gustrate. — W. Ziesemer, Bruchstück einer Jeroschinhs. — E. Schröder, Der deutsche Lanzelot in prosa ein werk aus dem anfang des 13. jahrhs. — Dez., Bruno v. Braunschweig u. Bruno v. Schönebeck. — Dez., Weiteres z. überlief. des mlat. 'Philo'. — D. v. Kralik, Der Borte Dietrichs v. d. Glezze in ursprüngl. gestalt. — H. Brinkmann, Manerius. — E. Schröder, Nasalschwund vor *þ* ausserhalb des Sächsischen. — H.-F. Rosenfeld, *Fitte* als lehnwort im ahd.? — H. Niewöhner, Des Wirtes Maere. — E. Habel, 'Qui vult ornari', ein deutsches spruchbuch des mittelalters u. s. deutsche übersetzung. — K. K. Beyerle, Seelenwage u. sündenregister. — E. S., Lückenbüsser. — R. Meissner, Zwei beispiele der nachwürkung falscher übersetzungen. — E. Schröder, Monophthong. u. brechung der diphthonge im ahd. — Dez., *Tilgen*. — A. Hübner, Bruchstücke eines neuen mnl. Karlsromans. — J. Schwietering, Der fischer vom see Brumbane. — L. Wolff, Untersuchungen über Otfrids reimkunst. — F. Löwenthal, Etzels vernogierung. — E. S., Lückenbüsser. — Dez., Die kurzsilb. germ. *i*- u. *u*-stämme im ahd. — J. Schwietering, Wodans speer. — R. Meissner, Schädelbecher. — Misc.

LXI, 1: H. de Boer, Rumoldes rat. — E. S., Der name *Rûmolt*. — H. Patzig, Zum text der Eddica minora. — E. Schröder, Brautlauf u. tanz. — Dez., Bunte lese, I. — E. Schnippel, Der Grottasong u. d. Handmühle. — E. S., Lob Salomons 13, 4. — A. Leitzmann, Nibelungensage u. höfische dichtung. — E. S., Statisten im Nibelungenlied. — E. Schröder, Bunte lese, II. — Dez., Lückenbüsser. — Misc.

2-3: J. Schwietering, Einwürkung der antike auf die entstehung d. frühen deutschen minnesangs. — R. Vollmann, *Spiel* in ortsnamen. — R. Much, Balder. — E. S., Eine erschliessbare minnesänger-hs. — Dez., 'Fusz der buhler'. — R. Meissner, Die sprache der götter, riesen u. zwerge in den Alvíssmál. — E. Wiessner, Krit. beiträge z. textgestalt der lieder Neidharts. — E. Hoffmann-Krayer, Z. zweiten Merseburger zauberspruch. — E. S., Das älteste zeugniss f. d. Venusberg. — Dez., Kürenberg 8, 22.

Beitr. z. Gesch. d. d. Spr. u. Lit., XLVIII, 3: Ph. Strauch, Palma contemplationis. — H. M. Flasdieck, Zur characteristik der sprachl. verhältnisse in ae. zeit. — H. Hempel, Die handschriftenverhältnisse der Thidrikssaga. — V. Gardthausen, Das siegel des Ulfilas. — F. Holthausen, Wortdeutungen. — H. Röhnert, Von dem armen ritter. — A. Leitzmann, Zu Kaspar Scheits Grobianus. — C. Karstien, *Wirdig—würdig*. — G. Müller, Zu Neidharts reien-strophik. — Chr. Sarauw, Textgeschichtl. zu den spielen v. Theophilus u. v. frau Jutten.

Neuphilologische Mitteilungen, 1923, 7-8: H. Pipping, Professor Eduard Sievers und die Metrik der Eddalieder. — L. Spitzer, Etymologische Miszellen. — E. Oehmann, Das Suffix *-tät* im Deutschen. — Besprechungen.

1924, 1-2: E. Oehmann, Zu den finnisch-germanischen Beziehungen. — A. Antéila, Une réminiscence bordelaise dans la langue finnoise? — L. Spitzer, Nochmals frz. *biffe*, schweizerfrz. *jaffer*. — A. H. Krappe, The *Cantar de los Infantes de Lara* and the *Chason de Roland*. — Besprechungen.

3: G. Tilander, Réponse à M. Gunnar Biller à propos de son compte rendu des *Remarques sur le Roman de Renart*, avec une réplique de Gunnar Biller. — E. Walberg, Raimon-Jordan. — Besprechungen.

4—8: E. Sievers, Himmel und Hölle. — J. Hoops, Ags. *blaed*. — A. Goetze, Ein Nachklang des Grals. — F. Kluge, Lexikalische Nachlese. — H. Pipping, Sprachwissenschaft und Metaphysik. — E. Ochs, Das Fegfeuer im Germanischen. — O. Behaghel, Zu den Imperativnamen. — E. Oehmann, Die französischen Wörter im Altnordischen. — W. O. Streng, Einige Bemerkungen zu der neuesten semasiologischen Forschung. — O. J. Tallgren, Savoir, comprendre, traduire. — G. Ehrismann, „Idealtypen" unter den höfischen Epikern der mhd. Blütezeit. — J. V. Lehtonen, Un passage de Shakespeare dans les „Récits de l'Enseigne Stål" de Runeberg? — W. Söderhjelm, Henrik Schück und seine allgemeine Literaturgeschichte. — E. Flinck, Einige Bemerkungen zu den absoluten Konstruktionen in den neueren Sprachen. — Besprechungen.

Anglia, XLVIII, 2: Fr. Brie, Deismus u. Atheismus in der engl. Renaiss. (slot). — W. K. Ruprecht, Felicia Hemans u. d. engl. Beziehungen z. deutschen Lit. im ersten Drittel des 19. Jhrhs., II.

3: H. Richter, Byron. Klassizismus u. Romantik. — W. K. Ruprecht, Felicia Hemans u. d. engl. Beziehungen z. deutschen Lit. im ersten Drittel des 19. Jhrhs., III. — A. H. Smith, The place-names Jervaulx, Ure, a. York.

Id., Beibl., XXXV, 6: K. Luick, Zu ae. *ongêan.*

7: F. Liebermann, Ist Lambardes Text der Gesetze Aethelstans neuzeitl. Fälschung? — H. Hecht, Zu Holthausens Bericht über v. Sydow, Beowulf och Bjarke.

8: F. Holthausen, Zur engl. Wortkunde (slot).

9: H. Mutschmann, Zur Frage des Albinismus Miltons. — F. Holthausen, Zu ae. Dichtungen.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de R., I, 3/4: Snellen, Wijnvaart en wijnhandel tusschen Frankrijk en de Noord. Nederl. in de 15de eeuw. — Geyl, Stuart en Oranje (1650—'54), I. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, VIII. — Flament, Hoe ons land ten zuiden der Waal 1794—1815 Fransch werd. — Japikse, Groot- en Klein-Nederlanderschap in onze historiografie? — Nederl. Hist. Literatuur.

Revue Historique, CXLVII, 1: Roth, Le secret de l'Empereur. — Constant, La route d'Hannibal. — Blanchard, Unt buste de la République. — Bulletin historique (Grande Bretagne et Irlande).

Historische Zeitschrift, 129: Gomperz, Die sokratische Frage. — Schramm, Kaiser, Basileus und Pabst in der Zeit der Ottonen. — Hampe, Eberhard Gothein; 130: Caspar, Gregor VII in seinen Briefen. — Baron, Justus Mosers Individualitätsprinzip. — Miszellen.

Historische Vierteljahrschrift, XXX, 1: Heinze, Das kursächsische Reichsvikariatrecht. — Drüner, Der nationale und universale Gedanke bei Stein. — Kleine Mitteilungen.

Studiën, CII, Oct: C. Wilde, Wijze mannen v. Overzee over de studie der Klassieken. — M. v. Steen, Volk en godsdienst in Perzië (slot). — H. Padberg, F. v. Eeden. De sociale hervormer. — J. Scheerboom, Een positieve daad. — N. J. H. Swierstra, De tendenz der „Vroeg-Romantiek". — A. Reichling, Het Platon. denken bij P. C. Boutens (slot). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Nov.: W. Mulder, De oudste bevolking v. Amerika. — P. Albers, Een tijdingbureau voor de Kath. Europ. pers in 1852. — J. Urban, Na het Congres v. Velehrad. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, I. — B. W. Speekman, De tendenz der „Vroeg-Romantiek". — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers.

Dec.: A. Slijpen, Een Romeinsche „Je sais tout". — L. v. Miert, Lat. dichters in Ned. gedurende de laatste eeuw. — Th. v. d. Bom, Het Thomistisch Vitalisme. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, II. — Fr. H. Rongen, Thomas v. Kempen als Dichter. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers,

---

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

De Boer, Roentgen: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 12 (Sieveking); Hist. Zeitschr., 130 (Häpke).

Böhl, Genesis I: Lit. Zentralbl. 1924, n°. 14 (Herr); Studiën CII, Nov. (Kroon).

Caland, Fransche Verhandelingen: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 20 (Zacharias); Lit. Zentralbl. 1924, n°. 14 (Haas).

Van Dam, Text of Hamlet: The Times Lit. Suppl. Sept. 25, n°. 1184.

Granier, Prinzenbriefe: Hist. Vierteljahrschrift 30, 1 (Dietrich).

Van Groningen, Le gymnasiarque: Rev. Hist. CXLVII, 1 (Lécrivain).

Van Hamel, Got. Handboek: Anz. f. d. Alt. LXI, no. 2-3 (Jellinek).

Harting, Baudhāyana: Rev. Crit. 1924, n°. 11 (Lacôte).

Kalff, Westeurop. Letterk. II: Engl. Stud. VI, n°. 5 (Zandvoort).

Kooistra, Barrie, Quality Street: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

Van Kranendonk, Stevenson, Treasure Island: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

Kruisinga, Engl. Grammar I: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 9 (Ellinger).

Van der Laan, Progressive Form: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 7 (Caro).

Leopold, Spiegel van het verleden: Hist. Zeitschr. 130 (Gelzer).

Lugt, Marques de collections: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 17 (Weisbach).

Manger, Recherches: Hist. Vierteljahrschrift 30, 1 (Darmstaedter).

Muller, Latijnsche Syntaxis: Rev. Crit. 1924, n°. 12 (Ernout).

Poutsma, Infinitive etc.: Anglia, Beibl. XXXV, n°. 7 (Caro).

Scholte, Courasche: Anz. f. d. Alt. LXI, n°. 1 (Schröder).

Schutt, Stevenson, Jekyll and Hyde: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

Snellen, Suster Bertken: N.Taalg. XVIII, n°. 6 (Evers).

Sparnaay, Verschmelzung: Anz. f. d. Alt. LXI, n°. 2-3 (Ehrismann); Anglia, Beibl. XXXV, n°. 6 (Fischer).

Tielrooy, Huet: Rev. Crit. 1924, n°. 10 (Chuquet).

Vechtman-Veth, Elliot, Silas Marner: Ber. v. d. Ver. v. Ler. in Levende Talen 1924, Sept. (Zandvoort).

De Vries, Rother: Anz. f. d. Alt. LXI, n°. 2-3 (Schröder).

Wensinck, Isaac of Nineveh: D. Lit. Ztg. 1924, n°. 26 (Gressmann).

Te Winkel, Ontwikkelingsgang[2] III-IV: N. Taalg. XVIII, n°. 6 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

32ste Jaargang. **No. 4.** **Januari 1925**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. J. Bell, The Latin Dual and Poetic Diction, Studies in Numbers and Figures. London, Oxford Univ. Press (H. Milford); Toronto, Victoria College Press. 1923. (Pr. 25 sh. net).

Een zwaar boek, degelijk gebonden, op uitmuntend papier gedrukt. De schrijver is hoogleeraar in the University of Toronto. Dit vindt de argelooze lezer nog niet byzonder. Maar als wij dan voortgaande zien, dat hij daar een dubbelen leerstoel bezit voor Latijn en Linguistiek, achten we hem een byzonder man; we gaan hem bewonderen door dat smeue Engelsch, waarin ons kille Nederlandsche „vergelijkende taalstudie" zooveel meer belovend Comparative Philology wordt genoemd. De heer Bell schrijft op zijn vaandel een spreuk, die Diomedes, niet de mythische held maar de Romeinsche grammaticus, hem heeft toegefluisterd. *Erroribus inlaqueatus multiplicatur.* Een curieus motto, al ware het slechts. omdat de heer Bell onze curiositeit als bondgenoot daardoor krijgt: wat zou hij er wel mee bedoelen? Ik heb met een zucht mijn Diomedes te voorschijn gehaald, dankbaar dat ik hem eerst na vele jaren weer moest doorbladeren, maar 's heeren Bell's motto en dus het verband, dat licht moest ontsteken, heb ik niet kunnen vinden. Wie is of wordt hier in dwalingen verstrikt om zijn krachten verdubbeld, ja, verveelvoudigd te vinden? Het kan slechts den lezer of den schrijver gelden! De eerste komt, althans in Europa, nauwelijks in aanmerking, als ik eigen ervaring als uitgangspunt nemen mag. De schrijver wellicht? Ik ben begonnen het te vreezen. Zou niet de leidsman, die **ψίθυρος** met **ψεύδω** verbindt (p. 17), het spoor ietwat bijster zijn geraakt? Is het niet kras om heden ten dage nog het lat. *ambo*, welks *b* naast gr. **ἄμφω** en oi. *ubhâu* op een ouder idg. *-bh-* wijst, aldus te verklaren (p. 25), dat „the Roman, who could not aspirate as did the Greek and down to 150 B. C. wrote *Corintus*, as he pronounced it, for *bh* (in het Indogermaansch!) wrote [sic!] *b* in *ambo*". Spreektaal, klank, schrijftaal, schriftelijke noteering dwarrelen dooreen; Italische dialekten bestaan niet voor den schrijver; zijn materiaal komt hoofdzakelijk uit Brugmanns Grundriss, waarvan het begrip hem vaak ten eenenmale verborgen is gebleven. De schrijver is voorts bezitter eener gespierde, alle horden nemende fantasie: la *vi-ginti* (met *vi*! maar quantiteiten kent deze padvinder niet) wordt met oi. *vidya* „het weten" (bedoeld is *vidyâ*) en la. *vido* (bedoeld wordt *-vīdo* of *divĭdo*) verbonden (p. 27). Daar er geen lange of korte vocalen voor den heer Bell bestaan, kost het hem geen moeite den ouderen Gen. *conuentuos* te verklaren: men raadt niet spoedig, hoe eenvoudig! deze Gen. toont „the ending of the Sanskrit gen.-loc. „dual"" (p. 31). In 1824 zou, na Bopp's groote werk, dit reeds onmogelijk geacht zijn; in 1924 kan iemand, die één dag zich met Sanskrit heeft beziggehouden, toch ook in Amerika, den schrijver terecht helpen. De ontwikkeling van het zgn. vulgair Latijn wordt (p. 39) gekenschetst: „the Romance languages follow poetic diction" (sic); gr. **ἔνιοι** wordt (p. 40) met oi. *anyē* „andere(n)" gelijk gesteld, in een keurige formuleering nog wel: „so the Skt. anye „others" passed to the Greek **ἔνιοι** „some" "; **δέχομαι** en **δείκνυμι** zijn beide schuldig aan gr. **δεξιός**: „it is (p. 51) the w e l c o m i n g hand as well as the hand with which the orator g e s t i c u l a t e s; *sinistra manus* marked the hand the speaker held *in sinu*". Ja, ja, die oratorie zat den Romeinen maar akelig diep: wat een on-handig of onthand volk! Gelukkig voor het ontstaan van de Romeinsche wereldheerschappij, dat de rechterhand „ontboezemd" haar taak van welkom heeten en gesticuleeren blijkbaar zoo innemend en serieus heeft opgevat. Wij staan hier, als niet alle voorteekens bedriegen, bij de wieg van de nieuwe semasiologie, waar algemeen naar verlangd wordt: ook hier „simplex veri sigillum".

Het is aangrijpend. Dit boek is vaak aardig geschreven,

het brengt telkens de bewijzen, dat de heer Bell zijn Latijnsche auteurs, vooral de klassieke, met liefde heeft gelezen. De liefde echter is helaas ook hier met blindheid geslagen geweest. Op zichzelf is dit reeds een droevig schouwspel. Maar dieper wordt onze deernis, ook met ons zelf als lezers, zoodra we inzien, dat hier telkens aardige en origineele gedachten in knop aanwezig zijn geweest, die door de wildheid en ongedurigheid van den auteur niet hebben kunnen rijpen. Hier gaat schrijvers stelling op, dat *dividĕre* en *vidēre* (voor ons) identisch is: voortdurend schiften en grootendeels wegwerpen wat hij geeft is het eenige middel om iets van waarde, gereinigd over te houden. Het boek is een raadsel en is in hoofdzaak mislukt. Hebben wij het leelijke jonge eendje voor een kuiken gehouden? Wij hopen het van harte.

Leiden. F. Muller Jzn.

A. Haggerty Krappe, The legend of Rodrick, last of the Visigoth kings and the Ermanarich cycle. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 1923. (Pr. ƒ 1.—).

Het boekje, dat Dr. Krappe in het licht gaf, bevat eene zeer belangwekkende studie, die alle aandacht waard is. Het brengt geheel nieuwe stof, en er wordt een zeer origineele poging gedaan, om de overleveringen der Ermanariksage te groepeeren en de ontwikkeling dezer poëzie te schetsen. In de voorrede zegt de schrijver, dat voor de kennis van Germaansche heldensage de studie van Romaansche epische poëzie noodig is, en zijn boek is er het bewijs van. De parallellen, die hij uit Spaansche — en ook klassieke — bronnen aanhaalt, vormen inderdaad een onmisbare schakel in de keten der traditie.

De nieuwe stof bestaat in een reeks versies van het verhaal van den raadsman, die zijne huiselijke eer op zijn koning wreekt, door hem ontrouw te worden. Hij geeft hem boozen raad, of hij gaat openlijk tot de vijanden van den koning over. Het verhaal is aan verschillende vorsten geknoopt. De schr. haalt een bericht aan van Procopius, waar de vorst keizer Valentinianus III is; de raadsman is een Romeinsche senator Maximus. Een andere versie vertelt Menander Protector. Hier heet de beleedigde man **Κάτουλφος**; de naam van den vorst is niet genoemd. Meer algemeen is het bericht bij Isidorus van Sevilla, die zegt, dat de Spaansche Gotenkoning Theudisclus door de edelen gedood werd, omdat hij hun vrouwen niet spaarde. Fredegarius kent een verwant verhaal over keizer Avitus en den senator Lucius. Voorts worden geciteerd de bekende vertellingen in Noorsche bronnen omtrent koning Sigurdr Slefa en Þorkell klyppr. omtrent Ermanarik en Sifka (hd. Sibich) in de Þidrekssaga en het Aanhangsel van het Heldenbuch, omtrent den Deenschen koning Erik Glipping en Marsk Stig in de Deensche volksliederen, en nog een variant uit Sleeswijk-Holstein. De historie van Floris V en Geraert van Velsen, wier nauwen samenhang met de vertellingen van Ermanarik en van Erik Glipping ik in 'De Gids' van Mei 1898 aantoonde (vgl. ook Arkiv f. n. Fil. 18, 97 vgg.), is aan de aandacht van den schrijver ontgaan.

Zeer belangrijk is het nu, dat de schr. ook een variant aanvoert, die geknoopt is aan den laatsten Westgotischen koning in Spanje, Rodderik. Deze verkracht de vrouw van een graaf Juliaan, die hem daarop verraadt. Dat er een zekere samenhang bestaat tusschen dit verhaal en de berichten der Þidrekssaga over Ermanarik, is boven twijfel.

In de wijze, waarop Dr. K. zich dezen samenhang voorstelt, kan ik hem echter niet volgen, ofschoon ik waardeering heb voor zijne scherpzinnigheid en toegeef, dat zijne constructie op zichzelf genomen niet onmogelijk is. Maar zij houdt geen rekening met de chronologie der bronnen; zij is daarmee in tegendeel in flagranten strijd. Zij wil elementen, die pas laat in de Ermanarikpoëzie optreden, aan de oudste overlevering opdringen, zonder dat daartoe noodzaak bestaat. Wij kennen de Ermanarikpoëzie uit Gotische, Skandinavische en Noordduitsche bronnen, de laatste jonger dan de beide eerstgenoemde. De groote overeenstemming tusschen deze twee toont wel, van welken sagenvorm wij hebben uit te gaan. Bij Jordanes laat Ermanarik Sunihilda, Sunilda [1]) dooden, om den afval van haar man, dien de koning blijkbaar niet meer bereiken kan, te wreken. Dit laat zich natuurlijk op geenerlei wijze vergelijken met het schenden der vrouw van zijn vasal, waarop het verraad van den vasal volgt. De ontrouw van den vasal is bij Jordanes primair; pas daarop wordt de vrouw, niet geschonden, maar gedood. Zij wordt gewroken door haar broeders, niet door haar man, die reeds vroeger gevlucht is, en van wien men niet meer hoort. De oudere Skandinavische overlevering staat hier nog kort bij. Hier is de echtgenoot, wiens val reeds bij Jordanes slechts tot de voorgeschiedenis behoort, vergeten; Svanhild [2]) is geworden tot de vrouw van den koning, maar overigens is het verloop der gebeurtenissen hetzelfde. De vrouw wordt gestraft wegens ontrouw — nu niet meer van haar man maar van haar zelf; de wijze, waarop zij gedood wordt, is bijna dezelfde: zij wordt door paarden vertrapt (bij Jordanes door paarden dood gesleept); haar broeders, wier namen nog zoo goed als onveranderd zijn, wreken haar. Het verhaal van den raadsman, die zijn huiselijke eer wreekt, heeft hiermee geen enkel punt van aanraking; het kan niet een variant zijn, en het is evenmin eene noodzakelijke voorgeschiedenis. Het komt dan ook volkomen zelfstandig voor in al die varianten, die hierboven opgesomd zijn. De eenige, uitwendige, band is deze, dat het in de Noordduitsche overlevering ook aan Ermanarik geknoopt is. Hier is daarentegen de geschiedenis van Svanhild op enkele reminiscenties na vergeten. Alleen bij Saxo en in de — jongere — Skandinavische prozabronnen ontmoeten wij eene combinatie: de Svanhildsage komt in hoofdtrekken met de oudere Skandinavische overeen, maar er is ook een booze raadgever, die echter tot de mishandelde vrouw in geenerlei betrekking staat.

Dr. K. tracht nu een nauwer samenhang tusschen de bronnen teweeg te brengen, door het verhaal van Jor-

---

[1]) De naam is duidelijk een samenstelling met het go. woord *sunja*, niet, gelijk velen hebben aangenomen, met een woord, dat go. *o* bevatte en met ndl. 'zoen' samenhangt, en evenmin, gelijk Dr. K. in verband met eene mythologische verklaring aanneemt, met een bijvorm van het go. *sunno*, 'zon'. Zie mijn boek Die Sagen von Ermanarich und Dietrich von Bern p. 8.

[2]) *Svanhild* is een wijziging van *Sunihilda*, en wel eene betrekkelijk oude, gelijk de naam *Ealhhild*, dien zij in de ags. overlevering draagt, toont (met ags. *ealh* vgl. on. *ǫlgr*, een poëtischen vogelnaam. Zie Die Sagen enz. p. 16).

danes aan te vullen, zoodat eene vertelling in vier bedrijven ontstaat. Hij neemt aan, dat de echtgenoot van Sunihilda, wiens ontrouw aan den koning op haar gewroken wordt, ontrouw was geworden, om zijn eer te wreken. De gang der gebeurtenissen zou zoodoende worden: 1. Ermanarik verkracht Sunihilda, 2. de man van Sunihilda wordt den koning ontrouw, 3. Ermanarik laat Sunihilda dooden, 4. haar broeders wreken haar. Zoo iets kàn gebeuren en als de oude bronnen het vertelden, zou er geen bezwaar zijn, om het aan te nemen, hetzij als historie, hetzij als oude poëzie. Maar dat eerste bedrijf berust geheel op fantasie. En Dr. K. erkent zelf, dat de motieven van Sunihilda's echtgenoot heel andere kunnen zijn geweest. Hij kan een hoofd geweest zijn van een stam, die zich slechts noodgedwongen onderworpen had; hij kan ook een kroonpretendent geweest zijn. De veronderstelling, dat hij zijne huiselijke eer wreekte, dient alleen, om een brug te maken naar de vertelling van den Westgotischen koning Rodderik in Spanje. Maar in deze vertelling ontbreekt weer alles, wat voor het verhaal van Jordanes karakteristiek is, de mishandeling en de dood der vrouw en de wraak door de broeders. De eenige band tusschen de twee overleveringen is de Noordduitsche vorm der Ermanariksage, die met beide iets gemeen heeft. Met de Gotisch-Noorsche overlevering stemt zij overeen in den naam van den koning en door zwakke herinneringen als de geschiedenis van Svanhild, terwijl zij met de historie van Rodderik den boozen raadgever gemeen heeft, die zijn eer wreekt. De vraag, waar het op aankomt, is dus: Van waar stamt de booze raadgever in de Nederduitsche Ermanariksage? Ik heb in Die Sagen von Ermanarich und Dietrich de meening uitgesproken, dat deze figuur uit de Diederikpoëzie stamt. Wij zien hem hier voor onze oogen ontstaan. Eerst is Diederiks vijand Odoaker (zóó in de geschiedenis), daarna is het Ermanarik, maar deze heeft Odoaker als boozen raadsman naast zich (zóó in de Quedlenburger Kroniek)[1]; eindelijk treedt in plaats van Odoaker een andere naam, t. w. Sifka. Ik geloof nog, dat deze verklaring, die op de bronnen steunt, in alle opzichten voldoet. Slechts moet er aan toegevoegd worden, dat de valsche vriend de beeltenis heeft gekregen van den man, die zijne eer wreekt. Deze gang van zaken is volkomen begrijpelijk. De figuur ontstond in de Diederikpoëzie door de combinatie van twee overleveringen, waarin Diederiks vijand verschillende namen droeg; de verklaring van zijne handelwijze geschiedde in aansluiting aan een populair verhaal. Misschien stamt hieruit ook de naam, dien de booze raadsman later draagt, en die tot nu toe onverklaard is. Dit verhaal was niet eene Gotische sage, maar een over een groot deel van Europa verbreide vertelling, gelijk uit de door Dr. K. zelf aangevoerde voorbeelden blijkt. Het uitgangspunt voor de aangevoerde versies zal, te oordeelen naar de oudste vormen, in Italië te zoeken zijn, maar niet bij een Germanenstam. Wij kunnen hier den oorsprong niet nader vervolgen[1]).

De sporen van de Gotisch-Skandinavische sage, die Dr. K. in Spanje meent terug te vinden, komen mij zeer zwak voor. Koning Rodderik heeft onder zijn vijanden ook een paar broeders, die hun heul bij graaf Juliaan zoeken. Voor hen komen o. a. de namen Oppas (met een variant: Orpas) en Sisebert voor. Wanneer de eerstgenoemde naam gelijk gesteld wordt met on. Erpr, de tweede met Sibich (Sifka) en zelfs met den historischen Deenschen ridder Stig, dan geloof ik in mijn tegenspraak niet alleen te zullen staan[2]).

Met het oog op de beschikbare ruimte moet ik hier afbreken, ofschoon ik nog veel zou te zeggen hebben. Misschien vind ik spoedig de gelegenheid, om nader op de vragen in te gaan, die in ieder geval door het geschrift van Dr. K. weer op den voorgrond zijn gekomen. Alleen wil ik nog ter verklaring van onze verschillende beoordeeling der traditie wijzen op het verschillend punt van uitgang voor Dr. K. en mij. De romantiek zag in voortbrengselen van Middeleeuwsche literatuur veelal poovere resten van een breedere, schoon samenhangende overlevering, die verloren ging. Haar kritiek bestond in het reconstrueeren van die vooronderstelde oude, groote gebouwen. In de laatste tientallen jaren heeft zich het inzicht baangebroken, dat de middeleeuwsche dichters niet alleen destrueerend, maar ook opbouwend werkten; men leerde den groei van een stof uit een klein begin, uit geringe motieven waarnemen. Het komt mij voor, dat de praemissen van Dr. K. bij de behandeling dezer stof nader bij die der romantiek staan dan de mijne.

Wij hopen, dat het boekje veel lezers, maar dan ook critische lezers zal vinden. Er is veel uit te leeren.

Amsterdam. R. C. Boer.

J. C. de Haan, Studiën over de Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische Poëzie, Santpoort, C. A. Mees; Antwerpen, „De Sikkel". (Groningsche diss.).

De schrijver heeft zijn onderzoek opzettelijk niet te ver uitgebreid. Hooft's dramatische poëzie laat hij evenals het proza, dat trouwens reeds door Dr. Breen was onderzocht, buiten beschouwing en beperkt zich tot het naspeuren van de Latijnsche invloeden, met buitensluiting van de Fransche en Italiaansche, welke nog op een afdoende behandeling wachten; eene beperking welke wij zeer verstandig achten, daar het onderwerp toch al ruimschoots voldoende stof biedt voor een proefschrift. Van een anderen kant evenwel heeft Dr. de Haan zich een groote speelruimte veroorloofd. Hij stelde zich ten doel, al datgene op te sporen wat er aan Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische poëzie voorkomt, en het bleek hem daarbij onverschillig, of die elementen reeds letterkundig gemeengoed waren dan wel een meer individueel karakter droegen; of ze direct zijn ontleend dan wel indirect, door bemiddeling van renaissancedichters. Hij verklaart verder, dat het hem te doen was, niet om de formeele maar de materieele betrekkingen tusschen een deel van de Romeinsche literatuur en Hooft's poëzie, want „te onderzoeken, welke cultuureenheden, klassieke, middeleeuwsche, moderne, in H's werk vertegenwoordigd zijn, dit is het wat mij het

[1]) Ook het Hildebrandslied kent Odoaker nog, maar hier blijkt niet, of hij de koning of de raadsman is.

[2]) Men kan een samenhang vermoeden met de vertelling van David en Batseba.

[1]) Het tweede voorbeeld heeft trouwens met de Gotisch-Noorsche traditie niets te maken, maar de vrije behandeling der namen is dezelfde als in het eerste. Het spreekt van zelf, dat in versies, die aan personen uit allerlei landen en tijden geknoopt zijn, ook de namen der bijpersonen verschillend zijn. Marsk Stig heeft, wat den naam betreft, even weinig met Sifka uit te staan als Geraert van Velsen).

meest aantrekt." Inderdaad een belangrijke studie, want ze kan ons een blik geven op den graad van oorspronkelijkheid en dus op de beteekenis van den dichter. Laten we nagaan, hoe de schrijver zijn taak heeft opgevat.

Dr. de Haan heeft verscheidene Latijnsche auteurs vlijtig gelezen (o. a. Ovidius, Horatius, Tibullus, Propertius, Cicero, Seneca), heeft zijn Hooft genomen, elk gedicht naar volgorde nauwkeurig bekeken en opgespoord en opgeteekend wat er aan Latijnsche reminiscenzen in te vinden was. Deze arbeid moest geschieden; of echter alle vondsten moesten worden medegedeeld, meen ik te mogen betwijfelen. Dr. de Haan geeft telkens exegese, draagt allerlei verklarende commentaren aan, die hoe nuttig, ja onontbeerlijk ook voor den studeerenden lezer, daar het verdrijven van duisterheden het genot van de lectuur slechts bevorderen kan, toch in een proefschrift, getiteld „Studiën o v e r de Romeinsche elementen", minder op hun plaats moeten worden geacht. Ik heb het oog op tal van historische of mythologische bizonderheden, die verbonden zijn aan de namen M. Curtius, Crassus, Pithius, Xerxes, Tarquinius, en aan de namen van allerlei goden en godinnen met hun attributen. Bij het gedicht „Weet iemand beter saus dan honger tot de spijzen", in Stoett's uitgave 1½ blz., worden niet minder dan 12 blz. aanteekeningen gegeven. Naast deze u i t v o e r i g h e i d treft ons een o n v o l l e d i g h e i d die zeer bedenkelijk is, omdat het geldt een punt van het hoogste belang. Het wetenschappelijk onderzoek van een dichter mag niet blijven staan bij de vermelding van een groote verzameling feiten, in casu een reeks parallelle plaatsen, maar heeft uit die feiten een conclusie te trekken, welke getuigt van filosofisch-aesthetisch of psychologisch inzicht. Dr. de Haan moet dit zelf wel hebben gevoeld of vaag hebben beseft. Hij verkeerde in het geval van den jager die uitging op patrijzen maar konijnen thuisbracht en zich toen probeerde wijs te maken dat er geen fijner wild bestaat. Immers, hij zegt, zijn studie begonnen te zijn om tot een juister a e s t h e t i s c h e waardeering te komen, maar „in den loop van zijn studiën" heeft hij „het betrekkelijk nutteloozе van die onderzoekingen ingezien", waartoe vooral heeft bijgedragen de lezing van Benedetto Croce's *Problemi di Estetica* (1912). Het is mij onbegrijpelijk dat dr. de H. van Croce, den fijnen, filosofischen aestheticus, den man voor wien de intuïtie de bron is van alle kunst en die zoo overtuigend de noodzakelijkheid van een historisch-aesthetische tegenover de pseudo-aesthetische kritiek in het licht stelt, zou hebben geleerd dat dergelijke onderzoekingen geen of weinig nut hebben voor de aesthetische waardeering. De bewondering voor Hooft mag er onder lijden, de aesthetische waardeering, d. i. de waardebepaling van zijn werken moet er bij winnen, wanneer we een juister begrip krijgen van hun conceptie. Bovendien, hoe luidt de allereerste zin van Dr. de Haan's Inleiding? „Men kan een dichter uit tweeërlei oogpunt bestudeeren: of zijn poëzie is het object van onderzoek: of zijn dichtende geest. Het resultaat van het eerste onderzoek zal zijn: e e n a e s t h e t i s c h e w a a r d e e r i n g v a n d i e p o ë z i e"... enz.

Zoo is het; wanneer Dr. de Haan ons dus heeft duidelijk gemaakt van hoeveel oneigens Hooft's gedichten overvloeien, dan zijn wij niet tevreden met een enkele terloops gemaakte opmerking over de meerdere of mindere schoonheid van navolging of origineel, maar we wenschen dan, dat hij ons Hooft's aesthetische beginselen verklaart, dat hij ons doet begrijpen, waarom Hooft de Romeinsche auteurs plunderde en waarom zijn wijze van navolgen moest verschillen van die bij andere, latere, dichters zooals onze tachtigers, welke veel meer aan oorspronkelijkheid hechtten. We denken aan wat de Drost laakt in den geschiedschrijver Burgundius, n.l. dat deze Tacitus niet zóó had gekauwd en herkauwd, dat die Latijnsche schrijver hem in het bloed was overgegaan. Verder had Dr. de H. moeten beslissen, hoe hij voortaan over Hooft's lyrische en epische poëzie te denken had. Heeft hij, hoe opgetogen over de artistieke knapheid van het Doorluchtig Hoofd der hollandsche Poëten, hoe vervuld van bewondering voor den pionier die in korten tijd de Nederlandsche verskunst tot een ongekende hoogte heeft gevoerd, die bewondering niet pijnlijk voelen slinken bij de ontdekking dat drie kwart niet oorspronkelijk is? Niet dàt een dichter ontleent, maar hoè en hoevèel hij ontleent, en in hoeverre het dichtwerk een beeldende openbaring is van een zuiver, krachtig gevoel, is van aesthetische beteekenis. Dr. de Haan heeft goed werk verricht, maar we zouden hem nog meer dankbaar zijn, wanneer hij had aangetoond, waar Hooft trots navolging gelijkwaardig of beter, waar hij tengevolge van navolging minder goed moet worden geacht dan zijn Latijnsche voorbeelden. Waarschijnlijk zou blijken dat die verzen de beste zijn, waarin hij 't meest zijn eigen weg gaat, wat natuurlijk alleen is uit te maken na een grondig onderzoek ook van de Fransche en Italiaansche dichters. Als voorbeelden dat Hooft ver achterstaat bij zijne origineelen noem ik *Glasschilderij* (bl. 72), te vergelijken met Horatius' Carm. III, 1, 20 en den aan Sappho's heerlijke ode herinnerenden Sang *Vrouw die mij brandt* (bl. 152), in welk gedicht de gekunstelde nabootsing van een overweldigend liefdesgevoel, waarbij de tong haar dienst weigert, al heel onaangenaam aandoet. Ik bedoel de ode, door Catullus vertaald en aanvangend met *Ille mi par esse deo videtur*.

Er is nog een andere conclusie, buiten het terrein der aesthetica, welke wij ongaarne in dit proefschrift missen. Dr. de Haan wijst in verschillende gedichten terecht Stoïcijnsche gedachten aan, welke hij toelicht door plaatsen uit Seneca en andere Stoïcijnsche schrijvers. Toch schijnt hij mij te zeer doordrongen van Hooft's Stoïcijnsche gezindheid. Zoo dunkt het mij onjuist, van het gedicht „Weet yemant beter saus" enz. te zeggen, dat Hooft hier „door en door Stoïcijn" is, want de gedachte dat de eer (het *honestum* of het zedelijk-goede) niet bestaat in de glorie van een grooten naam maar in het *verheugende* bewustzijn van een goed geweten te bezitten, is echt Epicuristisch: Hooft spreekt van „'t vernoecht gemoet, daer Deucht haer Eere vint". In de Oudheid mogen Stoïcijnen en Epicuraeërs elkaar duchtig in de haren gezeten hebben, de sententies van beide scholen komen in Hooft's werk in zusterlijke eendracht naast elkander voor en ik geloof dat een onbevooroordeeld onderzoek tot de uitkomst zou leiden, dat er evenveel, zoo niet meer Epicuristische gedachten zijn op te diepen, naast andere die zoowel uit de eene als uit de andere school afkomstig kunnen zijn. Wanneer Dr. de Haan zijn dichter uit dit oogpunt had nagespeurd, zou hij in staat geweest zijn, ons een welgegronde conclusie te geven. Maar het spreekt vanzelf, dat dit onderzoek zich zou moeten uitstrekken over Hoofts geheele oeuvre.

Na onze algemeene bezwaren te hebben meegedeeld, willen wij nu vluchtig de aanteekeningen doorloopen. Hier is stellig veel goeds te prijzen: Een groote belezenheid in de antieken met name Virgilius, Ovidius, Propertius, Tibullus, Horatius, Catullus en Seneca, stelde den schrijver in staat, tal van parallelle plaatsen te citeeren, welke een helder licht werpen op den oorsprong van Hooft's dichtertaal en poëtische genres. Zoo wordt van een mooien regel in den Rijmbrief:

Horatius deed den Thyber hier sijn snelheit laten,
Die sachter ginck doort hooren van de nieuwe maten
aangetoond, dat hij een herinnering is aan Latijnsche voorbeelden. Een van de aardigste regels uit „Amaryl" (blz. 34): *En de maen Presenteert my thuis te leyen* is een vertaling van Propertius' *Luna ministrat iter.* Als Hooft in den Sang op blz. 90 spreekt van jaeren „die met rimpels 't voorhooft ploegen" blijkt dit een waarschijnlijke navolging van *sulcavitque cutem rugis* bij Ovid., Metam. III, 276. Het wachterslied (Galathea) — prof. Salverda de Grave maakte het reeds duidelijk — is van antieken oorsprong, gelijk het paraklausithuron, de nachtelijke klaagzang vóór het huis van de geliefde, met den beginregel „Ick loos de suchten"... enz., een nabootsing is van het Latijnsche carmen vigilatum, zooals dat bij verschillende Latijnsche dichters wordt aangetroffen. Terecht merkt Dr. de H. hierbij op, dat we erg moeten oppassen, er niet te veel werkelijkheid in te zoeken, al is alles nog zoo realistisch voorgesteld. Treffend is de aanwijzing van het groote brok (vs. 17—29) in „het schoonste van Hooft's bruiloftsdichten" (ten huwelijke van Adriaen Woutersz. Verhee enKatharina Gerrits Kop (blz. 73), dat bijna een letterlijke vertaling blijkt van den prachtigen aanhef van Lucretius' „De Rerum natura". Met Dr. de Haan's oordeel over den *Brief van Menelaüs,* ontleend aan twee van Ovidius' Heldinnebrieven, kunnen wij 't niet geheel eens zijn, waar hij zonder bewijs beweert dat die brief „hooger staat in dichterlijke waarde dan ook de mooiste Heldinnebrief van Ovidius". Ter staving had gewezen kunnen worden op den bizonder mooien droom (vs. 61—100), waarvan bij Ovidius geen equivalent is aan te wijzen, waarmee ik nog niet wil zeggen, dat dan de meerdere voortreffelijkheid van Hooft's navolging zou bewezen zijn. Eigenaardig is het, dat de beschrijving van genoten minneweelde in Hooft's Brief zoo'n overwegend groote plaats inneemt (vs. 263—285); het zinnelijk raffinement van de in details afdalende schildering is niet eigen aan de klassieke literatuur; het is iets „moderns", dat we bij Hooft meer aantreffen, b. v. in „Dartelavond" en het slot van „Heilige Venus".

Ten slotte mogen nog een paar opmerkingen volgen over commentaren van Dr. de H. waarmede ik het niet eens kan zijn.

1°. Den laatsten regel van het gedicht „Medea onbeweecht", waar Hooft zegt, dat door den wind de vlam van zijn liefde wordt ontstoken, vindt Dr. de H. „hoogst zonderling". Het vers wordt duidelijk, als men den wind hier metaforisch opvat als de kille gemoedsstemming van de geliefde, een opvatting, waartoe vs. 10: „het bittere weder is soo bitter niet als ghij" alle recht geeft.

2°. Het beroep op Horatius' (Carm. IV, 6, 26): *Phoebe, qui Xantho lavis amne crines,* om „de uitgespreide pruick van levent goud" te verklaren, in het bekende sonnet (blz. 101), is onjuist, omdat bij Horatius van Apollo's haren wordt gesproken zonder de bijgedachte aan „stralen". Phoebus immers is hier de Musageet en niet de zonnegod.

3°. Zeer juist vergelijkt Dr. de H. in den Zang op blz. 237 de regels „Evenals het waters beven Zonneschijn te ruggedreven Nu beneên, nu boven plaetst" met Virgilius' *Aeneis* VIII, 22 vlgg., maar ik kan volstrekt niet inzien dat de vergelijking van Virgilius gezocht is: Het onrustige, telkens wisselende heen en weer vliegen van de gedachten is juist bizonder mooi in dit beeld uitgedrukt. Alleen begrijpen we niet goed, hoe het water in koperen bekkens zoo in beweging komt, dat het gaat schommelen en beving van licht veroorzaakt. Slaan we echter Virgilius' voorbeeld, den Griekschen Apollonius Rhodius III, 756 vlgg. er op na, dan zien we waar de knoop zit: De Latijnsche dichter heeft zijn origineel een beetje bedorven, want hier lezen we van water dat z o o p a s in een waschkom of emmer gestort (en dus in beweging) is. Dat bij Hooft het beeld, toegepast op de flikkerende vlammetjes in Arbele's oogen, die kaatsen met het zieltje van den Drost, gezocht is, geven we gaarne toe.

Een enkele maal heeft Dr. de H. verzuimd, het Latijnsche voorbeeld aan te wijzen. Mijn oog viel in den Sang Periosta op de verzen „o braeve die u braef geslachte slacht! *Van vromen worden vromen voortgebracht*", waarvan het laatste ontleend is aan *fortes creantur fortibus* van Horatius, Carm. IV, 4, 29.

Ik wil het hierbij laten. Wanneer ik vrij wat aanmerkingen heb gemaakt, moge dit voor den schrijver het bewijs zijn, dat ik zijn proefschrift belangrijk genoeg achtte om het met alle aandacht te beschouwen. De arbeid, door hem verricht, is geenszins verloren en zal zeker bijdragen tot een „endgültige" schatting van Hooft's poëzie. Het laatste woord hierover is nog niet gesproken.

Rotterdam. K. H. de Raaf.

W. Silz, Heinrich von Kleist's Conception of the Tragic. (Hesperia n°. 12). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1923. (Pr. *f* 2.—).

Het werkje van Silz lijdt eenigszins aan het euvel, dat nu eenmaal bij een dergelijk onderzoek moeilijk te vermijden is: het is wat constructief en doctrinair. De ontwikkelingscurve van de levensbeschouwing van een groot kunstenaar is meest niet zoo heel eenvoudig en al te simplistische constructies komen licht in conflict met de werkelijkheid der ervaring. Maar afgezien van dit bezwaar, dat het meest geldt voor de behandeling van *das Käthchen von Heilbronn* en *die Hermannsschlacht,* is er heel veel te waardeeren.

Na een korte beschouwing over Kleist's jeugdphilosophie brengt Silz ons in medias res met de katastrophe in het geestelijk leven van den dichter tengevolge van de intieme kennismaking met „der neueren sogenannten kantischen Philosophie" (1801). Hij gaat daarbij van de gebruikelijke veronderstelling uit, dat Kant's eigen werk de oorzaak is van Kleist's wanhoop bij het ineenvallen van zijn idealistisch-optimistisch kaartenhuis, en kent blijkbaar niet de nieuwere opvatting van Cassirer (Idee und Gestalt, 1921, bl. 155 vlgg.), die, niet zonder reden, de mogelijkheid overweegt, dat Fichte en niet Kant daarvoor verantwoordelijk zou zijn. Hoe dit zij, deze gebrokenheid is de grondslag voor de tragiek van

Kleist's vroegste drama's en zoo karakteriseert Silz die Familie Schroffenstein (1802) als de tragedie van de ontoereikendheid van het menschelijk intellect tegenover de toevalsheerschappij van het noodlot, het fragment Robert Guiskard (1803), dat hij misschien niet ten onrechte als een vierde bedrijf opvat, als de val van een heroische figuur door een zinnelooze noodlotsmacht, de pest, en Amphitryon (1807) als de ontoereikendheid ook van het menschelijk gevoel tegenover de machinaties van een bewuste godenmacht, Zeus-Juppiter. Opmerkelijk is, dat Silz, in tegenstelling met de meeste Kleistonderzoekers, dit werk als een tragedie opvat, en tevens, dat hem blijkbaar de publicatie van Herwig in het Literatur- und Unterhaltungsblatt zur Kölnischen Zeitung vom 14. September 1921 is ontgaan, waardoor hij zonder bedenkingen Molière in plaats van Rotrou (Les deux Sosies) als bron aanneemt.

Vanuit de zuiver individueele tragiek komen wij dan met die Marquise von O.... (1807), een novelle, waarin geen enkel bovennatuurlijk motief meer voorkomt, tot de eerste tragedie van zuivere „Gefühlsverwirrung", die hier tot uiting komt, doordat een hoogstaande vrouw in bewusteloozen toestand (het motief is afkomstig van Montaigne) een kind ontvangt en tenslotte den vader huwt en hem vergeeft „um der gebrechlichen Einrichtung der Welt willen". Op dezelfde wijze gaat de heldin in Penthesilea (1808) te gronde, doordat haar diepste individualiteit (de liefde voor Achilleus) in conflict komt met de inrichting van haar wereld (het Amazonezijn).

Was tot dusverre de ontwikkeling vrij plausibel, vrijwel onmogelijk is het, uit het blijeindigend sprookjes- en ridderdrama das Käthchen von Heilbronn (1808) een aanklacht tegen de wereld der werkelijkheid te distilleeren, omdat alleen in dit bovennatuurlijk milieu het gevoel geen tragisch conflict heeft te duchten, zooals Silz wil.

Vasteren grond krijgen wij onder de voeten met de novelle Michael Kohlhaas (1808—1810), waarin de held, door de fijnheid zelf van zijn rechtsgevoel tot de grootste misdaden gebracht, tenslotte valt als zoenoffer voor het idee van den staat, een geresigneerd-verzoenende levensopvatting, die, een gevolg van Kleist's opvlammend patriotisme na 1809, zijn meest harmonische uitbeelding heeft gevonden in het diepe en fijne Hohenzollerndrama Prinz Friedrich von Homburg (1810). Met het loeiende en gifspuwende patriotisme van die Hermannsschlacht (1808) is het Silz m. i. niet gelukt een verbinding tusschen de beide andere werken van de laatste periode te bewerkstelligen.

Maar het zou onbillijk zijn, den schrijver daarvan al te zeer een verwijt te maken, die overigens de draad van zijn betoog zoo goed vasthoudt, zijn stof zoo uitnemend beheerscht (slechts eenmaal bl. 5, spreekt hij van „golden dependence on the rule of reason", waar de tekst „Unabhängigkeit von" heeft), en ons een zoo duidelijk beeld geeft van de ontwikkeling van den dichter.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

La Vie de Saint Thomas le Martyr par **Guernes de Pont-Sainte-Maxence,** publié par **E. Walberg.** Lund, 1922.

Deze aankondiging komt laat; zowel het belang van de tekst als de naam van de geleerde die hem heeft uitgegeven hadden verdiend dat reeds eerder de aandacht der lezers van het *Museum* op dit werk ware gevestigd. De heer Walberg heeft zich door zijn editie van het *Bestiaire* van Philippe de Thaün (1900), door zijn *Saggio sulla fonetica del parlare di Celerina-Cresta* (1907), door zijn etymologie van *estuet* en door andere artikels in de *Romania* als een onzer beste romanisten doen kennen, en Guernes (of, zoals men gewoon was hem te noemen, Garnier) de Pont-Sainte-Maxence is een der merkwaardigste dichters uit de bloeitijd der Oudfranse literatuur. Hij is een dier geesteliken die, boven een geregelde werkkring in de kerk, het zwerversbestaan van de jongleur had verkozen en leefde van zijn talent als dichter en als zanger. Hij had Thomas Becket, de aartsbisschop van Cantorbery, die in 1170 vermoord was door aanhangers van koning Hendrik II van Engeland, zijn doodsvijand in de strijd van de geestelike tegen de wereldlike macht, gekend in de jaren dat de kerkvorst als balling in Frankrijk woonde; na diens dood had hij zich in Cantorbery grondig gedocumenteerd, en met grote zorg heeft hij, in strofen van vijf alexandrijnen, een gedicht over het leven en de dood van de hoogvereerde verdediger der rechten van de kerk geschreven.

De uitgave van de heer Walberg laat aan volledigheid niets te wensen over; wij vatten hier de uitkomst van zijn onderzoekingen over de schrijver en zijn bronnen samen, uitkomsten die voor een deel nieuw zijn. De levensbeschrijving van Guernes is de oudste der drie Franse biografieën van Thomas [1]; zij is geschreven in twee redacties, waarvan de eerste verloren is; die welke wij bezitten is naar alle waarschijnlikheid opgesteld tussen 1172 en 1174. Zij berust in hoofdzaak — en op dit punt wijkt Walberg, voor een deel altans, af van de resultaten van L. Halphen — op het *Vita sancti Thomae* van Edward Grim, die getuige was geweest van de moord en die, de aartsbisschop verdedigend, een arm had verloren; voor sommige biezonderheden, op Willem van Cantorbery, die ook het afschuwelike toneel in de kerk had bijgewoond. De documentaire waarde van het gedicht is dus minder groot dan men vroeger had gemeend; toch bevat het biezonderheden die de schrijver zelf heeft bijeengegaard, namen van personen en plaatsen die in zijn bronnen ontbreken, en de juistheid dier gegevens wordt vaak door latere geloofwaardige getuigen bevestigd; hij last bijvoorbeeld een brief van Thomas aan de koning in die de Latijnse biografen niet vermelden, maar die bewaard is gebleven. Onpartijdigheid is van hem niet te verwachten, ook al draagt zijn werk de sporen van nauwgezet onderzoek en ook al verheelt hij de fouten van zijn held niet, maar juist daardoor heeft het aan dichterlike waarde gewonnen. Als letterkundig gewrocht staat het zeer hoog: forse karaktertekening, levendige dialogen, ziedaar, onder meer, verdiensten die de uitgever, in een — het zij in het voorbijgaan gezegd — biezonder sierlik en voor een vreemdeling bewonderenswaardig zuiver Frans, doet uitkomen.

Aan de tekst zelf is, zoals men kon verwachten, de uiterste zorg besteed. Ook wat het onderzoek van de taal van Guernes betreft, bepaal ik mij tot een samen-

[1]) Zie over het *Vie de Thomas de Cantorbery* van Benet een artikel van Walberg in *Romania*, XLIV, 407.

vatting: het is, volgens Walberg, het idioom van het Isle-de-France, met enkele anglonormandismen, door de dichter opgedaan gedurende zijn langdurig verblijf in Engeland, en picardismen; indien de uitgever bij deze laatste de vorm *sace* rekent (p. CLI), dan lijkt mij dat niet geheel juist [1]), en wanneer *fere* voor *fiere* het enige Engelsfranse getuigenis was (het rijm *candel*: *bel* is dat zeker niet, zoals Walberg zelf reeds als mogelik aanneemt, zie p. CXLVIII), dan lijkt de invloed van de Engelse omgeving mij zeer twijfelachtig [2]).

Biezonder interesseerde mij de wijze waarop Walberg de tekst had vastgesteld, omdat ik zelf in de laatste tijd, door de herdruk van *Eneas*, de gelegenheid heb gehad het probleem der tekstuitgaven opnieuw onder de ogen te zien, en daarbij de overtuiging had gekregen dat ik beter deed, in afwijking van de eerste druk, af te zien van het geven ener „kritiese" editie; dus, geen of slechts een zeer sommaire groepering der handschriften, en een tekst geformeerd zonder behulp van hun „stamboom". Walberg heeft het, door G. Paris en Mall, in de Romaanse filologie ingevoerde systeem niet los gelaten; hij begint met een uitvoerige bespreking van de betrekking der manuscripten tot elkaar, doch evenmin als wie ook is hij erin geslaagd deze met zekerheid te bepalen. Ik constateer altans, vooreerst, dat hij daar waar het geldt het samengaan van handschriften, in strijd met de, volgens andere combinaties, aangenomen genealogie, een neiging heeft als toevallige overeenkomsten te beschouwen lezingen die minstens even merkwaardig zijn als wat hij gemeenschappelike fouten noemt in andere gevallen. Zo acht ik, in vs. 878, de verandering die PW zouden hebben gemaakt, ieder afzonderlik zonder van elkaar te weten (nl. *ne l'en kunstreindra* voor *nel contredirra*), veel ingrijpender en dus minder gemakkelik als onafhankelik van elkaar in P en W ontstaan te beschouwen, dan bijvoorbeeld, in vs. 5747, de lezing *gaitiez* (voor *guardez*) van HD, die de uitgever een „fout" noemt, welke, onder meer, de relatie van H tot D bewijst. In de tweede plaats treft mij dat, voor twee handschriften, H en D, moet worden verondersteld dat zij andere manuscripten hebben geraadpleegd, waardoor hun autoriteit als vertegenwoordiger der familie waartoe zij behoren natuurlik zeer wordt verzwakt. En in de derde en voornaamste plaats zij er op gewezen dat Walberg, in de praktijk, verstandig genoeg is geweest, zich niet te laten dwingen door de grillen zijner handschriften. Niet alleen dat hij, zoals vanzelf sprak, geheel vrij als basis voor zijn uitgave die manuscripten heeft gekozen, welke hij voor de beste hield, maar hij heeft zich bij het bepalen van de tekst vaak laten leiden door overwegingen die met de stamboom der handschriften niet te maken hebben, zoals de vraag of een uitdrukking min of meer algemeen en banaal is (de ongewone heeft de meeste kans de echte te zijn), of een lezing de min of meer getrouwe vertaling is van het origineel, en zo meer. Ja, zó weinig voelt hij zich gebonden door zijn eigen schema, dat hij de strofen 350, 351, 390, 1146 in de tekst opneemt, hoewel zij alle in één hs. (het beste weliswaar) voorkomen, en dat de strofen 459—464 evenmin worden uitgesloten, terwijl ook zij toch slechts door één manuscript (en geenszins het beste) worden gegeven. Moge al enkele malen de classificatie der hss. de keuze makkeliker hebben gemaakt, zij hielp niet altijd, zoals Walberg zelf erkent: „souvent il est impossible de trouver la bonne leçon".

Waar het op aankomt, dat is dat wij hier, dank zij de heer Walberg, een definitieve uitgave van een belangrijke Oudfranse tekst hebben.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

[1]) Zie G. Wacker, *Ueber das Verhältnis von Dialekt und Schriftsprache*, p. 24 en 25.

[2]) Zie over assonances van *ie* met *e*, J. Bédier, *Les assonances en -é et en -ié* (*Rom.*, XLVII, 465), en *Neophil.*, I, 13.

H. Franchet, Le Poète et son Œuvre d'après Ronsard. (Bibliothèque littéraire de la Renaissance, N. S. 7). Paris, Champion. 1923.

Dit werk van een geleerde die zijn onderzoekingen heeft geleid volgens de uitmuntende beginselen van Laumonier en Chamard, is de vrucht van uitgebreid bronnenonderzoek en voert tot zorgvuldig opgebouwde konkluzies die getuigen van grote eruditie, en, gelukkig, óók van grote liefde voor de Vendomois, wiens jubileum onlangs gevierd werd.

Een arbeid als deze: de uiteenzetting van de opvattingen die Ronsard zèlf had van de dichter en zijn werk, en die hij neerlegde vooral in zijn prozageschriften, is, doordat de evolutie van ieder denkbeeld als uitgangspunt de Oudheid, heeft, zó veelomvattend, dat de heer Franchet's boek terecht een *hand*boek mag genoemd worden van de ontwikkeling der ideeën die de Renaissancedichters eigen waren. Wie nauwkeurig het gehele werk, zonder grote onderbrekingen, doorleest, wordt onder de vloed van namen en citaten wel eens moedeloos, en de eerbiedige bewondering, die de lezer voelt stijgen, gaat dan wel eens gepaard met een lichte .... verveling. Ik schrijf dit woord neer met enige aarzeling, maar, er hoort toch wel enige moed toe om in het hoofdstuk over *La Gloire*, hoe belangrijk dit begrip ook is bij Ronsard, de schrijver, zonder afdwaling, te volgen in zijn beschouwingen over de roem bij de Grieken; bij de Romeinen; in de middeleeuwen; bij de voorlopers van R.; bij R. zèlf; invloed van Pindarus en Budeüs op R.; de leer van R.: roem is geen gunst; roem is deugd; roem en dood; sociale en platoniese opvatting ervan; de lauwertak en haar simboliek... dat is van het goede te veel en terecht mag men zich afvragen: had de inhoud hier en daar niet wat meer gekondenseerd en daardoor wat pakkender kunnen worden weergegeven?

De heer Franchet gaat uit van de gedachte dat, op 't ogenblik waarop Ronsard zijn eerste werken schreef, er eigenlik geen dichters in Frankrijk waren. Dus, met een kleine wijziging van Boileau's woord, roept hij:

Enfin Ronsard vint!

Spel van rederijkers, kinderachtig spel van rijmen en woorden, was de dichtkunst vóór hem geworden. Hierin ligt natuurlik veel waars, maar het is niet billik om Marot over één kant te scheren met de *grands rhétoriqueurs* en het is excessief om te zeggen (p. 271) dat Marot „de la prose rimée" schrijft, en dat hij een „faiseur d'épigrammes" is, een „menuisier", maar geen artiest (p. 186).

Wanneer ik deze twee restrikties in mijn lof dadelik noem, is dit om wel des te meer vrijmoedigheid het overige te prijzen. In de eerste 175 blz. van zijn werk toont de schr. ons in een helder betoog dat Ronsard aan de ouden

de theorie ontleende van de „fureur poétique", die misschien het best te vertalen is door *enthousiasme*. Evenals ruim honderd jaren later voor Boileau de woorden *nature*, *vérité*, *beauté* onderling verband hielden, en vaak zelfs onderling te verwisselen waren, geven voor Ronsard de begrippen *fureur poétique*, *roem*, *deugd* en *kennis* aan de dichter zijn ware karakter. „Elles exaltaient, elles précisaient son individualité en un sens plus humain; elles le grandissaient réellement dans le monde et dans l'histoire, jusqu'à faire de lui ce qu'il était dans l'antiquité, un des principaux personnages du théâtre de l'univers".

Dichtkunst — en dit is het uitgangspunt van het tweede deel van schrijver's betoog — was voor de Pléiade een deugd, en daardoor een deel van de individuële volmaking. Leren wordt daardoor een vreugde, bestudering en imitatie van het model het zoeken naar waarheid. Hoe geleidelik voert ons Ronsard naar de klassieke theorie! De gehele wereld wordt voorbeeld tot navolging, maar deze studie omvat veel meer dan het klassicisme van de zeventiende eeuw, dat zich konsentreerde op het innerlike van de mens, en dan nog slechts dat wat algemeen bezit is van de gehele mensheid. Als echter Ronsard zegt: „imitons la nature", dan is dat begrip *nature* wijder voor hem dan voor Boileau, en omvat o. a. schildering van het landschap, beschrijving der kleding, der gelaatstrekken, met een menigte details.

Hiermede houdt gelijke tred de verfijning van het instrument dat de dichter gebruikt: volmaking van de stijl, die pittoresker wordt, van de taal, van de versbouw. Uitstekende beschouwingen geeft de heer F. over de alexandrijn bij Ronsard en over zijn andere rythmen. Maar op dit terrein heeft de schrijver niet veel nieuws kunnen ontdekken, na de uitvoerige studie van de heer Laumonier in zijn werk *Ronsard poète lyrique*. Slechts aangestipt b. v. wordt de belangrijke kwestie van Baïf's innovaties, waarvoor Ronsard niet veel gevoeld heeft.

Hilversum. J. van der Elst.

Le Philosophe parfaict et le Temple de Vertu de François Habert nouvellement remis en lumière avec notices et notes par **H. Franchet.** (Bibliothèque littéraire de la Renaissance, N. S. 8). Paris, Champion. 1923.

Deze uitgave is een aanvulling van Franchet's hierboven besproken werk. François Hubert is geen biezonder origineel schrijver, en toch werden zijn gedichten herhaaldelijk herdrukt, daar ze gedachten weergaven, die omstreeks 1542 gemeen goed waren. De Philosophe parfaict is De beschaafde Kristen; de tempel waarin de Deugd troont wordt slechts voor hèm geopend. Dit simbool werd meermalen door zijn tijdgenoten gebruikt: Marguerite van Navarre zinspeelt erop, Palingenius wijdde er hexameters aan, Erasmus en Ronsard maakten het beroemd, en sedert werd het een gemeenplaats van vele onbetekenende schrijvers, waartoe ook Habert behoort. Deze herdruk laat door een uitvoerige inleiding, bibliografie en verklarende aantekeningen niets te wensen over.

Hilversum. J. van der Elst.

Fr. Koepp und G. Wolff, Römisch-Germanische Forschung. Mit 8 Tafeln. (Sammlung Göschen n°. 860). Berlin u. Leipzig, W. de Gruyter & Co. 1922. (Pr. *f* 0.60).

In dit boekje worden heel in het kort alle problemen besproken, die zich voordoen bij de bestudeering der oudheden in dat gedeelte van Duitschland, dat eertijds door de Romeinen bezet was, of ten minste Romeinschen invloed ondergaan heeft. Koepp behandelt p. 9—58 de Romeinsche oudheden, terwijl Wolff p. 59—118 een overzicht geeft over de vóór-romeinsche en na-romeinsche overblijfselen. Het werk wordt ingeleid door Koepp, p. 5—9, en besloten met een zeer nuttig register, p. 118—120, terwijl op 8 plaatjes fotografiën worden weergegeven van enkele belangrijke oudheden of opgravingen. Natuurlijk heeft bestudeering der oudheden, evenals bij ons, vooral betrekking op scherven van aardewerk, en op paalgaten (p. 7).

De verdeeling van de stof over twee schrijvers heeft het nadeel, dat de continuïteit verbroken wordt, en sommige zaken, zooals de ringwallen (p. 25 en 69 vgl.), tweemaal besproken worden.

Van de Romeinsche monumenten behandelt Koepp in de eerste plaats de Porta Nigra, opgericht in de 2de helft van de 3de eeuw, evengoed als de daarbij behoorende stadsmuur, die dwars over een begraafplaats uit de 2de eeuw is aangelegd; de bevestiging en uitlegging van Trier dateert uit den tijd, toen de *limes* verlaten werd en de Rijn weer de grens was. Ook Keulen is in dezen tijd — voor de 2de maal — ommuurd, zooals uit den aard der overblijfselen blijkt.

Vroeger dan muren komen aarden wallen voor, en juist hierbij is het gebruik van houtwerk, door de bestudeering der paalgaten, ons in de laatste jaren zoo duidelijk geworden. In plaats van aarden wallen komen zelfs wallen voor, die uit heideplaggen bestaan hebben (p. 16).

Daarna wordt de *limes* besproken; de eigenlijke *limes* (een wal en gracht van Hönningen aan den Rijn tot Lorch in Wurtenberg, daarna een muur tot Hienheim aan den Donau) is slechts de laatste phase bij deze verdediging tegen de Germanen; daaraan voorafgegaan is een palissadeering uit den tijd van Hadrianus, waarvan de sporen vóór de gracht of vóór of achter den muur teruggevonden zijn; een herinnering hieraan was nog in de 4de eeuw over in den naam Palas (Ammian. XVIII 2, 15) cf. Ed. Norden, Sitzungsber. d. Pr. Akad. d. Wiss. 1921, p. 548; de eerste aanleg echter dateert van Domitianus, cf. Schiller, Gesch. d. Röm. Kaiserzeit I p. 527/8.

In § 10 behandelt K. de Romeinsche boerenhoeven; in het limes-gebied zijn ze veelal klein; daarentegen vindt men in het gebied links van den Rijn, tot in het bergland van den Hunsrück en de Eifel groote landhuizen die meer op kasteelen lijken: ze zijn uit den lateren tijd, terwijl de door Holwerda in Zuid-Limburg opgegraven Romeinsche *villae* meest uit de 2de eeuw zijn, cf. Holwerda, Nederland's vroegste geschiedenis, p. 149—155. In het artikel over de badhuizen uit K. de meening, p. 38/39, dat het zoogenaamde Keizerpaleis te Trier ook een badinrichting geweest is. In § 12 bespreekt hij de Romeinsche wegen, die vaak met de praehistorische samenvallen; ook de veenbruggen, *pontes longi*, hebben de Romeinen van de Germanen overgenomen [1]).

[1]) Omtrent veenbruggen vgl. men Wesselink, Tijdschr. Kon. Aardrijksk. Gen. 1924, p. 234—242, 641—644. Wesselink meent p. 642/3, dat de veenbruggen ten O. van den Hondsrug door de bevolking daar zijn aangelegd als vluchtwegen, ten einde in tijd van nood bij een overval uit het Zuiden, waar een andere bevolking woonde, de wijk te kunnen nemen naar hun stamverwanten in het Oosten.

Ten slotte wijs ik op de Romeinsche graven (p. 57) met hun tranenfleschjes, zooals ik ze bijv. te Geldermalsen gezien heb.

Het tweede gedeelte van het werk geeft eerst een overzicht over de verschillende perioden der praehistorie, zooals men die algemeen in Duitschland aanneemt: neolithische periode, Hallstatt-tijd en La-Tène-tijd, welke laatste ook tijdens de Rom. heerschappij doorloopt; dan komt na de volksverhuizing nog een periode van 300 jaar, waarin we bij het ontbreken van geschreven bronnen wederom alleen op opgravingen zijn aangewezen.

Wat den nieuweren steentijd betreft, hebben we eerst sinds het laatste decennium der vorige eeuw kennis gemaakt met een volk, dat zich met landbouw bezighield, en naar de wijze van versiering van het vaatwerk met streepen door de Duitschers: „Bandkeramiker" genoemd wordt (weder onderverdeeld in de Rössensche en Wetterausche). Een andere afdeeling der neolithici vormen de nakomelingen van de bewoners der paaldorpen; ook dezen zijn landbouwers. Al deze stammen woonden in streken, waar de bodem uit „löss" bestaat; de lössstreken hebben nooit bosch gehad.

De bevolking, die naar haar met snoeren versierd aardewerk „Schnurkeramiker" genoemd wordt, was uit het Oosten gekomen, en hield zich, zooals blijkt uit haar woonplaatsen aan den rand van het löss-gebied, met jacht en vischvangst op. De dragers van de cultuur der zonenkeramiek daarentegen komen uit het westen; men vindt die keramiek tot in Spanje.

Het 2de hoofdstuk behandelt eerst de ringwallen, waarvan de bestudeering pas begonnen is. In den Taunus zijn deze wallen oorspronkelijk aangelegd door de Galliërs (uit den vroegen La-Tène-tijd), maar later vergroot en uitgebreid door de Chatten (Holwerda l.l. p. 63 dateert het aardewerk daar gevonden uit den tijd omstreeks Christus' geboorte). Ze zijn volgens Wolff niet *oppida*, maar *refugia* (cf. Frontinus, Strateg. I, 3, 10), die keizer Domitianus in 85 stormenderhand veroverde, en binnen den *limes* bracht. Wolff meent, dat ze nooit *oppida* geworden zijn, omdat ze te zeer op ontoegankelijk terrein lagen. Schumacher daarentegen (Römisches Germanien, Hoops' Reallex. d. germ. Altert. III p. 526) identificeert ze met de **πόλεις** van Ptolemaeus. In ieder geval is de Altenburg bij Niedenstein, het caput Chattorum (Tac. Ann. I 56) een echt *oppidum* geweest, dat bewoond was, cf. Koepp p. 25. Holwerda l.l. vergelijkt het door hem opgegraven *oppidum Batavorum* met deze ringwallen in den Taunus.

Verder behandelt de schr. de graven en grafheuvels, en de wijze waarop men die ontgraven moet. De brandgraven liggen te midden van de hutten der landbouwers; de grafheuvels daarentegen aan den rand der bosschen; het zijn, zooals uit de bijgevoegde voorwerpen blijkt, de graven der aanzienlijken; alleen dezen worden door Tacitus (Germania 27: *sepulcrum caespes erigit*) aangeduid; van de brandgraven der armen op den vlakken grond spreekt hij niet. Dit zijn de graven der Germanen uit den jongsten La-Tène-tijd.

De „megalith-graven" in Midden-Duitschland (p. 81), zijn, zooals uit Holwerda l.l. p. 11, aant. 21 p. 217 blijkt, van dezelfde soort als onze hunnebedden; het is vreemd, dat de schr. op de Hollandsche literatuur geen acht slaat, hoewel wel een paar plaatjes, VI 2 en 3, uit Holwerda's opgravingen worden gereproduceerd.

Een interessant hoofdstuk is dat omtrent „Besiedelungsforschung", p. 87—102, waar de werken der duitsche geleerden, die zich met deze wetenschap bezighouden, besproken worden. De met veel emphase door A. Dopsch, Wirtschaftliche u. soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung I² verdedigde these omtrent het voortbestaan der cultuur ook gedurende de eeuwen der volksverhuizing heeft op menig punt van deze duistere geschiedenis een verrassend licht geworpen. Toch gaat Dopsch m. i. nu en dan te ver, zoo o. a. omtrent Friedberg in Wetterau (Oberhessen) I² p. 348—350. Wel zijn hier, zooals uit het groote werk van Meitzen, Siedelung u. Agrarwesen der West-Germanen, Anlage 34, blijkt, nog sporen over van een romeinsche veldverdeeling, maar — de tegenwoordige verdeeling in Gewanne en onderafdeelingen daarvan stoort zich maar gedeeltelijk aan die Romeinsche verdeeling; het Hoogduitsche dorpssysteem vervangt er het vroegere hoevensysteem, zooals een blik op die kaart ons kan leeren. Vaak ook is de Romeinsche cultuur geheel vernietigd, cf. A. Schoop, die römische Besiedlung des Kreises Düren (Zeitschr. d. Aachener Geschichtsvereins XXVIII (1905), p. 129—172, uit welk artikel blijkt, dat het gebied der Sunuci, de tegenwoordige Kreis Düren, geheel verwoest was, en eerst veel later, toen er reeds bosch gegroeid was op de verlaten plaatsen, opnieuw in cultuur is gebracht, en dat bovendien — en dit is het belangrijkste — de wijze van in cultuurbrenging van den bodem totaal gewijzigd is; terwijl men hier in den Romeinschen en vóór-romeinschen tijd het hoevensysteem vond (zie daaromtrent mijn bespreking van W. Kaspers, Die -acum-Ortsnamen des Rheinlandes, Museum XXXI p. 178), vindt men na dien tijd bijna uitsluitend het dorpsysteem dat dus niet, zooals ik toen (p. 180), in navolging van Dopsch, dacht, aan Romeinschen invloed te danken is, maar eerst sedert de eerste opschuiving van duitsche stammen naar het Westen, tegelijk met de aan het Oosten ontleende gewoonte van het begraven der lijken op rijen, eerst bij de Alamannen, later ook bij de Ripuarische Franken, zich langzamerhand ontwikkeld heeft.

Over die „Reihengräber" spreekt Wolff in het hoofdstuk over den tijd der volksverhuizing. Wanneer het Christendom doordringt, houden die graven op, en begraaft men in de nabijheid van kerken en kapellen.

De Sachsen hebben de „Reihengräber" niet gekend; zij houden tot op Karel den Groote vast aan de oude gewoonte, hun lijken te verbranden.

Wanneer ik nu nog mijn oordeel mag te kennen geven over dit werkje, dan zou ik willen zeggen, dat het zeer bruikbaar is, maar — voor hen, die reeds wat van het vak weten; wie niets van praehistorie weet, wordt uit dit boekje niet veel wijzer; trouwens, zoo gaat het met de meeste van de boekjes uit de Sammlung Göschen.

Wageningen. W. Koch.

G. Monod, La Vie et la Pensée de Jules Michelet. 1798—1852. 2 vols. (Bibliothèque de l'école des Hautes Études. Fasc. 235-236). Paris, Champion. 1923. (Pr. fr. 55).

Over Michelet zijn de acten nog niet gesloten. Over den historicus is men het nog zoo weinig eens geworden, dat Pierre Lasserre, anti-Romantisch door 't dolle heen, sneert: „Je me divertis autant qu'un autre à Michelet. Je ne le crois jamais"; terwijl Jaurès, telkens als hij in 't oerwoud der Fransche Revolutie nu eens een gansch

maagdelijk plekje meent gevonden te hebben, om een historisch-materialistisch uiltje te knappen, weer bemerken moet, dat Michelet er ook al geweest is. Ja, in denzelfden kring is men het nog zoo oneens, dat Victor Emile Michelet, volgeling van Barbey en Villiers, over zijn naamgenoot durfde vragen : „Qui donc aujourd'hui prendait au sérieux ce capricant et mesquin professeur ?" ; waarop Charles Péguy in zijn posthume dialoog „Clio" schijnt te antwoorden : „Il ne faut pas perdre une occasion de redéclarer, que Michelet est le génie même de l'histoire, d'abord parce que c'est vrai ; et puis ça embête tant de monde" !

Gabriel Monod was zeker de aangewezen man om het verstandelijk evenwicht tusschen deze gevoelsonevenwichtigheden te bezorgen.

Degelijk mediaevist, was hij door zijn huwelijk met Olga Herzen, de pleegdochter van Malwida von Meysenbug, met edele idealisten in aanraking gekomen, en heeft zoo steeds beseft, dat het ideaal van wetenschap slechts kan lichten, zoolang het straal van een krachtiger lichtbron, van een Levensideaal, is. Ondertusschen was hij te eerlijk en bescheiden, om zijn aanleg te forceeren tot wat hij buiten zijn macht rekende ; naar de groote synthese heeft hij zelf niet gestreefd, maar zich ertoe bepaald, zijn leerlingen op den meester te wijzen, die deze wel begeerde.

In 1875 al schreef hij over Michelet ; in 1894 gaf hij hem een plaats onder „Les maîtres de l'histoire" ; in 1905 deed hij een derde studie volgen. Hij heeft Michelet en diens tweede echtgenoote persoonlijk gekend, en de manuscripten, brieven en dagboeken na beider dood geërfd. Van het hier aan te kondigen boek mag men dus veel verwachten, en het bevredigt die verwachting geheel.

Wij volgen hier de lessen aan 't „Collège de France" door Monod gegeven, bezettend den leerstoel gesticht door de markiezin Arconati ter nagedachtenis van haar vader, een vriend van Michelet. „Algemeene geschiedenis en historische methode" heette het vak : men mag gerust zeggen, dat Monod, over Michelet handelend, niet veel minder gaf dan hij beloofde. Hoe zou het ook mogelijk zijn dezen historicus, die vóór alles filosoof en psycholoog was, te bespreken zonder dat al de fundamenteele problemen, zooal niet der historie, dan toch der historische methode, ter sprake kwamen ?

Waar Monod ook over spreekt : over rassentheorie of politieke aardrijkskunde, over 't leven van Luther of 't Messianisme van Mickiewits — hij vergenoegt zich niet er mee, Michelet's standpunt te omschrijven, maar omlijnt ook, hoe 't met de vraag stond vóór Michelet, en hoe zij later beantwoord werd. Uitvoerige hoofdstukken worden aan Vico en Quinet, aan de geestelijke betrekkingen tusschen Frankrijk en Duitschland gewijd. Aan één persoon en aan enkele historische vragen wordt zoo *praktisch* de methode gedemonstreerd : de groote lijn wordt niet uit 't oog verloren, maar minutieuze onderzoekingen evenmin geschuwd (b. v. aangaande Michelet's finantieele positie, of de wijze, waarop Mme Michelet zoo dikwijls in de Dagboeken heeft geknoeid). Het spreekt vanzelf, dat veel onuitgegeven materiaal daarbij verwerkt wordt ; ik wijs op 't verhaal van Michelet's reis door Holland in 1837 (II, p. 228 vlg.).

Op zijn 30e is Michelet gevormd. Ziehier hoe Monod hem schetst : „La tendance à ces grandes généralisations philosophiques toujours vagues, chimériques et contradictoires, était contrebalancée en Michelet par un sentiment intense de la réalité, le don de voir, de comprendre et de rendre la vie, qui le ramènent constamment de l'abstrait au concret ; si bien que le philosophe qui s'égare souvent, dupe de rêves, de mirages ou de mots, est contenu d'un côté par l'érudit, de l'autre par l'artiste. Il y a de plus en Michelet un homme de sens pratique très subtil qui est un bon ménager, du moins pendant une grande partie de sa carrière, de son travail et de son génie, et qui, après s'être enivré de rêveries cosmogoniques, donne au public des oeuvres accessibles à tous, fortement conçues, exécutées de main d'ouvrier et auxquelles l'enthousiasme du visionnaire et du philosophe prêtent je ne sais quelle grandeur et quelle couleur mystérieuses" (I p. 25—26).

Michelet's wezen is zeker tusschen de twee polen van subjectiviteit en objectiviteit in spanning — en door allerlei wezens, geborneerd tot één dezer polen, is hem dat ook voldoende nagehouden, omdat zij de andere pool niet eens kenden. En Monod verheelt allerminst, dat deze spanning bij onvoldoende zelfkennis en zelftucht verderfelijk kan worden, omdat de subjectiviteit dan haar gewaande objectiviteit aan alles wenscht op te dringen, terwijl de objectiviteit haar gewaande subjectiviteit voor gevaarloos, ja wondersprekend houdt inplaats van zuiver eigen en vreemd, valsch en echt te onderscheiden.

Monod zegt dan ook : „Nous avons signalé chez Michelet dès ses débuts cette inquiétante et dangereuse conviction d'une identification de l'histoire et de sa propre personne, si bien que c'est dans son propre coeur qu'il trouve le sens et l'explication du passé. Tout homme est dans une certaine mesure un abrégé et un représentant de l'humanité ; un homme de génie qui a passé vingt ans à scruter l'histoire peut légitimement chercher dans ses propres expériences et dans le retentissement de l'histoire en son propre coeur, l'explication du passé et surtout les rapports du passé avec le présent et l'avenir. Mais chez un homme d'une sensibilité aussi maladive que Michelet, cette intervention de sa personnalité dans l'histoire risquait de transformer l'enseignement de l'histoire en un exposé désordonné et hyperbolique des émotions que soulevait en lui le spectacle du passé et la méditation de l'avenir" (II, p. 187—'8).

Inderdaad, Michelet is daarom als voorbeeld zoo nuttig omdat er zooveel bemoediging, maar ook zooveel waarschuwing in zijn werk zit. Een geschiedwetenschap, die behoorlijk *beschrijven* wil (een goede beschrijving sluit een goede verklaring in, maar niet andersom), zal zich vanuit het gevoel in den historicus moeten voeden, en wederom de gevoelens in de historie als kern zien. Wat men ons ook wil wijsmaken, met de politiseerende Idee van Ranke komen wij er niet, laat staan met de vermaterializeerde (Idee mag zij eigenlijk niet meer heeten) van Marx. Michelet, Burckhardt en Lamprecht zijn de mannen, in wier naam de geschiedwetenschap voortgezet moet worden, als daar nog de krachten voor zijn. Maar aan Michelet kan dan ook nog weer de noviet leeren, hoe vervaarlijk zelfs bij de schoonst-aangelegde menschelijkheid 't zich wreekt, dat zij onvoldoende bij God te biecht ging ; zich wreekt in leven, kunst en wetenschap. Of zooals Geel, nuchterder en niet bevroedend welken zin zijn woorden door de Psychoanalyse zouden krijgen,

reeds in 1844 aan den jeugdigen Bakhuizen van den Brink schreef: „de beste geschiedschrijver zal wezen, die zich zelven analyseeren kan.”

Wij zijn Monod dankbaar, dat hij ons dit nog weer eens deed beseffen met een rijkdom van uitlegging en toelichting, die hier slechts vermeld kan worden. Helaas, aan het IIIe deel, de kroon op zijn werk, kwam hij niet meer toe. Van harte hoop ik, dat een jonge Franschman het alsnog schrijft. In mijn proefschrift heb ik de overtuiging uitgesproken, dat de Fransche historiografie met Aulard en Jaurès bergaf ging. Moge de werkelijkheid mij weerleggen, en niet alleen de navolger, maar ook de opvolger van Michelet zich aan ons vertoonen!

Amsterdam. G. Kalff Jr.

Ad. v. Harnack, Neue Studien zu Marcion. (Texte u. Untersuch. 44, 4). Leipzig, J. C. Hinrichs. 1923. (Pr. *f* 0.65).

In deze studie tracht Harnack enkele hoofdstellingen van zijn belangrijk werk over Marcion (1921; cf. Museum Aug. 1921) tegenover de bedenkingen zijner critici, met name W. Bauer (Gött. gel. Aug. 1923, 1 vv.) en Hs. v. Soden (Z. f. Kirchengesch. 60, 193 vv) te verdedigen, en wel de meening, dat Marcion, ondanks zijne leer van de twee goden toch geen gnostiek was, maar een biblicistisch theoloog en dat hij de schepper van den nieuwtestamentischen kanon zou geweest zijn, verder zijne algemeene waardeering van het marcionitische christendom, eindelijk zijne beoordeeling van den invloed, dien Marcion op den tekst van het N. T. heeft uitgeoefend. Mij lijkt bovenal de verdediging van het niet-gnostiek karakter van M.'s theologie belangrijk, al ben ik van oordeel, dat M. toch onder de gnostieken gerekend moet worden: hij is een gnostiek sui generis, een pauliniseerende gnosticus, wiens gnosticisme zich bepaalt tot enkele hoofdpunten (docetische christologie, verwerping van het O. T., losmaking van het O. T. van den vader van Jezus Christus en dualistische wereldbeoordeeling) en die overigens zich geroepen gevoeld heeft, de paulinische brieven als autoritatieve documenten aan de uitlegging van het wezen van het christendom ten grondslag te leggen. Het geschrift is voor elken lezer van het groote werk onmisbaar. Gaarne had ik gezien, dat H. ook wel met Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga (N. Theol. Tijdschr. 1921, 218 vv.) in debat getreden was, wiens critiek op sommige punten wèl een weerlegging verdient, en verder, dat hij nog even ingegaan was op zijne beoordeeling van het O. T., die door vele theologen scherp aangevallen is geworden.

Leiden. H. Windisch.

P. Hofmann, Die Antinomie im Problem der Gültigkeit. Berlin, Walter de Gruyter & Co. 1921.

In deze, uit de school van Benno Erdmann komende, verhandeling wordt de meening verkondigd, dat Kant vergeefs beproefde in de plaats van de innerlijk tegenstrijdige oude metafysika een van tegenstrijdigheden vrije kennistheorie te stellen. Bij dieper doordenken van Kants „Vernunft”-begrip, ziet men dat ons kenvermogen zelf opgebouwd is uit „einander widerstreitende Motive des Denkens, die durchgeführt unvermeidlich auf Antinomieën führen”. Dit wordt dan uitvoerig betoogd, en alle mogelijke waarheidsbegrippen (het idealistische, realistische, faenomenologische, etc.). worden overwogen. Wij willen hier alleen opmerken, dat Kant zelf zonder twijfel zijn bedoelingen geheel miskend zou achten en ernstig zou geprotesteerd hebben tegen de onkritische wijze waarop hier met de begrippen waarheid, werkelijkheid, organisatie van het menschelijk bewustzijn en dergelijke wordt omgesprongen.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Teyler's Godgeleerd Genootschap.

Volgens het Programma van Teyler's Godgeleerd Genootschap voor 1924 blijft de volgende prijsvraag uitgeschreven om beantwoord te worden vóór 1 Januari 1926:

De verhouding tusschen gezag en persoonlijke vrijheid en zelfstandigheid op het gebied van het geestelijk leven.

Als nieuwe prijsvraag, ter beantwoording vóór 1 Januari 1927 is uitgeschreven:

Oorsprong, waarde en toekomst van buitenkerkelijke godsdienstigheid.

Voor nadere bizonderheden zie men het programma van het Genootschap, dat op aanvrage bij Heeren Directeuren van Teyler's Stichting te Haarlem jaarlijks omstreeks 15 November kosteloos verkrijgbaar is.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XII, 6: G. Royen, Eenentwintigste internat. Amerikanistencongres. — Dez., De nominale klassificatie. — D. A. Stracke, Deken Herman uit den Reynaert. — W. H. Beuken, „Onze lenige taal”.

English Studies, VI, 6: M. S. Serjeantson, The Dialect of the Earliest Complete Engl. Prose Psalter. — J. H. Schutt, Prof. Moulton and Shakespeare's *Merchant of Venice*. — Notes a. News. — Transl. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

Leuv. Bijdragen, XVI, 3-4: A. H. Krappe, A Flemish legend of the Ploughman King. — J. Lindemans, Toponymica. — B. M. Woodbridge, Mathan as a Jesuit. — A. L. Corin, Lettres de J. E. Wagner à J. P. F. Richter (slot). — L. Reypens, Het oude Ruusbroec-portret teruggevonden en een Ruusbroec-gravure naar V. Diepenbeek ontdekt. — A. Burssens, Verhouding v. d. Nederl. Sterfboeken (den Haag) tot *L'art de bien mourir* (Brugge).

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Brom, Dominee: Tschr. v. T. en Letteren XII. n°. 6 (Maximilianus).
Van Dale, Wdb.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6 (Beuken).
Van Dam, Hamlet: Engl. Stud. VI, n°. 6 (Pollard); The Sunday Times 1924, 13 July (Dilys Powell).
Van Ginneken, Ontdekk. v. d. Kleuter: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.
Van Kranendonk, Eng. Liter. sinds 1880: Engl. Stud. VI, n°. 6 (Kooistra).
Kruisinga, Accidence a. Syntax: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6 (de M.).
Van der Laan, Brabbeling II: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.
Van Mierlo, Hadewijch I: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.
Molkenboer, Outergeuren: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.
Schepers en Scholten, Kleine Gids: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.
Verschuur, Montanus: Tschr. v. en Letteren XII, n°. 6.
De Vooys, Verzam. Taalk. Opst.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.
Woltjer, Lat. Gramm.: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 6.

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 5** **Februari 1925**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

AAN DE MEDEWERKERS VAN HET MUSEUM.

De Redactie ontving in de laatste jaren een zoo groot aantal boeken ter aankondiging, dat uitbreiding van ons Maandblad zou moeten volgen, ... indien slechts de geldmiddelen dat gedoogden. Tot tijd en wijle een belangrijk toenemen van het aantal abonnés ons veroorlooft den omvang van het Museum te vergrooten, moeten wij de medewerkers dringend verzoeken de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen, zoodat hun stukken in geen geval meer dan TWEE KOLOMMEN beslaan. Alleen daardoor kan voorkomen worden dat menigmaal geruime tijd verloopt tusschen de inzending en de plaatsing der artikels.

De Redactie.

A. Carnoy, Manuel de linguistique grecque. Les sons. Les formes. Le style. Leuven, Editions Universitas; Parijs, E. Champion. 1924.

Het boek van de heer Carnoy, hoogleraar te Leuven, bevat, gelijk de ondertitel aanduidt, een volledige handleiding voor de linguistiese beoefening van het Grieks, wel te verstaan van het Oudgrieks, al toont een enkele opmerking van de schrijver dat de betekenis van het middeleeuwse Grieks en dat van onze tijd hem niet ontgaat.

Na drie inleidende hoofdstukken over de Griekse taal, geschetst in haar voortreffelikheid (waaraan de schrijver een absolute waarde toekent), in haar dialektiese verscheidenheid en in haar ontwikkeling tot litteratuurtalen, volgt de behandeling der Griekse klanken, beschouwd in hun verband met het Indo-Germaans. Daarna worden behandeld het Griekse aksent en vervolgens de analogie, in een hoofdstuk dat voorbereidt tot de bespreking der vormleer; de historiese morfologie is 't onderwerp van het zevende hoofdstuk, 't gebruik der vormen dat van het achtste en het laatste hoofdstuk is getiteld *notions de stylistique grecque*. Al wat tot lof van de Griekse taal in het eerste hoofdstuk is gezegd, wordt in het laatste door tal van fijne opmerkingen en sprekende voorbeelden nader betoogd. Het schijnt mij toe dat de heer Carnoy dit gedeelte van zijn boek met voorliefde heeft bewerkt; nergens kon hij minder gebruik maken van voorgangers: hij zelf heeft hier in der tijd de weg gewezen van algemene loftuiting tot welomschreven aanwijzing der biezonderheden van de Griekse schrijftrant in zijn *Notions pratiques de stylistique grecque*, Leuven, 1910 (Zie *Museum* XVIII (1911), kol. 207, 208).

Deze *Manuel* is niet bestemd voor eerstbeginnenden, maar voor studenten en nog meer voor leraren die, voor zover zij zich daar aan de universiteit niet op toegelegd hebben, het „waardoor" en het „hoe" willen weten van hetgeen zij door het gebruik kennen. Het wordt hun wat de klanken en de vormen betreft duidelik gemaakt door vergelijking, maar dit gebeurt op zo eenvoudige wijze dat eigenlike kennis van andere talen, behalve het Latijn, niet onmisbaar is. Toch zal de lezing van deze hoofdstukken, ondanks de helderheid der voorstelling, vrij wat inspanning kosten aan degenen die zich nimmer waagden aan soortgelijke studie. Ik geloof dat als progymnasma de kennis van het Nieuwgrieks, en de daarop gevolgde bestudering van de evolutie der vroegere klanken en vormen tot hun tegenwoordige

staat, het begrijpen van de wording der oudere taal zeer zou vergemakkeliken. De geschiedenis herhaalt zich ook in de lotgevallen der taal; als men gezien heeft hoe een bekende Oudgriekse vorm tot een even, of nog beter, bekende Nieuwgriekse vorm is geworden, zal men veel postulata der vergelijkende taalwetenschap met meer vertrouwen aanvaarden, omdat men ze telkens kan vergelijken met parallellen die histories vaststaan. Het heden leert in dit geval beter het verleden kennen dan het verleden ons 't begrijpen vergemakkelikt van hetgeen we tans waarnemen. Inzicht in de „algemene taalwetenschap" verkrijgt men het best door als punt van uitgang een levende taal te nemen.

Helderheid, eenvoud en degelike dokumentatie zijn hoofddeugden van het mooie boek dat Prof. Carnoy ons heeft gegeven. Waar 't onderwerp tot zekere onduidelikheid, in elk geval tot het gebruik van niet ondubbelzinnige kunsttermen leidde, wordt de mening van de schrijver aanstonds nader verklaard. Zo laat hij op zijn definitie van de zin (blz. 221), de ontleding volgen van een voorbeeld waaruit blijkt hoe verschillende talen een bepaalde voorstelling analyseren en daarbij gebruik maken van verschillende taalmiddelen. Dit voorbeeld is zeer sprekend (blz. 223—225). Met het Nederlands is Prof. Carnoy zeer vertrouwd; bij voorkeur haalt hij de vormen van onze taal aan wanneer hij 't Germaans ter vergelijking gebruikt. Men gevoelt dat hij, in het Frans schrijvende, ook gedacht heeft aan zijn Vlaamse landgenoten en aan hun taalverwanten in 't Noorden.

Het spreekt van zelf dat ook in dit werk, hoewel het niets wilds of avontuurliks heeft, allerlei is waarover men van gevoelen kan verschillen. Zo acht ik de verheerliking van de Griekse taal qua talis wat eenzijdig; bij de behandeling van de betekenis der aspecten en tijden van het werkwoord lijkt mij de verdeling soms onnodig ver doorgevoerd: is 't nodig van een *présent de persistance* te gewagen wanneer, gelijk in de aangehaalde voorbeelden, het voortduren zo onmiskenbaar in de bepaling (**ἐκ μειρακίου, πάλαι** = sinds lang) wordt uitgedrukt (blz. 278)? Zeer leerzaam is de uitvoerige en scherpzinnige behandeling der partikels, maar ik vraag mij toch af of de rijkdom van het Grieks, ook in dit opzicht, alleen uit 't vernuft en de behoefte aan 't weergeven van het „élément subjectif du cours normal des idées" moet verklaard worden (cf. blz. 314). Ik voor mij geloof dat men de aard van het Griekse aksent in aanmerking moet nemen. Dat aksent was van drieërlei soort en die verschillende aksenten deden niet noodzakelik een zelfde lettergreep uitsteken boven de overige. Dientengevolge moet het Oudgrieks geen sterk gemarkeerd rythme gehad hebben, een minder heftige aksentuatie dan de moderne talen. Als, in het latere Grieks, het aksent de kwantiteit tot zich heeft getrokken en dus meer dan vroeger een bepaalde sylbe naar voren komt, ziet men de meeste partikels geleidelik verdwijnen. Dat kan toch niet toevallig wezen; ik zie er een aanwijzing in van de rol die zij vervulden in een periode met veelzijdiger en daardoor rustiger aksentuatie.

Misschien zullen sommigen het verdwijnen der meeste partikels aan 't verval van 't Hellenisme toeschrijven, maar ik kan dat niet beamen; ik zie in 't algemeen weinig verband tussen geestelike bloei en af- of toenemen van dergelijke stijlmiddelen.

De drukfouten die ook in dit boek, met zo veel en zo verschillend Grieks, niet vermeden konden worden, verbetert men òf gemakkelik onder 't lezen (b.v. blz. 213 *prévalait* voor *prévalaient*, blz. 350 *Thract.* voor *Theaet.* enz. enz.) òf ze zijn opgenomen in de *Errata*. In dat lijstje mis ik er echter drie waarvoor als „zinstorend" even gewaarschuwd moet worden; blz. 21: *avec allongement compensatoire*, lees *sans a. c.*; blz. 377: *Socrate*, lees *Isocrate*; blz. 388: in H. Weils vertaling van een paar zinnen van Voltaire zijn uitgevallen de woorden **τοῦ νόμου τοῦ φονίου, τὴν δὲ διάνοιαν.** Ik vermeld deze kleinigheden omdat ik iets, hoe weinig dan ook, wil bijdragen voor de tweede druk, die naar ik hoop en vertrouw spoedig nodig zal blijken.

Leiden. D. C. Hesseling.

P. C. Boutens. Platoons Phaidros uit het Grieksch overgebracht. Rotterdam, Brusse's Uitgevers-maatschappij. 1923.

Dat het onmogelijk is, een bevredigende vertaling te geven van een, uit een geheel andere gedachte- en gevoelssfeer stammend, geschrift, waarin deels door zeer abstracte begrippen, deels in mythisch-poëtischen vorm over de allerdiepste problemen van het geestelijk leven gehandeld wordt, — Dr. Boutens zal de eerste zijn, dit toe te geven. Natuurlijk is hij met zijn werk niet tevreden; hij kan niet meenen, dat hij bij steeds voortgezetten arbeid, partij trekkend van gelukkige ingevingen, het niet nog veel beter zou kunnen maken.

Alle vertalingswijzen hebben hun voor en tegen. Onder den indruk van Boutens' proza, dat zich zooveel mogelijk naar het origineel tracht te voegen, is men geneigd te oordeelen: „neen, die andere vrij herscheppende methode ten onzent door Hartman, in Duitschland door Wilamowitz met zooveel succes toegepast, is toch verre te verkiezen." Dr. Boutens gebruikt nu eens een onnatuurlijke stijve boekentaal, die aldoor aan Grieksche constructies herinnert, dan weer zeer familiare, soms al te familiare conversatietaal (zoo b.v. in 275 E, waar **κυλινδεῖται** door „rondscharrelen" weergegeven wordt). Ondanks alle streven naar accuraatheid, waarbij soms vrij gezochte woorden en woordverbindingen ontstaan, slaagt hij er toch vaak niet in, die gedachten en gevoelens in ons te wekken, die Plato in ons wekken wil.

Van groot gewicht is hier natuurlijk ook, hoe de vertaler Plato's filosofie opvat en begrijpt, en dan, welke hoofd- en nevenbedoelingen hij aan Plato speciaal in dezen dialoog toeschrijft. Dit komt vooral uit bij het weergeven van het onvertaalbare woord **λόγος** (Sing. en Pluralis). Niet steeds schijnt Dr. Boutens Plato's ware bedoeling gevat te hebben. Zoo in de passage 270 A. Plato spreekt hier ironisch, ja, spottend, wat vooral blijkt uit den term **ἀδολεσχεῖν**. Hij vindt de half-materialistische natuurfilosofie van Anaxagoras waarin de functie der Idee geheel miskend wordt, absoluut onbruikbaar van een recht begrip van de eischen, die de **λογος** in het ethisch-politieke-religieuse leven stelt. Dat Perikles door deze natuurfilosofie eer in de war gebracht, dan vooruitgebracht is, staat bij hem vast. Schleiermacher vertaalt dan ook volkomen juist (en overeenkomstig den zin der Grieksche woorden): „alle gröszeren Künste bedürfen doch etwas von spitzfindigem und hochfliegendem Geschwätz über die Natur". Boutens daarentegen: „al de groote onder de kunsten

hebben bijkomstig behoefte aan eene in bijzonderheden afdalende en in bespiegelingen zich verheffende kennis omtrent de natuur."

Het spreekt vanzelf, Dr. Boutens zou niet moeten zijn, die hij is, om niet in dit werk veel goeds geleverd te hebben. Tal van gelukkige vondsten kunnen wij aanwijzen. Maar toch, over 't geheel genomen, hadden wij van dezen woordkunstenaar en kenner der Grieksche kultuur (over wiens „Platonisch denken" in de R. Kathol. „Studiën" van Juli 1924 een zeer lezenswaard artikel verschenen is) nog iets mooiers verwacht. Volstrekt niet in alle opzichten (ook niet in 't overbrengen van moeilijke termen als **ἀρχή, μανία, ἀνάμνησις e. d.**) vinden wij zijn vertaling te verkiezen boven die van den overleden filoloog Vollgraff (in 1913 verschenen), die op litteraire schoonheid geen aanspraak maakt.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Supplementum epigraphicum graecum, adiuvantibus P. Roussel, Argentorati, A. Salač, Pragae, M. N. Tod, Oxonii, E. Ziebarth, Hamburgi, redigendum curavit **J. J. E. Hondius,** Lugduni Batavorum, volumen primum, fasc. I (1923) et II (1924). Lugduni Batavorum apud A. W. Sijthoff. (Pr. per jaargang fl. 6).

Het is niet de eerste keer, dat men tracht periodieke aanvullingen te geven op het Corpus Inscriptionum Graecarum. Grootsch werd de zaak opgezet door H. Francotte, A. Roersch en J. Sencil in het Musée Belge, maar die publicatie werd in 1903 gestaakt. Van 1907 tot 1911 gaven Cardinali en Maiuri in het Italiaansche tijdschrift Ausonia de belangrijkste nieuwtjes op dit gebied, van 1908 tot 1910 volgde Tod in The years work in Classical Studies dit voorbeeld. Na 1914 publiceert dezelfde Engelsche geleerde zijn overzicht in het Journal of Hellenic Studies. Het American Journal of Archaeology geeft slechts het meest gewichtige. Alle wenschen op dit gebied zou de Revue épigraphique zijn gaan vervullen onder de leiding van E. Espérandieu en A. J. Reinach— de laatste had reeds vroeger met E. Bourguet, P. Roussel en G. Nicole in de Revue des études grecques epigraphische vondsten vermeld — maar ze bracht het slechts tot twee jaargangen, 1913 en 1914. Den 30sten Augustus 1914 sneuvelde de jonge, begaafde Reinach en met hem stierf de Revue épigraphique.

Na den oorlog doet zich de behoefte aan geregelde overzichten dubbel pijnlijk gevoelen. Er zal voorloopig wel geen sprake zijn van het uitgeven van nieuwe deelen van het Corpus en het is moeilijker dan ooit geworden alle publicaties te overzien, ook omdat vele Slavische geleerden in hun eigen taal schrijven. Samenwerking van deskundigen uit vele landen is nu volstrekt onontbeerlijk. Gelukkig heeft het daaraan niet ontbroken. Hoe levendig de belangstelling was en hoe reikhalzend naar zulk een hulpmiddel bij de studie uitgezien werd kon ook recensent constateeren, toen hij het plan van den heer Hondius en zijn medewerkers bij Italiaansche geleerden inleidde.

Het is ons als Nederlanders een voldoening, dat èn redactie èn uitgave te Leiden geschieden en de firma Sijthoff, die ook vroeger reeds zich voor de klassieke studies zoo verdienstelijk maakte door de photographische reproductie van handschriften, nu wéér tot deze onderneming zich liet vinden.

Het S. E. G. zal tweemaal per jaar verschijnen, die twee afleveringen vormen met aanvullingen, verbeteringen en indices één deel. Wat in de Fransche taal verschijnt bewerkt P. Roussel te Straatsburg, de Engelsche publicaties worden door M. N. Tod te Oxford geëxcerpeerd, de Duitsche en Oostenrijksche door E. Ziebarth te Hamburg, de in Slavische talen geschrevene door A. Salač te Praag, de Grieksche en Nederlandsche door J. J. E. Hondius, die met Salač ook de indices maakt. De Italiaansche publicaties zullen van het tweede deel af bezorgd worden door G. Patriarca te Venetië. Medewerking beloofden ook A. Boethius te Upsala, G. Crönert te Horbach, F. Halbherr te Rome, F. Hiller von Gaertringen te Berlijn, A. D. Keramopoullos en B. Leonardos te Athene, D. M. Robinson te Baltimore en A. Wilhelm te Weenen.

Er worden niet alleen nieuw ontdekte inscripties aangeboden, maar ook nieuwe gissingen omtrent reeds vroeger gepubliceerde en aanvullingen daarvan.

De eerste aflevering omvat Attica, Argolis en de overige landschappen van Griekenland, Illyricum, Macedonia en Thracia, de tweede: Thracia (vervolg), Scythia, Delus, Thera, Cous, Samus, Scyrus, Euboea, Creta, Sicilia (1 inscr.), Italia (4 inscripties), Cyprus, Caria, Lydia, Mysia, Bithynia, Phrygia, Galatia, Pontica, Cappodocia, Lycia, Pisidia, Isauria, Syria, Aegyptus, dus ongeveer het geheele gebied waarin Grieksch gebruikt werd als omgangstaal.

Hier en daar wordt een enkel woord commentaar gegeven, wat zeer nuttig is, omdat men anders toch weer tot de oorspronkelijke publicaties zijn toevlucht zou moeten nemen. Sommige der hier gepubliceerde opschriften zijn tamelijk omvangrijk. Zoo bijv. het in Epidaurus bewaarde verdrag door Grieksche „steden en volken" gesloten met Macedonische koningen (4e of 3e eeuw v. Chr.), de lex Gabinia de piratis persequendis van het jaar 67 v. C. en de eeredecreten van Samus.

Een bewijs hoe moeilijk het tegenwoordig is een volledig overzicht te hebben over de literatuur: Bij n°. 247—248 is het den uitgevers ontgaan, dat de grotinscripties behandeld zijn door D. Comparetti in Opuscoli epigrafici, III: Le iscrizioni teste scoperte dell' antro di Farsalo (Tessaglia) e le iscrizioni dell'antro dell'Himetto (Attica), Florence 1921 [Verg. ook H. M. R. Leopold, Uit de leerschool van de spade II, bl. 21 vlgg. met noten op bl. 321]. Maar wanneer de heer Patriarca bij het tweede deel begint zullen zeker de publicaties van den nestor der Italiaansche epigraphici en die van andere van zijn landgenooten, welke eveneens de aandacht ontsnapt zijn, tot hun recht komen. De vorm waarin het supplementum gegeven wordt, maakt voortdurende aanvulling uiterst gemakkelijk.

Rome. H. M. R. Leopold.

A. Gudeman, Geschichte der Lateinischen Literatur, I Von den Anfängen bis zum Ende der Republik; II Die Kaiserzeit bis Hadrian; III Von Hadrian bis zum Ende des 6. Jahrh. (Samml.Göschen, 52, 866, 890). Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co. 1923, 1924. (Pr. per deeltje ƒ 0.60).

De geringschatting, waarmede over de kunstwaarde der Latijnsche literatuur in de achter ons liggende eeuw door vele Duitsche classici geoordeeld werd, begint meer en meer plaats te maken voor een waardeerende kritiek, en zelfs, zooals in deze letterkunde van Prof. Gudeman, voor oprechte bewondering. Het doet mij buitengewoon

veel genoegen dit te constateeren, want ook in ons land waren en zijn er velen, die nog steeds aan de verouderde beoordeeling der Latijnsche literatuur vast houden. Wie echter de publicatie's over de letterkundige geschiedenis van Rome nauwlettend gadeslaat, weet, dat de nieuwere onderzoekingen van onbevooroordeelde specialisten de meening over de aesthetische waarde van vele vroeger geminachte schrijvers in gunstigen zin hebben gewijzigd.

Aan de voorbeelden, die ik tot staving dezer bewering in „de Nieuwe Gids" van Nov. 1921 en in mijn openbare les „Het oorspronkelijk element in de Romeinsche letterkunde" (1922) aanhaalde, zou ik nog enkele geschriften uit den allerlaatsten tijd kunnen toevoegen, b.v. het nieuwe boek van den Graecus *Gilbert Norwood*, 'The art of Terence' (Blackwell, Oxford, 1923), de inleidingen, die *Gurlitt* aan de afzonderlijke stukken zijner Plautusvertaling (Die Komödien des Plautus, Im Propyläen-Verlag, Berlin) laat voorafgaan, 't meesterlijke boekje van den smaakvollen *Mackail*, Virgil and his meaning to the world of to-day (Harrap, London) en 't lezenswaardige boek van *Sikes* 'Roman Poetry' (Methuen, London), waaruit ik deze verstandige woorden ter overdenking overschrijf: 'the most serious hindrance to the study of Virgil and other Roman poets lay in the belief that their art was merely derivative — that they added little or nothing to the poetic legacy of the Greeks'.

Men ziet 't: „la vérité est en marche", ook in Duitschland, zooals deze drie deeltjes van Prof. Gudeman ons opnieuw bewijzen. Trouwens, ook in de dagen, dat de Latijnsche literatuur in Duitschland een slechte pers had, waren er ook daar altijd philologen, die zich door de heerschende mode niet lieten beïnvloeden, en gaarne breng ik een eeresaluut aan mannen als Birt, Heinze en Leo.

De vóór mij liggende voor het groote publiek bestemde Latijnsche letterkunde bestaat uit 3, gedeeltelijk met goed leesbare, gedeeltelijk met zéer kleine letter gedrukte deeltjes, waarvan 't eerste de Romeinsche letterkunde tot en met Cicero, 't tweede de schrijvers van den keizertijd tot de regeering van Hadrianus behandelt, en het 3de tot het einde der 6de eeuw gaat.

De oudste periode vóór den invloed van het Hellenisme is jammer genoeg geheel onvoldoende besproken; in het algemeen stelt Gudeman zich niet zoozeer ten doel de historische ontwikkeling der Romeinsche letterkunde te schetsen als wel een overzicht te geven van de voornaamste Latijnsche schrijvers en hun werken. Inderdaad is hij er in geslaagd ook niet-deskundigen duidelijk te maken, hoeveel schoons de Romeinsche literatuur aan haar beoefenaars biedt.

Wat ik 't meest in Gudeman waardeer, is zijn bezonnen oordeel over de letterkundige waarde der verschillende schrijvers. Zeer goed is b.v. zijn karakteristiek van Valerius Flaccus (II, p. 90).

Wie 't aesthetisch element uit de geschiedenis der letterkunde bannen wil, zal het met de gevolgde methode niet eens zijn, want Gudeman heeft, zooals hij in zijn „Begleitwort" verklaart „ein Hauptaugenmerk auf die aesthetische Würdigung und Charakterisierung der literarischen Erscheinungen gerichtet". De schrijver schroomt dan ook niet zijn meerdere of mindere bewondering onomwonden te uiten, en weinig of niet geslaagde producten als zoodanig aan te duiden.

Uit den aard der zaak draagt Gudeman's letterkunde hier en daar een apologetisch karakter, en terecht. Deze verdedigende strekking komt b.v. goed uit in het hoofdstuk over Lucanus (II, p. 89), waar Gudeman, na te hebben aangetoond, waarom wij voor verschillende gebreken, die de *Pharsalia* aankleven, verzachtende omstandigheden mogen aanvoeren, aldus resumeert: „Betrachtet man daher, wie billig, das umfangreiche Epos unter diesen Gesichtspunkten, so ist die Pharsalia doch alles im allem eine staunenswerte poetische Leistung, die zu den höchsten Hoffnungen auf spätere Meisterwerke berechtigte."

Wellicht nog beter is zijn beschouwing over Cicero's philosofische werken, zie I, p. 111.

Onbillijk vond ik Gudeman alleen in zijn beoordeeling van Varro's *de re rustica*, dat hij ten onrechte tot de ongenietbaarste werken der Latijnsche literatuur rekent.

Ik constateerde met groot genoegen, dat Gudeman ook in de moderne literaturen zeer belezen is. Men kan dus niet zeggen, dat de schrijver zich op de Latijnsche letterkunde heeft blindgestaard, en dat hij haar uit eenzijdige belangstelling overschat. Integendeel het oordeel van een man, die zich zoo thuis voelt in de West-Europeesche literatuur, heeft veel waarde. Ried niet reeds van Herwerden den jongeren philologen kennismaking met de moderne letterkunde aan?

Gudeman trekt dan ook meermalen parallellen tusschen de Latijnsche en de moderne schrijvers. Om de plaats, die Ovidius' Metamorphosen in de Wereldliteratuur innemen, duidelijk te maken, schrijft hij: „mit diesem farbenprächtigen Epyllienzyklus tritt Ovid in die allererste Reihe der groszen, in der Weltliteratur aber sehr seltenen Erzählervirtuosen", en vergelijkt hem dan met Chaucer, Boccaccio en Scott (II, p. 58).

Uitnemend is ook de behandeling van de minder bekende schrijvers uit de 5de en 6de eeuw in het 3de deeltje, dat beter orienteert dan de meeste andere literatuurgeschiedenissen van den omvang van Gudeman's werkje. Voortreffelijk is b.v. de biographie en karakteristiek van Venantius Fortunatus en van Cassiodorus Senator.

Over het algemeen kan ik de drie onderhoudend geschreven deeltjes warm aanbevelen, ook aan vakgeleerden. Met 't oog op een volgenden druk zou ik den schrijver echter raden zijn mislukte gissing (I, 82), dat men bij Plutarchus, Vita Ciceronis, 29 voor *Γύλλου* moet schrijven *Κατούλλου*, terug te nemen. Ook is 't onverdedigbaar te zeggen, dat de *Dirae* „nicht ohne Grund" aan Valerius Cato worden toegeschreven (I, p. 84), zie mijn artikel Mnemos. N. S. 47 [1919], p. 404.

Dat Propertius 5 boeken schreef, zooals Gudeman II, p. 48 gelooft, is sinds lang een overwonnen standpunt, zie o. a. Fleischmann, Programm des gymn. in Bielitz 1895, 1896: Quaestiones Propertianae.

Zoo zou er nog wel wat meer op te merken zijn, maar dit zijn tenslotte vlekjes, die zonder veel moeite kunnen worden verwijderd.

Leeuwarden. P. J. Enk.

Les Questions de Milinda (Milinda-pañha), traduit du Pali avec introduction et notes par **L. Finot.** (Les Classiques de l'Orient, vol. VIII). Paris, Editions Bossard. 1923. (Pr. fr. 24).

La Marche à la Lumière (Bodhicaryavatâra), poème sanscrit de **Çântideva,** traduit avec introduction par **L. Finot.** (Les Classiques de l'Orient, vol. II). Paris, Editions Bossard. 1920. (Pr. fr. 28).

In het jaar 1920 is deze serie „Les Classiques de

l'Orient" geopend met een vertaling van de legende van Nala en Damayantī door Sylvain Lévi, gevolgd door een aantal andere, waaronder eene van de Bhagavadgītā door Émile Senart. Uit deze beide namen blijkt reeds dat de allerbeste onder de Fransche Oriëntalisten zich hier tot taak hebben gesteld om de meesterwerken der Indische litteratuur toegankelijk te maken voor een grooten kring van lezers. Bovendien munt deze serie uit door een duidelijken druk en verluchting met passende houtsneden naar inheemsche kunstmotieven.

De beide werken, waarop wij hier de aandacht willen vestigen zijn vertaald door den heer Louis Finot, den eminenten leider van de Fransche School van Hanoi. Beide behooren tot de Buddhistische litteratuur van het oude Indië. Het eerste, de Milindapañha, geldt terecht als een der merkwaardigste geschriften, die in het Pali zijn te boek gesteld. De titel al dadelijk is geschikt om de belangstelling van den Westerschen lezer op te wekken. Immers deze Milinda, die als koning der Yonaka's te Sāgalā zetelt, is niemand anders dan Menander, de bekendste van die Grieksch-Bactrische vorsten die over het Vijfstroomenland hebben geheerscht. Plutarchus weet van hem te verhalen dat na zijn dood een aantal Indische steden aanspraak maakten op zijn gebeente, dit ten slotte verdeelden en over elk deel een monument oprichtten. Dit verhaal herinnert aan hetgeen is overgeleverd omtrent de lotgevallen van Buddha's relieken. Maar ook een alleenheerscher, een *cakravartin*, werd volgens een ouden Pali tekst geacht „een stūpa waardig" te zijn.

Historische bijzonderheden omtrent Menander moet men in een werk als de Milindapañha niet verwachten. Zelfs waar de koning Alasanda als zijn geboorteland noemt, zal men daaruit hoogstens kunnen concludeeren dat waarschijnlijk Alexandrië is bedoeld. Maar welk Alexandrië? Rhys Davids dacht aan een Alexandrië in Bactrië, Pelliot denkt aan de meer bekende stad aan den mond van den Nijl!

Het belang van den Milindapañha is dan ook in een andere richting te zoeken. De Hellenistische vorst van den Panjāb treedt hier op als een geweldig disputant, die na de zes uit de Buddha-legende overbekende dwaalleeraars, den ouden Kassapa en de anderen, zonder moeite te hebben doen verstommen, eindelijk een waardig tegenstander vindt in den scherpzinnigen en geleerden monnik Nāgasena. Met dezen behandelt hij nu een groot aantal kwesties op het gebied der Buddhistische leer, de koning telkens vragende en bedenkingen opperend, de monnik antwoordend en de moeilijkheden verklarend en oplossend. „Geef een voorbeeld", is het telkens weerkeerend verzoek van den koning, waaraan dan Nāgasena voldoet door één of meer soms zeer vernuftig gekozen gelijkenissen. Op deze wijze vindt men hier alle voor den Buddhist belangrijke vragen behandeld in een levendigen dialoog, waarvan de stijl zich gunstig onderscheidt van den vaak dorren en langdradigen trant der kanonieke Pali-boeken. Gedeeltelijk zijn het vragen op metaphysisch gebied die den kern der leer betreffen. Het bestaan van de ziel, hier *vedagu* genoemd, wordt ontkend, evenzoo het bestaan der persoonlijkheid (*puggala*). Toch wordt vastgehouden aan het oude geloof in transmigratie en vergelding der werken. Uit het groote aantal bij deze kwestie gegeven „voorbeelden" zou men opmaken, dat toch ook voor het besef der Buddhisten hier zich een moeilijkheid voordeed in de vereeniging van twee zoo strijdige leerstukken. Ook de persoon van den Buddha wordt in Milinda's vragen betrokken: kan men bewijzen dat de Buddha heeft bestaan? Bestaat hij voort na te zijn opgegaan in het Nibbāna?

De Milindapañha wordt niet als een kanoniek werk beschouwd, en daaraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat het in zijn tegenwoordigen vorm een geweldigen aanwas van latere toevoegsels bevat. Met zekerheid mag men aannemen, dat alleen de eerste drie boeken in hoofdzaak het oorspronkelijk geschrift vertegenwoordigen en dat de overige vier van later datum zijn. Dit blijkt niet alleen uit den zeer verschillenden inhoud der beide gedeelten en uit de wijze waarop het derde boek besluit, maar ook uit de Chineesche vertaling, die tusschen 317 en 420 na Chr. moet zijn gemaakt. Deze vertaling geeft ons tevens een *terminus ad quem* voor het ontstaan van het oorspronkelijke werk, terwijl de *terminus a quo* door den regeeringstijd van Menander (± 100 vóór Chr.) wordt verschaft. Waarschijnlijk ligt de wordingstijd van den Milindapañha dichter bij de laatstgenoemde grens, want de herinnering aan uitheemsche heerschers is in de Indische overlevering gewoonlijk niet lang bewaard gebleven.

In zijn vertaling heeft Finot alleen de eerste drie boeken opgenomen en terecht; want de inhoud der vier latere is van veel minder gehalte. Bovendien bestaat er een goede overzetting van het geheele werk in de „Sacred Books of the East" (vols. 35 en 36). Voor de wijze waarop de vertaler zijn taak heeft volbracht hebben wij niets dan lof. Een verkorting hier en daar komt de leesbaarheid ten goede.

De houtsneden, waarmede het boek is verlucht zijn het werk van Mlle Andrée Karpelès. Het was een gelukkige gedachte de motieven dezer boekversiering te ontleenen aan de Graeco-Buddhistische sculptuur van Gandhāra, die juist aan vorsten als Menander haar opkomst en bloei moet te danken hebben gehad.

Het tweede door Finot vertaalde werk, getiteld *Bodhicaryāvatāra*, lett. „Intrede in den wandel ter Buddha-wording" behoort tot een latere faze in de geschiedenis van het Buddhisme. Het is een leerboek in dichterlijken vorm, voortgekomen uit die school, welke door haar aanhangers werd aangeduid als Mahāyāna „het groote Voertuig" in tegenstelling tot de oude leer die zij het Hīnayāna, „het Kleine Voertuig", noemden. Niet ten onrechte maakten zij aanspraak op dien eeretitel. Immers, terwijl de Hinayanist het arhatschap, d. w. z. eigen zaligheid, als hoogste wit van zijn streven beoogt, acht de Mahayanist een nog verhevener doel voor den geloovige bereikbaar, n.l. de Bodhi of Buddhawording niet slechts ten eigen bate, maar tot heil van alle schepselen.

Te zelfder tijd dat deze nieuwe leer zich ontwikkelde, zien wij gaandeweg het Pali als taal der Buddhistische gemeente plaats maken voor het Sanskrit.

Omtrent Çāntideva, den schrijver van den Bodhicaryāvatāra, zijn ons weinig meer feitelijke gegevens bekend, dat hetgeen Tāranātha, de Tibetaansche geschiedschrijver van het Buddhisme, over hem weet mede te deelen. En dit draagt het karakter van een heiligenlegende. Hij zou oorspronkelijk een koningszoon

uit Surāṣṭra zijn geweest, die op aansporing van de godin Tāra en den Bodhisattva Mañjuçrī afstand deed van den vorstelijken rang, het contemplatieve leven verkoos en ten slotte Buddhistisch monnik werd onder den naam van Çāntideva. In deze legende is één punt dat waarschijnlijk historisch is. Tāranātha zegt, dat Çāntideva leefde tijdens Çīla, den zoon van koning Çrī-Harṣa. In Çīla herkennen wij een afkorting van Çīlāditya, een anderen naam van Çrī-Harṣa of Harṣavardhana, den bekenden vorst van Kanauj en Thānesar. Çāntideva zou dus in de 7de eeuw hebben geleefd. Dit klopt eenerzijds met het feit dat Hiuen Tsiang hem nergens vermeldt onder de groote meesters van het Mahayāna, andererzijds met de omstandigheid dat tegen het einde der 10de eeuw zijn geschrift, de Bodhicaryāvatāra, in het Chineesch was vertaald.

Duidelijker dan uit de Tibetaansche overlevering leeren wij Çāntideva kennen uit het hier besproken werk. Daarin treedt hij op als de vrome Buddhist, die in echt Mahayanistischen geest naastenliefde en mededoogen predikt als de hoogste deugden. Men moet zich zelf met den naaste gelijkstellen of, beter nog, zich in zijn gedachte met hem verwisselen. „D'abord qu'on réfléchisse mûrement à la similitude d'autrui et de soi-même : Tous, ayant les mêmes peines et les mêmes joies que moi, je dois les protéger comme moi-même" (VIII, 90).

In de zedekundige gedeelten van zijn werk doet Çantideva zich kennen als een echt dichter, en vooral waar hij de nietswaardigheid van het lichaam in een reeks van verzen betoogt, is zijn stijl aangrijpend. Terecht zegt Finot dat, hoewel het Buddhisme slechts weinig dichters heeft opgeleverd, hun dichtwerk rijker is aan innerlijke, echt menschelijke ontroering dan de brahmanistische hofpoëzie van het klassieke tijdperk. Maar behalve dichter, is Çāntideva ook dialecticus en theoloog (als men dien term mag toepassen op een aanhanger van den Çūnyavāda). Van dien kant leeren wij hem kennen in hoofdstuk IX, waarin hij optreedt als bekwaam verdediger van zijn eigen leer en fel bestrijder van heterodoxen. Hij richt zich daarbij niet alleen tegen de filosofische systemen der Brahmanisten (Sāṃkhya, Nyāya, enz.), maar ook het Hīnayāna moet het ontgelden.

Er bestond reeds sedert 1907 een Fransche vertaling van den Bodhicaryāvatāra bewerkt door den Belgischen geleerde, L. de la Vallée Poussin. Maar deze oudere vertolking is meer uitsluitend voor vakgeleerden bedoeld, terwijl die van Finot zich richt tot een wijderen kring van geletterden. Voorzien van een uitstekende inleiding en korte verklarende aanteekeningen, zal zij door haar smaakvolle bewerking en goed verzorgd uiterlijk (de houtsneden zijn van Mlle Henriette Tirman) ongetwijfeld volkomen aan het gestelde doel beantwoorden.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Jóhannesson, Grammatik der urnordischen Runeninschriften. (Germanische Bibliothek hrsg. v. Wilhelm Streitberg, I, I, 11). Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. ƒ 3.—).

Het boekje van Jóhannesson brengt in honderdtwintig bladzijden een volledige klank- en vormleer van het ons overgeleverd Oernoorsch taalmateriaal, en een transcriptie met verklaring van zevenentachtig belangrijke inscripties met de oude runenteekens. Men mag het in den schr. bewonderen, dat hij erin geslaagd is in zoo kort bestek een uitgebreide stof overzichtelijk en helder te ordenen. De groote verdienste van het werk is ongetwijfeld zijn beknoptheid. Daardoor kan het gebruikt worden èn als inleiding tot de runenstudie èn als hulpmiddel bij de historische beoefening der Scandinavische talen. De groote lijnen, die door de veelvormigheid der verschijnselen loopen, zijn voortdurend in het oog gehouden. De aandachtige lezer zal de bezwaren, welke de kortheid der behandeling meebrengt, weten te overwinnen. Daarmede bedoel ik vooral de noodzakelijkheid, waarin zij den schr. bracht, om niet telkens en telkens weer op de onzekerheid van verklaringen en op het twijfelachtige der overlevering te wijzen. Men stuit bij het runenonderzoek op ontzaglijk veel, waar een vraagteeken moet staan ; doch degene, die zulke vraagteekens eens even niet in het kernpunt der aandacht plaatst, brengt dat onderzoek toch niet weinig vooruit. Die vraagteekens moet de lezer maar aanvullen. Eveneens moet en kan hij aanvullen, waar de wijze van voorstelling der taalkundige verschijnselen te veel aan een verouderde grammatica herinnert, zoo bijvoorbeeld als in § 72 gezegd wordt, dat *j* „voor consonanten en aan het einde *i* wordt". Moeilijker wordt dat aanvullen, wanneer men *makia* en *mariha* als voorbeelden van vormen met *j* voor een vocaal geciteerd vindt. Evenzoo wanneer in § 106 vgg. in een overzicht van de klankwaarde der runische consonantenteekens bovenaan vermeld wordt, welke Oergermaansche consonanten zij representeeren. Hier hindert de historische beschouwing, die in den phonologischen opzet van het hoofdstuk niet past. Met een geringe opoffering van beknoptheid had zoo iets vermeden kunnen zijn. Hetzelfde geldt van andere gevallen, waar juist weer de historie te kort komt. Weliswaar zijn de voorbeelden, die schr. van elk verschijnsel geeft, historisch gerangschikt, maar in de daarbij gevoegde beschouwingen is het historisch gezichtspunt niet altijd voldoende bewaard. Men vergelijke bijvoorbeeld het hoofdstuk over de vocalen van eindsyllaben. Een korte vocaal, zoo heet het daar in § 47, verdwijnt in de zevende eeuw : maar er is toch verscheidenheid in behandeling èn bij de diverse vocalen èn in verschillende posities. Hoe is het te verklaren, dat „een lange *o* soms als *o*, soms als *a* voorkomt" (§ 49) ? De summiere opmerkingen in § 49 aanm. 2 ruimen lang niet alle moeilijkheden uit den weg. Wij zouden gaarne in zulke gevallen wat meer historie van de vijf eeuwen taal der runeninscripties gekregen hebben en daarvoor de rijkvoorziene paradigmata van niet overgeleverde vormen opofferen, die wij o.a. van den pluralis der *u*-stammen, de pronomina personalia en demonstrativa en de verba vinden. Wat dit laatste punt betreft, het gaat er toch maar om, welke Oernoorsche vormen wij kennen, en niet, welke mogelijkerwijze bestaan hebben. Reconstructie van vormen naar analogie van het Gotisch, en zelfs van het Oudnoorsch, blijft altijd een gevaarlijk, en bovendien overbodig, werk.

Uit het bovenstaande zal men zien, dat naar mijn meening het boekje van Jóhannesson onzen eerbied verdient en ook veel nut kan hebben, mits critisch gebruikt. Dit oordeel brengt mij ertoe hier enkele opmerkingen over bijzonderheden te laten volgen.

Blz. 7. Het is lang niet uitgemaakt, en m.i. zelfs onwaarschijnlijk, dat de *a*-wijziging van *u* in den Oer-

germaanschen tijd valt. — Blz. 8. Wanneer de *n*-rune na een *a* ontbreekt, beteekent dat niet, dat de *a* „genasaleerd" is. — Blz. 9. De hier gegeven verklaring van den dat. pl. *ȝestumR* klopt niet met die van blz. 49, 51; het Gotisch bewijst, dat hier de werking van analogie naar de *a*-stammen ouder is dan de *i*-wijziging, zoodat een ouder **ȝastumR* de *e* van den nom. plur. aangenomen moet hebben. — In *meR* staat geen oude *e*. — Over den overgang *e* > *i* vgl. het naar aanleiding van blz. 7 gezegde. — Blz. 10. Hier wordt *þiri* (lees: *þiRi*) uit **þeRi* verklaard; doch in § 155 wordt een pronominale stam *þi-* aangenomen. — Over de „genasaleerde" *i* vgl. het over *a* opgemerkte. — Blz. 11. *Waritu* heeft *ī*. — *SsigaðuR* heeft germ. *ĕ*. — Er bestaat toch geen overgang *i* > *e* voor *R* (vergl. *meR*)? — Over den ouderdom van den overgang *u* > *o* zie boven. — Blz. 12. *ronu* By, lees: Björketorp. — Bij den overgang *u* > *o* had de volgende consonant invloed; met name heeft een *n* de *u* beschermd. — Blz. 13. Wordt *mairlRr* niet eenvoudiger als *mārilaR* verklaard? — Blz. 14. Als de hier gegeven verklaring van *frohila* juist is, dient het dialect, waartoe de vorm behoort, overwogen te worden. — Blz. 15. *snuheka* behoeft geen *ū* uit *ðu* te hebben; waarschijnlijker is een praesens van het type *lúka* met betrekkelijk sterke reductievocaal. — Blz. 17. *haukoþuR*: de ontwikkeling *aƀu* > *au* is voor de 7e eeuw niet aan te nemen, daar zij jonger is dan de *u*-breking. De afleiding van *iu* (on. *hjó*) uit een vorm met reduplicatie is niet vol te houden. — Waaruit bewijst men de *i*-wijziging in *ƀarutR*? — Blz. 18. Het volle vocalisme van tweede leden van composita behoeft toch nog niet op het sterkste accent te wijzen; vgl. de *o* der eigennamen op *-wolafaR*. — Hier staat *ueu* onder de voorbeelden van den tweeklank *eu*, in § 31 onder die van *ī*. — Blz. 20. Men moet verschil maken tusschen de *a* van *kaibA* (uit *-anz*) en die van *lanta* e. d. (uit *-ani*, dat. sg.). — De *ū* van ohd. *zungūn* zal toch wel een reductietrap vertegenwoordigen; maar hoe zou dan een *ū* in de on. flexievormen der fem. *n*-stammen oorspronkelijk kunnen zijn? — De tweeërlei ontwikkeling van oerg. *ǣ* (*ǣ* > *ā* > *e* > *i* en *ǣ* > *ē* > *e* > *i*) heeft geen grondslag. De *ā* is slechts een schrijfwijze voor *ǣ* en de twee zijn inderdaad één. — Blz. 21. De hier en op blz. 80 voorgestelde afleiding van *hroreR* is niet gefundeerd. — Van de ontwikkeling *ai* > *ā* > *a* bij de *ai*-verba is niets bekend. — Blz. 22. „Bald in der Mitte, bald am Ende": bedoeld is een historische ontwikkeling. — Bij de geschiedenis der korte vocalen in middensyllaben moeten verschillende posities onderscheiden worden. — Blz. 23. Het is minder juist te zeggen, dat een on. regel voor syncope in de runentaal „niet opgemerkt" kan worden; hij is historisch jonger. — On. *þagnar* is niet uit **þagánāR*, en on. *niósnar* is niet = got. *niuhseinais*; de woorden hebben het korte suffix *-ni*. — Blz. 24. *arƀija* en *ȝahelija* behooren niet bij de voorbeelden van svarabhakti, vgl. aanm. 2. — Blz. 27. Zou *ȝodaȝas*, indien de hier gegeven etymologie juist is, niet veeleer een graphische haplologie dan een voorbeeld van syncope of assimilatie zijn? — Blz. 28. Naast *anoana* (§ 64 aanm. 1) behoort ook *haoaRaR* (§ 44 aanm.) vermeld te worden. — Blz. 29. De overgang *w* > *u* heeft plaats voor een *j*; in *mAðe* is de *w* verdwenen. — Blz. 30. In *mAðe* is toch geen *j* verloren? — Blz. 32. „De *n* wordt niet aangeduid" en „dan is de voorafgaande vocaal genasaleerd" bevat een tegenspraak. — Blz. 33. „De *n* verdwijnt in de uitgangen der zwakke declinatie" is geen phonologische regel. — De verklaring van het verdwijnen der *n* in *runo* en *raginakundo* is mij niet duidelijk. — Het runenalphabet kan niet op voorbeeld van het Grieksch een afzonderlijk teeken voor *ng* gemaakt hebben; immers daar gebruikt men de *γ*. — Blz. 34. Op den steen van Eggjum kan men ook *b* voor *ƀ* lezen, daar deze steen *ƀ*, *b* en *p* met hetzelfde teeken aanduidt. — Blz. 35. *alaifu* is toch geen voorbeeld voor *ƀ*. — Blz. 36. De *k* van *fokl* bewijst, dat in den tijd van den steen van Eggjum reeds occlusieve uitspraak van de *g* bestond. — Blz. 37. *h-g* is geen „Unterschied" doch een „Wechsel". — De germ. *h* werd toch niet in alle posities tot geademden spirant? — Blz. 38. Wat beteekent het, dat de *h* in de 7e eeuw verdwijnt, als men daarvan ook reeds vroeger sporen vindt. Er is bovendien verschil in de positie na vocaal en na consonant (*r*). — Blz. 39. *ðohtriR* is geen voorbeeld van assimilatie van *h* en *t*. — Blz. 41. Het gebruik van de *þ*-rune voor *ð* vereischt verklaring. — De overgang *ð* > *þ* aan het einde is niet bewezen; de voorbeelden *lant* en *asmunt* behooren hier niet bij. — Blz. 50, regel 3. *m[a]lte*, lees: *m[ā]lte*. — De accus. sg. op *u* is een nominatiefvorm. — Blz. 53. De dat. sg. *maȝiu* gaat niet op een vorm op *ēu̯* doch op *iu̯i* terug (vgl. de *i*-wijziging in on. *syni*). Hier bestaat tegenspraak met § 50 aanm. 1. — Blz. 54. De *ā* van *haringā* is niet uit *ē* ontstaan, doch zij is een schrijfwijze voor *ǣ*. — Blz. 60, regel 3 v. o. **unRara*: lees **unsaRa*. On. *vár* maakt deze reconstructie onaannemelijk. — Blz. 68. Bij de voorbeelden van den indic. praes. mist men den vorm *ƀarutR*. — Blz. 69. Waartoe het reconstrueeren van vormen leidt, bewijst de mededeeling, dat de uitgangen van den (niet overgeleverden) optat. praes. geheel met die van het Gotisch overeenstemmen. — Blz. 70. Waarvandaan komt de wetenschap, dat het mediopassivum reflexivum (op *-mk* enz.) reeds in de runentaal bestond? — Blz. 73. De 3 sg. *wurtaa* heeft zijn *a* niet aan de 1 sg. ontleend, doch bevat *ā* = *ǣ* (uit *-ēþ*).

Aan een beoordeeling der tekstverklaring van de runeninscripties waag ik mij niet. Hier vindt het exegetisch vernuft een ruim en schoon arbeidsveld, en de schr. toont zich daar op zijn plaats. Naast de eigen interpretaties zijn bij de belangrijkste inscripties ook die van Bugge, von Friesen, M. Olsen e. a. opgenomen, terwijl een rijke opgave van litteratuur het verder onderzoek te hulp komt.

Utrecht. A. G. van Hamel.

H. Robbers, De Nederlandsche Literatuur na 1880. Amsterdam, Uitgevers-maatschappij „Elsevier". 1922.

„Anderen tot schoonheid brengen (VIII)", geen litteraire kritiek of litteratuurhistorie, zegt Robbers, is mijn doel met dit kleine boekje. Doch in strijd met zijn woorden beoogt en bereikt hij iets geheel anders.

Propaganda wil hij maken, een richting die hij voor de zijne houdt, wordt door hem verdedigd, — ja, sterker nog, hij verdedigt zich zelf. En zoo is het werk zijner handen een apologetisch werk geworden, een apologia pro arte et vita sua.

Tegenover een apologeet is eerbied gepast en ik meen dien te toonen door aan zijn principes de meeste aandacht te schenken. Zelfs nu deze beginselen tweeslachtig en van tegenstrijdigen aard zijn. De principes, die Robbers in woorden formuleert, zijn het credo der Nieuwe Gidsbeweging, hebben met schoonheid weinig

te maken — zooals nu eenmaal elk programma van een letterkundige richting weinig met schoonheid te maken heeft — en dienen hem alleen om de N. G. beweging en bloc te prijzen tegenover de richtingen en bloc, die er aan voorafgingen. Maar zoodra hij moet scheiden de schrijvers van dezelfde school, legt hij andere normen aan, weet R. (daarvoor is hij toch de begaafde schrijver), wel degelijk verschil in schoonheid te voelen.

Er zijn dus twee Robbersen aan het woord. De jubileum spreker voor de Nieuwe Gidsbeweging die, naar ik meen, een grafredenaar is. En een kunstenaar, die in eigen werk reeds eenigen tijd door andere beginselen dan hij hier prijst, geleid wordt. Lette ik vooral op den tweeden, dan zou ik dichter mij kunnen aansluiten bij hen, die dit boekje prezen. Eerlijkheid tegenover den apologeet dwingt mij te vragen:

Welk is dit credo, dat gij eenmaal met uw hart en thans meer met woorden liefhebt?

Het antwoord moet luiden:

allereerst een mogelijkheid om op andere wijze dan voorheen schoonheid te scheppen,

daarnaast een nieuwe inhoud en een nieuwe techniek, die de tijdgenooten van Kloos meer aantrokken dan de inhoud en de vorm der boeken in vaders en grootvaders kast.

Het zou moeilijk vallen niet te erkennen, dat de mogelijkheid om op een andere wijze dan voorheen schoonheid te scheppen, nog geen schoonheid is, en een credo nog geen geloof. Even moeilijk om te ontkennen, dat de nieuwe inhoud, die nu al weer verouderd is, geen reden tot uitbundigen lof mag zijn, en hij, die om dezen inhoud een boek prijst om zijn schoonheid — het sympathieke met het artistieke, het belangwekkende met het schoone, en stofontroering met aesthetische aandoening verwart.

Heeft men dit toegegeven, dan is er geen bezwaar om te erkennen, dat de N. G. een nieuwe schoonheid heeft gegeven en een nieuwen inhoud in een nieuwen vorm. Zelfs kan men het met den heer Robbers eens zijn, wanneer hij in een ander boekje spreekt van een emotioneele spheer, waarin een werk geconcipieerd moet worden (zie hierover beter Dessoir in zijn Aesthetik en Volkelt in zijn System). Hetgeen psychologisch geformuleerd is in de woorden: demping van alle aandoeningen (sympathie etc. gevoelens, meegeleefde aandoeningen der dramatis personae etc.) om de alles overhuivende stemming, die in één toon wordt gehouden (Whistler sprak eens van een symphony in grey), te doen domineeren, en harmoniseering naar den grondtoon dezer stemming toe. En zeker is, dat de Tachtigers een nieuwen inhoud brachten. Zij keerden zich tegen de „conventionellen Lügen der Menschheit" (hoeveel maal spreekt Kloos niet over leugen en waarheid, over het verschil tusschen schijn en wezen), eerden andere dogma's, andere religieuse gevoelens dan hun vaderen, stelden kunst boven godsdienst, hadden andere sociale overtuigingen dan die der liberalen, wenschten in hun romans andere karakters, andere milieus, ándere intriges, een andere motiveering der intriges, een andere verhouding tot de werkelijkheid en een andere verhouding van den schrijver tot zijn werk. Zij voelden in de wereld buiten en binnen hen, andere emoties dan het voorgeslacht in.

Maar zelfs een bevooroordeelde N. G.-er zal moeten toegeven, dat deze verwarring van het schoone en het belangwekkende de N. G.-richting in een te gunstig licht plaatst. En hij zal hetzelfde moeten erkennen voor het effect, dat Robbers voor de N. G.-richting verkrijgt door als achtergrond een gewild donker beeld van den tijd van Potgieter, Groen en da Costa te geven. Die tijd zou duf geweest zijn! Heeft Robbers wel eens de levens van Potgieter, Bakhuizen, Toussaint, Thorbecke, G. J. Mulder, Opzoomer gelezen? Natuurlijk heeft Robbers die gelezen, want hij is een te eerlijk man om te spreken over hetgeen hij niet kent. Maar hij beoordeelt een kunstrichting en een tijd, naar het recept van een zijner tijdgenooten, die een dag verloren achtte, omdat hij geen intense emotie had gehad. De tijd van Potgieter, het liberalisme, het Reveil, de Groningsche School, het Modernisme etc., interesseert hem niet, en dus is deze tijd duf. Het subjectieve wordt eenvoudig met het objectieve verwisseld. Dezelfde methode past de schrijver nu en dan toe bij de beoordeeling der Tachtigers zelf. Verwey interesseert hem minder dan van Deyssel, dus is ook de beteekenis van Verwey minder groot. De eenige maatstaf is: de emotiegraad. Simple comme bonjour. Robbers vergeet, dat hij met dit vonnis niet Potgieter en de zijnen, noch Verwey treft, maar wel zich zelf veroordeelt. Of eigenlijk ook niet zich zelf, want R. is beter dan hij zich voordoet, maar zijn boekje. En daarmee staan wij voor de vraag, wat is de waarde van dit boekje, dit tijdelijk boetekleed van den schrijver.

Een betrouwbare historische schets van de Ndl. Letterkunde na '80 geeft het niet. Ruime inzichten in litteratuur en kunst evenmin. Doch het is geworden, wat de naturalist Robbers hoog stelt, een *document humain*.

Het zal latere geslachten kunnen overtuigen hoe broos de menschelijke geest en het menschelijk hart zijn, wanneer zij zien, dat een zoo begaafd man als deze schrijver zoo zeer het kind van zijn tijd is. En het zal latere geslachten kunnen toonen, wat een verblind tijdgenoot dacht over de N. G.-beweging („misschien de rijkste, althans de met litteraire productie zwaarst gevulde jaren, die Holland ooit heeft gekend"; het proza van de N. G. is het mooiste — lacht niet, Pascal, P. L. Courier, France en Lemaitre). Het geeft tenslotte — en zoo is Robbers ook in dit boekje romanschrijver en zelfs naar de mode van zijn tijd een eenigszins autobiographisch romancier gebleven — een schets van dat tijdkind:

een ahistorisch mensch, afkeerig van algemeene normen, een weinig geroutineerd abstract denker (zei Renan dit niet van de Goncourt), een dilettant, die over aesthetica spreekt zonder kennis genomen te hebben van hetgeen groote geesten daarover hebben gezegd, en de cultuur van de laatste halve eeuw schetst zonder de geschiedenis te hebben bestudeerd; een kind van zijn tijd met minachting voor wetenschap, en een overdreven waardeering van emoties of stemmingen, die geen wilselement in zich hebben; een schrijver, die het detail boven het geheel zet (terwijl naar het bekende critische woord, juist de detailcultus de litteratuur van onzen tijd zal dooden) en nog niet is gekomen tot een juiste waardeering van stijl.

Moet ik mijn oordeel samenvatten, dan kan ik niet anders zeggen, dan wat Spencer zei, toen Mill hem zwijgend de rhapsodische conversatie van Carlyle had doen bijwonen:

als ik het nog eens hooren moet, word ik handgemeen.

Den Haag. A. Greebe.

G. Dudok, Sir Thomas More and his Utopia. H. J. Paris. 1923. (Pr. F. 3.50). (Amsterdamsche diss.).

In this beautifully produced dissertation — it is always an aesthetic pleasure to handle Mr. Paris' books — there are three centres of interest: the discussion of influences and sources; the analysis of the *Utopia*; and, in connection with More's persecution of heretics, an examination of his *Apology*, (of which a useful summary is given in appendix II). If we have a final chapter on More's last years and an appendix on plays dealing with More, these are extras for which we should be thankful rather than essentials we had a right to expect. The value of the work consists less in any new discovery or revolutionary view than in the piecemeal discussion of More's theories. With the exception of Father Bridgett's, this is the most thorough study of the *Utopia* which has yet appeared.

Of the various influences on More, the writer, while admitting that Plato's *Republic* is the most important (72), believes that the influence of Vespucci has been underrated (67). It seems probable that Vespucci's ***Navigationes*** suggested not only the frame-story but also at least one feature of Utopian communism: the practice of exchanging houses every ten years has an exact analogy in Vespucci and is nowhere found in Plato. I am not so sure as the writer that More did not get the suggestion of his island from Plato's Atlantis (95). The islands certainly differ widely but in general form they have one striking point of similarity; for Atlantis is a ring of mountains with a hole in the middle and as such is Utopia described, except that the ring is broken at one place and the hole a central lake instead of a central plain. Two sketches, one of Atlantis, the other of Utopia have been appended to the dissertation to give it vividness, but why is that of Utopia not explained in the text? Mr. Dudok has allowed himself to be mystified — here as elsewhere — by the humorous Englishman. The ***land*** strip of the island was 200 miles in breadth, not the central lake as in the sketch. Utopia was shaped more like a fat cigar with the end hollowed than a new moon! The explanation (100) of More's choice of this very peculiar form is unconvincing. If he was afraid of suggesting England by the shape of Utopia there were a dozen other shapes he might as easily have chosen. Plato's Atlantis remains a more sufficient explanation. G. C. Richards in his new translation (1923, Blackwell) draws attention to a resemblance with Japan, which *does* lie off the mainland in a crescent shape. In other respects, the dissertation gives insufficient credit to Plato. In charging previous investigators with superficiality, the writer does not seem to have known Kurt Schröder's work, which points out important Platonic influences unnoticed by himself; for example the influence of the Platonic doctrine of ideas and of Plato's *Laws* (cf. Schröder, ***Platonismus in der englischen Renaissance***, 1920, pp. 61-71).

The contents of the *Utopia* are treated chiefly in comparison with parallel conditions in contemporary England, in order to show how far More's book was a satire and a sermon; and this feature is one of the most valuable in the dissertation. The writer produces a mass of historical material throwing much light on the subject. The weak point of the book is chapter VII, dealing with the vexed question of More's intolerance during his Chancellorship. It is deficient in historical sense and insight into More's religious temper. The terms "merciless" and "callous" (165) cannot be applied to More. His age was not a squeamish one, yet, as the writer admits, no instance is known of More's using the rack, though torture was entirely in his power. Mr. Dudok sums up the matter himself (165) in saying that to More heresy was the greatest of human vices; he regarded it — and events on the continent seemed to justify him — as the initial step to a bloody revolution which would destroy the basis of society. Nor is the More who wrote *Utopia* a different man from the Lord Chancellor. He as little considered the religious toleration of the Utopian practically feasible as he shared their Platonic pantheism. Father Bridgett's position (whose arguments it is strange not to find even mentioned here) seems historically and psychologically the more reasonable. There are rather numerous misprints in this section and a very bad one on p. 161, l. 11, where it should be "*un*orthodox".

It gives me much pleasure to end on a note of praise. There are graces in this book which are not always regarded in academic dissertations. Mr. Dudok has attempted to clothe the dry bones of research with the kindly flesh and blood of literary style, — by far the most difficult part of such work. Here and there one could dispense with irritating repetitions and bibliographical passages which impede progress (especially 103-105). No doubt the latter would have been relegated to appendix IV, if the writer did not know the fate of appendices. But these and such defects apart, Mr. Dudok has largely succeeded in producing not merely research but a readable book.

Groningen. J. A. Falconer.

Saint-Réal, Conjuration des Espagnols contre la République de Venise. Introduction et notes de **A. Lombard.** (Collection des chefs-d'œuvre méconnus). Paris, Edit. Bossard. 1922. (Pr. frs. 12).

G. Dulong, L'abbé de Saint-Réal. Etude sur les rapports de l'histoire et du roman au XVIIe siècle. 2 vols. Paris, Ed. Champion. 1921. (Pr. frs. 25).

Het eerste werk is de, nu niet bepaald noodige, herdruk der uitgave van 1674 der *Conjuration*, waarvan het typisch classieke proza lang als een model voor historieschrijvers is doorgegaan en dat een karakteristieke staal van de vermenging van geschiedenis — „petite science conjecturale" — en roman is; misschien een welkome lectuur in onze dagen van Pierre Benoit en Pierre Mac Orlan. Geschiedenis van een samenzwering der Spanjaarden tegen Venetië (1618), die lang geheim is gehouden, door Nani in 1663 beschreven, toen door Saint-Réal geïdealiseerd, geromantiseerd, met zulk een succes, dat zij Otway's *Venice Preserved* (1682), La Fosse's *Manlius Capitolinus* (1698) en een menigte navolgingen en vertalingen deed ontstaan. Want Saint-Réal had de vrij poovere figuren der samenzweerders zoo vergroot à la Corneille, er was nog zoo weinig differentiëering tusschen geschiedbeschrijving, geromantiseerde geschiedenis en historischen roman, dat dit werkje een model was geworden en dat Ranke, wien de inleider zijn „tendances hypercritiques" verwijt (p. 17), de waarheid, na Grosley, moest komen recht zetten. Alfred Lombard geeft een goede inleiding over de waarde van 't werk en de opvatting van dien tijd over de geschiedbeschrijvingen waarbij

„l'inexactitude le premier devoir des historiens" was. — In 't citaat op p. 14 van Fénelon leze men : „L'histoire doit *en ce point* (n.l. der „superstitieuse exactitude") ressembler *un peu* au poème épique", wat het geheel van de passage verzacht. Goede noten en drie aanhangsels verhoogen de waarde van deze uitgave (eenige leesfouten vindt men aangegeven door G. Dulong in de *Revue d'hist. litt.*, XXX n°. 2, avril 1923, p. 237).

De dissertatie van Dr. Gustave Dulong beschouwe men in de eerste plaats uit het oogpunt van den bijtitel: studie over het verband tusschen geschiedenis en roman (of novelle) in de XVIIe eeuw. Moge Brunetière's idee van de evolutie der letterkundige soorten reeds verouderd zijn en waardeloos door het verstarrend karakter dat zijn systematiseerende geest aan zijn denkbeelden gaf, toch is er iets vruchtbaars overgebleven van zijn werk : hij heeft geleerd de omvormingen der genres te bestudeeren, ze uit elkaar af te leiden, den terugslag van het eene op het andere te bepalen, de tusschenkomst van een individu in de evolutie te waardeeren. Al zal Brunetière's naam nauwelijks in de dissertatie voorkomen, men heeft hier toch een werk dat, soepeler en voorzichtiger, een methode van onderzoek volgt, die hem haar ontstaan dankte. Want gaat men de groote lijnen er van na, dan vervalt het, logisch opgebouwd, in drie afdeelingen en een inleiding. De laatste brengt een overzicht over de geschiedbeschrijving in de XVe en XVIe eeuw, waarin twee richtingen zich openbaren: die der zuivere annalisten en die van Paolo Emilio, den schrijver van *De rebus gestis Francorum* (1539), en zijn volgelingen. De drie hoofdafdeelingen behandelen de geschiedbeschrijving en den historischen roman vóór de zuiver classieke periode van 1660 ; het leven en 't werk van Saint-Réal (1643 of 1644—1692) ; de pseudo-historici en de romanschrijvers die uit hem voortvloeien en die zijn invloed tot in de XVIIIe eeuw voortzetten, een tijdstip waarop Voltaire nog herhaaldelijk de *Conjuration de Venise* als een meesterwerk prees.

Dulong zet uiteen hoe in de eerste helft der XVIIe eeuw de geschiedbeschrijving vervaagde en samensmolt met den historischen roman, die langzaam uit de *Astrée* was ontstaan (*Ariane* 1632 ; *Bérénice* 1648) en waarin de heroïsche en galante romans van La Calprenède of Madeleine de Scudéry nieuwe elementen van onzuiverheid hadden gebracht. Wat Corneille's tijdgenooten vooral in de geschiedenis zochten was de politiek, de les voor de heerschers, welsprekendheid en kunst van het betoog. De reactie kwam met Boileau's *Dialogue des héros de romans*, de protesten van Subligny en den ouden Charles Sorel, met de opkomst van de historische novelle van Segrais of Mme de la Fayette, misschien zelfs met de galante geschiedenisjes van Mme de Villedieu en ten slotte met Saint-Réal ; bij allen wijkt de belangstelling voor het politieke in de geschiedenis en de geschiedkundige romans of novellen voor die welke naar de kennis der karakters en der zeden gaat. Is eenmaal Saint-Réal gekomen met zijn *Dom Carlos* (1672), zijn *Conjuration* (1674) en enkele critische beschouwingen over of in verband met geschiedbeschrijving (*De l'usage de l'histoire* 1671 ; *Césarion* 1684 en *De la critique* 1691), dan is een andere vorm van geschiedkundige novellen ontstaan naast de menigte van pseudo-Mémoires, waarvan Courtilz de Sandras de meest bekende vertegenwoordiger is. Dit zijn de groote lijnen van Dulong's uiteenzetting.

Welke rol speelt César Vichard, de hard werkende, eerzuchtige, ontevreden, beurtelings trotsche en kruipende, niet door het lot begunstigde en later wat verzuurde Savoyaard, in deze evolutie ? Dulong heeft in de tweede afdeeling van zijn werk, waarin hij biografie en critiek op Saint-Réal's werk vermengt, die rol doen zien : Saint-Réal is wel de man van de groep schrijvers van 1660, die vóór alles den mensch in zijn moreele wezen wilden bestudeeren ; hij vindt zelfs in zijn *De l'usage de l'histoire* de prachtige definitie voor zijn methode der historie : „une anatomie spirituelle des actions humaines". Hebben Molière en Racine, la Bruyère en Mme de la Fayette iets anders gegeven ? En daar hij de „vraisemblance" boven de historische waarheid stelt, zijn kunst van verhalen tot een levendige dramatiseering doet gaan, de belangstelling voor het moreele bij het publiek prikkelt, komt hem een plaats toe naast de groep van 1660 in de ontwikkeling der classieke theorieën. Dulong heeft een uitvoerige biografie gewijd aan dezen medewerker en leerling van den historiograaf Antoine Varillas, van wien hij zeker geen historische juistheid en eerlijkheid heeft geleerd. Evenals Montaigne, voor wien de geschiedenis „mon gibbier" was, is Saint-Réal er op uit beschouwingen over de moraal te vermengen met historische anecdoten. Zijn methode toont ons Dulong in doorwrochte onderzoekingen over zijn beide voornaamste werken, een deel van *Césarion* en zijn *Vie de Jésus Christ* (1678), een typisch staaltje van de classieke kunst van 1660, die eischte „beaucoup de matière en peu de paroles . . . . de l'ordre, de la liaison et de la facilité partout". En die dan ook, flinkweg, de historische waarheid ter zijde zette en zelfs geen moment van de goddelijkheid van den Christus sprak.

Historici zullen wel tegenwerpingen hebben tegen deze voorstelling van de betrekkingen tusschen geschiedenis en roman of novelle ; toch lijkt mij de hoofdidee vruchtbaar en Dulong's boek een belangrijke bijdrage tot een behoorlijke geschiedenis van den roman in de XVIIe eeuw, die nog altijd na Körting en Le Breton te schrijven is. En G. Saintsbury, in zijn uitstekende *History of the French Novel*, vermeldt Saint-Réal zelfs niet.

Dulong heeft m.i. niet genoeg stilgestaan bij den invloed van Corneille en zijn tijdgenooten op de evolutie van den historisch-politieken roman van dien tijd ; misschien zelfs heeft de overheerschende tragedie bijgedragen om de handeling in Saint-Réal's geschiedenissen te dramatiseeren en enger samen te binden. Zooveel is zeker, dat het werk onafscheidelijk is van de productie der treurspelschrijvers : P. Corneille met *Cinna*, de Cyrano Bergerac met *la Mort d' Agrippine*, Pierre du Ryer in zijn *Scévole*, Tristan in *la Mort de Sénèque*, Th. Corneille met *Stilicon*, *Laodice*, *Camma*, alles kunst waarin de raison d'état (zooals in Corneille's *Pompée*) en de politieke beschouwingen een hoofdrol spelen. — Of de critiek werkelijk reeds ontstaat omstreeks 1700 (I, p. 291) betwijfel ik. — De beschouwingen over den oorsprong der „nouvelle galante" en de „histoire secrète" zijn wel schetsmatig, hoewel belangwekkend. — Naar aanleiding van de *Princesse de Clèves* zouden de artikelen van G. Rudler en H. Chamard in de *Revue du Seizième Siècle* II, p. 92 en 289 en V, p. 1, aanvulling hebben kunnen brengen.

Het tweede deel der dissertatie geeft een zeventiental brieven, die ons den mensch in Saint-Réal doen kennen :

niet veel zaaks. Daarnaast een bibliographie „certainement incomplète", zooals Dulong erkent (ik vond b.v. alleen reeds in den Catalogus der Koninklijke Bibliotheek drie nieuwe titels). Ten slotte een uitstekende beschouwing over de vervormingen die auteurs van verschillende nationaliteit, cultuur en tijdstip de stof van *Dom Carlos* hebben doen ondergaan. Of *Mithridate* van Racine daarbij behoort is zeer de vraag, zelfs als „impressions de même origine". Ik wees elders (*Revue de Littérature comparée*, III, p. 168) op invloed van Saint-Réal op *Karel, Erfprins van Spanje* door Govert Bidloo.

Amsterdam. K. R. Gallas.

H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit. Erster Band. Bis zum ersten Thronwechsel. Berlin, Weidmann. 1924. (Pr. M. 18).

In het eerste hoofdstuk, van slechts 14 bladzijden, (*die Anfänge des späteren Kaisers Augustus*), worden niet alleen de voornaamste punten uit het leven van den triumvir Caesar, tot 30 v. Chr., kortelijk aangestipt, maar ook de toestand, waarin het Romeinsche rijk zich bij den aanvang van het principaat bevond eveneens in vluchtigen omtrek geschetst. Een tweede hoofdstuk schildert de grondlegging van het principaat en den nieuwen regeeringsvorm: het verval en de verwording der republikeinsche ordeningen, 't geen tot Caesar's dictatuur en het triumviraat had geleid; de dag van den 13den Januari 27 v. Chr., zijn beteekenis en zijn gevolg; de titels van den nieuwen heerscher en hun inhoud (*die Begründung des Kaisertums*). Het derde is het grootste en belangrijkste. Het telt bijna 300 bladzijden, meer dan de helft van het geheele aantal (585 bladz.). Het bevat een zeer gedetailleerde beschrijving van staatsvorm en staatsbestuur, zooals zij door Augustus hetzij reeds bij het begin, hetzij eerst in den loop van zijn regeering zijn ingevoerd; de plaats door hem aan den Senaat toegedacht en toegekend; de financiën en het leger; zijne bemoeiing met godsdienst en zeden; zijn zorg eindelijk voor de hoofdstad (*die Reichsverwaltung des Kaisers Augustus*). De verhouding tot het buitenland, de oorlogen door Augustus gevoerd en vermeden, de afronding der grenzen van het Romeinsche gebied vormen den inhoud van het vierde hoofdstuk (*Kaiser Augustus als Schützer und Mehrer des Reichs*). In een twintigtal bladzijden worden 's keizers familiebetrekkingen en zijne pogingen om de troonopvolging voor zijn huis te verzekeren, voorts zijn uiteinde beschreven (*die Familienverhältnisse des Kaisers Augustus. Die Feststellung der Nachfolge. Das Ende*). Het boek eindigt met een uitvoerig en met kennelijke voorliefde bewerkte schets van het geestelijk, in 't bijzonder het litteraire leven in „de Eeuw van Augustus" (*Kaiser Augustus' Beziehungen zu Literaten und zur Literatur und zu den hauptsächlichsten geistigen Strömungen der Zeit*).

Dit eerste deel van Dessau's Geschiedenis van het Romeinsche Keizerrijk is een in vele opzichten voortreffelijk boek, maar het is geen mooi boek en in een bepaalden zin geen goed boek ook. De auteur is te veel geleerd onderzoeker, te weinig kunstenaar. Hij kent den tijd dien hij ons wil doen kennen — dit eerste deel behandelt den tijd van Augustus — uitmuntend, maar hij verstaat het niet ons dit historisch verleden levend te maken. Hij mist de visie die het kenmerk is van den echten historicus.

Dessau's werk is veel beter dan het trouwens reeds vóór veertig jaren uitgekomen eerste gedeelte van Hermann Schiller's *Geschichte der römischen Kaiserzeit*; het staat veel hooger dan het Augustus behandelende deel van de *Geschichte der römischen Kaiser* van v. Domaszewski, waarin pathos en rhetoriek den veelal degelijken inhoud maar al te dikwerf ongenietbaar maken. Gardthausen's *Augustus und seine Zeit* staat eveneens, in volledigheid en betrouwbaarheid, bij Dessau's werk ten achter maar het is ongetwijfeld aangenamer te lezen.

Deze jongste beschrijving van het begin van het Romeinsche Keizerrijk is een nuchter èn betrouwbaar met volkomen kennis van zaken en een goed oordeel saamgesteld relaas van den veel bewonderden en veel gesmaden Tijd van Augustus, geschreven in een stijl, duidelijk en korrekt, maar aan alle warmte en verheffing gespeend. Of is dit misschien juist de stijl die passend is voor de geschiedenis van een *Decline and Fall*, en die geschreven in onzen tijd?

Kritiek op details is bij een werk als dit, althans in een aankondiging in het *Museum*, misplaatst. Bij een van zoo ruime en soliede kennis getuigend werk zou zij ook slechts ondergeschikte punten kunnen raken. Slechts een tweetal opmerkingen van meer algemeenen aard zij het mij geoorloofd te maken. Een van ondergeschikt belang, vragenderwijze gesteld: Zou het niet beter geweest zijn en meer voldaan hebben als de inhoud der twee inleidende hoofdstukken tot één geheel verwerkt geweest ware? De tweede geldt de verwerping van Mommsen's opvatting, die den staatsvorm door Augustus in het leven geroepen als eene Dyarchie, regeering van princeps èn van senaat, heeft gekarakteriseerd. Daarvan zegt Dessau (p. 39, noot): *Eine Dyarchie hat es niemals gegeben und niemals geben sollen*. Ik acht deze uitspraak even juist als wanneer in later eeuwen een geschiedschrijver van Nederlands parlementaire geschiedenis beweren zou dat artikel 71 (69) van onze grondwet: de koning draagt aan de Staten Generaal ontwerpen van wet voor en doet hun zoodanige andere voorstellen als hij noodig acht, onmogelijk kan hebben bestaan, daar toch uit de geschiedenis na 1848 ten duidelijkste blijkt dat de wetten niet door den Vorst maar door de Ministers werden ontworpen en bij de Staten Generaal ingediend of zelfs uit het initiatief dier staten zelf zijn voortgekomen. Mijns inziens heeft in staatsrechtelijken zin Mommsen volkomen gelijk.

Amsterdam. U. Ph. Boissevain.

Ch. Hirschauer, Les Etats d'Artois de leurs origines à l'occupation française, 1340—1640. 2 vol. Paris, Champion; Bruxelles, Lamertin. 1923. (Pr. fr. 50).

De Staten van Artois, waarvan de oorsprong tot het begin van den Honderdjarigen oorlog opklimt, bleven bestaan tot de omwenteling van 1789, maar hunne ware geschiedenis eindigt met het jaar 1640, toen zij door de inlijving van Artois bij Frankrijk alle politieke beteekenis verloren. Hun aandeel in de aangelegenheden van het Fransche koninkrijk zal ten andere niet meer kunnen worden onderzocht en bestudeerd, daar de archiefstukken betreffende de 17de en de 18de eeuw tijdens het bombardement van Atrecht (13 Juli 1915) geheel vernietigd werden; zij waren van groot belang voor de kennis van het economische leven van deze streek, die zich vooral door haar bloeienden landbouw onderscheidde.

In de inleiding geeft de schrijver eene critische studie der bronnen, alsmede eene lijst der talrijke handschriften en oorkonden die hij benuttigd heeft. Hij heeft zich de moeite getroost niet alleen de stukken op te zoeken door de Staten en door de regeering uitgevaardigd, maar ook diegene betreffende de drie stenden die in deze Staten vertegenwoordigd waren.

Om de geschiedenis van deze instelling te begrijpen was het noodzakelijk het fiscaal stelsel van Artois te onderzoeken, alsmede de voornaamste trekken van zijne rechterlijke, bestuurlijke, militaire en economische inrichting. Schrijver is er in geslaagd een verrassend licht te werpen op de ontwikkeling van dit gewest, dat zoo lang tot de Nederlanden behoorde; daardoor heeft hij ook eene belangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedenis der Nederlanden in 't algemeen.

In den beginne hadden de Staten een zeer beperkte bevoegdheid: de bespreking van de voorstellen van den vorst omtrent de heffing van beden. Zij waren dus geene regeeringslichamen. Eerst langzamerhand verwierven zij het recht om de toegestane beden over de onderdanen om te slaan op de wijze die hun goed dacht. In 1536 bracht Karel V de Staten van Artois er toe, in plaats van de buitengewone beden eene bestendige bede in te stellen door het stemmen van taksen op het inkomen en de verbruiksmiddelen. Het gevolg hiervan was dat de Staten de inning en het beheer van deze belastingen op zich namen of er tenminste het toezicht over hielden. Dit gebeurde in 1550 door het benoemen van bestendige vertegenwoordigers der Staten, de zoogenaamde „députés généraux". Van toen af speelden de Staten eene steeds grootere rol: zij werden geraadpleegd bij het sluiten van verdragen waardoor de betrekkingen van Artois met de andere Nederlanden veranderd werden, bij het opmaken van gewestelijke keuren en costumen, van ordonnantiën aangaande den landbouw, den handel (namelijk het uitvoeren van koren), den koers van het geld, de landsverdediging, de inrichting der huurbenden, der maréchaussée, enz. .... De staatkundige invloed der Staten was dus het natuurlijk gevolg van hunne finantieele bevoegdheid. Schrijver zet het heele raderwerk van de Staatsche inrichting uiteen; hij beschrijft de verschillende wijzen waarop de belastingen geheven werden en bepaalt de bevoegdheid der daartoe aangestelde ambtenaren: ontvangers, toezichters, rentmeesters, enz. ....

Omtrent de wijze waarop de Staten vergaderden vindt men ook in dit werk zeer interessante bijzonderheden. Over het algemeen gebeurden de vergaderingen alleen op verzoek van den vorst of van zijnen gedelegeerde. De voornaamste grondeigenaars waren de hoogere geestelijken en daarom maakten de bisschoppen, de hoofden der kapittels en der abdijen den eersten stand uit. De edellieden waren als leenmannen ook tot de Statenvergaderingen opgeroepen en maakten den tweeden stand uit, terwijl de steden, als gezamenlijke heerlijkheden, alleen den derden stand vertegenwoordigden. Schrijver bemerkt te dezer gelegenheid dat de zoo talrijke landelijke bevolking in Artois eigenlijk geene vertegenwoordigers had. Hij vergeet echter dat de twee eerste standen zeer dikwijls de belangen van den landbouw behartigden en dat op deze wijze de algemeene strekking der Staten in vele opzichten aan de behoeften van een aanzienlijk deel der plattelandsbevolking beantwoordde.

Van groot belang zijn ook de hoofdstukken betreffende de betrekkingen van de Staten van Artois met de Staten Generaal. Zij bevatten allerlei bijzonderheden over den oorsprong van ons huidige representatief stelsel dank zij aanhalingen uit tal van onuitgegeven bronnen, door den schrijver benuttigd.

Het tweede deel van dit merkwaardig werk bevat eene chronologische lijst der Statenvergaderingen, eene lijst der algemeene afgevaardigden (1536—1640), een kaart van Artois met de aanduiding der belastingskwartieren (1570) en eene reeks onuitgegeven stukken, alsmede een uitgebreiden en zorgvuldig opgemaakten index.

Luik. H. Van der Linden.

The American School of Oriental Research in Jerusalem. The Annual, vol. I ed. C. C. Torrey; vols. II and III, ed. W. J. Moulton. **Bulletins,** nos. 1—9 (1919—1923). New Haven, Yale University Press. 1920, 1923.

Het sinds 1900 bestaande Amerikaansche Palestina-instituut heeft zich na den oorlog geassocieerd met de British School of Archaeology in Palestine, teneinde door coöperatie het archaeologische werk in Palestina op ruimer schaal te kunnen voortzetten. De beide categorieën van publicaties waarvan hier een korte aankondiging gegeven wordt, zijn wel geschikt om van het belang van den arbeid en de bekwaamheid der leiders een zeer gunstigen indruk te geven.

Op verschillende plaatsen werden opgravingen ondernomen. De resultaten daarvan vindt men in de volgende bijdragen: C. C. Torrey, A Phoenician Necropolis at Sidon (Annual I, p. 1—28), een beschrijving voornamelijk van anthropoïde sarcophagen; W. J. Moulton, A painted Christian tomb at Beit Jibrin (II, p. 95—102), vooral de gekleurde afbeeldingen van vogels trekken de aandacht; J. A. Montgomery, A catacomb Church on the Hill of Evil Counsel (II, p. 106—128), terwijl de bulletins het opgravingswerk te Tell-el-Fûl en Askalon op den voet volgen. — De studie der historische geographie wordt vertegenwoordigd door H. G. Mitchell, The modern Wall of Jerusalem (I, p. 29—50), wiens werk door niet minder dan 71 photo's geïllustreerd is; W. F. Albright, Contributions to the historical Geography of Palestine (II, p. 1—46), nasporingen in het vroegere gebied der Philistijnen en in Galilea, en verschillende der Bulletins. — Een rijken oogst heeft de epigraphie binnengehaald: Latijnsche, Grieksche, Nabateesche, Ammonitische, Arameesche en Hebreeuwsche inscripties worden ontcijferd door W. J. Moulton (I, p. 86—92), C. C. Torrey (II, p. 103—108), C. C. Mc Cown (II, p. 109—115), J. A. Montgomery (II, p. 116—118); men zie ook Bulletin n°. 2 en 4. — Verschillende trekken van palestijnsche godsdiensten in ouden en nieuwen tijd bespreken L. B. Paton, Survivals of primitive Religion in modern Palestine (I, p. 51—65) en C. C. Mc Cown, Muslim Shrines in Palestine (II, p. 47—79), van uitstekende photo's is voorzien. — Over de nog steeds raadselachtige, veelvuldig voorkomende ronde uithollingen in den bodem handelen W. J. Moulton (I, p. 66—70) en W. H. Worrell, Sepulchral Cup-marks, Pools and Conduits near Jerusalem (II, p. 80—91), terwijl W. J. Moulton (I, p. 70—86) en C. C. Torrey, The scored Pebbles of Sidon (II, p. 119—125) nieuwe meeningen over kleine gevonden voorwerpen ten beste geven.

Leiden A. J. Wensinck

C. Clemen, Die Mystik nach Wesen, Entwicklung und Bedeutung. Bonn, Ludwig Röhrscheid. 1923.

De auteur betoogt in het eerste hoofdstuk (p. 3—8), dat de „mystiek", overeenkomstig de beteekenis van de uitdrukking, „mystieke theologie" bij Pseudodionysius Areopagita moet worden opgevat als „das Einswerden des Menschen mit Gott" p. 3, t. w. als „*ein Verhalten . . . das sich von dem sonstigen religiösen Verhalten*, bei dem man von der Gottheit Hilfe erwartet und sich ihr gegenüber zu irgend welchen . . . Leistungen verpflichtet fühlt, *prinzipiell* unterscheidet" p. 4. Anders kan er geen einde komen aan de „Unklarheiten und Missverständnisse" op dit gebied p. 8.

Aangaande de „Entwicklung der Mystik" (p. 8—32) verwijst Clemen het eerst naar het „Einswerden mit der Gottheit" bij de „Primitiven", voornamelijk bij de toovenaars p. 8 vlg„ behandelt voorts o. m. de Neöplatonici, p. 15, Ghazâli, p. 16, de nawerking van de „primitive Mystik" in het Christendom, in zoo verre als de bezetenen „sich völlig mit dem Geist, der in ihnen wohnen soll, identifizieren", p. 18, de „Christusmystik", wier beteekenis door nieuwere onderzoekers wordt overdreven, p. 19, haalt p. 25 vlg. Augustinus' exstase (Conf. IX, 10) aan en besluit met Russische mystieken uit de laatste eeuwen p. 31 vlg.

Clemens is er verre van de „Bedeutung der Mystik", p. 32—38) te overschatten. De mystiek is in zekeren zin eene „Verfallserscheinung" p. 34. En afgezien nog daarvan beleeft diegene „der für solche Dinge Zeit hat . . . die Vereinigung mit Gott doch immer nur *gelegentlich*. oder wenigstens *für kurze Zeit*". Daarentegen kan de vrome „das Bewusstsein, Gott gegenüber eine sittliche Aufgabe zu erfüllen zu haben und seines Schutzes gewisz sein zu dürfen . . . andauernd haben" p. 35. De mystiek kweekt licht onverschilligheid aan voor de „*Gemeinschaft*" en voor „die *sittlichen Pflichten überhaupt*" De meest energieke volkeren houden zich bijna volkomen van de mystiek vrij, p. 36. Vooral de Duitschers moeten nu hun troost niet in de mystiek zoeken, p. 37.

Het uitgangspunt van den schrijver is juist en ook in andere opzichten is zijn boekje verdienstelijk, o. m., waar hij de schaduwzijden der mystiek flink doet uitkomen, p. 28 en 35 vlg. Er zijn echter ook bezwaren te opperen. Van de toovenarij, die toch in wezen actief is, schijnt hij zich geen juist begrip te vormen. Ook kan referent niet begrijpen, waarom Jakob Böhme en Johannes Scheffler (Angelus Silesius) niet tot de mystieken mogen worden gerekend, p. 29. En naar aanleiding van p. 5 regel 10 vlg. zou schrijver dezes Prof. C. Clemen gaarne willen attent maken op een zekere uitspraak in „Das antike Mysterienwesen" 2. uitg. (1919), p. 241.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

W. Müller, Das Problem der Seelenschönheit im Mittelalter. Bern, Paul Haupt. 1923.

De geschiedenis van een woord te schrijven lijkt een niet te moeielijke taak. Maar dekt de historie van het woord de ontwikkeling van een begrip, en blijkt dat begrip van groote beteekenis in de ontwikkelingsgeschiedenis van het menschelijk denken, dan vordert een dergelijk onderzoek een even omvangrijke als grondige kennis van al de gebieden van het denkleven, waarop geestelijke leidslieden het woord hebben gebezigd om iets van den rijkdom van hun innerlijk leven te vertolken. Die arbeid wordt belangrijker naarmate het woord en zijn begrip tot hooger levensfeer behoort. In sommige gevallen kan zulk een geschiedenis dan recht verrassend worden. Woorden wekken nu eenmaal zekere geassocieerde voorstellingen. Maar deze kunen van lager orde zijn dan de begrippen in andere perioden door het woord uitgedrukt. Dan blijkt opeens achter een term van schijnbaar gering belang een interessant stuk zielsgeschiedenis der menschheid te liggen, en verdiept zich de historie van een woord en een begrip tot een inzicht in een kultuurhistorisch proces.

Zoo is het met de geschiedenis van het woord „Seelenschönheit". Ik denk dat verreweg de meesten daarbij aan niet veel meer denken dan een modeterm uit den Biedermayerstijd en nog wat vroeger. Na Schiller en Goethe werd de Schöngeisterei tot sentimenteele salonromantiek gevulgariseerd. Meer weet men er meestal niet van. Maar nu komt Walter Muller, met een respectabele belezenheid en veelzijdige kennis ons verrassen met de schets van de geschiedenis van dit merkwaardige begrip. Hij laat U zien, hoe het, in de Oudheid geworteld, in de Middeleeuwen groeit tot een stamwoord, waarin het diepste Christelijk en wijsgeerig leven zich ontwikkelt, en hoe het na de Renaissance zich vertakt en tot heden altijd nog iets van zijn dieperen, rijkeren levensinhoud heeft bewaard. Hij zelf gebruikt een ander beeld. Een geheimzinnige levenskracht, zegt hij, stuwt in dezelfde bedding telkens lijnen van golven voort, die rijzen en dalen, nooit terugkeeren, zich aldoor wijzigen en toch dezelfde blijven. Maar daarmede wordt niet uitgedrukt noch verklaard, dat de idee der *pulcherrima anima* in de naïveteit van het dogmatische denken en de levenswarme mystiek der middeleeuwen een vastheid en volheid bereikte, die zij later nooit meer zou bezitten. Mijn beeld lijkt mij dan ook hierom juister: meer dan naar verschillenden kant uitgegroeide twijgen bracht de oude stam niet voort.

Hoe de idee der zieleschoonheid wortelt in de oudheid, in Plato en Seneca vooral, gevoed en van nieuwe levenskracht vervuld wordt door het Christendom, en dan na Clemens en Origenes, Hieronymus en Ambrosius, bij Augustinus haar vollen wijsgeerig-religieuzen en ethischen inhoud ontvouwt, laat Müller ons duidelijk zien. Uitvoerig wordt dan geteekend, hoe het religieus idealisme der middeleeuwen het summum bonum summum pulchrum zoekt in en afleidt uit een mysterieuse Godsgemeenschap, hoe het dit scholastisch doordenkt en mystisch doorvoelt en hoe ieder zijner woordvoerders aan het begrip een naar de persoonlijkheid gewijzigden zin verleent. Het is maar een schets, deze „begriffsgeschichtliche Untersuchung", en meer dan een vluchtige blik voorbij de middeleeuwen wordt ons niet geschonken, maar wij raken er toch even het diepere zieleleven in aan, dat van alle tijden is.

Huis ter Heide. H. IJ. Groenewegen.

SCHOOLBOEKEN.

P. C. de Brouwer en **E. Slijper, Grieksche Leergang voor Gymnasia en Lycea. Ia Grammatica en Oefeningen. Ib Vertaal- en Leesoefeningen.** Groningen, Wolters. 1924. (Prijs: *f* 3.25 per deel).

Na den Latijnschen Leergang verscheen nu bij denzelfden uitgever ook een Grieksche. Hierin wordt afge-

weken van de gewone wijze, waarop de leerstof pleegt behandeld te worden en de methode der Engelsche leerboeken gevolgd. Pogingen in deze richting zijn reeds gedaan in verschillende themaboeken, waar werkwoordvormen worden opgenomen en verschijnselen uit de syntaxis worden behandeld om spoediger tot het vertalen van zinnen te komen. Deze grammatica begint na de inleiding met de behandeling van het activum van het werkwoord, waarbij ook reeds gesproken wordt over de hoofdtijden der verba muta en contracta, daarna volgen de adiectiva en substantiva der 1ste en 2de declinatie, dan voornaamwoorden **ὁδε** en **ἐκεινος** (accenten worden in den regel weggelaten) de praeposities, medium en passivum van het werkwoord, de 3de declinatie enz.

Het is moeilijk te beóordeelen, hoe ongeveer het resultaat zal zijn, als men dit boek gebruikt. Daar er nog geen gelegenheid is geweest tot het opdoen van ervaringen hieromtrent in de school, moet deze kritiek deels op bespiegelingen, deels op den text van het boek berusten. Ik zou mij kunnen voorstellen, dat leerlingen van het gymnasium, ook zij, die den Latijnschen leergang hebben gebruikt, gewoon zijn geraakt aan een bepaalde volgorde bij de behandeling van de etymologie en dat dus deze methode eenigszins verwarring stichtend zou kunnen werken. Ook vraag ik mij af, of er bij ons wel behoefte bestaat aan een nieuwe Grieksche grammatica, daar wij er eene bezitten van zeer systematische indeeling, die, zooals lange ervaring heeft bewezen, niet te moeilijk is en waarin een belangstellend leerling alles kan vinden, wat hij voor zijn lectuur noodig heeft. In het nieuwe boek is er in overeenstemming met den tijdgeest naar gestreefd de stof aantrekkelijker te maken (wat bij gebruik van andere grammatica's is overgelaten aan den leeraar). Misschien maakt dit in de practijk de nadeelen van deze methode voor onze leerlingen minder groot. Verder is een voordeel, dat grammatica en oefeningen in één deel zijn vereenigd. De meeste van de gekozen voorbeelden zijn voor Nederlandsche themaboeken nieuw. En wanneer de leerlingen na grondige bestudeering van het in 't eerste deel behandelde na een jaar in staat zijn de in het tweede deel opgenomen leesstukken met succes te vertalen, dan is veel bereikt. Die zijn uitstekend gekozen, zullen den leerlingen een goed idee geven van Griekschen humor en met genoegen gelezen worden. Door het bestudeeren ervan zullen zij zich een zekere hoeveelheid Grieksche realia eigen maken, die in de toekomst voor hen van veel nut zal zijn. En het is voortreffelijk, dat het boek zóó is ingericht, dat men met lezen kan beginnen, voordàt de grammatica geheel is behandeld. Dat is echter niets nieuws. Hoe stellen de schrijvers zich voor, dat de stof verdeeld moet worden over de 2de en 3de klasse van het gymnasium, daar het moeilijk zal vallen het geheele eerste deel in één jaar door te werken?

Dit zijn alles bespiegelingen. Wat den text betreft, heb ik één groot bezwaar n.l. tegen de manier waarop de trappen van vergelijking worden behandeld. Deze worden verdeeld volgens de schrijfwijze, terwijl een meer wetenschappelijke classificatie volgens de vorming van de woordstammen niet moeilijker zou zijn.

Eenige opmerkingen van minder belang zijn deze:

Op pag. 28, 1 en 3 wordt „zee" geschreven θαλαττα (zie pag. 87 en 109) en θαλασσα (zie pag. 51). Op pag. 30 wordt aan de leerlingen gevraagd ὁ καλος Ἀλκιβιαδης te verbuigen, terwijl ze den vocativus van *A.* niet hebben geleerd.

Pag. 53 zou ik in zin 13 liever lezen την ψυχην ὑγιη.

Pag. 63 mis ik bij ἀγαθος den comparativus ἀμεινων.

Pag. 92 wordt 't woord „betoning" gebruikt voor „accent", wat mij verwarring stichtend toeschijnt.

Ik hoop, dat op sommige scholen eens met het boek een proef genomen wordt, dan zal over twee jaar de beoordeeling rechtvaardiger kunnen zijn.

Leiden. M. M. Assmann.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche Lectuur voor de Middelbare school.** 1e Serie, no. 5: **Poésie** I. 2e Serie, no. 5: **Poésie** II. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. p. dl. ing. *f* 1.75, geb. *f* 1.90).

Volgens de voorrede is de eerste bundel poëzie bestemd voor de eerste drie klassen van H.B.S. en gymnasium en voor het M. U. L. O. De verzamelaars hebben zooveel mogelijk verhalende gedichten gekozen en ze naar moeilijkheid gerangschikt.

La Fontaine is vertegenwoordigd door een twintigtal fabels, verder zijn er gedichten in van Coppée, Hugo, Béranger, Deroulède, enz. Het boekje besluit met de Marseillaise.

De aardige illustraties van Jan Wiegman brengen een of ander voorval uit den tekst in beeld.

De tweede bundel is bestemd voor de hoogere klassen van H. B. S. en gymnasium. Ook hierin vindt men voor het meerendeel verhalende gedichten, gerangschrikt naar de geboortedata der dichters.

Het boekje begint met La Fontaine, daarna volgen Chénier, Lamartine, Vigny, enz. Het bevat de portretten van de voornaamste dichters.

De verzamelaars hebben een goede keuze gedaan; de gedichten zijn niet te moeilijk; bovendien is bij elk deeltje een vrij uitvoerige woordenlijst gevoegd.

Leiden. W. Prins.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Van J. Schrijnen, *Handleiding bij de studie der vergelijkende indogermaansche taalwetenschap*, vooral met betrekking tot de klassieke en germaansche talen (Leiden, Sijthoff, 1924), is afl. 2 van de tweede druk uitgekomen. Deze aflevering bevat paragrafen over *Dialektvorming* (blz. 98—108), over *Sociale Taalkunde* (blz. 109—130), over *Psychologische Taalkunde* (blz. 130—152) en over *Beteekenisleer of Semantiek* (blz. 152—182). De schrijver heeft rekening gehouden met hetgeen over deze onderwerpen sedert de eerste uitgave is verschenen.

Satura Berolinensis, Festgabe der alten Herren zum 50-jährigen Bestehen des Akademischen Philologischen Vereins an der Universität Berlin (1874—1924), Berlijn, Weidmann, 1924. Deze bundel bevat bijdragen van R. Adam (*Πλάτωνος Ὅροι*), E. Fraenkel (*Zur griech. und baltoslav. Grammatik und Wortkunde*), P. Gohlke (*Aus der Entstehungsgeschichte der Aristotelischen Metaphysik*), A. Gudemann (*Zur Ueberlieferungsgeschichte der aristotelischen Poetik*), W. Kroll (*Bemerkungen zu Quintilian*), H. Müller (*Horat. Sat.* I, 6, 12 vlg.; *Ilias* M. 244), M. Rannow (*Frustula Theocritea*), G. Wartenberg (*Der Schild des Aeneas*).

De tweede uitgave van R. Helbing, *Auswahl aus griechischen Papyri* (Sammlung Göschen, n°. 625, Berlijn—Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1924), onderscheidt zich van de eerste doordat enkele nummers vervangen zijn door drie andere, belangrijker van inhoud. De verklarende aantekeningen zijn herzien en de mededelingen betreffende uitgebreider litteratuur of jongere publi-

katies aangevuld tot op heden. Gelijk in de eerste uitgave — en in de meeste Duitse geschriften over papyri — wordt de naam van onze landgenoot C. Leemans met twee *n*'s gespeld.

Een zesde uitgave is verschenen bij de firma Weidmann te Berlijn (1924) van T. Livi Ab urbe condita libri, en wel van het gedeelte van het derde deel dat boek VI—VIII omvat. De voorlaatste uitgave zag het licht in 1886 en werd bezorgd door H. J. Müller (die met W. Weissenborn het oorspronkelike werk op touw zette), de nieuwe bewerking werd toevertrouwd aan O. Rossbach; hij heeft het aantal verklarende aantekeningen onder de tekst uitgebreid, rekening houdend met de uitkomsten der jongste onderzoekingen.

Dr. M. Th. Hillen heeft in zijn *Commentatio de vita, doctrina, facultate Nederlandorum, qui post Peerlkampii librum emissum carmina Latina composuerunt* een levensbeschrijving en een kritiese beschouwing geleverd van 23 landgenoten die Latijnse gedichten hebben vervaardigd. Aan wijlen Prof. Hartman wordt de voornaamste plaats in deze rij toegekend. Het boek is een welkome bijdrage voor de kennis der beoefening van de philologie in ons vaderland. Het is opgedragen aan Prof. Damsté. De firma Thieme te Zutfen gaf het uit (1924); de prijs is *f* 2.50, geb. *f* 3.50.

Van het monumentale werk van Prof. Axel Kock, *Svensk Ljudhistoria*, is, sedert wij het vierde deel bespraken, de eerste helft van het vijfde deel verschenen (1923). Het houdt de voortzetting in van de vocalen in infortis-syllaben en handelt geheel over vocaalverlies. Bij eene volgende gelegenheid hopen wij ook op deze afdeeling nader in te gaan. R. C. B.

Bij de firma Teubner (Leipzig—Berlijn, 1924) is de tweede, ongewijzigde uitgave verschenen van R. Hönigwald, *Die Philosophie des Altertums*, problemgeschichtliche und systematische Untersuchungen. Het boek bedoelt niet een geschiedenis der wijsbegeerte te geven, maar de vraagstukken te bespreken die de wijsgeer zich stelt en de wijze waarop de Grieken die getracht hebben op te lossen.

Uitstapjes op verschillend gebied is de titel van een „Leesboek voor (M.) U. L. O.-Scholen en andere Inrichtingen van Voortgezet Onderwijs", geschreven door de Heer A. D. Leeman, en uitgegeven door de Gebr. van Cleef (Eerste deeltje, den Haag, 1925). De stof is ontleend aan een reeks artikels sedert enige jaren geregeld door de schrijver geplaatst in het Zaterdagnummer van *Haarlem's Dagblad*. Geschiedkundige verhalen wisselen af met mededelingen ontleend aan 't leven der natuur. Nog twee deeltjes zullen verschijnen.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Journal des Savants, 1924, Mars-Avril: G. Contenau, Les rituels accadiens. — R. Grand, L'histoire de la coutume de Paris. — Variétés.

Mai-Juin: R. Cagnat, Une nouv. mosaique découv. en Tripolitaine. — P. Roussel, Les inscriptions de Délos, I. — Variétés. — Nouv. et Corresp.

Juillet—Août: H. Lemonnier, Paris au Moyen âge. — P. Monceaux, La vie de saint Jérome. — P. Roussel, Les inscriptions de Délos (slot). — L. Bréhier, Une forteresse de l'Orient latin. La cité de Rodes, I.

Zeitschr. f. vergl. Sprachf., LI, 3-4: R. Loewe, Die idg. Vokativbetonung. — R. Trautmann, Balt. **pei*. — A. Brückner, Slav. *ch-*. — E. Fraenkel, Zum Friesischen. — W. Schulze, Etr. *calaina*. — E. Fraenkel, Zur baltoslav. Gramm., I. — J. Endzelin, Germ.-Blat. Miszellen, 1, 1-2. — J. Lambertz, Italoalban. Dialektstud., a). — J. Endzelin, Germ-Balt. Miszellen, I, 3-4.

LII, 1-2: M. A. Triandaphyllidis, Eine zigeun.-griech. Geheimsprache. — F. Specht, Lit. *vambolė*. — J. Lambertz Italoalban. Dialektstud., II. — F. Specht, Miscellen. — K. Būga, Die Metatonie im Lit. u. Lett., II. — J. Loewenthal, Ahd. *lahs*. — F. Specht, Miscellen. — H. Lüders, Ved. *gṛh-*. — W. Schulze Zur Blattf.; Gr. λάπτειν; Reimwörter. — H. Lüders, Pali *bondi-* u. Verwandtes. — W. Schulze, Zufall; Lückenbüszer. — J. Endzelin, Germ.-balt. Miscellen. — W. Schulze, Zu got. *sai* o. S. 117. — W. Mitzka Altpreusz. — H. Sköld, Die idg. Labiovelare. — N. v. Wijk, Ein Fall v. altpreusz. Metatonie. — W. Schulze, Gr. ὑγρός u. pali *sunisā*. — Dez., Lit. *smi˜das*.

Indogerm. Forsch., XLII, 1-2: F. Muller, Zur Gesch. des Artikels und zur Wortfolge bes. in den ital. Sprachen. — M. Leumann, Die ital. *f-* und *b-* Tempora. — J. B. Hofmann, Syntakt. Gliederungsverschiebungen im Lat. infolge urspr. apposition. Verhältnisse. — Dez., Assim. Lautzuwachs zwischen Vokale. — F. Sommer, Zur venet. Schrift und Sprache. — Chr. Bartholomde, Arica XIX. — R. Thurneysen, Keltisches. — H. Ammann, Untersuch. zur hom. Wortfolge und Satzstruktur. — M. Vasmer, Zur slav. Gramm. — G. Gerullis, Die Herkunft der slav. Lehnw. im Preusz.-Lit. — St. Mladenov, Neupers. *lang* 'lahm'. — H. Sköld, Ein kelt. Lehnwort im Rumän. — W. v. d. Osten-Sacken, Etym. — Dez., Die uridg. *þ*-laute. — R. Thurneysen, Nachtr. zu IF. 42, 143 ff.

Bull. de Corresp. hellén., 1924, Janv.—Juin: M. Holleaux, Inscr. trouvée à Brousse. — G. Colin, Inscriptions de Delphes. Trad. grecque d'une loi rom. — W. Vollgraff, Le Péan delphique à Dionysos. — J. Charbonneaux, Note sur la tholos du „Hiéron" d'Athéna Pronaia à Delphes (Marmaria). — Ch. Picard et J. Replat, Rech. sur la topogr. du Hiéron délien. — F. Chapouthier, Note sur un décret inédit de Rhamnonte. — P. de La Coste-Messelière, Un exemplaire périnthien d'un bronze d'Herculanum. — F. Chapouthier, Némésis et Niké. — Note additionnelle à la „Loi rom. de Delphes".

Bulletin de l'association Guillaume Budé, 1, 5: J. Carcopino, La louve du Capitole. — F. Cumont, Les parchemins de Doura-Europos. — H. Goelzer, Un dictionnaire du latin médiéval. — Chronique bibliographique de la Société „Les belles Lettres",

---

N. Taalg., XIX, 1: W. Kramer, Het symbool in Boutens' verzen. — W. H. Staverman, Een Nederl. bron v. d. Rob. Crusoë. — Ph. J. Simons, Taalevolutie en Patriotisme. — W. L. M. E. v. Leeuwen, Over litteratuuronderwijs. — L. Simons, Vondel en Jan Vos. — W. de Vries, „Vol" met acc. — Boekbeoord. — Aankond. — Meded. — Uit de tijdschr.

Zeitschr. f. d. Alt. u. d. Lit., LXI, 4: L. Wolff, Chronol. zu Wolfram. — Th. Frings, Zur geogr. der Kudrun. — K. Strecker, Walter v. Chatillon der dichter der lieder von St. Omer. — G. Baesecke, Die deutschen Genesisglossen der familie *Rz. — E. Schröder, 'Thomas v. Kandelberg'? — Dez., Lückenbüsser. — P. Lehman, Manerius. — G. Müller, Zur überlief. Taulers und Eckharts.

Id., Anz.: Misc.

Anglia, XLVIII, 4: W. K. Ruprecht, Felicia Hemans und die engl. Beziehungen zur deutschen Liter. im ersten Drittel des 19. Jhrbs., IV. — K. Danz, Fr. Burneys 'Evelina' (1778) und das Aufkommen der Frauenromane. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortf.

Id., Beibl., XXXV, 10: H. Marcus, Die Entstehung von „Rule Britannia", I.

11: H. Marcus, als voren, II.

12: H. Marcus, als voren, III.

Studiën, CIII, Jan.: A. Borret, Nooit meer oorlog! — A. Cavadino, Is rationeele productie in een socialist. gemeenschap mogelijk? — A. Reichling, Over ideoplastiek. — L. v. Miert, Hollands taal en wetenschap in Oud-Japan. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

ADVERTENTIEN

VERSLAG

betrekkelijk de in 1925 uitgegeven werken over de

Grieksche en Romeinsche Letterkunde.

Door wijlen **Dr. LIEUWE ANNES BUMA,** te *Makkum*, is (bij testament van 30 Juni 1868) aan de provincie Friesland vermaakt: een **LEGAAT,** onder verplichting, dat door de provincie jaarlijks zal worden besteed: eene som van **één duizend gulden** voor *het maken en uitgeven* van een *zooveel mogelijk volledig en beoordeelend Verslag of Overzicht in de Latijnsche en in de Nederlandsche taal*, van de **Boekwerken, Tijdschriften, Opstellen in Tijdschriften** en al wat er verder wordt uitgegeven, *in welk land ook,* over en betrekkelijk de **GRIEKSCHE en ROMEINSCHE TAAL- en LETTERKUNDE;** onder bepaling voorts, dat de Gedeputeerde Staten het **maken en uitgeven van dat verslag** zullen opdragen aan eenen letterkundige van erkende bekwaamheden.

Letterkundigen, die genegen zijn om voor het bovengenoemd **Honorarium, van f 1000.** – zoodanig Verslag over de in **1925** verschenen boekwerken enz. *vóór 1 October 1926 op te maken en vóór 1 Juni 1927 volgens aanwijzing van Gedeputeerde Staten te doen drukken, en uit te geven,* onder voorwaarde dat *na goedkeuring* van dat Verslag *25 exemplaren* daarvan aan de provincie moeten worden afgestaan, gelieven *vóór 1 Augustus e. k.* daarvan kennis te geven aan den Griffier der Staten van Friesland.

LEEUWARDEN, Februari 1925. MR. C. B. MEMALDA

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **N°. 6** **Maart 1925.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29. Leiden.

AAN DE MEDEWERKERS VAN HET MUSEUM.

De Redactie ontving in de laatste jaren een zoo groot aantal boeken ter aankondiging, dat uitbreiding van ons Maandblad zou moeten volgen, ... indien slechts de geldmiddelen dat gedoogden. Tot tijd en wijle een belangrijk toenemen van het aantal abonnés ons veroorlooft den omvang van het Museum te vergrooten, moeten wij de medewerkers dringend verzoeken de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen, zoodat hun stukken IN GEEN GEVAL MEER DAN TWEE KOLOMMEN beslaan. Alleen daardoor kan voorkomen worden dat menigmaal geruime tijd verloopt tusschen de inzending en de plaatsing der artikels.

De Redactie.

ΑΝΤΙΔΩΡΟΝ. **Festschrift Jacob Wackernagel zur Vollendung des 70. Lebensjahres am 11 Dezember 1923 gewidmet** von Schülern, Freunden und Kollegen. Mit einem Bildnis. Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht. 1924.

Deze „Festschrift" is een even wélverdiende als waardige hulde aan den zeventigjarigen taalgeleerde, wiens naam met de oplossing of althans de benadering van zooveel problemen der vergelijkende Indogermaansche grammatica eervol verbonden is. Behalve een bibliografie van Wackernagel's geschriften aan het einde, vinden wij in dezen bundel een veertigtal opstellen van zeer verschillenden aard, maar toch alle, of bijna alle, betrekking hebbende op de studiegebieden, waarop Wackernagel zelf zich heeft bewogen en heeft uitgemunt. Onder de medewerkers zijn uitnemende Indologen als Bloomfield, Jacobi, Konow, Ernst Leumann, Heinrich Lüders, verdienstelijke beoefenaars der klassieke talen als Bechtel, Buck, Debrunner, Schulze, en ook Indogermanisten in den ruimsten zin van het woord als Meillet en Holger Pedersen hebben ertoe bijgedragen om de waarde van dit gelegenheidsgeschrift te verhoogen. Bijzonder interessant vind ik Jacobsohn's scherpzinnige opmerkingen over „Kasusflexion und Gliederung der indogermanischen Sprachen" (p. 204 sqq.), Ernst Leumann's uitvoerige studie „Zur indischen und indogermanischen Metrik" (p. 78 sqq.), Nilsson's helder betoog „Der mykenische Ursprung der griechischen Mythologie" (p. 137 sqq.). Daarentegen heeft het artikel van Herman Lommel over „Neutrum und sächliches Geschlecht" (p. 168 sqq.), ondanks mijn groote belangstelling voor het onderwerp, mij eenigszins teleurgesteld, hetgeen voor een deel zeker hieraan kan geweten worden, dat de nieuwere litteratuur over de door hem behandelde questies den auteur niet voldoende bekend is.

Menigeen zal in dezen feestbundel iets of zelfs veel van zijn gading vinden. Dat het gehalte der bijdragen ongelijk is, spreekt vanzelf. Moge het boek de algemeene aandacht trekken, die het verdient.

Leiden. C. C. Uhlenbeck.

Fr. Bechtel, Die griechischen Dialekte. II Die West-griechischen Dialekte. Berlin, Weidmann. 1923. III Der Ionische Dialekt. Ibid. 1924.

Sinds ik in het *Museum* (J. 29) de verschijning aankondigde van het eerste deel van Bechtel's Griechische Dialekte, zijn het tweede en het derde deel met verrassende snelheid elkaar gevolgd: een zesjarige arbeid schiep het beeld, of liever gezegd den beeldengroep, dien het den maker vergund was met veelomvattende kennis, volhardende trouw en bewonderenswaardig

zelfbedwang geheel binnen de omlijning eener objektieve kritiek in het licht te stellen van het huidige wetenschapsmoment.

De in den tweeden band behandelde dialekten wijken in zóóverre af van die, welke Ahrens in het tweede deel van zijn werk bijeenbracht, dat thans het dialekt van Epeiros en dat van Achaia, waarvoor destijds het materiaal ontbrak, konden worden opgenomen. Ook het Elisch, dat Ahrens in zijn eerste deel als „pseudo-aeolisch" betitelde, heeft hier zijn plaats gevonden. Zoodat men onder de West-Grieksche dialekten bijeen vindt: de dialekten van West- en Oost-Lokris, Aitolië, Akarnanië, Epeiros en Phokis, die in één groep Noord-West-Griekenland vertegenwoordigen. Hen volgen: het Megarische en Korinthische dialekt. Het streven van den schrijver, om de koloniën taalkundig te vereenigen met hun moederland, schonk het aanschijn aan de groep der Lakoniërs, Tarentijnen, Herakleoten en Messeniërs. Na hen nemen de Argoliërs een afzonderlijke plaats in. De grootste groep is die der Zuid-Oost-Doriërs. Deze omvat de dialekten van Thera, Anaphe en Kyrene; van Melos; van Kos en Kalymna; van Knidos; van Telos, Nisyros en Astupalaia; van Rhodos; van Kreta en van Pamphylië. Met de afzonderlijke behandeling van het Elisch en van het Achaïsche dialekt sluit de lange rij. Onnoodig te zeggen, dat ook dit deel gekenmerkt wordt door helderheid, beknoptheid en nauwgezetheid. Met de soberheid van een verslaggever legt de schrijver den lezer de bronnen en gegevens van elk der dialekten in grammatikale verdeeling voor oogen, wijst hem de konkluzies, waartoe die gegevens voeren, of het tekort dat een konkluzie doet achterwege blijven. Zoo worden voor elk dialekt de grenzen der hedendaagsche wetenschap vastgesteld en zijn karakter geteekend.

Het derde deel brengt het Ionische dialekt, dat het derde deel had moeten vormen van Ahrens' werk. Aldus blijft thans het Attisch, dat bij de analyse der overige dialekten tot uitgangspunt pleegt te dienen, in Bechtel's compositie achterwege. De schrijver acht een volledige uitbeelding van het Attisch voorloopig niet mogelijk, zoolang de oud-Attische steenen en de fragmenten der Attische komedie nog niet verwerkt zijn.

Zijn voorwoord bij het derde deel sluit Bechtel met twee herinneringen: de eerste geldt de auspiciën van Jacob Wackernagel, wiens correcties hij dankbaar gedenkt; de tweede memoreert de indrukken, die zijn leeraar op het Karlsruher gymnasium bij hem in zijn schooljaren naliet, nu .... vijftig jaren geleden; indrukken, die hem inspireerden, om door te dringen in dien Griekschen geest, waarvan de Perzen van Aischylos, de Antigone van Sophokles en karakters a's Thykydides en Perikles de uitstralingen zijn geweest. Benijdbare Gustav Wendt, die door Uw ideëele en ideale lessen een bezieling kweekte, die na jaren van moeizamen arbeid leidde tot een dergelijk meesterwerk!

Amsterdam. A. Rutgers.

B. Grimmelt, Plato's Gorgias. I Text. (Aschendorf's Klassiker-Ausgaben). Münster i. W., Aschendorf. 1923.

De bewerker van dit deeltje gaat blijkens de voorrede uit van de gedachte, dat de lectuur van Plato's Gorgias, met zijn probleem πῶς βιωτέον, van uitnemend nut is voor de hedendaagsche, speciaal de Duitsche, jeugd. In dit eerste stuk geeft hij alleen den tekst (ongeveer geheel naar Burnet's uitgave) en verder een inleiding van ± 30 blz., bevattend een goedgeschreven, klaar en populair overzicht van de Grieksche wijsbegeerte tot en met Plato. Diens Ideeën worden helaas! ook hier nog weer verklaard als tot zelfstandige existenties verheven soortbegrippen, zooals ook Gomperz ze opvat. De schrijver schijnt vooral onder invloed te staan van diens „Griechische Denker". Wij zijn benieuwd naar den commentaar, die nog volgen zal, en waarin ook de door Gomperz gesignaleerde „logische Schwächen" van Plato naar behooren zullen worden in het licht gesteld.

Utrecht. B. J. H. Ovink.

Palaeographia Latina. Part II. Edited by Professor **W. M. Lindsay.** (St. Andrews University Publications, XVI). London, Oxford University Press: Humphrey Milford. 1923. (Pr. Sh. 5).

De eerste aflevering van dit tijdschrift is in April 1923 in het *Museum* aangekondigd. Thans is ook de tweede verschenen, bestaande uit een grooter aantal bijdragen en van meer verschillenden aard. Prof. Lindsay maakt ons in het begin bekend met het doel der uitgave: het verzamelen van materiaal voor een toekomstige, volledige Geschiedenis der Latijnsche Palaeographie, evenals het *Archiv für lateinische Lexicographie* den weg heeft gebaand voor den grooten Latijnschen *Thesaurus*. Onder den titel *Collectanea Varia* geeft hij dan belangwekkende onderzoekingen over de termen *Explicit* en *Finit*, Corrections of MSS., Aids to Readers, Scribes and their Ways en over de I-longa. Prof. Lehmann bespreekt een fragment te Basel, geschreven in het Noord-Fransche *A—Z* type, waarvan een bladzijde (uit August. Civ. Dei) aan het slot der aflevering is gereproduceerd, alwaar twee andere facsimilia ter illustratie dienen van het volgende artikel van Prof. Lindsay over het MS. Berne 207. Vervolgens handelt wijlen Dr. Tafel in *The Lyons Scriptorium* over de bibliotheek van de kathedraal te Lyon en van Ile Barbe. Tenslotte geeft Prof. W. Weinberger een *Bibliographie der lateinischen Buchschrift* (bis 1050) over 1911—1922, waarin hij onder n°. 13 blijkt te behooren tot de volgelingen van Beer, die meenen dat de prae-Columban MSS. uit Bobbio de bibliotheek zouden zijn, die eenmaal aan Cassiodorus heeft behoord.

Ook deze aflevering biedt dus, dank zij hoofdzakelijk de bijdragen van haren eminenten redacteur, veel belangrijks aan den beoefenaar der Latijnsche palaeographie en doet ons een duurzaam bestaan aan het tijdschrift toewenschen.

Utrecht. P. H. Damsté.

Facsimiles of Egyptian Hieratic Papyri in the British Museum. with descriptions, summaries etc. by **E. A. Wallis Budge.** Printed by order of the Trustees. 1923.

Na dertien jaar verschijnt nu het tweede deel van den herdruk der papyri in het Britsch Museum, welker bestudeering, na het uitverkochtgeraken van de Select Papyri (1841 e.v.), voor particulieren bijkans een onmogelijkheid geworden was. Onder de belangrijke documenten, die ons in dit deel worden voorgelegd, nemen de drie Sallier-papyri, alsmede de P. Harris 500 een eerste plaats in. Sallier I met zijn „Gedicht op den slag van

Quadesh", door Pentewere geschreven, en den hierop volgenden bundel briefvoorbeelden, is gedateerd uit 't 10e jaar van Meneptah (Ä. Z: 56 : 42) en dus geenszins zoo vaag van datum, als de uitgever dit aangeeft. Sallier II levert een reeks onderlinge vergelijkingen van verschillende loopbanen, die voor den ouden Aegyptenaar openstonden, eindigend met een lofrede op den „geleerden stand". Als aanhangsel is de groote Nijlhymne toegevoegd. Sallier III verheerlijkt in een gedicht de „faits et gestes" van Ramses II in Azië en Aegypte, waarvan de hieroglyphische beschrijving de tempelwanden van Lûxor, Abydos en Karnak bedekt. P. Harris 500, evenals de drie voorgaande papyri, ± 1200 v. C. te plaatsen, bevat behalve een bundel Liefdeliederen, op haar versozijde de beide sprookjes der „Inneming van Joppe door generaal Dhûtj" en van „den Gevloekten Prins", twee verhalen, die, met het Broedersprookje van den P. d'Orbiney, tot de oudste litteratuurmonumenten van dit genre behooren. De magische texten (Papyrus Salt) en een, nu voor het eerst gepubliceerde, reeks moraal-leerstellingen (P. Necht) voltooien dit tweede deel der Publicaties van het Britsch Museum. Hoewel de zorg, aan de uitgave besteed, alle lof verdient, is de begeleidende text van „descriptions, summaries of contents, etc." niet alleen tot het allernoodigste beperkt, maar vertoont zelfs vele lacunes, die in een wetenschappelijke bewerking van een zoo belangrijk materiaal als deze papyri, niet hadden mogen voorkomen. De vermelding van de aan Sallier I en II parallelle texten in 't Corpus d'Anastasi (II—V) is geenszins volledig, terwijl bij de Nijlhymne alleen de door Maspéro in zijn uitgave gegeven paralleltext in An. VII genoemd is, zonder melding te maken van de andere fragmenten (Turijn, Ramesseum, e.d.), welke hetzelfde onderwerp behandelen. Ook schijnt de uitgever nog te gelooven aan een „oorspronkelijke redactie", terwijl het toch boven allen twijfel verheven is, dat wij in onze papyri slechts copieën voor ons hebben, waarvan het origineel, momenteel althans, voor ons verloren is. Over de schijnbare onzekerheid in de dateering spraken wij reeds. Niettegenstaande deze bezwaren voorziet echter deze tweede serie van „Hieratic Papyri" in een groot gemis aan texten en kan zij, ook in dezen vorm, den aegyptologischen studiën slechts ten goede komen.

Leiden. H. P. Blok.

S'ikshâ-Samuccaya, a compendium of Buddhist Doctrine compiled by **S'ântideva,** translated from the Sanskrit by **Cecil Bendall** and **W. H. D. Rouse.** (Indian Texts Series). London, Murray. 1922. (Pr. 21/—).

In een keurig Perzisch bandje, maar op voos en vezelig papier, dat studie-aanteekeningen van den gebruiker ternauwernood duldt, biedt de uitgever Murray ons dit kostbare werk aan, — kostbaar in den figuurlijken zin van het woord : immers de verzamelaar der oorspronkelijke anthologie bezat bij zijn geloofsgenooten groot gezag ; ook stond de eerste der vertalers vooraan onder de Westersche kenners van het Buddhisme ; en kwalijk kon een geleerde beter introductie medebrengen dan Rouse, aan wien Bendall op zijn sterfbed de voltooiing van het werk opdroeg.

Maar is het werk in geestelijken zin kostbaar, om tal van citaten uit verloren of onvoldoend bekende Buddhistische werken, kostelijk naar den Westerschen smaak is het stellig niet ; en zoo we den vertalers en inzonderheid Rouse, wien het grootste gedeelte der vertaling toeviel, diep erkentelijk zijn, dan is het bovenal om het geduld en de toewijding, die zulk een arbeid vordert.

Op onnauwkeurigheden en inconsequenties, die mij in de vertaling opvielen, wil ik thans niet ingaan, doch me beperken tot één kwestie: Bendall's opvatting der compositie van deze bloemlezing en daarmede tevens de wijze, waarop Rouse de hoofdstukken betitelt.

Volgens de overlevering van den tekst is de S'ikṣā-samuccaya in 19 hoofdstukken verdeeld ; twee daarvan missen een opschrift ; maar zelfs waar de titel gegeven is, zou deze slecht bij den inhoud passen, volgens Bendall's opmerking, editie p. XXXI. En zoo heeft Rouse in de titelatuur der hoofdstukken zich de grootste vrijheden veroorloofd. M.i. hebben hier de vertalers de bedoeling van den auteur niet begrepen en zijn ze tegenover de overlevering hyper-critisch geweest.

Bendall dan baseert zijn *Summary* van het werk uitsluitend op de 27 kārikās (memoriaal-verzen), in het werk verspreid aangetroffen ; en zoo komt hij tot de volgende groepeering :

Inleiding : kārikās 1—4, hoofdstuk I.

Hoofddeel :

deel A. *rakṣā*, § 1. *ātma-rakṣā*, k. 5—13, cp. II—VI ; § 2. *bhoga-rakṣā*, k. 14, cp. VII ; § 3. *puṇya-rakṣā*, k. 15—16, cp. VII vervolg.

deel B. *śuddhi*, § 1. *ātma-śuddhi*, k. 17—20, cp. VIII—XIV ; § 2. *bhoga-śuddhi*, k. 21 a, cp. XV ; § 3. *puṇya-śuddhi*, k. 21 b, cp. XV vervolg.

deel C. *vṛddhi*, § 1. *ātmavṛddhi*, k. 22, 23 a, cp. XVI ; § 2. *bhoga-vṛddhi*, k. 23 b, cp. XVI vervolg ; § 3. *puṇya-vṛddhi*, k. 24—27, cap. XVI gedeeltelijk, cap. XVII—XIX.

Epiloog : slot van caput XIX. —

In de eerste plaats valt op te merken, dat de schematische rangschikking inderdaad niet plaatsvindt naar een tabel van 3 × 3, maar wel van 4 × 3 ; dat wil zeggen, hoofdstuk I bevat niet alleen de inleiding (of bespreking der kārikās 1—3), maar ook de bespreking van het eerste der vier hoofdonderwerpen : *utsarga* of *dāna* ; hetwelk evenals de drie volgende in drieën onderverdeeld is ; en zoo luidt dan ook de 4e kārikā :

(1) *ātmabhāvasya* (2) *bhogānāṃ* (3) *tryadhvavṛtteḥ śubhasya ca, utsargaḥ* . . . .

En aan deze onderverdeeling heeft S'āntideva zich zooveel mogelijk gehouden. In overeenstemming met dezen inhoud heet het eerste hoofdstuk *dāna-pāramitā*.

In de tweede plaats is op te merken, dat de titels der hoofdstukken verband houden met de formule-achtige zinnetjes, waarmede de verzamelaar zelf (vooral aan den aanvang of het einde der hoofdstukken) zijn stof samenvat. Zoo kan men zonder uitzondering alle titels in den tekst zelf terugvinden ; en dit gaat zoover, dat men als titel van het vierde boek kan reconstrueeren : *Anarthaḥ* ; en dat men voor het laatste boek den titel van Rouse kan aanvaarden : *Puṇyavṛddhiḥ*, want, hoewel de behandeling van dit onderwerp reeds in hoofdstuk XVI begint, vinden we toch een soortgelijk geval in hoofdstuk XIV, eveneens betiteld naar een onderwerp, dat daarin ten einde wordt gebracht.

In de derde plaats verdient het feit onze aandacht,

dat er in de overgeleverde naam-geving der hoofdstukken stelselmatigheid zit. Zoo is hoofdstuk I zoowel een uiteenzetting van het eerste hoofd-onderwerp *utsarga*, als ook van de eerste *pāramitā*, de *dāna-pāramitā*. De hoofdstukken II—VII behandelen zoowel het tweede hoofd-onderwerp *rakṣā* als de tweede *pāramitā*, de *s'īla-pāramitā*; dit blijkt duidelijk uit S'āntideva's eigen tekst (editie p. 179, reg. 3—4), waar *dauḥśīlyotpattiṃ rakṣan* den inhoud der genoemde hoofdstukken samenvat. De hoofdstukken VIII—XIV bespreken niet alleen het derde hoofd-onderwerp (*pariśuddhi*) ten opzichte van *ātmabhāva*, maar ook de derde tot en met vijfde *pāramitā*: *kṣānti*, *vīrya* en *prajñā* (vgl. editie p. 179, reg. 5, *kṣamate*; p. 189, reg. 1, *vīryam ārabhate*; p. 264, reg. 10—11, *iyaṃ samāsataḥ prajñā-pāramitā*). Ten slotte kunnen wij uit een citaat, ontleend aan het Ratnacūdasūtra leeren, dat de zesde *pāramitā* (van *dhyāna*) geïdentificeerd werd met de *caryā-pariśuddhi*, (vgl. den titel *bhadracaryā-vidhi* van hoofdstuk XVI in de anthologie).

We mogen uit de drie aangehaalde groepen van feiten, besluiten, dat S'āntideva zelf verband heeft gelegd tusschen zijn twaalf-deelige behandeling der Buddhistische leer en de kanonieke opsomming der zes *pāramitās* (vgl. de Aṣṭasahasrikā, editie Bibliotheca Indica, p. 194).

En hiermede heb ik aangetoond, dat Bendall en Rouse in dit zoo gewichtige punt hyper-critisch zijn geweest tegenover de tekst-traditie, q. e. d.

Amsterdam. B. Faddegon.

F. Jónsson, Norsk-islandske Kultur- og Sprogforhold i 9. og. 10. årh. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser III, 2). København, A. F. Høst og Søn. 1921. (Pr. Kr. 10.50).

Bovenstaand werk draagt ten deele het karakter van eene samenvattende apologie, ten deele van een samenvattend strijdschrift. Over de vraag naar den oorsprong zoowel van de Oudnoorsche poëzie als van de sagalitteratuur heeft de schrijver zich dikwijls geuit. In dit werk wordt de quintessens van hetgeen hij vroeger daarover schreef in samenhang voorgedragen, en ook wordt eenige nieuwe, vooral taalkundige, stof aangevoerd, om de zienswijze van den schrijver te steunen. Voor dengene, die zich in deze stof wil inwerken, is het van beteekenis, de meeningen van een geleerde van den rang van Finnur Jónsson met zijne argumentatie bijeen te hebben.

Eene kritiek, die op de bijzonderheden inging, zou een werk worden, minstens van gelijken omvang als het boek. Ik zal er mij liever toe beperken, een paar woorden te wijden aan de algemeene karakteristiek. Het is bekend, dat de schrijver behoort tot degenen, die, om het kort uit te drukken, vasthouden aan de hypothese, dat de Oudnoorsche mythologie, poëzie, litteratuur in hoofdzaak autochthoon zijn. Met name van een vroegen invloed uit het Westen wil hij niets weten, allerminst uit Ierland, eer nog, in bescheiden mate, uit Engeland. Het zijn vooral Sophus en na hem Alexander Bugge, die een Keltischen invloed op den voorgrond gesteld hebben. De boeken van Sophus Bugge, waartegen F. J. indertijd polemiseerde, een polemiek, die nu herhaald wordt, dateeren van 1881—86 en 1896. Het spreekt vanzelf, dat de zwakke zijden van die boeken thans wel bekend en erkend zijn. Niettemin worden zij door velen, onder wier aantal ook ik mij met dankbaarheid schaar, beschouwd als het begin van een nieuwen tijd. De impulsen, die van die werken, vooral van die van den eerstgenoemde, zijn uitgegaan, hebben nagewerkt, en aan hen danken wij niet het minst den blik, dien wij thans op de oude poëzie hebben. Daarom heeft het eigenlijk weinig zin, al de vergissingen van Bugge nu nog eens op te sommen; zijne gedachte, dat de poëzie geboren wordt en is, niet in afgesloten eenzaamheid maar in het verkeer met andere volkeren, is vruchtbaar gebleken en kan niet meer te niet gedaan worden, ook al zouden alle bijzondere resultaten van Bugge onjuist zijn. Dat zijn zij trouwens niet. De hoofdgedachte van Bugge's Studier was niet, dat zekere mythologische verhalen van de Kelten kwamen — dat was bijkomstig —, maar dat zij van christelijken en deels antieken oorsprong waren. En hierover zijn vele onderzoekers van naam het thans wel eens. Dit resultaat wordt er niet door aangetast, al is de directe bron niet altijd die, welke Bugge heeft aangenomen.

De vraag naar den omvang van den Keltischen invloed is naar mijn meening nog niet rijp voor uitspraak. F. J. geeft o.a. een, zooals men van hem verwachten kan, voortreffelijk kritisch overzicht van de personen en namen der eerste bewoners van IJsland (de *landnámsmenn*). Hij toont ook zeker in vele gevallen aan, dat omtrent sommige personen zonder voldoenden grond aangenomen is, dat zij Keltische betrekkingen onderhielden. Maar vervalt hij niet in dezelfde fout, waar hij voor alle gevallen, waaromtrent niets zekers blijkt, als van zelf sprekend aanneemt, dat zulke connexies niet bestaan hebben? En is het zoo zeker, dat er op IJsland volstrekt geen oude bewoners geweest zijn, wier namen niet in Landnámabók staan!

Tegenover deze absolute afwijzing van iederen invloed uit het Westen is het eigenaardig, dat invloeden uit het Zuiden zoo grif worden aangenomen. In zeker opzicht vallen deze ook niet te loochenen, maar het verwondert ons toch, den schrijver hier te zien vasthouden aan meeningen die sedert lang geantiqueerd zijn, b.v. dat de Ermanariksage, en de Heiđrekpoëzie uit Duitschland zouden komen (p. 155). Van de Nibelungenpoëzie kan het tot op zekere hoogte gezegd worden, maar met zeer strenge reserves; daarentegen is het onbegrijpelijk dat wij hier nog lezen (p. 156) van een „*fornyet indførsel*" in de 9e en 10e eeuw. Men zou gewenscht hebben, dat de schr. althans van nieuwere inzichten had kennis genomen. Wat de p. 158 aangehaalde stofgeschiedenis van het hd. gedicht Kudrun betreft, waarvan de inhoud geheel op diverse, opeenvolgende bekende omvormingen van een Skandinavische stof berust, verwijs ik naar Zschr. f. d. Phil. 40, 1 vv. 184 vv. 292 vv.

Het laatste deel van het boek bevat een verhandeling over de taal der 9e en 10e eeuw. De taal der poëzie wordt met die der inscripties vergeleken. Sedert de jongste publicaties, met name van den Eggjum-steen, weten wij, dat het formeele karakter, dat de literatuurtaal toont, ouder is, dan men een twintig jaar geleden meende, en dan ook Bugge nog dacht. Hiermee vervalt een argument, dat Bugge gebruikt heeft bij de dateering der oudste skaldenpoëzie. F. J. neemt deze omstandigheid als uitgangspunt voor de behandeling van een reeks klankwetten en woordvormen in de skaldenpoëzie, waarbij veel materiaal op zorgvuldige wijze verwerkt is. Men zal deze afdeeling niet zonder nut voor de taalgeschiedenis bestudeeren.

Amsterdam. R. C. Boer.

Gedenkbundel De Drie Talen, uitgegeven bij den aanvang van den 40en Jaargang. Groningen, P. Noordhoff. 1924. (Pr. ƒ 3.25, geb. ƒ 3.75).

Deze feestbundel is samengesteld ter eere van het veertigjarig bestaan van „De Drie Talen". Het tijdschrift heeft zich een roep van zorgvuldigheid van bewerking en betrouwbaarheid verworven die het steeds heeft opgehouden. Een der oprichters, de heer L. P. H. Eykman, is nog altijd werkzaam als redacteur van de Engelsche afdeeling en zet met onverminderde energie en toewijding het werk voort dat hij veertig jaar geleden op zich heeft genomen.

Het gedenkboek is keurig verzorgd en op mooi papier gedrukt. Het biedt een bonte rij van artikelen, een dertigtal, over spraakkunst, letterkunde, klankleer, etymologie; sommige zijn in het Nederlandsch geschreven, de meeste echter in een der „drie talen". Het is onmogelijk hier alle artikelen te bespreken, ik zal er dus enkele uitzoeken die mij om de een of andere reden het meest getroffen hebben.

Terwijl sommige medewerkers zich beperkt hebben tot een klein onderdeel van een spraakkunstig onderwerp, waaraan b.v. huns inziens in de bestaande grammatica's niet genoeg aandacht wordt geschonken of dat tot nu toe onjuist is ingezien, hebben anderen onderwerpen van algemeenen aard behandeld. Zoo behandelt Dr. K. J. Riemens in de Fransche afdeeling het gebruik van den Subjonctif in den bijvoeglijken bijzin; hij vat het gebruik van den subjonctif na *le seul, l'unique*, of een superlatif, dat altijd als een soort van verzachtings- of beleefdheidsuiting is beschouwd, op als het gevolg van de ontkennende gedachte, die in den heelen zin schuilt. Daartegenover kunnen wij stellen het artikel van Dr. C. de Boer: „Een weinig Syntaxis". Dr. de Boer gaat na in hoeverre sommige woorden een beteekenis *hebben* of een beteekenis *helpen suggereeren*: b.v. *de* in: *voilà un portrait d' Israëls*. Hoe komt het dat we den spreker begrijpen, terwijl het woordje *de* maar een schakeltje is zonder eigen beteekenis? Het kan zijn dat Israëls de maker, de eigenaar of het voorwerp van het portret is, en het zijn *niet-linguistische elementen* die de aanvulling verschaffen die het woordje „de" mogelijk maakt, maar niet zelf geven kan.

In de Duitsche afdeeling vinden wij o.a. een artikel van Dr. J. van Dam: *Ricarda Huchs Ludolf Ursleu und Thomas Manns Buddenbrooks, eine Formvergleichung*. De schrijver vergelijkt de vertellingswijzen van deze twee romans, de houding die de schrijver zelf aanneemt ten opzichte van zijn romanhelden en hun leven en lijden. De boeken leenen zich goed tot een dergelijke vergelijking daar de loop van beide geschiedenissen niet zeer verschillend is. Hoe verschillend echter is de rustige, ver-afstaande, oogenschijnlijk on-ontroerde houding van Ricarda Huch van den subjectieven, diep-deelnemenden toon van Mann's werk. — De heer Joh. Heemstra in *Betrachtungen über die Sprache der Technik* deelt technische benamingen in drie groepen in, en geeft een lijst van spontaan ontstane technische namen die op associatie berusten en ontleend zijn aan namen van lichaamsdeelen, kleedingstukken en dieren.

De heer J.A. Falconer, in de Engelsche afdeeling, spreekt over de verschillende elementen die het hedendaagsche Engelsche volk samenstellen en den invloed dien deze uiteenloopende elementen op elkaar hebben uitgeoefend en zullen blijven uitoefenen. — Dr. Kruisinga wijst er op hoe taalstudie niet alleen historisch, maar ook op andere wijze wetenschappelijk kan worden beoefend. Zij die uitsluitend de tegenwoordige taal bestudeeren kunnen krachtig medewerken tot het ontdekken, groepeeren en begrijpen van taalverschijnselen. Het goede werk in de laatste honderd jaar door Nederlanders voor de Engelsche spraakkunststudie gedaan, is voor een groot deel gedaan door menschen zonder academische opleiding. Eenige voorbeelden volgen om aan te toonen hoe de studie van de Engelsche spraakkunst gesteund kan worden door b.v. het opmerken van verschijnselen in onze taal. De accusatief met infinitief — die in het Engelsch voorkomt na werkwoorden die een zintuiglijke waarneming, een wil, een persoonlijk gevoelen en een bewering uitdrukken — kan slechts in sommige gevallen in den lijdenden vorm worden overgebracht. De constructie komt volgens sommige grammatica's in het Nederlandsch *niet* voor; volgens andere komt ze in het Nederlandsch *veel minder* voor *dan in 't Engelsch*. Nu blijkt het dat de constructie in het Nederlandsch gebruikt kan worden juist alleen in die gevallen waarin in het Engelsch de passieve constructie ook heel gewoon is: Ik zie hem komen; beveel hem (haal hem over) te komen; terwijl we voor *I want him to come, I don't like you to smoke so much, I declare him to be innocent* in onze taal een bijzin met „dat" gebruiken. Er moet dus iets zijn dat al de gevallen van de eerste groep van die van de tweede groep onderscheidt. Het blijkt dat in het Nederlandsch de acc. met inf., en in het Engelsch de lijdende vorm, gebruikt kan worden als de accusatief als object van het verbogen werkwoord kan beschouwd worden, niet als hij alleen subject van den infinitief is. — Verder zegt de heer K. hoe men, naast de erkenning dat classificatie noodig is voor alle wetenschap, nooit uit het oog moet verliezen, dat de waarde van classificatie maar betrekkelijk is; en hoe vooral de onderwijzersstudie er toe leidt dat de waarde ervan overschat wordt. Verschillende voorbeelden zijn gegeven om te illustreeren hoe *things* en *matters*, die toch altijd als zelfstandige naamwoorden te boek hebben gestaan, vaak beteekenisloos zijn, en dan dienen tot steun, om zoo te zeggen, van een ander woord (I will do it [the] first thing to-morrow morning), en dus onbepaalde voornaamwoorden kunnen genoemd worden.

De serie eindigt met het artikel van den heer J. H. Schutt, dat zich bij de drie afdeelingen gelijkelijk aansluit. De heer Schutt zegt dat het doel van alle onderwijs toch zeker is, jonge menschen te leeren denken en zoeken. Tot dit algemeen doel kan het onderwijs in de moderne talen krachtig meewerken. Leeren observeeren en, zoo mogelijk, oorzaken opsporen van kleine verschillen of afwijkingen van den regel, de oogen openen voor het interessante van taal als levensuiting, dat is onze taak. Wij weten dat een deel van het op school geleerde ten doode is opgeschreven; laten wij werken aan het blijvende deel. De heer Schutt meent dat de woordjesmethode weer opleeft; is dat niet te pessimistisch? Ik kan mij niet voorstellen dat men in onzen tijd nog voorstanders kan vinden van een methode, die zoo licht de meening kan kweeken dat een volledige woordenlijst de sleutel zou zijn tot alle mysteriën van de vreemde taal en dat vertalen geen moeilijkheden meer biedt als men „de woorden weet".

Vooral de laatstgenoemde artikelen en het artikel van Dr. de Boer, bewijzen dat de taalwetenschap bezig is zich te bewegen langs de lijn die we alle wetenschap zien volgen. Men gaat overal meer en meer naar de bron zelf terug, zich zoo noodig losmakend van de langgeëerbiedigde traditie. De oude professoren in rechtswetenschap gaven een of twee geijkte voorbeelden ter illustratie van een wetstoepassing; de nieuwere geven gevallen uit eigen praktijk, die zich nooit geheel aanpassen bij de doode letter van de wet omdat het levende gevallen zijn. Het onderwijs in de aardrijkskunde heeft in de laatste jaren een heele revolutie meegemaakt. Zoo ook de taalstudie en het taalonderwijs. Kennis van grammatica beteekent niet meer het weten en kunnen toepassen van regels, maar het opmerken, het vergelijken en groepeeren van taalverschijnselen. Idioomonderwijs bestaat niet meer in het doen van buiten leeren van de vier of vijf beteekenissen van een woord, dat zinloos uit een tekst is gelicht, maar in het ontwikkelen van het waardegevoel voor een woord in den tekst.

Indien er geen andere reden was om de nieuwe onderwijs-methode boven de oude te verkiezen, dan zou er toch zeker deze zijn, dat ze interessanter is. En als men iemand bij zijn onderwijs niet interesseert, kan men hem toch eigenlijk niets geven, dat de moeite van het aannemen waard is.

Den Haag. A. C. E. Vechtman-Veth.

The Tragedy of Sir John van Olden Barnavelt. Anonymous Play edited from the Manuscript with Introduction and Notes by **Wilhelmina P. Frijlinck.** Amsterdam, H. G. van Dorssen. 1922. (Amsterdamsche dissertatie). Verkrijgbaar bij Oxford Univ. Press, Londen.

Mejuffrouw Frijlinck heeft een goed werk, en dat werk goed, gedaan met de uitgave dezer Engelsche tragedie. Fruin deed het vóór haar, maar zijn editie was slechts een onkritische herdruk van Bullens uitgaaf en uitsluitend ondernomen uit historisch interesse in dit artistiek document onzer vaderlandsche geschiedenis Zijn opvolgster ging philologisch te werk, en stelde zich tot taak een nauwgezette reproductie van het handschrift te geven naar de beginselen die de Malone Society aan haar publicaties ten grondslag legt. Dank zij haar arbeid bezitten we nu den volledigen tekst, met al de doorhalingen — en dat zijn er niet weinige — die Bullen achterwege liet, en met de correcte lezing van menig woord dat de eerste uitgever of mislezen of willekeurig verspeld heeft.

Aan die aldus verzorgde tekstuitgave gaat een uitvoerige inleiding vooraf, waarin de auteur het handschrift beschrijft, den inhoud van het drama samenvat, het auteurschap en de bronnen bespreekt, en een oordeel velt over de artistieke en historische waarde der tragedie. Het beste dier hoofdstukken, omdat het veel nieuws brengt, is dat over de bronnen. Aan Bullen waren slechts drie pamfletten bekend. Mejuffrouw Frijlinck vermeldt niet minder dan twaalf Engelsche blauwboekjes, die over Oldenbarnevelt en zijn mede-aangeklaagden handelen. Aan die lijst is nog toe te voegen „A True Discovery of those treasons of which Geilis van Ledenberch was a Practiser against the Generall States of the Vnited Netherland Provinces; Through the aduise and Assistance of John Van Olden Barnevelt etc., waarvan een exemplaar berust op de Leidsche Universiteits-Bibliotheek. De ballade „Murther vnmasked" is de schrijfster bekend uit „A Pepysian Garland" ed. by Hyder E. Rollins, 1922. Maar reeds in 1914 is zij uitgegeven door C. H. Firth in „Three Ballads illustrating the History of Holland." Mejuffrouw Frijlinck heeft deze boekjes met het drama vergeleken en toont overtuigend aan hoe getrouw de dichters naar die gedrukte gegevens hebben gewerkt. Het inzicht in hun afhankelijkheid van die bronnen zou den lezer heel wat lichter zijn gemaakt indien de tekst der tragedie slechts op de linker bladzij waar gedrukt en de rechter was opengehouden voor den afdruk dier passages waaraan de tegenoverstaande verzen zijn ontleend. Slechts weinig paginaas zouden bij die methode zijn blank gebleven. Want er is niet veel in het stuk dat vrije vinding der auteurs is. De kaleidoskopische opeenvolging der tooneelen is een getrouwe reproductie der uit Holland ontvangen reportage, en het ware leerzaam geweest het zakelijk verslag en de dramatiseering er van naast elkaar te zien afgedrukt.

De aesthetische kritiek der schrijfster is het zwakke deel van dit overigens voortreffelijke boek. Wie zich waagt aan kritiek op een kunstwerk bewijze met den vorm dier kritiek dat hij recht heeft van spreken. Maar het Engelsch van Mejuffrouw Frijlinck, schoon grammaticaal correct, is zoo slap en zoo kleurloos dat haar oordeel over de poëtische waarde van dit drama den lezer onverschillig laat. Herhaling van het reeds gezegde in bijna dezelfde bewoordingen maakt bovendien de lectuur van dit proza irritant. De schrijfster zelf heeft die neiging in zich opgemerkt, maar in stee van ze te bestrijden er opzettelijk de aandacht op gevestigd met loopjes als „I have already pointed out", „I have noted before", „as I remarked before", „as I have pointed out before", „I have already noted", „I have already given an example", I have already spoken of", enz.

„I shall consider myself happy," verklaart de schrijfster aan het slot van haar inleiding, „if I have succeeded in bringing *The Tragedy of Sir John Van Olden Barnavelt* to the notice of students of English literature and if I have contributed to procuring the play a wider circle of readers than it has had till now."

Die woorden schijnen mij een miskenning van de beteekenis van haar eigen werk. Het was niet meer noodig het drama bekend te maken bij „students of English literature", en een ruimer kring van lezers kan deze uitgave er niet voor winnen. Want een zoo nauwkeurige reproductie van het zeventiende-eeuwsche handschrift als Mejuffrouw Frijlinck ons gegeven heeft is alleen voor philologen genietbaar. Maar als de dankbaarheid van dien beperkten kring haar gelukkig kan maken is het geluk haar verzekerd.

New York City. A. J. Barnouw.

H. Kallin, Etude sur l'expression syntactique du Rapport d'Agent dans les langues romanes. Paris, E. Champion. 1923. (Pr. fr. 18). (Thèse pour le doctorat).

Comme c'est surtout à l'aide des prépositions *de* (*da*) et *per* (*par*, *por*) que les langues romanes expriment le rapport d'agent, c'est aussi à ces deux prépositions que M. H. Kallin a consacré la plus grande partie de son étude. Il a cherché „à expliquer comment elles sont arrivées, dès l'époque latine, à remplir cette fonction" et

s'est appliqué „à en poursuivre en détail l'histoire ultérieure" dans les principales langues romanes; non pas, à la vérité, dans toutes, et à ce propos on peut regretter que l'auteur — qui fait toujours une place spéciale au catalan — n'en ait réservé à peu près aucune au roumain. — Voici les conclusions générales qui se dégagent de cet „essai de grammaire historique".

Le rapport entre une action et l'auteur de cette action peut se concevoir de plusieurs manières. On peut notamment considérer l'agent soit comme point de départ, soit comme intermédiaire de l'action. A ces deux conceptions répondent primitivement, dans les langues romanes, deux constructions principales, dont l'une remonte au latin *de* et l'autre à *per*.

L'idée de point de départ pouvait se rendre en latin au moyen de *ab* dont la fonction ancienne propre était d'exprimer la provenance locale. Mais de très bonne heure cette préposition avait pu, comme fonction secondaire, servir à l'expression du rapport d'agent. D'autre part *ex* et *de* qui, avec des nuances diverses, servaient aussi à rendre l'idée de point de départ, se confondirent dans certains cas avec *ab* et purent aussi s'employer devant le complément d'agent, bien qu'à vrai dire pareil emploi ne se rencontre — rarement d'ailleurs — que dans la latinité post-classique. Peu à peu *ab* et *ex* le cédèrent à *de* qui, seul des trois, passa en roman pour l'expression du rapport d'agent.

Cependant *de* trouva un concurrent dans *per* qui, par des voies différentes, en partant de l'idée de mouvement à travers l'espace et en passant par celle d'intermédiaire, était arrivé de son côté à servir à l'expression du même rapport.

Les deux constructions, celle avec *de* et celle avec *per* existaient donc collatéralement à l'époque ancienne des langues romanes. Mais celles-ci devaient obéir dans la suite à deux tendances différentes, suivant les régions. Alors que les langues de l'Ouest (espagnol, provençal, français) ont surtout développé la construction avec *per* (*par*, *por*), celles de l'Est (italien, rhétique, roumain) préfèrent dans *de* (dà) la préposition qui marquait à l'origine le point de départ. Mais l'hésitation entre les deux tournures a parfois duré longtemps; en français, par exemple, si la tendance à généraliser *par* se fait sentir dès le XIIe siècle, elle n'a prévalu qu'assez tard et beaucoup de verbes (verbes affectifs, etc.) ont aussi conservé jusqu'à nos jours la construction avec *de*. — Quelles causes ont pu déterminer, dans chaque langue, le développement dans un sens ou dans l'autre, il semble difficile de le dire. M. Kallin se borne à constater le phénomène et à le rapprocher de faits à peu près semblables dans d'autres langues. C'est ainsi que l'allemand et les langues nordiques se servent de constructions analogues à celles des langues romanes de l'Est, tandis que le hollandais et l'anglais préfèrent des tournures analogues à celles des langues romanes de l'Ouest.

Cependant le latin possédait encore d'autres moyens pour rendre le rapport d'agent, notamment l'ablatif et le datif. Tout en consacrant à ces tournures des lignes intéressantes, M. Kallin n'en a pas poursuivi l'étude au-delà de la période latine, ces deux constructions n'ayant, dit-il, „pas laissé de trace dans les langues romanes. „Cette assertion, en ce qui concerne le datif, peut surprendre. A en croire notre auteur, les constructions romanes où le datif peut marquer le rapport d'agent „sont des innovations indépendantes des constructions latines. „Pour lui (p. 51, note) dans les constructions françaises du type *voir* (*faire*, *laisser*) *faire qqch. à qqun*, le datif n'aurait eu, à l'origine, d'autre fonction que d'indiquer qu'on perçoit telle action chez telle personne, ou qu'on confère à quelqu'un le soin ou la permission d'accomplir une action. „Ce n'est que secondairement, ajoute-t-il, et seulement par le contexte de la phrase" que *à* a pu acquérir dans ces tournures la fonction de *per* ou de *de* devant un complément d'agent. On reconnaît là, à peu près, la théorie du „datif d'intérêt" de Tobler, que M. Kallin cite en effet (à côté de A. Johansson et de Mlle Richter). Mais on est surpris en constatant qu'il ne mentionne même pas l'étude que H. F. Muller a consacrée spécialement à cette question (thèse de Poitiers, 1912). Il paraît cependant établi dans ce dernier ouvrage que le datif en question remonte au datif latin dit „dativus graecus". Au reste comment expliquer autrement que la tournure se retrouve dans la plupart des langues romanes? Et comment encore, si l'on ne remonte pas au latin, rendre compte du datif dans une phrase comme: *as chevals fut toz depestriz?* Il semble donc qu'il faille prendre ici le contrepied de la thèse soutenue par M. Kallin; sans doute ce datif servait-il, originairement, à marquer l'agent d'une action exprimée par un infinitif actif à valeur passive; et ce n'est que secondairement que, l'infinitif ayant perdu sa valeur passive pour être senti comme verbe actif, le datif, de son côté, a pu prendre la valeur de „datif d'intérêt" qu'il a effectivement encore aujourd'hui dans ces constructions.

M. Kallin ne s'est pas borné à faire l'historique des tournures avec *de* et *per*. Il a aussi tâché de préciser, dans des phrases données, la nature du rapport exprimé au moyen de *de* (*da*) et de *per* (*par*, *por*), notamment dans des phrases de forme passive. Ce n'est pas, nous dit-il, un rapport d'agent que marque, à proprement parler, la préposition *de* dans *le jardin est entouré d'un mur*, car il s'agit là d'un état, non d'une action; et le fait qu'on peut tourner par *un mur entoure le jardin*, ne fait ici rien à la chose. L'emploi de la préposition *de* dans les phrases de ce genre serait dû à l'action analogique de constructions comme *le jardin a été entouré d'un mur par le propriétaire*, où *de* marque le moyen, l'instrument. Comparez encore *il fut frappé de la foudre* et *il fut frappé de la foudre par Jupiter*. Ce serait par l'intermédiaire de phrases semblables que *de* aurait pénétré dans une foule d'expressions toutes faites comme *être saisi de crainte*, *être pris de fièvre* dans lesquelles le verbe „a perdu sa valeur concrète primitive", et qui expriment une idée unique: *avoir peur*, *avoir la fièvre*. On conçoit toutefois que les phrases de ce genre, surtout avec un „agent" nom de chose, puissent souvent être d'une interprétation délicate. On pourrait aussi remarquer que si *être saisi de crainte* n'exprime pas une idée différente de *avoir peur*, ces deux expressions n'ont cependant pas la même valeur stylistique. Ailleurs M. Kallin a pu établir des distinctions discutables et cette partie de son travail manque parfois de la clarté désirable, ce à quoi contribue aussi la disposition des matières. Il n'en reste pas moins que son étude est intéressante et bien documentée et l'on doit aussi lui savoir gré de ne pas avoir négligé les origines latines.

La Haye. L. Delibes.

H. Bolkestein, Het economisch leven in Griekenlands bloeitijd. (Volksuniversiteitsbibliotheek No. 25). Haarlem, De Erven F. Bohn. 1923. (Pr. *f* 1.90, geb. *f* 2.50).

Dit sober geschreven werkje geeft aan leek en vakgenoot een overzicht van de economische toestanden in het Griekenland van de 5e en 4e eeuw. Prof. Bolkestein heeft door zijn arbeid, die voor een deel op geheel nieuw en zelfstandig onderzoek moest steunen, velen aan zich verplicht. Eensdeels, omdat hij zich op een eigen standpunt plaatsen wil, vrij van overgeleverde theorieën, en daarvoor tot de studie der bronnen zelve teruggaat; maar vooral, omdat de beoefening der economische geschiedenis, reeds vroeger door hem met kracht bepleit, nu in dit werkje een uitgangspunt kan vinden. Het boekje zal zich daarbij een eigen plaats veroveren; want het leidt een onderzoek in naar een aantal vraagstukken, die tot nu toe niet of slechts zwak belicht waren, het stelt nieuwe, nimmer doordachte problemen, waarvoor het tegelijk een oplossing biedt; en het geeft voortdurend stof tot vergelijking met de toestanden in den lateren of den tegenwoordigen tijd, wat de frischheid van stijl en de oorspronkelijkheid der gedachten ten goede komt. Ook in wetenschappelijken zin is dit voor leeken geschreven boekje derhalve een belangrijke aanwinst.

In zes hoofdstukken is de omvangrijke stof behandeld. Het eerste geeft een overzicht van de eigenaardigheden van *land, zee en klimaat*; terecht, want „de ontwikkeling althans van het economisch leven van een land is voor een zeer belangrijk deel afhankelijk van de geografische voorwaarden, waaronder het is geplaatst.” Delfstoffen en producten, de invloed van de zee op het handelsverkeer, van het klimaat op het dagelijksch leven worden kort en duidelijk besproken en geschetst. *Landbouw en veeteelt* worden in het tweede hoofdstuk uitvoeriger behandeld; vóórop gesteld, omdat volgens den schrijver niet alleen in vroegere tijden maar ook in het bloeitijdperk „voor het meerendeel der bevolking de grond en zijn bewerking het eenige of voornaamste middel van bestaan is geweest.” Echter wonen, in tegenstelling met onze toestanden, de grondbezitters in de steden, de boeren in kleine nederzettingen; de tegenstelling tusschen stad en land ontbreekt derhalve, en er ontstaat vanzelf een samengaan van boersche godsvoorstellingen en beschaafde steedsche begrippen. Grooten invloed oefent ook de omstandigheid, dat Griekenland het land was van het kleine grondbezit; hieruit is wellicht ook het late huwelijk en als gevolg daarvan het stationair-blijven der bevolking te verklaren. De *nijverheid*, welke in hoofdstuk III wordt behandeld, kan de toets eener vergelijking met onzen tijd niet doorstaan; ja, met klem wordt hier nog eens betoogd (gelijk de schrijver reeds uitvoeriger elders heeft gedaan) dat men in dit tijdperk der historie nog niet van „fabrieken” mag spreken, doch slechts van „werkplaatsen”; met evenveel kracht wordt in een volgend hoofdstuk de term „groothandel” en in de Samenvatting de uitdrukking „kapitalisme” in den ban gedaan. De industrie berustte geheel op „kleinbedrijf”, ook bij den bouw der tempels. Ook van „arbeidsontleding” ter wille van massa-productie was geen sprake. In het algemeen waren de beroepen weinig gedifferentieerd en maakte één persoon zijn geld op vele wijzen rentegevend (wellicht ware het goed geweest erop te wijzen, dat Plato in zijn Leges dan ook hiertegen opkomt). Vereenigingen van vakarbeiders en werkeloosheid waren vrijwel onbekend. Hoofdstuk IV behandelt de *slavernij*, het ontstaan daarvan, de werkzaamheden der slaven, hun positie en de motieven voor hun vrijlating. Ook het oordeel der Ouden over dit instituut wordt uitvoerig besproken, en de slechte invloed, dien het op de economische ontwikkeling, maar evenzeer op den zedelijken vooruitgang (o.m. door het ontbreken der weldadigheid) heeft gehad. In hoofdstuk V beschouwt de schrijver den *handel* — waarvoor een speciaal boek nog ontbreekt — en het geldverkeer in hun ontwikkeling, voorbereid vooral door de kolonisatie. Toch bestond er — door het gebrek aan massa-artikelen — géén groothandel, er waren géén reederijen, géén handelskantoren; het woord emporos moet dan ook niet verklaard worden als „groothandelaar”, maar (in den zin van Plato) als zeevarend koopman. Evenzeer heeft de vertaling van „trapezites” door „bankier” voor den schrijver afgedaan; daarvoor waren diens werkzaamheden te klein en te veelzijdig; leenen en op-rente-zetten golden meer als vriendschapsdienst; alleen het hypotheekwezen was sterk ontwikkeld. Ook staatsbedrijven waren onbekend, gelijk in Hoofdstuk VI (*Staat en bedrijfsleven*) wordt uiteengezet; alleen ten opzichte van de voorziening met de noodzakelijke levensmiddelen was staatsinmenging noodzakelijk, speciaal wat den korenaanvoer betreft in Attica. Het eenige staatsbedrijf was de oorlog, wiens economische beteekenis met verschillende mooie argumenten wordt uiteengezet; deze heeft den prikkel tot vooruitgang op technisch gebied weggenomen; door de geringe ontwikkeling van het economisch leven is evenmin de studie van economische verschijnselen bevorderd. In een *Samenvatting en Besluit* verwerpt ten slotte ook Prof. Bolkestein de mogelijkheid om Büchers drie treden der economische ontwikkeling „Hauswirtschaft, Stadtwirtschaft, Volkswirtschaft” op de Oudheid toe te passen. Maar evenmin mag Ed. Meyer's term „kapitalisme” gebruikt worden; integendeel, er was nog genot in den arbeid, de jacht naar winst beheerschte nog niet het leven, tijd was nog geen geld.

Dit overzicht (het boekje wordt nog besloten met een Literatuuroverzicht en registers) moge een beeld geven van den rijkdom van den inhoud. Toch kan, bij alle zeer groote waardeering en dankbaarheid, het oordeel niet in elk opzicht en onverdeeld gunstig zijn; daarvoor trouwens laat de schrijver — terecht — te vaak eene argumentatie omtrent een bestrijdbare stelling weg „toelichting en verdediging van de gevolgde zienswijze zich voor elders voorbehoudend.” De vraag mag rijzen of het juist is in een voor leeken bestemd geschrift een van de gangbare voorstelling zeer sterk afwijkend standpunt in te nemen; hare verdediging vindt deze zienswijze echter in het feit, dat de beoefening van dit deel der economische geschiedenis nog zeer jong is en vaststaande resultaten slechts op enkele punten kunnen worden geboekt. Toch mag ik niet nalaten vooral op twee hoofdbezwaren te wijzen: gelijk hierboven reeds vermeld is, neemt de schrijver met kracht stelling tegenover termen als „fabrieken”, „machines”, „kapitalisme”, „groothandelaren”, die men, overgenomen uit de tegenwoordige maatschappij, gebruikt ter kenschetsing van toestanden in de Oudheid; hij plaatst hiervoor na uitgebreide argu-

mentatie „werkplaatsen”, „werktuigen”, „zeevarende kooplieden”, en eischt van het woord „kapitalisme” een nadere verklaring, vóór hij het wil overnemen. De deskundige vindt in deze uiteenzettingen telkens een bestrijding van Eduard Meyer, van Beloch en anderen, zonder zich echter van ganscher harte bij Bolkestein te kunnen aansluiten. Deze vergeet m.i. te veel dat uiteraard alle verschijnselen van een bepaald tijdperk in het licht *van dien tijd* bekeken moeten worden, gelijk Philippson het zoo juist op ander gebied heeft gezegd: „Kulturgrössen sind immer relativ zu fassen, im Verhältnis zum Masstabe der Zeit”. Door dezen regel uit het oog te verliezen loopt men gevaar den indruk omtrent de belangrijkheid van het economisch leven in de Oudheid te zeer naar beneden te drukken: voortdurend met het heden vergelijkend en op de uiteraard zeer groote verschillen wijzend, geeft men den leek het gevoel van een wel zeer kleine maatschappij. Dit moge juist schijnen, in zooverre men er excessen naar de andere richting mede tegengaat; het is onjuist en onbillijk, als men rekening houdt met de kleinere expansie-mogelijkheden in het middellandsche-zeegebied, met de geringe middelen der techniek en met de kleinere bevolking. Griekenland, beter Grieksche steden, hebben het eerst in Europa een overzeeschen handel ontwikkeld, een nijverheid opgebouwd, een geldverkeer gesticht, die zich ver boven de primitieve toestanden uithieven; door steeds op de betrekkelijke kleinheid hiervan te wijzen in een boek, bestemd voor leeken, welke zich van de Oude Wereld en haar groote waarden niet bij voortduring een voorstelling vormen, laat men geen recht wedervaren aan de energie en aan de bijzondere geestes-eigenschappen, welke tot een dergelijke, relatief groote, ontwikkeling van het economisch leven hebben geleid. De on-deskundige lezer zal zich nauwelijks kunnen voorstellen, dat deze kleine reeders-kapiteins en werkplaatsbezitters het zijn geweest, die de opvoering der groote tragedies hebben mogelijk gemaakt. Uit schrijvers prijzenswaardigen ijver tot het stellen van juiste begrippen is een eenzijdigheid ontstaan, die in de meeste gevallen verzuimt te laten zien, dat ook het kleine — in verhouding — groot kan zijn.

Een zelfde eenzijdigheid, noodzakelijk gevolg van de gestelde taak maar te ver doorgevoerd, vind ik in de neiging om verschillende verschijnselen, die evenzeer een geestelijken ondergrond hebben, uit zuiver-economische oorzaken te verklaren. Ook hier leidt de schrijver weer terecht een nieuwen weg: vele historische gebeurtenissen moeten zeker, anders dan dit vroeger geschiedde, op economische gronden worden opgebouwd en wij aanvaarden de nieuwe gegevens daarom met dankbaarheid. Toch vrees ik ook hier voor de excessen. De mindere arbeidsdrift van den Griek in vergelijking met den West-Europeeër van tegenwoordig beschouwt Prof. Bolkestein als „het normale kenmerk eener maatschappij, waarin het streven naar winst nog betrekkelijk weinigen beheerschte” (p. 144). Heeft hier Philippson niet meer gelijk, als hij naast de „geringe Bedürfnisse an Nahrung, Kleidung, Schlaf” ook spreekt van de grootere lust tot „träumerischem Nichtstun”, die het *karakter* van den Zuiderling eigen is (Mittelmeergebiet p. 129), terwijl toch ook Philippson naar voren brengt, dat in het Zuiden met inspanning gearbeid wordt, als het noodzakelijk is? Een althans soortgelijke fout wordt m.i. gemaakt, als volgens p. 27 Athene geen industrie- of handelsstad mag worden genoemd, omdat „voor het meerendeel der bevolking de grond en zijn bewerking het eenige of voornaamste middel van bestaan is geweest.” Dit laatste moge feitelijk juist zijn, men komt er niet met een opgave van het *aantal* menschen alléén. De macht, het aanzien, de grootheid van Athene in zijn bloeitijd berustte toch zeker op de geesteseigenschappen en het koopmanschap van die bewoners, die zich aan den handel wijdden; de economische structuur moge uit het aantal worden afgeleid, het economisch leven van Attica — waarvan Athene het voornaamste deel vormde — (en dáárom gaat het toch) steunde toch ongetwijfeld veel meer op deze in-aantal-minderen dan op de meerdere „grondbezittenden”, die — Prof. B. geeft het zelf toe op p. 45 — niet uitsluitend grondbezitters zullen zijn geweest. Als bij Thucydides de Corinthiërs spreken van de rusteloosheid en de uitstedigheid „der” Atheners, zullen zij toch niet aan de landbouwers hebben gedacht; evenmin Pericles, toen hij het economisch leven van Attica voor oorlogstijd voldoende gewaarborgd achtte binnen de muren van Athene en den Piraeus; en als de dertig den landbouwstaat willen herstellen, zal dan ook in hun oog de toestand vóór dien niet juist het tegengestelde daarvan zijn geweest? Veeleer zal men hier in de eerste plaats verschillende tijdperken moeten onderscheiden, maar in de tweede plaats — met Prof. B. zelf! — moeten aannemen, dat men de beroepen niet streng indeelen mag, en dat dus van uitsluitend landbouwers in vele gevallen niet mag worden gesproken. Dat Griekenland als geheel een „landbouwland” moet worden genoemd is zonder meer duidelijk; maar de bijzonderheid van de Atheensche burgers — en door hen van de meerderheid der Attische — school toch juist hierin, dat zij hun geesteskracht richtten op de zee en niet op het land, en dat het „economisch leven” van hun stad daardoor werd beheerscht.

Het is hier niet de plaats daarop uitvoeriger in te gaan; trouwens wij wachten in spanning voor sommige vraagstukken nog de nadere „toelichting en verdediging”. Wellicht wil Prof. B. daarvoor ook nog eens overwegen of de plaats uit de Cyropaedie, die hij op p. 90 aanhaalt niet naast de verbetering der kwaliteit óók doelt op vergrooting van den omvang der productie in de woorden: „wegens het feit dat *velen* elk stuk noodig hebben” en of in de zeer mooie vergelijking tusschen slaven en machines (p. 145) het niet juister is te zeggen dat zij kostbare machines waren dan de overeenkomst oppervlakkig te noemen; wellicht is dan ook met Plato's verbod van rente Levit. 25, 37 te vergelijken.

De hierboven genoemde bedenkingen van eenigszins principieelen aard mogen echter niet het hoofdgewicht vormen. Veeleer moet de nadruk worden gelegd op onze waardeering, dat de schrijver ook den Nederlandschen belangstellende heeft binnengeleid in een wetenschap die, nog weinig onderzocht en bekend, het inzicht in het wezen der Oudheid verbreedt en verdiept, en nieuwe wegen wijst, waarop hij een uitnemend en wel-georiënteerd gids blijkt te zijn.

Den Haag. D. Cohen.

Abanindranath Tagore, L'Alpona ou les décorations rituelles au Bengale. Traduction d'Andrée Karpelès et de Tapanmohan Chatterji. Paris, Éditions Bossard. 1921. (Pr. fr. 6).

Voor-Indië is een vruchtbaar, maar nog weinig ont-

gonnen terrein voor folkloristische studie. Inheemsche geleerden zouden ongetwijfeld beter dan Europeanen in staat zijn gegevens te verzamelen en te bewerken, maar voelen zich over 't geheel weinig aangetrokken tot dit soort onderzoek. Zij zijn te zeer geabsorbeerd door de studie der klassieke litteratuur.

Des te meer reden is er het bovengenoemd boekje met vreugde te begroeten. Door den Bengaalschen schilder Abanindranath Tagore (naar ik meen, een broeder van den dichter) in zijn moedertaal geschreven, werd het in het Fransch vertaald door Andrée Karpelès. Het is niet alleen een bescheiden bijdrage op het gebied van het folklore van Bengalen, maar tevens op dat der primitieve volkskunst van Indië. Alpona's[1]) zijn decoratieve figuren bij allerlei huiselijke en ook landelijke riten gebezigd, waarbij elk patroon zijn bepaalde functie en toepassing heeft. „L'art de l'Alpona", zegt de schr., „devint et resta un art domestique. On ne l'apprend dans aucune école; au foyer familial, la mère l'enseigne à sa fille, qui le transmet à la petite-fille, et ainsi de suite .... Et parmi les fillettes, c'est à qui excellera davantage dans cet art. Tous ces motifs prirent naissance dans l'imagination féminine; il n'y eut jamais de modèle ni d'instruments pour aider à les tracer ou à les peindre. Que faut-il comme couleurs ? de la poudre de riz mélangée d'eau et d'une teinture végétale ! pour tout pinceau : le bout fin d'un petit doigt .... Et c'est ainsi que tout naturellement et avec la plus grande aisance, des fillettes de cinq ans tracent des alponas."

Een vijftigtal zulke alpona's worden in het boekje gereproduceerd, en, hoewel vaak kinderlijk van voorstelling, verraden zij toch een merkwaardige begaafdheid voor decoratieve kunst. Blijkbaar zijn deze patronen de producten eener overoude traditie. Wij vinden hier motieven, die reeds in de eerste beeldhouwkunst van Voor-Indië worden aangetroffen, b.v. het paar voetprinten (pp. 12, 15, 21, 23, 64), dat van ouds dient om de tegenwoordigheid van een hooger wezen aan te duiden. Op blz. 12 kan men duidelijk zien, hoe dit motief in twee vormen voorkomt: als natuurlijke afbeelding van twee voetzolen en als daarvan afgeleid decoratief figuur. In den eerstgenoemden vorm doet het hier dienst ter aanduiding van Laki (d.w.z. Lakṣmī), die als geluksgodin bij den volkscultus natuurlijk een persoon van gewicht is. De Laki-vrata, het feest aan haar gewijd, heeft plaats in den herfst, wanneer de rijstoogst is binnengehaald (p. 18). In dit verband herinneren wij ons de beteekenis van Dewi Sri (= Lakṣmī) voor den rijstbouw op Java[2]). Het is interessant, den god Indra een paar maal in de hier beschreven riten te vinden genoemd (p. 79). Dat de reeds in het oude epos officieel onttroonde godenkoning onder de landbouwers van Indië nog steeds in eere is, heeft Sir George Grierson onlangs aangetoond[3]). Zijn wapen, de *vajra* of donderhamer, komt dan ook onder de hier afgebeelde motieven voor (p. 70). Verder vinden wij onder de alpona's een aantal gestyleerde boomen en bloemen, o.a. den pipal of ficus religiosa, waaraan een bepaalde ceremonie is gewijd (p. 27). Dat de lotus-bloem in allerlei, vaak zeer fantastische vormen wordt afgebeeld, spreekt wel van zelf. Een ander motief, dat eenige malen voorkomt (pp. 10, 66, 68, 80), wordt hier met de jasmijn-bloem in verband gebracht. Ik zou er eerder een haarwervel (Sanskrit-āvarta) in willen zien, die immers als geluksteeken wordt beschouwd, en in ongeveer denzelfden vorm wordt aangetroffen op een uit Tjandi Lara Djonggrang afkomstig beeld van Narasiṃha[1]). Het is heel goed mogelijk dat men daarin later een bloem is gaan zien.

[1]) Het woord *alpona* wordt afgeleid van Sanskrit *ālimpana*.

[2]) G. A. Wilken, Verspr. Geschr. III, p. 40.

[3]) Zschr. f. Indologie und Iranistik, Bd. II (1923), pp. 133—139.

Wat nu de gelegenheden betreft waarbij de alpona's te pas komen, het zijn eensdeels huiselijke ceremoniën die in het Sanskrit *saṃskāra* worden genoemd en het karakter dragen van sacramenten, deels volksfeesten die in verband staan met den landbouw en de wisseling der jaargetijden. Tot de eerste soort behoort de ritus, die hier wordt aangeduid als „une sorte de baptême" (pp. 80 vlgg.) maar inderdaad een combinatie blijkt te zijn van twee *saṃskāra's*, die in de ritueele boeken worden aangeduid als *nāmakaraṇa* en *annaprāçana*. Het eerste dezer beide sacramenten is de plechtigheid, waarbij het kind een naam wordt gegeven, en kan dus desnoods worden aangeduid als een soort doop. Het tweede heeft plaats, wanneer het kind ruim een half jaar oud is, en bestaat in het eerste toedienen van vast voedsel. (Manu II, 34). Nu wordt bij deze gelegenheid de zetel, waarop het kind zit, versierd met een bepaalden alpona, die men op blz. 80 vindt afgebeeld.

Onder de riten der tweede soort vindt men een ceremonie ter eere van de godin van den avond hier Séjuti genoemd (pp. 30—36), een vereering van de maand Māgh die het karakter heeft van een lentefeest (pp. 45—52) en een ceremonie die dient ter bevordering van den regen (pp. 72 vlg.). Deze wordt Basudara-vrata genoemd naar de godin der aarde, die in het Sanskrit Vasudhārā of Vasumdharā heet: Bij al deze riten worden door de Bengaalsche meisjes liedjes gezongen, die in de vertaling van Melle Karpelès een bekoorlijken indruk maken. Hoe goed wordt b.v. het heete jaargetijde, wanneer alles naar regen snakt, weergegeven in het volgende liedje:

> feu de la chaleur dévorante
> tu envahis la terre brûlante !
> le Gange, desséché, n'a plus d'eau,
> le ciel est gris, couleur de cendre ....

Beter dan menig geleerd geschrift, kunnen deze eenvoudige liedjes dienen om ons de volksziel van het groote Indië te doen kennen. Zij passen volkomen bij de kinderlijke alpona's, die de schilder Tagore met zooveel zorg heeft verzameld.

„Toutes ces lignes", zegt hij, „tracées par nos filles du Bengale sont belles, qu'elles soient droites on irrégulières; leurs mains, parfois inhabiles, valent mieux que la plupart de mains bien dressées dans les écoles des Beaux-Arts."

Leiden. J. Ph. Vogel.

[1]) J. W. IJzerman, Beschr. der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogdjakarta; pl. XXI, fig. 84.

SCHOOLBOEKEN.

Een tweede druk is verschenen van **Dr. F. Muller**'s *Syntaxis*, vormende deel II van de ***Latijnsche*** *Leergang voor Gymnasia en Lycea* (Groningen-den

Haag, J. B. Wolters, 1924). De schrijver heeft de opmerkingen, hem, op zijn verzoek, door een groot aantal belangstellende vakgenoten medegedeeld, nauwgezet overwogen. Dientengevolge is de redaktie en de inrichting hier en daar gewijzigd, zonder dat de inhoud van dit zeer oorspronkelike, en blijkbaar ook in de praktijk goed voldoende boek, verandering van betekenis heeft ondergaan. In dezelfde geest is bewerkt de tweede uitgave der *Oefeningen bij de Syntaxis* (eerste deeltje, casusleer) door Dr. P. C. de Brouwer en Dr. E. Slijper. Ook zij hebben dankbaar gebruik gemaakt van vele nuttige wenken, enkele hoofdstukken wat besnoeid, andere wat uitgebreid, doch de stof op gelijke wijze behandeld als in de eerste druk. Ook hun werk is bij de firma Wolters uitgegeven.

Van het eerste deeltje van de, in 't Oktober-Nr. van 't *Museum* besproken *Deutsche Prosa zum Übersetzen* door Dr. H. W. Rutgers en C. P. Dijksterhuis is bij de fa Wolters te Groningen-den Haag de derde druk verschenen (prijs *f* 0.80).

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Bij de *Société d'édition „Les Belles Lettres"* (Parijs Bvard Raspail 95) is, als eerste deel van een *Collection de l'Institut néo-hellénique de l'Université de Paris*, verschenen *Histoire de la Littérature grecque moderne* par D. C. Hesseling, traduite du Neérlandais par N. Pernot (Pr. 8 francs).

Een nieuwe reeks van een tijdschrift dat sedert bijna een eeuw aan filologen welbekend is, wordt door de firma Teubner onder de titel *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung* uitgegeven. Prof. J. Ilberg te Leipzig heeft de redaktie op zich genomen; vele geleerden hebben hun medewerking toegezegd. De eerste aflevering bevat o.a. opstellen over *Das Problem der Pädagogik bei Fichte; Die Einheit des Platonischen Phaedrus; Aristoteles als Dichter; Dreieck, ein Beitrag zur Geschichte des Fremdwörtergebrauchs im Altertum; Goethe und die griechische Plastik* enz. enz.

De prijs is 18 Mark voor de jaargang; losse nummers kosten 4 M. 80.

De verschijning der eerste aflevering van het *Nieuw Groninger Woordenboek* door K. ter Laan (uitg. Wolters, Groningen-den Haag) zal zeker evenzeer hen verheugen die belangstellen in de Nederlandsche dialekten, als de echte „Grunnegers" die in trots op hun provincie voor geen andere bewoners van ons land onderdoen. Inderdaad is 't totnogtoe een unicum hier te lande, dat binnen 40 jaar twee woordenboeken van hetzelfde dialekt konden verschijnen: wij kunnen zoodoende het Groningsch, in tegenstelling met andere Nederl. dialekten waarvan idiotica bestaan, niet alleen leeren kennen zooals het eenige tientallen van jaren geleden was, maar ook in zijn tegenwoordigen staat en in zijn ontwikkeling sedert de verschijning van Molema's *Woordenboek der Groningsche Volkstaal*, natuurlijk voorzoover dit uit een dergelijk werk valt op te maken. Bovendien zal 't nieuwe werk veel omvangrijker worden dan het oude (het wordt geschat op ± 15 afleveringen van 3 a 4 vel compressen druk in 2 koll.); het bevat, in nog meerdere mate dan zijn voorganger, heel wat dat voor den folklorist van belang is; en als het aantal inteekenaren voldoende is, zal het geïllustreerd en met kaarten verduidelijkt worden. Dit alles is in de eerste plaats te danken aan den ijver en de volharding van den heer ter Laan, voor wien een woord van hulde past nu hij bij zijn ambtelijke bezigheden nog tijd en lust voor dezen wetenschappelijke arbeid heeft gevonden, en voorts aan de medewerking van 400 personen die hem met hun mededeelingen hebben gesteund: een bewijs hoeveel belang men in Groningen stelt in dit nieuwe woordenboek.

De prijs per aflev. is gesteld op *f* 0.50; na de voltooiing ontvangen de inteekenaars kosteloos een band voor 't werk. J. H.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Assoc. Guillaume Budé, I, 6: J. Carcopino, La Louve du Capitole, III. — Chronique bibliographique de la Société „Les Belles-Lettres".

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLIII, 3-4: G. G. Kloeke, Klankoverdrijving en goedbedoelde (hypercorrecte) taalvormen. — O. Dambre, J. de Harduijns en G. Gezelle's vertaling van het „Dies Irae". — C. G. N. de Vooys, Een belangrijk Vlaams woordenboek uit de 16de eeuw. — A. Zijderveld, *Gemoed*. — G. A. Brands, Reynier Pouwelsz, Tspel v. d. Cristenkercke en Een Spul van Sinnen v. d. Siecke Stadt. — A. Borgeld, *De witten uitdoen*. — C. G. N. de Vooys, Bijdr. tot de Mnl. woord-geografie en woord-chronologie, I—V. — A. C. Bouman, Joh. Ruusbroec en de Duitsche Mystiek, III. — P. J. Meertens, Een bundeltje Kathol. geschiedzangen uit de eerste jaren v. d. opstand. — F. Lyna, Een teruggevonden hs. — Kleine meded.

Neophilologus, X, 2: H. G. Martin, De Gevallen v. Telemachus par S. Feitama, I. — L. Herrmann, Marion de Lorme et Cyrano de Bergerac. — F. Mentz, Béranger im Rhein. Volksliede. — Th. Absil, Sprache u. Rede. Zu de Saussures Allgem. Sprachwissensch. — M. Ramondt, J. Luyken en Abr. a Sancta Clara. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteek. bij H. Poutsma's *Grammar of Late Mod. Engl.*, II. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's failure as a narrative poet, II. — J. W. Bierma, Het Gr. origineel v. Plautus' Aulularia, II. — Boekbespr. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Engl. Studies, VII, 1: E. Kruisinga, A Guide to English Studies. — O. Doughty, The Poet of the „Familiar Style". — J. Kooistra, Saint Joan. — Notes a. News. — Rev. — Bibliogr.

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, XVIII, 1-2: Von Winterfeld, Die Anfänge des Gemeinwesens de Stadt Köln. — Adolf, Das Emser Armenbad. — Von Danckelmann, Der kriegerische Geist in den rhein. Bischofstädten unter Heinrich IV. — Terdenge, Die holländischen Steuern im 15. und 16. Jahrh. — Miszellen (o. a. Koebner, Zur ältesten Geschichte des nordholl. Städtewesens (tegen Brandt en Oppermann)).

Studiën, CIII, Febr.: A. Borret, De grondslag der medezeggenschap. — H. Padberg, De jongste Kathol. Jongeren. — N. Perquin, Van het zieleleven der Denen. — L. P. P. Franke, G. K. Chesterton over St. Franciscus v. Assisi. — H. Rongen, Thomas v. Kempen als dichter (slot). — G. F. Bouman, L. Couperus, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Maart: J. Holtus, „De zonde der verdeeldheid". — L. v. Miert, Een nieuw boek over de „Mod. Devotie". — J. Kroon, Wat is eigenlijk Bijbelingeving? — E. Hüffer, Dr. Enklaar over de ME. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, III. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Van Dam, Vorgeschichte, en: Veldeke-Problem. D.Lit.Ztg. 1924, n°. 38 (Wolf).

Helm, Grotius: Gött. Gel. Anz. 1924, I-VI (B. A. Müller).

Hondius e. a., Suppl. epigraph. graecum: Journ. d. Sav. 1924, n°. 5-6 (Cagnat).

Riemens, Livre des Mestiers: Rev. Crit. 1925, n°. 1 (Jeanroy).

Verschuur, Spreeckonst v. P. Montanus: N. Taalg. XIX, n°. 1 (de Vooys).

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, London.

32ste Jaargang. No. 7. April 1925.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

AAN DE MEDEWERKERS VAN HET MUSEUM.

De Redactie ontving in de laatste jaren een zoo groot aantal boeken ter aankondiging, dat uitbreiding van ons Maandblad zou moeten volgen, ... indien slechts de geldmiddelen dat gedoogden. Tot tijd en wijle een belangrijk toenemen van het aantal abonnés ons veroorlooft den omvang van het Museum te vergrooten, moeten wij de medewerkers dringend verzoeken de grootst mogelijke beknoptheid in acht te nemen, zoodat hun stukken IN GEEN GEVAL MEER DAN TWEE KOLOMMEN beslaan. Alleen daardoor kan voorkomen worden dat menigmaal geruime tijd verloopt tusschen de inzending en de plaatsing der artikels.

De Redactie.

E. Stemplinger, Die Ewigkeit der Antike. Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. 1924. (Pr. M. 3.50, geb. M. 4.50).

De schrijver van het bekende werk „Plagiat in der griechischen Literatur" biedt ons hier in een aan Otto Immisch opgedragen bundeltje een twaalftal artikelen van den meest uiteenloopenden inhoud, die echter alle dezelfde strekking hebben: den invloed van het antieke op het moderne denken aan te toonen. Dergelijke boeken worden steeds bedreigd door één gevaar, waaraan ook Stemplinger niet overal geheel ontkomen is, en wel dit, dat de lezer tengevolge van de opeenstapeling van bijzonderheden en citaten uit voorgangers de hoofdlijnen niet scherp meer ziet. Weliswaar kan men van den modernen philoloog niet eischen, dat hij — als de oude Nijl — zijn bronnen zorgvuldig verborgen houdt, maar ongetwijfeld kan men verlangen, dat een auteur, speciaal in een werk, dat voor ruimeren kring bestemd is, de vruchten van anderer studie tot één geheel verwerkt. Als nu het eerste artikel (die Einheit der mittelländischen Kultur) aanvangt met een citaat uit v. Wilamowitz, voortgaat met een passage uit Voltaire, een uit Schopenhauer, een uit Ratzel, terwijl op de volgende bladzijde Oberhummer optreedt, dan gaat men zich ongeduldig afvragen, wanneer de auteur eindelijk eens zelf begint en dan voelt men lust den schrijver te vergelijken met een bijtje, dat uit vele en velerlei bloemen honig puurt zonder evenwel het naarstig vergaarde te herscheppen tot een wel-geördenden bouw.

Doch tegenover deze fout staat veel goeds; herhaaldelijk wordt men getroffen door puntige en rake opmerkingen, als bijv. deze: „als Schöpfer der Wissenschaft ist das Hellenentum das erste Volk, das die Autorität wohl in Staat und Erziehung anerkennt, aber als Prinzip der Forschung und Erkenntnis ablehnt" of de uitspraak dat de „Weltkampf" het geheele (openlijke) leven der Grieken beheerscht; van het begin tot het einde bewondert men de ontzaglijke belezenheid en de diepe kennis van Stemplinger, die niet slechts veel gelezen heeft, maar het gelezene ook souverein beheerscht. Te recenseeren is een boek als dit feitelijk niet; doch wie weten wil, hoe een Ernst Moritz Arndt, een Gutzkow, een Gustave Flaubert, een Schopenhauer, een Mörike, een Hebbel, een Richard Wagner tegenover de oudheid staat, hij vindt dat alles uitvoerig verteld in rijk gedocumenteerde pagina op pagina — en nog veel meer. Wij wenschen daarom dit boekje in veler handen, ook in die der onbe-

keerden, al moet men vreezen, dat Stemplinger voor deze groep met even weinig succes zal preeken, als Antonius het deed voor de visschen. Doch ook de oudere philoloog, al moge hij persoonlijk er de voorkeur aan geven zich te verdiepen in een tractaat als dat *περὶ ὕψους*, kan hier zijn gading vinden, vooral als hij zich geroepen voelt zijn wetenschap te verdedigen tegenover den leek. En de jonge philologen kunnen naast de Grieksche auteurs zelven niet zonder vrucht dezen man van uitgebreide literatuur bestudeeren, mits zij bedenken, dat men eerst de Grieken *zelf*, en pas daarna *over* de Grieken behoort te lezen. Of is het zoover gekomen in onzen gezegenden tijd, dat het ook met deze waarschuwing zal gaan als met Antonius' welgemeende preek, en zal de sombere uitspraak van een mijner collega's bewaarheid worden: de tegenwoordige studeerende jeugd leest spoedig noch *in* noch *over* de Grieken — ze *praat* er over? Dat onheil moge ons bespaard worden, want Stemplinger verdient een beter lot dan geprezen en niet gelezen te worden!

Groningen. P. Groeneboom.

M. C. van der Kolf, Quaeritur quomodo Pindarus fabulas tractaverit quidque in eis mutarit. Rotterdam, Brusse. 1923. (Leidsche diss.).

Dit in goed Latijn geschreven, uiterlijk keurig verzorgd proefschrift getuigt van grondige studie niet alleen van Pindarus zelf, maar ook van de schrijvers, die vóór en na hem de Grieksche mythologie hebben behandeld en van wat hierover is geschreven.

Er wordt in twee hoofdstukken nagegaan, welken invloed Pindarus eerbied voor goden en menschen, de plaats, die hij in de Grieksche samenleving innam en de verhouding, die er bestond tusschen hem en zijn lastgevers, gehad hebben op de wijze, waarop hij de legende heeft weergegeven.

Een overwinningslied moest bevatten de verheerlijking van den overwinnaar, zijn vaderstad en de spelen. De mythe, die een integreerend deel ervan uitmaakte, moest betrekking hebben op de stad, waarvoor het lied was bestemd. Dezelfde mythen worden soms verschillend verhaald, naarmate ze in verband worden gebracht met verschillende steden. Dikwijls kan men moeilijk uitmaken of door Pindarus zelf een andere lezing wordt gegeven dan wel of de andere vorm reeds bestond in de stad, die werd verheerlijkt. Pindarus heeft in zijn gedichten gekozen, verzwegen en veranderd. 't Motief daarvoor is zijn eerbied voor goden en menschen en zijn plicht tegenover zijn lastgevers. Dit wordt bewezen, doordat bij iedere mythe zorgvuldig wordt nagegaan, hoe deze behandeld is bij vroegere schrijvers, indien ze bij vroegeren niet wordt gevonden, worden schrijvers uit later tijd geraadpleegd en wordt overwogen, of zij afhankelijk zijn van Pindarus of van andere niet meer na te speuren bronnen. Daarna wordt met buitengewone, soms misschien al te groote scherpzinnigheid gezocht naar datgene, wat bij Pindarus strekt om de goden goddelijker te maken tegenover de menschen, dan bij vroegeren het geval was en de verhalen meer in overeenstemming te brengen met de menschelijkheid dan in de mythologie en om den dichter zelf zijn plicht te laten vervullen tegenover zijn patroni.

Een opgave van behandelde plaatsen vormt het einde van dit zeer lezenswaardige, voor degenen, die Pindarus bestudeeren, bijzonder nuttige boek.

Leiden. M. M. Assmann.

Fr. Bilabel, Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus. (Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen, hg. von Hans Lietzmann n°. 149). Bonn, Marcus und Weber. 1923. (Pr. M. 1.60).

Tot nu toe waren met uitzondering van de grootere historische stukken als *Ἀθηναίων Πολιτεία* en de Hellenica van Oxyrhynchos de op papyri gevonden fragmenten van Grieksche historici slechts te vinden in de papyri-publicaties, welke niet altijd even gemakkelijk zijn te raadplegen. Het is daarom een verdienstelijk werk van B., dat hij deze kleinere fragmenten in een boekje heeft verzameld; hij had daarbij meteen gelegenheid twee ongepubliceerde fragmenten uit te geven, de nos. 11 en 14, waarvan het eerste een Manethoepitome en het tweede een historisch stuk is, waarvan het karakter niet met zekerheid is te bepalen.

Veertien fragmenten zijn op deze wijze uitgegeven, allen voorzien van inleiding en annotaties. Over sommigen mogen hier enkele opmerkingen volgen.

Fr. II behandelt de stichting der tyrannis in Sicyon. Twee overleveringen staan hier tegenover elkaar: de oudste (bij Herodotus) kent Orthagoras niet en noemt als dengene, die de Doriërs heeft onderworpen en de tyrannie heeft gesticht, Andreas, jongeren daarentegen noemen Orthagoras als den stichter van de tyrannie. Ons fragment volgt heel duidelijk de jongere overlevering: Andreas voedt zijn zoon Orthagoras op, zooals het voor den zoon van een kok en den eersten den besten der burgers betaamt; pas Orthagoras weet zich door zijn dapperheid in den oorlog tot polemarch te doen kiezen; dan breekt het fragment af, maar ongetwijfeld was in het vervolg vermeld, hoe Orthagoras zich tot tyran wist op te werken.

De oorspronkelijke uitgevers en ook B. schrijven het fragment toe aan Ephorus, doch zijn zoo verstandig dezen naam met een vraagteeken te voorzien. Waren boek VII en VIII van Diodorus in betere conditie tot ons gekomen, dan zouden wij misschien op de vraag van het auteurschap een meer definitief antwoord kunnen geven.

Waarschijnlijk na het afdrukken van onze fragmenten is Pauly-Wissowa 2e Reihe II, 2 verschenen, waarin een uitstekend artikel van Geyer s. v. Sikyon over de geschiedenis van deze stad voorkomt. Dit dient thans gevoegd te worden bij de opgave van litteratuur op p. 6.

III zijn fragmenten, die gebeurtenissen uit de Perzische oorlogen behandelen. Ze laten zich gemakkelijk herkennen als behoorende tot de *Ἱστορίαι* van Ephorus, want de overeenkomst met Diodorus XI (vooral c. 59 vv.) is zoo groot, dat Grenfell en Hunt, de oorspronkelijke uitgevers, daar waar slechts enkele letters over waren met behulp van Diodorus deze letters tot zinnen hebben kunnen aanvullen en het staat vast, dat de Grieksche geschiedenis van Diodorus XI—XVI ontleend is aan Ephorus (zie Schwartz in Pauly-Wissowa R. E. V. 679). Wanneer men deze fragmenten met Diodorus vergelijkt, dan wordt nog eens uitdrukkelijk bevestigd, dat Diodorus zijn bronnen eenvoudig overschreef en dat het oordeel van de modernen over dezen auteur (Mommsen noemt hem „der elendste aller Skribenten", Ed. Schwartz spreekt van „ein besonders tief stehendes Exemplar dieser Bücherfabricanten") niet te hard is.

VI. Epitome van het 47e boek van Theopompus' Philippica. Naast de plaats van Diodorus in de aanteekeningen op r. 5 had Demosthenes XVIII. 87 v.

kunnen worden genoemd, waar de gebeurtenissen worden verteld door een tijdgenoot, die er een aanzienlijke rol in heeft gespeeld. Of in Col. II, 1 *Τετρ[αχωριτῶν]* aan te vullen is, is op zijn minst twijfelachtig. Deze *Τετραχωρῖται* zouden dan volgens Stephanus Byz. s. v. de Thracische volksstam der *Βέσσοι* of *Βήσσοι* zijn, maar de tocht van de Macedoniërs tegen dezen stam, die ook genoemd wordt door Polyaenus, Strateg. IV, 4, 1 valt waarschijnlijk in 331 (zie Oberhummer in Pauly-Wissowa s. v. Bessoi). Ik heb gedacht, of dit *Τετρ*... niet het begin zou kunnen zijn van een naam, die was gegeven aan de 4 steden Sestos, Elaius, Madytos en Alopeconnesos, die blijkens het *ψήφισμα Χερρονησιτῶν* bij Dem. XVIII. 92 door Philippus waren aangevallen en die een gemeenschappelijk *βουλευτήριον* hebben.

IX. is het bekende fragment over den 3en Syrischen oorlog, waarmee de Chrestomathie van Wilcken opent. Zooals men weet, is de voornaamste kwestie van dit stuk, wie het heeft geschreven.

Wilcken beschouwt het als een dienstrapport van een Egyptischen nauarch, waartegenover anderen (b. v. Holleaux en Wilamowitz) meenen, dat het door koning Ptolemaeus III zelf is geschreven. Een uitweg uit de moeilijkheden, waarin beide hypothesen ons brengen, heeft m. i. Roos gevonden, die in Mnemosyne LI (1923) p. 262 vv. heeft betoogd, dat de schrijver de broer van Ptolemaeus n. l. Lysimachus zou zijn. De uitgever kent deze in ieder geval zeer aannemelijke hypothese nog niet, maar ook heeft hij bij de litteratuuropgave de artikelen van de Sanctis (Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino XLVII, 1911/12, p. 801) en van Holleaux (Revue des études anciennes XVIII, 1916, p. 153) niet genoemd.

De tekst vertoont sommige afwijkingen van dien van Wilcken.

X is een stuk van den geschiedschrijver Sosylus, den vriend van Hannibal. Het behandelt waarschijnlijk den zeeslag van 217, die bij den mond van de Ebro is geleverd en die eveneens is beschreven bij Polybius III, 95 v. en Livius XXII, 19 v. Ik zeg met opzet „waarschijnlijk", want ik zou geen anderen zeeslag kunnen noemen, waarop de mededeelingen van Sosylus betrekking zouden kunnen hebben, maar men moet zich toch afvragen, of de manoeuvre, waardoor volgens Sosylus de Massalioten, de bondgenooten der Romeinen, de overwinning hebben behaald, wel te rijmen is met den afloop van den slag, zooals die door Polybius en Livius wordt beschreven. Volgens dezen toch hebben de Carthagers na een zeer kort gevecht hun schepen op het strand gezet, om zelf te kunnen ontkomen en zich bij hun landleger te kunnen voegen, terwijl volgens Sosylus de Carthagers — naar Phoenicischen trant — een *διέκπλοος* hebben uitgevoerd, die dan door toedoen der Massalioten mislukt is. Maar wanneer de Carthaagsche schepen na hun doorbreking van de vijandelijke linies een keer van den Ebromond waren afgesneden, kan de ontvluchting op het strand toch niet zoo algemeen geweest zijn als Polybius en Livius ons vertellen. De mogelijkheid blijft dus altijd open, dat een andere slag wordt beschreven.

De aanvullingen van Col. I lijken mij niet altijd even gelukkig, zelfs wanneer ik aanneem, dat ons fragment door de genoemde capita van Polybius en Livius wordt gedekt. Of een Griek zou schrijven *οὐ]δὲν ἄξι[ον ποιοῦσι* (sc. de Carthagers) *τῆ]ς πατρίδος[τῶν τε ὑπὸ τῶν]προγόνων* [*ἐνδοξότατα*] *πραττομέ[νων* in plaats van *πεπραγμένων*, waag ik te betwijfelen. Geheel willekeurig lijkt mij de aanvulling *καὶ εἰς ἑσπέρ]αν*, die de uitgever trouwens ook zelf met een vraagteeken voorziet; want Livius vermeldt uitdrukkelijk: duae tamen primo concursu captae erant Punicae naves, quattuor suppressae (XXII, 19 i. f.), waarbij „primo concursu" ook bij „quattuor suppressae" behoort. Ook geloof ik niet, dat men licht zou zeggen *οἱ ἡγεμόνες αὐτάνδροι ἀπέδραν*; wel kan het adjectief *αὐτάνδροι* b. v. bij „schepen" behooren, zooals ook in de aangehaalde plaats bij Polybius.

XII. Een kroniek over de jaren 355—315 v. Chr., geschreven in de 1e of 2e eeuw n. Chr. De vermelde gebeurtenissen zijn gerangschikt naar olympiaden. Nadat telkens eerst de *ὀλυμπιονίκης* en de vier Atheensche archonten zijn genoemd, volgen de voornaamste gebeurtenissen uit de Grieksche en Romeinsche geschiedenis, terwijl hier en daar ook Perzische geschiedenis wordt behandeld. Reeds Soltau maakte er in zijn in den Philologus LVIII (1899), p. 558 vv. verschenen studie opmerkzaam op, dat deze kroniek, voorzoover het de Romeinsche geschiedenis betreft, het gebruik verraadt van een bron, die ontstaan is vóór de bekende annalistiek, welke Livius in zijn Ab urbe condita heeft verwerkt en dat zij daarom niet van belang is ontbloot.

In de annotaties, welke, voorzoover ik kon nagaan, met groote nauwkeurigheid zijn bewerkt, ontmoette ik slechts zeer enkele drukfouten: op p. 33 ad 33 staat Hermes 42, 411 in pl. v. 511, op p. 36 in de inleiding 200 v. Chr. in pl. v. n. Chr.

Indices zijn aan het werkje toegevoegd.

Zwolle. M. Engers.

H. Sottas et E. Drioton, Introduction à l'étude des Hiéroglyphes avec un portrait de Champollion, 3 Planches et 5 figures. Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner. 1922. (Pr. fr. 20).

Dit boekje bestaat uit twee afdeelingen, waarvan de eene getiteld is: „Le système hiéroglyphique en de tweede: „La connaissance des hiéroglyphes". Aan ieder dezer beide onderwerpen zijn vier hoofdstukken gewijd. De hoofdstukken IV en VII, de teekenlijsten en de proeven van teksten in hiëroglyphen — hiëratisch — en demotisch schrift met analyse en vertaling zijn samengesteld door den heer Drioton, terwijl het overige van de hand van den heer Sottas is. In het 1e hoofdstuk wordt gehandeld over het principe van dit schriftsysteem, in het tweede over zijne evolutie, in het derde over zijne uitbreiding, terwijl het vierde zich bezighoudt, met zooals de schrijver van dit hoofdstuk het noemt: la disposition matérielle de l'écriture". Dit verdeelt hij in twee rubrieken: „Direction de l'écriture" en „Distribution des signes". In de vier hoofdstukken, gewijd aan de kennis der hiëroglyphen, is uiteengezet, wat daarover het oude Egypte te zeggen had, wat de klassieke schrijvers, de kerkvaders en Kirchner in dit opzicht bieden. Egypte met het fragment van een teekenlijst uit den romeinschen tijd, die zeer waarschijnlijk gebaseerd is op eene oudere lijst, steekt hier scherp af bij Assyrië, waarvan talrijke syllabariën zijn overgebleven. Zeer terecht wordt uitvoerig stilgestaan bij de *Ἱερογλυφικά* van Horappolo.

Het boekje is zeer lezenswaard, terwijl de literatuuropgave toont, dat er zorgvuldig kennis is genomen van hetgeen anderen op dit gebied geleverd hebben.

Leiden. P. A. A. Boeser.

K. F. Geldner, Der Rigveda übersetzt und erläutert, 1. Teil. (Quellen der Religions-Geschichte). Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht. 1923.

De gedragslijn, gevolgd door de „Religionsgeschichtliche Kommission", ten opzichte van de door haar in de „Quellen der Religions-Geschichte" opgenomen werken, schijnt niet door een vooraf beraamd plan te zijn bepaald. Immers thans wordt de geheele Rgveda opgenomen, nadat reeds in 1913 een bundel „Lieder des Rigveda" van de hand van Hillebrandt in die serie opgenomen was — dus in zeker opzicht dubbel werk — en aan den anderen kant weigerde de Göttinger Uitgeversfirma, hoofdzakelijk omdat het debiet te klein was, een reeds begonnen werk, de vertaling van het Apastambīya śrautasūtra, te voltooien. Dat neemt intusschen niet weg, dat de nu begonnen volledige vertaling van dit oudste literatuurmonument, het oudste dat ons van een der tot den Indogermaanschen taalstam behoorende volken bekend is, met de allergrootste ingenomenheid te begroeten is. — Het is een grootsche onderneming, dezen tekst volledig te vertalen en te verklaren na al de vrijwel onvoldoende prestaties van vroegere generaties, van een Wilson, die eenzijdig den commentaar volgde, van een Grassmann, die de inheemsche traditie geheel terzijde stelde, van een Ludwig, wiens vertaling zoo ongenietbaar van vorm en zoo uiterst subjektief was. Zoo ooit, dan mag nu de tijd rijp geacht worden, een betere philologische vertaling te geven, daar een gansche schare van geleerden intusschen het hare bijgedragen heeft, vooral Oldenberg, door zijn vele losse opstellen en zijn doorloopenden commentaar („Rigvedanoten"), en niet het minst Geldner zelf, die in zijn „Rigveda in Auswahl" en in zijn te zamen met Pischel gepubliceerde „Vedische Studien" verder den weg gebaand heeft. Het standpunt, door G. tegenover de interpretatie van den RV ingenomen is bekend: de Rigveda is vóór alles als een Indisch geestesprodukt te beschouwen, en het beste middel ter interpretatie is een goed begrip ook der latere Indische traditie. Het is niet het doel eener aankondiging van een werk als dit, kritiek te leveren; die kan eerst na lange en grondige studie van Geldner's werk vruchtbaar zijn, en dan zal moeten blijken, of de methode, door G. gevolgd, blijvende waarde heeft, of hij bijv. niet al te angstvallig aan de inheemsche traditie hecht, met name aan den Padapātha, die toch zeker vele malen de plank misslaat. Ook zal dan blijken, hoeverre G.'s werk geschaad wordt, doordat hij weinig nota neemt van wat andere geleerden dan zijne landgenooten over den Rigveda hebben geschreven. Men moet ook deze nieuwe vertaling aanzien als een *trachten* en niet als een eindresultaat, waarbij men zich nu heeft neer te leggen. Trouwens, dit wordt door G. zelven op bescheiden wijze erkend.—Moge het den bewerker gegeven wezen, dit groote en zware werk te voleindigen, en daardoor het inzicht in dien dikwijls zoo moeilijk te begrijpen tekst aanzienlijk te verdiepen en uit te breiden.

Utrecht. W. Caland.

Hatim's Tales. Kashmiri stories and songs recorded with the assistance of Pandit **Govind Kaul** by Sir **Aurel Stein** and edited with a translation, linguistic analysis, vocabulary, indexes, etc. by Sir **George Grierson,** with a note on the folklore of the tales by **W. Crooke.** (Indian Texts Series). London, John Murray. 1923. (Pr. sh. 30.)

Wat wel het eerste treft bij dit boek, is het aantrekkelijk uiterlijk: de smaakvolle band, het stevige papier, en de mooie druk. In dit opzicht alle eer aan den Londenschen uitgever en aan de Britsch-Indische regeering, die deze uitgave bekostigde. Vooral in den tegenwoordigen tijd doet zulk een royale behandeling weldadig aan.

Het titelblad vermeldt de namen van vijf personen, één Hongaar (van geboorte), twee Engelschen en twee Indiërs, aan wier samenwerking de wording van dit boek te danken is. Die wordingsgeschiedenis wordt ons in het voorbericht medegedeeld.

Vóórdat Sir Aurel Stein zich beroemd maakte door zijn ontdekkingsreizen in Chineesch Turkestan, placht hij, toenmaals verbonden aan de Universiteit van Lahore, zijn zomervacanties in Kashmir door te brengen, waar hij in een verfrisschend klimaat zich kon wijden aan de rustige bestudeering van archaeologie en litteratuur van dat heerlijke bergland. De vrucht van dien tienjarigen vacantie-arbeid waren een modeluitgave en modelvertaling van de Rājataranginī, de oude koningskroniek van Kashmīr. Het spreekt wel van zelf dat bij die geregelde en langdurige bezoeken aan de „Happy Valley" Dr. Stein (zooals hij toen nog genoemd werd) zich ook vertrouwd maakte met de landstaal, hoewel hij zich in zijn omgang met de inheemsche geleerden bij voorkeur van het Sanskrit bediende. Gekampeerd „in the alpine seclusion of [his] cherished mountain camp, Mohand Marg, high up on a spur of the great Haramukh peaks", vatte Stein het plan op om, als afwisseling bij zijn groote taak, eenige specimina van plaatselijk folklore te verzamelen. Hiertoe verzekerde hij zich de diensten van Hātim Tilawōn („de Olieman"), een verhalenverteller van beroep, die in een dorp van het Sind dal verblijf hield. Niet zonder moeite liet deze „story-teller" (zijn portret vindt men tegenover het titelblad) zich overhalen om Stein's hooggelegen kampement te deelen en hem na volbrachte dagtaak de avondwandeling te verkorten met verhalen. Zijn repertoire van verhalen en liederen was zeer uitgebreid. „Though wholly illiterate", schrijft Stein, „he was able to recite them all at any desired rate of speed which might suit our ears or pens; to articulate each word separate from the context, and to repeat it, if necessary, without any change in pronunciation. Nor did the order of his words or phrases ever vary after however long an interval he might be called upon to recite a certain passage again. The indication of two or three initial words repeated from my written record would be quite sufficient to set the disk moving in this living phonographic machine".

Een twaalftal verhalen uit Hātim's repertoire zijn door Stein opgeteekend, terwijl zijn assistent, Pandit Govind Kaul, voor een tweede afschrift zorgde. Aan de nagedachtenis van dezen voortreffelijken Indischen geleerde (in 1899 overleden) heeft Stein het boek opgedragen en in het voorbericht vindt men zijn levensbeschrijving — voor Sanskritisten zeker niet het minst interessante deel van het hier besproken boekwerk.

De beide afschriften der twaalf verhalen, die van Stein en die van Govind Kaul, worden voorafgegaan door een uitvoerige inleiding, bestaande uit drie deelen, waarin de teksten achtereenvolgens besproken worden uit een oogpunt van folklore door William Crooke, uit dat van linguistiek door Sir George Grierson, en uit een metrisch oogpunt door Stein. Van de twaalf verhalen zijn n.l. drie geheel en drie gedeeltelijk in verzen. De namen der drie

daareven genoemde geleerden zijn ons borg dat de behandeling voldoet aan de hoogste eischen der wetenschap. Immers Grierson is de groote autoriteit op het gebied van de studie der nieuw-indische talen, terwijl Crooke, eveneens oorspronkelijk een bestuursambtenaar en een waardig vertegenwoordiger van den „Indian Civil Service", zich verdienstelijk heeft gemaakt door een aantal werken van beteekenis over het folklore van Noordelijk Indië.

In zijn bespreking van Hātim's vertelsels wijst Crooke verwante verhalen aan, die in Indische verzamelwerken zooals Somadeva's Kathāsaritsāgara voorkomen. Ook de 1001 Nacht biedt talrijke punten van vergelijking, terwijl nu en dan ook op Europeesche en Afrikaansche parallelen kan worden gewezen. Allerlei welbekende sprookjesmotieven vinden wij in deze Kashmirsche volksverhalen terug, b.v. den koning, die evenals Hārūn-al-Rashīd des nachts vermomd rondzwerft en allerlei avonturen beleeft en het „Phaedra en Hippolytus" motief (ook in Indië bekend uit het verhaal van Kunāla, den zoon van Açoka), waarbij zich hier het onwaarschijnlijke geval voordoet dat Hippolytus door *twee* stiefzoons wordt vertegenwoordigd. Ook vinden wij het verhaal van den man, die door misverstand het dier doodt, dat zoo pas zijn leven heeft gered (Beddgelert; ook in de Indische fabelboeken als het verhaal van den Brahmaan en den ichneumon). Zelfs het welbekende „Ik ruik, ik ruik menschenvleesch", vindt men in één van Hātim's verhalen terug.

Eén punt wil ik nog releveeren. Hātim is Mohammedaan, want reeds vele eeuwen geleden is de geheele bevolking van Kashmir, met uitzondering van enkele Brahmanenfamilies, tot den Islām bekeerd. Er is dan ook in deze verhalen herhaaldelijk sprake van den eenigen god en zijn profeet Mohammed (b.v. blz. 39). Ook andere profeeten worden genoemd: Noach, Jesus, Moses en Abraham (blz. 19). Er wordt gesproken van Adam en Eva, van Salomon (blz. 96) van Satan (blz. 17) of Iblis (blz. 19) en van de engelen, die de daden der menschen opteekenen (blz. 61). Daarnaast echter vindt men telkens denkbeelden en voorstellingen, die typisch Hindoesch zijn; b.v. het referein over de ijdelheid der wereld (*samsār!*) in no. IV, de klacht van den boom die omgehouwen wordt (blz. 39 en 41), de klacht van de honigbij over den man, die zich schuldig maakte aan moord op haar soortgenooten (blz. 59), ook het motief van de „separable soul in no. II, uit een Jātaka welbekend.

Wil men nog een voorbeeld van deze vermenging van Moslimsche en Hindoesche elementen? De held van no. I is Mahmūd van Ghaznī, door zijn herhaalde rooftochten in Indië berucht als een der fanatiekste verwoesters van Hindoe tempels, terwijl no. X is gewijd aan de wonderlijke avonturen van koning Vikramāditya, dien legendarischen held van het oude Indië.

Uit menig oogpunt is het hier aangekondigde boek van belang. Voor-Indië biedt nog een ontzaglijk en weinig ontgonnen veld voor de studie van talen en folklore. Weinig ontgonnen, want de inheemsche geleerden, te zeer bevangen door hun bewondering voor de cultuur van het oude Indië, verwaarloozen maar al te zeer de studie der nieuw-Indische talen, terwijl hun aristocratische aanleg hen vaak doet verachten wat uit het lagere volk voorkomt. De omstandigheid, dat geleerden van den allereersten rang met zoo groote zorgvuldigheid de naïeve verhalen van een ongeletterden dorpeling hebben te boek gesteld en bestudeerd, moge hen doen beseffen, dat ook deze materie hun aandacht ten volle verdient.

Leiden. J. Ph. Vogel.

A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlichpalästinischen Texte. Bonn, Marcus & Weber, 1922.

De geschiedenis der semitische literaturen van eenigen omvang — afgezien van de oud-testamentische — bestaat nog altijd in hoofdzaak in een catalogus van gedrukte en ongedrukte werken. Een eind is voorloopig aan dezen toestand niet te zien: de oogst is groot en de arbeiders zijn weinigen. Volledigheid en nauwkeurigheid zijn onder deze omstandigheden de hoogste eischen die men aan een literatuurgeschiedenis mag stellen. Voorzoover ik zie voldoet het hier aangekondigde boek aan deze beide eischen en mag men den schrijver en ons met de voltooiing van zijn omvangrijke werk, dat onder zeer moeilijke omstandigheden steen voor steen opgebouwd is, van harte gelukwenschen.

Leiden A. J. Wensinck

J. Pokorny, Die Seele Irlands. Novellen und Gedichte aus dem Irisch-Gälischen des Patrick Henry Pearse und anderer, zum ersten Male ins Deutsche übertragen. Halle a.S., Max Niemeyer. 1922. (Pr. „Grundzahl" Mk. 4.50).

Naast den door Pokorny gegeven bundel vertalingen van oude Iersche poëzie staat de hierboven genoemde bloemlezing van modern proza. Er zijn onder de hedendaagsche schrijvers van Iersch-Gaelic persoonlijkheden, die er wezen mogen, en voorzoover mij bekend, is slechts weinig van hun werk vertaald; alleen van Pearse is er een goede Engelsche vertaling. Behalve Pearse heeft Pokorny ook Padraic 'O Conaire en Padraic 'O Siochfhradha (An Seabhac) opgenomen, om naast het religieuze ook het novellistische en het humoristische geluid te laten hooren. Deze drie auteurs zijn stellig representatief en de belangrijkste van degenen, die nu leven. Jammer vind ik het, dat de vertaler niet den vader van het moderne Iersche proza, Father O'Leary, bovenaan heeft gezet. Onder de vleugels van dezen grooten man eener vorige generatie, zouden de jongeren meer in een samenhang gezien zijn, zou het boek meer het overzicht eener „beweging" geworden zijn. Bovendien, geen Iersch auteur heeft nog *Séadhna* als kunstwerk overtroffen, geen boek spiegelt zoo klaar het wezen van den Ierschen geest af. De vertaling voldoet aan alle wetenschappelijke eischen, die men stellen mag. Pokorny geeft blijk de Gaelische taal tot in fijne nuances te verstaan, wat geen geringe verdienste is. Gegeven den rijkdom der gesproken dialecten en de ontoereikendheid der lexicographische hulpmiddelen, moet het maken dezer vertaling zijn zeer eigenaardige moeilijkheden hebben medegebracht. In de gedeelten waar ik de vertaling met het oorspronkelijke heb kunnen vergelijken, merkte ik slechts zelden een onnauwkeurigheid op. Op bl. 180, r. 10, staat: „ich muss aufhören"; beteekent *caithim cur díom* niet veeleer: „ik vlieg op"? Door de vertaling van indiú (bl. 181, r. 35) met „gestern" i. p. v. „vandaag" is de zin verloren gegaan. In het algemeen stel ik Pokorny's vertalingen van poëzie hooger dan die van proza, daar hij niet altijd de vereischte losheid weet te bereiken. De letterkundige inzichten van den vertaler kan ik niet steeds deelen. Het is m.i. te betreuren, dat de

Berlijnsche hoogleeraar zijn gansche gewicht in de schaal werpt, om het onbewezen en onwaarschijnlijk axioma te bevestigen, dat de IJslandsche saga (waarbij nu ook nog de Noordfransche prozaroman komt) uit het voorbeeld der Keltische prozavertelsels laat ontstaan. Uitspraken als deze, dat de moderne Iersche prozaliteratuur het, wat oorspronkelijkheid en kunstwaarde betreft, met de moderne Engelsche kan opnemen, zijn in haar algemeenheid stellig verwerpelijk. Een gezegde als: „In der Urzeit stand sie [d.i. de Iersche taal] dem Lateinischen besonders nahe", kan tot allerlei misvattingen aanleiding geven. Maar men wordt wel tot een dergelijke beknoptheid gedwongen, wanneer men in een korte inleiding en enkele noten aan het belangstellend publiek den weg wil wijzen tot het begrijpen van een zoo weinig bekende en zoo veraf liggende beschaving als de Iersche. Pokorny's werk verdient alle waardeering, omdat het zulk een begrip niet weinig bevordert.

Utrecht. A. G. van Hamel.

H. H. Knippenberg, Joannes Stalpaert van der Wielen. Een keuze uit zijn werk. Met inleiding en aanteekeningen. (Zonnebloemboekjes). Uitgegeven te Blaricum, N.V. Uitgevers-Maatschappij „De Waelburgh". (Pr. *f* 1.20, geb. *f* 1.50.)

Dit boekje geeft van den dichter een wel wat heel schamele kennis, terwijl toch den lezers gesuggereerd wordt, dat zij het hiermede wel kunnen stellen. Hebben de uitgevers wellicht in deze keuze wat heel erg gesnoeid, om binnen het bestek van vier vel druk te kunnen blijven? Men zou het schier denken, ook als men op de verhouding let van de inleiding tot den tekst: drie tot vijf, waar b.v. één tot vier meer geraden ware geweest. Doch als de beschikbare ruimte zoo gering was, waarom dan niet liever aan dezen dichter, van waarlijk méér dan gewone beteekenis, achtereenvolgens twee of drie van de aardige Zonnebloem-boekjes gewijd? Waarom niet liever in een afzonderlijk deeltje alle de vijf en twintig „lieffelijcke ende aengename lofzangen" van het kostelijk „Peperhuysken" uitgegeven, dan één enkele proeve daaruit en dan juist een onoorspronkelijke? Dit ware een „daad" geweest! — Ook van het proza had iets meer samenhangends gegeven moeten worden dan enkel een paar poovere staaltjes van stijl. Zoo maakt men zich niet van Stalpaert af! Zijn „Roomsche Reys" is zoo gebouwd, dat de schriftuur alleen kan worden gewaardeerd en verstaan, als men ziet hoe het betoog zich ontwikkelt. Een staaltje, van wat net 700 woorden zullen zijn, heeft geenerlei nut. Het is maar een snufje; men leest zich niet in, of erger: verbeeldt zich nu op de hoogte te wezen. Ditzelfde geldt voor de fragmenten uit de epische gedichten, al komt hier de lezer, wat kunstgenot aangaat, niet zóóveel te derven. Zoo goed als alles wordt hem echter weer onthouden, waar uit de „Gulde-Iaers Feest-Dagen" slechts vier gedichten geboden worden!

De inleider heeft gelijk te zeggen, dat de kennis van den Hollandschen priester-dichter heel wat verder is gebracht door de grondige studie van L. C. Michels. Deze studie verscheen naar aanleiding van de bloemlezing die door schrijver dezes uit de drie lyrische dichtbundels van Stalpaert van der Wielen werd bezorgd. Gaarne wordt toegegeven, dat aan deze bloemlezing en aan haar biographische inleiding fouten kleven. Doch zonder mij in het minst op het in 1920 verschenen boek, dat onder de allerongunstigste omstandigheden werd voorbereid, te willen laten voorstaan, ben ik zoo verstokt het niet overbodig te achten.

Minder juist is het, als Dr. Knippenberg op blz. 7 mededeelt dat Stalpaert ook „met een verhumaniseerden naam" Janus Philippus della Rota werd geheeten. Hij noemde alleen zichzelf aldus in het merkwaardig Album Amicorum, dat in de Koninklijke Bibliotheek berust. Op dit detail — n.l. dat Philippus della Rota een „vrije" vertaling is van Stalpaert van der Wielen — heeft de heer L. C. Michels de aandacht gevestigd.

Rome. G. J. Hoogewerff.

E. Wellander, Studien zum Bedeutungswandel im Deutschen. II. Teil. Uppsala, A.-B. Lundequistska Bokhandeln. 1923. (Pr. 6 Kr.).

Hoewel het *Museum* slechts dit tweede deel (VII en 186 blzz.) ter bespreking heeft ontvangen, zal het eerste deel (IV en 204 blzz.), dat — eveneens als 'Uppsala Universitets Årsskrift' — zes jaren vroeger uitkwam, niet stilzwijgend kunnen worden voorbijgegaan: immers het toegezonden geschrift is een vervolg op het vroeger gepubliceerde. En, om dit maar dadelik op te merken, er wordt in de 'Vorrede' nog een tweede vervolg in uitzicht gesteld, dat 'die Ellipse in semasiologisch einheitlichen Verbindungen' zal behandelen.

Ofschoon nu reeds een veertigtal jaren de betekenisleer (semasiologie, semantiek) met recht de aandacht van de beoefenaars der taalwetenschap trekt, moest toch Paul nog in 1909 ([4]*Prinzipien*, § 178) woordelik herhalen, wat in 1886 ([2]*Principien*, blz. 217) door hem werd opgemerkt, dat namelik bedoelde leer nog altijd niet tot een wetenschap was geworden; terwijl Wellander in zijn *Studien* (I, 153) de semantiek 'trotz aller Arbeit eine immer noch vernachlässigte Disziplin' noemt en een dergelijke uitspraak ook in de *Einführung in die Bedeutungslehre* van Hans Sperber (blz. 95) voorkomt [1]). Geen wonder dan ook, dat Wellander zijn uitvoerige arbeid op dit gebied voorzichtiglik *Studien* noemt, daar 'an Vollständigkeit bei der Unerschöpflichkeit des Stoffes und der Fülle der Erscheinungen nicht zu denken war' en het doel ervan slechts kon zijn 'eine erste grobe Sortierung der mannigfaltigen Fälle des Bedeutungswandels nach entwicklungsgeschichtlichen Gesichtspunkten'. Dit veroorloofde hem een bewegingsvrijheid, waarvan hij ruim gebruik heeft gemaakt, zonder kritiek op strenge systematisering en afronding te behoeven te duchten.

Inderdaad is de betekenisleer ook tans nog een oefenterrein voor filologiese scherpzinnigheid en psychologieshistoriese verklaringskunde, waarop verschillende meningen en overtuigingen elkander bestrijden of trachten te benaderen. Dat hieruit één gesloten en afgerond stelsel van verklaring en groepering der betekeniswijzigingen zal ontstaan, schijnt nog voor lange tijd een vrome wens te moeten blijven, zo deze al ooit vervulbaar zal blijken. Voorshands kan wel slechts dit als 'bereikbaar ideaal' worden aangenomen, dat naar gelang van psychologies inzicht en standpunt meer dan één systematiese samenvatting van de betekenisleer tot stand komt. Als oprichters van mijlpalen op deze studieweg mogen tot dusver stellig worden genoemd enerzijds Paul, Stöcklein

[1]) Door mij aangehaald in *Neophilologus* IX (1924) blz. 301, bij de bespreking van dit boek.

en K. O. Erdmann, anderzijds Wundt; voorts Hugo Schuchardt en zijn volgelingen en ten slotte Sperber [1]). Voor de opneming van de betekenisleer in het spraakkunstig geheel zij hier kortheidshalve slechts verwezen naar de *Essai de Méthodologie linguistique* van A. Dauzat (1905) met zijn verdeling van de historiese spraakleer in fonetiek en semantiek, zomede naar *Die Rolle der Semantik in der historischen Grammatik* van de romaniste Dr. Elise Richter (*German.-Roman. Monatsschrift* II (1910)), die met uitzondering van fonetiek en flexie de gehele grammatika blijkbaar semasiologies wilde verwerken; voorts, naast deze theoretiese beschouwingen, voor de praktijk naar de *Romanische Sprachwissenschaft* voor Dr. Adolf Zauner (1905), waarin de semasiologie een overwegende plaats inneemt, en naar de *Grammaire historique de la langue française* van Krystoffer Nyrop (1913), waarvan het 4e deel geheel aan de 'Sémantique' is gewijd. Van een inlijving der betekenisleer in de Duitse historiese spraakleer kan wel nog niet worden gesproken, zomin als in de Nederlandse; hoogstens van schuchtere pogingen daartoe, waarop hier niet kan worden ingegaan, zomin als op navolgingen buiten en binnen onze grenzen van baanbrekende voorgangers.

Over welke onderdelen der semasiologie nu lopen Wellander's *Studien*?

Nadat hij in het 1e deel de beide fundamentele begrippen 'Bedeutung' en 'Bedeutungswandel' heeft onder 't oog gezien, behandelt hij de volgende groepsverschijnselen: 'Bedeutungsunterschiebung', 'Bedeutungsentlehnung' en 'Namengebung', welke wijze van behandeling in het 2e deel na een oriënterende 'Einleitung' wordt voortgezet in de hoofdstukken: 'Verschiedene Arten nicht-elliptischer Wortauslassung', 'Ellipse als syntaktische Funktion' en 'Ellipse in semasiologisch lockeren Gefügen', waarbij het 'Euphemismus'-verschijnsel als onderdeel van het laatste hoofdstuk uit het 1e deel nog eens in het eerste hoofdstuk van het 2e deel van uit een andere gezichtshoek wordt nagegaan. Met docerende uitvoerigheid tracht Wellander aan de hand van een lofwaardige hoeveelheid voorbeelden, hoofdzakelik uit Duitse, maar daarnaast ook uit Zweedse en Nederlandse litteraire taal, bedoelde verschijnselen geneties te verklaren. Daar elke verandering van betekenis in laatste, zo niet reeds in eerste instantie een psychologies-histories taalproces is, volgt hij de methode der psychologieshistoriese interpretatie in de ruimste zin van het woord, hetgeen aldus is op te vatten, dat 'die neuen Wortbedeutungen auf ihre Genesis hin untersucht werden müssen' (I, 52). Slechts zo bestaat er hoop op het vinden van een 'natuurlike' indeling van de stof, op een wetenschappelike registrering van de nieuwe woordbetekenissen aan de hand van gevonden genetiese betekeniskategoriën.

In hoeverre de lezer het met Wellander's opvattingen en kritiese beschouwingen eens zal zijn, hangt goeddeels af van het standpunt, dat hij daarbij inneemt. Uit een reeks aantekeningen zou ik veel toestemmends en waarderends kunnen opsommen, doch daarnaast ook vrijwat, waarin ik met Wellander van mening verschil, of waarin ik meen, dat hij overbodig veel heeft overhoop gehaald voor een gering of zelfs negatief rezultaat, voornamelik op syntakties gebied: het moeilikste gedeelte trouwens van de semantiek. Een ingaan op biezonderheden is reeds wegens de te veel ruimte vergende betoogtrant in deze materie hier niet wel doenlik.

Intussen kan ik niet nalaten even de aandacht te vestigen op twee punten van principiële aard, daar zij gewichtige faktoren zijn voor de generale waardebepaling van deze *Studien*.

In de eerste plaats: Wellander is volgeling van Paul, niet van Wundt; m.a.w. hij sluit zich geheel aan bij de 'Individualpsychologie' en verwerpt de 'Völkerpsychologie' op dezelfde gronden als Paul. En dat hij aan het affekt en in 't algemeen aan de gevoelszijde van taal niet die uitgebreide altererende betekenis toekent als b.v. door Ch. Bally in *Le langage et la vie* (1913) geschiedt of door Sperber in *Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung* (1914) en in zijn reeds genoemde *Einführung* (1923) samenvattend wordt geleerd, heeft hij in het 1e deel (blz. 184) duidelik te kennen gegeven en blijkt overigens voldoende uit de gehele opzet van zijn beschouwingen. Hij volgt dus principiëel de oudst begane wegen en is geen opstuwer in een nieuwe richting, zoals Wundt was en Sperber is. Niettegenstaande het vele verdiepende in biezonderheden, dat in zijn *Studien* wordt aangetroffen, wil het mij voorkomen, dat een dergelijke behoudzucht als in strijd met wetenschappelike vooruitgang toch wel zeer bedenkelik gaat worden, nu we reeds een kwarteeuw ook andere geluiden hebben vernomen dan die van (Herbart-)Paul. Het gevoel van grote waardering voor Paul op taalwetenschappelik gebied wordt er geenszins door verzwakt, indien andere semasiologiese wegen worden gevolgd dan de zijne. Trouwens, dit moet erkend, Wellander slaat ook wel eens afwijkende zijpaden in; maar zijn hoofdrichting blijft toch die van Paul.

In de tweede plaats mag de vraag worden gesteld: welke verhouding bestaat er in praxi bij Wellander tussen de ook door hem erkende zelfstandige grammatika en de betekenisleer? Hiertoe geeft vooral aanleiding zijn ellips-behandeling, die verreweg het grootste gedeelte van het 2e deel zijner *Studien* in beslag neemt, waarvan de titel door de invoeging 'und zum grammatischen Funktionswandel' m.i. nauwkeuriger was geweest. Niet zelden immers behandelt hij grammatikale funktiewijzigingen met veel te grote uitvoerigheid in het nietgrammatikale kader van het geheel; of algemener uitgedrukt: hij legt niet zelden al te zeer nadruk op het grammatikale van een taalverschijnsel zonder evenredige winst voor de semasiologie. Hier moeten wel een paar gevallen ter verduideliking worden aangestipt. Het onderwerp 'Elliptische Worttypen' wordt aldus ingeleid: 'Besonders leicht tritt Ellipse ein in den überaus häufigen Verbindungen der Grundzahlen und der Ordnungszahlen mit verschiedenen Hauptwörtern. Bedeutungsgeschichtlich sind diese Typen nicht sehr wichtig; da ihre Entwicklung aber die syntaktische Funktion der Ellipse sehr deutlich zeigt, mögen sie hier ganz kurz behandelt werden' (blz. 109). Dit 'ganz kurz' is evenwel nagenoeg vier bladzijden en zonder enige semantiese winst. Onder

[1]) Van Sperber's *Einführung* (1923) getuigt de romanist Helmut Hatzfeld in zijn *Leitfaden der vergleichenden Bedeutungslehre* (1924): 'Die kürzlich erschienene sehr glückliche Einführung in die Bedeutungslehre von Hans Sperber fasst alles Theoretische und Problematische der Bedeutungslehre so geschickt zusammen, dass ich meine praktische Einführung von allem Theoretischen mit gutem Gewissen entlasten kann'. Onbekend met deze hooggestemde waardering werd Sperber door mij 'glüchlicher Erneuerer der Bedeutungslehre' genoemd (*Neophil.* IX, 299).

hetzelfde opschrift volgen dan nog zeven bladzijden met weinig betere uitkomsten. En als inleiding van 'Elliptische Satztypen' lezen we: 'Das syntaktische Gefüge von Subjekt und Prädikat stellt normalerweise eine sehr lockere Verbindung dar, in der Tat so locker, dass von einer semasiologischen Vereinheitlichung nicht die Rede sein kann. Wenn das eine Glied des Gefüges ausbleibt, kann das andere nicht dessen Bedeutung vertreten' (blz. 120). Goed; maar wat dan daarmede aan te vangen in de betekenisleer, is wel de vanzelfsprekende vraag. En zo zou nog op vrijwat meer van dergelijke aard kunnen worden gewezen, vooral na blz. 98. Zulke onevenwichtigheid, zulk een nadruk op het traditioneel grammatikale in een boek, dat volgens zijn titel over de 'Bedeutungswandel' zal handelen, werkt verwarrend, altans niet verhelderend. De semasiologiese zijde van de ellips-behandeling als geheel genomen laat daardoor een weinig bevredigende, om niet te zeggen een onbevredigende indruk achter, wat door een captatio benevolentiae in de 'Vorrede' met betrekking tot 'Ungleichmässigkeiten' niet wordt voorkomen.

Toegegeven, dat spraakleer en betekenisleer niet altijd scherp zijn te scheiden; en van mening, dat de semantiek vele grammatikale verschijnselen heuristies meer kan en zal doordringen, zo zal toch het eigen karakter van beide gebieden trots hun inniger wordende verhouding niet verloren mogen gaan. Geen wetenschap gaat op verdoezeling van grenzen uit.

Voor 't overige schijnt het mij toe, dat Wellander's opvatting van ellips voor menigeen wel al te ruim zal zijn, mag ook die van Paul wat te eng zijn geweest. Ikzelf kan mij met de wijde omspanning van zijn ellips-begrip ook geenszins verenigen [1]) en zie niet in, dat daarbij herhaaldelik aan tweeledige groepen als prototypen van volkomenheid moet worden gedacht. Er wordt dan vaak 'hineininterpretiert' en 'hineinkonstruiert', welke kunst van vroeger nu toch wel geen opgeld meer doet. Bovendien is vrijwel dit alles syntakties terrein, dus grammatikale funktieleer, waarom er verder gevoeglik over kan worden gezwegen.

Dat men tegenwoordig, dank zij voornamelik Wundt, Schuchardt en Sperber, ook langs geheel andere wegen in de geheimen der betekeniswijzigingen tracht door te dringen dan door Wellander op het voetspoor van Paul geschiedt, is bekend. En wie nu eenmaal aan nieuwere opvattingen en beschouwingen dan die van Paul de voorkeur geeft, wie derhalve anders 'psychisch eingestellt' is, kan bij de lektuur van Wellander's *Studien* vaak een hinderend gevoel hebben, ongeveer alsof men iets las met niet harmoniërende rompstand. Toch zal zeker menige scherpzinnige opmerking, uiteenzetting en verklaring van biezonderheden kunnen treffen of wel prikkelen tot nadere kritiese overwegingen, ook van eigen mening en overtuiging. En de schat van voorbeelden is zeker voor ieder een verrijking van feitenmateriaal, dat, hetzij men dit receptief of produktief wil verwerken, dankbaar zal worden aanvaard.

[1]) Waarvoor slechts deze beide illustrerende voorbeelden: Trinken Sie helles oder dunkles Bier? (blz. 87); Wer kommt? Hans. (blz. 120). Zonder taalverwringende logika is m.i. hierbij niet aan ellipsen te denken, veeleer aan symptomen van reeds door van Ginneken afgewezen ellipsomanie in de taalkunde. Vgl. *De nieuwe Taalgids* IV (1910), blz. 192 v.v.

In de betekenisleer schuilen nog steeds te veel problemen van weifelende en twijfelende, tot zelfs verwarrende onzekerheid, dan dat ernstig indringende pogingen ter opsporing van de faktoren van begripswijzigingen en hun wetmatigheid ook bij meningsverschil niet zouden kunnen worden gewaardeerd.

Zwolle. J. G. Talen.

James Harrington's Oceana, ed. with notes by **S. B. Liljegren.** (Skrifter Utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund 4). Lund-Heidelberg, C. Winter. 1924.

De standaard-uitgave, eindelijk, van een werk van groote beteekenis voor de Engelsche letterkunde, en van nog grooter beteekenis voor de politieke organisatie der geheele wereld. Om zijn politieke beteekenis vooral is dit werk van Harrington misschien het belangrijkste werk van het moderne Europa. Het heeft rechtstreekschen en diepgaanden invloed uitgeoefend op de staatsideeën van Amerika, en vanuit de Vereenigde Staten zijn tal van Harrington's gedachten teruggekeerd naar Europa, vooral naar Frankrijk en de Fransche Revolutie. De Fransche revolutionnairen zijn ook onmiddellijk door Harrington geïnspireerd, en we weten b. v. van Abbé Sieyès dat hij de werken van den Engelschman met de grootste belangstelling heeft bestudeerd. Van zulk een werk had men reeds veel vroeger een critische uitgave mogen verwachten. Maar men heeft zich altijd maar tevreden gesteld met een min of meer slordigen herdruk. De laatste uitgave, die in Morley's *Universal Library* van het jaar 1887, is misschien nog slechter dan de vroegere. Misschien heeft niemand een critische editie aangedurfd; want de behoorlijke uitgave van zulk een werk stelt zeer zware eischen. Wij hebben dus reden om dankbaar te zijn, nu iemand van de eruditie van Professor Liljegren zich tot die taak heeft gezet. En hij heeft ze voorbeeldig volbracht.

Over den oorsprong en de beteekenis van *Oceana* zegt hij niet veel. Hij heeft dat bewaard voor latere bewerking. Het was hem thans hoofdzakelijk te doen om een juiste critische uitgave, en om zoo nauwkeurig mogelijk na te gaan, welke vroegere ideeën en schrijvers Harrington kunnen beïnvloed hebben. Hij onthoudt zich geheel van eene beoordeeling dier ideeën, maar tracht geheel objectief, volgens de strengste eischen der critiek, den wetenschappelijken voedingsbodem te reconstrueeren, waaruit Harrington's fantazieën zijn gegroeid. Verschillende politieke ideeën komen natuurlijk uit Grieksche en Latijnsche schrijvers. Andere blijken ontleend aan Talmudische geschriften, verder aan Zwitsersche en Hollandsche werken (o. a. die van Scaliger, Justus Lipsius en Franciscus Hotman), maar vooral opvallend is de groote beteekenis van Venetiaansche bronnen. De „Notes", die bijna 150 bladzijden beslaan, wijzen aldus in vele gevallen den weg om den oorsprong van onze moderne politieke opvattingen na te sporen tot in Griekenland, Rome en Venetie.

De methode is daarbij onberispelijk. Als Harrington (p. 27) spreekt over het Sanhedrin, b. v., dan gaat Prof. Liljegren niet zoozeer na, wat de moderne wetenschap daarover aan het licht heeft gebracht, als wel wat Harrington en zijn tijdgenooten ervan wisten (p. 248 ss), en brengt hij de voornaamste materialen bijeen om de Talmudische wetenschap der 16de en 17de eeuw te

leeren kennen. Zeer interessant zijn ook zijn gegevens voor de ontwikkeling van het litteraire begrip van Engeland als een zeevarend volk en een zeemacht (p. 227 ss). De schepper dezer traditie is waarschijnlijk Hakluyt met zijn *Principal Navigations* (1589). Daarbij komen verschillende gegevens ter sprake, die tot nogtoe ontgaan zijn aan schrijvers over het Britsche imperialisme. Welke bekendheid Macchiavelli had in de 16de en 17de eeuw wordt nagegaan op blz. 314 v. Over de faam van den Hollandschen handel in de 17de eeuw en over onze godsdienstige en wetenschappelijke reputatie, 345 v. En met groote scherpzinnigheid verklaart hij Harrington's woorden, waar deze verhaalt dat „the Common-wealth of Holland fell unto Glaucus de Ulna" (blz. 287 v.).

Naast veel wetenschap bevatten deze aanteekeningen nog een keur van wetenswaardig allerlei. Hoe de liefhebberij der Indianen voor glazen kralen reeds dateert van Columbus (blz. 333). Wat men in de 17de eeuw dacht over de phosphorescentie-verschijnselen op zee (blz. 336 v.). Hoe het eiland Corfu met vijgen in verband werd gebracht (blz. 304 v.) enz. enz.

Alles te zamen genomen werk van de beste soort. En als dan weldra Liljegren's werk *over* Oceana verschijnt, waarin hij oude en nieuwe materialen verwerkt tot een afgerond geheel, dan is de wetenschap een zeer belangrijke bijdrage rijker voor de literatuurgeschiedenis en nog meer voor de Kulturgeschichte van het moderne Europa.

Heerlen. Fr. A. Pompen.

P. Champion, Histoire poétique du quinzième siècle. 2 vol. Paris, Champion. 1923. (Pr. frs. 100).

Deze studieën over de letterkundige geschiedenis van de XVe eeuw in Frankrijk zijn geschreven door een oudleerling van de École des Chartes, en dit bepaalt de aard ervan; zij zijn het werk van een historicus die vooral belangstelt in de persoon van de dichters, hun levensomstandigheden, de tijd waarin zij leefden; de betekenis die de gedichten zelf hebben voor de kennis der denkbeelden, gevoelens en kunstvormen van de XVe eeuw, hun litteraire waarde, komt vooral daar tot hun recht waar de heer Champion reeds elders de biografie van de schrijvers had behandeld, n.l. in de hoofdstukken over Charles d'Orléans en Villon; men kent zijn magistrale werken *Vie de Charles d'Orléans* (1911) en *François Villon, sa vie et son temps* (1913). Deze *Histoire poétique* kan ons dus niet het werk doen vergeten aan dezelfde periode gewijd ook door een historicus, maar een die in de kunst en de litteratuur gegevens zocht en vond voor een schildering van de gedachten en aandoeningen welke leefden in het „Herfsttij der Middeleeuwen"; voor zover hij, „het tijdvak van Karel VII, Filips de Goede en Lodewijk XI dichter bij ons heeft willen brengen" (Avant-propos) is, vergeleken met de forse en tegelijk delicate lijnen en met het diepe perspektief van Huizinga, zijn kunst de mindere. Toch stelt ook Champion zich niet zelden boven de biezondere openbaringen van de tijdgeest om deze laatste te kunnen omvatten en in woorden te kunnen weergeven; men vergelijke de zeer interessante bladzijden, door hem gewijd aan de realistiese opvatting van de dood in de XVe eeuw (I, 215), met Huizinga's vijfde hoofdstuk.

Door de personen voorop te stellen in de reeks der monografieën waaruit zijn boek is samengesteld, geeft hij hun een krachtig reliëf, en zijn voorliefde voor de realia heeft hem tot menige fraaie karakterbeschrijving en niet weinig levendige taferelen gebracht; ik denk hierbij aan de bladzijden over Filips de Goede (I, 290 en vlgg.), over vier hertogen van Bretagne (II, 199 en vlgg.), Marie de Berry (I, 178 en vlgg.), koning René (I, 356), ik denk aan de schildering van de werkzaamheid van Arnoul Greban als meester van de koorknapen van Notre Dame (II, 142 en vlgg.). Zijn „histoire poétique" is, ik herhaal het, niet zo zeer een „histoire littéraire", en evenmin een „histoire d'idées"; het is in de eerste plaats de stevig gedocumenteerde geschiedenis van enige dichters der XVe eeuw, opgebouwd met vaak nieuwe gegevens, en omdat het werkelike gedicht van velen hunner hun eigen leven was, heeft deze wijze van behandeling zeer zeker recht van bestaan.

Wie zijn de dichters die hem voorkwamen die eeuw het best te vertegenwoordigen? Wij volgen bij onze opsomming gedeeltelik een andere orde dan de schrijver, wiens systeem van rangschikking niet duidelik is. Alain Chartier, wiens autoriteit onbetwist was gedurende de XVe eeuw, opent de rij: de bewonderde en vaak nagevolgde dichter van *La belle sans merci*, de trouwe steun van een zwakke koning en van een geteisterd Frankrijk. Charles d'Orléans, die, onmachtig om de staatkundige rol te spelen waartoe geboorte en plicht hem riepen, en, hoewel dicht bij de troon geplaatst, onverschillig bleef voor de rampen van het koningshuis, sloot zich op in een wereld van verbeelding, waarin alleen plaats was voor mooie dingen en voor precieus en gevoelig rijmen- en beeldenspel. Villon, schipbreukeling in het maatschappelik bestaan, schrijft verzen die, innig, fijngevoelig of scherp, echt menselik zijn en voor alle tijden geschreven, daar tussen vorm en gedachten een volmaakte harmonie bestaat. Henri Baude, een der minder goed gekenden aan wie de heer Champion een plaats heeft gegeven — de anderen zijn Pierre de Nesson, Jean Régnier, Michault Taillevent en Pierre Chastellain — is een der zeer enkelen voor wie, evenals voor Villon, de wereld der poëzie samenvalt met die waarin zij leven. Ziehier twee der vertegenwoordigers van de woordenrijke, pompeuse school der „rhétoriqueurs", kunstige ciseleurs van rijmen en zinnen, met hun verpersoonliking van abstracte begrippen, à la Jean de Meung, en hun bloedloze theorieën van hoofse liefde, waaraan Charles d'Orléans altans een schijn van leven had weten te verlenen; het zijn Jean Molinet, erfgenaam van Georges Chastellain, en Jean Meschinot, ernstige werkers en in zekere zin voorbereiders van Ronsard. Arnoul Greban, de schrijver van het grote mysteriespel, sluit deze galerij van portretten, ten voeten uitgebeeld en geschilderd met de omgeving waarin de originelen hebben verkeerd.

Sedert Gaston Paris, in zijn *Poésie du moyen âge*, het college publiceerde waarmede hij zijn lessen over de letterkunde van de XVe eeuw opende (1885), is deze, dank zij veler samenwerking, ons naderbij gebracht: Foulet vatte onlangs, in de *Littérature française illustrée* van Bédier en Hazard, samen wat dit tijdperk ons tans kan geven. Tot de uitbreiding onzer kennis heeft Champion, geleid door een speurzin die noch gevoel voor de grote lijnen der beschavingsgeschiedenis noch fijn letterkundig onderscheidingsvermogen uitsluit, veel bijgedragen.

Amsterdam. Salverda de Grave.

W. d'Ormesson, La première mission officielle de la France aux États-Unis. Conrad Alexandre Gérard (1778—1779). Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 7.).

Wladimir d'Ormesson — tot nu toe alleen bekend als schrijver over hedendaagsche politieke problemen — is bezig aan een boek over minister Vergennes. Als voorstudie geeft hij nu al vast het hier aangekondigde boekje, gebaseerd op Gérard's correspondentie in de archieven aan de Quai d'Orsay. Het nationale belang „de reconstrurer pieusement les origines de l'amitié franco-americaine" deed hem heenstappen over het bezwaar dat de monographie geschreven moest worden zonder „la prétention de mettre en lumière des faits nouveaux". Voor ons hoefde dat ook geen bezwaar te zijn, als de schrijver zich niet, door Gérard zelf, tot noodelooze uitweidingen had laten verleiden en als hij oog had toonen te hebben voor wat hem niet direct uit zijn bron bleek of uit hoofde van zijn bestudeering van Vergennes' politiek bekend was. Maar als M. d'O. de eerste 80 pagina's van zijn boekje geeft aan de voorgeschiedenis van het Fransch-Amerikaansche verdrag van 1778, — dan zwijgt hij over Turgot's pogingen om Frankrijk van te groote buitenlandsche politiek af te houden; — een uitvoerig relaas echter van Gérard's officieele ontvangst door het Congres spaart hij ons niet. 't Geen overigens niet wegneemt, dat we met belangstelling zijn bespreking volgen van de Vergennes' kijk op den Amerikaanschen vrijheidsoorlog, ook al geeft die weinig nieuws na Corwin's boek over „French policy and the American alliance of 1778".

Op bladzijde 108 van zijn goed 200 pagina's tellend boekje, komt M. d'O. daarna tot zijn eigenlijk onderwerp: de werkzaamheid van Gérard te Philadelphia gedurende de 16 maanden van zijn verblijf in Amerika.

Gérard, ambtenaar aan het ministerie van buitenlandsche zaken, had wegens zijn kennis van het Engelsch de besprekingen met de Amerikaansche delegatie in Frankrijk moeten leiden; hij werd na het sluiten van het verdrag benoemd tot diplomatiek vertegenwoordiger bij de nieuwe bondgenoot.

Zijn taak was niet makkelijk. De nieuwe gezant had opdracht de gemoederen in Philadelphia in zeer bepaalden zin te bewerken. Hij moest bereiken dat de Unie met Spanje een accoord sloot en voor Spaansche territoriale wenschen op zij ging. Canada en onderhoorigheden moest Engelsch blijven, opdat het nieuwe gemeenebest, van dien kant bedreigd, voor altoos van Frankrijk afhankelijk zou blijven.

Een anti-Fransche partij verzette zich tegen Gérard's invloed. Er waren kooplieden onder, vroegere loyalisten, die nu de onafhankelijkheid tot geen prijs tegen verlies van Engelsche connecties wilden verkrijgen; ook politici, die het wantrouwen tegen de Fransche bedoelingen aanwakkerden, misschien terwille van eigen invloed op de bevolking maar die ook Amerikaansche belangengroepen tegen Frankrijk probeerden te beschermen.

Gérard toornt geweldig tegen hen allen en M. d'O. heeft daaraan niets toe of af te doen. Dat verbaast ons wel even van een modern historicus. Al kan men den schrijver toegeven dat de begeerte om Nova Scotia bij de nieuwe Unie te voegen, bedenkelijk op Amerikaanschen landhonger ging lijken, — dat ook de visscherij van Massachussets het vroeg, behoorde hij beter te beseffen. En al moet belangen-politiek verstandig rekening blijven houden met hetgeen voor alle samenwerkende mogendheden aanvaardbaar is, — dat Frankrijk de visscherij op de banken van (Engelsch) New Foundland (voortdurend een twistpunt tusschen Engeland en Frankrijk) niet aan de Yankees gunde, getuigt toch zeker niet van zooveel „désintéressement", dat andere belanghebbenden direct van „intrigues et calomnies" beschuldigd hoeven te worden en Gérard als de eenige welmeenende voorgesteld.

Van verdere strekking nog was de begeerte in bepaalde Amerikaansche kringen om hun grondgebied tot aan de Mississippi uitgestrekt te krijgen en de vrije vaart op die rivier te erlangen. Frankrijk had op z'n zachtst gezegd sinistere bedoelingen met dat te weigeren. Het geïntrigeer van de Fransche en Spaansche diplomatie in de nieuwe territoria ten W. van de Alleghany-Mountains heeft dat later wel afdoend bewezen. Als men nu bedenkt, dat nog tegen het begin dezer eeuw een historicus van verdienste als Justin Winsor zijn boek over „the Westward Movement" aan een Engelschman opdroeg, omdat het 't bewijs leverde hoe veel fatsoenlijker Engeland zich in territoriale aangelegenheden tegenover de jonge Unie had gedragen, dan „the false-hearted diplomacy of France and Spain", dan zal ieder inzien, dat aan de historische wetenschap geen dienst wordt bewezen door daar tegenin alleen, met Gérard, eenige schampere woorden te wijden aan wie in de Vereenigde Staten het feitelijk al door Amerikanen bezette gebied aan Ohio-, Tennessee-, en Kentucky-rivers voor de nieuwe republiek bleven opeischen.

Vlakweg naïef wordt de schrijver, als hij met ingenomenheid er op wijst, dat „Un des esprits éminents", Gouverneur Morris. (n.b. exclusief woordvoerder van het mercantiele Noord-Oosten!) het dan toch maar met Gérard eens bleek te zijn toen hij 't uitsprak: „qu'il „était frappé de la nécessité d'établir des limites à la „confédération, déjà trop étendue de ce côté, qui était „le siège de la faiblesse parce que c'était celui de la „richesse, tandis que la solidité était dans la pauvreté „et la vigueur du Nord; que l'intérêt même de la con„fédération était la possession par l'Espagne de la navi„gation du Mississippi depuis l'embouchure de l'Ohio et „que c'était le seul moyen de contenir dans la dépendance „de la république la nombreuse population qui se formait „entre l'Ohio, le Saint-Laurent et le Mississippi".

Door zoo iets zonder commentaar aan te halen toont M. d'O. van een der centrale punten in de Amerikaansche geschiedenis, de al heel oude tegenstelling tusschen Oost en West, niet de minste notie te hebben.

Maar we kunnen nog verder gaan: door zoo te spreken in den trant van een medespeler, heeft de schrijver zijn boekje hier en daar opmerkelijk veel doen lijken op een verhandeling over actueele politiek, waarbij men met even beminnelijke eenzijdigheid pleegt te werken met dooddoeners als „que puisque l'indépendance des Etats-Unis constituait le premier article du projet de traité, il n'y avait point matière pour les Americains à réclamer quoi que ce soit", terwijl over eigen intenties een welsprekend stilzwijgen wordt bewaard.

Een beknopte uiteenzetting van den binnenlandschen toestand der opstandige gewesten vult het middelste der drie hoofdstukken, een schets die aan de ingevlochten opmerkingen van den ooggetuige haar belangrijkheid te danken heeft.

Vooral op financieel gebied heeft Gérard vreemde dingen gezien — en helpen verbeteren? Als zijn dienst-

tijd voorbij is, constateert M. d'O. zelfs: „Après un dur enfantement, la puissance financière des Etats-Unis était née." Wie aan Hamiltons wetten van 1790 denkt, begrijpt direct dat dit cum grano salis dient verstaan te worden. Waarop berust 'schrijvers bewering? Op Fransche leeningen, die, naar hij toegeeft, in een bodemlooze put verdwenen; op groeiend besef aan Amerikaanschen kant, dat men door beter opbrengen van belastingen den stroom van papieren geld wat moest tegenhouden in zijn loop (het jaar 1779 bracht intusschen de grootste massa paper-money en pas in 1780 begon het congres, op aandrang van Robert Morris en volstrekt niet van Fransche zijde, door middel van op confiscatie lijkende requisities van de Staten de massa papieren geld in te trekken). Maar vooral brengt de M. d'O. naar voren dat de Vergennes in zijn „politique sage et réaliste" een bankiersconcern zocht te vormen, bereid de rente op de Amerikaansche binnenlandsche schuld te betalen. Wat daarvan gekomen is, vermeldt de schrijver verder volstrekt niet. Droomde men van een nieuw experiment met de jonge „Caisse d'Escompte"? Of had de Vergennes het oog op de Fermiers généraux, die telkens met Amerika in relatie zijn geweest en later zelfs een millioen livres aan het Congres hebben geleend? Is er verband tusschen het geheimzinnige plan en de gelden van Fransche herkomst, die tot Maart 1782 aan betaling van rente op de Amerikaansche binnenlandsche schuld zijn besteed?

Het had belangwekkend kunnen zijn wat verder onderzoek M. d'O. hierover misschien had doen vinden. Maar buiten een enkel dossier op kondschap uitgaan, verkoos hij ook in dit geval niet. Aan zijn boekje is dat niet ten goede gekomen.

Groningen. P. J. van Winter.

E. Rijpma, De ontwikkelingsgang van Kampen tot omstreeks zestienhonderd, vooral in de laatste jaren der zestiende eeuw. Groningen-Den Haag, Wolters. 1924. (Amsterdamsche diss.).

Dit proefschrift bestaat uit twee deelen. In het eerste stuk wordt de economische geschiedenis van Kampen tot in het laatste der 16e eeuw behandeld, terwijl in de tweede helft meer uitvoerig stilgestaan wordt bij de pogingen, door deze stad aangewend om den economischen toestand te verbeteren.

De schrijver vond het begin van zijn pad gebaand door de dissertatie van Meilink over de oudere geschiedenis van onze Hanzesteden. Heel wat materiaal was te vinden in opstellen van Nanninga Uitterdijk en de bekende Duitsche en Nederlandsche bronnenpublicaties. Deze en dergelijke gedrukte gegevens en ook ongedrukte bronnen, waarvan de belangrijke 16e eeuwsche tollijsten van Kampen in het bijzonder de aandacht verdienen, zijn door Rijpma gebruikt, om den snellen groei, den grooten bloei en het langzame verval van Kampen samen te vatten tot een helder en aantrekkelijk geheel.

Na den grooten tijd, die ± 1500 eindigt, is met veel zorg de wisseling van meer en minder voorspoedige perioden nagegaan: de inzinking in den tijd van Karel van Gelre, de tijdelijke opleving daarna, die gevolgd werd door tien jaren ellende. Na 1578 begint de stad te herleven en het is in deze jaren, dat drie krachtige pogingen worden gedaan tot herstel van de welvaart. Het brok Kamper historie, dat betrekking heeft op dit pogen en mislukken, is door Rijpma voor het eerst geschreven.

Vooreerst is er een poging, om de lakenindustrie op de been te helpen met behulp van vreemde krachten. Verder doet men veel moeite, om de uit Duitschland verdreven Merchant Adventurers te lokken; de ijver der stedelijke regeering om concurrenten de loef af te steken, levert vermakelijke momenten. Maar het einde is teleurstelling, want het vaarwater naar zee blijkt ongeschikt.

Ook vroeger had dit vaarwater zorgen gegeven. De weg naar zee bleef het zwakke punt, tot de 19e eeuw uitkomst bracht door den aanleg van de Ketelkribben. Uitvoerig beschrijft Rijpma, hoe men de scheepvaart, „de siele der commercie", een nieuwen weg wilde schenken door den aanleg van een kanaal ten Zuiden van de stad naar zee. Een diepmaker werd in dienst genomen en veel geld uitgegeven, maar de uitkomst stelde teleur.

Het doel, dat de schrijver zich stelde, is ten volle bereikt. Hij beperkte zich tot de economische geschiedenis. De geschiedenis der regeering van Kampen (waarin nog niet alles helder is; we noemen b.v. de geschiedenis der gezworen gemeente) en de behandeling van het kerkelijk en geestelijk leven blijven dus overgelaten aan latere onderzoekers.

Een paar vraagteekens zouden geplaatst kunnen worden. Zoo bij de mededeeling, dat de Reve een oude IJselarm is geweest. Dat water vertoont meer de kenmerken van een gegraven waterloop dan van een rivierarm. Dat de St.-Elisabethsvloed aansprakelijk is voor den achteruitgang van den IJsel, zal tegenspraak vinden bij meer dan een schrijver over de geschiedenis van onze rivieren. Rotgher van Breda wordt de bouwmeester van twee kerken genoemd; dit is ongetwijfeld een verschrijving voor Rotgher van Keulen. Deze kleinigheden zijn alleen te beschouwen als aanteekeningen van een aandachtig lezer.

Het is te hopen, dat dit mooie stuk stedegeschiedenis prikkelt tot navolging, zoowel wat betreft de keuze en de rangschikking der stof, als de vlotte wijze van voorstelling.

Kampen. H. J. Moerman.

E. Wohlenberg, Der Brief des Paulus an die Philipper. (Zahn's Kommentar zum Neuen Testament, dl. XI). Leipzig, Deichert. 1917.

Kort na het afsluiten van zijn arbeid aan dit deel is Wohlenberg overleden, een verlies voor de wetenschap, een ernstig verlies ook voor dit groote commentaarwerk, waaraan de overledene veel werk had besteed: I en II Thess.², 1909, Pastoralbriefe², 1910, I en II Petrus en Judas, 1915. Het deel, dat hier wordt besproken, heeft ondanks pieuze terughouding, onder W.'s hand beslist gewonnen. Het onrecht, dat Ewald zichzelf vaak aandeed is hier weggenomen en de eenigszins „grübelnde Art" van E.'s exegese vaak met geluk tot helderder vorm gebracht. In II: 7 leest men b.v.: *ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος*, gezegd van het hemelwezen, dat in Jezus verschenen is. In een noot over *ὁμοίωμο*, pp. 123/4 merkt E. nu op, dat *ὁμοίωμα* allereerst zou beteekenen het „Gleichgemachte", het „Abbild", niet abstract: „die Ähnlichkeit". Toch bezigen LXX en N. T. het woord in den zin van „Gestalt", al is het moeilijk te zeggen hoe het precies aan die beteekenis gekomen is. Hierbij geeft W. nu direct verwijzingen naar desbetreffende plaatsen in den „Kommentar" en corrigeert: „man übs. nicht Gestalt, sondern „Gleichgestalt". Dit is geen mooi Duitsch, maar wel een

heel concieze oplossing, die in een nest van moeilijkheden duidelijk partij kiest. Het ging. E. er hier o.m. om, dat geen diepzinnigheden gehaald zouden worden uit de etymologie, gelijk dogmatizeerende „exegeten" dat deden. „Mit diesem Sinn von *ὁμοίωμα* ist zugleich der Versuch Hofmanns abgelehnt, die Worte spez. auf die Art des Eintritts in die Welt zu beziehen. Das *γενόμενος* sagt einfach aus, dass er in Menschengestalt geworden, auf Erden erschienen ist". Bij E.'s ipse dixit voegt W. nu: „Zu *γενόμενος ἐν* vergleichen sich Ausdrücke wie *γενόμενος ἐν πνεύματι* .... aber auch Wendungen wie: *γεν. ἐν Σαλαμῖνι, ἐν Ῥώμῃ, ἐν τῇ νήσῳ*. Also besser zu übers.: „in (die) Gleichgestalt von Menschen eingetreten." Tegelijk komt hier een van de zwakke zijden van dezen commentaar aan het licht: de nog altijd te veel *isoleerende* behandeling van de N. T.ische documenten. Men mist hier een behoorlijk onderzoek omtrent het contemporaine taalgebruik van dit woord — LXX en N. T. zijn heel belangrijk voor het taalgebruik der Christelijke kringen, maar niet algenoegzaam —, immers juist bij deze oudste documenten, gericht tot lezers, die grootendeels uit de heidenwereld waren gewonnen, moet gerekend worden met de beteekenis, die de woorden hadden voor den „man in the street". De apostelen en hun hoorders waren geen Poolsche rabbijnen, die in hun ghetto discussieeren in een taaltje, dat alleen door ingewijden werd verstaan! Natuurlijk eischt dat groote kennis en tact, maar „wunderliche Entgleisungen" als die van Daechsel (Paulus der Ap. Jesu Christi, 1913), waar W. (p. 78 n.) naar verwijst, verontschuldigen toch niet een zóó gering gebruik van de methoden door Deissmann Moulton, Milligan e. a. toegepast. Sterker geldt dit nog van een tekort, dat uit philologisch oogpunt nog bedenkelijker is: het schijnt wel alsof onderzoekingen op de lijn Usener-Reitzenstein voor den S. niet bestaan. Nu wordt daar, vooral in Duitschland, wild en wonderlijk mede omgesprongen. Voor biblicistisch gerichte theologen als die der „Erlanger school" kan de toepassing van „wat ons de wijzen als waarheid verkonden, straks komt een wijzer, die 't wegredeneert" voor de hand liggen. Of het juist gezien is, zelfs van hun standpunt, om zoo te handelen, betwijfel ik. Toe te juichen is het echter, ondanks dit alles, dat men in commentaren als deze terecht kan om de meening te vernemen van soliede geleerden, aan wie het toevertrouwd is zich niets te laten ontgaan van de draden, die *binnen* het Nieuwe Testament liggen. Zij, die vooral de verbindingslijnen met de buitenwereld onder de loupe nemen, schieten hierin wel eens te kort, en onder hen in de eerste plaats philologen, als b. v. E. Norden, of historici als E. Meyer. Hoe precair deze exegetische quaesties zijn bij een subtielen geest als Paulus en bij lezers, wier mentaliteit en relaties toch meer beantwoordden aan hedendaagsche Levantijnsche broederschappen (b. v. onder de Behâis) of aan Oostjoodsche secten, kan men zien bij het volgende punt, dat nog even naar voren moet worden gebracht. Phil. III: 17—19: ***Συνμιμηταί μου γίνεσθε, ἀδελφοί, καὶ σκοπεῖτε τοὺς οὕτω περιπατοῦντας καθὼς ἔχετε τύπον ἡμᾶς. Πολλοὶ γὰρ περιπατοῦσιν οὓς πολλάκις ἔλεγον ὑμῖν, νῦν δὲ κλαίων λέγω, τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ, ὧν τὸ τέλος ἀπώλεια, ὧν ὁ θεὸς ἡ κοιλία καὶ ἡ δόξα ἐν τῇ αἰσχύνῃ αὐτῶν, οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες.*** Wie zijn die lieden, „deren Herrgott die Bauchhöhle ist und ihre Ehre in ihrem Schamteil". Judaïsten of menschen uit de heidenwereld? Ewald besliste voor het eerste en onderstreepte deze opvatting nog eens in noot 2 op p. 207. Spijswetten en besnijdenis, waar Pls. het over had gehad, zijn, meende hij, zóó typisch Joodsch en slaan zóó op lichamelijke dingen, dat het ontbreken van het derde characteristicum (Sabatten en feestgetijden) hem niet hindert en de slotphrase ***οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες*** „keineswegs abmildernd" zou moeten worden opgevat! Het zijn dan wel heel wonderlijke Joden of Judaïsten, waar Pls. mee te maken heeft, òf, de apostel heeft zich hier wel héél erg laten gaan. Feine, Abfass. des Philipperbr. 1916, p. 31 sq., is het hiermee eens. Wohlenberg echter vult de noot als volgt aan: „Ich kann mich friedlich dazu nicht verstehen. Nie würde Pl. m. E. über judenchristliche Gesetzesfanatiker — dit is E.'s positie — so urteilen, dass er von ihrem Beobachten alttestamentlicher, wenn auch durch rabbinische Satzungen gesteigerter Zeremonialgebote gesagt hätte ***ὁ θεὸς ἡ κοιλία αὐτῶν κτλ.*** Und wie unnatürlich, das ***πολλοί***, v. 18, prädikativ zu fassen: in Vielzahl! Der unmittelbare Eindruck bleibt immer der, dass III: 18 sq. heidnische Libertinisten bekämpft werden. Das Urteil E.'s (s. o. S. 206) heidnische, libertinistische Lehrer seien in jener Zeit (Rm. XVI: 18) nahezu eine Unmöglichkeit, kann ich mich nicht aneignen". Wohlenberg verwijst dan naar 1 Cor. VI: 12 sq., VIII: 1 sq. (***γνῶσις***!); II Petr. en Judas, I Petrus II: 16, IV: 3 sq., II Tim. II: 18, om niet te spreken van Openb. II: 6, 14, 24, dit alles in verband met dateering en localizeering dezer documenten. Genoeg om aan te toonen, hoe ook als bewerker Wohlenberg, zoo noodig, eigen oordeel wist te handhaven. Genoeg ook om te doen zien, dat hier een commentaar is geleverd, die men — al was het alleen om het *audi et alteram partem* — niet zonder schade zal kunnen verwaarloozen.

Groningen. J. de Zwaan.

Gudmund Schütte, Dänisches Heidentum. (Kultur u. Sprache 2). Heidelberg, Carl Winter. 1923.

„Dänisches Heidentum" is eene verkorte Duitsche omwerking van het bekende boek van denzelfden schrijver „Hjemligt Hedenskab" (1919). De bewerking in het Duitsch heeft de bedoeling, de meeningen van den schrijver in breederen kring dan dien der vakgenooten bekend te maken. En inderdaad bestaat daarvoor wel aanleiding. De heer Schütte is een origineel schrijver en een geleerde, die uitgebreide kennis bezit. Het boek laat zich in zeker opzicht ook gemakkelijk lezen; het eenige bezwaar van deze zijde is, dat het Duitsch niet altijd correct is, en dat daardoor de bedoeling van den schrijver soms moeilijk verstaanbaar is.

De inhoud van het boek is zeer rijk. De schrijver volgt niet de wegen, die een vijf en twintig jaar geleden de gewone waren. Hij beperkt zich niet tot de uiteenzetting van een mythologisch systeem, dat in een bepaalde periode in een beperkten kring zekere geldigheid had — als bij voorbeeld Snorri's geleerd werk, — maar hij tracht een beeld te geven van de ontwikkeling van cultus en geloof. Hij is ook niet geheel blind voor vreemde invloeden, die in verschillende tijden werkzaam zijn geweest. Hij gebruikt al de bronnen, die heden ten dage geacht worden, waarde te bezitten, oudheden, berichten van vreemde geschiedschrijvers uit de oudheid en de vroege

middeleeuwen, runeninscripties, IJslandsche saga's en berichten uit christelijken tijd, Deensche bronnen van de oudste kronieken tot heden, volksgebruiken, plaatsnamen. Uit dat alles bouwt hij een historisch beeld op, dat een aangenamen indruk maakt. Wie met het boek kennis maakt, zonder ter zijde te zien, zal licht den indruk krijgen, dat nu eindelijk het mythologisch onderzoek eens op goede wegen is, en hij zal zich verheugen, dat eene populaire voorstelling een samenvattend beeld geeft van hetgeen op dit gebied bereikt is.

Zóó oordeelt degene, die, gelijk ik zeide, niet ter zijde ziet. Maar — hier is ook de zwakke zijde van het boek. Want wie wel ter zijde ziet, weet, dat de dingen niet zoo eenvoudig zijn, als Schütte ze voorstelt. De schrijver discussieert weinig. Wel argumenteert hij, maar omtrent de argumenten voor afwijkende zienswijzen vernemen wij niet veel. De scepsis ontbreekt, en die was hier toch wel noodig. De argelooze lezer krijgt den indruk, dat vele dingen vaststaan, waarover de meeningen zeer verdeeld zijn. De Skandinavische mythologie verkeert in eene periode van oplossing; alle oude axioma's worden stuk voor stuk gecasseerd; deze wetenschap moet geheel nieuw opgebouwd worden. Niets is leerzamer, dan na het boekje van Schütte Kaarle Krohn's 'Skandinavisk Mytologi' (Helsingfors 1922) te lezen en te zien, hoe bijna alles, wat eenmaal doorging voor autochthone mythen, voor levend geloof, voor directe bewijzen van cultus, verklaard wordt uit Christelijke legenden. Kaarle Krohn is niet de eerste, die dezen weg inslaat; reeds in 1881 is Sophus Bugge hem voorgegaan, maar zijn materiaal is rijker, en zijne bewijsvoering is methodischer en overtuigender. In het licht van deze studiën is het mijns inziens niet onbedenkelijk, achter verhalen als b.v. dat van O'đinn aan de galg of dat van Baldrs' dood zonder eenige aarzeling een ritus te zoeken van een geofferden god. Ik noem dit slechts als voorbeeld; eigenlijk is er nauwelijks een enkel belangrijk punt in het werk, dat niet voor ernstige tegenspraak vatbaar is. Het is niet mogelijk, dit in eene korte recensie in bijzonderheden te documenteeren; laat ik in het voorbijgaan slechts noemen de gelijkstelling van Freyr met koning Fróđi, de verklaring der negen moeders van Heimdallr als dísir, de mythologische conclusies, die getrokken worden úit het voorkomen van een aantal oude woorden in Germaansche talen, die hemellichamen, windstreken, luchtverschijnselen, aarde, wereld beteekenen. Ik zeg niet, dat dit dwaasheden zijn, — Dr. Schütte staat met deze meeningen niet alleen — maar het zijn uiterst gewaagde hypothesen, waartegen zeer veel in te brengen is. En de schrijver maakt zich dikwijls al te gemakkelijk van de bezwaren af. Wanneer p. 108 naar aanleiding van den Merseburger tooverspreuk gezegd wordt: „Die Annahme, dass „Baldor" hier rein appellativisch zu fassen wäre, hat keine gewähr", dan zal niemand, die eenigszins op de hoogte is van de litteratuur over dezen spreuk, dit oordeel onderschrijven. Van etymologische gewaagdheden is het werk ook niet vrij. P. 57 wordt beweerd, dat luimen in het Deensch *nykker* heeten, omdat de watergeest (*nøkken*) 'launisch und hinterlistig' is. Een eenvoudige verwijziging naar ndl. *nuk* doet hier de deur toe. P. 75 noemt de schrijver de 'haarklaubende' onderscheiding van Sanskrit *Dyâus* en on. *Týr* „philologischen Zeitverlust". Tegen de uitlegging van plaatsnamen met hulp van verdachte mythen en onbewezen vooronderstellingen heeft Krohn t. a. p. p. 24 reeds naar aanleiding van de Deensche uitgave met recht gewaarschuwd.

Om deze redenen meen ik, dat het boekje van Dr. Schütte, ofschoon zeer belangrijk, toch voor den ongeschoolde niet zonder gevaar is. De vakgenoot daarentegen kan er veel stof tot nadenken in vinden. Maar voor hem is deze bewerking niet noodig; hij kan ook het oorspronkelijk in het Deensch geschreven werk, dat nog meer stof bevat, ter hand nemen.

Het boekje is van een aantal interessante afbeeldingen voorzien. Overigens is het typographisch geen meesterwerk. Het verdiende op beter papier gedrukt te zijn. Zeer te betreuren is het ontbreken van een register, ja zelfs van een inhoudsoverzicht.

Amsterdam. R. C. Boer.

Twee oude Fransche Verhandelingen over het Hindoeïsme, uitgegeven en toegelicht door W. Caland. (Verhandelingen der koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, Afd. Letterk., Nieuwe Reeks, Deel XXIII, No. 3). Amsterdam. 1923.

In 1915 publiceerde Prof. Caland in samenwerking met A. A. Fokker de vertaling van een drietal oude Portugeesche verhandelingen over het Hindoeïsme. Op grond van eenige in het *Systema Brahmanicum* van Paullinus a San Bartholomaeo teruggevonden plaatsen werd in een ook in 1915 verschenen Toevoegsel Pater Joannes de Brito S. J. († 1693) de auteur genoemd der derde oude Portugeesche verhandeling. Deze meening werd niet gedeeld door Prof. Zachariae, die in twee zeer belangrijke opstellen (*Gött. Gel. Anzeigen* 1916, 592 v. en *Nachr. v. d. K. Ges. der Wiss. zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse* 1918, Heft 1) o.a. over deze derde verhandeling nieuw licht deed schijnen en op voldoende gronden aanneemt, dat De Brito er de schrijver niet van geweest kan zijn. De vraag over de juiste verhouding tusschen den Franschen tekst en de *Breve Noticia dos erros que tem os Gentios de Concão da India*, meer dan eens genoemd in de werken van Paullinus, kon door Zachariae niet opgelost worden, daar hij niet in de gelegenheid geweest is de drie hem bekende Fransche handschriften te raadplegen. Door bemiddeling van den Franschen gezant heeft Caland deze handschriften wel kunnen bestudeeren. Hij publiceert nu in het voor mij liggende boek: I *Relation des erreurs qui se trouvent dans la Religion des Gentils Malabars de la Coste de Coromandel dans l' Inde. II La Gentilité du Bengala*, twee geschriften van groote beteekenis voor de kennis van de wijsbegeerte en de godgeleerdheid der Indiërs, vooral omdat ze op uitstekende wijze door parallelplaatsen en gegevens der oud-Indische literatuur toegelicht en verklaard worden. Prof. Caland komt tot de volgende bevinding: 1) Waarschijnlijk is de *Relation* ouder dan de *Breve Noticia* en dateert van 1644. 2) De twee Parijsche handschriften der Bibliothèque Nationale gaan op één origineel terug. Het handschrift van Saint-Calais is beknopter en slaat niet den minachtenden toon aan tegen de Hindoes, die de Parijsche handschriften kenmerkt. 3) *Relation* en *Gentilité* zijn van één auteur. 4) De *Relation* is een bewerking van de gegevens door den beroemden Jezuïet Robert de Nobili († 1656) verzameld.

Vooalsnog is het niet mogelijk het aandeel, dat deze laatste in het werk gehad heeft, nader te bepalen. Ook het nieuwste werkje van P. Dr. Peter Dahmen S. J., *Robert de Nobili S. J.*, ein Beitrag zur Geschichte der

Missionsmethode und der Indologie (Münster, Aschendorff 1924) bevat hierover geen nieuwe gegevens. Wij hopen, dat eerlang leven en werk van Robert de Nobili, een der meest markante figuren der Indische missiegeschiedenis, in een uitvoerige monographie tot hun recht zullen komen, gelijk dit reeds geschied is voor zijn ordegenoot Mateo Ricci en diens arbeid in het Chineesche Rijk. In verband hiermee vind ik het jammer, dat Prof. Caland zich de vrijheid veroorloofd heeft die plaatsen uit het hs. weg te laten, waar de „dwalingen" der Indiërs met theologische argumenten weerlegd worden. Dit standpunt lijkt mij wel eenigszins verklaarbaar voor den Indoloog, maar getuigt toch van te groote eenzijdigheid. Wellicht zou uit de wijze van argumenteeren het een en ander te leeren zijn voor de psychologische methode, door mannen als De Nobili en zijn medehelpers gevolgd in het bekeeringswerk onder de op het gebied van cultuur hoogstaande Hindoes.

Den Haag. J. Daniels S. J.

M. G. de Boer, Leven en Bedrijf van Gerard Moritz Röntgen, grondvester van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij, thans Maatschappij voor scheeps- en werktuigbouw „Fijenoord", 1823—1923.

Het is een goede gewoonte, dat instellingen van handel, scheepvaart, industrie, etc. bij 50- of 100-jarig bestaan gedenkboeken doen uitgeven. Er zijn er wel is waar, die dan eenvoudig een of anderen employé van 't kantoor tot geschiedschrijver promoveeren, maar er zijn er ook, die beter keuze doen.

Onder deze laatste behoort de Maatschappij Fijenoord. Toen zij de stichting wilde herdenken van de Nederlandsche Stoombootmaatschappij (die eigenlijk hare moeder is, en tevens de moeder van de „Batavierlijn" en van de Nederlandsche Stoombootreederij) droeg zij de schepping van een gedenkboek op aan Dr. M. G. de Boer, den verdienstelijken geschiedschrijver, die ons ook reeds de historie der Amsterdamsche reederijen en der Holland-Amerika-lijn gaf.

Ditmaal is 't evenwel niet de geschiedenis geworden van het bedrijf zelf, maar de biographie van den genialen man, die het in de eerste 25 jaar geleid heeft op den moeilijken weg en die het toen al een Europeesche vermaardheid heeft bezorgd. Deze keuze is te danken aan den oud-directeur D. Croll, die, zelf een man van groote gaven, ongewone ontwikkeling en hoog karakter, reeds jaren geleden begonnen was, bouwstoffen voor de historie van zijn grooten voorganger te verzamelen. Droevig, dat hij de voltooiing van dit werk juist niet meer heeft mogen beleven!

Wij juichen het toe, dat zoodoende onze historische litteratuur weer eens verrijkt is met de biographie van een heldenfiguur. De groote mannen moeten ook in de economische geschiedenis naar den voorgrond, opdat zij meer in 't licht komen dan de dorre politieke en economische stelsels. Zij brengen het leven in de economische historie, zij kunnen de belangstelling wekken, die helaas nog zooveel ontbreekt. Dr. de Boer heeft zijn taak zeer degelijk opgevat, zooals wij dat van hem gewoon zijn. Het boek is goed gedocumenteerd, d. w. z. de stukken, die te vinden waren in 't archief der Maatschappij en ook elders zijn met zorg gebruikt; er is, in 't algemeen gesproken, niets geschreven, wat niet verantwoord kan worden.

We zien Röntgen, die (eigenlijk toevallig, doordat hij in de dagen van Louis Napoleon in Oost-Friesland woonde) in Hollandschen staatsdienst kwam, opklimmen en uitmunten bij de marine en vervolgens zijn groote technische en later ook zijne commercieele gaven in dienst der eerste Nederlandsche Stoombootmaatschappij stellen. We aanschouwen hem als geniaal uitvinder van goed-bruikbare compound-machines en andere belangrijke verbeteringen, ook als ziener in de toekomst, waar hij den triomf van het ijzeren stoomschip voorspelt.

We vernemen ook ten slotte zijn diep-tragisch einde als een der eerste bewoners van Meerenberg.

De geschiedenis is interessant en zeer belangrijk, ook in verband met den algemeenen achtergrond in den tijd van Willem I en Willem II. (Hoe sterk komt ook hier weer de behoefte aan koninklijken steun uit!) Het verhaal is treffend, een enkele maal aangrijpend. Maar in één opzicht stelde het ons teleur: de *mensch* Röntgen komt niet genoeg uit. Dr. de Boer heeft, naar ons inzien, tòch nog te veel gedacht aan de geschiedenis der Maatschappij en te weinig aan zijn held. Waren er niet meer particuliere brieven te krijgen geweest? Of heeft het haast onleesbare schrift te veel afgeschrikt?

Scheveningen. C. te Lintum.

SCHOOLBOEKEN.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransche lectuur** voor de middelbare school. 1e Serie, no. 3. **H. de la Vaulx** et **A. Golopin, Un Tour du monde en Aéroplane.** Deuxième édition. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. ƒ 1.90, geb. ƒ 2.10.)

Dit boek bevat de avonturen van een jeugdigen Parijschen mécanicien, die met zijn patroon een vlucht om de wereld maakt.

Un tour du monde en aéroplane is een spannend verhaal, zeggen de bewerkers in hun voorbericht bij den eersten druk. Zij hebben volkomen gelijk. Het vorige jaar las ik het boek met leerlingen van een tweede klas, bij wie het erg in den smaak viel.

Bij de bewerking van den tweeden druk is het verhaal belangrijk bekort. Dit bezorgde mij dezen cursus grooten last; sommige leerlingen toch ontvingen van hun boekhandelaar een eersten, anderen, die later bestelden, een tweeden druk. Dit verwijt treft natuurlijk niet de bewerkers; zij hebben de schoollectuur verrijkt met een boek, dat ik ten zeerste kan aanbevelen.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare School. Eerste Leesboek.** Tweede druk. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. ƒ 1.70, geb. ƒ 1.90.)

Na een jaar verschijnt van het Eerste Leesboek een tweede druk. Het is den bewerkers gebleken, dat veel lesjes te moeilijk waren, een feit waarop ik wees bij mijn bespreking van den eersten druk.

In dezen nieuwen druk komen dezelfde lesjes voor: er zijn evenwel verscheidene vereenvoudigingen aangebracht. Als leesboek voor de eerste klas is dit werkje zeer aan te bevelen.

Leiden. W. Prins.

A. Beekman, Les grandes époques littéraires en France de 1600 à nos jours. Gouda, G. B. van Goor Zonen. 1923. (Pr. ing. *f* 1.75.)

In dit werkje wordt beknopt de ontwikkelingsgang geschetst van de Fransche litteratuur van 1600 tot 1900. De middeleeuwen zijn weggelaten, omdat de taal, waarin de werken uit dat tijdvak geschreven zijn, voor leerlingen te moeilijk is. Aan het slot staat een overzicht van een artikel van Lanson over de letterkunde van den laatsten tijd.

De schrijver behandelt de groote stroomingen, zonder veel auteurs, boeken of feiten te noemen. Bij de bespreking van de groote schrijvers uit elk tijdvak wordt het kenmerkende van hun werk uiteengezet.

Ik ben van meening dat het gebruik van dit werkje nuttig kan zijn. Wij mogen evenwel niet vergeten, dat de hoofdzaak is: de leerlingen met de werken zelf bekend te maken.

Leiden. W. Prins.

Onder de titel *Eclogae Graecolatinae* geeft de firma Teubner te Leipzig geschriftjes van 1 à 2 vel druks uit, die bedoelen aan leerlingen van gymnasia en lycea een denkbeeld te geven van de verscheidenheid der Griekse en Latijnse letterkunde, waarbij tot de laatste ook gerekend wordt wat in de Middeleeuwen en tijdens de Renaissance in het Latijn is geschreven. Een korte inleiding gaat vooraf; onder de tekst vindt men de verklaring van moeilike woorden en zinswendingen. Elk deeltje kost M. 0.60. Wij ontvingen: ***Altgriechischer Humor*** I (verhaaltjes en anecdotes ontleend aan Herodotus, Plutarchus, Lucianus, Athenaeus enz.; gedichtjes uit de Anthologie), fasc. 8; ***Auswahl aus M. Valerius Martialis und D. Iunius Juvenalis***, fasc. 9; ***Aus Renaissance und Reformation*** I (stukken van Dante, Petrarca, von Hutten en Erasmus, die, hoewel hij ***Erasmus von Rotterdam*** genoemd wordt, tot de Duitse Humanisten wordt gerekend!), fasc. 10, ***Auswahl aus Augustins Gottesstaat***, fasc. 14.

Bij de firma G. Naeff te 's-Gravenhage gaf Dr. J. W. van Rooyen Cicero's *De Senectute* uit, ten behoeve van het onderwijs voorzien van aantekeningen. Prijs *f* 0.75.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Ook op 't gebied der studie van Byzantium komt herleving na de rampen van de oorlog. Van de *Byzantinische Zeitschrift*, die na 1914 slechts enkele malen kon verschijnen, mag men binnenkort een nieuw deel te gemoet zien. Intussen is reeds uitgekomen de eerste jaargang van de *'Επετηρὶς ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν* (Athene, 1924; sekretaris van het genootschap: Dr. Ph. Koukoules, *ὁδὸς Μεθώνης* 47; prijs: 50 francs). Dit deel van 383 blz. groot 8o, bevat studies over taal, kunst, geschiedenis en godsdienst der Byzantijnen, alle door Griekse geleerden geschreven. Het genootschap heeft ook leden en ere-leden van andere nationaliteit. Ongeveer tegelijkertijd zag het licht de eerste jaargang van *Byzantion, revue internationale des études byzantines*, publiée par P. Graindor et Henri Grégoire, Parijs (E. Champion)-Luik (Vaillant-Carmanne), 1924 (Prijs: 75 francs). Sekretarissen der redaktie zijn de hh. Graindor en Grégoire; hun bureau is gevestigd te Brussel, Rue Royale 12. De eerste jaargang van dit nieuwe tijdschrift (751 blz. groot 8o) heeft een soortgelijke, maar nog rijkere inhoud als de *'Επετηρὶς* der Griekse Byzantinisten; het is ook voorzien van talrijke illustraties, grotendeels behorende bij opstellen over Byzantijnse kunst van Kondakov, Ajnalov, Greçu, Munoz, Strzygowski. Geen wonder: het Frans-Belgiese tijdschrift heeft medewerkers onder een tiental volken en wordt gesteund door subsidies van verschillende goevernementen. Uitdrukkelik wordt er op gewezen dat geen strijd, maar samenwerking wordt bedoeld met de bestaande periodieken.

Bij de firma Teubner te Leipzig zag het licht de editio minor van *Cicero's Oratio de imperio Cn. Pompei*, uitgegeven door P. Reis (M. 0.40).

De fa Thieme & Cie te Zutfen zond ons den 3den druk van dl. I en II van de Pantheon-uitgave der *Koren-bloemen* van Huygens, bewerkt door Dr. J. Heinsius. Men vindt hier de rubrieken Bibel-stof en Gods-dienst, Zede-printen, Stede-stemmen en Dorpen, en Oogen-troost. De aanteekeningen zijn op vele punten gewijzigd en vermeerderd.

In de bekende geschriften van het „Holland Institut" te Frankfort a/Main, verscheen van de hand van dr. Japikse een boekje: *Die politischen Beziehungen Hollands zu Deutschland in ihrer historischen Entwicklung* (Heidelberg, Carl Winter, 1925). Het geeft een nuttig overzicht tot op onzen tijd.

Van de *Religionsgeschichtliche Bibliographie* door Carl Clemen, uitgegeven bij Teubner te Leipzig, zag het licht jaargang IX en X (in één bandje), waarin de litteratuur over de jaren 1922 en 1923 is opgetekend. De prijs is M. 2.40.

E. Fehrle heeft voor de firma Teubner te Leipzig een derde uitgave bezorgd van A. Dieterich, *Mutter Erde*. Hij heeft daarbij gehandeld als R. Wunsch, die voor de tweede druk van het werk de tekst onveranderd liet, maar aan het einde, in de vorm van toevoegsels, bijeenbracht wat sedert het eerste verschijnen over het onderwerp gedrukt of geschreven werd en hem belangrijk genoeg scheen om het te vermelden. Dientengevolge is ook deze druk omvangrijker geworden. Plaatsen in de tekst die op deze wijze worden toegelicht, zijn voorzien van een sterretje. Een uitvoerig register (waarin o.a. de naam Van Gennep niet voorkomt) verwijst naar de tekst en de toevoegsels. Het boek kost 6 Mark (geb. M. 7.60).

Teyler's Tweede Genootschap.

Volgens het programma van Teyler's Tweede Genootschap voor 1925 is de volgende prijsvraag uitgeschreven:

Verlangd wordt een onderzoek van Ruusbroec's denk-beelden, stijl en taal, ook in vergelijking met die van andere, vooral Neder- en Overlandsche mystieke schrijvers.

Bedoeld is: een nader onderzoek van den letterkundigen vorm van Ruusbroec's geschriften, den aard en de herkomst van zijne verbeeldingsvormen, symboliek, beeldspraak, vergelijkingen, parallelisme, terminologie, woordvorming, zinsbouw, rhythme, rijm enz.; ook in vergelijking met Dietsche en Duitsche mystici, als b.v. Hadewijch, Jan van Leeuwen, Eckart, Tauler, en met Latijnsche voorbeelden. Voorts is, wat de taal betreft, *niet* bedoeld eene volledige klank- en vormleer, doch alleen of vooral eene verzameling en bespreking der eigenaardige, gewestelijke bestanddeelen, die Ruusbroec's taal onderscheiden van die zijner Dietsche tijdgenooten.

De antwoorden moeten worden ingezonden vóór of op den 1sten April 1927. Voor nadere bizonderheden zie men het programma, dat verkrijgbaar is bij *Teyler's Tweede Genootschap* te Haarlem.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Leuvensche Bijdr., Bijbl., XVI, 4: Boekbeoord. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skandinav. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Bijdr. Vaderl. Geschiedenis, 6de R., II: Becker, Het Leven van Coornhert. — Elias, Schetsen uit de gesch. van ons zeewezen, IX. — Geyl, Oranje en Stuart (vervolg). — Nanninga, De handelsweg door Holland 13de eeuw. — Gijsberti Hodenpijl, De gouverneurs van Koromandel. — Korte Mededeelingen (Blok, Nog eens Philips Willem van Oranje; Geyl, Nogmaals Groot- en Klein-Nederlanderschap).

Tijdschrift voor Geschiedenis, 40, 1: Snijder, Romeinsche kunstgeschiedenis; Haje, Abraham de Wicquefort, I; Enklaar, De auteur der annonieme Utr. Holl. jaarboeken 1481—83.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,

D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 8.** **Mei 1925.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.

Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

A. W. M. Odé, De uitgangen met R van het deponens en het passivum in de Indoeuropeesche talen. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon. 1924. (Leidsche diss.).

De dissertatie van den heer Odé is zaakrijk in het exacte gedeelte en werkt tevens suggestief. Mag het op zich zelf reeds tot verdienste aangerekend worden, wanneer iemand zich in zijn eersteling waagt aan de behandeling van een zoo veelomvattend en gecompliceerd probleem als dat der *r*-vormen, ook de wijze, waarop de schrijver zijn taak volbracht heeft, eischt onze waardeering op. Hij geeft vooreerst een helder en uitgebreid overzicht van zijn werkmateriaal, waarin de overgeleverde *r*-vormen van het Keltisch, het Italisch, het Indoiraansch, het Tochaarsch, het Phrygisch en het Hittitisch zijn opgenomen. Dan volgt een klaar relaas van de theorieën, die tot dusverre over het onderwerp geopperd zijn. Hierbij wordt aan iedere besproken theorie een critische beschouwing toegevoegd, waarin schrijvers vermogen om scherp te formuleeren treft, en waaraan men alleen verwijten kan, dat ingenomenheid met een bepaald denkbeeld van een voorganger soms leidt tot een onbillijke beoordeeling van tegengestelde meeningen. Ik doel hierbij bepaaldelijk op Odé's houding tegenover degenen, die Pedersen's leer omtrent het ontstaan van het Oudiersche passivum (*berir* < **bhĕrēd—sē*) verwierpen: het essentiëele dier leer is toch wel degelijk de verklaring van dat passivum uit een reflexivum en niet de beschouwing van de *-r* als ontstaan uit een suffix. Of op zijn weigerachtigheid om semantiek verband mogelijk te achten tusschen een derden persoon pluralis en een impersonale-passivum. Eindelijk bevat ook het bespiegelend gedeelte van dit werk, ondanks de bezwaren, die straks ontwikkeld zullen worden, denkbeelden, die van waarde zijn, bijv. over den oorsprong van het medium (bl. 61) en dien van den Latijnschen 2en pers. plur. op *-mini* (bl. 63). Maar deze moeten nog verder uitgewerkt worden. Dit proefschrift draagt iets essentiëels bij tot de oplossing van het vraagstuk der *r*-vormen. Want het toont duidelijk aan, dat de *r* in haar oorsprong van suffixalen aard is, en dat de media, deponentia en passiva op *r* niet hun origine in een persoonsvorm kunnen hebben. Het laatste woord echter in deze materie heeft Odé stellig niet gesproken, immers wij blijven vragen naar den zin van het *r*-suffix. De beteekenis van dat suffix zou ons „voorloopig ontgaan", maar het zou het eerst aangewend zijn „ter uitdrukking van de mediale (deponentiale) beteekenis". Als ik deze woorden goed begrijp, is de bedoeling: ofschoon het suffix oorspronkelijk een andere kracht had, wijzigde het op den duur zijn beteekenis in die van een mediaal suffix. Nu lijkt mij dit laatste niet bewezen en ook onwaarschijnlijk. Men onderscheidt korte en lange *r*-vormen. In de laatste, die in het Latijn en het Tochaarsch de eenige zijn, is de *r* geplaatst achter een persoonsuitgang, namelijk de mediale uitgangen *-to* van den singularis en *-nto* van den pluralis. Indien deze lange *r*-vormen mediale (of deponentiale) beteekenis hebben, ligt deze in die uitgangen besloten; precies hetzelfde kan niet ook door de *-r* uitgedrukt zijn. De zin van *-r* en die van *-(n)to* kan niet dezelfde wezen, een bezwaar, dat de schrijver blijkbaar voelt, als hij op blz. 65 zegt, dat de mediale beteekenis uitgedrukt — *of versterkt* — werd door een *r*-suffix. De korte *r*-vormen zijn noch in het Keltisch noch in het Oskisch-Umbrisch mediaal (deponentiaal), doch passief. De eenige andere taal, waar Odé korte *r*-vormen vindt, is het Hittitisch (vier overgeleverde): al passen deze misschien in zijn hypothese over de mediale kracht van de *-r*, hij zal op dit schaarsche en onzekere materiaal,

dat geen steun van elders ontvangt, toch geen theorie willen opbouwen.

De lange *r*-vormen waren krachtens de uitgangen *-to*, *-nto* mediaal; zij konden uit de mediale ook een passieve beteekenis ontwikkelen. Daarin ontmoetten zij de korte *r*-vormen, die wij alleen in het impersonale en het passivum kennen. Dat dit laatste gebruik zich uit een mediale beteekenis ontwikkeld zou hebben, is niet aannemelijk, daar de *-r* die beteekenis naar alle waarschijnlijkheid niet had. Maar welke kracht had de *-r* oorspronkelijk dan wèl? Men kan vermoeden: de onpersoonlijke, of liever: de subjectlooze, misschien verband houdende met de voorstellingen, waarvan Odé op blz. 61 gewag maakt. Zoo begrijpen wij den onpersoonlijk-passieven zin der korte *r*-vormen, terwijl de lange *r*-vormen, met hun persoonlijke en mediale uitgangen dan uitdrukken, dat de bedrijver der handeling niet als eigenlijk subject, doch slechts als „agens" te denken is. De eenige vormen, die in deze verklaring niet passen zijn de absolute in het Oud-Iersch met langen uitgang. Indien de verklaring juist is, die Odé op bl. 67 van passieve vormen als *bertir*, *carthir*, *cartir* geeft, moeten zij op een betrekkelijk jonge, specifiek Iersche formatie berusten, daar zulke vormen elders niet voorkomen. En ook wanneer zij analogisch naar de conjuncte vormen zijn ontstaan, blijken zij jong. Voor de absolute vormen van het deponens (*midithir* enz.) is ook een dergelijke analogiewerking, uitgaande van de conjuncte vormen, wel zeer waarschijnlijk. Het ziet ernaar uit, of wij in de glossen het ontstaan van deze deponentiale absolute vormen medebeleven, want zij komen nog maar hoogst zelden voor den dag. Gebruikelijk zijn zij alleen bij de *i*-verba (*suidigidir* e. d.), wier deponentiale flexie toch stellig op jonge generaliseering berust. Een crux blijft bij dat alles de bewaarde vocaal der tusschensyllabe. De *i* van *midithir* met Odé toeschrijven aan den invloed van den 3en plur. praet., die uiterst zelden overgeleverd is (in de glossen heelemaal niet), dat zou ik niet aandurven; de oplossing van dit probleem zal eerder liggen in de nog niet opgehelderde verhouding der syllaben van zulke vormen onderling. Wat eindelijk de vormen van het praeteritum aangaat, waartoe de door Odé voorgestelde scheiding van den pluralis (*-itir* <*-nt-rai*) en den singularis (*-ir* <*-e-r*)? Indien *fitir* = skr. *vidur*, kan dan het heele praeteritum van *midiur* niet uit *midair* verstaan worden?

De hier voorgestane opvatting heeft, behalve de aannemelijker verklaring der korte *r*-vormen, ook dit voor, dat zij de actieve persoonlijke *r*-vormen van het Latijn (*vidērunt*, *-ere*), Indoiraansch (skr. *vidur* enz.), Tochaarsch en Hittitisch, die Odé van de mediale en passieve moet afscheiden, er weer mede verbindt. Want uit een impersonale kan zich heel goed een derde persoon pluralis ontwikkelen (*ferunt* = *fertur*, *zij zeggen* = *men zegt*). Misschien kan men hieruit ook begrijpen, waarom *r*-vormen van den tweeden persoon ontbreken. Immers ook in het Fransch kan *on va* naast *men gaat* (*itur*) zoowel *zij gaan* als *wij gaan* beduiden, maar niet *gij gaat*.

Behalve zijn verklaring der *r*-vormen geeft Odé ook een praehistorisch-ethnographische beschouwing over de volken, bij welke zij voorkomen. Hij neemt aan, dat de Italokelten, de Phrygiërs, de Hittiten en de Tocharen eenmaal aaneengrenzende streken bewoonden in het noordoosten van het Balkan-Schiereiland en dat hun talen één groep vormden, die der *r*-dialecten. En dat alles op grond der *r*-vormen, die hij bij die volken vindt. Is zulk een redeneering geoorloofd? Mij dunkt, stellig niet. Ondanks de vele suggestieve opmerkingen, kan ik het slotgedeelte van Odé's proefschrift slechts als een roman beschouwen. Als voor het Italisch en het Keltisch, en misschien ook het Tochaarsch, nadere samenhang aangenomen wordt, geschiedt dat op grond van een groot aantal overeenstemmingen. De ethnographische theorie van den schrijver vereischt een veel ruimer onderzoek en veel breeder fundeering, dan hij haar geven kan. Hangt het Indoiraansch nauwer met het Keltisch samen dan het Germaansch, omdat laatstgenoemde groep geen *s*-aoristus of geen dualis in de nominale flexie heeft? Als men naar aanleiding van het boven betoogde, ook het Indoiraansch een *r*-dialect mag noemen, behoort dat dan ook tot de hier besproken groep? En dan het Hittitisch met al zijn problemen, dat hier als beslissende factor optreedt voor de bepaling van den tijd, waarin de vormen met een *r* ontstonden! Hoevele mogelijkheden zijn in deze materie verborgen, die Odé niet eens overweegt. Er zou zoo licht iets waars kunnen zijn in het denkbeeld, uitgesproken door Fraser in de Anatolian Studies presented to Sir William Ramsay (Manchester 1923), die voor het Hittitisch en het Lydisch de mogelijkheid aanneemt en toelicht, dat deze talen eenerzijds genetisch nauw verwant zijn met het Etruskisch, anderzijds den invloed ondergingen van een dialect van de groep, waaruit eenmaal het Indoeuropeesch groeien zou. En daarmede zou Odé's chronologie en ook zijn ethnographische constructie omver geworpen zijn. De beteekenis van het proefschrift ligt niet in het laatste hoofdstuk.

Utrecht. A. G. van Hamel.

W. Aly, Voksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921.

Dit boek heeft een ondertitel: „Eine Untersuchung über die volkstümlichen Elemente der altgriechischen Prosaerzählung". Het had er nog een moeten hebben, die ik nu maar formuleer: „Een geslaagde poging om het wezen van Herodotus nader te doen begrijpen".

In de loopgraven, zoo vertelt Schr., werd hem als „Liebesgabe" een Teubner-editie van Herodotus toegezonden. Daar ontstond het plan. Thuis, in twee jaren van zorg, is daarna het boek geschreven. Of men het aan het boek merkt? Misschien, ik had in die wereld van lachende „Märchen" soms wat meer blijheid gewenscht. Maar wij moeten in de eerste plaats den man bewonderen, die ondanks alles met stalen kracht aan zijn werk vasthield; gelukkig wekt ook zijn werk groote waardeering. De enorm uitgebreide stof beheerscht Schr. volkomen; hij heeft ze met Duitsche degelijkheid behandeld en zoo ons een boek weten te schenken, waarmee zeker elk, die zich met Herodotus-studiën onledig houdt, rekening zal dienen te houden.

„Es kommt mir nur auf das Ganze an", zegt W. A. Ik zal mij dus onthouden van opmerkingen over afzonderlijke punten, waartoe een werk, dat zoo rijk is aan allerhande bijzonderheden, noodzakelijkerwijze aanleiding zou geven.

Na bepaling van wat wij onder Märchen, Sage en Novelle te verstaan hebben, bespreking van den stand van het moderne onderzoek en meedeeling van het weinige, wat wij over volksvertellingen vóór Herodotus

weten, volgt (bl. 31—208) een uitvoerige analyse van de *Ἱστορίαι*. Over dit gedeelte slechts één opmerking: ik ben op dit gebied bang voor tegenstellingen. „Wanderung der Motive" of „Neuzeugung"? Veelal niet te onderscheiden! „Menschen, die ten opzichte van sprookjes geloovig of niet-geloovig zijn". Dat schijnt mij geen adaequate indeeling. Na de „Durchwanderung der altgriechischen Volkserzählung bis zum Ende des 5. J." volgt de „Abschlusz durch das Erblühen der Kunstliteratur". Ja, van dit onderzoek, maar niet van het sprookje. Ik hoorde een ouderen man uit Zuid-Limburg, een echt kenner van zijn volk, klagen, dat *in zijn tijd* de krant de poëzie had gedood: de boer, vroeger aan de zijnen gedurende lange winteravonden vertellend, spelde nu zijn „Koerier" van a tot z. Maar Schr. zal, voorzichtig, dit alles wel bedacht hebben: men kan het niet telkens herhalen! — Daarna volgen hoofdstukken over de voorgangers en tijdgenooten van Herodotus, over de groote verscheidenheid der overlevering, over Herodotus en diens verhouding tot den logos, over den stijl der Ionische volksvertellingen, over Herodotus, den logos en Homerus, over Herodotus en Athene (tragoedie, sophistiek en rhetoriek). Het slot-hoofdstuk heet „Herodotus pater historiae". — Al deze hoofdstukken leest men met klimmende belangstelling; er zullen weinig lezers zijn, wier voorstelling aangaande Herodotus er niet door gewijzigd wordt en verbeterd. Het komt mij voor, dat het uiterst lastig is de Herodotus-figuur te begrijpen en wanneer iemand er in slaagt, een nieuw licht te werpen op een der zijden moeten wij dankbaar zijn: dit nu schijnt mij W. A. gelukt te zijn. Hij heeft ons in Herodotus den man getoond, die altijd zoekt en altijd vertelt. Herodotus is een heldere spiegel, die alle stralen ongebroken terugwerpt. Ook de „Homerismen" zijn slechts een kleur te meer op het kleurig palet van den logopoios, den meester eener onbezorgde en, als men wil, ongedisciplineerde kunst. Ik voor mij geloof echter niet aan dat gemis aan discipline, niet aan naief dilettantisme zonder bewust gevormde kunst. M.i. schuilt er onder Herodotus' eenvoud meer kunst dan in den regel wordt verondersteld. Het moge aanvankelijk anders geweest zijn, te Athene zijn nieuwe kleuren op zijn palet aangebracht, natuurlijk die kleuren, die men toen daar het meest zag; te Athene is Herodotus wel causeur gebleven — dat is wellicht het meest wezenlijke in dezen auteur —, maar kunstloos verteller, logopoios, bleef hij daar niet; dit blijkt al bijzonder duidelijk uit III. 80, waar ik het bewust-schertsende *ἐλέχθησαν δ' ὦν* geheel anders opvat dan W. A. — Nu de onbezorgde logopoios, een zijde van de aantrekkelijke Herodotus-figuur, in een zoo helder en zeker juist licht is geplaatst, hoop ik des te meer, dat spoedig ons ook de bewuste kunstenaar zal worden geteekend. Maar ik eindig met wat ik reeds zeide: alwie van Herodotus houdt moet dit voortreffelijke boek lezen.

Nijmegen. P. V. Sormani.

Lucius Annaeus Seneca, Philosophische Schriften, übersetzt, mit Einleitungen und Anmerkungen versehen von **Otto Apelt**, Dialoge I und II (Buch I—XII). (Philosophische Bibliothek, 73-74). Leipzig, F. Meiner. 1923. (Pr. p. dl. ƒ 2.30; geb. ƒ 2.99).

De bekende philoloog, die zijn volk een „Duitschen Plato" gaf, begint met deze twee deeltjes een nieuwe vertaling van Seneca. Men moge het al of niet met hem eens zijn, dat de geschriften van Seneca juist voor onzen tijd een bizondere actualiteit bezitten, ze behooren tot de wereldlitteratuur, en het is een billijk verlangen van een cultuurvolk ze in de eigen taal te kunnen lezen. Als grondslag is hier gebruikt de Teubner-tekst van Hermes. Op de dialogen zullen volgen: De beneticiis, De clementia en de brieven. De Quaestiones naturales blijven voorloopig achterwege. Een algemeene inleiding, speciale inleidingen en inhoudsopgaven voor elken dialoog, en aanteekeningen aan het slot, verhoogen de bruikbaarheid van deze uitgaaf. Het is den vertaler vóór alles te doen om vlot, gemakkelijk leesbaar en goed verstaanbaar Duitsch. Zulk een streven van de zijde van iemand, die, als Apelt, den oorspronkelijken tekst goed verstaat, komt den lezers, ook als ze Latijn kennen, ten goede. En toch, juist bij zulke vertalingen ontstaat er een afstand tusschen vertaling en origineel, die ons bevestigt in de overtuiging: vertalingen zijn nu eenmaal onmisbaar, maar ze blijven, welke deugden ze ook mogen bezitten, surrogaat. Al is het minder jammer Seneca in het Duitsch te moeten lezen dan Plato, — wie de ouden werkelijk wil leeren kennen, moet Latijn en Grieksch leeren.

Leiden. A. J. de Sopper.

Max Löhr, Untersuchungen zum Hexateuchproblem. I Der Priestercodex in der Genesis. Giessen, Töpelmann. 1924. (Pr. ƒ 0.46).

Dit, slechts 32 bladzijden groote, geschrift is N. 38 der Beihefte zur Zeitschrift für die A.t.liche Wissenschaft. De schrijver verwerpt de tot nog toe door vele oudtestamentici geliefde onderstelling dat de Pentateuch is samengesteld uit vier zelfstandige geschriften (J. E. D. P.) — de zg. Kuenen-Wellhausen-hypothese. Deze is ook in verscheiden populaire geschriften, o.a. in de Leidsche Vertaling van het O. T., gevolgd. Löhr verwijst met grooten lof naar Eerdmans' Alttestamentliche studien I, Die Komposition der Genesis. Op diens voorgang behandelt hij eenige gedeelten van Genesis en komt tot deze slotsom: Genesis — ook de andere boeken der Wet; maar hierover weidt hij niet uit — is, behoudens een paar later ingelaschte kapittels en eenige glossen, het werk van Ezra en zijn medestanders, die losse overleveringen, uit volks- en priesterkringen, hebben saamgevoegd en uit Babylonië naar Jeruzalem overgebracht. De inhoud past uitstekend bij Ezra's hervormingswerk.

Leiden. H. Oort.

E. Winkler, Das dichterische Kunstwerk. (Kultur und Sprache 3). Heidelberg, Winter. 1924. (Pr. M. 2).

Honderd bladzijden citaten en citaten uit citaten: pro Ermatinger (die onlangs een gelijk-getiteld werk schreef), Vossler, Roetteken, Meumann, Müller—Freienfels, Lipps en Volkelt; contra Benedetto Croce (de schrijver woont in Innsbruck).... zou men niet denken, een eerzuchtigen privaat-docent aan den klim te zien? Maar bij informatie blijkt hij reeds een Ordinariat in de Romaansche filologie te bekleeden, wat ons ondertusschen niet eerbiediger stemt tegenover een smaak, die waar hij zelfstandig is, „Duitsch" (in malam partem) blijkt. Men oordeele: Heinse schreef in zijn „Ardinghello": „Rom schläft; der blaue unermeszliche Aether schwebt darüber wie eine Henne über ihren Küchlein, und blin-

kend hell Gestirn erleuchtet selig die Gegenden." W. vraagt: „Gibt er nicht zu wunderbarer Wirkung, Stimmung und Anschauung?", wat tegenover deze eigenaardige vermenging van een licht-ironisch prikkelende, en tevens vertrouwelijk-warmende vergelijking met een fraai-gerythmeerde suggestie van licht en zaligheid, nogal heel nuchter aandoet (33). „Wunderbar" is nu langzamerhand een woord, door teedere bakvisschen grondig vermoord.

Overigens zij gaarne erkend, dat de citaten — hoewel beperkt tot de Duitsche en Fransche letterkunde — menig interessant of aardig detail belichten; ik wijs b.v. speciaal op de vijf „Umstilisierungen" van een alinea uit Bernardin de Saint-Pierre's „Paul et Virginie", p. 36—39.

Voor wie deze serie en dit boekje bedoeld zijn? Vermoedelijk voor studenten, maar ook voor dezen is m.i. dit werkje toch een weinig gewenschte inleiding, eenzijdig en onzelfstandig als het is.

Amsterdam. G. Kalff Jr.

Jean Paul, Vorschule der Ästhetik, herausg. von **J. Müller.** (Philos. Bibl. 105). Leipzig, F. Meiner. 1923. (Pr. *f* 4.60, geb. *f* 5.52 en *f* 6.90).

Een nieuwe uitgave van een zoo geheel verouderd werk als dit van Jean Paul heeft natuurlijk nog alleen beteekenis voor den geschiedschrijver der aesthetica. Immers met uitzondering misschien van de hoofdstukken over het genie en over den humor hebben de uiteenzettingen van dezen tijdgenoot van Goethe bij de snelle ontwikkeling van de moderne schoonheidsleer elke actueele beteekenis verloren. Het is dus alleen te waardeeren, dat dit moeilijk toegankelijke werk op zoo royale wijze uitgegeven, als de „Philosophische Bibliothek" dat pleegt te doen, nu weer door alle belangstellenden kan worden geraadpleegd. Bovendien wordt de waarde aanzienlijk verhoogd door de „Einführung in Jean Pauls Gedankenwelt" van *Volkelt*, die zoo voortreffelijk is, als men dat slechts van dezen grondigen kenner van Jean Paul kan verwachten, wat moeilijk gezegd kan worden van de wat banale en niet altijd juiste aanteekeningen van dr. Müller.

Hilversum. Th. C. van Stockum.

E. Ekwall, English Place-names in *-ing.* (Skrifter utgivna av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund. VI.). Lund, Gleerup; London, Humphrey Milford. 1923.

Sedert het begin van onze eeuw, nadat *Skeat* met zijn: *Place-names of Cambridgeshire* (1901) den stoot gaf, hebben onderzoekers een steeds groeiende belangstelling aan den dag gelegd voor de plaatsnamen van Engeland. Op het voetspoor van Skeat gold aanvankelijk hierbij als indeelingsprincipe meestal de tegenwoordige politieke verdeeling van Engeland in graafschappen. In het tijdsbestek vanaf 1901 zien we dan successievelijk verschijnen een heele reeks van werken met den titel: „*The Place-names of* —", zoodat thans de plaatsnamen van bijna alle graafschappen het onderwerp van een studie hebben gevormd. Schotland en Wales hebben eveneens in deze belangstelling gedeeld.

Ook Ekwall in zijn: *The Place-names of Lancashire* (Manchester, 1922) heeft aan het onderzoek volgens dit beginsel deel genomen. In het hier besproken werk wordt het vraagstuk echter door den schrijver van een ander standpunt benaderd; evenals trouwens reeds in 1918 in: *Scandinavians and Celts in the Northwest of England* (Lund 1918). Hier behandelt hij achtereenvolgens de verschillende typen van namen op *-ing* (H.st. I), op *-ingas* (H.st. II) en de palatalisatie van de gutturaal in deze namen (H.st. III), terwijl in een excursus namen op *-ingham* een beurt krijgen.

De eerste groep, de namen op *-ing*, bevat in de eerste plaats die enkelvoudige namen op *-ing*, welke oorspronkelijk plaatsnamen zijn. Uit het aangevoerde materiaal blijkt, dat deze groep zeer talrijk is in 't O.E., dat ze echter zeer ongelijk verdeeld zijn over de graafschappen: Kent heeft verreweg de meeste. Hun etymologie is veelal duister; sommige wijzen duidelijk op afleiding van een adjectief of nomen commune, bij andere kan slechts aan afleiding van persoonsnamen gedacht worden.

Andere O. E. plaatsnamen op *-ing* zijn tot plaatsnaam geconverteerde soortnamen op Germ. *-ingō, ungō*, of *-inga, unga*. Ook komen enkele namen voor, waarbij *-ing* teruggaat op ouder *-en*, of *-in*, welk laatste dan weer van verschillenden oorsprong kan zijn. Ten slotte zijn er nog enkele namen, die samengesteld zijn met O.Sc. *eng* „weide", of O. E. *hlinc* „link, hill".

Hoofdstuk II behandelt namen op *-ingas*. Het zijn veelal afleidingen van persoonsnamen; ook wel van plaatsnamen. De persoonsnamen zijn echter alle kort, dikwijls eenstammig en worden teruggevonden in plaatsnamen van het vasteland. Dit duidt op hoogen ouderdom; hierop wijst trouwens ook de duisterheid van vele dezer namen. Zij zijn zeer talrijk en ongelijk gedistribueerd; zij zijn het veelvuldigst in gemakkelijk toegankelijke streken, terwijl zij elders geheel ontbreken of voorkomen als samenstelling, dus: *-ington-*, *-ingham* (resp. < *-ingatūn*, en *-ingahām* of *-ingahamm*).

Deze laatste samenstellingen zijn ongewoon in het zuiden; hun aantal neemt toe naarmate we het gebied der Angelsche nederzettingen naderen. Hier worden ze zeer talrijk; meer naar het noorden nemen ze echter weer vrij snel in aantal af. Hun veelvuldig voorkomen op Angelsch gebied, gevoegd bij den vorm van de namen, waarvan ze zijn afgeleid, wijst op hoogen ouderdom, mogelijk op gelijktijdig ontstaan met de namen op *-ingas*. Deze echter worden op Saxisch gebied gevonden, gene onder de Angelen. Zeer interessant zijn hier de conclusies van den schrijver omtrent den tijd der Saxische colonisatie van verschillende gebieden.

In H.st. III wordt een moeilijk probleem aangeroerd: de palatalisatie van de gutturaal in *-ing*. Reeds verschillende theorieën zijn ter oplossing aangevoerd. Na nauwkeurige vergelijking doet de schrijver ten slotte een keuze ten gunste van den invloed van den ouden locatief op *-i* bij de niet-samengestelde namen, bij de samengestelde op *-ham*, etc. echter ten gunste van overgang van het eerste lid naar de klasse der *i*-stammen naar analogie van de vaak tot deze klasse behoorende namen van Germaansche volksstammen. Deze verklaring lijkt voorloopig het aannemelijkst, daar op deze wijze eveneens overeenkomstige verschijnselen bij namen van het vasteland worden verklaard.

Een uitvoerige index besluit deze verdienstelijke bijdrage tot de kennis der Engelsche plaatsnamen.

Den Haag. H. J. v. d. Meer.

Festudgaven 1922, Holberg Comoedier og de Populaere Skrifter.... Comoedierne ved Dr. **C. Roos** Förste Bind; Niels Klims Reise under Jorden, Trende Epistler til***, Epistola CDXLVII, ved **S. P. Thomas** og **A. H. Winsnes**. Kristiania, København, H. Aschehoug & Co. 1923.

In de Nov.afl. van het *Museum* 1923 heb ik het eerder verschenen Tweede Deel van Dr. Roos' uitg. der Comedies aangekondigd en kan dus hier zonder meer met een paar détail-opmerkingen voor den dag komen.

Bij de vermelding van de Holl. vertaling die Holberg zelf van de Pol. Kandestöber heeft laten bewerkstelligen zou het gewenst zijn geweest te horen wat de uitgever van de hypothese van Brun denkt, dat die aan Holberg zelf te danken zou zijn, — men zal hier nu een onderzoek (met een ontkenning als resultaat) over kunnen vinden in de laatste aflevering van Danske Studier. Dat de titel niet alleen „det tyske" maar ook de Hollandse woordvoorraad met de korresponderende uitdrukking voor Kandestöberi verrijkt heeft, is Dr. Roos onbekend. Over de vraag (p. 526) of Holberg hier het stuk *Das verwirrte Haus Jacob* van B. Feind heeft bewerkt, vgl. men nog Bendixen in „Holbergklubbens smaaskrifter", Bergen 1910.

Bij *den Vægelsindede* zou het interessant zijn geweest te horen *hoe* „Chilian" een verbastering van „Harlekin" zou kunnen zijn. Over de mysterieuze Jean Baptiste uit de eerste scène van „Jean de France" heb ik een andere hypothese dan Roos. In een dezer dagen naar de drukkerij te sturen stukje hierover wijs ik op de Hollandse Toneeldirekteur Jean Baptiste van Fornenbergh, zie voorlopig Worp II, blz. 40 v.v.[1]).

De opgaven van Dr. Roos over de Nederlandse Holbergiana zijn in vele opzichten incompleet, ik zal die hier niet in détail aangeven omdat ik nu naar mijn bibliografie der Nederlandse Holbergiana kan verwijzen die in 1924 in „Het Boek" ('s Gravenhage, Nijhoff) verschenen is. Welke Hollandse uitgave van „Jeppe" in 1781 verschenen is zou het interessant zijn te weten, in bovengenoemde bibliografie is die niet vermeld. Over het „inkorrekte" Hollands van Holberg kan de belangstellende lezer een en ander vinden in de Januari-aflevering (1924) van *Onze Eeuw*, zo wel als in het zoeven genoemde artikel van *Danske Studier* over Holbergs Kannegieter. Het jaar 1775 voor het door R. genoemde Arabies Poeder staat volstrekt niet vast, hier heeft R. zijn bron „Jean"(!) de Vries, verkeerd begrepen. Hoe Roos *Kalloepers* (id. 1731 : *Kalskoepers*) nu nog als *Kalfkoepers* kan verklaren in plaats van als een fout voor *Kaeskopers* is onbegrijpelik na wat daarover in *Edda* (1916, IV, 331) geschreven is.

Wat het tweede hier boven genoemde deel van deze *Festudgave* betreft, — in mijn aankondiging van een vorig deel ervan, drukte ik de hoop uit (*Mus.*, 1923, (Nov.) blz. 42) dat bij deze uitgave niet alleen de drie — Trende — „Levensbrieven", Holbergs offisiele autobiografie gedrukt zouden worden en „het als vierde *levnetsbrev* geldende epistel N° 447, maar ook N° 446 en zelfs altans een uittreksel uit die vele andere brieven, waarin Holberg zo vele onmisbare bizonderheden uit zijn leven op heeft getekend."

Zo als men ziet is die wens alleen wat Ep. 447 betreft vervuld. Dit is jammer, maar ik erken dat het moeilik zou zijn de lijn te trekken, want wel is waar geeft Holberg in enkele van zijn ruim 500 brieven heel wat meer levensbizonderheden aan dan elders[1]); maar hij was zo egocentries uitgevallen, altijd zo vol van zichzelf en zijn eigen belangen, dat men een uittreksel uit zijn gehele *oeuvre* zou moeten geven, om zijn autobiografie volkomen kompleet te maken.

Laten we dus dankbaar aanvaarden wat de uitgevers hebben willen leveren: de gelijktijdige vertaling van Holbergs *Levnetsbreve* met interessante noten die de lectuur ervan gemakkelik maken. De uitgevers nemen *niet* de hypothese van Dr. Karl Morteusen over dat deze tekst van Holbergs eigen hand zou zijn[2]). De veel besproken vraag wie de *vir perillustris* zou zijn aan wie die drie brieven anonym zijn gericht, wordt in 't kort behandeld met de conclusie dat die persoon een fictie is van Holberg, met welk rezultaat de ondergetekende volkomen instemt.

De Niels Klim, een van Holbergs meest vermakelike produkten, een „reisroman" in de geest van Gulliver's Travels en sterk onder de invloed daarvan, wordt hier gegeven in de een paar jaar na het Latijnse origineel geschreven vertaling van Hagerup met veel goede en nuttige noten; alleen had daarin wel wat meer ter verklaring van Holbergs toespelingen opgenomen kunnen worden, — denkt Holberg bij Martinia (= het Apenland!) werkelik alléén aan Frankrijk, — bij Potu aan Holland en tal van vragen meer. Voor de belangstellende lezer voeg ik er hier bij dat hij heel veel van die en dergelike vragen beantwoord zal kunnen vinden in het uitstekende werk van J. Paludan: Om Holbergs Niels Klim, Kopenhagen 1878, een hoogst belangrijke bronnenstudie en in het algemeen een studie van de satyriese, geografiese reisromans van Lucianus via Thomas More, Cyrano de Bergerac en Rabelais tot Holberg's eigen tijd. Maar een volledig kommentaar op de N. K. moet nog geschreven worden. Het is jammer dat de Nederlandse vertaling die Vitringa er indertijd (1892) van gaf van geen enkele noot of verklaring voorzien is, waardoor al te veel van wat Holberg wilde voor de Nederl. lezer verloren gaat.

Festudgaven 1922.... Holberg Comoedierne.... Tredje Bind. — 1924.

Sedert het bovenstaande aan de Red. toegezonden was is het derde deel van de Comedies verschenen, waarmede dit gedeelte van de Feestuitgave kompleet is; van de „Populaire Geschriften" hebben wij nu alleen nog maar de uitgave van Peder Paars door G. Christensen te ver-

[1]) Zie nu *Danske* Studier, 1924, blz. 181 (20, 4, 25).

[1]) Voor de liefhebbers geef ik de brieven aan waar ze een en ander kunnen vinden: No 25 (Holberg's gezondheid); 49 (verdediging van zijn aankoop van vaste goederen), 51 (zijn levenswijze), 57 (Holberg kan niet de onderdanige spelen), 85 (dagverdeling, enz.), 102 (diaet, regelmatige stoelgang), 119 (zijn karakter), 128 (Lofzang over Holbergs Vader), 146 (eerbewijzen) 174, 176 (apologie van zijn „baronisering"), 188 (gewoonten), 257 (zijn „studia"), 319 (diaet), 349 (apologie van zijn vermogen), 386 (zijn hypochondrie), 446 („resolutie om in levenden lijve zijn inkomsten weg te geven"), 476 (geboren 1684, strangurias), 506 (zijn gezondheid). — Ik voeg hier bij dat een en ander van wat ik hier kort aanstipte ook elders in zijn geschriften te vinden is. Holberg was nooit bang in herhalingen te vervallen.

[2]) Zie hierover nu een stukje van Schrijver dezes („Holbergs use of „sexten" as an Indefinite numeral") in de Febr.-aflevering van Scandinavian Studies, 1925 en een ander in een latere aflevering van *Danske Studier* („Holbergs Danske Levnetsbreve").

wachten, die zeker niet het minst belangrijke van de zes delen uit zal maken.

Nu de komedies hier volledig verschenen zijn is het ogenblik gekomen om de uitgevers en vooral Dr. Roos een woord van dank te brengen voor deze nuttige uitgave die, zij moge dan al niet, zo als het prospectus beloofde, een antwoord geven op *alle* vragen waar de tekst aanleiding toe geeft — *alle* is een onvoorzichtig woord! zo heeft men b.v. terecht de opmerking gemaakt (Edda, XXI, 300) dat de literaire kant van de stukken erg op de achtergrond gedrongen is, en ook in het filologies gedeelte van 't kommentaar mist men een en ander — ze betekent toch zeker een grote vooruitgang in vergelijking met alle — ik durf het woord hier aan — vorige uitgaven, zelfs die van Martensen wat het kommentaar betreft en de monumentale van Carl S. Petersen, welke alleen nog maar de tekst en varianten brengt. De uitgave is volkomen *up to date* en niemand die zich met Holberg bezighoudt zal die kunnen ontberen. Jammer is en blijft het dat de glossaren geen verwijzingen naar de tekst geven als hier ook maar (volgens het uitstekende voorbeeld van het Biografisch Woordenboek van Molhuysen-Blok) in het laatste deel die van de twee eersten herhaald waren, had er zo voorlopig een soort woordenlijst op Holberg geschapen kunnen zijn die in afwachting van 't grote woordenboek van dl. XX of XXI van Carl S. Petersen nu al vast Holberg-*students* van groot nut zou zijn geweest.

Zeker is het dat deze uitgave van Roos in nut voor leek en *student* ver boven die van Dr. Brix staat, welke bij Gyldendal is uitgekomen hoewel die de alleraardigste illustraties van Hans Tegner reproduceert. Wat die tekeningen van de man met de voorbeschikte naam o.a. aan die uitgave voor waarde bijzetten is toch ook voor menigeen die niet uit de eerste hand zich in het leven van die tijd, b.v. de kostumes, heeft in kunnen werken, een niet te versmaden bijdrage tot de kennis van de eeuw van Holberg.

Gent (*Belgie*). H. Logeman.

C. Martin Lutta, Der Dialekt von Bergün. (Beihefte zur Zeitschr. f. roman-Philol., 71). Halle, Niemeyer. 1923. (Pr. ƒ 12, bij abonn. ƒ 10).

Het is niet mogelik van deze brede, aan taalkundige feiten overrijke, studie een kort overzicht te geven; zij verdient en eist trouwens een uitvoerige bespreking, doch die kan noch op deze plaats, noch van de schrijver dezer aankondiging, die in retoromanicis weinig bevoegd is tot oordelen, worden verwacht. Ik zal mij dus bepalen tot een beschrijving van het werk en tot het vermelden van enkele taalverschijnselen die mij er biezonder in hebben getroffen.

De jonggestorven schrijver, geboortig uit Zuoz in het Boven-Engadin, heeft van het schilderachtig gelegen Bergün, dat aan hen die uit het Domleschgdal langs de Albulapas naar de vallei van de Inn zijn gereden duidelik vóór de geest zal staan, de taal beschreven met een bewonderenswaardige nauwkeurigheid. Zijn leermeesters en vrienden, de vermaarde kenners der Romaanse dialecten van Zwitserland, Gauchat, Jud, Fankhauser roemen ten zeerste zijn fijn gehoor voor klankvariëteiten [1]), en de lezing van het boek doet hem ons kennen als een geleerde die aan een grote eerbied voor de feiten, ook als zij in onverklaarbare strijd zijn met de regel, een strenge methode paart.

Bergün is door zijn ligging en door zijn geschiedenis in de Middeleeuwen nauw verbonden met de dorpen van het Albuladal, waar het „Nidwaldisch" wordt gesproken; met de Engadiners aan gene zijde van de Albulapas komt het, na de Hervorming, in aanraking door de Engadinse predikanten en de vertaling van het Nieuwe Testament door Bifrun; het Boven-Engadins wordt er de taal die men schrijft, terwijl in het overige deel van het dal van de Albula — op Filisur na — het „Oberwaldisch" in geschriften wordt gebezigd. De schrijver nu weet, in het Bergüns, een ouder „Nidwaldisch" element te herkennen en te scheiden van latere Engadinse taaleigenaardigheden. Het eerste is verreweg het belangrijkste; een veel groter aantal oudere isofonen verbinden het dialect van Bergün met Alvaneu, dat ligt aan de ingang van de vallei van de Albula, daar waar deze in de Domleschg valt, dan met het Boven-Engadin; de taal bevestigt dus, volgens de schrijver, volkomen de uitkomsten van het geschiedkundig onderzoek.

De verhandeling omvat, behalve een geografiese beschrijving van het dorp Bergün en een overzicht van zijn geschiedenis, een tot in de kleinste details uitgewerkte klankleer van het dialect; aan de morfologie en de lexicologie is geen afzonderlik hoofdstuk gewijd, al zijn zij niet geheel uitgesloten [1]). Eigenlik geeft de schrijver veel meer dan fonetiese biezonderheden van het Bergüns alleen; daar hij deze voortdurend vergelijkt met de uitspraak der klanken in geheel Grauwbunderland, leert hij ons ook deze. Men kan zeggen dat, evenals Walberg's *Saggio sulla fonetica del parlare di Celerina-Cresta*, Lutta's werk, hoewel het slechts de taal van één bepaald dorp beoogt, voor de kennis van het Retoromaans in het algemeen zeer belangrijk is.

Ik vestig in de eerste plaats de aandacht op de talrijke gevallen van teruggang tot monoftongen van, uit Latijnse monoftongen ontstane, tweeklanken, zowel in het Boven-Engadin (bijv. *tearra* wordt *terra*, p. 68 n. 1) als in het Bergüns (bijv. *doərme* wordt *dorme*, p. 106). Dat zulk een regressie ook in andere Romaanse talen is aan te wijzen, lijkt mij zeker: indien het Oudprovencaals de Latijnse open *e* bewaart, behalve wanneer er een palataal op volgt, in welk geval hij wordt gediftongeerd tot *ie*, dan wil dit niet zeggen dat die Latijnse klank vóór niet-palatalen onveranderd is gebleven, maar wel dat de verlenging die hij in het latere Latijn aan het eind ener syllabe en vóór bepaalde groepen van consonanten had ondergaan, tot een splitsing van *è* in *èè* had geleid; vóór palataal wordt dan, door assimilatie van het eerste element aan de palataal, deze diftong tot *ie*, terwijl bij afwezigheid van een palataal de *èè* terugkeert tot *è* [2]). In het Bergüns is het resultaat van *è* vóór *i*, *u* en *j ie*, vóór *a* is het *è* uit ouder *ia*. Hoewel men niet dan met omzichtigheid van de ene Romaanse taal uit conclusies mag trekken

[1]) De eerste schreef een fijngevoeld „Geleitwort", de beide laatsten hebben het handschrift, door de schrijver nagelaten, voor de druk gereed gemaakt en hebben het uitgegeven.

[1]) Op p. 325 en vlgg. worden enige verschillen in verbuiging en vervoeging tussen het Bergüns en het Boven-Engadins opgenoemd, terwijl op p. 327, 332 en 334 de woordenschat van het Bergüns wordt vergeleken met die van het Boven-Engadins, van Filisur en van Alvaneu.

[2]) Ik behandel deze kwesties uitvoeriger in een studie die weldra zal verschijnen.

voor een andere, geven bovenstaande feiten toch een quasi-zekerheid aan de onderstelling dat de zogenaamde „voorwaardelike" diftongering in meer dan één Italiaans dialect ook niet aldus moet worden opgevat alsof vóór *i*, *u* de klinker tot tweeklank werd, terwijl hij in andere gevallen onveranderd bleef, maar dat ook hier een oorspronkelik algemene tweeklank vóór *i*, *u* door assimilatie met *j*, *u*, tweeklank is gebleven, en anders terugging tot monoftong.

Dat vóór *r* + *cons.* en *s* + *cons.* de *è* en *ò* een speciale ontwikkeling hebben (p. 71 en 107), wordt door feiten uit ander Romaans taalgebied bevestigd [1]).

Zeer curieus zijn, in sommige Retoromaanse dialecten, de zogenaamde „verharde" diftongen, waarover Lutta veel wetenswaardigs mededeelt (p. 313 en vlgg. en elders). Onder deze term verstaat men — hij is bedacht door Gartner — het resultaat der verandering van *i*, als onbetoond tweede element ener diftong, in *g* of *k*, bijv. Lat. p i r u *pekr*, p i r a *pegra*. Of het *g* of *k* is, hangt af van de consonant die volgt, nl. *g* vóór zachte, *k* vóór harde. Indien het woord zwak wordt geaccentueerd, kan de explosief geheel verdwijnen, terwijl *k* tot *g* kan worden, ook al wordt hij door een harde medeklinker gevolgd.

Amsterdam. J. J. Salverda de Grave.

E. Fraenkel, Baltoslavica, Beiträge zur balto-slavischen Grammatik und Syntax. (Ergänzungsheft zur Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der idg. Sprachen, Nr. 1). Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1921. (Pr. 4 Mrk.).

Dit boekje, dat ik Idg. Forsch. Anz. 41, 33—35 reeds aankondigde, bevat op 74 bladzijden (p. 75—84 indices, „Nachträge", afkortingen) allerlei notities uit des auteurs „Zettelkasten", deels als losse opmerkingen meegedeeld, deels tot grotere artikels samengevoegd. Hoewel men bezwaarlik beweren kan, dat de gewichtige vraagstukken der Baltiese of Slaviese taalkunde in dit boekje in een nieuw licht verschijnen of zelfs in het centrum der beschouwing staan, moet het door ieder gelezen en geëxcerpeerd worden, die zijn opinie over allerlei taalverschijnselen op een volledige kennis van de totnogtoe meegedeelde en wetenschappelik geanalyseerde details wil bouwen.

In deze tweede aankondiging, die ik van Fraenkels arbeid publiceer, acht ik het niet nodig om op biezonderheden in te gaan.

Leiden. N. van Wijk.

U. Kahrstedt, Griechisches Staatsrecht. Band I, Sparta und seine Symmachie, mit vier Excursen über den kretischen Staat, das korinthische Kolonialreich, das Wesen des archaischen Staates, die Amphiktyonie von Delphoi. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht. 1922. (Pr. ƒ 9.50).

In het Vorwort verklaart de auteur, dat de tijd der „Staatsaltertümer" voorbij is en dat de historische behandeling van de stof voor een juridische behoort plaats te maken. Had ik me eerder in de beteekenis van deze verandering ingedacht, dan had ik het boek misschien teruggezonden en dan zou de bespreking allicht niet zoo ongepast lang zijn uitgebleven. Maar ik liet den tijd voorbijgaan en zoo rest me niets dan de Museumredactie mijn verontschuldigingen aan te bieden voor mijn getalm. Hoewel het me van het hart moet, dat ik met groote belangstelling uitzie naar deel II, waarin Athene, en III, waarin das Wesen der πόλις en die übrigen Grundlagen und Vorbedingungen der griechischen Monarchie zullen beschreven worden, waarbij meer bronnenmateriaal ter beschikking zal zijn en de taak van den auteur dankbaarder zal wezen, getuig ik toch gaarne van mijn dankbaarheid voor dit eerste deel. Het spreekt echter van zelf, dat juist mijn ondeskundigheid me huiverig maakt voor het uitspreken van een oordeel, alleen trof het me, dat de auteur, die in de voorrede zegt: Ich bin ganz bewuszt nur auf die Quellen zurückgegangen und habe mich mit der Literatur nur ausnahmsweise auseinandergesetzt, zich ook over de bronnen zoo weinig uitlaat. Eens beklaagt hij zich over Plutarchus, die zoo weinig waard is als bron in deze materie en neemt dan dankbaar zijn toevlucht tot Xenophons Hellenika, die waar het zekere Seitenschauplätze geldt weer moeten onderdoen voor de Hell. Oxyrrh. (p. 35); een meer uitvoerige bespreking der auteurs heb ik echter niet aangetroffen. Bij een onderwerp als dit zal toch een historische beschouwing telkens noodig zijn en die heb ik wel eens gemist, zoo b.v. in de bespreking van Plut. Lyk. (niet Lys. zooals op p. 274 staat) 6; hier heeft m.i. de auteur verzuimd an der Hand der griechischen Quellen die Rechtsfragen schärfer zu formulieren. In de veel besproken plaats wordt verteld, dat oorspronkelijk het volk slechts de probouleumata van geronten en koningen had te bekrachtigen zonder ze te bespreken. Later bedierf het volk door afnemen en toevoegen die voorstellen tot de koningen Polydoros en Theopompos bepaalden, dat koningen en ouden, als het volk een verkeerd besluit nam, dit mochten casseeren. Dit stelsel heeft op zich zelf niets ongerijmds, zooals Schr. meent, maar het was zijn recht geweest te verklaren, dat hij het bericht van Plutarchus omtrent een amendeeringsrecht van de Apella onbetrouwbaar acht en hiervan heb ik niets gevonden.

Op p. 101 vertelt Schr. hoe volgens Hell. 3. 2. 30 sq. Elis genoodzaakt wordt de onderworpen stadjes vrij te laten, die ieder afzonderlijk leden van de Symmachie worden; op p. 293, dat Sparta, dat zoozeer voor de autonomie der kleine staten had gestreden, in 371 voor zich en ὑπὲρ τῶν συμμάχων (Hell. 6.3. 19) zweert doch het zelfde niet duldt van de Atheners en de Thebanen; na Leuktra echter treedt „sofort der alte korrekte Gebrauch" weer op; maar de bewijsplaats (Hell. 6, 5. 3) hiervoor aangehaald slaat op heel iets anders. De Atheners zien met leede oogen, dat Sparta in weerwil van zijn nederlaag nog zooveel gezag heeft onder zijn bondgenooten; daarom zenden zij gezanten in alle richtingen uit om de hoogstgeplaatste magistraten in iederen staat afzonderlijk den vrede te laten bezweren; dit streven heeft succes, alleen Elis weigert, omdat het ook uit naam van de bedoelde onderworpen staatjes wil zweren; over de gevolgen en het oordeel van Sparta geen woord.

Ik waag het niet wegens de onvoldoende gegevens in de auteurs te beslissen, of Schr. juist oordeelt over het wezen van het korinthische Kolonialreich; mij wil het voorkomen, dat er minder van onderworpenheid dan wel van een piëteitsverhouding sprake was bij de kolonies en dat er veel takt van de moederstad noodig was om het „rijk" bij elkaar te houden, een takt, waarin Korinthe tegenover Korkyra is tekortgeschoten.

Om den rijken inhoud van het boek nog even te doen uitkomen, noem ik tenslotte de titels der hoofdstukken:

[1]) Zie noot 2 vorige kolom.

Das Staats- und Bundesgebiet, die Staats- und Bundesangehörigen, die Staats- und Bundesorgane, der Staats- und Bundeszweck benevens de in den aanhef genoemde Excurse.

Den Haag. E. van Hille.

F. Cumont, Die Mysterien des Mithra. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit. Autorisierte deutsche Ausgabe von G. Gehrich. Dritte vermehrte u. durchgesehene Auflage, besorgt v. K. Latte. Leipzig-Berlin, Teubner. 1923. (Pr. *f* 2.20, geb. *f* 2.83).

Dit boek van den bekenden godsdiensthistoricus behandelt in zes hoofdstukken achtereenvolgens „Die Anfänge", p. 1—28, „Die Ausbreitung im römischen Reiche", p. 29—75, „Mithra u. die kaiserliche Gewalt", p. 76—94, „Die Lehre der Mysterien", p. 95—135, „Die Liturgie, der Klerus u. die Gläubigen", p. 136—163, „Mithra u. die Religionen des Kaiserreiches", p. 164—198, en bevat voorts een aanhangsel over „Die mithrische Kunst", p. 199—219, „Anmerkungen", p. 220—226, een tweede aanhangsel over „Die hauptsächlichsten Arbeiten über die Mithrasmysterien seit 1900", p. 227—241 en een „Register", p. 242—248.

De auteur schetst ons in beknopten stijl, hoe de kultus van den persischen god Mithra, oorspronkelijk de genius van het hemellicht, p. 3, later met de zon geïdentificeerd, p. 11, van lieverlede in het Westen doordrong en sinds het einde van de eerste eeuw n. Chr. in het Romeinsche rijk invloed begon te verkrijgen, p. 34. De voornaamste factoren van zijne verspreiding waren de soldaten, slaven en kooplieden, p. 36 en 69 ff. Sinds het einde van de tweede eeuw begunstigden ook de keizers den Mithrasdienst, p. 78 vlgg. De „mithrische" kunst stond op geen hoog peil, p. 205 en 217 f.f.; met de ethica was het blijkbaar beter gesteld, p. 125 vlgg. De Mithrasdienst doet in meer dan één opzicht aan het Christendom denken, maar vele overeenstemmingen tusschen de mithrische leer en het katholieke geloof laten zich uit hun gemeenschappelijken oosterschen oorsprong verklaren, p. 184.

Het spreekt vanzelf, dat omtrent een onderwerp, waarvan onze kennis hoogst fragmentarisch is, de meeningen der deskundigen nog al eens uiteenloopen. O. i. gaat Cumont te ver, wanneer hij op p. 188 verzekert: „einen Augenblick lang schien es, als sollte die Welt dem Mithra gehören," vgl. de opmerkingen van schrijver dezes in „Das antike Mysterienwesen" 2. opl. (1919) p. 69 vlg. Afgezien nog van andere redenen, was het toch a priori reeds uitgesloten dat een religie, die noch in Egypte, p. 30 noch in de helleensche gebieden, p. 29 ooit inheemsch werd, en de vrouwen principieel buitensloot, p. 163, ooit een wereldgodsdienst kon worden. Er valt ook omtrent bijzonderheden nog een en ander aan te merken, o.m. is de bekende passage uit Apuleius' Metamorphosen XI, 23 over de inwijding in de Isismysteriën, p. 150 vlg. vrij slordig vertaald.

's-Gravenhage. K. H. E. de Jong.

J. Th. Beysens, Logica of Denkleer. Derde geheel omgewerkte druk. Leiden, G. F. Théonville. 1923.

Na den dood van Prof. de Groot is Prof. Beysens ten onzent de eerste vertegenwoordiger van de Neo-Scholastiek, die wat den vorm betreft het Latijn door de volkstaal heeft vervangen en ten opzichte van den inhoud tot leus genomen: *vetera novis augere.* Het is vooral de Leuvensche school met den bekenden Kardinaal Mercier aan het hoofd, die de bezwaren van velen tegen zulke nieuwigheden heeft weggenomen, niet het minst door te betoogen, dat het nieuwe volstrekt niet iets nieuws is, maar zich goed aansluit bij de fundamenteele opvattingen van den H. Thomas en diens grooten leermeester Albertus. Het door hen gezuiverde Aristotelisme, toegepast naar de eischen van dezen tijd, wordt ons dus als de *philosophia perennis* geleerd.

Zoo heeft Prof. Beysens gedaan in een reeks van leerboeken waarvan, indien de reeks genummerd ware, de Logica het eerste deel zou zijn. Gaarna wil ik hier met enkele woorden dezen nieuwen druk ervan aankondigen. Het is inderdaad een gelukwensch waard, zoowel aan den hooggeleerden schrijver als aan de Nederlandsche studenten, dat zulk een werk, in derden druk tot 351 blz. uitgedijd, in onze taal kan verschijnen. Ik schrijf dit in de eerste plaats toe aan de verdienstelijke wijze waarop de schrijver in 't algemeen zijn onderwerp behandelt. Om deze reden en in 't bizonder om de uitvoerige behandeling van het normatieve denken mag het werk zeker ook buiten den katholieken kring op belangstelling rekenen.

Binnen en nog meer buiten dien kring bestaan er tegen Prof. Beysens' Logica, bij alle waardeering, vele bezwaren. Het is hier niet de plaats om in bizonderheden zulks aan te toonen. Als blijk van belangstelling zij het me echter vergund een opmerking over de algemeene indeeling van het werk te maken. Op blz. 8 verzekert de schrijver dat hij volgens een daar uiteengezette redelijke verdeeling zal trachten de denkleer in vier afdeelingen uiteen te zetten. Tot genoegen van onze Hegelaars, kan ik vaststellen dat dit niet gelukt is, want deze denkleer heeft slechts drie afdeelingen. Na een korte inleiding, blz. 1—9, behandelt de schrijver in de eerste afdeeling, blz. 10—109, de bouwstoffen der logische orde, d.z. begrippen of termen en oordeelen, in de tweede, blz. 110—275, de logische denkordening of redeneering, die vorm geeft aan de in de eerste afdeeling besproken stoffen, eindelijk in de derde, blz. 276—329, het doel der logische orde, nl. het verwerven van wetenschap of het vinden van waarheid, waarbij de bespreking van de middelen of methoden om dat doel te bereiken de grootste plaats beslaat. Er volgt dan nog als een kort aanhangsel, blz. 330—351, een overzicht van wat hier en daar over beginselen en normen is gezegd.

Uit dit overzicht blijkt wel de afwijking van het zoo duidelijk op blz. 8 uitgesproken voornemen. Wat is de reden van deze afwijking, die, als ik me niet vergis, in het werk zelf niet wordt aangeduid? Ik geloof wel dat er meer dan één goede oplossing van dit probleem mogelijk is en geef hier eenig materiaal, dat daarbij van dienst zou kunnen zijn.

De bovengenoemde Kardinaal Mercier heeft zijn wijsgeerige leerboeken, Logica, Criteriologie en Ontologie, volgens zekere „beginselen" van Aristoteles in vieren verdeeld, omdat hij vindt dat zulk een indeeling „Cadre mieux [dan andere] avec la distribution générale de toute étude philosophique" (Logique[5], 1909, p. 70). Hij deelt daarom zijn logica bij voorkeur in op grond van de aristotelische onderscheiding van *causa efficiens, c. materialis, c. formalis* en *c. finalis.* De causa efficiens

(1) van het denken is nu het verstand, het materiaal (2) hebben we in de begrippen van het verstand, wij vormen (3) of ordenen dat materiaal door oordeelen, redeneeren en systematisch rangschikken met behulp van wetenschappelijke methoden, en eindelijk het doel (4) van het denken is het vinden der waarheid. Het eerste en het vierde deel worden door Mercier zeer kort behandeld, omdat hij voor het eerste naar zijn Psychologie, voor het laatste naar zijn Criteriologie kan verwijzen. Eigenlijk, zoo erkent hij, behooren die twee deelen daar ook thuis en bestaat zijn logica slechts uit 2 deelen, stof en vorm van het denken behandelend. Blijkbaar heeft zijn voorliefde voor den vierslag er hem toe gebracht om *préliminair* wat psychologie en *complémentair* wat criteriologie bij zijn logica te voegen.

Prof. Beysens heeft het groote voorbeeld gevolgd en gaat dus uit van de vier zgn. „beginselen" of „oorzaken" van Aristoteles. Maar hij verdeelt zijn stof op een zeer persoonlijke van Mercier afwijkende wijze. Aan het verstand als causa efficiens (1) wordt geen afzonderlijke afdeeling gewijd. Tot de bouwstoffen (2) rekent hij niet alleen, met Mercier, de begrippen, maar ook de oordeelen. Onder vorming (3) of ordening van de stof verstaat hij enkel de redeneering. Eindelijk de wetenschappelijke systematiek en methodologie, door Mercier onder de vorming gebracht, brengt hij naar het laatste deel over het doel (4). Daardoor is nu bereikt (bij Prof. Beysens), dat het laatste deel niet te veel uit het evenwicht valt (nl. I : 100 blz. ; II : 166 blz. ; III : 54 blz.).

Men kan het wel als een voordeel beschouwen, dat er geen afzonderlijk deel aan het Verstand is gewijd : het zou toch slechts herhaling zijn van wat elders in de Psychologie of hier over begrippen, oordeelen, enz. is gezegd. Maar het ontbreken ervan geeft toch aanleiding tot de vraag of die metaphysische indeeling in vieren van Aristoteles wel past voor de logica. Misschien wil de schrijver bij een volgenden druk van zijn Logica ons daarop antwoorden.

Amsterdam. Tj. de Boer.

G. Brom, Barok en Romantiek. Groningen-Den Haag, Wolters. 1923.

Barok is tóch nog meer dan de schrijver aangeeft, en evenwel ook weer wat minder. Hetzelfde zou van Romantiek gezegd kunnen worden. De lezing van deze brochure stemt tot nadenken, en waar de voorgedragen opvattingen op sommige plaatsen tot weerlegging uitlokken, wordt van den inhoud met des te meer profijt kennis genomen. Omvangrijke geleerdheid ligt aan deze 40 levende bladzijden, met 39 bladzijden deels uitvoerige aanteekeningen, ten grondslag ; doch bij het lezen der zeer vele boeken werd niet alles even goed doordacht. Te snel, dunkt mij, is het met instemming gelezene aangehaald om het betoog, uit eigen overtuiging en bevinding reeds geformeerd, te steunen, zoodat een enkele maal zelfs uitspraken worden aangevoerd, die met elkander in tegenspraak zijn. Zij zijn gezaghebbend deze uitspraken, zeer zeker, doch als Brom ooit Rembrandt bestudeert zooals hij het Vondel deed — ik bedoel de werken zelf en zich daarin verdiept — dan zal hij bespeuren in zekere gevallen hooger beroep te hebben gezocht bij waarlijk lagere instantie.

Het boek als bespiegelende essay leent zich weinig tot bespreking in dit tijdschrift, dat vooral philologische en historische beoordeelingen bevat. Het gaat niet aan binnen zijn kolommen een aesthetiseerend tribunaal op te slaan.... van welke instantie dan ook ! —

Rome. G. J. Hoogewerff.

SCHOOLBOEKEN.

A. Gratama, Onze Letterkunde, 1e en 2e deel. Groningen, Wolters. Resp. 1924 en 1923. (Pr. p. dl. ƒ 2.90, geb. ƒ 3.50).

Nog onlangs is het twistpunt ter sprake gebracht, of men beter doet met bij het literatuuronderwijs te beginnen met de behandeling van schrijvers uit onze eigen tijd, en, teruggaande, tot de Middeleeuwen op te klimmen, dan wel met, na een ietwat gewaagde sprong naar die oude tijden, de voortschrijdende gang der geschiedenis te volgen en geleidelik naar het hedendaagse af te dalen. Beide methoden hebben hun verdedigers en hun leerboeken-materiaal. Intussen beginnen we allen met in de eerste en twede klasse, waar geen eigenlik letterkunde-onderwijs wordt gegeven, maar waar de keuze van de leesstof toch, vooral naar mate men verder komt, min of meer door letterkundige kritiek wordt bepaald, voornamelik uit de nieuwe (zij het dan niet uit de nieuwste) letterkunde te putten. In de derde of vierde klasse komt dan de eigenlike behandeling van „de literatuur". Ik voor mij geloof dat de voorstanders van de twee richtingen in het wezen der zaak, het leren lezen van literatuur, niet zo veel van elkaar verschillen, in zo verre dat ze wel beiden rekening zullen houden met het bevattingsvermogen van hun leerlingen en de één zijn derde-klassers geen liederen van Hadewijch, de ander hun niet het Lied van Schijn en Wezen zal voorleggen. Er zijn verschillende wegen die naar Rome leiden. Persoonlik echter ben ik het eens met mej. Gratama, dat we liefst door het in een jaar of drie doorlopen van de weg der historie een zij het wat schematiese voorstelling moeten geven van de wijze waarop onze letterkunde zich heeft ontwikkeld. Het kiezen van deze weg, waarbij de moeilikheid van het Middelnederlands inderdaad geen onoverkomelik bezwaar is, heeft Van den Bosch al jaren geleden bepleit door er op te wijzen, dat men juist in de Middeleeuwse literatuur met zijn volksaardig karakter heel wat kan vinden dat geschikt is voor jeugdige beoefenaars, en dat inzicht heeft hij in zijn „Oud-Nederlandsch Leesboek" in praktijk gebracht. (Vergis ik mij als ik in mej. Gratama's opzet van het eerste deel zowel als in de, overigens zelfstandige, keuze van leesstukken de invloed van dat boek meen te bespeuren ? In het „Woord vooraf" zie ik wel andere namen genoemd, maar de zijne niet.) Wel merkt men tussenbeide bij de leerlingen een verlangen om nu en dan ook eens iets moderns op school te lezen, maar het kan geen kwaad om, tussen de naar chronologiese volgorde gerangschikte lektuur door, af en toe een nieuwere schrijver ter hand te nemen en zodoende misschien tegelijk enige richting te geven aan de vrije lektuur, waarin de leerlingen toch ook intussen hun gang gaan. Bovendien ligt het voor de hand om af en toe op een direkt verband tussen de Middeleeuwen en latere tijd te wijzen en zoals schrijfster doet, na de oude Beatrijs die van Boutens te lezen, of bij de behandeling van de Reinaert eens een stuk te vergelijken met wat er in Reineke Fuchs of in Streuvels' volksboek uit is gegroeid. Bij de

legenden en kerstliederen kan Marie Koenen ter sprake komen en zo is er wel meer.

Mej. Gratama heeft een boek willen maken dat de leerling niet, na de school te hebben verlaten, zo gauw mogelik „overdoet" of vergeet, maar later nog eens graag ter hand neemt; de ondervinding zal hier moeten leren, maar de oppervlakkige kennismaking doet me wel geloven dat de kansen goed staan. De inrichting is in de trant van de bekende werken van Van Schothorst en van Bastiaanse; bespreking van historiese perioden resp. van schrijvers afzonderlik wordt telkens gevolgd door een beknopte keuze uit hun werk. Die besprekingen, door aardige citaten als motto ingeleid, blijven niet beperkt tot een streng histories verslag: schrijfster heeft er vooral een schoolboek van willen maken en weet de belangstelling levendig te houden door ook hier telkens op verband met de nieuwe tijd te wijzen, b.v. door bij de Britse romans Wagner te noemen, door het memoreren van de oprichting van een standbeeld, van de vertolking van Vondel's stukken door Royaards. Bij Hooft wordt Perk's „Aan de Schim van P. C. Hooft" afgedrukt; typiese biezonderheden illustreren het hoofdstuk over de rederijkers. Bondige samenvattingen en levendige verhaaltrant maken het boek het tegengestelde van „taai". De verwerking van het voedsel met paedagogiese zuurdesem heeft dit omvangrijker, maar ook luchtiger, smakeliker en verteerbaarder gemaakt. Het twede deel, waar de uitgebreidheid van de stof (het behandelt de tijd van 1550—1800; het derde deel moet blijkbaar nog komen) tot beperking dwingt, geeft misschien wat minder verband met andere literaturen dan het eerste (bij de Warenar had l'Avare, bij de Lucifer Milton wel even mogen vermeld worden). Een gelukkig denkbeeld acht ik de invoeging (in deel I) van een hoofdstuk over Dante met korte uiteenzetting van het wereldstelsel van Ptolemaeus. Het eigenlike geschiedverhaal zowel als de keuze van de stukken getuigen dat de schrijfster onze literatuur zelfstandig heeft bestudeerd, en voor zover ik na enige „Stichproben" kan oordelen, zijn de teksten goed verzorgd [1]).

Wat de inhoud betreft heeft het boek zó veel aantrekkeliks dat het niet nodig had een m.i. minder gelukkige nieuwigheid: er een plakboek van te maken. Met de bedoeling dat de leerling het zelf met briefkaarten, uitknipsels uit het Panorama en dgl. zal illustreren, zijn onregelmatig verspreid een groot aantal bladzijden wit gelaten. Zo vindt het voorbeeld van Verkade navolging. (Ondergetekende moet er voor uitkomen zèlf een groot liefhebber van uitknippen en inplakken van prentjes te zijn, maar vreest voor 't eindresultaat een beetje wat het uiterlijk van dit zo fraai gedrukte en keurig uitgegeven werk betreft; hij zou meer voor 'n afzonderlik plakboek zijn!) Hoe het zij, de boven aangehaalde wens van de schrijfster zou dunkt me zelfs zonder de plakkerij wel kans op verwezenliking hebben. Misschien zou voor een volgende druk nog dit overweging verdienen: de lijst van adressen in binnen- en buitenland waar men briefkaarten kan kopen er op een afzonderlik blaadje in te leggen, maar in het boek op te nemen een lijst van werken en tijdschriftartikelen om de leerlingen, die na de schooljaren aandrang voelen wat dieper in de letterkunde door te dringen, de weg te wijzen.

Den Haag. D. C. Tinbergen.

Maître Pierre Pathelin, farce du XVe siècle avec notices et notes explicatives par **Th. Stille**. Deuxième édition. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. *f* 0.75).

Zooals wij in het voorbericht lezen, is het succes met de grappen van Pierre Pathelin en van den herder Thibault nog niet uitgeput. Van de bewerking door Th. Stille is de tweede uitgave verschenen.

Dit aardige boekje zal zijn weg ~~dan~~ ook wel weer vinden, te meer omdat de bewerker maat heeft gehouden met de „Notes explicatives" in verhouding tot den tekst, die zeer bescheiden van omvang is.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Corneille, Polyeucte Martyr. Annotations par **J. W. Marmelstein.** Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. *f* 0.70, geb. *f* 0.95).

Dit boekje is even keurig uitgevoerd als Le Tartuffe, in dezelfde uitgave van Meulenhoff.

De uitleggingen zijn in het Hollandsch, wat menig leerling op prijs zal stellen.

Jammer, dat tal van drukfouten het ontsieren. Voor een boekje, dat gebruikt wordt om een vreemde taal te leeren, wel een groot gebrek.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Molière, Le Tartuffe avec notice et commentaire par **J. Fransen.** Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. *f* 0.70, geb. *f* 0.95).

Ziehier een boekje, waarop ook onze leerlingen hunne keus zouden doen vallen: smakelijk uitgevoerd en zonder geleerde uitleggingen. De verklaringen onder aan den voet der bladzijde noodigen den lezer vanzelf uit, hiervan kennis te nemen. Aan deze uitnoodiging wordt heel wat eerder gevolg gegeven, dan wanneer achter in het boekje gezocht moet worden. Een mooi en leerzaam boekje.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Molière, Les Précieuses Ridicules avec notices et notes explicatives par **Th. Stille**. Deuxième édition. Amsterdam, Meulenhoff. (Pr. *f* 0.65, geb. *f* 0.90).

Weer een boekje, verschenen in de Uitgave Les Meilleurs Auteurs Français van Meulenhoff, dat de belangstelling zal wekken van onze leerlingen, zoowel door de wijze van uitgaaf als door de behandeling.

Behalve eene afbeelding, is aan het werkje toegevoegd: „Chanson de Mascarille" op muziek.

Wil men opmerkingen maken, dan zou men kunnen vragen of het gewenscht is in den tekst noten te plaatsen, die naar de aanteekeningen achter in het boekje verwijzen, waar dan soms te lezen staat: „deze zin werd bij de voorstelling weggelaten." Dit zal den gewonen lezer zeker wel volkomen koud laten.

Leiden. A. G. Groenhoff.

Bij de firma J. B. Wolters (Groningen, den Haag, 1924) zag het licht de zevende druk van B. E. Bouwman

---

[1]) Is de tekst op blz. 139 r. 2 verantwoord? Bij W. Martijn en het Kerelslied had wel even mogen zijn aangegeven dat van het eerste een fragment en dat het twede verkort is opgenomen. — En is het waar dat Erasmus de Bijbel (dus ook het O. T.) uit 't oorspronkelike heeft vertaald? — Op blz. 226 r. 3 vind ik het woord „wedergeboorte" in het verband waarin het voorkomt minder gelukkig.

en Th. A. Verdenius, *Deutsche Literaturgeschichte*, nebst Lesebuch für höhere Lehranstalten, mit Abbildungen und Portraits. Van de vorige uitgaven onderscheidt zich deze zevende door een aanhangsel, waarin de allerjongste literatuur (1910 tot heden) door proeven van dichters en prozaschrijvers is vertegenwoordigd. Een overzicht van de voornaamste werken die verdere studie van een bepaalde periode mogelik maken, besluit het boek. De beide delen kosten per deel *f* 2.75; te zamen geb. *f* 6.25.

Van 't eerste deeltje van *Goldne Worte Deutscher Dichter* door G. Ras is thans bij de fa Meulenhoff te Amsterdam reeds een 4de dr. verschenen, van 't tweede, dat in *Museum* XXXI 134 besproken is, een derde. Ook buiten de school zal deze keurige bloemlezing gaarne gebruikt worden.

Van *Uitstapjes op verschillend gebied*, door A. D. Leeman ('s-Gravenhage, Gebr. van Cleef, 1925) is een tweede deeltje verschenen (zie *Museum*, Febr. 1925, kol. 141).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

N. Taalgids, XIX, 2: Tj. Sterringa, Staring als navolger v. Wieland. — W. de Vries, Invloed v. neiging tot beknoptheid op vorming en bet. v. verba. — Aankond. en Meded. — Boekbeoord. — Bladvull. — Uit de Tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XIII, 1-2: Th. Horsten, Vondel en „d'oude wijse Heidenen". — H. Linnebank, A. Walgrave en G. Gezelle. — D. A. Stracke, Deken Herman uit den Reijnaert. — P. J. J. Diermanse, Vondel's Hymnus over de Scheeps-Vaert en Lof der Zeevaert. — H. J. Endepols, Walch's Stud. over Litt. en Tooneel. — W. J. M. H. Berden, Een uiltje knappen (vangen). — H. Linnebank, Het gezelschap v. d. puntletters.

Engl. Studies, VII, 2: E. Kruisinga, A Guide to Engl. Studies. — Dez., Contrib. to Engl. Syntax. — Notes a. News. — Points of Mod. Engl. Syntax. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Anglia, XLIX, 1: W. F. Schirmer, Das Sonett in der Engl. Liter. — E. Juhnke, Ch. Kingsley als sozialreform. Schriftsteller. — M. C. Struhle, The Indebtedness of Ford's „Perkin Warbeck" to Gainsford. — O. B. Schlütter, Weitere Beitr. z. ae. Wortf.
Id., Beibl., XXXVI, 1: H. Marcus, Die Entstehung von „Rule Britannia" (Fortsetzung).
2: H. Marcus, als boven (Fortsetzung).

Historische Vierteljahrschrift, XXX, 2 u. 3: Körte, Die attische Demokratie des 4. Jahrhunderts; Holtzmann, Orientpolitik des Reformpapsttums und der erste Kreuzzug; Kaegi, Hutten und Erasmus; Grosz, Reichskanzlei und oesterreichische Hofkanzlei; Stern, Leopold I von Belgien und die Krisis 1840.

Studiën, CIII, April: In memoriam P. L. Franke. — J. Stein, Missionaris en Astronoom, IV. — H. Duurkens, S. Thomas' Sacramentshymnen. — Th. Paimans, Doelmatigheid en Godsbestaan. — A. Reichling, „De Sirkel". — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Boekzaal der geheele Wereld, 1925, Jan.: Red., Inleiding. — F. Sassen, De Weg der Waarheid. — M. A. P. C. Poelhekke, Gezelle-Publicaties. — W. Moens, Poëzie van onzen Tijd. — G. Knuvelder, Knut Hamsun. — Boekennieuws. — Uit Boek en Blad. — Verscheidenh.

Febr.: P. Maximilianus, Chesterton over St. Franc. — K., Th. Wolff's Mémoires. — J. v. d. Meij, De Waarde v. h. Ornament. — B. Verhoeven, Holl. en Vl. Vertelkunst. — Zweedsche Red., S. Undset's Leven en Werk. — Boekenn. — Uit Boek en Blad. — Verscheidenh. — Ontv. Boeken.

Maart: G. de v. d. Schueren, Van Reizen en Trekken. — J. Vandervelden, B. Shaw's St. Joan. — J. Engelman, Pissarro en het Impressionisme. — Tsj.-Slow. Red., Kron. d. Tsj.-Slow. Liter. — Zwits. Red., Kron. d. Zwits. Lit. — Boekennieuws. — Uit Boek en Blad. — Versch.

April: J. v. d. Mey, Over Boeddh. Kunst. — H. v. d. Mark, Jav. Legenden. — A. v. Duinkerken, Drie Literaten. — V. Cleerdin, Benedict. Monnikenleven. — Ital. Red., Kron. d. Ital. Liter. — Godsd. en Apol. — Opvoedk. en Wijsbeg. — Rom. en Ontspanningslect. — Dichtw. — Kunst. — Gesch. — Uit Boek en Blad.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ahn en Moret, Hoofdz. Fr. Spraakk.: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (v. Bellen).

Bolkestein, Econom. leven in Griekenland: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (Van Dillen).

Brom, Barok en Romantiek: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knippenberg).

Brom en Hensen, Rom. bronnen: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (E. v. Gelder).

Van Doorn, Engl. Prose: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Zandvoort).

Engels, Hooft: Leuvensche Bijdr. XVI, n°. 4 (J. V.).

Fernhout, Latijn leeren I: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Meuwese).

Geyl en Kruisinga, Engl. in the 19th Century I: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Zandvoort).

Groeneveld Meyer, Tariefwetgeving tijdens Willem I (De Boer).

Van Groningen, Gymnasiarque: Rev. Crit. 1925, n°. 5 (Besnier).

De Groot, Hamlet: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Zandvoort).

Kalff, Westeurop. Letterk. I: Leuvensche Bijdr., Bijbl. XVI, n°. 4 (Boon).

Korthals Altes, Polderland in Engeland: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (Unger).

Kossmann, Versrhythme: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2.

Kruisinga, Grammar of Mod. Dutch: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (v. Haeringen); Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2.

De Lange en Struik, Fr. Vertaaloef.: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (v. Bellen).

Lansberg, Methodiek: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knuvelder).

Meyers, Middeleeuwsch recht: Tijdschr. voor Gesch., 40, 1 (Tenhaeff).

Mooy, Gesch. der prot. kerk in Indië: Tijdschr. voor Gesch. 40, 1 (Eckhof).

Padberg, Alb. Thijm: Leuvensche Bijdr. XVI, n°. 4 (F. B.).

Padberg, Mooie Taal: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Serrarens).

Poelhekke, Kultuur en Leven: Tsch. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knippenberg).

Rutgers, Märchen u. Sage: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (Knippenberg).

Veldkamp, Butler: Lit. Zentralbl. 1925, n°. 3.

Verhagen, Voordrachtskunst: Tschr. v. T. en Letteren XIII, n°. 1-2 (v. d. Wiel).

Vermeulen, Gesch. der Ned. Bouwkunst: Tijdschr. voor Gesch. 40, 1 (Hudig).

Vissink, Scott: Tschr. v. T. en Letteren XII, n°. 1-2 (Knippenberg).

De Vooys, Verz. Opst. I: B. en M. v. d. Ver. v. Ler. in Lev. T. 1925, n°. 38 (Schepers).

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE, D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-Mij., te Leiden. — Prijs per jaargang van 12 nummers ƒ 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Parijs. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. — No. 9 — Juni 1925.

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. HEINSIUS, Wasstraat 29. Leiden.

Libanius, Apologie des Sokrates. Uebersetzt und erlaütert von **Otto Apelt.** (Philos. Bibl. 101). Leipzig, F. Meiner. 1922. (Pr. ƒ 1.38, geb. ƒ 1.84).

De Plato-kenner Otto Apelt heeft een goed werk gedaan met bovengenoemd stuk van Libanius te vertalen, nu hiervan eerst door de uitgave van onze Rogge, daarna door de grote Libaniusuitgave van Foerster een behoorlike tekst is verkregen. Onder de geschriften van de te weinig bekende rhetor bekleedt het stellig een der eerste plaatsen. En de enige volledige, de enige bevredigende interpretatie van een stuk in een vreemde taal is toch altijd een vertaling. Maar daarom is vertalen dan ook zo moeilik, vooral waar het geldt een schrijver die zo zwaar Grieks schrijft als Libanius, zulke lange en toch zo gedrongen zinnen, zoodat hij het best met Demosthenes kan vergeleken worden, met wie hij door zijn speciale studiën dan ook zeer vertrouwd was. Als men bedenkt dat de taal de indruk maakt van haast zuiver Demostheniaans te zijn, dan moet men, hoezeer in het algemeen het gebruik van een conventionnele taal uit het verleden afkeurende, toch bewondering hebben voor de gave om zich daar zó in te werken. Apelt is in het algemeen in zijn vertaling zeer goed geslaagd. Dat de lange perioden meermalen door hem doorgeknipt zijn was haast onvermijdelik, en hij heeft het ook doorgaans zeer oordeelkundig gedaan, maar het kwam de bondigheid niet altijd ten goede. Ook overigens is de vertaler dunkt mij, wel eens „weitschweifiger" geweest dan zijn model; zo in c. 3 waar *τοσοῦτον ἀπέσχε διὰ τούτων αὐτὸν ἐξαιτήσασθαι* wordt weergegeven door: „so warf er jeden Gedanken daran weit von sich, ja, er ging in Verachtung dieser Dinge so weit", wat nog niet eens de volle inhoud van de Griekse zin weergeeft. Dan vooral de aanhef v. c. 10, waar voor de *twee* regels Grieks het volgende staat: „Auch soll, wer sich getroffen fühlt, nicht blosz daran denken, dasz er nach Fällung des Todesurteils über Sokrates den Gerichtshof verläszt in dem Bewustsein nunmehr diesen lästigen Sittenprediger los zu sein"! c. 112. *ὥστε μᾶλλον ἀμελήσαντες τῶν λόγων ἐκεῖνα ἐζήλωσαν ἄν*: Seine Hörer also hätten dann sich nicht an seine Worte gekehrt, sie hätten sich vielmehr an seine wirklichen Taten gehalten und hätten diesen nachgeeifert." Ook al moet men toegeven dat het Duits een omslachtiger taal is dan het Grieks, dan zal men toch zeggen, dat het op deze en dergelijke plaatsen korter had gekund. De volgende plaatsen lijken mij of te vrij, of onjuist vertaald: c. 7. *πάλαι γὰρ αὐτὸν ἐπιθυμεῖν ὑπὸ ταῖς ψήφοις λαβεῖν, ὥστ' αὐτοῖς ἀρκεῖν φανῆναι*; ik zou zeggen dat dit laatste betekent: „zodat het voldoende was, dat hij als aangeklaagde verscheen" nl. om hem te veroordelen. Dit is toch te vrij vertaald door: um ihre Rachbegier an ihm zu sättigen. *καί, νὴ Δία γε*, in het zelfde caput is zeker: ja, en wat meer zegt; kan het Duitse „Gott sei's gedankt" dit betekenen? c. 57. *μετὰ Θηραμένους ἐξήτασται* is zeker niet „Ist er mit Theramenes einem Untersuchungsverfahren unterworfen worden?" maar, zooals uit de omgevende zinnetjes blijkt: „is hij geteld onder de partijgenooten of volgelingen van Theramenes?" In 63 schijnt de vertaler *ἕτερος* i. pl. v. *ἑκάτερος* gelezen te hebben; anders kon hij niet vertalen: der eine von ihnen i. pl. v. jeder v. ihnen. *παρθένοι παροινούμεναι* (c. 80) zijn geen „lie-

derliche Frauenzimmer", maar verkrachte fatsoenlijke meisjes. In c. 90 „seiner vermeintlichen Herrlichkeit"; het woord „vermeintlich is in het oorspronkelijk niet te vinden; daar staat *τῆς οὔσης εὐδαιμονίας αὐτῷ*. In c. 116 is een zinnetje overgeslagen; c. 130. *καὶ προσῆν τὸ ῥᾷστα φέρειν πενίαν* is verkeerd vertaald door: nichts war ihm leichter als die Armut zu tragen. C. 137 „Etwa dasz er in dem Rufe eines Alkmaion und Hipponikos stand". Dan moest er toch staan: „*ὅτι Ἀλκμαίων καὶ Ἱππόνικος ἀκούων* en niet *τὸν Ἀλκμαίωνα καὶ τὸν Ἱππόνικον*. Wanneer in hetzelfde caput het zinnetje: *ἢ ὅτι καλὸν αὐτὸν ἡ μήτηρ ἔτεκε* door „dasz er durch seine Schönheit *der Stolz* seiner Mutter war" wordt weergegeven, dan brengt de vertaler er een „frase" in uit de moderne stijl, waar de Griekse rhetor, trots de reputatie der rhetoren, zich juist zo mooi vrij van gehouden heeft. c. 140, aan het eind *ὁ δὲ τοῖς μυστηρίοις ὁ κάκιστος ἐκεῖνος ἀπέδωκε τὴν ἀρχαίαν ὁδόν* is beslist *fout* vertaald door: „Er aber, dieser gräszliche Mysterienfrevler, wandelte nun wieder den alten Weg". Het moet zijn „Er aber, dieser gräszliche Frevler, gab den Mysterien ihren alten Weg zurück" d.w.z. de gelegenheid om in processie over land naar Eleusis te gaan in plaats van, zoals in de oorlogstijd, over zee. C. 152. in de zin, die met *εἰ γὰρ* begint, is, door het weglaten van *τήν γε συνῳκισμένην* en door de evenals boven frase-achtige vertaling: „auf dessen Besitz wir jetzt stolz sind" (curieus genoeg, hier ook door dat woord stolz!) de ironie van de plaats geheel verduisterd: er staat „of die de stad niet tot een geheel gemaakt hebben, *die immers al een geheel was*, of Salamis niet hebben verworven, *dat immers al ons eigendom was*."

In den aanhef van c. 160 neemt Apelt geen lacune aan, zooals Rogge en Foerster, maar hij verandert *οὐς* in *θὲς*, dat hij dan vertaalt door: du kannst also.... annehmen. In het begin v. c. 172 is mij dunkt ten onrechte het herhaalde *ἄν* niet als irrealis vertaald, en *πόσους κακώσαντας* als *objekt* van *τεθεραπευκέναι* dus: „hat er zur Vernunft gebracht", terwijl het toch evenals in de parrallelle zinsdelen wel subject zal zijn en dus betekenen „haben sie (nl. ihre Eltern) gepflegt".

Deze vlekjes kunnen niet verhinderen, dat mijn oordeel over de vertaling i. h. algemeen zeer gunstig kan zijn.

Ze wordt gevolgd door opmerkingen bij de tekst en een register, en voorafgegaan door een inleiding over het stuk en zijn schrijver. Apelt meent dat we hier wel te doen hebben met een Tendenz-stuk; dat onder de invloed van keizer Julianus de grootheid van de martelaar Socrates moest stellen naast die van Christus. Apollo's spreuk, waarin hij Socrates als de wijste man prijst, *precies in het midden van de redevoering geplaatst*, moet daarin ook aan Socrates de goddelike wijding verlenen.

In hoeverre dit juist is, is moeilik uit te maken. Er is altans niet de minste toespeling op Christus en het Christendom in te vinden. Dit kan wel het gevolg zijn van een zeer voorname opvatting van bovengenoemd doel, maar is deze in Libanius' omstandigheden haast denkbaar?

In het interessante probleem van de declamatie van Polycrates meent Apelt dat Libanius, evenals Xenophon in zijn memorabiliën voornamelik deze bestrijdt, en wel uitvoeriger dan Xenophon, en — in strijd met de mening van Rogge, — dat hij Polycrates wel degelik zelf gelezen heeft. Zoveel is zeker, dat evenals Socrates bij Plato zich steeds tegen Meletus keert, Libanius het alleen tegen Anytus doet, die in Polycrates' aanklacht de woordvoerder was. Opvallend is ook dat Libanius niet alleen Socrates vrijpleit in de kwestie van zijn verhouding tot Critias en Alcibiades, maar dat hij Alcibiades zelf uitvoerig verdedigt.

Deventer. J. Berlage.

Inscriptiones Latinae Christianae Veteres, edidit Ernestus Diehl. Fasc. I. Berlin, Weidmann. 1924. (Pr. bij inteek. M. 3.75).

Professor Ernst Diehl, die ons in de bekende „Bonner Kleine Texte" vergastte op de practische, handige boekjes o.a.: *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes, Altitalische Inschriften, Lateinische Christliche Inschriften*, heeft het nu ondernomen een meer volledige collectie te bezorgen van de *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*. De eerste fasciculus daarvan is verschenen.

In dezen titel beteekent:

Veteres: van het begin tot aan de zevende eeuw. *Christianae*: alle, die een of ander teeken van Christelijk-zijn dragen, zooals,: een kruis, het Christus-monogram, Christelijke zegswijzen, Christelijke woorden, zelfs Christelijke eigennamen. Dat is dus zeer ruim genomen.

Heel wijselijk zijn niet volstrekt *alle* inscripties opgenomen, alleen die van eenig gewicht zijn uit zakelijk of grammatisch oogpunt. Dat draagt natuurlijk veel bij tot grootere overzichtelijkheid: immers zoo veel, wat hopeloos gehavend is in de inscripties, zal wel te allen tijde onbruikbaar blijven. Intusschen is toch wel een breed-ontwikkeld man zooals Diehl van noode, om de juiste schifting uit te voeren.

Over den arbeid die achter deze bladzijden zit, kan men niet anders dan verbaasd staan. Immers de samenlezing van deze 4700 inscripties (in den eersten fasciculus 360) moest geschieden uit de *Inscriptiones Selectae* van H. Dessau; de *Inscriptiones Christianae Hispaniae* en *Britanniae* van Huebner, met supplementen; de *Inscriptiones Christianae Urbis Romae* van J. B. de Rossie, met supplementen; de *Roma sotterranea* van denzelfde; verderde Gallische van Leblant; de deelenreeks van de *Ephemeris Epigraphica*, die met de Supplementbanden de bedoeling heeft, om het groote „Corpus" niet te doen verouderen; de *Carmina Latina epigraphica* van Fr. Buecheler, met de supplementen van E. Engström; de inschriften van het mooie museum Pio-Lateranese te Rome, verzameld door O. Marucchi enz. enz. Terwijl de desbetreffende tijdschriften van bijna alle landen voor materiaal en interpretatie moesten worden bijgehouden. Het doorbladeren van het boekje vestigt den indruk, dat in alle opzichten een buitengemeene nauwkeurigheid is betracht. Wat wel bij alles, maar in de allereerste plaats op het stuk van inscripties een vereischte is.

Het werk zal bestaan uit twee deelen. Het eerste zal in vijftien capita bevatten de *Tituli Christiani ad res Romanas pertinentes*; het tweede de *Tituli Christiani ad res christianas pertinentes*. De waarde van het eerste deel zal het grootst zijn voor de klassieke philologen, de archeologen en de historici; het tweede deel zal een onmisbaar hulpmiddel worden voor theologen, voor beoefenaars van de kerkgeschiedenis en de Christelijke liturgie. Toch is ook het eerste deel voor de kerkgeschiedenis niet zonder belang. Om iets met name te noemen: wat kan

dat veel leeren over de uitbreiding van het Christendom in de verschillende maatschappelijke rangen en in allerlei kringen van het Romeinsche leven.

Maar bovenal zal het tweede deel belangwekkend wezen omdat het den weg wijst naar het intieme leven van de eerste Christenen, tot naar wat men zou kunnen noemen „de ziel van het oude Christendom". Want wel is waar, dat ook van de Christelijke monumenten en de antieke Christelijke schilderingen een gewijde geur uitgaat, dat een wandeling door de Christelijke catacomben te Rome ons in contact brengt met het oude Christendom, dat de sarcophagen ons een en ander vertellen over wat er toen omging, maar toch altijd blijft het meestnauwkeurige middel van verstandhouding ook hier : de taal. En daarom zal het tweede deel zooals het beloofd wordt, een goudmijn worden voor de cultuurgeschiedenis van de eerste eeuwen van het Christendom.

In geval aan de belofte wordt voldaan — en daar twijfelen we niet aan — die de „Einladung zur Subskription" doet, dat namelijk op de Romaansche talen „in den Indices besonders Rücksicht genommen werden" zal, dan zal het werk doorloopend van gewicht zijn voor den linguist, met name voor den Romanist. Immers een groot aantal van de Christelijke inscripties zijn gesteld in het vulgairlatijn. En allicht levert het bereik-baar-maken van de studie van het vulgairlatijn op menig punt een verheldering van het inzicht van de óver-glijding van het Latijn in de structuur van de Romaansche talen. Sedert mijn geleerde dorpsgenoot Johannes Goropius Becanus in den jare 1569 in zijn *Origenes Antverpianae* het feitelijk bestaan van die overglijding ontkende, is er heel veel veranderd. Toch meent ondergeteekende, die natuurlijk slechts als toekijker spreken mag en kan, dat de eigenlijke preciese verklaring van tal van syntactische verschijnselen ook voor de Romanisten nog altoos een nachtmerrie is. Een groote massa echt-vulgair-latijnsche teksten is in ieder geval voor de Romanistiek van onberekenbaar nut.

Of er in dit werk niets te betuttelen viel ? Die betuttelingen zouden zich bepalen tot heel kleine dingen. Want de Duitsche preciesheid in „Materialiënsammlungen" vertoont zich hier van haar besten kant. Menigeen zal alleen aan aanvullingen van de resten der opschriften eerder een te-veel dan een te-weinig vinden, gedachtig, dat vele daarvan louter subjectieve waarde hebben. Hoe weinigen, en dan nog in hoe weinig gevallen, kunnen zich aan opschriften-conjecturen wagen ! Ook het hier gebodene zal nu en dan een voorwerp van scepsis zijn.

De indeeling in rubrieken, die door Diehl wordt doorgevoerd, bevalt allicht niet iedereen en is dan ook een vrij uiterlijke. Voor een bepaald doel ware een andere rangschikking zeker practischer, maar bij de algemeene strekking van het werk is zulk een rubriceering vermoedelijk de beste. Hoe het zij, de baanbreker Mommsen is in dezen trant voorgegaan.

Tilburg. P. C. de Brouwer.

E. Littmann, Tausendundeine Nacht in der arabischen Literatur. (Philosophie und Geschichte. Eine Sammlung von Vorträgen und Schriften aus dem Gebiet der Philosophie und Geschichte 2). Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). 1923.

Zij, die het congres van het „Oostersch Genootschap in Nederland" in April 1923 te Leiden bijwoonden, hebben boven genoemde voordracht uit den mond van den schrijver kunnen hooren. Vóór dien tijd had hij ze te Basel uitgesproken, en ruim drie maanden later diende zij hem als aanvaardingsrede van zijn professoraat te Tübingen. Voor den druk werd zij een weinig bijgewerkt en uitgebreid, en in veel uitgebreider vorm, met het noodige bewijsmateriaal voorzien, zal zij nogmaals het licht zien als achteraan komende inleiding tot de Duitsche vertaling van 1001 Nacht, die Littmann bezig is bij den Insel-Verlag te Leipzig te publiceeren. Dan zal hij tevens gelegenheid vinden om rekening te houden met het belangrijke artikel van Prof. Macdonald in het nummer van Juli 1924 van het Journal of the Royal Asiatic Society, getiteld: *The earlier history of the Arabian Nights.*

In zeer onderhoudenden vorm geeft de schr. een overzicht van hetgeen zich zijns inziens op grond van de, nog lang niet afgeloopen geleerde nasporingen laat zeggen omtrent den oorsprong der samenstellende deelen van deze, vooral in de moderne wereld zoo hoog geschatte, bonte verzameling verhalen. Het omlijstingsverhaal en een aantal vertellingen hebben aan de Europeesche speurders hun Indische afkomst verraden ; verder worden door Littmann, met critisch gebruik van hetgeen andere orientalisten vonden, Perzische, Oud-Babylonische, Joodsche en Christelijke, Oud-Egyptische elementen gedetermineerd en de mogelijkheid van het binnendringen zelfs van enkele Europeesche bijmengsels opengelaten. Voor vele buitenstaanders zal het verrassend zijn, te zien constateeren, hoe weinig Arabië tot de veelal zoogenaamde „Arabische nachtvertellingen" bijgedragen heeft. Voor de ingewijden spreekt dit geheel vanzelf ; zij zien daarin slechts eene typische illustratie van het feit, dat de Islam met zijne geheele cultuur en litteratuur wel in het Arabische schiereiland is ontkiemd, maar bijna onmiddellijk daarna als een teer plantje naar elders werd overgebracht, om, gevoed door allerlei vreemde sappen, op te wassen tot een internationalen reuzenboom, onder welks schaduw tallooze volken zich konden vereenigen. Echt-Arabisch is wel de taal van deze wereldberoemde verzameling, ook de litterarische vorm : frequent gebruik van gerijmd proza, telkens afgewisseld met gedichten ; maar verhalen, die naar het land der Bedawienen en der kameelen rieken, vormen in de 1001 Nacht zeldzame uitzonderingen, en zelfs die weinige geven dan nog meestal den indruk weer, dien stedelingen zich van de „woestijn" en hare bewoners maakten.

Bladz. 14, reg. 20 is met „*das Zimmer seines Fensters*" waarschijnlijk „*das Fenster seines Zimmers*" bedoeld ; bladz. 23, regel 4 is *Gouda* in plaats van *Breda* tot tooneel der turfschiplist gemaakt.

Naar de reeds verschenen deelen te oordeelen, zal Littmann's vertaling der 1001 Nacht zich in menig opzicht gunstig van hare vele voorgangsters onderscheiden. Dat deze verdienstelijke voordracht reeds nu het licht zag om later, vermeerderd, als introductie opnieuw te verschijnen, heeft tevens het voordeel, dat Littmann dan gelegenheid zal vinden, aan afwijkende inzichten van sommige vakgenooten recht te doen wedervaren.

Leiden. C. Snouck Hurgronje.

Les dialectes d'Awroman et de Pāwä. Textes recueillis par **Åge Meyer Benedictsen,** revus et publiés avec des notes et une esquisse de grammaire par **Arthur Christensen.** (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser VI, 2). København, Høst & Søn. 1921. (Pr. Kr. 4).

Het dialect van Awromān, een district ten N.W. van Sännä, de hoofdstad van Kurdistān i 'aǰam gelegen, was tot nu toe den Iranisten zoo goed als onbekend, daar er niets van gepubliceerd was dan eenige woorden, door de Morgan; van het bij het Awromānī behoorende onderdialect, dat van Pāwä, wist men nog in 't geheel niets af. Het is daarom zeer te waardeeren, dat de Heer A. M. Benedictsen de teksten, die hij gedurende zijn verblijf in die streken, niet zonder moeilijkheden, hem vooral door den achterdochtigen Khan van dat landje in den weg gelegd, verzameld had, te zamen met prof. A. Christensen gerevideerd heeft, en dat zij nu, vermeerderd met een overzicht van de grammatica en noten van de hand van den laatsten, tevens voorzien van eene Fransche vertaling, in de Meddelelser van het Kgl. Danske Videnskabernes Selskab verschenen zijn.

Beide dialecten, die onderling zeer nauw verwant zijn, behooren tot de groote groep van N.W. en Centraal-Iranische dialecten, die noch Kurdisch, noch Perzisch zijn, maar waarvan, zooals Christensen opmerkt (p. 8): *„on ne peut pas encore fixer le groupement exact"*. De teksten bestaan uit zeven Awromānī-prozastukken, waarvan n⁰ 6 een fragment is, en uit 5 stukken in 't Pāwädialect, nl. 3 lyrische gedichten, één brokstuk eener vertelling in proza, en tenslotte een dierfabel in verzen. Het boek eindigt met een vocabulaire der dialect-woorden, met uitsluiting van de Arabische leenwoorden en van de verba, pronomina, etc., die in de aan de teksten voorafgaande grammaticale schets behandeld zijn.

Wat den inhoud der vertellingen betreft, het zijn, literair niet zeer hoogstaande, sprookjes, uit veel voorkomende motieven opgebouwd, behalve n⁰ 2 van de Awromānīstukken, dat blijkbaar eene hoogst onbeholpen poging op het gebied der historiographie moet voorstellen.

Het grammaticale overzicht, een zeer goed stuk werk, geeft een hoogst interessant overzicht van den bouw der, helaas tot uitsterven gedoemde, beide dialecten. Over de vocalen moest de schrijver kort zijn, daar hiervoor de gegevens niet zoo voldoende waren, als voor het consonantisme. Zeer beknopt zal ik aan de hand van grammatica en teksten, een paar bijzonderheden naar voren brengen: de maǰhūl-vocalen schijnen grootendeels bewaard te zijn: pāwä'ī: *mēš* = np. *miš*; awr. *gōš* (met *s*, niet *š*) = np. *gūš*: doch er zijn afwijkingen: p. *kur* = np. *kūr* (ouder *kōr*) en zelfs *ā* voor oorspr. *ē*: awr. *sāw* = np. *sīb* (ouder *sēb*). Over het accent schijnt niet veel bekend te zijn. Bij het consonantisme verdient opmerking, dat iran. *ž* behouden blijft: *tež* = np. *tīz*; daarentegen schijnt iran. *δ* gewoonlijk geheel te verdwijnen. De *l*, niet aan 't begin van het woord, gaat zoo goed als altijd in *ł* over; eene andere eigenaardigheid is, dat finale *nd* en *ng* tot *n* en *n* (gutturaal) worden: hier zal wel een overgangsstadium moeten worden aangenomen, waarin de *d* en de *g* geassimileerd zijn. Bij de vormleer valt de groote verscheidenheid van verbaalvormen op. Hoewel ook hier, zooals in alle Nieuw-Iranische dialecten alle deze vormen hetzij van een' praesensstam, hetzij van een participium praeteriti, afgeleid kunnen worden, is er, voorn. door analogieformaties en door toevoeging van partikels aan de uitgangen, verder door het dooreenloopen van de passieve en actieve praeteritaalconstructies, eene rijke, maar moeilijk te overziene flexie ontstaan, vooral wat den verleden tijd aangaat. Hierop kan, zooals vanzelf spreekt, niet nader worden ingegaan. Terloops zij opgemerkt, dat er geen sporen schijnen te zijn van het part. praesens door *-nt* gevormd: *fərān* „volant" kan wegens de lange *ā* niet voor **fərand* staan (met *n* <*nd*); men moet het vergelijken met vormen als np. *parrān*; mogelijk is de formatie-syllabe wel aan het np. ontleend. Causatief-vorming wordt gevonden bv. in *märnu* = „ik dood", tegen *märdäj* = sterven. Een eigenaardig passief, op een part. praet. opgebouwd, is eveneens voorhanden. (§ 41). Aangaande de nomina zij gewezen op de omstandigheid, dat er nog eenige sporen zijn van eene onderscheiding tusschen twee geslachten (§ 105), en dat er, zooals in de dialecten, in tegenstelling tot het Nieuwperzisch gewoon is, een casus obliquus voorkomt. De praepositie *ǰä*, die aan np. *az* beantwoordt, heeft niet alleen separatieve beteekenis, maar ook die van „in", bv *ǰä biābānä* = dans le désert", ja, zelfs van richting ergens naar toe, bv. (p. 78): *piākaeš ǰä ǰāgä-u-wēšänä niārā* = „il fit asseoir l'homme à son propre lieu". Ik vertrouw, dat reeds deze weinige grepen, die ik uit den overvloed van belangwekkende bijzonderheden kon doen, genoegzaam aantoonen, van hoe groote waarde de studie van dit werk voor den Iranist is.

Voor eigenlijke kritiek is uit den aard der zaak geene plaats. Of het woord *bärg* (kleederen) werkelijk volgens p. 98 n. 7 eene etymologie uit het Arabisch moet hebben, komt mij niet heelemaal zeker voor — het is trouwens voor de zaak waar het hier om gaat tamelijk onverschillig. Verder neem ik, hoewel niet zonder eenigen schroom, de vrijheid, eene wijziging van de vertaling van de eerste strophe van het eerste Pāwä'ī-lied voor te stellen (p. 110/111). De woorden luiden:

azizəm bästän / *ǰow sāwä nə raej* / *tom zinar bästän.* Het is een lied, gedicht door een jongmensch, zoon van eenen scheich te Sännä, dat op een Christenmeisje verliefd was. De Fransche vertaling is deze: „Ma bienaimée, je suis attaché à toi depuis ce jour-là dans le chemin. — Tu es attachée à moi comme une ceinture (?)". Nu is het bezwaar, dat *bästän*, volgens de grammatica, beantwoordt aan het np. *bastah ast*, dus 3e persoon is, geen tweede; of er zulk een bijvorm voor de 2e, i.p.v. *bästäni* mogelijk is, weet ik natuurlijk niet; in dit geval is het niet waarschijnlijk, daar in het eerste deel van dit gedicht *bästän* de *radīf* is, en het de gewoonte schijnt te zijn, dat, ook als een homonym mogelijk is, toch dezelfde beteekenis in de opeenvolgende radīfs gebezigd wordt — homonymen van verschillende beteekenis integendeel worden soms aangewend om de technische fout *'īṭā* te vermijden, tenm. in 't Perzisch. Als wij nu den tweeden en den derden regel eng verbinden, en *to(m)* in eene genitivische constructie met *raej* brengen, zou de volgende Perzische overzetting mogelijk zijn: *„dar rāh i tu zunnār-am bastah ast"*, dus letterlijk: „(van af dezen dag) ben ik gegord (*zinar* = np. *zunnār*) op uwen weg", een idioom voor: „ik sta, waar gij u ook bevinden moogt, in uwen dienst". Dan moet er, na *azizəm bästän*, eene lacune aangenomen worden — wat waarschijnlijk is, daar alle andere strophen uit vier, en slechts deze eerste uit drie verzen bestaat — of wel, *ǰow sāwä* („depuis ce jour là") moet nog bij de eerste woorden gevoegd worden: „ik ben gebonden (?

bāstān — volgens de grammatica moeten wij hier *bāstānanā* verwachten) sinds dezen dag". Hoe dit zij, in de door mij voorgestelde vertaling komt de pointe van het vers beter uit: de *zunnār* (Gr. lw.: ζωνάριον) is geen gewone gordel (*kamar*, *minṭaq*), maar die speciale soort, welke eertijds niet-Mohammedanen moesten dragen, om zich te onderscheiden van de muslims. De jonge man, die, volgens strophe 7, voor zijne geliefde den Islām verzaakt, draagt nu ook geen *kamar* meer, maar een *zunnār*. Een aardig woordspel, eenigszins in dien geest vindt men in Warāwīnī's bewerking van het Marzubānnāmah (Gibb Memorial Series VIII p. 94 r. 2): *pas az kamar i ṭā'at zunnār i inkār bar miyān bastah*: na den Mohammedaanschen gordel der gehoorzaamheid de kāfir-zunnār der weigering (van gehoorzaamheid nl.). In str. 4 zou ik de verzen 1 en 2 nauwer willen verbinden, voor *tāwae*, *tā* lezen, in *ruā* de tweede lettergreep behouden, en vertalen: „uwe lokken en uw gelaat zijn het voorwerp van mijn aanschouwen."

Leiden. V. F. Büchner.

M. Schönfeld, Historiese Grammatika van het Nederlands. Tweede druk. Zutphen, Thieme. (Pr. *f* 5.90, geb. *f* 6.50).

Reeds drie en een half jaar na de eerste uitgave van Schönfelds historische grammatica (zie *Mus.* 1923 kol. 119 vlgg.) is de tweede verschenen: een bewijs van het nuttig gebruik dat er van het boek te maken valt. Op tal van punten is deze editie verbeterd: de schrijver heeft zijn formuleering vaak duidelijker gemaakt, vele onjuistheden gecorrigeerd, en verschillende gewichtige zaken, o. a. in de inleiding, meer uitgewerkt, ook naar aanleiding van de sedert 1921 verschenen vakliteratuur. Een verbetering is het o. a., dat de schr. heeft afgezien van de poging, in den eersten druk in § 67 gedaan, om in 't kort een denkbeeld te geven van de verschillende auslautstheorieën. Het is jammer dat hij niet nog meer heeft geprofiteerd van de opmerkingen, door de kritiek naar aanleiding van de eerste uitgaaf gemaakt: zoo treft 't ons al dadelijk op de eerste bladzij der Inleiding, dat hij in r. 8 en 7 v. o. den term „gutturalen" heeft laten staan, die hier verwarrend werkt en zelfs onjuist is, immers de daarnaast genoemde „labiovelaren" insluit terwijl schr. ze juist van elkaar wil onderscheiden.

Geen verbetering is het, dat Sch. onder de sporen van grammatische wisseling in het Got. ditmaal *standan* noemt: immers het is verre van zeker dat de *d* van dit ww. uit oeridg. *t* is ontstaan, en bovendien is zijn geschiedenis betrekkelijk zoo ingewikkeld, dat men de aandacht der gebruikers van 't boek beter op andere zaken kan vestigen.

Een hoofdstuk over de woordvorming, dat schr. reeds in het voorbericht van den eersten druk in uitzicht had gesteld, is er thans inderdaad bijgevoegd. De ruimte ontbreekt hier om er uitvoerig over te spreken; ik zal mij dus tot een enkele opmerking bepalen. In § 117 behandelt schr. 't suffix ndl. *-nis*, dat volgens hem in 't Wgm. „een tengevolge van de zwakke toon verzwakte vokaal" heeft. Wanneer men nagaat in welke vormen dit suffix o. a. in 't Ohd. voorkomt (zie b.v. Paul, *D. Gr.* V § 53), is twijfel aan die „verzwakte vokaal", althans in alle gevallen, wel gerechtvaardigd: ndl. *-nis* heeft dan ook na de *ə* die er (reeds in 't Mnl.!) vaak aan voorafgaat, een vrij sterken bijtoon, maar in *vonnis*, waar de sterkbeklemtoonde syllabe onmiddellijk voorafgaat, is de vokaal werkelijk verzwakt: *vonnəs*. Hetzelfde geldt van 't, ook door Schönfeld genoemde, holl. volkswoord *vulləs*, waarnaast *vuilnis*, althans voor Hollanders, een boekenwoord is dat zeker juist om die reden zijn *ɪ*-vokaal heeft bewaard.

Laat ik er ten slotte mijn vreugde over uitspreken, dat de schr. getracht heeft te voldoen aan den wensch van mij en zeker van veel andere gebruikers van zijn boek, om het te zuiveren van de talrijke germanismen (of moeten we met een inzender in *Neerlandia* 1925, blz. 46 „teutonismen" zeggen?) die de eerste uitgave ontsierden. Er zijn er echter nog wel overgebleven; ook is een hybridisch monstrum als *Kur-Keulen* blijven staan (blz. XXII) [1]).

Leiden. J. Heinsius.

Konrad von Helmsdorf, Der Spiegel des menschlichen Heils, aus der St. Gallener Handschrift herausgegeben von **A. Lindqvist.** (Deutsche Texte des Mittelalters, Band XXXI). Berlin, Weidmann. 1924.

Sinds het jaar 1906 zijn de middeleeuwsche teksten, uitgegeven op last der *Preussische Akademie der Wissenschaften*, geregeld in dit tijdschrift aangekondigd, voor verreweg het meerendeel door wijlen Frantzen. De aan diens *Levensbericht* (*Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leiden 1924, pag. 80 vlgg.) toegevoegde *Lijst van geschriften* vermeldt niet minder dan tweeëntwintig van zulke aankondigingen. De laatste is uit het jaar 1920 en geldt deel XXX der serie, het *Paradis der fornuftigen sele*, naar het handschrift van Oxford. Voor ons ligt thans het XXXIste deel, welks titel hierboven is geplaatst.

Het *Speculum humanae salvationis* behoorde in de vijftiende eeuw tot de meest geliefde stichtelijke lectuur. Het wedijverde in populariteit met de *Biblia pauperum* en was eveneens als een handig compendium bedoeld. Van uit de kringen der geestelijkheid vond het door vertalingen zijn weg in de profane wereld.

Dyt bock is den unghelerden luden bereyt
Vnde hêt eyn speghel der mynliken salicheyt

luidt de titel van een berijmde vertaling in het Nederduitsch, neergelegd in een uit Blankenburg afkomstig handschrift te Wolfenbüttel. Goedeke, aan wien wij deze mededeeling ontleenen, noemt nog twee verdere Nederduitsche overzettingen.

Niet minder belangrijk is het geschrift voor onze letterkunde. Zooals bekend is, speelt de *Speghel der Behoudenisse*, evenals trouwens het Latijnsch origineel, een rol in de quaestie van de uitvinding der boekdrukkunst. Het Stedelijk Museum te Haarlem (thans het zoogenaamde Frans Halsmuseum) bewaart een druk van

[1]) Een kleine opmerking over Schönfeld's spelling. Hij bezigt die van Kollewijn, wat ik toejuich, al maak ik er zelf uiteraard weinig gebruik van. Maar hij schrijft *eigelik* (bijv. blz. 5, doch *eigen* blz. XXV), *wezelik* (blz. IV), *op de duur* (bijv. blz. XX), *enogig* (blz. VIII). Deze schrijfwijzen zijn toch niet in overeenstemming met wat de „Vereniging tot Vereenvoudiging van onze Schrijftaal" heeft aangenomen (of is dit in de laatste jaren gewijzigd ?), en de beide laatste althans zijn stellig in strijd met de beschaafde uitspraak.

het Latijnsche origineel: ***Liber cujus nomen et titulus est Speculum humanae salutis, Harlemi ex officina Laurentii Ioannis Costeri, Anno 1440***, met Coster's portret. Een druk van de Nederlandsche vertaling, eveneens met het portret van den beroemd geworden Haarlemmer, dat mede in het museum aldaar berust, draagt zelfs het jaartal 1428. Deze drukken zouden de prioriteitsquaestie ten gunste van onzen landgenoot met stelligheid beslissen, indien men niet met vervalschingen te doen had (vgl. v. d. Linde, ***Gutenberg***, 1878, blz. 411). Dat daarvoor juist het ***Speculum*** werd gekozen, teekent wel de populariteit van het werk.

Het aantal vertalingen in het Hoogduitsch is legio. meerendeels in proza. In verzen werd het *Speculum* vertaald door ***Heinrich von Laufenberg***, een priester te Freiburg im Breisgau. Het handschrift van deze vertaling uit het jaar 1437 is bij den brand van de universiteitsbibliotheek te Straatsburg in 1870 te loor gegaan. Een oudere vertaling van den in 1428 gestorven cisterciënser monnik ***Andreas Kurzmann*** bevindt zich in de bibliotheek te Vorau. De oudstbekende Duitsche vertaling in verzen wordt thans door de uitgave van Lindqvist algemeen toegankelijk gemaakt. Zij reikt stellig tot in de veertiende eeuw terug. Ook van deze vertaling moet de bewerker tot den geestelijken stand hebben behoord. Een mededeeling van ouden datum dienaangaande, geschreven op den binnenkant van den band van 't handschrift, volgens welke de auteur, ***Cunrat von Helmsdorff***, „Chorherr von Bischofszell" was, verdient vertrouwen. Of evenwel deze Cunrat von Helmsdorff identiek is met een zekeren Cunrath von Hermstorf, die in het jaar 1296 in een St. Galler oorkonde als getuige wordt genoemd, dan wel of wij hem in de tweede helft der veertiende eeuw hebben te zoeken, blijft nog een open vraag. Prof. Lindqvist wijst terecht op den terminus ad quem, die in 't ontstaan van het origineel ligt. Neemt men met de editoren van het Latijnsche origineel, Lutz en Perdrizet, aan, dat het ***Speculum*** eerst in 1324 ontstaan is, dan zou de bedoelde Cunrath von Hermstorf wel vroeg getesteerd en laat gedicht moeten hebben om de tijdsruimte te omspannen. De taal van het gedicht geeft geen aanwijzing voor het tegendeel.

De *Spiegel des menschlichen Heils* is een eenigszins verkorte overzetting van het *Speculum humanae salvationis*, al wordt dit nergens met name genoemd. De Duitsche auteur beroept zich voortdurend op zijn bron, maar schijnt als zoodanig de Heilige Schrift zelf te willen suggereeren. Waar de weetgierigheid verder reikt, wordt ook wel een andere bron vermeld. Zoo voor het tijdstip van Maria's hemelvaart. „Hoe lang zij nog op aarde bleef na Christus' hemelvaart, daarover vinden wij eigenlijk geen nauwkeurige mededeeling", zegt de dichter regel 3209 vlgg., „wij lezen, dat het ongeveer twaalf jaar zou zijn geweest, maar Epiphanius zegt terecht, dat het vierentwintig jaar was. " Maar ook hier ontleent hij zoowel zijn kennis, als zijn beroep op den betrouwbaren zegsman aan het *Speculum*:

Quantum temporis Maria supervixerit post Christi ascen-
[sionem,
De hoc non habemus certam determinationem:
Quidam dicunt duodecim annos, quidam vero plus,
Sed viginti quatuor annos dicit sanctus Epiphanius.

Door zijn orthographie en zijn woordenschat karakteriseert het werk zich zelf als te zijn van een Alemansch dichter. Over de geaardheid van zijn persoon verspreidt de behandeling van de bron eenig licht. Theoretisch-scholastieke bespiegelingen worden geregeld weggelaten. De wijze van vertellen geeft eerder den indruk van een eenigszins mystiek aangelegd dichter, wien het vooral om het zieleheil van zijn lezers te doen is.

Aan de hand van het *Speculum* wordt het geheele leven van Jezus, van af de profetieën, die het aankondigen, tot en met de kruisiging, de opstanding en de hemelvaart, verhaald. Dan volgt het verdere leven van Maria op aarde, dat reeds hierboven ter sprake kwam, de beteekenis van Christus en van Maria voor onze zaligheid en, nog steeds in aansluiting aan de bron, de schildering der zeven lijdens van Christus en der zeven blijdschappen van Maria.

De dichter heeft aan 't slot zijn stof uitgebreid met een kort verhaal van de legende der heilige Veronica, die aan Christus op zijn lijdensweg haar sluier reikte:

er drukt inn in das antlit sin:
„nun nim inn wider und sich in an,
so sichst du wie ich bin getan!
du solt niemer vergessen min,
so wil ich allzit by dir sin
und by dem der des begert,
die sond des alles sin gewert".

De druk der uitgave is geschied overeenkomstig de bepalingen der ***Preussische Akademie der Wissenschaften***; noten aan den voet, een lijst der eigennamen en een vrij uitvoerig woordregister verhoogen de waarde van het werk, waarvoor wij Prof. Lindqvist, en ook zijn medewerkers Prof. Roethe en Prof. Von Kraus, dankbaar hebben te zijn. Aan het werk is een lichtdruk-faksimile van een der met teekeningen versierde bladen van het handschrift toegevoegd, dat evenwel niet voldoet aan de technische eischen, die wij daarvoor plegen te stellen.

Amsterdam. J. H. Scholte.

J. Veldkamp, Samuel Butler, The Author of Hudibras. Hilversum, „De Atlas". (Amsterdamsche diss.).

In zijn met zorg bewerkt proefschrift beschouwt Dr. Veldkamp Samuel Butler, den schrijver van *Hudibras*, in het kader van zijn tijd. Hij teekent het karakter en den persoon van Butler, bespreekt zijn werken naar vorm en inhoud, wijdt een hoofdstuk aan Butler tegenover de Puriteinen en gaat ten slotte na den invloed van Cervantes en de verwantschap van Butler met Rabelais. Het werk is de vrucht van onderzoek, dat door critische beoordeeling van reeds bestaande geschriften de waarheid omtrent dezen schrijver en zijn plaats in geschiedenis en literatuur benaderen wil. Dr. Veldkamp toont aan de waarde van Butler's *Hudibras*, niet alleen als satirisch gedicht, dat, hoewel den invloed verradend van andere werken toch in zijn soort geheel eenig en onnavolgbaar is, maar ook als bron voor onze kennis van het leven en de zeden der zeventiende eeuw, bovenal van het licht waarin de Puriteinen door hun Royalistische tegenstanders werden gezien.

Het geschrift geeft blijk van degelijke studie van Butler's tijd en inzicht in Butler's genialen, doch sceptisch-engen geest. Op eenige punten ben ik het niet geheel

met den schrijver eens. In deze korte bespreking wil ik mij echter tot één opmerking bepalen die betrekking heeft op het werk in zijn geheel. M.i. is Dr. Veldkamp er niet in geslaagd zijn reeksen van aanhalingen en opsomming van feiten leesbaar te maken door een vlotten, eigen stijl. En toch meen ik dat wij aan een letterkundig proefschrift, zoo goed als aan ieder werk over literatuur, den eisch mogen stellen — waaraan juist onze Engelsche meesters zoo bij uitstek voldoen — dat het wetenschappelijk betoog worde tot een levend, persoonlijk werk.

Dit gebrek aan leesbaarheid is te meer te betreuren, waar deze conscientieuse studie mij wel van belang voor Anglisten schijnt.

Amsterdam. J. F. C. Gutteling.

Alice M. Killen, Le Roman terrifiant ou Roman noir de Walpole à Anne Radcliffe et son influence sur la littérature française jusqu'en 1840. Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 16).

Het is zeker geen alledaagsch verschijnsel dat een dissertatie over een zoo speciaal onderwerp als de invloed van den „roman terrifiant" — „Schauerroman", zooals de Duitschers zeggen — op de Fransche literatuur, een tweeden druk beleeft. Miss Killen's boven aangekondigd werk is een herziene en omgewerkte uitgave van de thèse, waarop zij in 1920 aan de Sorbonne den doctorstitel verwierf. Het feit dat Prof. Baldensperger en Prof. Hazard dit werk een plaats gunden in de *Bibliothèque de Littérature comparée* bewijst reeds op zichzelf dat we hier te doen hebben met een nauwgezette, uitstekend gedocumenteerde studie, waarin de schrijfster blijk geeft, het haar ten dienste staande bronnenmateriaal zelfstandig te hebben verwerkt.

Over het wezen der Romantiek en vooral over de voorgeschiedenis der Romantiek zijn in de laatste jaren verscheidene belangrijke thèses, studies en tijdschriftartikelen verschenen, waaruit ten duidelijkste blijkt, dat Brunetière heel zuiver zag toen hij schreef: „Il ne faut pas que l'Ecole de Coppet nous fasse illusion sur l'importance de la littérature allemande. En tous cas l'influence anglaise chez nous est bien antérieure à la sienne. Les origines même de la littérature allemande moderne ne sont ni suisses, ni souabes, elles sont anglaises". (*Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française*, 7e série, p. 228—229). Bonet-Maury's werk over Bürger en de Engelsche oorsprong der Duitsche balladen (1889), de belangrijke thèse van Louis Maigron over den historischen roman in de Romantiek (1898), Baldensperger's studie over „The Monk" van Lewis in het *Journal of Comparative Literature* (1903), en diens *Etudes d'histoire littéraire* (1907), Edmond Estève's dissertatie over Byron en het Fransche Romantisme (1907), Paul van Tieghem's *Mouvement romantique* (1912), waarvan verleden jaar een tweede druk verscheen, en zijn doorwrochte Ossian-studie (1917) — al deze studies hebben den problemen, die in verband staan met de evolutie der Romantiek, een nieuwe oriënteering gegeven, en aangetoond dat men den Engelschen invloed niet hoog genoeg kan aanslaan.

Dat wij ons intusschen niet blind moeten staren op de „vreemde invloeden", maar voor ieder land wel degelijk rekening moeten houden met „le génie national", met de taaie, onverwoestbare kracht der traditie, ook dat is een belangrijke vraag, die in den laatsten tijd sterk de aandacht trekt, en waarop Henri Girard's *Un Bourgeois Dilettante à l'Epoque romantique*, en vooral ook Ernest Martinenche in zijn *L'Espagne et le Romantisme français* (waarom noemt Miss K. dit boek niet in haar Bibliographie ?) een verrassend licht laten vallen. Ligt niet aan Martinenche's boek deze hoofdgedachte ten grondslag, welke we in 't kort aldus zouden kunnen formuleeren: „La persistance de la tradition latine dans le romantisme" ?

Mutatis mutandis zouden we dan ook met eenigen grond mogen verwachten, dat Miss Alice Killen het specifiek Engelsche in den „roman noir" van Ann Radcliffe en Lewis meer naar voren had gebracht, en dat zij in het derde hoofdstuk van 't eerste deel: „L'engouement pour le Roman de terreur en Angleterre" die dwaze ingenomenheid niet eenvoudig-weg geconstateerd, maar psychologisch had verklaard uit den ietwat zinnelijken trek van het Engelsche temperament naar het uitbundig-fantastische, uit de Engelsche voorliefde voor het wonderbare en het schokkende van wat men noemt „weird tales".

Wel schetst Miss Killen in haar inleiding in breede trekken den historischen achtergrond, waartegen de figuren van Ann Radcliffe's en Lewis' griezelromans uitkomen, maar te weinig verband legt zij o.i. tusschen „la renaissance du gothique" en de ideeën, welke de wegbereiders der Engelsche romantiek in hun strijd tegen het classicisme verkondigden; te weinig ook maakt zij aannemelijk waarom en hoe deze ideeën gereedelijk ingang moesten vinden. Het komt ons voor dat uit Young's *Conjectures on original composition*, uit Percy's voorreden tot zijn *Reliques of Ancient English Poetry*, uit Joseph Warton's *Essay on the Genius and the Writings of Pope*, maar vooral ook uit Coleridge's *Lectures on Shakespeare* meer te halen was dan Miss K. voor haar betoog meende noodig te hebben.

Intusschen is het zeer waarschijnlijk dat de schrijfster, waar zij het volle licht wenschte te doen vallen op den invloed der Engelsche griezelromans op de Fransche letterkunde, zich opzettelijk een groote mate van zelfbeperking heeft opgelegd in het eerste deel, waarin zij achtereenvolgens behandelt: de pioniers van den „roman noir", n.l. Horace Walpole met zijn *Castle of Otranto* (1764), en Clara Reeve met haar *Old English Baron* (1778), — „Les Maîtres", n.l. Ann Radcliffe (*The Mysteries of Udolpho*, 1794) en Matthew Gregory Lewis (*The Monk*, 1795) — en ten slotte de voorliefde voor den „roman de terreur" in Engeland.

Onvoorwaardelijk te prijzen is de karakteristiek, die Miss K. geeft van de beide hoofdfiguren, en de voortreffelijke wijze waarop zij de wordingsgeschiedenis en het onderling verband hunner romans schetst, daarbij in suggestieve noten gebruik makend, voor zoover het Lewis' *Monk* betreft, van Estève's opstel over „Le Théâtre monacal" sous la Révolution" in de *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1917, p. 175—222. Volgens Miss Killen is Ann Radcliffe vóór alles „une sentimentale, doublée d'une romanesque". Die romaneske kant komt vooral sterk uit in de „pieces of poetry", waarmee haar *Romance of the Forest* en haar *Mysteries of Udolpho* zijn doorweven. Van belang is het hierbij op te merken, dat deze typisch-Engelsche balladen in de niet zeer getrouwe vertaling van Victorine de Chastenay geheel

ontbreken. Wat het fantastische aangaat, valt aanstonds een scherp onderscheid in 't oog tusschen Mrs Radcliffe en Lewis: bij de eerste is duidelijk een rationalistische trek waar te nemen, die misschien een concessie is aan den niet geheel overwonnen geest van 't classicisme, terwijl daarentegen bij Lewis het matelooze, het uitbundige, het „frénétique" hoogtij vieren. Intusschen zijn we met deze parallel reeds in het tweede, verreweg belangrijkste deel van „L'accueil du Roman noir en France — La première empreinte du genre „noir" en France — Le Genre „noir" et le Romantisme."

Het heeft onze aandacht getrokken, dat de schrijfster op pag. 18 wat voorbarig concludeert: „Il n'est donc pas étonnant que les romans de Mrs. R. et de Lewis aient captivé tout de suite le goût français", een conclusie welke zij trekt uit het feit dat de roman terrifiant zijn lezers binnenvoert in de regionen der bovennatuurlijke, onzienlijke wereld. Veel aannemelijker lijkt ons haar bewering op pag 85, die trouwens eenigszins met de vorige in strijd is: „Le surnaturel expliqué de Mrs R. plut en général au goût français, et ce trait, qui lui valut de très sévères reproches de la part de la critique anglaise (hoe begrijpelijk!) fut souvent considéré comme un mérite de plus par l'esprit plus rationaliste des voisins d'outre-Manche, et l'on trouvait que délivrer les esprits crédules du besoin de croire aux prodiges est un but très philosophique" (M. J. Chénier, *Tableau historique*, édit. 1818, p. 246). Volkomen juist. Immers, — en het belangwekkend betoog in het tweede gedeelte van Miss Killen's dissertatie bewijst het afdoende — heeft de Fransche romantiek het satanische, het „vampirisme", het „grauenhafte" eigenlijk altijd in den buitenkant, in het décor, in de mise-en-scène gezocht. Instinctmatig hebben de Franschen altijd afwerend gestaan tegenover de onzienlijke wereld, waarheen Hoffmann zijn lezers trekt, en het beste bewijs daarvoor is zeker wel, dat zij Hoffmann's toovertuin alleen hebben kunnen genieten in de netjes aangeharkte en besnoeide uitgave van Loeve-Veimars. Traduttore, traditore!

Zelfs een Balzac heeft toch eigenlijk alleen maar den symbolistischen of wel den wijsgeerigen kant van het wonderbare en het fantastische gezien. En dan .... hoe menigmaal is het „Gespensterhafte" een mode, een gril, een „engouement" of een „ressort d'émotions" geweest, waaraan men zoo nu en dan eens offert, maar dat men toch niet echt au sérieux neemt, en waarmee men zelfs genoeglijk den draak steekt, als men de kans schoon ziet. Blijft „le genre frénétique" zelfs bij de meest overtuigde voorstanders zooals Charles Nodier niet een voorwendsel om uit den band van het classicisme te springen en te spotten met de deftig-burgerlijke academische regels?

Aardig is dan ook in dit verband de opmerking van Paul Hazard, dat Stendhal's conceptie van Italië sterk beïnvloed was door Ann Radcliffe's romans.

„Il faudrait, pour qu'il fût digne de plaire généralement, qu'un voyage en Italie fût écrit à frais communs par Mme Radcliffe pour la partie des descriptions de la nature et des monuments, et par le président de Brosses pour la peinture des mœurs". (*Rome, Naples et Florence*, 3e édit. Paris, Delaunay, 1826, p. 15). Italië met zijn bandieten en condottieri, beschouwd als een prachtig decor voor sombere rooverromans: ziedaar het cliché van de Romantiek, voor Chateaubriand zoowel als voor Stendhal! Miss Killen heeft er goed aan gedaan, de wenken van Prof. Hazard ter harte te nemen, door in dezen herdruk een suggestieve bladzijde in te lasschen (p. 129), waarvan het ontbreken bepaald een gemis zou hebben beteekend.

Zonder verder in bijzonderheden te treden meenen wij te mogen vaststellen, dat de schrijfster zich voor het gevaar, al te veel gewicht aan haar onderwerp te hechten, heeft weten te behoeden. Gebrek aan proportie is een klip, waarop minder ervarenen dan Miss. K. dikwijls stranden. De schrijfster heeft gevoeld dat de studie van een bepaald letterkundig genre alleen dan wetenschappelijke waarde kan hebben, wanneer zij perspectieven opent op de algemeene literatuurgeschiedenis. Wanneer we dan ook lezen op pag. 92 „en étudiant un seul genre littéraire, on est naturellement porté à lui accorder une place plus considérable dans l'histoire de la littérature qu'il ne mérite", zouden we, verder doordringend in haar beschouwing over den „roman populaire", zelfs geneigd zijn te gelooven, dat de schrijfster de deugd der soberheid wat te ver drijft en de strakke lijn van haar betoog wel een beetje had kunnen vieren. De melodramatische „roman-feuilleton", laatste incarnatie van Mrs. R.'s „roman atroce", die, zooals de schrijfster terecht opmerkt, in Ducray—Duminil een typischen vertegenwoordiger vindt, heeft met Paul Féval, Fréderic Soulié, Ponson du Terrail, Léon Gozlan, Emile Richebourg, Xavier de Montépin, — om van Eugène Sue en Alexandre Dumas nog te zwijgen — een vogue gekend zóó sterk, dat het geruimen tijd zou duren voordat te midden van dit al te welige onkruid de eerste zaden van den naturalistischen roman konden ontkiemen. Men leze er de tijdschriften, waarin Zola tegen den roman-feuilleton uitvaart, eens op na! Hieromtrent bepaalt Miss Killen zich op pag. 176 tot een nietszeggende, algemeene opmerking. Maar misschien behoudt zij zich voor haar onderzoek over den invloed van den „roman terrifiant" tot na 1840 uit te strekken. Het gebied behoort haar toe „par droit de conquête". Dit pionierswerk verdient ten volle een eervolle vermelding. Miss Killen's thèse bewijst dat een letterkundige dissèrtatie geen angstvallig schoolsch karakter behoeft te hebben, maar kan uitgroeien tot rijp wetenschappelijk werk, mits de schrijver aan liefdevolle belangstelling voor zijn onderwerp grondig inzicht in de problemen der wereldliteratuur paart.

Winschoten. S. Braak.

Philippe de Commynes, Mémoires, édités par **J. Calmette,** tome 1er 1464—1474. (Les Classiques de l'histoire de France au moyen âge, publiés sous la direction de Louis Halphen, fasc. 3). Paris, Champion. 1924. (Pr. fr. 15.)

Van Commynes zou men kunnen zeggen, dat hij met zijn uitgevers altijd geluk heeft gehad. Sedert 1524 gedrukt, beleeft zijn werk een eerste kritische uitgave reeds in 1552, van de hand van Denis Sauvage. In de 17e eeuw wijdden de beide Godefroy's hem hun zorgen (het eerste vel van hun uitgave werd op 18 Juli 1648 in de drukkerij van het Louvre eigenhandig getrokken door den jongen Lodewijk XIV), in de 18e Lenglet-Dufresnoy. De eigenaardigheid van Commynes' verhaal, die slechts eigen herinneringen geeft, bijna nooit jaartallen noemt, soms wel eens de chronologie der gebeurtenissen verwart, maakte reeds vroeg de behoefte aan uitvoerige opheldering levend. Reeds de Godefroy's voegden lijvige Preuves aan het werk toe. Deze werden vermeerderd en

verbeterd in de editie van Mlle Dupont (1840—1847), die om haar rijke annotatie nog altijd haar waarde behoudt, al heeft de voortreffelijke uitgave van B. de Mandrot in de *Collection de textes pour l'étude et l'enseignement de l'histoire* (1901, 1903) haar, wat zorgvuldigheid van tekst betreft, overtroffen.

De nieuwe editie van Calmette wordt ten volle gerechtvaardigd, ten eerste door het feit, dat alle oudere uitverkocht zijn, ten tweede doordat hij van de beide oudste handschriften het MS Dobrée ten grondslag legt, tot nu toe feitelijk onverwerkt, en tenminste even na, zoo niet nader aan het origineel als het MS Polignac, door De Mandrot tot uitgangspunt gekozen.

De aanteekeningen, minder uitvoerig dan bij De Mandrot, geven juist wat in een serie als deze vereischt mag heeten. Soms wellicht iets meer dan dat. Is het wel noodig, lezers die zich de moeite geven Commynes te volgen erop te wijzen, dat „Calès" voor „Calais" staat en „Lanclastre" voor „Lancastre" (p. 53), of dat „nous aulnerons à l'aulne de la ville (Paris), qui est la grand aulne" als een grap moet worden opgevat (p. 73)?

Een paar kleinigheden: de vorm *novalité* (p. 82) schijnt mij niet, gelijk de noot wil, gecalqueerd op een latijnsch „novellitas", maar eer een latiniseering van het in het Fransch van dien tijd niet ongewone „nouvelleté". De slotzin van boek III cap. 5 (p. 196): „Quant audict seigneur de Warvic, jamais homme ne tint si grande loyaulté, veü que le roy d'Angleterre l'avoit fait cappitaine en chef et ce que le duc de Bourgongne luy donnoit", heeft vroegeren uitgevers zwarigheid bereid, waarom zij „loyaulté" in „desloyaulté" veranderden. Calmette laat „loyaulté" staan, en vat met De Mandrot den zin aldus op: niemand betrachtte *tegenover* Warwick zoo groote loyauteit als Wenlock (de bevelhebber van Calais, die het onderwerp van den bijzin is). Het bevredigt mij niet. In „quant à" zou *à* op deze wijze een dubbele functie vervullen, en men zou verwachten, dat het nog eens weer door „luy" vóór „tint" werd opgenomen; ook zou de geheele zin toch wel zeer onduidelijk zijn. Neemt men aan, dat „Warvic" hier een verschrijving, of verspreking (indien Commynes dicteerde) van den schrijver zelf is voor „Vaneloc", en „loyaulté" ironisch op te vatten, dan is alles in orde. — „Ravestre" (p. 209) als Fransche weergave van „ragged staff", het embleem van Warwick, schijnt mij geen aannemelijke vorm: andere Fransche bronnen geven het weer door „ravestoc".

Leiden. J. Huizinga.

W. Wreszinski, Atlas zur altaegyptischen Kulturgeschichte. 17 Lieferungen. Leipzig, J. L. Hinrichs'sche Buchhandlung.

Nu het werk van Wreszinski voltooid is, loont het zeker wel de moeite, nadat vroeger op het belang van een dergelijk boek gewezen is, na te gaan wat er al zoo in geboden wordt. Dit is veel en velerlei. Hoewel de meeste afbeeldingen uit het Nieuwe Rijk dagteekenen, is het Oude Rijk ook vertegenwoordigd, minder de Saïtische tijd. Dit laatste zal evenwel niemand bevreemden. Immers de weinige grafreliëfs uit dien tijd, zijn alle reeds zeer goed uitgegeven door Maspero en anderen. De afbeeldingen hebben kortom in hoofdzaak betrekking op het leven in Egypte in al zijne schakeeringen gedurende het Nieuwe Rijk.

Dat vooral de landbouw hier een groote plaats inneemt is niet te verwonderen. In Boven Egypte, waar de meeste dezer voorstellingen tehuis behooren, speelde de landbouw een hoofdrol. Verschillende hierop betrekking hebbende werkzaamheden ziet men afgebeeld, en wel het bebouwen van den akker (Pl. 142, 342, 346); het oogsten en het bewerken van het koren (Pl. 177, 193, 195 enz.); het meten van het graan (Pl. 261). Dat hierbij ook eer bewezen werd aan Renenutet, de godin van den oogst leert Pl. 198. De tooneelen, die op de veeteelt betrekking hebben, en in de graven van het Oude Rijk zoo veelvuldig voorkomen, zijn hier vrijwel zeldzaam (Pl. 37*a*, 156, 206). Dit ligt in hoofdzaak hieraan, dat de graven van het Oude Rijk den toestand van Memphis, en de Delta weergeven, waar de bodem meer geschikt is voor veeteelt, terwijl de graven van het Nieuwe Rijk daarentegen zich hoofdzakelijk met Boven Egypte bezighouden, waar landbouw de hoofdzaak is. Dat men bij deze werkzaamheden niet altijd met humaniteit te werk ging leert Pl. 156, waar een herder een pak slaag krijgt, zonder dat men begrijpt waarom. Zeer levendig is het tafereel, waar de stempeling van het vee wordt afgebeeld (Pl. 289, 187), hetgeen geschiedt met een rechthoekigen stempel, die telkens op een vuur gloeiend wordt gemaakt. Voor het kadaster was het noodig, dat de grootte der landerijen bekend was. Hoe het opmeten daarvan in zijn werk gaat leeren Pl. 11, 191, 232 enz. Verder is men getuige van den wijnoogst (Pl. 118, 256, 282) van den vogel- en de vischvangst (Pl. 146, 249, 117, 174 enz.) en van de jacht in de woestijn (Pl. 25, 262). Eigenaardig is het te zien hoe de jager gebruik maakt van den strijdwagen, dien de Egyptenaren in het midden der 16e eeuw v. Chr. in Syrië hadden leeren kennen. De oudste voorbeelden in Egypte toonen aan, dat deze wagens het eerst voor de jacht werden gebruikt. Eerst daarna bezigt de koning ze in den oorlog. Bedrijven en ambachten zijn goed vertegenwoordigd; zoo de bakkers en bierbrouwers (Pl. 30, 128, 301), hunne werkplaatsen (Pl. 220, 221 enz.), verder de wagenmakers (Pl. 152, 227), de smeden (Pl. 153), de schrijnwerkers en juweliers (Pl. 357—360), de steenhouwers (Pl. 154), de leerbewerkers (Pl. 227), de metselaars (Pl. 320), de metaalbewerkers (Pl. 228, 317, 318 enz..).

Aangezien de Egyptenaren de gezelligheid op prijs, stelden is het niet te verwonderen, dat het gastmaal herhaaldelijk in beeld wordt gebracht (Pl. 51, 116, 122 169 enz.). Voorstellingen betrekking hebbende op koningen vindt men Pl. 298, waar de jonge Amenhotep II op de schoot zijner min is afgebeeld, Pl. 303 en 304 met koningsbeelden uit de koninklijke schatkamer. Dit vertrek ziet men op Pl. 305 en 306; Pl. 128 stelt de ontvangst van een beeld van Thutmosis III in zijn doodentempel voor. Van godsdienstigen aard zijn b.v. Pl. 112, 114 enz. met het voorfront van een tempel, Pl. 111, waar een man onder een boom geknield, een gebed verricht. Talrijke afbeeldingen ziet men hier, die den doode betreffen; Pl. 124 het vertrek, waar de priesters aan het mummieficeeren zijn; Pl. 127, 137 enz. de ceremonie der mondopening. Meermalen wordt afgebeeld hoe een doodenfeest wordt gevierd in den tuin van den overledene te zijner eere. Voordat hij in de grafkamer wordt bijgezet vaart hij nog eens op zijn vijver rond, terwijl een priester doodengebeden voor hem uitspreekt, en hij aan den oever wordt opgewacht door mannen met bloemen, die wierook branden en plengoffers uitgieten. Pl.

278 geeft hiervan een uitstekend voorbeeld. Afbeeldingen van de begrafenis worden geboden op Pl. 166 en 167. Het fraaist zijn in dit opzicht de reliëfs uit het graf van den schatmeester Meri-meri in het Leidsch Museum (Pl. 421 en 422), zeker wel de schoonste stukken, die van de reliëfkunst van het Nieuwe Rijk zijn overgebleven. Hoogst belangrijk zijn de voorstellingen van vreemde volken. Men treft die alleen aan in Egyptische graven. Men leert niet alleen hunne kleeding kennen, maar uit de schatting, die zij aanbrengen, tevens hunne industrie, en de voortbrengselen van de landen, die zij bewoonden. Men ziet Kretensers en Kretensische vazen (Pl. 235), Syriërs en Nubiërs (Pl. 247, 248, 265, enz.), Syrische vrouwen (Pl. 266) en negerinnen (Pl. 167). Dat de doktoren in Egypte buitenslands in aanzien waren bewijst (Pl. 115) waar een Syrische vorst bij een koninklijken arts Nebamon genezing komt zoeken. Enkele graven mogen hier nog even vermeld worden; Zoo het van den vizier Huy (Pl. 158—165) bekend door zijne buitengewoon mooie kleuren, zooals men bij Lepsius kan zien. Heel merkwaardig, vooral uit een oogpunt van kunst, is het kalksteenen graf van Chaemhet, waar de voorstellingen in vlak reliëf zijn aangebracht (Pl. 189—212). Interessante tafereelen zijn: Chaemhet met zijne ondergeschikten bij den koning, om voor hunne diensten bij den oogst eene belooning te ontvangen, en de tocht met zijne mummie naar Abydos. Zeer mooi is de afbeelding van zijne vrouw.

Ten slotte het uiterst belangrijke graf van Rechmirē, een vizier onder Thutmosis III (Pl. 310—338), waar, o.m. de rechtszaal is afgebeeld (Pl. 331), waar de vizier rechtspreekt. Daar ziet men de wetsrollen, verder secretarissen, en beambten, die de belanghebbenden binnenlaten. Dit is de eenige voorstelling van dien aard, die tot dusver bekend is. Ten slotte zij nog gewezen op een paar voorstellingen, die om hare groote levendigheid de aandacht verdienen, n.l. Pl. 123, waar een aap een gans beet heeft, die hem in zijn poot trachtte bijten en Pl. 175 waar op meesterlijke wijze een kat is afgebeeld die een visch opeet.

De enkele grepen, hier uit dit werk gedaan, die nog belangrijk zouden kunnen worden vermeerderd, toonen aan hoezeer het de algemeene belangstelling verdient. Immers niet alleen de kunsthistoricus, maar ook de archeoloog, de godsdiensthistoricus, kortom ieder, die belangstelt in de beschaving van het oude Egypte, zal hier veel van zijne gading vinden

Het tweede deel van dit werk, waarvan nu drie afleveringen zijn verschenen, zal 167 platen bevatten. De photographische opnamen zijn afkomstig van de Fremdvölker-Expedition, die de Berlijnsche Academie in den winter van 1912—1913 naar Egypte zond, onder leiding van nu wijlen Dr. Burchardt. Te oordeelen naar hetgeen verschenen is belooft ook dit deel van het grootste belang te zullen zijn. De hoofdschotel vormen de voorstellingen van de vreemde volken, met uitzondering van die in de Thebaansche graven, welke reeds in het 1e deel werden uitgegeven. De oudste afbeeldingen van dien aard is afkomstig uit een graf der 5e Dynastie, de jongste uit den tempel van Ramses III. Het belang van deze soort voorstellingen is hierin gelegen, dat men daardoor in staat is de verschillende lagen van de bevolking van Syrië te leeren kennen, zooals de Hethieten en verschillende andere stammen, wier namen slechts in de opschriften vermeld worden, maar waarvan men verder niets hoort. De bewoners van Lybië en den Boven Nijl ontbreken niet. De aanraking tusschen deze volken, en de Egyptenaren, die meestal niet van vriendschappelijken aard was, wordt aanleiding tot het ontstaan von oorlogstafereelen. De slag bij Kadesch bekleedt hierin eene belangrijke plaats, vgl. Pl. 16 en 45. Niet minder interessant zijn in dit opzicht de voorstellingen, die betrekking hebben op de oorlogen van Seti, b.v. Pl. 34 de slag bij Kanaans, Pl. 35, de stad Geder, en de opperhoofden van den Libanon, die boomen omhakken voor koning Seti, Pl. 36. Verovering van de stad Jenoam, enz. Deze soort voorstellingen, die eene hoogst belangrijke plaats innemen, waren tot dusver op onvoldoende wijze gereproduceerd in de werken van Champellion en Rosellini. Hier wordt nu de gelegenheid geboden tot eene nauwkeuriger bestudeering van de ontwikkeling dezer tafereelen, hetgeen een der aantrekkelijkste vraagstukken mag genoemd worden der oude kunstgeschiedenis. Een belangrijk onderdeel dezer tafereelen vormt de buit, in Syrië gemaakt. Vooral trekken daarbij de aandacht de vazen en de voortbrengselen van goudsmeedskunst. Zij geven een beeld van de trap, waarop in die dagen het kunsthandwerk in Syrië stond, iets waarvan in geen enkel egyptisch document gewag wordt gemaakt. Verder zij onder meer nog gewezen op de platen 26—30 waar de planten en dieren zijn afgebeeld, die Thutmosis III uit Syrië heeft meegebracht. Dit is het eenige voorbeeld, dat bekend is van een plantentuin uit het oude Egypte. Het geeft tevens een beeld van de Flora en gedeeltelijk ook van de Fauna in Syrië gedurende de 18e Dynastie. Onvermeld mag ook niet blijven dat hier voor het eerst eene reproductie in lichtdruk is gegeven van het tafereel, door de oudere egyptologen ten onrechte beschouwd als „de intocht van Abraham in Kanaan"; tot dusver bestonden daarvan slechts de gekleurde steendrukplaten in het groote werk van Lepsius.

De platen kan men als uitnemend geslaagd beschouwen. Niet minder verdienstelijk moet het genoemd worden, dat belangrijke details afzonderlijk op grootere schaal zijn afgebeeld, zooals b.v. de stadsmuur met poort pl. 35, de bronnenstations pl. 41 en vooral de in Syrië gemaakte buit, waar de vazen eene eerste plaats innemen. pl. 38 en 49, enz.).

Wat de bruikbaarheid van het werk zeer verhoogt, zijn de beschrijvingen der platen, en de vertaling der teksten.

Leiden. P. A. A. Boeser.

H. Güntert, Der arische Weltkönig und Heiland. Halle a/d S., Max Niemeyer. 1923.

Dit nieuwe werk van Güntert bevat, evenals zijn Kalypso, eene menigte deels nieuwe en verrassende, deels oude en opnieuw naar voren gebrachte beschouwingen over wezen en beteekenis van de voornaamste goden der verschillende indogermaansche taalfamilies. Hier wordt onderzocht het wezen en de ontwikkeling van de Heiland-figuur der Indo-iraniërs en hare parallelen in de andere taalgroepen. De idee van „binden, voegen" speelt in dit onderzoek een groote rol, en de onderzoekingen des Schrijvers van alles wat hiermee samenhangt, voeren tot verrassende en vaak aannemelijke

resultaten: *varuṇa* (die niets met *οὐρανός* te maken heeft) beteekent „de binder"; *mitra* beteekent eigenlijk „binding, verbond, verbinding, middelaar"; *aditi* beteekent „niet-binding" (eene niet nieuwe verklaring); *ṛta* beteekent „het gevoegde" („wohlgefügte, heilige Bindung"). Tal van volksnamen worden eveneens uit dit begrip verklaard, bijv. Ariërs, Germanen (uit *g-érmenōz*, vgl. *ἄρμενος*, *irmin*, zoodat het woord „confederati" beteekent) enz. enz.

Dat Rudra een doodsgod is en ook de Maruts met den dood te maken hebben, acht ik onaannemelijk. Wat de Maruts betreft, kan althans niet daarvoor worden aangevoerd, dat hun in den ritus op het zuidelijke altaar geofferd wordt, en dat ze gaarne onder (lees „in") een aśvattha-boom verblijven (p. 198). Rudra aan den anderen kant is wel een god, die dood verspreidt, maar daarom nog niet de god des doods. Als bewijsplaats voor den vrijwilligen offerdood eens gods (p. 386) mag zeker R.V. X. 51. 5 niet worden aangevoerd. De mededeeling, dat de Aśvins bij het Soma-offer geen Soma bekomen (p. 256), is onjuist. Wel aanlokkelijk schijnt daarentegen Schrijvers verklaring van *śipiviṣṭa* (p. 305). Interessant zijn de door den S. aangehaalde afbeeldingen in de rotsen van Bohuslän in Midden- en Zuid-Skandinavië, waar o.a. „der Gott mit den grossen Händen" voorkomt, dien G. met Varuṇa-Savitṛ vergelijkt. Hij verklaart dit zoo, dat in voorhistorischen tijd een engere samenhang tusschen Germanen, Thrako-Skythen en Arische stammen moet hebben bestaan, zonder dat men nog behoeft aan te nemen, dat die voorstellingen gemeen-indogermaansch zijn geweest. Hij gaat dus — ik wil dit voor de curiositeit hier even aanstippen — niet zoo ver als zijn landsman Fr. van Wendrin, die in de Juli-aflevering van Westermann's Monatshefte (1923) een opstel schreef, om te betoogen, dat de Germanen uit Skandinavië afkomstig zijn, waar ze omstreeks 20000 jaar voor Christus (volgens Güntert dateeren de rotsafbeeldingen van Bohuslän uit de oudere bronsperiode, ± 15000 v. Chr.!) woonden en van waaruit ze de geheele wereld, tot Indië en China toe, met hunne reeds toen hoogstaande cultuur begiftigd hebben!

De verklaring van mythen en wat daarmede samenhangt is veelal iets zóó subjectiefs, dat maar zelden iets kan bewezen worden, hoogstens kan het aannemelijk worden gemaakt — totdat een ander met een nog plausibeler verklaring optreedt. Wie heeft gelijk, Güntert en alle anderen, die tot dusverre bij *bráhman* en *asura* aan het *orenda* en *mana* der Melanesiërs dachten, of Hertel, die in een onlangs verschenen opstel in de Indog. Forschungen (XLI, 185) zich zoo uit: „Was Melanesier und Huronen denken, mag an sich sehr interessant sein; für das Denken des *vedischen* Volkes über die Natur, über Götter und Menschen und deren etwaige Fluida ist es absolut belanglos". Hertel betoogt dan, en mij dunkt niet zonder succes, dat de oorspronkelijke kracht van 't woord *bráhman* *φλέγμα* is: „gloed", en dat die twee woorden ook etymologisch elkaar dekken. En zoo zal het met vele andere verklaringen van Güntert gaan. Intusschen blijft zijn boek, dat van groote belezenheid en combinatie-gave getuigt, een werk van gewicht.

Utrecht. W. Caland.

C. Robert, Die griechische Heldensage. Drittes Buch, zweite Abteilung, erste Hälfte: Der troische Kreis bis zu Ilions Zerstörung. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1923 (Pr. M. 9.).

Waarschijnlijk om den indruk van eenheid niet te storen drukte Weidmann ook dit deel van de omvangrijke Griechische Mythologie op het bekende oorlogs-koffiepapier met bleeke letters af. Als weldra het slotstuk met registers daar zal zijn, bezitten wij een vrij kostbaar monumentum van duitsche geleerdheid, echter niet een van de typografische kunst der duitsche uitgevers en allerminst een dat aere perennius is. Naar den wensch van Robert heeft O. Kern dit deel bezorgd en het geheel gelaten, zooals hij de copie ervan vond. Het is een arbeid uit de oorlogsjaren en draagt daarvan ook in zooverre de sporen, dat in de massa materie van de voetnoten een naam of titel van niet-duitschen klank bijkans geheel ontbreekt. Toeval kan het niet zijn, dat met name hier van geen engelsch werk melding is gemaakt, terwijl er aanleiding en gelegenheid te over was. Zoo is de oude geest gebleven, die in Penelope eine Erdgöttin, in Laertes einen Vegetationsgott (de oude heer is immers aan het tuinieren als hij het eerst optreedt!) en in het bekende weefsel „die Schneedecke", ziet „die im Winter die Erde bedeckt und im Frühjahr schmilzt". Voor deze pittoreske verklaringen hadden wij liever aangetroffen eene poging om b.v. de verhouding Teukros—Teukroi op te helderen. Vergissen wij ons, of zou reeds de eerste bladzijde over Troja's wording, over de nu in een noot afgedane verhouding Troia—Ilios, niet rijker en dieper zijn geworden buiten de Halle'sche sfeer? Ook, meenen wij, veroorlooft de materie over Rhesos een ietwat andere beschouwing aangaande dezen Thraciër. Kortom, met ziet met waardeering op tegen het maar weer met onverdroten ijver van elders aangesleepte en zorgvuldig opgestapelde materiaal, maar eene grieksche mythologie over den troischen Kreis denkt men zich rijker aan jongere, frisschere — zij het ook ietwat gewaagde — ideeën, ruimer van uitkijk en niet zoo (om het beeld eener vorige recensie te herhalen) eentonig als een net-geharkt plantsoen. — Maar misschien mogen wij dezen eisch niet stellen aan Roberts onder zorgen geschreven werk van den ouden dag.

Leiden. J. Vürtheim.

F. von Woess, Das Asylwesen Aegyptens in der Ptolemaeerzeit, und die spätere Entwicklung. (Münch. Beitr. zur Papyrusf. und antiken Rechtsgeschichte, Heft 5). München, Oskar Beck. 1923.

Dit boek heeft zich in den korten tijd sinds zijn verschijnen reeds een eigen, belangrijke plaats veroverd. Terecht. Want voor het eerst wordt hierin het asylrecht, zoo belangrijk voor het leven der Ouden en zoo belangwekkend van theologisch, juridisch en economisch standpunt, op een breede basis en tegelijk in bijzonderheden behandeld, uitgaande vooral van de nieuwe gegevens, welke de in Egypte gevonden Grieksche en demotische papyri hebben gebracht. In zes hoofdstukken is het boek verdeeld. Nadat eerst in een Inleiding is geschetst, dat het asyl in de Oudheid de plaats innam van het tegenwoordig recht van gratie en als „Korrektiv der Staatsgesetzgebung" het Habeas corpus der Egyptenaren was, worden uitvoerig de bronnen besproken en het onderscheid tusschen het door den staat gesanctioneerde, aan slechts enkele tempels verleende recht van asyl, en de bescher-

ming, welke elke tempel bood, besproken. Het asylrecht gold voor alle nationaliteiten; slechts de Perzen waren volgens schr. uitgezonderd, omdat hun voorouders de tempels hadden ontwijd. Het begrip **ἀγωγιμός**, dat op hen toepasselijk is, verklaart schr. dan ook als „niet beschermd door het asylrecht"; aldus wordt nog eens bewezen, dat het asyl, al heeft het betrekking op rechtskwesties, een zuiver godsdienstige instelling was. Uitvoerig worden in Hoofdstuk III de plaatsen nagegaan, die als asyl konden dienen; in dit verband worden de veelbesproken **κάτοχοι** van het Serapeum beschouwd als lieden, die een toevlucht zochten om aan de bloedwraak of particuliere vervolging te ontkomen. In hoofdstuk IV en V wordt besproken, wie in het asyl toevlucht konden vinden (met name aan de debitores publici wordt een beschouwing gewijd) en wordt de steun, die ambtenaren konden verleenen, nagegaan. Zeer belangrijk is Hoofdstuk VI, dat handelt over het asylrecht in Rome en onder Romeinsche heerschappij. Duidelijk wordt in het licht gesteld, dat in Rome het volkstribunaat de plaats innam van het asyl, maar dat ten slotte Rome zich niet tegen deze Grieksche instelling heeft kunnen verzetten. Von Woess gelooft, dat ook in Egypte in Romeinschen tijd het asyl wel degelijk heeft voortbestaan, evenals in het geheele Oosten. Pas aan het eind van de derde eeuw na Chr. is het opgeheven tengevolge van godsdienstige twisten, om weer te herleven in het asylrecht der Christelijke kerken, dat echter niet als een voortzetting, maar als een navolging van het heidensche moet worden beschouwd; immers er is een langdurig vacuum, waarin het patrocinium de plaats innam van de religieuse bescherming. Na het zesde hoofdstuk volgt nog een Nachtrag over de **κατοχή**. en een zeer belangrijke Anhang, een uitgave met bespreking en commentaar door E. Schwartz van de wet van Theodosius II over hen die een asyl zoeken in de kerk. Uitvoerige indices verhoogen de waarde van het boeiend en overzichtelijk geschreven boek, dat in de meeste gevallen overtuigende argumenten bevat.

Toch niet in alle. Mijn bezwaar tegen sommige uiteenzettingen is, dat von Woess al te veel kwesties vanuit het asylrecht wil verklaren en dan een enkele plaats, waar dit recht met een bepaald begrip verbonden is, sterk naar voren haalt, de andere verwaarloozend. Om enkele voorbeelden te nemen: het begrip **ἀγωγιμός** wordt in verband met het asyl gebracht vooral op grond van Pap. Oxyrrh. XIV 1639, omdat hier het asyl er bij genoemd wordt; maar in de talrijke andere, waar het woord voorkomt, staat het geheel op zichzelf; bovendien, als een schuldenaar toch uit een asyl kan worden teruggehaald, waarom moet hij dan „worden gevangen gehouden tot hij zijn schuld heeft voldaan"? Er is daarvoor dan in het geheel geen reden. Veeleer zal hier tot de oude verklaring van „lijfsdwang" moeten worden teruggekeerd: want ook de aangehaalde plaats Diodorus 16, 60, waar het begrip **ἀγωγιμός** in verband *schijnt* te staan met een religieuse misdaad, wordt onmiddellijk weerlegd door Diod. 17, 14, 3, waar voor een *staatkundig* vergrijp dezelfde term wordt gebruikt. En evenmin kunnen de **Πέρσαι τῆς ἐπιγονῆς** uitsluitend in verbinding met het asyl worden gebracht; de onderzoekingen van Tait in het Arch. f. Papyrusf. VII 175 vlg. en vooral het rijk-gedocumenteerd artikel van Pringsheim in het Sav. Zeitschr. Rom. Abt. 44 (1924) p. 396 vlg. hebben m.i. bewezen, dat deze „Perzen" niet altijd Perzen van afkomst waren en dus moeilijk voor een misdaad van echte Perzen konden worden gestraft; terwijl ook Wilcken in de U P Z I 2 p. 295 m. i. overtuigend heeft aangetoond, dat met de „asylverklaring" zonder meer de **κατοχή**-kwestie niet is opgelost. Ook hecht v. W. m.i. te veel gewicht aan termen als **φιλανθρωπία**, die niet speciaal voor het asyl, maar veeleer in algemeenen zin werden gebruikt om het regeeringsprincipe der Ptolemeeën aan te duiden. En moet de geringere belooning in Pap. Par. 10 niet veeleer hieruit worden verklaard, dat men uit den tempel niet een weggeloopen slaaf, maar alleen het door hem meegenomen bezit kon terugkrijgen?

Een enkele aanvulling lijkt me nog mogelijk op p. 80[3], waar, naar uit Ps. Aristeas § 13 blijkt, wel als zeker mag worden aangenomen, dat met de Perzen Joden naar Egypte zijn gekomen en op p. 106 waar bij de **ᾧ μὴ πρᾶγμα**-formule er op kan worden gewezen, dat iets dergelijks ook voorkomt op de bekende inscriptie vóór den tempel in Jeruzalem (OG II 598); wel een bewijs, hoezeer de Romeinen Hellenistische gebruiken als voorbeeld namen!

Deze opmerkingen mogen echter geen afbreuk doen aan mijn waardeering voor dit boek, dat vele vraagstukken tot een oplossing brengt, en ten opzichte van andere tot nieuw onderzoek opwekt.

Den Haag. D. Cohen.

J. Six, Mutation oder Atavismus, besonders in der heutigen Niederländischen Kunst. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung. 1924. (Pr. M. 0.65).

Prof. Jhr. Dr. J. Six geeft hier een beschouwing over de kunst van den tegenwoordigen kunstenaar in Nederland, in zooverre deze afhankelijk is van zijn afkomst, zijn leven en zijn idealen, de kunstenaar dus vooral als lid van een bepaald geslacht. Hij werpt hier een geheel ander licht op de kwestie als Dr. A. Pit in zijn reeks: Les origines de l'art hollandais (essai de critique, Paris, 1894), Het logische in de ontwikkeling der beeldende Kunsten (Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis VI, 1912), en Denken en Beelden (Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, 1922); die gaf ons: in het eerste, een overzicht van een deel der geschiedenis, in het tweede stelde hij ons voor oogen de geschiedenis van het naturalisme, in het derde toonde hij ons de verhouding der kunsten en tijdperken onderling. Bij dr. Pit is vooral de persoonlijkheid van den kunstenaar hoofdzaak, al treedt deze uit den aard der zaak in de eerste der reeks weinig op den voorgrond, en wordt zij in de twee volgende afdeelingen min of meer ondergeschikt toch nog gemaakt aan algemeen philosophische ideeën van Hegeliaansche richting. Ook mag er misschien, voordat we het werk van Prof. Six bespreken, wel op gewezen worden, dat in de nieuwste kunstgeschiedenisrichting niet de familieverhoudingen van den kunstenaar, noch de persoon van den kunstenaar alleen, zij het ook als deel zijner maatschappelijke omgeving, maar vooral de geestelijke omgeving, de geestelijke afkomst en toekomst van den kunstenaar naast zijn persoonlijke en geërfde eigenschappen, en zijn maatschappelijke omgeving van het hoogste belang zijn, zooals de rede van Dr. F. W. Hudig onlangs gehouden aan de Universiteit van Amsterdam duidelijk doet uitkomen.

Prof. S. dan, spreekt eerst over het scheppingsvermogen

van den kunstenaar, hetgeen hij vergelijkt met de geboorte van kinderen. Een kunstenaar, zegt hij, schept massa, ruimte, maat en kleur, verhouding, gevoels- en gemoedsuitdrukking. Hij noemt verschillende voorbeelden o.a. vele Grieksche, die blijkbaar bijzonder geschikt voor het doel zijn. Dat er heel veel over kunst gesproken wordt, zegt hij, kan goed zijn, maar men moet voorzichtig zijn. Naast de kunst, die de natuur wil nabootsen, in wat voor vorm ook, heeft de kunst toch ook een anderen, een geestelijken inhoud. Iets met een slechten inhoud, kan wel schoon of zedelijk gedaan zijn, maar men moet het de kinderen niet in handen geven (verscheidene voorbeelden worden hier gegeven), ook is de verhouding van de waarheid in de kunst een andere dan in de rechtspraak of wetenschap, in de kunst overdrijft of verbergt men de waarheid. In de kunst behoeft het onderwerp niet altijd verheven te zijn, het kan alledaagsch zijn, iedere kunstenaar geeft het weer anders weer. Sommigen echter geven een vorm, die vóór dien tijd onbekend was; deze vorm leidt daarna een eigen leven. De kunstuitingen, gaat Prof. S. verder, lijken soms op elkaar; zooals in een familie de menschen op elkaar lijken, zoo is het ook mogelijk, dat de kunstscheppingen van de ons omringende menschen en die van een generatie te voren op elkaar lijken. Hij vindt het een zeer moeilijk vraagstuk. Ook hier worden weer talrijke voorbeelden gegeven. En dan geeft hij den raad den invloed te onderzoeken, dien Rubens op de Fransche schilders van Watteau tot Fragonard uitgeoefend heeft, of de teekenvoorbeelden van Bloemaert of zelfs de etsen van Jac. de Wit op Boucher. S. gaat zoo door tot in den modernen tijd met verschillende voorbeelden te geven en komt tot de conclusie, dat de kunst nu op een keerpunt staat. Dan keert hij terug tot zijn punt van uitgang „mutation oder atavismus", vergelijkt den Cretensisch-Myceenschen stijl der 15e en 14e eeuw v. Christus met de kunst van het Romeinsche rijk tot aan de Middeleeuwen. Hoe het met onze kunst zal gaan, valt echter niet te zeggen. Bij de ouden waren er, die nieuwe gegevens schiepen, maar wie en wat die personen waren, komt bij S. natuurlijk lang zoo sterk niet naar voren als in Dr. Pit's boeken. Ook nu, zegt S., komt er steeds weer nieuwe schoonheid; zoo moet voor de jongeren van tegenwoordig het naakte bruidje van Jan Sluyters bijv. iets dergelijks zijn als het voorstellen van het verdwijnend oogpunt door Agatharchos was voor de jongeren van toen. Het blijft altijd een moeilijk vraagstuk „Mutation oder Atavismus". De overeenkomst tusschen de tegenwoordige en de vroegere kunst bestaat in: 1° de algemeene richting, 2° het ontbreken van die eigenschappen uit den vroegeren tijd, die toen juist tot de meest gewaardeerde behoorden; er zijn ook teekenen, dat bevruchting plaats had door de kunst der barbaren, evenals iets dergelijks plaats vindt in den tegenwoordigen tijd. S. komt dan tot de conclusie, dat na langen tijd pas uit te maken is „Mutation oder Atavismus". Iets valt echter nog op te merken, nam., dat de Fransche kunst tegenwoordig toonaangevend is voor de Nederlandsche, de meeste en beste kunstenaren zijn tegenwoordig beïnvloed door het nieuwe, maar volgens S., verwonderen zich hun landgenooten over hunne kunst, terwijl deze tegelijkertijd weerklank vindt in het buitenland. In het eigen land, zoo besluit de schrijver, is het de jeugd, die later zal oordeelen over „Mutation oder Atavismus".

Amsterdam. J. M. Blok.

SCHOOLBOEKEN.

A. Ahn et **A. Moret, Mots et tournures difficiles.** A l'usage des lycées classiques et modernes. Groningen-den Haag, J. B. Wolters. 1924. (Pr. ƒ 1.25).

In het voorbericht deelen de schrijfsters mee, dat het werkje ontstaan is uit de praktijk uit en de ervaring bij het vertalen uit het Fransch. Het bevat een aantal woorden, uitdrukkingen en constructies, die moeilijkheden opleveren bij het vertalen. Dikwijls zijn het grammatische moeilijkheden. (participe présent, gérondif, voorwaardelijke bijzin, enz.).

Dit boekje behandelt dus onderwerpen, die door ieder, die Fransch onderwijst op gymnasium of H.B.S., besproken worden.

De bedoeling is ongetwijfeld, de gevallen met de voorbeelden van buiten te laten leeren.

Bij een nieuwen druk zou het aanbeveling verdienen een alphabetischen inhoud van de tweehonderd besproken zaken aan het boekje toe te voegen. Dan zou het ook gebruikt kunnen worden om even iets in na te slaan.

Leiden. W. Prins.

A. Zeller, Phrases détachées sur l'emploi de la préposition. 3e édition. Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1923.

In het voorbericht vermeldt de samensteller, dat drie hoofdstukken van de spraakkunst van groot belang zijn. Een van die drie is het gebruik van de voorzetsels.

Achtereenvolgens worden behandeld de voorzetsels, die moeilijkheden bieden bij het vertalen in het Fransch, zooals aan, achter, bij, enz.

Daarna behandelt de schrijver in een tiental bladzijden de voorzetsels, die niet vertaald worden, werkwoorden en uitdrukkingen met à, werkwoorden en uitdrukkingen met de, ten slotte die met à of de.

Van elk geval wordt een voorbeeld gegeven; de Hollandsche en de Fransche zin zijn naast elkaar geplaatst; daardoor kunnen de leerlingen steeds vergelijken en zullen de verschillen gemakkelijker worden onthouden.

Wanneer deze zinnen van buiten geleerd worden, zooals de bedoeling van den schrijver is, zal dit werkje heel nuttig zijn. Veel fouten, die elk docent in het Fransch dagelijks hoort, zullen worden vermeden.

Leiden. W. Prins.

A. Zeller, Le mot dans la phrase. 5e édition. Amsterdam, J. M. Meulenhoff. 1924.

Dit boekje dient om den woordenschat van de leerlingen uit te breiden. Het is geen dorre opsomming van lange rijen woorden. Evenals de samensteller dat deed in zijn werkje over de voorzetsels, heeft hij elk woord gebruikt in een zin. Dit heeft het groote voordeel, dat elk woord in zijn juiste beteekenis wordt geleerd. Allerlei onderwerpen worden kort behandeld, in het geheel drie honderd. Bij het eerste woord (abeille) vindt men vermeld: un essaim, la ruche, butiner, émaillé, le miel, la cire, le rayon, la guêpe, douloureux, bourdonner. Naast den Franschen zin staat de Hollandsche vertaling van het woord. De behandelde onderwerpen zijn alphabetisch gerangschikt. Elk gebruiker kan evenwel van die volgorde afwijken; de cijfers 1, 2 of 3 boven de onderwerpen geven hierover nog eenige aanwijzing. Een goed gebruik van dit boekje zal den woordenschat van de leerlingen ongetwijfeld aanzienlijk uitbreiden.

Leiden. W. Prins.

A. Zeller, Premières notions commerciales. Vocabulaire du commerce et de la banque. Amsterdam, J. M. Meulenhoff.

Dit boekje is bestemd voor handelsscholen.

In 35 lesjes worden beknopt de onderwerpen behandeld, die betrekking hebben op handel en bankwezen. De termen, die geleerd moeten worden, zijn met vette letter gedrukt, terwijl zij na elke les in een rij bijeengevoegd zijn met de Hollandsch vertaling er naast.

Zooals de bewerker meedeelt in het voorbericht, circuleert het werkje al eenige jaren als handschrift: zoo hij het in druk laat verschijnen, is het op aandringen van verscheidene personen, die het al gebruiken en aan hun leerlingen dicteeren.

Leiden. W. Prins.

A. A. Sirks—Joustra, Georges Duhamel. Choix de belles pages. (Les meilleurs Auteurs francais). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. (Pr. ƒ 0.95, geb. ƒ 1.20).

Dit boekje is een deeltje van de bekende uitgave „Les meilleurs auteurs français". Het bevat eenige fragmenten uit de werken van Georges Duhamel. De meeste zijn ontleend aan het bekende „Vie des Martyrs". Ik vind het heel geschikte lectuur voor de middelbare school en ook voor de hoogste klas van de school voor uitgebreid lager onderwijs.

Leiden. W. Prins.

P. B. Benjert en Dr. **J. J. B. Elzinga, Fransch voor de Middelbare school. Voorlooper.** Derde druk. Groningen-den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ing. ƒ 1.50, geb. ƒ 2.75).

Ruim een jaar na het verschijnen van den tweeden druk, is er van dezen voorlooper al een derde druk noodig.

Dit bewijst voldoende, hoezeer dit werkje gewaardeerd wordt. Het is een van de goede boekjes voor het Fransch, geschreven na de afschaffing van dat vak op de lagere school. Het kan tot bewijs strekken, dat er in dit opzicht niets is nagelaten, om het allen leerlingen mogelijk te maken het onderwijs in het Fransch te volgen.

Leiden. W. Prins.

André Lichtenberger, La Petite Soeur de Trott. Edition arrangée pour l'école par **J. Berdenis van Berlekom.** (Les meilleurs Auteurs francais). Amsterdam, J. M. Meulenhoff. (Pr. ƒ 0.95. geb. ƒ 1.20).

Met veel genoegen las ik dit boekje door. Het bezit dezelfde goede eigenschappen, die een publiek verzekerd hebben aan Mon Petit Trott van denzelfden auteur. (Ook verschenen bij Meulenhoff in de bekende serie: Les Meilleurs Auteurs Français). Het werkje lijkt me heel geschikt voor de schoolbibliotheek en zal op een meisjesschool ongetwijfeld gaarne in de tweede of derde klas gelezen worden.

Leiden. W. Prins.

Corneille, Cinna et **Molière, L'impriomptu de Versailles.** Arrangés et annotés par J. **Fransen.** (Fransche Lectuur voor de Middelbare School. 2e serie. No. 7). Groningen-den Haag, Wolters. 1924. (Pr. ing. ƒ 1.70, geb. ƒ 1.90).

Er is geen reden tot klagen over gebrek aan geschikte lectuur voor de middelbare school. Wolters, Meulenhoff en andere uitgevers verrijken de schoollectuur met handige, keurig uitgevoerde deeltjes.

Het bovenstaande boekje is bewerkt op dezelfde wijze als andere werkjes uit dezelfde serie.

Op een kort overzicht van het leven en de werken van Corneille, volgt een vrij uitvoerige inleiding. Het oordeel van een tijdgenoot vindt men er in den brief van Balzac aan Corneille. L'épître dédicatoire a M. de Monteron doet ons zien, tot welke lage vleierijen een groot dichter uit de zeventiende eeuw zich soms vernederde.

Dan leest men er het „examen de Cinna", vooral als antwoord op de kritiek van d'Aubignac.

Aan L'Impromptu de Versailles gaat eveneens een vrij uitvoerige inleiding vooraf, waarin alles is bijeengebracht, wat voor het goed begrip van het stuk noodig is.

Eenige illustraties, waaronder twee portretten van Molière en een van Corneille, sieren het boekje.

Leiden. W. Prins.

De hh. C. Brouwer en G. Ras deden bij de firma Wolters (Groningen—den Haag, 1924) voor de derde maal het licht zien *Das Wunderhorn,* Erzählungen, Geschichten und Gedichte fürs zweite Jahr. Het boekje is geïllustreerd door L. O. Wenckebach en J. Dijkstra, de prijs is ƒ 1.75 ing. en ƒ 1.90 geb.

Bij dezelfde firma verscheen het zesde deeltje der verzameling *Von Deutscher Art und Kunst,* geredigeerd door de hh. Brouwer en Ras. Dit deeltje bevat *Ausgewählte Proza* von Th Mann en is van aantekeningen voorzien door Dr. J. van Dam; het kost ingen. ƒ 1.45, geb. ƒ 1.65.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

In de *Mededeelingen* van de Afdeeling Letterkunde der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam zijn sedert de vorige opgave (*Museum* XXXII, 28) verschenen in Dl. 27, Serie A: J. J. Salverda de Grave, *Turoldus* (ƒ 0.30); C. W. Vollgraff, *"Εγῳφος ἐς γαλ' ἔπετον* (*Over den oorsprong der Dionysische mysteriën*) (ƒ 0.40); J. P. B. de Josselin de Jong, *Het Negerhollandsch van St. Thomas en St. Jan* (ƒ 0.30); W. Caland, *Over Ziegenbalg's „Malabarisches Heidenthum"* (ƒ 0.30); H. Pernot, *Remarques sur les Evangiles* (ƒ 0.30); J. Vürtheim, *Europa* (ƒ 0.30).

In de *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie* (1924) is opgenomen een *Lijst van de gedrukte Nederlandsche Vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers,* samengesteld door A. Geerebaert, S. J. Wij ontvingen een overdruk; een beperkt getal exemplaren is verkrijgbaar bij de schrijver (St. Michiels-college, St. Michielslaan, te Brussel) tegen de prijs van 24 francs.

Het werk van de heer Geerebaert (200 blz., 8°.) getuigt van de buitengewone zorg aan het onderwerp besteed; van verschillende zijden werd hij bij zijn nasporingen geholpen, en zo kwam een bibliografie tot stand die ongetwijfeld aan belangstellenden in de klassieke letteren grote diensten kan bewijzen. Nauwkeurigheid en volledigheid (voor zover deze te bereiken valt) wettigen onze eerbied voor dit boek, de vrucht van veel arbeid.

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bull. de l'Acad. d. Inscr. et B.-L., 1924, Août-Sept.-Oct.: L. Poinssot et R. Lantier, Quatre préfets du prétoire contemporains de Constantin. — Espérandieu, Fouilles d'Alise. — E. Albertini, Une inscr. de Djémila. — L. Carton, Fouilles à Bulla Regia en 1924. — G. Jéquier, Le sekhem d'Abydos. — E. Cuq, Note complém. s. l. loi rom. contre la piraterie. — P. Lacau, Les travaux du service des Antiquités de l'Egypte pendan 1923 et 1924.

Zschr. f. vergl. Sprachf., LII, 3: E. Leumann, Die neueren Arbeiten z. idg. Metrik. — W. Schulze, Got. *liuta* u. *weiha*. — E. Sittig, Zur neu gefundenen Kypr. Sprache. — Dez., Kypr. *κάς*. — Dez., Zwei etymol. Vermutungen. — Dez., Ein Betonungsgesetz lit. Optative. — J. Loewenthal, Lat. *salmo*. — W. Krause, Die Entwicklung einer alten ellipt. Konstruktion in den idg. Sprachen. — W. Schulze, Lit. *bljũnas*. — K. Buga, Die Metatonie im Lit. u. Lett. (Forts.).

Idg. Forsch., XLII, 3-4: E. Sievers, Ved. u. Idg. — W. Porzig, Bedeutungsgeschichtl. Studien. — F. Specht, Zur lit. Nominalflexion. — H. Ammann, Untersuch. z. hom. Wortfolge u. Satzstruktur (Schluss). — F. Sommer, Der lit. Vok. *brolau* u. Verwandtes. — A. Götze, Heth. *jugan* 'Joch'. — E. Kieckers, Zu ai. *tatra vanē* 'in diesem Walde'.

N. Jahrb. f. Wiss. u. Jugendbild, I, 1: Geleitwort d. Herausgebers. — G. Reichwein, Das Problem d. Päd. bei J. G. Fichte. — A. Tumarkin, Die Einh. d. Plat. Phädrus. — A. Schroeder, Aristoteles als Dichter. — E. Norden, Dreieck. — G. Neckel, Germ. u. klass. Philol. — E. Wolf, Goethe u. d. griech. Plastik. — P. Sickel, Der Traum im Leben u. in der Weltansch. Hebbels. — E. Lerch, Das Problem Anatole France. — W. Hübner, Welche Aufgaben stellt die Schulreform dem neusprachl. Unterricht? — G. Ritter, Die Idee der Staatsräson. — R. Hamann, C. D. Friedrich u. d. Romantik. — P. Hoffmann, Eine Unterrichtsfahrt. — A. Götze, Die deutsche Schallform. — W. Wagner, Goethes Faust als Schullekt. — Elterngedanken zur Schulreform. — Berichte. — Nachrichten.

Neophilologus, X, 3: J. H. Scholte, Over het vervaardigen van wetensch. edities v. werken uit de nieuwere letterk. — J. M. Carré, Michelet en Hollande. — H. G. Martin, *De gevallen v. Telemachus* par S. Feitama, II. — Th. Absil, Sprache u. Rede, II. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteek. bij H. Poutsma's *Grammar* etc., III. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's failure as a narrative poet, IV. — W. v. d. Gaaf, Een kantteek. bij een kantteek. — D C. Hesseling, Bezwaren en gevaren bij het vertalen v. h. N. T. — Boekbespr. — Korte aankond. — Inh. v. tijdschr.

Leuv. Bijdr., XVII, 1: H. Logeman, The Semasiology of Some Verbs of Motion and the Etymol. of Dutch *langwerpig*. — Th. de Ronde, De Romans van Th. H. Hall Caine. — H. Kesters, Kelt. oorspr. van *Rosmeer* en *Jeuk*. — L. Grootaers. De Namen van de *roode aalbes* in Z.-Ned. (naschr.). — Dez., Bladv.

Id., Bijbl., XVII, 1-2: L. Grootaers, In Memoriam J. P. Rousselot. — Dez., Zuidned. Dialectonderz. Dialectstudie en Tekstcrit. — Boekbeoord. — Kleine Aankond. — Kron. — Inh. v. tijdschr. — Uit de Skand. tijdschr. — Nieuwe boeken.

Neuphilologische Mitteilungen, XXVI, 1-2: A. von Kraemer, Jean Poirot, in memoriam. — A. Haggerty Krappe, The Source of *Novellino*, XXVIII. — L. Karl, les amours de Madeleine Béjart. — R. Pipping, Ein Fall von absoluter Konstruktion im Altschwedischen. — O. Behaghel, Nachtrag zu den „Imperativnamen". — Besprechungen.

Historische Zeitschrift, 130: Von Bezold, Kaiserin Judith und ihr Dichter Walahfrid Strabo. — Miszellen (Troeltsch, Ueber Carl Neumann's Rembrandt).

Studiën, CIII, Mei: J. v. Heugten, Een der Grootsten v. Nederl. — J. H. M. Tesser, De jeugd v. P. Kanis Noviomagus. — J. C. Alberdingk Thijm, Een volmaakt kind Gods. — Th. Paimans, Doelmatigheid en Godsbestaan (slot). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Ballhausen, Der erste engl.-holl. Seekrieg: Hist. Zeitschr. 130 (Häpke).
Basse, Vrouw in de Ned. Lett.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Baur).
Van Dale's Groot Wdb.: Leuv. Bijdr. XVII, n° 1-2 (Grootaers).
Häpke, Niederl. Akten und Urkunden, II: Hist. Zeitschr. 130 (Keussen).
Keuchenius en Tinbergen, Ned. Lyr.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Baur).
Kronenberg, Jan Seversz.: Lit. Zentralbl. 1925, n°. 7 (v. Rath).
Oppermann, Rheinische Urkundenstudien: Hist. Zeitschr. 130 (Koebner).
Sterck, Vondel en zijn Kring: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Boon).
Stoett, Mnl. Synt.: Leuv. Bijdr., Bijbl. XVII, n°. 1-2 (Boon).

CERTAMEN POETICUM HOEUFFTIANUM.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXXVI INDICTI

De triginta sex carminibus ita est iudicatum.

Praemium aureum reportavit Hermannus Weller qui *Natale Solum* cecinit, sumptibus legati in volumen recipietur carmen c.t. *Sirmio*, si poeta eius scidulae aperiendae dederit veniam, et carmen quod inscriptum est: *Ethnicum Fanum in templum christianum conversum*, quod conscripsit Franciscus Xaverius Reuss, Alsatinus.

Ecce index titulorum ceterorum carminum: *Cyllarus, In militem ignotum, Servorum amores et nuptiae, Mira lourdensia, Pacuvii Calavii, Arborum laus, Ad Maecenatem, Exules, Pax, Syrillus, In basilicam Lateranensem, Carmen augurale, Ad sepulcrum episcopi Torras, Inclyto Asturiarum Principi, Alma Nazarethana domus, Miles caecus, De Fontibus, Aer perdomitus, Materna ora, Ad rivum Io, Itala Rhodos, Redux bello excaecatus novam suam nuptam adloquitur, Dulce rus, Supplicatio ad matrem misericordiae pro valetudine regiae virginis Iohannae ex inclita Sabaudiae domo, Eucharisticon, Figulus, Praediolum recuperatum, Miles ignotus, Ad musam, De Nazareno, Laus Paupertatis, Subaequoreum monstrum, Somnium Horatii.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus, ut carmina latina non ex alio sermone versa, nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora, nitide et ignota iudicibus manu scripta ante Kal. Ian. A. MCMXXVI mittantur ad „het Bestuur der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Trippenhuis, Amsterdam", munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum britannicum (*type-writer*) adhibuerint, ac si, quemadmodum in editionibus poetarum fieri solet, sextum quemque versum numero insigniverint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata si scidulae aperiendae venia dabitur. Id autem ante Kal. Iul. proximas fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Aprili pronuntiabitur, quo facto scidulae carminibus non in volumen receptis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami, die VI m. Apr.
A. MCMXXV

J. J. SALVERDA DE GRAVE
Ord. lit. acad. reg. ab actis

ADVERTENTIEN

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand. — **Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M^IJ., te Leiden.** — **Prijs per jaargang van 12 nummers f 10.—**

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. — **No. 10.** — **Juli 1925.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

E. Täubler, Bellum Helveticum, Eine Caesarstudie. Zürich, Verlag Seldwyla. 1924. (deb.: Verl. Seldwyla, Kleinlaufenburg in Baden, Duitschl.). (Pr. M. 8, geb. M. 10).

Het valt mij niet gemakkelijk over deze studie een deskundig en billijk oordeel uit te spreken. Deskundig kan slechts hij zijn, die de zeer uitgebreide litteratuur over het onderwerp beheerscht; billijk, wie zich niet ergert aan den dikwijls aanmatigenden toon, dien de schrijver meent te mogen aanslaan.

Wanneer men Caesar's beschrijving uno tenore leest, kan men zich — met behulp van een goeden commentaar bijv. die van Meusel — zeer wel van het verloop der gebeurtenissen een voorstelling vormen. Maar de motieven en beteekenis dier gebeurtenissen, het historische kader, in verband waarmee zij alleen te verstaan zijn, kunnen slechts door nauwkeurige analyse van den text en vergelijking met mededeelingen van andere oude schrijvers worden benaderd. Om dit doel met deze middelen te bereiken heeft Täubler moeite noch scherpzinnigheid gespaard. In de eerste drie hoofdstukken geeft hij een gedetailleerde voorgeschiedenis van het bellum Helveticum.

Hoofdstuk I: Das Problem des gallischen Prinzipats behandelt uitvoerig den strijd om de hegemonie tusschen Arverni en Haedui. Rome mengt zich wel in dien strijd, maar alleen in zoover, dat het zich als bondgenoot van Massilia door de stichting der provincia Narbonensis den landweg naar Spanje en de Alpenpassen naar Gallië verzekert. Overigens bepaalt het zich tot het verdedigen der provincia — zoo tegen de Cimbren in 102 voor Chr.

Hoofdstuk II: Admagetobriga (sic; de nieuwste uitgaven geven alle Magetobriga). Ariovistus en zijn Germanen komen 71 voor Chr. den met de Arverni verbonden Sequani te hulp. Door den slag bij (Ad)magetobriga (61 voor Chr.), waarin hij de Haedui met hun bondgenooten verplettert, wordt hij de eigenlijke beheerscher van Midden-Gallië. Rome blijft onzijdig.

Hoofdstuk III: Orgetorix. Orgetorix is de nationale held, die aan de Germaansche overheersching een einde wil maken. In de plaats daarvan zou een federatie der drie machtigste Keltenstammen komen, de Haedui, Sequani en Helvetii. Deze laatste moeten emigreeren, omdat zij anders in hun door bergen ingesloten land een prooi worden der Germanen. Hun tocht gaat naar het gebied der Santoni aan den Atlantischen Oceaan. Daar aangekomen zouden zij met hun bondgenooten Midden-Gallië van de Alpen tot aan de zee in bezit hebben.

Daarna volgt de kern van het boek.

Hoofdstuk IV: Caesar. Ofschoon ik Täubler niet overal versta — zijn terminologie is vaak ongenietbaar en zijn stijl allesbehalve helder—, meen ik toch zijn betoog in de hoofdlijnen te kunnen volgen. Caesar, zoo zet hij uiteen, kreeg door den plotselingen dood van den proconsul Metellus Celer (voorjaar 59), aan wien Gallia Narbonensis als provincia was toegewezen, gelegenheid zich door den senaat in diens plaats te laten benoemen. Gallia Cisalpina was hem reeds eerder door het plebiscitum Vatinium toegekend. Hij heeft niet bewust van meet af aan de roeping gevoeld de zoogenaamde Noordsche kwestie op te lossen. De toestand van zijn provincie bood onbegrensde mogelijkheden. Met het zelfvertrouwen het genie eigen heeft Caesar telkens aangepakt, wat zijn hand te doen vond, het imperium uitgebreid tot aan den Atlantischen Oceaan en de Noordzee, en zich zelf gemaakt tot den machtigsten man van de republiek.

Op een paar beschouwingen in dit hoofdstuk wil ik nog even de aandacht vestigen. De eerste betreft de vraag, met welk recht Caesar de grenzen zijner provincie overschreed, toen hij den Helvetiërs den weg naar het land der Santoni wilde afsnijden. Caesar zelf geeft hieromtrent geenerlei uitsluitsel. Uit eenige plaatsen van Cas-

sius Dio maakt Täubler het waarschijnlijk, dat het plebiscitum Vatinium hem het recht verleende niet alleen zooveel troepen te lichten, als hij verkoos, maar ook oorlog te voeren, met wie hij wilde.

De tweede beschouwing kan mij minder bekoren. Zij lijkt mij een bedenkelijk staaltje van de gave het gras te hooren groeien, bij Duitsche geleerden niet ongewoon. Täubler dan stelt het voor, alsof Caesar de vervolging der Helvetiërs opgaf om naar Bibracte te marcheeren n i e t in de eerste plaats, omdat hij, zooals hij zelf zegt, daar zijn troepen opnieuw wilde approviandeeren, maar omdat hij, over die stad zijn marsch nemende, de Helvetiërs wilde vóór komen om hen aan de Loire op te wachten en hen daar te vernietigen, gelijk hij de Tigurini bij de Saône had in de pan gehakt. „Dumnorix" zoo gaat hij verder „erkennt die Falle: seine Warnung, sein Rat müssen es gewesen sein, die die Helvetier veranlaszten, die Entscheidung, der sie bisher ausgewichen waren, zu suchen". Waarom spreekt Caesar zelf daarover geen woord in zijn commentarii? Hoe kon Dumnorix, tegen wien Caesar na de onthullingen van Liscus (I, 18) en de bevestiging door Diviciacus (I, 27) den grootsten argwaan koesterde en dien hij zorgvuldig liet bewaken, nog met de Helvetiërs verbindingen onderhouden? Ziedaar vragen, die Täubler zich blijkbaar niet heeft gesteld — laat staan beantwoord.

Hoofdstuk V: C a e s a r s B e r i c h t behelst o.a. een polemiek tegen Eduard Norden, wiens stupenda doctrina hem niet voor gewaagde hypothesen behoedt. Norden neemt aan, dat Caesar naar Gallië is getrokken met het welbewuste doel de Germanen terug te dringen over den Rijn. Maar in Rome zou men nooit hebben kunnen begrijpen, dat hij eigenlijk alleen om het gevaar, dat van den kant der Germanen dreigde, te bezweren, tegen de Helvetiërs en Ariovistus was in het veld gekomen. Daarom voert hij, volgens Norden, allerlei andere motieven aan om zijn optreden tegenover hen te rechtvaardigen, maar inderdaad vormt in het heele eerste boek der commentarii „d a s G e r m a n e n t u m .... d a s e i g e n t l i c h e L e i t m o t i v". Terecht teekent Täubler daarbij aan: „Nur wenn man das erste Buch in eine falsche Germanenprämisse einbaut".

Het boekje is keurig uitgevoerd maar wordt wel hier en daar door storende drukfouten ontsierd.

Utrecht. A. H. K a n.

A. van der Flier G. Jzn., Jesaja I. (Tekst en Uitleg, Praktische Bijbelverklaring door Prof. Dr. F. M. Th. Böhl en Prof. Dr. A. van Veldhuizen. I het Oude Testament). Groningen-Den Haag, Wolters. 1923. (Pr. ƒ 3.25, bij inteek. ƒ 2.85 en ƒ 2.60).

Van wetenschappelijk standpunt beschouwd kan de vertaling van een boek als Jesaja nooit meer dan een poging zijn om het origineel te vertolken. Taal, stijl, compositie, historische achtergrond, overlevering van den tekst enz. stellen zooveel problemen ook aan het eigen inzicht, de scherpzinnigheid en het critische oordeel van den bewerker, dat de vertaling noodzakelijkerwijs in sterke mate een individueel cachet moet dragen en altijd weer voor andere opvattingen plaats laat. Dit feit weerspiegelt zich dan ook heel duidelijk in het uiteenloopend karakter, dat de vele bestaande Jesaja-vertalingen ten opzichte van elkaar vertoonen. Laat een oningewijde van der Flier's vertaling naast de z.g. Leidsche en naast Ehrlich's Randglossen leggen, en hij zal vaak moeite hebben te gelooven, dat het om de vertolking van een en denzelfden tekst te doen is.

Dr. van der Flier heeft zich blijkbaar van de velerlei moeilijkheden, die aan een dergelijken arbeid verbonden zijn, ernstig rekenschap gegeven. Zijn boek is over het algemeen voor het Nederlandsche publiek, dat belang stelt in een wetenschappelijk betrouwbare vertaling van het Oude Testament een zeer bruikbaar hulpmiddel geworden. Na een historische en litterarisch-critische inleiding (blz. 5—28), gevolgd door een respectabele litteratuuropgave (28—30), geeft hij een doorloopende vertaling van het boek (hst. 1—39, dus de z.g. Jesaja I), dat hij in vier bundels verdeelt met de volgende opschriften: I Oordeel en heil (hst. 1—12), II Het gericht over de volken en de wereld (hst. 13—27), III Zion's nood en verlossing (hst. 28—35), IV Jesaja en Hizkia (hst. 36—39). Dan komt de eveneens in doorloopenden vorm geschreven commentaar, die den tekst op den voet volgt, en ten slotte enkele bladzijden „aanteekeningen bij den tekst", waarin rekenschap gegeven wordt van de vertaling, voor zoover die op emendaties van den schrijver zelf of van zijn voorgangers berust. Schr. meent — anderen zullen er misschien aan twijfelen —, dat „deze aanteekeningen ook beteekenis kunnen hebben voor iemand, die deze (hebreeuwsche) taal niet verstaat" (blz. 169).

Dat ik in de opvatting van tal van plaatsen zeer sterk van Schr. afwijk, en de emendaties, waarvan hij uitgaat, lang niet altijd geslaagd vind, spreekt na het boven gezegde bijna van zelf. Het heeft daarom ook weinig zin, dat met voorbeelden in het licht te stellen. Liever bespreek ik enkele punten, waarover misschien meer eenstemmigheid kan bestaan. Zoo gebruikt Schr. meermalen woorden en uitdrukkingen, die in een Jesaja-vertaling te modern klinken en hinderlijk aandoen. B.v. 1.14: „Uw *processies* en feestdagen haat ik van harte"; 9.18: „werd het volk *kannibalen* gelijk"; 10.1: die drukkende *plakkaten* bevelen"; 22.24: „van schotel- tot *flesschengerei*" en derg.

Het Nederlandsch is vaak onjuist of althans onduidelijk. Zoo 1.5: „waartoe meer U geslagen, die in afval volhardt"; 5.13: „Dies zal mijn volk in ballingschap gaan, en dit ongedacht"; 6.13: „Is een tiende nog over, ook dit wordt vernieling"; 9.11, 16 en 10.4 telkens: „Om dit alles wendde zijn toorn niet af".

Enkele plaatsen, waar de hebreeuwsche woorden m.i. bepaald onjuist zijn weergegeven zijn b.v. 1.5: „geheel krank is het hoofd, geheel mat is het harte" (Hebr. „Kol rōsj .... we kol lēbāb"); 2.22: „Houdt U terug van de menschen, wier adem is in hun neus" (Hebr. „kol asjer nesjāmā beappō" als appositie bij „hā-ādām") 5.14: „Dies opent het rijk van de schimmen zijn kaken" (Hebr; „hirchība sjeōl naphsjā-hā" is onverzadigbaar); 7.15 en 22: „stremsel" voor Hebr. chem'ā; 21.8: „halve nachten" (Hebr. kol ha-lēlōth); 22.24: „Aan hem hangt heel de pracht van verwanten" (Hebr: „wetāloe (transitief!)" enz.).

Van kleinere vergissingen noem ik nog de consequente transscriptie (hst. 8; ook in den commentaar) Maher Sjalal *Chaz*-Baz i.p.v. *Chasj*. Ofschoon deze enkele opmerkingen doen zien, dat de noodige critiek bij het gebruik van deze nieuwe vertaling geboden is, zoo kan ik het werkje als geheel toch aan hen, die dezen grooten dichter-profeet willen leeren kennen, wel aanbevelen.

Leiden. J. L. P a l a c h e.

Mose ben Maimon, Führer der Unschlüssigen ins Deutsche übertragen und mit erklärenden Anmerkungen versehen von **Dr. Adolf Weiss.** Erstes Buch. (Philos. Bibl. Bd. 184a). Leipzig, F. Meiner. 1923. (Pr. ƒ 6.90, geb. ƒ 8.28).

Maimonides (1135—1204) is voor de receptie van Aristoteles in het middeneeuwsche denken van internationale beteekenis. In de eerste plaats voor de joodsche geleerden, die zijn op één na in het Arabisch geschreven maar spoedig in het Nieuwhebreeuwsch vertaalde werken ijverig bestudeerden en, zij het ook niet zonder bestrijding, in hoofdzaak als gezaghebbend leerden beschouwen; daarna ook, door latijnsche vertalingen, voor de Katholieke wijsbegeerte in de 13de eeuw, met name die van Albertus Magnus en S. Thomas.

De „Führer" is zijn voornaamste filosofisch werk. De schrijver wil daarmee leiding (zijn tegenstanders noemden het: verleiding) geven aan hen die door de studie van de wijsbegeerte zijn gaan twijfelen aan de waarheid van Gods Openbaring (de Thora). Volgens eeuwenoud recept gebruikt hij daarvoor twee middelen: 1°. vrijzinnige uitlegging van de letter der H. S. en 2°. harmonizeering van Aristoteles. Als een derde middel voegt hij erbij — ook niet geheel nieuw — het fiktief gebruik van aristotelische bewijzen, b.v. van het bewijs voor Gods bestaan. Uit de *eeuwige* ordelijke beweging van het heelal bewijst Aristoteles dit. Maimonides neemt het voorloopig over (vergelijk moderne theorieën van het „Alsob") als het eenig filosofisch juiste bewijs. Maar als het zijn dienst gedaan heeft, verwerpt hij het uitgangspunt, omdat hij gelooft aan een *tijdelijke* schepping van de wereld.

Wat Maimonides, evenals de middeneeuwsche denkers in het algemeen, in de werken van het verleden, in de Thora en bij Aristoteles zoekt, is de eenige eeuwige waarheid, die in verschillende vormen verschijnt. Historische ontwikkeling is onwezenlijk, bestaat eigenlijk niet. Als Jood gaat hij uit van de veronderstelling dat Israël altijd de wijsheid heeft gehad, dat de kennis ervan in de verstrooiing (diaspora) bij het onderdrukte volk is te loor gegaan, maar dat het oud erfgoed is wat hij in de geschriften van Plato en Aristoteles en in hun grieksche en arabische kommentaren terugvindt. De duitsche vertaler Dr. A. Weiss, die soms nog meer aan joodsche tradities gehecht is dan de middeneeuwer Maimonides, schijnt deze meening te deelen (zie blz. 309, aant. 81). Wellicht is aan deze overtuiging en aan eenige overschatting van den ouden denker een groot deel van den ijver te danken, die ons dit nuttig boek heeft geschonken.

Aan de vertaling van het eerste boek (het tweede en derde zijn ter perse [1]) gaat een uitvoerige inleiding tot het geheele werk vooraf.

Een nuttig werk is het zeker, voorzoover we hier de eerste behoorlijke duitsche vertaling hebben, voldoende om het systeem van Maimonides te leeren kennen. Maar een vooruitgang voor de wetenschap beteekent deze bewerking niet: historisch-filologisch beschouwd brengt ze geen nieuws en in de inleiding en de aanteekeningen is veel ouds opgenomen dat verouderd is. Wat er in de laatste 50 jaar omtrent de geschiedenis van het moslimsche denken aan het licht is gebracht, is aan Dr. Weiss bijna geheel onbekend. Hij kent niet de taal, waarin Maimonides zijn werk schreef, noch de moslimsche kultuur, waarvan het voor een groot deel een produkt is. Zijn duitsche vertaling is dus niet naar het oorspronkelijke maar naar het Nieuwhebreeuwsch van Samuel ibn Tibbon bewerkt. Welke uitgave ten grondslag is gelegd, wordt in de voorrede niet gezegd; het is niet de ed. princeps maar een latere met vele drukfouten. Dat deze wijze van werken geen groot nadeel aan den duitschen tekst heeft gedaan is een gevolg daarvan dat de vertaler op meer dan 100 plaatsen gebruik heeft gemaakt van de door Munk indertijd aangebrachte verbeteringen.

Munk heeft de eerste en tot nog toe eenige uitgave van het arabische origineel bezorgd, samen met een fransche vertaling en zeer belangrijke aanteekeningen, in 3 deelen te Parijs 1856—66 verschenen. Een klassiek boek, zijn levenswerk. Op grond vooral van nieuwgevonden handschriften zullen kleine verbeteringen in tekst en vertaling mogelijk zijn, op grond van de groote vorderingen, die de wetenschap van den Islam in de laatste halve eeuw heeft gemaakt, kunnen zijn toelichtingen dikwijls worden aangevuld, soms ook verbeterd. Maar Munk blijft voor ons allen het voorbeeld van echt wetenschappelijk werk, het uitgangspunt voor de studie van Maimonides. Afhankelijk van hem is de italiaansche vertaling van Maroni (1870—76) en de hongaarsche van M. Klein (1878), benevens, zooals ik reeds opmerkte, deze duitsche van Weiss. Het meest zelfstandige van wat er na Munk gedaan is, is wel de engelsche vertaling van M. Friedländer (1881—85 met aanteekeningen, 1904 herzien maar zonder aant. opnieuw verschenen). Weiss maakt van deze engelsche bewerking geen gebruik. Hij volgt meestal Munk, hier en daar aangevuld door opmerkingen van D. Kaufmann, J. Guttmann en enkele anderen.

Gaarne erken ik dat ik niet voldoende thuis ben in het Nieuwhebreeuwsch om te kunnen beoordeelen, welken graad van fijnheid en nauwkeurigheid Dr. Weiss in zijn duitsche vertaling heeft bereikt. Over het algemeen maakt ze een goeden indruk. De schrijf- of drukfoutjes, die ik aanteekende, zijn niet talrijk, meest zonder belang en door den aandachtigen lezer gemakkelijk te verbeteren. Zinstorende vertaalfouten — waarvan ik er 3 zal noemen — heb ik weinig gevonden. Op blz. 55, reg. 17 v. wordt van den ladder in Jakobs droom (Gen. 28) gezegd: „auf der jeder, der es will, emporsteigen kann", wat volgens bijgevoegde aanteekening dan zou beteekenen, dat ieder mensch, die maar wil, de hoogste volmaaktheid kan bereiken. Met paronomastisch spraakgebruik staat er in het Arabisch en het Nieuwhebreeuwsch dat langs dien ladder „ieder opklimmende kan opklimmen"; van willen in den zin van Dr. Weiss is dus geen sprake. Zijn toelichting is dan ook lijnrecht in strijd met wat Maimonides ons leert. Volgens dezen filosoof zijn er slechts zeer weinige uitverkorenen die het hoogste bereiken, en deze weinigen zijn niet de menschen die van goeden wille zijn, maar de zuivere theoretici, die boven waardeeringsoordeelen over goed en kwaad enz. staande, kennen „datgene wat is". Men vergelijke hiermede de leer van Spinoza, die den invloed van den latijnschen Maimonides heeft ondergaan. — Op blz. 88/89 lezen we: „unsere Unwissenheit über die Zahl der Gestirne, ob sie paarweise oder jedes abgesondert für sich existieren . . ." Hiermede schept de vertaler een probleem, dat mij uit de geschiedenis van de wetenschap niet bekend is en althans bij Maimonides niet bestaat. Deze zegt dat wij

[1]) Intusschen reeds verschenen.

niet weten of het getal der sterren even of oneven is, m.a.w. het juiste aantal kennen we niet. — Op blz. 194, reg. 4 is sprake van het diskrete (niet-kontinue), zoodat in plaats van „zusammenhängend" moet gelezen worden „unterbrochen". —

Aan het slot van zijn belangrijk artikel „Der Führer Maimunis in der Weltliteratur" (Arch. f. Gesch. d. Philos. XI (1898), blz. 376), spreekt D. Kaufmann, na de fransche vertaling van Munk en de engelsche van Friedländer te hebben geprezen, den wensch uit dat ze spoedig, tengevolge van nieuwe ontdekkingen en verdergaand wetenschappelijk onderzoek, door een duitsche mogen worden overtroffen.

Aan het ijverig en in veel opzichten nuttig werk van Dr. Weiss wordt niets te kort gedaan door te zeggen dat de wensch van Kaufmann nog niet is vervuld.

Amsterdam. Tj. de Boer.

R. Blümel, Die deutsche Schallform der letzten Blütezeit und ihrer Ausläufer in Dichtung und Prosa. Halle, Max Niemeyer. 1923.

De schrijver van dit boek maakt het zijn lezer wel moeilijk. Nadat deze de onduidelijkheid van den titel heeft trachten op te lossen en het nog al vage begrip „letzte Blütezeit" in een gebruikelijker terminologie heeft omgezet, stapelen op de eerste bladzijden de moeilijkheden zich voor hem op. De schrijver bestudeert het wezen van het rhythme, en wel, zooals het woord „Schallform" in den titel en de opdracht aan Eduard Sievers en Wilhelm Streitberg al duidelijk zegt, als volgeling van de Leipziger „schallanalytische" methode. Zij, die daarmee niet geheel vertrouwd zijn, weten dus van te voren, dat de lectuur niet gemakkelijk zal zijn en dat men een zekere lichamelijke praedispositie moet bezitten, om elk argument naar waarde te kunnen beoordeelen. Maar men verwacht niet, en men behoeft in een wetenschappelijk boek ook niet te verwachten, dat men voor woordraadsels wordt geplaatst. En dat is m.i. hier het geval. Ik laat het boek zelf spreken: de derde zin van het boek luidt: Die Mittel des hörbaren Rhythmus sind, jedes in zahlenmässiger Abstufung:

Deze indeeling, die blijkbaar zoo belangrijk is, dat zij ook op de laatste bladzijde van het werk nog een rol speelt, dwingt mij, en m.i. iederen onbevangen lezer, een vraagteeken aan den rand te plaatsen. Op bl. 42 wordt over deze indeeling nog iets gezegd, maar onduidelijk; wat de schrijver ten slotte met de uitdrukkingen „verschwistert" en „verwandt" bedoelt, blijkt alleen duidelijk, niet uit een plaats van het boek zelf, maar uit een artikel van den schrijver in de Beiträge (48, 310—315): „Schnitt und länge (hier voor „Dauer" uit het boek) einerseits, höhe und stärke anderseits sind verschwistert: diese sind als solche mit einem sinn wahrnehmbar, jene nicht; schnitt und höhe einerseits, länge und stärke anderseits sind verwandt: diese wenden sich mehr an den hörer, jene geben mehr das vom dichter usw. und seinen gestalten gefühlte." Ik bewonder de scherpzinnigheid van iederen lezer, die, zonder het geciteerde artikel te kennen, deze op zichzelf al aanvechtbare onderscheidingen achter de raadselachtige woorden van het boek heeft gezocht!

Ook bij de volgende analyse der rhythmische verschijnselen komt men herhaaldelijk voor raadsels te staan. Voortdurend vond ik bij de door den schrijver geciteerde voorbeelden indeelingen en afscheidingen, die met mijn gevoel niet overeenkomen, die ik geheel anders zou lezen en dus ook anders zou beoordeelen. Het subjectieve element komt dan ook bij het door den schrijver gebruikte materiaal wel heel sterk naar voren; wij hebben dus het recht, tegenover zijn algemeene regels heel sceptisch te staan. Bovendien is hij in zijn terminologie vaak onduidelijk en draagt hij, en dat schijnt mij al heel bedenkelijk, alles in den vorm van het postulaat, nergens in dat der bewijsvoering, voor. Zoo onderscheidt hij al naar de rangorde van de bovenvermelde vier elementen acht paren rhythmesoorten en zegt: in één (taal)gebied is er oorspronkelijk maar één van die acht paar mogelijk; ook een schrijver heeft in den regel maar één soort tot zijn beschikking, maar kan zich soms aan een bepaald dialect of aan een vreemde taal aansluiten. In het licht der „Schallanalyse" bezien, is deze veronderstelling heel plausibel, en als de schrijver dit overtuigend had bewezen, of ook maar door sprekende voorbeelden voor allen had verduidelijkt, dan zou hij een hoogst belangrijk criterium van tekstkritiek hebben ontwikkeld. Dit ontbreekt helaas, en daarom heeft dit boek voor de niet geheel ingewijden geen voldoende overtuigingskracht en staat het in dat opzicht verre ten achter bij de meestal zoo heldere uiteenzettingen van den leider dezer richting, Eduard Sievers.

Amsterdam. J. van Dam.

J. D. Bruce, The Evolution of Arthurian Romance from the Beginnings down to the Year 1300, vol. I, 1923, vol. II, 1924. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht; Baltimore, The Johns Hopkins Press. (Pr. *f* 6.50 geb., *f* 7.50.)

Twee lijvige deelen, te zamen bijna 1000 bladzijden, geschreven door de bekwame hand van den heer Bruce, professor in de Engelsche taal en letterkunde aan de Universiteit van Tennessee. Zij vormen het 8ste en 9de deel der *Ergänzungsreihe* (*Schriften zur Englischen Philologie*) van James W. Bright's *Hesperia.* De schrijver geeft wél wat de titel belooft; hij is voor studeerenden een gids in het labyrint der middeleeuwsche Arthurromans en bij de daarop betrekking hebbende moderne critiek. Zijn chronologisch overzicht van de werken, die tot den Arthurcyclus behooren kan zeer goede diensten bewijzen. Wat zijne meening omtrent de moderne critiek betreft, is hij met Foerster en Golther van oordeel, dat men de waarde van den Keltischen invloed verre overschat heeft. Dat dichters der middeleeuwen niets anders zouden hebben gedaan dan de volksverhalen compileeren zonder belangrijke, persoonlijke modificaties, lijkt hem onmogelijk.

Het eerste deel behandelt de overlevering, de kronieken, de „lais" en de romans, daarna den H. Graal en vervolgens de proza-romans, waarvan een groot gedeelte ook nog een plaats vinden in het tweede boek. Hierin volgen dan verschillende discussies over dateering, bronnen enz. met verwijzing naar hetgeen daarover reeds

in het eerste deel gezegd wordt. Een reeks zeer overzichtelijke analyses der Arthurromans en der verschillende vertalingen maken het werk aantrekkelijk, terwijl een uitgebreide bibliographie en een *index of critics* met een *index of subject-matter* het werk besluiten.

Men vindt hier een schat van gegevens over den naam Arthur, over den historischen Arthur, over den reeds bij Nennius legendarischen Arthur, over de Historia Regum Britanniae van Geoffroy van Monmouth, over den Roman de Brut van Wace, en over Layamon, die volgens Bruce een navolging is van een verloren gegane Fransche Wace-imitatie. Een zijner argumenten is de ingelaschte passage over de feeën, die bij Arthur's geboorte tegenwoordig waren, alsook hare geschenken, de droom van Arthur enz. Wat merkwaardig is, — Layamon maakt van Arthur, den geesel der Engelschen een Engelsman ; zoo patriottisch is hij.

De romans in dichtvorm zouden slechts voor wat de algemeene gegevens betreft, in relatie staan tot de kronieken en voor de werkelijke bronnen zou men moeten opklimmen tot de keltische traditie, die het uitgangspunt was voor Geoffroy. Ziedaar een veel omstreden en nog steeds niet opgeloste questie, waarbij sommigen zoo ver gaan, dat zij iederen keltischen invloed op de Fransche romans ontkennen.

Er zijn twee groepen keltische literatuur : de bretonsche en die van Wales ; van de Bretonsche bezitten wij slechts enkele glossaria, want de *Barzaz Breiz* van Villemarqué moet men als fictie beschouwen gelijk Macpherson's Ossian. Van Wales zijn er vier oude boeken met Bardengezangen uit de zesde eeuw (het handschrift is echter uit de tiende). Arthur komt er slechts weinig ter sprake. De stijl is niet episch, maar lyrisch en bovendien duister ; die boeken kunnen niet bijgedragen hebben, meent Br., tot de legendarische overleveringen betreffende de daar vernoemde helden.

Behalve die vier boeken bezitten wij echter de Mabinogion, verhalen, die gereciteerd werden door een Mabinog of leerling-bard, en waarvan Lady Charlotte Guest een Engelsche en J. Loth een Fransche vertaling bewerkten. De titel is slechts juist voor vier verhalen, maar men spreekt er ook in andere verhalen van Arthur enz. en in drie ervan is het verband met Chrétien de Troyes zeker : Owen, Peredur, Geraint ter eene zijde en Yvain, Perceval en Erec ter andere. Met vele andere geleerden is Bruce van oordeel, dat Chrétien hier oorspronkelijk is ; de sociale geest, de huiselijke gewoonten en de oorlogsgebruiken zijn alle die van de 12de eeuw in Frankrijk. Andere verhalen zijn onafhankelijk van Chrétien, meent schrijver (bijv. Kullwch en Olwen), maar men vindt er toespelingen op de Historia van Geoffroy en ze dateeren waarschijnlijk uit het einde der 12de of begin der 13de eeuw.

De questie, wat hier oorspronkelijk is en wat niet, lijkt ons onoplosbaar en een gemeenschappelijke bron zou misschien de eenige verklaring kunnen geven.

Bruce geeft een menigte détails over de *Lais* ; hij meent dat deze korte verhalen, die de bretonsche barden reciteerden voor hun niet altijd tweetalig publiek, alvorens hun onderwerp te bezingen, Marie de France geïnspireerd kunnen hebben. Een analyse van *Guigemar* moet bewijzen, dat, welke de oorsprong ook zij, de *lais* zich aangepast hebben aan de zeden der Fransche maatschappij der middeleeuwen.

Het is onmogelijk in dit kort bestek alles te vermelden, wat de schr. voor wetenswaardigs mededeelt omtrent Marie de France, de beteekenis van het woord *breton* bij haar, en vervolgens over de „Arthurisatie" der romans. Historisch moet de keltische bron dezer romans in Fransch Bretagne gezocht worden. Hij geeft daarvoor verschillende geschiedkundige feiten en in de anglo-saksische literatuur is niets te vinden van die verhalen vóór de Normandische verovering.

Br. gelooft niet aan de gemeenschappelijke bron, waarvan wij boven spraken en in welk geval de oplossing der questie eenvoudig zou zijn, zegt hij. Merkwaardig is ook, dat de hoop op Arthur's terugkomst niet dan door den invloed van Wace en zijn navolgers in Engeland is doorgedrongen. Noch Nennius, noch de Mabinogion maken er melding van.

Wij kunnen hier den schrijver niet volgen bij alles, wat hij zegt betreffende de *Table Ronde* en de beweerde Iersche bron. Wij vermelden alleen, dat men volgens Bruce de Iersche bronnen overschat.

Over Chrétien de Troyes en zijn navolgers en den invloed van Ovidius geeft Br. de bekende bijzonderheden. Chrétien maakt gebruik van de roemrijke, min of meer historische gegevens omtrent Arthur en zijn hof, om ze als uitgangspunt van zijn romans te nemen. Deze opvatting is zijn vinding ; inhoud en kleinere incidenteele détails zijn keltisch, maar de ideeën zijn die van zijn tijd en zijn land. Meer speciaal die van de aristocratische klassen.

Na eenige opmerkingen over *l' Amour courtois* volgt dan een belangrijke vergelijking, met betrekking tot de zeden en de positie der vrouw, tusschen de *Chansons de geste* en de romans, die reeds als voorloopers de romans van Thèbes en Eneas hebben gehad. In de Keltische sagen daarentegen is de positie der vrouw zelfs minderwaardiger dan in de oudste indo-germaansche sagen.

Over de talrijke navolgingen van Chrétien, zoowel in Frankrijk als in Duitschland, Holland, Engeland, alsook over den Merlin-cyclus (*vulgate cycle*) verstrekt schrijver vele wetenswaardigheden.

Tristan, Lancelot, Cligès, volgens Br. de Anti-Tristan, de *Conte del Graal*, een vergelijking tusschen Chrétien en Joseph de Robert de Borou aan de hand zijner analyses besluiten de discussies over de bronnen en de middeleeuwsche composities. Voor de Fransche literatuur is het voorafgaande zeer zeker verre het belangrijkste.

Bruce geeft nog een overzicht van de ongewoon groote compilatie der prozaromans, die nogal middelmatig genoemd kunnen worden. Hun waarde bepaalt zich vooral tot die van tusschenvormen, die ons van Chrétien tot de latere werken brengen. Deze laatste komen hoofdzakelijk in de buitenlandsche, meer in het bijzonder in de Engelsche literatuur voor. Chrétien schreef voor een élite, de latere werken, beantwoordende aan de eischen van hun tijd, zijn echter voor het meer en meer lezende volk geschreven.

De verschillende discussies, die nog volgen over datumvragen en andere veel omstreden questies alsmede de analyses, die met de bibliographieën het werk besluiten vervolmaken hetgeen voorafgaat.

Na het bovenstaande zoo kort mogelijke overzicht van dit omvangrijke werk zal het wel onnoodig zijn op te merken, dat al degenen, die zich voor de evolutie der Arthurromans interesseeren, hier een massa materiaal

vinden niet alleen, doch ook een uiteenzetting van wel niet steeds nieuwe, maar toch zeer belangrijke gezichtspunten.

Nijmegen. B. H. J. Weerenbeck.

J. Tielrooy, De Fransche literatuur sinds 1880. (Elsevier's Algemeene Bibliotheek No. 29). Amsterdam, U. M. Elsevier. 1924.

Dit is „un livre de bonne foy". Men moge het niet altijd met den schrijver eens zijn, enkele rubrieken anders wenschen, men gevoelt dat het gebaseerd is op uitgebreide lectuur, op weloverwogen gronden opgetrokken, scherp geformuleerd, een betoog vormend, waarin hij zijn best heeft gedaan verschillende vraagstukken voor zich zelven en voor ons tot helderheid te brengen. In zijn beknoptheid, waartoe de omvang der verzameling hem noopte, nadert hij een zekere kantigheid die aan droogheid grenst; zijn critisch-esthetisch credo dat in een „Voorbericht" voorafgaat, doet hem kennen als een geschiedschrijver, die schoonheid als eenig criterium heeft, maar die zijn enthousiasme onder een intellectualistischen dwang weet te houden, die teekenend is voor zijn persoonlijkheid. Men kent hem uit dit werk als een scherp criticus, die zijn meening tracht op te dringen met koele woorden, maar die toch ook het relative aller meeningen weet te zien en te waardeeren; hij staat wat hooghartig tegenover de gevoeligheid der spontane auteurs (Daudet, Ch.-L. Philippe) en onderschrijft zeker niet Musset's: „Vive le mélodrame où Margot a pleuré"; hij is ongodsdienstig, en ziet zeer wel de gevaren die de verbinding tusschen letteren, politiek en godsdienst oplevert (E. Psichari, Ch. Maurras) en heeft humorvolle woorden om dat gedoe even belachelijk te maken. Onbewogen is hij niet: Loti's werk doet hem weenen (p. 94); ik vraag mij af of *Tante Claire nous quitte* zoo ver af staat van de gevoeligheid „op de wijze der armen", die hij Ch.-L. Philippe verwijt. En ten slotte zegt hij eerlijk zijn twijfel of „eenige andere literaire schepping volkomen schoonheid en geluk kan schenken" (p. 16). Cecy est un livre de bonne foy.

En zeker geen uittreksel uit Lalou's *Histoire de la litt. contemp.*, zooals men mij eens zei. In de eerste plaats al door het geheel persoonlijke van lectuur, verdeeling en opvatting. Ja, die verdeeling! Het boek omvat twee hoofdstukken als een inleiding over „Literair positivisme" en „Idealistisch getint positivisme", rubrieken die toch niet als tegenstellingen zijn bedoeld en die verwarrend kunnen werken; misschien hadden zij samengesmolten kunnen worden tot één geheel: wetenschap en letteren, of zoo iets. Dan volgt een hoofdstuk: „Herlevend idealisme: 1880—1890", dat de Europeesche opleving en verandering van geestestoestand in die jaren kenmerkt voor Frankrijk, twaalf goed orienteerende bladzijden. Nu komt een hoofdstuk „Poëzie", omdat deze „meer dan een genre", „een levenshouding op zichzelf, de schoonste vorm van subjectivisme" is. Er volgen drie hoofdstukken, ditmaal weder naar de inspiratie: „Katholieke inspiratie", „Romantische tendenties" en „Psychologen en moralisten", gevolgd door een „Tegenwoordig", dat allerlei bevat, plus een „Besluit", helder, precies en vol waarde als gids voor dit boek, benevens eenige „Aanwijzingen voor verdere studie". Men ziet dat de verdeeling geheel persoonlijk is aangebracht; men aanvaarde haar, al zou men zelf misschien anders hebben gedaan en al springen de bezwaren—schrijver erkent ze (p. VIII) — in 't oog.

De opsomming der hoofdstukken doet zien hoe de schrijver, die zijn stof volkomen beheerscht, deze verdeelt en de evolutie der letteren vaststelt; zij doet niet zien welke vraagstukken van allerlei aard hij daarbij moet behandelen, met scherpzinnigheid en overtuiging, met gelukkige en weloverwogen formuleeringen, eindigend met de constateering dat „het schijnt dat de Fransche literaire geest er toe heeft bijgedragen, het land voor het doorstaan van den grooten schok (van 1914) gereed te maken"; ik zou zeggen dat hier de letterkundige misschien te groote waarde hecht aan de letteren als volkskracht van Frankrijk. Wanneer ik in een dorpje als Pralognan het „monument des morts" aanschouw, waarop 26 namen voorkomen uit een gemeente van 400 zielen, dan voel ik, dat die heele letterkunde voor die 26 gevallenen niet of nauwelijks heeft bestaan, maar dat het zonen waren van hun land en kinderen van „das freudige Volk des Ruhmes".

In de reeks van karakteristieken van schrijvers of van tijdperken valt veel te loven; het spreekt van zelf dat een subjectieve voorkeur uit zulke bladzijden blijkt, zooals trouwens heel het boek sterk subjectief is. Ik noem dan b.v. zijn Zola, Maupassant (5 blz., dus te veel!), Taine, Verlaine, Jammes (wiens later werk toch wel wat vergoelijkend wordt beoordeeld), Paul Fort (3 blz., tegen Leconte de Lisle 2), Bloy, Claudel (6 blz., terecht veel, maar onevenmatig), Loti (3 blz., met groote liefde doorvoeld en geschreven), Barrès, Gide (een scherpe veroordeeling), Duhamel, allemaal fijne essais waarmee men het niet eens kan zijn op zekere punten, waar die toch van groot doordringingsvermogen getuigen. Ik wees op enkele onevenwichtigheden; ik wil niet nalaten daarbij nog enkele punten te noemen die uitbreiding of vermelding verdienden, louter subjectief dus, omdat noch Lalou, noch Tielrooy, noch Strowski, noch wie ook zonder zekere voorkeur of vooropgezette ideeën over dit werk van tijdgenooten zullen kunnen oordeelen.

Zeer trof het mij dat Baudelaire's invloed (esthetisch de sterkste naast die der Goncourt's) niet meer op den voorgrond werd gebracht: gewild (Samain) of ongewild (Rachilde), bijna allen ondergaan dien, tot zelfs de grootsten en sterksten: Barrès, H. de Régnier, Mme de Noailles zelfs een weinig. — Of Daudet niet „een zekere nobele ongerustheid over ons lot" heeft gehad (p. 11), betwijfel ik; men consulteere het boek van den zoon over dezen voortdurenden Montaigne-lezer. — P. Alexis en H. Céard hadden kunnen verdwijnen (van den laatste nog te vermelden zijn stuk (*Les Résignés*) voor Eugène le Roy en misschien voor F. Fabre; p. 17). — Wordt Taine niet te sterk verclericaliseerd als „Kerkvader" (p. 27); als we dat van Bourget of L. Bertrand zeggen is dat wat anders. — Een esthetisch criticus als schrijver is had Leconte de Lisle's schoonheid wel nader mogen karakteriseeren (p. 33), waar hij het voor Paul Fort e.d. wel doet. — Is de Heredia „tenslotte geknutsel" (p. 39). Ik durf schrijver wel bekennen dat ik enkele sonnetten niet kan lezen zonder tranen in de oogen te krijgen, al moge de H. niet naar „een deel der waarheid" hebben gestreefd en al mogen mijn tranen van edeler oorsprong zijn als ik Beethoven's laatste kwartetten hoor. — De „vijf" die tegen Zola's *La Terre* protesteerden (p. 40), hebben daarover later berouw getoond. — „De romanschrijver Swinburne gaf hun een welkom voorbeeld voor verfijning" (p. 43); is dit een memoriefout voor R. L.

Stevenson ? — Bij Verhaeren ontbreekt de vermelding van het cosmische deel van zijn oeuvre. — Tot Péguy's niet-abdiceeren heeft toch ook de afwijzende houding dier kerk (p. 88) meegewerkt, niet alleen zijn hoogmoed. — Alain Fournier's prachtige *Le Grand Meaulnes* is op blz. 95 beter gekarakteriseerd dan op blz. 23 ; er staat daar even wat te veel over *Goha le Simple*. — Is Rostand wat schr. zegt (p. 99—101) ? Is hij de groote „chercheur d'idéal" dien Bédier zoo prachtig teekende ? 't Is een academische lof dien deze gaf, ik weet het. Maar Bédier... En Prévost's *Jardin secret* (p. 109) ; moest dit niet vermeld ? — Is Louis Bertrand de academisabele najager van roem ; is hij wat schr. zegt (p. 115) ? — Gide „concludeert niet" (p. 121). Maar France dan ? Is deze niet „veelzijdig" ? — Zou, bij de gevolgen van den oorlog, nog niet te vermelden zijn de opleving van den roman d'aventures en van den slappen ik-roman ?

Zoo kan men vraagteekens zetten bij enkele gedeelten van dit overigens zoo lofwaardige gidsje voor Fransche letteren na 1880, dat voor den schrijver zeker een werk van ernstige vreugde en volledige overgave is geweest.

Amsterdam. K. R. Gallas.

Ad. Stender-Petersen, Die Schulkomödien des Paters Franciszek Bohomolec S.J. Ein literarhistorischer Beitrag zur Kenntnis der Anfänge der modernen polnischen Komödie. [Slavica, hg. von M. Murko, 8.] Heidelberg, Winter. 1923. (Pr. ƒ 5.80).

Deze 430 pagina's grote monografie is gewijd aan een deel der literaire werkzaamheid van een auteur, die door de meeste kenners der Poolse letterkunde niet als een der grootste figuren hiervan zal worden beschouwd. Trouwens ook Stender-Petersen doet dat niet, al onderstreept hij dan ook anderzijds de al te geringe belangstelling en te eenzijdige beschouwing, die totnogtoe aan Bohomolec is ten deel gevallen. En als voorloper der latere Poolse komedie, welke in Fredro haar hoogtepunt heeft bereikt, èn als typiese 18.-eeuwse literaire en paedagogiese persoonlikheid verdiende Bohomolec gewis een grondige bestudering.

Speciaal wijdt de schrijver zijn aandacht aan de vijf-en-twintig school-komedies uit de tijd van Bohomolec' werkzaamheid aan de Warschause Jezuïeteschool, in vijf bundels verschenen in de jaren 1755—1760. Kort slechts wordt stilgestaan bij de banden, welke de latere theaterstukken van dezelfde auteur aan de schooldrama's verbinden.

Het uitvoerigst spreekt Stender-Petersen over de bronnen der afzonderlike stukken, en het is hem voortreffelik gelukt aan te tonen, dat men, in de eerste plaats Kielski in zijn monografie over Molière's invloed op de ontwikkeling der Poolse komedie (O wpływie Moliera na rozwój komedyi polskiej. 1907), totnogtoe te eenzijdig invloed van Molière heeft aangenomen. Behalve Molière gebruikte Bohomolec als bronnen de stukken van Franse Jezuïeten, in het biezonder Le Jay, Du Cerceau, Porée, van Plautus, van de Italiaan Goldoni en andere Italiaanse auteurs, terwijl bovendien nog op andere Franse bronnen en op Holberg gewezen wordt, van wie speciaal „Jean de France" in aanmerking komt als model van Bohomolec' „Paryżanin polski". Voor menige komedie wordt meer dan één bron aangenomen ; soms is het eenvoudig een betrekkelik kort fragment, dat een andere oorsprong heeft dan de rest van het stuk, elders laat zich een intensievere door-elkaar-werking konstateren. Deze „contaminatie"-opvatting is hier zeer plausibel. Men vindt haar door verschillende geleerden wel op zulk een wijze aangewend, dat de lezer zich met verbazing afvraagt, of de bestudeerde dichters of schrijvers dan eenvoudigweg mechanies knip- en plakwerk verricht hebben ; maar bij een man als Bogomolec, die niet schreef uit kunstenaarsbezieling, doch als een paedagoog, welke het jonge geslacht en tot zekere hoogte ook het oude door de tendens zijner stukken tot brave mensen wil opvoeden, is deze beschouwingswijze geheel juist. Wars van alle nieuwlichtersijdelheid, welke ook reeds in het onderwijs begon door te dringen, wilde Bohomolec zijn leerlingen en tijdgenoten laten lopen in het gareel van het kritiekloze geloof met zijn onveranderlike betamelikheids- en zedelikheidsnormen. Aan deze tendens werd de van verschillende zijden bijeengeraapte stof ondergeschikt gemaakt ; een prachtig middel tot lering waren lange disputen pro en contra het een of ander principe, de een of andere opvatting of gewoonte, waarbij de aesthetiese waarde der bronnen als een minderwaardig iets werd behandeld. Een belangrijke modificatie ondergingen de bronnen mede doordat Bohomolec zich hield aan de regel van geen vrouwerollen toe te laten. Natuurlik ging met de eliminering dezer rollen een wegwerken of omwerken van erotiese motieven samen.

Door het schrijven van dit goed gedocumenteerde en zorgvuldig bewerkte boek heeft Stender-Petersen een belangrijke bijdrage geleverd tot de geschiedenis van het Poolse drama. En deze studie over de paedagoog Bohomolec en zijn onderwijs-idealen is te actuëler, nu in 1923 de herdenking van de instelling der „educatie-commissie" in het Polen van 1773, dus net 150 jaar geleden, ook een aantal andere monografieën over het 18.-eeuwse Poolse onderwijs heeft doen verschijnen.

Hoewel geenszins specialist zijnde op het gebied der Westeuropese en Poolse letterkunde van de achttiende eeuw, durf ik wel verklaren, dat veel van het nieuwe, dat Stender-Petersen ons in dit boek geeft, overtuigend is. Daar waar de samenhangen, die hij ziet, van twijfelachtige aard zijn, heeft hij dat gewoonlik ook zelf wel opgemerkt en dan geeft hij zijn mening onder voorbehoud. In zulke gevallen zullen kenners van het onderwerp ongetwijfeld zijn arbeid kunnen aanvullen ; ik wijs speciaal op het drama *Dziwak* („de Zonderling"), waarvan de schrijver erkent : „Die Quelle ist bisher nicht gefunden" (p. 301). En hier en daar zal nog wel wat te corrigeren zijn. Zo moet ik bekennen, de chronologiese groepering van de schooldrama's p. 361 vv., hoewel beter gemotiveerd dan die van Kielski, niet voor overtuigend te houden. „Es scheint mir zunächst axiomatisch festzustehen, dass Bohomolec, der J e s u i t, als er ans Werk ging, sich vor allen Dingen auf dem ihm am nächsten liegenden Gebiete der (französisch-)jesuitischen Schulkomödienliteratur hat umsehen müssen". Aldus lezen wij op blz. 363. Wanneer wij echter bedenken, dat onze dramaturg reeds jaren voordat hij zijn schooldrama's begon te schrijven, langere tijd in Rome en Parijs had gewoond, waar hij zich niet alleen van de Jezuïeten-komedie, maar ook van Molière, Goldoni enz. goed op de hoogte kon stellen, dan komt mij dat „axioma" zeer dubieus voor, en, hoewel mij allerminst tot corrigeren geroepen of zelfs in staat achtend, twijfel ik aan de in de volgende pagina's voor-

gestelde chronologiese groepering in vier „Etappen einer speziell jesuitischen, einer kulturpolemischen, einer moralisierenden und schliesslich einer gesellschaftlich-satirischen Betrachtungsweise".

Een opmerking, die aan de wetenschappelike waarde van het boek niets afdoet, maar die ik toch niet wil verzwijgen, is deze: waar de schrijver er in het algemeen zo goed in geslaagd is, een aangenaam leesbaar boek te schrijven (altans voor hem, die de lange Poolse fragmenten uit Bohomolec' oeuvre begrijpen kan), had hij zijn lezers een grote dienst gedaan door korte oriënterende inleidingen daar, waar hij over zulke onderwerpen als Goldoni of Commedia dell' arte spreekt, welke niet geacht kunnen worden gemeengoed van alle lezers te zijn. — En tenslotte nog een kleinigheid: blz. 4 noot 1 deelt de schrijver mee, dat de aan de geschiedenis der schone letteren gewijde delen der Encyklopedya polska hem onbekend zijn gebleven. Hoe is dat mogelik, zou ik willen vragen, daar deze delen in 1918 verschenen zijn en de schrijver in 1920 en 1921 in dezelfde Krakause akademie gewerkt heeft, welke als uitgeefster der Encyklopedya optreedt?

Leiden. N. van Wijk.

O. Viedebantt, Antike Gewichtsnormen und Münzfüsse. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung. 1923. (Pr. ƒ 0.75).

Schrijvers doel is (in aansluiting aan zijne „Forschungen zur Metrologie des Altertums", Abh. Sächs. Ges. d. Wiss. phil. hist. Kl. XXXIV, 3, Leipzig, 1917) te betoogen dat er geen voldoende grond bestaat om de Grieksche en Romeinsche gewichten en muntstelsels als afkomstig van Babylon te beschouwen; hij vertegenwoordigt eene „jüngere Richtung" tegenover de „ältere Schule" van Lehmann-Haupt, Haeberlin e.a. Ten deele erkent hij de juistheid der critiek van Haeberlin op zijn vorig geschrift; Haeberlin's opmerking dat V. ten onrechte geen bepaalde normen doch slechts normzones aanneemt — zoo kan volgens V. omstreeks 75 v. Chr. het Romeinsche pond varieeren van 319 tot 336 Gram — blijkt echter op misverstand te berusten, daar V. verklaart dat er z.i. wel bepaalde normen bestonden, doch dat de Ouden niet in staat waren alle stukken daarmede behoorlijk te doen overeenkomen, zoodat men *dientengevolge* alle stukken binnen zekere grenzen „normaal" mag noemen. Natuurlijk is het dus V.'s meening dat men de normen moet bepalen (als er geen slijtage is) door het gemiddelde gewicht der voorhanden exemplaren te nemen (waarbij somtijds, vrij willekeurig, enkele al te zware of al te lichte stukken niet meegerekend worden), in tegenstelling met de oudere school die (behalve wanneer bekend is dat uit een bepaald gewicht een bepaald aantal stukken moesten geslagen worden) aanneemt dat de zwaarste exemplaren het normale gewicht hebben [1]). Hierbij bezigt V. (p. 26) het goede argument dat de zwaarste volgens Regling nog meetellende Perzische gouden dareikoi (verscheidene nog zwaardere stukken worden — zie Klio XIV, 1915, p. 96 — door R. volgens zijn systeem buiten beschouwing gelaten) de norm der twee steenen standaardgewichten te boven gaan, terwijl het gemiddelde van alle (307) bekende exemplaren daarmede nagenoeg overeenstemt [1]).

Na de Babylonische gewichten behandelt V. het Euboeisch-Attische muntgewicht, alsmede Lydische en andere Klein-aziatische stelsels, Perzische systemen, het Egyptische deben-kite-gewicht, den Pangaeïschen stater, Phoenicische en Hebreeuwsche, ten slotte Italische en Romeinsche munten.

Lehmann-Haupt heeft de theorie opgesteld, dat er bij elke Babylonische norm (talent, mine of sikkel) drie verhoogde of koninklijke (deze laatste benaming, naar V. aantoont, niet voldoende gemotiveerd) normen zouden bestaan; de sterkste dezer verhoogingen zou $\frac{1}{20}$, de zwakste $\frac{1}{88}$ bedragen: het gouden talent (zwaar systeem) zou kunnen zijn van 49, 11, maar ook van 51,57, 51,16 of 50,48 K.G. De laatste hoogere norm bestaat ook volgens V. alleen verandert hij de breuk $\frac{1}{88}$ in $\frac{1}{40}$, rekenend naar gemiddelde gewichten. Tot het bestaan van de norm met $\frac{1}{20}$ verhooging wordt (nu een ander argument, zie p. 25, naar het schijnt omnium consensu is vervallen) door de oude school besloten uit de gewichten der munten van eenige *Grieksche* steden in Klein-Azië, van Kypros, van Chios, van Rhodos, enz. welke *ondersteld* werden Babylonisch-Perzischen invloed ondergaan te hebben. Intusschen geeft Regling toe dat „manche von ihnen... attischem Fusse zugehören mögen". Feitelijk heeft de bewering volgens V. dus slechts zin als wordt aangenomen dat ook de bedoelde Attische munten van Babylonische afstammen. Dit echter bestrijdt V. meenende te kunnen aantoonen dat de Attische munten [2]) hun oorsprong vinden in munten van Milete en Lydië, welke *niet* van Babylonischen oorsprong zijn. Deze laatste bewering (waarop het juist aankomt) schijnt mij wat Milete betreft — daar het talent van Milete 50,4 à 50,7 K.G. weegt en dus goed overeenkomt met het Babylonische talent van 50,5 K.G. — twijfelachtig. Het eerste gedeelte der bewering (overeenstemming van bepaalde Attische met Lydische muntgewichten) berust immers ook niet op berichten van schrijvers doch uitsluitend op overeenstemming van gewicht [3]). Het is evenwel juist dat het Lydische gewicht niet goed met het Babylonische overeenkomt, daar de Lyd. mine de 491 G. van het lichtste Babyl. systeem slechts dan zou bereiken indien het 60e deel dier mine, de kleine gouden stater van Croesus 8.2 G. woog; het gemiddelde gewicht der

[1]) Waarbij intusschen, daar „gelegentlich doch einmal übermünzte Stücke unterlaufen" volgens K. Regling (Klio XIV, 1915, p. 95) genomen moet worden „dasjenige Gewicht bis zu dem die einzelnen Wägungen lückenlos fortschreiten und das seinerseits noch durch mehrere Exemplare belegt ist".

[1]) Volgens R. weegt de dareikos 8,4 G. de standaardgewichten geven resp. 8,336 en 8,334 G., het gemiddelde gewicht is 8.35 G. Ware 8,4 G. het juiste bedrag, zoo zou een der beide „tadellos erhalten" standaardgewichten op 2222½ G. 17½ G. aan gewicht verloren moeten hebben, hetgeen niet aannemelijk schijnt; immers Weissbach, die den steen gezien heeft, zegt dat deze slechts „Bruchteile eines Gramms" verloren kan hebben, Regling, die hem niet gezien heeft, zegt dat hij 17½ G. kan verloren hebben, omdat hij volgens Weissbach „an den Schriftflächen etwas abgerieben ist". — Intusschen voegt V. erbij dat „der Standpunkt von Fall zu Fall individualisirt werden müsse" en R.: „Einen mathematisch genauen Betrag erhalten wir bei keiner Methode".

[2]) Waarvan Pisistratus later de norm verhoogde, zoodat toen de Attische mine tot de Babylonische stond, als 21 : 20.

[3]) Pag. 40: „Man sieht ohne weiteres wie vorzüglich diese Zahlen den oben aus den euböisch-attischen Wappenmünzen gewonnenen Werten sich anpassen".

44 voorhanden exemplaren (die varieeren van 7,97 tot 8,10 G.) is echter slechts 8,04 G.

Het is natuurlijk ondoenlijk de in elk hoofdstuk voorkomende talrijke becijferingen te bespreken. Op pag. 51 sq. komt V. tot de conclusie dat er geen voldoende grond bestaat voor het aannemen van eene verdeeling der Babylonische gewichten in 50 of 100 deelen, hetgeen de oudere school gaarne zou aannemen omdat zoodanige niet-sexagesimale deeling bij Grieksche e.a. munten wel voorkomt (op Euboea is b.v. de drachme = $\frac{1}{100}$ mine). Zijn hoofdargument hierbij in: „Hunderte von keilinschriftlichen Texten weisen die Teilung der Babylonischen Mine in 60 Sekel, keine einzige eine Teilung in 50 Sekel vor". In het zesde hoofdstuk („Notizen Griechischer Schriftsteller über persische Währungsverhältnisse") wordt aannemelijk gemaakt dat in de plaats van Harpokration (Metrol. Script. I p. 311,5) volgens welke 1 dareikos = 20 zilveren drachmen, 5 drachmen = 1 zilvermine, dus 1 zilvermine = 100 drachmen) sprake is van Grieksche munten, niet, zooals Lehmann-Haupt wil, van Perzische. Ook in Perzië (waar volgens Herodotus III c. 89 hetzelfde talent werd gebruikt als in Babylonië) zou dus geen decimale verdeeling behoeven te worden aangenomen. Misschien heeft dus V. geen ongelijk waar hij ontkent dat twee te Constantinopel bewaarde gewichtsstukken, waarvan het eene 835 G. weegt en het andere 8374 G. (beschadigd, wordt geschat op 8389 G.), zoodat het laatste (naar hij ook zegt) het 10dubbele van het eerste zal moeten beduiden, terwijl 835 G. ongeveer de Babylonische mine van 841 G. is, alsook een „Basaltente" van het Britsche Museum, gemerkt 10 sikkel, en het in noot 1 der vorige kol. vermelde gewicht van 2222½ G. d.i. 400 zilveren sikkel, hier geen gewicht in de schaal leggen.

In het zevende hoofdstuk wordt met goede reden gezegd dat het uitsluitend op wegingen berustend verband dat men meent gevonden te hebben tusschen Egyptische en Bab. gewichten twijfelachtig is, en hetzelfde geldt voor den in het achtste hoofdstuk besproken Thracischen of Pangaeïschen stater. Maar niet minder onzeker lijkt mij het verband dat V. pag. 72 meent te vinden tusschen dezen stater en Attische munten: „Multiplizieren wir den Gewichtswert 9,4—9,6 mit 90, so kommen wir auf 846 bis 864 G. d.h. auf die attische Mine peisistratischer Norm". Immers wat beteekent die nergens voorkomende factor 90? V. zegt: „Vielleicht weil man hier Silber und Kupfer wie 90 : 1 und nicht wie 120 : 1 oder wie 100 : 1 gewertet wissen wollte". Zou hier niet van toepassing zijn wat hij p. 67 zegt: „Auf die Weise kann man alles beweisen"? — Lange beschouwingen worden gehouden over phoenicische en hebreeuwsche gewichten; het resultaat is echter weder grootendeels negatief: „Die Metrologie des phönizischen Kulturbereichs enthält der ungelösten und vorläufig unlösbaren Probleme genug".

Wat nu Italië betreft, het blijkt dat volgens Haeberlin de samenhang der Italische met de Babylonische gewichten zóó is: „In Ostetrurien steht die schwere etruskische As-sorte von 204,66 G. auf dem Fünftel der schweren babyl. Mine von 1023,28 G." Hierbij geeft V. (p. 110) de volledige lijst der bedoelde etruskische muntstukken, in gemiddelde waarden, b.v. 1 as, 11 exemplaren, gemiddeld per mine 188, 57 G.; 1 uncia, 76 ex. gemiddeld per mine 175,85 G. Deze gemiddelden varieeren van 157,26 G. tot 201,30 G. Het totaal gemiddelde is 174 G. Hoewel men nu mag aannemen dat eenige slijtage heeft plaatsgehad is het ongeoorloofd hieruit te besluiten dat de bedoelde as 204,66 G. (twee decimalen nog wel! [1]) zal gewogen hebben, en de conclusie dat deze as het vijfde deel van een Bab. mine zou zijn, heeft geen waarde. Terecht zegt V.: „Hier kann von einem tolerari posse der gegnerischen Methode unter keinen Umständen die Rede sein." — Beter is de overeenkomst tusschen het lichte Romeinsche pond van 272,88 G. en de tweemaal zoo zware mine (545,75 G.) van het Babylonische zilvertalent (Haeberlin); immers het groote aantal Romeinsche munten waaruit tot dit pond is besloten geven waarden die varieeren van 255 tot 315 G.; over het algemeen blijven zij redelijk dicht bij het gemiddelde dat V. op 268 G. berekent. De norm *kan* zeer goed 273 G. geweest zijn. — Zoo worden nog vele andere dergelijke vergelijkingen gecritiseerd, waarvan de eene mogelijk, de andere onmogelijk schijnt. — Van de Siciliaansche munten is bekend (Diodorus XI, 26,3) dat 50 zilveren litrai = 10 Attische drachmen, hetgeen de wegingen bevestigen; dit geeft althans verbinding tusschen Sicilië en Attica.

Opmerkelijk is het dat Caesars gouden munt geheel overeenkomt met die van Croesus (500 jaar vroeger); maar dit groote tijdsverschil maakt Haeberlins conclusie dat men hieruit kan zien „in wie völlig unverändertem Gewicht die Rezeption asiatischer Normen in Italien stattfand" alweder zeer onzeker, te meer daar Caesars aureus = $\frac{1}{40}$ Romeinsch pond.

Ten slotte nog een hoofdstuk over Herodotus III c. 89 sq. V. wil door verandering in den text de plaats zoo gelezen hebben dat men er uit zou mogen besluiten dat het later onder Perzische heerschappij gebrachte Thracië schatting moest opbrengen in Euboeisch muntgewicht; dit is echter een willekeurige interpretatie, vooral als men bedenkt op hoe lossen grond de bewering van V. berust dat de Thracische stater met het Eub. muntstelsel zou samenhangen.

Het komt mij voor dat V. er in geslaagd is te doen zien dat men het niet als *bewezen* mag beschouwen dat de Europeesche gewichten afkomstig zijn van de Babylonische.

Middelburg. J. A. Vollgraff.

K. H. Boersema, Allard Pierson, eene cultuurhistorische studie. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1924. (Gron. diss.).

Naast Nabers aantrekkelijk en rijk „Allard Pierson herdacht" 1897, naast Van der Wyck in „Mannen en vrouwen van beteekenis" XXIX, 6, 1898 en H. Pijnacker Hordijk „Allard Pierson et son temps", 1916 was er plaats voor een omvangrijker werk, dat dieper studie maakte van Piersons gansche persoonlijkheid en van de groote vragen, waarmede ook hij geworsteld heeft, voorts van

[1]) Zie noot 1 kol. 270.

[1]) Over het algemeen schrijven de metrologen m.i. te veel decimalen. Pag. 146, noot 1 blijkt dat Lehmann-Haupt, voor een munt van Caesar 8,19 G. vindend en oordeelend dat deze met de munt van 8,10 G. van Croesus overeen moet komen, het noodig acht voor dit verschil van 0,09 G. een reden op te geven; deze zou geweest zijn dat Croesus „nach einer im gesamten Altertum verbreiteten Erscheinung einen Abzug von 1 % für den Schlagsatz erhob". Dit noemt V. terecht een „tatsächlich gar nicht bestehender Unterschied".

K. Regling (Klio XIV p. 94 noot 2) spreekt zelfs van een gewicht van 8,33409375 G.!!

den invloed dien hij bij zijn leven oefende en nog oefent, van de beteekenis, die hij heeft voor dit geslacht. Zulk een werk te beramen is een bewijs van moed en vertrouwen, het gelukkig en in veel opzichten bevredigend te hebben volbracht een gelukwensch waard. Dr. Boersema, grondig belezen in Piersons geschriften, met veel kennis van den tijd waarin hij leefde, de beschikking verkregen hebbende over brieven uit het familie-archief, nog kort te voren voor anderen gesloten, met eene bewondering voor zijn held die toch der critiek plaats laat, heeft ons thans de biografie geschonken, die dit geniale leven in zijn veelzijdigheid teekent. Na eene inleiding brengt het eerste deel het leven van Allard Pierson, zijn jeugd in den kring van het Réveil, zijn studententijd te Utrecht onder Opzoomers invloed, zijn protestantschen zendingsarbeid in Leuven, waalsch predikant te Rotterdam, hoogleeraar eerst te Heidelberg, dan (met een driejarige tusschenpoos te Utrecht) te Amsterdam, eindelijk de laatste dagen op de Velhorst. Hierbij behoort wezenlijk het slot blz. 459—481 over de persoon en de beteekenis van Allard Pierson. Daartusschen staan het tweede deel, de levensbeschouwing en het derde, de levenswaarden, welk „niet zeer fraai woord", zegt de auteur, hij toch maar bezigt, omdat het op Piersons lijn ligt (295). Een leelijk woord lag nimmer op Piersons lijn, zouden wij zeggen, en willen voorstellen het door levensinhoud te vervangen. In deze twee deelen dan vinden wij den groei, dien zijn geestelijk leven genomen heeft: uit den godsdienst van het Réveil (wel verlaten; maar „het beste van het piëtisme zat hem in het bloed", 62) naar Opzoomers niet „koud", maar idealistisch empirisme en de moderne theologie, dan, reeds te Heidelberg, dicht naderend aan en ten slotte komend tot sceptisch humanisme en voorts tot dat in kunstzin gedrenkt agnosticisme, dat met zijn wet van lijden, arbeiden en liefhebben voortaan Piersons levensbeschouwing vormt — eene geestelijke ontwikkeling, waarop Kant's invloed veel geringer is, dan dr. B. in een afzonderlijk hoofdstuk meent te kunnen vaststellen. En inhoud aan dat leven geven dan voorts de bijbel, in zijne beteekenis nooit verloochend, geschiedenis, wijsbegeerte en kunst. Zoo verrijst dan Piersons beeld voor ons, theoloog, wijsgeer en historicus („dat zulk een auteur de Leidsche katheder van kerkgeschiedenis had kunnen worden aangeboden", 327), literator, dichter en musicus, voortreffelijk docent („zijn roemrijk professoraat", 151) en, als de kroon op dat alles, sceleris integer atque purus en echtgenoot en vader in „oprechte trouw". Dit alles is hij geweest in harden arbeid, breed van aanleg en sterk van hersenen, denkend en dichtend, in volstrekte waarheidsliefde, in Jacobsworsteling menigmaal en, wanneer alle geloof in de bovenzinnelijke dingen wegvalt, blijft dat edel humanisme, vertrouwen in en liefde voor menschen. Hij heeft gearbeid met inzet van al zijn gaven, wonderbaar sterk geheugen, ontzaglijke geleerdheid, fijnen kunstzin, klassieke en moderne talen evenzeer beheerschend en zijn gansche leven door vervuld van vraagstukken, wier overpeinzing zijne beteekenis ook voor dit geslacht volop waarborgt: de worsteling van godsdienst en beschaving, de verhouding van den modernen mensch tot het oude geloof. Van dezen rijkdom dan gewaagt dr. Boersema's boek; meteen, zooals natuurlijk is, geeft hij telkens ter illustratie aanhalingen uit Piersons werken, waarvan de bibliografische lijst op blz. 482—491 te vinden is.

Ik ben geneigd de biografie het beste deel van dit belangrijk proefschrift te achten. In III 3 en 4 is eene (trouwens wel begrijpelijke) overlading door het noemen van allerlei personen over wie Pierson langer of korter geschreven heeft, al zijn er genoeg goede bladzijden onder (over Huet 405 vlg., over Voltaire 439 vlg.). Ook stem ik het Roessingh toe („Hervorming" 20 Sept. 1924), dat wij meer hadden kunnen hooren van Piersons verhouding tot zijn recht- en vrijzinnige bestrijders, met name tot De la Saussaye Sn., tot wiens denkbeelden hij zich soms getrokken heeft gevoeld. Maar met dat al hebben wij recht ons te verheugen, dat Allard Pierson thans de hem toekomende, waardige biografie gekregen heeft. Hij staat vóór ons, *niet* als de gebrokene, de ontgoochelde van zekere legende, maar als de onvermoeide die, bij het wegvallen van alle godsdienstig geloof, rusteloos voor zichzelven en anderen verwerft wat daarnaast een leven inhoud en beteekenis geven kan. Zijn afval van, zijn strijd straks tegen de moderne theologie heeft toen — ook alweêr natuurlijk — een groot deel harer aanhangers van hem vervreemd; dit geslacht zet zich weder aan zijn voeten, om van zijne rijkdommen te ontvangen, ook *zij* waarlijk, die zich niet genoopt zien zijn agnosticisme te aanvaarden.

Een woord nog over den vorm van dr. B.'s boek. Bescheiden zegt hij: „als de lezer hoog kunstgenot verwacht, verwijzen wij hem liever naar de werken van Pierson zelven", 415. Eigenlijk ontwapent dit alle critiek, die men op de vlakheid van des schrijvers stijl zou willen oefenen. Hij beschrijft Piersons stijl, 449 vlgg., en men mag niemand hard vallen, omdat hij niet stelt als deze meester. Wel moet men, om der wille van de heilige zaak der taal, protesteeren tegen al die banale slordigheden, die bij een onderwerp als dit wel heel slecht passen. Wij zitten hier midden in de verwaarloozing van den superlatiefvorm (de meest aannemelijke 15, de meest stemmingvolle 178), wij benaderen het katholicisme of zekere bezwaren (61, 91, 131, 203), maken waardevolle opmerkingen (329), achten zekere uitvoering eene gebrekkige (350 noot) en koesteren zoowaar eene nevenbedoeling (145). Ook hier hooren wij andere klanken als in . . (175). zitten midden in vanaf en vanuit (132, 139, 159) en natuurlijk zijn hier preeken buitengewoon goed religieus aangevoeld en is er in het Réveil zuiver aangevoelde religie, 129, 190, elders is er diesseitige religie (269) en worden waarden umgewertet (91). Hoe groot de invloed van het Duitsch is op onze geleerdentaal blijkt ook uit het zinnetje, dat Pierson in Heidelberg eerst geen verlof tot lezen kon bekomen, wat, overgezet zijnde, is college geven. Velen van dit geslacht vinden deze dingen van weinig belang, ik voor mij acht ze noodlottig. Intusschen, dr. B.'s belangrijk, grondig en gelukkig voltooid werk wischt zijne taalzonden uit; ze mogen niet het laatste woord hebben. Dat zij er een van lof en dankbaarheid.

Leiden. L. Knappert.

SCHOOLBOEKEN.

N. Japikse, Leerboek der Algemeene Geschiedenis. Utrecht, Kemink & Zoon. 1924.

Dit leerboek bepaalt zich in hoofdzaak tot de staatkundige geschiedenis ten dienste van de Middelbare Scholen, zooals het Voorbericht zegt. Nu zullen de man-

nen van het vak het wel nooit eens worden over de meerdere of mindere belangrijkheid voor de leerlingen van bepaalde staatkundige gebeurtenissen, vooral wanneer men streeft naar kortheid in samenvatting, zooals Schrijver. Daarbij komt dan bovendien het verschil in opvatting over de wijze van behandeling dier gebeurtenissen. Eerlijk gezegd, we hadden van een zoo grondig kenner der geschiedenis als Dr. Japikse een boek verwacht, dat eens een nieuw geluid zou doen hooren op het gebied van het „wat" en het „hoe". Na doorlezing van de 336 bladzijden konden we echter, tot onzen spijt, een gevoel van teleurstelling niet onderdrukken. Naar onze meening blijft het bij de staatkundige geschiedenis weer te veel een *vermelden* van feiten in verband met de handelingen van vorsten, diplomaten en veldheeren. Een groot aantal van deze feiten en namen en van de daarmee samegaande politieke en militaire verwikkelingen zouden we gaarne prijsgeven voor wat meer *teekening* van de belangrijkste historische gebeurtenissen en van de naar voren tredende persoonlijkheden, een en ander zoo mogelijk met eenige neutraal critische beschouwingen. Een historicus als Dr. Japikse is zeker in staat de groote lijnen aan te wijzen waarlangs de geschiedenis der volken zich beweegt, verduidelijkt door met meesterhand gekozen feiten en namen. Immers, in de beperking toont zich de meester. Met name geldt dit voor een vak als geschiedenis, met een steeds aangroeiend en meer ingewikkeld studiemateriaal. Bij het leeren van de lessen volgens Dr. J. zullen veel leerlingen wel de boomen, maar het bosch niet zien. Zeer zeker behoort de leeraar in zoo'n geval het bosch dan aan te wijzen, maar het gevaar bestaat, dat het groot aantal namen en feiten in een kort bestek verwarrend werkt of aanleiding geeft tot van-buitenleeren. Doen we uit onze aanteekeningen enkele grepen.

Bij de geschiedenis der Grieken zouden we gaarne wat meer ruimte geven aan de mythologie (§ 9), ook ter wille van het begrijpen van vele, daaraan ontleende uitdrukkingen, alsmede aan Pericles (§ 20) en daartegenover besnoeien op de burgeroorlogen (§ 21—26) en de Diadochen (27). — Durven we bij de Punische oorlogen niet schrappen Mylae, Aegatische eilanden, Trebia, Trasimenus, Capua, Nola, Metaurus, Regulus e.a. ? Maar dan de eigenlijke beteekenis dier worsteling op leven en dood duidelijker doen uitkomen. Dergelijke opmerkingen zouden we bij de meeste oorlogsgeschiedenissen willen maken. — Waar blijft de teekening van Caesar als onovertroffen veldheer en staatsman ? Waar die van de beteekenis van den overgang van de republiek naar de alleenheerschappij ? — In de Middeleeuwen kunnen naar onze meening meerdere keizers en koningen gerust vervallen en eveneens vele veldslagen (Testri, Fontenaille, Lewes, Tagliacozzo, Ascalon, Anagni, Wakefield, Tewkesbury, Bosworth enz.). Daarentegen missen we een duidelike uiteenzetting van de beteekenis voor het Duitsche Rijk van de bemoeiingen der keizers met Italië en den Paus. — Waarom bij de Albigenzen niet gewezen op de gruwelijke uitmoording dezer ketters, de verwoestingen van het bloeiende Zuid-Frankrijk en de hebzucht van den Franschen koning ? Ook bij de kruistochten zwijgt de Schrijver over het uitmoorden van Jeruzalem e.a. steden door de kruisvaarders. Het kennen van dergelijke handelingen doet die tijden beter begrijpen. — Bij de Kerkhervorming zochten we tevergeefs naar een verklaring van het principieele verschil tusschen de Kerk van Rome en het Protestantisme, waardoor tevens de beteekenis van een persoonlijkheid als Luther beter zou uitkomen. — De Fransche revolutie ? Ook hier blijft het verhaal te dor, zonder leven. De revolutie begrijpen doen de leerlingen dunkt ons niet, na het leeren van die paragrafen. En Napoleon ? We zien hem in zijn handelingen tijdens zijn opkomst, glorie en ondergang ; maar de blijvende beteekenis van dit genie voor de wereldgeschiedenis komt niet uit. Waarom niet eens een parallel getrokken tusschen den overgang van de republiek naar de alleenheerschappij in dien tijd en bij de Romeinen ? — Het begrijpen van de geniale schepping van het Duitsche Rijk door Bismarck gaat verloren in het feitenmateriaal. Een beschrijving en verklaring van een omvangrijke en ingewikkelde gebeurtenis als de Wereldoorlog zal voor een leerboek onzer Middelbare Scholen steeds een zwaar probleem blijven. Het gevaar van de boomen en het bosch is daar al zeer groot. De oorzaken, het verloop en de gevolgen van dien „oorlogswaanzin" — zouden we zoo'n woord niet eens durven gebruiken in onze leerboeken — onbevangen te vatten en te vertellen is niet gemakkelijk. — De Russische revolutie zou aan begrijpelijkheid winnen, door hier en daar vergelijkingen te maken met den gang van zaken bij de Fransche revolutie.

Met zeer groote ingenomenheid lazen we de paragrafen over *handelsgeschiedenis*. Sommige vinden we ware juweeltjes, vooral om de *wijze* van vertellen. En zoo zijn er meer paragrafen aan te wijzen. Hadde Dr. J. deze methode ook bij de staatkundige geschiedenis toegepast ! En dan in denzelfden geest de geschiedenis van wetenschap en kunst, al verklaart Dr. J. in zijn Voorbericht, waarom hij bij deze „cultureele dingen" minder uitvoerig is geweest. 't Is nu wel wat heel weinig. Ook missen we daarbij eenige mededeelingen over de zgn. vredesbewegingen. Op het gruwelijke van het slagveld wordt trouwens nergens gewezen, tenzij bij Solferino. Maar b.v. niet bij den Krimoorlog, den Zuid-Afrikaanschen oorlog en den Wereldoorlog. Dat mag toch wel, ook zonder positief kleur te bekennen i.z. het vraagstuk van oorlog of scheidsrecht. Vooral waar Nederland met zijn Vredespaleis en de daarbij behoorende instellingen voor internationale justitie en arbitrage zoo nauw bij dat vraagstuk betrokken is.

Den Haag. O. ten Have.

Van de firma Wolters (Groningen-Den Haag) ontving de redaktie de volgende Schoolboeken : F. F. C. Fischer, *Vocabularium op Caesaris Bellum Gallicum*, achtste druk, herzien door J. de Jong 1924 ; prijs *f* 1.40) ; J. Kooistra and J. H. Schutt, *A new Reader* I, tweede druk (1925 ; prijs ingen. *f* 1.25, geb. *f* 1,50) ; *G. Harders, Jaulahn !*, uitgegeven met enkele aanteekeningen en een beredeneerd glossarium door G. J. Dieperink (1925 ; prijs ingen. *f* 1.50, geb. *f* 1.70).

VERBETERING.

Bij de bespreking van J. Six, *Mutation oder Atavismus* in het Juni-nr. is verzuimd te vermelden, dat dit werkje behoort tot de serie *Schriften des Holland-Institutes in Frankfurt a. M. über die Niederlande und ihre Kolonien*, waarmede dit instituut zich zoo verdienstelijk maakt voor de kennis van Nederland en Indië in Duitschland.

MUSEUM

MAANDBLAD VOOR PHILOLOGIE EN GESCHIEDENIS

ONDER REDACTIE VAN

P. J. BLOK, J. J. SALVERDA DE GRAVE,
D. C. HESSELING EN A. KLUYVER.

Verschijnt den eerste van iedere maand.

Uitgaaf van A. W. SIJTHOFF'S UITG.-M[IJ]., te Leiden.

Prijs per jaargang van 12 nummers *f* 10.—

O. HARRASSOWITZ, Leipzig. — H. LE SOUDIER, Paris. — WILLIAMS & NORGATE, Londen.

32ste Jaargang. **No. 11-12.** **Aug.-Sept. 1925.**

Boeken ter recensie p. a. den Uitgever.
Alle correspondentie, kopij enz. aan den Secretaris der Redactie Dr. J. Heinsius, Wasstraat 29, Leiden.

Thoukudides' Navorschingen. De Peloponnesische oorlog van 431 tot 411 v. C. in acht boeken, vertaald uit het Grieksch door Mej. **H. M. Boissevain** met medewerking van **Dr. H. J. Boeken.** Boek VII en VIII. Haarlem, J. W. Boissevain en Co. 1923 en 1924.

Zoo is dan de onderneming, in 1908 begonnen, ten einde gebracht, waarmede ik de vert. van harte gelukwensch. Mocht het haar gegeven worden nog eens een verbeterden druk het licht te doen zien : dan eerst zal de rechte voldoening komen voor dezen arbeid, die waarlijk niet gering is geweest. Vooral de laatste deelen munten uit door goede woordenkeuze en duidelijk zinsverband.

Toch moeten er nog verscheidene oneffenheden gladgestreken worden. Vooreerst de zonden tegen onze moedertaal (de*n* nederlaag, de*n* ramp, de*n* twist, de*n* punt), die gewis Dr. Boeken zijn ontgaan. Ook *de vorige keer* in pl. v. den enz. en *schroomen* (l. VII, c. 21) deugen niet.

Dan 't gebrek soms aan overeenstemming tusschen tekst en vertaling. Al dadelijk moet in c. 1, r. 7 v. o. (b. VII) in pl. v. **στρατιᾷ** staan **πανστρατιᾷ,** dat cod. B heeft en overeenkomt met de vertaling : *met hun geheele legermacht.* — In c. 28 heeft de vert. *ergens op wachtposten*, dan moet er ook in den tekst (p. 46) staan : **ἐφ' ὅπλοις που,** zooals ook B heeft en niet **ποιούμενοι.** — In c. 32 heeft de vertaling *in* 3 *afd.* overeenkomende met de lezing **τριχῇ** van B, terwijl de tekst m.i. terecht de lezing der andere h. (**ἐνέδραν**) **τινὰ** heeft. Even verder staat : *een* Korinthiër, dat v. Herw. zou toegejuicht hebben, die **ἑνός του** schrijft, terwijl hier de Gr. tekst heeft : **ἑνὸς τοῦ** *K.* — In c. 35 med. wijst **ἂν** aan, dat in pl. v. *was*, *dat* behoort te staan : *zou zijn, als.*

Op p. 63, r. 2 v. o. moet na *terugtrekken* ingelascht worden : *zooals de Sur.* Op p. 65 moet 't begin van c. 38 zeven regels hooger gesteld worden.

Zoo vinden we in het 8e boek op p. 30 in c. 19 en 20 van den Gr. tekst **Αἶρας,** waarvan de spir. asper in allen gevalle verkeerd is (v. Herw. heeft **Αἶρας** uit een opschrift), terwijl in de vertaling tot tweemaal toe Erai staat. In c. 53 vinden wij in overeenstemming met de gewone lezing **εἴ τινα** *of hij* enz., terwijl de tekst heeft **ἥντινα**. Einde c. 64 staat *onafhankelijkheid*, alsof er stond **αὐτονομίαν** en er staat **εὐνομίαν.** In c. 92 en 93 wordt de 2e lettergreep van **Μουνιχία** in de vertaling met *u* geschreven ; in 't 2e boek was er althans overeenstemming tusschen beide. — In c. 101 staat **Καρτερείοις,** in de vertaling terecht Karteria.

Verder op de rij afgaande, vind ik in c. 4 van b. VII **πρὸς τὸ ἐγκάρσιον** *tot den dwarsmuur* moet zijn : *dwars op den Ath. muur*, zooals Dobree 't ons reeds heeft uitgelegd : adverbialiter dictum in obliquum.

c. 7 in fine staat: *leefde op* moet zijn: *was opgeleefd.* — c. 13 in fine staat : *zelf op stap gaand*, voeg bij : *om handel te drijven.* — c. 16 staat *tien* talenten, lees *twintig.* — c. 21 (p. 32) r. 7 : **κατεργάσασθαι,** lees **κατεργάσεσθαι.** c. 23, 1e r. : *in* het Plemmurion, lees *op.* — c. 23 even vóór 't einde moet ingelascht worden : *van hun eigen schepen waren drie in den grond geboord.* — c. 24 in fine gelieve vóór **ἀθυμίαν** in te voegen **καὶ.** — c. 25 staat *het land Kaulonia*, moet zijn *het gebied van* K. — c. 29 *zeventien*, lees *zestien* stadia. c. 31 (p. 51) : Pheia is geen rivier, maar een stadje met gelijknamig voorgebergte. — c. 47 (p. 83, r. 2 v. o.) zou ik boven *de overwinning te behalen* verkiezen : *meester te blijven van de zee.* En in

c. 67, r. 7 in pl. v. *de vereischte geestkracht*: *ook de grootste g.* — c. 69 in fine is *zich daar door te breken* geen goed Nederlandsch: laat *zich* weg of neem *zich er door te slaan.* — In c. 70 (p. 125) staat *ook opdat het landleger hun tevens zou steunen*, moet zijn: *ook het landleger snelde hun te hulp.* — Op p. 124 med. moet **ἐν** ingevoegd worden vóór **ἐλαχίστῳ**. — In c. 71 (p. 128, r. 7) behooren drie woorden ingelascht te worden achter **ἀνώμαλον** nl. **τοῦ χωρίου ἀνώμαλον** (**καὶ**). — Tegen 't einde van dat c. 71 is **καὶ** vóór **ἵδρασαν** niet goed begrepen: de vertaling moet luiden: *Zij hadden nu ondervonden, wat zij zelf den L. op P. aangedaan hadden.*

In c. 75, r. 6 staat **καὶ αὐτοὶ** dubbel en r. 3. v. o. moet **καὶ τὸ** vóór **χρήσιμον** wegvallen. — c. 77, r. 3 *onder ons* te vervangen door *zelfs*.

Gaan we over tot het 8e boek, dan vinden we al dadelijk in de inhoudsopgave 414 in pl. v. 413 en alweer de*n* nederlaag en p. VIII mag bij *Mislukte aanval* wel bijgevoegd worden *der ballingen* evenals p. 173 in margine. — P. 5, r. 7 staat *noch*, lees *nog*; in c. 2 weêr de*n* ramp en in c. 3. de*n* golf. — In c. 8 en ook later, wanneer Klearchos genoemd wordt, heet diens vader *Ramphios*, lees *Ramphias*, of liever *Rhamphias*, doch de vert. heeft in zulke gevallen de *h* maar weggelaten. — c. 10 staat *tot in den Peiraios*, waarvoor liever te lezen: *tot* (*het voorgebergte*) *Speiraion* (thans Spiri), zooals reeds Karl Ottfried Müller heeft voorgesteld en Steup in zijn tekst heeft opgenomen. Zoo ook in c. 14. — Op p. 25, r. 3 v. o. is een stuk weggelaten. P. 29 med. staat *het overige*, is *iets anders* niet beter? — In c. 13 staat *zes*, lees *zestien*. Op p. 33 staat *over* Klazomenai, moet zijn *in de richting van* — c. 26 weer een verkeerd getal: *vijf en twintig*, lees *vijf en vijftig*. — c. 26 (p. 43) moet *of Bargelische* geschrapt worden. — c. 40 (p. 62) **πλὴν** in te lasschen vóór **Λακ.** — c. 42, r. 2 staat *voordat hij zelf goed op de hoogte was*, moet zijn *voordat zijne komst ruchtbaar werd.* — Op p. 75 med. is een stuk weggelaten vóór de alinea. Verderop zou ik verkiezen boven: *tenzij zij eenmaal zelf overw. worden*: *tenzij zij eenmaal de Ath. niet konden overwinnen.* — In c. 48 tegen 't einde is **παρ' αὐτῶν τῶν ἔργων** onvertaald gelaten; ik zou zeggen: *tengevolge van de feiten zelve.* — c. 52, r. 5: *als ze hem maar goed aanpakten*, waarvoor m.i. te lezen: *als 't op aannemelijke voorwaarden kon geschieden.* — c. 66 (p. 107, r. 6 v. o.) staat *werd*, lees *was* (overwogen). — P. 110, r. 4 zou 't aanbevelenswaardig zijn in pl. v. **ἀνατρέπειν** (**-τρεπεῖν** staat er eigenlijk) (of **ἀνειπεῖν**) **γνώμην** met Sauppe en Stahl te lezen **ἀνατεὶ εἰπεῖν**, waardoor natuurlijk de vertaling ook anders wordt. En de verklarende 2e noot op die blz. is veel eenvoudiger te geven: *Die ruimte was nl. zoo klein.* — Op p. 113 behoort vóór Theramenes *ook* bijgevoegd te worden. — P. 119 (c. 72) staat *moesten* vergaderen, lees *konden*. — P. 121: *den ostrakismos*, waarom niet: *het schervengericht*? — P. 129 laatste r. *niet meer*, lees *nog niet*. En in margine moet *op Samos* vervangen worden door *in Miletos*. — P. 133 in fine achter *zeeslag* in te lasschen: vóór Buzantion. — P. 137 in margine bij c. 83 staat *Miletos*, moet zijn Tiss. — P. 141, r. 7 moet *daarover* vervallen. — P. 155, c. 91 in fine moet achter *werd hun ook* (dit) ingelascht worden en achter *door*: *een*(*e*). — In c. 107 moet *Harpagios* veranderd worden in *Harpagion*, zooals 't naamregister ook opgeeft. — Ten slotte moeten ook verscheidene letters en teekens verbeterd worden; ik wil slechts wijzen op de herhaalde verwisseling van **ξ** en **ζ**.

Oosterbeek. R. Leyds.

G. Vrind, De Cassii Dionis vocabulis quae ad ius publicum pertinent. Hagae Comitis, B. Mensing. 1923. (Amsterdamsche Diss.).

Onder de Grieksche auteurs, bij wie wij termen vinden van het Romeinsche staatsrecht, neemt Dio Cassius een eerste plaats in. Als ambtenaar, die een eervolle carrière doorloopen had en in verschillende gebieden van het Rijk werkzaam was geweest, was hij met de bestuursinrichting ervan volkomen op de hoogte, en in zijn geschiedwerk had hij herhaaldelijk gelegenheid er over te spreken. Het was dus een goede gedachte van den heer Vrind, een leerling van Boissevain, als onderwerp voor zijne dissertatie een onderzoek te kiezen hoe Dio Romeinsche staatsrechtelijke termen in het Grieksch weergeeft. Er moge hier dadelijk bijgevoegd worden, dat hij deze taak op voortreffelijke wijze heeft verricht.

Een aanzienlijk gedeelte van het werk van Dio bezitten wij niet in het origineel, maar is ons slechts bekend uit de epitome's van Xiphilinus en Zonaras, en uit de excerpten, die voorkomen in de bewaarde gedeelten der op bevel van keizer Constantinus Porphyrogennetus vervaardigde excerptenreeksen uit Grieksche historici, de zoogen. *Excerpta de legationibus*, *de sententiis*, en *de vitiis et virtutibus*. Dr. Vrind begint daarom met te onderzoeken, of de epitomatoren en excerptoren de door Dio aangewende benamingen getrouw volgen, dan wel zich misschien afwijkingen daarvan veroorloven. Na dit vóór-onderzoek bespreekt hij de plaatsen, waar Dio *zelf* over de door hem gebruikte staatsrechtelijke termen handelt. Het komt nmlk. ettelijke malen voor, dat Dio, als hij voor het eerst in zijn werk over een ambt of eene bestuursinrichting spreekt, niet slechts over den aard daarvan uitweidt, maar ook zegt, welken term hij daarvoor in het vervolg zal bezigen: als hij bv. 53, 14, 5—7 handelt over die *legati pro praetore*, die den proconsul eener senaatsprovincie daarheen plegen te vergezellen, voegt hij daaraan toe, dat hij deze categorie van legati **πάρεδροι** zal noemen, en niet, zooals andere Grieksche schrijvers, met het algemeene woord voor legati, nmlk. **πρεσβευταί**, zal aanduiden. Dergelijke plaatsen zijn natuurlijk, daar Dio zich ook inderdaad aan zulke verzekeringen houdt, van groot gewicht, omdat dan precies bekend is, wat hij met een bepaalden term bedoelt.

Hierop gaat Dr. Vrind over tot de bespreking der methode, die Dio bij de keuze zijner termen gevolgd heeft. Zooals Magie, daarop gewezen door Wissowa, in zijn werk ***De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis*** (1905) p. 2 uiteenzet, zijn de Grieken, bij het weergeven der Romeinsche staats- en sacraalrechtelijke termen, op *drie* verschillende wijzen te werk gegaan, nmlk. *per comparationem*, d. w. z. als zij een Romeinsche instelling aanduiden door den naam van een eraan analoge Grieksche, *per translationem*, d. w. z. als zij de Latijnsche benaming woordelijk in het Grieksch vertalen, *per transcriptionem*, als zij het Latijnsche woord eenvoudig met Grieksche letters schrijven. Soms vindt men alle drie manieren bij één woord: *quaestor* is in het Grieksch **ταμίας** per comparationem, **ζητητής** per translationem, **κυαίστωρ** per transcriptionem. Waar Dio opzettelijk over een instelling

handelt, geeft hij er vaak de *drie* Grieksche benamingen voor op, zoo bij *tribunus*: **χιλίαρχος, δήμαρχος, τριβοῦνος,** maar overigens gebruikt hij in zijn werk meest de weergave per comparationem. Bovendien vermijdt hij, atticist als hij is, zooveel mogelijk woorden, die niet voorkomen bij de *classieke* auteurs: daarom bezigt hij niet woorden als **σύγκλητος, θρίαμβος, ἐπαρχεία, Σεβαστός,** hoewel die bij andere Grieksche schrijvers over Romeinsche geschiedenis en in inscripties in geregeld gebruik zijn. Intusschen is het aantal *strict-technische* staatsrechtelijke termen bij Dio niet zoo heel groot: dikwijls neemt hij in plaats daarvan een woord van ruimere en meer algemeene beteekenis, of geeft een omschrijving in plaats van een benaming. Hierbij had Dr. Vrind er op kunnen wijzen, dat dit vermijden van technische termen niet uitsluitend aan Dio eigen is: het antieke geschiedwerk toch wil in de eerste plaats een kunstwerk zijn, de stijl-éénheid zou door veel technische termen worden verstoord, evengoed als door de opneming van lange woordelijke citaten of van brieven en redevoeringen in den oorspronkelijken vorm, en daarom worden zij zoo weinig mogelijk gebruikt: zij passen in een ambtelijk rapport en in eene inscriptie, niet in kunst-proza. Tacitus b. v. staat op dit punt op één lijn met Dio. Wèl zal de serieuze historicus er zorg voor dragen, dat het aan den lezer, als hij deskundig is, duidelijk zij, welke technische benaming zich achter het gebezigde algemeene woord verschuilt; bij Dio, evengoed als bij Tacitus, is dit ook inderdaad het geval: anders had Dr. Vrind zijn boek niet kunnen schrijven.

Na de bovengenoemde uiteenzettingen van meer algemeenen aard komt Dr. Vrind op blz. 31 tot de behandeling van speciale punten, van capita selecta, die het grootste gedeelte zijner dissertatie (tot blz. 153) vullen. Zij vervallen in twee hoofdafdeelingen. In de eerste daarvan behandelt hij de beteekenis, die aan eenige door Dio gebruikte termen — het zijn **αὐτοκράτωρ, αὐτοτελής, ἀρχή ἄρχειν, ἡγεμονία, βασιλεύς βασιλικός βασίλειος** — toekomt, in de tweede gaat hij omgekeerd uit van het Latijn, en vraagt, met welke termen Dio een aantal Romeinsche staatsinstellingen — besproken worden de *legati*, de *praefecti*, de *procuratores* en eenige ambten, waarvoor bij Dio geen vast woord voorkomt — heeft weergegeven. Eindelijk komen nog vier Appendices, waarin eenige met het werk van Dio in verband staande historische quaesties worden behandeld (blz. 153—169), terwijl twee Indices, een der *vocabula notabilia*, en een der *loci notabiliores examinati*, het boek besluiten.

We hebben hier dus voor ons een aantal détail-onderzoekingen, die uiteraard niet ieder afzonderlijk kunnen worden besproken. Ik wil daarom slechts mijn slot-oordeel er over uitspreken, en daar enkele opmerkingen omtrent bepaalde punten aan toevoegen. Dr. Vrind toont zich bij zijn onderzoek een uitstekend kenner zoowel van Dio als van het Romeinsche staatsrecht, gaat steeds methodisch en bezadigd te werk, ziet geen enkele plaats, die in aanmerking komt, over het hoofd, en houdt met de resultaten zijner inleidende hoofdstukken voortdurend rekening: wat hij heeft vastgesteld, staat m. i. voor verreweg het grootste deel ook voor goed vast. Ieder, die voor het vervolg Dio als historische bron wil gebruiken, zal met Dr. Vrind's dissertatie kennis moeten maken, wil hij zich niet blootstellen aan allerlei misvattingen: zij vormt een belangrijke bijdrage tot het juist verstaan van Dio.

Op deze algemeene appreciatie mogen enkele opmerkingen volgen. Op blz. 31 vv. behandelt Vrind drie plaatsen (43, 44, 2; 52, 41, 3; 53, 17, 4), waar Dio spreekt over de verschillende beteekenissen van **αὐτοκράτωρ,** *imperator*; hij ontdekt daarin verwardheden, en zelfs zou volgens hem uit de tweede dier plaatsen blijken, dat Dio de beteekenis van wat hij op de eerste neerschreef, zelf niet goed had begrepen. Het komt mij voor, dat Dio deze blaam niet verdient, en dat er tusschen deze plaatsen geen verschil van opvatting bestaat. Wat toch is het geval? Dio onderscheidt 43, 44, 2 de benaming imperator, die wegens het behalen eener overwinning gegeven wordt, alsmede den naam imperator voor een veldheer qui suis auspiciis rem gerit (over deze tweede beteekenis van imperator zwijgt hij op de beide andere plaatsen, terecht, omdat zij in den keizertijd, als alleen de keizer imperator is, niet meer voorkomt) eenerzijds, en het aan Caesar voor het eerst, als een soort *eigennaam*, gegeven nomen imperatoris, „dat ook nu telkens aan den regeerenden keizer gegeven wordt", anderzijds; de senaat besloot zelfs, gaat Dio verder, dat ook Caesar's kinderen en kleinkinderen zoo genoemd zouden worden, „tengevolge waarvan ook op alle latere keizers die naam imperator, als ware hij een aan hun ambt eigene evenals de benaming Caesar, is overgegaan; intusschen is het oude gebruik daardoor niet opgeheven, maar beide, het oude en het nieuwe, bestaan thans naast elkaar, en daarom wordt hun (nmlk. aan de keizers) de benaming ook voor de tweede maal verleend, wanneer zij een overwinning, die dat verdient, behalen. Immers zij, die imperator (keizer) zijn zonder meer, gebruiken dien naam éénmaal, evenals hunne andere namen, en wel als eerste vooraan, maar zij die ook in den oorlog een succes behalen den imperatornaam waardig, nemen bovendien die uit de oudheid stammende benaming aan, en dientengevolge wordt iemand ook voor de tweede maal en voor de derde en vaker, zoo dikwijls het hem te beurt valt, imperator bijgenaamd." Dio geeft dus hier de volgende voorstelling: wie keizer wordt, neemt den naam imperator aan, en bezigt dien slechts éénmaal en dat als eerste in de rij zijner namen en titels; *alle* keizers doen dit (—Dio verwaarloost hier Tiberius, Gaius en Claudius, terwijl ook Nero meest het imperator vóór zijn naam niet gebruikt; daar sinds Vespasianus de keizernaam regelmatig met *Imp.* begint, is dit bij een schrijver van de 3e eeuw verschoonbaar —) en imperator is als 't ware de aan het ambt der keizers toekomende benaming (**ὥσπερ τις ἰδία τῆς ἀρχῆς αὐτῶν οὖσα**); in deze beteekenis (d. w. z. als aanduiding van eene in werkelijkheid koninklijke of dictatoriale macht, vglk. 53, 17, 5) komt de benaming imperator het eerst voor bij Caesar. Streng daarvan scheidt Dio de door den keizer, even als tijdens de Republiek door een veldheer, na eene overwinning aangenomen, achter zijn naam staande, met een iteratief voorziene, benaming imperator: in tegenstelling met de andere is deze volgens hem niet een uitdrukking van de keizerlijke machtsbevoegdheid, maar slechts een eeretitel voor behaalde overwinningen. Deze, uit 43, 44, 2—5 afgeleide, opvatting van Dio — ik laat daar, of ze staatsrechtelijk juist is — keert precies zoo terug op de beide andere door Dr. Vrind besproken plaatsen; het

verwijt, dat Dio op dit punt onduidelijk is en met zich zelf in tegenspraak komt, is m. i. volkomen ongegrond.

Blz. 104 vv. betoogt Dr. Vrind, dat het woord **στρατίαρχος**, hoewel het niet een bepaald ambt aanduidt, tòch door Dio nooit wordt gebezigd van personen, die het imperium consulare of praetorium hebben of die als legaat aan den veldheer zijn toegevoegd. Hierdoor wordt m. i. de beteekenis van het woord te eng begrensd. Met het, niet-technische, woord **στρατίαρχοι** duidt Dio m. i. in het algemeen *officieren* aan, bevelhebbers, zoowel van hoogeren als van lageren rang, zoowel stadhouders (48, 25, 2) als tribuni en centurionen (64, 10, 2a), zonder er aan te denken of zij imperium hebben of niet. De door Vrind gewilde beperking der beteekenis stuit af op 56, 17, 2 **τῷ δὲ δὴ Γερμανικῷ αἵ τε νικητήριοι τιμαί, ὅπερ που καὶ τοῖς ἄλλοις στρατιάρχοις ὑπῆρξε ... ἐδόθησαν**: hier zegt Dio, dat aan Germanicus, wegens zijn verdiensten bij het bedwingen van den Pannonischen opstand, evenals aan de andere officieren, die zich daarbij verdienstelijk hadden gemaakt, de ornamenta triumphalia werden verleend. Dio heeft hier opzettelijk het meest algemeene woord, nmlk. **στρατίαρχος**, gebruikt, omdat dit ook passen moest op Germanicus, die in dien oorlog waarschijnlijk zonder in het bezit te zijn van het imperium proconsulare of propraetorium een commando had gevoerd, maar het is ondenkbaar, dat ook alle andere bevelhebbers, aan wie toen de ornamenta triumphalia verleend werden, dat zouden hebben gemist: het zijn immers dezelfde personen als waarvan sprake is bij Suetonius, *Tib.* 20, en die daar *legati* genoemd worden en grootendeels, zoo niet alle, propraetorisch imperium gehad zullen hebben.

Uitstekend is blz. 118 noot 291 de emendatie van Dio 78, 18, 5 **ἡ τῶν τε τελῶν τῶν τε ἄλλων τῶν ὑπ' ἐκείνου καταδειχθέντων κατάλυσις** voor het overgeleverde zinlooze **ἡ τῶν ἐπί τε τῶν ὑπ' ἐκείνου καταδειχθ. καταλ.**, op grond van vergelijking met 77, 9, 4 **τῶν τε τελῶν τῶν τε ἄλλων ἃ καινὰ ποοσκατέδειξεν**, maar daardoor wordt de invoeging van **τῶν τε ἄλλων** in 78, 18, 5 nog niet gemotiveerd: die toevoeging is daar niet op hare plaats, er moet m. i. slechts gelezen worden **ἡ τῶν τε τελῶν τῶν ὑπ' ἐκ. καταδειχθέντων κατάλυσις**.

Betreffende Dio 53, 13, 2 **ἐκείνοις** (sc. ***Αἰγυπτίοις***) **γὰρ δὴ μόνοις τὸν ὠνομασμένον ἱππέα, δι' ἅπερ εἶπον, προσέταξεν** (sc. Augustus) geloof ik met Vrind blz. 125 dat de gewone opvatting „den *bovengenoemden* ridder" (nmlk. Cornelius Gallus, over wien Dio 51, 17, 1 gesproken had) onjuist is, maar met zijn eigen verklaring „den *zoogenaamden* ridder" kan ik niet meegaan, immers bij den *praefectus Aegypti* wordt nooit als titel **ἱππεύς** of eques gebezigd. Hij heet officieel **ἔπαρχος**. maar Dio, die, zooals hij zelf zegt 53, 10, 10, dit woord uitsluitend gebruikt ter aanduiding van den *praefectus praetorio*, noemt hem nooit zoo, maar spreekt steeds van **ὁ τῆς Αἰγύπτου ἄρχων**, terwijl wij, tegen zijn gewoonte, een uitlating over de eigenlijke benaming van dien ambtenaar missen, vglk. Vrind blz. 110/111. Ik zou daarom willen lezen **τὸν ὠνομασμένον < ἔπαρχον, ὄντα > ἱππέα**,

Blz. 129 v.v. wordt de term **Καισάρειοι** behandeld, dien Dio gebruikt ter aanduiding der keizerlijke vrijgelatenen: quod libertus Aug. vocabulo **Καισάρειος** designatur, id apud Dionem primum occurrere videtur, zegt Dr. Vrind in noot 326. Magie p. 70 geeft, waar hij de Grieksche uitdrukkingen voor *libertus Augusti* bespreekt, voor ***Καισάρειος*** *uitsluitend* plaatsen uit Dio, terwijl hij voor **Σεβαστοῦ ἀπελεύθερος** en **ἀπελεύθερος Καίσαρος** tal van voorbeelden uit schrijvers en inscripties weet aan te halen. Intusschen komt **Καισάρειος** in de bedoelde beteekenis voor in de papyri, cf. Preisigke, *Fachwörter des öffentlichen Verwaltungsdienstes Aegyptens in den griech. Papyrusurkunden der ptolem.-röm. Zeit* s. v. Het gebruik van **Καισαρειοι** voor de keizerlijke vrijgelatenen is dus geen uitvinding van Dio; het was hem onmogelijk, om voor deze een woord te nemen, ontleend aan zijne geliefkoosde attische auteurs, maar hij heeft althans aan het op *Grieksche* wijze gevormde **Καισάρειος** de voorkeur gegeven boven het bij anderen voorkomende, eigenlijk Latijnsche, **Καισαριανός**.

Blz. 132 vermoedt Vrind, dat Xiphilinus, bij Dio 76, 10, 5, iets heeft weggelaten. Deze hypothese is m. i. onjuist; wel ben ik het met Dr. Vrind eens, dat Dio onder **Καισάρειοι** niet ook de keizerlijke *slaven* verstaat, maar de rooverhoofdman Felix gebruikt hier juist hoonend **δοῦλοι** en het eigenlijk slechts voor slaven passende woord **τρέφειν** van de keizerlijke vrijgelatenen.

Eene opmerking van meer algemeenen aard moge deze bespreking besluiten. Het boek van Dr. Vrind is geschreven in een voortreffelijk en glashelder Latijn, dat de Nederlandsche philologie eer aandoet. Drukfouten heb ik in zijn werk slechts zeer enkele, en dan nog van geen beteekenis, aangetroffen. Aan het slot zijner voorrede vernemen wij, dat Dr. Vrind ook een, nog ongedrukt, werk heeft geschreven *De sermone Dioneo. Qua ratione Dio vocabula sua elegerit atque qua forma vocabula Latina transscripserit.* Op grond zijner dissertatie mogen wij ook omtrent dat werk de beste verwachtingen koesteren. Ik hoop dan ook van harte, dat het spoedig zal mogen verschijnen, en tevens, dat hij gevolg zal geven aan zijn tegelijk aangekondigd voornemen, de methode te behandelen, waarop Dio zijn geschiedwerk heeft samengesteld, en de bronnen, die hij daarbij heeft gebruikt.

Groningen. A. G. Roos.

The Eclogues of Antonio Geraldini. Edited, with introduction and notes by W. P. Mustard. Baltimore, The Johns Hopkins Press. 1924. (Pr. $ 1.50).

Dit bundeltje „eclogues" van Geraldini is het vierde deeltje van een serie Latijnsche teksten uit de Renaissance-periode, die Prof. Mustard heeft uitgegeven. Achtereenvolgens verschenen Eclogae van Baptista Mantuanus, Jacopo Sannazaro, Publius Faustus Andrelinus, Joannes Arnolletus Nivernensis en Antonio Geraldini. Uit een vlot geschreven inleiding „de vita" vernemen we, dat Geraldini, in 1449 in Umbrië geboren, hofdichter was bij het vermaarde vorstenpaar Ferdinand en Isabella, later hun gezant met den titel Protonotarius Apostolicus. Hij was ook de man, die steun verleende aan de plannen van den zeevaarder Columbus. Hij stierf als priesterlijk hoveling en dignitaris in 1489 in Andalusië. Tusschen 1 Jan. en 15 Febr. van het jaar 1484 schreef hij, vaardig Latinist, doorkneed in de lectuur van Vergilius' Georgica en Ovidius, zijn twaalf eclogae. Ook is invloed van Sedulius Paschale Carmen merkbaar. Gering is de invloed van Horatius, Lucanus en Eusebius.

Ecloga I „De Salvatoris nostri nativitate" is in den bucolischen trant van Maro gehouden door de structuur van den dialoog van twee herders, Mopsus en Lycidas. Evenals bij Vergilius verschuilen zich tijdgenooten achter die namen: hijzelf is Lycidas, Mopsus is de aartsbisschop van Saragossa. Dan volgen de aanbidding der koningen, Jezus in den tempel, gezocht door Maria, de doop en verzoeking in de woestijn, Jezus' wonderen, het laatste avondmaal, de passie aan het kruis, de opstanding, hemelvaart, „Symbolum Christianae Religionis" (de artikelen der geloofsbelijdenis uitgewerkt), het laatste Oordeel en het leven der zaligen.

De uitgever voegde nog een appendix toe, die een kunststukje mag heeten, nl. 28 Sapphische strophen, die alle met een F beginnen en den zondeval in het paradijs en de verlossing van het menschengeslacht behandelen. Zoo ergens, dan schittert wel hier de „facultas poetica" van dezen fijnzinnigen humanist en Latinist. Om niet goed verklaarbare (en door Prof. Mustard ook niet verklaarde) redenen heeft de dichter de namen der drie koningen, Caspar, Balthasar en Melchior omgedoopt in Granicus, Battus en Micon; evenzoo heet in de vierde ecloga Jezus „Iollas". Typisch is „Charon" voor Satan en „Athanatus" voor de verrezen Christus. Typisch is ook de apocalyptische sfeer naar voren gekomen in woorden als „barathrum" en Satan als „ille lupus variusque draco", „sator tribuli segetisque malignae." Tal van passages doen ook aan Dürers illustraties der Openbaring denken door de ietwat zwoele en toch tegelijkertijd naieve schilderingen van hel en hemel. Aandoenlijk van schoone middeleeuwsche naiviteit is de „Questus de filio amisso", waar Marica (Maria) Josef aanraadt het zoeken tot den volgenden dag uit te stellen en te gaan slapen:

„Ut suades, venerande senex comisqe marite,
Cui mea virginitas tuto commissa fideli,
Sed. rogo, nunc lassos artus compone cubili,
Et paulum tacitae concedens lumina nocti
Deposita tenues gravitate recollige vires.
Interea aeternum supplex orabo Parentem,
Ut nostram utque suam subolem tueatur ubique."

De syntaxis is bij Geraldini vrijwel klassiek, al werkt hij graag met „dicere en asserere, quod". Eentonig wordt het veelvuldig gebruik van „assero" „intutus" en „escae frugales" (het laatste voor „brood").

De metrische oplossingen zijn Vergiliaansch.

Wat de wetenschappelijke waarde van Prof. Mustards editie van deze inderdaad belangwekkende en zéér lezenswaarde Katholiek-Christelijke „herderszangen" betreft, de doorwrochte noten geven in gepasten overvloed paralellplaatsen en reminiscensen uit Vergilius, Ovidius, de Vulgata, zelfs Persius en Lucretius. Zij getuigen niet slechts van des uitgevers rijke belezenheid, maar bovenal van het subtiele „aanvoelen" van taal en dichterlijke wendingen.

Summa summarum is dit vierde deeltje van Prof. Mustardsserie „Studies in the Renaissance Pastoral" ook voor de vaderlandsche classici een welkome aanwinst.

Moge het boekje, dat Iodocus Winshemius in Erfurt in 1507 in zijn school las, als een „castum poema, *pudicum*, frugiferum et sinceram religionem affatim scatens", ook thans nog vele lezers vinden.

Zutphen, M. Th. Hillen.

P. L. Vaidya, Etudes sur Āryadeva et son Catuḥśataka, chapitres **8—16. Paris, P. Geuthner. 1923. (Pr. fr. 25).**

Het boek bevat een inleiding van 68 pag. waarop volgt de text (tibetaansch en sanskrit) van 225 anuṣṭubh-verzen, waarvan 117 door den auteur zijn gereconstrueerd in het sanskrit-origineel, uitgaande van de in de tibet. Tanjur voorkomende vertaling. Het skt. origineel der overige 108 verzen is ontleend aan een editie van textfragmenten en Candrakīrti's commentaar (Haraprasāda Shāstri. Memoirs of the As. Soc. of Bengal, vol. 3, pp. 449—514. Calcutta 1914) en aan citaten voorkomend in Candrakīrti's Madhyamakavṛtti, verzameld door L. de la Vallée Poussin in Museon 1900, pp. 236—240. Vaidya begon met de editie, reconstructie en interpretatie der verzen 176—400 van het 400 verzen bevattende geheele werk omdat hij zijn opvatting van vs. 201—400 controleeren kon — zij het ook slechts met hulp van J. Przyluski — door de Chineesche vertaling (Nanjō's Catal. Chin. Tripitaka n. 1189, misnoemd: Śataśastravaipulya: Dharmapāla's Yogācāra-commentaar ibid. n. 1198) die slechts hfdst. 9—16=vs. 201—400 bevat. Het viel hem niet moeilijk hoofdst. 8 (parikarmika, d.w.z. ethisch voorbereidend voor de metaphysica der laatste 8 hoofdstukken) te interpreteeren zonder hulp der Chin. vertaling, daar hij hier slechts 5 van de 25 verzen had te reconstrueeren. Een zeer vrije Fransche vertaling neemt p. 129—167 in beslag, terwijl een vocabulaire tibétain-sanscrit p. 169—175 vult. De inleiding geeft een literair-historisch overzicht van de Mādhyamika-school, waartoe Āryadeva, leerling van Nāgārjuna, behoort, en is rijk aan bibliografische details, meer dan men vinden kan in Winternitz. Gesch. d. indischen Literatur. Bd. 2. Vaidya onderscheidt de „Gründerzeit" van het Mādhyamika-systeem (Nāgārjuna en Āryadeva, begin 3de eeuw na Chr.) van de latere differentiatie in drie richtingen: 1) *Prāsaṅgika*; een bijna eristische (vaitaṇḍika) dialectische methode van reductio ad absurdum, toegepast op alle niet-nihilistische stellingen en syllogismen; bleven trouw aan het bewaren van de middenweg en het vermijden van uitersten kenmerkend voor de 18 Prajñāparamitā-geschriften, Nāgārjuna en Āryadeva; leermeesters: Buddhapālita (400—450), Candrakīrti (600—650), Śāntideva (675—700); 2) *Svātantrikas*, de logische deductie beschouwend als zelfstandige (svatantra) entiteit; a) *Svātantrika-Sautrāntika*; door de ontkenning van svasaṃvedanā (zelf-apperceptie) wordt de monistische, kentheoretisch-idealistische Yogācāra-interpretatie der begrippen guhya, graha, paratantra, parikalpita, parinispanna verbogen in pluralistische richting; stichter: Bhavya (500—550); b) *Svātantrika-Yogācāra*; stellen een ontwikkeld bewustzijn (pravṛtti-vijñānam) als verschillend van het vooral buiten het attentieveld liggende ālayavijñānam; stichter: Śāntirakṣita (750—800). Prof. Barnett (Londen) verbeterde ongeveer 25 fouten in Vaidya's editie, vooral slordigheden in de Tibet. text (b en p verwisseld, ṅ en d verwisseld), in Journ. R. As. Soc. 1924. In vs. 204 neem ik de partij van Vaidya tegen Barnett-Harapras. Shāstri, en lees met het oog op de Chin. vertaling en yod *ñid* min pa=nāsti-*tā*: nāstitaivāstu sāsvataḥ. Ook in vs. 195 lees ik met Vaidya: yod daṅ med dan yod med daṅ. In vs. 246 regel 3 is *mi* niet *mānuṣe* (vertaald: dans le (monde) humain) maar de tibet. negatie *mi*; in regel 4 is *raṅ*

bshin=svabhāva of tattvam, niet sattva. Vaidya heeft het vers niet begrepen; ik vertaal uit het Chin. aldus: Indien het Ik in den toestand van verlossing (mokṣa=grol ba) niet bestaat, dan moet het Ik vóór dien toestand ook niet bestaan (hebben). Wat gezien wordt ten tijde van het niet-gemengd zijn (mi ldan pa, d.w.z. in den toestand van verlossing, zuiver), dat moet geweten worden (te zijn) werkelijkheid." Het geheele hoofdstuk is nl. gewijd aan de negatie van het Ik, zooals de onmogelijkheid van permanentie, tijd, leerstellingen, gebied der zintuigen, uitersten (alternatieven) en productie, successievelijk wordt aangetoond in hoofdst. 9, 11—15. Vs. 233 zou ik met het oog op het volgende vers en de Chin. vert. zoo willen opvatten: „Indien het Ik samen met de attributen van het denken (bewustzijn) wordt tot denker, blijft het Ik niet constant, daar het (Ik) denkt (bewust is) maar ook moet niet denken". Ik vertaal de Chin. versie van vs. 272 aldus: „Indien een initieele, zwakke onbestendigheidkracht de substantie van alle dingen doordringt, moet er in alle opzichten blijvend zijn (gnas pa) ontbreken, of wel (het alternatief) alles is in alle opzichten bestendig." (cf. vs. 274) Zonder een breed opgezette bewerking van Dharmapāla's commentaar blijven er vele duistere passages in deze text, vooral in het beslissende laatste hoofdstuk (grondslag van verstandhouding tusschen meester en leerling).

Parijs. J. Rahder.

J. Mansion, Oud-Gentsche Naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch. 's-Gravenhage, Nijhoff. 1924. (Pr. ƒ10.80).

Prof. Mansion heeft met dit werk beoogd een grammatica, d.i. een klank- en vormleer, te geven van het Oud-Gents, vooral van de IXe en Xe eeuw. Zover die is op te bouwen uit de enige beschikbare gegevens: dat zijn persoons- en plaatsnamen, voorkomend in Latijnse oorkonden.

Germaanse namen in latijnse vorm zijn in 't algemeen uitnemende wetstenen van vernuft, maar gevaarlike bouwstenen voor een grammatica. En in het biezonder geldt dit van deze namen: uit een tijd, waarachter eeuwen liggen van verlatijnsende traditie, die vaste banen hebben voorgeschreven; uit een milieu, dat sterk onder romaanse invloed stond.

Wie daarom het boek van Mansion met enig wantrouwen mocht openen, zal spoedig volkomen gerustgesteld worden. Geen enkele aanleiding tot vergissingen ziet de schrijver over het hoofd of onderschat hij. En waar hij tot conclusies komt, schroomt hij nooit te erkennen, dat deze onzeker, of van weinig betekenis zijn. Zodat men te meer vertrouwen krijgt in wat de auteur als positieve resultaten aan de lezer vooriegt.

Het eerste hoofdstuk (p. 10—64) rangschikt het ganse materiaal aan persoonsnamen naar verschillende gezichtspunten en weegt nauwgezet af welke voor het Oudnederlands der 9e en 10e eeuw goed bruikbaar, minder bruikbaar of onbruikbaar zijn. En de keuring is eerder te streng dan te mild.

Hfdst. II (65—86) spreekt over de „afleiding der plaatsnamen". Hier vindt de auteur verschillende van elders en vroeger bekende germaanse naam-elementen terug in een jonger stadium, zo b.v. het *-warja-* van *Ripuarii, Anglevarii.*

Ik vermeld verder uit dit hoofdstuk de etymologie van *Texuandri* als een samenstelling met ***-wandra-*** „reizend, zich richtend" p. 84 vlg. Minder overtuigend, maar allicht geloofwaardiger dan de totnogtoe gegeven verklaringen is die van *Vlaanderen* (p. 86). — Zowel dit hoofdstuk als de beide volgende, resp. over de vorming der persoonsnamen en over naam-elementen van twijfelachtige oorsprong, moet ik vluchtiger afdoen dan het belang en de moeilikheid van veel der biezonderheden verdient. Verontschuldiging hiervoor is enigszins te vinden in het feit, dat dit alles dient tot fundering van de eigelike grammatica. Inleiding daartoe zijn in zekere zin ook nog Hfdst. VI (120—131) over „keltische bestanddeelen" en V (114—119) over ingwaeonismen in het oudnedl. — De enkele *a* van *Datnesta*, later *Dotnest* (p. 114; Mansion vertaalt „dood nest"; „doodsnest" of „dodenest" ware m.i. juister) hoeft geen ingwaeonisme te zijn. Eerder is het een aanduiding van de open uitspraak, die de ***ō*** uit wgerm. ***au*** aanvankelik zal hebben gekenmerkt. Sporen hiervan zijn immers ook bekend uit gebieden, waar men aan ingwaeonismen niet kan denken.

Een j o n g e r *Flardeslo* naast o u d e r *Flordeslo* p. 115 zegt ook niet veel: invloed van ***r*** ? ***a*** <wgerm. *ai* zou duideliker taal spreken. — Ook *Wetersele, Wetersale* „woont in een waterachtige plaats" is een te geïsoleerd voorbeeld van *e* <wgerm. *a*, om niet ook aan een andere etymologie te denken. Ik stem toe dat die minder voor de hand liggend zou zijn. — Dat een zo germaans uitziende naam als *Beveren* kelties moet zijn wegens *Beverna* (p. 123), gaat me enigszins aan 't hart, al moet ik alweer toegeven dat een verklaring b.v. uit dat. plur. + latijnse *-a* moeilikheden meebrengt.

Met Hfdst. VII over spelling en klank-aequivalent begint dan de eigelike grammatica. — p. 136. De consequent met *hl-, hr* afgebeelde klanken zullen wel gesproken zijn als ***l r*** met krachtige uitademing door de geopende stemspleet. Ook zonder dat kan men zich, vooral aan het woordbegin, „stemloze liquidae" (aldus bestempelt Mansion ze) voorstellen, maar deze zouden acusties niet voldoende van gestemde ***l r*** verschild hebben om de spelling ***hl hr*** te verklaren. — p. 139. |gg| als phonetiese transcriptie van „geminaat" lijkt mij niet aan te bevelen.

Uit de aard van het materiaal is te begrijpen dat de resultaten heel weinig op het terrein der morphologie, maar veel meer op dat der klankleer liggen. Zo is de ontwikkeling van *ald, old* en *alt, olt* tot *oud, out* (151 vlg, 192 vlg) te volgen; zo blijkt, dat de umlaut van wgerm. ***a*** in de IXe eeuw voltooid was (p. 156 vlgg.). Toch ververwachte men ook voor de phonologie niet te veel. Omtrent de zo belangrijke verlenging van korte vocaal in open syllabe b.v. leert het materiaal ons niets met zekerheid. Er is een aantal gevallen, waarin de voortzetting van wgerm. *i* door *e* wordt voorgesteld, zonder verschil tussen open en gesloten syllabe. Mansion tracht (p. 179), uit deze gegevens, vooral door vergelijking met de ontwikkeling van *ie* in *Lielbeka* > *Libbeke* > *Lebbeke* de overgang *i* > *e* (*ē*) bij benadering te dateren. Daar de analogie, tussen *ie* in deze speciale positie en wgm. *i* onder allerlei condities, nogal een wankele grondslag lijkt, zou ik mij liever bepalen tot de opmerking, dat voor wgerm. ***ĭ*** nooit *e* geschreven wordt. En op grond hiervan alleen concluderen dat tussen oude *i* en ***ĭ*** al een verschil was, gelijkend op dat tussen *kit* en *kier*. Zodoende wordt het begrijpelik dat *i* door rekking tot *ē* kon worden. —

Over de verhouding tussen *ie* < *eo* en wgerm. *ī* in het Mnl. verspreidt M. (211 vlgg. en 195 vlgg.) geen nieuw licht. Evenmin over de mnl. voortzetting van wgerm. *o*, *u* (p. 180 vlgg.). — Uit vergelijking met de schrijfwijzen voor wgerm. *ō* (200 vlgg.) kan men besluiten dat de spelling *u* voor een [u]-klank in de 11e eeuw reeds ongeschikt was. Daaruit is dan, zelfs wel wat positiever dan de altijd behoedzame auteur doet, op te maken dat het teken *u* (voor oude *ū*: p. 203) een meer palatale klank voorstelde, al was dit wellicht nog geen [y·]. Derhalve was de opschuiving van oude *ū* in de XIe eeuw al een heel eind gevorderd. En verder — om eens even een grote lijn te trekken, iets waarvan Prof. Mansion zich zo voorbeeldig onthoudt — schijnt er wel enig verband te bestaan tussen deze opschuiving en het innemen van de [u]-plaats door de vocaal uit wgerm. *ō*. — Hieruit hoeft dan nog niet te volgen dat in de ovla. periode wgerm. *ō* reeds zuiver monophthong was. Het kan iets als [u·ə] zijn geweest. Sporen van zulk een toestand zijn wellicht nog te zien in de mnl. (vla.)spelling *ou* voor labialen en velaren (Franck, *Mnl. Gr.* § 30). Misschien wil dat zeggen dat de monophthongering vóor dentalen nog niet compleet was. Uit de oudgentse gegevens is intussen aangaande een verschillende behandeling naar gelang van de volgende consonant niets te zien.

Sprekend over de vocalen in syllaben die niet het hoofdaccent droegen, acht M. de svarabhakti-vocaal in woorden als *berg*, *volk*, dus in verbindingen van *r*, *l* + consonant (hij had nader kunnen formuleren: niet-dentale consonant) speciaal oudnederlands (p. 225); zulks in tegenstelling met die in *thegan- thegen-* uit **þegn*. Weliswaar berust de eerste op „eene neiging die in het Ndl. nog heden voortleeft" (ald.), maar ze is toch stellig wel zo algemeen westgermaans (os. ags.), dat ze wat Mansion noemt „vóornedl." kan zijn. Een gevaarlike term, daar het dikwels moeilik is te scheiden tussen „oerwestgermaans" énerzijds en algemeen westgermaans, dus ook nederlands, anderzijds.

De behandeling van de c o n s o n a n t e n levert, zoals te verwachten was, niet zoveel belangrijks op. — Op p. 256 wordt de overgang van *þ* via *ð* tot *d* gedateerd. Sporen van syncope der intervocaliese *d* zijn in het onedl. nog niet te zien. Om een *Alardus* naast *Athelardus*, een *Ulboldus* waar *Othel* of *Uthel-* te verwachten was, te verklaren, neemt M. franse invloed aan (p. 259); ook al waren ze zuiver nederlands, dan zou het wegvallen van *d* (of *ð*) in deze woorden geen voorbeeld van normale syncope der intervocaliese *d* zijn. In vlug spreektempo — bij namen niets bevreemdends — kon de zwak geaccentueerde tussenvocaal vervallen en de dentale consonant vóor de *l* door een soort assimilatieproces verdwijnen. Met deze gevallen te vergelijken zijn buiten het gebied der namen, b.v. *kwalik* en *lelik* Franck *Mnl. Gr.* § 112,3 en de artikels q u a l i k e en l e e l i j c van het *Mnl. Wdb.* Vgl. ook Kluyver, *N. T.* XV, 296.

In een „conclusie" vat M. p. 294 vlgg. de uitkomsten van zijn onderzoek samen. Op p. 296 voert hij als bewijs aan voor de meer uitgesproken stelling: „het eerste begin van eene Nederlandsche schrijftraditie in Vlaanderen kan . . . . veilig in de XIIe eeuw . . . . geplaatst worden", dat „de schrijftaal — met zeer begrijpelijke uitzonderingen — aan de etymologische *h* trouw gebleven" is, terwijl in het Vlaams van de 13e eeuw geen aspiratie aan het woordbegin meer werd gesproken. De stelling zelf wil ik niet bestrijden, maar alleen erop wijzen, dat het argument gebaseerd is op de meening (ibid), „dat het geschreven Dietsch niet van elders afkomstig is". Jacobs echter, die ook door M. wordt geciteerd, heeft in de „middelned. schrijftaal" een streven geconstateerd naar algemenere, buiten het eigen dialect staande vormen. Daarom kan de schriftelike aanduiding van de *h* ook in andere dialecten steun gevonden hebben en hoeft niet uitsluitend traditioneel te zijn.

Na deze opmerkingen, die nergens op de hoofdzaken van het boek betrekking hebben, moet ik nog vermelden dat Mansion het naslaan vergemakkelikt door een uitvoerig register en door gestadige verwijzingen, achter in de tekst behandelde namen, naar bladzijden waar dezelfde naam genoemd of verklaard wordt.

Wanneer men hier en daar de resultaten wat minder pover zou wensen, dan is dat geen blaam voor de auteur. Integendeel slechts lof voor de strenge kritiek en zelfbeheersing, die hem weerhouden heeft van teveel te willen concluderen. Het betekent in ieder geval een grote aanwinst voor de geschiedenis der nederlandse taal, dat verscheiden klankontwikkelingen, waarvan wij ons totnogtoe door reconstructie en vergelijking slechts een fantasiebeeld konden vormen, nu in scherper omtrekken voor ons staan. Wellicht vindt Prof. Mansion zelf de gelegenheid het werk ter hand te nemen, dat voor het Onedl. met de namen nog kan gedaan worden (p. 295). En wanneer een ander, met deze *Oud-Gentsche Naamkunde* als grondslag, zich tot die taak zet, dan is het te hopen dat hij zich Mansions voorzichtigheid ten voorbeeld stelt.

Den Haag. C. B. v a n H a e r i n g e n.

A. Verschuur, Een Nederlandsche Uitspraakleer der 17e eeuw. De Spreeckonst van Petrus Montanus van Delft (1635). Amsterdam, Swets en Zeitlinger. 1924.

Volgens traditie wijdden schrijvers van spraakkunsten in de 17e en 18e eeuw een gedeelte van hun werk aan de klankleer. Ze kenden elkaars geschriften en sommigen, b.v. van der Weyden en Moonen gaven een lijst van hun voorgangers. Langzamerhand worden de spraakkunsten dikker. Zelfs worden in de achttiende eeuw verhandelingen geschreven over een bepaalde letter, door van der Born over de *Q*, door Sinkel, ter „*Verdediginge der letter y tegen den Heer B. Huydekoper*".

Bij al deze blijken van onderlinge bekendheid, zelfs bij deze twisten over spelling en fonetiek vinden we nooit de naam, laat staan de mening van de grote phoneticus Montanus vermeld. Eén blik op diens werk is voldoende om dat te verklaren. De wonderlike termen en de samengestelde tabellen maakten het werk van Pieter Berch voor hen tot een rijstebrijberg, waar niet doorheen te eten was. Het is hun niet kwalik te nemen. Zij waren kinderen van hun tijd, hij was zijn tijd ver vooruit.

Nu in de laatste decenniën de taalkundige werken van de zeventiende eeuw weer meer de aandacht trekken, komen belangstellenden voor dezelfde moeilikheden te staan. Wie Montanus' werk ter hand nam, moest het overstelpt door de vele onbegrijpelike termen, die zich aan hem opdrongen, weer neerleggen, zij 't vol bewondering voor het blijkbaar bizondere, dat het bevatte, of hij moest zich geruime tijd met de „Spreeckonst" bezig

houden, eerst om de tekst te ontcijferen, daarna om de waarde van het werk te bepalen. Het is wel gelukkig, dat Dr. Verschuur tot het laatste besloten heeft en zo bezitten we nu, na bijna drie eeuwen, deze spreekkunst voor het eerst behoorlik geïnterpreteerd.

Het werd hoog tijd. Verschuur deelt n.l. mee, dat waarschijnlik slechts een vijftal exemplaren van de oude „Spreeckonst” meer bestaan. Hieruit volgt onmiddellik, dat een herdruk van het werk zeer gewenst zou zijn. Ook om verschillende andere, voor de hand liggende redenen zouden de meeste lezers zeker de voorkeur geven aan de volledige tekst van Montanus' werk. Verschuur achtte evenwel een monografie verkiesliker, omdat een herdruk met toelichting „toch geen doel zou kunnen treffen zonder omvangrijke aanhalingen uit den tekst”. Wie kennis neemt van het werk, billikt deze bezwaren tegen een herdruk. Maar Verschuur vervolgt: „Mocht het blijken, dat bij beoefenaren en voorstanders onzer Nederlandsche taal de Spreeckonst belangstelling ontmoet, dan zal de uitgever dezes een herdruk doen verschijnen ....” We kunnen hier niet anders dan een welgemeend Amen op zeggen. Immers er is hier sprake van het bewonderenswaardige werk van een man, die inderdaad blijkt te behoren tot de grote Nederlanders van de zeventiende eeuw. Hij moet, zoals Verschuur zegt, „gemeten worden met den maatstaf van dezen tijd”. Het doet eigenaardig aan, de driehonderdjarige Montanus, door bemiddeling van Verschuur, zijn moderne ideeën te horen verkondigen en hem op voet van gelijkheid te zien verkeren met mannen als Sievers en Jespersen. Veel eer dan Meigret verdient Montanus een herdruk en diens werk is al meer dan veertig jaar geleden opnieuw uitgegeven.

In de Inleiding vermeldt Verschuur het weinige, dat er van het leven van Montanus bekend is en degenen, die zich eerder met de Spreeckonst hebben bezig gehouden, van wie Bikker, Van der Hoeven en Eijkman de belangrijksten zijn. Daarna onderzoekt hij grondig, aan wie Montanus bij mogelikheid iets ontleend zou kunnen hebben. Montanus noemt zelf Ramus, Martinius, Alstedius en nog enige andere taalkundigen. Verschuur toont duidelik aan, dat zij voor Montanus van weinig of geen betekenis zijn geweest. Evenwel spreekt M. nog van „veel andere”, die hij niet met name noemt. Verschuur wijst op *De literis libri duo* van Jacobus Matthiae 1586, die „de ware grondslag van een algemeene phonetica” gaf. Of er kans bestaat, dat Montanus de fonetiek van Matthiae gekend heeft? Bij een vergelijking van *De literis* en de *Spreeckonst* zou dit zeker aan het licht komen. Als Verschuur het werk van Matthiae slechts volledigheidshalve noemt en aanneemt, dat het Montanus onbekend was, zal hij zeker gelijk hebben, al was het alleen maar om deze reden dat Montanus zo kinderlik blij is met zijn vondst en er God zo oprecht dankbaar voor is.

De zes boeken van de *Spreeckonst*, voorafgegaan door een „Inleiding” en gevolgd door een „Anhang”, behandelen: 1 „oorzaken der uitspraec”, 2 „letteren”, 3 „woord leden”, 4 „woorden”, 5 „reedensneen”, 6 „reedenleeden”. „Woordleeden” zijn lettergrepen, „reedensneen” spreekmaten, „reedenleeden” delen van een samengestelde zin. Men ziet, reeds hier is verklaring nodig, maar deze titels geven slechts een gering denkbeeld van de taak van de interpretator. Ik zal me verder over 't algemeen van Montanus' terminologie onthouden, hoe typeerend-raak deze ook is. Wat het werk zelf betreft, het is zo belangrijk, dat hier slechts betrekkelik weinig punten, los naast elkaar, zoals ze geïnterpreteerd en toegelicht zijn door Verschuur, genoemd kunnen worden.

M. wijst op het nut van de fonetiek bij de studie van vreemde talen; fouten kunnen erdoor worden afgeleerd. Vele Duitsers bijv. spreken zuiver Nederlands, maar moeten alleen nog hun alveolare *l* en *n* in dentale veranderen. Ook voor anatomen, medici en chirurgen is de nieuwe wetenschap van groot belang. Het spreekt van zelf, dat het alfabet te kort schiet, daarom schept hij een aantal diacritiese tekens. Hij wenst een foneties schrift op te stellen, „waarin door teekens de functies der bij een articulatie betrokken organen worden aangegeven. Later is dit denkbeeld toegepast door Jespersen in zijn analphabetisch schrift”. Hij is de eerste die op inspiratories spreken wijst en niet Kempelen, zoals Sievers meende. De „oorzaken der uitspraec” behandelend, komt hij tot de logiese conclusie, dat kennis van de uitspraakleer het vervaardigen van sprekende beelden mogelik moet maken, een denkbeeld dat we ook bij latere phonetici aantreffen. De gevoelswaarde van de taal — bij dit onderwerp brengt Verschuur hem in gezelschap van Wundt — ontgaat Montanus niet. Hij deelt nauwkeurig de articulatieplaatsen in, onderscheidt twee soorten „keelletteren”, drie soorten „heemeltletteren” en twee soorten „tandletteren”, vestigt de aandacht op wijziging in klank door meer of mindere volledige afsluiting. Hij geeft een uitgebreide beschrijving van de *r* en van de bilaterale *l*. Hij krijgt bij de *l* de indruk van nasalering en brengt ons daarmee in één strijdperk van hedendaagse phonetici: de kwestie van het relatieve van alle nasaliteit. Hij legt uit, welk verschil tussen *b* en *m* bestaat, spreekt over „slapheit” en „stijfte” bij het articuleren van phoniese en aphoniese consonanten; over standen en vormen der tong bij verschillende articulaties. Hierbij geeft hij een zeer uitgebreide tabel. Daarna bespreekt hij de voortplanting van het geluid door de lucht. Hij verzet zich tegen de traditionele opvattingen omtrent de letter, die ook door beroemde taalgeleerden als Ramus en Martinius gehuldigd werden. Volgens hem bestaat een letter uit drie delen: 1 „Een Gront”, 2 „Een Voorcleefsel”, 3 „Een Naccleefsel”. Hier ontdekt Montanus de glides, waarop volgens Sievers het eerst zou gewezen zijn door Ellis in 1869. Ook het vraagstuk van volume en druk bij het voortbrengen van klanken betrekt hij in zijn beschouwingen, maar natuurlik beschikt hij niet over instrumenten. Hij onderscheidt klinkers van hogere en lagere klank. Hij merkt op, dat het toonverloop der vocalen in dalende richting gaat. De *h* heeft hem het hele werk door veel hoofdbrekens gekost, maar hij slaagt er ten slotte in als (achtste) articulatieplaats het strottenhoofd aan te wijzen en daarbij bizonderheden aan te geven, die tegenwoordig over 't algemeen als juist worden erkend. Dat klanken als *ae*, *ie*, *eu*, *oe*, *ng* volgens hem enkelvoudig zijn, lijkt nu wel vanzelfsprekend, maar voor al zijn tijdgenoten was het vanzelfsprekend, dat het geen enkelvoudige klanken waren. Bij de *ij* krijgen we een bespreking, die duidelik uitsluitsel geeft omtrent de uitspraak in zijn tijd. Waar hij spreekt van „eentopleedige” en „tweetopleedige” spraken, d.i. met een of meer verheffingen in de lettergrepen, [illegible] hij denken aan de latere termen „eingipflig, zweigip[illegible]”. Bij de behandeling van de delen der let-

tergrepen, sprekende van verschillende „hoochte" van geluid, tracht hij in het licht te stellen: „hoe grooter het klankvolume van de vocaal, des te grooter is dat van den onmiddellijk volgenden consonant, en eenzelfde vocaal heeft in een sterker beklemde lettergreep een grooter klankvolume dan in een minder beklemde lettergreep." Hij ziet in, dat de toonhoogte tijdens de duur van een lettergreep verandert. Hij wijst er op, dat zowel de indeling *kaer-sen* als *kaers-en* willekeurig is. Wat hij van de spreekmaten zegt, is ofschoon niet zo belangrijk, hoogst belangwekkend. Hij gaat nog even over op het gebied der syntaxis en eindigt dan met de wens nog eens „een practische toepassing van zijn uitspraakleer in het licht te geven", maar eerst moet hij vernemen, hoe deze theorie de lezer behaagt.

Naast al het goede heeft Montanus zijn tekortkomingen. Hij beschouwt *j* en *w* als klinkers, merkt niet op dat *f* en *v* labio-dentaal zijn, negeert de zwaktonige vocaal. Maar zo min als in een kort bestek al zijn deugden in het licht te stellen zijn, zo min behoeven zijn gebreken opgesomd. Alleen dient nadrukkelik vermeld, dat zijn fouten gering zijn in vergelijking met het wonderbaarlike, dat hij met zijn grote begaafdheid met onvermoeide vlijt tot stand gebracht heeft. Wie deze uitgave van Verschuur ter hand neemt, zal dit spoedig inzien. Hem zal tevens duidelik worden, welk een brede opvatting Verschuur van zijn toch al zo omvangrijke taak had. Wanneer bijv. Montanus de voortplanting van het geluid door de lucht bespreekt, deelt Verschuur ons niet alleen mee wat M. daarvan wist, maar ook wat hij had kunnen weten, m.a.w. hoe ver de natuurwetenschap op dit gebied in M.'s tijd gevorderd was. Als M. de lettergrepen en hun bestanddelen behandelt, geeft Verschuur ons daarbij ter toetsing de verschillende of overeenstemmende opvattingen van alle gezaghebbende phonetici van latere tijden. Dit zijn slechts een paar vrij willekeurig grepen. Verschuur heeft het moeilike werk verricht de onbegrijpelike Spreeckonst begrijpelik te maken; bovendien heeft hij stelselmatig alle uitspraken van Montanus gewikt en gewogen en de spreekkunst getoetst aan de fonetiek in onze tijd in het algemeen, aan de uitspraken van verscheidene phonetici in het bizonder. De schrijver van de *Klankleer van het Noord-Bevelandsch* met zijn uitgebreide kennis van de wetenschap der fonetiek heeft in deze hernieuwde *Spreeckonst*, besloten met twee registers, aan Pieter Berch de eer gegeven, die hem toekomt en het is aan zijn doorwrocht werk te danken, dat de naam van Montanus nu wel zal blijven voortleven in ons land.

Onwillekeurig denkt men bij de lectuur van Verschuur-Montanus aan het grote nationale, internationale belang, dat gelegen is in het jus promovendi voor studerenden in moderne talen. Zij kunnen met hun proefschriften — het is reeds gebleken — de schakel zijn tussen beroemde Nederlanders en de beschaafde wereld. Mischien wordt, op één van vele mogelike manieren, Montanus ook eenmaal in het buitenland bekend.

Het volgende moge nog opgemerkt worden. Waar Verschuur in de inleiding en elders passim spreekt over „een algemeen Beschaafd" kan bij de lezer de gedachte aan iets verstards opkomen. Dit is tot op zekere hoogte juist. Maar tevens is „algemeen" altijd relatief en „beschaafd" altijd veranderlik. Pag. 15. Na een citaat van Martinius: „Consona quaelibet, si eam per se pronuntiare coneris, sonum reddet non simplicem, sed junctum alicui vocali: quod facile percipies, si experiri velis. Profer B aut P solum: senties ejus sonum desinere in E, non plenum, sed exile et obscurum", zegt Verschuur: „Hoogstwaarschijnlijk heeft hij hiermee op het oog de al of niet aanwezigheid van stemtoon". Dit kan ik niet inzien, dus ook niet, dat Montanus iets aan deze uitspraak gehad kan hebben. Pag. 34 en elders. Ofschoon Frans de algemeen bekende vreemde taal was, spreekt Montanus vaak in de eerste plaats van Engels en Engelsen. De verklaring zal liggen in zijn omgang met Engelsen te Leiden. Zijn studietijd eindigde in 1621, het verblijf der Pilgrim Fathers aldaar duurde van 1608 tot 1620. Pag. 117. Montanus bevestigt met de beschrijving van zijn ij-articulatie de mening van Te Winkel omtrent die letter: „in Zuid-Holland, zelfs in Rijnland, nog geene diphthongeering in 1633". Volgens de *Neerduitsche Spelkonst*, Amsterdam 1683, pag. 3 van de onderwijzer in Stenografie, Duits en Engels Joh. Gosens van Helderen was de toestand een halve eeuw later, altans te Rotterdam nog dezelfde: „Dobbelt y of y ypsilon wort van de Brabanders, Amsterdammers en enige andere als ei gelezen en van de Zewen, Vriezen, Over-IJselen, Rotterdammers en enige anderen als ie". Pag. 133. Montanus heeft „de *r* het meest gehoord als de dentale. Over de tegenwoordig r-articulatie's in het Hollandsch bezitten wij geen gegevens". In afwachting van nadere gegevens deel ik mede, dat ik in Zuid- en Noord-Holland op het platteland nooit anders dan dentale *r* gehoord heb. Voor de grotere steden zal wellicht gelden wat Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, 1913, pag. 138 zegt.

Middelburg. K. Kooiman.

J. Bolte, Johannes Pauli Schimpf und Ernst. her. 2 dln. (Alte Erzähler neu herausgegeben unter Leitung von Joh. Bolte 1. 2. Band). Berlin, H. Stubenrauch. 1924. (Pr. M. 36).

Door de firma Stubenrauch te Berlijn worden eenige reeksen publicaties op het gebied van volkenkunde en volkskunst voorbereid, die onder de titels 'Denkmale der Volkskunst', 'Kleine volkskundliche Bücherei', 'Alte Erzähler' zijn begonnen te verschijnen. Voor laatstgenoemde reeks treedt Joh. Bolte als leider op, en deze heeft al dadelijk zelf het begin gemaakt met een nieuwe uitgave van Pauli's Schimpf und Ernst. Men weet dat Joh. Bolte in de 'Litterarische Verein' te Stuttgart achtereenvolgens de kluchtboeken van Valentin Schumann, Frey, Montanus, Wickram heeft uitgegeven, het lag dus wel op zijn weg om ook de hand te slaan aan het oudvermaarde volksboek van den prediker franciskaan. Maar dat de onvermoeide en onuitputtelijke werker tusschen het derde en het te verwachten vierde deel zijner verbazingwekkende Anmerkungen zu Grimm's Märchen nog tijd en kracht gevonden heeft om deze twee lijvige deelen te voltooien was toch nauwelijks te verwachten en is even verblijdend voor uitgever als publiek. Het behoeft niet gezegd, dat de nieuwe uitgave uitstekend is en voor langen tijd de standaarduitgave zal blijven. maar het is wel onze plicht op te geven hoe zij is ingericht, wat zij bevat en welken vooruitgang zij tegenover de vroegere uitgaven beteekent.

Afgezien van de oorspronkelijke drukken komt voor een vergelijking eigenlijk alleen in aanmerking de in 1866 verschenen uitgave van Oesterley, die tot heden dienst heeft gedaan. Deze gaf, na een korte inleiding over de

geschiedenis van het boek, den tekst der oudste uitgave van 1522 benevens de in 1533 toegevoegde stukken, vervolgens het register van 1522, hetwelk de korte inhoudsopgaven bevat, vervolgens een vergelijkend register der zeven uitgaven van 1522 tot 1546 en eindelijk op 81 blzz. de 'Nachweisungen' voor de verhalen. Deze laatste hebben steeds de waarde en den naam van Oesterley's boek gevormd; juist naar aanleiding van de nieuwe uitgave is echter door Edward Schroeder in het licht gesteld hoeveel van de eer hiervoor eigenlijk aan Karl Goedeke, den zoo veel verongelijkten Goedeke, toekomt (z. Zeitschr. f. d. Altertum 61 Anz. 100), en Bolte heeft in een nawoord hiervan nota genomen (II 502). Het staat te vreezen dat deze pikante opmerkingen wederom gevaar zullen brengen aan den goeden naam van Oesterley, en ik houd het daarom voor wenschelijk er op te wijzen dat Oesterley zelf in zijn voorrede zegt: „Einen grossen Teil dieses Materials habe ich der wirklich seltenen Liberalität meines ausgezeichneten Freundes K. Goedeke zu verdanken, der mir seine reichen Sammlungen von Excerpten und Parallelen zu unbeschränkter Benutzung überlassen hat; durch die Vollständigkeit, Genauigkeit und Zuverlässigkeit derselben ist meine Arbeit auf das Wesentlichste gefördert worden."

Als *Inleiding* geeft Bolte eerst de levensbeschrijving van broeder Pauli, uitvoeriger en afwijkend van alle vroegere, waarin hij o.a. de vereenzelviging van Joh. Pauli met den gedoopten jood Paulus Pfedersheimer bestrijdt, die tamelijk algemeen aanvaard was. Er volgt een nauwkeurige beschrijving van Pauli's ongedrukte preeken, die Oesterley niet kende, hoewel hun bestaan (volgens Goedekes Grundriss) sedert 1844 bekend was, maar die eerst later de aandacht der geleerden trokken. De daarin voorkomende 'Märlein' vindt men in het tweede deel voor het eerst gedrukt. Niet minder gedokumenteerd wordt de verdienste van broeder Pauli als uitgever der preeken van Geiler von Keisersberg uiteengezet. Ten opzichte van het kluchtboek zelf bespreekt Bolte eenige der voornaamste punten op een voorbeeldige wijze. Van de bronnen des schrijvers, hoe hij koos en hoe hij bewerkte, daarvan geeft hij een nauwkeurig, ja zelfs uitgecijferd overzicht. Andere even belangrijke zaken, zooals taal en stijl, zedekundig en theologisch karakter van het boek, zijn helaas òf slechts kort aangeduid òf geheel ter zijde gelaten, ten deele omdat „een korte inleiding hiertoe geen ruimte gaf" ten deele omdat de „droeve tijdsomstandigheden niet toelieten een taalkundig en zakelijk kommentaar toe te voegen." Echter geeft een woordenlijst van een zestig kolom (tegen vier bij Oesterley) en een Sachregister van een veertig kolom ook in dit opzicht rijke stof (zie ook de Anmerkungen bij blz. 29).

De *tekst* der nieuwe uitgave moest dezelfde zijn als die van Oesterley, aangezien de eerste druk, zijnde de meest volledige en de eenige waaraan de schrijver zelf deel had, alleen als authentiek kan gelden. Slechts is Bolte den modernen lezer in twee opzichten tegemoetgekomen: eenerzijds is door de hoofdletters der substantiva en door een hedendaagsche interpunctie het letterbeeld prettiger gemaakt, en anderzijds is door een kokette gothische letter de aangename prikkel van een middeleeuwsche atmosfeer geschapen. Vermoedelijk om dezelfde reden heeft Bolte de korte inhoudsopgaven van het register nog eens als opschrift boven elk verhaal geplaatst; voor den philoloog mogen zij niet als opschriften gelden, er is zelfs reden om aan te nemen, dat zij er in 't geheel niet door den schrijver, doch door den uitgever zijn bijgevoegd.

Bij de ± 700 verhalen van 1522 worden in deze nieuwe uitgave nog bijna 200 (tegen 39 bij Oesterley) verhalen uit de latere drukken gevoegd, die wel niet door Pauli zijn gesteld maar bij een filiatie toch wellicht op zijn naam zouden zijn te zetten. Een gedetailleerde beschrijving van deze benevens van hun drukkers gaat vooraf. Ons interesseert hier in het bijzonder de Nederlandsche vertaling, waarvan een Antwerpsche druk van 1554 den schrijver pas gedurende den druk van zijn boek door dr. Boekenoogen bekend is geworden. Al deze uitgaven worden door uitvoerige inhoudsopgaven en buitendien door een vergelijkend register, wat hun inhoud betreft, als het ware mede herdrukt. Men lette er op dat in laatstgenoemd register Bolte ongelukkig de letters A tot G bezigt, zonder er acht op te slaan, dat Oesterley dezelfde letters reeds als zoodanig voor andere drukken gebruikt heeft.

En eindelijk de *Anmerkungen*. Een voorhoede van twaalf bladzijden somt alleen de meest aangehaalde werken op, daarop volgt op een tweehonderd blzz. de zwaargewapende hoofdmacht, de bronnen en parallelen van al de 887 verhalen (dus geen eigenlijke Anmerkungen, geen commentaar). Elk nummer bevat in beginsel drie door een streepje onderscheiden afdeelingen, ten eerste een verwijzing naar de hollandsche en deensche vertaling, ten tweede de plaatsen waaruit Pauli geput heeft of heeft kunnen putten, ten derde de parallelen uit alle tijden en landen. De scheiding der twee laatste was niet altijd mogelijk; de scheidende streepjes zijn dan ook wel in grooter getale ingeslopen, en op plaatsen waar men ze voor de duidelijkheid liever niet zag. — Het spreekt van zelf dat de beteekenis van de hier opgestapelde onbeperkte massa's niet ligt in de opheldering der verhalen van Pauli maar in de samenstelling van zooveel honderden populaire motieven in het leven der volkeren, die — door bemiddeling van het zaakregister — nu voor elk doel gereed liggen. Tenzij men zelf nog iets belangrijks bij te dragen heeft, past hier slechts een buiging van eerbied en dank.

Illustraties bij den tekst waren niet te verwachten, want de eerste uitgave had er geen en de verluchtingen der volgende waren, zooals Bolte mededeelt, uit andere boeken bijeengeraapt. De eerste druk met oorspronkelijke afbeeldingen schijnt de Antwerpsche vertaling van 1576 te zijn, en van deze, in den trant van Holbein geteekende houtsneden geeft Bolte eenige proeven. Zij verdienen zonder twijfel een nader onderzoek door een kunsthistoricus. Onder de overige afbeeldingen merken wij nog die op, waarin Bolte het portret van broeder Pauli meent te moeten zien; het doet grappig aan, die trouwe discipel broeder Pauli, die de kruimeltjes van onder de tafel van Geiler van Keisersberg verzamelt: de rijke een vermagerde askeet, de arme een vet-rond monnikje.

Het uiterlijke gewaad van het boek is zoodanig modern-antiek koket, dat men op het eerst gezicht zou denken dat het voor den bibliophiel, niet voor den geleerde bestemd is; van zoo iets wist men niet in den goeden tijd van Oesterley, dat was voor onze ‚trübe Zeitverhältnisse' weggelegd.

's-Gravenhage. E. F. Kossmann.

A. W. Secord, Studies in the narrative Method of Defoe. (University of Illinois Studies in Language and Literature). Urbana, Univ. of Illinois Press. 1924. (Pr. $ 1.50.)

Het doel van dit werk is, een onderzoek in te stellen naar de bronnen, die Defoe voor zijn boeken gebruikte, om daardoor te komen tot een juiste waardering van zijn schrijverstalent. Terecht heeft de onderzoeker zich beperking opgelegd ; een onderzoek voor alle werken van Defoe zou nimmer tot een eind komen, daarom bepaalde hij zich tot de *Robinson Crusoe, The Life, Adventures and Piracies of the famous Captain Singleton* (1720) en *The Memoirs of Captain Carleton* (1728). Het onderzoek naar de *Robinson* neemt verreweg de meeste plaats ; daarom en in verband met hethierboven besproken werk moge een beoordeling zich hoofdzakelik daartoe bepalen. Ullrich en Secord betreden gedeeltelik hetzelfde terrein en bezitten menigmaal dezelfde inzichten. Ze zijn het er over eens, dat Selkirks leven maar weinig invloed op Defoe heeft gehad en hem niet veel meer dan het raam van zijn verhaal heeft gegeven. Beide ontkennen invloed van Smeeks, beschouwen deze op z'n hoogst als niet onmogelik. Ze verschillen in hun inzicht omtrent de invloed der picareske romans op Defoe. Secord ontkent deze ten enen male. Waarschijnliker echter is de tegengestelde opvatting. Het is op zich zelf reeds niet waarschijnlik, dat een schrijver omstreeks 1700 zich geheel vrij zou houden van de avonturiersromans ; Defoe beschouwde, evenals zijn tijdgenoten, Robinson als een avonturier. Voor nadere uiteenzetting zij verwezen naar het hierboven geschrevene.

Secord heeft een zeer grote hoeveelheid materiaal verzameld en met zorg bewerkt. Hij bewijst met de stukken, dat Defoe vrijwel uitsluitend van reisbeschrijvingen gebruik heeft gemaakt, om aan zijn werk de schijn van waargebeurd-zijn te geven. Voor het eiland-gedeelte van de *Robinson* heeft hij gebruikt : de verhalen over Selkirk, de beschrijving van Knox' gevangenschap bij de inboorlingen van Ceylon, de „*Reizen*" van Dampier, de (eerst in onze tijd als fictief aangewezen) *Reis* van Leguat, de *Relation of the great suffering and strange Adventures of Henry Pitman*, en enige andere. De meeste dezer werken zijn nu vergeten, evenals die welke Defoe raadpleegde voor de rest van de *Robinson*, ook voor het tweede deel. Over het algemeen lijkt de bewijsvoering geslaagd, vooral omdat de schrijver er zich van bewust blijft, dat hij met een glibberige stof te doen heeft, waarbij van wiskundige zekerheid zelden sprake kan zijn. Een enkele maal vragen we ons wel eens af, of hij niet dezelfde fout begaat, die hij Hubbard terecht verwijt bij diens pogingen om Smeeks' *Krinke Kesmes* als bron voor Defoe aannemelik te maken: als bewijskrachtig aanvoeren, wat dit eigenlik niet is. Ik denk in 't bizonder aan zijn vergelijking met Knox' *Historical Relation of Ceylon*, p. 32 vlgg. ; hij zelf erkent dit trouwens. Door deze erkenning bewijst hij, beter tot oordelen bevoegd te zijn dan Hubbard ; deze heeft weinig meer materiaal tot zijn beschikking dan de beide te vergelijken werken ; Secord overziet de hele reisbeschrijvingliteratuur en is tot objectiever oordeel in staat.

Voor zijn *Captain Singleton* (waarvan in onze taal ook jongensboeken zijn gemaakt onder de naam van *Singleton* en van *Kapitein Bob*) dienden Defoe ook weer tal van reisbeschrijvingen, zoals van Mandelslo, Leguat, Dampier, Robert Knox en andere. Aan een onderzoek der bronnen voor *The Memoirs of Captain Carleton* moet voorafgaan de vraag, wie van deze *Memoirs* de schrijver is. Na verwerping van de mening, dat Carleton zelf (een historiеs persoon) of Swift ze zou hebben vervaardigd, komt Secord tot de opvatting, dat geen ander dan Defoe de maker kan zijn. Belangwekkend is de polemiek, die zich al vele jaren aan dit vraagstuk heeft vastgeknoopt ; er zijn langzamerhand een aantal Defoe-vraagstukken ontstaan, zoals er Shakespeare- en Goethe-raadsels op ontcijfering wachten.

Het wil ons toeschijnen, dat de schrijver zoveel materiaal te bewerken had, dat daardoor de hoofdzaak van zijn werk enigzins in 't gedrang is gekomen. Immers van de werkwijze van Defoe, van zijn vertelkunst, karaktertekening, opbouw, neiging tot moraliseren, vernemen we weliswaar allerlei, maar zo door het andere heen gewerkt, dat de lezer van wege de bomen het bos niet altijd ziet. Die worsteling met de stof blijkt ook uit het herhalen van reeds bekende zaken. Zo is op p. 53 aangetoond, dat Defoe het gevecht met de inboorlingen in Tonkin (*Robinson II*) ontleende aan Dampier ; bij de samenvatting op p. 111 herhaalt de schrijver dit, en bij de algemene samenvatting op p. 234 nog eens. Dit komt meermalen voor.

Samenvattende kunnen we zeggen, dat het boek een zeer grote hoeveelheid materiaal op verstandige wijze bewerkt, dat het menig duister punt verlicht, dat het een rijke literatuurlijst bevat (we misten het artiekel van L'Honoré Naber in *Onze Eeuw* Xp. 428 vlgg. (Febr. 1910) en een aantal artiekelen van Ullrich), en dat het nog lang zal duren, eer over een geheimzinnige figuur als Defoe een bevredigende communis opinio zal heersen. De beschrijving van zijn leven en werk zal een even omvangrijke taak zijn als een samenvattende beschouwing van de Robinson-literatuur. Doch Defoe verdient wel, dat de aandacht op hem blijft gevestigd, al ware het alleen om zijn *Robinson Crusoe*, een boek dat meer gelezen is dan enig ander, de bijbel alleen uitgezonderd. Treffend drukt Ullrich dit uit in 't begin van zijn boek. „Sein Grab befindet sich auf dem 1852 geschlossenen Friedhofe der Nonkonformistengemeinde Bunhill Fields, der, fünf Minuten von der Eisenbahnstation Liverpool Street entfernt, zu beiden Seiten des geräuschvollen City Road gelegen ist, und ist seit 1870 mit einem Marmorobelisken geschmückt, den ihm auf Anregung der Zeitschrift „Christian World" die Dankbarkeit von 1700 englischen Kindern errichtet hat. Hätten alle, deren Entzücken der „Robinson" gewesen ist, dieser Aufforderung folgen können, so würde jenes Denkmal die Höhe einer ägyptischen Pyramide erreicht haben".

Deventer. W. H. Staverman.

H. Ullrich, Defoes Robinson Crusoe. Die Geschichte eines Weltbuches. Für den weiteren Leserkreis dargestellt. Leipzig, O. R. Reisland. 1924. (Pr. M. 3, geb. M. 4).

Het is nu reeds meer dan een kwarteeuw geleden, in 1898, dat prof. Ullrich zijn van grote belezenheid, vlijt en scherpzinnigheid getuigend boek in het licht zond : *Robinson und Robinsonaden. Teil* I. *Bibliographie*. Zoals de tietel reeds aanduidde, was het de bedoeling van de schrijver, een tweede deel te laten volgen, hetwelk streng wetenschappelik een overzicht zou geven van het werk van Defoe en van het Robinsonmotief in de wereldlitteratuur. Dit was een veelomvattende taak, bijna te zwaar voor de krachten van één mens, en toen de schrijver door verandering van werkzaamheden niet

alle tijd eraan kon besteden, moest hij de voltooiing ervan steeds weer uitstellen. Daarna maakte de oorlog de beëindiging voorgoed onmogelik. Zelfs werd de schrijver gedwongen, zijn uitgebreide en jarenlang met liefde bijeengebrachte Robinsonbibliotheek te verkopen; deze bevindt zich tans in het buitenland. Daardoor en doordat niet licht iemand zal worden gevonden, die over genoeg tijd, geld en wetenschappelike zin beschikt, om al het vereiste werk te verrichten, is het niet waarschijnlik, dat in afzienbare tijd het bedoelde overzicht zal verschijnen. Om die reden heeft prof. Ullrich gemeend, in beknopter vorm een werk te moeten schrijven, dat niet alleen wetenschappelik betrouwbaar is en een overzicht geeft van de tegenwoordige stand van het Robinsononderzoek, doch tevens zich richt tot de ontwikkelde leek. Mocht dus iemand na de lezing van dit boek meer wensen, dan is dit verlangen niet alleen ongeoorloofd, doch tevens ondankbaar. Want in plaats van een vraag naar meer, past ons tegenover de schrijver een woord van grote lof, dat het hem gelukt is, in een zo klein bestek zoveel stof te verwerken.

Het boek is niet in hoofdstukken verdeeld; aan de kant der bladzijden wordt de inhoud der verschillende onderdelen aangegeven. Het zou zich anders laten verdelen als volgt: 1. Defoe, zijn leven en zijn werk; 2. De *Robinson Crusoe* als voortzetting van de avonturiersroman; 3. De *Robinson Crusoe* als karakterroman en als uiting van Defoes diepere wezen; 4. Invloeden van voorgangers, in 't bizonder van vroegere Robinsonades; 5. De invloed van Selkirks verblijf op Juan Fernandez; 6. De opgang van de *Robinson*; 7. Wat is een Robinsonade? 8. De bewerkingen van de *Robinson Crusoe*. Van deze hoofdstukken hebben het 6e en 8e het sterkst de invloed ondervonden van de beperking die de schrijver zich moest opleggen; hij zelf zal het meest dit gemis aan ruimte hebben gevoeld. Daarentegen zijn de andere hoofdstukken goed geslaagd; vooral de ontleding van de *Robinson* berust op een bewonderenswaardig diep en liefdevol indringen in de geest van Defoe en zijn werk.

Voor ons, voorzover wij niet nader kennis hebben gemaakt met de engelse letterkunde, is Defoe een onbekende grootheid, alleen belangrijk als schrijver van een of meer kinderboeken. Het overzicht van zijn leven en werk, hier gegeven, kan anders leren en bewijst duidelik zijn grote betekenis, niet alleen als schrijver, ook als maatschappelik hervormer. Van alle kanten miskend en vervolgd, is hij eerst veel later in zijn waarde erkend. Hij begon als journalist, maar werd geleidelik romanschrijver: het didactiese en ethiese element in zijn werk is de overgang, die beide verbindt. In de latere uitgaven van de *Robinson* zijn de moraliserende gedeelten meest weggelaten; wie dat doet, verminkt het werk volkomen en toont geen begrip te hebben van de bedoelingen van de schrijver. De *Robinson Crusoe* is een voortzetting van de avonturiersromans, maar Defoe heeft er enige nieuwe elementen ingebracht. De stijl is die der reisbeschrijvingen; de held is uit een betere maatschappelike kring voortgekomen dan de picaro, maar vooral, het verhaal zijner avonturen heeft een ander en hoger doel dan alleen de lezer te vermaken: het is, om de woorden van Ullrich zelf te gebruiken, „in den Dienst einer leitenden Idee gestellt, was unseres Wissens bisher nicht scharf genug hervorgehoben oder auch nur anerkannt worden ist". Deze idee is, „die unerforschlichen Wege der Vorsehung zu zeigen, die providentielle Führung, unter der das Menschenleben steht". De picaro is half goed, half slecht; dit wordt verteld zonder verder onderzoek of verklaring. Bij Defoe echter is deze dubbelnatuur een probleem geworden; hij toont door het leven van zijn held aan, dat goed en kwaad, innerlike vrede en onvrede, voor- en tegenspoed, afhankelik zijn van 's mensen goede of boze handelingen. Robinson wordt daardoor op zijn eenzaam eiland een ander en beter mens; hij leert, door zijn verstand zijn onbeteugelde neigingen te bedwingen en zich te onderwerpen aan Gods leiding, die de mens steeds tot het goede wil brengen. Hierdoor wordt de *Robinson Crusoe* een karakterroman en Defoe voorloper van Richardson en de schepper van een letterkundig genre, dat een grote toekomst hebben zou en tot op deze dag als het hoogste is beschouwd. Naar mijn mening is dit deel van Ullrichs werk van groot belang. Het dringt diep door in de geest van het boek en van zijn schrijver, het toont aan, welke voorname plaats Defoe inneemt als schrijver en volksopvoeder, en geeft voor de verdere studie der Robinsonlitteratuur een grondslag, die niemand zal kunnen voorbijgaan.

Belangwekkend is ook het betoog van de schrijver, als hij aan de hand van de voorredenen, vooral van die van het derde, weinig gelezen deel, aantoont, dat de *Robinson Crusoe* een allegoriese of symboliese autobiografie is; hoe alles werkelik is gebeurd, zij het ook anders; en hoe Defoe zelf de man is, die vele gevaren heeft doorstaan en lange jaren eenzaam heeft geleefd.

In het deel dat handelt over de invloeden die op Defoe hebben gewerkt bestrijdt Ullrich de veel verbreide mening, dat het verhaal van Alexander Selkirks verblijf op Juan Fernandez het onmiddellike voorbeeld zou zijn geweest voor Defoe. Wel heeft hij die geschiedenis gekend en enkele gegevens er aan ontleend, doch dit betreft slechts bijzaken en vermindert in geen enkel opzicht zijn verdienste van oorspronkelikheid. Dat de *Beschrijvinge van het magtig Koningryk Krinke Kesmes* door Smeeks enige invloed zou hebben uitgeoefend, acht hij geheel uitgesloten. Daar ik elders, in de *Nieuwe Taalgids* van Januarie 1925, een uitvoerige beschouwing aan dit vraagstuk heb gewijd, welke zich geheel aansluit bij Ullrichs inzichten, meen ik te kunnen volstaan met daarnaar te verwijzen.

Op de vraag, wat we onder een Robinsonade hebben te verstaan, komt de schrijver tot een ander antwoord dan ik in mijn proefschrift *Robinson Crusoe in Nederland* (1907) meende te moeten geven. Prakties maakt het echter geen verschil, want men kan òf de avonturiersroman met de naam „Robinson" onder de Robinsonades rekenen, òf men kan ze uitschakelen, doch is dan verplicht, ze als pseudo-robinsonades weer in te halen, gelijk Ullrich in zijn bilbiographie ook doet.

Het laat zich aanzien, dat een samenvattende studie der Robinsonliteratuur nog lang op zich zal laten wachten. Daarom meenden wij een enigzins uitvoeriger bespreking te mogen geven van een werk, dat op de hoogte brengt van een aantal Robinson-vraagstukken en door zijn literatuurlijst tot eigen onderzoek in staat stelt.

Deventer. W. H. Staverman.

K. J. Riemens, Etude sur le texte français du Livre des Mestiers. Livre scolaire français-flamand du XIVe siècle. Supplément à l'„Esquise historique de l'Enseignement du Français en Hollande du XVIe au XIXe siècle". Paris, Louis Arnette. 1924. (Amsterdamsche diss.).

Het onderwerp is aantrekkelik, suggestief, pittoresk, met veel perspektief naar alle zijden. Er was, omstreeks 1340, een Vlaams schoolmeester die „ten gebruike bij het onderwijs" een leergang in de Franse taal samenstelde, bestaande, afwisselend, uit monologen en dialogen, en die in 27 paragrafen een vokabularium samenstelde, in 't Frans, met er naast de Vlaamse vertaling, van sistematies gerangschikte woordgroepen. Vromelik vangt deze woordenlijst aan met het gebruikelike „Au nom du père, du fil Et du saint esperit. . . .", en onverwacht maar niet onvermakelik eindigt het werk met een losbarstend onweer. Als op miniaturen, naïef en helverlicht reëel, trekt een bonte en schilderachtige stoet van handwerkslieden, geesteliken, burgers, voorbij, worden de wegeltjes getrokken waarlangs de pelgrims vanuit Brugge naar Sluis gingen; zien we Jane le Camuse, Kateline au Chevallet, Ysoreis le mesel (melaatse), Columbe le boisteuse, de publieke schrijver, de valkenjager.

Met dit werk nu, dat in manuskript in de Bibliothèque Nationale te Parijs aanwezig is, en dat in 1875 door H. Michelant gepubliceerd werd, hangen samen verschillende schoolboeken van jongere datum: een boek gedrukt door William Caxton (Frans-Engels, begin XVde eeuw); een ander, gedrukt door Roland vanden Dorpe (Frans-Vlaams, vóór 1501); een manuskript, gepubliceerd in de *Horae Belgicae*, IX, dat Hoffman von Fallersleben dateert tussen 1360 en 1377, de heer Riemens echter omstreeks 1420; een manuskript ten slotte dat zich bevindt in het Gemeentelik Museum te 's-Gravenhage (Ms. no. 161), dat, naast een reisgids voor pelgrims die Rome en het Heilige Land willen bezoeken, in 't Nederlands geschreven, en de vertaling van sarraceense woorden, een Frans-Nederlandse tekst bevat, die de reiziger de tocht door Frankrijk vergemakkelikt.

De heer Riemens bestudeert de onderlinge verhouding van deze verschillende teksten, hun overeenkomsten, hun verschillen. Het didaktiese element is daarbij bijzaak, het filologiese hoofdzaak geworden. Dit is te betreuren, want een „supplément à l'*Esquisse historique de l'Enseignement du Français en Hollande du XVIe au XXe siècle*", waarin de geschiedenis van ons onderwijs op uitnemende wijze behandeld werd, is dit werkje eigenlik niet: de plaats van *Le Livre des Mestiers* in de evolutie van de leerboeken, een detailstudie van de woordgroepen, de ambachten, de merkwaardige „Service de la Table", waarbij dan zeer zeker o. a. dr. Baudet's proefschrift *De Keuken en de Maaltijd in de Middeleeuwen* ter sprake zou zijn gekomen, op geen van deze punten wordt nader ingegaan.

Het is dus hoofdzakelik een filologiese studie gebleven. Met volle waardering voor dr. Riemens' wetenschappelike arbeid, die in de bovengenoemde *Esquisse* tot volle ontplooiing kwam, moeten we echter zeggen dat van een kritiese editie iets anders mag verwacht worden dan de min of meer fragmentariese en hybridiese verhandeling die hier gegeven wordt. De brokken tekst die in het tweede deel gepubliceerd worden, trekken geen gebouw op, en veroorloven de lezer niet om de fonetiese en syntaktiese studie te verifiëren; de stamboom op blz. 44, die de onderlinge verhouding der teksten aangeeft, blijft ook na herhaalde en zorgvuldige beschouwing, een duister schema; de lokalisering van het dialekt (welk dialekt? de teksten vertonen onderling vrij grote fonetiese verschillen), naar we veronderstellen het dialekt van ms. M., is misschien zeer juist, maar had een uitvoeriger argumentatie nodig gehad om de korte *Conclusion* overtuigend te maken.

Maar, daar dit proefschrift door de schrijver zèlf beschouwd wordt als de uiting van de wens om zijn achting te betuigen tegenover de Fakulteit der Letteren en Wijsbegeerte te Amsterdam, en zijn grote werk, de *Esquisse*, vóórdat de promotie in een moderne taal hier te lande mogelik was, te Parijs werd verdedigd, spreken we de wens uit, dat de heer Riemens, na deze inkursie op filologies gebied, zich weer geheel moge wijden aan de geschiedenis van het onderwijs in het Frans, een gebied waarop hij eervol zijn sporen heeft verdiend.

Hilversum. J. van der Elst.

H. A. Leenmans, De Logica der Geschiedenis-Wetenschap van H. Rickert. 's Gravenhage, Drukkerij Humanitas. 1924. (Groningse dissertatie).

Het psychies monisme vertoont een neiging tot expansie, die menigeen niet zonder bedenking schijnt. Dat het er naar streeft, de bijzondere wetenschappen onder zijn gezichtspunt te brengen, in de overtuiging, dat de filosofie de alma mater der wetenschappen behoort te zijn, zal echter door niemand gelaakt worden. Als een poging in deze richting, zij het dan geen zelfstandige, menen we deze dissertatie te moeten beschouwen. — Heinrich Rickert is niet de eerste de beste. Hij is een denker van karakter, van grote en strenge stijl. Zijn hoofdwerken zijn: *System der Philosophie, Der Gegenstand der Erkenntnis, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, waarin respectievelijk de algemene filosofie, de ken-theorie en de methodologie behandeld worden. Het laatstgenoemde (het oorspronkelijke object van des heren Leenmans' kritise arbeid) heeft tot ondertitel: *Eine logische Einleitung in die historischen Wissenschaften*. Titel zoowel als ondertitel doen vermoeden — en wie Rickert 's werk kent, weet het — dat het hier niet gaat om de logica van een bepaald speciaal vak, in casu Geschiedenis, zooals Leenmans' titel ten onrechte aanduidt, maar om een *tweedeling*, een afgrenzing van de „historise" tegen de „natuur-wetenschappen", beide in de ruimste zin des woords, op grond van een *methodologise* tegenstelling. Nog in een andere zin is de titel van dit kritise werk misleidend: de *logica* der geschiedenis vormt, en dan nog verre van onvermengd, de inhoud, alléén van de hst. III en IV. Hst. I en II zijn in hoofdzaak gewijd aan de kentheorie[1]), terwijl ook vraagstukken van algemeen filosofisen aard besproken worden. De titel dekt dus niet, is in alle opzichten te bekrompen, of (en, wat erger is, de opzet is totaal verkeerd. Rickert heeft, onafhankelijk van zijn transcendentaal-filosofie en zijn kentheorie, de genoemde polaire methodologise

[1]) Het veel (ook door de heer Leenmans gebruikte) „kennistheorie" is m. i. niet te verdedigen, evenmin als „kennisleer"; *kennis* is niet gelijk te stellen met het Duitse *Erkenntnis*; Erkenntnistheorie bel. [illegible] ielt de leer van het kennen, niet van de kennis.

tegenstelling willen ontwikkelen *uit de structuur der werkelijk beoefende wetenschappen.* Hij gaat dus empiries te werk. Pas aan 't eind krijgen we de vingerwijzing, dat de objectiviteit ten slotte niet anders te funderen is dan in het transcendente. Deze bouw is begrijpelijk, klaar en mooi. Waarom de heer Leenmans deze structuur niet eerbiedigt, is moeilijk te begrijpen, wanneer we niet aannemen, dat hij Rickert op ruimer terrein heeft willen ontmoeten, of juister, dat hij zich niet een ogenblik heeft vermogen los te maken van de algemene theorie van zijn leermeester. De heer Leenmans had de door Rickert geboden samenhang desnoods als te nauw, en daarom ondeugdelijk, mogen *breken*, maar niet *miskennen* zonder grond. Overigens is L. zeer eclecties te werk gegaan. Daardoor is zijn kritiek een salmagundi van *logise, psychologise, kentheoretise, algemeen filosofise* en niet onverdacht *metaphysise* opmerkingen en uiteenzettingen geworden, een zeer gemengde lading, alles onder „logise" vlag, met dit gevolg, dat de eigenlijke logise, hier de *methodologise* problemen er vrij kaaltjes afkomen. Niettemin acht de heer Leenmans zich gerechtigd, te verklaren „een doorloopende polemiek" geleverd te hebben, „noodzakelijk en nuttig tot het ondermijnen van een prestige, dat o.i. veelszins op andere, dan zakelijke gronden berust." Deze ietwat verbijsterende woorden, waarvan wij geen nadere verklaring zullen vragen, werpen misschien enig licht op het feit, dat de criticus bij zijn ondermijningswerk zoo luttel door de structuur van het bouwwerk, dat hij slopen wilde, getroffen is. De heer L. heeft, gelijk wij opmerkten, zijn geschrift in 4 hst. verdeeld: in I en III komt Rickert aan het woord, bij monde van de heer L. altijd; hst. II en IV zijn aan de kritiek toegewezen, een niet zeer gewone en ogenschijnlijk uiterst liberale ruimteverdeling. Had hij zich maar tot zuivere citaten bepaald, Rickert's geest zou althans geschenen hebben. Helaas, hij eligeert, refereert, compileert en translateert, zonder dat het mogelijk is, de referent voldoende te controleren, bij gebrek aan verwijzingen, die, aanvankelijk spaarzaam toegediend, naderhand zoo goed als verdwijnen, schoon de behoefte eraan groeit, naarmate ons wantrouwen in de criticus toeneemt. Het minste, wat men hierbij mag verwachten, is, dat onze gids Rickert, (die steeds helder is en zich scherp uitdrukt) verstaat en verstaanbaar maakt. Uit een paar voorbeelden moge blijken, hoe slecht de heer L. het filosofen-Duits begrijpt en weet weer te geven. Herhaaldelijk treffen we de vreemd klinkende uitdrukking *het logisch gehalte* aan, b.v. bl. 12 tweemaal: „Daar het logisch(e) gehalte niet samenvalt met het psychisch(e) zijn, kan het nimmer door de zuivere psychologie worden gevonden" en: „Kent de psychologie eenmaal *het logisch(e) gehalte* der wetenschap...." Deze uitdrukkingen, en daarmee de ganse gedachtengang natuurlijk, blijven volkomen duister voor wie, naar ons spraakgebruik, bij gehalte denkt aan een variabele kwantiteitsverhouding van een deel van bizondere kwaliteit tot een geheel. *Zin* krijgen ze echter, wanneer men weet, dat *het logisch(e) gehalte* de vertaling (!) is van het door Rickert veelvuldig gebruikte „der logische Gehalt", d.w.z. het geheel aan logise bestanddelen, alles wat logies ergens in of aan is [1].

Bl. 51 schrijft de heer L: „In een natuurwet gaat geen enkel historisch verband op"; bl. 53 en bl. 57 iets soortgelijks. Welke zin kan een Nederlander daaraan hechten? Moeten we denken aan *opgaan*: dat gaat niet op? of aan *opgaan in*: in rook, in zijn studie opgaan?? — Hetzelfde geval als van zooeven: met gebrekkige taalaanvoeling stelt de heer L. eenvoudig een Nederlands woord in bij ons ongebruikelijke betekenis (een germanisme) in plaats van het Duitse, in dit geval van het bij Rickert eveneens zeer veelvuldig voorkomende: *eingehen in*, d.w.z. *een plaats vinden in of onder, gegoten kunnen worden in, gebracht kunnen worden onder.* Rickert heeft dus willen zeggen: *geen enkele historise samenhang kan onder een natuurwet gebracht worden.*

Herhaaldelijk gebruikt de heer Leenman het verbaalsubstantief *begrijpen* om *Darstellung* weer te geven. (bl. 53 tweemaal, bl. 54), wat hele stukken tot wetenschappelijke nonsens maakt.

Trouwens de hele passage, bl. 53 bovenste helft, is één stuk misverstand, niet alleen om genoemde foutieve vertaling. Wat te zeggen van het onderscheidingsvermogen van een referent, die op bl. 3 zegt, dat (volgens Rickert) het ken-theoreties subject *immanent, noch transcendent* is, en op bl. 25 beweert, dat het is: een *transcendente waarde*, „zooals Rickert wil." De waarheid is, dat het kentheoreties subj. bij R. noch immanent, noch transcendent is, en ook geen *waarde.* Deze blunder bewijst reeds, dat onze would-be-criticus-van-de-waarde-filosoof diens waarde-begrip niet in zich opgenomen heeft.

Wat te verwachten van een kritiek, die op zulke misvattingen gegrond is? Neem L.'s kritiek van Rickert's historise causaliteit, een zeer belangrijke kwestie. „Eén dwaling! Bl. 79: „Het causaliteitsbeginsel geldt o.i. voor beide groepen wetenschappen evenzeer." Nu is Rickert juist degene, die de term *causaliteitsbeginsel* (Grundsatz der Kausalität oder Kausalprinzip, zie „*Grenzen*", 1902, bl. 413) voor de *constitutieve categorie* ingevoerd heeft, ter onderscheiding van de daarop berustende *methodologise categorieën*: de natuurwetenschappelijke en de historise causaliteit. Zou Rickert, wiens Kausalprinzip dus voor de hele objectieve werkelijkheid geldt, wellicht beweerd hebben, dat het *niet* voor beide groepen van wetenschappen evenzeer geldt? Er worden op bl. 79 nog meer en zelfs nog erger enormiteiten verkondigd. De ruimte ontbreekt mij, dat aan te tonen.

De klap van de vuurpijl is wel, dat de heer Leenmans Rickert, de logicus, wiens ganse methodologies onderzoek er op gericht was, de historise wetenschappen te dekken tegen inflatie van natuurwetenschappelijke begripsvorming (w. o. „wetten"), tenslotte zeer listiglijk door een syllogisme weet te dwingen tot de erkenning van.... historise „wetten" en terloops een handig middel aan de hand doet, om aan historise wetten te komen. Men geve acht: 1° Rickert erkent, dat het experiment kan dienen tot het vinden van wetten (de waarheid). 2° Het historise analogie-experiment is ook een experiment (bewering-*Leenmans*). 3° Ergo moeten (ook volgens R.) met het analogie-experiment historise

[1]) Tot mijn verwondering vond ik deze betekenis niet in Leopold's Klank- en zinverwante woorden, ook niet bij Eberhard-Lyon. Hermann Paul geeft echter als grondbetekenis van *der Gehalt*: „was eine Sache enthält," de inhoud dus. Ons woord *gehalte* berust natuurlijk op overneming in *specifieke* betekenis.

wetten ontdekt kunnen worden. Eenvoudig niet waar? Wat is een analogie-experiment? Dat is een proef, waarbij geen instrumenten te pas komen, althans niet bij het *historise* an.-exp. Men leest, men sluit de ogen, denkt en wacht tot de historie Ja! zegt evenals de natuur de vraag van de physicus met Ja! (of Neen!) beantwoordt. (Deze laatste, minder gewenste uitkomst zal zich bij 't historise analogie-experiment wel zelden voordoen en is dus een mogelijkheid, die verwaarloosd kan worden). Den physici ter overweging, of ze in het vervolg hun proeven ook niet alleen *denken* kunnen! Maar in elk geval: wat een vooruitzicht voor ons, historici, om met de ogen dicht wetten te ontdekken! Als wij bij 't ontwaken uit die „wettelijke" trance, maar niet bevinden, van onze duim gebruik gemaakt te hebben.

Het is kras! Maar het sterkste is toch wel, dat Leenmans Rickert voor deze hocus pocus in beslag heeft willen nemen. Dat is een aanmatiging en een psychomonistise annexatielust, die zelfs „die Grenzen der historischen Gesetzebildung" te buiten gaat.

Amsterdam. M. de Jong Hzn.

Ch. F. Jean, Sumer et Akkad. Contribution à l'histoire de la civilisation dans la Basse-Mesopotamie. Paris, Geuthner. 1923. (Pr. fr. 40).

Dat de hoofdtitel van dit werk eigenlijk te ruim is, blijkt reeds uit den ondertitel. Het gaat niet over alles wat we omtrent Sumer en Akkad weten, maar er worden grepen gedaan in de cultuurgeschiedenis van dit land. Aan den anderen kant biedt een korte hoofdtitel practisch voordeel. En tot rechtvaardiging van *dezen* hoofdtitel kan men aanvoeren, dat de auteur ons verplaatst in een tijd, toen de tweeheid van Sumer en Akkad nog volop een levende realiteit was. Op „92 planches" geeft hij reproducties op werkelijke grootte van ruim 200 kleitafels, met opschriften rakende het oeconomische leven van Babylonië in den tijd tusschen 2300 en 1850 v. C. (naar de door mij gevolgde chronologie van Weidner). De oudste koning, naar wien teksten in deze verzameling zijn gedateerd, is Dungi van Ur. De jongste is Samsuiluna van Babel, de zoon en opvolger van Hammurapi.

Op grond van andere, reeds vroeger gepubliceerde teksten en studiën, geeft Jean in zijne „Introduction" eene oriënteerende bespreking van sommige cultuurhistorische onderwerpen. Hij behandelt: I. — Les noms propres de personne depuis la 2e dynastie d'Ur jusqu'à la fin de la 1re dynastie de Babylone. Zooals te begrijpen is, wordt hierbij voornamelijk aandacht geschonken aan de theophore eigennamen, waarvan de auteur o.a. zegt: „Un nom propre n'était donc pas simplement l'expression d'un souhait pieux formulé par les parents: on le considéra le plus souvent comme une sorte de prophétie de l'avenir" (pag. 22). En: „on conçoit qui l'on ait fait du nom propre une sorte de talisman dans lequel on enchassait un nom divin et qu'on l'ait ainsi transformé en une sorte de prière perpétuelle" (pag. 25—26). In dit verband wordt ook de kwestie van het totemisme aangeroerd. „Dans beaucoup de noms propres figurent des noms d'animaux ou de plantes: chien, veau, porc, renard, et d'autres" (page 28). „Les noms d'animaux et de plantes qui figurent comme éléments constitutifs des noms propres de personne et le fait que l'homme fut appelé fils de dieu et le dieu père de l'homme, seraient-ils des vestiges du Totémisme des temps préhistoriques? C'est là une hypothèse qui, en ce qui concerne les pays suméro-akkadiens, n'a pas de fondement suffisant pour être appelée scientifique. Sans entrer dans de longs développements qui seraient ici hors de propos, nous ferons quelques constatations" (pag. 29). Maar deze „constatations" zijn toch te uitvoerig om hier te worden weergegeven.

Vervolgens behandelt Jean: II. — Bois et objets en bois à l'époque d'Ur. Van verschillende boomnamen is de beteekenis nog onbekend; het komt zelfs voor, dat de lezing onzeker is. Onder de houten voorwerpen springen in het oog: stoelen, bedden, vaten, schepen en verschillende deelen van hunne takelage. Gelijk van sommige boomen is ook van sommige houten voorwerpen enkel de naam bekend.

Nu volgt: III. — Les métaux et les pierres rares ou précieuses. Hier worden behandeld: 1. koper, 2. brons, 3. lood, 4. zilver, 5. goud en zeldzame of kostbare steenen. „Le bronze que l'on connaissait au temps de la seconde dynastie d'Ur n'était pas le bronze d'étain, mais un alliage dans lequel entraient (tel est du moins le cas du vase d'Entemena, dont l'analyse fut faite par Berthelot): 80.05 parties de cuivre, 13.30 de plomb, 5.84 et 0.77 de deux autres métaux, dont le premier est peut-être l'antimoine" (pag. 53). — Onder de koningen van Ur na Dungi treft ons de waardeverhouding tusschen de edele metalen. Goud : zilver = 10 : 1 en acht jaren later = 7 : 1 (pag. 57).

Ten slotte behandelt de „Introduction": IV. — L'elteg. „Des textes cités par Thureau-Dangin et par Genouillac preuvent que *elteg* et l'assyrien *uhulu* désignent la potasse et la soude" (pag. 62). Maar dit past niet in sommige door Jean behandelde teksten. „Thureau-Dangin est porté à admettre, dans des cas analogues à ceux que nous avons cités le sens de sel comestible" (pag. 63).

Na deze „Introduction geeft Jean registers (pag. 67—86, 151—159) en commentaar (pag. 87—150) op de door hem gepubliceerde teksten. Deze zijn afkomstig uit Nippur-Dréhem (dynastie van Ur), uit Umma (idem), uit Larsa (dynastie van Larsa). De overige stammen uit de eerste dynastie van Babel. Eene specificatie van de oeconomische onderwerpen, waarover ze handelen, geeft Jean op pag. 164—165. Het meest verrassende is wel, dat eene kleitafel uit den tijd der eerste dynastie van Babel schijnt te handelen over een soort „pensionnat de filles" (pag. 136—137 en afbeelding CXCIX). „Il est regrettable (zegt Jean) que cette tablette ne soit pas mieux conservée; plusieurs signes sont absolument illisibles, et d'autres fort incertains. Cependant il semble bien qu'il soit question de jeunes filles ou de fillettes envoyées en „pension" chez des Mères. Sin-Kasid (de schrijver van den brief) paraît donner des instructions à X. — latum (het eerste deel van den naam is weggebroken), sa correspondante, afin que, mois par mois, elle paye en nature les Mères ou maîtresses de la „pension" et que, mois par mois aussi, elle donne des nouvelles des pensionnaires".

Het meerendeel der teksten is in het Sumerisch gesteld. En die, welke Akkadisch willen wezen, zijn toch doorspekt met Sumerische uitdrukkingen. Het bewustzijn mijner geringe kennis van het Sumerisch houdt mij terug van critiek op Jean's commentaar. Maar wie vertrouwd is met de behandeling van oeconomische teksten uit de Sumero-Akkadische oudheid, vindt hier eene aanzienlijke

vermeerdering van zijn materiaal. Bijna al deze kleitafels behooren tot de persoonlijke collectie van den auteur.

Amsterdam. C. van Gelderen,

P. Geyl, Willem IV en Engeland tot 1748 (Vrede van Aken). 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1924. (Pr. *f* 6.50, geb. *f* 8.50).

Onder bovengenoemden titel heeft Dr. Geyl onlangs een boek uitgegeven, dat „meer wil zijn dan de lezer op grond daarvan zou verwachten, . . . een studie zijn wil over de buitenlandsche staatkunde van onze Republiek van omstreeks 1730 tot 1748. . . ." Waarom de titel nochtans met name Willem IV vermeldt geeft de schrijver wel met enkele woorden aan, maar eerst de lezing van het boek maakt het langzamerhand duidelijk.

De schrijver heeft door zijne ambtelijke werkzaamheid aan een Engelsche universiteit en zijn daaraan verbonden voortdurend verblijf te Londen eene uitgezochte gelegenheid gehad om onuitgegeven documenten te bestudeeren, die voor de kennis van de betrekkingen tusschen de Republiek en de Engelsche regeering in het tijdperk na den vrede van Utrecht van groot belang zijn, en hij heeft die op methodische wijze verwerkt tot een geschrift, dat in compositie niets te wenschen overlaat en door stijl en taal behaagt, zij het dan ook dat men met spijt de opzettelijke verwaarloozing van de buigingsvormen ziet doorvoeren, ook van de woorden met natuurlijk geslacht.

Zulk een werk belooft dan ook een welkome bijdrage te leveren voor de Nederlandsche historiographie, maar . . . . het baart eene bittere teleurstelling. Want dat boek is een strijdschrift, dat, wat geest en strekking betreft, doet denken aan den tijd en de denkwijze van Capellen tot de Poll en de zijnen. Er is over den tijd, dien Dr. Geyl behandelt, weinig geschreven, in het Nederlandsch wel te verstaan. Een enkel academisch proefschrift, een paar détail-studiën, daarbij is het gebleven. Dat is niet meer dan natuurlijk: er is bezwaarlijk een tijdperk in de geschiedenis van ons vaderland te noemen, dat — op zijn zachtst uitgedrukt — minder aantrekkelijk is dan dat tusschen de vredesverdragen van Utrecht en Aken.

Over dat tijdperk handelt het nieuwe boek van Dr. Geyl. Hij wijst er op dat vooral Jorissen zich — naar zijn oordeel — te scherp heeft uitgelaten over de regenten-regeering en zich teveel op een Engelsch standpunt heeft gesteld. Jorissen was inderdaad gewoon zich vrij beslist uit te drukken, wat met zijn hartstochtelijke natuur strookte, mar het is niet tegen de een of andere voorstelling van feiten of handelingen, dat de schrijver verzet wil aanteekenen: hoe verder men in het boek vordert, hoe meer blijkt, dat het hem te doen is om de beginselen, de grondgedachten, die zich in de eerste helft der achttiende eeuw openbaarden en zich lieten gelden in de staatkunde, en die de richting aangaven in het buitenlandsch beleid. Zoo werd zijn werk, bedoeld of onbedoeld, een „tendenzschrift". Tweeërlei is de strekking van het betoog — want het boek *is* een betoog. Vooreerst bestrijdt het nadrukkelijk het „oud systeem", d.i. de staatkunde, die een hecht verbond tusschen de zeemogendheden, allereerst de Republiek en Engeland, zoo mogelijk met de Oostzee-staten, als blijvenden grondslag wilde behouden in het belang van die mogendheden zelf en van het Europeesche evenwicht. In de tweede plaats is het een onafgebroken veroordeeling van de stadhouders en hun aanhang: zij, gemakshalve „de Oranjes" of de Oranje-partij genoemd, zijn de oorzaak van den binnenlandschen partijstrijd, van de „verstijving en verwording onzer constitutie" en van de vernedering der Republiek door de noodlottige voortzetting van die verouderde politiek naar het „oud systeem".

Daarom heet het boek ook „Willem IV en Engeland", al wil het „meer geven dan de titel zegt".

Als men het op de keper beschouwt is het ook in den grond Willem IV, en in hem zijn geheele geslacht, waartegen het boek gericht is. Reeds in het begin uit zich de geest, die het boek bezielt. De vergelijking van den tijd van De Witt en dien van Willem III op bl. 9 spreekt reeds duidelijk genoeg. Men leest ze met verbazing, maar verder lezende verwondert men zich niet meer: de beoordeeling van Willem IV, die de verantwoordelijkheid te dragen krijgt van al de vernederingen, die de Republiek te dulden had, b.v. op bl. 218, is veelzeggend genoeg. Daar wordt hem zelfs verweten, dat hij in 1747 „geen voorbereiding" had gehad, noch in staatszaken, noch in krijgskunde, noch in kennis van personen, maar wie waren het, die hem dat onmogelijk gemaakt hadden? Die „hoogstaande mannen", zooals François van Halewijn, wiens zielerust zeker verstoord werd door de nagedachtenis van zijn oom en diens „dobbe dobbe en fanfare voor den koning van Engeland", de hoogstaande man, die „geen macht had" (bl. 9), maar er toch in slaagde om bij alles een spaak in het wiel te steken. Ook 's prinsen „verbazende omzwaai" wordt hem zwaar aangerekend (bl. 272), hoe begrijpelijk die ook zij, toen hem de onmogelijkheid van verder strijden zoo onmiskenbaar blijken moest. Alsof de schuld van de geheele droeve oorlogszaak en haar oneervol einde niet voor aller oogen te vinden was bij die voorvechters der „vrijheid", de vijanden tevens van het „oud systeem"? Maar het geldt bij Dr. Geyl niet den persoon van Willem IV, het geldt diens geheele stamhuis. In het „Besluit" van het boek (bl. 292, 293, 294) bereikt des schrijvers betoog zijn toppunt. Daar wordt de anti-Orangistische beweging, eerst na den dood van Willem II, daarna na dien van Willem IV en ten slotte in den patriottentijd, voorgesteld als eene „reactie van een gezond *democratisch* en nationalistisch karakter". Democratisch? Men gelooft zijn oogen niet! En waartegen was die reactie gericht? Tegen het „dynasticisme", dat op zijn beurt het natuurlijk gevolg was van de huwelijken van Willem II en IV. „De acte van Seclusie moet teruggevoerd worden tot het huwelijk van Willem II, de oorsprong van 1795 is te zoeken in dat van Willem IV"!

Met deze beschouwing hangt die over de verhouding van de Republiek en Engeland natuurlijk innig samen, en het spreekt van zelf, dat die hetzelfde karakter draagt. Is Jorissen eenzijdig geweest, zeker heeft Dr. Geyl hem overtroffen. Met geen woord brengt de schrijver de groote moeilijkheden in rekening, waarin de Engelsche regeering en de koning persoonlijk gewikkeld waren, en evenmin schijnt hij in de schaal te laten wegen, dat de vastelandsoorlog voor de Republiek van oneindig meer belang moest gerekend worden dan voor Engeland, en dat daar, en ook in Frankrijk, de niet ongegronde overtuiging gevestigd bleef, dat de Republiek nog altijd

rijk genoeg was, maar dat men geen middelen wilde aanwenden om een behoorlijk stelsel van belastingen in te voeren.

Maar genoeg. De bespreking van een boek kan geen weerlegging zijn en in bijzonderheden treden. De schrijver verzekert met beslistheid, dat „het oud systeem afgedaan had", dat de politiek van Willem IV had gefaald — waarmede hij wel hetzelfde zal bedoelen? Het is waar: in den tijd van de Gouvernante en de jeugd van Willem V begint dat heillooze ageeren tegen de „Engelschgezindheid", het mooi weêr spelen tegen Frankrijk, het uittarten van Engeland vóór en tijdens de troebelen in Amerika en — natuurlijk — beginnen ook de zinnelooze aanvallen op den zwakken stadhouder, die de schuld krijgt van de geleden verliezen en den niet te verhelen smaad. Het nauwe verbond met Frankrijk, in 1784, de illusie van de vrienden der „vrijheid", werd inderdaad het einde van het „oud systeem", maar het vredesverdrag van Den Haag in 1795 zou den heeren aan den lijve en in de geliefde beurs doen gevoelen wat de vleierij van de Fransche vrienden hun en het land had gebracht.

„Oud systeem", „dynasticisme", „huwelijken", die zou de historieschrijver moeten gispen? Men herleze het slot van Fruins meesterlijke studie over Willem III en Engeland, en beslisse dan wat men te denken heeft over Geyls Willem IV en Engeland.

Het is verdrietig de bespreking van een met zorg en talent geschreven boek niet te kunnen besluiten met eene aanbeveling of nog liever een lofspraak, maar Dr. Geyls werk kan, naar mijn oordeel, niet anders gekenschetst worden dan met de woorden, die Fruin in 1896 op een ander geschrift toepaste: Proeve van averechtsche geschiedschrijving.

Den Haag. F. J. L. Krämer.

E. Howald, Platons Leben. Zürich, Verlag Seldwyla. (Pr. M. 4, geb. M. 4.80).

M. Hiestand, Das socratische Nichtwissen in Platons ersten Dialogen. eine Untersuchung über die Anfänge Platons. Zürich, Verlag Seldwyla. (Pr. M. 6, geb. M. 7.50).

De twee bovengenoemde werken laten zich gemakkelijk samen bespreken daar zij blijkbaar stammen uit één gedachtenkring, één bepaalde sfeer van wetenschappelijk denken. Plato is een van de figuren aan de vertolking waarvan nu sinds vier eeuwen ieder nieuw opkomend denkers- en dichtersgeslacht zijn krachten beproefd heeft. De meest uiteenloopende groepen van menschen eischen Plato voor zich op, men denke b.v. aan de Neo-Kantianen en de Theosophen; en nu wil deze groep Plato-vertolkers blijkbaar, opnieuw bezield door de onovertroffen schoonheid van zijn grootste werken, hem wegvoeren uit de school en weer plaatsen midden in het leven. Met opzet maken zij zich vrij van wat tot nu toe over Plato geschreven is, en trachten zich onbevangen tegenover zijn werk te plaatsen, gedreven door de overtuiging dat de ware biographie nu pas geschreven kan worden, nu wij in ons modern wetenschappelijk besef deze twee grondwaarheden hebben opgenomen dat: „een biographie een eenheid moet zijn en wel een psychologische, niet in den zin van een door analyse te verkrijgen som van vaste psychische eigenschappen, maar als een psychologisch samenhangende levenslijn, die zich laat navoelen, dus als beweging" (Howald blz. 10) en dat van hoeveel belang milieu en tijdgeest ook zijn: „belangrijker, meer den doorslag gevend, en ten slotte bepalend lijkt ons de wet der individueele persoonlijkheid" (Howald blz. 11).

Men voelt hoe veel zuivere wetenschappelijkheid men bij het volgen van die methode van 't schrijven eener biographie moet prijsgeven, maar het feit dat de nieuwe methode ingewikkelder en gevaarlijker is geeft ons niet het recht haar te vermijden. Ook een gewichtige verovering van het vorige geslacht geeft men prijs: het groote geestelijke individu wordt weer tijdloos. Hier maakt Howald zich dus los van de methode, het best door Wilamowitz toegepast, door milieuschildering de persoon levend en begrijpelijk te maken.

En wat treft Howald bij het onbevangen volgen, het sympathisch navoelen van Plato's leven? dat zijn levenslijn niet recht of gebogen verloopt, maar dat zij op twee plaatsen een duidelijke breuk of knik vertoont, waar men dus moet aannemen een sterke krachtinwerking van buiten; en het eigenaardige is dat de drie perioden waarin door die twee insnijdingen Plato's leven verdeeld wordt, geheel anders zijn dan wij volgens de gewone menschelijke ontwikkeling kunnen verwachten. „Die Lebenslinie Platons ist in der ganzen Geistesgeschichte absolut ein Einmaliges". In de eerste periode vallen een reeks werken die een steeds toenemende gedachtendiepte en schoonheid vertoonen; dan plotseling als een openbaring van wat de menschelijke geest vermag verschijnen de volmaaktste kunstwerken: Phaidoon, Symposion, Politeia, Phaidros, die in hun hartstochtelijk gevoel getuigen van een ongebruikte voortbrengingskracht, die hen doet lijken op de allereerste voortbrengselen van een opbruisend jeugdgenie, zonder dat de fouten van de jeugd hun aankleven; die periode ligt ongeveer van Plato's veertigste tot na zijn vijftigste jaar. En dan even plotseling middenin een dialoog in den Theaiteet ontvalt Plato de pen, het vuur dooft uit, en als hij de pen weer opneemt is hij een oud man. Hoe dit te begrijpen?

Het is interessant Howald te volgen door zijn boekje (hij richt zich tot degenen die Plato lezen zij het ook in een vertaling), en te zien hoe hij dit wonderlijk leven reconstrueert. Zijn grondstelling is, dat Socrates' invloed op Plato noodlottig is geweest; dat Socrates, die zelf een krachtcentrum was dat misschien zijn weerga in de geschiedenis niet heeft, hem uit zijn eigen richting gestuwd heeft en jaren lang het tot uiting komen van wat hem eigen was heeft verhinderd; en dat, hoezeer hij in de 2e periode zijn volle kracht ontplooit, hij zelfs toen niet geheel vrij van Socrates was, maar diens vreemde invloed zich door Plato's gansche leven doet voelen. Van Plato's eerste dertig jaar weten wij zoo goed als niets; of Socrates in Plato's leven komend hem plotseling of geleidelijk heeft „verdraaid" zou men kunnen zeggen, weten wij niet; (men herinnert zich misschien de anecdote dat Plato, nadat hij Socrates voor 't eerst had hooren discussieeren, naar huis ging en een tragedie waaraan hij bezig was vernietigde, en zijn dichterschap opgaf.) wij weten alleen dat wij Plato, den dichterlijken mystieken denker, op zijn dertigste jaar vinden als volgeling van den intellectualistischen, individualistischen [illegible] tweter Socrates.

En hier bereiken wij een punt waar ik mij met Howald's zienswijze niet kan vereenigen, zijn opvatting van Socrates' persoonlijkheid en werk. Het feit van een verschil van meening zou nauwelijks vermeld behoeven te worden bij een probleem zoo ingewikkeld en onoplosbaar als de vraag: Wie was Socrates? wat heeft hij geleerd? als Howald zijn opvatting aannemelijk maakte; maar dat doet hij niet. In zijn studie over het Socratische „nietweten" geeft Hiestand een zelfde beeld van Socrates' werkzaamheid en ik voel daarbij hetzelfde bezwaar: Indien de leer van Socrates werkelijk zoo inhoudsloos en klein was, vanwaar dan die noodlottig betooverende invloed op een geest als Plato." Hiestand tracht in zijn studie aan te toonen, wat Howald ook aanneemt, dat het den Socrates der eerste vijf kleine dialogen, die vrijwel historisch is, om het nietweten te doen is en niet alleen om aan te toonen dat alle Atheners die meenden dat zij wat wisten, niet wisten wat zij wisten, dat hun de diepere logische en ethische bezinning ontbrak, die men redelijkerwijze mag vragen van eenig mensch die zich als wetend op het gebied der praktische levensvragen voordoet; dat Socrates zelf dus het nietweten als het eenige houdbare standpunt aannam. Op het gebied van het geweten is of hoort ieder redelijk wezen autonoom te zijn; maar de wetenschap van het hoogere is voor de goden, daar houde men zich buiten. Het bekende orakel van Delphi, dat Socrates den wijsten man van Athene prees omdat hij alleen wist dat hij niets wist was een maatregel om den kleinen man te verheffen; een zalig prijzen van de armen van geest, die hun weten in God verlegd hebben. Socrates zou dan de hartstochtelijke prediker van den ootmoed zijn; andere ondeugden zijn oppervlakkig vergeleken bij de zonde der grooten op stoffelijk zoowel als op geestelijk gebied: den hoogmoed en Socrates heeft geleefd en is gestorven om dien aartsvijand der menschheid te verdelgen.

Is dit genoeg om het tienjarig trouwe leerlingschap van een man als Plato te verklaren? Dat een Antisthenes, dezen Socrates zou volgen is aannemelijk; door de cynische en stoicynsche scholen is veel van dien kant van Socrates' leer in het Christendom doorgedrongen en tot ons gekomen; maar Plato? Howald en Hiestand beschouwen beiden de vroegste van Plato's dialogen en de Apologie als historisch trouwe beelden van Socrates. Maar ik vraag een ieder die de Apologie gelezen en genoten heeft, of daar niet meer uit te voorschijn komt; of het b.v. aangaat zoo weinig waarde te hechten aan het bekende Socratische gezegde: „Niemand zondigt vrijwillig"; of hier niet een positieve deugdleer schuilt, naast de zooeven geschetste negatieve?

Plato, de schrijver dier eerste dialogen en van de Apologie, heeft dus blijkbaar meer in Socrates gevoeld zoo zelfs dat hij Socrates' methode van onderzoek, de dialektiek overgenomen heeft en zijn leven lang behouden. Dit ontgaat Howald ook niet maar om dit te verklaren begeeft hij zich op een gevaarlijken weg; hij beweert (blz. 35) dat *alle* leerlingen, niet alleen Plato, het doel van de Socratische dialektiek geheel verkeerd begrepen hebben, dat zij in hem werkelijk een onderzoeker op het gebied der ethiek zagen. Ik vraag nog eens: is dit aante nemen? Kan men zich zulk een vergissing voorstellen tegenover een man met wien men tien jaar lang intiem verkeert?

Waar, daarentegen, lijkt mij Howald's opmerking dat de Socratische methode van vraag en antwoord niet alleen als wetenschappelijke methode onbruikbaar is, maar dat zij geheel indruischte tegen Plato's geestesaard; Howald noemt haar een pijnlijk dwangbuis voor hem en hoe krachtiger zijn eigen aard zich doet gelden hoe meer hij zich van haar losmaakt; geheel geeft hij haar echter nooit op.

Wat nu was de aanleiding tot dat plotseling doorbreken van zijn eigen wezen; dat in de tien jaar na Socrates' dood Plato zich steeds verder van het negatieve rationalistische individualistische standpunt van Socrates af bewoog; dat hij meer en meer den Eros het gezamenlijk streven naar volmaking, naar het vinden van reëele onveranderlijke objecten van weten verkondigde is duidelijk; maar toch welk een afstand nog tusschen den Plato van den Gorgias en dien van den Phaidoon, den stichter der Academie, den dichter van de Civitas Dei. Howald ziet den grooten stoot in zijn eerste reis naar Italië (± 384), zijn ideale vriendschap met Dion den wijsgeerigen bloedverwant van den ouderen Dionysios en als geestelijk uitvloeisel daarvan zijn vinden van de Ideeënleer. De hoofdstukken die dit beschrijven zijn mooi (V—VIII), vol belangrijke opmerkingen. Philosophisch is er zeker meer uit de Ideeënleer te halen dan Howald dat doet, men leze als contrast Natorp's standaardwerk over de Ideeënleer; maar de teekening van wat het vinden van deze groote metaphysische waarheid voor den mensch Plato beduid heeft; hoe dit zijn denken en zijn politieke overtuigingen vastheid verleende; hoe hij zich denker en werker in het licht der eeuwigheid voelde is warm en mooi. Zoo kan alleen iemand schrijven die de vier groote werken genoten en begrepen heeft.

Tien jaar lang duurde deze geluksperiode, toen kwam de tweede groote scheur door Plato's leven, de mislukking van zijn politieke bemoeiingen op zijn tweede reis naar Sicilië. Howald wijst midden in den Theaiteet het punt aan, waar de ommekeer plaats had; de dialoog begint even mooi, warm en kleurig als de vier groote en eindigt plotseling kort, dor en hopeloos in toon.

De laatste hoofdstukken van Howald's boek, die den ouden Plato behandelen, zijn zeer rijk aan gedachten; het boek is gegroeid uit een reeks voordrachten die hij gehouden heeft; maar mij dunkt die laatste lezing moet den hoorders moeite en inspanning gekost hebben. Dit deel van het boek behoorde op zichzelf een studie te vormen, want het begrijpen en schatten van Plato's latere werken behoort onder de moeilijkste problemen in de literatuur; en Howald's bladzijden zijn te vol, te gedrongen. Toch krijgt men na herhaalde lezing een beeld van den ouden Plato, werkend onder zijn jongeren in de Academie; bezield door den Eros, de zucht naar volmaking met zijn leerlingen, maar in zoover veranderd dat hij de Idee in zijn denken verlegd heeft buiten de wereld; het geloof in de gerechtigheid en de waarheid op aarde, was hem ontvallen.

Zoo bleef de Idee ook niet het voorwerp van hoogste wetenschap, maar een waarheid die men beleven of schouwen kon in mystieke visie; het reine leven, en het zuivere denken waren de katharsis die noodig is vóór het ingaan tot het mysterie. Ik neem hier slechts een greep uit Howald's beeld. Hij noemt de opgaaf van den biograaf het „deuten" (verklaren is geen goede vertaling, het woord klinkt te wetenschappelijk) der verschillende gegevens; voor den ouderen Plato is die opgaaf

zeker het zwaarst, en ik heb bewondering voor Howald's poging.

Het boek van Hiestand is technischer dan het andere; de schrijver doet ons zijn onderzoek naar de waarde van het „nietweten" stap voor stap meemaken. Over de quaestie van de chronologie der werken zegt hij niet veel, hij neemt evenals Howald aan dat de jongste taalstatistische onderzoekingen wel een vaststaand betrouwbaar resultaat hebben gegeven, hoewel kleine afwijkingen wel mogelijk blijken. Tekstkritiek als zoodanig is ook niet zijn doel; hoewel hij een staaltje levert van fijn scherp lezen in zijn interpretatie van een passage in Charmides. (blz. 47 en 48 noot). Maar het eigenlijk doel van de studie is: het zoeken van den jongen Plato; om dezen te vinden stelt hij het probleem zoo: wat is de zin van Socrates' nietweten; waarom kiest Plato precies dezen dialoogvorm, wat beteekent dus Socrates in de te onderzoeken dialogen en wat beteekenen zijn metgezellen? Zijn onderzoek geldt de dialogen: Ioon, Hyppias minor, Laches, Charmides en Euthyphroon. In het beste hoofdstuk van het boekje: „Socrates" geeft hij een overzicht van de positieve stellingen die Socrates uitspreekt en concludeert uit hun fragmentarischheid, hun gebrek aan samenhang, ja zelfs tegenstrijdigheid, dat zij nooit het doel van die dialogen geweest kunnen zijn; dat zij slechts middel waren om te bereiken wat het eigenlijk doel was: het bewijs te leveren voor de waarheid dat: nietweten de eenig houdbare logische en ethische houding in de wereld is. Het zedelijke zou dan evenals bij Howald te vinden zijn in den deemoed die een dergelijkehouding uitdrukt.

Voor menschen, die een Platonisch „systeem" zoeken zegt Hiestand, zijn deze eerste dialogen weinig vruchtbaar en zelfs lastig; maar voor wie den levenden jongen Plato zoekt, den man die jaren lang meegenomen op den Socratischen weg naar het negatieve, langzaam, denkend zich vrijvecht en de mogelijkheid begint te zien van de bewijsbaarheid van enkele grondstellingen (wat te vinden is vooral in Euthyphroon) die al leven in zijn eigen gemoed, voor hem zijn zij rijk aan materiaal en het zorgvuldig analyseeren overwaard. Bij Hiestand als bij Howald een eerlijk pogen zich als levend mensch een onafhankelijk oordeel over Plato en zijn werk te vormen en bij hem ook deze grondgedachte: het continuë bindende in den mensch is het irrationeele, de rede is niet een op zichzelf werkende, zichzelf verwerkelijkende kracht. Een rationeel systeem is een gebouw een constructie, een geheel gemaakt uit verplaatsbare bouwsteenen, het organische, levende gaat daar boven uit, geeft waarheid en waarde voor ons die een groote figuur als Plato trachten te benaderen. Wat vóór ons ligt zijn de werken; een mensch is meer dan de som van zijn werken, maar nooit bereikt men eenige waarheid als men niet alle werken mee opneemt in zijn beeld; de ware persoonlijkheid moge een adyton blijven, nederig en eerlijk telkens weer het verborgen beeld ontwerpen, trachten uit te voeren, en naspeuren of het de schaduwachtige lijnen die door de werken heenschemeren weergeeft is het werk van den waren philoloog.

Men ziet bij beide schrijvers de door alle wetenschappen heengaande strooming tegen het rationalisme van de vorige eeuw, bij het lezen van hun boekjes voelt men dat zij zich en hun eeuw beschouwen als de Platonische 20e die zich van de Socratische 19e eeuw vrijvecht. Wel een bewijs voor het „tijdlooze" van Plato's werk, dat deze jongeren zich door hem weer laten inspireeren, en opbouwen.

Rotterdam. W. Kuenen.

Greek and Roman Portraits in English Country Houses by Frederik Poulsen, translated by the Rev. G. C. Richards B.D. Oxford, at the Clarendon Press. 1923. (Pr. 84 sh.).

Dit boek geeft veel meer dan het belooft. In de eerste plaats toch wel meer dan aanvullende aanteekeningen op de geschiedenis der verzamelingen die Michaëlis geschreven heeft, en afbeeldingen van de meeste van die vorstelijke buitenhuizen en parken, van Wiltonhouse met zijn herinneringen aan Holbein, Inigo Jones en Shakespeare, zelfs de prachtige ceders van den Libanon, die er sedert een paar eeuwen staan. Het zijn verder Houghton Hall, Holkham Hall, Sion House, Ince Blundell Hall, Lansdowne House, Margam Park, Rossie Priory en Soane Museum.

Daarbij worden de belangrijkste valsche stukken die daar zijn besproken en afgebeeld, en verder ook verschillende nog onbekende beelden en koppen, waaronder mij een sterk zijwaards gewende kop, van een godin, uit de school van Phidias, met open mond, zoo merkwaardig voorkwam, dat ik er een prijsvraag aan heb vastgeknoopt.

Onder de portretten van Thukydides, 1, Sophokles, 2 Socrates, 3, Antisthenes, 4, en Plato, 5, is het eerste verreweg het belangrijkste, al is het laatste, zoo gesleten als het is, nog van zooveel beteekenis dat de schrijver het zelf reeds in 1920, in het Journal of Hellenic Studies, bekend gemaakt heeft.

De Alexanders, 9 en 10, lijken mij voor de gelijkenis van niet veel beteekenis, van de andere koningskoppen, 11 en 13, moet de naam nog gezocht worden.

De beide Menanders, 14 en 15, bevestigen den schrijver in zijn overtuiging dat de naam dien Studniczka gaf, juist kan zijn, al ontgaat hem niet dat zekerheid niet bereikt is.

Het zittend beeldje van Epikurus, 16, geeft met zijn verkeerden kop, niets nieuws, eer de Metrodoros, 197, door zijn uitdrukking.

De eene Homerus, 18, is onzeker, de andere, 19, heel zwak, maar de Karneades, 20, is, hoe zwaar beschadigd ook, een prachtstuk, dat den verdwenen Farnesischen kop vrijwel kan vervangen.

Het zou te veel plaats vorderen, als ik alle bekende Romeinsche keizers en keizerinnen eveneens met name zou vermelden. Toch wil ik even op de Livia, 28, wijzen, al overtuigen mij de vergeleken portretten uit Karthago, Fig. 33 en 34, allerminst, al was het alleen maar om op te merken dat de schrijver hier en elders nog verschillende onbekende of moeilijk toegankelijke portretten afbeeldt uit Athene, Fig. 47, 48, 54, 56, 57, Boston, 38, British Museum, 36, Kopenhagen, Louvre, 37, Napels, 49, New-York, 53, Oxford, 41, St. Petersburg, 39, 40, 44, 45, 51, 52, Rome, 46, en Syrakuse 42, 43.

Onder de Grieksche portretten zijn er maar enkele onbekende, waaronder vooral merkwaardig is de gelauwerde dichter met wijd open mond, die volgens Poulsen niet zingt, maar zal gaan improviseeren.

Onder de vele onbekende Romeinen noem ik om hun namen de gezamenlijke portretten van L. Mallius L.l. Clemens met vrouw en dochtertje, 40, uit den tijd van

Tiberius, en uit dien van Hadrianus een andere vrijgelatene, Asklepiades, met zijn vrouw Arronia Res (tituta?) en zijn patroon Cheluvius Hermes.

Er zijn verder goede werken onder, maar mijn bijzondere belangstelling trekken vooral de latere portretten om hun scherpte, de Maximinus Thrax, 105, Gordianus Pius 106, de prachtige gevoelige, meer dan levensgroote kinderkop van Philippus Minor, 107, de Otacilia Severa, 108, en de onbekende, 111, uit het midden van de IIIe eeuw.

Ik wil echter ook wel met den schrijver de groote verdiensten erkennen van den prachtigen barbarenkop uit den tijd van Traianus, dien hij terecht boven andere soortgelijke stelt.

Een register op de namen is bij deze zorgvuldige schikking naar tijdsorde misschien terecht als onnoodig weggelaten. Een register naar de plaatsing mis ik tot mijn spijt.

Amsterdam. J. Six.

A. S. de Blécourt en **A. M. baron van Tuyll van Serooskerken, Overzicht van Oud-Nederlandsche Rechtsbronnen,** door **S. J. Fockema Andreae.** Tweede druk, herzien en bijgewerkt. Haarlem, Erven Bohn. 1923. (Pr. ƒ 6.—).

Het nuttige boekje van Fockema Andreae was al ruim 40 jaar oud en dus in vele opzichten verouderd. Het was een gelukkige gedachte der bewerkers om het opnieuw uit te geven met hulp van Andreae's eigen aanteekeningen en die van enkele bekende rechtshistorici ten onzent benevens van den heer Bijleveld, die eenige titels van werken over adel en ridderschap leverde. Zoo dijde het boekje van 67 blz. uit tot een boek van 185 blz., dat zeker in nog hoogere mate onzen historici van dienst kan zijn en niet minder van nut voor de studenten in rechtsgeschiedenis. De indeeling bleef in hoofdzaak die van Andreae ; de inhoud nam natuurlijk toe ten gevolge van de ijverige werkzaamheid op dit gebied, sedert Andreae de studie der rechtsgeschiedenis ten onzent op zoo krachtdadige wijze vooruitbracht en door zijn leerlingen en medewerkers deed vooruitbrengen. De nieuwe uitgave werd zoo een monument ook voor de vruchtbare werkzaamheid van den Leidschen hoogleeraar zelven, wiens boekje reeds indertijd andere landen ons mochten benijden en dat ook in zijn nieuwen vorm elders zijn wedergade niet heeft.

Leiden. P. J. Blok.

Ed. von Hartmann, Kategorienlehre. Zweite Auflage, hrsg. von **Fritz Kern.** 3 Bde. (Philosophische Bibliothek, Band 72a—c) Leipzig, Felix Meiner. 1923. (Pr. p. dl. ƒ 1.61, geb. ƒ 2.30).

In het meest bekende werk van v. Hartmann, Die Philosophie des Unbewussten, worden spekulatieve resultaten op induktief-natuurwetenschappelijken grondslag gegeven, maar men merkt er overal meer van die resultaten dan van hun grondslag. Het getuigt dan m.i. ook voor den wijsgeerigen zin van den schrijver, dat hij zijn populairste werk niet voor het beste heeft gehouden, maar onder andere, die hij belangrijker vond, in de eerste plaats de Kategorienlehre heeft genoemd. Die Philosophie des Unbewussten (1e druk 1869) werd tijdens het leven van den schrijver (tot 1906) elf maal gedrukt, van de Kategorienlehre (1e druk 1896), verschijnt eerst thans (1923) een tweede uitgave.

Prof. Kern heeft hiervoor het oorspronkelijk handschrift van den philosoof kunnen gebruiken, benevens diens eigenhandige verbeteringen en aanvullingen, die hij bij een herdruk wenschte op te nemen. Daardoor heeft zijn uitgave een bizondere waarde en zal ze wel definitief zijn. Ik ben niet in de gelegenheid om het gebruikte materiaal te vergelijken, maar voorzoover ik kan nagaan, krijg ik den indruk dat Prof. Kern en de door hem dankbaar vermelde medewerkers nauwkeurig en met goed inzicht hebben gewerkt. In elk geval is deze uitgave een aanwinst voor allen, die de philosophie van Von Hartmann willen of moeten bestudeeren.

Amsterdam. Tj. de Boer.

OPVOEDING EN ONDERWIJS.

J. Marouzeau, La linguistique et l'enseignement du latin. I. Principes. II. Programme et applications. (Extrait de la Revue des Etudes latines, tomes I et II).

Ik hoop van harte, dat dit artikeltje voor ons gymnasiaal onderwijs niet verloren gaat ; ofschoon voor Frankrijk geschreven, is het vrijwel geheel ook voor ons van direct belang. Gelukkig is Marouzeau, Directeur d'études à l'école des Hautes études, als schrijver van Le latin, dix causeries, in Nederland terecht bekend. Zijn bedoeling is telkens weer, het onderwijs in het latijn aantrekkelijk te maken, te leren, dat het latijn geen dode taal is, omdat een taal niet doodgaat, te herhalen dat een leeraar een leerling niet kan inwijden wanneer hij zelf nog een weinig profaan is. Met genoegen constateert men, dat het werk van Schrijnen, Muller en Slijper ten onzent, ook buiten de grenzen een prikkel tot navolging is geworden. Welke taktiek heeft Marouzeau? De inertie van het traditioneel onderwijs te overwinnen door de practiese winst van het nieuwe onderwijs voor leraar en leerling, meer belangstelling en meer bevrediging, verbetering van het eindresultaat. Ook vindt men een reeks werkjes genoemd die door hun kortheid, levendigheid, degelijkheid, geschikt zijn om zich daarmee snel te oriënteren, b.v. La vie du langage en Philosophie du langage van Dauzat, en Le langage van Vendryes. Met belangstelling verwacht men de vergelijkende grieks-latijnse grammatica van Vendryes en niemand minder dan Meillet[1]), en de latijnse stylistiek van Marouzeau.

In dezelfde Revue des Etudes latines vindt men een stuk van prof. Muller van verwante strekking, dat het zeldzame voorrecht heeft, geschreven te zijn door iemand die zelfstandig linguist en beproefd gymnasiaal docent is.

Aerdenhout. A. W. de Groot.

SCHOOLBOEKEN.

D. Langedijk, Leerboek der Vaderlandsche Geschiedenis ten gebruike van Gymnasia, H.B.S., Kweek- en Normaalscholen. Deel II. Van 1795 tot heden. Groningen, Wolters. 1924. (Pr. ing. ƒ 1.60, geb. ƒ 1.90).

Dit werkje is een vervolg op het eerste deel, dat in de December-aflevering van 1923 van het *Museum* besproken is. Ditmaal ontbreekt èn op het titelblad èn in het voorbericht de mededeeling, dat het leerboek eigenlijk

---

[1]) Intussen verschenen.

bestemd is voor Christelijke inrichtingen van Middelbaar en Gymnasiaal onderwijs.

De eerste 17 paragrafen behandelen den Franschen tijd. Hierin vindt men beknopt bijeen hetzelfde, wat in de talrijke reeds vroeger verschenen leerboeken over deze periode ook reeds gezegd is. De schr. typeert de Fransche revolutie echter al heel kort door er niets anders van te zeggen dan: „De revolutie, die in 1789 in Frankrijk was uitgebroken, had haar grond in de verwerping van alle gezag, „Ni Dieu, ni maître" was de leus. Men wilde God van de aarde bannen en den mensch tot souverein verheffen." De juistheid van deze bewering in het midden gelaten, had de Schr. er toch wel op kunnen wijzen, dat de Nederlandsche revolutionnairen van 1795 voor het grootste deel alles behalve ongeloovigen waren. Men kan uit alles merken, dat het revolutionnaire tijdperk den Schr. niet sympathiek is; en toch wat zou onze maatschappij zijn, als het er niet geweest was?

De paragrafen 11 tot 16 behandelen de jaren 1813 tot 1842. Ook hierin staat vrij wel niets nieuws. De ingewikkelde toestand in Nederlandsch Limburg tusschen 1830 en 1867, waarover in den laatsten tijd zooveel te doen geweest is in verband met het zoog. annexionisme, is, evenals in andere handboeken, niet voldoende behandeld.

De laatste paragrafen van 17 tot het einde, bespreken ten slotte de geschiedenis van onzen eigen tijd. De Schr. heeft gemeend, hier de chronologische behandeling te moeten laten varen en schetst achter elkaar de politieke geschiedenis, de parlementaire geschiedenis, de politieke partijen, de vakbeweging en arbeidswetgeving, het geestelijk leven, het maatschappelijk leven en de koloniën. Het komt mij voor, dat deze verbrokkeling van de stof aan het werk niet ten goede gekomen is. Vooral in de snel-levende 19e en 20e eeuw werken de gebeurtenissen van het dagelijksch gebeuren en de steeds veranderende opvattingen en stroomingen van het geestelijk en maatschappelijk leven te veel op elkaar in, dan dat ik een afzonderlijke behandeling van elk dier onderwerpen aan te bevelen vind.

In § 19 (de politieke partijen) wordt veel te weinig gezegd over de R.-K. Staatspartij. Men vindt er ternauwernood iets over het tot stand komen van de Coalitie, die zulk een overwegenden invloed gehad heeft en heeft in ons vaderland.

Bitter valt ook tegen de behandeling van den schoolstrijd. De Schr. doet het voorkomen, alsof de overwinning van de bijzondere school in 1917 eigenlijk alleen het werk geweest is van het Protestantsche deel der voorstanders van die school. Het aandeel der Roomsch-Katholieken wordt vrijwel doodgezwegen.

Het geheele werkje doet trouwens den indruk ontstaan, of het haastig en zonder behoorlijke voorbereiding in elkaar gezet is. Dit is jammer, omdat het eerste deel zoo veel beter is.

Ook nu ontbreken de noodige slordigheden en fouten van den dag niet. Dat de Schr. in 1797 Engeland van Ierland uit aan de Oostzijde wil laten aanvallen (bladz. 10), is waarschijnlijk een schrijf- of drukfout, maar dat de „abbé de Foere" nog altijd een „abt" is (bladz. 35), de oudste zoon des Konings nog immer „Kroonprins" (bladz. 59) zijn dingen, die niet meer mochten voorkomen. Ook is Syndicaat in het Nederlandsch onzijdig, zoodat het vreemd aandoet, wanneer de Schr. het eensklaps vrouwelijk maakt (blz. 37).

Met dat al, het werkje is in ieder geval bruikbaar en door het schematisch overzicht aan het einde zeer geschikt voor a.s. examinandi. We hopen, dat het dan ook zijn weg wel vinden zal, en dat bij een event. tweede uitgave de vele tekortkomingen hersteld mogen worden.

Maastricht. F. W. van Wijk.

Dr. J. H. Kool heeft bij de f[a] Wolters te Groningen-den Haag een leesboek met „vocabulaire" over Frankrijk uitgegeven onder den titel *Voyage en France* (pr. *f* 1.75, geb. *f* 2.—). Het ruim en aardig geïllustreerde boekje behandelt natuurlijk in de eerste plaats Parijs, maar voorts ook Bretagne, de oevers van de Loire, de fransche Alpen, het Zuiden van Frankrijk enz. Een plattegrond van Parijs en een kaartje van Frankrijk zijn er bijgevoegd.

BERICHTEN EN MEDEDEELINGEN.

Philologische Kring te Amsterdam.

In het afgeloopen vereenigingsjaar werden de volgende voordrachten gehouden: Mej. Dr. C. M. de Jong, *Het moderne Duitsche Drama*; K. R. Gallas, *La Fontaine, zonder de fabels*; Dr. A. Zijderveld, *De humanist Montaigne en zijn „invloed" op Spieghel en Hooft*; E. Inglis Arkell, *Thomas Hardy and 'The Dynasts'*; Dr. F. A. Schuringa, *Dialectproblemen in ons N.O. taalgebied*; Mej. Dr. J. F. C. Gutteling, *Shelley's 'Prometheus Unbound'*; J. A. M. Rijk, *Heinrich von Kleist en zijn voornaamste dramatische werken.*

Mededeelingen werden gedaan door: Dr. M. Boas, *Over eenige 17e-eeuwsche Stoïsche zedeboekjes*; Dr. F. Leviticus, *Over de practijk der taalwetenschap buiten het onderwijs*; Dr. C. P. Burger, *Over een merkwaardig boek met muziek en houtsneden, begin 16e eeuw*; Dr. J. D. Meerwaldt, *Over Lucas' dateering van Christus' geboortejaar* en *over de uitdrukking ἐπιούσιος ἄρτος in het Onze Vader.*

Amsterdam. J. D. Meerwaldt, Secr.

Een tweede druk is verschenen (1925) van J. F. L. Montijn, *Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek*; de firma W. E. J. Tjeenk Willink te Zwolle vertrouwde de bewerking van deze nieuwe uitgave toe aan Dr. J. Niermeyer; de prijs is ingen. *f* 6.90, geb. *f* 7.50.

Bij Gebroeders van der Hoek te Leiden (1925) verscheen de vijfde druk van *Kleine Lautlehre des Neuhochdeutschen* für Niederländer bearbeitet von G. R. Deelman. Deze nieuwe uitgave is bezorgd door J. Verwer, die in een voorbericht enkele wijzigingen door hem aangebracht opnoemt en verklaart.

In de bekende serie *Romanische Texte*, uitgegeven door Lommatzsch en Wagner (Berlijn, Weidmannsche Buchhandlung) is verschenen: *Jean Lemaire de Belges*, Dichtungen (pr. M. 2.40).

INHOUD VAN TIJDSCHRIFTEN.

Bulletin de l'Acad. d. I. et B.-L., 1924, Nov.-Dec.: S. Reinach, Sur un passage de la lettre de Claude aux Alexandrins. — Cl. Huart, Rapport sur quelques documents arabes et byzantins prov. de Syrie. — P. Rivet, Les Mélanéso-Polynésiens et les Australiens en Amérique. — E. Senart, Rapport sur les travaux de la mission archéol. en Afghanistan, 1er sem. de 1924. — Delattre, Nouv. découverte d'une *area* chrétienne, à Carthage. — G. Radet, La valeur hist. de Quinte-Curce. — Allotte de la Fuije, Une coupe magique en écriture manichéenne.

Journal des Savants, 1924, Sept.-Oct.: A. Puech, Les *Ennéades* de Plotin, I. — A. Merlin, La civilisation égéenne. — L. Bréhier, Une forteresse de l'Orient latin. La cité de Rhodes (slot). — Nouv. et corresp.

Nov.-Déc.: C. Huart, Les Mamelouks en Syrie. — A. Puech, Les *Ennéades* de Plotin (slot). — P. Bourget, Le Musée Condé en 1923.

1925, Janv.-Févr.: P. Jouguet, Une lettre de l'Empereur Claude aux Alexandrins. — H. Cordier, Le Vieux Paris: La Chapelle Saint-Denis. — Variétés.

Bulletin de l'Association Guillaume Budé, 1925, 7: M. Croiset, Louis Havet. — J. Bidez, L'apostasie de Julien. — L. Herrmann, Octavie, source de Britannicus. — Chronique bibliographique.

Philologus, LXXIX: Th. Birt, Beitr. z. Verständnis der Oden des Horz. — N. Wecklein, Die Antiope des Euripides. — E. Bornemann, Aristot.' Urteil über Platons polit. Theorie, I. — Misc. — E. Bornemann, Aristot.' Urteil über Platons polit. Theorie, II. — H. Magnus, Neue Bruchstücke einer Ovidhs. — K. Prinz, Beitr. z. Krit. u. Erkl. der Achilleis des Statius. — R. Wagner, Der Oxyrhynchos-Notenpapyrus. — Misc. — E. Kapp, Sokrates der Jüngere. — E. Bornemann, Aristot.' Urteil über Platons polit. Theorie (slot). — H. Bogner, Kaiser Julians 5. Rede. — O. Viedebantt, Metrologica. — Misc. — Th. Stifler, Das Wernickensche Gesetz u. d. bukol. Dihärese. — E. Bickel, Neupythagor. Kosmologie bei den Römern. — O. Crusius u. R. Herzog, Der Traum des Herondas. — Misc.

LXXX, 1: R. Kerber, Hölderlins Verhältnis zu Homer. — W. Schmidt, Der hom. Schiffskatalog u. s. Bedeutung f. d. Dat. d. Ilias. — K. Rupprecht, Apostolis, Eudem u. Suidas. — Misz.

2: H. Steiger, Euripides, ein antiker Ibsen? — K. Latte, Glossographika. — O. Crusius (†), Lobon u. s. Verwandten. — J. H. van Haeringen, Zur Frage des Pisonerbriefes. — Misz.

3: A. Schwessinger, Eigenart u. Eigengesetzlichk. in Platons Kunst. — J. Mesk, Ueber Phlegons Mirabilia I—III. — F. Atenstädt, Ein Beitr. zu Stephanos v. Byzanz. — F. Bilabel, Fragmente aus der Heidelberger Papyrussamml. — Misz.

Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk., XLIV, 2: S. Eringa, Walewein-studies (verv.). — G. S. Overdiep, Over het Ndl. Part. Praes., II. — M. Boas, Het Adunaton. — Kleine Med.

N. Taalgids, XIX, 3: C. B. v. Haeringen, Het grammaticaal systeem v. Jespersen. — E. Kruisinga, Onze taal in den vreemde. — B. Faddegon, Grammatische en psycholog. relaties. — W. L. M. E. v. Leeuwen, Poelhekke's Lyriek. — Aankond. en Meded. — Bladvull. — Uit de tijdschr.

4: G. Royen, De nomin. klassifikatie in het Ndl. — G. Brom, Hofdijk en Thijm. — G. S. Overdiep, De studie der Ndl. syntaxis. — J. A. v. Praag, Twee uitingen v. bewuste Vlamingen in de 17de eeuw. — Boekbeoord. — Aankond. en Meded. — Bladv. — Uit de tijdschr.

Neophilologus, X, 4: K. J. Riemens, Madame Lourdoue, Femme Lourde. — C. M. v. d. Zandem, Autour du ms. latin du *Purgatoire de saint Patrice*, de la Biblioth. de l'Univ. d'Utrecht. — H. Hasper, Das Gründungsjahr der Deutschgesinnten Genossenschaft. — J. H. Scholte, Datierungsprobleme in der Zesenforschung. — A. Leitzmann, Kleinigkeiten zu Goethe. — F. P. H. Prick v. Wely, Kantteek. bij H. Poutsma's *Grammar*, IV. — W. v. Doorn, An enquiry into the causes of Swinburne's Failure as a narrative Poet, V-VI. — Dez., Appendix. — E. Herkenrath, Zu den Gedichten des Archipoeta. — Boekbespr. — Var. — Aankond. v. eigen werk. — Inh. v. tijdschr.

Tijdschr. v. Taal en Letteren, XIII, 3-4: J. Persijn, A. Snieders. — G. Royen, Genusterminologie. — L. W. R. v. Deventer, A. Fokke Simonsz en zijn werken. — Aantek.

5: G. Brom, Opkomst v.d. Mnl. studie. — D. A. Stracke, Een ongekende Frank. Roman. — Boekbespr.

Leuv. Bijdr., XVII, 2: H. Logeman, The Semasiology of Some Verbs of Motion and the Etymology of Dutch *langwerpig*. — G. L. v. Roosbroeck, Notes on Corneille. — G. Panconcelli-Calzia, Ueber Experimentalphonet. Untersuchungen mit sinnlosen Reizen. — C. Digneffe, Twee Zienswijzen in de Phonetiek. — B. W. Woodbridge, Voltaire and Saint-Simon. — G. Watson, The Present State of Scottish Studies.

Engl. Studies, VII, 3: F. Karpf, English as the First Foreign Language in Secondary Schools. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mentions. — Bibliogr.

4: B. A. P. v. Dam, Textual Criticism of Shakespeare's Plays. — Notes a. News. — Rev. — Brief Mention. — Bibliogr.

Anglia, XLIX, 2: F. C. Steinermayr, Der Werdegang von J. Galsworthy's Welt- u. Kunstanschauung. — Appelmann, Longfellows „Evangeline" und Tegners „Frithiof-Sage". Ein Beitr. zu Longfellows „Quellen". — H. Lange, Neue Beitr. zu einer endgült. Lösung der Legendenprologfrage bei Chaucer. — A. Stern, Ein Briefwechsel Hobhouses und Stratford Cannings betreffend das Denkmal Byrons. — O. B. Schlutter, Weitere Beitr. zur ae. Wortforschung.

Id., Beibl., XXXVI, 3: A. Björling, The Prop-Word *One* in Early Mod. Engl. — H. Marcus, Die Entstehung von „Rule Britannia".

4: F. Holthausen, Das ae. Gedicht auf Wilhelm den Eroberer. — M. H. Peacock, The Wakefield Mysteries. — S. Funk, J. Galsworthy's The Forest.

5: E. Ekwall, An O.-E. Sound-change and some Engl. Forest Names. — K. Luick, Zu ne. *dare*. — O. Jespersen, Prop-Word and numeral.

Neuphilologische Mitteilungen, 1925, 3-4: H. Pedersen, Les origines de la légende de saint Eustache. — E. Walberg, Remarques sur le texte de la seconde partie du *Poème moral*. — Ph. Aug. Besker, Les couplets de la coquille. — Besprechungen. — Protokolle des Neuphilologischen Vereins.

Bijdragen Vaderl. Gesch., 6de R., II, 3 en 4: Sneller, De hollandsche korenhandel in het Sommegebied. — Smit, De omzetting van het Hof van Holland in 1572. — Elias, Schetsen uit de geschiedenis van ons zeewezen, IX. — Korte Mededeelingen (Blok, De oorsprong der Leidsche nijverheid; Smit, Instructie voor de commissarissen voor het koren in Holland, 1574). — Japikse, Nederl. hist. literatuur.

Tijdschrift voor Geschiedenis, 40, 2: Geyl, De Oranjes en Antwerpen. — Manger, Bismarcks buitenlandsche politiek. — Zwarts, Bronnenpublicatie voor geschiedenis der Nederl. Joden. — Trosée, Godfried van Nassau.

Studiën, CIII, Juni: C. Wessels, Wat staat geschiedk. vast over de oude Missie in Z.-Selébès of het land v. Makassar? — J. E. Enklaar, Dr. Hüffer over de ME. — Antw. v. Dr. Hüffer. — J. Kroon, In den Bijbel geen onwaarheid. — J. Stein, Pater Schall en het Holl. Gezantschap aan den Keizer v. China (1655—1657). — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Lezers en Red.

Juli: P. Albers, Het Zestiende Eeuwfeest d. Alg. Kerkverg. v. Nicea, I. — J. Beuns, De H. Petrus Canisius en het renteverbod. — H. Padberg, De nieuwste bestrijding v. h. wonder. — J. Daniels, Bibliogr. over de Soc. v. Jesus. — Meded. — Dingen v. d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Aug.: J. B. Poukens, Een groot Nederlander, C. C. Vandensteen. — P. Albers, Het Zestiende Eeuwfeest d. Alg. Kerkverg. v. Nicea (slot). — J. Stein, C. Flanmarion †. — E. v. d. Ven, Het Goddelijke in de Kunst. — Meded. — Dingen v.d. Dag. — Uit de Pers. — Lezers en Red.

Boekzaal d. geheele Wereld, 1925, 5: C. H. Lambermond, De Ondergang v. h. Avondland. — J. Engelman, De Keulsche Schilderschool. — H. v. d. Mark, De Kus aan den Melaatsche. — R. v. Walter, De Russ. Liter. sinds 1900. — Godsd. en Apol. Opvoedk. en Wijsbeg. Romans en Ontspanningslect. Dichtw. Kunst. Letterk. Gesch. Gesch. Land- en Volkenk. Soc. en aanverw. Wetensch. Spel en Sport. — Bibliogr. v. P. Canisius. — Uit Boek en Blad.

6: F. Sassen, H. Bremond. — Russ. Red., Kron. d. Sovjet-Russ. Lit. — Ital. Red., Kron. d. Ital. Lit. — Fr. H. Rongen, Een nieuwe uiting v. middeleeuwsche vroomheid. — Godsd. en Apol. Opvoedk. en Wijsbeg. Romans en Ontspanningslect. Gesch. Land- en Volkenk. Spel en Sport. Voor de Jeugd. Tijdschr. Uit Boek en Blad. — Verscheidenh.

7: W. Moens, Het Nieuwe Gedicht in de Ned. — V. Cleerdin, Fransche Tijdsbeschouwingen. — P. Quirinus, Eng. Lett. — Zweedsche Red., Kron. d. Zw. Lit. — Godsd. en Apol. Opvoedk. en Wijsbeg. Romans en Ontspanningslect. Dichtw. Kunst. Letterk. Gesch. Gesch. Land- en Volkenk. Natuurk. en Nijverh. Soc. en aanverw. Wetensch. Leerb. Voor de Huish. Sport en Spel. Voor de Jeugd. — Uit Boek en Blad.

8: Fr. Muckerman, Dostojewski en zijn verhouding tot God, Christus en Kerk. — L. J. M. Feber, M. A. P. C. Poelhekke. G. S., Twee Ind. Boeken. — Godsd. en Apol. Romans en Ontspanningslect. Dichtw. Toon. Kunst. Lett. Gesch. Gesch. Land- en Volkenk. Natuurk. en Nijverh. Leerb. Sport en Spel. Voor de Jeugd. — Uit Boek en Blad. — Verscheidenh.

Recensies, verschenen over werken van Nederlanders, of betrekking hebbende op Nederland:

Bloys v. Treslong Prins, Geneal. Gedenkw. N.-Brab., en Overijssel: Studiën C III, Juli (v. Miert).

Von Bode, Willem Brouwer: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (Hudig).

Van Dam, Hamlet: Stud. in Philol. XXII, n°. 2; Philol. Quart. IV, n°. 2.

Douma, A. M. van Schuerman: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (Geest).

Fockema Andreae-de Blécourt-v. Tuyll, Oud-Nederl. Rechtsbronnen: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (v. Heynsbergen).

Geyl en Kruisinga, Engl. in the 19th Cent.: Anglia, Beibl. XXXVI, n°. 4 (Mellin).

De Groot, Altäre des salomonischen Tempelhofes: D. Lit. Ztg. 1925, n°. 20 (Beyer).

Huizinga, Herbst des Mittelalters: Gött. Gel. Anz. 1924, Juli—Dec. (Hessel).

De Hullu, Archieven der admiraliteiten: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (Unger).

Kuiper-Leendertz, Geuzenliedb.: N. Taalg. XIX, n°. 4 (d[e] V[ooys]).

Leenmans, Logica der geschiedeniswetenschap: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (E. v. Gelder).

De Maar, Hist. of Mod. Engl. Romanticism: Anglia, Beibl. XXXVI, n°. 5 (Fehr).

Overdiep, Ferguut: N. Taalg. XIX, n°. 4 (d[e] V[ooys]).

Padberg, Mooie Taal: N. Taalg. XIX, n°. 4 (de Vooys).

Pijper, Martelaarsboeken: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (E. v. Gelder).

Rachfahl, Wilhelm von Oranien. III: Tijdschr. v. Gesch. 40,2 (E. v. Gelder).

Tille, Sprache d. Urk. d. Herz. Geldern: N. Taalg. XIX, n°. 4 (Kloeke).

ADVERTENTIEN

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 109617156